

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

HUSZONKETTEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1898-ben:*

Balassa József	Kircz Jakab
Bartal Antal	Kont Ignác
Bartha József	Krausz Sámuel
Bayer József	Latkóczy Mihály
Bálint K. József	Lázár Béla
Binder Jenő	Liska János
Bohdaneczky Lajos	Moravcsik Géza
Bódiss Jusztin	Morvay Győző
Cserép József	Némethy Géza
Dávid István	Pecz Vilmos
Demek Győző	Petz Gedeon
Fináczy Ernő	Pruzsinszky János
Gál Kelemen	ifj. Reményi Ede
Gyomlay Gyula	Récsei Viktor
Gyulai Ágost	Roseth Arnold
Halmy Gyula	Sarudy György
Hegedüs István	Schmidt Attila
Heinrich Gusztáv	Schmidt Henrik
Hellebrant Árpád	Sebestyén Károly
Hilkene Fülöp	Sörös Pongrácz
Hittrich Ödön	Szigetvári Iván
Illéssy János	Szinnyei József
Incze Béni	P. Thewrewk Emil.
Jacobi Károly	Timár Pál
Kardos Albert	Tolnai Vilmos
Kardos Czelesztin	Váczy János
Karl Lajos	Vári Rezső
Katona Lajos	Veress Ignác
Kelemen (Wolff) Béla	Waldapfel János
Kemény Ferencz	Zlinszky Aladár
Kempf József	Zolnai Gyula
Kégl Sándor	Zoltvány Irén.

T A R T A L O M.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bartal Antal</i> , A «Pristaldus» szó származása, ...	412
<i>Bálint K. József</i> , Pythagoras számai és Plato ideái	694
<i>Binder Jenő</i> , Egy magyar Lázár-dráma és rokonai	221
<i>Bohdaneczky Lajos</i> , Herodas élete és művei	813
<i>Cserép József</i> , Adalékok a Sallustius-kérdésekhez	414
<i>Gál Kelemen</i> , Dubos hatása Lessingre	542
<i>Gyomlay Gyula</i> , A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről	305
<i>Gyulai Agost</i> , Zrinyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről	738
<i>Hegedűs István</i> , Bacchylides ujonnan fölfedezett költeményei	497
— — A Bacchylides-irodalomhoz	909
— — Classikus írók műfordításainak sorrendje	148
— — Euripides Alkestise	117, 251, 347, 420
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Grimm Jakab levele Schedius Lajoshoz	823
— — Waltharius-fordítások	129
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1897-ben	609
<i>Illéssy János</i> , Ujabb adatok Balassa Bálint lakodalmának történetéhez	63
<i>Katona Lajos</i> , A drávai névtelen «Rustan császár»-ja	897
— — A Gesta Romanorum Sztárai-codexe	401
<i>Kemény Ferencz</i> , Nemzetközi hasonlatok	525, 718, 827
<i>Kont Ignác</i> , A francia philologiai irodalom 1895—97-ben	43, 134, 232, 359, 447, 568
<i>Krausz Sámuel</i> , Görög vendégszók az örmény nyelvben	336
<i>Lázár Bela</i> , Chamisso «Fortunatus»-a	244
<i>Liska János</i> , De periodis Sallustii	785
<i>Némethy Géza</i> , Spicilegium criticum in Firmico Materno astrologo	1
<i>Pecz Vilmos</i> , A magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogen- etosnál	209
<i>Reményi Ede</i> , Anakreon mint tipikus alak	881
— — Milton Krisztusa és Sátánja	325, 433
<i>Schmidt Attila</i> , Adnotationes ad Ciceronis Oratorem	689
<i>Szigetvári Iván</i> , Madách és a socialismus	804
<i>Vári Kesző</i> , Sancti Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani collatio	515
<i>Veress Ignác</i> , Alanytalan mondataink	111
<i>Waldapfel János</i> , Arany János «Őszszel» cz. költeményéről	714
— — Kritikai adalékok Schiller Anthológiájához	901

II. Hazai irodalom.

Bakács István, Debreczeni Márton Kióvi csatája, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	Lap 930
Cicerónak Catilina ellen tartott beszédei, ford. Faragó János, <i>Sörös Pongrácz</i> ...	589
Ciceronis in Catilinam orationes quatuor, magy. Boros Gábor, <i>Dávid I.</i> ...	391
Croiset M., A görög eposz története, ford. Kempf József, <i>Bódis Juszti</i> ...	839
Cserép József, Római irodalomtörténet, <i>Kardos Czelesztin</i> ...	271
Demosthenes beszédei, ford. Gyomlay Gyula, <i>Fináczy Ernő</i> ...	151
Dittrich Vilmos, A nagyidai czigányok, <i>Bartha József</i> ...	925
Dobos Károly, A magyar diáknyelv és szótára, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	753
Ekkehard, Walter-dal, ford. Körös Endre, <i>Sebestyén Károly</i> ...	861
Erdélyi Károly, A magyar nemzeti irodalom története, <i>Szigetvári Irén</i> ...	376
Gaal Mózes, Nemzetünk nagy költői, <i>Kardos Albert</i> ...	856
Gulyás István, Rendszeres magyar nyelvtan, <i>Bartha József</i> ...	465
Gyöngyösy László, Arany János ifjúsága, <i>Váczy János</i> ...	744
Halász Ignác, Rendszeres magyar nyelvtan, <i>Zolnai Gyula</i> ...	70
Horatius levelei, ford. Vajdady Géza, <i>Roseth Arnold</i> ...	922
Horváth Balázs, A Forum Romanum és a császárok forumai, <i>Incze Béni</i> ...	86
Kende János, Horatius és Virág, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	864
Margalits Ede, Magyar közmondások, <i>Kutoma Lajos</i> ...	588
Morvay Győző, Magyarázó tanulmány az Ember tragédiájához, <i>Bayser József</i> ...	260
Négyesy László, Magyar verstan, <i>Moravcsik Géza</i> ...	848
Orosz Alajos, Német olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Petz Gedeon</i> ...	747
Poncianus historiája, kiadta Heinrich Gusztáv, <i>Binder Jenő</i> ...	919
Ráskai Gáspár, Vitéz Francisco, kiadta Szilády Aron, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	582
Récsei Viktor, Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz, <i>Latkóczy Mihály</i> ...	751
Riedl Frigyes, A magyar irodalom főirányai, <i>Váczy János</i> ...	167
Roseth Arnold, Latin nyelvtan I. Latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Köröz Jakab</i> ...	462
Schuber Mátyás, Német nyelvtan és gyakorlókönyv, <i>Petz Gedeon</i> ...	747
Suetonius Tranquillus, Császárok életrajzai, ford. Székely István, <i>Szabó Pál</i> ...	67
Szabó András, A satyrdráma, <i>Incze Béni</i> ...	928
Szemák István, Képek Róma őskorából, <i>Kempf József</i> ...	586
— A régi Róma és a rómaiak, <i>U. az</i> ...	586
Szinnyei Ferencz, Bacsányi János, <i>Bartha József</i> ...	591
Toncs Gusztáv és Loósz István, Költői olvasmányok, <i>Zlinszky Aladár</i> ...	272
— Mikes Kelemen élete, <i>Gyulai Ágost</i> ...	160
Varga Bálint, Német olvasókönyv, <i>Petz Gedeon</i> ...	75
Wagner-Horváth, Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlat, <i>Kempf József</i> ...	259
Wolff Béla, Magyar és német zsebszótár, <i>Demek Győző</i> ...	276

III. Philologiai programmértekezések.

Balló István, br. Apor Péter, <i>Gyulai Ágost</i> ...	949
Bán József, Az Ember tragédiája, <i>U. az</i> ...	295
Bán K. Aladár, Pázmándi Horvát Endre «Árpád»-ja, <i>Kelemen (Wolff) Béla</i> ...	778
Bordeaux Árpád, A római municipiumok politikai szervezete, <i>Bódis Juszti</i> ...	481
Cserép József, Sallustius viszonya Ciceróhoz, <i>Hittrich Ötön</i> ...	287
Czeglédy István, A görög nők helyzete, <i>Bódis J.</i> ...	763

	Lap
Dalotti Ödön, A magyar népdal, <i>Gyulai Ágost</i> ...	770
Gál Kelemen, Schiller kritikai és költészettani munkái, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	865
Gáspár Elek, A Lobkowitz-codextről, <i>Balassa József</i> ...	489
Halmy Gyula, Szemere Bertalan élete és munkái, <i>Gyulai Ágost</i> ...	395
Ince Béni, De Orco apud Vergilium, <i>Bódisz Juszti</i> n ...	288
Jánky László, A két szomszédvár, <i>Gyulai Ágost</i> ...	772
Jászai Rezső, A franczia forradalom első másfél esztendejéről szóló hirlapirodalmunk, <i>U. az</i> ...	947
Katona Lajos, Ipolyi Magyar Mythológiája, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	293
Kolosvári Aladár, Arany János életéből, <i>Kelemen (Wolff) Béla</i> ...	603
Kovalik János, Nyelvújításunk kezdete, <i>Bartha József</i> ...	601
Mikó Pál, Női magyar levélstílus a XVII. században, <i>Balassa József</i> ...	599
Molnár József, Az adversativ kötőszók használata a latin, görög és a magyar nyelvben, <i>Bódisz Juszti</i> n ...	486
Molnár Samu, Az ókori görögök politikai irodalma Platon előtt, <i>U. az</i> ...	767
Murajda F. Nándor, Döbrentei «Erdélyi Múzeum»-ának kritikai iránya, <i>Gyulai Ágost</i> ...	776
Némethy Géza, Cicerónak a legfőbb jóról és rosszról írott munkája, <i>Bódisz Juszti</i> n ...	940
Peczko Ernő, A szabadságharcz költészete, <i>Gyulai Ágost</i> ...	944
Rencz János, Vajda János költészete, <i>U. az</i> ...	945
Ruik László, Bajza József «Kritikai Lapok»-ja, <i>U. az</i> ...	771
Sárffy Aladár, Jókai írói jellemzéséhez, <i>U. az</i> ...	490
Sarudy György, Horatius methodikájának tervezete, <i>Bódisz Juszti</i> n ...	867
Simon Géza, Az indicativi praesens imperfectum Plantusnál, <i>U. az</i> ...	291
Szkunzevics Kornél, A görögök és a rómaiak gesztusai, <i>U. az</i> ...	761
Szűcs István, Zrínyi és Faludi idylljeinek viszonya Vergiliuséihoz, <i>Gyulai Ágost</i> ...	872
Viszota Gyula, Kisfaludy Károly «Murányvár ostromá»-nak for- rása, <i>U. az</i> ...	298
Wolff Béla, Az első magyar dramaturg, <i>U. az</i> ...	89

III. Külföldi irodalom.*

Andler, Quid ad fabulas heroicas Germanorum Hiberni contulerint, <i>Kont Ignác</i> ...	571
— — Les origines du socialisme d'état en Allemagne, <i>U. az</i> ...	572
Babelon, Catalogue des camées antiques et modernes, <i>U. az</i> ...	56
Basch, De poesi ingenua ac sentimentali Schillerius quid senserit, <i>U. az</i> ...	570
— — Essai critique sur l'esthétique de Kant, <i>U. az</i> ...	570
Batiffol, Anciennes littératures chrétiennes, <i>U. az</i> ...	53
Bazin, Arles gallo-romain, <i>U. az</i> ...	237
Beauchet, Histoire du droit privé de la république athénienne, <i>U. az</i> ...	135
Becker A. H. De facetiis juridicis apud scriptores latinos <i>U. az</i> ...	148
— — Loys le Roy de Coutances, <i>U. az</i> ...	366
Bellon, Bossuet directeur de conscience, <i>U. az</i> ...	371
Bertrand, Ciceron au théâtre, <i>U. az</i> ...	144
Blanchet, Les monnaies romaines, <i>U. az</i> ...	238
Boislisle, Mémoires de Saint-Simon, <i>U. az</i> ...	448
Bossert et Beck, Les mots allemands groupés d'après l'étymologie, <i>U. az</i> ...	569
Bourseaud, Histoire des manuscrits et des éditions originales des ouvrages de Bossuet, <i>U. az</i> ...	374

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* vagy a *Könyvészet* rova-
tában vannak ismertetve.

Boutmy, Le Parthénon et le génie grec. <i>U. az</i>	Lap 60
Bréal, Essai de sémantique, <i>U. az</i>	138
— — <i>Karl Lajos</i>	477
Brogie, Malherbe, <i>Kont Ignác</i>	368
Brun, De A. H. Franckii pastoris docendi via, <i>U. az</i>	573
— — Adelbert Chamisso de Boncourt, <i>U. az</i>	573
Brunschwig, Qua ratione Aristoteles metaphysicam vim syllogismo inesse demonstraverit, <i>U. az</i>	51
Carette, Les assemblées provinciales de la Gaule romaine, <i>U. az</i>	236
Cartault, Etudes sur les Bucoliques de Virgile, <i>U. az</i>	145
Carton, Le sanctuaire de Baal Saturne à Dougga, <i>U. az</i>	235
Chabert, L'atticisme de Lucien, <i>U. az</i>	52
— — De latinitate Marcelli, <i>U. az</i>	147
Chapot, La flotte de Misène, <i>U. az</i>	238
Chébot, Trois éducations princières, <i>U. az</i>	374
Chuquet, Paris en 1790; Voyage de Halem, <i>U. az</i>	573
Claretie, J. J. Rousseau et ses amies, <i>U. az</i>	451
Clédat, Grammaire classique de la langue française, <i>U. az</i>	359
— — Le théâtre au moyen-âge, <i>U. az</i>	362
Collignon, Histoire de la sculpture grecque, <i>U. az</i>	54
Combariau, Etudes de philologie musicale, <i>U. az</i>	137
Cousin, Oeuvres de Platon, <i>U. az</i>	49
Couturat, De Platoniciis mythis, <i>U. az</i>	50
Darmesteter, Nouvelles études anglaises, <i>U. az</i>	576
D'Aubigné, Les Tragiques (texte établi), <i>U. az</i>	365
Dedouves, De Patris Josephi Turciados libris V., <i>U. az</i>	369
— — Le Père Joseph polémiste, <i>U. az</i>	369
Dejob, Etudes sur la tragédie, <i>U. az</i>	447
Delaporte, La philosophie de La Fontaine, <i>U. az</i>	371
Delmont, Quid conferant latina Bossueti opera ad cognoscendam illius vitam, <i>U. az</i>	372
— — Bossuet et les Saints-Pères, <i>U. az</i>	372
— — Fénelon et Bossuet, <i>U. az</i>	373
Deloche, Le port des anneaux dans l'antiquité romaine, <i>U. az</i>	238
Deschamps, Marivaux, <i>U. az</i>	453
Des Granges, De scenico soliloquio in nostro medii ævi theatro, <i>U. az</i>	362
— — Geoffroy et la critique dramatique, <i>U. az</i>	455
Diehl, L'Afrique byzantine, <i>U. az</i>	62
Dorez et Thuasne, Pic de la Mirandole en France, <i>U. az</i>	578
Dottin, De eis in Iliade inclusis hominum nominibus quæ non unice propria nomina sunt, <i>U. az</i>	140
— — Les désinences verbales en <i>r</i> en sanskrit, en italique et en celtique, <i>U. az</i>	240
Dreyfus-Brisac, J. J. Rousseau, Du contrat social, <i>U. az</i>	450
Dubray, Gentillesses de la langue française, <i>Latzkó Hugó</i>	285
Du Coudray la Blanchère, L'aménagement de l'eau dans l'Afrique ancienne, <i>Kont Ignác</i>	234
Dufour, La constitution rythmique du drame grec, <i>U. az</i>	48
— — La constitution d'Athènes et l'oeuvre d'Aristote, <i>U. az</i>	50
— — Ἀθηναίων πολιτεία, <i>U. az</i>	51
Dumaine, Essai sur la vie et les oeuvres de Cervantes, <i>U. az</i>	580
Dutrait, La vie et le théâtre de Crébillon, <i>U. az</i>	450
Emmanuel, De saltationis disciplina apud Græcos, <i>U. az</i>	59
— — Essai sur l'orchestique grecque, <i>U. az</i>	59
Estienne, Henri. La Précellence du Langage françois, ed. Hugnet, <i>U. az</i>	365
* Festschrift zur 50-jährigen Doktorjubelfeier Karl Weinholds, <i>Petz</i> <i>Gedeon</i>	203

	Lap
Froissart, Méliador, ed. Longnon, <i>Kont Ignácz</i>	362
Gauthier, Les grands poètes hongrois, <i>Gyulai Agost</i>	593
Gauthiez, De Virgili philosophia, <i>Kont Ignácz</i>	145
— — L'Italie au XVI-e siècle: l'Arétin, <i>U. az</i>	578
Geiger, Wilh. und E. Kuhn, Grundriss der iranischen Philologie, <i>Kégl Sándor</i>	756
Godenhjelm, History of finnish literature, <i>Zoltány Irén</i>	203
Grammont, De liquidis sonantibus, <i>Kont Ignácz</i>	139
— — La dissimilation consonnantique, <i>U. az</i>	139
Grandgeorge, Saint-Augustin et le néoplatonisme, <i>U. az</i>	147
Grucker, Lessing, <i>U. az</i>	569
Guiraud, Fustel de Coulanges, <i>U. az</i>	460
Halévy, La théorie platonicienne des sciences, <i>U. az</i>	49
Hallays, Beaumarchais, <i>U. az</i>	454
Hamdi-Bey et Th. Reinach, Une Necropole royale à Sidon, <i>U. az</i>	57
Harrisze, L'abbé Prévost, <i>U. az</i>	453
Hauvette, Epigrammes de Simonide, <i>U. az</i>	49
Havet, Phaedri Augusti liberti fabulæ Aesopæ, <i>U. az</i>	240
Hémon, Don Sanche d'Aragon de Corneille, <i>U. az</i>	370
Henry, Antinomies linguistiques, <i>U. az</i>	137
Herold, Theodor, F. A. Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen, <i>Tímár Pál</i>	471
Ingold, Bossuet et le Jansénisme, <i>Kont Ignácz</i>	373
Joseph, Eugen, Das Heidenröslein, <i>Schmidt Henrik</i>	473
Kauffmann, Fr., Deutsche Metrik nach ihrer geschichtlichen Entwicklung, <i>Tolnai Vilmos</i>	82.
Lafenestre, La Fontaine, <i>Kont Ignácz</i>	370
Lalanne, Brantôme, <i>U. az</i>	368
Langlois, Le jeu de Robin et Marion par A. le Bossu, <i>U. az</i>	362
Lanusse, Montaigne, <i>U. az</i>	367
Le Breton, De animalibus apud Vergilium, <i>U. az</i>	145
— — Rivarol, <i>U. az</i>	454
Lefranc, Les dernières poésies de Marguerite de Navarre, <i>U. az</i>	363
Legouis, La jeunesse de William Wordsworth, <i>U. az</i>	575
Legrand, Bibliographie hellénique, <i>U. az</i>	53
Legrand-Pernot, Précis de prononciation grecque, <i>U. az</i>	141
Legras, Henri Heine, <i>U. az</i>	572
Lion, Plinii Minoris epistolæ, <i>U. az</i>	146
— — Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire, <i>U. az</i>	449
Livet, Lexique de la langue de Molière, <i>U. az</i>	370
Loewe, R., Die Reste der Germanen am schwarzen Meere, <i>Petz Gedeon</i>	933
*Maddalena, Raccolta di prose e poesie italiane	96
Martha, Mélange de littérature ancienne, <i>Kont Ignácz</i>	144
Marty-Laveaux, La langue de la Pléiade, <i>U. az</i>	364
Masqueray, Formes lyriques de la tragédie grecque, <i>U. az</i>	47
— — De tragica ambiguitate apud Euripidem, <i>U. az</i>	48
Meillet, De indo-europæa radice men, <i>U. az</i>	140
Mézières, Goethe, <i>U. az</i>	570
Michaelis-Passy, Dictionnaire phonétique de la langue française, <i>Balassa József</i>	171
Michel, L'idée et l'état, <i>Kont Ignácz</i>	459
Monlav, Chronologie Molièresque, <i>U. az</i>	370
— — Les collections de la Comédie française, <i>U. az</i>	370
Morel, James Thomson, sa vie et ses oeuvres, <i>U. az</i>	574
Mourlot, L'histoire de l'Augustalite dans l'empire romain, <i>U. az</i>	239
Munier-Jolain, La plaidoirie dans la langue française, <i>U. az</i>	447
*Nagl, J. W., u. T. Zeidler, Deutsch-österreichische Literaturgeschichte	96

	Lap
Nebout, Gallici versus metrica ratio, <i>U. az</i>	359
— — Le drame romantique, <i>U. az</i>	456
*Norden, E., Die antike Kunstprosa	496
Nourisson, Voltaire et le Voltairianisme, <i>Kont Ignác</i>	448
Ouvré, Un mois en Phrygie, <i>U. az</i>	62
Pallu de Lessert, Fastes des provinces Africaines, <i>U. az</i>	235
Paris, P., Polyclète, <i>U. az</i>	58
Parmenides, griechisch und deutsch von Hermann Diels, <i>Sebestyén Károly</i>	393
Pericaud, Le théâtre des Funambules, <i>Kont Ignác</i>	458
Perrens, Les libertins en France au XVII-e siècle, <i>U. az</i>	375
Petit de Julleville, Histoire de la langue et de la littérature françaises, <i>U. az</i>	360
Pichon, Histoire de la littérature latine, <i>U. az</i>	142
Pieri, Le pétrarquisme au XVI-e siècle, <i>U. az</i>	364
— — Quæstiones ad Ovidii Epistulas Heroidum, <i>U. az</i>	146
Pottier, Vases antiques du Louvre, <i>U. az</i>	57
Rabany, Carlo Goldoni, <i>U. az</i>	579
Radet, En Phrygie, <i>U. az</i>	61
Ravaissou, Monuments grecs relatifs à Achille, <i>U. az</i>	58
Rébelliau, Bossuet, Oraisons funèbres, <i>U. az</i>	374
Récéjac, De mendacio quid senserit Augustinus, <i>U. az</i>	147
Régistres de l'Académie française 1672—1793, <i>U. az</i>	369
Rognaud, Grammaire comparée du grec et du latin, <i>U. az</i>	136
Reinach J., Oeuvres oratoires de Challengell-Lacour, <i>Kont Ignác</i>	460
Reinach, S., Bibliothèque des monuments figurés grecs et romains IV., <i>U. az</i>	54
— — Répertoire de la statuaire grecque et romaine, <i>U. az</i>	56
— — Chroniques d'Orient, <i>U. az</i>	56
Renel, Acvins et Dioscures, <i>U. az</i>	135
Ridder, De ectypis quibusdam aeneis, <i>U. az</i>	59
— — De l'idée de la Mort en Grèce à l'époque classique, <i>U. az</i>	60
Ritter, La famille et la jeunesse de J. J. Rousseau, <i>U. az</i>	451
Rocafort, Paulin de Pella, <i>U. az</i>	148
Rossel, Histoire des relations littéraires entre la France et l'Allemagne, <i>U. az</i>	461
Schatz, Joseph, die Mundart von Imst, <i>Schmidt Henrik</i>	283
Schwab, Bibliographie d'Aristote, <i>Kont Ignác</i>	50
Schwering Julius, Zur Geschichte des niederländischen Dramas in Deutschland, <i>Heinrich Gusztáv</i>	278
Séjur. Madame Geoffrin et sa fille, <i>Kont Ignác</i>	452
Sittl, Karl, Atlas zur Archäologie der Kunst, <i>Récsei Viktor</i>	78
Sizeranne, Ruskin et la religion de la beauté, <i>Kont Ignác</i>	576
Souriau, La Préface de Cromwell, <i>U. az</i>	457
Stapfer, La famille et les amis de Montaigne, <i>U. az</i>	367
Stolz, Fr., Historische Grammatik der lat. Sprache, <i>Roseth Arnold</i>	172
Thomas, Rome et l'Empire aux deux premières siècles de notre ère, <i>Kont Ignác</i>	232
Toutain, Les cités romaines de la Tunisie, <i>U. az</i>	233
Tronchin, Le conseiller François Tronchin et ces amis, <i>U. az</i>	452
Vandaele, L'optatif grec, <i>U. az</i>	137
— — Qua mente Phædrus fabellas scripserit, <i>U. az</i>	146
Vars, Cirta, ses monuments, son administration, ses magistrats, <i>U. az</i>	236
— — Rusicade et Stora dans l'antiquité, <i>U. az</i>	236
Vianey, Mathurin Régnier, <i>U. az</i>	366
— — Quomodo dici possit Tacitum fuisse summum pingendi artificem, <i>U. az</i>	146

	Lap
Münchhausen kalandjainak első följegyzése, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	781
Némethy Géza, De vestigiis doctrinæ Euhemeræ in oraculis Sibyllinis	92
Név- és tárgymutató	957
Philologiai programmértekezések 1896/7	94
Poetica carmina gentilia, <i>Heinrich G.</i>	876
Rückert, Fr., Drei Paare und einer, <i>Katona Lajos</i> ...	879, 952
Sayous Ede, <i>Kont Ignác</i>	300
Schiller első drámái Bécsben, <i>Heinrich G.</i>	199
Schwieger vagy Stieler? <i>U. az</i>	301
Télfi Iván †	779
Tristan mint szerzetes, <i>Petz Gedeon</i>	954
Walch, wälsch, olasz, oláh, <i>Heinrich Gusztáv</i>	201
Weinhold-émlékkönyv, <i>Petz Gedeon</i>	203
Wulfila hitvallása, <i>Schmidt Henrik</i>	205

Weil, Etudes sur le drame antique, <i>U. az</i> ...	Lap 47
*Weise, O., Unsere Muttersprache ...	96
*Wolff, Zwei Jugendlustspiele von H. v. Kleist, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	780
*Zarncke, Fr., Goetheschriften ...	96

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XXIII. közgyűlése 1898 jan. 12 ...	175
I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>Pimori Theureck Emil</i> ...	175
II. Titkári jelentés, <i>Fináczy Ernő</i> ...	189
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése ...	192
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőzőleg tartott választm. ülésről	196
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről ...	197
Felolvasó és választmányi ülések ... 91, 196, 299, 397, 491, 604, 874,	951
A Társaság tagjai 1898-ban ...	961

VI. Vegyesek.

A finn irodalom története, <i>Zoltvány Irén</i> ...	202
A Gesta Romanorum Sztárai-codexéhez, <i>Katona Lajos</i> ...	878
A magyarországi örmény családok genealogiája, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	877
Az ötlábú jambus történetéhez, <i>Heinrich G.</i> ...	92
A philologia halottjai 1897-ben ...	304
A <i>Σαβανούσκαροι</i> kérdéséhez, <i>Pecz Vilmos</i> ...	494, 780
A soproni lyceumi könyvtár katalogusa, <i>Pruzsinszky János</i> ...	207
A Tannhäuser-mondáról, <i>Heinrich G.</i> ...	492
Bankert, a hastingsi győző, <i>Katona L.</i> ...	607
Berzsenyi «A magyarokhoz» cz. ódájának első sora, <i>Tolnai Vilmos</i> ...	198
Eötvös és Börne, <i>Heinrich G.</i> ...	876
Az «Erlkönig» forrása? <i>U. az</i> ...	398
Erődi Béla könyve Egyiptomról ...	207
Félye, digályos, <i>Szinnyei József</i> ...	398
Frey Justus, <i>Jacobi Károly</i> ...	951
Goethe hercege magyar király, <i>Heinrich G.</i> ...	606
Goethe mint elutasított kérő, <i>U. az</i> ...	202
Goethe szótár, <i>Petz Gedeon</i> ...	782
Helyreigazítás, <i>Halmi Gyula</i> ...	608
— — <i>Sarudy György</i> ...	954
— — <i>Récsei Viktor</i> ...	879
Helyreigazító észrevételek, <i>Morvay Győző</i> ...	399
Igaz Barátság Tüköre, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	491
Kleist Henrik két ifjúkori vígjátéka, <i>U. az</i> ...	780
Könyvészet ... 93, 208, 304, 400, 495, 783, 880,	956
Lear király a szinpadon, <i>Heinrich G.</i> ...	290
Lessing Hamburgi Dramaturgiájához, <i>Petz Gedeon</i> ...	781
Magyar Kritika, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	91
Makaróni nyelvű bejegyzés a «Gesta Romanorum» cseh fordításának egyik kéziratában, <i>Katona Lajos</i> ...	495
Mikor született Heine? <i>Hilkene Pülöp</i> ...	302
Mi volt a sorsa Ipolyi Magyar Mythológiájának? <i>Gyulai Ágost</i> ...	604
Muspilli, <i>Heinrich G.</i> ...	877
Mügelin Henrik életéhez, <i>U. az</i> ...	875

SPICILEGIUM CRITICUM IN FIRMICO MATERNO ASTROLOGO.

(Pars prima.)

Firmici Materni Matheseos libros I—IV nuperrime ediderunt W. Kroll et F. Skutsch¹⁾ tam sollerti cura et admirabili diligentia, ut editio Caroli Sittl, cuius prior pars anno MDCCCXCIV. publici iuris facta est, quam inter alios ego quoque gravi censuræ subieci in *ephemeride philologorum Berolinensi*,²⁾ nunc iam sine ullo litterarum damno imperfecta manere meritæque oblivioni tradi possit; nam postquam priorem totum editionis novissimæ perlegimus, iure speramus fore, ut etiam altera pars priore digna evadat. Nunc tandem artis criticæ via ac ratione exercendæ firma iacta sunt quasi fundamenta, quibus confisi nos quoque ad emendandum scriptorem aliquid pro virili parte conferre animum induximus. Itaque ad pristinum amorem reversi³⁾ locos astrologiæ corruptos, quos sanare non unius hominis est, denuo tractabimus.

I.

L. I. c. 2. §. 5—6. agitur de philosophis, qui voluntatem hominis liberam esse neque stellarum decretis, ut astrologi velint, subici censeant:

«Illa vero ipsorum inter ea potentissima et vehementer

---

¹⁾ Julii Firmici Materni Matheseos libri VIII, ediderunt W. Kroll et F. Skutsch. Fasciculus prior libros IV priores continens. Lipsiæ, in ædibus B. G. Teubneri. MDCCCXCVII.

²⁾ Vide: *Berliner Philologische Wochenschrift*, t. XV. (a. 1895.) p. 908.

³⁾ Confer meas *Quaestiones de F. M. astrologo* (Budapestini, MDCCCLXXXIX) et *Noras emendationes in F. M. astrologum* (in huius ephemeridis t. XIX. pp. 1—15 et 353—366).

contra nos posita peroratio est, quod aiunt ex istius artis instituto omnia ex rebus humanis virtutum officia tolli, si temperantia fortitudo prudentia iustitia stellarum decretis, non nostris adscribuntur voluntatibus; iam si quis societatis caritatisque vinculum ruperit et conciliationis humanæ iura neglexerit totumque se feritati perfidiæque tradiderit, facinus suum et animi perversas cupiditates securus stellarum iudiciis adscribat. Sit iniquus, sit perfidus, sit malivolus, sit inreligiosus, quia hæc vitia mala Mercurii cum Marte perfecit constellatio! Cur animum nostrum fortitudinis studio roboramus, cur erecta mente sublimique constantia et divinarum virtutum magisterio formati in acerbis casibus constituti mortem doloresque contemnimus, si gloriæ laudem et potentissimæ dignitatis insignia nec adpetentibus nobis Sol *Jovis bona coniunctionis societate* largitur?»

In ultimis verbis corruptelam latere rectissime iudicavit Kroll, qui post vocabulum *societate* lacunam statuit et supplendam censet vocabulo *adornatus*. Remanent tamen genitivi duo, *Jovis* et *coniunctionis*, qui constructionem verborum syntacticam perturbant. Equidem scribendum censeo: *Jovi bona coniunctus societate*; ita enim plana fiunt omnia, cum dativus *Jovi* cum participio perfecto *coniunctus*, hoc autem participium cum substantivo *Sol* aptissime cohæreat. Simillimam certe videmus constructionem l. III. c. 7. §. 23: «In undecimo loco Mercurius ab horoscopo constitutus faciet ingeniosos et in omnibus actibus necessarios et quibus magnarum rationum actus committantur; sed tunc maiora decernit officia, si *Jovi* fuerit oportuna radiatione coniunctus.»

II.

L. I. c. 6. §. 3—4. agitur de divinitate animi humani, qua confisi etiam fatalibus stellarum decretis aliqua ex parte resistere possimus:

«Hoc debere nos facere vir divinæ sapientiæ Socrates docuit; nam cum quidam ei de moribus suis *cupiditatibusque* dixisset, quas ille simili ratione collegerat: «Sunt, inquit, ut dicis; agnosco, confiteor»; et vir prudentissimus latentia facili confessione detexit. «Sed hæc, inquit, omnia a me prudentiæ ac virtutum auctoritate superata sunt, et, quicquid vitii ex prava concretione corpus habuit, animi bene sibi conscia divinitas temperavit». Hic intelligi datur stellarum quidem esse, quod *patimur et quæ nos*

incentivis quibusdam ignibus stimulant, divinitatis vero esse animi, quod repugnamus.»

Hoc loco *patimur* sensu caret, *et* coniunctio autem constructionem grammaticam perturbat. Cf. ibidem §. 2: «Colamus itaque deos, quorum se nobis origo stellarum perenni agitatione coniunxit, et maiestatem eorum gens humana supplici semper veneratione suspiciat; invocemus suppliciter deos et religiose promissa numinibus vota reddamus, ut confirmata animi nostri divinitate ex aliqua parte stellarum violenti decreto et eorum potestatibus resistamus.» Cf. etiam l. I. c. 2. §. 7.: «Frustra igitur consilio ac ratione errantis animi vitia comprimimus, frustra luxuriosas libidinum illecebras temperamus, frustra gravitatis instinctu æquitatis modestiam iuraque conquirimus, si Mercurius Jovis ac Lunæ bonis radiationibus temperatus *ad desideria nos et cupiditates* istius virtutis inflammat.»

Scriptor igitur stellis tribuendas esse censet humanas cupiditates; divinitati autem animi tribuit liberam voluntatem. Quare plana fiunt omnia, si pro *patimur et* scribimus; *petimus* ea, ut sensus sit: «Stellarum est, quod petimus eas res, quæ nos cupiditate aliqua stimulant, divinitatis vero animi est, quod his cupiditatibus resistere possumus.»

Ita locum emendavi iam in mea commentatione: *Novae emendationes in Firmicum Maternum astrologum* (vide huius ephemeridis t. XIX. p. 355); quod certe fugit novissimos editores, qui coniunctionem *et* delendo locum sanasse sibi videbantur. Num possunt probabilem reddere rationem, quid verbum *patimur* hic sibi velit?

III.

L. I. c. 7. §. 4—5. scriptor exponit, fatali stellarum decreto sæpe malos homines maximis cumulari honoribus, bonos vero in maximam detrudi humilitatem, unde eluceat, sortem vitæ non esse positam in nostra potestate:

«Cui hæc tribuis? Quis ista fieri permittit? Cui tantum de nobis licuit? Da manus et aliquando istis nos contentionum conflictationibus libera, ut hæc omnia, quæ fragilis et caduca consuevit ferre mortalitas, fortuitis stellarum decerni cursibus etiam tua confessione confirmes. Quid de *errore* honoribus malorum et de fuga exiliisque bonorum dicimus? Vides illum servilibus maculis

infectum sordes ac labem generis sui consularium fascium nobilitate protegere? Ille ingenui sanguinis ornamenta circumferens honorum debitis privatur insignibus.»

Corruptum est procul dubio *errore*; agitur enim de honoribus malorum. Skutsch scribendum censet *gloria et*, quod aptum efficit sensum, sed longe recedit a codicum scriptura. Mihi autem in mentem venit similis locus, ubi agitur de servilis originis hominibus ad nobilitatem perductis l. III. c. 12. §. 6: «Matutinus vero cum Venere in hoc loco positus (sc. Mercurius) a servitute ad libertatem venire faciet et ab ignobilitate ad *splendorem* nobilitatemque perducit.» Scribendum est igitur pro *errore* facillima mutatione *splendore et*.

IV.

L. I. c. 7. §. 13. agitur de Pythagora, viro optimo et sapientissimo, indigna morte perempto, cuius exemplo scriptor docet, fatali stellarum decreto optimos homines sæpe fieri infelicissimos:

«Quid agis? Etiam nunc derogas fato et stellarum vim obstinata animositate contemnis, cum videas bonorum malos exitus, malorum prosperos actus, innocentium . . . nocentium securitates?»

Lacunam rectissime statuunt editores post *innocentium*; sed hæc lacuna facile suppleri potest, si perlegimus, quæ statim sequuntur: «Cui hæc tribuis? Cuius hæc putas fieri decretis? Iniqui sumus, si, cum hæc omnia nobis fatorum imperia decernant, adhuc rigidæ contradictionis animositate repugnamus. In summa tibi respondendum est, quia hoc nos facere præsentia hortantur exempla: et ille, qui nocens est, fato cogente peccavit, et ille, qui *innocens damnatur*, fatali necessitate compulsus severam animadversionis sententiam pertulit.» Agitur videlicet de eis, qui *innocentes damnantur*; cum igitur lacunæ supplendæ causa tale quid quærendum sit, quod vocabulo *securitates* maxime sit contrarium, equidem confidenter hunc in modum locum emendo: «*innocentium pericula*, nocentium securitates.» Vides iam, quam aptus evadat sensus; *pericula* enim sæpissime, ut passim apud Ciceronem, nominantur *causae capitales*, quibus innocentes implicari Firmicus affirmat.

V.

L. I. c. 7. §. 2. agitur de iis, qui, etsi quandam vim fortunæ tribuant, totam tamen vitam fato regi negent :

«Sed iam huic nostræ allegationi etiam ipsi, qui contradicebant, ex aliqua parte consentiunt, dicentes esse quidem quandam vim fortunæ ac fati, quam himarmenen vocant, sed huic necessitati disputationis suæ licentia quædam tribuunt, quædam *contradicit* lex necessitasque factorum et non posse videatur aliquid et posse.»

In disputatione mea, *Quæstiones de Firmico Materno astrologo* (Budapestini, 1889) p. 4., olim conieceram *contradicunt ut* pro corrupto *contradicit*. Sed aptior est Krollii coniectura *contra demunt*; agitur enim de iis, qui fato quædam tribuunt, quædam non tribuunt, id est, demunt. At certe post *contra demunt* reponendum est ex mea coniectura *ut*, quod hoc loco haplographia omisum est, nam sine hac coniunctione coniunctivus *videatur* non habet, unde pendeat. Scribendum igitur: *contra demunt ut*.

VI.

L. II. c. 2. §. 1—3. agitur de duodecim zodiaci signis, in quibus Sol et Luna et quinque planetæ domicilia sua habeant constituta :

«Ex his duodecim signis Sol quidem et Luna singula sunt signa sortiti, ceteri vero quinque planetæ id est Saturnus Juppiter Mars Venus Mercurius bina, in quibus singuli imperium habent ac domicilium constitutum. . . . Est itaque Sol *et* Leo et in hoc signo habet domicilium et potestatem, Lunæ Cancer. Vide, quam apte quam secundum, ut masculini quidem signi dominus Sol esset, feminini vero Luna.»

Corruptum est *et*, sed corruptela facile sanatur, si pro *Sol et* scribimus *Solis*, ut sensus sit: Leo est Solis, Cancer est Lunæ, hoc est, Sol possidet Leonem, Luna autem Cancrum, Sol in Leone, Luna in Cancro habet domum.

VII.

L. II. c. 3. §. 4. agitur de altitudinibus et deiectionibus stellarum. Stellæ enim in altitudinibus collocatæ felicitatem, in deiectionibus autem miseriam decernunt. Quæritur nunc, utrum

stellæ in domibus suis, de quibus supra, in c. 2. disputatum est, an in altitudinibus suis collocandæ sint?

«Hac ex causa Babylonii ea signa, in quibus stellæ exaltantur, domicilia earum esse voluerunt; nos autem scire debemus hac institutione formati, omnes stellas melius in altitudinibus suis, quam in domiciliis suis. . . .»

Lacuna est in fine. Cf. l. II. c. 21 : «Illud etiam scire nos convenit, quod mediocris est genitura, quæ unam *stellam* in *domicilio suo constitutam* in principalibus genituræ locis habuerit collocatam; mediis etiam felicitatibus sublevatur, qui duas stellas in domiciliis suis in oportunis genituræ locis habuerit positas; ultra modum felix ac potens erit, qui tres habuerit; prope ad deorum accedit felicitatem, qui quattuor *stellas in domiciliis suis* habuerit *constitutas*. Ultra hunc numerum humani generis substantia non patitur. Qui vero *nullam stellam in domicilio suo* habuerit *constitutam*, ignotus ignobilis et miseris erit semper actibus implicatus.»

Scribendum est igitur loco corrupto : «omnes stellas melius in altitudinibus suis, quam in domiciliis suis **constitui.**» Scriptor enim probare videtur Babyloniorum rationem, qui stellas non in domibus c. 2. enumeratis, sed in altitudinibus collocandas esse censuerunt, ut domicilium exempli gratia Solis non Leo, sicut c. 2. legimus, sed Aries esset. Cf. infra §. 6 : «Hac ex causa Babylonii hæc signa, in quibus exaltantur singuli, domus eorum esse voluerunt, dicentes, Saturni quidem domicilium esse Libram . . . Solis Arietem.»

VIII.

L. II. c. 14. §. 1. agitur de octo locis, quæ pertineant ad hominis vitam, spem, fratres, parentes, filios, valetudinem, mortem :

«Nunc ad expositionem cardinum locorumque omnium transferatur intentio; nam cum hæc omnia a nobis fuerint diligenter inventa, debemus *singula* hominis, per quæ omnis vitæ hominum substantia dividitur, invenire; sed interim platice. Nam paulo post cum ad libros apostelesmatum venerimus, partiliter ostendemus rationem, qua possint *loca singula* secretis inquisitionibus colligi; debet enim is, qui instituitur, primum platice institui, ut compositus atque formatus secretiora genituræ confidentius consequatur.»

Intellegi non possunt verba : *debemus singula hominis*; scri-

bendum pro *singula* videtur loca *singula*, ut paulo inferius legimus. Hæc sunt enim octo illa loca, de quibus supra diximus, per quæ, ut Firmicus ipse dicit, omnis vitæ hominum substantia dividitur. Scriptor igitur dicere vult, se primum generatim de octo locis, deinde partiliter de singulis locis disserturum.

IX.

L. II. c. 19. agitur de duodecim locorum potestatibus, §. 11. autem de decimo loco, qui a Romanis medium cælum, a Græcis mesuranimia appellatur:

«In hoc loco vitam et spiritum, actus etiam omnes, patriam domicilium totamque conversationem invenimus, artes etiam et quicquid nobis artium suffragio confertur; ex hoc loco animi vitia facili ratione perspicimus. Huius loci potestas cum horoscopo . . . societate coniungitur; *de quadrato* enim ab horoscopo videtur.»

Requiritur adiectivum ad vocabulum *societate* pertinens, quod facile inveniri potest, nam hunc ipsum locum respicit auctor l. II. c. 23. §. 5: «*Quadratum* quoque cum horoscopo diximus *validissima* radiationis *societate* coniungi.» Scribendum est igitur:

«Huius loci potestas cum horoscopo *validissima* societate coniungitur.»

X.

L. II. c. 30. §. 1. auctor exponit, qualis vita et quale institutum debeat esse mathematicis:

«Nunc tu, quicumque hos libros legere conaris, cum omnem divinitatis scientiam acceperis et cum naturæ sacris imbutus atque initiatus sacrati operis disciplinam . . . , ad imaginem te divinitatis similitudinemque forma, ut sis semper præconio bonitatis ornatus.»

Requiritur verbum quoddam. Lacunæ explendæ gratia cf. l. I. c. 4. §. 11: «Hæc omnia mathematicorum collegit ingenium et computatione sollerti divinæ dispositionis secreta *perdidicit*.»

Scribamus igitur: «sacrati operis disciplinam *perdidiceris*.»

XI.

L. III. c. 1. §. 14. auctor narrat, Saturnum habuisse primum mundi principatum; Saturno Jovem, Jovi Martem,

Marti Venerem successisse, ad ultimum vero regnasse Mercurium:

«Ultimum vero tempus Mercurio dandum esse putaverunt, cui se novissimo Luna coniungit. Quid hac potest inveniri dispositione subtilius? Purgatis agrestibus studiis, repertis artibus disciplinisque compositis per diversos actus humani se generis exacuit intentio, et quia nobile ingenium in homine unum vitæ cursum servare non potest, ex variis institutis moribusque confusis malitiæ crevit improbitas, et *vitæ* scelerum flagitia gens hominum hoc tempore facinorosis machinationibus et invenit et tradidit. Hac ex causa ultimum tempus Mercurio esse tradendum putaverunt, ut ad imitationem istius sideris intenta gens plenam malitiæ conciperet potestatem.»

Corruptum esse videtur *vitæ*. Novissimi editores coniecerunt: *cuncta* aut *vitiosa*, Mueller: *infinita*. Equidem et ad scripturam codicum proxime accessisse et constructioni sententiarum optime satisfecisse mihi videor coniiciendo: *ita*.

XII.

L. III. c. 2. §. 11. agitur de decretis Saturni in quinto ab horoscopo loco constituti:

«Si vero per noctem istum genituræ locum Saturnus tulerit, processu ætatis *quantulumcumque domino* partem felicitatis adsignat, virtutem vero eius inconstantem facit, tardum etiam in omnibus actibus hominem et pigrum demonstrat; quosdam autem, si deficiens se ei Luna coniunxerit, facit patrimonium amittere et, quicquid ante quæsitum fuerat, misera laceratione perdere.»

Skutsch corruptelam hoc modo sanare conabatur: «*quantulumcumque homini paternæ felicitatis*»; Mommsen scribendum censuit: «*quantulumcumque de omni parte felicitatis*»; ego facilima mutatione contentus coniicio: «*quantulumcumque homini partem felicitatis*.»

XIII.

L. III. c. 3. §. 15. agitur de decretis Jovis in septimo ab horoscopo loco constituti:

«In septimo loco Juppiter ab horoscopo constitutus, id est in occasu partiliter, in diurna scilicet genitura, faciet locupletes divites et longæ ac beatæ senectutis spatia decernit; sed filiorum

locum et coniugis *nocturnus* maximus versat; nam et carissimam et moratam uxorem amittat necesse est, et amati filii vel filiae miseram videbit mortem.»

Procul dubio corruptum est *nocturnus*; nam hoc loco agitur de diurna genitura; cf., quæ statim sequuntur: «Si vero *per noctem* in eo loco genituræ fuerit inventus, crescente ætate augmenta patrimonii consequitur, mediocris vero substantiæ erit et tantarum facultatum, ut ne quid desit.»

Equidem pro *nocturnus* scribendum censeo in *occasu*, ut sensus sit: «filiorum et coniugis locum in occasu maxime versat Juppiter.» Occasus est enim septimus ab horoscopo locus, qui plerumque infelicitatem hominibus decernit. Cf. l. III. c. 4. §. 21: «Sed et locum coniugis ac filiorum vehementissime persequitur Mars in septimo constitutus loco», id est, in occasu.

XIV.

L. III. c. 4. §. 30. agitur de decretis Martis in decimo ab horoscopo loco constituti:

«Quodsi sic constituto Marte, sicut diximus, Jove etiam, sicut antè diximus, in ceteris genituræ cardinibus constituto in his, in quibus diximus, signis et in his partibus Saturnus in alio genituræ cardine fuerit constitutus, erunt quidem reges imperatores, potentes maxime terribiles periculosi, civitatum eversores vel *fabricatores*, sed modicæ vitæ id est oligochronii.»

Corruptum est *fabricatores*; nemo enim linguæ Latinæ peritus dicere potest: *civitatum fabricatores*. Sed plana fiunt omnia collato similis argumenti loco, l. III. c. 5. §. 7:

«Si vero Sol in parte horoscopi fuerit inventus et Luna in ceteris cardinibus genituræ vel in anaforis vel in cataforis cardinum, fuerit inventa, et Mars se nulla illis radiatione coniunxerit, sit vero Jovis stella aut cum Sole in parte horoscopi constituta aut in ceteris cardinibus inventa vel in cataforis cardinum, ii, qui nati fuerint, reges totius orbis gubernacula possidebunt, *evertent* alias civitates, alias sublevantes.»

Scribendum est igitur: «civitatum eversores vel sublevantes.

XV.

L. III. c. 5. §. 15. agitur de decretis Solis in tertio ab horoscopo loco constituti:

«Si vero in tertio genituræ loco positus sit, in domo sua vel in domo Jovis vel in domo Veneris vel Mercurii, faciet religiosos deorum *vel cultores*, qui simulacra deorum per se facta religiosis consecrationibus dedicent et qui fabricationibus templorum iussu principum vel iudicum præsent.»

Cf. l. III. c. 5. §. 33: «In nono loco Sol ab horoscopo constitutus *fabricatores deorum* facit vel *sculptores* (ita emendavit Kroll pro *cultores*) divinorum simulacrorum vel ornatores deorum vel fabricatores templorum aut hymnologos et qui laudes deorum cum iactantiæ ostentatione decantent, ex quibus rebus gloriam et honores habebunt.» L. III. c. 9. §. 5: «In quinto loco ab horoscopo Saturnus et Mercurius pariter constituti facient eos, qui sic nati fuerint, frequenter mutare domicilia, et annonæ aut frumentorum aut locorum quorundam præpositos aut gemmarum aut margaritarum aut aromatum aut metallorum præpositos; facient etiam *sacrorum simulacrorum sculptores*». L. IV. c. 14. §. 20: «Facit plerumque coriarios et qui aromata mercari consueverint, facit etiam eos politores pretiosarum gemmarum vel qui gemmis ex vario pigmentorum genere aliam speciem coloris adpingant, aut ornatores aut *sculptores simulacrorum aut fabricatores* efficiet aut in templis sacra carmina precantes aut tibicines templorum faciet.»

Scribendum est igitur procul dubio: «religiosos deorum fabricatores vel sculptores.»

XVI.

L. III. c. 6. §. 3. agitur de Venere in parte horoscopi partiliter constituta:

«In constantibus vero signis et quæ modicæ sunt vocis posita, in nocturna scilicet genitura, faciet multiplici studio veneratores amicos imperatorum, facientes aliquid tale et invenientes, quod ad *venias regias* pertineat; faciet etiam præpositos voluptatum, sed earum, quæ ad delectationem regiam præparantur, accipientes annonas ab imperatore maximas, sic ut ex præstatione annonarum maximæ illis divitiæ conferantur.»

Quid *veniae regiae* hoc loco sibi velint, nemo sanus colliget; sed cum agatur de *Venere* actus decernente necnon de *præpositis voluptatum*, quæ ad delectationem regiam præparentur (*maitre de plaisir*, ut Galli dicunt), nonne tollitur omnis difficultas, si pro *venias* scribimus *veneres*. Facient igitur, qui venere in parte ho-

roscopi constituta nati erunt, aliquid tale, quod ad *amores regum* pertineat, eruntque in aula regia præpositi voluptatum.

XVII.

L. III. c. 6. §. 4. agitur de Veneris et Saturni coniunctione :

«Sed si sic Venus per diem posita Saturnum ex aliqua parte respexerit, faciet molles, cinædos, vel qui se *dulibus* actibus dedant.»

Corruptum est *dulibus*. Cf. l. III. c. 9. §. 7 : «Si vero in feminino signo, in horoscopo scilicet, Saturnus et Mercurius partiliter in nocturna genitura fuerint inventi, facient eunuchos vel viros sine semine et qui coire non possint, *turpes* infames impuros impudicos cinædos.» L. IV. c. 9. §. 7., ubi agitur de coniunctione Saturni, Lunæ et Veneris : «Si vero fuerit minuta luminibus, pravæ amorum decernit inlecebras aut impuris et impudicis facit libidinibus implicari aut *turpes actus* adsidua continuatione decernit.» L. IV. c. 12. §. 1., ubi agitur de coniunctione Solis Lunæ et Veneris : «Erunt sane præposteris amorum vitiis obligati aut impuris aut *turpibus cupiditatibus dediti*.»

Pro *dulibus* igitur confidenter coniecere possumus : *turpibus*.

XVIII.

L. III. c. 6. §. 8 agitur de Veneris decretis :

«In quarto loco Venus ab horoscopo constituta per diem, idest in IMC, iacturam maximam patrimonii faciet et assiduas viduitates, et tales reddit, qui difficile possint aliquid impetrare. Sed et cum ei Mercurius fuerit partili radiatione coniunctus, adulteros faciet frequenter *stoemen* propter malas administrationes vel publicas vel privatas proscribi facit.»

Sensus loci ita perfectus aptusque est, ut in corruptela nihil præter particulam quandam latere possit. Cf. ibidem §. 17 : «In nono loco Venus ab horoscopo si fuerit constituta in diurna genitura, faciet eum, qui sic habuerit Venerem, assidua cuiusdam dæmonis interpellatione pulsari . . . *reddit etiam* sic posita Venus somniorum *frequenter* interpretes.» L. III. c. 7. §. 1 : «Mercurius in parte horoscopi partiliter constitutus in his, in quibus gaudet signis, in diurna genitura facit philosophos, grammaticæ artis magistros aut geometras aut cælestia sæpe tractantes aut qui ad hoc

spectent, ut deorum possint præsentiā intueri, aut sacrarum litterarum peritos; *facit etiam frequenter* oratores et advocatos.»

Corruptela igitur facillime sanari potest: *frequenter etiam*. Hoc conieci iam in mea commentatione, *Novae emendationes in Firmicum Maternum astrologum* (vide huius ephemeridis t. XIX. p. 358), quod fugit novissimos editores.

XIX.

L. III. c. 6. §. 8. agitur de Venere in quarto ab horoscopo loco constituta:

«Si vero per noctem in hoc loco fuerit inventa, processu ætatis *laudes* faciet, magnorum virorum amicos et plenos gratia et decentes, in iuventute vero, id est in prima ætate, honestos quidem et quibus nihil desit, sed vitio quodam mentis implicatos.»

Pro corrupto *laudes* scribendum censeo *lautos*; *lauti* enim nominantur homines elegantes atque urbani, quos magni viri, ut Firmicus dicit, id est, principes civitatis in amicorum numero habere non dedignantur.

XX.

L. III. c. 6. §. 13. agitur de Venere in sexto ab horoscopo loco constituta:

«Si vero aliena Venus a cardinibus fuerit constituta et malivolæ stellæ in cardinibus constitutam Lunam forti radiatione *possederint*, expositos a parentibus faciet et *statim faciunt*.»

Requiritur aliquid in fine. Cf. similis argumenti locum, l. III. c. 13. §. 2., ubi agitur de Lunæ decretis: «Si vero sic Lunam positam cum malivolis nulla benivola stella respexerit, eos, qui nati fuerint, *faciet exponi* aut nulla vitæ tempora decernit et *statim faciet interire* aut malum vitæ finem biothanatumque decernit.» Cf. etiam l. IV. c. 9. §. 4: «Si a Saturno defluens Luna ad Martem se iungat plena luminibus, valitudines et vitia decernit et prima iuventute *faciet interire*.»

Lacuna igitur aptissime expletur, si scribimus: «expositos a parentibus *facient* et statim *facient interire*.»

Deinde valde suspectum est loco laudato illud *possederint*; scribendum esse videtur *respexerint*. Cf. ibidem §. 15: «Si vero sic positam cum Marte Venerem in his, in quibus diximus, signis

aliqua Saturnus radiatione *respexerit* ;» cf. ibidem §. 16 : « Sed et si Mercurius cum ea fuerit et simul cum Mercurio Venerem in hoc loco positam malivola stella *respexerit* ;» cf. ibidem §. 21 : « Si vero sic positam Venerem Mars forti radiatione *respexerit* » et passim alibi.

XXI.

L. III. c. 6. §. 23. agitur de Venere in undecimo loco ab horoscopo constituta :

« Et si sic posita Venus coniunctionem Lunæ venientis acceperit, faciet locupletes divites *maxime potentiores etiam gloriæ* et quibus magnarum potestatum cura mandetur ; interdum nobilium civitatum faciet decem primos. »

Cf. l. IV. c. 19. §. 9 : « Si Juppiter dominus genituræ fuerit, faciet homines magni animi *magna appetentes* et quibus fides semper habeatur et qui ad magnos actus semper inflentur. »

Verba corrupta igitur hunc in modum possunt sanari :
« *maximæ appetentes etiam gloriæ.* »

XXII.

L. III. c. 6. §. 28. agitur de Venere in duodecimo ab horoscopo loco constituta :

« Quodsi in diametro Luna fuerit inventa, faciet infames libidinosos aut puerorum amatores et ex coitu mulierum *sudarios* facit gravi infamiæ pulsari dedecore. »

Cf., quæ statim sequuntur in eadem §. : « Ex incestis enim et *stupris* ex ista commixtione graves decernuntur infamiæ ; aut enim cum sororibus aut novercis aut filiabus aut fratribus uxoribus coire coguntur, sed nihilo minus ex isto incesto lucra illis maxima obveniunt et confertur aliquod meritum dignitatis. »

Cum igitur de stupris hoc loco agatur et incestis, pro *sudarios* scribendum esse *stuproso* verisimile est.

XXIII.

L. III. c. 7. §. 5. agitur de Mercurio in secundo ab horoscopo loco constituto :

« Facit autem magnis rationibus præpositos, reddit tales, qui facultates regias *posita* dispositione sustentent et qui omnes redditus regios thesaurosque suæ habeant fidei dispositionique commissos. »

Kroll et Skutsch pro *posita* coniecerunt *sua*, quod aptum efficit sensum, sed a codicum scriptura longe recedit. Equidem scribendum censeo **propria**, ut sensus idem sit, sed emendandi ratio probabilior.

XXIV.

L. III. c. 11. §. 8:

«Si vero per noctem in VI. vel in XII. ab horoscopo loco Mercurius cum Marte fuerit constitutus, facit multis debitis et multo usurarum fenore implicatos; sed æstus animi et interceptiones facient. Reddunt etiam pigros in omnibus actibus et decernunt maximas accusationes et graves invidias, sed quæ aut a servis aut propter servos faciant.»

Faciunt est codicum scriptura, quæ perperam emendatur lectione editionis Aldinæ: *fiant*, quod novissimi editores nescio qua de causa in textum receperunt. Ego mutatione levissima scribendum esse censeo: **accidunt**. Cf. l. III. c. 4. §. 14: «Si vero per diem Mars in quinto ab horoscopo loco fuerit constitutus, patrimonium eius labefactabit et domicilium frequenter mutat et propter infortunia, quæ ei *accidunt*, peregrinis semper regionibus immoratur.»

XXV.

L. IV. c. 4. §. 2. agitur de Lunæ et Martis coniunctione:

«Si vero diurna fuerit genitura et sic se Marti Luna coniunxerit, omni faciet . . . parte corporis amputatos; aliorum oculis nocet, aliorum stomachum latentium vitiorum continuatione debilitat, quosdam oligochronios biothanatos facit.»

Cf. l. III. c. 4. §. 10: «Quodsi per diem sic fuerit inventus (sc. Mars), *debilitabit omne corpus*, faciet languidos caducos et qui ex ferro vulnera frequenter accipiant, reddet invalidos et quos feminae semper impugnent, et qui a feminis magnis semper molestiis deterantur.» Cf. etiam l. IV. c. 24. §. 7: «Si Luna cum Marte in horoscopo partiliter fuerit inventa, peregrinam matrem aut debilem monstrat, sed ipsorum aut oculi debilitantur aut stomachus. Si vero fuerit diurna genitura, *toto corpore debilitabit aut partem amputat corporis*.»

Lacuna igitur certissima ratione expleri potest: «omni faciet corpore debiles aut parte corporis amputatos.»

XXVI.

L. IV. c. 8. §. 2. agitur de Luna, si ad nullum feratur :

«Verum si sic currens, id est per vacuum, benivolarum stellarum fuerit radiatione conventa, in prima ætate vacuos faciet semper et nudos, sed adsiduis facit laboribus fatigari et miseriarium adsiduis rationibus quatit, maximis sudoribus et maximis laboribus *praesidia* quærentes.»

Quid hoc loco *praesidium* sibi velit, l. IV. c. 10. §. 10. docemur : «Erunt aquosis semper atque humidis actibus implicati aut adsiduis peregrinationibus errantes aut peregrinarum mercium gratia navigantes, ut ex ista conversatione *vitæ* illis *praesidia* quærantur.»

Lacuna igitur latet ante *praesidia* et explenda est vocabulo *vitæ*.

XXVII.

L. IV. c. 10. §. 3 :

«Si vero Luna deficiens in nocturna genitura a Jove defluens feratur ad Martem, *primos* claros faciet ; et si Mars in principalibus genituræ locis fuerit inventus et Luna minuta luminibus in nocturna genitura a Jove defluens feratur ad Martem, faciet iudices duces et quibus summum potestatis credatur imperium.»

Quid sibi velit *primos*, docemur locis, quæ sequuntur, collatis : l. III. c. 3. §. 1 : «Si Juppiter in primo cardine partiliter id est in parte horoscopi fuerit constitutus . . . faciet nobiles, gloriosos, magnis semper præpositos civitatibus, interdum magnarum *civitatum decem primos*.» L. III. c. 3. §. 18 : «In decimo loco Juppiter ab horoscopo constitutus, id est in MC partiliter per diem, publicorum negotiorum faciet principes, faciet *civitatum maximarum decem primos* et quibus a populo honores maximi conferentur, *claros* et qui se velint semper gratia ostentationis exserere.» L. III. c. 6. §. 23 : «Et si sic posita Venus coniunctionem Lunæ venientis acceperit, faciet locupletes divites . . . ; interdum nobilium *civitatum decem primos*.» L. III. c. 10. §. 1 : «Mercurius cum Jove partiliter in horoscopo constitutus in diurna genitura faciet *claros* et gloriosos, civitatibus præpositos aut maximarum *civitatum decem primos*, iuridicos.» L. III. c. 10. §. 9 : «Faciet enim a mulieribus felicitates maximas conferri et faciet publicis muneri-

bus præpositos et populorum aut *civitatum* principes aut decem primos.»

Quare lacuna ante *primos* statuenda et hunc in modum explenda est: «*civitatum decem primos.*»

XXVIII.

L. IV. c. 10. §. 4:

«Si vero per diem deficiens Luna et a Jove defluens feratur ad Martem, paternum ac maternum patrimonium dissipat et parentes in prima ætate eius perimit et onus extremæ mendicitatis imponit, aliis vitium acerbi doloris infligit; facit interdum servos, interdum captivos, plerumque biothanatos, præsertim si sic currente Luna Mars in cardinibus fuerit inventus vel si in anaforis vel cataforis; tunc enim, quæ diximus, . . . cum in his locis constituto Marti Luna ista se societate coniunxerit.»

Cf. l. IV. c. 3. §. 2: «Sed hæc *tunc complentur*, si sic Lunam positam vel crescentem vel minutam Mars de diametro vel quadrato non viderit.»

Lacuna igitur explenda est: «tunc enim, quæ diximus, *complentur.*»

XXIX.

L. IV. c. 11. §. 9:

«Si vero sit minuta lumine (sc. Luna) et sic a Marte defluens ad Jovem feratur, faciet publicis quibusdam certaminibus destinatos, sed qui semper præconio bonitatis ornentur; aut gloriosos milites facit et his adsidua felicitatis incrementa decernit et hos eosdem crebris honorum promotionibus *late patet* et variis facit generibus gloriosos.»

Corruptum est *late patet*. Cf. supra §. 8: «Si a Marte defluens Luna plena vel crescens lumine ad Jovem feratur in oportunis genituræ locis, facit duces ducentes exercitum *potentes* imperiosos.» Cf. etiam l. III. c. §. 29: «Si vero in MC per noctem constitutus, in quali diximus signo, coniunctionem Lunæ venientis acceperit (sc. Mars), Juppiter vero alium genituræ possederit cardinem et ipse nihilominus vel in domo sua vel in altitudine sua vel in suis finibus constitutus, *potentes* duces ac totius orbis dominos efficiet.»

Pro *late patet* igitur scribendum est: *late potentes.*

XXX.

L. IV. c. 12. §. 6:

«Si vero per noctem a Sole defluens ad Jovem feratur (sc. Luna), faciet per semet ipsos sibi facultatum substantiam comparantes et qui sint adsiduis peregrinationibus dediti, sed hos in prima iuventute decipit et, cum fuerint *eorum propectu temporis ætatis*, glorias commendationes . . . et idoneas decernit substantiæ facultates.»

Corrupta est sententia: «cum fuerint eorum propectu temporis ætatis.» Ego levissima mutatione scribendum censeo: «cum fuerint eorum *propectæ tempore ætates*.» Krollii coniectura: «cum fuerint *in propecta temporis ætate*» aptum efficit sensum, sed, quomodo *eorum* ex *in* corruptum sit, nemo explicare potest. Nostra igitur faciliior est mutatio.

XXXI.

L. IV. c. 14. §. 10. agitur de decretis Lunæ:

«Alii fiunt publici carnifices et quibus publicarum animadversionum officia credantur, aut exceptores personalium causarum fiunt aut qui . . . officia pertractent, aut adiutores fiunt huiusmodi hominum et damnatorum aut carceris publici fiunt ex ista coniunctione custodes.»

Explenda est lacuna. Cf. l. III. c. 4. §. 17: «Faciet enim (sc. Mars) laboriosos homicidas et sceleratos, reos, facinorum inventores aut tortores aut carnifices aut proditores.» L. III. c. 5. §. 26: «Erunt homicidiis publicis præpositi et exceptores earum sententiarum, quæ de hominum capitibus proferuntur . . . aut clavicularii aut carceris custodes et quibus publicarum catenarum vincula committantur, aut *praepositi* carnificum aut *carnifices* et qui *dam-natos homines flagellis lacerare consuerint* et cetera his similia.» L. IV. c. 14. §. 14: «Aut *tortores* enim aut *carnifices* aut delatores faciet.»

Scribendum igitur censeo: «qui tortorum officia pertractent.»

XXXII.

L. IV. c. 16. §. 8:

«Si vero cum Marte sic, sicut diximus, fuerit inventa (sc. Luna), magnorum malorum decernit exitia; erunt enim aut.

secundum signorum naturam biothanati; sed hæc mala mediocriter mitigantur, si in feminino signo Mars fuerit inventus.»

Cf. ibidem §. 10: «Si vero per noctem minuta luminibus Saturno retrogrado vel stationem facienti se Luna coniunxerit, magnarum infelicitatum decernit incommoda; quidam secundum *naturam signorum* vel secundum locorum potestatem biothanati pereunt; sed hæc infortunia ex aliqua parte mitigantur, si in feminino signo Saturnus fuerit inventus.»

Facile igitur locum in integrum restituere possumus hunc in modum: «aut secundum locorum potestatem aut secundum signorum naturam.»

XXXIII.

L. IV. c. 19. §. 6. agitur de Saturno genituræ domino:

«Si vero in Martis finibus fuerit vel in domo Martis vel in domo Lunæ fuerit inventus, faciet tristes laboriosos sordidos humiles ingloriosos et qui adsiduis lugubris *tristitia* . . . sordidentur.»

Cf. l. III. c. 6. §. 25: «In duodecimo loco Venus ab horoscopo constituta si in nocturna genitura sic fuerit inventa, faciet mulierum causa *assiduo tristitiæ dolore* cruciari.»

Scribendum est igitur: «qui assiduis lugubris *tristitiæ doloribus* sordidentur.» Novissimi editores pro *doloribus* coniecerunt: *squaloribus*.

XXXIV.

L. IV. c. 19. §. 22. agitur de Venere genituræ domina:

«Faciet poetas (sc. Venus), sed quorum carmina fulgido gratiæ splendore *nobilitas*.»

Novissimi editores pro *nobilitas* scribendum censent *nobilitantur* vel *nobilitentur*. Sed cf. l. IV. c. 14. §. 16: «Alios poetas facit (sc. Luna) et eos divinorum carminum auctoritate *nobilitat*.»

Scribamus igitur etiam hoc loco: *nobilitat* (sc. Venus poetarum carmina), quod proxime accedit ad codicum scripturam. Ceterum cf. verba, quæ correptulam statim sequuntur: «Si vero fuerit diurna genitura, decernit quidem nihilo minus paria, sed hæc omnia quantulacunque ratione *debilitat* (sc. Venus).» Ut igitur hoc loco non *debilitantur*, sed *debilitat* codices exhibent, ita etiam supra activa verbi forma restituenda est.

XXXV.

L. IV. c. 24. §. 11:

«Hæc nos in ultimis libri partibus breviter dixisse sufficiat; hoc enim iste ultimus operatus est sermo, ut omnium præcedentium disputationum et omnium . . . ad memoriam tuam revocaret effectum.»

Explenda est lacuna. Cf. l. I. prooem. §. 8: «Ne in istis libris pondus et gratia perfectæ orationis, *tractatus* maximi aut graves firmæque sententiæ . . . requirantur.» L. III. c. 14. §. 10: «Quem *tractatum*, ne quid a nobis prætermissum esse videatur, in quarti libri principiis explicamus.» L. IV. c. 25. §. 4: «Sed nos in omni *tractatu* partili debemus omnia ratione tractare.» L. IV. c. 25. §. 5: «Nunc residuus *tractatus* ad quinti libri principia transferatur.»

Lacuna igitur explenda est vocabulo: *tractatum*.

GEYZA NÉMETHY.

EGY MAGYAR LÁZÁR-DRÁMA ÉS ROKONAI.

I.

Irodalomtörténetünk egyik mostoha gyermekével és kiterjedt külföldi rokonságával szándékom foglalkozni az alábbi sorokban. 1683-ban jelent meg először Lőcsén Brewer Sámuelnél névtelen szerzőtől a régebben Európaszerte dívó moralitások egy elkészett magyar sarja *Comico-Tragedia* czímmel. (*Comico-Tragedia Constans Scenis Quatuor. Quarum 1. agit De Virtute et Vitio. 2. agit De Divite purpurato et Paupero Lazaro. 3. agit De Milite scelerato. 4. agit De Praefecto tyranno.* Lőcsén, Nyomtatt.: Brewer Sámuel által, 1683. 8r. 36 sztlan levél. Csak a címlap s az actusok és scénák feliratai vannak latinul, a szöveg maga magyar.) Míg drámai irodalmunk gyermekkorának többi tisztos emléke, a Sztárai-féle hitvitázó drámák, a Disputatio Debreczinensis, a Balassi Mennihart árultatásáról szóló comoedia, Szegedi Lőrincz Theophaniá-ja s a több egy századdal később (1693) megjelent Felvinczy-féle *Comico-Tragedia* Plutónak és Jupiternek egymás között való villongásokról szakavatott méltatókra találtak s többnek szövege is hozzáférhetőbbé lett újra nyomások révén, a lőcsei *Comico-Tragediának*

be kellett érnie irodalomtörténeti kézi könyveink egy-egy szűkszavu megjegyzése- s tartalmának vázlatos ismertetésével, sőt elhanyagol-
tatásának kiáltó jeléül megesett vele az a furcsaság is, hogy a nem-
zeti játékszín történetének kitűnő írója, Bayer József, összetéveszti
Felvinczy György fent említett művével s e tévedésében követi őt
régí drámai-irodalmunk egy másik alapos ismerője, Czapáry László
is *Mysterium- és iskola-dráma* cz. értekezésében. (A czistercezi rend
egri kath. főgymnasiumának 1891/2-ki értesítőjében 33. l.). Egyet-
len munka, Szivák Iván *A magyar dráma kezdete* cz. dolgozata,
foglalkozik vele bővebben s méltánylóbb ítéllettel, de ennek szem-
pontjai ma már kissé elavultak. E meg nem érdemlett mellőzést
jóvá fogja tenni a Heinrich Gusztáv szerkesztette «Régi magyar
könyvtár» egyik nemsokára megjelenendő füzeté, mely tájékoztató
bevezetéssel s jegyzetekkel kísérve fogja nyújtani moralitásunk
szövegét, s az expiatio művéhez szándékom járulni a magam részé-
ről is e szerény dolgozattal, megismertetve a Comico-Tragœdia
külföldi társait, rámutatva az eszmeáramlatra, mely e drámakört
létre hozta, az összehasonlítás eredményeinek kapcsán helyes
szempontokat igyekeztven nyerni drámánk viszonyának megállá-
pításához társaival szemben s ezzel összefüggésben értékének meg-
ítéléséhez. — Mielőtt tovább haladnék, szükségesnek tartom az
eddig meglehetősen nehezen hozzáférhető darab scenariumának kissé
részletesebb ismertetését. Mint a közölt cím mutatja, az egész
négy részre (scena) oszlik; az egyes részek különböző számú ac-
tusokat foglalnak magukban.

Scena prima. Habet Actus quinque. 1. Virtus elmondja, hogy
Isten az égből a földre küldte, hogy itt uralkodjék s a földi embe-
reket oktassa. Fel is szólítja híveit, hogy éljenek nagy szép jám-
borságban. Temperantia azonban tudatja vele, hogy gonosz életű
nép nagy készüllettel támad országára. Virtus ajánlja híveinek,
küldjék el hozzájuk vitéz Konstantiát, hadd vonja őket kérdőre.
Const. el is megy Justitia pallosával felfegyverkezve. 2. A Vitium tá-
borába érve, meginterpellálja őt, hogy mert Virtus országára jönni
latraival? Majd szelidebb hangon folytatja, hogy a világ Császár
Asszonya mindazonáltal békével appellálja császári székéhez Vitiu-
mot s minden népét; ott majd törvény tegyen közöttük igazságot.
Vitium híveihez fordul tanácsért. Timiditas kelepczétől tart, Injus-
titia pedig azt ajánlja, hogy Konstantiát ott marasztva s magukhoz
édesgetve, használják fel Virtus ellen; Virtushoz meg küldjék In-

constantiát követségbe. Ez ura utasításaival elmegy kikémlelni Virtus szándékát s felajánlani a gonosz had szövetségét, mialatt Vit. országa harmadát igéri Const.-nak, ha hivévé lesz. Const. kijelenti, hogy ő hitével nem játszik. — Inconst. (a színváltozás jelzése nélkül) megjelenik Virtus udvarában s színlett alázattal közli Vitium üzenetét; Virt. azonban elutasítja őt. — Inconst. elmondja Vit.-nak, hogy járt, mire Vit. elhatározza, hogy maga áll szembe ellenfelével. 3. Vit. megjelenik hiveivel Virt. előtt; ez tolvaj latroknak nevezi őket, mire Molestia, Ingratitudo, Ira, Crudelitas s Superbia sorra felzudulnak s szidják őt, hogy rossz hitvány asszony létére így mer velük beszélni. Fortitudo felel meg nekik: ha emberségüket s Istent nem tekintenék, azonnal felkoncizolnák őket. Virt. lecsendesítvén a háborgókat, Injust. ajánlatot tesz, hogy amelyik párthoz többen hajolnak az emberek, az maradjon a földön. Virt. ebbe kénytelen-kelletlen belenyugszik, mire Volupt., Cup., Ebr., Sup. előszámlálnak egy sereg történelmi alakot hiveik sorából. Ennek hallatára Virt. sajnálkozva hagyja jószágát ellenfeleinek. 4. Virtus panaszkodik a tőle elforduló világra. Az emberek vesztükbe rohannak s ő mit sem tehet értük. De egészen árván még se hagyja őket, itt hagyja közöttük két fő szolgáját, Patientiát és Tolerantiát, ezzel megmutatja szabadulásukat. Patientia kijelenti, hogy Virt. parancsaihoz tartják magukat, bár jól tudja, hogy az embereknel nem lesz böcsületük. Virt. biztató szavakkal vesz tőlük búcsút. 5. Vit. ad suos loquitur Örül, hogy Virt. székiben látja uraságát, majd Irát Plutohoz küldi azzal az izenettel, hogy orszagából segítséget vár. Ezután elindítja népét, hogy az emberek közt zür-zavart csináljanak.

Scena secunda. Habet Actus quatuor. 1. Voluptas felszólítja Ebrietast, menjenek egy nagy gazdag ember házához, ki őket meghívta, mert, úgymond,

Ugyan kedvem vagyon most a' jó lakáshoz,
Szép pádimentomon való tántzolásához.

Dives az elkészült ebédhez ülteti Ebrietast és Voluptast s felszólítja őket, mulassanak kedvükre. Magát is biztatja: «Egyél, ilyál lelkem, semmit ne bánkodgyál, Minden te tsüreid rakval vigan lakjál.» Angelus figyelmezteti, hogy még az éjjel megkérlik lelkét, mire Dives drabantjait szólítja, Vol. és Ebr. pedig fitymálják Angelust. Most lép fel Lazarus s a hulladékokért könyörög.

Servus divitis ráförmed, hogy takarodjék dolgára, Uxor divitis meg sopánkodik: «Jaj, Isten győzné-el a' sok szegényt pénzzel Phiha mint megüte a szaga rút búzzel,» mire Dives elrendeli, hogy füstöljék ki az udvart, a szolga pedig jelenti, hogy Lázár meghalt. Dives ezt föl sem véve, biztatja vendégeit, hogy ne törődjenek Lázárral, hanem igyanak, mulassanak. Vol. és Ebr. helyeslő szavaira végül felszólítja leányát: «Leányom, fogd kezét mostan Voluptásnak, Azután hajts térdet az Ebrietasnak.» 2. Dives hirtelen rosszul érzi magát. Hallgatást parancsol a cziteráknak s rettenve veszi észre az előtte megjelenő halált. Mors sietésre inti a gazdagot, kinek neje doktorért, papért küld, mig Vol. és Ebr. rossztól tartva, elmenekülnek. Ekkor Dives a reá váró pokoli kinokra gondol s elsíratja töméntelen gazdagságát, hites társát, gyermekeit, kiktől meg kell válnia. Siralmát felesége jajongása váltja fel, kit azonban Daemones félretaszít s a közbelépő Angelus kérésével sem törődve, kijelenti, hogy magával viszi a gonosz indulatú gazdagot. Erre Angelus lemond Dives lelkéről. 3. Daemones Dromot küldi az alvilág urához, hogy jelentse neki a gazdag megérkeztét. Plutó szemére hányja Divesnek bűneit s előszólítva az ördögöket, készülleteket tétet velük a bűnös megkínzására. Itt az ismeretes bibliai jelenet következik a pokolban sínlődő dugszadag s az Ábrahám kebelében pihenő Lázár között, mely eredménytelenül végződén, Pluto a legválogatottabb gyötrelmekkel sújtja áldozatát. 4. Hosszas siralma a pokolbéli gazdagnak.

Scena tertia. Habet Actus tres. 1. Voluptas és Ebrietas elmondják, hogyan ugrottak meg minap a gazdag házában Mors elől, kit most újra megpillantván, jobbnak találják elillantani s jó bor mellé látni. Mint Ebr. mondja:

Tsak hogy találánák olly társot,
Ki szolgálta volna Mársot,
Törne Mors orrába borsot,
Ránk ne ejtené a' sorsot.

2. Találkozóznak Pauper sceleratussal s ez bort hozat számukra azzal a biztatással kínálva őket, hogy nem baj, ha elfogy a pénz: majd «utakat állnak.» Ebr. figyelmezteti, hogy közel jár a halál, de ő, ki annyi tatár fejeket hullatott, nem fél tőle. Mikor azonban csakugyan megjelenik Mors, a vitéz — azzal az ürügygyel, hogy elvesztette lova fékét s azt meg kell keresnie — el akar illanni. 3. A halál elfogja. Pauper szalmán hizott jó lovával, szép kardjá-

val, majd biri baltájával s köpenyegével akarja lekenyerezni, de a halál nem tágit. Ekkor a lator jámbor életével dicsekszik; elmondja, hogy könyörült az úton járókön:

Kinél nem vólt, igen bántam,
A' kinél vólt, azt megszántam:
Szegényt üressen botsáttam,
Mert nehezen vitte, láttam.

A halál azonban ismeri latorságait. Pauper belátja, hogy vége van s csak arra kéri Morsot, hadd igyék még egyet; ezután elkérkedik kétes értékű tetteivel, mire Mors átadja az ott leselkedő ördögnek.

Scena quarta. Habet Actus tres. 1. Tolerantia s Patientia beszélgetnek egymással a szűk időkről s Tol. az emberek közt uralkodó szükségét a rossz erkölcsöknek tulajdonítja, kiváltképen pedig a sok gyülevész parasztságot okolja, henyéséget, istentelen életmódot hányva szemükre. 2. Fellép Crudelitas (a kegyetlen tisztartó) s rájuk förmed: «Szűrös bátya, onnét hátrább ályatok!», mire Pat. megnevezi magát és társát s elmondja, hogy «Hű szolgálai voltunk mi a Virtusnak! Most süveglünk ama rosz Vitiumnak.» Crud. erre felfortyan, hogy merik előtte, ispánjok előtt, így megszólni urukat s keményen megfenyegeti őket. Semmi szabadkozás nem használ s midőn Tol. figyelmezteti, hogy testükkel ugyan szabad, de lelkükkel nem bír s az Isten majd tőle is számot vészen az ítéletben, Crud. gúnyosan odaveti, hogy addig rajtok még sok kint téssen máris föllebb emelte adójukat s megtöbbsítette az úr dolgát. Azért rajta, nyúljanak cséphez, kapához Pat. kegyelemért könyörög; feleségük s gyermekeik éhen halnak, maguk nem ettek harmad napja. Crud. azonban nem könyörül. 3. Megjelenik Mors s közbeszól:

Lassan jó százsz! mit feddél ily sokáig?
Mintha tiéd volna a' dió-fűig,
Kegyetlenséget úzél mind halálig,
De rá felelek, nem élsz két óráig.

Crud. a dolgára küldi s hogy rá ijesztszen, eldicsekszik előtte tetteivel; de Mors nem tágit s most ő mutatja be magát, mint a mindenen győzedelmes halált egy hosszú beszédben melynek végeztével Crud. lankadni érzi testét, Mors pedig sorra szólítja a betegségeket, hogy gyötörjék meg az ag ebet. Majd azzal vigasztalja a jajongó Crud.-t, hogy ez még mind semmi a pokolbeli kinok-

hoz képest s ezzel hosszú útjára bocsátja, kijelentve, hogy rövid nap társait is megkinozza, Vitiumnak finnyás orrán patkót ver s hatalmába kerül Ira, Cupido, Voluptas stb. végig menve Vit. összes hívein.

A darabot epilógusképen a Halálnak mindenkhez való Intése zárja be.

Végig tekintve e vázlaton, az első, mi szemünkbe fog ötleni rajta, a drámai cselekvény egységének hiánya. Voltakép egy — némi változtatással háromszor ismétlődő — nem is drámai actióval, hanem inkább képsorozattal állunk szemközt, melyeket nagyon lazán tart össze az első rész allegorikus machinája, s mely sorozatot tetszés szerint lehetett volna szaporítani, akár csak a jelen század elején divó tündéries bohózatok felvonásainak számát. Másod sorban az a körülmény fogja magára vonni figyelmünket, hogy aránylag legtöbb drámai élet a két első részben lüktet. Ezekben történik valami, mi a drámai összeütközés s a belőle eredő kifejlés jellegét viseli magán, míg a két utolsó, elnagyolt rész egy kifejejtett drámai cselekvésnek csupán katastrópháját nyújtja, már a második részből ismeretes motívumok felhasználásával. Szóval e nem nagy találékonyságra valló, ráadásszerű részek már eleve azt a gondolatot ébresztik bennünk, hogy a darab jámbor szerzője ismerhetett oly drámát, mely az első két rész elemeiből volt megalkotva s midőn ennek az utánzására gondolt, felül kerekedvén benne a didacta a drámáirón, nem állhatott ellen a csábító ötletnek, hogy a halál mindent letipró hatalmát s vele szemben a készületlen gonosz vergődését az előkelők osztályát képviselő gazdagon kívül ellentétképen a lator szegényen s a középosztályt jelképező kegyetlen tisztartón is be ne mutassa. Az utóbbit egyuttal az allegorikus Crudelitas névvel is jelölván s hasonló sorsot jósolván Vit. többi hívének is, ezzel Virtus végleges diadalát sejtetve, visszatér a darab kiinduló pontjához.

Hogy Comico-Tragœdiánk keletkezését csakugyan ilyenformán kell elképzelnünk, arról meggyőzhet bennünket az a számos külföldi moralitás, melyeknek tárgya szintén a dúsgazdag s a nyomorult Lázár Lukács evangeliumában foglalt története, több esetben kapcsolatba hozva a különféle erények és bűnök symbolikus alakjainak machinájával s legtöbbször a könyörületlen büntetőnek, a halálnak, félelmetes szereplésével. E drámák gyökerei messze a középkorba nyúlnak vissza. A XIV. és XV. század folyamán egy-

házi szónaklat, költészet és képzőművészet verseng, hogy a váratlanul megjelenő, könyörületlen halál okozta rémületet minél megkapóbb színekkel rajzolja s a vétkes embereket ideje korán bűneik megbánására bírja. Ily szellemben beszéltek a hívőkhöz dómjaik falairól a «haláltánc» néven ismeretes festmények, bemutatva a halált, a mint az élet örömeiben dúskálkodó különböző nemű, rangú és korú bűnösöket magával ragadja; így győzték meg az istenes élet szükséges voltáról a közönséget egyes — képekkel ellátott — moralizáló iratok, mint az *Ars bene moriendi* (első kiadása 1478-ban) és a *Speculum humanae salvationis* (e. k. 1430 körül) nyomán keletkezett latin, francia, holland, flamand, német és angol «tükröcskék», feltüntetve az angyalok és ördögök küzdelmét a haldokló ágyánál, a sátán csábításai s Krisztus ígéretei között ingadozó szüzet s a kárhozottak kinjait, a Lázárt megvető dúsgazdag pokoli gyötrelmeiben.¹⁾ Még a színpad volt hátra a maga közvetlenségével, hogy a maga részéről is bemutassa az üdv ösvényén a jó véghez haladó igaz s a bűnösök társaságában a kárhozat útjára tévedt balga ellentétes alakjait, mint pl. a «Bien advisé, Mal advisé» cz. 1439-ben Rennesben előadott moralításban látjuk. (Egyéb példákra is utal Bolte f. i. műve.) A XV. század vége felé azután a félelmes kaszás is megjelenik a színpadon, hogy üdvös borzongást keltsen a világi hiúsághoz kelletlenül inkább ragaszkodó közönség soraiban. Első ilyenmű dráma *Diesthemius Péter «Elckerlijck»* című moralitása, melynek legrégebbi ráánk maradt kiadása 1495 körül nyomtatott, de valószínű, hogy volt egy, már 1477 körül keletkezett holland szövege is.²⁾ A *Goedeke* jeles kiadása révén általánosan ismeretes angol *Everyman* e hollandi darab fordítása, illetőleg átdolgozása.

E hatalmas drámai erővel írt moralításban s számos későbbi társában a bűnös ember megigazulásának tana nyer költői ábrázolást, kapcsolatba hozva egy buddhistikus parabolának tanulságával. E valószínűleg indiai eredetű parabola, melylyel először a Barlaam és Josaphat cz. VII. századbeli görög regényben találkozzunk, egy emberről mesél, kit a király elé akarnak vezetni, hogy ott 10000 fontnyi adósságáról elszámoljon s ekkor szorongatott

¹⁾ Lásd: Bolte János, *Der düdesche Schlömer*. Norden és Lipsee, 1889.

* 15. l.

²⁾ Lásd: *Elckerlijck A Fifteenth Century Dutch Morality*, ed. by Dr. Henri Logeman, Gand, 1892. IX. s. köv. l.

helyzetében három barátjához fordul támogatásért. Az egyik e helyett két inget kínál neki, a másik egy darabig el akarja kísérni s csak a harmadik, kit eddig kevésre becsült, megy el vele a király elé, hogy ott védelmére keljen. Barlaam magyarázata szerint az első barát a gazdagság, a második nőnk, gyermekeink, rokonaink; ezek nem kísérnek bennünket el a síron tuli nagy számadáshoz, míg a mellőzött igazi barát, jótetteink serege, midőn lelkünk a testet elhagyja, előre siet az Ur zsámolyához, hogy ott könyörgő szavát értünk fölemelje. — E történet moraljának, hol erősebb, hol gyengébb viszhangjával találkozunk az Eleckerlijk hatása alatt keletkezett drámákban. A fősúly bennük a hős megigazulásának kérdésén nyugszik, melyet a kath. szerzők a fennebbi parabola szellemében a jótettektől tesznek függővé, míg a protestáns felfogás ezt az eredeti gondolatot szinte ellenkezőjévé módosítja, amennyiben a jótettek helyett a Krisztusban s az Isten irtalmasságában való erős hitet, mint az üdvözülés kizárólagos eszközét, tolja előtérbe.

Az Eleckerlijk-moralitással körülbelül egy időben találkozunk az első Lázár-drámákkal is. Ezekben érdeklődésünk drámai szempontból első sorban a gonosz-gazdag felé irányul; ő e darabok voltaképi hőse s így a megigazulás kérdése bennük tárgytalanná válván, az eszmei súlypont a megátalkodott bűnös bűnhődésének bemutatására esik, melyhez folio gyanánt szolgál a jámbor igaz megdicsőülése. Hathatósabb ellentétben csakugyan bajosan lehetett volna feltüntetni az élettől nyugodtan váló igazat szemben a halál által bűnei közepette elragadott gonosszal, kiterjesztve a két alak közötti párhuzamot a földöntúli életben rájuk váró jutalomra s büntetésre is, melynek megkapó ecsetelésére a drámairó kész jelenetet talál a szt.-írás szövegében. A keresztény világ e korbeli lelki dispositiója mellett e tárgyba szinte bele kellett ütköznie a drámairónak s mint már említém, az első Lázár-drámákkal csakugyan még a XV. század folyamán találkozunk és pedig Francia- s Olaszországban.*)

---

*) Ugyancsak egy XV. századbeli kéziratban, mely az Ostende közelében levő oudenbergi benzés klostromban keletkezett, maradt ránk egy latin párbeszéd a pokolba szálló dúsgazdag és a mennybe megérkezett szegény Lázár között, mely azonban nem számítható a Lázár-drámák sorába, a mennyiben csak a sokat szenvedett szegénynek jutalmazása s a dőzsölő

A francia Lázár-moralitás hely és év nélküli legrégebb kiadása valószínűleg a XV. század végéről származik s utóbb több kiadást ért, melyek egyikét *Viollet-Leduc Ancien théâtre françois* cz. gyűjteményének III. kötete reprodukálja 267—299. lapjain. *) Czime: *La Vie et l'Histoire du mauvais Riche*, a traize personnaiges, c'est assavoir: Le mauvais Riche, la Femme du Mauvais Riche, le Ladre, le Prescheur, Trotemenu, Tripet cuisinier, Dieu le Pere, Raphael, Abraham, Sathan, Rahouart, Agrappart . . . . Imprimée nouvellement a Lyon en la maison de feu Barnabé Chaussard é. n. 12. ff. — A darabot a Prescheur prologusa nyitja meg, melyben elmondja az egész tartalmát, majd hallgatásra intve a nézőket, felszólítja őket, hogy imádkozzanak érette. A darab maga scenikai tagozás nélkül folyik le s a mysteriumok és moralitások hármias beosztású színpadút tételizi föl, a földön, mennyben és pokolban hol külön, hol párhuzamosan folyó jelenetek számára. Az elején Trotemenu, a lusta szolga, lép föl. Már rég megvirradt, de ő sajnálja, hogy fel kell kelnie. Majd uránál, a gazdagnál, jelentkezik, ki a konyhába küldi, hogy kérdezősködjék az ebéd felől. A szakácscsal való párbeszéde után jelenti urának, hogy kész az ebéd. Ez háznépét szólítja s kezük megmosása után letelepesznek az asztalhoz. Ekkor kívülről a koldus Lázár kereplője hallatszik, ki az asztalról lehulló morzsákért könyörög; de Trotem. ura parancsára a kutyákat uszítja reá, melyek azonban a helyett, hogy kárt tennének benne, lábszárait nyalogatják. A szolga elmondja a csudát gazdájának, kifejezve abbéli hitét, hogy «Dieu y faict vertu»; de a gazdag kigúnyolja:

Par Dieu, tu es bien malostru,
Que cuides que Dieu s'embesongne,
D'une si très orde charongne
Et de si ville creature:
Se serait pour luy grant laidure.

A szegény Lázár halálát érzi közeledni s bűnei bocsánatát

---

gazdagnak bűnhődése közötti ellentét kiszínezésére szorítkozik. Közli *Botte J.* a *Zeitschr. f. deutsches Altert.* XXXV. k. 257. s. kk. 1.

*) I. *Petit de Julleville, Répertoire du théâtre comique en France au moyen-âge*, 83. l. — U. o. 323. l. van említve a *L'histoire littéraire de la France* nyomán, hogy egy Lázár-drámát már 1352-ben előadtak Franciaországban, de ez előadás helye s a rá vonatkozó adat forrása ismeretlen.

kéri az Urtól. Ekkor fellép az Atyaisten s tudtára adja Ábrahám-nak, hogy a szegény L.-t angyalai nem sokára el hozzák s kebelébe helyezik, majd Raphaelt küldi Lázárért, ki el is megy s a szegény lelkét a körülötte ólálkodó két esetlen ördög, Sathanas és Rahouart elől megóvjá. Ezek rapportra mennek Lucifer elé, ki ügyetlenségükért lehordja s veréssel fenyegeti őket, Raphael pedig Isten elé viszi L. lelkét. Most a dúsgazdaghoz térünk vissza, ki hirtelen úgy érzi magát, mintha féreg ráгна szívéen; szinte leroskad s még ekkor is Lázárt szidja, kit baja okozójának tart («Se m'a fait le truant paillard») Neje ágyba fekteti, Lucifer meg kiadja a parancsot Sath.- és Rah.-nak, hogy nosza, tegyék jóvá hibájukat s hozzák el neki a gazdag lelkét. Ezek elrohannak s ott leselkednek a halálkló gonosz ágyánál, ki most már sajnálja, hogy oly kegyetlenül bánt a szegényekkel, de még inkább, hogy minden javától meg kell válnia. Felesége elsiratja, az ördögök pedig megragadják lelkét s puttonyba dugva viszik Luczifer elé, ki megparancsolja nekik, hogy dobják forró üstbe s kinozzák szünet nélkül. A darabot a bibliai párbeszéd zárja be a dúsgazdag és Ábrahám között.

A kép, melyet magunknak a kivonat révén az első Lázár-drámák egyikéről alkothatunk, már e darabban is oly tipikus vonásokat tár elénk, melyek vagy tisztán megőrizve, vagy némi változtatás-, toldás-, vagy elhagyással az egész drámakör jellemző alkotórészeivé lesznek. A gazdag házában történő előkészületek a lakomára, javainak dicsekvő hánytorgatása, a parasita szolgának urát másoló könyörületlensége, a gonosz urat hirtelen lesújtó betegség s bűnbánatának önző motivumokkal való kiszínezése, a ragaszkodó hitves alakja, az angyalok és ördögök küzdelme az elhunytak lelkeiért: mind természetes folyományai a bibliai elbeszélésben adott helyzetnek s nem csuda, hogy a drámaírói routine gyorsan hatalmába kerítve őket, hova-tovább hagyományos elemekké válnak, úgy hogy még szinte két századdal később is, nemzeti és időbeli különbségek dacára ott találjuk őket felismerhetetlen családi jellegként egy magyar dráma alkatának körvonalaiban is.

E francia moralitás XV. századbeli olasz társáról (*Rappresentazione di Lazzero ricco e di L. povero*) csak épen hogy hirt adhatok. Fájdalom, a legnagyobb utánjárással sem sikerült szövegéhez hozzá jutnom. Első, év és hely nélküli kiadása elveszett, egy másikat, mely a XV. század végén, vagy a következő elején jelent meg Flórenczben, Payne katalogusa idéz. Innen kezdve azután több

kiadása jelenik meg a következő három század folyamán.¹⁾ Azt a körülményt, hogy e komor erkölcsi felfogásra valló parabola drámai kidolgozása a XV. század végén Flórenczben lát napvilágot, tán többnek tulajdoníthatjuk pusztá véletlennél, ha Savonarolának ez időben történt fölléptére s arra az óriási hatásra gondolunk, melyet ez asketikus barátnak a renaissance derült világnézetét megtagadó elvei a flórenczi nép minden rétegére gyakoroltak.

II.

Legdúsabb sarjait a XVI. század folyamán hajtja a Lázár-dráma. A reformatio századának demokratikus hajlamai, szigorú erkölcsi felfogása s az előszeretett, melylyel drámaírói bibliai tárgyakhoz fordulnak, a dúsgazdag s szegény Lázárról szóló parabolának tekintélyes helyet biztosítottak a század vallásos drámai tárgyainak sorában. E hatásos ellentétekben gazdag történet, melyről Luther is kiemeli postilláiban, hogy tanulságos voltára nézve ritkítja párját az egész szt. írásban, tényleg egyikét szolgáltatja a század leggyakrabban színpadra vitt themáinak s míg egyfelől pl. a svájci reformatio bibliai drámáinak sorozatát épen egy 1529-ben Zürichben előadott Lázár-dráma nyitja meg, e tárgy népszerűsége a század további folyamán sem csökken s 1598-ig magában Németországban nyolcz drámai feldolgozásával találkozunk.²⁾

¹⁾ L. Colomb de Batines, *Bibliografia della Antiche Rappresentazioni sacre e profane stampati ne secoli XV e XVI*. Firenze, 1852. 33. l.

²⁾ L. Goedeke *Grundriss*ének II. kötetében a második fejezet 115. §. s a hatodik fejezetet. Az utóbbi helyen felsorolt Lázár-drámák közül nem sikerült megszereznem *Frey Jakob* Strassburgban é. n. megjelent Lazarusát, melynek teljes címét Goedeke is (466. l.) csak Gottsched, Schaubühne, 2, 46 után idézi, továbbá a 393. lapon említett *Hoffmann K.*-féle darabot (Königsberg, 1579), melyet Goedeke szintén nem látott s csak sejti róla, hogy valami régibb drámát követ. — Lazarus redivivus történetét dolgozzák fel s így kívül esnek a tölem tárgyalt drámakörön a következő — tévedésből ide vont darabok: *Sapidus János*, *Anabion sive Lazarus redivivus* cz. drámája 1539-ből, melyet *Minor J.* a *Speculum vitae humanae* új kiadásának bevezetésében a szegény Lázárról szóló drámák kiinduló pontjának mond. Tévedését megmagyarázza az a körülmény, hogy Sapidus a szegény Lázár történetét is feldolgozta egy verses elbeszélésben. (L. Goedeke i. m. 135. l.) *Greff J.* ugyancsak Minor által említett német darabja is Sapidus Lazarus redivivusának fordítása. A Bolte «Düdesche Schlömer»-jében a *33. lapon ide vont *Widenmann*-féle é. n. latin kézirat, melyet nem-

Különös kedvteléssel játszották a münsteri anabaptisták, kik néha a templomban adtak elő színműveket, melyekben vagy a mesét gu-nyolták ki, vagy a szentírás egy-egy példabeszédét hozták színre: «Wann der rike man ein spruk gedain hadde mit Lazarus, so stunden beneden der stellinge dry pipers mit werspipen und spelden ein stuck mit drei stimmen. Dan so sprack der rike man wieder an, und dan so spielden de pipers wieder an'» (Idézi *Holstein Hugo, Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Litteratur*, 135. l. *Kersenbroick, Geschichte der Wiedertäufer* cz. művéből.)

Az említett zürichi drámáról Stumpf schweizi krónikája, 1548. 2, 164. lapján találjuk az 1529-ik évhez a következő feljegyzést: «Ein schön zierlich spil auss dem Euangelio vom Reychen mann vnd armen Lazaro ward (1529) Zürch gespielt von der Burgerschaft am Sonntag Judica.» Első kiadása a szerző megnevezése és évszám nélkül Zürichben nyomtatott Friess Ágostonnál; ezután gyakran nyomták újra kisebb-nagyobb eltérésekkel a szövegben; utolsó (baseli) kiadása 1663-ból való. Legujabban könnyen hozzáférhetővé tette a *Bächtold Jakab* vezetése alatt megjelent *Schweizerische Schauspiele des sechszehnten Jahrhunderts* cz. gyűjtemény, melynek első kötete (Zürich 1890) közli darabunk szövegét az editio princeps alapján Odinga Tivadar kissé szűkszavú bevezetésével. — A gyors drámai tempóban haladó darabot a herold szokásos előbeszéde nyitja meg, majd a szakács siettetí a kamarást, hogy szólítsa a kész ebédhez a vendégeket. Erre tálal s a gazdag felhívja barátait, hogy ének s zeneszó mellett lakozzanak. Ezek engednek a felhívásnak s a szerző utasításképp besúrja: «Yetz kommend die Narren vnd machend jre bossen.» Majd a lépcsőn heverő Lazarus könyörög a felszolgáló inasokhoz ételért. A gazdag azonban elutasítja őt, míg az odatolakodó Fryhartzbubnak, ki uri módját magasztalja, jutalmat adat. Lazarus most már csak a lehulló morzsákért könyörög, az egyik szánakozó szolga szintén felszólal érdekében, de hiába, egy gonosz inas elutasítja. Ekkor résztvevő asszonyok hoznak számára levest s velük egyszerre lép fel a halál: «Yetz macht der tod sine bossen vor dem tisch und spricht nüt.» A haldokló L. köszönetet mond az asszonyoknak s Istennek ajánlva lelkét, meghal. A halál az örök élet örömeit ígéri neki, majd ki-

---

zeti Muzeumunk könyvtára őriz, szintén a halottaiból föltámasztott Lázár történetét foglalja magában.

lenez angyal jelenik meg, kik a halál ígérését ismételve, a paradicsomba viszik őt, «Yetz hofiert man in dem himmelryeh, vnd kumpt der Tod zum Rychen mann» adja utasításul a szerző s a halál tudatja a gazdaggal, hogy az Ur megbizásából eljött érte; amaz szolgálban bízva fitymálja szavait, de a halál nem tágit; a gazdag hirtelen rosszul érzi magát s felkiált:

«Mordio! mordio der armen sach!
Wie macht mich dise red so schwach» stb.

A vendégek erre eloszlanak s a gazdagot ágyába viszik, felesége pedig orvosért küld. Ez jó fizetség reményében eljön, rhebarát rendel s megvizsgálja a beteg vizelletét; de a halál gúnyolja hiába való igyekezetét, mire a doktor kijelentve, hogy halál ellen nincs orvosság, eltávozik. Most négy énekes siránkozik a gazdagon, az asszony meg egy jámbor barátért küld. Ennek kapóra jön a dolog:

«Ach Gott, wie käm es mir so recht!
Denn dise kutten ist warlich schlecht
Vnd vermag kein nüwe zekouffen
Woluf, bald lassend vns louffen!»

A gazdaghoz érve inti őt, gondoljon lelke üdvösségére, őt meg ajándékozza meg s mikor amaz testvéreiért küld, kikre vagyonát akarja hagyni, a barát — bizonyára nagy gaudiumára a protestáns hallgatóságnak — folytatja:

«O Herr, da sagend mir nüt von,
All zytlich gut sönd jr verlon!
Darumb so thund mir etwas gäben,
So hilfft üch Gott in sewig läben,
Vnd keerend üch zu Gott allein,
Ir farend sunst zum Tüfel hein!»

A gazdag a halál újabb intelmére kincseiért jajong, melyeket itt kell hagynia, majd Lucifer ad parancsot az ördögöknek, hogy vigyék a pokolba zsákmányukat. Az asszony elsiratja férjét, a cseléd lány (Jungkfrow) vigasztalja. Ekkor megnyílik a pokol s az ismeretes bibliai párbeszéd következik a dúsgazdag és Ábrahám között, melynek végeztével az asszony előbb az énekeseket bocsátja el azzal a biztatással, hogy majd ha újból férjhez megy, szívesen látja őket menyekzőjén, azután a dúsgazdag gárdájának kapitányát fizeti ki, s ez két kedvese kíséretében vígan kerekedik fel új gazdát keresni. Most fellép az «evangelista» s intő beszédet mond a halál

kérlelhetetlenségéről, melyet egy — a hallgatóságnak könyörületet prédikáló — végszó követ.

A mint látjuk, darabunk nagyjából a francia moralitás által kijelölt nyomokon halad s eltérő mozzanataiban is nagyobbbrészt annak elemeit fejleszti tovább. Első s legfontosabb újítása, hogy a gazdag hirtelen megbetegedését a halál felléptével hozza kapcsolatba, kinek komor alakja rendkívül hatásos ellentétet nyújt a lakmározó gazdag léha környezetével s ki ezentúl állandóan egyik főszereplője marad a Lázár-drámáknak; felhasználja továbbá a névtelen szerző a régebbi moralitás szolgál-motivumát is, két irányban fejlesztve azt tovább: egyrészt ellentétül állítva az ura kedvében járó kegyetlen szolga mellé annak könyörületes társát s a résztvevő asszonyokat, másrészt jellemének egyik oldalát, az ingyenélősködést egy külön alakban, a parasita Fryhartzbub személyében testesítve meg, kit hizelgése- s tréfáiért jutalomban részesít a gazdag, míg Lázár a morzsákért is hiában könyörög. E személy különben drámáinknak eredeti alakjában aligha volt meg; valószínűleg későbbi betoldás *Gnaphæus Vilmos* prodigus-drámája, az *Acolastus*, Pamphagus nevű léhűtőjének hatása alatt, ki mint a Terentius-féle Gnatho mása, mintául szolgált a parasiták seregének, kiket a XVI. század drámája, különösen 1540-től körülbelül 1580-ig annyira kedvel*) s kivel Lázár-darabjaink körében is többször fogunk találkozni. — Új elemek még a zürichi drámában s nagyon természetesen illeszkednek a cselekvény keretébe, a beteghez hívott orvos és barát satirikusan kiélezett jelenetei, melyek közül az utóbbiak egyuttal a szerző protestáns érzületének tanuiul tekinthetők. Lényeges változáson ment át végül drámánkban a dúsgazdag feleségének alakja. Míg a francia moralitásban odaadó hitvesnek ismerjük őt, a zürichi darab már az ingatag asszonyt mutatja be, ki ugyan elsiránkozik férje halálán, de az elbocsájtott énekeseket új menyekzőjének kilátásával biztatja. E vonás a gárdakapitány távozásának kissé hosszúra nyúlt jelenetével együtt annak feltűntetésére szolgál, mily kevés valódi ragaszkodást tud maga iránt kelteni a darab szomorú hőse. E sikerült motivumot, melyben az Elckerlijk-drámák egyik alkotó elemét képző buddhistikus parabólának töredékes visszhangját ismerhetjük fel, a későbbi Lázár-drá-

---

*) L. Spengler F., *Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jahrhunderts*, 22. l.

mák szintén többszörös változatban aknázzák ki. De valamennyi mozzanat között, melyek a zürichi darab hagyatékából származnak át a többi Lázár-dráma inventáriumába, legmaradandóbb hatású az evangelistának záró beszéde a halál mindent letipró erejéről, mely szintén az Elckerlijk-drámakör hatása alatt került a zürichi névtelen drámájába. Az Elckerlijkben maga a halál dicsekszik el könnyörületlenségével:

Die doot: — — —

Ick en aensie goet schat noch haue
Paeus hertoghe coning noch graue
En spare ic niet nae gods ghedien
Waer ic met schatte te verleeden
Ick creghe wel alder werelt goet
Nu houtet al met mi den voet
Oec en' gheue ic wtstel noch verdrach (109—115. v.).

s darabunkban az evanglista valamely tévedés folytán kerülhetett csak amannak helyére. A későbbi Lázár-drámákban már ismét maga a halál hirdeti rettenetes hatalmát, és pedig többé-kevésbé ragaszkodva az igékhez, melyeket a zürichi névtelen ad az evanglista szájába. E szavakat visszhangoztatja még kései magyar moralitásunk is, mint a következő összeállításból meggyőződhetünk:

Zürichi névtelen.

Darumb so machs bald vff ein ort,
Du must mit mir, es darff nit wort!
Dann ich gantz niemant übersych,
Er syg gross, klein, arm oder rych;
Dessglych Bapst, Keiser, Fürsten,
herren
Mögend sich mins zorns nit erweeren.
Da hilfft kein gwalt, da hilfft kein gunst,
Da hilfft kein wyssheit noch kein kunst,
Da hilfft kein rychthumm noch kein schatz,
Da hilfft kein bochen noch geschwatz,
Da hilfft kein frommheit noch tugend,
Da hilfft kein schyn noch kein jugend.

Comico-Tragoedia.

Hogy jó megértse, én vagyok a
Halál,
Senki e világon ellenem nem áll,
Bár úgy néz szemembe ki fia valál,
Jaj léssen annak, a ki reám talál.
E kaszáat még régen, úgy jut eszembe,
Hogy a nagy Jupiter adta kezembe,
Mind ngyal s kitsinnyel hogy mennek szembe,
Senkinek semmit se kedvezzek ebbe.
Királyok s Tsászárok mind fejet hajtnak
A Papok is énnékem adót adnak stb.
—
Se személyt, se helyt soha nem nézek:
Gazdag vagy szegény, arra nem tekintek:

Wenns stündlin kumpt, so musst yr	Bölts-é, bolond-é, Püspök-é, vagy
dran,	lírsek,
Ir sygend frouwen oder mann,	Erről soha még tsak egy szót sem
Ir sygend alt lüt oder kind,	teszek.
Kein ougenblick jr sicher sind.	Nintsen énnékem sem órárn, se
	napom :
	Vénets ifjat mind egyaránt el-kapom,
	Rutat s szépet mind egy veremben
	rakom :
	Tenéked-is majd meg-mondom hol
	lakom.

Mielőtt megválnánk a zürichi névtelen darabjától, említsük fel, hogy még a XVI. század folyamán akadt egy szintén névtelen ladin fordítója, kinek egy meglehetősen romlott kéziratban ránk maradt töredékes drámáját bő kivonatokban közölte *Flugi A.* a *Zeitschrift für romanische Philologie* V. kötetének 461. s k. lapjain anélkül, hogy a zürichi drámához való viszonyáról megemlékezett volna. Egy tekintet a ladin szövegre meggyőzhet bennünket, hogy az valóban nem egyéb, mint a zürichi Lázár-drámának — helylyelközzel kissé szabadabb — fordítása s így e helyen nincs miért bővebben foglalkoznunk vele. Odinga F., a zürichi darab újabb kiadója, megemlékezhetett volna róla kiadásának előszavában.

A zürichi névtelen után a XVI. századbeli latin drámának legkiválóbb képviselője, a németalföldi *Macropedius* (Lankveld) *György* nyúl először a dúsgazdag és szegény Lázár történetéhez 1541-ben Utrechtben kiadott *Lazarus Mendicus* cz. drámájával. Lankveld Herzogenbusch mellett, Gemertenben született 1474. v. 1475-ben s korának leghíresebb grammatikusa volt (+ 1558.); 12 szindarabot írt, melyek Plautus és Terentius alapos ismerete mellett valódi drámaírói tehetségről is tanuskodnak.*) *Lazarus Mendicus* az első Lázár-dráma, mely a jelzett hatások nyomán szabatosabb compositióra való törekvést árul el, a mennyiben a cselekvést öt (4—8 jelenetből álló) actusra osztja. E felvonások keretében azután mozgalmas drámai jelenetek tárulnak elénk, melyeknek alakjai s helyzetei a polgári élet kitűnő megfigyelőjére vallanak. Minden felvonást karének zár be, általános elmélkedé-

*) Életrajzát s néhány drámájának méltatását l. *Dr. Jakoby Dániel* programmértekezésében: *Georg Macropedius*, Berlin, 1886. — A *Lazarus Mendicus* 8 kiadást ért. Bibliographiai összeállításukat l. Jakobynál, i. m. 15. l. Elöttem az 1541-ki kiadás göttingeni példánya.

seket fűzve az illető actusban történetekhez. A cselekvés mozzanatai actusonként következőkép oszlanak meg:

Actus I. (8 jelenettel.) A dúsgazdag Laemargus szeretne otthon reggelizni barátaival, de fősvény felesége kákán is csomót keres; ezért egyik szolgáját, Cynopát, barátjához, Daemoneshez, küldi, megízenve neki, hogy várja őt reggelivel; majd az ebédre vonatkozólag akar az asszonynyal beszélni még pedig szép nyájában, mert az asszonyok természete olyan,

. . . . ut nisi suavioribus
Verbis loquare et blandulis, nihil impetras.

Triphera (az asszony) eleinte csakugyan kifogásokat emel s takarékoságra inti, de férje ezt fölöslegesnek tartja:

Non copulamus agrum agro et aedeis aedibus?
Non nostro in aere plurimi cum foenore?
Nonne redditus perpetui et irredimibiles?
An est quod in re familiari postules? stb.

Leírja gazdagságát s az asszony végre leteszi a fegyvert: parancsot osztogat a szolgáknak, hogy gondoskodjanak jó ebédéről. Cynopa hírül hozza urának, hogy Daemones szívesen látja reggelire nejével s gyermekeivel együtt, Laemargus azonban úgy véli, jobb lesz ezeknek otthon maradniok. A következő jelenet Daemones házához vezet, ki türelmetlenül várja barátját s a morzsa kenyérért esdő Lázárt elutasítja. Megérkezvén Laemargus, bevezeti őt házába, a künn maradt Lázár pedig két koldústársa, Typhlus és Bronchus előtt lefesti nyomorát. Az egyik részvételt van iránta, a másik azonban nem szívesen hallgat reá s élelmességre inti. Ekkor kijő a gazdag s haza küldi vele jött szolgáját, nehogy

Si quippiam cum amiculis sive lepidis
Meretriculis prodegero, ipse coniugi
Rem deferat. . . .

Lázár újra könyörgéshez fog, de Daemones szolgáit hívja, hogy elűzzék. Lázár ekkor sem zugolódik, sőt felszólítja társait, hogy Isten dicsőségére hymnust énekeljenek.

Actus II. (4 jelenettel.) Fő alakja a parasita Molobrus, ki először a dúsgazdag háza felé tartó Lázártól kér felvilágosítást Laemargus bőkezűsége felől. A nem épen biztató válasz nem rettentíti őt vissza s a másik két koldusnak az antik comoedia parasitáinak

modorában bemutatva magát, felkéri őket, utasítsák valami gazdag házához:

Si vultis ædes divitum
 Mihi indicare prævii, ego homolochia
 Cantu el lyra, ventri gulæque consulam.
 Nec deerit æs marsupiis, nec edulium
 Sytarchiis . . . .

Typhlus szemére hányja, hogy egészséges létére koldul. Molobrus azonban kineveti s felszólítja Bronchust menjen vele, de az nem hagyja el társát. Erre Mol. és a vele levő «puer» dalolva távoznak.

Actus III. (5 jelenettel.) Triphera a könyörgő koldusokat visszautasítja, a parasitát ellenben szívesen látja. Cynopa ételmaradékot szór a koldusoknak s az asszony mulat rajta, hogy kapkodnak kutyák módjára a koney után. Végre elvonszolják a koldusokat, Cynopa pedig meglátva a közeledő vendégeket, előhívja a «chorus puerorum et puellarum»-ot s ezek éneke zárja be az actust.

Actus IV. (8 jelenettel.) A dűsgazdag élénk színekkel rajzolt lakomáját foglalja magában. Megjelennek a gazdag testvérei, csak Merimnus hiányzik. Végre megjön ez is s miután szívtelenül elhaladott a küszöbnél könyörgő Lázár mellett, üdvözli testvéreit. Esznek, isznak, dalolnak, míg Lázár könyörgése meg nem szakítja a mulatságot. Az elűzésére küldött szolga meghökkenve veszi észre, hogy haldoklik s keményszívű urát átkozva megy be a házba, hogy a dologról jelentést tegyen. Laemargus nem törődik vele, hanem biztatja vendégeit, egyenek, igyanak, s eldicsekszik előttük jólétével. Ekkor jelenik meg az Angelus s magába térésre inti, mert halála közeleg. Laemargus megrémül s neje meg testvérei aggódva kérdik hirtelen sápadtsága s remegése okát, majd Daemones tanácsára lefektetik. Két ördög a gazdagért, két angyal pedig Lázárért jön. Az ördögök a haldokló Lázárnál is tanakodnak, valjon elvigyék-e, de az angyalok elűzik őket. A testvérek megpillantva a közelgő szörnyetegeket, rémülve illannak el. Az actus a haldokló Lázár hymnusával végződik, melyet a kar énekel. Ehhez szerző a következő utasítást csatolja: In hoc Laz. per singulos versus iustos ostendit affectus, tum manuum extentione et complicatione, tum oculorum sublevatione. (Egyetlen példa arra humanistikus drámában, hogy a kar éneke alatt a cselekvény tovább folyik.)

Actus V. (6 jelenettel.) Typhlus és Bronchus elviszik Lázár

holttestét, hogy megadják neki a végtisztességet. A gazdag temetésére vonatkozólag Oeconomus és Daemones azt tanácsolják Tripherának, hogy minden halotti pompa nélkül, titkon ásassa el, nehogy a nép, megtudva a történeteket, házukra törjön. Az asszony enged rábeszélésüknek s a parasitára bizza a halottat, de megjelennek az ördögök s az égre, földre egyaránt méltatlan testet is magukkal viszik «in amoenum tartarum». A szolgák constatálják, hogy a gazdagot úgy dobják ki házából, mint a döglött szamarat, azután bemennek a házba, hogy az étel- s ital-maradékot elpusztítsák. Utolsó jelenet: a gazdag a pokolban, Lázár meg Ábrahám kebelében. Az egészet az Oeconomus végszava zárja be.

Ime régi ismerőseink, az előző Lázár-moralitások elemei egy humanistikus dráma szabályos keretében, a római vígjátékírók modorának, szókészletének, egyes fordulatainak s alakjainak hűséges felhasználásával. Kétséget nem szenved, hogy Macropediusnak ismernie kellett valamelyik előző Lázár-drámát, mert egészben a hagyományos typust követi s a mi újat nyújt darabja, az is régi motívumoknak továbbfejlesztéséből keletkezik: így a Lázár mellé adott két koldus ellentétes alakja a résztvevő s önző szolgapár nyomán; a gondosan megrajzolt parasita, kinek embrióját ott találjuk a svájci dráma Fryhartzbub-jában; Læmargus neje, itt már a szerző *Hecastus*-drámája nyomán a későbbi Lázár-drámák akadémuskodó, zsu-gori asszonyaként feltüntetve; a gazdag testvéreinek, kiket a zürichi darab csak említett, személyes fellépte s végül a hőst környező általános szeretetlenség kiszínezése a testvéreknek a halál alakja elől való megfutamodásában s az V. actusnak szinte egyedül e célra szolgáló összes jeleneteiben. Melyik darab volt Macropedius mintaképe, bajos eldönteni. Legtöbb vonásában, mellőzve természetesen azokat, melyeket a katolikus szerző nem használhatott, a svájci drámával egyezik, de másrészt a halál fel'éptének az angyaléval pótlása s az a körülmény, hogy a dúsgazdagért küldött két ördög nála is igyekszik Lázár lelkét megkaparítani, a franczia moralitásra utalnak bennünket. Lehet, hogy ismerte Macropedius mindakettőt, de az sem lehetetlen, hogy egy harmadik, a két előbbinek elemeiből alakult, előttem ismeretlen darab volt forrása. Itt még csupán azt akarom megjegyezni, hogy szerzőnk *Hecastus*-ában is, szemben az előző Elckerlijk-drámákkal, nem közvetlenül a halál, hanem Nomodidascalus az úr küldöttje s két, kudarczot valló ördög szerepel már *Ischyrius* «*Homulus*»-ában is (1536). Annyi bizonyos,

főtörekvése volt, hogy az elődjéinél kezdetlegesen inscenált anyagot antik minták nyomán szabályos drámai compositióvá alakítsa át. A kissé sovány s rideg tárgy eleinte akadályokat gördített a kísérlet elé s a darab első előadása alkalmával, mely még nyomtatásban megjelenése előtt egy vagy két évvel történt, a comœdia palliata szokásos öt felvonása helyett csak négyre oszlott benne a cselekvény. E hiányt a dráma kiadásakor pótolja s pedig olyformán, hogy egy évvel ezelőtt megjelent rokon tárgyú *Hecastus*-drámájából*) átkölcsönzi annak első actusát s szabad átdolgozásban a *Lazarus Mendicus* első felvonásává teszi [«Et mutuatus ex Hecasto protasin est, Quam anno priore (si memineritis) edidit», mondja a darab Prologusa.]. Hogy e kibővítés a darab előnyére válnék, nem merném állítani. Az átkölcsönzött felvonás a darab többi részével nincs szerves összefüggésben s a mennyiben a koldus által ostromolt lakmározó társaság később ismétlődő jeleneteinek mását viszi a drámába, tagadhatatlanul bizonyos egyhangúságot szül, melylyel Macropedius élettől duzzadó alakjai s különben mozgalmas drámai jelenetei sem tudnak bennünket teljesen kibékíteni. Külömben kiemelhetjük, hogy e kölcsönvétel által kerül drámánkba a gazdag dicsekvése jólétével, melyet már a franczia Lázár-moralitásban is megtaláltunk, s mely ezentúl állandó alkotó eleme lesz a Lázár-drámáknak.

A dúsgazdag s a nyomorúlt Lázár parabolájának legközelebbi feldolgozója *Krüginger János*, crimmitschauer iskolamester, kinek műve 1543-ban jelent meg. Erről azonban, minthogy az időrendben utánna következő Funckelin-féle darabra semmi befolyással nem volt, a szerzője által 1550-ben átdolgozott második kiadásának tárgyalása alkalmával fogok alább megemlékezni. — Az említett *Funckelin Jakab*, bieli prédikátor, kinek egyházi énekein kívül három bibliai tárgyú drámája maradt reánk, ezekben nem annyira eredeti alkotó tehetségnek, mint inkább kész drámák ügyes átdolgozójának mutatkozik. Első darabja: *Ein gantz lustige und nutzliche Tragödie, uss dem heiligen Exangelio Luce am XVI. Cap.: von dem Rychen Mann end armen Lazaro gezogen. Beschrieben durch Jacob Funckelin, Gott und der löblichen Statt Biel zu ehren. Ouch daselbst durch ein Ersamme Bürgerschaft uff Bartholomei im M. D. L. Jar gespilt. Jetzund aber dz Spil, glycher*

*) Elemzését adja *Goedeke, Every-Man.* 55—73. ll.

Histori mercklich gemeret vnd gebessert worden. A végén: *Getruckt zu Bern, By Mathia Apiario.* 1551. 84 ll. 8°. ¹⁾ E mű is régiebb darabon, a fenn ismertetett zürichi Lázár-drámán alapszik, melynek egy ma már elveszett 1543-ki kiadását ismerte Funckelin. Eljárásáról műve előszavában nyíltan beszámol. Elmondja, hogy midőn a tanács meghívására Konstanzból Bielbe jött, felszólították, készítsen egy bibliai tárgyú színdarabot; ő ugyan ügyetlen az ilyenekben, de végre vállalkozott rá. Szemére hányhatnák, mondja továbbá, hogy a zürichi «históriánál» jobbat s művészeibbet akar nyújtani, s mentségeül felemlíti, hogy ama darabon csak rövidsége miatt változtatott. Azért gyarapította személyeit s versei számát, «damitt es ein rechte wytlouffige action vnd handlung für einen gantzen tag geben möchte.» Ilyen külső indíték mellett a művészi szempont természetesen legtöbbször háttérbe szorúl. A személyek száma szükség nélkül szaporodik: a zürichi dráma heroldja négy-szeres kiadásban jelenik meg, mint első, utolsó herold, bolond s argumentator; a cselédség 9 személyből áll; fellép a gazdag lelki-ismerete, 5 testvére és három vendége névszerint felsorolva, u. m. *Pumuff, Lär den Bächer s Pantolabus*; ²⁾ az ördögök száma négyre növekszik s a biblia is négy új alakot kölcsönöz, t. i. Mózes, Ezsaiás prófétát s két pharisæust, úgy hogy szinte csudáljuk a szerző önmérsékletét, midőn a zürichi darab angyalainak számát 9-ről 4-re szállítja le, a négy könyörülő asszony helyett az egyetlen Sophroniát lépteti fel, az énekeseket s a gárdakapitányt pedig kedveseivel együtt egészen mellőzi. Eljárását, melylyel darabját minden áron megnyújtani törekedett, különösen jellemzi egyes jelenetek széles kidolgozása, melyek a régi darabban vagy csupán érintve voltak, vagy prægians rövidséggel illeszkedtek a szerkezet keretébe. Így részek pl. a lakoma előkészületeit magában foglaló egész első felvonás, melynek a zürichi névtelennél vagy 40 sornyi szöveg felel meg, vagy a régi darab azon jelenetei, melyekben a gazdag felesége orvosért küld, ki a szolga hívására mindjárt meg is jelenik, míg Funckelinnél az asszony először is leánycselédét küldi balzsamért s rózsavízért, aztán ad a szolgának parancsot, hogy orvosért siessen.

¹⁾ Egyetlen, tőlem is használt példánya a wolfenbütteli hercegi könyvtárban van.

²⁾ E név, valamint *Oenochus* pinczemesteré, *Syrus* és *Eudolus* szolgáké, továbbá *Sophroniadé*, a könyöröletes asszonyé, a zürichi *Binder György* *Acolastus*-ából került Funckelin drámájába.

A szolgálja meg, de az úrnő visszahívja: aztán siessen ám az orvos! Az asszony magánbeszéde, melyben özvegysége esélyeiről elmélkedik. A szolgálja az orvosnál. Az asszony második magánbeszéde, melyben a doktor késedelme miatt nyugtalankodik. A Jungfrow vigasztaló szavai s csak ezután végre az orvos megérkezése. Első sorban bizonyára a nagyobb apparatus alkalmazására s a terjedelmességre való törekvés készítette a költőt arra is, hogy színművébe a második és harmadik actus közé egy háromfelvonásos közjátékot (*ein Strytt Veneris vnd Palladis*) szúrjon be,*) melyet egyébként csak a moralis tententia fűz lazán a fődarabhoz.

Hogy fölösleges ismétlésekbe ne bocsátkozzam, mellőzöm szerzőnk Lázár-drámája tartalmának bővebb ismertetését. A cselekvény menete egészben ugyanaz nála is, mint zürichi elődjénél, kinek szövegét is sok helyt — néha lapokon át — szórul-szóra másolja, csak hogy nála az anyag a szokásos öt actus keretébe illeszkedik. Itt csupán néhány új mozzanat megvilágítására szorítkozom. Ilyen mindenekelőtt a gazdag dicsekvése, mely az öt testvér felléptetésével együtt valószínűleg *Macropedius* befolyásának tulajdonítható; ilyen továbbá a III. felvonásban Lázár haldoklásának jelenete, melyben *Culman Lénárt*, nürnbergi rector *Spil, wie ein Sünder zuor Buoss bekürt wirdt* cz. darabjának hatása alatt a halálon s az ördögön kívül Mózes is megjelenik a törvénytáblával, hogy miután a tíz parancsolatot Lázár fejére olvasta, Beeltzebub felkiálthasson:

Die Pott dyn Tag nie g'halten hast
Im himmel werst ja wol ein gast.

Lázárt azonban mi sem ingatja meg szilárd hitében s Jézushoz való bizalmában, és az egész néphez fordulva mondja:

Secht lieben lüt vnd lernt von mir
Was der Tüffel für ein thier
Er loufft herumb, als Petrus spricht
Wie d' Löwen, das er unglück stift stb.

Ekkor Ábrahám vigasztaló s bátorító szava hallatszik az égből, mely új erőt önt a haldokló lelkébe, ki csüggedetlenül szólítja fel újból a sátánt távozásra.

*) E «klein spyl»-t magára közli *Tittmann, Schauspiele aus dem sechzehnten Jahrhundert*. 1. rész 169—200. ll.

Mózesnek, mint szigorú erkölcsbirónak ilyenén szerepeltetése a XVI. század drámairodalmában később is többször előfordúl¹⁾ s a vele szemben megvédelmezett bűnös, de hívő ember alakja a hit üdvözítő voltáról szóló tannak szolgál eleven illusztrálására.

De az üdvözülő Lázár haldoklásának jelenetével párhuzamosan élénken foglalkoztatják szerzőnk képzeletét ama mozzanatok is, melyek a dúsgazdag elkárhozását szemléltetik. Így sokkal tágabb tér jut a «Nobis huss» gazdáí, az ördögök szereplésének, mint a zürichi névtelennél. A mint az angyalok Lázár lelkével az égbe szálltak, rögtön megjelenik Lucifer és Bell s hadi tanácsot tartanak a gazdag ellen, melynek végeztével Bell a pokolba száll, hol szépen felöltözködik («doch hat er bloss füß», mondja az utasítás). A következő jelenetben (Actus IV.) azután beköszönt a gazdaghoz s együtt tart a dorbézoló kompániával, míg társa, Lucifer, csak később — a halál megjelenésekor — lép fel hat trabantjával (Hoffart, Gyttingkeit, Unküschheit, Frässery, Nyd und Hass s Tragheit)²⁾, kiket *Kolross János, Fünfferley betrachtynusse* (1532) cz. darabjából vett át s az ugyancsak innét kölcsönzött hosszú beszéddel (Beyt grimmer Todt, lass mich mit dir stb.) mutat be a halálnak. Midőn az orvos megjelenik a beteg gazdagnál, Bell a pokol ajtajánál kopogtatva biztatja társait, hogy készüljenek; a testálás jeleneténél már türelmetlenkednek az ördögök, hogy vendégük még egyre késik s természetesen ott leskelődnek a halál órájában is, midőn *Naogeorgus Tamás Mercatorjának* (1540) mintájára a gazdag személyesített lelkiismerete is fellép, hogy elébe tartva bűneinek lajstromát, a kétségbeesés örvényébe taszítsa őt:

Des Rychen manns Gwissne ich bin,
Muss yetzund ouch zu ihm hynyn,
Dieweil er noch hat gsunden lyb
Allzyt er mich wyt von jm tryb stb.

Midőn azután a gazdag abbeli reményének ad kifejezést, hogy mégis üdvözülni fog, gúnyolódva mondják az ördögök:

O ja, es soll kein mangel han
Glych wie ein Esel fliegen kan
Also kumpst du jns himmelrych stb.

¹⁾ L. Bolte J. i. m. *29. l.

²⁾ Bächtold J. svájci német irodalomtörténetében (349. l.) hibásan mondja ezeket a halál trabantjainak.

Mint utolsó, nem érdektelen újítását szerzőnknek említsük még fel, hogy a két pharisæus felléptetésével némi korszerű színezetet akar kölcsönözni darabjának. Midőn ugyanis a gazdag temetésére hívják őket, eldicsérik a halottat:

Jesse: Wir habend syn genossen wol
Fullt vns oft vnseren kragen vol stb.,

mire Cham megjegyzi, hogy vannak, kik nem tartják őt oly nagyra s azt állítják, hogy a ki üdvözülni akar, annak irgalmasnak kell lenni e földön. Jesse: Igen, a nazarethi Jézus hívei; az bolondítja őket. Cham: Bennünket pedig megvet; a minap is kikergetett a templomból stb. A párbeszédet Cham fejezi be, jelezve, hogy Jézus napjai meg vannak számlálva s nemsokára nyugodtan lehetnek tőle.

A naiv mesterkedés, melylyel szerzőnk drámájának mozaik-szerű részleteit egymás mellé rakosgatja, tetőpontját éri el a már említett részben allegorizáló s részben burlesk «klein spyl»-nek művébe illesztésében. A dúsgazdag asztaltársaságát már az előző Lázár-drámákban is bohóczok, énekesek mulattatták, de míg Funckelin mintaképe, a zürichi dráma beéri ezzel a rövid utasítással: Jetz kommend die Narren und machend jre bossen, — ő kizsákmányolja a helyzetet. Bolondja egész színművet adat elő a színműben s vezetése alatt csudálatos társaság jelenik meg a teremben, élén Venussal és Pallassal, kik mint a világi örömök s az erény ellentétes képviselői kemény pörbe szállnak egymással. Venust egy valóságos ördög s fia, Cupido, is támogatja, de Pallas jelenlétében nem boldogúlnak. Bíró elé kerül a dolog; Venus tanuja Epikur, Pallasé Hercules, ki nem csak elbeszéli hőstetteit, hanem nagyobb hitelesség kedvéért újra végig küzdi régi harczát Antæus-, Geryon- s Cacussal, mire a bíró kimondja ítéletét: a győztes Pallas asszony, Hercules az éggömböt kapja jutalmúl, Venus s Epikur pedig a pokol hatalmába kerülnek. — A ki még kétségben volna felőle, azt maga a szerző felvilágosítja előszavában, hogy e közjátékot azért «foldozta» históriájába, mert Venus s Epikur a gazdag emberhez s annak buja életmódjához, Pallas és Hercules azonban a szegény Lázárhoz hasonlíthatók.

A fönnebbiek után nem fog meglepni bennünket, hogy e közjáték sem eredeti műve Funckelinnek. *Hans Sachs* már 1530-ban megírta Pallas- és Venusról szóló comœdiáját s a legújabb

időig e darabot tartották Funckelin forrásának (l. *Tittmann, i. m.* Bevezetés, XL. 1. és *Bächtold J. i. m.* 351. l.), míg *Thon Frigyes Vilmos* 1889-ben megjelent hallei dissertációjában: *Das Verhältniss des Hans Sachs zu der antiken und humanistischen Komödie* ki nem mutatta, hogy mind H. Sachs comödiája, mind Funckelin spyl-je közös forrásra vezethető vissza és ez *Chelidonius Benedek* bécsi apátnak 1515-ben megjelent darabja, a *Voluptatis cum Virtute disceptatio*. Messze vezetne e helyen fejtegetni az eltéréseket, melyeket Funckelin az eredeti szöveggel szemben magának megengedett. Itt szerzőnk Lázár-drámája, mint e drámakör történeti fejlődésének egyik láncszeme, egészében érdekel bennünket s e közjáték is első sorban azért fontos reánk nézve, mert oly új elemeket hoz a régi anyaggal kapcsolatba, melyekkel themánk későbbi kialakulásában is találkozunk. Itt lép fel először Lázár-drámában, bár csak külső összefüggésben a darab cselekvényével, az egymással versenyző Erény és Bűn allegoriája, mely több későbbi, e körbe tartozó drámában már összeforr a cselekvénnyel, sőt egyik végső hajtásában a közös törzsnek a mi Comico-Tragédiánkban, a symbolumok élödsi lombjai annyira elhatalmasodnak, hogy az élő ágat magát szinte fonnyadásra kárhoztatják.

Ezzel meg is válhatunk a bieli iskolamester drámájától. Kiváló művészi tulajdonokkal, mint láttuk, nem dicsekszik e darab, de a népies hang frissességét nem lehet tőle megtagadni s naiv buzgólkodásában, melylyel az üldözött erény pártjára kel, van valami megható. A Lázár-drámakör történetében kiválóbb szerepe van egyrészt allegorikus közjátéka révén, továbbá mert kiinduló pontját képezi a néhány utódja által követett iránynak, melyet lehetőleg nagy apparatus alkalmazása s a terjedelmességre való törekvés jellemez.

(Vége köv.)

BINDER JENŐ.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895 97-BEN.

Az elmúlt két év alatt több tudományos intézet ülte meg százados jubileumát, másrészt pedig az egyetemek végleges szervezetőket az 1896. július 10-én kelt törvény alapján megkapták. Minthogy az itteni tudományos és iskolai élet az, a melyet már évek óta figyelemmel kísérünk, helyén találjuk, hogy *hatodik* jelentésünk bevezető soraiban e mozza-

natok befolyását az irodalmi munkálkodásra, a mely itt egyedül szóba jöhet, érintsük.

Az «Institut de France», mely tudvalevőleg öt osztályból áll (Académie française, Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres, Académie des Sciences morales et politiques, Académie des Sciences, Académie des Beaux-Arts) 1895. október 24-én ülte meg százados ünnepét. A francia tudományos és szépirodalmi élet ezen első rangú intézetének minden osztálya nem egyidejű. Míg az Académie française Richelieu alapítása, az Académie des Inscriptions XIV. Lajosé, addig az Académie des Sciences morales et politiques csak a mi századunk harminczas éveiben nyerte jelenlegi alakját. Az Institut százados ünnepe tehát csak a forradalom rémuralmából kijózanodott ország első tettét a tudomány érdekében, a régi társaság romjain egy új politikai és eszményi élet létesítését, az addig különvált testületek egy egységes testté való alakulását jelenti. Működéséről itt csak azt jegyezzük meg, hogy az Académie française a nyelv szótárával foglalkozik (Le dictionnaire est à lui seul toute l'Académie française, szokták mondani), ünnepélyesen fogadja tagjait és évenként egy nagygyűlést tart, melyben díjait osztja ki. Az Académie des Inscriptions-ban a klasszikus irodalom, mely a XVIII. században főfoglalkozása volt,*) mindinkább háttérbe lép az archæologiai, epigraphikai, sőt bibliographiai leletek bemutatása és az orientalisták közleményei elől. Az ő hatósága alá rendelte az állam az athéni és római francia iskolák szellemi felügyeletét; ő terjeszti fel ezen iskolák igazgatóit, valamint az Ecole des Chartes, az Ecole des langues orientales vivantes tanárait kinevezés végett. Kiadványai az egyes ülések naplóján kívül a «Histoire littéraire de France», melyet a XVIII. század benzéseitől vett át és nagyon lassan folytat; néhány Mémoires közlése, a hová rajta kívül álló tudósok tanulmányait is néha felveszi. Az Académie des sciences morales et politiques oly roppant tudományos kört ölel át, hogy tagjai csak jelentést tehetnek arról, a mi őket foglalkoztatja, míg az Académie des Sciences, az exact tudományok e híres osztálya, melyet külföldön tán leginkább tisztelnek, a laboratoriumok és más buvárlatok eredményét registrálja heti üléseiben. A szépművészeti osztály egyáltalán nem tesz közzé semmit; csak a római képzőművészeti iskolával, a zene-

---

*) E régi mémoire-ok valódi kincses bányák és kár, hogy oly ritkán foglalkoznak velök. A philologia történetében megállják helyöket. Ezt még századunk elején Wolf Fr. Agost is hangoztatta abban az értekezésben, melyet a Goethe szerkesztette «Winckelmann und sein Jahrhundert» című könyvbe irt. (L. Goethe leveleit Wolfhoz M. Bernays kiadásában, 1868, a mellékletek közt). Még minap Antoniewicz «Joh. Elias Schlegel Aesthetische und dramaturgische Schriften» előszavában kimutatta, mennyit merített a német, klasszikus mintákon alapuló æsthetika ezen mémoire-ok irából.

akadémiával és a párisi Ecole des beaux-arts concursusaival és vezetésével foglalkozik. — Az Institut de France a magy. tud. Akadémiával összehasonlítva szűkebb körben mozog, nem ad annyit ki, mert számos más tudós társaság eléggé foglalkozik a régi források közzétételével; a nagyobb művelt közönségnek pedig táplálékot egyáltalán nem nyújt. minthogy szerepét nem ebben látja.

Megünnepelte tehát ezen intézet ujjaalakításának százados évfordulóját és az öreg Jules Simon, ki azóta jobb létre szenderült, például adva, hogy mennyire viheti az ember, ha az Université-ben kezdve pályáját azt a politikával felcseréli, elmondotta, hogy a forradalom, miután 1793. augusztus 3. a régi Akadémiákat, mint az önkényuralom alkotásait eltörölte, két évre rá az Institut de France-ot alapította, hogy a tudomány s művészet elsőrangú műhelye legyen, és az egész ország tudományos munkásságát összpontosítsa, s egyszersmind vezesse. Az egyes osztályokat csak számokkal látta el, de nemsokára a régi elnevezésekhez tértek vissza. A philosophiát, minthogy a spiritualista reactiótól félt, csak «analyse des sensations et des idées» neve alatt fogadta el az «Académie des sciences morales et politiques» osztályába, de Napoleon már 1803-ban, minthogy az ideologusokat nem szerette, eltörölte és csak Lajos-Fülöp állította helyre Guizot ajánlatára. — Az Institut öt osztálya jelenleg az évi állami budget-en kívül (687,000 frank) 524,500 frank évi díjakat oszthat ki jutalomkép és minap, Aumale herczeg halála után a Chantilly kastély birtokába is jutott.

Közvetlen a török-hellén háboru kitörése előtt akarta megülni az athéni francia iskola ötvenéves fennállásának jubileumát, de egyselőre kedvezőbb időre kellett halasztani ezen ünnepet, a mely e kitünő intézet munkálkodását a görög archæologia, epigraphika és történet terén fogja bemutatni. Hány elsőrendű munkát adott ezen két-három évi tartózkodás görög földön Perrot első műveitől kezdve egész a minap vitatott thesisekig. Nevelt pedig oly archæologusokat mint Henzey, Collignon, Homolle, Salomon Reinach, Pottier, oly epigraphusokat mint Foucart és Haussoullier. Siettek is a többi nemzetek, németek, angolok és amerikaiak Athénben hasonló intézetet felállítani, de eddig nem szárnyalhatták túl a francziát.

Az *Université* címét, melylyel eddig az állami közép- és főiskolai tanügyet nevezték el, most már szűkebb értelemben az egyes Fakultások csoportjainak is megadták. Az «Université de France» mellett, mely ezentúl az állami intézetek összességét fogja jelenteni, lesz tizenhat Universitas, minden tankerület *) főhelyén. Hosszú előmunkálatok gyü-

*) A tankerület neve szintén Académie, a tanári testület — most már ezen kívül álló egyének is — két rendbeli érdemjele az «Officier

mölése ez a törvény. Az állam eleintén csak hat testületnek akarta az Université címét megadni, de a kisebb tíz város tudományos jelentőségét veszélyeztetve látta, s minthogy a senatusban és a kamarában az illető városok képviselő az üdvös törvény létrejöttét meg akarták gátolni, a kormány végre megadta mind a tizenhatnak a szép nevet s a jövő majd megmutatja, melyik élhet meg a másik rovására. A közoktatásügyi tanács 1897. májusi sessiójában a törvény alapján a legkisebb apróságokig kidolgozta e már most autonom egyetemek ügyrendjét; megszabta a tanári kar jogait, a tanulók viszonyát az egyetemhez. A főiskolák budgetjének jó részét most már az université-k magok fogják kezelni; a nagyok e jövedelemből új tanszékeket állíthatnak, gazdagíthatják könyvtáraikat és laboratoriumaikat; a kisebbek alig tehetnek majd valamit. Már is felhangzanak a panaszok. Így a «Revue Universitaire» ez idei folyamában a clermont-i egyetem két tanára szomorú képet ad az ottani egyetemi jövedelmekről, s már előre látják a veszélyt, mely őket a tanulók hiánya miatt fenyegeti. De az állam mindenesetre azon lesz, hogy az ily kisebb főiskolák is fentarthassák a szellemi niveau-t, mert Franciaország minden vidéke központja lehet érdekes lokális kutatásoknak. Az új törvény mindenesetre a legtöbb egyetemi városba új életet fog önteni, míg azelőtt a Napoleon alkotta Fakultások elszigeteltségök miatt csak satnya életet éltek. Most egyesült erővel fognak a tudomány érdekében működni. Már is egyesek, mint Lyon, Lille szép kiadványokra találhatnak módot, a doctoratusi thesisek, melyeket eddig csaknem kizárólag a Sorbonne-on vitattak, ezen decentralisatio folytán már a vidéken is meghonosulnak. A párisi egyetem pedig ismét régi fényében tündököl, melyet oly hosszú századokon át elvesztett. 1896. november 19-én tartotta meg a köztársaság elnökének jelenlétében első nagygyűlését. Hogy annyi kiváló férfi érdemét, kik az új egyetemek létrehozásában közreműködtek, mint a felső oktatás két igazgatója a ministeriumban, Dumont és utódja Liard, Lavissee és mások buzgalmát egy férfi személyében tüntesse ki az állam, a köztársaság elnöke az érdemdús párisi rectort, Gréard-t, a becsületrend legmagasabb fokára (grand croix) emelte.

S most térjünk át az utolsó két év irodalmi munkásságára.

I. Görög irodalom. A Croiset testvérek nagy irodalomtörténetének ötödik befejező kötetét most várják. A magy. tud. Akadémia a könyvkiadóvállalat számára e remek munka első kötetét vette fel; reméljük, hogy a többire is rákerül a sor. — Az epikus és lyrikus költészet terén nem jelent meg munka, de a dráma több fontos kutatást mutathat fel.

---

d'Académie» és «Officier de l'Instruction publique» innen vette eredetét. Ezen kitüntetéseknek a francia Akadémiához semmi közük. Az Académie française-nek vannak tagjai és laureatusai, de Officier-je nincs.

Első helyen említjük az itteni hellenisták nestorának *Henri Weil* szép művét: *Etudes sur le drame antique* (328 l.). Weil egész életét egyrészt Aeschylus és Euripides, másrészt Demosthenes átkutatására szentelte. Ezen auctorok kiadásai első rangú helyet foglalnak el. Azonkívül a «Journal des Savants»-ban a fontosabb német és francia műveket, melyek kedvelt íróival foglalkoznak, bemutatja, gazdag tudományával bővíti és a papyrusok első kiadásaihoz fontos correctioakat nyújt. Jelen kötete nem összefüggő munka. Tíz értekezés új lenyomata, de melyek mindegyikében a szakférfi éles elméjét, eredeti felfogását láthatjuk. Az első szól az attikai tragédiáról Wilamowitz-Moellendorf «Euripides Herakles»-e első kötetének: «Einleitung in die attische Tragödie» cz. fontos munkája alkalmából. A második, Aeschylus dramaturgiájáról, P. Richter «Zur Dramaturgie des Aeschylus» cz. művét javítja; a harmadik Prometheus mythusával Aeschylusnál foglalkozik; a negyedik. Euripides színháza, Decharme: «Euripide et l'esprit de son théâtre» cz. remek művének bírálata; az ötödik «A phoeniciai nők és a katharsis», Demetrios Bernardakis «Phoenissæ» tragédia-kiadása alkalmából készült. A katharsis kérdésének vitatása kiváló. Tudni való, hogy Weil már 1848-ban a baseli philologiai congressuson «Die Wirkung der Tragödie nach Aristoteles» cz. értekezésében a később a nagy hírre vergődött Bernays-féle magyarázatot adta elő. De ez az értekezés a forradalmi év után feledésbe ment és Bernays, midőn híres dolgozatában a katharsis orvosi magyarázatát adta, nem ismerte. Feltűnő az, hogy a két kiváló kritikus egymástól függetlenül ugyanazon magyarázatot vitatta. A hatodik értekezés Euripides Heraklesével foglalkozik, a hetedik ugyanazon költő Antiope-jével, melynek meséjét Weil 1847-ben a fennmaradt töredékek alapján adta. Azóta Mahaffy a Flinders Petrie által felfedezett papyrusokból adott új töredékeket (1891), melyeket Weil behatóan ismertet. A nyolczadik Masqueray thesisével foglalkozik, melyről alantabb lesz szó; a kilenczedik Zielinski: «Die Gliederung der alt-attischen Komödie» cz. munkája alkalmából az aristophanesi komédiák *ᾠδων*-jait vitatja, melyekben a legrégibb komédia egyik alkotó részét látja. Az utolsó dolgozat a Seneca tragédiáival foglalkozik és kimutatja, hogy e darabokban, ámbár csak recitálásra szánta őket írójuk, a három színész törvényét híven megőrizte. Ezen dolgozat a *Revue archéologique* 1865-i folyamában jelent meg. A kötet, mint látjuk, nagyon változatos és a benne érintett kérdéseket Weil mesteri módon tárgyalta.

Fontos adalék a görög tragédia ismeretéhez *Paul Masqueray* két thesis-e. A francia: *Théorie des formes lyriques de la tragédie grecque* (XVI—320 lap), beható metrikai és rythmikai tanulmányokon alapszik és Weil említett művében elsőrendűnek nevezi. A különbség ezen egybefoglaló és a számos e tárgyat érintő német apróbb dolgozat közt az, hogy

Masqueray-nek sikerült az egyes lyrai részletekre általános törvényeket felállítani, melyeket azelőtt sejtettek, de még senki sem alkalmazott oly nagy szigorral. A bevezetésben a három nagy tragikus darabjainak chronologiai rendjét vitatja, azután az aristotelesi Poetika XII. fejezetében említett lyrai részleteket határozza meg; a parodost, epiparodost, stasimont, paeant, kommost és monodiát külön fejezetekben tárgyalja s mindenütt ezen elnevezések eredetét, a formák változását, metrikai tulajdonságait világítja meg. A dolgozat szakavatott philologusra vall, de sajnos, hogy a hermeneutika és kritika nagy tárháza mellett, e lyrikus formák zenei eleméről oly keveset szól. Magyarázatai a Boeckh, Westphal és Gevaërt munkáinak felhasználása után még behatóbbak, a dráma zenei eredetének meghatározásában még eredetibbek lehettek volna. De így is a munka elsőrendű és az «Association pour l'encouragement des études grecques» méltán megjutalmazta.

Masqueray latin thesise: *De tragica ambiguitate apud Euripidem* (70 l.) hasonmása Pokorny: «Die Amphibolie bei Aeschylus und Sophokles» cz. dolgozatának. Figyelmesen átolvasta Euripides tizenhét tragédiáját — Rhesost és a Cyclopsz nem vette fel — és nagy szorgalommal feljegyezte a kétértelmű helyeket. «Opus, quamvis esset magni laboris, aggressi sumus» mondja bevezetésében, de e szorgalom nem volt hiábavaló. A chronologiai rend szerint állította össze az összes helyeket, és elmés s beható magyarázattal látta el őket. Sok új kétértelmű verset jegyzett fel, mint *Medea* 340–42 v. 886 v. *Iphigenia Aulisban* 424 et 433 v. *Jon* 846 et 851; *Alceste* 527 v. corruptált helyét véglegesen tisztázta. Az időrendből azt következteti, hogy a 420-ik évig Euripides e kétértelműséget nem használta gyakrabban mint nagy elődei, de ezen év után túl ment a határon. Egy összefoglaló fejezet hiányzik, de így is a hosszú analysis az euripidesi szöveg jobb megértéséhez nagyban hozzájárul.

Hasonló kérdéseket, mint a Masqueray dolgozata, vitat Dufour három füzete, melyek a lille-i egyetem dolgozatai közt jelentek meg: *Etudes sur la constitution rythmique et métrique du drame grec* (100, 70, 70 ll.), melyek egy általános bevezetés után egyes tragédiák és vígjátékok kari részleteit mutatják be, de inkább az egyetemi hallgatók használatára, mint önálló kutatások szempontjából. Az első füzet Sophokles Elektráját és Oedipus királyát, Euripides Bacchansnőit és Elektráját tárgyalja. Az egyes énekek beható metrikus tanulmánya, a schemák bő feltüntetésével. A német tudományos dolgozatokat Dufour, a ki Riemannal együtt egy görög verstant adott ki, jól ismeri és ügyesen felhasználja. A második füzet ugyanazon módon fejtegeti Euripides Orestesének és Aristophanes Békáinak kardalait, míg a harmadik Aeschylus: «Hetén Théba ellen» és a Sophokles Antigoné-jával foglalkozik.

A drámával első sorban akartunk végezni; s csak most térünk át A. Hauvette érdekes munkájára *De l'authenticité des épigrammes de Simonide* (160 l.), ámbár időrendben Simonides a tragikusokat megelőzi, de az epigramm mint irodalmi faj csak később fejlődött ki. Ez a mű egy gyűjtemény első kötete, mely «Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Paris» cz. alatt minap indult meg, s melyben úgy a tanárok egyes előadásai, valamint kiválóbb seminariumi dolgozatok fognak napvilágot látni, a mint az az «Ecole pratique des hautes études»-ön alapításától fogva szokás. Hauvette egyik előadásában a Simonides neve alatt fennmaradt epigrammákat tanulmányozta. Számuk százra rüg. Ezek közt Hauvette negyvenegyet eredetinek tart. Az első fejezetben a görög forrásokat, melyekben ezen epigrammákat találjuk, vagy melyek róluk szólnak, veszi figyelembe. A feliratok, Herodotus Thucydides, Aristoteles, Meleager, az Anthologia, Pausanias és a görög grammatikusok illető helyeinek kritikai discussioja ez, azután a nézete szerint eredetieknek tartható epigrammákat vizsgálja, végül a 60 apokryph darabbal foglalkozik. A Hauvette kutatásai mindenütt a legjobb német munkákra is reflektálnak, s ha nézeteit elfogadjuk, Simonides irodalmi hagyatékát 21 epigrammával gazdagíthatjuk.

A görög bölcsészet terén felemlíthető, hogy Barthélemy-Saint-Hilaire élte végén, miután nagy barátjának, Cousin-nak, életrajzát megírta volt, a híres Cousin-féle Platon-fordítást új alakban akarta kiadni. E vállalatban a halál megakadályozta és csak az első kötet láthatott napvilágot: *Oeuvres de Platon, traduites par Victor Cousin, Seconde édition par M. Barthélemy-Saint-Hilaire*. Tome I. (412 l.). E kötetben az Enthyphron, Apologia, Criton és Phædon foglaltatik. A kiadó már közel kilenczven éves volt, mikor e munkába fogott, melyet halála után örököse René Millet, diplomata és író, adott ki. Javítások, úgy szólván, nincsenek; a Cousin jegyzeteit a számos sajtóhibával és a mai nap semmiképsem megfelelő bevezetéssel újra lenyomatta. Bevezetésül *Socrate et Platon, ou le Platonisme* cz. értekezést csatolt hozzá, de ez inkább az öreg író egyéni vallomása, hite a lélekben és a dogmában mint tudományos dolgozat. Platót és egyáltalán a görögöket nagyban magasztalja; Platóban nemcsak a Socrates-féle philosophia terjesztőjét, hanem önálló gondolkozót is lát. Ezen dolgozat, fényes kiállításban, külön is megjelent (57 l.).

Sokkal fontosabb *Elie Halévy*, az akadémikus fiának munkája: *La théorie platonicienne des sciences* (XL—380 l.) cz. műve, a melyben e derék bölcész arra törekedett, hogy a platói bölcészet azon részét, mely a positiv tudományokkal határos, korunk elveivel magyarázza. Halévy ugyanis a platói dialektikában két irányt különböztet meg: a «dialectique régressive», a mely csak negatív eredményekre jut, és a «dialectique progressive», mely a tulajdonképi tudományos eredményekre

vezet. E szerint a mű két részre oszlik: az elsőben a test és lélek, az állam és egyén, a praktikus és theoretikus tudás, a közönséges erkölcsi nevelés és a bölcsészeti nevelés, a participatio elve címek alatt a platói regressiv dialektikát tünteti fel, míg a másodikban a tiszta tudomány, a tudomány alkalmazása és a mozgás tana, a praktikus és a politikai tudomány cz. fejezetekben a platói dialektika azon részét tanulmányozza, mely a mai tudományos kutatásban is mérvadó. — Derék synthesis ez, de melynek csak az a hibája, hogy gyakran él a modern philosophia alkotta műszavakkal a platói bölcsészet magyarázatára s így okvetlenül oly conceptiókat ébreszt fel, melyek az ókori bölcsészetben még ismeretlenek valának.

Louis Couturat philosophus, latin thesisét a platoni mythologia-nak szentelte: *De Platonis mythis* (118. l.) cz. alatt. A bevezetésben Plato magyarázatát a *μῦθος* szóról adja, azután az első részben öt fejezetben a szerelem, az alvilág, a physikai és politikai mythusokat, az allegoriákat sorolja fel, melyek Plato műveiben találhatók. A második rész az istenek szerepét a mythusokban tárgyalja és arra a következtetésre jut, hogy az istenekről, a világ teremtéséről, a lélek halhatatlanságáról, az emlékező tehetségről és a jövőendő életről szóló platoni nézetek mind mythikusok.

Aristotelesről is jelent meg néhány fontosabb munka. Az Institut egyik jutalomkérdése volt az aristotelesi bibliographia összeírása. A nyertes mű már tizennégy év előtt *Moïse Schucab*, *Bibliographie d'Aristote*-ja volt, mely most könyomatban (380 l.) jelent meg, az újabb bibliographiai anyag tekintetbe vételével. Roppant szorgalom és olvasottság eredménye. Az eddigi bibliographiai segédeszközökben nyújtott anyag távolról sem közelíti meg ezen adathalmazt, a hol gyakran oly műveket találunk, melyekben soha Aristotelesre vonatkozó adatot nem sejtettek. A bevezetés három részben az életrajz, a művek analysisének és a kéziratoknak könyvészetét nyújtja, azután sorrendben az aristotelesi műveket, az apokryphokkal együtt; a görög magyarázókat és utánpótlókat, az új-platonikusokat, scholastikusokat, Nagy Albert-et, Aquinói szt. Tamást, Averroës-t és az arabokat tárgyalja. Látható, hogy a Becker-féle Demosthenes bibliographiája szolgált mintaképül. Ily munkánál a hézagok, hibák elkerülhetetlenek. Ezek kijavítása után érdemes volna a munkát nyomtatás útján terjeszteni.

Az aristotelesi Politeia a sok német beható tanulmány és a Haussoullier publicatioja után, egy beható thesis tárgya volt. *Médéric Dufour*, a lille-i egyetem tanára: *La Constitution d'Athènes et l'oeuvre d'Aristote* (260 l.) címmel írta meg. A bevezetésben a bibliographián kívül az eddigi methodusok bírálatát a mű authenticitásáról találjuk. A thesis öt részre oszlik. Az első a Politeia viszonyát a többi aristo-

telesi munkához — különösen a Politiká-hoz — fejtegeti; a második rész «Les révolutions constitutionnelles d'Athènes» cz. alatt nem más, mint történeti kommentárja a kérdésben forgó műnek, mely Athén belső történetét alapításától a democratia visszaállításáig a harmincz zsarnok után tárgyalja. Ez a rész a mű leggyengébbje; nem csak hogy a szerző több fontos német munkát nem ismert, de egyáltalán újat nem ad. A harmadik rész Athén demokratikus intézményeit három fejezetben adja elő, a negyedik a Politeia tanait fejtegeti s a μέση πολιτεία meghatározását adja. Az utolsó rész tán a legfontosabb, mert benne behatóan tanulmányozta Dufour a mű stylusát, nemcsak a szókinés, de a syntaxis és a szónoki rythmus szempontjából is. Ebből a fejezetből vonja azt a következtetést, hogy a Politeia nemcsak Aristoteles többi politikai irataival ugyanazon eszmekörben mozog, hanem nyelvi szempontból is ugyanazon sajátosságokat mutatja, tehát az ujonnan felfedezett munka csakugyan a stagirai bölcsőtől való.

Egy fiatal derék bölcész Léon Brunschwieg, ki már mint az Ecole normale tagja írt egy szép könyvet Spinozáról, latin thesisül az aristotelesi metaphysica egy pontját választotta: *Qua ratione Aristoteles metaphysicam rim syllogismo inesse demonstraverit* (49 l.), mely hét fejezetből áll s a következő tételeket fejtegeti: In syllogismo mentis virtus constat; E medio termino vis syllogismi oritur; Medius terminus est causa; Medius terminus est materies; Medius terminus est causa quæ efficit; Medius terminus est forma. Látható, hogy a mű inkább a bölcsészeknek, mint a philologusoknak szól.

Xenophonról csak egy latin thesis szól, az imént említett Dufour, *De libello qui Xenophontis fertur Ἀθηναίων πολιτεία* (62 l.) cz. dolgozata, mely ezen már rég eldöntött kérdést új világításba helyezi. Ő is elismeri, hogy ez a mű nem Xenophontól való, hanem mélyebben behat a kis értekezés compositiójába. Szerinte az eszmék csak gyengén függenek össze. Sem dialogus, sem szónoki beszéd, sem levél; inkább egy újságcikkhez hasonlít, mely eszmékben gazdag. Szerkesztették pedig Athén hegemoniája idejében, valószínűleg 424-ben, tehát nem Xenophontól való, kinek születési évét Dufour 435-re teszi. A Politeia Antiphonnál és Thucydidesnél is régiebb. Az attikai ékesszólás legrégebb emléke. Stilusa nem oly csinos mint a Xenophoné, a Thucydidesével sem egyezik meg. Írója nem volt politikus, de aristokrata, ki ámbár sok helyen kritizálja a demokratikus alkotmányt, mégis azt hiszi, hogy fenn kell tartani előnyei miatt, vagy pedig a polgárok életmódját teljesen meg kell változtatni.

Dufour jelenleg egy nagyobb, iskolai czéloknak megfelelő, görög irodalomtörténeten dolgozik, mely a Lanson-féle franczia, és az alantabb

említendő Pichon-féle latin irodalomtörténetek mintájára készül a Hachette-czég számára.

Lucianust az itteni lycéekben, különösen az alsóbb osztályokban gyakran olvassák. Timon, Az álom, A kakas, Icaro-Menippus, Charon. A halottak dialogusaiból kivonatok a programmokon állnak. A Grenoble-i lycée tanára, *S. Chabert* francia thesis *L'Atticisme de Lucien* (241 l.) tisztán nyelvtani. Bevezetésében az attikai dialectusról és az atticistákról szól. Erre kimutatja, hogy mily körülmények folytán lett Lucianus az atticista-féle nyelvtani irány követője, s miután ezt az író és a kor beható ismertetése által feltüntette, Lucianust phonetikai, morphologiai, szótári, mondatnani és írási szempontból tárgyalja. mindenütt számos példát, sőt egész lajstromokat adva tételeinek bebizonyítására. A mű beható tanulmányok gyümölcse és sokkal behatóbban tárgyalja az anyagot mint W. Schmid «Der Atticismus in seinen Hauptvertretern» cz. könyvének megfelelő fejezete.

A közép- és ujkori görög nyelv és irodalom itt mindig lelkes művelőkre talált. Két tanszék létezik, az egyik az Ecole des langues orientales vivantes intézetben, a másik az Ecole pratique-on, az elsőn Le-grand, a másodikon Psichari elég tanítványt képeznek, hogy e tanulmányok meddők ne maradjanak. De míg e férfiak főleg philológiával, bibliographiával, népmesékkal foglalkoznak, a tulajdonképi történet és főleg a régiségek, e tanulmányok itteni Nestorában, *Schlumberger*-ben, szakavatott, lankadatlan művelőre találtak. Már többször említettük fényesen kiállított, sok képpel díszített kiadványait, a melyek a legmélyebb kutatás eredményei! Ha Krumbacher-é az érdem, hogy a byzantiumi irodalom első összefüggő történetét adta, úgy bizonyára Schlumberger-é e kor politikai és művészi életének felelevenítése. Utolsó kötetének címe: *L'Epopée byzantine à la fin du Xe siècle. Guerre contre les Russes, les Arabes, les Allemands, les Bulgares. Luites civiles contre les deux Bardas. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II. le Tueur des Bulgares* (969—989). (VI.—800 l. 4°. 16 planches hors texte és számos képpel.)

Byzantium történetének e húsz éve nagy homályba van burkolva. A történeti szövegek ritkák, az adatok görög, latin, arab, szláv, georgiai és örmény krónikákban gyakran mondanak egymásnak ellent. S mégis e kis időtartam a görög birodalom egyik fénypontját képezi. Tzimiscès és II. Basilius alatt új életre ébred az ország s mint egy krónikás mondja «az öreg asszony, mint szép fiatal leány arannyal és drágakövekkel ékesítve mutatja magát.» Oroszország ekkor lép a történet színhelyére, a magyarok pedig nemsokára a kereszténységet veszik fel. Sok csata, vérengzés és pusztítás jellemzi e kort; innen a mű címe, de ne higgye senki, hogy tán epikai költeményekről van benne szó. A hosszú második

ezím a könyv tartalmát adja. De Schlumberger nemcsak a ritka és nehezen egyeztethető források nyomán nyújtja eleven képét e háborús kornak, hanem a számos illustratióban a mű menetében említett régi emlékeket is leghívebben mutatja be. A kor valódi iconographiája ez, s műtörténeti beceje nagy. Schlumberger saját gyűjteménye, utazások, a Millet által leírt Daphni-féle mozaikok, a szt. Lukácséi, melyeket Diehl, a nancy-i egyetem tanára, kutatott először, szolgáltatott a képeket. Mind e régiségek tárháza nyílik meg itt, úgy hogy a kritikus a történész, az archæologus és numismatikus bő tanúságot vonhat e fényes munkából, mely méltán sorakozik a «Nicephore Phocas» címűhöz.

Emile Legrand nagy szorgalommal készült hellén bibliographiája, melynek első köteteit már jeleztük, végére ért. A renaissance-tól kezdve a 17. századig, mennyi név, mennyi munkának címe és tartalma! Az utolsó kötet: *Bibliographie hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs. au XVIIe siècle* (540 l.) Boustronios, Ligarides, Lima, Lucar, Movila, Spathar és Perzivales életével és munkáival foglalkozik. Fontos, eddig kiadatlan okmányok repertoriuma ez, mely a jövő történetírónak nagy szolgálatára lesz. Csak ennek útján lesz lehetővé a görög eredetű, de Európa legtöbb országában működő tudós életét, a hellenismus lassankinti terjedését és az új-görög irodalomnak a XV. egész XVII. századig terjedő korszakát szerves egészében feltüntetni.

Anciennes littératures chrétiennes cz. alatt a kath. klérus egy sorozatot indított meg, melynek első kötetében *Batiffol* abbé a görög egyházi irodalommal foglalkozik (347 l.). A párisi «Institut catholique» a pápa kívánatára tudományos módon lát hozzá a keresztény egyház forrásainak kutatásához. Egy Lejay, Batiffol, ámbár papi ruhát viselnek, a kritikai exegesist nem vetik meg és a mennyire lehet, a dogmát a tudománnyal összhangzásba hozzák. Remélhető, hogy ezen az egyház történetének szentelt sorozat, mely itt első kísérlet ezen a téren, a tudomány igényeinek meg fog felelni. Batiffol Krumbacher és Harnack nyomán halad. Justinianig állítja össze az anyagot a következő csoportok szerint: Levélírók, a történetírás kezdete, prophéták és prédikátorok, didaktikus irodalom. Mindegyik faj három korszakra oszlik. Az első két századot «Les primitifs» cz. alatt tárgyalja, erre a Hippolytus-tól Lucianusig terjedő kort, s végre az Athanasziustól Justinianig terjedőt ismer-teti. A roppant anyagnál fogva érthető, hogy az egyes írókat és műveiket csak néhány sorban jellemzi. Inkább repertorium, de megbízható.

II. Görög régiségek. E téren mint rendszeren főleg az archæologiai művek fontosak; az állami és magán régiségeket kevésbé tanulmányozzák, ámbár itt is serényen foly a munka. Említsük először, hogy a fényes kiállítású «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines», me-

lyet *Daremborg és Saglio* indított meg, s mely több éven át nem haladott előre, az utóbbi években gyorsan adta ki egyes füzetait, s most már a mű első nagyobb fele elkészült.

A görög szobrászat kiváló történetírója *Max Collignon Histoire de la sculpture grecque* cz. fényes művének második kötetét bocsátotta közre (*L'influence des grands maîtres du cinquième siècle — le quatrième siècle — l'époque hellénistique, l'art grecque après la conquête romaine* 716 l., 360 képpel). A mű fényoldalait már ismertettük az első kötet megjelenése alkalmával. Ez a szerző finom művészeti érzéke, mely beható tanulmánynyal párosulva e művet nagyon termékenynyé teszi. — Ezen a művészi stílusokat finomul feltüntető fejezetek érdekesítették a munkát arra, hogy a németek azonnal lefordították, ámbár elég kézikönyv áll rendelkezésükre. Az első rész főleg a nagy templomokkal foglalkozik. A Parthenon, a Theseion, az Erechtheion, Athena-Niké temploma; erre Phidias és Myron iskoláit méltatja és az Attikán kívül virágzó műhelyeket, mint Polyclét iskoláját és az argosi szobrászatot. A második rész Scopas, Praxiteles mesterműveiről és a Mausoleumról valamint az alább említendő Sidoni sarkophagokról szól behatóan, mindenütt főleg a művészi átmenetekre, jellegekre fektetvén a fősúlyt. A harmadik rész már Görögországon túl vezet, a kis-ázsiai, alexandriai műhelyekbe és végül a régi stílusok felébredésével zárja be az ötszáz évre terjedő korszakot. A Laocoon csoportja, a 18. század archæológiájának e sokat bámult kincse, Collignon szerint is a rhodusi iskola egy fényes, ámbár inkább az érzékekre, mint a lélekre ható műve; valószínű, a mint Conze is hiszi, hogy a pergamusi oltár után és ennek szellemében készült; valószínűleg a K. előtti I. század elején. A pliniusi «de consilii sententia», a mely oly sok magyarázatra adott alkalmat, a szerző szerint tán egy görög felirat rossz fordítása. Már Murray azt hitte, hogy ez a görög *ἐπιτάφια γράμματα* *ἐπιστάτων* periphrasisa. Semmi esetre sem gondolhatunk Titus korára és a császári tanácsra, mint azt Lessing és még utána Lachmann is hitték.

A fáradhatatlan *Salomon Reinach*, ki minap lett az Institut tagja s ott már is kiváló állást foglal el, nagy gyűjteményének: *Bibliothèque des monuments figurés grecs et romains* negyedik kötetét bocsátotta közre, *Pierres gravées des collections Marlborough et d'Orléans, des recueils d'Eckhel, Gori, Levesque de Gravelle, Mariette, Millin, Stosch*, réunies et rééditées avec un texte nouveau (195 l. és 137 tábla) cz. alatt. Reinach czélja e gyűjteménynyel az archæologusoknak olcsó repertoriumot szolgáltatni, mely tudományos szempontból mindazt magában foglalja, a mire a szakérfinak szüksége van, a mely a rajzokat kisebb alakban, de elég híven adja s így a gyakran drága in-foliokat nagyon olcsó árú könyvekkel helyettesíti. E mellett Reinach a bibliographiát kiegészíti,

számos hibát javít. Így jelen kötete 2150 gemma másolatát adja, tehát a leggazdagabb repertorium, mely eddig megjelent. A reprodukált szöveg és kép eredetiben tizenhárom kötet, melyek közt nyolcz in-folio, 4 in-quarto és egy in-8° s együtt 1020 frankba kerülnek, míg a Reinach kötete 30 frankért szerezhető meg. Az új szöveg a régieket teljesen fölősslegessé teszi, a Mariette «*Traité des pierres gravées*» első kötetén kívül, mely 1790-ben jelent meg. A mi a tárgy lényegét illeti, tudjuk, hogy a gemmák művészi kutatása most némileg háttérbe lép, mert az archæologusok meggyőződtek arról, hogy e sok emlék közt csak nagyon kevés ókori. De ha visszaemlékezünk a Winckelmann és Lessing korára, arra a nagy kultusra, melylyel a mult század második felében e régiségeket ápták, midőn Klotz is írt a gemmákról és Amor történetét ezen emlékek nyomán adta elő a halberstædti költői kör nagy örömére; ha meggondoljuk, hogy Lessing «*Archæologiai levelei*» két kötetben velők foglalkoznak, s hogy a genialis kritikus nem restelte az akkori összes irodalmat áttanulmányozni, hogy Klotznak és táborának megmutassa, mily plagiator a halle-i professor: akkor e kötetet, melyben a Lessing által oly gyakran idézett Gori, Museum Florentinum-a a legnagyobb helyet foglalja el, kíváncsian forgatjuk, abban a reményben, hogy új impulsust fog adni a nagyon is elhanyagolt művészetnek. E kötetet Reinach a néhány év előtt elhalt nagy zendistának, James Darmesteter emlékének szentelte. Reinach még akkor járt iskolába, mikor a latin verselést gyakorolták; ma már nem teszik, pedig kár, ha látjuk, mily szép hexametereket írtak a jobb növendékek. Álljon itt például e költemény: *A la mémoire de James Darmesteter*.

Doctus eras, nec cui placiturus jure videbar
 Jugera multa metans, sed adhuc ignarus arandi.
 Attamen inceptis favit tua candida nostris
 Simplicitas, favit clementia, cum puer audax
 Institui pueros quæ vix noram ipse docere.
 Censorein metuens stupui sortitus amicum;
 Nunc raptum coluisse parum pudet. At mihi non sunt
 Queis spargam tumulum flores, dilecte, recentem.
 Accipe quos habeo lapides, monumenta priorum
 Artificum cælata manu. Bis mille cœgi.
 Sunt parvæ, fateor, sed vincunt sæcula gemmæ,
 Hoc dignae servire tibi, si justa rependit
 Magnis fama viris adamante perennius ævum.

Ezek után már senki sem fogja állítani, hogy Darmesteter még él, mint Nordau a N. Fr. Presse egyik minapi tárczájában, mely Anatole France: *L'Orme du Mail* cz. regényéről szól: *Ironie* felirással.

Ugyanily czélt tart szem előtt Reinach egy másik gyűjteményben,

mely *Répertoire de la statuaire grecque et romaine* cz. alatt Lerouxnál jelen meg. Az első kötet *Clarac de poche*, contenant les bas-reliefs de l'ancien fonds du Louvre et les statues antiques du Musée de Sculpture de Clarac. Avec une Introduction, des notices et un index (LXIV—617 lap rajz, 3900 ábra) öt frankért az egész Clarac-ot kisebb alakban adja. A bevezetés a Louvre ezen érdemdús őrének életét, roppant drága katalogusának nyomtatását és kiadását, mely a gazdag főurat elszegényítette, adja elő a legjobb források nyomán (Clarac 1847-ben halt meg). A tárgymutató e roppant anyaghoz bámulatos szorgalommal készült. A repertorium második kötete 6000 ókori szobrot fog adni, melyek ily nagy számmal először jelennek meg.

A Revue archéologique-ben közölt *Chroniques d'Orient* második gyűjteménye (661 l.) szintén Salomon Reinach-tól fontos, mert a delphii ásatások részletes ismertetését, az V. század elején virágzó attikai szobrászat méltatását, valamint az Arthur Evans ásatásait Crétában, melyek a mycenæi epigraphikát alapították meg, adja elő. Külömben nincs fontosabb tény az európai és amerikai archæologiai kutatások terén, a tudósok életében, a bibliographiában, a museumok vásárlásaiban, mely e *Chroniques*-ban megbeszélés tárgya ne volna. Az anyag oly bő, hogy több német és angol folyóirat azt hiesztelte, hogy Reinach számára egy egész sereg fiatal tudós dolgozik. Ő ezt megczáfolta s kijelentette, hogy e roppant olvasmányokat mind ő maga végzi. A kötet tárgymutatója az 585. egész 661. lapig, két hasábon, fogalmat adhat az információk roppant sokaságáról, melyek 1891—1895-ig terjednek.

Daczára annak, hogy Reinach ellensége a drága kiállítású archæologiai műveknek, a francia tudósok, kiknél e téren a tudomány a művészi ízléssel párosul, ezentúl is a régiségek reprodukálására nagy fényvel kiállított köteteket fognak szentelni. Az Institut maga, mely *Fondation Piot* név alatt elsőrendű archæologiai közleményeket ad, nagy pazarlással költ. Az ő megbízásából adta ki Ernest Babelon a Nemzeti Könyvtár érem- és régiségtárának őre, szép kötetét: *Catalogue des Camées antiques et modernes de la Bibliothèque nationale* (CLXXIX—463 l.) cz. alatt egy albummal, mely 76 lapot tartalmaz. Be kell vallani, hogy ezek a művészi reproductiók mégis más benyomást tesznek, mint a Reinach kötetében közölt képek. Ha csak documentumról van szó, ez utóbbiak is megjárják, mert a rajz tiszta, de ha azt akarjuk, hogy a reproductio egyszersmind a műemlék finom árnyalatait, a jó ízlés képzésére oly szükséges színezetet, néha az eredeti nagyságát is visszaadja, mindig e nagy kötetekhez kell fordulnunk, melyek gyakran drágák, az igaz, de nélkülözhetetlenek. — Babilon kitünő bevezetésében négy fejezetben tárgyalja az ókori és modern véső művészetet, leírja az ókori és modern cameákat és a híres gyűjtemény történetét adja. Az első rész

386 ókori mű bő catalogusát adja; a 387 számtól az 1050-ig a modern műveket ismerteti. A függelékben a régi «Cabinet du Roi», mely e gyűjtemény alapja, 1664 és 1691-ben felvett inventariumát közli; egy pontos indexet is csatolt a Catalogushoz.

E. Pottier, a Louvre egyik őre, a kinek specialitása a régi vázák tanulmánya, egy szép quart kötetet tett közzé az őrizete alatt álló régiségek egy részéről: *Vases antiques du Louvre* (Salles A—E. Les origines. — Les styles primitifs. — Ecoles rhodienne et corinthienne 332 képpel) cz. alatt. Ismeretes, mily nagy lendületet nyert a képes vázák tanulmányozása úgy művészeti, mint mythologiai, sőt irodalomtörténeti szempontból. A görög stílus fejlődését, mely a szobrászatnál az emlékek hiánya miatt gyakran hézagos, s a kevés festménynél, mely az ókorból ránk maradt, figyelemmel nem kísérelhető, a festett vázákön lépésről-lépésre követhetjük. A legujabb leletek lehetővé teszik, hogy az ízlés fejlődését a trójai és mycenæi korszaktól kezdve egész a római korig kísérelhessük. E kötet felöleli az ékítményes stílus és a festészet vázlatát a legrégibb időktől Pisistratus koráig. A mű folytatására az Institut Pottier-nak egy 8000 frankos díjat ítélte oda.

A negyedik és utolsó füzettel *Hamdi-Bey*, a konstantinápolyi muzeum igazgatójának, és *Théodore Reinach*-nak vállalata: *Une Necropole regale à Sidon* (413 l. nagy-quart, az atlas nagy folio, 46 lap) véget ért. Egyike a legkiválóbb archaologiai közleményeknek, melyeket az utolsó évtized látott. A munkát a török szultánnak ajánlották a szerzők. Hamdi-Bey a mai Saïda mellett fekvő birtokon, Ayaa, a régi Sidon közelében 1887-ben felfedezett királyi sírbolt ásatásainak történetét adja, míg Reinach a mű fontosabb részét, az archæologiai leírást nyújtja. A sarkophagok szobrai eddig a római kor művészetét mutatták. Csak egy, a bécsi muzeumban őrzött, való a III. századból K. e. A sidoni nekropolisban talált emlékek, a mellett hogy a föld huszonkét századon át őrizte a remekműveket s így csodálatos jó állapotban maradtak fenn, a görög szobrászat fénykorából valók s az V. századtól egész a III. századig K. e. terjednek. Már ez is mutatja, mily fontos lelettel van itt dolgunk. A sarkophagok közt különösen öt a műemlékek egész sorozatát mutatja. Ilyen a Satrapa koporsója, a lyciai, a síró nőké, a nagy vagy Sándor-sarkophag. Görög művészek mesteri munkáját látjuk itt, mely ázsiai despoták számára készült, még pedig az egyik 490 körül. Főleg az athéni iskola szolgáltatta e műveket, de egyik az eddig kevésbé ismert ioniai iskola műve. A Nagy-Sarkophag, melyet a Nagy Sándorénak is neveznek, a bécsivel közel rokonságban áll. A vadászat, a harezijáték, a Centaurok és egyéb jelenetek nemcsak a klasszikus idealis típusokat mutatják, de egyszersmind a klasszikus és alexandriai művészet átmenetét, a realista irányt, mely később az arczképben és a tájfestésben

uralkodott. Ezen emlékek is tanui annak, hogy mennyire volt általános a polychrom szobrászat. Egyes sarkophagokon a színezés még jól felismerhető és a nagyszerű albumban ezen festett szobrok hű másolatát találjuk. — Reinach az archæologiai kérdések vitatásában főleg Studniczka két értekezésére hivatkozik: az egyik a bécsi philologiai (XLII) congressus actáiban jelent meg (1893), a másik a német archeologiai intézet athéni osztályának évkönyvében (1894). — A nekropolisban talált koponyák anthropologiai leírását Chantre, a lyoni muzeum őre, a magy. Akadémia kultagja, végezte. A nagy folio albumon kívül, a szöveg közt 103 rajz található. A kiadás a híres felfedezéshez méltó. Ára 200 frank. (Leroux.)

Ravaisson, az ősz philosophus, ki néha archæologiai sétákat is tesz, minthogy soká a Louvre kincseit őrizte, *Monuments grecs relatifs à Achille* (48 l. és 6 kép) cz. dolgozatában három ókori emléket tanulmányoz, melyek szerint Achillesre vonatkoznak. Azt hiszi, hogy Brunn és egyéb archæologusok nem magyarázták őket helyesen. Az egyik egy a Louvre-ban őrzött kratér (serleg), azelőtt Campana birtokában. Brunn a jelenetben Achilles haragját és Odysseus küldetését látta. De Homer szerint Ajax kíséri Ulyssest ezen alkalommal, az emléken pedig Diomedes neve áll. Ravaisson tehát e jelenetnek «Achilles Scyrrusban» czímet ad, midőn a görög hőst a trójai táborba kell meneszteni. De ezen mythus ábrázolása eddig nem került napvilágra, s így valószínűleg Brunn-nak van igaza. A Diomedes felírás vagy a homéri leírástól némileg elütő mesét követett, vagy hiba. Egy másik emléken, melyen az eddigi magyarázók Hermest, Orpheust és Eurydicet ismerték fel, Ravaisson Hermest látja, a ki Persephonét Achilleshez, Leuké szigetére kíséri, s végre egy harmadik emléken, a hol Visconti Dionysost Icarionnál és Erigonenál látja, Ravaisson Dionysost ismeri fel, a ki Achillest Leuké szigetén keresi fel. Az agg tudós, a ki mint bölcész és művész vizsgálja az emlékeket, gyakran ellenkezésbe jó a szakférfiakkal, a kik nem általános nézetből indulnak ki, hanem a szigorú tudománynak megfelelőleg a tényeket beszéltek, s csak azokból vonnak következtetéseket.

Pierre Paris, a bordeaux-i egyetem tanárának *Polyclète* (94 l.) cz. monographiája a nagy közönségnek szól. Az «Artistes célèbres» cz. sorozatban jelent meg, számos képpel, de melyek nem kifogástalanok. Hat fejezetben adja elő a nagy argosi mester életét és műveit. Először a sicyoni és argosi iskolákról szól, melyekben Polyclethus Kanakhos és Hagelaides mesterek alatt tanult; erre nagy művével az Argosban felállított Hera chryselephantin szobrával, a Zeus Mellichiossal, az amyelæi Aphroditével, a lysimachei Hermessel, a Canephorokkal foglalkozik. Külön fejezetet szentel a Polyclethus Kanonjának, a melyet a remek, ideális Doryphoros testesített meg. Majd a Diadumenosról, a számos athleta

szobrokról, az Apoxyomenosról és az ephesusi Amazon-ról szól, minde-
nütt a legújabb kutatások nyomán. Utolsó fejezetében Polyclethus iskolá-
jával és művészetének hatásával Görögországban foglalkozik.

Maurice Emmanuel, a párisi zeneakadémia (Conservatoire) egyik laureatusa a Sorbonne-on két thesist mutatott be, melyeknek vitatásá-
hoz egy jól gyakorolt tánczosnő is szükséges volt. S valamint az öreg
urak nagy érdeklődéssel követték Romain Rolland demonstratióit az opera
eredetéről zenekísérettel, ezuttal is szívesen nézték a choreographia ókori
elméletének bemutatása alkalmával a csinos hölgy lábacskaát. A latin
dolgozat címe: *De saltationis disciplina apud Graecos* (100. l. és egy
kép). A görög régiségek egyik legnehezebb fejezetének megoldása. A régi
szövegeket kell érteni, a műemlékeket is kell magyarázni, zenéhez és
tánczhoz pedig sokat érteni, hogy e problémát tisztességesen tárgyal-
hassuk. Emmanuel ezuttal csak arra szorítkozott, hogy kimutassa a he-
lyet, melyet a táncz a gyermekek nevelésében elfoglalt és melyek voltak
a tanítás szabályai. Három fejezetben a tánczművészet elemeit, a moz-
dulatokat és a test tartását tanulmányozza. Nagy fontossággal bírnak a
technikus fejtegetések, melyekben a zenész és balletmester nagy gyakor-
latával a theoretikus, csakis szövegmagyarázó buvárokat jóval felül-
mulja. A függelékben megmagyarázza a deixis lényegét, melylyel a tán-
czos a személyeket vagy tárgyakat jelölte meg.

Ugyanazon kérdéssel, de az archaéologiával kombinálva foglalko-
zik a francia thesist: *Essai sur l'orchestique grecque*. Etude de ses mou-
vements d'après les monuments figurés. (348 l. 5 kép és 600 ábra). A leg-
behatóbb dolgozat, mely eddig e kérdéstről megjelent. A források a fes-
tett vázák ékítményei és a domborművek. Ezek, valamint a gyér ókori
szövegek alapján a szerző először a mozdulatokról egyáltalán, azután a
táncz technikájáról, az ütemről és mozdulatokról, mely utóbbiakat a
régie emlékekből igyekszik magyarázni, a tánczos tanulmányairól, a cho-
reographia minden egyes alakjáról (pas de deux, pas de trois, három
tánczosnő és egy vezető, kartáncz, halotti táncz, rythmikus játékok)
az istenek tiszteletére rendelt tánczokról és a magántánczokról szól.
A végén az egyes ábrák magyarázatát és a technikus kifejezések
lajstromát találjuk. A mű nagy érdeme a számos rajz (photogravure-
ben), melyek minden egyes paragraphust legjobban szemléltetnek.

A. de Ridder, kinek már az athéni archaéologiai társaság bronz-
jainak katalógusát köszönjük, latin thesisében: *De ectypis quibusdam
aeneis quae falso vocantur «argivo-corinthiaca»* (91. l.) azon bronzokkal
foglalkozik, melyeket nem rég az athéni Akropolis lejtőjén találtak.
Furtwängler és Holleaux ezen emlékekben az argos-corinthusi stílt
vélték felfedezni. Ridder a tanulmányozott darabok katalógusát és leírá-
sát adja és e tárgyak ékítményeiből, az azokon talált állati és monstrumi

arczok vonásaiból, a csatajelenetekből, azt következteti, hogy itt a legrégibb ioniai stílussal van dolgunk.

Franciaia thesisében *Ridder* a görög képzeletvilág egy szép problémájával foglalkozott; *De l'Idée de la Mort en Grèce à l'époque classique* (204 l.) nemcsak archæologiai, de irodalomtörténeti szempontból is érdekes. Az első rész finom psychológiával az írók — de csak a klasszikus V. és IV. századbbeliek — vallomásából egybeállítja azt, amit a görög nép fénykorában a halálról és tulvilági-életéről hitt és regélt. Kifejti, hogy e korszak, mely nem volt misztikus, az ember főcélját a földön kereste; az élet szeretete, a tevékenység, a folytonos előhaladás, ez volt nála jellemző. A második rész mythologiai jellegű és kevésbé eredeti. A szerzőnek csak az az érdeme, hogy a régi mythologiai tankönyvek fejezeteihez, melyek a halotti szertartást leírják, a művészeti emlékek bizonyítékait is csatolja. Különben a mit a misztikus szertartásokról, a bölcsészek és írók nézetéről mond, nem nagyon új. Az utolsó rész, mely a halotti emlékekről, azok reprodukálásáról a lecythusokon és egyéb domborműveken szól, a legújabb archæologiai anyagot is felöleli. De ebben is nagy hiány van. Feltehetjük volna, hogy egy a Thanatosnak szánt külön munkában, annak a fontos problémának vitatását is megtaláljuk, mely Lessing óta az archæologusokat annyira érdekli, t. i. hogy ábrázolták a görögök, ép a klasszikus korban Thanatost. Erre Lessing lüngelméje, ámbár csak későbbkori római emlékekkel rendelkezett s ezeket sem jó reproductiókban látta, de mintegy ihletve a görög geniustól, azt felelte «Wie die Alten der Tod gebildet» cz. remek dissertációjában, hogy a régiek Thanatost, mint az Álom testvérét férfi alakban szárnyakkal ábrázolták. A XIX. század kutatásai, ép a festett vázák segélyével, ezen hypothesisit megerősítették. Raoul-Rochette, Julius Lessing és különösen az éles elméjű Karl Robert «Thanatos» cz. értekezésében, Blümner és mások kimutatták, hogy a Lessing hypothesisa a klasszikus korszakra teljességében áll. Ridder e vitáról, úgy látszik, nem tud semmit. Ezen archæologusok iratait vagy nem ismerte, vagy azt hitte, hogy a probléma már meg van oldva. Csak Dumont és Pottier műveit említi, kik több síri emléket adnak, melyek a Lessing hypothesisát bizonyítják; de magáról a nagy férfiról, ki először oldotta meg a kérdést, nem szól.

E. Boutmy, az «Ecole des sciences politiques» igazgatója, 1870-ben «Philosophie de l'architecture en Grèce» cz. alatt Taine módszerében és szellemében egy kis munkát tett közre, mely a háboru viszonyosságai közt hamar feledésbe ment. Új kiadásra szánta el magát, melyet egy magvas bevezetés a historiai módszerről és annak változásairól az utolsó husz év alatt, kísér. *Le Parthénon et le génie grec* (XXXV—302 l.) egyike azon műveknek, melyek a Taine kritikáját egy nagyobb archæo-

logiai emlékre alkalmazzák. Boutmy és Taine nemcsak barátok voltak, de nagy bámulatok az angol szellem és annak institutioi iránt szoros kapcsolatot teremtett köztük. Taine eszméi a művészetek haladásáról a Boutmy művében lépésről- lépésre követhetők. Mint barátja, a külső befolyást tünteti fel, mely az ókori építészet remekét teremtette (*Le milieu physique et moral*), azután az ezen befolyásoknak megfelelő eszményt (*L'Idéal*), erre a plastikai törvényeket, melyek e felfogásból okvetlenül következnek, (*Les principes plastiques*) és végre magára az emlékre (*Le Temple*) tér át, melyet minden apróságában leír, mindenütt az ő tételeinek bizonyítékait látva benne. A módszer ismeretes, s már félig-meddig feledésbe megy, de ha arról akarunk meggyőződni, hogy mily ellenállhatatlan erővel hatottak a Taine tanai a hatvanas és hetvenes években a legjobb szellemekre, mennyire alakították át az irodalmi és æsthetikai kritikát, akkor olvassuk el Boutmy művét, mely kitűnő stílusán kívül, a művészi felfogás szempontjából is arra nagyon érdemes.

A francia athéni iskola nemcsak Görögországban, hanem a szigeteken és utóbbi időkben főleg Kis-Ázsia földjén kutat sokat. Két tagja, mind a kettő jelenleg bordeauxi egyetemi tanár, többször bejárták a régi Lydiát és Phrygiát s utoljára a régi Dorylæum romjait, helyzetét és feliratait kutatták. E kutatások egy szorosan vett tudományos és egy, a nagyobb közönségnek szóló munkát adtak. *Radet, En Phrygie* cz. monographiájában (a «Nouvelles Archives des missions scientifiques et littéraires» VI. kötetéből, 174. l. 11 kép és 2 térkép) először leírja, még pedig nagyon kellemesen, úti benyomásait az egész vidéken, azután a Dorylæum topographiájával foglalkozik. Ramsay, a nagy angol tudós, azt véli, hogy a ma Cherir-Eujuknek nevezett hely a római Dorylæum; Eski-Cherir, a hova a kutatás a legutolsó évekig Dorylæumot helyezte, csak a byzantiumi korra áll, körülbelül 1070-ig, midőn a város török uralom alá jutott; Karadja-Hissar pedig az új-byzantiumi Dorylæum, melyet Comnēn Manuel 1175-ben építtetett. Radet szerint, a ki a vidék összes feliratait lemásolta és magyarázta, a legrégebb város Karadja-Hissar területén állt, míg 333-ban K. e. a klasszikus kor Dorylæuma Chehir-Eujuk helyén emelkedett. A kérdéshez a német athéni intézet egyes tagjai, mint Preger és Noack (l. Mitth. des k. deutschen arch. Instituts. Athenische Abth. 19. és 20. kötete) valamint Körte a Radet művének bírálatában (Gött. Gel. Anzeigen, 1897. május) is hozzászóltak. Felemlítendő, hogy Paulus Silentiarius költeménye *Ἐς τὰ ἐν Ἰωδίου δεσφύ*, mely először az Aldus Anthologiájában (1503) jelent meg, s azóta oly sokat szenvedett, míg Lessing végre szépen kiadta, a régi Dorylæum meleg forrásait és az ott emelt fürdőket írja le; de ezt a költeményt egy tudós sem vette tekintetbe.

Ouvrè, a ki Meleagerről irt egy jó thesist, s most a régi kor szel-

lemétől áthatott novellákat ír, Radet-vel járta be Phrygiát. Könyve, *Un mois en Phrygie* (269. l.) kellemes olvasmány és a sok fáradságot és kellemetlenséget tünteti fel, melyek az európai utast ezen elhagyatott és elhanyagolt vidéken érik. Eski-Chéhiirtől Sidi-el-Ghazy és Afium-Karahissarig nagy az út, de míg Radet tanulmánya a tudomány embereinek szól és a történeti földrajz egy beható fejezetét adja, addig Ouvré az egyes városok leírásával elégszik meg, és a sok akadályt néha humorosan adja elő.

Kis-Ázsiából Afrikába vándorolunk, még pedig a byzantin korbeli Afrikába. *Charles Diehl*, kinek kutatásai a ravennai exarchatusról oly mérvadók, *L'Afrique byzantine* (644. l.) cz. művében a byzantiumi uralom történetét e földön adta. Mindenütt a régi emlékeket beszélteti és a még fenmaradottak beható leírását adja. Tudjuk, hogy Belisar 533-ban hódította meg Carthagot; a vandalo-kegyedelmé, Gelimer, megadta magát, de valamint a rómaiak alatt akadt egy Jugurtha és Tacfarinas, a franczia uralom alatt egy Abdel-Kader, Bu-Maza és Bu-Baghla, úgy a byzantiumi uralomnak is sok harcra kellett folytatnia Cutsina és Jabdas ellen, míg végleg megerősült. Ekkor kezdte szervezni a hadsereget, s a romokat, melyeket a folytonos harc és erődítések előidézték, új épületekkel helyettesíteni. Eleintén nem restelték, valódi vandallokként, összezúzni a szobrokat, úgy hogy Tigmad három óriási Jupiter, Juno és Minerva szobrából, egy darab sem maradt fenn; más emlékeket az erődítésekhez kövekkül használtak. Ezen erődök, melyeket Diehl behatóan tanulmányoz, nagyrészt még fennállnak, mint Béja Tunisban, Sétif és Tebessa Algirban. De a háboru után több várost a metropolis izlésében és stílusában díszítettek, mint Hadrumetumot és Carthagot, Gafsat és Tebessát; fürdőket, templomokat építettek; sok mosaikkal, mely e földön már rég otthonos volt, díszítették a házakat. A kereszténységet nagyban terjesztették, de nemsokára a byzantiumi basileus az ország papságával ellenségeskedésbe jött, míg Gergely patriarcha Byzantiumtól elszakadt és Rómának vetette magát alá. Ezen állapot nem tartott soká, mert az arabok Sbeitlánál megverték s vele együtt a byzantiumi uralomnak is mindenkorra véget vetettek. Diehl hosszasan tárgyalja a vallási vitákat; műve e homályos történeti korra új világot vet.

A mű a ministerium által kiadott: «Description de l'Afrique du Nord» cz. nagy vállalat egyik kötete, és az «Académie des Inscriptions» pályázatán jutalmat nyert.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

ÚJABB ADATOK BALASSA BÁLINT LAKODALMÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

E folyóirat XX. kötetében (841. l.) alkalmam volt néhány oklevélet közölni, melyek Balassa Bálint és Dobó Krisztina egybekelésének s az ennek nyomán keletkezett fiscalis actiónak történetét világították meg. A most közrebocsátandó adatok nem tartalmazznak a már ismeretekkel ellenkező dolgokat, csak jobban kidomborítják, élénkebben szemünk elé állítják a lakodalmi ünnepély lefolyását.

Az első, aláírás és kelet nélküli, mindazáltal — a tartalomból megállapíthatólag — 1584 decz. 24-én írt levél bizonyosan Dobó valamelyik sárospataki familiarisétól, talán az udvarbirájától származik. Valószínűleg a kassai kapitánynak szólt, amit onnan gyaníthatunk, hogy a II. számában hivatkozás történik rá mint mellékletre. A másodiknak az aláírása le van vágva s csak tartalmából és keltezési helyéről következtethetjük, hogy alighanem a kassai kapitány jelentése. A szepesi kamarától nem származhatik, mert az latinul levelezett. A jelentés a legapróbb részletességgel számol be a menyegző lefolyásáról. A harmadik oklevél Ernő főherczeg kir. helytartó fölterjesztése a királyhoz, melyet különösen a Dobó sugalmazta jogi fejtegetés tesz érdekessé. Megláthatjuk belőle, hogy ekkor még nem annyira a Hármaskönyv I. rész 16. czíme, mint inkább az I. rész 107. czíme alapján vélték Balassáékat kereset alá foghatni. A fölterjesztés egyik érdekes része az a különben mellékesen odavetett mondas, hogy Balassa állítólag sok más hasonló gonoszságba bele van bonyolódva. A negyedik a bécsi udv. kamara előterjesztése és javaslata a magy. udv. kamara véleménye alapján Balassa megbüntetését illetőleg. A király a javaslatot placet-jével, mint látható, jóváhagyta.

I.

Szolgalatomat ajánlom Kegyelmednek. Im értöm, mit kíván Kegyelmed, hogy megírjam, mi dolog legyen ez. Azért azt irhatom, hogy Balasi Bálint ma reggel juta és mingyarást a predicationra bejőve és az urvacsorája után az asszonyt kézzel fogá és önnön maga Balasi Bálint papot hozat volt és megesküék neki; annak utánna a várból urunk szolgálában egy nyehanyat kirekesztötenek és porkoláboktul a kulcsot elszöttek és magának akarta eskütni. A harangot félön verték és a várat mindenfelől meghágók és urat mint asszonyostul, szolgástul kiküldök; mert ha ki nem jönnek vala, mint szablyára hántuk volna őket; ezért most Kázmérinénél mennyeköznek és mint szolgálait mindenestül kiküldöttük a várból. Isten megáldjon.

II.

Durchleuchtigster Erzherzog etc.

Gnedigster Herr, Ich kann Eur Fürst. Durch. unangezeigt nicht lassen, das am heiligen Christtag Ballaschy Weilandt mit etlichen seinen Dienern geen Patack, in die Statt und Kirchen kommen und als man gleich damals die Communication gehalten, hat er solang gewart, bis dieselbige und alles vollendet worden, und das Volk aus der Kirchen gangen ist; volgendts hat er die Wardayn wittib, die auch in der Kirchen gewest genommen, sie für den Altar geführt und sich durch seinen eigenen Pfaffen, den er mit sich gebracht, mit ihr der Wardayn, ohne Zweifel mit ihrem guten Willen und Zugeben, alda ehrlich verlüben und zusammen geben lassen. Hernach sein sie mit einander in das Schlosz hinaufgangen, und als er Wallaschy unter das Thor kömmen, stehet er still und begert die Schliszel zum Schlosz, auch dass sie ihm als ihrem Herrn schworen wellen; welches als sich die Burggrauen und die Kriegsleut zu thuen verwidert auch mit Worten gegen Einander verfahren, sein sie endlich darüber vereins worden, also das der Wallaschy etliche Trauten über die Pruckhen abgestossen und die Pruckhen hinder ihm aufgezozen, auch solchen gestalt die Possess des Schlosz einzunehmen und sich darinnen zu ersichern vermaindt; wie aber die im Schlosz ein Geschrai heraus gemacht und dessen die in der Statt auch innen worden, sein sie aufgewesen und hinden durch ein Garten und ein Thörl hinein in das Schlosz kommen, theils auf Laittern hinein gestiegen, also das es vast voll Leut worden; und nachdem er Wallaschy als der mit Leuten nicht der Nothdurf nach versehen gewest, sich zu schwach befunden, haben sie ine bei einer Hand genommen, und die Frau bei der anderen, und sie also nicht allein zum Schlosz, sondern auch zur Statt ausgeführt und sie volgendts ziehen lassen, da sie hernach bei einer Cramerin mit einander Hochzeit gehalten haben; wer aber bei derselben gewesen ist, kann Eur Fürst. Durchl. ich gehorsamst nicht schreiben, glaub woll die Hochzeit werde nicht grosz und meistentheils nur seine eigene Leuth und Diener darbei gewest sein. Wie auch solches inmassen es mir zugeschrieben worden, Eur Fürst. Durch. aus beiliegenden Einschlusz gnedigst vernehmen werden. Weil dann solches wie wohl noch bisher Niemandts deshalb bei mir was klagt von ihm Ballaschy für ein Frewelstück zu rechnen, und derwegen Eur Fürst. Durch. es nicht zu verschweigen von mir eracht worden ist, so hab ichs derselben hiemit gehorsamst anfügen und zu Wissen thuen wollen; die werden sich hierüber was dero gnedigster Willen und Befehl sein würdet, gnedigst zu resolvieren wissen, dero mich unterthanigstes Weis bevelchendt. Datum Caschau den 7. Januarii Ao. 85. Eur Fürst. Durch.

Unterthenigster gehorsamster Diener.

III.

Sacratissima Cæsarea Regiaque Majestas,
Domine et frater mihi observandissime.

Obsequiorum meorum plurimam et perpetuam commendationem. Venit ad me hodie fidelis Vestræ Majestatis magnificus Franciscus Dobó de Ruzka, supremus ultra danubiarum regni Hungariæ partium capitaneus, ac enorme facinus magnifici Valentini Balassy de Giarmath consangvinei sui lamentabiliter mihi declaravit, quod videlicet idem Valentinus Balassy in die Nativitatis Domini, quem ipsi juxta vetus calendarium celebrarunt, adducta secum ad Sarospatak peregrino quodam concionatore, se cum sorore ipsius uterina, relicta vero magnifici quondam Michaelis Warday, contra omnia tam divina, quam etiam regni jura clam copulari fecisset, ipsaque copulatione facta milites et servitores, quos in arce Sarospatak habuisset, non sine cede exclusisset et nisi sedulitate et diligentia eorundem servitorum ejectus iterum fuisset, arcem et bona ea in suam potestatem redegisset; petens me humiliter, ut cum res enormis sit, incestumque ac interceptionem castri præ se ferat et per hoc in notam infidelitatis ambæ personæ incidisse videantur, velim apud Majestatem Vestram intercedere, ut sibi per Vestram Majestatem utriusque bona per notam infidelitatis conferantur. Videns itaque rei actæ maximam indignitatem, non potui petitioni dicti Dobo deesse. Sciat autem Vestra Majestas matrem hujus Dobo et sororis ipsius, quam dictus Balassy sibi copulavit, ac matrem ipsius Valentini Balassy duas fuisse sorores ex uno patre et ex una matre progenitas, jureque hungarico sub infidelitatis nota esse prohibitum, ne quis uxorem ducat in quarto gradu consangvineitatis inclusive. Quare supplico Majestati Vestræ fraterne, dignetur sibi negotium hoc præfati Francisci Dobo ita commendatum habere, ut res tam enormis Valentino Balassy (*qui et alioquin multis aliis similibus facinoribus involutus esse dicitur*) in exemplum aliorum imposita non abeat. Custodiæ quoque castri Sarospathak ratio habenda esse videtur, ne proprietas illius per fraudes dicti Valentini Balassy in periculum conjiciatur. Quæ omnia Vestra Majestas bene perpendens præfato Francisco Dobo ad suum supplicem libellum, quem Vestræ Majestati hac de re porrigi faciet, clementissimum et optatum responsum dare dignabitur. Quod una cum ipso de Vestra Majestate fraterne promereri contendam, eandemque de reliquo felicissime valere cupio. Datum in civitate Vienna Austriæ decima tertia die mensis Januarii, anno Domini M.D.LXXXV. Ejusdem Majestatis Vestræ.

Post scripta. Modo retulit mihi magnificus Franciscus Dobo, quod illa ipsa die, qua se copulari curavit Valentinus Balassy cum vidua, nuptiæ quoque et confirmatio matrimonii celebratæ fuerint. Quare cer-

tum est jam prætensionem tantum incestus esse, sed et vere factum illum esse, et proinde notam infidelitatis secutam esse, etc.

Obsequentissimus frater

Ernestus.

IV.

Als Franciscus Dobo bei der Kais. Maj. um Bewilligung seines Vettern Valentin Balassa und seiner Schwester Christina Dobo Güter, welche sie wegen des begangenen incestus und des Gewalts gegen dem Schlosz Sarospatak Ihrer Maj. verfallen sein sollen, gehorsamst angehalten, haben Ihr Kaj. Maj. solches E. Für. D. und sie ferner der hung. Cammer um ihr Gutachten überschickt. Die berichtet gehorsamst, dasz sie die Sach auch mit dem Director communiciert und wäre der gehorsamste Meinung diesarts: weil die Action so wieder den Balassa und seine Weib anzustellen vielmehr den Dobonischen als den beleidigten weder Ihrer Maj. zustehe; der Balassa auch um begangner beider Stück willen all seine Erbgüter dem ungarisch Rechten nach verwürkht haben soll. Man möchte des Balassa Güter, ausgenommen Wywar, so Ihrer Maj. eigenthümlich zugehört, und ihm versetzt ist, dem Franz Dobo, als einer wohlverdienten Person mit der Condition bewilligen, dasz er die Sach wieder gedachten Balassa und sein Schwester mit Recht ausführe.

Was aber den Theil, so sie, die Dobin an Sarospatak, Gewncz (= Göncz) und Telkibania und das Schlosz Wywar (= Liptó-Ujvár), so der Balassa pfandweise hat, betreffe, das alles sollte man Niemand bewilligen, sondern zu jetzigen Stand bleiben lassen; denn da diese Güter dem Dobo oder Jemand anderen sollten bewilligt werden, so hätte der Fiscus nichts mehr darbei zu suchen, es könnte sich auch der Director künftig nicht mehr darein schlagen. Wenn aber der Balassa samt seiner Weib überwiesen und condemnieret, als dann so konnte sich der Director anstatt des Fiscus ingerieren; und Ihr Maj. darbei ihres Nothdurf bedenken. Entzwich aber möchte man den Amtleuten zu Sarospatak so Ihrer Maj. geschworen, ernstlich befehlen, dasz sie weder ihm Balassa, noch sie nicht hinein lassen sollte.

Die Hofkammer weiszt zu der Sach auch nicht mehrers zu reden, Eure D. mochten es . . . also zusenden und den Entschlusz hierüber derselben heimstellen; darneben auch Andeitnusz ihnen ob sie den Herrn ung. Canceler auch darüber vernehmen wollten. *)

Placet. 20. Febr. 85.

Dr. ILLÉSSY JÁNOS.

---

*) Az utolsó sorok nehezen olvashatók és érthetők. — Az iratok az Orsz. Levéltárban vannak.

HAZAI IRODALOM.

Suetonius Tranquillus, Császárok életrajzai (latinul és magyarul), fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Dr. Székely István*. Budapest, Franklin-Társaság, 1897. I—XXI, 1—787 l. Ára 4 frt.

Őszinte örömmel üdvözlöm a magyar Suetoniust, mely egyike a classica-philologiai bizottság legértékesebb kiadásainak. A fordítást *Dr. Székely István* nagyszombati főgymn. tanár eszközölte, szövegül a Roth-Teubner-féle kiadást használta (Lipce, 1882.). Nem kevesebb, mint 49 ívnyi vaskos kötet. Hosszú, kitartó és hozzátehetjük, nehéz és itt-ott veritékes munka. Suetonius fordítását irányának társalgó hangja, epigrammatikus fordulatai, a sűrűn közbeszótt, többnyire gúnyversek, a görög élezett szólásmódok és mondások, a szónokias részletek, a mozaikszerű kirakatos írásmód, az u. n. ezüstlatin irány a maga pongyolájában, mely szellemeskedő, hol finom, hol durva, de mindig praegnans és izgatott, fűszerezett és soha sem egészen őszinte, gyakorlott írótt követelnek, vagy pedig lelkiismeretes beható gondot. Székely István az első feltétel birtokában nem volt, mi meg is érzik nem egy helyen azon erőlködésén, hogy tudásának megfelelő hű fordítást adjon, de annál többre becsülöm, hogy minden erejét rá fordítá, hogy az utóbb említett feltételnek megfeleljen és mondhatom, hogy meg is felelt. Fordítása mindenütt annyira hű, hogy majdnem fényképi hűséggel és nem a műfordítás fesztelen szabadságával adja vissza az eredetit. Utána járt minden apró részletnek, jegyzeteit jól írta meg és gondosan került minden kétes értékű vélelmet. Hogy azért az észrevételek egész sorát teszem meg, teszem ezt ép annak kitüntetésére, hogy mily nehézségekkel mérkőzött meg.

Előbb szólok a bevezetésről. Suetonius életrajzát kellő pontossággal adja. Kikerülte a grammatikai munkák egymáshoz való viszonyának kérdését. Megelégszik a felsorolással. Nem is terjeszkedik ki a munkák philologiai méltatására; de midőn a 12 császár életrajzát nyújtja, nem is volt erre szükség. Nem használhatta még *Schanz* kiválóan becses cikket (az Iw. Müller-féle Handbuch VIII. kötetében III, 42—56); de azért a Suetonius életrajzírás-schemáját helyesen állapítja meg. Szerettem volna, ha azt a nagy változást, mely úgy a görög (Plutarchus), mint a latin történetírás telfogását e korszakban jellemzi, szemben a valódi nemzeti szellemben megalkotott történeti írással (Herodotos-Thukydides és Livius-Tacitus) jellemzi. Ha Valerius Maximussal, Cor. Nepossal hozza párhuzamba, ha főként Plutarchussal való viszonyát tárgyalja. De mindennek felett értékes lesz vala, ha saját doctori értekezését, melylyel e sorok írójának volt alkalmja tüzetesen foglalkozni (*De Suetonio Corn.*

Taciti imitatore Steph. Székely, Cibinii MDCCCLXXXVII) főbb vonásai-
ban a bevezetésbe beszötte volna. A művelt közönségre, de bizony még
philologusainkra nézve is felette szükséges az ily párhuzamba állítás
útján mintegy mértéket adni, melyhez viszonyítva az illető szerzőt fel-
fogni és megítélni bírja. Gyönyörű e tekintetben az a torso, melyet rank
Edgar Quinet hagyott posthumus munkájában és azon jegyzetekben,
melyeket hozzá méltó neje adott ki *Le genie de la Grèce* cím alatt. Itt
a nagy nemzeti szemponttól elszakadt, a retorikai iskola felfogásában
szellemes olvasmánygyűjtemény, Suetoniusnál pedig pikáns adomagyűjteményé
vált történet jelleméről egy pár oly szép észrevétel van, melyeket szerző
Suetonius történetírói jellemrajzában kiinduló pontul használhatott
volna. A mozaikdarabokká széttört, a történeti eszmék nagyszabású
concepciójától megfosztott, a realisztikus rajzban az emberiséget és nem-
zeti életet átható eszmei fejlődésről megfélelmező, de sokszor éppen ezért
megbízhatóság tekintetében becses Suetonius helyes felfogására nézve
az itt érintett szempontok megjelölik a kellő irányt. De még érdekeseb-
ben lehet e kor három legnagyobb történetíróját: Plutarchust, Tacitust
és Suetonius egymás mellé állítva egymás által világítani meg. Az ily-
szerű megjegyzés: «Bizonyos *századregiség*» volt az az irány, mely
mindenben gyönyörködött, mindent élvezettel fogadott, a mi borzasztó
és a mi szennyes. Hiszen a mi közönségünk sem éri ma be Kisfaludy
vigjátékaival és Fáy András regényeivel, alig nyújt képet arról az irány-
ról, melynek a Suetonius művébe szőtt pikáns adomák csak jellemző
tünetei, de magát az irányt kellő és valódi világításba nem helyezik.
Mennyivel tanulságosabb lett volna pl. *Galba* és *Otho* jellemképének
rajzát Tacitusnál, Plutarchusnál és Suetoniusnál egybeazonosítani. Nem
a források kérdésének méltatását kívántam volna egy részben a nagy
művelt közönség számára készített fordítás bevezetésébe, hanem a fel-
fogás, a stílnem jellemzését a párhuzamba állítással.

A mi a fordítást illeti, erről a hűség tekintetében, mint már fennebb
jelezttem, csak dicsérettel szólhatok. Még a hibák is a hűségre való törek-
vésből eredtek. Szerző egy kissé nehézkes Suetonius szellemes pongyola-
ságának kifejezésére, egy kissé magyaráz, hol színeznie kell vala, néhol
az ötletből, a játszi észrevételből súlytalan gondolat, néhol a rövid velős
mondatból kikerekített, egy pár mellékmondatnál nehézkessé vált mon-
dat lesz. Hozzá a fordulatosság nem mindig a magyar hangsúlyozás tör-
vényein nyugszik. Ha a latin szövegbe nézünk, látjuk, hogy szerző átérté-
Suetonius, de magának nincs rá megfelelő magyar ötlete és *prægnans*
kifejezése. De lássunk egy pár példát:

*Jul. Caes. 49: Dolabella Cæsart pelicem reginae, spondam in terio-
rem regiae lecticae* nevezte: itt a nyers erőt nem szabad keresett kifeje-
zéssel gyengíteni. Székely szerint: *királyi vágytársnak, a királyi nyoszolya*

derékaljának nevezi, holott *ágyas* és a *gyaloghintó derékalja* kifejezéssel Cæsar aljas szolgálata erősebben ki lett volna emelve. E kornak kedve a rikító színekben telt: túlfinom és túlerős volt.

Nero 45: Nero szobrára koldustarisznyát akasztottak annak jelzésére, mily inségre juttatá a népet. Az *ascopera*-t szószerént *bőrtáská*-nak fordítja és így a következő kérdésnek: *Ego quid potui? sed tu culleum meruisti*, nincs oly keserű éle, milyennek lennie kell. Ugyanis Székely így fordítja: *Mit tehettem én? de te tömlőt érdemeltél*. Ha a *bőrtáska* helyett *koldustarisznyát* akasztanak: «Csak ennyi telt ki tőlem; pedig tömlőt érdemeltél volna», mily igazsággal és metsző gúnnyal fejezi ki a nép nyomorát.

Vitellius 12: Mikor Vitellius Asiaticus nevű szabadosát eladja egy bajvívó mesternek, majd föllépése előtt ismét megszökteti, Suetoniusnál ezt olvassuk: *et provincia demum accepta manumisit*, Székelynél: *de csak akkor tette szabad emberre, midőn tartománya kormányzását átvette*, holott itt a «*provincia*»-val pikáns módon azt az aljas szerepkört érti, melyet Asiaticus végre elfogad. Hogy mily szerepről van szó, ugyan e fejezet második mondatából kitetszik. A *provincia* a latin nyelvben nem csak tartományt jelentett. Ha a *provincia* szónak az itt jelzett jelentést adjuk, a pikáns él kidomborodik.

Nero 51. Mikor Nero külsejét jellemzi, Suetoniusnál ezt olvassuk: *oculis caesiis et hebetioribus*, Székelynél: *kék szeme gyöngye*, holott ugyan e *hebetior*-t helyesen Domitianus 18: *rövidlátónak* fordítja. Ugyan itt *sub flavo capillo*-t *haja kissé szőké*-nek fordítja, holott a magyar *szőkés haj*at mond.

Jul. Caesar 49: *eique antea regem fuisse cordi, nunc esse regnum*: «a kinek azelőtt király feküdt a szívében, most pedig a királyság», holott itt jobb lesz vala: akkor *király*, most *királyság* a szíve gondja.

Tiberius 29: Suetonius Tiberius ajkára e szavakat adja: *bonum et salutarem principem, quem vos tanta et tam libera potestate instruxistis*, Székelynél: *egy jó és a házára üdvös fejedelemnek, a kit oly nagy és felelősség nélküli hatalommal ruháztak föl; házára üdvös és felelősség nélküli fordító toldaléka*. Nem is szabad a *felelősség nélküli* szót a mi alkotmányos felfogásaink alapján a Cæsarismus korába vinni. *Tanta et libera* egyszerűen: «*oly korlátlan nagy hatalmat*» jelöl meg *ἐν δῖα δυνάμει* alapján.

Jul. Caesar: 42. Szórul-szóra ezt olvassuk Székelynél: «Mivel 80,000 polgárt tengerentúli gyarmatokba sorozott, a fővárosnak ily módon apasztott lakosságát megtartandó», holott itt «*ut exhaustæ urbis quoque frequentia suppeteret*» az elnéptelenített város kellő népességéről van szó. A 41. fejezet végén eltérés van a latin szöveg és a fordítás közt. Az eredeti szöveg szerint: *Viginti trecentisque milibus accipien-*

tium frumentum e publico ad centum quinquaginta retraxit, fordító szerint: 320,000 polgár közül 120,000-et törült, holott itt arról van szó, hogy az állam költségén gabnaadományt élvezők számát 150,000-re apasztá. Ugyanitt egy felette fontos kifejezést kihagyott. Ugyanis Jul. Cæsar azért rendelte el a census alkalmával *ex capite censi* sorába föl nem vett polgároknak sorshúzás útján való besorsolását az ingyen gabonára igényt tartók közé «ne, qui novi cœtus *recensionis causa* moveri quandoque possent», fordító szerint: «hogy ez által esetleges zavaroknak eleje vétessék», a *recensionis causa* és «ex iis, qui *recensi non essent*» egyszerűen nincsenek visszaadva.

Jul. Caesar: 56. Cicero így jellemzi Cæsar commentarjait: *nudi sunt, recti et venusti*, fordító szerint: *egyszerűek, helyesek és bájosak*, holott itt a *rectus stilus* alatt a solœcismustól ment nyelvtisztaság értődik, mert hiszen Hirtius jellemzésében Cæsar *bene atque emendate* ír és fordító az *emendate*-t fordítja találóan «*helyesen*» szóval. Apróság, de az akkori rhetorikai iskolák a stil műkifejezéseit igen élesen megkülönböztették.

Szórendi hiba Claudius 9: «a császár őt ruhástul a folyóba vettette mindjárt a mint megjött», «*præcipitatum quoque in flumen, sicut vestitus adveniret*», holott itt arról az ünnepi öltözetről van szó, melyben az uralkodó üdvözlétére ment.

Octavianus 46: «*vectigalibus publicis instruxit*»: «vámjövedelemmel szerelte föl» szó szerinti fordítás, jobb lett volna: «a vámjövedelemmel ajándékozta meg» vagy a vámjövedelemeket nekik adományozta.

Jul. Caesar 51: *sexagens sestertio margaritam mercatus est*, fordító szerint: 600,000 *sestertiust* érő gyöngyöt vásárolt, holott itt 6 millió H S. értékről van szó.

Apróbb, nem annyira hibát, mint nem elég jellemző, nem elég zamatos kifejezést többet tudnék fölemlíteni, de így is attól tartok, hogy többet hoztam föl, mint e derék munka megérdemelte. De én tisztán szakszerű méltatást kívántam nyújtani. Dicséret és pedig nem csekély dicséret illeti meg szerzőt, hogy a legtüzetesebb megvizsgálás mellett is irodalmi nyereségnek kell tartanunk fáradságos és évek hosszú gondos munkájával készült fordítását.

SZABÓ PÁL.

Rendszeres magyar nyelvtan. Írta Halász Ignác. A közép- és polg. iskolák III. oszt. számára. Budapest, 1897. Lampel Róbert.

Halász Ignácznak imént megjelent Rendszeres magyar nyelvtana az eddigi hasonló nyelvtanokkal szemben több tekintetben haladást mutat, nevezetesen egyszerű, világos előadásában, könnyen áttekinthető rendszerében, módszerbeli ajánlatos újításaiban és — a mi talán leg-

fontosabb — terjedelmének takarékos, czélszerű, tisztán az iskola elérhető czéljait néző aránylagos rövidségében. Szerencsés gondolat volt a szerzőtől, hogy könyvét pusztán az iskoláknak írta s nem egy-szersmind magánhasználatra; így mellőznie lehetett sok fölösleges részletet s a nélkül, hogy lényegest elhagyott volna, hosszú tanári gyakorlata alapján okosan kiválogatta s előadta mindazt, a mi a magyar nyelv rendszerének megértéséhez egy középiskolai tanulóra nézve szükséges és fontos lehet. E tekintetben csak néhány, kevésbé lényeges észrevételt tehetek a nyelvtan ellen.

A nyelvtannak azt az érdemét is meg kell említenem, hogy részleteiben nem egy új, eredeti megfigyelést és szabályt találunk s berendezése is czélszerűen tér el az eddigi nyelvtanokétól.

Észrevételeim a következők:

A hangzók tárgyalásában czélszerű lett volna a hangokról és felosztásukról a tanulás és emlékezetbe vésés megkönnyítésére táblázatokat adni. Egyáltalában semmi csoportosítás nincs pl. a magánhangzók nyíltságáról és zártságáról (4. §.). — A hosszú mássalhangzó fogalmát (8. §.) röviden meg kellett volna világítani. — A hangváltozások közül kimaradt a *hang kiesés*, mint pl. *gazd'asszony*, *m'ért* stb. — A helyesírásnál (21. §.) a szók rövidítésének elveit is czélszerű lett volna elmondani. — Az összetételnél a 46. §. megállapítja az előtag és utótag egymáshoz való viszonyait, de aztán nem ad nevet az ezen alapon keletkező összetétel-fajoknak (*alanyos összetétel*, *tárgyas összetétel* stb.), holott később (pl. 165. §.) mégis használja a szerző az *alanyi*, *tárgyas* és *határozós összetétel* műszavakat. — A névmásoknál (123. §.) utalni kellett volna az *ama*, *eme* és *amaz*, *emez* használata közötti különbségre, nem különben a *bennünket*, *benneteket* használatára (131. §.). — A gyakorító igék példái közül (156. §.) magyarázatra szorúlnak a következők: *tiszteleg* és *fuldokol* jelentésüknél fogva (az utóbbi ugyanis tulajdonkép kezdő ige), a *metél* és *engesztel* pedig alakjuk, illetőleg alapszavuk szempontjából. A denominális igeképzőknél pedig (160. §.) a *-kod*, *-kéd*, *-köd* és *-koz*, *-köz*, *-köz-ről* megjegyzendő, hogy mindig ikesen használtatnak. — Az *állítmányi névszó* (233. §.) a *van*, *lesz* és *marad* igéken kívül még a *múltam* igealak mellett is előfordul: Az öcsém most múlt *nyolcz esztendő*s. Itt különben azt sem tartom helyesnek, hogy az *állítmányi névszót* a szerző egyáltalában nem tekinti külön mondatrésznek. Mi szerepe van tehát a *van*, *lesz* stb. igék mellett a nominativusos névszónak? Minő mondatrésznek tekintsük? — A *mint*, *valamint*, *miként*-tel fűzött mód- és állapothat. mondatokról (349. §.) meg kellene jegyezni, hogy *hasonlító mondatoknak* is nevezik, annyival is inkább, mert a jelző mellékmondatnál (360. §.) *hasonlító jelző mondatokat* is megkülönböztet a szerző. Ez utóbbi, t. i. a jelzői mondatfajról (359. §.) azt mondja, hogy

annyiféle lehet, a hányféle a jelző, t. i. *melléknévi* és *tírtokos jelző mondat*. Azonban a jelzőnek a 281. §. szerint még harmadik faja is van, a *szám-névi jelző*; kell tehát *számnévi jelzői mondatoknak* is lenniük, a mint hogy vannak is, bár nyelvtanunk nem idéz ilyen példákat. (Pl. *A hány ház, annyi szokás.*)

E kifogásokon kívül tárgyilag még a következő észrevételeim vannak.

Hibás vagy hiányosan kifejezett szabályok: A latin «*tio, tiu*, ha nincs a *t* előtt *s* = *czio, czü*» (17. §.). Nemcsak a *tio, tiu*-ról, hanem a *tia, tiae, tie, tii* hangsoportokról is áll ez az ejtés mód s aztán kivételt nemcsak az *s* okozhat. — A főnevet a 23. §. így határozza meg: «személyek, állatok, *tárgyak* és gondolati dolgok neve.» E meghatározás szerint a növényeket is a tárgyak kategóriájába kellene soroznunk. (Jobban mondja Szinnyei: «élő lény, élettelen tárgy v. gondolati dolog neve».) — A névelő since a 28. §.-ban kellően meghatározva; csak ennyi van róla mondva: «A névelő főnév vagy főnévül használt más szó előtt áll.» Ez *ultima differentia*nak édes kevés. — A helyhatározó névutók *honnan* kérdésre felelő csoportjában (82. §.) hibásan áll az *után*. Mi legalább nem ismerünk s hamarosan nem is tudnánk eféle példát elképzelni. — A 133. §. azt mondja: «Ha személynévmás volna a mondatban határozó, ezt úgy fejezzük ki, hogy a ragot és névutót személyragokkal látjuk el. A ragból és névutókból ilyenkor határozószó lesz.» A névutó különben is határozószó; tehát helyesebben: A ragból és névutókból ilyenkor önálló határozószó lesz. — Nem áll kivétel nélkül az a szabály, hogy a napok, hónapok és ünnepek neve előtt nem teszszük ki a határozott névelőt (143. §.). Kiteszszük ilyen mondásokban: Még a vasárnapot sem fordítja pihenésre. Legszebb hónap a május. Hol töltöd a karácsonyt? — A 299. §. azt mondja, hogy ha két tulajdonnév az alany, akkor az állítmányt többes számba szoktuk tenni. Azonban nem teszszük többesbe az ilyen kifejezésmódokban, mint: Péter is meg Pál is ott volt. Se Péter se Pál nem volt ott. — Helytelen a 312. §. szórendi szabálya is, mely szerint: «Ha a pusztá állítmányt és még egy mondatrészt emelünk ki, a pusztá állítmány szintén *elől* szokott állani; pl. *Jón a tatár. Pompás az ebéd.*» stb. Hogy ilyen esetekben a pusztá állítmánynak nem kell okvetlenül *elől* állani, bizonyítják az ilyen mondatok, a melyekben ugyanaz a két-két mondatrész van kiemelve: Ma *pompás az ebéd*. Tegnap reggel *söpörték az utcánkat*. Most *mondok* neked egy *fontos* dolgot, stb.

Egyéb, tárgyi szempontból tehető észrevételeim és kifogásaim a következők.

A szótanban a szerző az általános tárgyalásban s aztán minden egyes szófajnál is előbb foglalkozik a *szóképzéssel* s azután az *összetétellel*.

Természetesebb s a történeti fejlődésnek megfelelőbb volna az eddigi nyelvtanokban általános megfordított rend: 1. szóösszetétel, 2. szóképzés. — Az ikerszavaknál (47. §.) a *rokon jelentésű és hangzási* tagokból álló ikerszókra ezeket a példákat is idézi: *giz-gaz, ici-pici; csiga-biga, tarka-barba*; pedig a két elsőben az előtagnak (*giz-, ici-*), a két utóbbiban az utótagnak (*-biga, -barka*) magában önálló léte s így jelentése sincs, mert ezek az elő-, illetőleg utótagok nem egyebek, mint az ikerszó tulajdonképi értelmes tagjának játszi, ikerítő változatai. Ugyanitt a jegyzetben, a kötőjelet tárgyalva, nem hivatkoznám a *Buda-Pest* írásmódra, már csak azért sem, mert a nyelvtan címlapján is *Budapest* áll, s különben is a főváros nevének ezt a kötőjeles írását maga az Akadémia sem követi minden kiadványán. — Az 59. §.-ban a cselekvés eszközét jelentő szókra több példát kellene idézhi; idézhetők még, hiszen már ezek is főnevek: *fűró, ásó, réső*. — A 76. §. 3. pontjában még egy példára volna szükség, a mely az állapothatározót szemléltesse. — A személyragos főnévi igenév alakjai közé (86. §.) fölveendő *mondaniuk, menniük* változat is, hiszen így is mondjuk és mondhatjuk. — Az igefajoknál (157—159. §.) a *mozzanatos, kezdő és műveltető ige* latin műneve is ki-teendő, mint a gyakorító igéé. — A 169. §.-ban a *látszik, tetszik és metsz* igék mellé még a *hallatszik*-ot is föl kell venni, mert a fölszólíto módban amazokkal egyformán viselkedik (*hallassék*). — A *v* tövű igék schémájára (189. §.) több észrevételt tehetni. A *jön* ige egy. 2. személye e szerint *jössz*, holott az irodalom tudtommal *jössz* és *jössz* alakokkal él (v. ö. Simonyi: Tüzetes M. Nyelvtan 257); a fölszólíto módban pedig *jőjek* is előfordul. Továbbá a szerzőtől fölvelt alakokon kívül használatosak és lehetségesek a következők is: *hívnek, hívnám, hívjak, hívjam, hírtam, hívní*. — A 251. §.-ban a *-nek* ragos határozóról azt mondja könyvünk, hogy legtöbbször a *czelhatározók* közé tartozik és ekkor *részes határozónak* is nevezik. Azonban a *czelhatározóknál* (277. §.) nem idéz ilyen részes határozói példákat, úgy hogy ez a meglehetősen közönséges határozó-faj, a *részes határozó* kézen-közön kellő tárgyalás nélkül maradt a nyelvtanban. — A 265. §.-ban külön szabályban s nem egybeolvasztva kellett volna adni az *eszköz- és a társhatározó* meghatározását, annyival is inkább, mert aztán elég bőven foglalkozik a szakasz a kettővel külön-külön. — Nem tartom helyesnek, hogy az *eredethatározót* egészen elejti a szerző a határozók kategoriájából s az *okhatározó* alá foglalja (271., 273. §.). Pl. e mondatban: Sok *petrenczéből* válik a jó boglya, a *petrenczéből* határozottan eredet- és nem okhatározó. A két határozói kategoriának ez az egybeolvasztása könnyebbség, egyszerűség szempontjából megengedhető az I. és II. osztályban, de már a rendszeres nyelvtanban finomabb megkülönböztetéseket is tehetünk, annyival is inkább, mert pl. a gymnasiumi tanuló már a latin grammatika alapján is meg tudja

tenni az *abl. causae* és *abl. originis* között a szükséges különbséget. Résszemről a rendszeres nyelvtanban a *cél-* és *eredményhatározót* is megmerném egymástól különböztetni, a mitől a szerző szintén óvakodik. De nem akarok itt a határozók vitás és amúgy is kényes kérdésébe bocsátkozni.

A nyelvtan példamondatai általában igen jól vannak megválogatva: közhasználatú, de nem banális kifejezésekből, ismert költői helyekből, s a mit fő érdemül tudhatok be, sok szép közmondásból és szólásmódból, olyanokból, a melyek eddig általánosan nem voltak ismertek, de méltók arra, hogy ily úton közkinccsé váljanak. Csupán egy példája hangzik értelmetlenül, sőt furcsán, a maga helyéből kiszakítva: *Bár maradtam volna benne végig!* A furcsaságot csak növeli az, hogy előtte ez a példa áll: *Tűz van!* (208. §.) A határozott módot jelentő adverbiumok két példája közül pedig a *talán* helyett másat is lehetne idézni (145 §.), mert biz ennek az értelme ugyancsak ellentétben áll a határozottsággal.

Még csupán a könyv stílusára, nyelvbeli előadására teszek néhány megjegyzést és a sajtóhibákat jegyzem össze.

Nem elég szabatos kifejezések: «*Könyvekben* gyakran találjuk a *cz-t z* nélkül» (14. §.). — «Ha a szót nem valódi értelemben alkalmazzuk, hanem valami más, *hozzá* [a szóhoz?] hasonló tárgy megnevezésére viszzük át» (37. §.). — «A felső foknak nincs külön képzője, hanem a középfok elé *leg* szócskát teszünk» (90. §.), e. h.: hanem úgy képezzük, hogy . . stb. — A könyv legelső mondatát pedig: «Nyelv alatt az embernek azt az eszközét értjük, melylyel gondolatait kifejezheti», nem kellene ilyen definitio formájában hagyni, mert definíciónak gyarló; helyesebb volna egyszerűen azt mondani: A nyelv az ember gondolatainak kifejezője. — Kissé szokatlanul hangzanak a következő műszók és kifejezések: *érzéki főnév* (51. §.); «vannak elvont főnevek, melyeket *összeront jelentéssel* is használhatunk» (u. o. és 59. §.); *összeront tulajdonság* (87. §.). Nehézkes ez a műszó: *melléknévi igenévi összetétel* (102., 104. §.); jobb így: *melléknévi igeneres összetétel* (vagy akár: *összetett melléknévi igenér*; v. ö. *összetett melléknér*).

Sajtóhibák: 13. l. fölül. 9. sor: *sehesen* (sebesen); 19. l. fölül. 14. s.: *ladika* (*ládika*); 23. l. föl. 6. s.: *-ök* (*-ük*); u. o. 70. §.: «a birtokos el van hallgatva» (a *birtok*); 31. l. 105. §.: *vig szomorokodás* (*vig-szomorokás*); 46. l. alul. 6. s.: *hánykolódik* (*hánykódik*); 69. l. 229. §. végén: «Alunni fogsz és nem lesznek álmaid» (s); 73. l. fölül. 16. s.: «Ilyenkor *azt* ige mellette alanyi ragozásban van» (ilyenkor az *azt* mellett az ige alanyi ragozásban van); 102. l. 363. §.: *egymásmellé* (egymás mellé); *egymás mellérendelt* (egymás mellé rendelt).

Halász Ignác Rendszeres magyar nyelvtanát, e lényegbe nem

vágó s könnyen kijavítható hibái mellett is nyelvtanirodalmunk nyereségének mondhatom s ajánlom nyelvtanáraink figyelmébe,

ZOLNAI GYULA.

Német olvasókönyv középiskolák számára. Szerkesztette *dr. Varga Bálint* budapesti ref. főgymn. r. tanár. I. rész: a gymnasiumok III. s a reáliskolák I. és II. osztályai használatára. Budapest, Franklin-Társulat 1897. 106 l. Ára 60 kr.

E német olvasókönyv szerzője, az *Előszó* szerint, a *tiszta magyar vidékü iskolák ifjúságát* tartotta szem előtt s könyvét ez ifjúság fáradozásának könnyebbitése s eredményesbítése végett szerkesztette még debreczeni tanárkodása idejében. A gymnasiumi tantervhez fűződő Utasítások régen rámutattak arra, hogy «a német nyelv hazánk különböző vidékein különböző mértékben és elterjedésben élő nyelv s így a növendékek helyenkint e nyelvnek kisebb-nagyobb, itt egészen elégtelen, másutt közepszerű, itt-ott teljes ismeretével lépnek a középiskolába» és hangsúlyozták, hogy az oktatásnak «ez adott viszonyokat se-hogy sem szabad figyelmen kívül hagynia s a német nyelv tanításában vidékenként különböző mértékű s különböző módszert kell alkalmaznia.» E követelménynek csupán logikus továbbfejtése volt tehát az a gondolat, hogy ne csak az iskola falai közt végbemenő tanítás módszere, hanem már az ezen tanítás alapját tevő olvasmány és olvasókönyv is amaz «adott viszonyok»-nak megfelelő alakot öltson s így a szóban levő könyv szerzőjének törekvése csak helyeselhető és méltánylandó.

Az első kérdésnek azonban természetesen itt is annak kell lennie, megfelel-e a könyv olvasmány-anyaga a gymnasiumi és reálisk. tanterv általános érvényű követelményeinek? E követelményeknek a szerző könyve II. és III. szakaszában igyekezett eleget tenni: a II. szakasz elbeszéléseket, állatmeséket, népmeséket, a III-ik a görög, latin és német monda s a magyar történet köréből vett olvasmányokat foglal magában, ezek mellett elegendő számmal előfordúlnak egyszerű előadású költői darabok is. Igaz, hogy főképp a mondai és történeti olvasmányok nagyon kevés számúak és csekély terjedelműek: az argonauta-mondáról pl. mindössze két rövid darab, a Herakles mondájáról egyetlenegy (*Herakles tödtet die Schlangen*) a német mondáról ugyancsak egy olvasmány (*Der gehörnte Siegfried*) szól, mintha a szerző jóformán a minimumra szorítkozva, inkább csak a tanterv *betűjének* akart volna megfelelni. A könyvnek I. szakaszát és egyuttal egész első felét a tantervben említett körökön kívül eső olvasmányok teszik, a szerző szerint «*gyakorlati olvasmányok*, melyek célja a nyelvbe való direct bevezetés». Oly olvasmányanyag ez, a minő az anyanyelvi oktatás legalsó fokán, a népiskolában tudvalevőleg régóta használatos s a minőt (vagy a melyhez hasonlót) újabban az ide-

gen nyelvek tanítására vonatkozó külföldi reformmozgalom egyes hívei is követelnek: egyszerű leírások, a melyek először a tanuló közvetlen környezetéről szólnak, azután mind távolabb eső fogalmakra vonatkoznak és mind szélesebb körre terjednek. E leírások tárgya tehát elsőben az iskola, a család, a ház és lakás, a kert, a házi állatok, majd a földművelés, az erdő, a vadállatok, madarak, a föld, a haza, az időszakok, az ég és csillagok s végül az istenség. A szerzőnek emez eljárása alapján helyeslést érdemel: a didaktika követelményeinek nagyon megfelel, hogy az egyszerűbb megelőzze az összetettet, a közelfekvő a távolabb esőt, másrészt az a jó oldala is van emez eljárásnak, hogy az idegen nyelvi szókincs elemeinek ismertetését nem csupán a véletlenre bízza, hanem hogy a tárgyi csoportosítással bizonyos teljességre és rendszerességre törekszik, a mi különösen helyén való oly vidéken, a hol nem lehet föltenni semmiféle előzetes idegen nyelvi ismeretet. Azonban e kétségkívül helyes elveknek könyvünkben való alkalmazása módjára nézve van mégis egy-két kifogásom. A szerző az imént vázolt eljárásban, nézetem szerint, nem tartotta meg a kellő mértéket s itt-ott túlságba ment: a tanuló minduntalan csak *leírást* kap, még pedig nagyon is részletező leírást, s ennek révén fogalmaknak és szavaknak a kelleténél jóval teljesebb felsorolását. Vajjon szüksége van-e pl. a debreczeni magyar fiúnak a német nyelvi oktatásnak mindjárt elején a *Wohnzimmer*, *Schlafzimmer*, *Speisezimmer*, *Besuchszimmer* (16. l.), az *Auszugtisch*, *Lehnstuhl*, *Kredenz*, *Garnitur*, *Drapieren* (17. l.) szavakra, nem örülnünk kell-e, ha csak az egyszerű *Zimmer*, *Tisch* és *Stuhl* szókat emlékezetébe tudta vésni? És vajjon mennyiben ütik meg még az «olvasmány» fogalmának mértékét az efféle darabok: «Man unterscheidet den Zierde- oder Blumengarten, den Obstgarten, den Weingarten, den Gemüse- oder Küchengarten etc. Im Zierde- oder Blumengarten findet man Laubbäume, dann Veilchen, Maiblümchen, Rosen, Tulpen, Lilien, Reseden, Nelken, Georginen und andere Blumen» (19. l.)? Vagy: «Im Walde unter den Bäumen wachsen auch Sträucher; der Weißdorn, der Hollunder, der Vogelbeerstrauch, der Heidelbeerbusch, der Tintenbeerstrauch etc., deren Früchte sind: die Weißdornbeere, die Hollunderbeere, die Vogelbeere, die Heidelbeere (Schwarzbeere), die Tintenbeere u. s. w.» (27. l.). Az ilyesmi voltaképp nem egyéb, mint puszta szójegyzéknek egy-két *und*-dal meg *auch*-hal való összekapcsolása. Oly tanulókkal, a kiknek anyanyelvök a német nyelv, meg lehet azt próbálni esetleg már az elemi iskolákban is, azoknál ez elvégre nem egyéb, mint már meglevő szó- és fogalomismereteik rendbeszedése, de magyar ajkú fiúra nézve az ily «olvasmány» csak fárasztó és elkedvetlenítő hatású lehet, nem is tekintve, hogy sok felesleges szóval is terheljük meg (pl. *der Raden*, *die Erre*, *die Bachwinde* 25. l.), a miknek nemcsak az első évben nem, de később

sem fogja soha hasznát venni, pedig az ilyen holt ismeretanyagnak felhalmozása épenséggel nem pædagogikus eljárás! Sohasem szabad szemünk elől téveszteniünk, a mit az Utasítások nagyon helyesen mondanak: «csak tartalmas és érdekes, jelentékeny olvasmány teheti magát a nyelvtanulást vonzóvá és művelővé» (82. l.). Szükségesnek tartom ennél fogva, hogy a szerző, könyve esetleges későbbi kiadásában, rövidítse és összevonja e leíró darabokat s a verseken kívül — a miket, a mint mondja, «üdülő pontokúl» beosztott már ebbe a kiadásba is — tárgyilag kapcsolatos *elbeszélő* olvasmányokkal is élénkítse olvasókönyvének emez első szakaszát.

Arra kellő figyelemmel volt a szerző, hogy az olvasmányok stílusa egyszerű legyen s hogy a könnyebbről a nehezebb felé haladás fokozatosan történjék. Bátran megváltoztathatta volna egy-két olvasmányának oly kifejezéseit is, a melyek hangalak vagy jelentés tekintetében már elavultak, pl. a *sahé* imperf. (58., 69. l.); des Schmiedes heimliche *Meinung* (= Absicht, 96. l.); daß er nicht *ledig* werden konnte (96. l.); *wollet* (8. l.) mint præs. plur. 2. szem. inkább *wollt*, ellenben a «*lasst die Kindlein zu mir kommen*» kifejezésben (58. l.) megmaradhattott volna a régibb *lasset* imperativus-alak. Helyes németiség dolgában az olvasmányok szövege nagyjában nem esik kifogás alá; itt-ott vannak azonban kifejezések, a melyek stiláris szempontból nem egész correctek, pl. die Karpathen *umringen* es von Norden (41. l.); *nachdem* sie [die Donau] das Eiserne Thor *durchfloss* (u. o.); ihre erste Bewegung *bringt uns* den Sonnenaufgang und Sonnenuntergang, das heißt [?] die Tageszeiten *hervor*, aus ihrer Bewegung um die Sonne *entstehen* das Jahr und die Jahreszeiten (53. l.); er [Attila] *machte sich so furchtbar* (98. l.); so wählten sie *unter den 7 Führern* den ältesten und verdienstvollsten *unter ihnen* (100. l.); da dieser sich *für* zu schwach zum Regieren fühlte (u. o.) stb.

Minden egyes olvasmány után a benne előforduló szavak magyarázatos jegyzéke következik. E szójegyzékek általában véve gonddal s kellő részletességgel készültek. A könyv célját tekintve itt egészen helyén való, hogy nem tesz föl semmi előzetes szóismeretet és megmondja pl. az *ich bin* (7. l.) vagy a *wir sind* (10. l.) értelmét is (persze ép úgy meg kellett volna adni az *er ist* és *sie sind* jelentését is 7. l.). A jegyzékbe foglalt szók értelmezését rendszerint helyesen és szabatosan adja, megemlíti főjelentésüket és a hol szükséges, az olvasmányban előforduló speciálisabb értelmüket is. Itt-ott azonban mégis hiányzik vagy az egyik, vagy a másik, pl. «*schön*, szépen» (10. l.), «*einmal*, ugyan» (61. l.), «*meist*, több» (73. l., ez a jelentése legfeljebb az illető helyen lehet: «*wer die meisten Kräfte hätte*») stb. Helytelenül értelmezi a következőket: «Der Grossvater und die Grossmutter gehören mit zur Familie»,

ebben szerinte egy «*mitgehören*, hozzátartozik» ige van (13. l.), pedig a *mit* itt a *zur Familie* határozóhoz kapcsolandó, a mint hogy pl. az ilyen kifejezésből: «*er ist mit im Spiele*» sem szabad egy *mitsein* igét abstrahálni; — egyébiránt a szórend is világossá teszi ott a szerkezetet. Némileg hasonló tévedés a 68. lapon: «*Und bindet's an ein Schnürchen*», szerinte itt az *anbinden* igével van dolgunk. — «*Bis zum Abend*» (14. l.), a szójegyzék szerint: «*zu* -, -hoz, -hez', ennek így semmi hasznát nem veszi a tanuló. — «*herzen*, kegyel, megczirógat» (58. l.), itt helyesen: megölel. — «*Mein Glanz kommt von der Arbeit her*»: «*herkommen*, előjön» (65. l.), magyartalan és helytelen. — «*Da rannte der weiße Hirsch vorbei*»: «*vorbei*, előre, elő» (66. l.); helyesen: mellettük el. — «*Noth*, szükség, nyomor» (68. l.), itt csak «*baj*» (bogárról van szó). — «*Und die Erde ließ aufgehen Gras und Kraut*»: «*Kraut*, gaz» (! 70. l.). — A bibliából vett emez olvasmány nál hiányzik az *Unterschied* magyarázata, ez t. i. e helyen (69. l.) = választék. — «*Entsetzen*, kétségbeesés» (72. l.), helyesen: rémület, borzadás. — «*Schickung* (Gottes), küldemény, adomány» (72. l.), helyesen: végzés; stb.

Az olvasmány révén nyert ismereteknek feldolgozására ismétlőkérdések és (a II. szakaszban) német fordításra való magyar szövegek vannak szánva.

Itt-ott vét az érvényben levő helyesírás szabályai ellen: *quacken* (24. l.), *Dien/tag* (46. l.), *Etliches* (63. l.); a latin betűs szövegben a különféle *s*-hangok jelölése nem felel meg a szabályoknak; *ß*-nek kellene állania ezekben: *stiess* (85. l.), *frass* (86. l.), *beissen* (87. l.), *sass* (91. l.), */s*-nek: *wusste* (85. l.), *mussten* (85. l.), *dass* (86. l.) stb.

Bár így a szóban levő német olvasókönyv, a mint a mondottakból kitűnik, épen nem szűkölködik kisebb-nagyobb hibák nélkül, mégis mint oly kísérlet, a mely iskoláink egy külön köréhez, a tiszta magyar ajkú vidékek középiskoláihoz fordúlva, ezeknek sajátos viszonyaira és szükségleteire igyekszik tekintettel lenni, figyelemre és követésre méltó.

PETZ GEDEON.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Sittl, *Atlas zur Archäologie der Kunst*. München, 1897. Beck.
(Melléklet Ivan Müller «*Handbuch d. klassischen Alterthums*» című vállalat VI. kötetéhez.) 65 nagy folio tábla 1000 képpel. Ára 13 márka és 50 fillér.

Midőn Sittl Károly «*Archäologie d. Kunst nebst einem Anhang über die antike Numismatik*» cz. munkája 1895-ben megjelent, *Dümmeler Nán-*

dor a «Berliner Philol. Wochenschrift» XV. évf. 44. számában kegyetlenül kimutatta, mennyire nem hivatott szerző a Müller-féle nagy vállalatban mint az archæologia szakembere tanítani. Velem együtt bizonyára sok más olvasója ezen vállalatnak valóságos lelki örömmel üdvözölte a klasszikus «Archæológiának» ily terjedelmes kézikönyvét. Mennyire tüne-dezett azonban örömünk, midőn Dümmler szerint nagyon csatlakozott az olvasó, ha Winckelmann vagy Ottfried Müller munkáinak korszerű fel-elevenítését remélte fellelni ezen közel 1000 lapnyi vaskos kötetben. A munkának két látszólagos előnye, az általános áttekintés és a gyűjtői szorgalom is csak arra való, hogy e kezdőt és a kevésbbé avatott archæologust félrevezessék. Az idézetekben pedig mennyire megbízhatatlan Sittl, arra nézve Dümmler néhány mulatságos esetet hoz fel. Legér-dekesebb az, hogy Pheidiasnak állítólagos, kopaszfejű arczképét fedezi fel a kapitoliumi muzeumban és Baumeistert citálja hozzá, pedig volta-képen «Aischylos»-ról van ott szó; hanem két idézetet felcserélt a nélkül, hogy utána nézett volna. Sittl «Archæológiája» inkább statisztikaszerű-leg összehordott adathalmaz, mint Dümmler mondja; olyanforma mint bizonyos, minap megjelent magyar archæologia, a mely nem is megbíz-ható megválogatással hordja össze bizonyos korszakok szerint a másutt közölt tényeket. Szóval egy újabb kiadásnál sem várható Dümmler szerint, hogy Sittl képes volna művéből használható kézikönyvet készí-teni, mert a Müller-féle «Handbuch» kiadója vele valóságos «csizmadiát fogott.»

A mi most már az újabban hozzászatolt «Atlaszt» illeti, arról Hauser Frigyes, Rómában tartózkodó archaeologus azt állítja, hogy ez a Sittl-féle kézikönyvnek *méltó* kísérője és ennél lesújtóbb kritikát nem is lehet mondani. Nem is kell valakinek személyes megtekintés alapján ismernie ez emlékeket, mintesorokirója legtöbbjét, mégis visszaállíthatja mindegyi-ket a maga helyére, honnan Sittl bámulatos felületességgel másfelé dobálja.

A képes táblákon és a szövegben csak úgy hemzsegek a téves adatok. Egy szobrocska, mely valószínűleg az æginai homlokzatok egyi-kének akroterionáról való, Sittl szerint Athénben van, pedig tényleg a *müncheni* muzeumban látható, Myrus stele-jét Athénbe helyezi, holott *Berlinben* az «*altes Museum*»-ban van; *) a Todi-ból való Mars-ról azt mondja, hogy Firenzében van és én a Vatikánban láttam. A Theseus-templom zophorosának féldomborművei Sittl szerint már nem ott vannak Athénben, hol velem együtt a görög tanulmányuton járt magyar tanárok látták, hanem állítólag a *British museumban*; pedig ez utóbbi helyen most a nyáron az ú. n. *Elgin-Room-ban* az athéni Theseus-templom zo-

*) Én a nyáron tényleg még ott láttam.

phorosának csak igen sikerült gipszlenyomatát láttam. Épügy tesz az athéni Nika Apteros templomának gerendázatán levő domború művekkel, melyeket Londonba tesz át, én ott a «phigaleian Room»-ban csak a lord Elgin által elcsent négy darabot láttam, a többi Akropolison Athénben láttam. Kárpótlásul a szerző Athénnek szánja a Parthenon oromzatáról való domborművek fejét, melyet én még f. évben is a párisi Louvre «Salle de Phidias» cz. termében szemléltem. De már valóságos szarvas-hiba az, hogy Paionios Nikejét, melyet az olympiai muzeum falához erősítve láttunk, onnan felszabadítva Athénbe röpti. Egy attikai stele-nek gyönyörű töredékét a képes tábla Athénbe, a magyarázó szöveg meg Petworthba (Sussex) helyezi, tényleg azonban egy másik angol magángyűjteményben, a Lowther Castle-ban (Westmoreland) rejlik. A lovagló Nagy Sándor bronzszobrocskáját és Agrippina ülő szobrát a Vatikánnak legujabban kellett megszereznie, ha a szerzőnek igaza volna, de én még négy évvel ezelőtt a *nápolyi* muzeumban találtam ezeket. Két bakot lő egyszerre a mi jeles Atlaszunk; Pasquino szerinte a firenzei Uffizi-palotában van, holott a tökéletesebb Pasquino, a melyről itt beszél, voltaképpen a Loggia dei Lanzi-ban látható.¹⁾ A «tomba Francois»-t szerinte nem Vulci-ban, hanem Orvietóban találták.²⁾ Én úgy emlékszem, hogy Dresdában egy Diadumenos-szobornak csak fejét láttam; szerzőnk pedig a tényleg Madridban levő testet is hozzáragasztja.³⁾ Egy Poseidon-szobrot a Lateránból a Vatikánba sétáltat.⁴⁾ Az u. n. Hope-féle Athenát, mely szerinte a British muzeumban «volt»,⁵⁾ ezen világhírű gyűjtemény igazgatója eladta Marlborough hercegnőnek, kinek tényleg tulajdona Deepdeneben. Sittl valóságos gyanuba hozza a világ legelső muzeumának igazgatóságát. Mint az emlékek elhelyezésében, oly megbízhatatlan a mi jeles archæologusunk a képekre alkalmazott egyéb meghatározásaiban. A Theseus-templomon «az óriások és kentaurok közötti küzdelem» van szerinte szemléltetve. (Megjegyzendő, hogy e templomot nem soká fogja már a tudományos világ Theseion-nak nevezni, mert *Sauer* az «Archæologiai Társulat» ez idei áprilisi gyűlésén Berlinben bebizonyította, hogy az oromzati dísz maradványai *Hephaistos* kultuszára vallanak.⁶⁾ Girardon (szobrász)-féle fényképeken kívül Sittl még Rayet-féle heliogravreket ismer. Én eddig csak egy *Rayet* nevű archæologust ismer-tem, a ki azonban Dujardin-féle fénynyomatokat mellékelte műveihez.

¹⁾ XIV. tábla 4. kép. A Pasquino-csoportban Menelaos Patroklosnak tetemét viszi a csatából.

²⁾ XV. t. 9b. kép.

³⁾ XVI. a. t. 14.

⁴⁾ XVI. b. t. 10. k.

⁵⁾ XVI. e. d. tábla. 18. k.

⁶⁾ Erről különben nagyobb munka készül Lübke Miksa rajzaival.

Az a francia (Jacques Carrey), a ki 1674-ben a Parthenont lerajzolta, Sittl tollában angollá lesz (Engländer Carrey). Egy híres attikai lekythos, melyen fehér alapon festést láttam a berlini muzeumban és a melyet Furtwängler is a fehér alapon megfestett használati edények közé soroz, ezt Sittl megfoghatatlan pontatlansággal «alabastromból való sir-lekythos»-nak jelzi. Furcsa csoport, melyet a «nők pillanatnyi kényelmetlen helyzete» (unbequeme Momentstellungen von Frauen) cím alá foglal és ebben épen az archaikus Penelope szobrot szerepelteti első helyen.¹⁾ Fölületességének tanujelét adja a szerző azáltal is, hogy tekintélyekre való hivatkozásnál azok szájába egészen más véleményt ad, mint a milyent tényleg kifejeztek. A Hope-féle Athena Furtwängler szerint állítólag «közvetlenül Pheidias Athena Parthenosára volna visszavezethető.» Furtwängler («Meisterwerke») ily abszurdumot nem állított soha. Egy Ephebus-fejet Furtwängler állítólag Myron-nak vésőjétől származtat, holott ez inkább Kresilas-nak tulajdonítja. A Hera Farneset Sittl szerint Furtwängler Kritios és Nesiobes-nek tulajdonítja, pedig ez csak a nevezett művészek iskoláját időbeli nagy különbözettel véli e műveken felismerni. Furtwängler szavainak valóságos félremagyarázása, mikor két helyen is azt mondatja vele, hogy az egyik «Apollo-szobor Hagelaídas egyik tanítványáé, talán Euphranoré!» A IV. század első felének vagy tán közepének művészet az V. század elején élt szobrász tanítványává tette. Mily lapsus! Még az istenek nembeli megkülömböztetéseig sem jutott el szerzőnk. Midőn az u. n. perzsák vázájának felső képes sorozatát tárgyalja, balról jobb felé a következőket sorolja fel: «Artemis, Aphrodite (valószínűleg a hattyu miatt mondja annak, voltaképp Apollo), Eros (tán inkább Niké), «Zeus, Hestia (Hellas szót nem tudta elolvasni a feliraton), «Athena, Apollon, Hera» (Apollo és Hera itt egyáltalán nem fordulnak elő e sorban; ezek inkább Apaté és Asia képei); «jobbrol ül Asia a személyesített Apatével». (Ezeket az előbbieket helyett kellett volna felhoznia). A Hyadokat Python vázáján Sittl geniusoknak mondja.²⁾ Ugyanezen táblán, melyen már annyi bakot lőtt Sittl, a jelzés szerint a nápolyi muzeum Hesperida-vázájának kellene lennie Asteastól és szerencsétlenül odakeveredett a berlini muzeumból az Asteas-féle stilustól teljesen különböző apuliai Hydria. Mint az epidaursi Artemistemplom Nikéje gyanánt, Athlen jelzéssel szerepel egy Nereida azon xantosi Nereida emlékről, melyet úgy mint én bárki megláthat a British muzeumban Londonban. (Nereid Room.³⁾)

¹⁾ XVI. c. d. tábla 4. kép.

²⁾ XIV. d. tábla 5. kép.

³⁾ British Museum. Departement of Greek and Roman Antiquities. Archaic Greek Sculpture. London 1892. — Catalogue of sculpture. Sculptures from Xantos p. 45—54.

Legnagyobb lapsus azonban az, hogy egy a Pergamonból való oltáremlékek között Berlinben látható női fej gyanánt egy másik nőfej képét árulja, mely emléket a British museum katalogusa az Esquilin-ről származottnak jelez. Tehát nemcsak a muzeumokat, hanem a bennük levő emlékeket is tekintet nélkül művészi iskolájukra össze-vissza keveri. Mentségül felhossa szerző, hogy az atlasz rajzolójának ellenőrzését a kiadó teljesítette. Erre Hauser gúnyosan azt tanácsolja a kiadónak, hogy máskor valamelyik alkalmazottjára bizza az ilyen fontos munkát.

Végül óvjuk a mondottak alapján a philologia tanárát, ne bizzék e munkában, mely bizonyosan minden tanári könyvtárba került a «Müller-féle Handbuch» egyik kötete gyanánt. Minden adatát ellenőrzés alá kell venni.

DR. RÉCSEI VIKTOR.

Deutsche Metrik nach ihrer geschichtlichen Entwicklung von *Friedrich Kauffmann*. Neue Bearbeitung der aus dem Nachlass Dr. A. F. C. Vilmar's von Dr. C. W. M. Grein herausgegebenen «Deutschen Verskunst». Marburg, Elwert. 1897. 235 l. Ára 3-60 márka.

Mint már czíme is mutatja, e könyv nem akar más lenni, mint új átdolgozása Vilmar verstaná Grein-féle kiadásának. Csakhogy az átdolgozás olyan alapos, olyan kevés maradt meg a régiből, hogy Kauffmann kiadása merőben új könyvnek mondható. A rhythmus általános meghatározásában teljesen Sievers és Minor nézeteit vallja, Sieverst követi az ó-germán és ó-német vers felfogásában, Pault, Wilmannst és Mölert a középkoriban, az újban pedig Minort.

Legfontosabb része Kauffmann könyvének a bevezetés, melyben kifejti a rhythmusról való nézeteit, a mikén egész rendszere felépül. Ez egyszersmind a legérdekesebb s a legtöbb vitára alkalmat adó fejezet.

Hogy jól megérthessük, szórúl-szóra kell idéznem alaptételeit. «A rhythmus az accentus és hangfokozatai szerint rendezett nyelvmozgás: a hol ez *valamiképen*, bármi *szabadon is* rendezve van, ott rhythmust érzünk és hallunk (1. §., 1. jegyz.). A zene rhythmusával ellentétben, nem a megszabott időmérték (Gleichmass) hanem csak az egyformaság (Gleichförmigkeit) ismétlődése a vers rhythmusának követelménye. A költészet rhythmusa nem a scandálásnál jut kifejezésre, hanem az értelmesen előadott szóbeli előadásnál (declamatio, recitatio). (3. §.). A szólábak *egyforma* visszatérése abban áll, hogy a láb, t. i. a távolság egyik főhangsúlytól a másikig, *egyforma* marad a versben, habár ezek a távolságok nincsenek is *egyformán* betöltvesszavakkal és mondattagokkal. A szerint, a mint a költő a verslábakat kevesebb vagy több szótaggal tölti be, a szerint a *tempo* lassúbb vagy gyorsabb lesz. Eredményül a lábaknak

közepes időtartamát nyerjük, mit a költő vagy betarthat, vagy nem is tölt be, vagy át is léphet; a *tempóban* az időtartam egyforma marad, de szigorú időmértéke nincsen. (6. §.)»

Ezek az alaptételek világosan mutatják azt az álláspontot, melyen a szerző áll. Szembe száll azzal a törvénnyel, melyet csak nem rég üdvözöltek a verstan alaptörvényének, az *ütemegyenlőség* tételével. Nem ismeri el egyetemes érvényűnek, hogy a zene és a vers rhythmusa ebben az egy pontban teljesen egybevág, hogy a rhythmikus rend egyes tagjai, egységei egymással teljesen egyenlőek az időtartamra nézve. Mintha csak Minor hallanók (*Neuhochdeutsche Metrik*, Strassburg 1893.), midőn Brücke pontos mérésein alapuló nézeteit czáfolgatja egy új mozzanat becsúsztatásával, mely szerintök teljesen halomra dönti azt a fontos törvényt. Ez az új mozzanat — t. i. a verstanban új — a *tempo*. Minor s ő utána Kauffmann ugyanis azt állítja, hogy a tempo illusoriussá teszi a rhythmikus egységek időbeli egyenlőségét. Minor a zenére nézve is azt állítja, hogy a tempo az ütem egyenlőségét megzavarja, hogy az *accelerando* és *rallentando*, meg egyik-másik hangnak *ad libitum* nyújtása ott is lehetetlenné teszi az egyenlőséget. Nézetem szerint a tempo kérdésében Minor is, Kauffmann is nem jártak el kellő szigorúsággal, midőn ezt a rhythmus *lényeges, szerves* tényezőjének tartják. Én azt hiszem, hogy a tempo valami teljesen különálló, az előadó egyéniségéből folyó mozzanat, melynek a rhythmus lényegéhez köze nincs, sem a zenében, sem a versben. Én a zene, vagy vers előadásában ott nyújthatok, ott gyorsíthatok, ahol nekem jónak látszik, a nélkül, hogy arra maga a rhythmikus sor határozott támasztópontot nyújtana, de sőt teljesen egyenletes módon adhatom elő a művet, s a rhythmus semmiben rövideséget szenvedni nem fog. Ez a tempo nem belső, szervi tényező, hanem külső, teljesen esetleges, egyéni járulék. Igenis van tempo, mely a mű menetét meggyorsíthatja és meglassíthatja, de az magában a rhythmikus egységben van benne. Ha több, könnyebb szótagból alkotom ütemeimet, pergőbb, frissebb lesz a tempo, ha kevesebb, súlyosabb tagból, akkor vontatottabb, méltóságosabb; de azért az ütemek időtartama teljesen ugyanaz marad mindkét esetben.

Innen van azután az az ingadozás magában a rhythmus követelményeinek a meghatározásában: legyen az *rendezett* és mégis *szabad*; ne legyen épen *egyenlő mérték*, hanem csak *egyformaság*; legyen *közepes, átlagos időtartam*, de ahhoz senki *ne ragaszkodjék* szigorúan.

Ez világosan szólva annyit jelent, hogy a rhythmikában törvényszerűség nincsen. Pedig én azt tartom, hogy a verselés ebben a pontban teljesen egyezik a zenével, ép olyan szigorú törvénye az neki, mivel a rhythmus közös alapjuk: viszont igen téves dolognak tartanám, ha ezen kívül a zenei hangok végtelen elevenségét és változatosságát az articulált sza-

vakhoz kötött s ennél fogva csak igen korlátozott körben mozgó verselésre akarnók rátukmálni.

Igenis kell, hogy a vers lüktetésében legyen valami állandó, szilárd tényező, mely a vers anyagának, a hangnak elrendezésében nyilvánul; nem elég ahhoz a tartalom s az értelem rhythmusa, mert ez legfeljebb csak a prózát teheti jelessé és széppé, de a mellett mégis csak próza marad, bármilyen költői lendületű legyen is az; elég, ha példának okáért a német irodalom classikus korában dívott *szabad* rhythmusú verseire gondolunk. Hiszen a szoros értelemben vett művészet feladata mindenha az volt s az lesz is, hogy harmoniát teremtsen a belső és külső, a tartalom és külalak, a szellem s az anyag közt, s a művészi alkotásban nézetem szerint az utóbbinak, az anyagnak szerepe korántsem másodrangú, hanem igenis egyenrangú a szellemével. A vers anyagának, a hangnak művészi alakítása csakis rhythmussal, rhythmusban történhetik, melynek épen ezért nem ruganyos, tágítható és szétomló, hanem szilárd, megállapított törvényei kell, hogy legyenek.

Mi úton jutottak Kauffmannék a rhythmusnak illetén módon való értelmezésére, annak is megvan a maga oka.

A verselés történetének tanúsága szerint a vers kifejlődésének általában következő fokozatait különböztethetjük meg: 1. próza; 2. a prózának gondolat-rhythmus szerint való rendezkedése; 3. a betűrím, alliteratio; 4. rhythmikus egységek (ütemek, lábak) szerint való rendezkedés; 5. végrím, assonantia. A költészet későbbi fejlődésében egyik-másik fokozat el is marad, vagy karöltve lép fel valamely más magasabb rangú fokozattal.

Mármost a német verstechnika vizsgálatában Kauffmannék megtalálták az ó-germán versben az alliteratiót. Ez uralkodik, ez alkot verseket az angolszászban (Beowulf), a skandinávban (Edda-dalok), a németben (merzeburgi varázsigék, Hildebrand-dal, wessobrunni imádság, Muspilli, Heliand stb.). Ezek az alliterációs sorok az egybecsengés folytán bizonyos jó hangzásban különböznek már a prózától, az egyazon hangzóval kezdődő szavaknak következetes ismétlése, különösen egyazon mondatban, már valamilyen szabályszerűséget sejtet is, de azért még nem nevezhetők rhythmikus alkotásoknak, szigorú értelemben vett versnek: mivel a szabályszerűség alapja nem az *egész* szó, hanem annak csak egyik része, a mint például a végrím sem alkothat verset önmagában, (makáma), hanem csak mint járulék gyarapíthatja az aesthetikus hatást. Kauffmann-ék ezekbe az alliterációs versekbe erőszakkal vitték bele a rhythmust, a mennyiben a két alliteráló szótag közt lévő szótagokat, szót vagy szavakat rhythmikus egységeknek, *szólábak*-nak (Wortfüsse) vették. Ebből aztán az lett, hogy kaptak két, három, négy, sőt öt, hat és hét szótagból álló verslábakat (!); hogy ezek azután valahogy beleférje-

nek valamilyen rhythmikus rendszerbe, azt mondták, hogy ezeknek tempója gyorsabb s így körülbelül egyenlő értékű a kevesebb számú szótagból álló verslábakkal. Például:

wérde mi aftar thinun wórdun (Heliand 286.)

Kauffmann jelzése szerint:

— × × × × × × | — ×

vagy: *lúdi the io thit lóth gisàhun.* (Heliand 2597.)

— × × × × | — × × ×

Én a magam részéről ezekben a legjobb akarattal sem vagyok képes rhythmust fölfedezni. Vizsgáljuk bármely nép verseit, azt találjuk, hogy a szótagok maximuma egy lábban vagy ütemben: *négy*; ennél többet már a rhythmikus egység nem bír el; ha az egységek súlyos mozzanatai, melyek ezeknek mintegy magjai, ennél távolabb vannak, akkor elvész a sor tagjai között az együvértartozás érzése fülünkben, akkor megszűnik a rhythmus. Épen ezért véleményem szerint beszélhetünk az ó-germán versekben bizonyos szabályosságra, összetartozandóságra való törekvéstről az alliteratio útján, de igazán, valódi rhythmust keresni bennük, mindenütt és minden sorban, ezt lehetetlenségnek ítélem. Épen így nem tartom helyes dolognak, ha ennek alapján magát a rhythmust is ily módon értelmezzük, a mi azt tulajdonképen teljesen megbontja.

Látszólag talán kelleténél tovább időztem ennél a kérdésnél, de kénytelen voltam vele, minthogy a különben jeles könyvnek-szerintem nem helyes állításai mind ezen alapulnak; annál is inkább tettem ezt, mint-hogy a rhythmusnak ilyenforma magyarázatára csakis az ó-germán verselésben volt szüksége Kaufmannnak, a többiekben már nem volt kénytelen azt elméletének Prokrustes-ágyára vonni.

Magában a könyvben történeti fejlődése szerint tárgyalja a német verselést. Sorrendje tehát következő:

a) *ó-germán metrika*, a IX. század második feléig; jellemzi ezt a betűrím, allitteratio.

b) *ó-német metrika*, Otfridtől Opitzig; a végrím fellépése a latin népies, a keresztény egyházi s a provençal és franczia költészet hatása alatt;

c) *újfelnémet metrika*, Opitztól máig; az önálló német verselés ki-fejlődése, idegen (román, angol, keleti, görög) formák átvétele; a szabad rhythmus feltalálása (Klopstock).

Minden egyes fejezeten belül behatóan tárgyalja külön az egyes sorok rhythmikáját, rímtechnikáját, a strophák szerkezetét, a külföldi minták meghonosult alakjait. Kiválóan fontosak az újfelnémet verstechnikának megállapításáról, Opitz Márton érdeméről szóló szakaszok (149—153. §§.), melyek röviden, de igen találóan jellemzik azokat a mélyreható változá-

sokat, mik a nyelv fejlődésével együtt jártak s a mai német verstechnikának is alapjai. Igaz, hogy itt is néha elragadja a szerzőt az «értelmesen és kifejezéssel szavalt vers» alapelve, melyből eleve kiindúl s nem egyszer magyaráz bele régibb jelenségekbe olyan dolgokat, melyek a maguk korában nem létezhettek, melyek egy szóval anachronismusok. Például azt állítja, hogy az alexandrinus Lobwassernél és Melissusnál, kik azt a francia költészetből vették át, csak a szótag számában, a caesurában s a rímben voltak megköthetve, a hangsúlyozásban pedig nem, s hogy csak Opitz volt az, a ki a szabályosan váltakozó jambusokat tette az alexandrinus versformájává; holott ez a törekvés már az előbbi kettőnél is megvolt, csak hogy nem bírták verssorait oly szabályosan megalkotni, mint Opitz, mivel nem voltak tisztában az egyes szótagok értékével.

Az a körülmény azonban, hogy a szerző bizonyos *a priori* tételekből kiindulva tárgyalja a német verselés egészét, nem hogy levonna a mű értékéből, hanem még annál érdekesebbé teszi, valósággal készítő és gondolatébresztő könyv, melynek majdnem minden fejezete alkalmas arra, hogy a verstechnika kérdéseit újabb s újabb oldaláról lehessen megvitatni. Igen becses minden fejezetben az irodalomnak gazdag felsorolása, mely nemcsak arról tesz tanúságot, hogy a szerző mily nagy készüllettel dolgozik, hanem a tanulni és kutatni vágyónak is nagyban segítségére van.

Kauffmann könyve mindenesetre egyike a legérdekesebb munkáknak, melyet a verselmélettel foglalkozók figyelmébe ajánlhatunk.

TOLNAI VILMOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

1. Horváth Balázs: A Forum Romanum és a császárok forumai (Kassai premontr. főgymnasium). — A latin írók olvasásában és magyarázásában a forum és a forumok alapos megismertetése kétségen kívül egyike a legfontosabb dolgoknak. A nyilvános és közélet eme nagy színterei a rómaiság egész jellemének oly hű kifejezői és képviselői, hogy ismeretük nélkül az ifjúság egyáltalában nem szerezhethet magának tisztá és helyes fogalmakat a világhódító Róma történetéről. Az írók léptenyomon odavezetnek bennünket; a szabadság dicső és nagy eszméi, sülyedés és corruptio s császári zsarnokság, vérengzés találkoznak ott egymással s váltják fel egymás emlékezetét. Minden törekvés, melynek célja e nevezetes helyek megismerését könnyebbé tenni, dicséretet és elismerést érdemel. És itt nemcsak a tisztán és szigorúan tudományos monographiákról szólok, hanem értem főként az olyan műveket is,

melyek a művelt nagyközönség és különösen az ifjúság használatára készülnek. A tudós készültséggel, nagy apparatussal fellépő vizsgáldók soknak és kutatásoknak hasznát veszi a professor, de a növendéket hiába utalja rájuk. Az ifjúságnak csak összefüggő, az egészet áttekinthető módon tárgyaló művet adhatunk kezébe. Ily művet nyújtott Horváth, midőn dolgozatát, melyet tulajdonképen a magyarországi tanárok 1894-iki tanulmányútjának Emlékkönyve számára írt volt, az Emlékkönyv eszméjének megbiúsulása után nem hagyta veszendőbe menni, hanem az értesítőben tanítványai kezébe adta. Célja tehát az lehetett, hogy megbízható adatok alapján, felhasználva a legújabb ásatások eredményeit, megismertesse az olvasóval a forumnak még látható és felismerhető emlékeit, maradványait. Műve, mint a cím is mutatja, két részre oszlik: I. A Forum Romanum (9—49. l.) és II. A császárok forumai (50—61. l.). Az első részben rövid, lendületes bevezetés után, átsurránva a Forum fejlődésének, virágzásának, pusztulásának, föltárásának történetén, rendre veszi, leírja, ismerteti az egyes romokat, «közben-közben apró képeket csillantva fel a forum hajdani vallásos, politikai és köznapi életéből».

A történeti ismertetés röviden bár, de a hagyománynak és a történeti adatoknak megfelelően ügyes kis áttekintést nyújt az egészről, kezdettől fogva egész addig, midőn legelőször gondoltak a forum kiásására s hosszas fáradozás után végre az egészet kiemelték az enyészet és feledés homályából. Itt különösen figyelmet érdemel s említésre méltó lett volna az is, hogy az a posványos mélyedés, mely később forummá, a kereskedelem, politika, szórakozás, az egész szellemi és anyagi élet középontjává lett, nemcsak Rómára nézve volt ily nevezetes, hanem jellemző fontosságúvá vált a nagy birodalom minden rendű és rangú városában, melyet rómaiak alapítottak, vagy melyben rómaiak laktak. E városokban és városkákbán, a hánynak csak legalább némi kis nyoma maradt, mindenütt megtaláljuk a forumot, s annak mindenütt ugyanaz a rendeltetése, mint Rómában. És ezt természetesnek is kell találunk. De mit szólnak az olyan városok forumáról, melynek eredete nincs összefüggésben Róma alapításának legendás történetével, melyek már Róma előtt léteztek és fejlődése éveiben sokszoros háborukat folytattak ellene? Ezt véleményem szerint csakis úgy magyarázhatjuk, ha a hagyományt figyelmen kívül hagyva a történelmi valószínűség és lehetőség álláspontjára helyezkedünk. A Róma szomszédságában levő területek és városok lakói a rómaiakkal rokon népek voltak s a városok építésében, illetőleg fejlődésében a forum valami közös eredetre vezethető vissza, valami ősrégi hagyományra és szokásra, melyet a görögösnél is legalább részben megtalálunk. A római és görög ember déli népek szokása szerint a nap nagy részét a köztéren töltötte. Minden községnek megvolt a maga közttere, vagy főutcája, hol a község lakói a fontosabb politikai ügyeket megbeszélték, elintézték, s mely az adás-vevésre is legalkalmasabb volt. A monarchicus korszakban ez a hely rendesen az uralkodó lakása előtt lehetett, mely egyuttal a község legalkalmasabb középpontján feküdt. A monarchicus kormányformák letűnésével még fontosabbak lettek e helyek, mivel most már időről időre az egész népnek össze kellett gyűlekeznie a kormányzás ügyeinek elintézésére végett. E helyek voltak egyuttal igen természetesen az iparosok és kereskedők piacai, hol áruiknak leginkább találhattak vevőket. Így volt ez Görögországban s így lett

Rómában is: ez a forumok eredete Itália összes városaiban s így magában Rómában is.

A Forum épületeinek, épületmaradványainak s általában mindenemű emlékeinek leírását a Vesta-templommal kezdi szerzőnk, melyet 1884-ben a római ásatások terén oly nagy érdemeket szerzett közoktatási miniszter, Baccelli, idejében és kezdeményezésére ástak teljesen ki. A templomból és a hozzá tartozó Atrium Vestæ-ből ma már csak egy «embermagasságú omlatag kerek fal», földtöltés és az atrium némi romjai vannak meg. Horváth igen érdekesen mondja el, milyen volt a templom és a szentély akkor, midőn még teljes pompájában és gazdagságában állott. Sőt egyuttal elmondja mindazt, a mi csak ezzel kapcsolatban említésre méltó; leírja a *Vestalia*-ünnepet, beszél a Vesta-papnőkről, azok jogairól, köteleességeiről, a szent tűz ápolásáról, a kötelességmulasztó vagy hanyag papnők büntetéséről stb., szóval, a mi a Vesta-templommal és cultussal kapcsolatban áll. Leírja az Atrium Vestæ-t s a mellékelt alaprajzon érdekesen szemlélteti, milyen lehetett annak a berendezése. A Vesta-templomon kívül bővebben foglalkozik még sorban a Regiával, az Aedes Divi Juli-val, a Lacus Juturnæ-val, Castor és Pollux templomával, a praetori tribunálokkal, a Saturnus-templommal, az Aedes Concordiæ Augustæ-val, a Carcer-rel; igen kimerítően és érdekesen értekezik a Curia-ról, mely több mint 500 éven át a senatusgyűlés helye volt; elmondja a Curia történetét Tullus Hostiliustól egész Cæsarig, Domitianusig, Diocletianusig; beszél az Area Jovis-ról, a Rostra-ról s az egész leírást Septimius Severus diadalívével fejezi be. E leírásba igen ügyesen szövi bele a hagyományt, a különféle mesés vagy történeti dolgokat; minden nevezetesebb emlékekkel kapcsolatban fel tud említeni valami érdekesebb eseményt, melynek elbeszélése s élénk előadása által az olvasó előtt a holt anyagot, szétszórta heverő romokat egy ép egészszé olvasztja, rekonstruálja, megeleveníti s nyüzsgő jövő-menő sokasággal népesíti be. Itt tisztességes matronák sietnek ajándékaival a Vestalia napján (jun. 9.) a szűz istennő szent templomához, amott Mars papjait látjuk, a mint a szent pajzsokat verve tánczolnak az oltár körül s bejárják az egész várost. Előttünk áll Cæsar holtteste a forumon, halljuk Antonius izgató beszédét s látjuk hatását. Minden emléket úgyszólván végig kísérünk pályafutásán, alapításától fogva egész addig, a míg a pusztítás áldozata lesz, s így egyuttal annál nagyobb az ellentét a képzeletben rekonstruált alakok s a meglevő romhalmaz között. Az emlékeket nemcsak leírja, de rendeltetésüket is elmondja. A Saturnus-templommal kapcsolatban érinti a Saturnalia-ünnepet, melyet, mint ma már kétségtelen, a kereszténység teljesen átvett a pogány Rómától. A Concordia-templomnál feleleveníti ama nevezetes gyűlés emlékezetét, midőn 63. Kr. e. a consul, Cicero, az elvetemült Catilináról s egy óriási összeesküvés felfedezéséről tartott hatalmas beszédeket. Részletesen letárgyalja a Curia Hostilia történetét, a Rostranál elbeszéli Cicero dicsőségét, melyet ott oly bőven s oly gyakran aratott, megelevenítve azt a 66-iki gyűlést, mely a mithridatesi háború vezetését Pompejusra bízta. Az utolsó emlék, melyhez visszatérünk, a Severus diadalkapuja, s ezen át egy triumphus vonul el előttünk a maga teljes pompájában.

Következik a mű második része, melyben szerzőnk a császárok forumaival foglalkozik (forum Julium v. Cæsaris, f. Augusti, f. Pacis v. Vespasiani, f. Nervæ, f. Trajani). Beszél ezek építésmódjáról, épületeiről,

ékességeiről, elbeszéli történetüket s bemutatja maradványaikat. E leírásokban kevesebb ugyan az élénkség, de azért nem kevésbé érdekesek.

Általában az egész műben lelkiismeretes és alapos, gondos tanulmány látszik s bár szívesen vennők az eredeti forráshelyek megnevezését, mely a műnek tudományos formát adna, mindazáltal a célra való tekintettel szívesen elengedhetjük, sőt, azt hiszem, jobb is így. A növénydekéek mindenesetre gyönyörrel és érdekléssel fogják olvasni s ha külön kiadásban jelent volna meg, véleményem szerint lehetne alkalmazni segédkönyvvül. Igaz, hogy néhol, éppen mert mindent fel akar ölelni, kissé hiányos és az apró, jelentékteleneknek látszó részletek felől bizonytalanságban hagy; de ezzel szemben nagy előnye, hogy az egész dologról tiszta és világosan áttekinthető képet ad s nem akad fel olyan dolgokon, melyek oda vezetnek, hogy ne lássuk a fűtől az erdőt. A részletek felől a tanárnak, a szakembernek kell felvilágosítást adnia. Határozottan kíváncsi voltam volna azonban az emlékek és maradványok mai állapotának tüzetesebb leírását, mert bizony erről csak annak lehet fogalma, a ki ásatásokat látott.

A műhöz két képmelléklet van; az egyik elől a forum Romanum a császárok korában (reconstruált kép), a másik (a mű végén) a forum Rom. kelet felől nézve (mai állapotában). Az előbbire vonatkozólag csak az a megjegyzésem, hogy ezek a reconstruált képek mindig kétes értékűek. A szöveg között levő képek egy része a Lanciani műve, más része a Wagner-Horváth-fele régiségtan clichéi után készült; egy pár clichét szerző maga készíttetett Lévy nyomán. Általában mindegyik megjárja: Polgárnál sokkal gyengébb képek is vannak. Igen hasznavehető az a pár alaprajz, mely a császárok forumait, a köztársaság forumát (10. l.), a császárság forumát külön (12. l.), a Vesta-szűzek házát ábrázolja; csupán egy kissé több figyelmet kellett volna fordítani a reproductióra, hogy ilyenek, mint pl. *Janus Bogen, Stufenweg auf den Palatin, Seitenweg zur Arx*, ne maradjanak benne.

A mű nyelve jó magyaros, stílusa könnyű, mindenütt emelkedett, lendületes s csak egy pár helyen lesz túlságos lelkesedéstől áradozó.

Mindent összevéve tehát az a véleményem, hogy Horváth munkája jól megfelel céljának, s jól tette, hogy nem hagyta veszendőbe menni.

INCZE BENI.

2. Wolff Béla: Az első magyar dramaturg. (Székesfehérvári áll. főreálisk. 3—14. l.) — Az elmúlt tanévnek magyar irodalomtörténeti tárgyú programértekezései, tehát körülbelül húsz dolgozat között, ez a legsikerültebbek egyike. Önálló gondolkodású, tárgy és kidolgozás tekintetében abszolút értékű derék munka ez, mely a mellett, hogy élvezhető olvasmányynya, kerek egészszé dolgozza föl tárgyát, másrészt az anyag elrendezésében s számos adat összegyűjtésében s a tárgy kimerítésében az irodalomtörténetnek igen hasznos szolgálatot tesz. A szerző különben évek óta a tárgykörben mozog. Eddig megjelent egyéb programértekezései s e folyóirat hasábjain több ízben közölt dolgozatai különös kedvvel mind Kölcsyvel foglalkoznak s remélhetővé tesznek tollából valamikor egy összegező, nagyobb monographiát. A tárgykörével, Kölcsy munkásságával, lehető rokon forrásokat mind ismeri s bőven gyümölcsözteti ez értekezésében is.

A dolgozat vázlata körülbelül a következő. A nagy-károlyi Köl-

csey-szobor létrejötté alkalmából néhány kortársnak Kölceyről szóló jellemző véleményét gyűjtven össze, a nagy költő életének tanulságát fejt ki egy pár szóban: *Közeledni a tökély felé, szakadatlanul törni az eszmény után.* Majd-majd rátér tárgyára, pótolni óhajtván irodalomtörténetünk azon hiányát, hogy Kölcey sokoldalú és messzeható munkásságának egyes ágait és részleteit, köztük dramaturgiai munkásságát, még nem méltatták behatóbb figyelemre. Annál inkább megérdemli ezt, mert ő, Döbrentei, Buezy, Kazinczy várható próbálkozásai híján, nemcsak első magyar dramaturg, hanem igazán kiváló, elsőrangú elméletírója a drámának.

Értekezésünk szerzője megkeresi Kölcey életében, különösen ifjúságában, azokat a momentumokat, a melyek a dráma iránti érdeklődésének okai és jelei. E momentumok Kölcey színházlátogatása ifjkorában s később dramaturgiai tárgyú olvasmányai: Lessing, Engel művei, Krug æsthetikája, Sulzer Nachtragja, Herder Fragmente cz. művei, Bouterweck æsthetikája, Schlegel és Tieck művei. Látnivaló, hogy mind alapos, német æsthetikusok munkái. Hozzájárul ezekhez az ő bőséges gondolkodása, melylyel dramaturgiai nézeteit érleli.

Szerzőnk ezután előveszi Kölcey e sokoldalú tanulmányainak s erős ítéletének gyümölcseit, dramaturgiai dolgozatait: a *komikumról* szóló értekezését, a *Körner Zrínyijéről* írt nagyszabású bírálatot s ezeknek mintegy folytatásául és befejezésül 1827-ben mondott *Magyar játékszín* cz. beszédét. Egyenkint foglalkozik velök s szemben Kölcey eddigi életíróinak tartalmi ismertetéseivel, Kölcey e dolgozatainak czélzatát, jelentőségüket s hatásukat világítja meg közelebbről.

Érdekesek e dolgozatok tárgyalásánál azok az adatok, melyekben a kortársak véleményét, ítéletét közli, miket Kölcey dramaturgiai értekezései fölött mondtak; ügyes egymásutánban szerepelnek a komikumról szóló értekezésnél Szontagh Gusztávnak, Toldy Ferencznek s Szalay Lászlónak, — a Zrínyi-bírálatnál Döbrentei Gábornak, Szontagh Gusztávnak s Toldy Ferencznek, sőt idegen folyóiratoknak, — a Magyar játékszín cz. beszédnél Guzmics ítéletei. Érdekes adalék ama rajz, a hol a komikumról írott értekezés s a kapcsolatos bírálat nyomán, melyet Kisfaludy Károly *Leányörzöje* fölött mondott, ama félreértést rajzolja, mely Kölcey és Kisfaludy között létrejött. Szerinte pendantja ez a Kölcey és Berzsenyi híres tragikus viszonyának, — ha szelidebb is a kimenetele.

Lendületes és csinos befejezésül értekezésünk szerzője végül arról szól, hogy Kölcey, a ki dramaturgiai dolgozataiban s azontul is sokáig nem tudott színészetünk jövője elé bizalommal tekinteni, mint kezdett a magyar színészet jövőjében remélni, mint érte meg lassankint a színészet s a drámairodalom emelkedését, a nemzeti színház megalapítását és megnyitását s pesti barátainak lelkesedését.

Ime a dolgozat menete, melynek egységét, kerekdedségét világos szerkezete s nyelvének példás egyszerűsége s lendülete még inkább kiemelik.

Dr. GYULAI ÁGOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1897. december hó 16-án tartott *felolvasó* ülésén 1. *Waldapfel* János Schiller «Anthológiá»-járól értekezett, 2. *Fináczy* Ernő Gyomlay Gyula Demosthenes-fordítását ismertette és bírálta.

A *választmányi* ülésen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserép József, Gyomlay Gyula, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Több folyó ügy elintézése és a candidáló bizottság jelentésének, valamint a közgyűlésen választandó tiszteleti tagokra vonatkozó indítványoknak helyeslő tudomásul vétele után, a pénztárnok jelenti, hogy a tagok létszáma: 7 tiszteleti, 12 alapító, 395 rendes és 98 rendkívüli tag, továbbá 165 előfizető, összesen 677. Az év elejétől az ülés napjáig befolyt bevételek 4924 frt 12 krt tesznek (4561 frt 51 kr. előiránnyal szemben), míg a kiadások ugyanez időközben 4555 frt 18 kr.-ra rugtak (4561 frt 51 krral szemben), a készpénzkészlet 368 frt 94 kr., a mivel szemben a Franklin-Társulat 476 frt 43 krnyi számlája s még mintegy 100 frtnyi egyéb kiadás fődőzendő. E jelentés tudomásul vétele kapcsán a pénztárnok a választmány utasítását kéri a költségvetés egyes tételeire nézve, melyeket illetőleg a vál. az eddigi keretek megtartását határozza el. Új tagokul Bódiss Jusztin ajánlatára *Szólnér Bónis* beneczés. tanárjelöltet (Pannonhalmán), Heinrich G. aj. *Szinnyei Ferencz* tanárjelöltet (Budap.), Petz Gedeon aj. *Alkalay Salamon* tanárjelöltet (Budap.) rendkívüli, és Fináczy Ernő ajánlatára *Frankl Istvánt* rendes tagnak veszi fel a választmány (valamennyit 1898-tól).

— A «Magyar Kritika» szerkesztősége nagy örömmre teljesen lenyomatta azokat a megjegyzéseket, melyeket Közlönyünk mult füzetében (XXI, 953) az új folyóiratról közzétettem. E nem várt szeretetreméltóságot, azt hiszem, nem viszonzhatom méltóbban, mint ha most én is teljesen, szóról szóra lenyomatom azt a magas színvonalon mozgó, megdöbbentő műveltségről tanuskodó nyilatkozatot, melyet Benedek Elek úr, a nagy tudós és ez idő szerint a magyar tudományosság vezérlő főnöke, igénytelen megjegyzéseimhez fűzött. Ime a teljes szöveg:

«Szóról-szóra lenyomtattuk jóakarátú, tárgyilagos barátunk szörnyű magyartalan, de szeretetreméltó sorait s most — olvasóink szíves engedelmeivel — egy kissé helyreigazgatjuk az egyetemi professzor és akadémikus urat, ki, úgy látszik, nem találja helyét. Elegendő volna talán, egyszerűen az olvasó ítéletére bízni: méltó-e oly emberhez, aki egyetemi tanár, akadémikus, a legelőkelőbb irodalmi társaság tagja — bizonyítás nélkül mondani ítéletet; de Heinrich úr jóakarata

és tárgyilagossága annyira ellenkezik az irodalmi tisztességgel, hogy nem elég őt lenyomtatni, szükséges, hogy mi is elmondjuk róla a mi véleményünket. Ha a *Magyar Kritiká*-ról egy Gyulai Pál, egy Szász Károly, egy Vadnai Károly, egy Beöthy Zsolt mond kedvezőtlen ítéletet: ez ellen valóban nehéz volna felelőznünk. Ha a *Philologiai Közöny* szerkesztői: P. Thewrewk Emil, Némethy Géza, Petz Gedeon, kik mind komoly, tartalmas emberek, mondanak véleményt, tisztelettel fogadjuk, mert megvagyunk győződve, hogy azok az urak mind tudják, mi az irodalmi tisztesség: ha állítanak, bizonyítanak is. Az ellen azonban a leghatározottabban tiltakozunk, hogy Heinrich Gusztáv úr, ez a német-magyar irodalmi szarka, leczkéztessen minket. Kétszínű elismerését visszautasítjuk s azzal, hogy a szerkesztőbizottság két meg nem nevezett tagjának bókol, félre nem vezet. Sorba kérdeztük egymást, ki érti magára Heinrich Gusztáv úr bókját s nem akadt köztünk egy sem, kit kinosan ne érintene, ha véletlenül reá gondol jóakarató barátunk. Az olvasótól pedig ezennel bocsánatot kérünk, ha talán többet foglalkoztunk ezzel a sivár lelkű emberrel, kinek az fáj legfőképpen, hogy *megelőztük*: évek óta ijesztgetvén Heinrich úr a magyar irodalmat kritikái folyóirat alapításával[?]. Önhittség nélkül, erős hittel állítjuk, s minden szám tartalmával bizonyítjuk, hogy már ezzel a megelőzéssel is nem csekély szolgálatot tettünk a magyar irodalomnak. (b. e.)

E remek fejtegetés nem szorul kommentárra. De azt még sem tehetem, hogy töredelmesen bocsánatot ne kérjek fönt nevezett igen tisztelt és szeretett barátaimtól, Gyulai, Szász K., Vadnai, Beöthy, Thewrewk, Némethy és Petz uraktól, mert én vagyok, bár szándékom ellenére, az oka annak, hogy a fönti kétes értékű megtiszteltetésben részesültek.

HEINRICH GUSZTÁV.

— Némethy Géza latin értekezéséről «De vestigiis doctrinae Euhemereæ in oraculis Sibyllinis», mely folyóiratunk 1897. évi folyamának 1. és köv. II. jelent meg, kedvező bírálatot olvasunk a *Wochenschrift für klass. Philologie* (1897., p. 1253) cz. folyóiratban C. Hæberlin tollából. «Was Verf. in dieser kurzen Abhandlung — írja többi közt az ismertető — nachzuweisen versucht, die Abhängigkeit der Sibyllinischen Orakel, speziell des III. Buches, vom Euhemerismus, ist so evident, dass es einer besonderen Zustimmung nicht bedarf. Er vergleicht 7 Stellen der Oracula mit ebenso viel Fragmenten des Euhemeros, die so ziemlich dasselbe sagen. Da nun gerade der älteste Theil der Sibyllinen (III, 97—828) vermutlich von einem alexandrinischen Juden aus der ersten Hälfte des II. Jahrh. v. Chr. herrührt, so ist es klar, dass nicht zuerst die christlichen Apologeten mit den Waffen des Euhemeros den heidnischen Polytheismus bekämpft haben, sondern darin nur dem Vorgange der Juden gefolgt sind, wie Verf. am Schlusse seiner Auseinandersetzung zeigt.»

— Az ötlábú jambus történetéhez (melyet e Közlönyben VII. 1883. 722. l. behatóan tárgyaltam) néhány érdekes új adatot közöl Schlösser Rudolf az «Euphorionban» (IV. 1897. 473. l.). Egy XVII. századi renaissance-

tragédiának zenésített részletei jelentek meg Hallban 1664-ben e czímmel: *Die singenden Auftritte und Chöre in der Abigail* és e nyomtatványban találunk 5- és 5^{1/2}-es jambusokat. Ezek tehát eddigi ismereteink szerint (Rhenanus Jánosnak *Speculum aistheticum* 1618. cz. színműve után) a legrégibb ötös jambusok a német drámában. Még érdekesebb Schlösser második fölfedezése. Schmid följegyzéséből (*Chronologie des deutschen Theaters*, 1775, 276. l.) tudtuk, hogy Löwen Fr. János 1768-ban [helyesen 1767.] lefordította Voltaire két tragédiáját (*Mahomet* és *A scythák*) ötös jambusokban. Minthogy e fordításokat, melyek színre is kerültek, soha senki sem látta, azt kellett hinnünk, minthogy Schmid igen megbízható író, hogy nem jelentek meg soha nyomtatásban. De Schlösser ráakadt kiadásukra: *Mahomet der Prophet und die Scythen. Zwei Trauerspiele des Herrn von Voltaire. Leipzig, 1768*. A Löwen fordította *Mahomet* a harmadik ötös jambusban írt darab, mely Németországban színrekerült: az első Wieland szomorújátéka *Johanna Gray*, előadta Ackermann társasága Winterthurban 1758. július 20., a második Weisse tragédiája *Atreus und Thyest*, előadta Koch társasága Lipcsében 1767. jan. 28., a harmadik Voltaire-Löwen *Mahomet*-je, előadták Hamburgban, Lessing jelenlétében, 1767. decz. 4. A Löwen versei különben oly kifogásosak, hogy bizonyára nem tettek kedvező hatást Lessingre, a ki tudvalevőleg később, de semmi esetre sem Löwen példájára, *Böles Náthán*-jával e verset uralkodóvá tette a német színpadon.

h.

K Ö N Y V É S Z E T.

I. Hazai irodalom.

Bartos Fülöp és Matyéka Károly dr. Francia olvasó- és gyakorló-könyv a felső kereskedelmi iskolák felső osztálya számára. (Páris tervrajzának vázlatával.) (N. 8-r. 149, IV. l.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. 1 frt Vászónba kötve 1 frt. 20 kr.

Croiset M. A görög eposz története. A második átnézett és bővített kiadás után fordította Kempf József (8-r. XLVIII. 352 l.) Bpest, 1897. Akadémia. frt 50 kr.

Emlékönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnedére. Szerkesztették Volf György és Waldapfel János. (N. 8-r. 308 l.) Bpest, 1897. Eggenberger. 2 frt. 50 kr.

Gregorovius Ferdinánd. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián-korabeli rajza. A harmadik kiadás után fordította Pásztor János. (8-r. 486 l.) Bpest, 1897. Akadémia.

Kandra Kabos. Magyar mythologia. Kiadja Pásztor Bertalan. (N. 8-r. XXXII. 532 l.) Eger, 1897. Beznák Gyula. 3 frt.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. 30. füzet. (8-r.) Bpest, 1897. Lampel Róbert. Egy egy füzet. 25 kr. 30. füzet. *Horatii Flacci epistolae.* Magyarázta Vajda Károly II. dr. füzet. Epist. I. 13 végig. II. 1. (49—99 l.).

Ráth György. Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. Egy melléklettel. (4-r. 42 l.) Budapest, 1897. Eggenberger. 1 frt. 20 kr.

Philologiai program-értekezések 1896/7.

- Balló István*: Altorjai báró Apor Péter (Csiksomlyói kath. főgymn.).
Bán Károly Aladár: Pázmándi Horvát Endre Árpádja. (Temesvári kath. főgymn.)
Bán József: Az ember tragédiája. (Váci kegyesr. főgymn.)
Bordeaux Árpád: A római municipiumok politikai szervezete. (Brassói kath. főgymn.)
Briebrecher Rezső: Der gegenwärtige Stand der Frage über die Herkunft der Rumänen. (Nagyszebeni ág. hitv. ev. főgymn. és főreálisk.)
Cserép József: Sallustius viszonya Ciceróhoz. (Aradi kir. főgymn.)
Czeplédy István: A görög nők helyzete. (Rózsahegyi kath. főgymn.)
Dalotti Ödön: A magyar népdal. (Pozsonyi állami főreálisk.)
Dumbrava Vazul: Ortografia română în actuala sa stare de dezvoltare. (Belényesi gör. kath. főgymn.)
Erdélyi Károly: A spanyol auto sacramental. (Kolozsvári kath. főgymn.)
Fodor Gyula: Beszélgetés a színházról. (Szatmári kir. főgymn.)
Gál Kelemen: Schiller kritikai és költészettani munkái. (Kolozsvári unitárius collegium.)
Gáspár Elek: A Lobkowitz-codexről. (Budapesti Fekete-féle főgymn.)
Gross Gyula: Skizzen von einer Studienreise nach Griechenland. 1. Homerische Stätten. 2. Olympia. (Brassói ág. hitv. ev. főgymn.)
Halmi Gyula: Szemere Bertalan élete és munkái. (Szent-gotthárdi áll. gym.)
Horváth Balázs: A Forum Romanum és a császárok forumai. (Kassai premontr. főgymn.)
Jankó László: A «Két szomszédvár». (Ujvidéki kir. kath. magy. főgymn.)
Jármay József: Az ó-kori Gallia és a középkori Magyarország világtörténeti szerepe. (Miskolci ev. ref. főgymn.)
Jászai Rezső: A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykoru hírlapirodalmunk kritikai méltatása. (Szegedi kath. főgymn.)
Katona Lajos: Ipolyi magyar mythológiája. (Budapesti II. ker. kir. kath. főgymn.)
Kolosváry Aladár: Arany János életéből. (Mezőtúri ev. ref. főgymn.)
Koralik János: Nyelvújításunk kezdete. (Verseczi áll. főreáliskola.)
Mészáros Lajos: Sorozatos képek a középkori magyar művelődés történelméből, főtekintettel az iskolázásra. (Zentai közs. gym.)
Mikó Pál: A női magyar levélstílus a XVII. században. (Székelyudvarhelyi áll. főreáliskola.)
Molnár József: Az adversativ kötőszók használata a latin, görög és a magyar nyelvben. (Kisujszállási ev. ref. főgymn.)
Molnár Samu: Az ó-kori görögök politikai irodalma. (Bajai kath. főgymn.)
Morvay Győző: A művészi utazás elve. (Nagybányai áll. főgymn.)
Murajda F. Nándor: Döbrentei «Erdélyi Múzeum»-nak kritikai iránya. (Gyöngyösi kath. nagygymn.)
Némethy Géza: Marcus Tullius Cicero a legfőbb jóról és rosszról írott munkájának I. könyve [fordítás]. (Budapesti V. ker. kir. kath. főgymn.)
Nógrádi Jenő: A francia nyelv tanítása a reáliskolák III. és IV. osztályában.
Peczko E.: A szabadságharc költészete (Debreczeni ev. ref. főgymn.).
Pröhle Vilmos: Kemál bej drámái. (Késmárki ág. ev. főgymn.)
Rencz János: Vajda János költészete s a mai magyar lyra. (Pancsovai áll. főgymn.)

R[ombauer] E[mil]: A középiskolai tanuló magánolvasmánya. (Brassói áll. főreálisk.)

Ruik László: Bajza József «Kritikai Lapok»-ja. (Kisszebeni kath. algymn.)

Sárffy Aladár: Jókai írói jellemzéséhez. (Lőcsei áll. főreálisk.)

Sarudy György: Horatius methodikájának tervezete. (Pápai ev. ref. főgymn.)

Simon Géza: Az indicativi praesens imperfectum Plautusnál. (Marmaroszigeti ev. ref. főgymn.)

Szkunzevics Kornél: A görögök és rómaiak gesztusai. (Eperjesi kir. kath. főgymn.)

Szűcs István: Zrinyi és Faludi idilljeinek viszonya Vergiliuséihoz. (Marmaroszigeti kegyesr. algymn.)

Viszota Gyula: Kisfaludy Károly «Murányvár ostromának» forrása (Soproni áll. főreálisk.).

Wolff Béla: Az első magyar dramaturg. (Székesfehérvári áll. főreálisk.)

II. Külföldi irodalom.

Adam, Ludwig. Homer, der Erzieher der Griechen. Ein Beitrag zur Einführung in das Verständnis des erziehlichen Wertes seiner Werke. (VIII, 148 l.) Paderborn 1897. Schöningh. 3 mk.

Behaghel, Otto. Die Syntax des Heliand. (XXV, 382 l.) Leipzig, 1897. Freytag. 18 mk.

Blankenburg, Curt. Studien über die Sprache Abrahams a S. Clara. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Drucksprache im 17. u. 18. Jahrh. (IV, 87 l.). Halle, 1897. Niemeyer. 2 mk. 40.

Braun, Jul, W. Lessing im Urtheile seiner Zeitgenossen. Zeitungskritiken. Berichte u. Notizen, Lessing u. seine Werke betreffend, aus den Jahren 1747—1781. III. (Schluss-) Band. (XI, 178 l.). Berlin, 1897. Stahn. 6 márka.

Brugmann, Karl. u. *Berthold Delbrück*. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogerm. Sprachen. IV. Bd.: Vergleichende Syntax der indogerm. Sprachen v. B. Delbrück. 2. Theil (XVII, 560 l.). Strassburg, 1897. Trübner 15 mk.

Elster, Ernst. Principien der Litteraturwissenschaft. I. Bd. (XX, 488 l.). Halle, 1897. Niemeyer. 9 mk.

Enneccerus, Magda. Die ältesten deutschen Sprachdenkmäler. In Lichtdrucken herausgegeben (fol. IV l. és 44 tábla). Frankfurt a. M., 1897. F. Enneccerus. 27 mk.

Fürst, Rudolf. Die Vorläufer der modernen Novelle im 18. Jahrh. Ein Beitrag zur vergleichenden Litteraturgeschichte. (VII, 240 l.). Halle, 1897. Niemeyer. 6 mk.

Geiger, Ludwig. Aus Alt-Weimar. Mittheilungen von Zeitgenossen, nebst Skizzen u. Ausführungen. (XVI, 369 l.) Berlin, 1897. Paetel. 8 mk. — [Tartalma: I. Das neue Jahrhundert. — II. Wieland an seinen Sohn Ludwig. — III. Böttigers Weggang von Weimar. — IV. Die ersten Zeiten der Maria Paulowna. — V. Berühmte Besuche. — VI. 1806. — VII. Goethes Unterredung mit Napoleon. — VIII. Franzosenschwärmerei u. deutsche Gesinnung. — IX. Ch. G. von Voigt, Goethes Amtsgenosse. — X. Pressfreiheit u. Landstände. — XI. Vor u. nach Goethes Tode.]

Giles, M. A. Vergleichende Grammatik der klassischen Sprachen. Ein kurzes Handbuch f. Studierende der klass. Philologie. Deutsche Ausgabe besorgt v. Joh. Hertel (XVII, 493 l.). Leipzig, 1897. Reisland. 9 mk. [Az eredeti angol kiadásról l. Közl. XX. 192.]

Weigand, Gustav. Körösch- und Marosch-Dialekte. (V, 87 l.) Leipzig, 1897. Barth. 2 mk. [Különnyomat a lipcei «Institut für rumänische Sprache» IV. évi jelentéséből].

Maddalena, F. Raccolta di prose e poesie italiane. (IV és 242 l.). Wien u. Leipzig, 1896. Wilh. Braumüller. — Megemlékezünk ez olasz olvasókönyvről nemcsak azért, minthogy a kiadó szerkesztőségünknek beküldte, hanem mivel szerkesztése módját különben is figyelemre méltónak tartjuk. A szerző abból a felfogásból indult ki, hogy a nyelvtanulásnak teljesen a modern, az élő nyelven kell alapulnia s azért könyvében, kevés kivétellel, csupán jelenkori szerzők műveiből ad olvasmányokat, pedig a fényes múltú olasz irodalom régebbi termékei közt bizonyára akadtnak volna elég alkalmas olvasmány. A könyv költői és prózai darabjai jól meg vannak választva, nagyobbára érdekes tartalmúak s a könyv, minthogy a szerző a fokozatos haladás elvét is szem előtt tartotta, az olasz nyelv tanulásánál ajánlható. A pontos kiejtés szempontjából a nyílt *e* és *o* hangok és a lágy *z* diakritikus jelekkel vannak ellátva.

Nagl, J. W., und J. Zeidler. Deutsche-österreichische Literaturgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn. Wien, Fromme. Megjelenik 14 füzetben; füzetje 60 kr. — E nagyobb szabású vállalat Ausztria és Magyarország német nyelvű irodalmát egységül tekintve, annak fejlődését s az általános német irodalomhoz való viszonyát akarja előadni. Kiváló tekintettel akar lenni a népies és a tájnyelvi irodalomra. Egyrészt mint a német irodalomtörténet kiegészítője, a németországi irodalombarátok érdeklődésére számít, másrészt minden «művelt osztrák»-kal s főleg a felferdülő nemzedékkel akarja a saját «faja irodalmi munkásságát megismertetni. A munka a magyarországi német irodalmat is bevonja tárgyalása körébe; e fejezeteket a következők írják: Ebenspanger János, dr. Erdélyi Károly, dr. Schuller Antal, dr. Schwickler J. H., Teutsch F. és Weber Samu. Eddig 7 füzet jelent meg, a melyek a legrégebbi időktől a reformációig terjedő kort ölelik fel. A munkára (a melynek magyar szempontból mindjárt a címe is jogosan szóvá tehető) befejezése után bővebben visszatérünk.

Weise, O. Unsere Muttersprache, ihr Werden und ihr Wesen. 3. Aufl. (VIII, 269 l.) Leipzig, 1897. Teubner. 2 mk. 60. — Ez ügyesen és vonzóan megírt könyv a német nyelv fejlődésének képét adja, fősúlyt helyezve az úfn. irodalmi nyelvre. Röviden vázolja az indogermán rokonági viszonyokat, majd a germán és a régebbi német korszakokat, erre bővebben tárgyalja az úfn. irodalmi nyelv keletkezését. Kifejti a nyelvnek a népjellemhez való viszonyát, kimutatja az egyes német törzseknek s a társadalmi osztályoknak a nyelvben nyilatkozó sajátosságait. A szókincset mint a műveltség tükrét, a stílust mint a korszellem kifejezését vizsgálja. Ezután a nyelv külső életét vázolja a hangváltozások, a ragozás és szóképzés, a szókölcösznés terén, belső életét a grammatikai genus, a jelentéstan és mondatn terén. A munka első kiadása 1893-ban jelent meg, két év alatt nyolcezerenél több példányban terjedt el.

Zarncke, Friedrich. Goetheschriften. Mit einem Bilde Zarnckes u. einem Facsimile in Lichtdruck. (Kleine Schriften: Erster Band). (XII és 322 l.). Leipzig, Ed. Avenarius 1897. 10 mk. — A lipseai egyetem egykori nagynevű tanárának kisebb iratait három kötetes kiadásban rendezi sajtó alá fia, Zarncke Eduard egyet. tanár, a Literarisches Centralblatt jelenlegi szerkesztője. A nemrég megjelent I. kötet a Goethe-philologia körébe eső iratokat tartalmazza. Különösen fontosak a Goethe-képekről, az ötös jambusról, a Faust-könyvre vonatkozó kérdésekről, Goethe sziléziai útjáról, az Elpenorról szóló dolgozatok. — A második kötet történeti érdekű dolgozatokat és beszédeket tartalmaz, a harmadikban a Nibelungékre vonatkozó iratok fognak megjelenni. Az egyes kötetek külön is kaphatók.

EGY MAGYAR LÁZÁR-DRÁMA ÉS ROKONAI.

(Folytatás.)

Arra a törekvesre, mely lehetőleg nagy apparatus alkalmazására és terjedelmességre irányúl, érdekes világot vet az a viszony, melyben a Lázár-thema egy másik színrehozójának, a már említett *Krüginger Jánosnak* két kidolgozása áll egymáshoz. Az első, mely Zwickauban jelent meg 1543-ban (*Comoedia Von dem Reichen Mann und Armen Lazaro, Luce am 16. beschrieben vnn Reimweis gestellt durch Jaannem Krügingerum Vallensem.* Az ajánlás datuma: *Crimitsch Sonabent nach Margarethe 1543.* A végén: *Gedruckt inn der Churfürstlichen Stadt Zwickaw, durch Wolffgang Meyerpeck.* 32 ll. 8°)*) s melyet szerzője Wiebel Farkasnak s St. Joachimsthal szabad bányaváros tanácsának ajánl, meglehetősen száraz dramatizálásaa bibliai történetnek, élettelen alakokkal s ügyetlenül fölépített cselekménynyel, mely négy — jelenetekre osztott — actus keretébe helyezkedik. A tapasztalatlan drámaíró eljárását különösen jellemzi második actusa, melynek négy jelenete közül hármat a gazdag lakomára hívott testvéreinek a piacon egymással való találkozása s henye beszélgetése tölt be. Macropedius darabját ismernie kellett Krügingernek. Erre vall legalább a gazdag dicsekvő monologja, az öt testvér személyes föllépte az utolsónak a lakomáról való elkésésével s erre tán a halál alakjának mellőzése is; de egyebekben Macropediustól függetlenül alkotja meg drámáját, melynek fő jellemvonása vázlatossága. Mindössze két új, életrevaló mozzanatra akadunk benne: egyik a gazdagtól kölcsönt kérő szegény polgár, Sollicitus alakja, a másik Chrysophilusnak (a dús-gazdag neve) a pokoli gyötrelmekről kicsikart átkozódása s mindkettőt megmentve látjuk abban a pazarul színezett drámai képben is, melyet Krüginger az első vázlat nyomán 12 évvel utóbb, ma-

---

*) Előttem a berlini kir. könyvtár példánya.

rienbergi diakonus korában készít, honnan több későbbi Lázár-drámába is átkerültek. E második kidolgozás címe; *Die Historia vom reichen man und armen Lazaro, aus dem Sechzehenden Capittel Luce, jnn ein Action verfasst, sehr tröstlich vnd nützlich zulesen. Durch Joannem Crigingerum Vallengem. Mit Zweien schönen Vorreden, D. Wolffgangi Pfentnerj, Superintendenten auffm Annaberg, vnd Alexij Bresnicerj Coibusiani, Superintendenten zu Aldenburgk.* MDLV. A végén: *Gedruckt zu Dressden durch Matthes Stöckel MDLV.* 94 ll. 4°.*) Előszavában elmondja a szerző, hogy régebbi, sietve összezsapott darabját, melyet St. Joachimsthal polgársága előtt nyilvánosan előadtak, most újra — immár harmadikban — átnézte, bőségesen kijavította s úgyszólván új darabot alkotott belőle. A jó iskolamesternek haladnia kellett kora igényeivel, mely a nagy apparatussal előadható, egész napot betöltő drámákat kedvelte, mint azt már Funckelinnél láttuk, kinek Lazarusa szolgált alkalmasint ez irányban mintaképül Krügingernek. Ő is halmozza a személyeket, kiknek nagyra nőtt tömegét három csoportra osztja. Az elsőbe Lázár és hivei tartoznak, a másodikat az itt Nabalnak nevezett gazdag környezete, a harmadikat pedig a halál és ördögök alkotják. E megnevezett szereplők mellett darabja fényének érdekében a szerző még statisztákkal is benépesíti a színpadot. Az első csoport személyeinek felsorolása után pl. megjegyzi: *Daneben kan man in diesem Ersten hauffen andere stumme Personen, welche zum agieren, was reden betrifft, nit gebraucht werden, Allein das es desto scheinlicher unnd ansehnlicher sei, verordnen* s így tovább. A személyek e mértéktelen felszaporodásával karöltve jár az egyes motívumok szélesre taposása is. A gazdagot pl. nem csak Lázár ostromolja könyörgésével, hanem hozzá folyamodik Sollicitus is, a szűkölködő kézműves, továbbá két szegény diák, a tanácstól kiküldött Kemmerer, ki egy universitást kitűnően végzett ifjú részére kér segílyt, a Spittelknecht a szegények perse-lyével, úgy, hogy részvétünk már szinte az így megzaklatott gazdag felé fordul. Ily tolakodóan élénk színekkel ecseteli Krüginger Nabal pokoli gyötrelmeit is, szemben Lázár mennyei boldogságával, a darab végső jelenetében, hol a gazdag kétségbeesett jajkiáltásai (Ach zeter weh, vnd ewiges weh, weh, weh, zetter, mordio, ach, ach, ey, ey, awe, awe etc.) az ördögök ujjongása s az angyali

*) A weimari nagyhercegi könyvtár példányát használtam.

sereg hosannájának kíséretében a mai olvasóra egyenesen komikus hatású kakophoniát alkotnak. De lássuk e több társára hatást gyakorolt darab cselekvényének menetét.

A drámát az «actor» nyitja meg, figyelmeztetve az illetén előadások hasznaira: az ifjuság megismeri a bibliai történetet, idejét hasznosan tölti el s finom modorhoz szokik. Ezután az «argumentator» mondja el a darab tartalmát, melynek végén a szereplő személyek, az akkori szokás szerint, illető helyeiket a szinpadon elfoglalják. *Pars prima.* A dúsgazdag Nabal ecseteli a szegények helyzetét s ebben Isten ujját látja («Wie schmück sich das ketzlin so schön» és «also pflegt die Welt zu urtheilen von armen leuten», jegyzi meg a szerző egy olvasói számára szánt oldaljegyzetben. E jegyzetek a darab további folyamában is megújulnak), míg viszont a gazdagok jólétében az Úr tetszésének nyilvánvaló tanújelét veszi észre. Neki is jól megy dolga s reméli, örökké így fog tartani:

Gott mus mir hold vnd gnedig sein
Ich bin das liebe kindt allein.

Jó Sollicitus s elmondja, milyen szükségben van; megpróbálja, gazdag szomszédjától kér pénzt kölcsön. Párbeszéd S. és N. között. Ez utóbbi mindent ígér neki, de midőn amaz előadja baját, s felemlítve, hogy pénz híján földjét míveletlenül kénytelen hagyni, a kölcsönre tér át, Nabal azt kereken megtagadja s nem ad neki gabonát sem, hogy földjét bevethesse. A szegény ekkor házáat ajánlja eladásra s midőn Nabal azt is visszautasítja, kétségbeesve jelenti ki, hogy világgá megy. Távozása közben a küszöbön fekvő Lazarus alamizsnáért esd hozzá és Sollicitus, bár magának is kevese van, egy fillért nyújt neki, mely nagylelkűségét Nabal gúnyos megjegyzéssel kíséri. Lazarus megszólítja Syrust, a gazdag szolgáját, hozzon neki filléreért kenyeret. ő maga nem mozdulhat, oly gyenge. A szolga durván elutasítja, majd tudtára adja urának, hogy egy kereskedő drága posztót s selyemruhát hozott idegen országokból. N. e híre távozik és pedig a hátulsó ajtón, nehogy a koldustól undorodni legyen kénytelen; mielőtt azonban elmenne, kijelenti, hogy mulatni akar s pajtásait meghívja lakomára.

Pars secunda. Szolgajelenetek. Dromo pénzt hoz urának adósaitól, Syrus ruhát visz a szabóhoz, majd fellép N. s kifejezi azon való örömét, hogy szép új ruhája készül. Az újnak ő nagy barátja; a kereskedőtől egy velencei új viseletről hallott, nem nyugszik

míg meg nem szerzi. De amúgy is oka van az örömré: szolgálja meghozta a künn levő bérösszegeket, sáfárja s vinczellérje is jó hírekkel szolgált, bányái kedvező állapotáról meg levélben értesült. Vígán tehát! Az egyik szolgát testvérei- s pajtásaiért küldi, a darab kenyérért könyörgő Lázárt pedig megrugdossa s leköpködi. A belépő Syrus elmondja, hogy mindenfelé futkározott, míg ura vendégeit megtalálta, de most már kezdődhetik a dinom-dánom. Lázár ezt hallva, ismét az ajtóhoz vánszorog: hátha neki is jut valami. Sarcophilia, a gazdag felesége s a kulcsárné panaszkodnak Nabalra tékozlása miatt, majd a konyhamester fogadja a vadászt, halászt es madarászt, kik zsákmányukkal lerakodnak. A gazdag vendégei felől kérdezősködik s szép ruháiért küldi Syrust. Ez útközben újszidja Lázárt s Nabal biztatására nem törődnek vele a megérkező testvérek sem, a gazdag pedig parancsot ad a szolgálknak, hogy verjék el. A koldusnak most már alig van reménye; elhatározza, hogy még csak a kutyaéknak szánt ételért fog könyörögni. Istenhez való fohászkodásával végződik a második rész.

Pars tertia. Nabal leveti cipőjét, mely Lázár érintésétől még mindig бүдös s másikért küldi a szolgát. Sartor ruhát hoz. Nabal felp próbálja s бүszkén jár körül, ut videant novam vestem convivae. Belép Sarcophilia, üdvözli a vendégeket s panaszkodik Lázárra, ki miatt már ki sem mer menni a házból. Majd hozzák a szolgálk az ételt, s itt megjegyzi a szerző: Item, wenn sie das handbecken heraustragen oder die gleser vnd becher ausschwenken, oder der neigen dorin haben, sollen sie es alles auf Lazarum giessen vnnnd wennsieschnappislein gessen haben, sollen sie Lazarum mit den beinen werffen. — Item sollen im bissweilin ein bisslein vorrecken, vnd wenn ehr dornach greiff, sollen sie ihn auff die hende klopfen. Eközben jó a Stocknarr s elmondja az epikureusok miatyánkját. Nabal az asztalon át egy falatot nyújt a szabónak, ki a könyörgő Lázárnak akarja adni, de kiragadják kezéből s Nabal a kutyaéknak dobhatja. Hiába eseng Lázár a morzsákért is, a gazdag nem könyörül s szolgálival a szemétdombra kergetteti, hol Mors vigasztaló szavakat intéz hozzá. Majd Deus küldi angyalait Lazarusért s kijelenti, hogy a gazdag el fog kárhozni. Lazarus Isten kezébe ajánlja lelkét s meghal. Itt utasításul: Az ördögök Lázár körül settenkednek, de az angyalok csakhamar elkergetik őket, mire halomra bukva, szétszaladnak. Az angyalok mennybe viszik Lázár lelkét. Dromo jelenti urának; de ez nem törődik vele. Tovább mulatnak; a Stock-

narr versekben dicséri a gazdagságot s Nabal új ruhát ígér neki, továbbá megengedi, hogy az ötvösnél ezüst czímert csináltasson magának s ezenkívül 10 tallérral jutalmazza. (Funcckelin.) Ezután vendégeitől kérdezi, tudnak-e valami újságot, mire a testvérek egyike elmondja a kánai menyekzön esett csodát, a másik elbeszéli, hogy járt Jézus a tenger hullámain s. i. t. A gazdag ez elbeszéléseket gúnyos megjegyzésekkel kíséri, de mikor a frater secundus Lázár feltámasztásáról beszél, megijed, mert azt hiszi, hogy a koldusról van szó. Testvére felvilágosítja, Sartor meg figyelmezteti őket, hogy e szent emberről, ki a szegényekkel oly sok jót tett, nagyobb tisztelettel beszéljenek. (Ez egész részlet Funcckelin pharisæusainak jelenetére emlékeztet.) Nabal gúnyosan rendre utasítja a szabót, hogy maradjon gyűszűjénél, majd korbáccsal üzeti el a szegény éneklő diákokat, elutasítja a Kemmerert, ki az egyetemet végzett ifjú részére kér segélyt s így jár a szegények perzselyét hordozó Spittelknecht is. Ezután jelenik meg a halál szokásos dicsekvő mondókájával s a reá sem hederítő gazdagot első nyilával megölvi. (Az eddigi Lázár-drámák közül csak a Funcckelinében *lött* v. halál és pedig ott is többször.) Nabal kétségbeesve vonaglik s búcsút vesz vendégeitől. A halál újra lő s a megjelenő ördögök pokolra viszik a gazdag lelkét. Az actus a testvérek sajnálkozásával s a holttest ravatalra helyezésével végződik.

Pars quarta. Sartor monologja, melyben a gazdag hirtelen haláláról elmélkedik s okulást merít belőle. A testvérek beküldik a házba Syrust, hogy ügyeljen fel, nehogy az emberek elvigyenek valamit. Ezután következik a temetés, majd újra fellépnek az ördögök s Nabálnak testét is a pokolba hurcolják, hol egy burleszk jelenetben, mely W. Pirkheimer *Eccius dedolatusának* hasonló jelenetei és H. Sachs *Narrenschnneiden*-jére emlékeztet, lovaggá ütik, azután testéből zabot s ocsut markolnak ki, melyet, mint a gazdag bűneinek symbolumát, egy-egy mondóka kíséretében a közönség közé szórnak. Az első marék: zabolátlan élet, hitetlenség, a szív kevélysége; a második: zsarnokság; a harmadik: Isten megvetése s. i. t. Végül azután a főördög felszólítja a népet, hogy szedjék magukba e magvakat s jutalmul világi tisztességet, hatalmat ígér nekik, mivel szemben aztán Trew Eckhart emeli fel figyelmeztető szavát egy öt oldalra terjedő formális predikációban. Ennek különben erkölcsi célzata mellett más, nem kevésbé fontos feladata is van, melyről naiv szerzőnk következő jegyzete világó-

sítja fel az olvasót: Diese person ist am meisten teyl darumb verordnet, dz die Actores zeit vnnd weil hetten, den reichen man inn der Hellen zuzurichten, vnd in, wenn es von nöten, oben zu der hellen sollen heraus stecken.

Pars quinta. Actor rámutat Lázárra Ábrahám kebelében s a gazdagra a pokolban. Míg Lázár az Urat dicsőíti, Nabal kétségbeesve átkozódik. Satanas gúnyolódó szavaira ezt is elátkozza, de az ördög fittyet hány neki s elmondja, hogy testvéreire is hasonló sors vár. El is távozik, hogy utánuk nézzen, Nabalt meg biztatja, lakmározzék; ha az ő boruk nem ízlik neki, hozasson rajnait, ha nem kell az ő főztjük, táltasson vadpecsenyét. Itt a bibliából ismeretes jelenet következik Ábrahám s a gazdag között, melynek végétével Satanas újra szemére hányja Nabalnak, hogy viselte magát a földön s amaz újra rettenetes átkokban tör ki. Jajjaiba egyrészt az ördögök üvöltése, másrészt meg Ábrahám s Lázár hymnusa vegyül. A darab végén Concluser levonja a tanulságot.

Ha a darabról formált ítéletünk összegezésénél az erős hitbeli meggyőződés s a moralista lelkes buzgalmának naiv túlzásai a drámai szerkezet gyengéivel egyetemben szinte aggasztó mértékben billentik lefelé a mérleg egyik serpenyőjét, a másikban még mindig marad annyi költői qualitás, mely Krüginger darabjának tekintélyes helyet jelöl ki társai sorában. A jelképek világának phantomjai helyett, melyekkel e század drámáiban is oly gyakran találkozunk, Krüginger a körülötte hullámzó életből markolja ki nagy kedvteléssel alakjait, melyek sokszor meglepő jellemzetességgel szólnak meg a bennük rajzolt typus nyelvéen, így pl. Nabalnak, a henczegő, gyermekesen hiú, szívtelen dúsgazdagnak még szertelen kétségbeesésében is félig komikus alakja. Új motivumai a jelzett kölcsönvételek mellett is egyikévé teszik a legönállóbb Lázár-drámáknak s korában való kedveltségére mutat, hogy egészében, meg részleteiben is, mintául szolgált több utána keletkezett társának. Alakjai közül Sollicitust veszik át s variálják a későbbi Lázár-darabok. Többször kizsákmányolják továbbá azt a jelenetét, hol a vadász, halász és madarász jelennek meg a konyhamester előtt. Rövidített alakban belekerült ez a jelenet a zürichi névtelen darabjának sok tekintetben érdekes 1611-iki strassburgi kiadásába is, melyet a schweizi dráma újabb kiadója, Odinga, nem vett tekintetbe. E mellőzésből származik azután abbeli tévedése, hogy a zürichi darabnak 1663-ki baseli kiadását tárgyalva, a vadász-

nak ott is megtalálható jelenetét *Murer Jost* 1557-ben megjelent *Zorobabel*-jére vezeti vissza (ki azt szintén Krügingertől vette át), holott kétségkívül az 1611-ki strassburgiból került a későbbi baseli kiadásba. — Még egy motívumot kell említenem, melynek Krüginger drámája a kiinduló pontja: a pokolban gyöttrődő gazdagnak önmagára szórt átkait értem. Itt hangzanak fel először Lázár-drámában e kétségbeesett káromlások,*) hogy megrázó változataik azután a Lázár-darabok állandó alkotó elemeivé váljanak. A magyar Comico-Tragedia «*Lessus divitis infernalis*»-a egyik végső, hatalmas visszhangja a kárhozat e gyötrelmes szózatának. E le származás megvilágítására álljon itt a következő párhuzam:

Krüginger.

Nabal: — — — —
 Zettr wo sein nu mein gutten tag
 Darinn ich alzeit frölich lag,
 —
 Verflucht sei der tag meiner geburt
 Das ich die welt jhe hab berurt
 O das mich nicht mein mutter het
 Erseuffet in dem ersten badt.
 O Fels vnd Berg falt vber mich
 Das ich nur solche not nit sich.
 Es ist nichts da denn nur verderbn
 Ach, ach kunt ich doch nur ersterbn.
 stb.

Comico-Tragedia.

Dives: — — — —
 Oh átkozott 's kinra hozott vi-
 gasságim; búra, jajra engem adott
 bujaságim von pokolba, sebes lángba,
 nagy változó mulatásim.
 Átkozott volt földön néktek enge-
 désem, átkozott volt e' világra szü-
 letésem, nem áldott volt, átkozott
 volt minden járásom 's kelésem.
 Átkozott volt, a ki szült volt e'
 világra, átkozott volt, ki nevelt volt
 illy nagy búra, átkozott, hogy meg
 nem ölt volt, ne juttam volna e
 kínra.
 Soha bátor e' világnak az ő szí-
 nét, a szép Napnak ne láthattam
 volna fényét, Szüleimnek soha bár
 ne ismertem volna személyét.
 Jobb volt volna kis koromban ha
 engemet kis, félyébe (?) tették volna
 testecskémet; álnok dajkám: mért
 nem metszted volt meg akkor én
 gégemet? stb.

De, mint már említettem, Krüginger drámája nemcsak egyes motívumaival hatott a későbbi Lázár-darabokra. A pirnai *Müntzer György* személyében második megjelenése után 20 évvel átdolgo-

*) Az elkárhozott léleknek hasonló panaszait találjuk már egy «*La complainete de l'ame dampnée*» cz. francia költeményben a XV. század végéről, melyet később többször utánoztak.

zója (részben másolója) is akadt. Tragödiája (*Von dem Reichen Mann und armen Lazaro. Genomen aus dem Sechzenden Cap. Luc.*) 1575-ben Magdeburgban jelent meg, Helmstedt város polgármestereinek s tanácsának ajánlva.*) E darabnál nincs okunk hosszasan időzni. Címe sokkal őszintébb lett volna, ha a biblia helyett egyenesen Krünger drámáját nevezi meg forrásának, kit nemcsak műve dispositiójában követ a IV. actusig lépésről-lépésre, hanem a legtöbbször egyszerűen szóról-szóra kiír. Ha helyelyközzel javítani akar eredetijén, munkája nem mindig vall szerencsés kézre. Mint láttuk, Krünger darabjának IV. actusát három mozzanat alkotja: a gazdag temetése, testének burleszk szétboncsolása s a hű Eckhart hosszú predikációja. Az egész actus tényleg nem egyéb amolyan hézagpótló tölteléknél s ezt úgy látszik Müntzer is észrevette, mert egyszerűen mellözi. A szabályszerű 5 actusnak azonban nem szabad hiányoznia s így szerzőnk a legmerészebb operateurnek becsületére váló vágással kétfelé metszi Krünger harmadik felvonását, onnan kezdve, hol a halál a gazdagért jön s e második félhez hozzáadva egy rövid jelenetet (a halál felszólítja az ördögöt, csináljon számadást a gazdag bűneiről), kissé szabadabb átdolgozásban darabja IV. actusává teszi. «Folytassuk lakománkat ott, hol tegnap elhagytuk», mondja a testvéreivel újra fellépő gazdag, s ezzel a dolog el van intézve. Határozottan javára válik ellenben darabjának a Krünger V. actusának megnyirbálása s nagyon is ríktó színeinek mérséklése. Különösen sikerült új mozzanat ez actusban, midőn a sátnok a gazdag kétségbeesett átkaira:

«Ach weh mir armen aller armen
Verflucht sei mein strenges erbarmen
Verflucht sei jedes hartes hertz
Verflucht sei alle pein und schmerz
Verflucht sei mein strenger zorn
Verflucht sei wer mich hat geboren.»

feleletül pokoli satirával a lakomájánál énekelt bordalt zudítják rá:

Circumferatur Cantharus
Exhauriendus funditus.

---

*) A wolfenbütteli hercegi könyvtárban levő egyetlen példányát használtam. A végén csonka. A «Beschluss» egy része hiányzik.

E dal egyébként Müntzer darabjába Macropedius Lazarus Mendi-
cusából került, kinek — úgy látszik — Hecastusát is ismerte szer-
zőnk; legalább erre vall a gazdag feleségének *Epicuria* neve,
továbbá az a részlet, hol a hős az érte jövő haláltól még 10 évi
halasztást kér (Hec. IV. 2. Ilyenformán alkudozik már Elckerlijk is
a halállal) s végül a IV. actus 1. jelenete, hol az ördög számadást
készít a gazdag bűneiről s azok elsorolását hirtelen abba hagyja,
nehogy hallgatói figyelmét e bűnökre irányozza. (Hec. V. 4.)
E mozzanat Müntzer darabjából átment Ayrenek pár évtizeddel
később írt Lázár-drámájába (l. alább) más két jelenettel együtt,
melyek Krügingernél hiányzanak. Mindkettőben a bolond mulat-
tatja környezetét vastag tréfáival. Az elsőben (Actus I.) Jeckla a
Funckelin «klein spy!»-jebeli Epicurus mintájára sóhajtozik, bár
akkora szája volna, mint egy csűrkapu s oly hosszú nyaka, mint
valami tölgyfa (Ayrernál az előjátékban), a második jelenetben pe-
dig a gazdag szolgáját kétféle borért küldi a pinczébe, hogy kipró-
bálja, melyik jobb? Jeckla segíteni akar neki, de a gazdag a bolond
gyötrelmére eleinte egyedül iszik s csak később juttat a türelmet-
lenkedő czimborának is. (Ayrernél Actus II.) E falánk és iszákos
bolond jelleme nagyon jól illik a gazdag alakja mellé: e fajta úr
természetesen ilyen mulattatóban leli örömét. Ezt Reuling C. is
kiemeli «Die komische Figur in den wichtigsten deutschen Dramen»
cz. művében, de Ayrenek szánt elismerését ez esetben
Müntzer számára kell lefoglalnunk.

Hoffmann Keresztély 1579-ben Königsbergben megjelent
darabját, mint már fönnebb említettem, nem ismerem s így *Lone-
mann Joachim* drámájára kell áttérnem, mely ugyan már 1555
körül keletkezett, midőn szerzője a braunschweigi Katharineum
rektora volt, de ránk csak *Rollenhagen Györgynek*, a *Froschmeu-
seler* szerzőjének átdolgozásában maradt, melynek első kiadása
1590-ben nyomtatott Magdeburgban. Teljes czíme: *Vom reichen
Man, vnd armen Lazaro Ein Deutsche Action. Zu Magdeburg
gespielet, im Monat Augusto, im jahr 1590. Gedruckt zu Magde-
burg, durch Andres Ihenen, In vorlegung Ambrosij Kirchners.*
96. ll. 8°. Hozzá tartozik *Leichpredigt Vber des Reichen Mannes
Begrebniss, so gehalten bey der Comoedia vnd action etc. Gedruckt
Im Jahr MDLXXXIX* 16 ll. 8°). A mű ezentúl még három
kiadást ért.*

*) A weimari nagyhercegi könyvtár 1590-ki példányát használtam.

Rollenhagen szintén nagy apparatussal dolgozik. Személyeit 9 rendbe csoportosítja, s közöttük előzőitől átvett alakok sokszorosított másaival is találkozunk: így a Krünger Sollicitusának megfelelő Ophiletes posztónyíró mellett ott van még egy szegény özvegy gyermekével, azután két paraszt; a parasiták száma is egész kis sereggé szaporodik; Macropedius Molobrusa mellé kerül még két landsknecht feleségével és fiával, továbbá Mimus Leimstengler; orvos is három szerepel s pedig nem csekélyebb egyéniségek, mint Hippocrates, Galenus és Theophrastus Paracelsus. Nagy gondot fordít szerző a megfelelő színpadi pompa kifejtésére is erre kínálkozó jelenetekben, így pl. a gazdag temetésénél, melyben a következő személyek vesznek részt: két menetvezető fehér botokkal, négy sipos görbe kürtökkel, nyolcz — zsákba öltözött — zsidó, kik a tetem előtt mennek, a phariseusok és a levita, a halál egy fekete zászlócskával, melynek felirata: Veni, vidi, vici; azután hat halottvivő, a czimerhordó, a gazdag testvérei gyászruhában, a trabantok lefelé fordított alabárdjaikkal, egy nőcseléd, egy fekete vánkost vivő fiú, a gazdag felesége két gyászruhás férfi kíséretében, a többi matrona, végül Leimstengler és a bolond. A Rollenhagen halála után, 1612-ben megjelent kiadásban a temetésnél tartott hosszas halotti predikáció is a darabba van foglalva (az első kiadás mellett külön jelent meg, mint fennebb láttuk, a gyászbeszéd), kiáltó jelét adva, mennyire összetévesztették e kor drámairói a prédikáló széket s színpadot.

A darab jelenetekre tagolt 5 actusból áll. Az általános «argumentum» kívül minden actus tartalma külön-külön is előre van bocsájtvá s az egyes actusokat karének zárja be. Ha drámánk alkotó elemeit vesszük szemügyre, mindjárt a szereplők sorában akadunk egy pár névre (Molobrus; Dæmones, a gazdag barátja; a vak Typhlus s a sánta Cholus), melyek Macropediusra utalnak bennünket s a darab jó részének (50 jelenet közül 22-nek) csakugyan *Lazarus Mendicus* a forrása. E jelenetek a következők:

Lonemann-Röllenhagen.

Macropedius.

I. 1—3, 8, 9.	=	I. 1, 2, 3.
II. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.	=	I. 4, 5, 6—7, 8. II. 4, III. 1, 3.
III. 1, 3, 7, 15, 16, 17.	=	III. 5. IV. 1, 2—3, 4—5, 6, 7.
IV. 3, 8, 9, (?) 12.	=	IV. 8. V. 3, 1, (?) 2.

A bibliographiára vonatkozólag l. Goedeke, Grundriss II. 370. l. és K. Th. Gaedertz, Gabriel Rollenhagen 118. s k. l.

Eredetijének különben nem egyszerű fordítója, hanem több-kevesebb szabadsággal dolgozza át Macropedius szövegét. Így jár el másik forrásával, Krügingerrel szemben is, kinek darabjából néhány mozzanat szintén átkerült az ő Lazarusába. Tőle veszi át a gazdag pénzeit behajtó scribát, a már említett szegény polgárt, Ophiletest, ennek motivumát az özvegy asszony s a két paraszt felléptetésével szerevezve meg, a maga részéről aztán kiinduló pontúl szolgálva Ayrernek. Magyar comico-tragœdiánk negyedik részének *Patientia*- s *Tolerantiája* e két paraszt utolsó változata s legközelebbi rokonságban Ayrer *Dorolt*-ja s *Morholt*-jával állanak. Krüginger darabjából kerülnek továbbá Rollenhagen drámájába a szegény scholastikusok, annak nyomán Jehova személyes megjelenése s végül a gazdag temetési pompájának színre hozatala. Macropediusén s a krimitichauai iskolamester Lazarusán kívül úgy látszik Funckelin darabját is ismerte drámánk szerzője. Erre utal III. actusának 8. jelenete, hol a pinczemester Péter szakácsnak bort visz, ez meg étellel tartja (Funck. Actus I. utolsóelőtti jelenet); Funckelinra vihető vissza alkalmasint az orvosok szerepeltetése is, bár *Lon.-Roll.* e mozzanatot teljes önállósággal dolgozza fel s a szemfényvesztő charlatanok éles satirájává alakítja. Molière orvosai akár e Theophrastushoz járhattak volna iskolába. «Semmi baj, nem kell búsulni», mondja, miután a beteget megvizsgálta, csak kollegái kontárkodták el a dolgot; azután folytatja:

«Diese Krankheit ist nicht ein Fluss
Sondern ein giftig Spiritus,
Ein arsenikalischer Geist
Der mit sein stanck das hertz beschmeist» stb.

Végül kijelenti, hogy gyógyszerül gyöngyökből s drágakövekből kell olajat készítnie s mikor megkapja a drága holmit, markába nevet. Gúnyos éle van darabunk azon jeleneteinek is, melyekben a két rabbi lép fel. Ezeknek *Dedekind Frigyes* «Der christliche Ritter» cz. drámájának hasonló két alakja, Simon farizeus és Ferencz barát szolgált mintául. A protestáns szerző őket is, mint az ú. n. jótetteknek, vagyis inkább az egyház által előírt vallásos kötelességek teljesítésének szószólóit állítja elének s satirájának korbácsát vígan suhogtatja fejük fölött. A szegény Lázárt szívtelenül elutasítják, de bezzeg elszörnyűködnek, mikor a gazdag társasága a szokásos rituális mosakodás mellőzésével akar asztalhoz ülni; a szív jósága szerintük mellékes dolog, egyedül a tör-

vény parancsára kell ügyelni, mindent tisztán tartani, húst nem főzni tejes fazékban, a marhát annak módja szerint vágni le stb. Szóval a farizeus-morál teljes virágjában! A doktorok s papok mellett a katonaságnak is kijut a maga része. A két landsknecht, Nickel Unkraut és Hans Hon, élettől duzzadó, pompás typusa a tunya, falánk, gyáva s e mellett henczegő zsoldosnak. Az élet jelenségeit, az egyes társadalmi osztályok gyöngéit ily kritikus szemmel megfigyelő költőnél a tréfának is komolyabb háttere van; az ő leimstengler-je nem közönséges tányérnyaló, hanem amolyan philosoph-parasita, kinek szemében az egész emberiség egy nagy leimstengler-had, melynek fő csoportjai a papok, királyok, scribák és consiliariusok, katonák, polgárok és parasztok, az ifjak és asszonyok. A gazdag udvari bolondja, Petermann, sem az a nagy-étű bohóc többé, mint Funckelin vagy Müntzer darabjában s később Ayrrernél is, hanem egyike azoknak a kesernyés moralistáknak, kikkel a XVI. század német színpadán oly gyakran találkozunk. Mikor a gazdag jólétével dicsekszik, figyelmezteti:

Es kann sich mancherley zutragn
Ehe man darff guten abend sagn.

Vagy mikor a szolga Lázár haldoklását jelenti, odaszól:

Des Kaisers Koch auch sterben must,
Gut suplein er zu machen wust.

E rövidke idézetek a fönnebbivel együtt szolgáljanak egyuttal drámánk fordulatos, élénk nyelvének jellemzésére. Igaz, hogy néha hosszadalmasan prédikál szerzője, de ez a moralista buzgalmának rovására esik; egyes jelenetei eleven dialogusokkal erős drámai érzékre vallanak s nagyobb művészi öntudatosság mellett e darab kiváló helyet foglalhatna el nemcsak a Lázár-drámakör, hanem általában a XVI. század német drámai termékeinek sorában.

Utolsó XVI. századbeli német kidolgozója a Lázár-themának Ayrrer Jakab, a termékeny nürnbergi drámaíró volt, kinek műve: *Tragedia Vom Reichen Man Und Armen Lazaro, Lucae am 16 Capitel, Mit 6 Actus. Durch Jacobum Ayrrer, der Gerichten procurator Und Burger zu Nurmberg. Angefangen 1 July anno 98*, saját kéziratában maradt reánk, melyet a drezdai királyi könyvtár őriz. A Gottsched gyűjteményéből származó kézirat, melynek jelzése «*Deutschgeschriebenes Comedi-buch*» N. I. M. 4. 22 Ayrrer-

féle darabot foglal magában, köztük három — a legújabb időkig — kiadatlant, melyek elseje a mi Lázár drámánk. *)

A darab régi nyomokon halad. Már a Müntzer-féle «Lázár» tárgyalásánál láttuk, hogy Ayrer azt felhasználta, de ismernie kellett Lonem.-Rollenh. «Lázárját» is, melyből a sanyargatott parasztok alakjait (nála *Morholt, der Paur oder Unterthan* és *Dorolt, der Hindersess*) vette át, sőt alkalmasint forgatta a zürichi névtelen drámáját is; erre utal legalább az orvos és két szerzetes szerepe, kik felfogásban legközelebb állanak a zürichi darab megfelelő alakjaihoz s erre talán a gazdag testálásának nála bőven kifejtett mozzanata is. De egyebekben is mindenütt ismeretes alakok és motívumok; sajátosabb színt erősen hangsúlyozott protestáns iránya s demokrata felfogása kölcsönöznek darabjának, mely e tulajdonságainál fogva hű tükre kora szellemének s méltán zárja be e századbeli társainak sorozatát. A protestáns író gúnyolódó vénája legtermészetesebben a papok jeleneteiben érvényesül, kik a svájci népdráma naiv anachronismusával Ayrernél is katolikus szerzetesek. Persze czudar legények ő kigyelmeik. Mikor Lázár holttestét meglátják, egyikük többek közt így szól:

Doch soll man lengst Verordnet haben
Dass man den Doten dhiet begraben,
Denn Es ist doch der Tode Leyb
Nichts Nutz, dass er off Erden bleib.
Drum gehe mit mir zum herrn Rein!
Er hatt den aller pesten Wein
Vnd ohne zweiffel ein kalts geprhaden,
Dass kann vns zu eim drunkh nicht schaden.
Zu dem furziegl nemb Wir Vns fur
Den armen Menschen vor der Thur.

Iszákosságuknál s nagyéttségüknél csak kapzsiságuk nagyobb. Mikor a gazdag betegségánál megjelennek, a derék barát a következő lelki vigasztalással szolgál neki:

Gnediger Herr, seyd wolgemud!
Zu Gott Eur hoffnung setzen dhut
Vnd auch zu unssem gepett,
Dass wir fur Euch dheten stehd,
In unsere Closter nit auss liessen!
Dess werd ir Uns lassen geniessen

---

*) Keller Adelbert Ayrer-kiadásának V. kötetében a 3159—3230. ll.

In Eurem geschefft vnd Testament.
Gott Eur krankheit zum Pesten wend!

A mily ellenszenvvvel rajzolja szerzőnk e két ingyenélő alakját, oly meleg részvétellel tünteti fel a parasztok jeleneteiben a földesurától sanyargatott jobbágyság kétségbe ejtő helyzetét. Hiába fordulnak szorultságukban urukhoz (Actus I.), ez durván visszautasítja őket s midőn fejjakarva távozni akarnak, utánuk kiált: Uff morgen führtt mir dj Wiltgarn! Hiába szabadkozik Morolt:

Ach, lieber gott, wie sol wir fahrn?
Wir send mit Hunger hart besessen
Und haben gar kein Prod zu essen,
So haben kein Fuder dj Pferd.
Und wo uns eur gnad nit gewert,
So muss wir die hoff liegen lohn,
Mit Weib und Kind ins Elend gahn stb.*)

a gazdag nem könyörül. Nem is csuda, ha a parasztok később uruk temetéséről torkuk szakadtából énekelve távoznak, kijelentve, hogy a «Paurenfeind» halálának senki náluknál jobban nem örül.

A fölösleges, gyakran nehézkes szóáradat átkától Ayrrer sem menekül s ezért meglehetősen vegyes érzelmek között válunk meg darabjától; de így is méltánylattal fogjuk benne utolsó képviselőjét tekinteni drámakörünk naiv, népies csoportjának, mely a következő század Lázár-drámáinak sem jelképeit, sem feszes, de üres szabályosságát nem ismeri.

Mielőtt az abstractiók e fagyos világába lépnénk, még egy angol drámai változatáról kell megemlékeznünk a Lázár-themának, mely ugyan korunkra nem jutott el, de a róla szóló feljegyzések nyomán azt kell binnünk, hogy drámakörünk kiválóbb tagjai közé tartozott. Az angol komédiások 1608 farsangján adták elő Grazban s Mária Magdolna főherczegnő testvérehez, Ferdinandhoz írt levelében következőkép nyilatkozik az előadásról: «... ich khan E. L. nit schreiben, wie schön sy gewest ist, dann khein pissen von puellerey darin gewest ist, sy hat vnns recht bewegt,

*) Hasonlókép panaszkodik a magyar Comica-Tragedia Patientiája (IV. 2.) az őt és társát munkára hajtó Crudelitasnak:

Uram a' hatalmas Istenre kérünk,
Annál immár nagyobbban nem kérhetünk,
Ehel hal meg feleségünk 's gyermekünk,
Harmad napja, hogy magunk is nem ettünk.

so woll haben sy aggiert; sy sein gewiss woll zu passiern für guete Comedianten.» (Idézi: Meissner János, *Die englischen Comœdianten zur Zeit Shakespeares in Oesterreich* cz. műve 79. l.) Ugyancsak e darab szerepel Green dresdai műsorában is 1626. decz. 4-én s később (1646. október 17-én) újra előadják Dresdában, majd 1660-ban Lüneburgban. Keletkezése idejét tekintve magam is azt hiszem, hogy e Lázár-dráma még a XVI. századba tartozik, de eredetijet nem keresem Meissnerrel (i. m. 97. l.) John Bale püspök «Lazarus rais'd from the dead» cz. művében, melyet Hallivell említ a «*Dictionary of Old English Plays*» 142. lapján, mert ez Lazarus redivivus történetét tárgyalja s a mi themánkhoz semmi köze, hanem igenis valószínűnek tartom, hogy az angol eredeti *Ralph Radcliff Dives and Lazarus* cz. ma ismeretlen s nyomtatásban soha meg nem jelent darabja, mely szintén fel van sorolva Hallivellnél, de mind Meissnernek, mind Creizenachnak figyelmét elkerülte. (L. ez utóbbi «*Die Schauspiele der englischen Komœdianten*» cz. munkája bevezetésének azt a fejezetét, melyben a Németországon járt angol komédiások repertoire-darabjainak angol eredetijét kutatja.) Említsük még fel, hogy egy «*Dives and Lazarus*» cz. darabot még a XVII. század második felében is előadtak Angolországban (l. Hallivell i. m. 76. l.) Nem lehetetlen, hogy e dráma szintén azonos Ralph Radcliff darabjával.

(Vége köv.)

BINDER JENŐ.

ALANYTALAN MONDATAINK.*)

A mióta az «Alanytalan mondatokat» nálunk napi rendre tűzték (l. *Közl.* 1890. pótf. 122—220. l. és 1892. 636—643. l.), két értekezés folytatta e megvitatást: Simonyi (a *Nyelvt. Közl.* 1895. 1—14. l.) és Brassaié (*Közl.* 1897. 873—881. l.). Míg emez bölcséleti módszerével inkább elhomályosította a kérdést, Simonyi az ő gyakorlati eljárásával újabb eseteket tárt a figyelmes szakértők elé. De fel nem ment ő sem attól a sürgőségtől, hogy a kérdést ujlag felvessük és más meg más szempontokból megvizsgáljuk. Összefügg az alanytalansággal az alany és állítmány

*) Válaszul az *Alanytalan mondatok a magyarban* cz. cikkre (*Közl.* XXI, 873—881. l.)

mivolta, a «van» ige mondattani szerepe és a személytelen igék mennyisége. Feladatunk lesz, az alanytalanság lényegét megállapítanunk, s az említett két kérdést csak annyiban érintjük, a mennyiben a két értekező, Brassai az ő tévedéseinek eloszlatására, Simonyi újabb esetei más rendszerezésre alkalmat nyújtanak.

Jelen értekezésünkben csak a *nyelvtani* alanyról szólunk és kizárjuk egyelőre az értelmi (észteni, logikai v. pszichológiai) alanyt.

Alany minden nyelvben egy és ugyanaz, csak alakilag különböző. A magyar mondatban alany a *ragtalan főnév* (ház, kéz, láb, stbi), melyen csak személyrag (ház-am, kez-ed, láb-unk stbi) v. többes rag (ház-ak, kez-ek, láb-ak, stbi) lehet. Alany lehet még *melléknév*, *névmás*, *igenév* és *függő mondat*. A *személyes* névmást alanyul nem fejezzük ki, csak ha nyomatékos. Az *első* és *második* személyű alanyra utal az igeállítmány személyraga: megy-ünk, lát-om, érz-ed, ad-sz, hoz-tok. A harmadik személyű ige- és név-állítmány ragtalanul is az alanyra utal; de ha ez az *alanyi név a mondatban hiányzik, alanytalan mondatná válik*.

Alanytalansággal lépten-nyomon találkozunk az irodalomban úgymint a közbeszédben. Beszélünk *valamiről* v. *valakiről*, s ha kérdezzük, hogy miről, kiről, hamarjában nem tudjuk, vagy ha tudjuk, az alanynak külön nyelvtani kifejezőjét nem leljük. A minap egy sűrűen olvasott lapot, a *Budapesti Hírlapot* (1897. decz. 19. sz.) vettem a kezembe, s annak első és második lapján nem egy alanytalan mondatot találtam. Pl. *Japán* meg akarta tartani, a mit *hódított* (t. i. Japán). A *gyermek* nem tudja kivel *beszél* (t. i. a gyermek). A *nyár* hozza meg nekünk az üde levegőt, tölti meg fáinkat gyümölcscsel, keblünket a természet örömeivel. S ha olykor viharra is jár, elesigázott testünknek egészséget is *ad*. A fázós kis *leány* nem volt hős lelkű alak. Nem tudott túrni semmit. Gazdag, elkényeztetett, szeszélyes *leány* volt (t. i. az a fázós kis leány).

Ezekben az előzőleg használt *alany* hozzá értését megkönnyíti a *sza-kadatlan* vagy több mondaton át folytatott *alany* azonossága. De van eset, hogy az író ezt az előre kitűzött *alany* folytonosságát rákövetkező egy-két mondatban alkalmazott más *alanyokkal félbeszakítja*. Pl. u. o. Ez a *bunda* valaha régen édes anyjái volt, színházba járt (t. i. édes anyja) benne. *Kopott* is volt, *gyűrött* is volt már. — A kínai *császár* mit tehet Oroszország és Németország ellen? Gőgösen lenézték a kínaiak Japánt, s még is rohanása a tehetetlen óriást ledönté. Talpra állni azóta *képtelen*.

De legtöbb alanytalanságot találtam ugyanott olyant, a hol az állítmányhoz az előzből egy *viszonyított nevet* kellett hozzá érteni. Pl.: Elképzeltetni az *angolok* boszús ijedelmét, a mikor *látják* partjaik mellett elhajózni a német herceget. — Ne sajnáld azt a fiatal *urat*. Igazi szeretetből *áldozta fel* magát. — A Balkán-félszigetet átengedik a Bal-

kín népeknek, s ha Törökország képes megtartani, legyen a *szultáné*. — A nagygravagyó fiatal *uralkodóknak* nagyobb terveik voltak, a megegyezés a kis keleti kérdésre nézve nyitva hagyta a nagy keleti kérdést, nem *ütköznek* egymással, hogy együtt *ütközzenek* Angliával ott, hol leginkább *sebezhető* (t. i. Anglia). — A *tábornokot* haza hívta (Oroszország), hogy tanácsosal *szolgáljon* a kínai kérdésben. — Keres valamit és kihuzza az asztal *fiókját*; színes színültig *tele van* régi levelekkel.

E példákban az alany az előzményekben lappangott; nevezhetjük e mondatokat Simonyival *lappangó* v. rejtett *alanyu* mondatoknak (l. Nyelvt. Közl. 1895. 7. l.). Az ilyen mondatok alanyának veszett fonálát a német embernek az ő nyelvtana egy «er, sie, es» alakjában kezébe adja, és csakhamar észre véteti vele, hogy az előzőkből melyik szót értse alanyul. A magyarnak ilyenkor egyedül az *értelem* az ő vezérfonala. Mert az egyes v. többes számú 3. személyű állítmány a magyart csak az alany száma iránt tájékoztatja.

A lappangó alany hozzáértése az alanytalan mondat állítmányához annál könnyebb, minél közelebb esik, minél szakadatlanabb az előző alany folytonossága. Ha azonban az alany az előzményekben sem ragtalanul, sem viszonyítva nem volt megnevezve: a kellő alanyt a mondat részeinek *összefüggése* adja meg. Ilyen kényszer alá hozza értelmünket a határozók alkalmazása, és pedig a *módhatározóké*, mint pl. mikor Petőfi ezt akarta velünk értetni, hogy «Csak az virág, a mi tarka; csak az asszony, a ki barna» ezt így alakította: «Csak *ugy* virág, ha tarka; csak *ugy* asszony, ha barna.» — A mutató és visszahozó módhatározó alkalmazása gyakran teremt alanytalanságot, mint *ugy, így* van, volt, lesz, lett, lehet, illik, kell, tetszik, történt, *ugy-e* (bár). Szomorú dolog az, mikor egy 19 éves leány a multról beszél; és még is *ugy* volt (B. hlp. u. o.). Menjünk a kertbe! (Válasz:) *A hogy* tetszik.

További alanytalanságot teremtenek a *helyi* határozók közel és *messze*, mint: Pesttől Budáig nincs *messze*; innen a hidig nagyon *közel* van.

Alanytalanságot teszünk fel még a *részletező -ből* rag mellé alkalmazott *mennyiségi* melléknévek (*sok, kevés elég, annyi*) mellett. Példákat l. Simonyi Nyelvt. Közl. 1895. 7. l.

Az alanyt az előzményekben hasztalan keressük, midőn a *többes harmadik személyű igeállítmányhoz* általában «embereket» értünk. Ilyenek a következők (u. o.). Még Törökországban sem mert beavatkozni a nagy angol, hanem a kis görögöt küldte tűzbe maga helyett s azt *verték* meg Anglia helyett. A dobütés (csunya hang) azt jelentette, hogy ebben a fényes lakásban immár semmi sem az övé, hogy *elvesznek* tőle mindent. Jászberényből *jelentik* táviratban. A miniszterelnök holnap ide érkezik; ez alkalommal véglegesen meg *fogják* állapítani a . . . javaslatot.

Ezt az általános alanyt a német «man» jelentésében értelmünkre a *megszokottság* erőszakolta. Más meg más alany hozzá értésére kényszerít megint csak e megszokottság ilyenekben: *Megvállik* (t. i. a dolog), hogy s mint lesz. Ha *arra kerül* (t. i. a sor, a dolog). Tízet *ütött* (t. i. az óra). Hétre *jár* (t. i. az óra). Őszre *jár* (t. i. az idő). L. Simonyi, Nyelvt. Közl. 1895. 5. l.

Az eddigi esetekben a hiányzó alany értelem segítségével volt előteremthető az előzményekből ott is, a hol alanyul egy egész gondolat szolgált. Az *időjárás*i (személytelen) *igék* (*esik, dörög, villámlik* stbi) és *melléknerek* (*meleg, hideg, sötét van* stbi) a hozzá érthetést is megtagadják (l. Közl. 1892. 641. l. és 1890. pótfüz. 135. l.), ha csak nem keresünk mi is pogány multunkból alanyul hozzájuk olyan isteneket, a melyek az említett szavakban az időjárást előidézeni képesek volnának. Nyelvtanósok ugyanis Miklosich óta bebizonyították (l. Közl. 1892. 637. l.), hogy emez igéket európai és nem európai népek hajdan *személyesen* használták, pl: így: *Zeus dörög Jupiter villámlik, az Ég és, a Felleg havaz, az Istenség borong, dereng.* Idővel vagy a pogánykor elmúltával emez alanyok feledésbe mentek; az emberek alanytalanul is használták és úgy is megértették.*) A pogány istenek eltűntével nyelvünkre egyéb kár sem hárult mint az, hogy nyelvünk ugyanannyi *személytelen* kifejezéssel szaporodott.

A rejtett alanyok egy további sajátságos neme áll elé, mikor a mondatot *csak egy állítmánynév* képviseli, független v. függő, egyszerű v. jelzett, főnév v. melléknév. A legközönségesebb e fajta mondatot ejtjük *bemutató*sok alkalmával, midőn *állítmányképen* mondjuk a bemutatott személy pusztá *tulajdonnevét* és *alanyul* értjük hozzá magát a *személyt*, melyre szemünkkel v. kezünkkel mutatunk, így: *Kovács ur, Berta testvérem, Kazacsay barátom*, a mi a. m.: ez Kovács ur, az B. testvérem, az K. b.

Egy másik fajta alanytalan mondat egyedüli állítmánynévvel, ha ezzel a megelőző mondatban foglalt egy *gondolatra* mint *alanyra* utalunk, így: A felhőkben látjuk a pusztán levő falu képét. (Válasz:) *Mesebeszéd.* Te meg fogod ezt tanulni. (Válasz:) *Kötelességem.* A rossz gyermekek nem tisztelik szüleiket. (Felkiáltás:) *Gyalázat!* — Azért ezen egyedüli főneveket kísérheti egy-egy *jelző*, a nélkül hogy az egyedül álló állítmány mondatyszerűségén valamit változtatna.

Az egyedül álló állítmánynév helyzetét megkönnyíti egy függő mondat, mely az ő alanyát rejtő egy másik mondatra következik, pl. így: Meggyőződött idővel, *hogy igaz s nem álom.* Attilát úgy hitták, *hogy az*

*) L. kül. Puls, *Ueber d. Wesen der subjektlosen Sätze.* Flensburg, 1888. Progr.

isten *ostora*. A hová az idő lép, omlik, *ha kő ha vas*. Viseld gondját, *mert* isten *adománya*. Mosd meg arcodat, *hiszen* merő *vér*. S a kit látok, *tündér-e vagy leány*. *Tolvaj-e vagy farkas*, a ki elment. — Könnyen pótolja az alanytalan állítmányt a függőségben melléknév is, pl: Megnézte a csöp vért, s ízlelte, hogy *édes*. Várok, míg nem mondod, hogy *elé*g. Az úton, ha *göröngyös*, botlik a láb. Hagyjátok e tájat, mert nem *meleg*. Megverem, bírok vele, *hisz vén*.

Az egyedüli állítmánynévvel szemben ott állt az alany a bemutatott személyében vagy mint a gondolat egy megelőző mondatban. Az alanytalanság e nemeihez csatlakozik mikor az *alany helyét igenév* (infinitivus) v. *mondat tölti be*. Az ilyen alannyal is szemben lehetnek egyedüli (állítmányképes) nevek, de állítmányi igék is. Kezdjük ez utóbbiakon.

Az alanytalan mondat állítmánya ezekben ige: Nem *árt* meggondolni. Mit *ér* nyelnem a száraz kortyokat. Jól *esik* fügét mutatni a zsarnoknak. *Fájt* elbeszélni mindezt. *Fáj*, ha megvágod az ujjadat. *Illik* ezt tudni. *Illik*, hogy az öreg tisztelje az ifjú. El *kell* pusztulni a hidegben. Azt látni *kell*. *Kell*, hogy isten is megjutalmazza a jót. Mindezt nem *lehet* elmondani. *Meglehet*, hogy sok a pénze. *Van* mit csinálni itt eleget. *Volt* mért vesződni vele. *Volt*, a ki felelmeje.

Méltán csatlakoznak az igeállítmányokhoz az egyedüli *névállítmányu* mondatok, melyekben hasonlóan igenév v. függő mondat pótolja az alanyt: *Áldás* ott lenn porladozni. *Baj*, hogy atyád meg nem érkezett. Leghívebb *barátom*, kit soha sem kaptam hazugságon. Sétálni a fűben és a fák közt ülni, mily *boldogság*. Életemnek egyik *célja* küzdeni a zsarnokság ellen. *Csuda*, ha már eddig haza nem értek. *Csúnyaság*, a mit mivel. *Gyermekdolog* inkább szomjazni mintsem más poharából inni. *Fájdalom*, hogy csak álmaimban látom őt. *Galamb-e* igazán, a mi ott száll. Veled élni mily *édes gondolat*. *Hazugság*, amit annyiszor hallottam. *Ideje* végre a szót ketté vágnom. *Kár* várnod őt. *Kár*, hogy pénze még meg nem került. *Kötelesség* munkálni a honért. *Öröm* volt látnom téged. Akkor *szégyen* volt magyarnak lenni. *Szégyen*, ha elvesztetted a jó hírnevet. *Szerencse*, ha látták az emberek. Érette mennybe repülnünk nem lesz *szükség*. *Szükség*, hogy erőnket több felé mutassuk. Hasztalan *törekvés* nekik ellent állni. *Vétek* a közügyi terhet el nem fogadni. — Hogy a melléknév is, mint pl. *jó, rossz, dicső, gyászos, káros, igaz, könnyű, lehetséges*, stbi betölti ugyanilyen alanytalan mondatokban egyedül az állítmány helyét, azt a főnévi példák után bizonyítani felesleges.

A független igenév eseteit, mint «Ritkán *hallani* ily zajt, Sokszor *látni* hulló csillagot, Nem *tudni*, mikor jön a farkas» alanytalan mondat számba nem venném,*) mivel alany és állítmány egy ilyen

*) L. Simonyi, *Nyelvt. Közl.* 1895. 4. l.

igenévben még együtt szunnyadozik, az egyik a másikból még ki nem bontakozott, hogy alanytalannak lehessen mondani.

Az előző példákban láttuk, hogy *egy-egy névszó* képez egy állítmányt és egyszersmind *egy mondatot*, mint: *mesebeszéd, kötelesség, gyalázat, kár, baj, szerencse, jó, rossz* stbi. Tudásaink közt sokan sejtik, de kevesen tudják, hogy ez az egyedül állhatás a *magyar név állítmányképességén alapszik*, a mit egy német tudós, *Schoemann**) így fejezett ki, hogy «es gibt *Verba*, die zugleich *Nomina* sind.» Ha t. i. mondhatjuk egyedüli igével egy említett N-ről, hogy *betegskedik*, modhatjuk névleg is róla: *beteg*. Ha bizonyos munkásokról mondjuk, hogy *tevékenykednek* mondhatjuk róluk névleg, hogy *tevékenyek*. Ha Ferencz József-ről mondjuk, hogy *uralkodik*, mondhatjuk azt is, hogy *király*. Mind a három esetben mondatot ejtettünk, alanytalan mondatot, melynek alanyát értelmünk adta meg, németül: *Er ist krank, Sie sind thätig, Er ist König*.

Egy szó egy mondat, ezt már Finály (*Hogy is mondják ezt magyarul* 1888, 36. l.) is tudta. De «kevésnek» hiszi az ily példák számát, holott idézett műve ugyan e (36.) lapján a 38. sorban «van» nélkül képzett névállítmányos mondat tizenkettő (12) van. Mi, a kik a névállítmány egyedüliségből az előbbi példák után arról győződünk meg, hogy a *név igereszerősége sajátága nyelvünknek* és pedig gyakori sajátága, e jelenség magyarázata véget nem fogunk az európai nyelvekben helyén való «van» kihagyásához folyamodni. Már 1865-ben róttá meg Miklosich (id. h. 210. l.) azokat, a kik a magyar név igereszerőségét nem ismerve, a «van» kihagyásáról beszéltek. «Im Magyarischen wird nämlich, nach einer allerdings nicht vollkommen correct formulirten Regel der Grammatiker das Verbum «van» ausgelassen. Nálunk mai nap is Brassai nézete az uralkodó,**) mely szerint egyedüli névállítmány csak «van» kihagyásával képzelhető, s meg sem gondolja utána senki, hogy «van» igét csak onnan lehet kihagyni, a hol az valaha volt.

Hogy a magyar állítmánynév örök idők óta «van» nélkül volt, azt már a HB. is bizonyítja, midőn mondja, «*kik azok, mi vagyunk*», az az, «*a mik ők, azok vagyunk mi is.*» Zolnai (*Nyelvml.*-68. l.), a ki ezt külön magyarázat tárgyává tette, nyelvünk öme régi tulajdonságát meg a helyet sem jegyezte, észre sem vette. A jeles nyelvűbuvár ennek a sajátágunknak a megjegyzésére a többi nyelvemlékeknél sem vett alkalmat.

A *magyar név igereszerű természeténél fogva állítmányképes szó*,

*) L. Miklosich, *Die Verba impers. im Slavischen* 1865, 208. l.

**) L. A magy. bőv. mondat 1866. Ezt a nézetét Brassai ugyan vissza vonta Gabelentz műve óta összes tévedéseivel együtt. A mondat dualismusaiban (L. Kicska, *Alany és Állítmány*, Nyelvőr 1896). De sem ő (l. Közl. 1897. 875. l.) sem hívei még fel nem ébredtek a tévedések homályából e nyelvi sajátágunk minőségére.

mely, ha kell, a mint láttuk, egyedül is mondatot képvisel. Ettől különbözik az *egyedül álló név*, mikor egy állítmányhiányos mondatnak a maradványa, egy *kihagyásos* (ellipticus) *mondatnak az alanya*. Míg az állítmányképes név igerzerűsége a magyar nyelvnek sajátja (l. *Közl.* 1890, pótk. 126. l.), az állítmányhiányos alany más nyelvekben is lehetséges. Egy ilyen egyedüli nevet, egy kihagyásos mondat maradványát alkalmazzák íróink a körülmények leírásában, a minők az idő és hely. az égi tűnemények és személyek, mint: Borus, ködös őszi idő, a nap nem is pillant elő. Lenn a Dunában a nap képe, Reszket a folyó örömébe. Köröskörül sötét felhő az égen, egy magányos csillag ragyog közepén. Több példát l. *Közl.* 1890, pótk. 136—138. l.

A csonka mondatok más nemeiről l. Simonyi, *Nyelvt. Közl.* 1895, 8—14 l.

VERESS IGNÁCZ.

EURIPIDES ALKESTISE.

1. Hogy a görög dráma a mythosból, mint a nemzeti hagyományok talajából fakadt; hogy a Dionysos-cultusszal szoros kapcsolatban állván, ebből meríté alaphangulatát, szentségét, mélységes vonatkozásait, minden nemzeti költészet alapfeltételét: a *hiedelmet*, mely nélkül költői illusio ébresztése lehetetlenség és költői illusio világa nélkül nincs sem epos, sem dráma: ezt nemcsak a görög drámairodalom régi kutatói ismerik el, de még azok is, kik az Aristoteles dramaturgiájának százados uralma ellen támadnak, és kik igyekeznek a görög — kivált az attikai drámát nem az erkölcsi hatás, nem a híres katharsis szempontjából fogni föl. Ezek sorában úgy kiváló tekintélyénél, mint alapos tudásánál, éles tehetségénél fogva Wilamowitz Moellendorf berlini tanárra hivatkozom, Wilamowitz: *Einleitung in die attische Tragödie* cz., Berlin 1889. megjelent művére, mely Euripides Herakléséhez képezi a bevezetést. *) Wilamowitz bírálata alá vévén az Aristoteles-féle híres meghatározását a görög tragédiának kimutatni igyekszik, hogy nem a szánalom- és félelemgerjesztés, tehát épen nem ethikai célja van az attikai drámának, hanem egyszerűen a nemzeti eposnak a lyrikusok, kivált Ibykos, Stesichoros, részben Pindaros által fentartott hagyományaiból tisztán attikai talajon a Dionysos-kultus kapcsán kifejtett külön műfaj, melyhez a dithyrambon keresztül jutott a görög múzsa. Az a bíráló, melyet az aristotelesi állás-

*) Ujabban, 1895-ben két kötetben adta ki Eur. *Heraklését* szövegkritikával kommentárral, fordítással ellátva.

pont fötényezőjéhez *δι' ἐλέον καὶ φόβον περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παιδευμάτων χάδαρσιν* fűz (p. 109 és köv.) elég frappáns, bár alaptévedésben szenved, mert az ethikai hatás a kultus fogalmától elválaszthatatlan, a görög dráma pedig a kultusszal szoros kapcsolatban áll. Elég frappáns, mert csakugyan a megható és megrázó részleteken kívül, kivált Euripidesnél a mai dráma vegyes érzelmei is beszövdődnek, mint Orestesbe és épen azon Alkestisbe is, melyet épen sajátos jelleménél fogva választottam ki fejtegetésem tárgyául. A *μυησίς πράξεως . . . δρώντων καὶ μὴ δι' ἀπαγγελίας* — elve sem alkalmazható teljesen Aischylosnak egy oly tragédiájára, milyen a *Hiketides* a megmaradt darabok sorában és a milyen az *Εὐρώπη ἢ Κᾶρες* cz. töredéke, mely Sarpedon halálát tartalmazza. Nyomon követi a Homeros II. II. (XVI.) 638—684. A drámai elem: az anya, Európa, megrázó sirlalma. Néha az egész dráma egy jelenetbe központosított megrázó összefoglalása a helyzet tragikumának, mint Euripides *Ἰκέτιδες*-e: a Kapaneus máglyájára rohanó Euadne hősieis önfeláldozásában emelkedik tragikai fenségre. — A tragikus kifejlést az Eumenidákban, Iphigeniában, Alkestisben, Philoktetesben és több más darabban hiában keressük. Nem bocsátkozom bele Wilamowitz bírálatának méltatásába, csak konstátálom, hogy még az ő meghatározása értelmében is, leghelyesebb az *Alkestis* mythosával foglalkozni elébb és ennek feldolgozásának méltatása kapcsán tárgyalni Euripides drámai költészetének jellemző vonásait, hogy így a *tárgy*, a *mese* és aztán a *tárgy és mese* feldolgozása mintegy kidomborítsa az *Alkestis* jellemét.

Mert mi az attikai dráma Wilamowitz szerint? Theophrastos alantjárónak látszó felfogása, mely szerint a tragédia: *ἡρωικῆς τύχης περίστασις*, míg a komedia: *ἰδιωτικῶν πραγμάτων ἀκίνδυνος περιοχὴ* közel jár az igazsághoz. Szerinte «*eine attische Tragödie ist ein in sich abgeschlossenes Stück der Heldensage poetisch bearbeitet in ernabenem Stile für die Darstellung durch einen attischen Bürgerchor und zwei bis drei Schauspieler, und bestimmt als Theil des öffentlichen Gottesdienstes im Heiligtume des Dionysos aufgeführt zu werden*». Ha elolvassuk azt a hat lapnyi bevezetést, melyet az Euripides Heraklesének második kiadása elé bocsát: eleven képét látjuk megrajzolva ennek a lényeges körülménynek, melyet meghatározásában így fejez ki: «*bestimmt als Theil des öffentlichen Gottesdienstes im Heiligtume des Dionysos aufgeführt zu werden*». Nyomós érvül hozza fel ez álláspont mellett, hogy a tulajdonképeni történeti tragédia a görögöknél nem birt virágzásra jutni. Nem, mert a *ἱστορίη* és *μῦθος* összeolvad. A mondát még Aristoteles is történetnek veszi. Miért szorítkozott hát a görög dráma a mythikus hősök körére? Mert a drámai költők mintegy a homerosi rhapsodok utódai: a Homeros asztalának morzsáit szedegeti föl Aiskhylos: ebben igazat mond. Még mikor tisztán történeti tárgyat is vesz föl a költő, mint Euripides,

midőn jótevője és bőkezű házigazdája, a makedon *Archelaos* dicsőítésére szánt darabot ír: mythikus *hőst* keres az *Archelaos* családfáján és összeköti a *Heraklidák* töténetével. Wilamowitz abban a beható szakértelemmel és azért finom szellemi belátással írott tanulmányában, melynek címe: *Geschichte des Tragikertextes* kivált a francia philologia tévedései ellen fakadván ki: a philolog feladatát oly öntudatos szabotossággal tünteti föl, hogy szükségesnek tartom e helyen ismertetni. Mi e feladat? Nem előre megállapított dogmából kiindulva foglalkozni tárgyával; mint tevő a francia philologia, midőn a híres háromegység elvét Aristotelesből kimagyarázva ráerőszakolta a régi görög dráma felfogására. A philologus az irodalmi művet mint a történelmi tényezők közreműködésével létrejött egy korszak szellemében, írója egyéni fejlődésének, írói pályájának bizonyos fokán alkotott terméket elemzi és adja meg a kulcsot annak megértéséhez. A görög drámánál e feladat a legbonyolultabb. Ugyanis valamint az archæologiai kutatás — mondja igen helyesen és megczáfолhatatlan igazsággal — az V. évszázad építészetére, szobrászatára és festésére mint központra visz vissza minden jelenséget, így van a dolog a szellemi élet minden terén.

Az egész görög költészet a drámában éri el tetőpontját, melyben az eposz és lyra képezték az alsóbb fokokat és ugyanez adott életet a sokratikus dialognak és a menanderi vígjátéknak. Az egész görög történet tetőpontra jut az V. században.

A tragédia az attikai birodalom költészete: ez eleget mond arra, hogy a hellenizmus történelmi felfogása a görög dráma ismerete nélkül képzelhetetlen és nagyon súlyos következményei volnának egy oly felfogásnak, mintha Euripidesnek a történetíróra nézve nem volna nagyobb becsé mint akár *Anakreon*nak, akár *Aratos*nak.»

A philologus voltaképi feladatát így határozza meg: «A philologiai feladat az idegen egyéniség felfogásában áll. Idegen lélekbe kell behatolnia, akár egy egyes, akár egy nép lelkébe. Saját egyéniségünk feláldozásában rejlik a mi erőnk. Bennünk philologusokban mint ilyenekben semmi sincs sem a költőből, sem a profétából, míg mind e két tulajdonsággal a történésznek bizonyos fokig birnia kell. De lenni kell bennünk valaminek a színészből, nem a virtuozsból, ki szerepébe a saját szellemének fényét viszi be, de a valódi művészből, ki a halott szóba saját szívének véréből önt életet.» A cél: a modern olvasónál pótolni lehetőleg azt a tudást és hangulatot, mit a régi olvasó vagy a régi nézőközönség hazulról hozott magával. Erre való az igazi kommentár, mely a régi verseket a régi meleggel, a régi fényvel eleveníti meg: *Non fumum e fulgore, sed e fumo dare lucem.* (Hor. A. p. 143, 257.) Ily felfogás megkívánja egy oly drámánál milyen az *Alkestis*: megvilágítani

a) a mythost; b) Euripides felfogását a mythosszal szemben; c) a

műértéket megbecsülni, melyhez a kulcsot az összehasonlító irodalom-történet adja meg.

I. Az Alkestis-mythos.

2. Alapul vehetjük Dissel Károlynak: *Der Mythos von Admetos und Alkestis*¹⁾ cz. értekezését, mely az eddigi kutatásokat mintegy egybefoglalja; kitűnő részletekkel találunk *Aug. Jul. Edm. Pflugk* Alkestis kiadásához írt bevezetésében, melynek második kiadását eszközölte *Reinhold Klotz*,²⁾ valamint *Roscher*: *Ausführl. Lexicon der griech. und römischen Mythologie* I. k. 1884.; *Baumeister*: *Denkmäler des klass. Alterthums*. München-Lipsee 1885. I. 44 és köv. ll.

Az Alkestis mythost két irányban lehet fölfogni és magyarázni: az összehasonlító mythologia és a nemzeti hagyomány szempontjából Baumeisternél és Disselnél az előbbi magyarázatot találjuk; Euripides darabja minden esetre az utóbbi irány követését kívánja meg. Disselnél megtaláljuk az előző magyarázatok bírálatát, *Roscher* Lexiconja mondhatni *Dissel* magyarázatát mintegy magáévá teszi; Baumeisternél azonban egészen más felfogás nyilvánul. A plasztikai művészet a tragédia álláspontján áll.

Lássuk a mythost főbb vonásokban, mert az Euripides darabja határozottan a népmesével függ egybe, melyben annyi csodás elem vegyül bele, hogy majdnem *epikus* szerkezetre vall. A scholiasta már az Alkestis első verséhez megjegyzi: ἡ διὰ στόματος καὶ δημώδης ἱστορία περὶ τῆς Ἀπόλλωνος θητείας παρ' Ἀδμήτῳ αὐτῇ ἐστίν, ἣ κέχρηται νῦν Εὐριπίδης. οὕτω δὲ φησι καὶ Ἡσίοδος καὶ Ἀσκληπιάδης ἐν Τραγωδοῦσι. A scholiasta észrevétele a mi felfogásunknak ad igazat. Csodás elem Apollo pásztorkodása Admetosnál, Admetos házassága, betegsége, Alkestis visszahozatala az alvilágból és titokteljes hallgatása az Euripides darabja végén. E csodás elemek közé van szőve az igazi emberi dráma, az igazi női önfeláldozás megható képe. Mi hát a mythos?

A mythos feloszlik három részre: a) Apollo szolgálata, b) Admetos házassága, c) Alkestis halála és alvilágból történt visszatérése.³⁾

a) Asklepios, Apollo fia, orvosi tudománya által a halottakat föltámasztá. Zeus tartván attól, hogy így Pluto birodalma elnéptelenül, villámmal sujtja le. Euripides híven követi e hagyományt. Alk. 127:

¹⁾ Brandenburg 1882. 1—19. l.

²⁾ Lipsee, 1858.

³⁾ Klasszikus források: *Apollodoros* Lib. I, 9. 14. 15. III, 10. 3. *Hyginus* fab. 51. 52. *Zenobius* I, 18. *Apostolius*: Cent. II, 71. 72. *Arsenius*: Violetum p. 42. *Fulgentius* Mythol. Lib. I, 27. *Eudocia* Eclogája Eustathius II. s. 711. verse alapja p. 326. Euripides scholionjai.

δμαθέντας γὰρ ἀνίστη
πρὶν αὐτόν εἴλε Διόβολον
πληκτρον πυρὸς κεραυνίου.

E miatt felindulván Apollo megölte a kyklopsokat, kik Zeusnek a villámot szolgáltatták.

οὐ δὲ χολωθείς τέκτονας Δίου πυρὸς,
κτεῖνε κύκλωπας.

Pherekydes el akarván enyésztetni azt a nyílt ellenmondást, hogy Apollo isteneket ölt volna meg, azt állítja, hogy ezek fiait ölte meg. Ugyanis a mennyköveket gyártó Brontes és Asteropes istenekhez hasonló lények voltak :

οἳ δ' ἦτο: τὰ μὲν ἄλλα θεοῖς ἐναλίγκιοι ἦσαν
μοῦνος δ' ὀφθαλμός μεσσω ἐνέκειτο μετώπῳ

mint Hesiodos a Theog. 142 és köv. sorában írja. Goettling Hesiodos kiadásában a XLIX. töredékben olvassuk :

πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε
χῶσας ἅπ' Οὐλύμπου δέ βαλὼν πολέοντι κεραυνῷ
ἔκτανε Λητοῖδην, φίλον σὺν θυμὸν ὀρίνων !

Pherekydes (ed. Sturz. p. 82. ed. II.) mondja : κτείνει δὲ αὐτοὺς Ἀπόλλων Διὶ μεμφθεὶς, ὅτι κτείνει Ζεὺς Ἀσκήπιον τὸν παῖδα αὐτοῦ κεραυνῷ ἐν Πυθῶνι ἀνίστη γὰρ ἰώμενος τοὺς τεθνεῶτας. Zeus haragra lobbanván, fiát szolgálatba adta Admetosnak, ki Thessaliában Pherai királya volt. Itt van az igazi népmesei vonás. Ismerjük Thebæ csodás építését, ismerjük Ilion építését, melyben Poseidon és Apollo vesznek részt, ismerjük a középkor regéit az ördög hídjáról, melyet Longfellow beszélő *Arany legendájába*. Helyesen mondja Dissel, hogy népköltészeti hagyományból meríti Euripides meséjének több részletét. Hiszen Alkestis 445 és köv. így zeng a kar :

Πολλὰ σε μουσολόγοι
μέλφουσι καθ' ἐπτάτονόν τ' ὀρέαν
χέλυν ἔντ' ἀλύροισ κλέοντες ὕμνοις,
Σπάρτα κύκλος ἀνίκα καρνείου περινίσσεται ὄρας,
μηγὺς ἀειρομένας
παννύχου σελάνας
Λιπαραιῶσι τ' ἐν ὀλβίαις Ἀδάναις.

Apollo e pásztorkodására nézve érdekes Panyasisnak, Herodotos nagybátyjának töredéke, melyet Alex Kelemen őrzött meg Protrept. p. 30. Pott.

τλῇ μὲν Δημήτηρ, τλῇ δὲ κλυτός Ἀμφιγυῖεις
 τλῇ δὲ Ποσειδάων, τλῇν δ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων
 ἀρδὸρι παρὰ θνητῷ θητευσέμεν εἰς ἐνιαυτόν.
 τλῇ δὲ καὶ ὀβριμόθυμος Ἄρης ὑπὸ πατρὸς ἀνάγκης.

Van a hagyománynak egy másik verziója, mely szerint Apollo Admetos iránti szerelemből tevő e szolgálatot. Rhianus és a Homeros II. II. 766-hoz a velencei scholion követi e hagyományt. Kallimachosnak Apollóra írt himnuszában fordulnak elő a következő versek:

Φοῖβον καὶ Νόμιον κικλήσκομεν ἑξέτι κείνων,
 Ἐξότ' ἐπ' Ἀμφρυσῶ ζευγίτιδας ἔτρεφεν ἵππους
 Ἡθδέου ὑπ' ἔρωτι κεκαυμένος Ἀδμήτοιο.
 Ρεῖά κε βουβόσιον τελέθοι πλέον, οὐδέ κεν αἶγες
 Δέουσιντο βρεφών ἐπιμηλάδες, ἦσιν Ἀπόλλων
 Βοσκομένης ὀφθαλμόν ἐπήγαγεν εἰς ἐν ὕπαρνοι,
 Ἦδὲ κε μουννοτόκος διδυματοκός αἰψα γένοιτο:

Plutarchos Numa. 4. καὶ οὐ πλημμελοῦσιν οἱ τὸν Φόρβαντα καὶ τὸν Ἰάκινθον καὶ τὸν Ἀδμήτον ἐρωμένους Ἀπόλλωνος γεγονέναι μυθολογοῦντες. Nem is mulasztják el az egyházi írók az antik mythos immortalis szellemét Apollo meséjével is igazolni.

Lactantius divin. inst. I. 10. Quid Apollo pater eius? nonne ob amorem, quo flagravat, turpissime gregem pavit alienum. Érdekes Donatus felfogása, melyet Vergilius életrajzába sző, mely szerint a pásztorköltészet a pásztor Apollónak köszönheti eredetét. Alii Apollini Nomio pastoralis scilicet deo, qua tempestate Admeti boves paverat.

Az összehasonlító mythologia e mesét így magyarázza: *Admetos* = legyőzhetetlen, Pluton mellékeve. Apollo: a nap egy évi szolgálatra hozzá szállt-le = a téli elhalványulás, melyre a tavaszi újjá születés származik. Így magyarázza Baumeister «Denkmäler»-je Alkestisnek alvilágra szállását. Mind a két magyarázat a tulajdonnevek etymologiai magyarázatán épül = *ἀδμητος* és *ἀλχη-στις* = *legyőzhetetlen* és *erős*. Alkestis tehát a *Persephone* mellékalakja. A természet téli halálát és tavaszi föltámadását jelentené. Minthogy az Apollo-mythosával szoros kapcsolatban áll: tagadhatatlan nyomai látszanak az ős indogermán-mythosnak.

E pásztorkodásra utal Homeros II. II. 766 és köv., hol ez áll:

Ἴπποι μὲν μέγ' ἄρισται ἔσαν Φηρητιάδαι
 τὰς Εὐμηλος ἔλαυνε, ποδῶκεας, ὄρνιθας ὦς
 ὀτρυχάς, οἰετάας, σταφυλῇ ἐπὶ νῶτον ἔϊσας
 τὰς ἐν Πηρείῃ θρέψ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων.

E passus bizonyítja, hogy a néphagyomány ős forrásánál Homeros-nál már él e hagyomány.

Az összehasonlító mythologia világánál a tisztán görög etymon meglehetősen találkozik az ős indogerman *dam*: megszelídíteni, hajlítani és az *arka* = napfény, napsugár = napisten szóval, mely a szkr. *arc* = fényleni, sugározni = *ἀλκή* = *ἡλκή*. Föl is használja *Dissel* e magyarizatot Alkestis nevének megfejtésénél. De lássuk a mythos második részét, mely Admetosra vonatkozik.

Míg Apollo Admetosnál szolgált, ez megkérte Pelias legidősebb leányát, *Alkestist*, ki Diodoros szerint (IV. 52.) egyedül nem vett részt nővérei apagyilkosságában, melyet Medea tanácsára követtek el: *μόνην δ' Ἀλκῆστιν δι' εὐσεβείας ὑπερβολὴν ἀποσχέσθαι τοῦ γεννήσαντος*. Ez Alkestisről emlékszik meg Homeros II. II. 713:

Εὔμηλος, τὸν ὕπ' Ἀδμήτῳ τέκε διὰ γυναικῶν

Ἀλκῆστις, Πελίῳ θυγατρῶν εἶδος ἀρίστη.

Pelias csak annak akarta leányát nőül adni, ki hozzá egy oly fogaton jó, mely elé egy vadkan és egy oroszlán van fogva. Ebben is Apollo segíté meg Admetost és befogja a két vadat.

Az amyklai trónon ép e jelenet van megörökítve, mint leírja Pausanias III. 18, 9. *Τελευταῖα Ἀδμητός τε ξυγνύων ἐστὶν ὑπὸ τὸ ἄρμα χάπρον καὶ λέοντα καὶ οἱ Ἱρῶες ἐπιφέροντες χοῶς Ἑκτορι*.

E nász csodás előfeltétele szintén népmesei jelleggel bír, még inkább azzal az első éjszaka. Admetos a hálószobát kígyókkal találta megnépesítve, midőn belépett. Artemis nehezített volna meg Admetosra, mert elfeledett volna neki áldozni. Tehát ép ellenkező vétséget követett el, mint Hippolytos. Ez megvété a szerelmet és ezzel megsérté Aphroditét. Admetos megsérté Artemist. Apollónak sikerült kiengesztelni kedves hőse érdekében nővérét, sőt midőn Artemis haragja Admetosra nézve végzetes halált hozott volna, megnyerte a Móirákat, hogy Admetos életét meghosszabbítsák. Ezek meghosszabbíták azon feltétellel, ha valaki akad, ki kész magát feláldozni. Hogy nyerte meg a Móirákat? Itt ismét a leg helyette naivabb népmesei mozzanat játszik közre.

A scholiasta a 12. és 33. vershez szövi a következő észrevételt: *οἶνω γὰρ ταύτας, φασί, τῶν λογισμῶν ἀπαγαγὼν ἐξήτησατο Ἀδμητον, οὕτῳ μέντοι, ὥστε ἀντιδοῦναι ἑαυτοῦ ἕτερον τῷ Ἀιδῳ*. Pflugk azt gyanítja, hogy a scholiasta ez adatot az Aischylos Eum. 713. és következő sorai nyomán írja:

Εὐμ. Τοιαῦτ' ἔδρασας καὶ Φέρητος ἐν δόμοις
Μοίρας τ' ἔπεισας ἀφθίτους θεῖναι βροτοῦς.

Ἀπ. οὐκ οὖν δίκαιον τὸν σέβοντ' εὐεργετεῖν
Ἄλλως τε πάντως χῶτε θεόμενος τύχοι;

Εὐρ. Σὺ τοι παλαιᾷς δαίμονας καταφθίνας
οἶνω, παρηπάτησας ἀρχαίας θεάς.

Érdekes *Valerius Maximus* Lib. IV. 6, 1. előforduló helye, hol Admetos rovására fölmagasztalja T. Sempronius Gracchust, ki hasonló körülmények közt: hajlandóbb volt maga önönéletét feláldozni, mintsem nejétől ily áldozatot várjon.

Következik a mesének az a része, mely Euripides darabjának voltaképi tárgya. Alkestis önként vállalkozik a helyettesítésre. Seneca elragadtatással mondja róla, *Consolatio ad Helviam* 1—17: nobilitatur carminibus omnium, quae see pro coniuge *vicariam* dedit.

Meg kell említenünk egy anachronismust, mely a néphagyományok gyermekies felfogását jellemzi. Ugyanis Alkestisnek Peliasnak az a gyermeke, ki egyedül nem vett részt az atyagyilkosságban és otthon érte atyja halálát és mégis Peliastól Admetos az Apollo segítségével befogott fogaton hozza el. Peliasnak Apollodoros szerint (I. 9, 10.) neje *Anaxibia* vagy *Philomache* volt, leányai Peisidike, Pelopeia, Hippothoe, Alkestis.

Alkestis halálát és az alvilágból visszatérését az teszi érdekessé, hogy a Herakles-mythosszal szövéődik össze. Herakles a monda egyik verziója szerint bajt vív a *Thanatosszal* és így menti meg és hozza vissza Alkestist; a másik verzió szerint Pluto és Persephone meghatva Alkestis hűsége által: bocsátják vissza. Ez utóbbi felfogást találjuk meg Platon *Symp.* p. 179. B.¹⁾ Lesz alkalmunk látni, hogy a képzőművészet ez utóbbi verziót örökíti meg, míg Euripides előzőjénél Phrynichosnál az előbbi verziót találjuk meg abban a töredékben, melyet Hesychios őrzött meg s *ἀδαμβέας* vezérszó alatt közöl:

σῶμα δ' ἀδαμβέας γυιοδόνιστον
τείρει ²⁾

Tisztán látszik, hogy a Thanatos és Herakles közt vívott párbajról van szó. Vonatkoznak e jelenetre Euripides *Alkestis* 846 és következő szavai:

κἄνπερ λοχαίᾳς αὐτόν ἐξ ἔδρας συθεῖς
μάρψω, κύκλον δὲ περιβάλω χερσὶν ἐμαῖν,
οὐκ ἔστιν ὅστις αὐτόν ἐξαίρήσεται
μογούντα πλεῦρα.

Sőt hozzátesszi, hogy ha nem sikerül a halál kezéből kiragadni:

¹⁾ Idézi Pflugk kiadása p. 16.

²⁾ A különös képzésű *γυιοδόνιστον* helyett Hermann *γυιοδόνητον*-t vélelmez.

εἶμι τῶν κάτω

Κόρης ἄνακτός τ' εἰς ἀνηλίους δόμους

αἰτήσομαι τε.

(851—853.)

Ez utóbbi kifejezés : a békés rábeszélést feltételezi. És ép e ponton érintkezik a mythos az indogermán nagy mondakörökkel. Ugyanis az a gondolat, melylyel Gyulai Pál «Három árva» cz. remekét végezi :

«Oh a sír sok mindent elfed,
Bút, örömet, fényt, szerelmet,
De ki gyermekét szerette
Gondját sír el nem temette,» —

mélyen belenyúl a népek vallásos hitébe, meggyőződésébe. Elég erre a legősibb költészeti emlékek egyikére, a *Mahâ Bharatának* egyik epizódjára : a *Szavitri* epizódra hivatkoznom.

Szavitri szépséges szép leány volt. Földi fejedelmek nem mertek vakító, isteni szépségre nézni. Atyja elküldi, hogy keressen magának férjet. Ő egy fiatal remetére talált bujdosása közben, Szatjavánra, egy szegény vak király fiára, kit trónjától öcsce fosztott meg. Szavitri megszereti, őt választja férjül. Egy Narád nevű risi véletlenül jelen volt Szavitri nyilatkozatánál. Megjósolja, hogy Szatjaván bár mily nemes, derék, ére-nyes, a remeték legszentebbje :

Ne szeresd őt még se, hidd meg!
Mert rövid öröme hosszú bút szerezne véle te,
Napjai rövidre szabvák és csak *egy* év élete.

Szavitri nem tántorodik meg, követi. Ékszerait, drága ruháit mind eldobja, a remeték szegényes ruháját ölti föl és elmegy férje és ennek agg szülői remete lakába.

Kimondhatatlan boldogságban telik el az év : kiállja vele apósának figyelmeztetése ellenére a háromnapos böjtöt. A végzetes nap Szatjaván az erdőbe készül fát vágni. A rengeteg sűrűségbe is követi férjét, ennek minden ellenzésének, kérelmének daczára.

«Nem vagyok semmit se fáradt, ez a böjt nem vert le engem.
Föltevém, hogy elkísérlek, el ne tilts attól, esengem.»

Megható jelenet következik. Férjétől eltitkolja a jóslatot. Szívében halálos aggodalommal, mégis mutat vidám kedvet; figyelmezteti a természet szépségeire. Szépen mondja Szász Károly*), de «mit a természet minden szépsége annak, a ki haldoklónak nézi, csaknem halottúl gyászolja már az egyet, a kit szeret!» Ez a görög tragikusok által annyiszor bámulatosan kizsákmányolt helyzet — irónia kitűnő példája. Épen ilyen Euripides

*) A világirodalom nagy époszai. Budapest, 1881. I, 152.

Alkestisében a vigadó Herakles beszéde, a gyászoló, de gyászát eltitkoló, Admetossal szőtt beszélgetése. Szatjaván favágásközben, egyszerre a halál nyilat érzi szívében. Nejét hívja segítségül. Ekkor jelenik meg Yama, a halál istene a nő előtt. Hurokra veti a férj lelkét.

És a férj lelkét kihúzta s megkötözte hurokkal
Egy hüvelyknyi volt a lélek, Yama mit magának foglal.
És a test — azt Yama élete s lélekzettől így kifosztván
Szépség s báj nélkül hevert ott, mozdulatlan, tétlen osztán.

Ezután következik a nő hősiességének rajza. Addig kér, rimánkodik Yamának, úgy követi félelmetlen bátorsággal, hogy végre Yamát meghatja és ez kijelenti, hogy kérjen bármit, ő teljesíti. Előbb ipának szeme világát kéri vissza; de azért nem áll el előbbi szándékától: követi a férje lelkét őrző istent. Aztán újra meghatja az istent. Ez azt mondja: kérjen akármit, csak férje lelkét ne. Ekkor a szerető nő leleménye kitalál egy oly kérést, mely involválta férje életét, kéri, hogy legyen sok gyermek anyja. Minthogy az ind özvegynék férjhez menni nem szabad: ez annyit jelentett, mint hogy adja vissza férje életét.

Yama ijesztésre, rémítgetésre fogta a dolgot.
«Férjem mellett mi sem ijeszt — merre ő megy: követem
Mindentitt nyomodba járok: adj meg egy kérést nekem.»

A szerelem meggyőzi a halált. Yama enged. És midőn újra azzal a kéréssel fordul hozzá, hogy férje életét adja vissza: Eredj meg van adva, mond az isten. Alig van a világgöltészetben meghatőbb jelenet, mint midőn Szatjaván sejtven a valót, kérdőre vonja Szavitrit: mi történt; Szavitri kitérő választ ad:

Már az égnek árnya hull sötéten,
Majd ha hajnal újra virrad, mindent megtudsz, édesem,
Mert jerünk haza, sietve, kérlek szüleinkhez el,
Nézd, a nap rég lehaladt már, hűs az est, az éj közel.

Nem meglepő találkozás van-e a *hallgatásra* nézve a Mahâ Bharata Szavitrija és Euripides Alkestise közt? Ugyanis Alkestis is szótlan marad a felismerési jelenetben. Admetos kérdi:

Τὶ γάρ ποθ' ἦδ' ἄναυδος ἔσθηκεν γυνή;
HP. οὐπω θέμις σοι τῆσδε προσφωνημάτων
κλύειν, πρὶν ἄνθεοῖσι τοῖσι νερτέροισ
ἀφαγνίσηται καὶ τρίτον μὸλῃ φάος (1143. és köv.)

Ime, a tiszta népmesei vonás. A mese vándorlásnak útján megőrzött ősvonás.

Hogy Platon módosítá a Herakles és Thanatos közt küzdelmet és

Pluto és Persephone engedékenységévé változtatta, ez Plato bölcseلمي költészetével teljesen egybehangzik. C. Róbert ¹⁾ hivatkozik Kritiasra, ki Platon köréhez tartozott és szintén módosítja a Theseus és Peirithoos-féle regét, mely az Alkestis-mese szellemében úgy alakult, hogy Plutót meghatá a baráti önfeláldozás. Plato merész módosítására vall ugyancsak a *Symposion*-ban Phaidros beszédében a következő hely: Ὀρφεία δὲ τὸν Οἰάγρου ἀτελῆ ἀπέπεμψαν ἐξ Ἄιδου φάσμα δειξάντες τῆς γυναικὸς ἐφ' ἣν ἦκεν, αὐτὴν δὲ οὐ δόντες, οἷμα μάλθαξιζέσθαι ἐδόξει. De ha közelebről nézzük e dolgot: az ind mesével a Plato módosította felfogás egyezik.

De térjünk át a mesének egy másik, nem kevésbé ősrégi mozzanatára.

Admetos mikor megtudja a jóslatot, hogy az istenek egy önkéntes áldozat árán hosszabbítják meg életét, hiába kísérté meg atyját *Pherest*, hiába anyját *Periklymenét*, hogy érte feláldozzák magukat: ezek elutasíták e kérést: Alkestis késznek nyilatkozik.

A mesének ép e mozzanatában, mi tiltja nekünk, hogy Dissellel az összehasonlító mythológia módszerével Admetosban valami *naphōst* lássunk és *Alkestis*-ben valami égi tünemény symbolumát keressük. Ugyanis *Dissel*, *G. Hermann* és *Stacke* véleményeit bírálva, a nap mythos körébe téved, mint Max Müller összehasonlító mythológiai felfogása alapján Cox is. *Dissel* szerint: Alkestis a kora reggeli biboros hajnal; Admetos befogja a vadkant és oroszlánt, ez a nap erejét jelenti. A hajnal fogatához a vadkant és oroszlánt kapcsolá a régi symbolika, így a divus *Trajanus* pénzein is ily fogaton jelenik meg *Aurora*. Alkestis halála: esteli eltünése a reggeli szürkülethez oly igen hasonló alkonyinak, mely még egyszer öleli a napot. Herakles napisten, ki a bölcőjébe küldött kígyókat megfojtja: azaz az éjszakát megöli. Ugyan ő visszahozza Alkestist: a hajnal ismét fölvirrad.

Igaz, hogy e magyarázat szakasztott mása az *Orpheus* és *Eurydike* meséje magyarázatának. Mindenesetre érzik e magyarázaton az összehasonlító mythológiai módszer hatása és szemben Hermann rationalismusával, haladás. Ugyanis *Hermann* úgy magyarázza, hogy Thessalia és Jolkos közt is így vetélkedés támadt. El akarták a thessalok rabolni Jolkos kincseit. Az oroszlán és vadkan megfékezése a viszály kiegyenlítését jelenti és pedig az Apollo-kultus behozatala útján, mi áldás és szerencse forrásává lesz; de alattomban lappang a gyűlölség és szenvedély. Alkestis önfeláldozása az Apollo-kultus veszélyét jelenti, de Herakles megmenti Alkestist: az Apollo-kultus és vele a béke és áldás korszaka visszatér.

*Stacke*²⁾ a mythos egyes részeit a következőkép magyarázza: Zeus,

¹⁾ Thanatos, p. 30.

²⁾ De Admeto et Alcestide. Rintelni programm ért. 1873.

a viharos égnek istene megöli Asklepiost, a tiszta légnek gyógyító erejét, kitör a vihar: *Βρόντης, Στερόπτης* és *Άργης*: a sötét felhők a maguk villámaival dühöngenek; de Apollo: a diadalmaskodó nap megöli a kyklopsokat; kiderül az ég. A mi Alkestis önfeláldozását illeti: a téli zord időben meghalni készül. Admetos — Apollo; de nem ő maga hal meg, hanem Alkestis: a *téli nap*; az alvilágra leszállani látszik, de a tavaszi nap: Herakles ismét visszahozza. De hát nem képtelenség-e, hogy Alkestis neje lehessen a nyári napnak, mikor ő a *téli nap*? Két napisten egyazon mythosban felfoghatatlan. Teljesen aláírom Dissel bírálatát, de az ő magyarázata sem elégít ki. Különbséget kell tenni a mythos és népmese közt. A népmese is vándorol. Az Alkestis regéjét a Szavitri történetében megtaláljuk, de a nő önfeláldozó szerelmét bármily nép költészetében megható formákban találjuk meg. Érdekesnek tartom ide szólni egy pár ilyen formát. Forrásúl használom dr. Hermann Antalnak egy értekezését, mely egybeállítja *Szerelmi próba* cím alatt a rokon meséket.*) Kálmány Lajos gyűjteményéből ide tartozik az *Aspis kígyó*. Megy a leány Kecskemétre szolgálni. Sasi vize mellett terelgeti az ökröket. Elfárad. Lehajtja a fejét a csipkebokor alá. Mi történik?

Mérges aspis kígyó
Kebelembe bujva
Piros vérem szíjja
Szívem szomorítja
Majd által szaggatja.

Hívja apját, anyját, bátyját, nénjét segítségül. Kéri, vegyék ki kebeléből az aspis kígyót. A néprománczok refraines modorában mindenik ugyan úgy felel:

Bizon nem vöszöm én
Édös, kedves lányom,
Inkább möglöszök én
Én szép lányom nélkül
Mint félkezem nélkül.

A bátyja a mátkájához utasítja. A lány ennek eleitől fogva elmondja az esetet:

Bizon kivöszöm én
Édös, kedves mátkám,
Inkább möglöszök én
Az félkezem nélkül,
Mint szép mátkám nélkül.

— kiveszi. Persze, hogy a kígyó egy zacskó aranyrá változik. Ki is mondja a mi kecskeméti lányunk:

*) Ethnographische Mittheilungen. 1887. Liebesproben cz. cikkében.

Nincs sziv se apámnál,
Anyámnál, bátyámnál,
Se az én nénémnél,
Csak a szeretőmnél.

Pheres és Admetos közti, mondhatni nyerseségbe átsapó vita, midőn a bánatos Admetos szemére lobbantja Pheresnek, hogy nem volt hajlandó érette magát feláldozni: ugyanez eszmét domborítja ki.

Egy más néprománczban a lány Sárpatakra járt. Ott elsötétedett, lefekvék a Sárpatak mellett. Sárga mérges kígyó búvik a keblébe. Itt is az apja az anyjához, ez a bátyjához utasítja, végre a mátkája kiveszi a kígyót.

Egy másban próbaképen teszi meg a lány, hogy szolgálván egy aranyat, keblébe dugja és azt állítja, hogy kígyó bújt a keblébe. E próba hasonló eredményre vezet.

Egy székelgyföldi románcz, mely a Benedek Elek és Sebesi Jób gyűjteményében jelent meg a *Sárga kicsi kígyó* című kevés változattal ugyanezt tartalmazza.

Hermann közöl egy cigánytörténetet is, melyben négy leány vitatkozik a felett, hogy ki szereti őket leginkább. Egyik azt mondja: az atya, másik: az anya, harmadik: a testvér. Ekkor tesz ajánlatot a legidősebb, hogy próbát tegyenek ki játékból, megteszik, hogy rendre elrejtőznek és kiáltják, hogy mindjárt meghalnak, mert mérges kígyó csúszott keblökbe. Végre a legidősebb leány rejtőzik el. Ő a szeretőjét hívja. Ez készséggel feláldozza magát.

(Folyt. köv.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

WALTHARIUS-FORDÍTÁSOK.

A középkori költészetnek egyik legszebb remeke a X. századi latin *Waltharius*, a fiatal I. Ekkehard sz.-galleni szerzetes hexameteres költeménye, mely csak 1780-ban jelent meg első ízben nyomtatásban, jelen századunkban ismételve vonzotta a fordítókat, kik majd lehető híven (alaki tekintetben is) törekedtek a szép művet a német közönségnek hozzáférhetővé tenni, majd szabadabb átdolgozásban azon voltak, hogy a költeménynek eredeti, ősnémet, nemzeti jellegét mind jobban érvényre juttassák, ill. a latin és latinos átöltöztetésből származó idegenszerűségeit eltávolítsák. Mert ma ugyan nem hiszi már senki, hogy a 'Waltharius' egy német eposznak egyszerű, hű fordítása, de más oldalról nem is kétséges többé. hogy Ekkehard a mondát és annak művészi

megalakítását nem „költötte”. Bizonyára egy német eredeti feküdt előtte, melyet Vergilius és Prudentius mintájára, e latin költőktől kölcsönzött stílusban és kifejezésekkel dolgozott át latin hexameterekben. Müllenhoff Károly (*Zeitschrift* XXX, 235) egy alliterációs német költeményben vélte Ekkehard eredetijét fölismerhetni, és e nézetet vallhatjuk még ma is, bár a középkori német irodalomnak utolsó jeles történésze, Rud. Kögel (*Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgange des Mittelalters*, Strassburg 1897, I, 2, 332) nem osztozik Müllenhoff fölfogásában, hanem azt hiszi, hogy Ekkehard egy prózai, még pedig valószínűen latin elbeszélés alapján írta művét. E sajátzerű nézet indokolását hiába keressük Kögel művében, a ki Müllenhoff ellen is csak igen kétes értékű indokot tud fölhozni, hogy t. i. a „Waltharius”, ha közvetlen eredetije csakugyan egy alliterációs költemény volt, sokkal nagyobb mértékben tüntetné föl az alliterációs költészet stíljét. Hogy ez állítás, mely magában is elég homályos, mennyire nem bizonyító erejű, legjobban látjuk, ha hasonló körülmények közt létrejött művekre gondolunk, pl. ha Schiller Aeneis-fordítását összehasonlítjuk a Vergilius eposzával, melynek stíljéből vajmi kevés ismerhető föl Schiller stanzáiban, pedig itt igazi fordításról van szó és a német költő kétségtelenül magát a latin eredetit ültette át. Hogy közvetve a „Waltharius” eredetije egy alliterációs német eposz volt, azt Kögel sem tagadja, hisz ő még a latin szövegben is nagy számmal ismer föl alliterációs elemeket, sőt, a mi elég merész vállalkozás, egyes verseket és fordulatokat egyenesen visszafordít ófelnémet, ill. angolszász alliterációs versekbe és fordulatokba. Mire való tehát az a rendkívül valószínűtlen közvetítő latin prózai elbeszélés, melyről senki sem sejtheti, hogy voltaképen mi célra készült volna?

Eddigelé a „Walthariusnak” hat fordítása volt ismeretes. Az első fordító, Klemm Frigyes Gusztáv (*Attila nach der Geschichte, Sage und Legende*, 1827) az eredeti versmértékben, hexameterben fordította le a költeményt. Őt követte Schwab Gusztáv (*Walther und Hildegund*, 1828), a ki már a nibelungi versszakot választotta. Ugyanezen alakban (csak-hogy Scheffel mellőzte a strófai tagolást) ültették át az eposzt Scheffel Viktor remek történeti regényében (*Ekkehard, eine Geschichte aus dem X. Jahrhundert*, 1855), Simrock Károly (*Das Amelungenlied*, hat kötetben, 1849—73, III.) és Linnig Ferencz (1869), míg San-Marte (1853) közvetlenül Scheffel előtt az eredeti hexameterhez visszatért.

E régebb fordításokhoz *) járul most két újabb kísérlet: Althof

*) Magyarra Vende Ernő az eposznak egy gyönyörű részletét (*Walter menekülése*) fordította, e Közlönyben, XIII, 1889, 594. l. Jelenleg Köröss Endre pápai gymn. tanár dolgozik a „Waltharius” teljes magyar fordításán. (Egyes mutatóványokat már közzétett pápai ujságokban.)

Hermann (*Das Waltharilied, ein Heldensang aus dem X. Jahrhundert, im Versmasse der Urschrift übersetzt und erläutert.* Leipzig, Sammlung Götsche, 1896), a ki, mint fordításának címlapja hangsúlyozza, a hexametert megtartotta, és Paul von Winterfeld (*Des St. Galler Mönches Ekkehard I. Gedicht von Walther und Hildegund,* Innsbruck, 1897), a ki először kísérli meg az alliterációs vers alkalmazását, melyet Jordan Vilmos nagy Nibelung-eposza és Wagner Rikárd több operaszövege szélesebb körökben és bizonyos határokon belül népszerűvé tettek. Althof indokolja eljárását: szerinte a modernizáló, a nibelungi versszakba öltöztetett fordítások nem hű másolatai az eredetinek; a versszak tagoltsága és a rím kényszere sokszor merészebb eltérésekre késztetik a fordítókat, a kik azonfelül is szabadabban bántak el a latin szöveggel; a 'Waltharius' pedig megérdemli, hogy eredeti alakjában és stíljében jusson a modern olvasó kezébe. Klemm és San-Marthe után azért vállalkozott újból e föladat megoldására, mivel azok a régibb hexameteres fordítások elavultak és, romlott szövegeken alapúlva, félreértésekben és tévedésekben gazdagok. Althof ez álláspontja teljesen indokolt; nem tehető kifogás az ellen, ha valamely műremeket eltérő alakban lefordítanak: élvezze kiki tudása és izlése szerint; de műfordításnak valóban csak oly átültetés tekinthető, mely az eredetinek anyag és alak, stíl, színezet és hangulat tekintetében lehető hű mása, mely az eredetit minél teljesebben helyettesítheti. A kétféle fordítás volta-kép kétféle közönséghez fordul: a modernizáló átültetés csupán költői élvezetet akar nyújtani a nagy közönségnek, melyet a korok és izlések változó irányai nem igen bántanak; a hű fordítás a tanultabb és műveltebb köröknek lehetővé akarja tenni az eredeti terméknek élvezetét teljes, másíthatatlan valójában -- egyedül az eredeti nyelvnek mellőzésével.

Az utolsó fordító, Winterfeld, nem mondja, hogy miért választotta dolgozata számára az alliterációs verset; csak annyit jegyez meg, hogy ezt a verset úgy alkalmazza, mint Jordan azt 'az újfelnémet nyelv kopott alakjai számára' megállapította. De kétségtelen, hogy a fordítót Müllenhoff fönt említett nézete vezérelte: ha a 'Waltharius' eredetije alliterációs eposz volt, miért ne lehetne a latin hexameterekből az ősgermán alliterációs költeményt, ha újfelnémet nyelven is, visszaállítani? Annyi jogosultsága, mint a nibelung-szakos fordításoknak, van a Winterfeld kísérletének is, de nem szabad elhallgatnom, hogy az alliterációs vers, melyet a fordító alkalmaz, nagyon ingatag tudományos alapokon nyugszik, és azt sem állíthatni, hogy Winterfeld ezt az alakot mindig kellő ügyességgel és hatással megalkotta és alkalmazta volna.

A különböző fordítások részletes bírálatába nem akarok bocsátkozni, hisz ennek magyar folyóiratban alig volna czélja. Inkább a fent elmondottak megismerléstetésére közlök egy kis részletet a Scheffel,

Althof és Winterfeld fordításaiból, de első helyre az Althof átültetéséből vett részletet teszem, mivel e fordítás teljesen pótolja a latin eredetit. Választom pedig a 'Waltharius' bekezdését, melynek eltérő fordításai legjobban igazolják, a mit fönt a kétféle közönségről mondtam. Ime, Althof szerint az eposz így indul meg:

Brüder,*) man hat Europa den dritten Erdtheil geheissen;
Völker, welche, gesondert durch Sitten und Sprache und Namen,
Wohnen darin, an Glauben und Lebensgewohnheit verschieden.
In Pannonien sitzt, wie bekannt, darunter ein Volksstamm,
Den wir zumeist mit dem Namen der Hunnen zu nennen gewohnt sind.
Dieses tapfere Volk war mächtig an Muth und an Waffen,
Und bezwang nicht allein die ringsum liegenden Länder,
Sondern es drang auch vor zu des Oceans Küstengebieten,
Niederwerfend den Trotz, dem Flehenden Bündnis gewährend.
Länger denn tausend Jahre, so heisst es, währte die Herrschaft.

Attila herrschte vordem in diesem Reiche als König,
Eifrig bemüht, für sich zu erneuen die alten Triumphe.
Heerfahrt rüstete er und befahl gen Franken zu ziehen,
Wo auf erhabenem Thron der König Gibicho herrschte,
Froh, dass ihm eben geschenkt ein Sprosse, von dem ich noch melde,
Denn es war ihm geboren ein Sohn, den Gunther er nannte.

Aber es drang zu den Ohren des Herrschers die fliegende Märe,
Meldend, ein feindliches Heer sei über den Ister geschritten,
Uebertreffend die Sterne an Zahl und den Sand in den Flüssen.
Da er sich nicht auf die Waffen verliess und die Stärke des Volkes,
Liess er berufen den Rath und fragte, was wohl zu beginnen.
Alle stimmten dafür, man müsse ein Bündnis erbitten
Und, wofern es verstattet, die Rechte bieten der Rechten,
Geiseln stellen und Zins in gebührlcher Weise entrichten.
Besser würde das sein, als des Lebens verlustig zu gehen
Und das Land zu verlieren zugleich mit den Frauen und Kindern.

Hagen war zu der Zeit ein Knabe, von edeler Abkunft
Und vortrefflicher Art, aus Troja's Stamme entsprossen.
Da nun Gunther noch nicht das Alter erreicht, da er hätte
Ohne die Mutter vermocht sein zartes Leben zu fristen,
Solle man ihn mit gewaltigem Schatz dem Könige senden.
Ohne Verzug enteilen Gesandte, den Zins und den Jüngling
Mit sich führend, und bitten um Frieden und schliessen ein Bündnis.

Ime az eposz első 33 verse, minden tekintetben hű átültetésben.
(Hűség szempontjából különösen fontos, hogy a hely- és személynevek
eredeti alakja pontosan megóvassék. V. ö. az alábbi mutatóványokban:
Etzel, Donau, Tronje, Günther).

*) Ekkekard itt (és műve végén) szerzetes társait szólítja meg, a kik
közvetlen közönsége voltak.

E részlet Scheffel 'fordításában' így hangzik:

Das war der König Etzel im fröhlichen (!) Hunnenreich,
Der liess das Heerhorn blasen: „Ihr Mannen, rüstet euch!
Wohlauf zu Ross, zu Felde, nach Franken geht der Zug,
Wir machen zu Worms am Rheine uneingeladen Besuch!“
Der Frankenkönig Gibich sass dort auf hohem Thron,
Sein Herze wollt' sich freuen, ihm war geboren ein Sohn;
Da kam unfrohe Kunde gerauscht an Gibichs Ohr:
Es wälzt ein Schwarm von Feinden sich von der Donau vor,
Es steht auf fränkischer Erde der Hunnen reisig Heer,
Zahllos wie Stern am Himmel, zahllos wie Sand am Meer.

Da blassten Gibichs Wangen, die Seinen rief er bei
Und pflog mit ihnen Rathes, was zu beginnen sei,
Da stimmten all die Mannen; „Ein Bündnis nur uns frommt,
Wir müssen Handschlag zollen dem Hunnen, wenn er kommt;
Wir müssen Geiseln stellen und zahlen den Königszins;
Des freuen wir noch immer uns grösseren Gewinns,
Als dass, ungleiche Kämpfer, wir Land zugleich und Leben
Und Weib und Kind und alles dem Feind zu Handen geben.“
Des Königs Söhnlein Gunther war noch zu schwach und klein,
Noch lag's an Mutterbrüsten, das mocht' nicht Geisel sein;
Doch war des Königs Vetter, Herr Hagen wohlgenuth,
Vom Trojer Heldenstamme ein adlich junges Blut.
Sie richteten viel Schätze und fassen drauf den Schluss,
Dass er als Pfand des Friedens zu Etzel ziehen muss.

Ez a 24 vers tagadhatatlanul igen szép elbeszélés, de vajon az Ekkehard műve-e? és kaphat-e az olvasó e szabad átdolgozásból csak megközelítően helyes képet a st.-galleni szerzetes eposzáról, ennek hangjáról és stíljéről? — és végre Winterfeld:

Im Osten Europas, von den andern Völkern,
So sehr auch diese die Sitte sondert
Und Mundart und Name, genau geschieden
Bringt anderen Göttern Opfergaben
Das in Ungarn hausende Heervolk der Hunnen.
Tapfere Männer, voll Muth und Thatkraft,
Im Kampfe Helden, beherrschten die Hunnen
Nicht die Nachbarn allein, sie durchzogen die Lande
Bis zur Wogenbrandung des brausenden Weltmeers,
Ihr Bündnis entbietend dem, der sich beugte,
Vernichtung dräuend dreisten Rebellen,
Seit fernster Vorzeit ein volles Jahrtausend,
Dass Macht gegeben dem Gog und Magog. *)

*) Eltérő kéziratosszöveg alapján.

Die hunnischen Lande lenkte vor Zeiten
 Herr Etzel, der Ahnen altes Ansehn
 In heissem Streit zu erneuen bestrebt.
 Seinen Heerbann lud er ins Land der Franken,
 Wo König Gibich nachtvoll regierte,
 Des Kindes froh, das ihm kürzlich geboren;
 Er gab dem Knaben den Namen Günther.

Auf Windesflügeln flog die Kunde
 Zu des Königs Ohren, Feinde kämen
 Von der Donau gezogen, so wenig zu zählen
 Als hoch am Himmel das Heer der Sterne
 Und die Menge des Sandes am Meeresgestade.
 Da wollt' er nicht wagen das Spiel der Waffen
 Und rief seine Ältesten Rathes zu pflegen.
 Die sagten alle, er sollte Etzeln
 Um Bündnis und Eidschwur in Demuth bitten,
 Ihm Geiseln geben und Zins bezahlen;
 Das wäre weiser, als Weib und Kinder
 Und Leib und Leben zugleich zu verlieren.

Nun wurde damals ein wackerer Degen
 Von hoher Herkunft, Hagen von Tronje,
 In adliger Zucht bei Hofe erzogen;
 So gieng denn ihr Rathschluss, da Gunther zu klein war,
 Um die Pflege der Mutter missen zu können,
 Mit herrlichem Schatze den Hagen zu schicken;
 Und eiligst sah man Gesandte zu Etzel
 Ins Lager ziehn mit dem Zins und dem Knaben;
 Die baten um Frieden und beschworen den Bund.

E 41 vers hűség tekintetében nem eshetik alaposabb kifogás alá, bár a 'Rebellen' ép oly értelmetlen, mint a 'Tronje' helytelen, mert a Nibelungéneknek egy terminusát viszi bele a X. századi hagyományba. De költőiség szempontjából nem kifogástalan e fordítás, mely sokszor színtelen és prózai, néha (v. ö. az első mondatot) alig érthető. Utóbb jobban folynak a versek, de egészben véve nem tekinthetem e fordítást igazi haladásnak, hanem legfeljebb érdekes kísérletnek, melynek egyes részletei elég sikerültek is.

HEINRICH GUSZTÁV.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895—1897-BEN.

A magánrégiségek terén *Foucart* latin thesisét jelezzük: *De liberorum conditione apud Athenienses* (92 l.). A tárgyat nagyjában már Clerc az ő thesisében tárgyalta, de *Foucart* az athéni jogot e szempont-

ból összehasonlítja a többi görög államéival és kimutatja Athén szűkeblűségét, mely sohasem állapította meg teljes biztonsággal a felszabadultak statusát. Foucart thesisének legújabb részei a *πρωτοίς ἐπ' ἐλευθερίας*-ról szóló és a *Corpus Inscriptionum* (IV², 772 B etc.) «catalogi patrarum» feliratok magyarázata, a hol a patronus neve nominativusban, a felszabadítotté accusativusban áll, a mit eddig a hibás redactionak tulajdonítottak, de a mi Foucart szerint teljesen rendjén van.

Foucart francia thesisé: *Histoire de l'ordre lotiforme* az egyiptomi archæologia körébe vág.

L. Beauchet, a nancy-i egyetem jogtanára, a ki a francia athéni iskolának is tagja volt, az athéni magánjog történetét négy vaskos kötetben írta meg: *Histoire du droit privé de la république athénienne* (LIII, 541, 552, 747 és 575 l.) cz. alatt. Míg a római régiségek terén a Marquardt-Mommsen fordítása és Bouché-Leclercq Manuel-je forog közkezen, a görög magánrégiségek terén daczára Perrot ifjúkori művének (*Essai sur le droit public d'Athènes*), Dareste számos mély beható értekezéseinek és Caillemet tanulmányainak, a jogi feliratok magyarázatainak, egy az egész anyagot felölelő kézikönyv nem létezett. Beauchet végre erre vállalkozott oly korban, midőn a lelkesülés nem gyaníttatja a számtalan nehézségeket, melyek egy ily vállalatnál elijeszthetnék az öregebb szakférfit. A szerző jogi ismeretei bőveek és behatók, de ki állíthatná, hogy a görög forrásokat mindenütt oly híven magyarázta, mint azt csak a hosszú gyakorlat adhatja meg! Az első kötetben, melyben az athéni társadalmi életet írja le, a civilisatio történetének egy érdekes fejezetét adja, s csak bámulhatjuk a nagy munkát, mely a különféle hypothesisek közt mindig a legvalószínűbbet választja, és könnyed stilusában a gyakran száraz anyagot kellemesen adja elő. A nagy munka első két kötete a családi joggal foglalkozik, a harmadik a birtokjoggal, az utolsó az adás-vevés, kölcsön, örökösödés, uzsora és egyéb kérdésekkel. Behatóbb jellemzés majdnem lehetetlen, mert a felvetett kérdések és az egyes fejezetek lajstroma husz-harmincz lapnyi tért foglalna el.

A görög szövegek nyomtatásában több értelemszavaró hiba csuszott be, de ez nem von le sokat a mű nagy érdeméről, melyet az ókorral foglalkozók és a jogtudósok egyaránt nagy elismeréssel fogadtak. A mű beható ismertetését Dareste a «*Journal des Savants*» két cikkében (jun., jul. 1897) adta.

Végül egy a lyon-i egyetemen védett mythologiai tartalmú thesist említünk, de melynek két első része csak a Védák irodalom kutatóit érdekli. Ez Charles Renel dolgozata: *L'évolution d'un mythe. Açvins et Dioscures* (300 l.). Renel a Regnaud tanítványa, a ki a Védák mythologiai tartalmát a tűz tüneményeivel magyarázza. Mind arra vihető vissza, még a legbonyolultabb mythologiai felfogás is. Az Açvinek is onnan veszik

eredetöket. Ennek bő fejtegetése a szanszkrit irodalom eléggé beható tanulmánya alapján képezi a dolgozat első részét. A második e mythus fejlődését és átalakítását a Védák után keletkezett irodalomban (Bramana és Upanischad), a nagy hőskölteményekben s végre a tudományos irodalomban tárgyalja. Csak a harmadik rész: A Dioskurok érdekelnék itt közelebbről. Az összehasonlító mythologia egy érdekes fejezete ez, mely a görög, etrusk és római istenségek felfogását, attributióit és szerepét az indiai istenségekkel veti össze. Nem egy és ugyanazon mythus ez, mint Renel mondja, mert az indo-európai törzsek szétágazásaik előtt nem ismertek két az Aëvinhez hasonló istenséget, de képzelő tehetségek kész volt ily dyast alkotni. — Eredetöktől fogva történetök végéig az isteni ikrek a tűz istenei maradnak, kik a vízből eredtek és a hajósokat a veszélyben segítik. Ugyanazon hit még a keresztény mythusban (feux Saint-Elme vagy Sainte-Hélène) is fenntartotta magát.

A mű kellemes olvasmány is egyszersmind, s legjobb bizonyítéka annak, hogy most már a tehetségesebb fiatal tudósok is vidéki egyetemeken, különösen Lyonban, nyújtják be thesis-eiket. Így két nappal a Renel thesisei után ugyanazon egyetem Léon Péliissier (*Recherches dans les Archives italiennes. Louis XII et Ludovic Sforza 1498—1500*), két kötetes művét vitatta, mely a Sorbonne-on is jól megállta volna helyét. A szellemi decentralisatio így kezdődik.

III. Görög nyelv, kritika, kiadások és fordítások. A nagyobb kritikai kiadások e téren még mindig a ritkaságok közé tartoznak. A Hachette-czég, mely az «Editions savantes» cz. gyűjteményt megindította, most már nem akarja folytatni. A tanári vizsgálatokhoz szükséges írókhoz, melyek jól kelnek, nem járulnak újabbak, mert a czég, mely hírének és vagyonának tetőfokát érte el, tudományos dolgokkal már nem foglalkozik. Most csak fényesen illusztrált műveket, melyek karácsonyi ajándéknak jól beválnak s azután füzetenként is elkelnek, és iskolai kiadásokat ad. A tudományos világ csak megvetéssel néz e hajdan híres czégre; a Bouillon, Picard, Leroux és Thorin házai most azok, a hol a fiatalabb nemzedék s a tudósok publikálnak; még a nagy kritikusok mint Lemaître, Faguet is Lecène-hez fordulnak. A thesis-eiket a Hachette-czég csak bizományban fogadja el.

Paul Regnaud, Eléments de grammaire comparée du grec et du latin, d'après la méthode historique inaugurée par l'auteur. Seconde partie. Morphologie (376 l.) című kötetével kézikönyvének végét adta, mely a 161—313. §-ig terjed. A sok anathema daczára, melyet a német kritika ezen újítóra zúdított, nagy munkássággal folytatja pályáját és a lyoni egyetemen máris több kiválóbb tudóst képezett. Az előszóban a phonetikus törvények jellegéről és a gyökök definitiójáról szól s újra kifejti nézeteit bírálói ellen. Azután tankönyv módra a deklinálható

szókat, az igét, az úgynevezett változatlan beszédrészeket, a derivatiót és összetételt tárgyalja. Végszávéban a hangsúly theoriáját adja.

Hilaire Vandaele, a laon-i lyceum tanára francia thesist egy nyelvtani kérdésnek szentelte. *L'optatif grec. — Essai de syntaxe historique* (257 l.) egyike azon fáradságos munkáknak, melyek nem olvasásra valók. A szerző szerint a görög optativus számtalan formája mind az «*éventualité subjective*»-re vihető vissza. A mi a thesistben valóban fontos, az a főbb görög szövegek átkutatása Homértól Lucianusig és azon helyek egybeállításai, a hol az optativus egyedül vagy *ἄν(α)*-vel fordul elő. Itt sok újat találhat a grammatikus, ámbár a szerző néha corrumptált helyeket is felhoz véleménye érdekében. Említendő még az a fejezet, mely a potentialis használatát particula nélkül fejtegeti. — Az ily műhöz az Index okvetlenül szükséges, ezt pedig Vandaele nem készítette el.

Fontos, mélyen beható és a rythmika terén elsőrangú munka a *Jules Combarieu*, párisi lyceumi tanár, *Etudes de philologie musicale. Théorie du rythme dans la composition moderne d'après la doctrine antique: suivie d'un essai sur l'archéologie musicale au XIXe siècle et le problème de l'origine des neumes* (194 l. 4°) című munkája. Combarieu már évek óta azon van, hogy a philologusoknak bebizonyítsa, hogy az ókori rythmus és lyra tanulmányozása, az ezeken alapuló szövegjavítások csak akkor lesznek sikeresek, ha folyton szem előtt tartjuk a zenét. Szerinte a rythmus szabályai ugyanazok, ha egy sophoklesi kardallal, egy pindari odával, vagy egy beethoveni sonatával van dolgunk. Westphal mintájára, de a német tudóst sok helyen javítva, az aristoxenosi törvényeket a modern zeneíróknál feltalálja. A mű beható tárgyalása tulajdonkép a zenekritikust illeti, csak annyit jegyzünk meg, hogy Combarieu nemcsak szakavatott philologus, de jó zenetheoretikus is, s így műve daczára egyes hibáknak, melyek főleg onnan erednek, hogy mindenütt az aristoxenosi tanok befolyását látja. még ott is, hol a modern mesterek nem gondoltak reá, nagy becsűnek mondható. A második rész egy nagyon nehéz kérdés historiáját adja, mely Fétis óta foglalkoztatja az egyházi zene kutatóit, s melyet teljességében a Solesmes-i benzések «*Paléographie musicale*» című művekben tárgyaltak. (V. ö. Neumen-Studien. Abhandlungen über mittelalterliche Gesangs-Tonschriften von Oskar Fleischer. — Leipzig, 1895).

Victor Henry, a Sorbonne tanára, egy kis füzetben, mely a «*Faculté des Lettres*» kiadványaiban látott napvilágot, *Antinomies linguistiques* (78 l.) cím alatt az általános nyelvészet három fontos kérdését adta elő röviden, de oly nagy logikával, hogy minden nyelvész hasznót vehet belőle. Az első fejezetben azt tárgyalja, hogy mit értünk tulajdonkép nyelv alatt. Azon nyelvészek ellen irányítja fegyverét, a kik a nyelvet mint valami szerves egészet tekintik és «a nyelv, a szavak életéről»

beszélnek. Ez A. Darmesteter «La Vie des Mots» című művére vonatkozik, a melyben az elhunyt nagy romanista tán túlságig alkalmazta a biologia törvényét a francia nyelvre. Bréal is kikel ezen nézet ellen *Essai de Sémantique* című művében, mely egyike a legérdekesebb nyelvtudományi olvasmányoknak. A második fejezet a nyelv eredetével foglalkozik s kitünteti, hogy ez a kérdés tulajdonkép nem a nyelvészt illeti, mert ha a legrégebb nyelvemlékeket is tekintjük, már teljes virágzásban levő formákkal van dolgunk. A physiologia, a psychologia foglalkozhatik avval, hogy mikép *fejlődhetett* a nyelv, a linguistának csak oly materialék állnak rendelkezésére, melyek segítségével azt mondhatja, mikép *fejlődött* ez vagy az a nyelv. Az utolsó részben a nyelvet mint a gondolat kifejezését tekintti, s míg egyrészt azt találja, hogy minden embernél a conceptus több, mint a rendelkezésére álló szó, másrészt vannak szavak, melyek sok egyénnél semmi conceptust nem ébresztenek. Tehát *nyelv* és *kifejezés* nem fedi egymást. A nyelvtani változások tehát nem történnek, mint egy bizonyos iskola hiszi — ez Regnaudra céloz — akaratosan és szándékosan, hanem teljesen öntudatlanul.

Az általános nyelvészet keretébe tartozik Michel Bréal imént említett műve: *Essai de Sémantique (Science des significations)* (349 l.) című műve, mely itt, a hol e kérdések iránt csak most kezdenek érdekelni, nagy feltűnést okozott. Sarcey a Temps-ban kijelentette, hogy ezt az alapvető munkát tanulmányozza, mert minden művelt embernek kell hogy elolvassa. Bármi véleménynyel legyünk Bréal szerepéről ez összehasonlító nyelvészet terén, azt el kell ismerni, hogy e tanulmányokat ő honosította meg Franciaországban. Világos, kellemes, simplifikáló módszer itt szükséges volt, hogy e tanulmányok iránt érdeket ébresztszen. Igaz, hogy nem teremő genie, hogy az újabb nemzedék, ha a «Société de linguistique»-ben az ő latin etymológiáival előáll, nem követi mindig nagy odaadással. Keller ez irányú dolgozatait csak ő tartja érdemeseknek az elolvasásra, de úgy a német, mint a nagy francia linguisták ilyféle etymologizálásban csak gyermekjátékot látnak. Jelen művében hosszú, és mindezek daczára áldásos pályájának eredményeit mutatja be oly téren, melyeknek — legalább mint ő hiszi — először a Semantika nevét adta. Míg a phonetikus természeti törvényeket magyaráz és az emberi nem beszélő instrumentumainak különféle változásait kutatja, addig a semantikus a nyelv észbeli törvényeit, tehát a bölcész módja szerint, törekszik megállapítani. Mily roppant kört ölel ez át, azt mindenki érzi, azért Bréal bevezetésében inti olvasóit, hogy e műben a tannak csak általános bevezetését találhatják. A mű három részre oszlik. Az elsőben a nyelv intellectualis törvényeit kutatja, a módot, mikép alkotják a nemzetek szókinsőket (loi de spécialité, loi de répartition, irradiation

mely utóbbit Ludwig adaptatio-nak nevez, és az analogia). A második rész a tulajdonképi Semantika, azaz azon processusok összege, melyek folytán a szavak jelentőségét állapítják meg. A főtörvény Bréal szerint az, hogy a nyelv az eszmét csak tökéletlenül fejezi ki; a kifejezés vagy nagyon bő vagy nagyon szűk, úgy hogy a szükség arra kényszerít, hogy a szó értelmét később vagy bővítsék, vagy megszorítsák. Azután a metaphorát és az ugyanazon szó többrendbeli jelentését — polysémie, mint Bréal nevezi — fejtegeti. Az utolsó rész azzal a kérdéssel foglalkozik: hogy fejlődött a syntaxis. A mi a munkát az itteni olvasó előtt oly érdekessé teszi, az a száz meg száz példa, melyeket Bréal a görög, latin s főleg francia nyelvből vesz és mint a nyelv bölcsésze magyaráz. Az anyanyelvből választott példák nagyrészt a Hatzfeld-Darmesteter szótárából valók, de Bréal oly ügyesen csoportosította az egyes eseteket, hogy itt is önálló gondolkodóra mutat.

Említsük fel, hogy a Collège de France-on Bréal összehasonlító nyelvészeti tanszéke mellé egy phonetikai laboratoriumot rendeztek be, melynek vezetését abbé Rousselot-ra bízák, ki ebbeli kísérleteit már néhány német egyetemen is bemutatta.

Maurice Grammont, montpellier-i tanár, latin thesise: *De liquidis sonantibus indagaciones aliquot* (63 l.) érdekes phonetikai értekezés, melynek hat fejezete a következő: A liquidák a magánhangzók előtt; a liquidák a *j* előtt; a liquidák egyéb mássalhangzók előtt a szó első szótagjában; a szó második szótagjában; a liquidák a mássalhangzók után, ha *s* előzi meg őket; a *matur*-féle alak. A felhozott példák lajstroma.

Ugyanazon szerző francia dolgozata: *La dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes* (215 l.) az indo-európai phonetika és morphologia egy eddig kevésbé tanulmányozott tüneményét kutatja s arra igyekszik, hogy ott, a hol eddig csak konstataáltak, általános érvényű törvényeket állítson fel. A mű értékéről a *Nyelvtudományi közlemények* már nyilatkoztak. A francia kritika is jól fogadta, mert nemcsak hogy a Bechtel 1876-ban megjelent munkájánál sokkal rendszeresebb, és Meringer «Versprechen und Verlesen», a thesissel egyidejűleg megjelent műve csak egyes pontokban érintkezik vele, hanem a systematikusan nyert törvények miatt is, melyeket a mű első és legfontosabb része ad. A dissimilatio Grammont szerint «la suppression d'un mouvement articulatoire dans une partie d'un mot phonétique sous l'influence du même mouvement fait dans une autre partie du mot avec plus d'intensité ou de manière à attirer davantage l'attention de celui qui parle». E tüneményt az első rész az accentus hatásával, a második a népies etymologia, szójátékok, elő- és utóragok hatásával magyarázza. A harmadik rész a reduplicatio-t és annak befolyását a dissimilatoria tárgyalja.

Georges Dottin latin thesis: *De eis in Iliade inclusis hominum nominibus quæ non unice propria nomina sunt* (XXXI—103 l.) a Homerban található tulajdonnevek egy részével foglalkozik. Nyelvtani szempontból Meyer (*Die homerischen Vornamen*), Pott (*Die Personennamen*) és mások foglalkoztak e kérdéssel. Az istenek és állatok nevein kívül 752 tulajdonnév fordul elő Homernál, ezek közt 183 egyszersmind köznév. Ezekre fordította figyelmét Dottin. Öt fejezetben fejtegeti, hogy mily módon képzi a görög nyelv a tulajdonneveket, azután az Ilias neveire tér át s itt a harmadik fejezetben felsorolja és magyarázza — néha francia nevek összehasonlításával — azon neveket, melyek városok neveiből eredtek, vagy melyek tulajdonságot jelentenek, mint: ξανθός, μέλας, λευκός, γλαυκός, ἀγλαΐη, ἥρως, δαιδάλος, φράδμων, ἄδρηστος; melyek foglalkozást jelentenek, mint: κοίρανος, χρείων, μέδων, ἀστυνάξ, λαοδίκος, εἰςφημος, vagy állatokat, mint: λύκος, κάστωρ, ἀλεκτρούων, ἀλκίων, μέροψ. A negyedik fejezetben e nevek hangjelével és végre azok használatával foglalkozik.

Meillet, az Ecole pratique tanárának két thesis közt a latin: *De indo-europa a radice men (mente agitare)* (61 l.) egy nagy indo-európai szótár egy érdekes fejezete. Minthogy az összehasonlító nyelvészet fő problémáit nagyban és egészben megoldották, a fiatalabb nemzedéknek az egyes kérdéseket a legkisebb apróságig át kell kutatni. Így tett Meillet. Először a gyök magyarázatát (mente agitare) adja, megkülönbözteti azt egyéb *men* gyököktől s erre két csoportban az ezen gyökből származott igéket és neveket adja. Kitünteti a történelmi és logikai viszonyt e különféle szók között, és megkülönbözteti őket azoktól, melyek később alakultak az egyes nyelvekben. Az egyes szavak fonetikai magyarázatában több eredeti véleményt koczkáztat a szerző.

Joseph Viteau folytatja beható tanulmányait az új testamentum görög fordításának nyelvi sajátságairól, melyek első kötetét már említettük. A második kötet: *Etude sur le grec du Nouveau Testament comparé avec celui des Septante* (318 l.) az Ecole des hautes études tanulmányainak 114. kötetét képezi, mely az alany, az állítmány és a kiegészítő mondatánát tárgyalja. Itt találjuk a két kötethez való Indexeket is.

Renel latin thesis: *Compositorum Græcorum, quorum in Σ prior pars exit, de origine et usu* (110 l.) a bevezetésben az összetett szók theoriájával foglalkozik, azután három fejezetben a sanskrit *baradvaja*-nak nevezett összetételekről s azokról szól, melyek első része ti-re végződik; erre a görög *σι*-re végződő összetételeket tanulmányozza (*τι* és *σι* kapcsolatában) és azokat, melyek első része főnév. Erre Homerból 47, Hesiodusból 19, Pindarból 51 és egyes alakokat a többi lyrikusokból, a tragikusokból és Aristophanesből sorol fel, melyek után arra az ered-

ményre jut, hogy ezen összetételeket főleg a régi költők használták, míg a későbbiek csak gyérebben.

Léon Clugnet, Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'Eglise grecque (186 l.) nemcsak a theologusoknak, hanem a byzantiumi irodalomtörténettel foglalkozóknak is jó szolgálatot tehet. XIII. Leo pápa törekvése a két egyházat egyesíteni irodalmi szempontból is fontos. A propaganda nyomdája ugyanis most egyenként teszi közzé a görög liturgia irodalmát. Ebből az anyagból gyűjtötte össze Clugnet szótárát, melyet mint szakférfi magyaráz. Munkájának végén a nehezebb kifejezések latin és francia *æquivalenseit* is adja. Csak az a kár, hogy műve az ígékert nem veszi tekintetbe; csak a főnevekről és a főnevekké vált mellénevekről szól.

Ruelle nagy szorgalommal folytatja a görög zeneírók francia fordítását. A «Collection des auteurs grecs relatifs à la musique» ötödik füzeté: *Alypius et Gaudence, traduits en français pour la première fois; Bacchius l'Ancien, traduction entièrement nouvelle; commentaire perpétuel et tableaux de notation musicale* (XV—140 l.) a Meibom-féle Corpus három íróját fordítja, kiknek műveiben a zenei jelek magyarázatát is találjuk. A negyedik, Aristides Quintilianus, később kerül sorra. Ruelle nemcsak derék palæographus, de zenészeti ismeretei is vannak. A régi jelek modern átírása mindenütt sikerült. A szöveg alapjául K. v. Jan kiadása szolgált, de a francia fordító több fontosabb javítást tett.

Említsük még *Léon Paris*-tól Euripides Alkestisének verses fordítását, mely úgy hűség, mint forma és versalkat tekintetében a legjobbakk közé sorakozik. Az Odéon népszerű előadásai számára *Herold* Aeschylus Perzsáit és *Quillard* Sophokles Philoktetesét szintén kitűnően fordították le. A görög nyelv tanításánál itt is, mint Magyarországon, az erasmusi kiejtés szerint olvasnak. Egy ministeri rendelet azt tanácsolta a tanároknak, hogy e mellett szoktassák tanítványaikat praktikus szempontból az újgörög kiejtésre. A márczius 25. (1896) kelt rendeletnek azonban semmi hatása sem volt. Daczára annak, hogy egy görög philologus a tanárokat meghívta, hogy néhány órában megmagyarázza nekik az új kiejtést, az összes tanári kar a régi állapotot az újnál előnyösebbnek tartotta; csak a felsőbb osztályban szentelnek néhány leczkét a reuchlini kiejtés megtanulására. *E. Legrand* és *H. Pernot*, az «Ecole des langues orientales vivantes» újgörög nyelv tanára és lectora, *Précis de prononciation grecque* című füzetben (39 l.) a phonétika törvényein alapuló újgörög kiejtést magyarázzák és a sok kontár ellenében helyes alapra fektetik. E füzet nyomán a tanulók megtanulhatnak újgörögül kiejteni, a mennyire ez élő nyelvnél tanító nélkül lehetséges. De a szerzők, ámbár az újgörög nyelv és irodalom ismertetői, magok vallják be, hogy soha a régi rhapsodok, tragikusok vagy szónokok így nem beszéltek. Halljuk

csak, mit mondanak a tervezett reformról: «Ámbár meg vagyunk róla győződve, hogy az úgörög kiejtés behozatala az iskolába a görög nyelv tanítására csak káros befolyással (une influence désastreuse) lehet, azon voltunk, hogy e kis művel a fantasztikus kiejtésnek útját álljuk.»

Nagyobb kritikai kiadás nem jelent meg. Az iskolai kiadások között azok, melyek bizonyos eredetiséget, úgy a szöveg megalapításában, mint a magyarázatban mutatnak, a következők:

P. Couvreur, a lille-i egyetem tanárának *Anabasis*-a, melyben a derék philologus sok szövegjavítást adott (l. ezeket a *Revue de philologie* 3. füz. 1897); a jegyzetek kitünőek és a bevezetés azon fejezete, mely a Xenophon nyelvezetéről szól, különösen ajánlható.

Lucianus szemelvényeit ketten adták ki; mindketten arra törekedtek, hogy ez eddigieknél hasznosabb és behatóbb munkát végezzenek. Az egyik a *Glachant* kiadása: *Lucien-Extraits* (XXII—251 l.) jó bevezetéssel, de melyben a tréfás hang néha túlcsap a mértéken, sok és bő jegyzettel, melyek komoly beható tanulmányt mutatnak; a másik *Pascal Monet*-től, *Extraits de Lucien* (185 l.) címmel, Timon, Álom, Icarome-nippus és Charon tartalommal kevésbbé sikerült. A kiadóval az is megesezt, hogy a Jacobitz-Bürger kiadásában említett: «am Anfang der sechziger Jahre des II. Jahrhunderts» kifejezést «seizième année du second siècle»-l fordította. A magyarázó jegyzetekbe is csúszott több hiba, de a bevezetés eléggé kimerítő.

IV. Római irodalom. E téren a munkásság az utolsó években szépen folyt, s a mi oly soká hiányzott: egy jó római irodalomtörténet, azt most végre megkaptuk. Nem hasonlítható ugyan össze a Croiset testvérek görög irodalomtörténetével, melynek öt kötete lesz, de iskolai és egyetemi céloknak jól megfelel. Fiatal ember írta, de előszavában arról biztosít, hogy az összes római irodalmi termékeket tollal kezében átolvasta. Higyük el, ámbár oly korban, midőn mások még útjokat keresik, hét század irodalmát átkutatni nem mindennapi dolog. Ha egy Ribbeck harmincz-negyven évi működés után végre arra szánja magát, hogy egy irodalom élő képét adja, ez rendjén van, de ha egy fiatal «normalien», a ki eddig egy-két iskolai kiadást tett közzé, azonnal egy vaskos irodalomtörténettel lép elő, egy kissé habozunk és azt gondoljuk, tán jobb lett volna ezt oly emberre bízni, a ki már évek óta e téren működik. De bizonyos vállalatokhoz az ifju elszántsága, lelkesülése szükséges. Így tett Lanson francia irodalomtörténetével. Ime *René Pichon* esete is. *Histoire de la littérature latine* (XVIII—986 l.) című vaskos kötete, finom tömör nyomtatásban felér három-négy rendes kötettel. Mint kézikönyv jóval fölülmulja az eddig használtakat (Paul Albert, Pierron, Nageotte, Deltour, Jeanroy et Puech) nemcsak tárgyalás, hanem az anyag bősége miatt is. A philologiai analysis és az aesthetikai bírálat

szép összhangban találhatók itt. Nem deklamál mint a régi rhetorok: Nisard, Villemain, P. Albert, nem száraz, mint egy német philologus (Teuffel) vagy egy Havet. Duvau-hoz fordult ugyan, hogy a kéziratokat és kiadásokat illető rövid jegyzeteket készítse, de óvakodik őt mintaképül venni. Célja az eruditio megbízható adatait általános eszmékkel gazdagítani. Sokat köszön e tekintetben tanárainak az Ecole normale-on: Boissiernak és Brunetièrenek. Az első arra tanította a fiatalabb generációt, mint válhatnak philologiai és archæologiai kutatások a tulajdonképi irodalom közkincsévé. Hisz a «Cicero és barátjai» szemelvényeit a német iskolákban irodalomtörténeti olvasmányul is használják; a másik kritikus szeme mindenütt az egyes korszakok és irodalmi fajok általános eszméit vonja le a nagy tömeg íróból. Így járt el Pichon is. Mindig azon van, hogy az egyes írók egyéni árnyalatait tüntesse fel és az összes termékekben a faj, a korszak vagy egy iskola főbb jellemvonásait kutassa. Művének egyik főérdeme, hogy nem systematizál elvont fogalmakkal. A hol csak teheti, magát az író szólaltatja meg, de nem latin, hanem francia nyelven. A főbb műveket elemzi, egybeveti és összehasonlítja más latin, vagy ismeretes francia művekkel. Minden egyes korszak és minden egyes irodalmi faj szép összefoglalását adja, s a hol csak szerét teheti, a honi irodalmat a rómaiival hasonlítja össze. Művét az irodalom, sőt a római civilisatio kezdeteitől a Kr. utáni ötödik század végeig, Sidonius Apollinaris- és Boetiusig terjeszti ki és nagyon behatóan tárgyalja a keresztény irodalmat, a mi neki Boissier, Puech, Gœlzer és Thamin szép dolgozatai után könnyű volt. A bibliographia minden fejezet elején, úgy mint a Lansoné, csak a legkiválóbbat adja, különösen a francia thésiseket említi, melyekkel ezen jelentéseinkben mindig behatóan foglalkoztunk. Synoptikus táblázata a görög irodalommal jó szolgálatot tehet.

A mű négy részre oszlik. Az első a köztársasági korszakot tanulmányozza. Az általános befolyásokat az irodalomra a hellén szellem bevezetése előtt, Niebuhr theoriája ellenében, a görög szellem hatását, a színházat és az archaikus költészetet — Livius Andronicus, Ennius, Lucilius realismusának összehasonlítását Régnier-vel — és az archaikus prózát találjuk itt. A második rész a klasszikus korszakot tárgyalja: Cæsar kora, a conservativok, Varro, Cicero (170—235 l.) Mommsen támadásai ellen véde; a demokratikus történetírók: Cæsar és Sallustius; a költészet (Lucretius és Catullus); Augustus kora: Livius, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius és Ovidius. A harmadik rész a császári korszakot öleli át, a súlyedés okait hosszasan fejtegeti; az ékesszólást és a történetet az első században, a tudósokat és bölcsészeket, a stoikus költészetet (Seneca tragédiái és Lucanus) a pseudo-klasszikus irányt (Petronius, Silius Italicus, Valerius Flaccus és Statius) a realista irányt (Martialis

és Juvenalis) a Trajan alatti újjászületést (Quintilianus, az ifjabb Plinius) és a Trajan korabeli történetírást (Tacitus) jellemzi. Az utolsó rész a keresztény korszakot tárgyalja, de nemcsak mellékesen, hanem ép oly behatóan, mint a császári kort. Marcus-Aurelius korszaka a kereszténység apológiájával (Minutius Felix, Szt. Cyprian, Arnobius, Lactantius, Firmicus Maternus, kit az astrologustól megkülönböztet), az utolsó pogány prózaírókat (Historiæ Augustæ, Marcellinus, Symmachus, Macrobius), az utolsó profán költőket (Avienus, Ausonius, Claudianus, Rutilius Namatianus), végre az egyházatyákat, a keresztény költészetet és történetírást kezdeteit. A végzőóban a latin irodalom életét a középkorban, annak befolyását az újkorban és jelenlegi érdekét eseteli.

Látható, mily roppant kört ölel fel e könyv. Egyik fejezetét sem áldozza fel a másiknak, s ha a klasszikus kort, a mint jogos is, nagyon bőven tárgyalja, a későbbi fejlődést is eléggé híven mutatja be. — A nagy munka csak négy frankba kerül.

C. Martha több czikkét fia, a ki szintén a Sorbonne tanára, *Mélange de littérature ancienne* (252 l.) cím alatt adta ki. A régiebbek még 1857-ből erednek, az újabbak a finom psychologus utolsó éveiből. Az első két cikk a görög nők neveléséről és Pindárról — a Villemain műve alkalmából — a görög részbe való, de a legtöbb itt említendő. Így a harmadik: A rómaiak a vígjátékban, Augustus és az irodalom, Seneca a bölcsész, és a kiadatlan «Cicero és Lucretius», mely azt vitatja, hogy Cicero ismerte Lucretiust, hogy művében titkon némi részt vett, e titkot Suetonius elárulta, s jegyzete így Szt. Jeromosba került. Martha több párhuzamos helylyel igyekszik ezt bizonyítani. Ugyane kérdést fejtegette minap Reitzenstein az «Epigramm und Skolion» szerzője a Mommsen-nek ajánlott albumban (Festschrift).

Ciceróról egy munka jelent meg, s az is vajmi gyenge. E. Bertrand, a grenoble-i egyetem tanára, *Cicéron au théâtre* (128 l.) cím alatt egybeállította mindazt, a mi Cicero műveiben a színi irodalmat érdekli. Tudjuk, hogy a nagy szónok szerette a színházat, hogy gyakran idéz a régibb írókból, hogy kora színügyi viszonyairól gyakran szól. Bertrand tehát három fejezetben: Cicero a színház történésze; Cicero drámai kritikus; A színház bölcsészeti műveiben, szónoklataiban és levelezésében, ügyesen csoportosította az anyagot; a töredékeket metrikus fordításban is adja, például: «Par la plus cruelle morsure | Glissant son noir venin, | La vipère cause en son sein | Une horrible torture | . De ezek a fordítások a Mommsen-féle Luciliusra vonatkozó Bänkelsängerei-re emlékeztetnek. És mennyi hiba! Az Equus Trojanus-t Livius Andronicusnak tulajdonítja, holott Næviustól való; Terentius urát Livius Salinatornak mondja, holott ez Livius Andronicus-é volt, a Terentius-é Terentius Lucanus nevet viselt; Publius Syrus, Publius Syrus helyett, a mi első dolgoza-

tunkat e Közlönyben (1878 ápril) juttatja eszünkbe; Cicero (ad Att. IV. 15. 6) «In Andromacha tamen *major* fuit quam Astyanax; in ceteris parem habuit neminem» helyét nem értette, mert így fordítja: Dans le rôle d'Andromaque il a été meilleur que dans celui d'Astyanax; ducen- ties sestertium, nem 200.000 sestertius, hanem 20.000.000. Ezeken kívül több chronologiai hibát is találunk e műben, mely a grenoble-i egyetem közleményeiben jelent meg, s azt mutatja, mennyi tenni való vár még az egyetemek reformatóira.

A latin poesis tanára a Sorbonne-on, A. Cartault, már évek óta tart előadásokat Vergilius Bucolicairól és Georgicairól. Kutatásainak egy részét egy vaskos kötetben adta ki: *Études sur les Bucoliques de Virgile* (507 l.) cz. alatt, mely szörszálhasogató elemzéseivel és jegyzeteivel egy német semináriumi dolgozatnak is beválnék. Cartault azt hiszi, hogy Ribbeck, Thilo, Gebauer és Mendelsohn könyvei és cikkei daczára még elég megoldatlan kérdés vár a tudósra, különösen a mi Vergilius ifjúságát és költői szellemének alakulását illeti. Ezt akarja ezen részletes kutatásokkal feltüntetni. Keresi, mi a Bucolikákban csak egyszerű fordítás, mi utánczás és végre mi vall már a költő egyéniségére. Hosszú idézetekkel bizonyítja egyes tételeit, s ezt a módot tartja legjobbnak, ha a többi Vergilius ifjúkorának tulajdonított költemény authenticitását akarjuk meghatározni. Az első fejezet a költő ifjúságáról, protectorairól és barátjairól szól; erre a Bucolikák chronologiai rendjét vitatja, melyet így határoz meg: 2, 3, 5, 7 (nem biztos), 4, 6, 8, 1, 9. Ily rendben tanulmányozza őket egyenkint. Az utolsó fejezet a realiakról szól és e szempontból a Bukolikákat a Theocritus első XI Idylljével hasonlítja össze. A munka, mint Boissier mondja, egy nagy magyarázatos kiadáshoz hasonlít, melyben a latin szöveg hiányzik.

Vergiliusról még két latin dolgozat jelent meg. Az egyik *Le Breton* thesise: *De Animalibus apud Vergilium* (112 l.), mely némileg a Cartault iskolájára vall. Négy fejezetben azt mutatja ki, mily nagy helyet foglalnak el a Bukolikákban és Georgikákban, sőt az Aeneisben is az állatok. A Mincio partjain, hol gyermekéveit töltötte, ismerte és szerette meg őket a költő. Mily nagy ismereteket mutatott a tenyésztésökről szóló részletekben, mily bájosak leírásai és képei, mily érzékenységgel fogta fel természetöket! Ha e tekintetben La Fontaine-nel vetjük egybe, azt találjuk, hogy a francia meseíró élmesebb, humorosabb nála, de Vergiliusnál több érzékenységet és szívet találunk.

A második latin thesis szerzője szerencsétlenül járt. *Pierre Gauthiez*, kinek derék francia dolgozatáról alább lesz szó, latin thesistül *De Virgilii philosophia* című dolgozatot vitatott. A Sorbonne, melytől már rég azt kéri, hogy elégedjék meg, mint a Faculté des Sciences és a többi fakultás egy nagyobb francia thesissel, de a mely makacsul

ragaszkodik a régi szokáshoz és néha eléggé zaklatja azokat is, a kiknek a latin nem szakmája, az ői ódon latin thesisével, hogy megmutassa a jelölteknek, kiknek legnagyobb része már egyetemeken működik, hogy a latin dolgozatot ne hanyagolják el, a Gauthiez latin thesisét nem fogadta el a soutenance alkalmával, a mi valóban hallatlan eset, mint-hogy a kézirat megbirálása után a nyomtatást megengedte. S így Gauthiez *L'Arétin* című francia dolgozatának elfogadása daczára nem docteur de lettres. A latin dolgozat így alig került forgalomba.

Maxime Piéri latin thesis: *Quæstiones ad P. Ovidii Nasonis Epistulas Heroidum et præcipue horum carminum artem pertinentes* (98 l.) a hősi levelekkel foglalkozik. Fogyatozásait mindenki ismeri; az irodalmi faj gyenge és nem igazi költészetre vall. Ezt már Herder átlátta. Piéri sem nagy bámulója, de azért mégis hat fejezetben behatóan tárgyalja a hősi levél eredetét, irodalmi szempontból méltatja őket, a stilust, nyelvezetet és rythmust kutatja, az authenticitas kérdését is felveti egyik-másik tárgyalásánál és végre bámulóikról és utánczóikról mond egyet-mást.

Henri Lion latin thesis: *Plinii Minoris epistolæ quid ad pueros educandos aptum præbeant* (97 l.) a pliniusi levelek azon helyeinek magyarázatával foglalkozik, melyekben a római író a gyermekek neveléséről szól. Ezek alapján három fejezetben fejtegi Plinius nézeteit a nevelésről általán (a mi nála az ész és jellem fejlesztésére vonatkozik), továbbá mikép lehet az irodalom iránti tiszteletet ébresztetni, és végre mily olvasmányokat kell neki nyújtani. Plinius jelleme maga, a mint az a Levelekben nyilvánul, oktató például szolgálhat.

Joseph Viancy latin dolgozata: *Quomodo dici possit Tacitum fuisse summum pingendi artificem* (93 l.) a nagy római történetírónak alakító és festői tehetségével foglalkozik. Jól választott példákkal illusztrálja, mi módon éri el Tacitus ebbeli czélját. Az utolsó fejezet, melyben a latin író, Thucydidessel, Sallustiussal, Liviussal, Michelet-vel, Saint-Simon-nal, Bossuet-vel, La Fontaine-nel, Virgilius-sal és Racine-nal hasonlítja össze, különösen érdekes.

Vandaele latin thesis: *Qua mente Phædrus fabellas scripserit* (108 l.) egyike a jobb latin dolgozatoknak, mely arra törekszik, hogy a phædrusi mesék valódi intentióinak kifürkészése útján a költő eddig homályban lappangó életét derítse ki. E czélból Vandaele először, Havettól függetlenül, mert a thesis már az alább említendő nagy kritikus kiadás előtt készült, a mesék chronologiai sorrendjét határozza meg és körülbelül ugyanazon eredményekre jut mint Havet. Erre Vandaele a mesékben található czélzásokat fűrkészi és itt valóban nagy szerencsével, de néha túlzott hypothesisek segítségével a költő életére vet némi világot. Ha nézeteit elfogadjuk, fel kell tennünk, hogy Phædrus elég sikerrel

lépett fel, erre hallgatásra kényszerítették, tehetségét kétségbe vonták; ő erre satíraival védte magát, de kritikusainak mégis annyiban engedett, hogy írásmódját megváltoztatta. Élte végén csendesebb, bölcsőbb lett és az irodalomnak élt, önzetlenül és békében. — A mesék analysise a legkisebb részletekbe hat, s ha az íróval nem is érthetünk mindig egyet, könyvét nagy érdekléssel olvassuk.

Samuel Chabert, ki francia thesisében Lucianus atticismusát fejtegette latin dolgozatában: *De latinitate Marcelli in libro de Medicamentis* (130 l.) a II. Theodosius alatt élt, valószínűleg bordeaux-i születésű (Burdigalensis) író «De medicamentis empiricis, physicis ac rationalibus liber» művét vizsgálta nyelvtani szempontból. Ezen Scribonius Largusból merített munka az ókori növénytanban fontos szerepet játszik; a latin szerző néha a növény nevét «gallice» is említi. Ezeket Geyer tanulmányozta az Archiv für lat. Lexicographie VIII. kötetében. Chabert dolgozata nagy szorgalommal és ügyességgel készült. Az író nyelvtani sajátosságait, helyét a latin irodalomban behatóan tárgyalta és második fejezetében (Voces novæ) egy 34 lapra terjedő alphabetikus lajstromot állított egybe, mely Marcellus új képzéseit sorolja fel.

Szt. Ágostonról két nagyobb értekezés jelent meg. Az egyik az Ecole des hautes études vallás-történeti szakosztályának kiadványai közt: *Saint-Augustin et le néoplatonisme* (158 l.). Szerzője *L. Grandgeorge* számos idézettel, párhuzamos helylyel azt a befolyást mutatja ki, melyet a neoplatonismus a nagy egyházatyára gyakorolt. Szerinte ez két irányban érezhető. Először a manicheismustól szabadította meg, és a kereszténység karjaiba vetette: azután oly argumentumokat szolgáltatott neki, melyekkel a neoplatonismust magát megtámadhatta. Ha néha-néha még e tanokból egyet-mást megőriz, oly módon változtatja, hogy a keresztény dogmával összhangzásba hozza. A mysteriumok tana szt. Ágoston lelkét abban kielégítette mint bármely bölcsészeti rendszer.

A másik dolgozat *E. Récejac* abbé latin thesis: *De mendacio quid senserit Augustinus* (82 l.). Jól elemzi az egyházatyá tanát a hazugságról; feltünteti a közte és szt. Jeromos közt létrejött vita eredetét. Szt. Pál a galataiakhoz írt levele miatt, valamint a Szt. Ágoston védelmét, midőn Jakob patriarcha hazugságát, melynek révén Izsák áldását megkapta, magyarázván, azt mondja: «Non est mendacium, sed mysterium». Ez bizonyára a bibliai exegesis netovábbja!

A Lecoffre cég minap indított meg egy gyűjteményt: «Les Saints» cím alatt, e melyben *Ad. Hatzfeld* írta meg Szt. Ágoston biographiáját (*Saint-Augustin*, 183 l.). Az első rész a Confessiók egyszerű kivonata, a második «bölcsészet» és «theologia» cím alatt a modern kutatások tekintetbevétele nélkül szól az egyházatyáról. Hatzfeld ily életrajz meg-

írására nem volt előkészítve; műve még a nagyobb közönség számára sem üti meg a kellő mértéket.

Rocafort, Un type gallo-romain: Paulin de Pella (112 l.) című értekezésében latin thesisét dolgozta át. Ausonius unokája, Bordeauxból, 456 körül írta «Eucharisticon de vita sua» című költeményét, mely úgy lélektani, mint történeti szempontból érdekes. Gazdag ember volt, Attalusnak ministere, de tönkre jutott s ekkor nyolczvan éves korában ezt a confessiót írta, melyben nagyon jól láthatjuk, miként telepedtek le a barbárok Galliában az V. században, mikép lettek, ők a vendégek, urakká és protectorokká. Rocafort inkább a lélektani részt kutatta e silány hexameterekben írt költeményben, de a történetíró még hozzászólhat az Eucharisticonhoz.

A. *Henri Becker*, a ki May-vel egy jó kézikönyvet adott a római magánjogról, latin thesisében: *De facetiis juridicis apud scriptores latinos* (95 l.) azt kutatja, miben álltak a római íróknál, különösen Cicerónál, a magánjogra vonatkozó élelméjű ötletek, fordulatok, figurák és tropusok. Nem a franczia «facéties»-re kell gondolnunk, hanem az «esprit»-re, a «style spirituel»-re. Ezen eddig homályban hagyott kérdés a latin írók több helyét új világitásban tünteti fel.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

CLASSICUS ÍRÓK MŰFORDÍTÁSAINAK SORRENDJE.

A M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága messzire kiható határozatot hozott, melyet a nemzeti irodalom művelői és barátai egyaránt a legnagyobb örömmel üdvözölhetnek. Elhatározta, hogy a műfordításokat a lehetőség szerint oly sorrendben nyújtja a közönségnek, mely az irodalmi szükségnek legjobban megfelel és azon hézagokat lesz hivatva pótolni, melyeket eddig is oly érzékenyen éreztek mindazok, kik a classicus irodalom ízlés-fejlesztő hatásához nagy reményeket fűznek.

Még a mult év tavaszán tettem egy indítványt, illetve újból fölevenítém e bizottság köztiszteletben álló elnökének Zichy Antalnak régebbi indítványát, mely szerint a classicus irodalom legkiválóbb termékeinek műfordítása bizonyos egymásutánban történjék. Elismertem és igazságos meg elfogulatlan ítélet mellett lehetetlen el nem ismerni, hogy az eddig megjelent sorozat, mely a szabad vállalkozás és ajánlkozás útján jött létre, oly hézagokat pótol, melyeket philologiai irodalmunk régóta bizonyos szégyenkezéssel érzett. Úgy de az anyagi erő elégtelensége és korlátoltsága, a nagy közönség közönye és így a támogatás, a

mesterséges oltalom szüksége miatt oly hézagok maradtak betöltetlenül, melyek az irodalmi ízlés fejlesztése, a classicus remekírók közvetlen termékenyítő hatásának emelése érdekében mielőbb elenyésztetendők. Mert bizony a művelt közönség érdeklődését kell fölkelteni, ezt pedig azon remekiek átültetésével érhetni el, melyek a világirodalom fejlődésében mélyebb nyomokat hagytak. Egy szakembernek becses anyagot nyújt bármely író nemcsak a nagy századokból, de még a késő classicus időkből is. Ám ha már egyáltalában *műfordítás* útján akarunk hatni: akkor azon remekiek átültetésére van első sorban szükségünk, melyek még az ifjuság aesthetikai képzése tekintetében is közvetlenebb hatással lehetnek. A szabad vállalkozás és ajánlkozás rendszere feltétlenül egyetlen helyes eszköz, de az *irányítás* kívánatosnak bizonyult. Csak magam is irányítám egyesek figyelmét egy és más remekműre és már is történt jelentkezés. De mielőtt *tervet* dolgoztam volna ki: szükséges volt egybeállítani azt, a mi megvan: a mi megvan: abból mi használható a mai fejlettebb irodalmi ízlés és nyelv szempontjából? . . . Ugyanis, ha az újabb irodalmi nyelvvel szemben elavult szöveget, az újabb kutatásokkal szemben nem megfelelő formájú fordítást adunk a közönség kezébe: akkor a czélt nemcsak nem érjük el, de ép azt az érdeklődést csökkentjük, melyet föl akartunk fokozottabb mérvben ébreszteni.

Ez egybeállítást, mely természetesen éppen nem tart igényt a teljességre, előterjesztém a philologiai bizottságnak. Tudom, hogy hézagos a műfordítások ama jegyzéke, melyet bemutattam; szükséges is azt folyton evidentiában tartani és kiegészíteni és lehető pontossággal folytatni; mindazonáltal mégis nyújtott tájékozást a classica-philologiai bizottságnak, mely beható tanácskozás után a következő classicus szerzők mielőbbi műfordítását jelölte meg mint az irodalmi közszükségnek legmegfelelőbbet, melyek a már kiadott és elfogadott vagy folyamatban levő műfordítások mellett első sorban jönnének tekintetbe:

1. A görög lyrikusokból feltétlenül szükséges volna egy a görög lyrai költés szellemét lehetőleg minden oldalról feltüntető *anthologia*. Hogy mily égető szükség ez: érzik tanáraink, kik latin írókat magyaráznak, érzik a görög pótló tanfolyam kezelői, de érzi a művelt közönség, melynek Sappho, Alkaios, Arkhilokhos pusztá nevekké halványulnak el.

2. Euripidesnek négy darabja van meg élvezhető műfordításban: A két Iphigenia, Alkestis és Kyklops. A teljes Euripides égető szükség. A művelt közönség a legnagyobb hálával venné; költőink, drámaíróink tanulmányozására az euripidesi szellem a lehető legtermékenyítőbb hatással lenne. Hiszen Euripides áll legközelebb a modern drámairodalomhoz. Racine mindig zsebében hordozta, Schillerre, Goethere roppant hatással volt.

3. Szükséges volna egy *Pindarcs* az ő írói egyéniségének meg-

felelő alakban. Az ő neve is pusztán névvé válik gymnasialis oktatásunkban; költőink pedig kimondhatatlan sokat tanulhatnának belőle. Eszmétlen gondolat nála egy sincs.

4. Platon fordítása örvendetesen halad; van már egy egész sorozat készletben (Simon, Péterffy, Gyomlay fordításai), a Hunfalvyét és Brassaiét (Gorgias) szintén használhatónak, az utóbbit pedig épen nyereségnek lehet tekinteni. Legelsőnek az *Államot* kellene kiadni és elkövetni mindent, hogy a sorozat mielőbb teljessé váljék.

5. *Aristoteles* még szükségesebb, mert Haberern fordításainak nyelvezte minden egyéb csak nem *Aristoteles* világos, tömör, rövid, gyakran apodiktikus írásmódja, sok helyt érthetetlen is és sohasem magyaros. A világ legvilágosabb fejéhez: *Aristoteles*hez nem épen talál Haberern fordítása, de azért jobb hiányában előbb a le nem fordított művekről kellene gondoskodni. Ezek közt az ujonnan fölfedezett *πολιτεία Ἀθηναίων* fordítása épen szükséges.

6. A szónokok fordítása szerencsés folyamatban van. Sikerültek *Fiáczy*, *Gyomlay* fordításai; tudtommal *Zsoldos* is foglalkozik ez irányban.

7. *Theokritos* fordítása is jó kezekben van, de természetesen ki kellene egészíteni *Herondáséval*, kinek a mai realistikus irányú irodalomban az a hatása volna, hogy a figyelmet közvetve a görög irodalom sokoldalúságára hívná föl.

A *latin* irodalom legjavából sok van meg; de azért van-e teljes *Tacitusunk*? Van-e teljes *Cicerónk*? *Senecánk*? *Ovidiusunk*? Tudom, hogy *Martialis* sok apró remeke kitűnő fordításban jelent meg, de mégis egy egész kötetre volna szükség, mely e rendkívüli tehetséget, kiről el lehet mondani: pagina hominem sapit, minden oldalról feltüntesse. Lehetne még e sort folytatni. Indítványomat a classica-philologiai bizottság egyhangúlag elfogadta és felhatalmazott arra, hogy tisztelt philologus kollégáim és a hivatott műfordítók figyelmét az ügyre fölhívjam.

Bírálni nem akarok. Kényes dolog ítélőszéket ülni és félreértésekre is adna alkalmat; de, fájdalom, szomorú hátramaradást lehet tapasztalni újabb íróink képzettségében. A nagy irodalmi áramlatokat átélő *Kazinczy* a műfordításra fordítá ereje legjavát és bizony megmérhetetlen szolgálatot tett. Arany költészetén a görög classicusok alapos átértése érzik. *Homer* lelke hatja át, *Aristophanes* gúnyja és humora a magyar természet komoly mélységével egyesülve vagdalózik szeretettel szatirikus munkáiban. *Kölcsy* parainesisén *Isokrates* lelkének összhangja ömlik el. Ha a plasztikus művészetnek ma is előiskoláját a görög művészet emlékei nyújtják: a költői nyelv fordulatos gazdagsága, a gondolatok plasztikus ábrázolása, mélységeket tükröző kristálytisztaság kifejezése, de főként egyetemes értékű, örök emberiessége és eszmegazdagsága ma is

sok, nagyon sok tanulságot rejt magában és kifogyhatatlan termékenyítő erővel hathat. Hála és elismerés illeti meg a classica-philologiai bizottságot e felette fontos tervért, mely valaha mielőbb testet öltene! És ebben a magyar hazafias sajtó hathatós támogatására, buzdító segítségére méltán számíthatunk.

HEGEDŰS ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Demosthenes Beszédei (görögül és magyarul). Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *Dr. Gyomlay Gyula*. Második rész. Második kötet. Budapest, 1896. Franklin-Társulat. 585 l. Ára 3 frt. (A M. T. Akadémia által kiadott görög és latin remekírók gyűjteményében.)

Századoknak kellett letűnniök, míg méltó alakban szólalhatott meg honi nyelvünkön a görögök legnagyobb szónoka. Most is csak két beszédét veszszük, de azzal a reménnyel, hogy a többiek hova-elébb nyomában fognak járni. Ez a biztató kezdet elég alkalom arra, hogy néhány elmélkedést fűzzünk e munka megjelenéséhez.

A magyar tudós nem közönséges nehézségekkel küzd, a mikor görög író fordításába fog. Nincsenek kellő segédeszközeink, nincsen kimerítő és tudományos alapon készült görög szótárunk, és nincsenek a fordítás művészetében — értve mindig a görög írókat — a messze múltba visszamenő hagyományaink. A nyugati nemzetek szélesre taposott országúton haladnak, míg nekünk a rengeteg sűrűjében magunknak kell lépésről lépésre megtörnünk a keskeny ösvényt. A francia fordítói stíl művészi kialakulását nyilván annak köszöni, hogy a XVII. századtól kezdve hosszú sora indul meg a régi írók fordításainak. A németek kissé később, de szintén jóval előbb, mint mi, igyekeztek nemzeti nyelvökbe átültetni a görögök legjelesbjeit. A mi műveltségünk múlt századaiból a görög elem majdnem teljesen hiányzott. Mátyás humanismusa latinos; a jezsuita-iskolákban csak névleg tanították a görögöt, alig haladva tovább a Gretser grammatikájának első fejezetein; a protestánsok nagy iskoláiban se vitték a görög tanulmányokat önállóbb műélvezet magaslatáig. Az a sok görög vonatkozás (s különösen mythologiai nevekkel való tüntetés), melyekkel némely régibb írónk műveiben találkozunk, csupa üvegházi virág, római írók önkéntelen hatásának productumai, — s egészen bizonyos, hogy legkiválóbb szellemeink, még a hitvitázókat sem véve ki, csak kivételesen tudtak a göröghez. Mikor Berzsenyi Pindarust emlegeti, a Horatius-féle «Pindarum quisquis studet aemulari»-t utánozza. Ő is, kortársai is deákos műveltségben növekedtek fel; görög írókat nagy ritkán olvasott közölök egyik-másik, eredetiben.

Kétlem, hogy Kazinczy, a ki pedig Pindarosból is adott magyarított szemelvényt, pataki görög studioma alapján a legnehezebb költőt csak valamennyire is élvezhette volna segítő fordítás nélkül.

Ez előzmények után fogtunk hozzá e század derekán néhány görög író fordításához, s hagyományunknak e szegénysége mellett indította meg első tudós testületünk a klasszikus írók fordításait, beleértve a görögökéit is.

A fordító helyzete a következő. Előtte az idegen szöveg, oly nyelven, melynek szelleme az övétől teljesen elüt. Más a szóképzése, más a szóköteése, más a mondatfűzése. Kétezer esztendő választja el tőle, úgy hogy talán egyetlen gondolat sincsen, mely e két külön világ személyesítőiben merőben azonos volna. A hol az egyik konkrét alakban gondolkodik, a másik abstrahál; egyik plasztikusan beszél, a másik a szók elkoptatott jelentésének átkától nem tud csak halovány képzeteket kelteni; egyik behatóan színez, a másik csak körvonalo; egyik szabott rend korlátaiba szorítkozik, a másik kényelmesen terjeszkedik; egyiknek szóanyaga csupa feszülő izom, a másiké gömbölyded formák lazasága; emez szökken, a másik lépést halad ugyanazon fogalom, ugyanazon képzet kifejezésekor. És mekkora különbség mutatkozik a szók súlyában. Van görög jelző, mely a képzeteknek egész raját időzi fel; mely hangot is, szint is fest, mely alig tűri meg a fordítást.

A feladat már most az, hogy fordítunk a görög szöveget minden vonatkozásával együtt jól megértesse másokkal is. Segítségül veszi a görög-német vagy görög-francia szótárt, tehát egy könyvet, mely pontosan megadja ugyan az árnyalatok jelentését, de ismét oly nyelven, mely a magyartól épenséggel elütő. E könyv nem hogy beleigazítaná a magyar észjárás irányába; ellenkezőleg kitéríti belőle. Kezdődik a szellemi munkáságnak egyik legbonyolultabb művelete, egymás után több nyelv geniusszába való belemélyedés és belőle való erőszakos kiemelkedés, vagy amazoknak a logikai kategóriáknak majd kitágítása, majd összeszorítása a nyelv anyagában, kínos ide-oda vergődése a képzetek sokaságának. Utoljára is csak az segíthet itt, ha a kavargó ködfátyolból élesen kivillan egy-egy új alkotás. Valóban mondhatni, hogy a görög írók fordítójának minálunk inkább, mint másutt, bizonyos tekintetből művésznek kell lennie, ki lelkének sajátos egyéniségéből teremti meg esetről-esetre a szóképet, az eredetire ráillő fordulatot, a színezés és árnyalás finom vonásait, melyeket más nemzet fia talán már tündöklő példákban talál meg készen.

A stil mivoltával jár, hogy minden fordításnál ismétlődik e küzdelem. Mert az emberi lélek ősi mélységeiben, a meddig nem hatol el a receptív szellemi tehetségek befolyása, s a honnan öntudatlanul buzog fel a teremtő erőnek forrása az új combinatiók meglepő játékában, csakis

ott van gyökere az egyéni, jellemzetes, tipikus stilnek. Nemcsak szavakat és mondatokat, nemcsak gondolatokat, hanem egyénileg jellemzetes gondolatokat, egyénileg jellemzetes alakjokkal egyetemben kell a fordítónak visszaadnia. Lelkének mintegy meg kell újhódnia, felolvadnia az eredetiben, vele azonossá lennie.

A feladat nagysága teljesen világossá lesz, ha hozzáteszszük, hogy Demosthenes az, a kinek fordítása forog szóban. Ő, ki oly nehezen és verejtékesen írt, s a kinek mondatszövedéke oly nehezen fejthető fel. Képzeljük el, mily nagy lelki erőre, mekkora belső egyensúlyra lehetett szüksége annak, a ki szerette volna szívének egész keserűségét hangos vészkiáltásokba foglalni, s e helyett a kényes izlésű hallgatóság előtt égő szenvedélyét szónoki numerusokban kellett sorakoztatnia. Minő telítettsége a gondolatoknak, minő erős nyomás kifelé, mennyi igyekvés a formai szabatosság megóvására. Egy megvesztegethető és belső erejéből kifogyott néptől környékezve áll, elszigetelt fenségében, a nagy hazafi, s elborult szemmel nézi, mint törtetnek előre sírjokba — honfitársai. Átható szelleme látja már a lejtő végét, az állami függetlenség temetőjét; de csak őt, az ő becsületes lelkét remegteti meg a közeli fordulat réme. A szeszélyes, hiú és politikai erkölceiből kiforgatott tömeg nem érzi meg a véget, hanem könnyűvérről átsiklik a veszedelem előjelei fölött.

Gyomlay Gyula vállalkozott arra, hogy e bonyolult lelki világnak s e még bonyolultabb politikai rendszernek emlékeit, Demosthenes beszédeit a magyar olvasóval megismertesse. Vaskos kötetben fekszik előttünk Demosthenes fordításának első része. Voltaképen nem is az első, hanem a második rész, s ennek is második kötete, mely sorrendnek akárhány példáját ismerjük a németeknél, míg a magyar irodalomban szerencsére csak elvétve találkozunk az ilyen nem nagyon ajánlható eljárással. E sorrendből kifolyólag az írónak élete rajzát, mely a beszédek elolvasása előtt bizonyára már most érdekelte volna a nem philologus olvasót, nem is találjuk meg e kötetben, hanem helyette a lefordított beszédek élére helyezett, nagyon alaposan megírt, a philologiai kutatás összes segédeszközeivel készült bevezetéseket, melyek a beszédek külső kereteit adják meg, a bennök rejlő közhangulatot igyekeznek megéreztetni s a történeti előzményekről tájékoztatni. Ezenkívül mindkét bevezetésben számot ad a fordító a beszédek szerkezetéről s méltatja retorikai tagozódásukat, mindenütt bőven megismertette az egész idevágó irodalmat s illetőleg a különböző felosztásokra vonatkozó érveléseket. Függelékül csatolja az illető beszéd irodalmának jegyzékét.

Nem volnánk igazságosak a fordító iránt, ha megvonnók tőle ezen philologiai pontossággal szerkesztett bevezetésekért elismerésünket. Bizonyára nagy haladás szegénységünkben, hogy a görögök legnagyobb szónokával megismerkedni akaró philologus (különösen a tanárjelöltekre

gondolok itt) így együtt találja kimerítő gyűjteményben mindazt, a mit a beszédekről írtak és elmondottak, s esetleg részletes kutatásainak is megtalálja alkalmas kiinduló pontját hazai irodalmunkban. De másfelől azt hiszem, hogy mindezt a sok érdekes és eszmekeltő anyagot másképen írta volna meg a fordító, hogyha ideje lett volna rövidebben írni, s ha lelke szárnyalását nem húzta volna le minduntalan ólomsúlyokkal a lelkiismeretesség téves értelmezése. Abból, hogy valaki feldolgozta az egész demosthenesi irodalmat (a mi dicséretes vállalkozás), még nem következik, hogy a nagy művelt közönségnek készülő fordításban pontról-pontra, nem ritkán fárasztó egyhangúsággal, elévezesse ennek az irodalomnak összes vitakérdéseit. Jellemezni, kiemelni, összefoglalni, áttekinteni, szemléltetni, — íme a stíl hatásának titka, melyre minden írónak, a philologusnak is, törekednie kell, ha tárgyának igazán meg akarja nyerni a művelteket. Mert azt tartom, abban egyetértünk a fordítóval, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a klasszikus írók fordításait *első sorban* nem a philologusok számára készítteti, a kik úgyis tudnak görögül és latinul, hanem azon műveltek számára, kik nem tudják e nyelveket annyira, hogy a rajta írt remekeket eredetiben olvashassák. Első sorban nem arra van szükség, hogy a magyar philologusoknak, hanem hogy nekünk magyaroknak legyen magyar Demosthenesünk. Nemzeti műveltségünk általános színvonalát emelni, az ó-kor iránt nemes érdeklődést kelteni s irodalmilag művelt értelmiségünk lelki szükségletét kielégíteni, szerintem ez volna fő-céljok e fordításoknak. S ha ez a cél, aknázzuk ki ismertető bevezetéseinkben a stíl minden eszközét, mely a modern lélekhez közelebb hozza a régit, mert a klasszikus ókornak nincs nagyobb ellensége a formátlanságnál. Igazat írni, tudomány, igazat is, szépet is írni, nemcsak tudomány, de művészet is. . .

Gyomlay ezúttal két beszédet mutat be. Egyik a hűtlen követség, másik a koszorú ügyében elmondott beszéd. Mindkettő Demosthenes legnagyobb politikai ellenfele, Aischines ellen irányul. Amaz, mely a philokratesi békét álnokul kijátszó Philippos fondorlatait s a felbérelt Aischines mesterfogásait szemlélteti, csak első, gyengébb nyilvánulása annak a szenvedélyes gyűlöletnek, melyet a hazája igaz érdekeiért síkra szálló Demosthenes az önző békepárt ellen táplált. Bármily hosszúra nyúlik az Aischinesnek felrótt mulasztások lajstroma, mégsem elég erős a hatás, melyet ez a beszéd reánk gyakorol. Nyilván tudatában van Demosthenes, hogy bár kelletlenül és balsejtelmek közt, maga is közreműködött a később hiúnak bizonyult béke megkötésében, s így vádoló szavából hiányzik a független meggyőződés súlyának élénk érzete. De már a koszorúról mondott beszédben a művészi lendület magas fokára emel bennünket. A chaironeai ütközet sem törhette meg a nagy férfiú lánglelkét. Megsokszorozta maga-magát; tanácsolt, beszélt, buzdított,

izgatott, saját felelősségére intézkedett, sőt a maga pénzét is felajánlá a közszükségben. Ezért koszorút szavaznak meg neki polgártársai, a mi elégséges ok Aischines féltékenységét felkelteni. De Aischinesnek és Demosthenesnek e tárgyra vonatkozó beszédei már nem többé személyes ellenfelek mérkőzését jelentik, itt már összeütközésbe jut két hatalmas állami elv, két különböző és ellentétes politikai hitvallás, két országos kormányzati rendszer. Mindegyikök, Aischines is, Demosthenes is, az államnak egy-egy tudatosan vezetett pártját személyesíti. Egyik a Philippos protectoratusában keresi a haza üdvét (s illetőleg saját önző céljainak megvalósulását); a másik az igazi függetlenségi párt, mely visszantasztja a hatalmas pártfogó segítségét, s az ősi dicsőség emlékein felbuzdulva elég erősnek véli még Athént az önálló politikai élet biztosítására. Demosthenesnek beszéde, melyet ebben az ügyben elmondott, a mély meggyőződésnek, a balszerencse közt is törhetetlen hazafiságnak, az athéni szellem erejébe vetett erős bizalomnak utólréhetetlen művészi nyilvánulása. A beszéd, mint tudva van, oly nagy hatással volt a bírakra, hogy Aischines a szavatoknak az ötödrészét se kaphatta meg S ugyan mivel is ellensúlyozhatta volna Aischines ellenfelének égő hazaszeretét? Mit válaszolhatott volna, mikor a makedon királyról azt hirdeti Demosthenes, hogy «láttam azt is, hogy Philippos, a ki ellen küzdelmünk folyt, az uralomért és hatalomért kiűtette a fél szemét, eltörette a vállá pereczét, megbéníttatta kezét-lábát, s testének bármely részét akarná is elragadni a sors, még azt is odaadja, csak hogy a megmaradttal dicsőség és hírnév közepett élhessen»!! Vagy mikor Philippos politikai erkölcsét ily közvetlenséggel rajzolja Demosthenes: «Volt egy körülmény, athéni férfiak, mely nagyon kedvezett Philipposnak, megesett ugyanis, hogy a hellének közt . . . olyan tömege burjánzott fel akkortájtban az áruló, megvesztegethető, istentelen embereknek, a mekkorára régiebb időből senki sem emlékezik. Ezeket ő ügyvivőinek és segítőitársainak fogadta fel, s a helléneket, kik már az előtt is alig fértek meg egymással, s a hányan voltak, annyifelé húztak, még jobban egymás ellen bűjtogatta: ezt rászedte, amazt lekenyerezte, másokat meg mindenféle más eszközzel hálózott be, s ily módon részekre szaggatta őket; pedig valamennyinek ugyanaz állott érdekében: megakadályozni, hogy ő nagyra ne nőjön». És mit vethetett volna Aischines szónokunk ellen, mikor hiteles okiratokkal, de még inkább a jellemzés erejével bélyegzi meg Aischines kétszínű játékát, mely nem kevesebbet kockáztatott, mint a haza szabadságát? Valóban, fordítónk alig választ-hatott volna mindjárt eleinte alkalmasabb beszédet Demosthenes igaz voltának jellemzésére s a görög szónoklat fénypontjának feltüntetésére.

Gyomlay fordítása philologiai értelemben teljes elismerést érdemel. Kiváló gondnal, rendkívüli lelkiismeretességgel s helyes magyar- és

görög nyelvérzéssel fordít. Hogy nyelvi félreértés alig akad, mondanom sem kell. A ki olyan jól tud görögül, a szónoki terminusokat olyan pontosan ismeri, a törvénykezési eljárásban s perrendtartásban annyira járatos, arról alig tehetjük fel az eredeti értelem elferdítését. Itt is megbizonyosodik, mily első rendű fontossága van annak, hogy a fordító a reáliákat a legbehatóbban ismerje. Demosthenest az attikai jogrend tanulmánya nélkül még csak megközelíteni is vakmerő vállalat volna. Hogy a helyes magyarságra nagy gondot fordít Gyomlay, különös érdemül róhatjuk fel. Alig találunk a magyar szövegben egy-két, már-már megszokottá vált idegenszerűséget.*) Nem hallgathatom azonban el, hogy itt-ott ő sem tudta elkerülni azt a bizonyos affectatiót, mely újabb fordításainkban sokszor felötlik. A magyarosságnak soha sem szabad keresettnek, mesterkéltnek látszania. Rendkívüli óvatosságra van szükség, hogy egy-egy tösgyökeres, talán kiváló remekíróinkban előforduló kifejezést rossz helyen, erőltetett értelmezéssel ne alkalmazzunk. Így például a 155. lapon használt «megkongatott», ha mindjárt Arany János használja is, prózai összefüggésben mód fölött keresettnek tűnik fel. («Hát tudnotok kell mindenek előtt azt is, hogy Philippos mindnyájunkat megkongatott.») Még különösebb a *szer* szónak többszöri használata: pl. «két-három drachmáért *szer* voltál minden gazságra»; «a surlódásra mindig *szerek* vagytok», vagy: «ha a tehetséget egy ároslélekű, gonosz, minden nyereségre *szer* emberben látjátok.» Az ily exotikus ritkaságok, melyek a köztudatba át nem mentek, egyáltalán nem ajánlhatók a próza nyelvében. Csak az egyszerűen szép az, a mi találóvá, művészivé teszi a fordítást.

Óvakodnunk kell továbbá, ha magyarosak akarunk lenni, a pórias, nyers színezettől. Minket, nagyvárosi műembereket (ha szabad e szóval élnem), nagyon könnyen fenyeget az a veszedelem, hogy töröl metszett kifejezéseink, melyeket bizony sokszor nagyon is tudatosan alkalmazunk, nem stilszerűek, sőt alantas észjárásúak. Fordítónk általában finom izléssel distingvál, s legtöbbször eltalálja a helyest. Csak néhány helyen szerettem volna válogatottabb kifejezést látni. Ily kifejezések «elpocsékolta az időt», «sületlen híreket», «hogy szemetek, szátok elállt belé», «kisül», «faképnél hagyta hát», «ha megpukkadsz is» a kényesebb izlést bántják. Nincs is rájuk éppenséggel szükség, mert az illető helyeken jól megjár-

*) Ilyenek pl. Philipposnak szabad kezet engedtek (v. ö. liessen ihm freie Hand), tisztában lehetett azzal (er konnte im Reinen sein), segítséget nyújt (v. ö. Hülfe reichen), beszédet tartani (eine Rede halten; a magyar «beszél» vagy «beszédet mond»), azt a javaslatot tette (e h. javasolta). De ezek csak apróságok. A fordítás mindvégig magyaros. Helyenkint nem minden eredeti zamat nélkül való.

ják ezek: «az időt elvesztegette» (*ἀνηλωχότα*), «izetlen híreDET» (*οὐδὸ' ὄγχις*), «kiderül, «ha megszakadsz is» (*ἂν σὺ διαρραγῇς*) stb.

Természetesen merőben más a helyzet, mikor Demosthenes maga akar trivialis lenni, mikor a nagy tömeg szája ize szerint, rikító színekkel fest, naturalisztikus őszinteséggel veti oda az erős kifejezéseket. Például, mikor Aischinest rókához hasonlítja, a ki «hízelkedve *kullog*» Aristophon meg Eubulos nyomában. Ilyenkor a stilszerűség rovására menne, ha a fordító nem igyekeznék szintén a pórias felé hajló alaphangot megfelelő népies szókkal kifejezni. Ilyen például Aischinesnek a fordításban is nagyon sikerült, torzított jellemképe. (441. l.): «Hiszen ha Aiakos vagy Rhadamanthys vagy Minos volna a vádló, de nem ám ilyen *haszontalan szószátyár, ütött-kopott törvéncsavaró, hitvány aktamásoló* (*σπερμολόγος, περίτριμψ' ἀγορᾶς, ὄλεθρος γραμματεὸς*), azt hiszem, még az sem mondana affélét, s nem vonszolna elé olyan *mázsás* (*ἐπαχθεῖς*) szavakat. . . . . Ugyan mi közöd neked, vagy a te családodnak az erényhez, te *szemét te* (*ὦ χάθαρμα*)?» . . . . .

Van az előttünk levő fordításnak még egy sajátos jellemvonása, mely megkülönbözteti másoktól. Értem a tartalmi és formai hűségre való törekvést. Gyomlay arra törekszik, hogy az utolsó porczikáig mindent kifejezzon magyarul, a mi a görög szóban mélyen benne rejlik, vagy a mit a görögül gondolkozó ember csak távolról is hozzájáfűzött a kifejezéshez. Minden kis particulát, henye szócskát igyekszik fordítani, minden gondolati átmenetet, mely a beszéd egyik részét áthidalja a másikkal, kifejezésre akar juttatni, minden műszót nyomban meg akar értetni; de mi több, nem ritkán még a szónoki célzatos szórend finomságait is a magyar szók megfelelő elrendezésével igyekszik megéreztetni.

E törekvése megítélésében eltérhetnek a nézetek. Magában véve bizonyára ideálisnak volna mondható az olyan fordítás, mely erre képes. Soha sem szabad azonban szem elől tévesztetni, hogy e törekvés sikerének nem lehet feláldoznunk egy másik jogosult szempontot, a széphangzást, az olvashatóságot, a folyékonyságot. Az olvasó, ki egész Demosthenessel akar megismerkedni; kit az érdekel, mit és hogyan beszélt Demosthenes; ki ismerni akarja a tárgyat, a helyeset, a politikai szempontokat, a szereplő egyéniségek gondolkörét és lelkületét; ki-mindezt főleg világosan, áttekinthetően, átlátszóan akarja maga előtt látni, szívesen elenged egy-egy kis kötőszócskát, csak jól meg tudja érteni s nehézség nélkül el tudja olvasni a fordítást. Nemesak okulni, hanem élvezni is akar. Az élvezést pedig nagyon megnehezíti, ha a minden árnyalatot kifejezni akaró fordító kénytetett paraphrasisaival hosszadalmassá, nehézkessé, fárasztóvá teszi Demosthenesnek amúgy is nehéz és mélységes periodusát. Ha a görög szónok azt akarja mondani: «kik Philippos ügyét választották» (*τοῖς μὲν τὰ Φιλίππου πράγμαθ' ἡρημένοις*), a fordító azt mondja: «kik

Philippos *érdekeinek szolgálatát* választották.» A fordító nem éri be azzal, hogy «a néphatározat ellenében» (*παρὰ τὸ φήμισμα*), hanem kifejezi a mellékkörülményt is: «a megbízást adó néphatározat ellenében.» Ha a görög szónok egyik mondatát így vezeti be: «Ha már most . . .» (*Εἰ μὲν τοίνυν*), a magyar fordítás emígyen bővíti ki a gondolatot: «Ha már most *így áll a dolog, hogy.*» A 123. lapon ezt a mondatot «*καὶ οὐχὶ τοῦτό πω τηλοῦτον*» így fordítja: «Nagy dolog ez is, de a gonoszabb még csak most következik». A 63. lapon a *τί δῆποτε τούτων*; -nak magyarja ekként hangzik: «S miért kell épen ezeket a pontokat számításba vennem?» stb. A fordításnak erre a jellemző sajátására még számtalan példát hozhatnék fel, melyek egytől-egyig igen becsületes törekvésről tanuskodnak, de a szövegezés szabatosága szempontjából kérdés tárgyát képezhetik.

Hogy mennyire hű akart lenni a fordító, kitűnik a többes második személynek szigorú megtartásából. Semmi se rontja úgy a magyar fordítás numerusát, mint az ekként keletkezett, csunya hangzású szók: barátságokra, tetteitekkel, életetekben, szövetségtekre, segítségtekre, tanácsadóitoknak, tulajdonostoknak, jótevőiteknek, kormányférfiaitokra nézve, három evezőseitekkel stb. A 211. lapon azt olvassuk «a ti szövetségseiteknek kellett megadnotok az isteneitek iránt tartozó tiszteletet», a 385. lapon pedig ezt: «Még nektek is egyformán valamennyiteknek ez áll érdeketekben.» Távol van tőlem azt kívánni a fordítótól, hogy a többes második személyt egyszerűen ejtse el. De mint a ki csekély erőmhez képest szintén próbálkoztam görög szónok magyarázatával, azt tanácsolnám neki, hogy legyen kissé könnyebb vérű fordító hasonló esetekben; vagyis, a hol az értelem kockáztatása nélkül megteheti, engedjen meg magának némi szabadságot. A fenti példában «isteneitek» helyett bátran mondhatta volna: «az istenek»; vagy a 237. lapon e helyett: «mert olyankor ők a ti vezetőitek» bizvást ezt lehetne mondani: «mert olyankor ők vezetnek» (t. i. «benneteket», a mi az összefüggésből világos). A 189. lapon ezt olvasom: «Mintha minden rugékonyságokat elvesztették volna»; egyáltalán semmi kárát sem vallja az értelem, ha azt mondom: «mintha kiveszett volna belőletek minden rugékonyság».

Gyomlay fordítása, ily kisebb hiányokat nem tekintve, nemcsak pontos, hanem gyakorlott kézre is vall. Az úgynevezett szóról-szóra való, szolgai fordítások ismertető jelei egyáltalában nem találhatók meg benne. A participialis szerkezeteket kiváló ügyességgel oldja fel, s szerencsével alkalmazza helyettök a magyar igékből képzett mód- és állapot-határozók változatos alakulatait (elteltével, jártában, irtomban stb.). A ki valamikor görög-magyar szótárt fog szerkeszteni, e fordításban számos helyesen magyarított szólásmódot s tökéletesebben ki nem fejezhető, végleg megállapított phrasist fog találni. Érdemes volna ebből a

szempontból végig menni az egész munkán; legyen itt elég a következőket felemlítenem:

δοικησας = hivatalviselt ember; *ἦκων ἐξ Ἀρκαδίας* = Arkádiából visszajövet (a laposan hangzó participium helyett); *πολλὰ παρεκελεύσατο* = biztatott erősen; *πάντων ἀκούοντων ὕμῳ* = valamennyitek hallatára; *πολλῶν ἀξίους . . . . θανάτων λόγους*, száz halált érdemelt; *διεξήλθε* = véges végig ismételte; *καὶ τὴν ἐπαγγελίαν τὴν τοῦτου ταύτην τὴν καλὴν* = ez a most említett gyönyörűséges jelentése; *φιλάνθρωπος* = ember-séges; *ἀλλ' οὐχ ἔστιν* = csakhogynincsen; *πάντ' ἄνω καὶ κάτω τάξει πεποίηκε* = fenekestől felforgatott mindent; *τοσοῦτου ἔδει* (infinitivussal) = annyira esze ágában sem volt; *τί ἂν ποίων ὑμῖν χαρίσαιτο* = miiben lehetne kedvetekre? *ἀπεδημήσαμεν δ' ἡμεῖς . . . . τρεῖς μῆνας ὅλους* = három teljes hónapig voltunk oda; *λέγειν ἄντικρυς* = kereken kimondani; *καὶ τὸ πρῶγμ' ἦν ὑπεργέλοιον* = soha nevetetőbb jelenetet; *μεγαλόφωνοι καὶ ἀναιδεῖς ὄντες* = nagyszájú, orcátlan emberek; *ὑμεῖς δὲ μὴ ἡττᾶσθε* = de ti ne tágítsatok; *μέχρι μὲν χθές* = minapáig; *ὥστε τῆς εἰρήνης ἂν διημαρτήκει* = úgy hogy a békekötéstől elcsöppent volna; *λόγον ποιεῖσθαι ἕτερον* = egvébről szót tenni; *καὶ πρὸς τοῦτοις = s ráadásul még az, hogy . . . ; φυλῆς πρυτανευούσης Λεοντίδος* = a Leontis törzs ügyvezetősége alatt; *μὲν γνῶμη* = egy szívvel-lélekkel; *ἐκείνοι μὲν αὐτοῖς ἐγκαλῶσιν* = magukra vessenek; *μετὰ πολλῆς χάριτος* = ezer örömmel; *ταῖς παρ' Αἰσχίνου ῥηθείαις ὑποσχέσεσιν* = Aischines fennen hangoztatott ígéreteinek; *περιῆσαν οὗτοί μου* = kifogtak rajtam; *ὁ ἀθάνατος οὗτος* = ez a feketelelkű ember; *οὐδὲ πολλοῦ δεῖ* = egy szikrával sem; *πρὸς Διὸς καὶ θεῶν* = isten szerelmére; *ἐθρορυβεῖσθε* = megriadtatok; *οἱ δειλαῖοι* = szegény fejk; *ἀλλ' ὅπως ἔτυχε* = úgy találomra; *οἱ ἀναγκαῖοι* = atyádfiai; *ἐγὼ μὲν οἶμαι* = meghiszem azt; *δωροδόχος* = ároslelkű; *πρῶτον μὲν* (a beszéd elején) = elsőben is; *ἀξία καὶ δεομαι* = kérve kérlek; *οὐ μετρίως ἐχέχρητο* = nem használták módjával; *ἔξδν . . . ἀφίχθαι* = pedig . . . érkezhettek volna stb.

De nem folytatom tovább az idézeteket. Birálatomat, melyet csupán azért mutattam be felolvasás alakjában is, mert a prózai műfordításnak néhány fontos kellékét óhajtottam elvi szempontból fejtegetni és konkrét példákon bemutatni, azzal a kívánsággal zárom, vajha a fordító ereje meg ne lankadjon az elvállalt nagy munkában s a mostanihoz hasonló szeretettel folytassa Demosthenes többi beszédeinek magyarítását. Nemcsak egyes tudósok, kik szobájuk négy fala közt csendes szemlélődéssel varázsolják maguk elé Demosthenes beszédeiből a hanyatló görög-ség politikai viaskodásait, hanem azok is, kik hivatva vannak tanári működésükben a retorika elméleti kérdéseivel foglalkozni, továbbá a jogtudósok, történétírók, politikusok, kik a nemzetek alkotmányos küz-

delmeit vizsgálják, s végül mindazok, kik önzetlenül szeretik a szépet, a hatalmasat, a fenségest, a hazafiúi szív felemelkedését és elszorulását remek példákön látni, köszönettel fognak adózni egy magyar tudósnek, ki ereje javát arra fordítja, hogy a nemzeti műveltség körébe belevigye az el nem évülő nagy eszméknek eddig ismeretlen kincseit.

DR. FINÁCZY ERNŐ.

Zágoni Mikes Kelemen élete. Irta *Toncs Gusztáv*. Budapest, 1897. Lampel R. bizománya. 250 l.

Szegény jó Mikes Kelemen, a hűség örök mintaképe, ha már nem volt számára visszatérés szomorú bujdosásából — ex Turcia nulla redemptio! — legalább azt szerette volna, s titkos óhaját a Törökországi Leveleknek több célzása bizonyítja, hogy közrebocsáthassa irodalmi munkáit. Mint fájt volna neki, ha sejtette volna, hogy századja majdnem lealkonyodik, mielőtt kívánsága teljesedhetik! A *Törökországi Levelek* csak 1794-ben jelentek meg először nyomtatásban. Másrészt azonban mert volna-e álmódzni róla a Rákóczi szegény palatinusa, hogy leveleinek megjelenése után száz esztendővel oly dicsőség jusson neki osztályrészül, hogy munkáinak kiadásai s a róla írottak repertórium a több mint 60 többnyire nagyobb dolgozatra rugjon s neve olyan általánosan tisztelt és szeretett legyen, mint a milyen ma valóban? Hitte volna-e, hogy e nagy bőség dacára, újra támadjon szeretettel megírt nagyobb mű, mely megint elmondja bánatos hangulattal telt életét, a hontalanná lett hazafi szomorú, fájdalmas történetét?

Mikes Kelemennel nem érdemén felül foglalkoznak Toldy Ferencz és Abafi Lajos különös tárgyi szeretettel írt munkáikban, továbbá Erdélyi János, Thaly Kálmán, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Pulszky Ferencz, Szilágyi Sándor jeles dolgozataikban és sok más után az előttünk fekvő mű szerzője is terjedelmes monographiájában. Azon számos czikk után, mely Mikesre vonatkozólag annyi vitás kérdést tisztázott ujabbban, egy mindent összefoglaló, szépen megírt monographiának élénk szüksége volt érezhető. Erre a szép feladatra vállalkozott, ha nem is teljes sikerrel, de nem egészen sikertelenül, Toncs Gusztáv szabadkai tanár.

Abafi Lajos valóságosan rajongó szeretettel foglalkozott a 70-es években Mikes alakjával; életét, műveit, eszméit több mint tíz külön nagyobb czikkben tárgyalta s ezeknek foglalataként önálló könyvben is kiadta Mikes életének és munkásságának rajzát. Ujabb adatokban rendkívül sokat bővült azóta a Mikesről szóló tudomány, de meleg szeretetben, rajongó csodálatban semmit. S ezt talán Toncs Gusztáv sem tűzte ki céljául.

Ő maga — úgy látszik — szempontokat akart nyújtani művének bírálatához, midőn előszavában megjegyzi, hogy «Mikesnek sajátos

helyzetében gyökerező okoknál fogva nem járulhat új adatokkal Mikes életének és műveinek ismeretéhez, hanem arra fekteti a súlyt, hogy az eddigi részletes kutatás eredményét összefoglalva, a *Törökországi Levelek alapján* főként Mikes egyéniségét, emberi és írói jellemét domborítsa ki egységesebben és teljesebben, mint a hogy eddig előttünk állott.» Mindezek egészen helyes czélok és szempontok. S ha a szerző hű marad hozzájuk, akkor csakugyan derék, hézagpótló munkát végez.

A végigolvasott könyvnek első benyomása az, hogy valóban érdekes olvasmány. A könyv hősről adott rokonszenves rajz kedves hangulatot kelt, bár meg kell jegyezni, hogy e tekintetben nehéz is volna elrontani a tárgyat. Rákóczi harcrai, majd bujdosása, reményei, szomorú csalódásai s a többi bujdosónak, köztük Mikesnek hozzáfűződő mélabús története, önkénytelenül kínálják s megadják e könyvnek az alaphangot. Annál inkább helyes ez, mert — lásd előszavát! — Tones nem akarta figyelmen kívül hagyni könyvének esetleges olvasóközönsége között az ifjúságot sem. Az e tekintetben eléggé jó munka különben az idézett előszóban jelzett eljárásánál fogva másként is figyelmet vindicál magának, mint népszerűsítő, összefoglaló, komoly irodalomtörténeti monographia.

A könyvnek czíme azonban s ugyancsak előszavának egy pár passusa, hol azt mondja, hogy Mikest «természetes környezetében» mutatja be s másrészt védi magát az ellen, ha valaki «az elbeszélő részt sokallaná», annak magyarázatául látszik, hogy a szerző maga is érzi Mikes írói működése rajzának némi hiányait. Érzi, hogy nem sikerült összeolvasztva, egységesen ismertetnie a bujdosó író életét s műveit; a mit bizonyít anyagának azon elosztása is, hogy az úgyszólván kizárólag életrajzi adatokat közlő I—VIII., illetőleg IX. fejezetek után öt fejezetben át Mikes műveinek fejtegetése, majd egy fejezetben Mikes egyéniségének, jellemének rajza következik, s csak ezen hosszas megszakítás után, átmenet nélkül, a IX. fejezet közepén régen megszakadt fonalhoz kötve folytatja újra a XV. fejezetben Mikes életének történetét, elbeszélve utolsó éveit s halálát. A XVI. fejezetben végül újra Mikes munkáiról, azoknak sorsáról ad fejtegetéseket.

Irodalmunkban körülbelül Gyulai Pálnak műve, a *Vörösmarty életrajza* volt az első effajta monographia, a nyomában három évtizeden át támadt többinek szülője, jeles mintája. De bizony vajmi kevés érte el ennek színvonalát a tökéletes művészi egységben, harmóniában, melylyel Vörösmarty életét s műveit összeolvasztva bemutatta. Pedig csak úgy van igazi bece az ilyen vállalkozásnak, mint a ruinó Tones Gusztávé is volt.

Ha már most mindezeket összevetjük, arra a meggyőződésre jutunk, hogy Tones könyve — dacára látszólagos sikerének — nem jelent haladást a Mikes-irodalomban. Annál kevésbbé, mert a jegyzetek, forrás-

kritika s részletes forrásjegyzék híján bajos számadást készíteni arra nézve, anyagát hogyan gyűjtötte össze s hogyan dolgozta föl. Még élen-kebben érezhető lesz itt egyúttal Mikes műveinek történeti és tárgyi magyarázatokkal bővített kritikai kiadásának s az ezen az alapon álló életrajznak hiánya is. Mert Erődi Béla kiadványa a Jeles Írók Iskolai Tárában, mely Mikesnek válogatott leveleit adja az ifjúság s az iskola számára, természetesen nem tekinthető annak.

Szerzőnk könyvének külön jegyzetei nem lévén, nem tudjuk minő kritikával s minő mértékben használja az előtte megjelent Mikes-életrajzokat. S habár előszava hangsúlyozza is, hogy főleg a Törökországi Levelek alapján adja elő tárgyát, könyvének szelleme és számos helye bizonyítja, hogy ezen természetes forrásán kívül Abafit, Toldyt s mások véleményeit is sűrűen használja. Ilyenkor, mikor mások eredményeit közvetlenül használja, bizonyos jelentéktelen minutiosításokban látszólagos önállóságra tör, tényleg azonban nem mond új dolgot, csak a már elmondottakat variálja vagy tódítja. Methodusát forrásainak követésében élenken illusztrálják különben könyvének IV., XII. fejezetei és befejezése. Látszólagos önállóságai többnyire csak conjecturák, mint pl. mikor azt fejtegeti, hogy Mikes minő hatások alá kerülhetett Rákóczi udvarában: «Élete ezentúl Magyarországbán folyt. *Valószínűleg* színről-színre látta már a híres ónodi országgyűlést»; (16. l.) Vagy pl. mikor így ír: «A Törökországi Levelekben mutatkozó olvasottságból s vallás-erkölcsi irataiból ítélve, *azt kell következtetnünk*, hogy neki szellemi táplálékot nem a francia klasszikusok nyújtottak, hanem a napi irodalom kevésbé kiváló termékei s *valószínű*, hogy már ekkor megszerezte magának} későbbi fordításainak egyik-másik eredetijét, *talán épen* Fleury Kolosnak munkáit; továbbá Párisban ismerte meg a levél-forma irodalmi becsét, *meglehet*, hogy 'Sevigné asszonynak egyik-másik levelét le is másolta magának.» (30. l.) Vagy: «*Okkal-móddal* *hihetjük*, hogy egyes francia művekből kivonatokat készített, *talán* fordíttatott; *az sem hihetetlen*, hogy naplót vezetett.» (30. l.) stb. Máskor ő maga rámutat arra, hogy anyagában conjecturák is szerepelnek, midőn pl. így szól: «Mielőtt Rákóczi párisi életének rajzában tovább haladnánk, térjünk vissza Mikeshez, kinek alakja itt adatok híján teljesen háttérbe szorul s *az életrajz-író föltervésekhez kénytelen folyamodni*. A kínálózó számtalan kérdésre *csak találgatással felelhetünk*.» (28 l.) Vagy: «Hogy irodalmi művek készítésével foglalkozott-e már Franciaországban, *arra csak találgatással felelhetünk*.» (30. l.) Tovább: «Hasonlókép *csak találgatásra vagyunk utalva* arra nézve, mily hatást gyakorolt rá a párisi élet erkölcsi tekintetben?» (31. l.) stb. Előadásának s kifejezéseinek általában véges-végig, nagyon sok helyen conjectura-íze van, mintha különösen kedvelné ezeknek alkalmazását s valóságos virtuositást keresne a conjecturák synony-

mikájának halmozásában. Úton-útfélen szeret «föltételezni», «következtetni», «gyanítani», «sejteni», «találgatni», «valószínűségeket», «lehetőségeket», «úgy látszik»-kal, «hihetőleg»-gel, «alighanem»-mel gyöngített adatokat közbeszúrni. Hiszen ha erre rá is van utalva itt-ott, nem kellene ennek az eljárásnak — mely azt a szerepet játszsza, mint építkezéseknél a gerendázat és állványok — oly sok helyet, annyi jelentőséget juttatni.

Még kevésbbé van helye népszerűsítő vagy ifjúsági iratban annak az eljárásnak, hogy itt-ott elszórtan conjecturákat forrásuk megnevezése nélkül czáfolgat, a minek a tudomány szempontjából sincs becse, mint mikor pl. ilyenfajta megjegyzéseket tesz: «*Semmiesetre sem állíthatjuk határozottan*, hogy Mikes már Franciaországban írt irodalmi leveleket s hogy azok lappanganak — a Richelieu-könyvtárban.» (30. l.)

Anyagának általános megvilágítása után lássuk azonban művének tartalmát, menetét. Előadását a Mikes-családnak XVII. századi történetével kezdi, majd Mikes Kelemen szüleivel foglalkozván elég gyors menetben elbeszéli Mikes gyermekkorát, iskolázását, Rákóczihoz kerülését s kibujdosását Lengyelországba a majthényi síkon történt fegyverletétel után. Az ezután következő II. fejezetben túlságosan sokat foglalkozik Rákóczi-val, ennek Lengyelországban és Párisban való életével, így akarván pótolni a Mikesről hiányzó adatokat. A szerző maga így magyarázza eljárását a fejezet elején: «Mikes bujdosásának ezen első korszakáról csak úgy adhatunk megközelítő képet, ha általános vonásokban rajzoljuk Rákócziét, kinek sorsával a Mikesé ez időben már a legbensőbbben össze van forrva s a kinek viszonyai által fényt deríthetünk Mikes Kelemen fejlődésére is.» (23. l.) Olvasmányúl elég érdekes tárgy ez is, de Mikes életrajzának egységes előadásában zavarólag hat. Ugyanígy jár el a következő fejezetben, mikor a bujdosók sorsának élénk rajzát adja egészen a Rodostóba való internálásig. Mikesnek alakja itt is a háttérben szerepel csak s ezt bizony vajmi kevésbé menti a könyv előszavában jelzett s általunk már említett tendencia, mely szerint Mikest «természetes környezetében» iparkodik bemutatni, sem későbbi célzása az analogiára, mikor a Törökországi Levelekről, az ő természetes forrásáról szólván, azt mondja, hogy «ott minden csak Mikesről szól, ő a középpont, mely körül mások és az események sorakoznak, még akkor is, ha maga háttérbe vonulni látszik.» (163. l.) Művének IV. fejezetében Mikes és a bujdosók rodostói életének kezdetét rajzolja szerzőnk. Ennek a fejezetnek érdekes része egyúttal Mikes írói működése kezdetének képe is. Munkásságának első terméke «*Az ifjak kalauza az Isten útjában*» című ifjúsági irat fordítása volt. Ezt csakugyan úgy tekinthetjük, mint a Mikes által éveken át folytatott önképzés kútforrását és ebből a szempontból munkájának életrajzi fontossága van. Mikesnek ezen 1724-ben készült könyve azért is nevezetes még, mert élénken érezhető tartalmának összefüggése Mikesnek 1725

junius 11-én keltezett híres pædagogiai levelével, mely az erdélyi nemes ifjak nevelését bírálhatja s mely — mint talán alkalmam nyílik e közlőny lapjain kimutatnom — oly élénk visszhangja a költő Zrinyi «Török Áfium»-beli hasonlószméinek. Ezeket Mikes szintén velük bujdosott Forgács Simon kurucz-generális által gondozott s 1705-ben megjelent Zrinyi-kiadásból ismerhette. Szolgáljon ez egyúttal szerzőnk azon állításának czáfolatául, mely szerint «a régibb magyar irodalomban nem hatott Mikesre, mert azt, korán elveszítvén a hazai irodalmi műveltséggel való öszekötötést, nem igen ismerte.» (165. l.) Toncs könyvének további fejezeteiben apróra megrajzolja a bujdosó Mikes hazatérhetésére vonatkozó első kísérletet, majd szerelmének megható történetét, a rodostói élet aprólékosságait, Rákóczi végső terveit, halálát, az erre következett bonyodalmakat, Rákóczi József föllépését, utóbb halálát s a később bekövetkezett változásokat s köztük Mikes amnestiáért küldött folyamodásának kudarczát.

Mikesnek életrajzában eddig jutván szerzőnk, itt következik azon már jelzett különös eljárása, hogy az előadott nagyobb életrajzi rész után a IX- -XIV. fejezetekben Mikes vallás-erkölcsi iratainak a Mulatságos Napoknak és a Törökországi Leveleknek ismertetését, ez utóbbiak keletkezésének theoriáját, nyelvüknek, stilusuknak, majd Mikes egyéniségének és jellemének úgyszólván alkalom és átmenet nélküli fejtegetését adja, azután a XV. fejezetben folytatja s befejezi a tulajdonképeni életrajzot s végül számos ismétléssel újra Mikes műveiről szólván, általános jelentőségére vonatkozó fejtegetésekkel be is fejezi művét. A mellett, hogy kissé különösnek találjuk a sorrendet, mely szerint előbb a Mikes stilusa, nyelvi sajátosságai vannak ismertetve s csak azután egyénisége és jelleme, különben is aránytalan s indokolatlan ez a hosszú beszúrás. Összekuszálja az egész mű beosztását, áttekinthetőségét, szerkezetét. Fölmerül az a kérdés, hogy ha már nem tudta Mikes műveinek fejtegetését szerves összefüggésbe hozni a tulajdonképeni életrajzzal, miért szúrta be e hosszú betoldást ott a hol? Vagy ha már annyira előrehaladott az életrajzzal, hogy csak egy fejezetre való anyag volt hátra, miért nem lett volna jobb azt előbb befejezni?

A nagy vonásokban ismertetett tartalomról különösen egy tárgy ragadja meg figyelmünket, melyre vonatkozólag néhány megjegyzést kell tennünk. Ismervén a Mikes-irodalom legérdekesebb kérdését, mely annyi megoldásra adott már alkalmat, a hányan foglalkoztak vele, a *Törökországi Levelek keletkezésének kérdését* s tudván ennek a problémának csábító voltát, önkénytelenül várja az ember, hogy Toldy, Szilágyi Sándor, Abafi, Gyulai Pál, Császár Elemér után szerzőnk is új dolgot mondjon e témáról, daczára annak, hogy előre tiltakozott az újságvágy vádjá ellen. Toldy a Törökországi Leveleknek missilis voltát tagadván, a leveleket tervszerű egész alkotásnak mondja, mely Mikes részletes naplójából

francia mintára készült memoire, a második rodostói tartózkodás idejéből. *Szilágyi Sándor* ezzel ellenkezőleg missileseknek tartotta a leveleket s szó szerint vette Mikes utolsó levelét, mely szerint első levelét 27-ik, az utolsót 69-ik esztendejében írta. *Abafi* valóságos naplónak mondja Mikes leveleit, mely egyenesen II. Rákóczi Ferencz meghagyása folytán készült. *Gyulai Pál* nem tartja e leveleket sem egyfolytában írott emlékiratnak, sem missilis leveleknek, sem rendszeres naplónak, hanem tisztán levélalakban írt műnek, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett. *Császár Elemér* végül kritikai módszerrel vizsgálván az eddigi véleményeket, arra a végeredményre jutott, hogy «Mikes munkáját oly irodalmi műnek kell tartanunk, melyen majdnem egész törökországi tartózkodása alatt, hol hosszabb, hol rövidebb ideig dolgozott.» Ime, mennyi többé-kevésbé tetszetősen indokolt nézet s végül egy kritikai alapon álló, valószínűleg helyes vélemény között válogathatott szerzőnk, mikor művében erről is szólnia kellett. Neki azonban egyik sem kellett s bár sehol másutt nem próbált új véleményt nyilvánítani, e kérdésben nem tudta magától ez örömet megtagadni, hogy ő is ne álljon elő egy — legalább látszólag — új nézettel, mely azonban nem egyéb, mint a Toldy- és a Császár-féle fejtegetések egy-egy elemének kapcsolatából eredt, belső valószínűtlenségben szenvedő vélemény-kísérlet. Az övének vallott vizsgálatok eredményével összefoglalva a másokéit, szerinte «a) a levelek napló alapján készültek; a napló nyomai bennök fölismerhetők; Mikes a napló adatait csoportosítva dolgozza föl; b) Mikes az egyes leveleket legtöbbször később írja meg, mint az eseményt naplójába bejegyzí; c) végleges irodalmi formájukat egész csoportok évekké később nyerték, pl. a Rodostóban való megtelepedés előtti időből kelt levelek; d) Mikes a leveleken egész törökországi élete alatt dolgozott s bizonyára számos részletet többször is átdolgozott; e) a néne alakja nem történeti személy, hanem művészi alkotás, tehát ebből a szempontból vizsgálándó.» (231. l.) Látjuk, hogy Töncs Gusztáv véleménye Toldy nézetéből módosításképen csak az egyszerre készütséget tagadja, Császár Elemér véleményéhez pedig módosításképen csak a Toldytól elfogadott naplóalapot adja hozzá. Ezt a «saját külön» véleményét aztán többször is ismétli és hivatkozik reá. Ezen compilált módosító vélemény előkészítésén szerzőnk különben műve első lapjától kezdve állandóan mesterkedik. Mert ha valószínű is, hogy Mikes készített magának részletes jegyzeteket életének eseményeiről, melyekből később a leveleket írta (pl. Rákóczi halálának részletei), — mégis körmönfont mesterkedés szükséges annak kimutatására, hogy az rendszeres napló lett volna, hiszen akkor Mikes annyi egyéb művének kézírata mellett bizonyára az is megmaradt volna. Szerzőnk azért czéljához képest már műve II. fejezetében sejteti az általa föltételezett naplót, így szólván:

«*Az sem hihetetlen, hogy Mikes, Sz. Király Ádámot követve, már Franciaországban naplót vezetett, mely azonban semmiféle alakban nem maradt reánk.*» (30. lap.) Majd megint az 55. lapon: «*Jeleznünk kell, hogy Mikes törökországi első napjaitól kezdve, élményeiről és a bujdosók sorsáról valószínűleg részletes naplót vezetett.*» Később, midőn Mikes amnestia iránti kérvényének kudarczát elmondta, így folytatja: «Mikes életéről 1740 után nagyon keveset tudunk. A naplóírást, miután életének érdekes napjai elmúltak, *úgy látszik, abba hagyta.*» (109. l.) A XII. fejezetben hosszasan, de naív módon, folyton a *ma, tegnap és holnap* kifejezéseket böngészve ki egyik-másik levélből, a naplózás nyomát véli kimutatni; úgy hogy műve vége felé már teljes bizonyossággal és meggyőződéssel beszél a «Mikes eredeti naplójáról, melyből később a levelek készültek.» (228. l.) Azontúl, a naplóelméletnek kiegészítésül, a levelek tartalmát s hangulatát véve alapul, hosszas fejtegetéseket szentel annak kiderítésére, hogy Mikes a napló tisztán (?) látható adataiból az egyes leveleket miként szerkesztette meg!

Ezzel az erőltetett ujságvadászattal, könyvünk szerzője, a mint láttuk, újra fölidézte a levelek keletkezéséről szóló versengést, midőn már-már azt hihettük, hogy Császár Elemér analitikus módszerű kritikai dolgozata végleg kimerítette a vitát.

E kérdésnél kissé hosszasan időzvé, befejezésül még csak egy-néhány megjegyzésre szorítkozunk.

Nem tartjuk egészen helyesnek többek között szerzőnk azon eljárását, hogy nem illeszti be Mikeset a XVIII. századi irodalmi életbe. Hogy miért? azt csak igen röviden jelzi könyve legutolsó mondataiban: «Az ily beillesztés — ugymond — a mily hasznos és elmulaszthatatlan más, rendes élet- és irodalmi viszonyok közt élő és fejlődő íróra, mert annak megértését elősegíti, Mikesre nézve ép oly keveset ér, mert élete jobbára idegen országok és népek életével függ össze s irodalmi munkássága sem a XVIII. század magyar szellemi életéből nőtt ki. Összemérhetnők Faludival, mint prózairóval, és az erdélyi történetírókkal, a kik némileg elődei gyanánt tekinthetők, — de nem sok haszonnal, mert Mikes élete körülményei sajátosságánál fogva mindig külön fog állani, hazai kortársaival nem tud összeolvadni.» (234—235. l.) Ezen érvelése kedvéért, mely különben is nem állhat meg teljesen, bizony jó lett volna ily kimerítő életrajzban gondot fordítani annak kifejtésére, a mit csak épen egy-két szóval jelez, hogy Mikesnek nem lehetett hatása a maga korára, mert nem juthatott be kellő időben a magyar irodalomba. Akkor logikusabban következnenek végső sorai s inkább megértenők őket, midőn azt mondja bennök: «Mi tudjuk igazán élvezni és benne gyönyörködni, egy reális korak gyermekei a mult század első felének egyik reális gondolkodásu és meleg szívű gyermekében.» (235. l.)

Nem hagyhatjuk szó nélkül Toncs könyvének néhány kisebb kifejezésbeli, stílári s egyéb hibáját, tévedését vagy furcsaságát, pl. a Mikes «édes néném» alakjának, legalább kifejezésekben, naív magyarázata: «Ez a képzelt alak, az édes néném a Mikes-irodalomban *úgy szólván mythikus lénynyé vált.*» (133. l.); — vagy azon merész hasonlatát, mely szerint «a Törökországi Levelek hosszú sorozata végső elemzésben egy bánatos hangú, szép *lyrai költemény* hatását gyakorolja ránk.» (162. l.); — vagy azon furcsa kifejezését, mikor arra szólítja föl olvasóit, hogy *rohanjunk végig a leveleken*» (159. l.), s azután ezt valóban meg is teszi; — vagy azon furcsa tévedését, melylyel azt állítja, hogy «Mikes azon negyvenegy év alatt, melyre levelei kiterjednek, mindössze *kétszáznyolcz* levelet írt.» (129. l.)

Zavarólag hatnak továbbá kirívó sajtóhibái, midőn Thököly Imrének, a kurucz királynak, egy 1790-ben történt hadi tettéről szól (9. l.), majd ennek a sajtóhibának consequens folytatásaképen Mikes Pál haláláról, mely «Cserei szerint Thököly beütése után néhány évvel, talán 1792—95 közt esett meg.» (10. l.); majd Rákóczi Ferencz fiának, Józsefnek 1834-ben történt meneküléséről. (74. l.)

Megjegyezzük végül, hogy szerzőnknek repertoriuma, mely a források felhasználásáról szóló részletes jegyzeteket van hivatva pótolni s melyet könyve függelékeül mint teljeset közöl, teljesnek nem tekinthető, mert nem egy dolgozat hiányzik belőle, pl. többek között Imre Antalnak 1883-ban megjelent eléggé beható értekezése Mikes Kelemen életéről és munkáiról, vagy pl. (ne vegye rossz néven szerzőnk, hogy ezt is megemlítem) a magam czikke, mely a Törökországi Levelek első kiadásának százéves fordulójakor jelent meg a Hazánk-ban «A bujdosó levelei» czím alatt.

Összefoglalva vizsgálatunk eredményét, arra a véleményre jutunk, hogy Toncs Gusztáv hézagpótló munka írására vállalkozott, nem egészen sikertelenül. Műve eléggé vonzó képe a mindnyájunk előtt rokonszenves bujdosó író életének és munkásságának, s ha könyve erős kritikai módszer híján nem is nevezhető nagy nyereségnek a magyar irodalomtörténeti tudomány mezején, legalább azzal szerezhethet érdemeket, hogy az ifjúságnak szolgálhat hasznos és elég jó olvasmányúl s esetleg impulsust adhat egy teljes tudományos Mikes-biographia s egy kritikai Mikes-kiadás létrejöttére.

GYULAI ÁGOST.

A magyar irodalom főirányai. Irta Riedl Frigyes. Budapest, 1896. K. 8-r. 137 l.

E tanulmány czíme általánosságban többet ígér, mint a mennyit tartalma rejt. Czíme után azt gyaníthatnók, hogy a szerző irodalmunk főirányait a legrégibb kortól kezdve vizsgálja s legalább a jelen század közepéig folytatja. A bevezetés jelzi, hogy mit várhatunk a kis könyvtől.

Az európai eszmék befolyása a magyar nemzeti lélek nyilvánulásaira, s emezeknek a tösgyökeres jellegre, mint ős forrásra való visszahatása kétségtelenül nagyon érdekes történet-philosophiai kérdés, a milyennel nálunk csak elvétve foglalkoznak. Riedl Frigyes is «csak néhány alapvonást akar megjelölni, csak annyit, a mennyit például egy tengerész, utazásáról beszélve, gyors czeruzával belerajzol a tengeri mappába az áramlatokról, melyekkel útközben találkozott.» A miből még mindig azt hihetnők, hogy a kérdés vizsgálatát nagy vonásokban végigvezeti egész irodalmunk történetén. Csak a tanulmány végére érve, látjuk, hogy tulajdonkép a XVI. századdal bezárul a vizsgálódás, mert az utóbbi három század, irodalmunknak sokkal fontosabb korszaka, már csupán néhány megjegyzésben részesül.

Azonban így is érdekes és tanulságos e kis könyvecske. Riedl Frigyes széles látköre, élesen jellemző tehetsége, világos és eredeti gondolkodása, plastikus előadásra való törekvése s gazdag ismeretei vonzó olvasmánygyá teszik e művet. S ha Taine hatása itt-ott kivált a vizsgálat módszerében s a jellemzésben feltűnően látszik is, megállapított eredményei sajátos elmélkedésének eredeti következményei, a melyek a középkori magyar nemzeti lélek sajátságait főbb részeiben híven mutatják, noha csupán egy-egy szempontból, egy-egy oldalról tekintve is.

Igaz, hogy az őskori, a honfoglalás előtti magyar szellemi életére nézve legfőbb forrás a magyar nyelv eredeti, és különböző népektől kölcsönzött szavaival: mind a mellett a vezérek korabeli magyarság hadi taktikájából visszafelé következtetve szintén meg lehetne állapítani egy pár olyan jellemző sajátságot, a mely a vele érintkező népekkel közösségben tünteti eléink őseinket, s a mely Közép-Európa sorsára kétségtelen hatással volt a X. században. A nomád életű magyarság, a mely eleinte halászáttal és vadászattal foglalkozik, később már a földet is műveli, hadászataiban az avarokkal és tatárokkal rokon. S az ural-altáji népek kétségtelenül egymástól tanultak e tekintetben; vagy inkább az ugarságnak csak a magyar része örökölte a régi sajátságokat, a melyek az ősi együtt-lakóknál meglehettek csirájukban.

A honfoglalás utáni magyarság nagy átalakító eszmeforradalom viharában él és fejlődik. Riedl Frigyes e pontban összeköttetésbe hozza a magyar szellemi életet a középkor általános világnézetével s a lélek sejtlemes hitbeli felfogását a legendákból s csodatételekből világítja meg finoman analýsáló érzékkel. Példái ismereteseek, de a magyarázat új szempontokból indul ki, midőn az önmegtágadásnak úgyszólván egész folyamatát figyelemmel kíséri s a nyugat vallásos rajongása és a magyar józanabb felfogás közötti különbségre utal. Úgy tetszik azonban, hogy mivel csupán a codexekben fenmaradt legendákat használja forrásul, itt is kissé egyoldalú. A népi költészet vallásos mondáit s mysteriumait szintén fel-

használhatta volna, mert azok bizonyosan a középkori felfogást magyarázzák, habár az újabb idők szelleme nyomot hagyott is rajtuk.

Azonban az egész tanulmány legszebben megírt fejezetei azok, a melyek a renaissance kezdetét, Mátyás királyt, mint e nagy mozgalom leghívebb képviselőjét tárgyalják. A XV. század általános világnézete, az abban fejlődő magyarságé [hasonlóságaiban s különbségeiben elevenen, jellemző vonásokkal van eléink tárva. A színezés biztossága talán a legjobb tulajdonsága e fejezeteknek. Csak itt-ott vettük észre, hogy a nagy vonásokban előre megrajzolt képnek egy-egy vonása nem egészen igaz. Hogy Mátyás képzelete hatalmas, óriási tervek forrnak benne: ez kétségtelen; de hogy egyszersmind *rendetlen* is: oly értelemben, mint az író magyarázza, ezt kissé merész állításnak tartjuk. Hogy a törököket Európából ki akarja űzni; ez az eszme már I. Ulászló alatt foglalkoztatja nemcsak Hunyady Jánost, hanem mondhatni, egész Közép-Európát; aztán, hogy Mátyás «kalandos ürügyek alatt Konstantinápolyban a szultán trónusára akar ülni»: ez csak az örökké tervező nagy király lelkének egy önfeledt fellobbanása s bizonyító ereje váltig kétségbe vonható. De legkevésbé elfogadható érv a *rendetlen képzelem* működésére Mátyásnak az a törekvése, a melylyel Zsigmond hatalmát igyekszik megújítani, csakhogy változott viszonyok között; midőn — mint Riedl helytelenül mondja — «hol a cseh királyi, hol a német császári koronát akarja megszerezni.» Azt véljük, hogy Mátyásnak abbeli erőfeszítése, hogy előbb a cseh királyi koronát megszerezze s ennek révén a császári után is kinyújthassa kezét: épen nagyon szilárd s nagyra törő eszméjének a nyilvánulása, a mit a *rendetlen* phantasia túltengésének bajosan mondhatunk. Hogy a renaissance műveltségére erős nemzeti hatás nem felelt: e kérdés taglalata nagyon hozzátartozott volna a vizsgálódás köréhez; de ezt az író elhallgatja, mit az olvasó sajnosan vesz észre. E helyett egyszerűen tévesnek állítja azt a nézetet, a mely a renaissance-műveltséget «csak rövid, fényes föllobbanás»-nak tartja, melyet «annál sötétebb éjjel követett.» Úgy hisszük, a régi nézet csak akkor téves, ha a szellemi műveltség egész körére értjük; de pusztán a renaissance műveltségére nézve kevésbé. Voltak bizonyosan még később is szórványos jelenségek, de ezek ép oly kevésbé termékenyítették meg a magyarságnak, mint nemzetnek *egész* szellemi életét, mint a Mátyás és a kőréje gyűlt humanisták műveltsége, míg nem a XVI. század alapjait a hitújítás föl nem forgatta.

E század általános jellemét a protestantismus és a két nagy hazafipárt küzdelmei alkotják. Riedl a mohácsi vést tartja a protestantismuson kívül alapvető oknak, a mi nem eléggé igazolt. A német és nemzeti párt már ki volt fejlődve a XV. század első évtizedétől kezdve hazánkban; eszméik forrtak és küzdelmet támasztottak inntől fogva

mindegyre, s a mohácsi vész e küzdelmet, a mely már régebben megkezdődött, csak teljesebb kifejezésre juttatta, mintegy tűzbe vitte, úgy fogván fel a körülményeket a két párt, hogy politikai eszméik érdekében most került döntő ütközetre a sor, a miben igazuk is volt. E két fő jellemvonás részletei több-kevesebb igazsággal tűnnek élénk Riedl Frigyes elmélkedéseiből, a melyek körülbelül e helyes észrevételben csúcsosodnak ki: «A többi nemzetnél a nemzeti összetartás érzete még alszik [ezt talán a francziáról és angolról bajos ily mereven állítani]; Magyarorszában ez az érzet már a néposztónök homályos, de ellenállhatatlanul erős hatalmával jelentkezik és a török megpróbáltatás tüzeiben megacézóso-dik. A német például még nem érzi, hogy német, midőn a magyar már magyar. *A nemzeti érzés e fejlődése a XVI. században a legfontosabb evolúciók egyike, melyen a magyar lélek valaha átment.*»

A tanulmány utolsó fejezete hézagos és egyoldalú felfogás eredménye. Sajátságos: a hol már igazán fejlett irodalom áll a vizsgálódó rendelkezésére, ott veszi azt kevésbbé figyelembe. Gyöngyösi költészetét magyarázza, de Zrínyiét s Pázmány rendkívüli hatását, a kurucz költészetnek oly magától kinálkozó jellemző sajátosságait meg sem említi. A XVIII. század jellemét sem magyarázhatjuk nálunk pusztán a rationalista felfogással, a melynek uralkodók és gondolkodók hódolnak. Kazinczy nemcsak az elvont rationalista felfogás hatása alatt működik: akkor nem hivatkoznék a XVII. század nagy íróira a nyelvművelés korszakalkotó forradalmában és nem keresné az összeköttetést például Erdősi Jánossal. A romanticismus általános jelleme szintén csak egyoldalú felfogás a jelen század szellemi életének magyarázatában. Minden esetre fontos hatás; de mennyi más járult ehhez, hogy a XIX. század költészetét olyanná alkossa, a milyennek azt ismerjük! Igaz, hogy a szerző az utolsó három század eszmeáramlatára csak egy «pillantást» szándékozott vetni; de mint az ilyen egyetlen szempontból kiinduló vizsgálat rendesen félszeg, ez is hézagos és keveset magyarázó.

Mindent összevéve: Riedl Frigyes szóban levő tanulmánya a közép-kori magyarság szellemi fejlődésére nézve nagyon sok becses és finom jellemző tulajdonságot felsorol, még a XVI. századra nézve is, de a befejező része nagyon is hézagos.

VÁCZY JÁNOS.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M.

H. Michaelis et Paul Passy, Dictionnaire phonétique de la langue française. Avec préface de *Gaston Paris*. Hanovre, Berlin, Charles Meyer. 1897. Ára füzve 4 márka, kötve 4 márka 80 fillér.

A nagy nyugoti nemzetek iskoláiban hatalmas lépésekkel foglal mind nagyobb és nagyobb tért a phonetika, mint a modern nyelvek tanításának egyik legszükségesebb segédeszköze. Az újabb nyelvtanok phonetikus írással igyekeznek bemutatni az élő nyelvet a maga valódi alakjában, s Koschwitz kitünő munkáján kívül (*Les Parlers Parisiens*) maga Passy egész sorozatát adta ki a phonetikus szövegeknek, melyek részint a kezdőt vezetik be a francia nyelv megismerésébe, részint a további tanulás számára nyújtanak kitünő anyagot. E phonetikus szövegek tanulmányozásához valóban szükség volt már egy olyan szótárra is, mely a beszélt nyelv alakját veszi alapul, s úgy állítja össze a francia nyelv egész szókészletét. Ezt a szükségletet elégíti ki Michaelis és Passy most megjelent szótára, melyben oly módon állítják össze a francia szókat, hogy a helyes kiejtést feltüntető pontos átírás megelőzi a szokott írásmóddal közölt anyagot. Természetes, hogy ez a szótár nem való a kezdő tanuló kezébe, ezért mellőzték a szerzők a szavak idegen nyelvű fordítását is. Annál jobb hasznát vehetik azok az idegenek, a kik már jól ismerik a francia nyelvet, s alaposabban akarják tanulmányozni az élő nyelv kiejtését, akár társalgás, akár jó phonetikus szövegek alapján. Nagy haszonnal járhat e szótár tanulmányozása maguknak a franciáknak is, kik gyakran foglalkoznak a helyes kiejtés kérdéseivel s kik e kötetben mindig biztos útbaigazítást találnak. Megkönnyíti e szótár a francia nyelv tudományos elemzését is, főleg a mennyiben egyes hangtani kérdések tárgyalására vonatkozik.

A szótár a *Maitre phonétique* cz. folyóirat írásmódját használja, mely ma már a legelterjedtebb a nemzetközi használatban. Az írás alapjául a latin betűk szolgálnak; ezeket használják legszokottabb hangértékekben. A többi, ezekkel a jelekkel ki nem fejezhető hang számára új jeleket használnak, s lehetőleg olyan alakukat, melyek könnyen bele illeszthetők a latin betűsorba. A hangok hosszúságát az illető betű mellé tett egy, illetőleg két pont jelöli. Az átírásnak ez a módja az eddig használtak közül a legegyszerűbb s felnőtt ember egy-két nap alatt könnyen megtanulhatja az olvasását, ha a hangok képzésével tisztában van. Természetes hogy kellő phonetikai ismeret nélkül minden átírás felesleges és haszontalan. Ez az oka, hogy nálunk olyan nehezen terjed a nyelvtanulásnak ez a jótékony segédeszköze, mert a phonetikus írástól olyan csodálatos hatást várnak, hogy egyszeri rápillantás megtanítson a helyes

kiejtésre. A hangok képzésének alapos ismerete nélkül idegen nyelvek hangjainak helyes kiejtését majdnem lehetetlen megtanulni; a phonetikus írástól pedig egyebet nem lehet várni, mint hogy pontosan útba igazítson milyen ismert hangokból alakul a szó és mondat, hogy így az élő nyelv alakját idézze fel emlékezetünkben még akkor is, ha csak a holt betűt látjuk. S erre a célra Michaelis és Passy szótára igen kitűnő segédeszköz.

BALASSA JÓZSEF.

Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Erster Band. I. Hälfte: *Einleitung u. Lautlehre*; II. Hälfte: *Stammbildungslehre* von Friedrich Stolz. Leipzig, Teubner. 1895. 1896. 706 lap.

Az 1892-ben Münchenben megtartott philologiai gyűlés Wölflin elnöklete alatt elhatározta egy történeti latin nyelvtan megírását, mely egyrészt tüzetesen foglalkozzék a latin grammatika minden egyes kérdésével, másrészt megbízható tájékozást nyújtson a latin nyelvészet legújabb vívmányairól és újabb kutatásokra ösztönözzön. Hogy e terjedelmes mű céljának annál jobban megfeleljen, a leghíresebb grammatikusok (Stolz, Wagner, Landgraf, Schmalz, Thüssing, Weinhold) szövetkeztek az óriási munka elvégzésére, úgy hogy minden egyes szakasz feldolgozása egy-egy kiváló szaktudós kezébe került.

A várva-várt műnek eddigelé első része jelent meg Stolz innsbrucki tanár tollából. Két félkötetben magában foglalja a *hangtant* és a *szóképzést*. Mindegyik félkötet, bár csak kis része a kilátásba helyezett nagy műnek, elég tekintélyes kötet, mely tartalom és érték tekintetében egészen megfelel az írója nevéhez fűzött várakozásnak. A ki Stolznak az Iwan Müller-féle «Handbuch des kl. Alterthums» II. kötetében közzétett hang- és alaktanát alaposan ismeri, annak — legalább a hangtant illetőleg — meg kell vallania, hogy Stolz ritka apparatussal dolgozik. Felhasználja az összehasonlító hangtanra és képzés tanra vonatkozó összes számbavehető kutatások eredményeit. A kérdéses két félkötet áttanulmányozása után ugyanazt kell constatalnia a figyelmes olvasónak. Az egész kötet jól megvetett alapja annak a tudományos alkotásnak, melynek megteremtésére a legderekabb tudósok vállalkoztak.

De lássuk magát a művet. A következőkben csak a mű lényegére akarok szorítkozni. A bőséges anyag feldolgozására és rendezésére vonatkozó szempontoknak rövid előadása után a szerző alapos terjedelmességgel fejtegeti a latin nyelv viszonyát a vele rokon nyelvekhez és pedig nemcsak az indogermán, hanem a többi itáliai nyelvekhez is és, a mi különösen figyelemre méltó, a román nyelvhez való viszonyát is. Ezt követi a latin nyelv történeti fejlődésének ismertetése az archaikus latinságtól kezdve az irodalmi nyelv hanyatlásáig. E szakaszban megismer-

kedünk a latin nyelv három korszakának legfőbb jellemvonásaival a hang-, szó- és mondatn terén. A latin nyelv korszakainak tárgyalása után következnek: 1. mindazon források és segédeszközök áttekinthető összefoglalása, melyek a latin nyelv, a latin feliratok és kéziratok megismerésére vezetnek és 2. a latin grammatikának nemzeti római és későbbi feldolgozásáról szóló fejezet.

Az eddig elősorolt részek jóformán csak bevezetőjét teszik a tulajdonképeni tárgyalásnak. Csak most vezet be minket a szerző a tulajdonképeni hangtan körébe. Előadván a latin alphabeta történetét, szóba hozza a magánhangzók hosszúságának (kettőzés, apes, I longa) és a kettős mássalhangzóknak graphikai jelölést, a kiejtést, a hangsúlyt, a hangzók és hangcsoportok rokonságát és származását. Mindezt, valamint a rákövetkező *vocalismust* és *consonantismust* alapos részletességgel tárgyalja, úgy, hogy nemcsak az egyes hangok etymologiai értékével ismerkedünk meg, hanem még a hangsúly és helyzetük szerint való combinatorius változásaikkal is. Ez a rész az első félkötetnek legterjedelmesebb része (112—329. l.) és ez időszert az összehasonlító hangtan terén elért legújabb vívmányoknak legkimerítőbb összefoglalása. Mindannak, a mivel Corssen korszakos műve óta (utolsó kiadása 1868—70.) az összehasonlító indogermán nyelvészet dolgában ismeretünk gyarapodott, helyet kerített a tudós szerző. Nem került ki figyelmét a tárgyra vonatkozó legkisebb értekezés sem. Az ily széles alapra fektetett hangtan befejező részét teszik: 1. a *præpositió*knak az összetételben mutatkozó *assimilatio*ja, 2. a *dissimilatio* okozta hangváltozások és 3. a szóvégző hangzónak a szókezdő hangzó előtti különfélekép való változása.

A második félkötet a *szóképzésnek* van szánva. Bevezető részében szó van az összetételről, nevezetesen annak fajairól. A *történeti fejlődés* szempontjából vannak *régebbi* összetételek, melyek keletkezése még az indogermán ősnelv idejébe vezethető vissza, és *újabbkori* összetételek, melyek keletkezését a latin nyelv történeti fejlődésének fonalán haladva megállapíthatjuk. Tekintve azt, hogy az összetétel által miféle beszéd-rész képeztek, Stolz az ismeretes három csoportot különbözteti meg: u. m. *névszó*-, *ige*összetétel és *particulák* összetételét.

Ezen általános természetű megjegyzések után megismertet minket a szerző a római grammatikusoknak az összetételre vonatkozó nézeteivel, valamint az összetételnek a latin nyelv különböző korszakaiban való használatával. Erre röviden tárgyalja a szóösszetételben találkozó magánhangzók változásait és áttér az összetétel első fájára: a *névszóösszetételre*.

A *névszóösszetételt* az összetétel *első* és *második részének* az *alakja* szerint tárgyalja.

1. Az *első rész formatio*ja szerint Brugmann nyomán négy csoport-

tot különböztet meg. *a)* Az *első* csoportba tartoznak azok az összetételek, melyek első részét valamely *declinálható névszó töve* teszi és (Brugmann-tól eltérőleg) azok is, melyek első része valamely számnév vagy tisztán alaki tekintetben igetőnek fogható fel (ponti-fex, du-centi, verti-pedium). *b)* A *második* csoportbeli összetételek azok, melyek első része, mint fleetálható szó az indogermán nyelvben nem fordul elő, hanem csakis összetételben lép föl (ne-fandus, dis-par, vē-stibulum). *c)* A *harmadik* csoportban szó van azokról az összetételekről, melyek első része olyan adverbialis szó, mely az összetételen kívül is mint önálló szó szerepel (ante, per stb. prepositiókkal, valamint számhatározókkal [ter-geminus] való összetételek). *d)* A *negyedik* csoport magában foglalja azokat az összetételeket, melyek első része valamely élő casus (agri-cultura).

2. A *második rész formatiója* cz fejezetben szó van: *a)* az összetett szónak melléknévvé való átváltozásáról, *b)* összetételekről, melyek második része igegyökből való (arti-fex, præ-sul) és *c)* participialis összetételekről. — A névszóösszetétel tárgyalását berekesztő részben szól Brugmann szerint az összetételnek a magyar nyelvtanainkban is divó felosztásáról, t. i. az *alárendelő* és *mellérendelő* összetételről.

Az igeösszetétel magában foglalja a præpositiónak igével való összetételét és két eredetileg külön élő szónak igével való egyesülését egy *accentus* alá (made-facio, nolo = non + volo).

A *particulák* összetételének tárgyalásánál csak azok az összetételek vétetnek tekintetbe, melyek mint különálló szók is szerepelnek. Három ilyen eset van: *a)* adverbium + adverbium (ab-hinc), *b)* præpositio + præpositio (dē-trans), *c)* coniunctio + coniunctio (at-que).

Az összetételnek röviden jeleztem tárgyalása után megemlékszik a szerző *republicatióról* az összetétel szolgálatában és a *gyökérszók* (lex, ros) fejtegetése után áttér a II. félkötet második részére: a *szóképzésre*.

A *névszóképzés* tárgyalásánál, illetőleg a névszóképzők csoportosításánál praktikus szempontból nem Brugmann-t követi, hanem Leskien könyve szerint (Die Bildung der Nomina im Litauischen) indul. A névszóképzőket tehát karakteristikus végső hangzójuk szerint osztályozza; az összetett képzőket ott tárgyalja, a hová azok az összetétel jellemzetes része miatt nyelvtörténeti szempontból tartoznak.

Az *igeképzők* csoportosítása szintén Brugmann szerint történik (-āre, -tāre, sāre; ēre, īre, -turire, -surire és uēre). Minden egyes képzőnek — a név- és igeképzés körében — a hol csak lehet, történetét és irodalmi feldolgozását adja a szerző.

A művet bezárja számos becses megjegyzés és fejtegetés «Nachträge és Berichtigungen» czímen, végül kimerítő tárgy- és szójegyzék.

Ezzel végére jártam a mű ismertetésének. Csak vázlatos képét adhattam, de remélem, hogy úgy is sikerült philologus társaim figyelmét

felköltetni egy műre, mely minden íziben a szerző nagy tudományossága mellett bizonyít és melyben mindaz, a mire nyelvtudósnak és nyelvtanítónak egyaránt szüksége van, a legnagyobb gonddal, éles észszel és a dolog fenekére ható szakismerettel van rendezve és nagy, világos rendszerré alakítva.

ROSETH ARNOLD.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXIII. KÖZGYÜLÉSE

1898 január 12.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Mikor az egybegyült tagtársakat nemcsak hivatalos tisztelettel, hanem őszinte barátsággal is üdvözlöm, a múlt év történetéből az öröndetes dolgokon kívül sok szomorú esetet is vagyok kénytelen emlékezetükbe visszaidézni. A társaságok élete csak olyan, mint az egyes embereké. Mindnyájan a létért küzdünk; de a léten nem mind egyformát értünk. Seneca szerint *vita sine litteris mors est*, s ez volt Mátyás királynak is jelszava. A mi társaságunk sem anyagi, hanem szellemi czélt követ: akkor él igazán, mikor hazai művelődésünket tőle telhetőleg előmozdítja.

Ha végigpillantunk irodalmunk tavalyi termékein, azt tapasztaljuk, hogy valamint classica, úgy modern philológiánk is folyton halad és gyarapszik.

Örömmel nézhetjük Közlönyünk változatos tartalmát, örömmel üdvözölhetjük a M. T. Akadémiától és Kisfaludy-társaságtól kiadott becses fordításokat és tanulmányokat, s ugyancsak örömmel fogadhatjuk annak hírét, hogy a magyarországi latinság szótára már annyira van, hogy sajtó alá rendezhető s hogy a philologiai encyclopædia is már a megvalósulás stadiumába jutott.

Hogy a classikusok fordítása szaporábban nem halad, annak már nem annyira az erők, mint a költségek hiánya az oka. Milyen kíváncsatos volna, ha a nemzeti műveltségért lelkesedő gazdag uraink a philológiának is áldoznának valamit!

A mennyire jól esik munkásságunk sikere, annyira szomorító az a jelentésem, hogy egyik évben sem volt annyi gyászunk, annyi nagy veszteségünk, mint tavaly.

Márczius 1. meghalt Torma Károly,
 április 12. Szilágyi István,
 június 24. Brassai Sámuel,
 aug. végén Breznyik János,
 szept. 13. Volf György,
 decz. 22. Pozder Károly.

Hazai philológiánk történetírójának lesz majd feladata életük részleteivel s működésük jelentőségével tüzetesen foglalkozni. Én ezennel csak hozzánk való viszonyukat vázolom s csak annyiban járulok életképük festéséhez, a mennyiben egy pár ismeretlen adatot ismertetek.

Torma Károlyról már XII. közgyűlésünk alkalmával elmondottam (Elnöki beszédeim 123. lap.), hogy ama kevés embe-reink közé tartozott, a kiket a külföld igazi tudósoknak elismer, s hogy éppen alapos, fáradhatlan volta miatt tőlünk irigyelték is. A Bursian-féle *Jahresbericht* egyik helyén az az óhajtság van kifejezve, bárcsak minden országnak volna egy Torma Károlya. Most már nekünk sincs. Meghalt Anzióban, távol hazájától, melynek ezer-éves jubileumában csak lelke vágyódásával vehetett részt s melynek fényéről csak azokból a hirlapokból értesült, melyeket a böcsészeti kar pedellusa jószívúságból hozzájuttatott.

Élete alkonyát megható színekkel festi Riedl Frigyes tag-társunk abban a kegyeletos megemlékezésben, mely az *Akadémiai Értesítőben* olvasható.

Torma Károly szép barna arcú, finom műveltségű, tetőtől talpig gentleman ember volt, ki meglehetősen vagyonát uras természeténél fogva, mely soha számot nem vetett az anyagi dolgokkal, vendéglátásra s jószívű költekezésre fordította, s még akkor sem szűnt meg az uraság színét mutatni, mikor a könnyelmű gazdálkodás már tönkre tette s az inség lakótársának szegődött. Nem szívesen érintem ezt a dolgot; de meg kell, hogy említsem, mert ez volt az oka, hogy több becses munkát félbe hagyott, s hazájától végkép elzüllött.

A mennyire nem értett a prózai élet háztartásához, annyira kitűnő gazda volt a tudomány provinciájában. Sok kiváló sikert aratott. A tudomány verőfénye volt az ő boldogsága.

Mihelyt Kolozsvárról Budapestre került egyetemi tanárnak, csakhamar hozzánk csatlakozott. Mi azonban utóbb azt akartuk, hogy necsak miénk, hanem kitüntetett miénk legyen s azért

1885. december 27. tartott XI. közgyűlésünkön egyhangúlag tiszteleti tagnak választottuk.

Éppen beteg volt, mikor a díszoklevelet neki megvittem. Rendkívül megörült a megtiszteltetésnek s arra kért, jelentsem a társaságnak, milyen nagyra tartja ezt a kitüntetést s hogy némileg viszonzni akarja s ennél fogva alapító tagjaink sorába lép. Alapítványát majd csak később fogja beküldeni. Jól tudtam, hogy ígéretét soha sem lesz képes beváltani.

A latin feliratok megfejtésében tökéletes önállóságra tett szert. Történt, hogy valamelyik feliratban ráismert a *legulus* szóra s annak segítségével sikerült is a szöveget helyesen megmagyaráznia. Mommsen meg volt lepette s kérdezte Tormától, honnan ismeri azt a szót: Torma megmondta, hogy Páriz-Pápai-ban találta.

A görög feliratoknál már idegen segítségre szorult. Az aquincumi lupanarban lelt feliratot nekem kellett megfejtenem. Elém rakosgatta az írásos faltörmelékét, a mint az összetartozhatott; elmondta, hogy olyan épületre akadt, melyet okvetetlen lupanarnak kell tekinteni; falára meredő nagy phallos volt rajzolva s ott volt az a felirat is, mely a pompeii analógiákból következtetve, mindenestre valami trágárságot mond. Mindezen körülményekkel számot vetve rekonstruáltam a szöveget s azt az értelmet véltem kiolvasni belőle, hogy a *Poa* nevű hetaerát ezek meg ezek ἐδέσθησαν. Mihelyt Torma ezt meghallotta, valóságos diadal-mámorba esett. Most már kétségtelen volt előtte, hogy azt az aquincumi helyiséget helyesen határozta meg.

Valamint Torma az aquincumi ásatásokkal, úgy Salamon Ferencz Budapest történetének megírásával volt megbízva. Mint-hogy a historikus az archaeologusra szorult, a két tudósból valóságos duumviratus lett s mint Castor és Pollux úgy ragaszkodtak egymáshoz. Budapest római kori topographiáját közösen állapították meg. Együtt járták be az egész területet, együtt vitatták meg a fölmerült kérdéseket s együtt mulattak a sikeres fáradozás után. Csupa humor és tanúság volt olyankor a beszélgetésük, a minek nem egyszer voltam élvező tanúja. Csak egyben nem tudtak sohasem megegyezni. Valahányszor ahhoz a kérdéshez jutottak, merre ment dél felé a rómaiak országútja, mindannyiszor egymás ellen hevültek. Torma váltig azt vitatta, hogy a Dunaparton a Gellérthegy alatt, Salamon pedig azt, hogy a Gellérthegy mögött. Egyik

sem tágitott. Mindegyik strategiai okokra hivatkozott; de győzni egyik sem győzött.

Milyen lelkiismeretesek voltak az egyes adatok megállapításában, mutatja ez a komikummal vegyes kis történet. 1885 május 25. véletlenül kinézek lakásom ablakán s meglátom Salamont, hogy szalad fel alá az utcán, ide is oda is néz s hol egyik, hol másik boltba benyit, lesiettem az utcára, hogyha netalán útba igazíthatnám; de eltűnt volt, csak azt mondták az emberek, hogy látcsövet kért. Másnap kari ülésünk volt, akkor derült ki, hogy mit keresett. A Mátyás-templom tornyán levő czímer alatti évszámot tudósaink hol 1476-nak, hol 1470-nek írják. Salamon maga akart meggyőződni, hogy mi a való, azért akarta látcsóval nézni. Ülés után Salamon, Torma meg én együtt mentünk át Budára az évszámot lehetőleg egészen közlről megvizsgálni. Aigner építész-mérnök kalauzolt fel a toronyba; de ahhoz az ablakhoz, a melyen a czímer volt, csak nagyon magas, vékony rengő lajtorján lehetett feljutni. Csak Torma meg Aigner mert rajta felmászni. Fönt el is tűntek a szemünk elől. Engem meg Salamont nemcsak a nagy magasság bántott, hanem a nagy léghuzam is, úgy hogy Salamon oldalnyilallásról kezdett panaszkodni, azért lementünk s alulról látcsóval néztük a számot. Meggyőződünk, hogy nem 1476, hanem 1470. Torma is ezt igazolta. Vakmerően kihajlott a czímerföldről ablaknyíláson s nemcsak hogy a számot nézte, hanem hűségesen le is rajzolta.

Mindabból, a mit ezennel dicsőült barátunkról elmondottam, kettős tanúságot meríthetünk: hogy milyen legyen az igazi tudós, s hogy milyen ne legyen. Ha anyagi viszonyait el nem hanyagolta volna, talán ma is élne s körünkben üdvözölhetnők.

Szilágyi István, mármaroszi ref. lyceumi igazgató, ki múlt április 12-én halt meg, társaságunknak 1881. óta volt tagja. Első érintkezésünk vele 1876. őszén történt, mikor az Egyetemes Philologiai Közlöny létrehozását terveztük. Egyebek közt őt is felkértük, hogy munkatársunk legyen. Levelünkre nyomban azt felelte, hogy e megtisztelő bizodalomnak szívesen enged s hivatalos teendőiből fenmaradandó üres óráinak egy részét örömet fordítja arra, hogy koronként közleményekkel szolgáljon a Philologiai Közlönynek. Igéretét be is váltotta, de csak egy ízben, t. i. a mikor azt a becses akadémiai értekezését, mely az állítólagos Rákóczi-codex-

ről szól, Közlönyünkben tétette közzé. Megjelent a VI. évf. 289—295. lapjain.

Mikor 1885 nov. 17. Szilágyi István negyvenévi tanárkodását ünnepelték, társaságunk írásban üdvözölte. Hozzá intézett szavaink Elnöki beszédeim 126. lapján olvashatók.

Köztudomású dolog, hogy Szilágyi István volt az, ki Arany Jánosra döntő hatást gyakorolt. Mint tanférfi, mint tudós, oly kiváló érdemekre tett szert, hogy halás tanítványai és tisztelői szobrot szándékoznak emlékének emelni.

Brassai Sámuel társaságunknak 1881. óta rendes, 1892. vége óta tiszteleti tagja volt.

A mint már XIII. közgyűlésünk alkalmával (Elnöki beszédeim 198. lap.) röviden jellemeztem, ő volt az összes magyar írók és tudósok Nestora, a nagy autodidakta, polyhistorjaink legkiválóbb alakja. Tudományos küzdelmeinkben aggastyán létére mindig tevékeny részt vett, a miről fordításai, vitatkozásai és bírálati bámulatos módon tanuskodnak.

Közlönyünkben nyolcz cikke jelent meg:

Első cikke *Luigi Michelangeli kritikai Anakreon-kiadását* ismerteti. Megjelent a VI. évf. 875—887. lapjain. A második, melynek címe *«Én is hozzá szólok»*, a magyar szórendre vonatkozik. Megjelent a IX. évf. 353—370. lapjain. A harmadik ugyancsak *«a magyar szórend kérdéséhez»* szól. Megjelent a XVI. évf. 238—243. lapjain. A negyedik *«Plutarchos egészségügyi cikkét s egy pár mászt illető nyelvészeti észrevételek»* cím alatt a XVII. évf. 321—327. lapjain. Az ötödik *«Az elisió mythosa»*, u. o. az 545—548. lapokon. A hatodik *«Pozder Károly Horatiusáról»* a XVIII. 393—409. lapjain. A hetedik *«Vissza- és körütekintés»* a XXI. évf. 498—508. és 716—728. lapjain. A nyolczadik *«Az alanytalan mondatok kérdéséhez»* u. o. a 873—881. lapokon van közölve.

Páratlan az a lelki frissesség, az a folytonos tevékenység és minden szellemi dolog iránti érdeklődés, mely ebben a ritka emberben egészen élete végeig mutatkozott. Még 96 éves korában azt igéri társaságunknak, mikor tiszteleti tagnak választottuk, hogy igyekezni fog, hogy k. bizalmunknak tehetsége szerint megfeleljen. Az a levél, melyben ezt az ígéretet teszi, méltó arra, hogy egész terjedelmében emlékül ide iktassam:

Nagyságos Elnök úr!

Kedves kötelességemnek érzem az érdemes t. M. Philologiai

Társaságnak meleg köszönetemet nyilvánítani azért a megkülönböztetésért, hogy csekély személyemet tiszteleti tagjai közzé választani méltatott. Igyekezni fogok, hogy k. bizalmoknak tehetségem szerint megfeleljek.

Kérem Nagyságodat, szíveskedjék köszönetemnek tolmácsolója lenni a t. társaság előtt.

Vagyok és maradok Nagyságodnak alázatos szolgálja

Kolozsvárt febr. 2. 1893.

Dr. BRASSAI SÁMUEL mp.

Tavaly jun. 15. ülte a magyar tudományos világ Brassai születésének 100. évfordulóját. Mink is részt vettünk a ritka ünnepben, meleg üdvözlötet küldve a már akkor betegen fekvő aggastyán-nak. Tíz napra reá azt a megdöbbenő hirt olvastuk, hogy Brassai meghalt.

Mindjárt a gyász hír vétele után a következő négy sorba foglaltuk dicsőült Nestorunk emlékét (megjelent a Borsszem Jankó jun. 27. kelt számában) :

Mint nagybirtokos élt a határtalan eszmevilágban,

És ép oly dúsan bírta az életidőt,

Benne egy évszázad küzdött s évszázad enyészett :

Mennyei szikra helyett most örök életű név.

Negyedik^hhalottunk **Breznyik (Bornemisza) János**, a selmecbányai ág. h. ev. lyceum nyugalmazott igazgató tanára. A lyceum tanári kara úgy emlékszik meg róla a gyászjelentésében, mint a ki áldott életét lankadatlan buzgósággal, törhetetlen hűséggel és ritka áldozatkészséggel egészen az ő kedves iskolájának szentelte.

Életrajzát és arczképét a Vasárnapi Ujság közölte szept. 5-re szóló számában. A mit sehol sem talállok említve, az, hogy e hazafias tanár nemcsak a tanügynek, hanem a nyelvtudománynak is hasznos szolgálatot tett.

Ő ugyanis ama cigány nyelvtannak a szerzője, melyet József főherczeg nagy művéhez írt függelékemben a 300. lapon ismertettem. Címe : *A cigány nyelv elemei*. Megjelent az *Uj Magyar Múzeum* 1853. III. évf. 2. köt. 83—122. lap. Bornemisza János neve alatt. Külön kiadásban is, de kevés példányban, úgy hogy nagy ritkasága miatt alig ismeretes. Hazai szakirodalmunknak ezt a becses termékét Hunfalvy Pál olvasta fel az Akadémiában, 1852. május 15. és jul. 15. tartott ülésében. 1887. szept. 3. hozzám intézett levelében elbeszéli Breznyik, hogy mikor a német kormány

tanári hivatalától megfosztotta s a tanárkodástól eltiltotta volt, ideiglen oly helyeken tartózkodott, a hol cigányok gyakran megfordultak, az ikladi és tápió-szecsei malmokban, s ezt az alkalmat a cigány nyelv tanulására használta. Tanulmányainak eredménye az említett kis nyelvtan.

1896 márczius 13-án egy csomó kéziratot kaptam Breznyiktől kedves levél kíséretében, melyben írja, hogy nyelvtanának eredeti füzetei, melyek könyvtárának egyik szobából a másikba való átvitele alkalmával elhányódtak, véletlenül megkerültek s hogy azokat most tetszés szerinti használatra nekem ajánlja. Végül azt jegyzi meg, hogy a füzetekben előforduló igazítások boldogult Hunfalvy Pál kezére vallanak.

A milyen kedves meglepetés volt ez az ajándék, oly fájdalmas az a hír, mely a becses munka szerzőjének elhunytát jelentette.

Míg Breznyik 83 éves korában fejezte be áldásos életét, addig pár napra reá **Volf György** még élete delén volt kénytelen legérettebb munkálkodását örökre félbeszakítani. Mindnyájan ismerjük, mindnyájan szerettük, mindnyájan gyászoljuk.

Társaságunk megalakulása óta volt tagtársunk s lelkiismeretes pontosságra valló módszeres dolgozatai közül négy értekezés a mi Közlönyünkben jelent meg:

A Margit-legenda írója és kora, az V. évfolyam 97—110. lapjain;

A Margit-legenda és eredetije, az V. évfolyam 192—206. lapjain;

Hogy hitták az Argirus szerzőjét? a VI. évfolyam 135—140. lapjain;

A Batthyányi-codex irodalomtörténeti és liturgiai fontossága, a XIV. évf. 174—192. lapjain.

Érdemeit ezúttal nem részletezem. A mi jellemzését illeti, elégséges, ha a tisztelt közgyűlést ama találóan ábrázoló szép szavakra figyelmeztetem, melyeket Négyesy László tagtársunk a *Magyar Paedagogia* VI. évf. 465—6. lapján dicsőült barátunk emlékének szentel.

Csak egy dolgot nem szabad szó nélkül hagynom, t. i. az orthologia kérdését. A helyes magyarság elvei című akadémiai pályamunkának hivatalos rövid bírálatát Szarvas Gábor, a *Nyelvőr*-ben megjelent részletes kritikai ismertetését Volf György írta. Mind a ketten helyeselték: a fordításról szóló részt valóságos kánon-

nak tekintették. Csak amaz egyetlenegy elv ellen volt kifogásuk, a mely így szól: «a mi életre kapott s a mit a szokás szentesített, bár-hogy készült is, azt minden író, *ha jobbat nem adhat*, bátran elfogadhatja.»

Az ember azt hinné, hogy ezt a józan elvet senki sem ellenezheti. Hiszen az irodalom egy perczig sem lehet el nála nélkül. Mit tegyen az író, ha jobbat nem adhat? Inkább használjon idegen szót. Ez volt Szarvasék felelete.

Egy akadémiai ülés után, éppen akkor, a midőn Platonnak Aristophanesre írt szép epigrammáját kellett Arany Aristophanese számára lefordítanom, Volf hazafelé kísért s útközben az orthologiáról vitatkoztunk. Mikor az említett elvet nem akarta megengedni, szóba hoztam azt az epigrammát s tőle kértem hát tanácsot, ugyan mit tegyek. Az epigramma magyarul így szól:

Fenmaradó szentélyt keresének a Charisok egykor,
S íme Aristophanes lelkibe szálltak alá.

Szentély igaz hogy rosszul alkotott szó. De mit tegyek helyébe? Idegen szót? Melyiket? a görögöt? vagy a német Heiligthumot? No már ilyest nem kívánhatnak. Ez a szabály tehát teljesíthetetlennek bizonyult. Volf erre aztán magyarul kezdte próbálgatni szentek szentjének, de csakhamar észrevette, hogy ez nem járja. Hanem azért mégsem akarta elvem helyességét elismerni. Ha szükségből azt írom, hogy szentély, a mit minden művelt magyar ember megért, micsoda kárát vallja a nyelv? Erre csak annyit tudottfelelni Volf, hogy ilyenszók zavarba ejthetik az egykori etymologust, ha azokat meghagyjuk s ő esetleg nem tudja, hogy csinált szók. Vitatkozásunkat azzal a megjegyzéssel fejeztem be, hogy a nyelv nem az etymologus kedvéért van a világon.

Hogy Szarvas meg Volf az orthologiai követelések tekintetében túlzók voltak, azt most már a *Nyelvőr* új szerkesztője is bevallja (*Akad. Értesítő* 1897. 586. lap). Az orthologia az irodalmi és gyakorlati életben egy perczig sem mehetett túl azokon a határokön, a melyeket az akadémiai pályamunka vont. Sőt valóságos ironia, hogy Szarvas Gábor ugyanabban a mondatban, melylyel az említett elv ellen tiltakozik, ugyancsak maga is ugyanazt az elvet követi, mert ő is a rosszul alkotott elv szót használja, s hogy az én esetemben Volf maga sem volt képes saját elvének foganatosítására tanácsot adni.

Ezt kötelességem volt elmondani, mert nemcsak nyelvészek, hanem tanítók és írók is vagyunk. Együttal tiltakoznom kell ama nyelvészkedő kritika ellen, melyet egyik-másik iskolában magyar classicusaink olvasásakor gyakorolnak. Ha Arany János a Lovagok 935. versében, Madách Az ember tragédiája IX. sz. 118. és X. sz. 85. vben szentélyt mond, óvakodjék a tanító ezt megróni, mert neki a kötelessége, ha valamit rosszal, azt is megmondani, hogy kell a hibát helyre igazítani. Ebben az esetben pedig ugyancsak kudarczot vallana.

Az, hogy Volf túlságig vitte az orthológiát, semmit sem von le tudományos érdemeiből. Öszintén elismerjük mindnyájan, hogy benne igazi tudóst, mintaszerű tanférfiút, s becsületes jó barátot veszítettünk.

Szépen megemlékszik Vámbéry a Budapesti Hirlapban s egy névtelen a Pesti Naplóban egy másik tagtársunkról, a ki még élete java korában deczember 22-én húnyt el, s kinek írói tudós volta teljességgel elkerülte a művelt közönség figyelmét. E halottunk kitünő tanítványunk, legképzettebb s legtehetségesebb szakférfiaink egyike: **Fozder Károly** bártfai gymnasiumi igazgató.

Nem ismétlem, a mi az említett két megemlékezésben olvasható; csak azt mondom el, a mi ott hiányzik s életrajzának kiegészítésére szolgál.

1876 óta volt társaságunk tagja, közlönyünknek egyik legszorgalmasabb munkatársa, kisebb-nagyobb közleményeinek száma 60-ra rúg.★)

★) Időrendben a következők:

1. Firduzi mint lyrikus II. 28—36.
2. 'Ομφαλός umbilicus II. 127.
3. A tudomány rózsaviránya. — Egy párszi vallástan (három közlemény).
4. Dr. Kresmarik János: A török népdalról. III. 70—72.
5. Néhány adat Curtius etymologiai művéhez. III. 368—373.
6. Vámbéry: Die primitive Cultur des türkischen-tatarischen Volkes. III. 507—516.
7. Aristophanes Acharnes 100. és 104. verse. IV. 294—297.
8. Idegen szók a görögben s latinban. IV. 465—469.
9. Idegen szók a görögben s latinban. IV. 674—681.
10. Kuun Géza gróf: Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit Comes Géza Kuun V. 541—558.
11. A Kyros-monda VI. 369—374.

Mikor külföldön a volapüköt annyira felkapták, hogy a parlamentek elé azzal a kéréssel akartak járulni, hogy azt az iskolákba is bevigyék rendes tantárgynak, Magyarországra nézve a mi pártfogásunkat óhajtották különösen megnyerni. Tény, hogy a pro-

12. A madár árja mondákban VI. 631—633.
13. Vámbéry Ármin: A magyarok eredete. VII. 48—60.
14. Hero és Leander. VII. 429—435.
15. Felelet Munkácsi Bernátnak. VII. 607—608.
16. Arany János Fülemüléje és Naçr-eddin tréfái. VII. 1078—1084.
17. Adalék a Tell-mondához. VIII. 877—881.
18. Schultz-Dávid: Kisebb latin nyelvtan. IX. 62—66.
19. Kont Ignác: Seneca tragédiái IX. 282.
20. Dávid István: Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből. IX. 564—569.
21. Volapük X. 249—269.
22. Vámbéry Ármin: A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben X. 304—311.
23. Stephanus Dávid: Herodoti epitome XI. 57—58.
24. W. H. Walshe: The colloquial faculty for languages cerebral localisation and the nature of genius XI. 269—282.
25. Dóczi Imre: Görög nyelvtan. XI. 368—372.
26. Steiner Pasilinguája (Grammatik zur Weltsprache). XI. 605—614.
27. Spiegel: Die arische Periode und ihre Zustände. XII. 403—416.
28. Kerekhoffs-Zsigmondy: Volapük nyelvtan. XII. 505—507.
29. A czigányok a Sáhnámehban. XIII. 50—52.
30. Gebaur Izor: Volapük. XIII. 77—78.
31. Erődi Béla: Szádi Gulisztán vagy Rózsakert. XIII. 247—252.
32. Kunos Ignác: Ozmán-török népköltési gyűjtemény. Török népmesék. XIV. 336—345.
33. Schambach Gyula: Classica philologiai szemléltető eszközök. XV. 432.
34. Müller Miksa bölcséleti művei (Max Müller: Das Denken im Lichte der Sprache). XIV. 677—695.
35. Giesswein Sándor: Az ó-egyptomi halottak könyve. XIV. 830—832.
36. Giesswein Sándor: Az összehasonlító nyelvészet főproblémái. XIV. 832—837.
37. Schill Salamon: Görög régiségek XV. 913—917.
38. Max Müller: Physical religion XV. 990—997.
39. Iványi Ede: Ciceronis in M. Antonium or I. II. XIV.; XV. 1085—1091.
40. Meissner—Burián: Latin phraseologia. XVI. 66—69.
41. Szilasi Mór: Szemelvények Thukydidesből. XVI. 249—251.
42. Szerelemhegyi Tivadar: Görög hitéleti és magán régiségek és a görög művészet története. XVI. 527—531.
43. Egy új angol Quintilianus-kiadás. (Peterson-féle) XVI. 658—661.

blemával nagy elmék is foglalkoztak; de az is tény, hogy a lehető legtökéletesebb világnyelv is abban a sorsban részesülne, melyben akármelyik más nyelv, dialektusokra oszlanék s végre egymás előtt érthetetlen külön nyelvekké fajulna. Ma már a volapükről alig hallani valamit; de keletkezett megint egy új világnyelv, az esperanto, melyet dr. Zamenhof orosz tudós hozott létre, s melyről Müller Miksa azt mondja, hogy felülmúl minden eddigi kísérletet s hogy ő az első helyet az esperanto nyelvnek adja. Csodálom Müller Miksát, hogy mert ilyen bókot mondani. Szerintem az esperantónak is csak az lesz a sorsa, a mi a volapüké. Curiosum gyanánt röviden említem, hogy a hű-hó-hirdetés szerint «az esperanto nyelvnek szép irodalma van s Homér, Shakespeare, Goethe, Byron, Heine, Puskin, szóval minden jeles író műveit meglehet találni olyan jeles fordításban, a melyet egy nemzeti nyelven sem lehet produkálni, mert oly aprólékos finomságok visszaadására csakis a neutralis esperanto nyelv képes».

Mikor a pártfogásomért való kérelmet megkaptam, a világnyelvre vonatkozó összes adatokat Pozdernek adtam át, hogy a problema történetét módszeresen tanulmányozza s nevezetesen a

44. Ribbeck—Csiky Gergely: A római költészet története. I. köt. XVI. 745—757.

45. Telmányi Emil: Præparatio Sallustius Jugurthájához. XVI. 762.

46. Alexander Giesswein: Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Philosophie und Anthropologie XVII. 232—233.

47. W. Peterson: Cornelii Taciti Dialogus de oratoribus XVIII. 420—422.

48. Max Müller: Theosophy or psychological religion. XIX. 239—246.

49. Pecz Vilmos: Uj-görög nyelvtan. XIX. 323—326.

50. Kempf József: Euripides Iphigenia Taurisban. XIX. 329—331.

51. Joannes Csengeri: Ciceronis epistolæ selectæ XIX. 490—491.

52. Hauptmann Gusztáv: Mythologiai képgyűjtemény és Szövegek könyv a mythol. képgyűjteményhez. II. XIX. 640—641.

53. Holub M.—Köpesdy S. Latin-magyar kézi szótár. XIX. 641—643.

54. Guhl Ödön: A római birodalom pénzeiről. XIX. 664—665.

55. Takács Menyhért—Richter: A görögök és rómaiak játéka. XIX. 723—726.

56. Nagy Sándor a Sálnámehban. XX. 430—439.

57. Terentius vígjátékai, ford. Kis S. XXI. 60—71.

58. Firduszi: Szijavus, ford. Radó A. XXI. 263—272.

59. Firduszi: Zál és Rudabé, ford. Radó A. XXI. 754—762.

60. A sakk a Sálnámehban. Pótkötet. I. 317—324.

volapükről kimerítő alapos jelentést tegyen társaságunknak. Pozder kitűnően megfelelt feladatának, a mint közlönyünkben megjelent cikke mutatja. Minthogy pedig a volapüköt ugyancsak alaposan megtanulta, utóbb maga is felesapott volapükistának. Le is fordított két Plató-féle dialogust volapükre s azzal pályázott a mester címért; de bizony csak a tanítói címre méltatták s még az is örömet szerzett neki. (Akkori arczképes névjegye így szól: Dl. Pozder Karl, plofed klatelo pükava in güm mad regik in Budapest e plofed volapüka.)

Igazán meg voltam hatva, mikor hozzám intézett leveleit a minap újra elolvastam. Mind hálás jószívű emberre, maga iránt szigorú, szerény tudósra vallanak.

1878 július 2-án kelt leveléből az derül ki, hogy árva volt. Gyerekkora óta szegény jó nagynénje nevelte és taníttatta és csekély vagyonát majdnem egészen rá költötte. Irja, nem akar tovább terhére lenni, azért is tanári állás után lát.

Milyen pessimista volt maga iránt, mutatja 1883 február 26-án kelt levele, melyben így szól: «Nem tehetek róla, de dolgozataimról és egész működésemről mindig könnyebben és szívósabban hiszem a rosszat, mint a jót.»

A rákövetkező május 1. Adelphoe kiadásáról szól, melyet tanártársával Burián Jánossal együtt készített. Nem hiszi, hogy bármily tökéletesen összehangzó léleknél és elménél is, ha az két külön testbe szorult, jó és az eredményre nézve hasznos dolog volna a közös szellemi munka.

Első nejének halála majdnem kétségbe ejtette. Úgyis beteges ember volt, ez a csapás még lelki egészségét is ronscolta. Folytonos olvasással és írással törekedett magát némileg vigasztalni; de azzal meg is erőltette a szemét s egyszer csak azon veszi észre magát, hogy szemének valami baja van. Hypochondriába esett; orvoshoz fordult. Az orvos megvizsgálta s kijelentette, ha minden olvasással és írással fel nem hagy és rendszeresen nem gyógyíttatja magát, okvetetlen megvakul. Ily nyomorúságos testi-lelki állapotban jött hozzám s én alig győztem őt vigasztalni s magamban szánni. Szerencséjére elmondta nekem azt is, hogy minő ritka betegségnek definiálta az orvos az ő baját, mouche volante-nak hívják. Ez hovatovább öregbedik, míg az ember bele nem vakul. Mihelyt azt meghallottam, én lettem az ő orvosa, még pedig oly sikerrel, hogy attól a percztől fogva többé nem gondolt a megvakulásra. Elbeszéltem

neki, hogy én a mouche volante-ot már 5 éves koromban láttam. Hiába kérdeztem édes anyámat, mi az, a mi az ablak üvegén fel és alászáll, ő persze azt nem láthatta s természetesen meg se magyarázhatta. Csak egy negyedszázaddal később nagy véletlenül tudtam meg a dolgot, mikor Helmholtz Tonempfindungjait tanulmányoztam, a hol egy helyütt ez az optikai tűnemény is meg van említve s hogy hány ember látja, a nélkül, hogy valaha is tudomására jutna, hogy mi. Mondtam Pozdernak, ha az a mouche volante olyan veszedelmes volna, én bezzeg már régesrég megvakultam volna. Ne higgyen orvosának. Ne aggódjék semmit. Gondoljon mindig én rám, a ki eleven bizonyosága vagyok annak, hogy mouche volante daczára is el lehet az ember a maga szemével. Szavaim annyira hatottak reá, hogy hypochondriájából teljesen kigyógyult.

Egyébiránt — a mint már említettem is — sokat betegeskedett; de nem a régi baja okozta halálát, hanem egy jelentéktelen pattanás támadt az arcán s ő azt felkarcolta s vérmérgezés lett belőle s a kis pattanás gyorsabban végzett vele, mint a gyilkos betegség, mely aligha kimélte volna még sokáig az életét.

Róla való megemlékezésünket Vámbéry következő szavaival fejezzük be: «Nincs semmi túlzás benne, ha azt állítom, hogy az egész tudományos világban nem volt ember, ki jobban ismerte volna a perzsa remekmű, a Sahnahme tartalmát, mint Pozder Károly. Midőn nemrég egyik német dolgozatát beküldtem egy tudományos szaklapnak, annak világhírű szerkesztője azt írta nekem, hogy irigylí a magyar tudós óriási ismereteit s nem képes eléggé bámulni, hogy Magyarországon az iráni nyelv és irodalomnak oly nagytehetségű művelője akadt.»

Tisztelt közgyűlés! A sok gyász után jól esik egy pár szép ünnepről is megemlékezhetnem.

Október 24-én volt Szabó István rozsnyói emlékszobrának ünnepies leleplezése. Ezen, mondhatni magasztos ünnepen én voltam szerencsés társaságunkat a Kisfaludy-társasággal együtt képviselhetni. Nincs időm az ünnep lefolyását részletesen elmondani, csak annyit említek, hogy dr. Margalits Ede egyetemi tanár a Szabó Istvánról szóló emlékbeszédében *) azt a megható jelenetet

---

*) Margalits Ede dr. emlékbeszéde Szabó István, magyar hellenista fölött (Budapest 1897. Szent István-társulat Közlönye, 6 lap): «Különösen örvendett, midőn megalakult Ponori Thewrewk Emil buzgolkodása

is elbeszéli, hogy ismerkedett meg Szabó István én velem, hogyan örvendett társaságunk megalakulásának s milyen végtelen boldog volt, midőn látta, mily sikerrel ápolják itt az ó-classicus irodalom művelését.

Az ünnepi banketten elnöki s képviselői minőségemben a következő pohárköszöntőt mondtam Rozsnyó városára:

Mint a Budapesti Philologiai Társaság elnöke s a Kisfaludy-Társaság képviselője jelentem meg a mai ünnepen, tanubizonyosságot tenni arról az őszinte háláról és elismerésről, melylyel Szabó István emléke előtt meghódolunk. Ő volt a magyar nemzet ébredése s felbuzdulása korszakának első hellenistája. Tudós és költő, kinek az idealismus egyedüli birtoka s teljes életében a hazafias lelkesedés kápráztató kalauza. Mint tudós a magyarok régi dicsőségét kereste s képzelete meg is találta az ókor legkülönbözőbb népeinek történetében. Úgyde a mi neki mint tudósnek nem sikerült, hogy t. i. magukat a régi görögöket magyarokká tegye, az sikerült neki mint költőnek az ő műveikkel. Lantján az Ilias és Odyssea magyar hangon szól a magyar nemzethez. Ez ama kiváló érdem, mely Szabó István nevét irodalmunk történetében megörökíti, ez az, mit emlékszobra a jövő nemzedékeknek is hirdetni fog. Küldöm nevében Rozsnyó városára köszöntöm poharamat, mely a mai magasztos ünnepet oly feñköltlélekkel ünnepele. E perczben a város czimere lebeg szemem előtt, Rózsák és kalapácsok részarányosan egybeállítva. Magát a czímerpajzsot pedig angyal tartja kezében. Ime az életöröm s a munka jelképe, az idealismus és realismus harmoniája. Mindig ez legyen e városnak symboluma! Mindig ilyen legyen az élete s az isteni Gondviselés angyala öröködjék fölötte. Míg magyar él s Buda áll, éljen Rozsnyó városa is!

folytán a «Philologiai Társaság» és rendkívül boldog volt, midőn látta, mily sikerrel ápolják ennek kebelében az ó-classikus irodalom művelését. Ritkán jött Budapestre, és akkor is csak azért, hogy itt közvetlen tudomást szerezzen irodalmi viszonyaink és állapotainkról. 1877-ben is azért járt itt és kebelbarátja Csaplár Benedek elvezette a muzeumba a Korvinák megsemlésére. A gyermeked kedélyű és tiszta eszményi világban élő aggasztánnak itt bemutatták P. Thewrewk Emilt és a jelenlevők meghatva látták mint borul az agg férőu könyes szemekkel az akkor még ifőu Thewrewk keblére és hálálkodik neki azon buzgalomért, melylyel, mint elnök, a classikus irodalmat társulatában felkarolta. A kik a megható jelenetnek kissé távolabbról szemlélői voltak, azt hitték, hogy valamely személyének tett rendkívüli jótéteményért hálálkodik.»

Egy másik philologiai ünnepről a következőt van szerencsém jelenteni.

Dr. Schenkl Károly, az osztrák philologusok Nestora, mult év december 11-én töltötte be 70. s tanársága 40. évét. Számos barátai és tanítványai e napot megható ünnepé avatták. Minket is felszólítottak, hogy részt vegyünk benne s én, Hegedüs István, Pecz Vilmos, Némethy Géza és Vári Rezső örömmel csatlakoztunk ama férfiu ünneplőihez, a ki törekvéseinket mindenkor a legnagyobb rokonszenvvel kíséri. Legujabban is eme sorokat intézte hozzánk: «Mit Freude und lebhaftem Interesse folge ich Ihren so erfolgreichen Bemühungen um die Förderung der klassischen Philologie in Ihrem schönen Heimatlande und begleite sie mit den besten Wünschen.»

Most, hogy beszédem végére értem, még csak az az óhajtam, hogy a mai napot is ünneppé avassuk: ünneppé azáltal, hogy azt a három kiváló embert, kit ma kitüntetni óhajtunk, gróf Kuun Gézát, a *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia* nagyérdemü szerzőjét, Schvarcz Gyula egyetemi tanárt, kiváló historikust, és Ludwich Arthur königsbergi tanárt, a homéri szöveg tudós megállapítóját, egyhangulag tiszteleti tagjainkká választjuk.

Ezzel az óhajtással nyitom meg a Budapesti Philologiai Társaság XXIII. közgyűlését.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt közgyűlés!

Az ünnepi ihlettől megszentelt 1896. évet, mely egyuttal Társaságunk fennállásának egyik időszak határvövét jelentette, egy közönséges, csendes munka év követte, melynek napjai zajtalanul és észrevétlenül tündek le az idők méhébe. A mindennapi kötelesség jótékony egymásutánja — jótékony, mert megnyugtató és boldogító — mindenikünk számára meghozta a szemlélődés hangulatát, a visszatekintésnek és magábaszállásnak zavartalan alkalmát; semmi rendkívüli és szokatlan esemény nem zavarta meg ezt a kedves egyhangúságot, mely a sok fény és pompa, szemkápráztató ünnep, habzó serleg és millió éljen, a sok lélekemelő, de idegfeszítő hazafias felbuzdulás után megint egyszer olyan jól esett a munka emberének.

A rendesnél is nyugalmasabban folytak le napjai a Budapesti

Philologiai Társaságnak, melyről e helyütt beszámolni tartozom. Míg máskor minden hónapban tartottunk felolvasó ülést, az elmúlt esztendőben csak hatszor jöhettünk össze, és pedig februárius 10-én, márczius 10-én, május 12-én, október 12-én, november 10-én és december 16-án. Mindannyiszor szép számú hallgatóság jött el üléseinkre, melyek tárgysorozatában 8 modern és 6 classica-philologiai felolvasás szerepelt. *Ifj. Reményi Ede* «Krisztus és a Sátán Milton eposzaiban» című dolgozatát, továbbá Milton l'Allegro és Il Pensierosojának fordításával kísért ismertetését mutatta be, *Szegedi Rezső* Kőlcseynek Csokonai verseire vonatkozó bírálatáról és Sylvester grammatikájának latin fordításáról, *Lázár Béla* Chamisso Fortunatusáról, *Weiller Gyula* Collin Máté Bánk-Bán drámájáról, és *Waldapfel János* Schiller Anthológiájáról, *Alexics György* pedig az oláh dialektusok egyező hangtani sajátságairól értekezett. A classica-philologia körébe tartoztak: *Boros Gábor* felolvasása Aristoteles Athéni Alkotmányáról és *Finály Gáboré* Egy iskolai Phædrus-kiadásról; *Szigetvári Iván* a francziáknál divó latin olvasást ismertette, *Sörös Pongrácz* Livius és Tacitusról értekezett, *Némethy Géza* a Firmicus Maternusra vonatkozó legújabb irodalom kapesán szövegjavításokat közölt, s *Fináczy Ernő* Gyomlay Gyula Demosthenes-fordítása alapján a prózai műfordítás több kellékét fejtegette. Hogy e felolvasásainknak oly szép hallgatósága volt, kiváltképen a M. T. Akademiának köszönjük, mely heti felolvasó üléstermét az idén is átengedte.

Ugyancsak első tudós testületünk jóindulatú támogatásának, jelesül, a rendesen utalványozott 1000 forintos segélynek köszönhetjük, hogy Társaságunk organuma, az Egyetemes Philologiai Közlöny a múlt évben is minden anyagi fennakadás nélkül jelenhetett meg a szokott terjedelemben.

Összesen 61 munkatársa volt a folyóiratnak, melynek hasábjain 14 classica-philologiai, 14 modern philologiai s 2 vegyes tartalmú, összesen 30 önálló értekezés jelent meg. A hazai irodalom körében 33 művet bírált meg a Közlöny, és pedig 14-et a klasszikus nyelvek és irodalmak, 19-et más irodalmak köréből. A megbírált program-értekezések száma 16. Külföldi, többnyire Németországban megjelent tudományos munkát 30-at ismertetett és bírált a folyóirat, s 35 kisebb cikkben szolgáltatott adalékokat egyik-másik tudományos kérdés megoldásához.

A Társaság bevétele volt 5131 frt 72 kr., kiadása 5088 frt 13 kr., a pénzmaradvány 43 frt 59 kr. A Közlöny nyomása belekerült 2300 frt 97 krba, írói díjakban fizettünk 1016 frt 50 krt, tagdíjak és előfizetési pénzek czímén bevettünk 3356 forintot. Ezen adatokból kiderül, hogy Társaságunk ez évet is teljesen kielégítő pénzügyi mérleggel végezte be. Nem a szokásnak hódolok, hanem bizonyára Társaságunk egyhangú helyeslése mellett cselekszem, midőn Cserhalmi Samu pénztárnokunknak,

elégge nem méltányolható pontosságáért és buzgóságáért e jelentés keretében is őszinte köszönetet mondok. Hasonlókép köszönetünkkel tartozunk alelnökünknek Heinrich Gusztávnak, a ki 100 frt alapítvány-nyal gyarapította a Társaság szerény vagyonát.

A Társaságnak az 1896-ik év végén volt tiszteletbeli tagja 12, alapító tagja 11, rendes tagja 399, rendkívüli tagja 79, előfizető 158, összesen 659; ezzel szemben az 1897-ik év végén volt tiszteletbeli 7, alapító 12, rendes 393, rendkívüli 92, előfizető 165, összesen 669. Társaságunk tagjainak száma tehát szaporodott 10-zel.

Ez örvendetes jelenségnek sötét háttérét alkotja az a szokatlanúl sok vesztesség, mely bennünket a múlt esztendőben ért. Nem kevesebb, mint 15 tagtársunk vált ki az élők sorából, és pedig: dr. Bauer Simon, lőcsei áll. főreálisk. tanár; Brassai Sámuel, nyug. kolozsvári egy. tanár; Breznyik János, kir. tan. selmeczbányai ág. hitv. ev. főgymn. igazg.; Bresztyák József, nagyszombati érs. főgymn. tanár; Fekete József, nyug. bpesti főgymn. tanár; Malatinszky János, zsolnai kir. kath. algymn. tanár; Paulik A. Miklós, szepesmegyei áldozó pap; dr. Pozder Károly, bártfai áll. gymn. igazgató; Réti Ferencz, bpesti kegyesrendi főgymn. tanár; dr. Román Sándor, bpesti egyet. ny. r. tanár; dr. Szadilek János, trsztenai kir. k. gymn. tanár; Szilágyi István, marmarosszigeti ev. ref. lyc. igazgató; dr. Torma Károly, ny. egyet. tanár; Varga József, pozsony-szentgyörgyi kath. gymn. tanár; Volf György, kir. tan. és gyakorló főgym. igazgató.

Mindannyian buzgó s részben régi tagjai voltak a Társaságnak, kiknek vesztét súlyosan érezzük. Miként is volna lehetséges mély fájdalomunkat eltitkolni akkor, mikor Volf György, a magyar nyelvtudománynak ez elsőrangú kutatója az ő nemes lelkét kilehelte; mikor Torma Károly, a magyarországi archæológiának ezen európai híré képviselője távol hazájától bevégezte földi pályafutását, s mikor Brassai Sámuelnek egy egész századot felölelő egyénisége végkép megszűnt lenni? És legfájdalmasabban, legnagyobb közvetlenséggel fogta el lelkünket az a gyász, melyet a mi jó, a mi kedves, a mi felejtethetetlen barátunk Pozder Károlynak majdnem tragikus kimulása fölött éreztünk, a ki még Közlönyünk múlt évfolyamában is fölkeresett bennünket gazdag tudományával. Most már fenn a Kárpátok alján, komor fenyesek tövében aluszsa örök álmát, s lelke szabad szárnyalásával tekinthet a pálmák hazája felé, oda, a hol szerette költője Firduzi bölseje ringott; arra az országra, melyet, mint az ígérlet földjét, évekkel ezelőtt beteg testével megközelíthetett, de meg nem láthatott. Nyugodjanak mindnyájan békében ott, a hol a minden-tudás ősi kútforrása buzog!

S azzal a vigasztaló tudattal, hogy a mit ők alkottak, túl fogja élni porhüvelyeiket, bizvást fordulhatunk a jövő felé. Azon sok jótétemény közül, melylyel az isteni gondviselés bennünket földieket meg-

ajándékozott, nem a legutolsók egyike az a csodálatos rugékonyság, mely-
lyel az emberi lélek minden gyász és földi baj után is, meg nem fogyat-
kozott erővel előre törekszik, a haladás útján. Haladás legyen jelszavunk
a jövő esztendőben is, mert hiszen a mikor haladunk, azoknak műveit
folytatjuk kik mögöttünk állottak, s számunkra az utat egyengették.

Részemről üdvözölve a *Budapesti Philologiai Társaságot* az 1898.
év küszöbén, kérem e hivatalos jelentésem szíves tudomásul vételét.

FINÁCZY ERNŐ, első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

A Budapesti Philologiai Társaság választmánya az 1897. évi
november hó 10-én tartott ülésében alulirottaknak azt a megbízást
adta, hogy a nevezett Társaság pénztárát vegyük vizsgálat alá és a társa-
ság anyagi helyzetéről, a lefolyt évben volt bevételekről és kiadásokról,
az 1898. évi költségvetésről, valamint a pénztárnok működéséről ter-
jeszszünk az 1898. évi közgyűlés elé gondos és lelkiismeretes jelentést.

Feladatunk teljesítése végett f. é. január hó 6-án megjelentünk a
pénztárnok által kijelölt helyen; ott a felmutatott pénztári könyvet, a
számlakönyveket, a hátralékkimutatást s leltárt a nagyszámú okmányok-
kal összehasonlítván megvizsgáltuk és vizsgálatunk eredményéről három
számadást készítettünk, a melyeket a következő magyarázatok kíséreté-
ben van szerencsénk a tisztelt Közgyűlésnek bemutatni.

A) alatt bemutatjuk a Társaság 1897. évi bevételeinek és kiadásai-
nak zárszámadását, olyképen, hogy az 1896. évi közgyűlés által az 1897.
évre előirányzott összegeket szembe állítjuk az elért eredménnyel.
Társaságunknak 1897-ben 5131 frt 72 kr. bevétele és 5088 frt 13 kr.
kiadása volt, tehát 1897 decz. 31-én 43 frt 59 kr. volt a pénztárkészlet,
mely összeget a pénztárban hiány nélkül feltaláltuk.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget. E szerint a Társaságnak
2056 frt 24 kr. vagyona és 919 frt 19 kr. tartozása, tehát 1137 frt 5 kr.
tisztta vagyona volt 1897 december 31-én. Ebből a tisztta vagyonból
1000 frt értékpapirokban, a többi készpénzben van meg.

C) Végül a harmadik számadás: az 1898. évre való költségvetés.
Figyelembe véve azt a körülményt, hogy az 1894. év előtti, ezerekre menő
tagdíjhátralékkal szemben a rendes tagdíjban való hátralék most már
csak 603 frt 50 kr-ra, a rendkívüliben 108 frt 50 kr-ra rúg — a mi tag-
társaink aldozatkésztsége mellett első sorban pénztárosnak buzgó és
tapintatos működésének köszönhető —, a bevételt csak 4579 frt 59 kr-ban
irányoztuk elő, a kiadást pedig 4573 frt-ban. Bármennyire óhajtott volna
a bizottság, hogy az írói díjak felemelésére vonatkozó indítvánnyal
lépjön a t. Választmány elé, sajnálatára még ezúttal sem tehetette meg,
mert ez évenként körülbelül 450 frt költségzaporulatot okozna, a melyre a
bizottság nem talált fedezetet. Hozzájárul még, hogy a Közlönyt a
folyó évben 750 példány helyett 800-ban kell nyomtatnunk, a mi a
nyomdai számlát emelni fogja, továbbá a Tárgymutató kiadásával járó
költség. Mindezen okok miatt az 1898. évi előirányzat nagyjában az
1897. évi zárszámadás keretében mozog.

Mellékletek a pénztárvizsgáló bizottság jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1897. évi bevételének és kiadásainak zárszámadása.

Pénztár-könyv: 128. lap 1. tételről 199. lap 970. tételéig. — Idő: 1897. évi január hó 1-től december hó 31-ig.

Rovat	Bevétel		Kiadás		Eldírányzat		Eredmény	
	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.	frt	kr.
1 Pénztárkészlet 1896. évi decz. 31-én	177	21	177	21				
2 Előfizetés 1897-re	920	—	978	20			2,200	—
3 Rendes tagdíjak 1897-re	1,600	—	1,599	50			175	—
4 Rendkívüli tagdíjak 1897-re	140	—	224	—			910	—
5 Előfizetési hátralék	16	80	17	40			400	—
6 Rendes tagdíjhátralék	350	—	390	—			325	—
7 Rendkívüli tagdíjhátralék	100	—	105	—			100	—
8 A Közlöny eladásából	27	—	41	88			65	—
9 A M. T. Akadémia segélye	1,000	—	1,000	—			25	—
10 Dr. L. B. térítménye	80	50	40	—			250	—
11 Kamatok	50	—	51	32			30	—
12 Különféle bevételek	100	—	507	21			81	51
Összesen	4,561	51	5,131	72		Összesen	4,561	51
							5,131	72

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtatott. — Budapest, 1897. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bermüller Ferencz.

Dr. Gyomlay Gyula.

Timár Pál.

B) Vagyommérleg.

Sor- szám	V a g y o n	forint	kr.	Sor- szám	T e h e r	forint	kr.
1	Pénztárkészlet 1897 decz. 31-én	43	59	1	A Franklin-Társaságnak tartozás	804	71
2	Alapítványok a) értékpapírokban	1,000	—	2	Az egyetemi nyomdának	7	10
3	b) készpénzben	150	—	3	Értékpapírok	7	38
4	Rendes tagdíjhátralék	603	50	4	Egy elköltött alapítvány	100	—
5	Rendkívüli tagdíjhátralék	108	50	5	Vagyonegyenleg	1,137	05
6	Előfizetési hátralék	17	—				
7	A Közlöny rakatári készlete	100	—				
8	Kamatok 1897-re	10	—				
9	Irodai felszerelés	23	65				
Összesen		2,056	24			Összesen	2,056 24

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtattott. — Budapest, 1897. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bernüller Ferencz.

Dr. Gyomai Gyula.

Timár Pál.

C) A Budapesti Philologiai Társaság bevételeinek és kiadásainak előirányzata 1898-ra.

Rovat	Bevétel		Kiadás		Rovat	Kiadás		Rovat	Kiadás	
	frt	kr.	frt	kr.		frt	kr.		frt	kr.
1	Pénztárkészlet 1897. évi decz. 31-én	---	43	59	1	Az Egyetemes Philologiai Közlöny nyomdai költs.	2.300	---	---	---
2	Előfizetés 1898-ra	---	950	---	2	Szétküldési költségek	200	---	---	---
3	Rendes tagdíjak 1898-ra	---	1.600	---	3	Czimszalagokért	63	---	---	---
4	Rendkívüli tagdíjak 1898-ra	---	180	---	4	Irói tiszteletdíjak	900	---	---	---
5	Előfizetési hátralék	---	6	---	5	Szerkesztői tiszteletdíjak	400	---	---	---
6	Rendes tagdíjhátralék	---	350	---	6	A pénztárnok tiszteletdíja	325	---	---	---
7	Rendkívüli tagdíjhátralék	---	70	---	7	Egyéb nyomdai költségek	50	---	---	---
8	A Közlöny eladásából	---	30	---	8	A szolgák jutalomdíjai	25	---	---	---
9	A M. T. Akadémia segélye	---	1.000	---	9	Irodai költségek	210	---	---	---
10	Kamatok	---	50	---	10	Különféle kiadások	100	---	---	---
11	Különféle bevételek	---	300	---	11	Pénztárkészlet 1898 december 31-én	6	59	---	---
Összesen			4.579	59	Összesen			4.579	59	---

Budapest, 1897. évi december hó 31-én.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Bermüller Ferencz.

Dr. Gyomlay Gyula.

Timár Pál.

Mindezek után a bizottság kedves kötelességet teljesít, midőn a Társaság pénztárosának buzgó, pontos és lelkiismeretes működéseért elismerését fejezi ki és tisztelettel felkéri a tisztelt Közgyűlést, hogy neki a szabályszerű felmentést megadni méltóztassék.

Kelt Budapesten, 1898. évi január hó 6-án.

BERMÜLLER FERENCZ,
biz. tag.

GYOMLAY GYULA,
biz. tag.

TIMÁR PÁL,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1898. január 12-én, a közgyűlést megelőzőleg tartott üléséről.

Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen vannak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserép József, Erdélyi Pál, Fiók Károly, Hegedűs István, Gyomlay Gyula, Kempf József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Schambach Gyula, Timár Pál, Vári Rezső választmányi tagok s alulírt másodtitkár, mint jegyző.

1. Az előző választmányi ülés jegyzőkönyve felolvasatván és hitelesítettván, több folyó ügy elintézése során

2. Az elnök ajánlatára *Dr. Baróti Lajos* budapesti főreáliskolai tanárt, *Szilágyi Oszkár* pápai benedéksrendi tanárt és *Molnár János* újvidéki főgymnasiumi tanárt *rendes*, *Thold Orbán*, *Baros Gyula* és *Márffy Oszkár* budapesti tanárjelölteket *rendkívüli*, Némethy Géza ajánlatára *Barcsa János* tanárt (Berlin), *Baltazár Gábor* késmárki lyceumi tanárt *rendes*, Petz Gedeon ajánlatára *Megyesi Ferencz* budapesti tanárjelöltet *rendkívüli*, Maywald József ajánlatára *Tubán Tibor* budapesti kegyesrendi tanárt *rendes*, Heinrich Gusztáv ajánlatára *Karl Lajos* és *Dittrich Vilmos* budapesti tanárjelölteket *rendkívüli* tagoknak veszi fel a választmány (valamennyit 1898-tól).

3. Az elnök jelenti, hogy a nagymélt. vallás- és közokt. minister a társaságnak hozzá intézett kérelmére a Rökk Szilárd-alapból a folyó évre 100 forint segélyt utalványozott, a mit a választmány köszönettel vett tudomásul.

4. Timár Pál a pénztárvizsgáló-bizottság nevében beterjeszti jelentését (I. a III. sz. közgyűlési okiratot), melyet a választmány helyeslő tudomásul vesz és a maga részéről megadván a pénztárnoknak a felmentvényt, ily értelmű indítvánnyal fog a közgyűlés elé járulni.

5. A candidáló-bizottságnak a múlt választmányi ülés elé terjesztett jelentéséhez pótlólag azon javaslatot csatolja Némethy Géza, hogy az időközben elhunyt s mindnyájunk legőszintébb részvételével gyászolt Pozder Károly helyébe vidéki választmányi tagul *Burián János* losonczyi tanár jelöltessék, a mihez a választmány hozzájárul s a választmányi tagok jegyzékét e kiigazítással terjeszti a közgyűlés elé.

Jegyzette: KATONA LAJOS, másodtitkár.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság 1898. évi január 12-én tartott rendes évi közgyűléséről.

Elnök : P. Thewrewk Emil.

Jegyző : Fináczy Ernő.

Jelen voltak: Badics Ferencz, Baráth Ferencz, Becker Fülöp Ágost, Bermüller Ferencz, Császár Elemér, Cserép József, Cserhalmi Samu, Drájkó Béla, Erdélyi Pál, Erődi Béla, Finály Gábor, Fiók Károly, Frankl István, Geréb József, Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Herald Ferencz, Hittrich Ödön, Hoffmann Frigyes, Hóman Ottó, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Kempf József, Krausz Sámuel, Láng Nándor, Lichtenegger József, Matskássy József, Maywald József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, ifj. Reményi Ede, Roseth Arnold, Schambach Gyula, Schill Salamon, Schmidt Mariska, Szlávnits György, Timár Pál, Vári Rezső, Váczy János, Veress Ignác, Waldapfel János, Weiller Gyula, Weszely Ödön, Zlinszky Aladár.

1. P. Thewrewk Emil felolvassa elnöki megnyitó beszédét (Egy. Phil. Közl. 175. l.) és a társaság XXII. évi rendes közgyűlését megnyitottnak nyilvánítja.

2. Az első titkár felolvassa a társaság 1897. évi működéséről szóló jelentését (l. a 189. lapon), melyet a közgyűlés helyeslő tudomásul vesz.

3. Timár Pál felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését (l. a 192. lapon), melyet a közgyűlés örvendetes tudomásul vesz s a pénztárosnak a felmentvényt megadja.

4. Elnök a választmány megbízásából indítványozza, hogy *Kuun Géza* gróf, *Schwarz Gyula* budapesti egyetemi ny. r. tanár, és *Ludwich Arthur* a königsbergi egyetem tanára, tekintettel az egész művelt világon elismert nagy tudományos érdemeikre, s különösen a philologia körébe vágó korszakos munkásságukra, a Társaság tiszteletbeli tagjaivá megválasztassanak. — Egyhangulag, közfelkiáltással megválasztatnak.

5. A választások megejtése céljából az elnök felkéri Némethy Géza, Bermüller Ferencz és Herald Ferencz rendes tagokat, hogy a szavazatokat gyűjtsék egybe. Együttal elrendeli a szavazást, s a közgyűlést felüggeszti.

Miután a szavazatok beadattak s szabályszerűen megszámláltattak, az elnök folytatólag megnyitja az ülést. A szavazatszedő bizottság jelentése szerint a választás eredménye a következő:

Az alapszabályok értelmében ebben az évben csakis a választmányi tagok kerültek választás alá. Beadatott 45 szavazat. Megválasztattak budapesti választmányi tagokká: *Badics Ferencz* (45 szavazattal), *Bermüller Ferencz* (45), *Cserép József* (45), *Erdélyi Pál* (45), *Fiók Károly* (45), *Gyomlay Gyula* (45), *Hegedüs István* (45), *Hóman Ottó* (45), *Kempf József* (45), *Maywald József* (45), *Négyesy László* (45), *Pecz Vilmos* (45), ifj. *Reményi Ede* (44), *Schambach Gyula* (44), *Simonyi Zsigmond* (43), *Szinnyei József* (45), *Timár Pál* (45), *Váczy János* (45), *Vári Rezső* (45), *Zlinszky Aladár* (44). Ezen kívül kaptak még szavazatokat *Becker Fülöp*, *Geréb József*, *Pruzsinszky János* és *Schill Salamon*. — Vidéki választmányi tagokká lettek: *Bászel Aurél* (45), *Binder Jenő* (45), *Bódisz Jusztin* (45), *Bognár Teofil* (45),

Boros Gábor (45), Burány Gergely (45), Burián János (43), Csengeri János (45), Dóczi Imre (45), Erdélyi Károly (45), Giesswein Sándor (45), Halász Ignác (45), Kacskovics Kálmán (45), Kardos Albert (30), Nátafalussy Kornél (45), Pírchala Imre (45), Spitkó Lajos (44), Szamosi János (45), Veress Ignác (45), Zsoldos Benő (45). Ezenkívül 18 szavazat megosztott Fleischhacker Fridolin, Kovács Antal, Reibner Márton és Vajda Károly közt.

6. Elnök az ülést berekeszti.

K. m. f.

PONORI THEWREWK EMIL s. k.
elnök.

FINÁCZY ERNŐ s. k.
első titkár.

VEGYESEK.

— Berzsenyi «A magyarokhoz» cz. ódájának első sora. Ennek a hatalmas ódának bekezdő sorát igen gyakran hamisan értelmezik és fordítják.

«Romlásnak indúlt hajdan erős magyar!»

Ezt rendszerint kijelentő mondatnak, sentenciának fogják fel, hogy a költő egyszerűen csak megállapítja azt a szomorú tényállást; az «indúlt» szót perfectumnak, a mondat állítmányának veszik; prózai paraphrasissal: «A hajdan erős magyar most romlásnak indúlt». Pedig ez nagy tévedés. Az egész sor nem kijelentő mondat, nem sententia, hanem megszólítás, apostrophe; az «indúlt» nem perfectumban álló állítmánya a vélt mondatnak, hanem múlt idejű melléknévi igenév, a mely jelzője a «magyar»-nak. Bizonyítja ezt a sor végén álló felkiáltó jel; bizonyítják ezt a következő sorok, melyek mind a megszólított, «romlásnak indúlt hajdan erős magyar»-nak szólnak:

«Nem látod, Árpád vére miként fajúl?

Nem látod a bosszús egeknek

Ostorait nyomorúlt hazádon?»

Legsúlyosabb bizonyíték azonban, mely magából a versből olvasható, az, hogy ilyen magasan szárnyaló, lelkes óda nem kezdődhetik lapos, száraz sentenciával; hanem igenis, kezdődhetik avval a megrázó, az óda egész alaphangját megadó felkiáltással, megszólítással. Alkalmat erre a megjegyzésre adott nékem Cserhalmi H. Irén nem régebben német nyelven megjelent magyar anthológiája: *Ungarischer Dichterwald* (Stuttgart, Leipzig, Deutsche Verlagsanstalt, 1897), melyben az említett fontos sor hibás értelmezéssel van lefordítva:

«Ruin bedroht das mächtige Ungarnvolk.

Ha! siehst du Arpads Blut, wie's entartet ist?

Und siehst du nicht des zorn'gen Himmel

Drohende Geissel im Lande wüthen?»

TOLNAI VILMOS.

— Schiller első drámái Bécsben. A bécsi udvari színház tudvalevőleg csak későn fogadta be Schiller legelső darabját (csak 1850-ben!), de azért színre kerültek a nagy költőnek ifjúkori művei is Bécsben, miről Horner Emil sok érdekes adatot közöl a müncheni «Allg. Zeitung» mellékletében (1897. 123. sz.). A «Haramiák» első előadásai: 1783. első felében (az előadás napja nem ismeretes) a Kärntheni-kapu melletti színházban; 1783. október 21. «Die Räuber oder der Fall des Moor'schen Hauses» a Beiner-féle gyermekszínházban; 1878. Máriahilfen; 1793. a Landstrassén; 1808. a Lipótvárosban és az An der Wien-színházban, mely utóbbiban a «Haramiák» rendszeren, még pedig 1840-ig 116-szor kerültek színre. A burg-színházban Schiller első darabját csak Laube hozta színre, 1850. okt. 18. — A «Fiesco» két héttel első előadása (1784. jan. 11.) után került színre a Kärntheni-kapu melletti színházban. (Még 1784-ben adták a darabot Eszterházban, hol ez év szeptemberében már «Ármány és Szerelem» is szírekerült, melyet Mannheimban ez évi április 15. adtak volt először.) A darab, úgy látszik, rendkívül tetszett, mert 1787. december 1. színre hozta a burg-, akkor nemzeti színház is. A címszerepet Lange József kitünően adta, de a többi szereplők oly gyalázatosan játszottak, hogy a közönség haragja nyilvános kifejezést is nyert a következő füzetben: *Ein paar nachdrückliche Worte über die Aufführung des Trauerspieles die Verschwörung des Fiesco genannt, als es zum zweitenmale mit einigen Abkürzungen den 8. Dezember 1787. auf der Nationalhofschaubühne vorgestellt ward* (Wien, 1787., decz. 20.). E kemény kritika ellen a következő füzet védelmezi a színészeket: *Warnung und Belehrung an den Verfasser der nachdrücklichen Worte über die Aufführung des Fiesco* (Wien, 1788. jan. 7.). Hogy Schiller ekkor Bécsben mily népszerű volt, mutatja Brun Gotfrid könyve: *Shakespeare's und Friedrich Schillers auserlesene Früchte des Geistes* (Wien 1788, tényleg 1787. decz.), a ki Schillert nemcsak a címlapon helyezi Shakespeare mellé, hanem könyvében is egyenrangúaknak mondja az angol és a német drámaírókat. Csak Ayrenhoff Kornél, a francia ízlés főképviselője Bécsben, támadta meg Schiller második drámáját, mely szerinte úgy egészében, mint minden egyes részletében bírálaton alúl van és elemzésre nem méltó. A «Fiesco» második előadása alkalmával kihagyták belőle, a császár egyenes kívánságára, a Bertha-epizódot. Ily alakban még néhányszor ismételték a darabot, míg a francia forradalom kitörése félre nem tolta a «köztársasági szomorújátékot». Csak 1807-ben került újra színre. Midőn a darab 1813. decz. 22. első ízben színre került az An der Wien-színházban, az előadás, elég furcsán, in continuo folyt, azaz egyetlen egyszer sem bocsátották le a függönyt, a mi természetesen a közönségnek sehogy sem tetszett. Schiller harmadik darabja, «Ármány és Szerelem», első ízben az 1787. okt. 7. megnyitott wien-i színházban került színre 1788-ban, valószínűen októberben, mert nov. 2., 3. és 12. ismételték az előadást, a mi azt is bizonyítja, hogy a darab nagy sikert aratott. Azután csak 1795. május 14. adták újra, de úgy látszik, a gyarló előadás miatt nem tetszett. Annál nagyobb volt a hatása, midőn 1808. jul. 23. először adták a burgszínházban, hol azóta több mint 150 előadásban elragadta a közönséget. De nem csak itt, hanem mindenütt nagy és mély hatást tett e

darab, melyről Moritz Kár. Fülöp megjelenésekor egy iszonyúan kedvezőtlen bírálatban azt írta volt: «Hogy lehet ily képtelenséget írni és könyölni?»

— Lear király a színpadon. Ismeretes dolog, hogy a múlt században Németországban Shakespeare darabjait csak lényegesen módosított, néha valósággal eltorzított alakban hozták színiére és hogy nálunk a jelen század elején e német átdolgozásokat honosították meg a színpadon. A modern kritika méltán tört pálczát a nagy költő remekeinek ez önkényes és sokszor esztelen 'átdolgozásai' fölött, melyek ma már csakis történeti érdekűek. De nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy Shakespeare csak német és magyar földön szenvedett az átdolgozók hivatatlanságától vagy hiányos belátásától. Épen nem! Saját hazájában ép úgy, vagy még úgyabban bántak el vele. E szempontból igen érdekes a német Shakespeare-évkönyv legújabb (XXXIII.) kötetében Erzgraeber Rudolf cikke (167—230. l.), melyben a szerző a 'Lear király'-nak azt a két angol színi átdolgozását ismerteti, melyek a XVIII., sőt még a XIX. században is Angliában előadattak. Az átdolgozók Tate Nahum († 1715) és Colman György († 1794). Főleg fontos a Tate átdolgozása, mely 1681-től 1838-ig, csekélyebb módosításokkal, a 'Lear király'-nak jóformán kiváltságos színi alakja volt. Tate módosításai, a nagy számú kisebb jelentőségű eltéréseket nem tekintve, a következő négy pontban foglalhatók össze: 1. A darab befejezése kedvező: Lear és Cordelia életben maradnak. 2. A francia király eljegyzése Cordeliával elmaradt; helyébe Edgar és Cordelia szerelmi viszonya lép, mely természetesen egészen új jeleneteket tett szükségessé. Cordelia azért nem is a francziák segítségével küzd atyja ügyeért, hanem Gloster maga lázítja föl a brit népet a két nővér ellen. 3. Edmund buja kéjencz, a ki Cordelia mindkét nővérét meg akarja hódítani, még pedig vastag érzéki szándékkal. 4. A bolond elmarad; szerepét részben Kent veszi át. — E módosítások, melyek részben iszonyatosak, természetesen teljesen kivetkőztették a remek darabot eredeti jellegéből. Főleg undorító és képtelen az Edmund érzéki szerelme. De e pontban az átdolgozó, úgy látszik, a kor izlésének nyomása alatt dolgozott; hisz pl. Buckingham is úgy 'javította' a 'Julius Caesart', hogy Brutust és Portiát szerelmes jelenetekben szerepeltette; sőt Shadwell Tamás még az embergyűlölő athéni Timont is kedvessel látta el. A tragédia kedvező befejezése szintén a korabeli izlés követelménye volt; így pl. Németországban is Schröder híres átdolgozásában (1778) legalább Cordelia életben marad, míg nemcsak Bock (1779), a ki valószínűen ismerte Tate művét, (v. ö. Kilian Jenő cikkeit az Allg. Zeitungban, 1897. 168. számú melléklet), hanem még a bécsi burgszínháznak művelt és szellemes vezetője, Schreyvogel, még 1822-ben is úgy Cordeliát mint Leart magát is életben hagyták. De azért Tate eljárása nem találkozott osztatlan tetszéssel és Colman átdolgozása egyenesen az ő 'Lear'-je ellen készült. Colman főleg a Cordelia és Edgar szerelmi viszonyát, valamint Edmund érzéki dühöngését törölte, úgy hogy az ő 'Lear király' az első négy fölvonásban nagyjában összevág a Shakespeare darabjával, de már az ötödik fölvonás nem egyéb

mint a Tate tákolmánya. Saját módosításai közül a legfeltűnőbbek, hogy Glostert nem a színen vakítják meg és hogy Gloster nem ugrik le (képzeletben sem) a doveri szírtől. Tehát Colman átdolgozása sem sokkal jobb mint a Tateé, mely valóban elnézőbbé tehet minket a Shakespeare darabjainak régi német és magyar átdolgozóival szemben. *h.*

— Walch, Wälsch, Olasz, Oláh stb. E népnevek magyarázata régóta foglalkoztatja mondhatni az összes európai nemzetek nyelvészeit, mert alig van nép Európában, melynek e nevek valamelyikéhez valami köze ne volna, hisz majd minden európai népnél vagy (déli) népről találkozzunk e nevekkel. A germánok szerint az olasz ember: *walch* utóbb *wälsch*, a szlovének szerint ugyancsak az olasz ember: *wlachy*, *lachy*, *lach*; a lengyeleknél Olaszország: *Wlochy*, egy olasz ember: *wloch*, a többesben: *wlosi*, a magyaroknál: *olasz*. Az oroszoknál az olaszok neve: *Wolochy*. Ime mennyi név csak az olaszok jelzésére, és e nevek kétségtelenül mind egyazon gyökre mennek vissza. Hasonló, sőt azonos ezekkel a rumének neve; a germánoknál: *Walachen*, *Wlachen*, *Flachen* (XIII. század); a szlávoknál: *Walachy*, *Wolochy*, a magyaroknál: *oláhok* (a XIII. század óta: *olah*, *olach*, *oulach*, *walach*, *wlach*). De a horvátokat is nevezték a szlávok egészen a XVI. és XVII. századig: *walach*-nak, hasonlókép a byzancziak a bolgárokat, a lengyeleknek neve pedig az északi törzseknel: *lach* (már Nestor krónikájában, XI—XII. század). Ugyanez alak a ruméneknel: *leh*, *leş*, az albánoknál: *ljahi*, a törököknél: *leh*, a magyaroknál: *lengyel*, a litvánoknál: *lenkas*. (A *tech* és *lench* alakok egyazon szónak különböző olvasásai). — Kétségtelen, hogy e nevek mind egyazon tönek változatai; kétségtelen továbbá, hogy e nevek csak germán vagy szláv eredetűek lehetnek; kétségtelen végre, hogy e neveknek eddigi, rendkívül elágazó magyarázatai ki nem elégítők. (A legelterjedtebb magyarázat a *walch* szót egy jelentéktelen galliai kelta törzsnek, a Caesarnál említett *Volcae*-nek, nevére vezeti vissza, a mi rendkívül valószínűtlen.) Az eddigi sikertelen kísérletekkel szemben Dr. W. Milkowicz a müncheni *Allgemeine Zeitung* mellékletében (1897, 124. és 125. sz.) újabb magyarázatot kísért meg, melyre annál is inkább fölhívom szaktársaink figyelmét, mivel e tanulmány a kérdéses népeknek sok fölvilágosítást szolgáltató történetét is kellő figyelembe veszi és az eddigi magyarázatoknak részben valószínűtlenségét, részben tarthatatlanságát tanulságosan fejtegeti. Snorri Sturluson. a jeles izlandi tudós (+ 1241), 'Heimskringla' cz. nagy történeti művében a déli (román eredetű) népek hazáját *Blöku-manna-land*-nak nevezi. Ez elnevezés révén jut szerzőnk azon föltevéshez, hogy a fönt felsorolt rejtélyes népnevek töve az északi germán *blak*, *blök*, ez pedig a m. fekete (a régi angolban *blace*, *bluc*, *blaec*, az ó-felnémetben *blah*, *plah* a. m. fekete). Az északi germánok és ezektől a szlávok nevezték tehát a déli tartományok lakóit 'feketéknek', — a mi szőke néptörzsek részéről nagyon valószínű (v. ö. *négerek*, a latin *niger*-ből, a görögöknél *μαῖρος*). Annyit bátran állíthatni, hogy a kérdéses népneveknek eddigi magyarázatainál ez a legújabb föltevés mindenképen elfogadhatóbb. *h.*

— Goethe mint elutasított kérő. Goethe 1790-ben járt Sziléziában, hol főleg természettudományi (geológiai) tanulmányokkal foglalkozott: július 26-án hagyta el Weimart és október 7-én ismét otthon volt, hová, kedveséhez, Vulpius Krisztianéhoz és kis fiához nagyon vágyódott. E sziléziai útból reánk maradt tíz levele (weimari kiadás, *Briefe*, IX, 217—228. l.) és néhány szerelmi verse; azonkívül egy jegyzőkönyve, melyet Zarncke Frigyes nagy elmeéllel kibetűzött és 1884-ben kiadott. Egyébként ez útja semmi jelentőséggel nem bír. Daczára ennek Hoffmann Adalbert külön tanulmány tárgyává tette: *Deutsche Dichter im schlesischen Gebirge. Neues aus dem Leben von Goethe, Günther und Körner*. (Warmbrunn, 1897). E könyvben Hoffmann csakugyan 'újat' mesél Goethéről, hogy az t. i. e sziléziai útja alkalmával megkérte Lüttwitz Henrietta (1767—1799) kezét, de kossarat kapott. E legújabb mythosz voltaképp nem is új. Már 1835-ben írta meg Lüttwitz Ernő sógorának, Schuckmann Frigyes porosz miniszternek, a kérdéses Lüttwitz Henrietta férjének életrajzát, és e könyvben találjuk a következő adatot (Goethének Schuckmannhoz intézett levelei után): „Goe'he tisztelői bizonyára örömmel fogják e szép nyilatkozatokat olvasni, melyekben az igazság tisztán, költészet nélkül nyer kifejezést, és talán szívesen hallják, hogy Goethe Boroszlóban való tartózkodása idejében Schuckmann házában, ennek neje mellett, (ez tévedés, mert ez akkor nem élt már), az asszonynak egy barátnőjével ismerkedett meg, kit nőül kért, a ki azonban meg nem vetette ugyan a „Werther keservei” költőjét, de még sem teljesíthette kívánságát és utóbb Schuckmann második nejevé lett». Ez 1790-ben történt volna, és Lüttwitz 1835-ben írta könyvét, melynek forrása, valamelyes homályos családi hagyomány mellett, kétségtelenül csak magának Schuckmannnak egy (Reichardthoz intézett) levele lehetett, melyben a következő, eddigelé figyelemre nem méltatott sorok olvashatók: «Egy leány tetszett meg neki (Goethének) itten, boldogult (első) feleségemnek egy barátnője». Ez tehát az új mondának egyetlen, rendkívül ingatag alapja. Goethe maga soha sehol nem tesz említést e nőről, még kevésbbé arról, hogy egy-két napi ismeretség után nyomban feleségül kérte volna. Hogy ez utóbbi épen 1790-ben, midőn Goethét szenvedélyes szerelem kapcsolta kedveséhez, kis fiának anyjához, mily képtelen föltevés, melyet a legkisebb adat sem támogat, azt igen jól fejti ki Geiger Lajos az Allg. Zeitungban (1897. 165. sz. melléklet). Hoffmann állítólagos fölfedezése tehát a tárgytalan mende-mondák körébe utasítandó.

h.

— A finn irodalom története. A tudományos irodalomnak csaknem minden ága újabban a finneknel is föllendült, mégis érdekes, hogy a finn irodalom történetét teljes, rendszeres előadásban legelőször magyar ember, ifj. Szinnyi József írta meg. (L. Kisfaludy-Társaság Évkönyve, Új foly. XIX. köt. 352—421. l.) Szinnyi egy jegyzetben megemlíti, (i. h. 421. l.), hogy dolgozata már 1884 elején készen volt kéziratban, mielőtt azonban sajtó alá került, megjelent ugyanazon év őszén Godenhjelmnek finn irodalomtörténeti kitűnő tankönyve, melyből néhány adatot még módjában volt dolgozatába utólag fölvenni. Godenhjelm műve 1887-ben második ki-

adásban is megjelent, melyet nem régiben E. D. Butler fordított le angolra ily czímen: *Handbook of the History of Finnish Literature, by B. F. Godenhjelm. Translated from the Finnish with notes, by E. D. Butler.* (London, 1896. F. H. Butler.)

Mr. Butler, a British Museum tudós könyvtárnoka, ki az Encyclopaedia Britannica-nak magyar vonatkozású, kitünő cikkei és költői irodalmunknak ügyes tolmácsolása révén Akadémiánknak és a Kisfaludy-Társaságnak is tagja lett, sziveskedett a mult nyár folyamán Londonban való tartózkodásom alatt megajándékozni a Godenhjelm műve angol fordításával. Nem csupán a hálaérzet ösztönöz arra, hogy Butler fordításáról szót tegyek, hanem más körülmény is. E fordítás t. i. voltaképen új kiadásnak tekinthető, mert — mint a fordító egyik jegyzetben megemlíti (97. l.) — maga Godenhjelm több új adatot szolgáltatott Butler angol fordításához, s másrészt a fordító is, ki a magyaron kívül a finn irodalommal is behatóan foglalkozik, nagyon tanulságos és érdekes bibliographai és egyéb jegyzeteket csatolt a műhöz, úgyhogy érdemesnek tartom fölkelteni reá az érdeklődők figyelmét.

Míg Szinnyei a finn irodalom kezdetétől a 16. századbeli Agricola Mihály, turkui püspök, nyomtatott munkáit veszi föl s a népköltészet termékeit későbbi fejezetben említi, G. egy irodalomtörténeti bevezetés után nyomban a Kalevalával s a legrégibb lyrai és egyéb népies költeményekkel kezdi a tárgyalást. G. műve továbbá szól a finn nemzetségű írók svéd és latin nyelven írt munkáiról is. Ezt a műnek egyik angol ismertetője (The Athenaeum, No. 3638. July 17. '97.) megrója; pedig nagyon is kérdés tárgya lehet, vajjon a nemzeti irodalom történetéből föltétlenül kirekesztendő-e némely idegen nyelvű termékek. Lám, mi is megemlíjtük latin nyelvű krónikásaink műveit, melyek nemzeti mondáinkat tartalmazzák. Hasonló okok igazolják G. eljárását, mert ama svéd és latin művek leg többje hatalmasan befolyt a finn nemzeti szellem és művelődés emelésére. Nagyon értékes végül a mű utolsó cikkelye, mely a legújabb irodalmi termékeket mind egész napjainkig ismerteti, bár a tankönyv keretéhez mérten csak kurtán és vázlatosan. Kár, hogy index nincs mellékelve a műhöz.

Egészben véve az alig száz lapra terjedő művecske ügyesen tárgyalja a finneknek rendkívül érdekes s ránk, magyarokra nézve kétszeresen tanulságos irodalmát; irodalomtörténeti szempontjai teljesen modernnek; elemzése, főleg a Kalevaláé, szabatosak, s általában mint bevezető tanulmányul szolgáló kézikönyv nagyon hasznos. Ép ezért részemről kíváncsúnak tartanám lefordítását, nemcsak mivel Szinnyei dolgozata sokakra nézve kevésbé hozzáférhető, hanem az érintett újabb részletek miatt is. Addig is, míg ez megvalósulhat, az érdeklődőknek ismételtelen ajánlom Godenhjelm művének Butler készítette kibővített angol fordítását.

ZOLTVÁNY IRÉN.

— Weinhold Károly, a berlini egyetemen a germán philologia r. tanára, a múlt év január havában ülte meg doctoratusának 50-ik évfordulóját s ez alkalommal tanítványai és tisztelői emlékkönyvet adtak ki

ily cízzel: *Festschrift zur 50-jährigen Doktorjubelfeier Karl Weinholds* (Strassburg, Trübner, 1896. 170 l.). A benne foglalt értekezésekben, a melyek közül egyik-másik nálunk is érdeklődésre tarthat számot, szépen visszautkrözödik az a hatás, mely a német philológiának nem egy terén: a középkori életre, a középfelnémet nyelvre és irodalomra, a német dialektusokra és népszokásokra s a skandináv régiségekre vonatkozó kutatások körében a Weinhold nevéhez fűződik. Brenner Oszkár a *schneiderhüpfel* műfajának verseléséről értekezik; Jónsson F. az óskand. *hrygr* szó jelentésével foglalkozik: a szó, szerinte, a pogány időben templomot, főleg istennőknek szentelt templomot jelentett. — Kluge Frigyes öt német képzőről értekezik, ezek: az edénynevek képzőjéül használt *-in -en* (őfn. *behhin*), az *-enzen* igekepző, mely voltaképp az alapszóban jelölt fogaloméhoz hasonló íznek vagy szagnak kifejezésére szolgál, (pl. *bockenzen* „hircum olere, instar hirci fetere”; az idetartozó képzések közül legismertebb a *faulenzen*); az *-itz* madárnévképző (*Kiebitz*, *Stieglitz*); a *-kln*, *-kel*, kicsinyítőképző (v. ö. *Enkel*) s az articulálatlan hangok nevének képzésére szolgáló *-zer* képző (*Seufzer*, *Juchzer*). — Kossinna G. a görög népnek a germánoknál járatos nevééről értekezik. A gót *Krēks* szóból indul ki, ez a névalak szerinte nem közvetlenül a görögből magyarázandó (a görögöknél a *Γραιός* név sohasem volt általános és népszerű), hanem Dacia római lakossága útján jutott a gót nyelvbe. Erdély területét, úgymond, a Kr. u. 3. század közepe táján bizonyosan a *Græcus*-nak ejtették már ama szót (nyílt *ē*-vel; szerinte *Krēks* *ē*-je is nyílt volt s különbözött a más gót szókban előforduló s *i*-vel váltakozó zárt *ē*-től). A gótoktól azután a nyugati germánokhoz jutott a szó. Az őfn.-ben a második lautverschiebung után *Chrēch* alakot ölt; a diphthongisálás különböző fokain keresztül a 9. század közepe óta a *Kriech* alak állapodik meg. A humanismus idején a névnek a tudósok útján való „revisió”-ja következik be s ennek a hatása mutatkozik abban, hogy a szó kezdetét helyreállították a régi *g*-t a *Grieche*, *griechisch* alakokban. — Meisner Henrik *Die Freunde der Aufklärung* cz. dolgozatában egy 1783-ban ily néven alakult berlini társaságról szól, melynek célja az volt, hogy Nagy Frigyesnek a népnevelésről való eszméit lehető gyakorlati módon megvalósítsa; tagjai voltak Nicolai Frigyes és Mendelssohn is. — Meyer E. H. *Totenbretter im Schwarzwald* czímen ama népszokásokról szól, a melyek azokhoz a deszkákhoz fűződnek, a mikre a holttestet a koporsóba tételkor fektetik. E szokás főleg a bajor néptörzs területén (egész hazánk nyugati határáig) dívik, Meyer ezenkívül a Svájcban és a Feketeerdőben való alakulatait mutatja ki. — Pfaff Frigyes lobenfeldi népmeséket közöl. Pietsch Pál a sziléziai nyelvjárás egytagú szavaiban vocalis után álló *-n*-nek sorsáról értekezik. — Schröder Rikárd a Roland-szoborokról, vásári keresztkekről és egyéb vásári jelvényekről (kard, pajzs, zászló, kalap, szalmacsutak, bokréta, koszorú stb.) szól. — Wunderlich Hermann az 1848-i frankfurti német parlament tárgyalásairól szóló feljegyzések alapján érdekesen kimutatja a különböző német vidékek képviselőinek beszédeiben a tájszólási sajátosságokat. — Végül Zingerle Oszvald *Etzels Burg in den Nibelungen* cz. értekezésében a hún király székhelyéről szólva nem azokat

a tudományos kérdéseket fejtegeti, a miket pl. nálunk Heinrich Gusztáv tárgyalta ismeretes értekezésében (*Etzelburg és a magyar hünmonda* 1882), nem foglalkozik ama vár földrajzi meghatározásával, stb., hanem egészen a költemény szövegére szorítkozva kifejti, hogy körülbelül mily képe volt a költőnek e vár egészéről és részéről s rámutat azokra az ellenmondásokra, a melyek e leírásban a szövegnek későbbi alakjaiban kifejezésre jutottak.

PETZ GEDEON.

— Wulfila hitvallása. Még nem tekinthetjük befejezettnek azt a részben igen heves vitát, melyet Sieversnek Wulfila halálának az évére vonatkozó nézete felidézett (Sievers P. Grundriss II. 67. l., PBB. XX. 302. l., u. o. XXI. 247. l., Jostes u. o. XXII. 158. l., — másrészt Martin E., ZfdA XL. 223., Kögel R., Gesch. d. deutschen Litteratur I. 182. l.), — és most Jostes („Beiträge“ XXII, 158. l.) Wulfilára vonatkozólag egy újabb hypothesissal áll elő, mely azonban még a Sieversénél is nagyobb ellenzésre talált. Jostes ugyanis az eddig, Waitz és Bessel ismeretes fejtegetései óta általánosan elterjedt véleménynyel szemben, hogy Wulfila s a gót népnek azon töredéke, a mely vele tartott, *Arius tanának hívei voltak*, azt vitatja, *hogy Wulfila semmi esetre sem volt arianus* (ehhez hasonló nézeteket egyébiránt már Socrates, Sozomenos és Theodoretosnál is találunk), hanem vagy az orthodox egyházhoz, vagy pedig valamilyen középpárthoz tartozott, s hogy a gótok csak Wulfila halála (383) után léptek át az arianusokhoz, még pedig Wulfila (állítólag rövid idővel halála előtt tett) *hitvallomásának* hatása alatt. E hitvallomást Auxentius, Wulfila tanítványa jegyezte fel, mely feljegyzést ismét, Auxentiusnak Wulfilára vonatkozó többi híreivel és fejtegetéseivel együtt, Maximinusnak egy 440 körül írt másolata tartott feunt számunkra. Minthogy leginkább ezen „hiszekegy“ szövege körül folyik a vita, ide iktatom azt Kaufmann Frigyesnek a ZfdPh. XXX., 99. l. philologiai pontossággal megállapított olvasása szerint, egyszersmind megtartva azon §§-kat, melyekre Kaffmann az egészet osztja. „Ego Ulfila episcopus et confessor semper sic credidi et in hac fide sola et vera transitum facio ad dominum. Credo (1. §.) unum esse deum patrem solumingenitum et invisivilem (2. §.) et in unigenitum filium eius dominum et deum nostrum (3. §.) et opificem et factorem universe creature non habentem similem suum ideo unus est omnium deus qui et domini nostri est deus (4. §.) et unum spiritum sanctum virtutem inluminantem et sanctificantem (5. §.) nec deum nec dominum sed ministrum Christi et subditum et oboedientem in omnibus filio (6. §.) et filium subditum et oboedientem in omnibus Deo patri.— Ezt a hitvallomást összehasonlítja Jostes egyrészt az orthodox szent Basilius (+ 379) hitvallomásával, másrészt a 341. antiochiai zsinat által elfogadott *első* hitformuával, s minthogy ezek között az ő véleménye szerint lényeges eltérések nincsenek, úgy gondolja, hogy Wulfila és az ő gót hívei (az idézett hittvallásnak az atya és fiú közötti viszonyra vonatkozó szavai daczára 3. és 6. §.!), ép úgy tartozhattak az orthodox egyház közönségéhez, mint Basilius (i. h. 170. l.). Sőt Wulfila nem is lehetett arianus. Mert: „Wenn Ulfilas vom hl. Geist sagt: *nec deum nec dominum sed ministrum Christi*, so

eignet er sich damit ganz unstreitig das Schiboleth der Makedonianer oder Pneumat omachen an, die er nach Auxentius immer bekämpft haben soll, und wer ihn lediglich nach seinem 'testamentum' ohne Rücksicht auf die Interpretation des Auxentius richtig unterbringen will, der kann ihn nur zu Jenen stellen, und nicht zu den eigentlichen Arianern'. (id. h. 171. l.) — De hogyan értsük meg most Jostesnek ellenmondásoktól hemzsegő értekezéséből azt, hogy a 'semmiesetre sem arianus' Wulfilának idézett 'testamentuma' készítette a gót papságot és népet, hogy elváljanak az orthodox egyháztól s az arianusokhoz csatlakozzanak? Ezt valóban nehéz megérteni. De Jostes még ezt a talányt is meg próbálja fejteni. Wulfila, úgy okoskodik Jostes, bizonyára nem a nép számára formulázta ezt a hitvallomást, hanem Theodosius felszólítására, a ki a különböző pártokat ki akarta egyeztetni egymással. 'Ich halte das testamentum lediglich für einen Vorschlag zu einer Unionsformel und nicht für einen dem gotischen Volk gesetzten Wegweiser' (I. h. 163. l.). De miért mondja akkor Wulfila: «Ego episcopus et confessor *semper sic credidi*» etc.? Értekezésének végén azonban Jostes már elfelejtette, a mit annak közepén mondott, mert ott megint azt állítja, hogy Wulfila egész életén keresztül úgy gondolkozott, a mint a 'testamentumban' vallja. Jostes maga így foglalja össze fejtegetéseinek eredményeit: «Das Glaubensbekenntnis des Ulfilas konnte zur Zeit seines Amtsantrittes ganz wol als orthodox gelten . . . aber während seiner vierzigjährigen Amtsthätigkeit hatte sich Vieles geändert und 383 konnte das 'testamentum' schlechterdings nicht mehr als orthodox angesehen werden und wenn sich die gotische Geistlichkeit auch auf den Standpunkt desselben stellte, dann wurde eine Trennung von der katholischen Kirche unbedingt notwendig.» — Jostesnek ezen nézeteit Kauffmann (ZfdPh. XXX. 93. l.) alaposan megcáfolja. Rámutat arra, hogy Wulfilát nikomediai Eusebius 'az anti-orthodox párt vezetője' avatta fel püspökké, hogy Basilius és Wulfila hitvallomásai között elvi eltérések állanak fenn, hogy a 341. antiochiai zsinat hitvallomása voltaképen arianusoktól származik, s így az semmit sem bizonyít, és hogy végül a Wulfila-féle 'hiszekegy' semmikép nem egyeztethető össze az orthodox felfogással, s így teljesen mindegy, akármilyen czélból formulázta azt Wulfila. A mit pedig Jostes a 'nec deum nec dominum sed ministrum Christi' szavakra alapít, hogy t. i. ezek nem férnek össze az arianizmussal, már csak azért sem, mert a régi arianusok ('Arianer alten Schlags' 171. l. Jostesnél) a szent lelket egyáltalában nem is vonták bele vitatkozásaikba, az sem állja meg helyét, mert hisz már Athanasius mondja (ad Serapionem): *ἔγραφες γὰρ . . . λυπούμενος καὶ αὐτὸς ὡς ἑξελθόντων μὲν τινων ἀπὸ τοῦ Ἀρειανῶν διὰ τὴν κατὰ τοῦ νοῦ τοῦ Θεοῦ βλασφημίαν, φρονοῦντων δὲ αὐτοῦ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ λεγόντων αὐτὸ μὴ μόνον πλῆγμα ἀλλὰ καὶ τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων ἐν αὐτῷ εἶναι καὶ βαθυῶς μόνον αὐτὸ διαφέρειν τῶν ἀγγέλων.* (MSG. 26, 330. Kauffmann id. h. 97.). Ezek után Kauffmann Sulpicius Severus krónikájából és Isidorusnak gót historiájából hoz idézeteket, melyek kétségtelenül bizonyítják, hogy a gótok között már 380 előtt is mindenesetre voltak arianusok, ha nem is tekinthetjük az összes gótokat azoknak. — Mi is úgy gondoljuk, hogy legjobb lesz, ha tovább is hitelt

adunk Philostorgios azon állításának, hogy Wulfila volt az első arianus püspök a gótok között (*ἡρώζονος αὐτῶν πρῶτος καταστάς*), „s vele kezdődik az arianus egyház szervezése a gótok országában”. Jostesnek sokkal bizonyítóbbr és nyomósabb argumentumokat kell felhoznia, ha azt akarja, hogy nézete hitelre találjon.

SCHMIDT HENRIK.

— A soproni lyceumi könyvtár katalogusa még a mult év folyamán jelent meg. Azt hiszem, hogy a Philologiai Társaság tagjai közül sokan érdeklődnek ilyen művek iránt és ezért is hozom szóba e Közlöny hasábjain, de meg azért szentelek e kétkötetes munkának néhány sort, mert eddigelé ez a könyvtár-jegyzék véka alá volt rejtve. Pedig ilyenféle munkák létrejöttéről azonnal értesülnie kellene a magyar tudományos élet minden organumának. Mennyi sok becses könyvtár van hazánkban és — valljuk meg — igen sok becses bibliotheca teljesen hozzáférhetetlen, hogy ne mondjam: a holt kéz birtoka. A könyveket megvenni, szépen beköztetni és üvegfedél alá rejteni, az nálunk divatban van. Magánember megtelhet ilyesmit, de gazdag könyvtáraknál ilyen eljárás helytelen. *Bancsó Antal* soproni lyceumi tanár nagy hálára kötelezte a szellemi tudományok munkásait, hogy fáradságot nem kímélve, két vastag kötetben közzétette a soproni ev. lyceumi könyvtár teljes jegyzékét. Az első kötetben fel vannak sorolva az encyclopædikus munkák után a nyelvtudomány, szépirodalom s művészet, bölcsészet, nevelés, oktatásügy, történet, földrajz, matematika, természettudományok, orvosi, jog- és államtudományok körébe vágó könyvek, a második kötet pedig magába foglalja a theologiai műveket és a *Glossius*-féle hagyatékból való könyveket, melyek többnyire régi munkák. A mikor ismételve felhívom a magyarországi philologusok figyelmét e gazdag könyvtárra, egyúttal kíváncsnak tartanám, hogy a katalogus szerkesztője néhány oldalra terjedő, összefoglaló czikkecskében tájékoztatót nyújtana a könyvtár legbecsesebb műveire, esetleges unicumaira nézve. De *Bancsó Antal* így is dicséretes, derék munkát végzett.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

— *Erődi Béla* könyve Egyiptomról. Nem mulasztathatjuk el t. tagtársaink, különösen a középiskolai tanárok figyelmébe ajánlani *Erődi* legújabb munkáját, melynek czíme «*A Faraók országában*» (65 képpel és Egyiptom térképével, Budapest, Lampel). *Erődi* kétszer utazott Egyiptomban s ezen utazásaiban szerzett tapasztalatait, élményeit és későbbi tanulmányait dolgozta fel e művében, mely éppen oly vonzóan, oly élénk festéssel és eleven előadással van írva, mint az «*Utazásom Sicília és Málta szigetén*» című műve, melyet a sajtó és a közönség egyformán meleg érdeklődéssel és elismeréssel fogadott. A könyv különösen a tanuló ifjuság számára készült magánolvasmányul. A történelem tanításánál nagyon jó segéd-könyvül szolgál Egyiptom közelebbi megismerésére; a földrajz tanára is haszonnal kötheti hozzá tanítását. Elolvasztatásával eredményesebbé tehetik és a földrajz és történelem tárgyalását. Az utazási irodalom és az iskolai ifjusági könyvtárak egy tartalmas, érdekes és élvezetes művel gyarapodnak.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Bayer József. A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig. A M. Tud. Akadémia Bézsán-féle jutalmával kitüntetett pályamunka. Két kötet. (N. 8-r. VI, 541; VII, 494 l.) Bpest, 1897. Akadémia. 7 frt.

Értekezések a történelmi tudományok köréből. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti Pauer Imre. XVII. kötet 2. szám. *Mátyás* Flórián. Pogány szokások őseinknél. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásról. (35 l.) 30 kr. (8-r.) Bpest, 1897. Akadémia.

Sebestyén Gyula dr. A székelyek neve és eredete. (8-r. 100 l.) Bpest, 1897. Ranschburg Gusztáv. 50 kr.

Széchy Károly. Kisebb tanulmányok. (8-r. 404 l.) Bpest, 1897. Hornyánszky Viktor.

II. Külföldi irodalom.

Kettner, Emil. Die österreichische Nibelungendichtung. Untersuchungen über den Verfasser des Nibelungenliedes (IV és 307 l.). Berlin, 1897. Weidmann. 7 mk.

Knauth, Paul. Goethes Sprache u. Stil im Alter (IX és 156 l.). Leipzig 1897. Avenarius. 3 mk. 60.

Koschwitz, Ed. Les plus anciens monuments de la langue française publiés pour les cours universitaires. 5-e éd. Avec 2 fac-similé (III és 53 l.). Leipzig, 1897. Reisland. 1 mk. 20.

Körting, Gustav. Handbuch der romanischen Philologie. (XX és 647 l.) Leipzig, 1897. Reisland. 10 mk.

Martin, E. u. Lienhart, H. Wörterbuch der elsässischen Mundarten. 1. Lieferung (XVI és 160 l.). Strassburg, 1897. Trübner. Füzetje 4 mk.

Morris, Max. Goethe-Studien. (171 l.) Berlin, 1897. Skopnik. 2 mk. 40.

Müller, F. Max. Ausgewählte Werke. I. Essays. Leipzig, 1897. Engelmann. [Körülbelül 65 füzetben fog megjelenni, egy-egy füzet 1 mk.]

Müller, Sophus. Nordische Altertumskunde, nach Funden u. Denkmälern aus Dänemark u. Schleswig gemeinfasslich dargestellt. Deutsche Ausgabe, besorgt von Otto Luitpold Jiriczek. I. Bd.: Steinzeit, Bronzezeit. (XI és 472 l.) Strassburg, 1897. Trübner. 10 mk.

Nassen, J. Neue Heine-Fuude. (111 l.) Leipzig, 1897. Barsdorf. 1 mk. 50.

Paul, Hermann. Grundriss der germanischen Philologie. 2. verbesserte und vermehrte Auflage in drei Bänden. Strassburg, 1897. Trübner. [Eddig 4 füzet; füzetje 4 mk.]

Schneidewin, Max. Die antike Humanität. (XX és 558 l.) Berlin, 1897. Weidmann.

Schrader, Herm. Scherz und Ernst in der Sprache. Vorträge im allg. deutschen Sprachverein (VII és 162 l.). Weimar, 1897. Felber. 2 mk.

Victor, Wilhelm. Einführung in das Studium der englischen Philologie mit Rücksicht auf die Anforderungen der Praxis. 2. Aufl. (X és 102 l.) Marburg, 1897. Elwert. 2 mk. 20.

Vogt, Friedr., u. Max Koch. Geschichte der deutschen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. (XII és 760 l., 126 kép, 25 tábla). Leipzig, 1897. Bibliographisches Institut. 16 mk.

Wanick, Gustav. Gottsched und die deutsche Litteratur seiner Zeit (XII és 698 l.). Leipzig, 1897. Breitkopf u. Härtel. 12 mk.

A MAGYAROK ŐSI NEVÉRŐL KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL.

(Harmadik közlemény.)

E Közlöny XX-ik (1896-iki) évfolyamában (385—389 ll.) tárgyaltam először a Σαβαρτοιάσφαλοι elnevezést, melyet Konstantinos Porphyrogennetos De administrando imperio című munkája 38-ik fejezetében két ízben említ a magyarok ősi neve gyanánt. Akkori fejtegetéseimnek végeredménye az volt: 1. hogy Σαβαρτοιάσφαλοι helyett irandó Σάβαρτ ἢ ἄσφαλοι (olv. Savart i asphali, értelme: a Savartok vagyis állhatatosak); 2. hogy a tulajdonképeni elnevezés (Σάβαρτ) értelmének az ἄσφαλοι görög szóval való, téves információ alapján alapuló magyarázata semmi különös figyelmet nem érdemel; 3. hogy a Σάβαρτ a Σάβιρ (Σάβειρ), Σαβίνωρ, Σάπειρ, Σάσπειρ szittyá-hun népnévnek egyik további formája.

Ugyanerről a tárgyról írt, nevezett értekezésem által indítva, Fiók Károly is a *Századok* XXX-ik (1896-iki) évfolyamában (607—616 ll.). Fiók előbb az említett ősi névnek általam és gr. Kuun Géza által adott magyarázataival foglalkozik, azután áttér saját nézetének megokolására, mely a következőkben foglaltatik: A Σαβαρτοιάσφαλοι «Sabartoi as Faloi»-ból van összeírva; a Sabartoi t-je ugor pluralis rag, melyhez még a görög -oi pluralis végződés is hozzájárult, míg az «as» kapcsoló kötőszó «és» jelentésben, a mint e szó a mai vogulok nyelvén is előfordul hasonló jelentésben; a Sabar azonos a Sabir névvel, és a Fál a kúnok neve; így az egésznek értelme: «Szabirok és Fálok», más szóval: «Szabirok és Palócok», vagy már kevésbbé szabatosan: «Szabirok és Kúnok».

Fiók értekezése új gondolkodásra birt a tárgy fölött s így szóltam róla még egyszer e Közlöny XX-ik (1896-iki) évfolyamában (800—806), fölhasználva az alkalmat arra is, hogy pótlólag említsek föl egyet-mást, a mit első czikkemben fejtegetéseim további támogatása céljából előadni elmulasztottam. Ebben

a cikkben azt bizonyítom, hogy az akár görögül tudó, akár nem tudó ugor ajakról eredő «Sabirok és Fálok» kifejezés nem hangozhatott «Sabartoi as Faloi»-nak, de hajlandó vagyok a Savart t-jét ugor pluralis ragnak tekinteni, és e szerint coniecturámat, a Σάβαρτ ἢ ἄσφαλοι-t, így értelmezem: «Savarok» (nem «Savartok», mint első alkalommal tettem), «vagyis állhatatosak».

De a vita még ezzel se ért végett nevezett kifejezés fölött, melynek rendkívül problematikus volta újból meg újból gondolkodásra bírja a kutatót. Meggyőződéseem kezdettől fogva a mai napig az, hogy a Σαβαρτοίᾱσφαλοι-ban a magyarok ősnéve és ezen ősnév értelmének görög szóval való magyarázása van egybeírva, és hogy e szerint coniecturám, a Σάβαρτ ἢ ἄσφαλοι, nyelvi tekintetben kifogástalan. De másrészt tudatában voltam annak, hogy coniecturámmal a kérdés még nincs teljesen megoldva, a mennyiben t. i. a Σάβρ (Σάβειρ), Σαβίνωρ, Σάπειρ, Σάσπειρ szittya-hun népnevekkel azonosnak vett Σάβαρτ-ba nemcsak az állhatatosságnak jelentése, de általában véve semmiféle jelentés bele nem magyarázható. Erre a homályra derít fényt Thúry Józsefnek a Századok XXXI-ik (1897-iki) évfolyamában (317—327., 391—403. ll.) megjelent, «A Magyaroknak 'Szavarti-aszfali' neve» című értekezése, melyben kiindulva abból az általam hangsúlyozott tételből, hogy Konst. Porph. idejében már az újgörög kiejtés dívott, széles tudományos alapon mutatja ki, hogy a Magyaroknak a Konstantinos által említett Σαβαρτοίᾱσφαλοι-ban benne rejlő ősi nevét öt nemzet irodalma ismeri s összesen tizenegy történetíró beszél a magyaroknak Persiában megtelepedett töredékéről, mely hosszú ideig fenntartotta önállóságát, s később az örmények hatalma alá kerülve, Konstantinos serege ellen is harcolt 921-ben, a mikor ugyanis az örmények és arabok között folytatott háborúban az arabokhoz pártolt át, de az örmények által a Konstantinos császártól küldött görög sereg segítségével az arabokkal együtt legyőzetett. Mivel az örmény írók ezt a töredéket *szjavortik*-nak vagy *szevortik*-nak nevezik, Thury e szó jelentését az örmény nyelvből magyarázza, melyben *szjav*, *szv* a. m. *fekete*, *orti* pedig a. m. *fiu*, tehát *szjavorti*, *szevorti* a. m. *fekete fiu*, s így a magyarok *szjavortik*, *szevortik* elnevezésének (a k az örményben a pluralis ragja) jelentése: *fekete fiak*. Ezzel az elnevezéssel tartja azonosnak Thúry a Konstantinos-féle szónak első részét a *Savarti*-t, míg az utórészre nézve szerinte két eset lehetséges, t. i.: vagy az én fejtegetéseim szerint az ἄσφαλοι népies többes számú alakja az

ógörög ἀσφαλις-nek, vagy pedig az ἄσφαλοι: épen úgy örmény eredetű szó, mint a névnek előrésze, illetőleg maga a népnév, a Savarti, csak hogy már a fölismerhetetlenségig eltorzítva. De ha a Savarti-asphali név utórészében csakugyan a görög ἄσφαλοι melléknév lappang is, ezt a nevet Thury szerint semmi esetre sem lehet így értelmezni (mint én teszem) «Szavartik, azaz állhatatosak», hanem csakis úgy, hogy: «állhatatos vagy erős» szavartik (fekete fiak). Vagyis Thury szerint az aszfali szó nem görög *fordítása* a szavarti népnek, hanem egyszerűen *jelzője* «valami okból», mint Konstantinos mondja.

Nagy érdeklődéssel olvastam Thury értekezését, melyben kétségtelenül be van bizonyítva, hogy a magyaroknak Persiába szakadt részét «fekete fiak»-nak, örmény nyelven «szjavortik»-nak, «szevortik»-nak nevezték. *Történetileg* tehát bizonyossá teszi Thury, hogy a Σαβαρτοὶ ἄσφαλοι: első része az örmény szjavortik-kal azonosnak tekintendő, de azt, hogy a szjavortik miként foglal helyet a Σαβαρτοὶ ἄσφαλοι: első részében, *nyelvileg* helytelenül magyarázza, a mint hogy a szó utolsó részére, az ἄσφαλοι-ra vonatkozó fölfogása se helyeselhető.

Thury azt állítja, hogy az ἄσφαλοι: nem görög *fordítása* a Savarti-nak, hanem egyszerűen *jelzője*. De ha jelzője, ki adhatta ezt a jelzőt a Savartiknak? Világos, hogy csakis az örmények, kik a legjobban ismerték őket, s a kik mintegy állandó jelzővel ki is emelhettek a «fekete fiaknak» a függetlenséghez «állhatatosan» ragaszkodó természetét. Ámde akkor Konstantinos nemcsak magának a névnek, hanem e név «állhatatos» jelzőjének is örmény formájáról kellett volna hogy értesüljön; mivel azonban az ἄσφαλοι: görög szó (maga Thury se meri azt örmény eredetűnek tekinteni), és semmiként föl nem tehető, hogy azt mint «jelzőt» épen csak a görögök adták a magyaroknak: mindezekből logikai szigorúsággal következik az (a mit már első értekezésemben is állítottam), hogy az ἄσφαλοι: *csakugyan fordítása akar lenni a magyarok nevének*, és ha ez a fordítás, mint épen Thury kutatásaiból biztosan tudjuk, helytelen (a mint hogy én is elejétől fogva igen problematikusnak tekintettem), úgy megmagyarázható helytelensége abból a nagyon is közelfekvő helytelen tudósításból, melyet Konstantinos örmény révén görög embertől nyerhetett. Konstantinos görög tudósítója ugyanis bizonyára hallott valamit a magyarok nevének jelentéséről, a «fekete fiakról», azoknak a szabadsághoz «állhatatosan»

ragaszkodó természetéről, igen könnyen megeshetett tehát vele zavaros visszaemlékezés útján az, hogy nem a «fekete fiakat», hanem az «állhatatos» szót mondta be Konstantinosnak a magyar népnév jelentése gyanánt.

De hadd menjek tovább következtetéseimben. Ha már az ἄσφαλοι a magyar népnév helytelen tudósításon alapuló, rossz «magyarázatának» bizonyul, akkor *szükségszerűleg kell az előtte álló, «azaz», «vagyis» jelentésű görög értelmező szócskára, az ἢ-re következtetnünk*, melyet a Σάβαρτοι οἰ-éből conjiciáltam, utalva arra a tényre, hogy az οἰ és ἡ Konstantinos korában egyaránt -nek hangzott, s hogy így a másoló a dictáló császár ἢ-jéből könnyen csinálhatott pluralis -οἰ végződést a Σάβαρτ alakhoz. Az ἢ szócska tehát nem mellőzhető a magyarázó szónak a magyarázotthoz való kapcsolása szempontjából.

Marad ezek után Konstantinos Σαβαρτοιᾶσφαλοι-jéből a Σάβαρτ alak, melyet most már épen a Thúry értekezése alapján nem a szittya-hún Σάβιρ stb. alakokkal, hanem az örmény szjavortik-kal tartok azonosnak, oly módon, hogy a császár tudósítóját itt is cserben hagyván emlékezete, csonkitottan és egyébként is némileg változtatva Σάβαρτ-nak mondotta a magyarok nevét szjavortik helyett. Thúry, mint láttuk, egy szónak veszi a Σάβαρτοι-t, és azonosítja azt az örmény egyes számu szjavorti-val, de helytelenül, mert a magyarok eme ősi neve csakis az örmény *többes számú* szjavortik lehetett, mert hiszen a népnevek általában véve mind többes számúak.

Teljesen magamévá teszem azonban Thúrynak azt a magyarázatát, melyet a Σαβαρτοιᾶσφαλοι névnek Konstantinos által említett használatához ad. A császár szerint ugyanis nemesak a magyaroknak Persiába szakadt része neveztetett Σαβαρτοιᾶσφαλοι-nak, hanem az egész magyarságnak is ez volt a neve Lebediában együtt lakása idejében, s így a Persiába települtek épen a Lebediában viselt ősi nevet tartották meg, míg a Lebediában maradtak később más nevet vettek föl. Thury kutatásai után kétségtelenné vált, hogy a Σαβαρτοιᾶσφαλοι név csakis a Persiába költözött töredékre illik rá, és ha Konstantinos mégis a Lebediában együtt élő magyarságnak is ezt a nevet adja, ez, Thúry megjegyzése szerint igen helyesen, csakis úgy történhetett, hogy a császár a jelenből (t. i. 950. évről) visszafelé következtetett a multa: tudta, hogy a Persiában (= Armenia) lakó szavartik és a Pannoniában lakó tur-

kok (magyarok) Lebediában egy nemzet voltak, s abból a körülményből, hogy a keletre költözött magyarság az ő korában szavarti (helyesebben: szavartik, vagy a mint nézetem szerint Konstantinos mondja: Savart) néven volt ismeretes, azt gondolta, hogy ezt a keletfelé vált részt egysége korában is szavarti-nak nevezték.

★

Jelen felszólalásomnak eddigi részét már megírtam volt, mikor Fióknak ugyanerről a tárgyról «Megint a Sabartoiasfaloi névről» czímen szóló, második értekezése megjelent a Századok XXXI-ik (1897-iki) évfolyamában (611—617., 699—706. ll.). Fiók itt az én második cikkemmel és Thúrynak imént méltatott értekezésével foglalkodik, erősen támadva mindkettőnkre: szerencsénkre azonban *érvelései* nem oly erősek, mint *kifejezései*. Jóllehet sem nálam, sem Thúrynál nem található semmi olyasmi, a mi az igazság felfedezésére való komoly törekvés és a komoly vitatkozásnak *megfelelő hang* ellen vétene, mégis mindjárt cikke elején így nyilatkozik: «Megbízta nem annyira adott magyarázatom esalhatatlanságában, mint inkább a felmutatott egyszerű és világos tények magukról beszélő tisztaságában, logikájában és meggyőző erejében. Igazság kutatásánál, nyilatkozzék az bármilyen irányban és formában, ez az egyetlen szempont, melynek, minden személyi tekintetek félrevetésével, egyedül szabad és kell érvényesülnie. Ilyen, ma már, úgy látszik, *elavult* alapelvekből indulva ki, a *sabartoiasphaloi* név megfajlásánál, alapos csalódásokon kellett keresztül mennem» (611. l.). Fiók szerint feltevéseim «vízizűtek» (612. l.), bizonyítási eljárásomat «komoly tudomány elismerni nem fogja» (612. l.), az ἄσφαλοι-ra vonatkozó hypothesis «meghalt örökre» (615. l.), és nekem immár élet-halál küzdelemre kell kelnem, «ha ugyan kedves előttem komoly tudományos reputációm» (615. l.). Majd két ízben is hangsúlyozza, hogy, ha tudtam volna, mit művelek, «nem írtam volna meg a Sabartoiasfaloiról szóló cikkeimet» (611., 614. ll.), sőt mint valami főbenjáró bűnöst, egyenesen «felelősségre» von — paragraphusos törvényezikk hiányában cursiv betűkkel — azért, hogy «tévedtem és tévedésemet belátni nem akartam» (614. l.). Pedig épen az én cikkeim bírták Fiókot a szóban forgó kérdés tárgyalására, ha tehát én ezeket meg nem írom, most nem tudnók Fiók megnyilatkozásából, hogy mi az igazság?

De Thúry se jár jobban nálamnál. Fiók ugyanis az ő czikkének figyelmes olvasása közben «bizonyos nekézkés, nyomasztó hatást» érezett, «mit fokozott annak észrevétele, hogy magának Thúrynak dolgozata írása közben éppen ily nehézkes hatást, lidércz-nyomás félét kellett éreznie» (615. l.). Tehát Fiók azért érzett «nehézkes, nyomasztó hatást», mert Thúry, mikor dolgozatát írta, szintén «nehézkes hatást, lidércz-nyomás félét» érzett, és ezt Fiók, mint jó medium, kiérezte. De ugyan miért érzett Thúry, Fiók szerint, «lidércz-nyomás félét»? Azért, mert «tisztán látta alapállításának megsemmisítően végzetes gyengéjét, de kijelenteni nyíltan az igazságot nem volt bátorsága. A helyett kétes értékű magyarázatokkal igyekezett kimenekülni a posványból, melybe alaptétele őt rántotta» (615. l.). Ilyféle tapasztalatok után nem csodálkozhatunk, ha így kiált fel Fiók: «Oh szentséges kritika! mikor jön el a te országod?» (705. l.), és azzal vigasztalja magát, hogy «vannak még mindig gondolkodó emberek» (706. l.). Hadd vigasztaljam hát én is magamat azzal, hogy Fiók legalább «görög nyelvészeti szakismereteimet sem a multban, sem a jelenben kétségbevonni avagy csak kicsinyelni is, soha nem szándékolta» (613—614. ll.).

Ennyit Fiók elleniratáról pszichologiai szempontból. Nézzük most már lehetőleg röviden ellenvetéseit, érveléseit. Arra az állításomra vonatkozólag, hogy a tizedik század derekán író Konstantinost nem az erasmusi, hanem az új-görög kiejtés alapján kell értelmezni, illetőleg, hogy az α és η abban a korban már egyaránt i-nek hangzott (a mire azután azt a tételemet alapítom, hogy a Σάβαιοι a Σάβαιοι η -ből van hibásan összeírva), Fiók megjegyzi, hogy ezt «a dolog természeténél fogva bizonyítani nem lehet», hogy «állítani vagy tagadni egyforma hiú fáradozás volna» (612. l.). Mily különös, hogy Fiók bebizonyíthatatlanoknak tart tizedik századbeli nyelvtényeket, de biztosra veszi a Sabir-nak tényleg nem létező, csak általa conjiciált «szabar, szavar» ugor alakjait! Pedig én nem reuchlinistákra, hanem legelső rangu erasmianistákra hivatkoztam az illető görög nyelvjelenség említésénél, melyet különben is ma már nem *bizonyítani*, csak *tudni* kell.

A szövegnek Konstantinos által való diktálásáról, és ily módon a Σάβαιοι η -nek Σάβαιοι-ba való összeírásáról bővebben nem szólok, mert azt kellene megismételnem, a mit, eddig mondtam. Csak azt jegyzem meg, hogy a Σάβαιοι alak nem «ógörög leírás», mint Fiók mondja (612. l.), hanem egyszerűen *görög* forma, mert

úgy nyelvtani alakjára, mint orthographiájára nézve egyaránt lehetséges a görög nyelv fejlődésének mindenik szakában.

Negyedik hypothesisemnek Fiók azt mondja, hogy «a mit az írődeák helytelenül leírt, Konstantinos nem igazithatta ki, mert *a császár saját történeti művét soha nem olvasta el*». Ezt ugyan nem állítom sehol sem, csak Fiók magyarázza ki szavaimból, de ha már ily módon fölveti a revideálás kérdését, felelek erre is. Konstantinos vagy elolvasta lediktált művét, vagy nem. Ha nem — a mi könnyen lehetséges — akkor a hibát természetesen észre nem vehette; de ha el is olvasta, és ha mindjárt is a lediktálás után, nem lehetséges-e, hogy a hibát ott hagyta? Mert emlékezhett-e mindannak a sokféle idegen szónak általa diktált alakjaira, avagy föltehető-e részéről az a lelkiismeretesség, hogy munkájának revideálása alkalmával minden idegen szónál összehasonlította jegyzeteit? Vagy általában véve bizonyos-e az, hogy Konstantinos, mielőtt munkáját lediktálta, minden adatot s így a szóban forgót is lejegyezte, hogy nem diktált egyet-mást emlékezetből, és hogy nem hagyta őt a revideálásnál itt-ott cserben emlékezete? Továbbá megfontolandó az is, hogy a hibás írás minden valószínűség szerint nem is volt olyan feltűnő, hogy ki ne kerülhetne volna Konstantinos figyelmét. Ugyanis a De administrando imperio fő kéziratában, a XII-ik századbeli Cod. Paris. 2009. gr.-ban, mint dr. Vári Rezső úr szívességből értesültem, első helyen egy szóval *σαβαρτοιᾶσφαλοι*, második helyen két szóval *σάβαρτοι ᾶσφαλοι* van hagyományozva. Itt világos, hogy az egy szóból álló alak a két szóval való írásnak további romlása, hogy tehát az az első írási hiba, melyet, nézetem szerint, az írődeák a *Σάβαρτ ἡ ᾶσφαλοι* három szó lediktálásakor elkövetett, s a melyet a császárnak ki kellett volna javítania, csak a két első szónak összeírásából, tehát ebből a két szóból állott: *σάβαρτοι ᾶσφαλοι*, a mi semmi esetre sem olyan feltűnő, mint ama későbbi időkből eredő, további romlás, mely az imént említett két szónak egybeírásában, a *σαβαρτοιᾶσφαλοι*-ban mutatkozik. És végül gondoljuk meg azt is, mily *értelemzavaró* hibák szoktak megmaradni ma is nyomtatásban ismételt revisio daczára! Nem lehetséges-e hát, hogy Konstantinos, ha át is nézte munkáját, abban hibákat hagyott?

Abbeli állításomat, hogy az *ᾶσφαλοι* a classicus *ἀσφαλις* Konstantinos korabeli köznyelvi formája, Fiók teljesen megczáfolt-nak tartja az által a tény által, hogy Konstantinosnál vagy 3000 -ής

végű melléknév közül «egy sem mutat metaplasmust, hanem mindig teljes, következetes egyformaságot a klasszikai formaképzésben» (614. l.), és hogy maga az ἀσφαλῆς melléknév a De administrando imperio-ban két ízben fordul elő classicus formában: az egyik az ἀσφαλέστατον felső fok (Corp. Script. Hist. Byz. Vol. III. Bonnæ, 1840, 95. l.), a másik az ἀσφαλεῖς accusativus (u. o. 149. l.). De kérdem, nem igazolja-e mindez azt a föltevésemet, hogy a Konstantinosnál kétszer előforduló ἄσφαλοι-nál — mely, miként előbb említettem, a legjobb kéziratban mint önálló alak van hagyományozva — ἄπαξ (illetőleg δις) λεγόμενον-nal van dolgunk? És ha ἄπαξ λεγόμενον, kell-e, vagy általában véve lehet-e, mint a hogy Fiók akarja, «magából Konstantinos műveiből az ἄσφαλος melléknevet bármi eset formájában beigazolni» (615. l.)? Mert ha ez beigazolható, akkor az ἄσφαλοι nem ἄπαξ λεγόμενον többé. De úgy látom, Fiók nem tartja lehetségesnek azt, hogy az ἄσφαλοι egy ἄπαξ λεγόμενον, mert oktatást ad arra nézve, hogy «egy írónak szókinéséről és grammatikai nyelvhasználatáról itélni: különböző dolog. Egyik kérdés a szótár, másik a nyelvtan országába való. És egyik dolognak a másikkal való zavarása nem esik meg a logikai világosság és igazság érzékeny kára nélkül» (613. l.). Szerinte az ἄσφαλοι újjörög «grammatikai» forma (612. l.), tehát mint ilyen a «nyelvtan» országába való; mivel pedig a ἄπαξ λεγόμενον «szókinésbeli» nyelvjelenség s mint ilyen a «szótár» országába tartozik: azért az ἄσφαλοι mint nyelvtanba való grammatikai forma nem lehet ἄπαξ λεγόμενον. Ezek azok az okok, a melyeknél fogva Fiók hallani sem akar az ἄσφαλοι-nak ἄπαξ λεγόμενον voltáról, mert különben nem sürgetné annyira az ἄσφαλος melléknévnek bármi eset formájában Konstantinos műveiből való beigazolását. Azzal bizonyára nem elégszik meg, hogy az ἄσφαλοι ismételten áll a legjobb kéziratban mint önálló alak; de valószínűleg megelégednék már azzal is, ha az ἄσφαλος melléknévnek legalább csak még egyetlenegy más formája volna kimutatható Konstantinosnál. Ez azonban, mint épen Fiók fáradtságos utánjárásának eredményéből tudjuk, nem lehetséges, mert Fiók egyetlenegy ilyen alakot se talált Konstantinos műveiben (615. l.). Csakhogy erre nincs is szükség, mert az ἄσφαλοι, melytől Fiók helytelen felfogásból indulva ki vonja meg a ἄπαξ λεγόμενον tulajdonságát, mégis csak annak mutatkozik. Mert hiszen ha igaz volna az, a mit Fiók állít, hogy t. i. a grammatikai formának nincs köze a szókinéshez és

szótárhoz, más szóval, ha áll az, hogy a nyelvnek csakis *gyökbeli*, de nem egyszersmind *alakotani* (grammatikai) jelenségei is szókinszbeli, tehát szótárba tartozó jelenségeket eredményeznek: akkor pl. a második értekezésemben felsorolt ἄμαθος, εὐγενης, ἄτελος, ἄβαθος stb. újjörög szavak nem volnának újjörög szókinszbeli nyelvjelenségeknek tekinthetők, és nem állhatnának egy újjörög szótárban, azért, mert azoktól a classicus alakoktól, a melyekből keletkeztek, t. i. ἀμαθής, εὐγενής, ἀτελής, ἀβαθής stb., nem gyökre, hanem csak grammatikai formára nézve különböznek, a mennyiben t. i. emezek a harmadik, amazok a második görög declinációhoz tartoznak. Pedig a dolog nem így áll, mert az említett újjörög szavak *épen grammatikai formájuknál fogva tartoznak az újjörög szótárba*, s így kétségtelen az is, hogy az ἄσφαλοι mint az ἄσφαλος többes nominativusa, szintén épen grammatikai alakjánál fogva szótárba tartozó, szókinszbeli jelenség, s mint ilyen ἄπασ λειγόμενον-nak tekinthető, különösen ha meggondoljuk még azt is — a mit már szintén alkalmam volt kiemelni második értekezésemben — hogy Konstantinos *nem körtekeztesen*, hanem csak *be-becsúsztatva* használ egyes, korabeli köznyelvi alakokat. Ilyen becsúsztatott alakok pl.: a De adm. imp. első fejezetében a köznyelvi «dombot, hegyet» jelentő βουνός a classicus λόφος helyett és az ugyanott előforduló, szintén «hegyet» jelentő, classicus ὄρος és ὄρη formák mellett; továbbá ugyanott a köznyelvi «port» jelentő χοῦν a classicus χώνης helyett: ilyen tehát az említett kéziratban *külön szónak* írt ἄσφαλοι köznyelvi alak is a hasonló fajta melléknevek classicus formái között. De tovább megyek. *Nem is az a fő dolog, hogy Konstantinos minő formában diktálta az illető görög melléknevet, hanem hogy általában véve az illető görög melléknevet diktálta, és nem egyebet.* Hiszen arra természetesen már első értekezésem megírásakor gondoltam, hogy ugyan miért nem diktált Konstantinos ebben az esetben ἄσφαλεις-t? Mivel azonban nem láttam, a mint hogy most sem látom lehetetlenségét annak, hogy az imént és előbbi két értekezésemben kifejtett okoknál fogva ἄσφαλοι-t is diktálhatott, ennél a föltevésemnél maradtam meg, annál is inkább, mert így a Σαβαρτοῖς ἄσφαλοι-nak három szóból való összeírása minden hangváltozás nélkül megmagyarázható. Ha azonban Fiók annyira erősködik abban, hogy Konstantinos, ha az illető görög melléknevet akarta diktálni, csakis ógörög ἄσφαλεις alakját diktálta volna; ha annyira lehetetlennek tartja

az általam felvett ἅπαξ λεγόμενον-t: úgy mi sem könnyebb, mint kimutatnom azt, hogy ez az alaki kérdés, mint másodrendű dolog, mit se változtat coniecturám lényegén. Ha ugyanis Konstantinos Σάβαρτ ἢ ἄσφαλεις-t diktált, akkor esinált ebből először is az író-deák az η és οι azonos hangjánál fogva Σάβαρτοι ἄσφαλεις-t; az ἄσφαλεις-t azután egy későbbi másoló a demotikus ἄσφαλοι-ra változtatván, lett az egészből Σάβαρτοι ἄσφαλοι, *a mint ez az írás a fentebb említett kéziratban más dik helyen van hagyományozva*; míg végre ismét egy más kéztől eredő szövegváltozás folytán lett a két szóból az illető kéziratban első helyen hagyományozott, egy szóból álló σαβαρτοιᾶσφαλοι. E szerint *tekinthető az ἄσφαλοι demotikus forma egy későbbi másolótól eredőnek is, a nélkül, hogy ez valamit coniecturám lényegén változtatna*. Hogy miért változtatta az egyik másoló az ἄσφαλεις-t ἄσφαλοι-ra? ez épen olyan fölösleges kérdés, mint az, hogy miért írta össze egy másik kéz a Σάβαρτοι ἄσφαλοι-t σαβαρτοιᾶσφαλοι-ba? Hiszen ismeretes dolog, hogy a görög kéziratokban sok az orthographiai hiba, a változtatás és interpolatio, mert sok esetben nemcsak tudatlan, de lelkiismeretlen kezekről is származnak, melyek nemcsak tudatlanságból hibáztak, hanem *szeszélyből, kedvtelésből változtattak*, interpoláltak.

Ezek után jónak látván még egyszer szemügyre venni Fióknak a Σαβαρτοιᾶσφαλοι-ra vonatkozó megoldási kísérletét, kissé körülményesebben eljártam az ugor nyelvészet terén, hogy némi vizontszolgálatot tegyek Fióknak azért a nagy fáradságért, melylyel földeríteni törekedett az ἄσφαλοι mibenlétét a görög nyelv területén.

Említettem már, hogy a fent nevezett szó Fiók szerint a «Sabartoi as Faloi»-ból van összeírva, és annyit jelent, hogy «Sabirok és Fálók». Hogy egy ilyen *kifejezés* nem lehet *népnev*, azt nemcsak én láttam be, hanem mások is, kikkel erről a tárgyról beszéltem. Továbbá csak röviden ismételtem még abbéli kifogásomat, hogy föltéve, de meg nem engedve, hogy a keletre szakadt magyarok neve «Sabirok és Fálók» volt, és hogy az ezt jelentő «Sabartoi as Faloi» alapján véve ugor elnevezés, és hogy a tudósítás ugor ajakról eredt: annyi kétségtelen, hogy a Konstantinost tudósító ugor ember azt, hogy «Sabirok és Fálók», akár ugorúl, akár görögül mondotta be, egy esetben se mondhatta «Sabartoi as Faloi»-nak, hanem vagy ugorúl «Sabart as Falt»-nak, vagy görögül Σάβαροι καὶ Φάλαι-nak, esetleg az ugor pluralis t megtartásával Σάβαρτοι καὶ Φάλτοι-nak. Semmi esetre se tételezhető

fel azonban, hogy félig ugorúl, félig görögül mondotta «Sabartoi as Faloi»-nak, illetőleg, hogy a görög pluralis -oi végződést ismerte ugyan, de már a görög $\alpha\iota$ -t nem, és azért használta az ugor «as»-t.

Mindezen ellenvetéseimre Fióknak nincs egyéb szava, mint az, hogy «akadékoskodom» (611. l.). De ezekhez a kifogásokhoz most még egyéb ugor nyelvbeli kétségeim és kifogásaim is járulnak. Először: Igaz, hogy a t ugor pluralis rag, ámde ez a mássalhangzós tövekhez a legtöbb esetben hangzó — rendszerint e vagy o — segítségével járul; volna tehát a többes szám inkább «Sabaret» vagy «Sabarot», mint a Konstantinos-féle «Sabart», és inkább «Falet» vagy «Falot», mint «Falt», mely utóbbiak közül azonban Konstantinosnál egyik alak se található. Másodszor: Fiók szerint az «as» kapcsoló kötőszó «és» jelentésben, a mint e szó, a mai vogulok nyelvén is előfordul hasonló jelentésben. Igen *hasonló*, de nem *ugyanolyan* jelentésben, mert Szilasi Vogul szójegyzékének 86-ik lapján ezeket olvasom: $\bar{a}s$: hát, pl. $\bar{a}s$ *jāren* = hát apád; továbbá: $\bar{q}s$: szintén, megint, még, is (nem «és», a mint ezt $\bar{q}s$ -nak a tagadása $\bar{q}s$ *at* is bizonyítja, mely annyit jelent, hogy «sem» = nem is), hát, bizony, pl. *taw q̄s man-jotūw minī* = ő is velünk megy. Szóval, a vogul «as» két alakja közül egyik se jelent «és»-t. A kapcsolást ugyanis a vogul nyelv Munkácsi, Vogul nyelvjárások 35-ik lapja szerint általában nem kedveli, hanem helyette vagy kapcsolatlan mellérendelést, vagy participialis és gerundiumos szerkezetet használ. Ha mégis használja az «és»-sel való kapcsolást, azt (nem «as»-szal, hanem) a következő két encliticonnal fejezi ki: -*tē*: és, pl. *khūrēm ji-tē khatel* = három éjjel és nappal; továbbá: -*jā*: és, pl. *khūs-jā ākwē* = húsz és egy (huszonegy). Ha tehát Fiók a vogul «as» alapján következtet egy «és» jelentésű ugor kapcsoló szócskára, úgy ezt megteheti, de jól megjegyzendő, hogy az «és» jelentésű ugor «as» nem tényleges nyelvalak, hanem csak coniectura. Ime, a háromszoros bökkenő Fiók hypothesisében! Először, hogy a magyarok neve nem lehetett «Sabiropk és Fálók»; másodszor, hogy ez a kifejezés se ugorúl, se görögül nem hangozhatott «Sabartoi as Faloi»-nak; harmadszor, hogy az ugor «és» jelentésű «as» csak coniectura.

A mi Fióknak Thúryval a $\Sigma\alpha\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota\acute{\alpha}\sigma\varphi\alpha\lambda\omicron\iota$ első részére vonatkozó vitáját illeti, bevallom, hogy ez engem csak másodsorban érdekel, mert kezdettől fogva abban a nézetben voltam, hogy a $\Sigma\acute{\alpha}\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota$ mibenlétére nézve nem a hellenista, hanem az ugor vagy

keleti nyelvész adhatja meg a felvilágosítást, melyet immár, mint jeleztem, meg is találtam Thúry dolgozatában. Thúry meggyőzött engem arról, hogy a Σάβαρτοι: az örmény «szjavortik»-kal azonos, mert e mellett a felfogás mellett szólnak *nyelvi és történeti bizonyítékok*. A nyelvi bizonyíték az, hogy a «Szavart» hangtanilag teljesen azonos az örmény «szjavort»-tal (különösen fontos e tekintetben az -rt közössége a két alakban); a történeti pedig az, hogy, mivel Konstantinos az örményekkel közeli politikai összeköttetésben, sőt ezeknek 921-ben szövetségese is volt az arabok és szjavortik ellenében: ezen összeköttetés útján a magyarok nevééről természetesen az örmények révén értesült. Helyesen mondja Thúry, hogy a Σάβιρ-ok és «szjavortik» két külön nép, és én úgy látom, hogy Fióknak, ki ragaszkodik ahhoz a régi nézethez, hogy a Konstantinos-féle Σάβαρτοι a Σάβιρ-féle népnévvel azonos, nem sikerült bebizonyítani azt, hogy egyrészt a Σάβιρ és változatai (Σάπειρ, Σάσπειρ stb.), másrészt a «szjavortik» egy és ugyanazon népnek a nevei, oly módon, hogy a «szjavortik» nem egyéb, mint a Σάβιρ név örmény népetymologiai változata. De nemcsak ezt vitatja Fiók, hanem azt is, hogy Konstantinos nem örmény, hanem ugor részről értesült a magyarok hosszú nevének első tagjáról, a «Sabartoi»-ról, mely azonban szerinte ugorul nem Σάβιρ-nak, hanem «az ugor nyelvek tanúsága szerint» (701. l.) «szabar»-nak vagy «szavar»-nak hangzott, és ezt az alakot látja Fiók benne a Σάβαρτοι-ban, mely ily módon hangtanilag összeesvén a «szabar»-ral vagy «szavar»-ral, egyszersmind azonossá válik ennek görög és egyéb változataival, a Σάβιρ-ral s ennek egyéb formáival. Csak-hogy a «szabar, szavar» alak tényleg nem létezik, csak Fiók conjiciálja, s így illusoriussá válik a Σάβιρ és Σάβαρτοι azonosságának hangtani úton való bizonyítása. Mindezzel szemben Thúry felfogása bizonyul helyesnek, mert még ha igaz volna is az, hogy a «szjavortik» nem egyéb mint a keletre költözött magyarok Σάβιρ vagy *egyéb*, ma már nem ismert nevének értelmet adó, örmény népetymologiai változata: még akkor is úgy a hangtani, mint a történeti bizonyítékok a mellett szólnak, hogy Konstantinos nem az ugor «szabar, szavar», hanem az *örmény* «szjavortik» formáról értesült.

Végeredményül tehát a következőket állíthatom egybe: 1. A vita egész lefolyásában nem találtam elég nyomós okot arra, hogy meggyőzőn coniecturámnak, mely szerint a Σάβαρτοι:σφαλοι

a Σάβαρτ ἢ ἄσφαλοι (vagy ἄσφαλεῖς)-ből (értelme: Savart, vagyis állhatatosak) keletkezett, helytelenségéről. 2. A Σάβαρτ szó nem a Σάβιρ (Σάβειρ), Σαβίνωρ, Σάπειρ, Σάσπειρ szittya-hún népnévvel, hanem a Thúry-féle örmény «szjavortik» szóval (értelme: fekete fiuk) azonos, oly módon, hogy a császár örményektől információt nyerő görög tudósítója, a végén megcsonkítva és egyébként is némileg változtatva Σάβαρτ-nak mondotta a magyarok «szjavortik» nevét. 3. Az ἄσφαλοι nem jelzője, hanem helytelen információ alapult, rossz fordítása a Σάβαρτ-nak.

Dr. PECZ VILMOS.

EGY MAGYAR LÁZÁR-DRÁMA ÉS ROKONAI.

(Vége.)

III.

A XVII. század Lázár-drámáinak sorát az Erfurt melletti Thundorfbán született *Arianus János* eisenbergi superintendens 1607-ben Gerában megjelent *Anonymus* cz. latin tragédiája nyitja meg. (*Joannis Arianii Tuntorphinatis Anonymus Tragoedia, qua diviti illi epuloni Luc. 16. mendicus Lazarus atque huius miseria ad felicem exitum deducta illius impietate debitis inchoatisque poenis apponitur. Gerae ad Elistrum. Typis Martini Spiessii. 1607. 64 l. 8°.*) *) Mindjárt ez első darab, jóllehet a hagyományos anyagot dolgozza fel, nem csak nyelvében, hanem szellemében is teljesen elüt a XVI. század népies jellegű német Lázár-drámáitól, sőt a tárgy felfogásában a classicus nyomokon induló *Macropedius* latin nyelvű *Lazarus Mendicus*ától is. Míg ugyanis ez utóbbi az antik vígjátékot választotta mintául, *Avianus Seneca* tragédiáihoz fordul ihletért s darabját egészen ezeknek modorában alkotja meg. Ezzel meg is mondtunk mindent. A sürgő-forgó eleven tömeg, mely az eddig ismertetett Lázár-drámákban népesítette be a színpadot, nála egy csapásra eltűnik s mindössze hét halványan rajzolt alak marad vissza, kik végtelen hosszú patetikus szárnyalású monologokban, vagy éles dialektikájú, szőrszálhasogató párbeszédekben igyekeznek a drámai cselekvés menetét tőlük telhetőleg megakasztani, miben készségesen segítségükre

*) L. Goedeke, Gr. II. 143. l. Én a göttingeni példányt használtam.

jön a nagyon előtérbe lépő chorus is, terjengős elmélkedéseivel. Mily szegényes, élettelen ez a drámai cselekvény, mindjárt az első actus elárulja. Seneca legtöbb első actusának mintájára ez is mindössze egy terjedelmes monologból s egy karénekből áll. Miután Mors a darab argumentumát előadta, fellép Anonymus s elmondja, hogy ő az uralkodókat nem irigyli,

. . . . nam, quid in sceptro est, nisi
Aut cura pro populo fideli, si favet,
Aut ex eodem, si timet, rediens metus. stb.

Ot nem bántják ily gondok; van elég vagyona, melyből szépen megélhet. A tudományért nem töri magát, nősülni sem fog stb. Majd csudálkozik testvére, Philadelphus késedelmeskedésén; végül meglátva a küszöbön heverő Lázárt, kuttyáját szidja, miért nyalogatja a koldus sebeit. Erre a chorus hosszas predikációja következik arról a themáról, hogy: «Beata vita non est, Quæ credit esse, quæque Contenta se caduca Non tendit ad futuram Aeternitate laetam,» s ezzel az actus véget ér. Ép ilyen vékony a másodiknak cselekménye. Ebben is csak egy voltaképeni szereplő van: a haldokló Lázár, kit a chorus majd különféle kérdéseivel faggat, majd bekövetkezett halálát constatálva, a maga módja szerint, egy sereg bölcselkedő phrasissal elparentál. A lakoma mozgalmas jeleneteinek tehát semmi nyoma. Ezeket a harmadik actust megnyitó száraz párbeszéd pótolja a gazdag és testvére között, melyben Jézus tetteihez fűznek bíráló megjegyzéseket. Egy kis életet — bármily furesán hangozzék — csak a Halál megjelenése hoz a darabba. E jelenetben a megrémült gazdag alkudozása életéért, bár, mint tudjuk, ez sem eredeti motivum, elég ügyesen van alkalmazva s a segítségül hívott Philadelphus gúnyos válaszai élesen domborítják ki a kárhozatra szánt gonosz kétségbeesett helyzetét. De álljon itt maga az utóbbi párbeszéd egyúttal jellegzetes példaként amaz ellentéteket hajhászó szellemes szófacsarásnak, mely szerzőnk drámai stíljának Senecától ellesett egyik fő alkotó vonása:

Anonymus: Qui mihi Philadelphie semper adfuisti, nunc ades.

Philadelphus: Non dormiendi item ut bibendi societas
Est: melius illud solus, hoc aliquo potes
Melius ferente opem: sed auxilii tamen
Si locus et hic sit dandus, a sororibus
Quam fratribus felicius sperabitur.

Anonymus: Somni soror, Philadelphie, fratre de tuo

Agit triumphum. *Philad.* quid viri es, qui a muliere
Subigare. *Anon.* Mulier hæc virilem habitum gerit,
Molimine ostentat virili brachia
Torquet sagittas. stb.

A darab további folyamában szintén csupa ismerős mozzanattal találkozunk. Fellép a parasita Gnatho. Majd a halál hurezolja a pokolra Anonymust, hol a bibliából ismeretes jelenet játszódik le az ördögök népszerű alakjainak mellőzésével. Ezek helyett a dráma végén egy gonosz phantom lép fel, ki mint Anonymus lelke (Pseudo-Anonymus) jelenik meg Philadelphusnak és társainak, hogy őket tévtanaival törbe ejtse. Mindez lehetőleg szegényesen inscenálva és drámai erő híján erőltetett rhetori díszszel felcizcomázva.

Hasonló fojtó drámai légkörrel találkozunk egy másik Seneca-utánezetben is, melynek szerzője, *Jacobus Cornelius Luminacus a Marca*, genti benzés, nem sokkal Avianius darabjának megjele-
nése után dramatizálta a Lázár-parabolát. E dráma (*Dives Epulo*) Luminæusnak 1613-ban Löwenben megjelent «Opera Omnia Qua Poetica, Qua Oratoria, Qua Historica» cz. gyűjteményében foglaltatik két másik bibliai darabbal egyetemben.*) Szellemben és formában hűséges társa az imént ismertetett drámának. Egész felvonásai egyes személyek hosszadalmas monologjaiból s a chorus unalmas jayveszékéseiből állanak. A darab drámaiatlan voltát s a való életől eltávolodását csak fokozzák a Lázár-themával szerves kapcsolatba itt először hozott allegorikus alakok (Voluptas, Superbia, Desperatio, Pœnitentia), melyek igazi drámai indító okok hiányában, hol a hős lelki dispositiójának rugójaként, hol mint annak visszhangjai szerepelnek. A mint például az első actusban Nemeusius Epulo dicsekvő magánbeszédét befejezte s a chorus válaszképen a földi dolgok mulandóságára utalt, Voluptas lép fel, hogy hangzatos tirádákban bizonyítsa maga részéről is az élet rövid voltát, de ez előzményekből homlokegyenest ellentétes következtetésül ezt az elvet vonva le: Élvezd a rövid életet s a pokoltól ne félj! — Később a III. actus kissé mozgalmassabb 2. jelenetében találkozunk vele, hol Superbia társaságában gúnyos szellemeskedéssel utasítják vissza a szintén szójátékokban könyörgő Lázárt. (*Superbia*: Quid nos occupas turpi querela? *Lazarus*: Querula me torquet fames. *Voluptas*: Nos nulla torquet, vade quo turpis

*) Elöttem a müncheni királyi könyvtár példánya.

lues conducatur. stb.) Ezzel szerepük végét is ér s átengedik a helyet Pœnitentia- s Desperatiónak, kik a IV. actus első jelenetében lépnek fel, az első bűnbánatra buzdítva a gazdagot, a másik pedig — nagyobb sikerrel — annak hiábavalóságáról győzve meg őt.

Luminæus darabjától kezdve az allegorizálás bilincsei egyre súlyosabban nehezedenek a Lázár-drámákra. Fontos szerepük van mindjárt a legközelebbi Lázár-darabban, *Coster Sámuel*, amsterdami orvos s kiváló drámaíró 1620 körül keletkezett *Rycke-man* cz. «Sinnspiel»-jében, melyet először az előregült férfiak és aszszonyok kórházának javára rendezett sorsjáték czéljaira adtak elő az említett évben Amsterdamban s ezután ugyanott többször megismételték. Amolyan alkalmi darab s inkább szerzője jó szíve mellett tanuskodik, mintsem tehetsége méltatásához szolgálhatna kiinduló pontul. Tartalmát Jonckbloet W. J. A. ismerteti a németalföldi irodalom történetében. (Az i. m. német fordításának II. k. 113. lapján.) E szerint az első három felvonást hosszas beszédek s allegoriák töltik be, míg végre megjelenik Lázár, ki a gazdagtól könyörtelenül elűzetvén, nyomorúltan elpusztul. Erre megnyílik az ég s az angyalok dicsőítő éneket zengve viszik magukkal Lázárt. — A gazdagot rohamok lepik meg asztalánál; orvosért futnak, de mire ez megérkezik, a beteg már meghalt. A tudós férfiú ekkor latin mondásokkal sallangozott komikus dicsekvő beszédet tart, míg a gazdag lelkeért jövő ördög el nem űzi. Az utolsó jelenet színhelye a pokol, hol a gazdag gyötrelmeinek s enyhület után való hasztalan epekedésének vagyunk tanúi.

Látjuk, hogy a költő mindezekben hagyományos motivumokkal dolgozik. Ezt az ósdi anyagot azonban közönsége számára élvezhetővé kell tennie s ezt a napi eseményekre való célzásokkal s néhány elevenebb részlet betoldásával éri el. Ilyenek az orvos már említett élcein kívül különösen egy szolgának élénk elbeszélései, melyekben — Brederoo vigjátékainak hatása alatt — a brabanti nagyzást állítja pellengére. A darabhoz egy «Berendt mester» című bohózat csatlakozik. A közönség izlését már úgy látszik sem az erkölcsi irányzatú bibliai történet, sem a szerző fagyos allegoriái nem tudták kielégíteni, azért alkalmazta a captatio benevolentiae-nek ezt az akkortájt szélteben járatos fajtáját. Efele tréfás darabok járulnak, még pedig intermezzoként ékelve a fődarab actusai közé egy 1643 ban a danzigi tanácsnak ajánlott 3 actusos lengyel Lázár-drámához is (*Tragedia o bogaczu y ta-*

zarzu z pisma swiętego wyjeta y nowo wierszem opisana polskim J. W. Senatowi Gdanskemu dedikowana y przypisana in honorem r. 1643 miesiąca stycznia dnia 22. 35 ll. 4°), melynek kéziratát az említett város levéltára őrzi.¹⁾

Magyar Comico-Tragœdiánk, mely az időrendben következők s egyúttal a XVII. század Lázár-drámáinak sorát lezárja, mint fönnebb láttuk, más eszközökkel igyekszik a hagyományos anyagot kibővíteni; különösen az allegorizálás ölt benne még elődei-nél is nagyobb méreteket, a mennyiben az allegorikus személyzet a cselekvény keretéből kiemelve, mint rendszeres machina helyezkedik a darab élére, hogy a cselekvést megindítsa s a voltaképi szereplők tetteit irányozza. (A darabról még alább külön lesz szó.)

Ugyanezzel az eljárással találkozunk egy 1737-ben az aacheni jezsuita-gymnasium növendékei által előadott Comico-Tragœdiában is, mely még nagyobb teret enged az allegoriának, mert mind az 5 actusát külön-külön egy-egy allegorizáló előjáték vezeti be. A *Dives epulo sepultus in inferno* cz. darabnak csak Aachenben nyomtatott latin és német nyelvű programmja maradt reánk.²⁾ E programm szerint az első actus előjátékában Superbia a gazdag geniusát a személyesített Látás, Szaglás és Tapintás tapsai közben biborba öltözteti, az Alázatosságot kedvelő Conscientiát pedig elűzi. (Az actus maga a gazdag hivalkodását s a lakoma előkészületeit foglalja magában.) Præludium II. Concupiscentia csábítgatja a gazdagot szemben Conscientia és Temperantia intelmeivel, majd a satyroktól kísért Sylenus jelenik meg szamarán, hogy a gazdagnak az «ars potatoria» doktorává történendő felavatását jelenlétével megtisztelje; ezután Temperantia panasolja el szomorú sorsát. (Az actusban az ismeretes szolgál-, parasita-, koldus- és kézműves-jelenetek.) Præludium III. Immisericordia, Auditus és Visus fenyegetőzve kergetik el a gazdag mellől Paupertast, Conscientiát s Misericordiát. (Az actusban a gazdag lakomája, Laza-

¹⁾ L. Brückner A. cikkét, Archiv für slavische Philologie, XIII, 406 s. k. ll., melyben e durva komikumú közjátékok tartalmát bőven ismerteti. A fődarabról — nem tartozván tárgyházhoz — nem szól. Számomra a kézirat nem volt hozzáférhető.

²⁾ L. Dr. Bahlmann P. Jesuiten-Dramen der niederrheinischen Ordensprovinz. Lipse, 1896. 18. l. E synopsis a münstereifeli gymnasium könyvtára őrzi s én a nevezett intézet igazgatója, Dr. Scheins úr szíves-ségéből jutottam másolatához.

rus haldoklása s mennybevitele.) Præludium IV. Mors a Conscientia minden intésére süket gazdagot halálos nyilával leterítve, a földi örömök hiúságát hirdeti. (Az actusban: a gazdag álma. Őrző angyala az isteni Igazságtól haladékot kér védenecze számára, hogy megbánhassa bűneit. Az Epulo álmából ébredve, megveti az angyal intéseit s ez elhagyja őt. Ezután egy Interludium következik, melyben Divina Sapientia a rabbinusoknak eme bibliai mondás értelmét fejti meg: Facilius est Camelum per foramen acus transire, quam divitem intrare in regnum Cælorum. (A mulatozását folytató gazdag hirtelen halála.) Præludium V. A szivárványon ülő örök bíró Lázárt néhány társával mennyei boldogságra érdemessíti, a gazdagot s számos hívét pedig kárhozatra ítéli. (Az actusban Dives fiainak gyásza. A temetés. A pokolbeli bibliai jelenet s a gazdag átkozódása.) Epilogus. — A darabot táncz és énekszámok tarkították s a programm ezek — nagyobbára német nyelvű — szövegét is közli. Bahlmann i. h. reproducálja ez énekek egyikét.

E programm utolsó irodalmi emléke a Lázár-parabola drámai feldolgozásának. A bibliai tárgy ez időben már csak az iskolai színpad közönségét vonzotta s a mint a modern értelemben vett dráma megizmosodásával az iskolai előadások mind szűkebb körre szorítkoznak, a moralizáló bibliai dráma egészen elveszti termő talaját, illetőleg visszaszorúl a népnek az irodalmi fejlődéssel lépést nem tartott legalsó rétegeire, hol kevesebb művészi igénynyel, de hitbuzgó emberek naiv érdeklődésével találkozunk. A Lázár-dramák közkedveltségének fényes bizonyítéka, hogy egy kései sarjadedük Olaszországban (Nápoly vidékén) ma is él a nép körében. Czíme: *Istoria Esemplare del Ricco Epulone* s Torraca F. ismer-teti «Reliquie viventi del Dramma Sacro nel Napoletano» cz. dolgozatában a «Giornale di Filologia Romanza» IV. k. 36—38. ll. E 49 ottavából álló költemény külső formáját tekintve ugyan elbeszélésnek látszik, s midőn a nép mesemondó fia ajkára veszi, alig van sejtelve róla, hogy egymaga egy egész vallásos dráma előadására vállalkozik, de egy tekintet a cselekvés menetére s a stanzaikat alkotó párbeszédre, meggyőzhet bennünket róla, hogy az imént tárgyalt dráma-cyclus egyik tagjával állunk szemben. Az első versszak a Prologust nyújtja:

Io sono venuto a fare riverenza
Alli miei stimatissimi Patroni,
Che s'han degnati per loro clemenza,

Sentir questa tragedia in canzone,
Non troverete una dotta sapienza:
Nemmeno concerti (*concetti*?) del Re Salamone
Ma di Lazzaro predico (*mendico*?) pazienza;
E quanto avvenne allo ricco Epulone.

A következő versszaktól kezdve az énekes eltűnik s a szót a dráma cselekvő személyei veszik át. Az Epulone így szól szolgáláihoz:

Or via Paggi miei, a che si pensa
Forse non vi par ora di mangiare?
Già l'ora è tarda, si cangi la mensa,
Il Bottigliero metta ad annevare,
Il Credenziero conci la credenza.
A szolga: — Signor la tavola è posta ad ordinare
Talchè ogni cosa è già posta a lenza.
Il coco non può molto tardare stb.

Majd a gazdag lakomájának vagyunk tanúi, midőn egyszerre Lázár panaszos könyörgése hallatszik:

Io son Lazzaro povero pezzente
Che se mangio oje, non mangio dimane.
Sono venuto per i tuoi fragmente;
Delle molliche, che cadono dal pane.
A gazdag: — Vattene via, non voglio darti niente.
Paggi. — Signor. — Sciogliete quelli cane.
Lázár: — No, no che io me ne vo così scontente
E voi mangiate pernice e fagiane.

A gazdag tovább szidja Lázárt. Egy szolga jó, azzal a «jó hírrel», hogy a koldús meghalt. Epulone megjutalmazza a hírmondót, s tovább mulat, de hirtelen rosszúl érzi magát s meghal. A szolgálk búsulnak, nem uruk miatt, hanem attól való féltükben, hogy annak hirtelen halála gyanúba keveri őket. — Most egyszerre a pokol kapuja tárul fel előttünk, hova Charon szállítja a gazdag elkárhozott lelkét. Az Ábrahámval való párbeszéd után Charon kinyitítja Cerberussal a kaput s a kárhozottat bemutatja jövődöbéli társainak, kik «mal venuto»-val fogadják; ezután Lucifer elé vezeti s ez átadja szolgálainak. A gazdag pokolbeli gyötrelmei s átkozódása, majd párbeszéd közte s Cain között s végül egy búcsúversszak a tanulsággal zárják be a darabot.

Torraca a költeményt népies, még pedig — nyelvezetéről ítélve — nápolyi eredetűnek tartja. Annyi bizonyos, a cselekvény egész menete s egyes részletei egyaránt tanúskodnak mellette, hogy

benne az ismertetett drámakör egyik elparlagiasodott tagjával állunk szemben. Hogy minő viszonyban áll a XV. századbéli fiórenzi «Lazzero povero»-val, sajnálatomra, nincs módomban megítélni.

IV.

Végig tekintve a Lázár-thema ismertetett drámai variánsain,*) első sorban a drámakör gazdagsága fog szemünkbe ötleni. Kilencz európai nyelven írt, vagy 20 Lázár-drámáról van tudomásunk s a családfa ágai a XV. század végéről napjainkig nyúlnak le. Családfát említettem, mert ha a drámakör egyes tagjainak közvetlen lezármazása nem is állapítható meg minden esetben, annyi az ismertetett művek sajátságaiból bizonyára kiviláglik, hogy a drámákat a közös bibliai eredeten kívül másodlagos családi vonások is összekötik egymással, vagyis hogy a második változattól kezdve az utolsóig nincs egyetlen egy sem, mely a drámakör egy vagy több tagjának ismerete nélkül, teljesen önállóan jött volna létre. Ilyen jellegzetes családi vonásokat magyar Comico-Tragœdiánk is mutat fel s ezek összességükben a következők: 1. A gazdag dicsekvése. 2. Angelus intő szavai. 3. Uxor divitis. 4. Servus divitis. 5. A lakoma egyes mozzanatai. 6. Mors. (a gazdag hirtelen rosszulléte). 6. Angelus s Dæmones versengése a bűnös lelkeért. 8. A gazdag pokolbeli gyötrelmei. 9. Lessus divitis infernalis. 10. A két paraszt fellépte. 11. Mors dicsekvése. 12. Az erények és bűnök allegoriája. E vonások a dolgozatom első részében említett gyökeres szerkezetbeli változtatás-, illetőleg toldások ellenére is, melyeket egyetlen társánál sem találunk meg, kétségtelenné teszik, hogy Comico-Tragœdiánk is a vizsgált drámakör tagja. Arra azonban, hogy úgy, a mint van, magyar szerző agyában született-e meg, vagy egy elveszett idegen termék fordítása, fogózkodó hiányában választ nem adhatunk.

Már tisztábban áll előttünk a darab Toldy által megbolygott keletkezése korának kérdése. Ő ugyanis s utána legtöbb irodalomtörténétirónk az első kiadást (1683.) újabb lenyomatnak

---

*) Összeállításom, fájdalom, meglehetősen hézagos. Elszigetelt helyzetem itt a vidéken legyőzhetetlen akadályokat gördített kutatásom útjába s ha annak eredményeit mégis közzéteszem, szolgáljon mentségemül abbéli meggyőződésöm, hogy a hiányos adatokból is derül némi világosság drámairodalmunk egyik tisztas erekljének történetére.

tartja s a darab keltét néhány esetleges analogia révén a XVI. századba tolja vissza. («... alapeszméjével, hangjával, fenyegetőzéseivel és tréfáival a XVI. századnak eltagadhatatlan gyermeke», mondja róla Beöthy Zsolt. «Az első magyar politikai színmű» cz. cikkében.) Ennek ellenében a fönnebbi fejtegetések nyomán Négyesy Lászlónak kell igazat adnunk, ki a Beöthy-féle képes irodalomtörténetben abbéli nézetének ad kifejezést, hogy a reánk maradt szöveg keletkezését alig tehetjük a XVII. századnál régebbre. A különféle lelki állapotok és tulajdonságok elvont allegóriája Lázár-drámákban, mint láttuk, tényleg csak a XVII. században kapnak lábra Luminæus a Marca «Dives Epulo»-jának megjelenésével (1613.), oly tágkörű szereplésüket pedig, mint Comico-Tragœdiánkban, külföldi Lázár-darabban csak a XVIII. században találjuk. Nincs tehát okunk eltérni az 1683-as évszámtól.

Négyesy az említett helyen a névtelen szerző személyét illetőleg is kockáztat véleményt. Nem tartja ugyanis lehetetlennek, hogy Comico-Tragœdiánkat Felvinczi György írta, vagy legalább verselte; ugyanaz a Felvinczi, kinek I. Lipót 1696-ban ismeretes engedélylevelét adja comico-tragœdiák és comediák játszására Magyarországon, Erdélyben s a hozzá csatolt részekben s a kinek egy 1693-ból származó drámai kísérlétét, melyet ugyancsak Comico-Tragœdiának nevez, dolgozatom bevezetésében említettem. *) Négyesy szerint e föltevést fontos egyezések támogatják s a részemről foganatba vett összehasonlítás eredményei összességükben csakugyan erősen Felvinczi szerzősége mellett tanúskodnak. Így először is feltűnő egyezések mutatkoznak a két dráma között külsőségekben, milyen mindjárt a közös Comico-Tragœdia cím, mely mint műfaji jelzés, Lipót engedélylevelében is előfordul; ilyen továbbá névtelenünknel az *actus* és *scena*, Felvinczinél pedig a megfelelő *Tselekedet* s *Megjelenés* szók értelmének kölcsönös felcserélése. De meglehetősen számban akadunk verselés- s nyelvbeli egyezésekre is. Az egyes jelenetek elején mind a kettőben jelezve van a «nóta», melynek rhythmusára az illető jelenet versformája szabva van. Maguk a versformák mindkét Comico-Tragœdiában nagyon változatosak; közösek a két darabban a következők: 1) 11, 11, 11, 11; a, a, a, a. Előfordul Névtelenünknel IV, 1. IV, 2) IV, 3 s az epilógusban —

*) Újra kiadta Váli Béla, az Egyetemes Philologiai Közlöny I. Pótkötete 325—360. ll.

Felvinczinél I, 1 s V, 4-ben. 2. 11, 11, 6, 6; a, a, b, b. Névt. I, 2. Felv. I, 2. 3) 12, 7, 12, 7, 12, 7; a, b, a, b, a, b. Névt. I, 4 — Felv. II, 3, III, 2 s V, 1. A kiemelt jelenetek egyúttal ugyanazon «nótára» is hivatkoznak. (A szt. írás mondja etc.) — Rokon kifejezések: Felvinczi II, 2. *Aeacus*: . . . «Nem is fogják e' *tollas* ördögök kísérni» stb. U. o. III, 1. *Pluto*: «De csak ne piszeznél 's e' *tollas* süvegnél Ne fognál előbb járni». Ily attributummal lép fel a *Vitium* Névtelenünknel I, 3. «No már beszélj meg. Mit akarsz mond-meg. Akarod-e tied légyen e' *tollas* süveg?» — Felv. III, 1. *Pluto*: «De csak ne *piszeznél*» s «Hogy pittyet ajakad *rökölésre* fokad». Névt. II, 2: *Daemones*: «Állj félre te asszony, mit *piszezs*z ily hamar? Nem használsz te azzal, ne *rököljed* azt bár». Felv. III, 2. *Miasor*: «Azt itéli nyilván, hogy már a' dió-fán Övé mind innen 's mind túl». Névt. IV, 3. *Mors*: «Lassan jó százsz! mit feddél ily sokáig? Mint ha tiéd vólna a' dió fáig». Felv. V, 4. *Pluto*: «Teli országom kárhozott lelkekkel, kiket kinezok tűzzel és férgekkel; Sok beretvákka vagy tüzes szegekkel». Névt. II, 3. *Pluto*: Nosza hamar nosza mérges skorpiókat, Mammon, hozz ő néki tüzes vas fogókat, Éles beretvákat, nyársat, vas-horgokat, Mindenféle hegyes kinzó szerszámokat». Felv. V, 4. *Pluto*: «Azért Typhurgó eredgy el mindgyarást, Világon szerte ne resteld a' járást, Királynál s' Papnál keresd fel a' hálást». Névt. I, 5. *Vitium*: «Impatientia mindenütt regnáljon, Az egész Országban mindenütt meg-háljon, Paphoz 's Plebánushoz egyaránt bé-szálljon!» Felv. V, 4. *Pluto*: «Kitsin haszonért sokat *pántolodgyék*». Névt. IV, 1. *Tolerantia*: «Rút dolog a' miképen *pántolkodik*». Felv. V, 4. *Pluto*: «A' többinek-is tanátsul azt adom; Hívek légyenek, hadd müllyék haragom, Én haza mégyek, csak reátok bízom, Senki nem hallya e' helyen többé szóm.» Ép így hagyja el a földet *Vitium*, Névt. I. 5. «Így jó karban hagyván e' földön dolgomat, El-mégyek, meg-látom egyszer szállásomat, senki nem-is hallya többé szállásomat.»

De mindezen alaki egyezéseknél fontosabb a két darab alapgondolatának azonossága s ezzel kapcsolatban ama hasonlóság, mely szerkezetükben mutatkozik. Mind a kettő e bűnök szertelen elharapódzását akarja feltüntetni: az egyik *Vitium* győzelmében, a másik a pokol szűk voltát sínylő Pluto panaszaiban s a cselekvés fő motivuma Felvinczinél s a névtelen darabjának allegorikus részében egyaránt egy-egy követség; itt a *Vitiumé* *Virtus* felekezeté-

hez, amott Plutóé Jupiterhez, melyek hasonló következtetést is vonnak maguk után: a bűn képviselői mind a két darabban rászabadítják szolgálkat a föld lakóira, hogy köztük a pokol számára újabb s újabb zsákmányt szerezzenek. Ha mindehhez hozzávésszük a rokon tárgyaknak hangban is egyező feldolgozását, annyit biztosra kell vennünk, hogy Felvinczi legalább is ismerte az 1683-ki Comico-Tragœdiát. Vajjon ő volt-e ennek is szerzője, egyéb adatok hiányában biztosan eldönteni nem lehet, de nagyban emeli a [föltevés valószínűségét a névtelen Comico-Tragœdiája nyelvének határozottan erdélyies színezete. Álljon itt erre nézve néhány példa. I. 1. «De ezt fortélynak Ne tsak *kordénak* Itéljük». I. 2. «Azért odébb *lépem*.» I. 3. «Add *mazuridnak*, Vagy tartsd magadnak!» II, 1. «*Azután* enyhödgyünk *osztán* kotzkázással». u. o. «Nem bánt a szegénység, bár ne *sápolódgyál*.» II, 2. «Nem használsz te azzal, ne *rököljed* azt bár.» II, 3. «Dromo fiam *szólit-hatsza* tsak Abadont». III, 3. Mindennap jól *köppentettél*.» IV, 1. «Szokásoktól a' *durum parasztok* is *El-tilóttak*, nem olly vásottak ök-is». u. o. «Dologra ha hívod, azzal *fititnak*.*) Végül a Crudelitásnak nyakába varrt szász nemzetiség: IV, 3. «Lassan jó Szász, mit feddél illy sokáig?»

Mindez erdélyi emberre vall s szépen összevág a Felvinczről ismeretes életrajzi adatokkal, melyek szerint írónk erdélyi származású ember volt, iskoláit is ott végezte s 1673-ig ott viselt különböző helyeken tanítói hivatalt, továbbá azzal a fennebb megállapított ténynyel, hogy a Comico-Tragœdia keletkezése évét nincs okunk 1683-ról elébbre tolni.

Még néhány szót a darab értékéről.

Fennebb láttuk már, hogy szerzője, vagy — esetleg — elveszett külföldi forrása az eredeti anyagot mily módon bővítette s rámutattam arra is, hogy a drámai cselekvény egységét s a szerkezet kerekdedségét e — már egyhangúságuknál fogva is szerencsétlen — toldások mennyire megzavarták. De volt ezen kívül más káros következtetésük is. Meggátolták a drámaíró szabad mozgásában. Ha nem akart túlságosan terjedelmessé válni, a négy cselek-

*) Darabunk két tájszavát sem a Nyelvtörténeti Szótárban, sem a Tájszótárakban nem találtam. Ezek: *félye* (II, 4. Jobb volt volna kis kóromban ha engemet, Kis *félyébe* tették volna testetskémet) és *digályos*. IV, 3. *Digályos* dühös haraggal vittál).

vés keretében, melyből voltaképp drámája áll, sem megokolt, az előzményekből kifejtett drámai helyzeteket nem teremthetett, sem a jellemek rajzolásában mélyebbre hatolnia nem volt alkalmá, még ha tehetsége lett volna is hozzá. Pedig a jellemző erőnek helyenkénti megvillanását nem lehet elvitatni a szerzőtől. A gazdag pokolbeli siralma egyes túlzásai mellett is megrázó kifejezése a bűnös csüggeteg bánatának; «az híres lator katona» pompás humorral rajzolt alak s a darab népies fordulatokban, találó kifejezésekben gazdag nyelve szerencsésebb körülmények között a drámai jellemzésnek becses eszközévé válhatott volna. Azonban, fájdalom, Névtelenünk is inkább moralista, mint költő s az erkölcsi tendentia minden áron meggyőzni akaró bőbeszédűsége nála is előli a drámai életerőt.

Mindazonáltal kezdetlegességei mellett is régi drámairodalmunk szegényes történetében az első helyek egyike illeti meg a Névtelen Comico-Tragoediáját. Hasonnevű társánál sokkal eleve-
nebb s a XVI. század drámai termékei közül csak «Balassi Menyhárt árultatása» múlja felül a benne megnyilatkozó hatalmas temperamentummal.*)

BINDER JENŐ.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895—1897-BEN.

(Folytatás.)

Emile Thomas, a lille-i egyetem tanára, azon philologusok közé tartozik, kik nemcsak tudományos apparatussal készült kritikai kiadásokat adnak — Cicero Verres ellen tartott beszédei bizonyítják — de a kik a római irodalom és régiségek újabb vívmányait érdekes formában adják elő a nagy közönségnek. Első ilyenmű kötetét «L'Envers de la Société Romaine» Petronius regénye nyomán már említettük; minap *Rome et l'Empire aux deux premières siècles de notre ère* (XII—348 l.) cím alatt egy érdekes kötetet írt, mely tizennégy fejezetben a császárkori Róma kulturáját, emlékeit, házi életét mutatja be. Mindenütt a legjobb forrásokat használja, a görög és latin idézeteket lefordítja és így vonzó olvasmányt nyújt. Az első fejezet Pompeibe vezet. Az ásatások legújabb bibliographiája nyomán e rég eltűnt élet főbb vonásait adja.

*) E dolgozat befejezése után jelent meg Bayer József kiváló becsű munkája: «A magyar drámairodalom története», mely a Névtelen Comico-Tragoediájának értékéről hasonló értelemben nyilatkozik.

Erre Rómába kísér, a hol a Forumot, a Palatinust, a fürdőket, a játékok színhelyét mutatja be; majd a Saturnaliák alkalmával adott ajándékokról, a temetkezésről, végrendeletekről szól és a gazdag rómaiak életét faluncseteli. A kilenczedik fejezettel az iskolába vezet, a könyvek készítését s a művészetek szerepét ezen korszakban ismerteti. Epictet, Marcus Aurelius és Seneca műveiből e társaság erkölcsi eszméit vonja le, majd a Cagnat alapvető munkája nyomán «L'Armée Romaine d'Afrique», az afrikai hadi életet írja le, s mint rendezték a barbárok ellen viselt harczokat. Végül az ifjabb Plinius személyében a római társaság egy fényes alakjával foglalkozik. Irodalmi és régészeti síták ezek, melyeken Boissier hatása meglátszik. Ámbár nem éri el klasszikus mintaképét, a mű a roppant feldolgozott anyag, a kellemes stilus miatt mindenkit érdekelhet.

V. Római régiségek. Főleg Afrika földjén foly szépen a munka. Az «Ecole de Rome» tanítványai szívesen átutaznak a régi emlékek átkutatására, s ha az archæologusra kevesebb meglepetés is vár, mint Görögország vagy Kis-Ázsia földjén, annál nagyobb az aratás az epigraphika terén s ennek kapcsán ezen provincia állami, társadalmi, katonai szervezete oly behatóan tanulmányozható, hogy nemsokára a francia tudósok munkái nyomán ez lesz a római kolóniák legismertebbje.

Első helyen említendő *J. Toutain*, a caen-i egyetem tanárának két thesise, melyek roppant anyagát Afrika földje szolgáltatta. A francia dolgozat első rendű — *Les cités Romaines de la Tunisie. Essai sur l'histoire de la colonisation Romaine dans l'Afrique du Nord* (4121. és 2 térkép.) Tunis még csak francia protectoratus alatt áll, de irodalmilag már úgy kutatták, mint Algirt. A bevezetésben, mely a nagyobb közönség érdekét is felkeltette, Toutain kitünteti, mily haszonnal jár a régi állapotok tanulmányozása a modern colonisatio idejében. A mű három részében a provincia földrajza, társadalmi és municipalis élete vonul el szemünk előtt. Midőn Róma Carthagót legyőzte, pusztává tette a vidéket. Mommsen szerint a rómaiak holttestet őriztek. Csak Augustus gondolt a régi Carthago colonisatiójára. Két évvel az actiumi ütközet után megindul a mű, mely azután három századon át Diocletianig virágzott. Az elhanyagoltság ekkor kezdődik s mai napig tartott. Pedig az utazók szerint sem a klíma, sem a talaj, sem a víz tulajdonsága nem változott sokban. Toutain erre kifejti, mi volt a felvirágzás oka a római császárság alatt, s vajjon tanulhatunk-e tőlük még valamit. A rómaiak a talajt nem változtatták mesterségesen, de a mennyire lehetett felhasználták: csatornarendszerökkel egy csepp vizet sem veszítettek el; nem termeltek oly gabonát, melyet a talaj csak nehezen táplálhat. Vallásukat és kormányformáikat nem erőszakolták e phœniciai törzsekre, de még nyelvöket sem. Ha az idegenek csak Róma és Augustus tiszteletét fogadták el, a mi tulajdonkép nem volt istenítés, hanem csak a birodalom legfelsőbb hatalmának elismerése,

Baal és Tanit, Saturnus és Juno Cælestis név alatt tovább is a templomában maradhatott. A benlakók igényei és hajlamai szerint módosították minden város számára a municipalis életet; volt colonia, municipium és civitas; csak midőn Diocletian korában a római centralisatio határt nem ismert, kezdődnek a belső viszályok és a gyarmat virágzásának vége van. A nép megőrizte pún nyelvjárását, a tisztviselők nevei, daczára a latinos végzeteknek, azt mutatják, hogy a benlakók nyelvét, melynek nyomait még ma is megtaláljuk egyes törzsöknél, a latin nem nyomta el; ezt csak a tisztviselők vagy azok a tehetősebb polgárok beszélték, kik az administratióval közelebbi érintkezésben voltak.

A mi e munkánál különösen feltűnik, az, hogy forrásait nem annyira az irodalom, mint az epigraphika és archæologia szolgáltatja. Az utolsó tizenöt év kutatásai, több évi utazások és tanulmányok a provinciában, Toutain-t oly mű írására vezették, melynek huszonöt fejezete e provincia nagyon hű képét adja. Nem annyira a székváros, Carthago, élete szolgáltatta az anyagot, hanem a többi város, a hol a vidéki élet jobban lüktetett, mint a proconsul székhelyén. Topographia és ethnographia tekintetében ez a mű jeles synthesise mindannak, a mit a régi Tunisról tudhatunk. A szerző főleg a vallási életet tanulmányozta; ezt mutatja latin dolgozata: *De Saturni Dei in Africa Romana cultu* (142 l.), melylyel egy nagyobb, a «Mélanges de l'Ecole de Rome» XII. kötetében megjelent értekezés: *Le sanctuaire de Saturnus Balcaranentis au Djebel Bou-Kournein* ('Tunisie) vetendő össze. A latin dolgozat a Saturnus-Baal cultusának minden phasisát Afrikában tünteti fel, a feliratok és monumentumok alapján. Leírja a templomokat, a szertartásokat és a papok neveit is adja.

Az ókori Afrika egy más kutatója, ki a tunisi régiségek igazgatója volt, s minap hunyt el szép pályájának közepén, *du Coudray la Blanchère* szintén azon volt, hogy Tunis hajdani termékenységének és mostani szegény állapotának okait keresse. Főfontosságú e tekintetben a víz kérdése. *L'aménagement de l'eau et l'installation rurale dans l'Afrique ancienne* (110 l.) czímű a ministeriumhoz intézett füzetében a régi írók Herodotus, Scylax, Sallustius, Strabo, Plinius, Mela, Corippus adatait saját tapasztalataival hasonlítja össze, s arra az eredményre jut, hogy az éghajlati viszonyok nem változtak sokban; a vidék az ókorban több erdővel birt, mint ma, de termékenysége nem a meteorologia kérdése, hanem nagy munkálatok gyümölcse volt. Behatóan ismerteti az Enfida síkságon alkalmazott csatornázási és áztatási rendszert, melyet a «Compagnie Africaine» mérnökei segítségével tanulmányozott s egy végszóban a provincia többi részére is tesz megjegyzéseket. Valószínű, hogy de la Blanchère, ha a halál meg nem akadályozza, e fontos kérdést még tovább kutatta volna.

Pallu de Lessert, a ki már évek óta Afrika kormányzási személyzetét kutatja nagyszabású művében *Fastes des provinces Africaines*, mely füzetenként a nemzeti nyomda fényes, csaknem pazar kiadásában jelen meg, első kötetének második részét befejezte (571 l.). Az első fél (Proconsulaire), Africa tartományával, a második Numidiával és Mauretaniával foglalkozik. Minden tisztviselőt, Cornelius Scipio Aemilianustól (146 Kr. e.) fogva a harmadik század végeig, egyenkint említ az írott források vagy feliratok nyomán, melyeket in extenso közöl. A mű nem olvasásra, hanem biztos adatok keresésére van szánva; a Tissot művénél behatóbb és megbízhatóbb, mert Tissot az anyagot nem gyűjthette össze teljesen.

Gsell, az afrikai régiségek egy más érdemes buvára, az algiri főiskola tanára, *Guide archéologique des environs d'Algier* (188 l.) cím alatt tudós kívándorlók számára Cherchel, Tipasa emlékeit írta le. Különösen behatóan szól Juba sírjáról — ma «Tombeau de la chrétienne» —, mely emléknél a pun és görög művészet befolyását mutatja ki.

E föld egy másik buvára, *Gauckler*, a tunisi archæologiai congressus alkalmára nemcsak egy útmutatót készített az ottani múzeum számára (*Guide du visiteur en musée du Bardo*), hanem egy szép kötetben: *L'Archéologie de la Tunisie* a tartomány archæologiai átkutatásának leírását adta.

Carton, katonaorvos, ki élete nagy részét Afrikában töltötte és a feliratokat gyűjtötte, Tebursuk állomásától gyakran rándult ki a szomszédos Dougga (az ókori Thugga) városába. Néhány katona segítségével megkezdte az ottani Saturnus-templom romjainak kutatását s minthogy ez szép eredményre jogosított fel, az állam segítségével folytatta azokat. Kutatásainak eredményét: *Le Sanctuaire de Baal-Saturne à Dougga* (112 l.) című értekezésében tette közzé. A római templom Septimius Severus korából való, de egy régiebb Baal-szentély helyén emelkedett, a melynek nyomait Carton szintén felfedezte. A maradványok, oszlopok, votív táblák és a feliratok nyomán a szerző a Baal kultusz lassú átalakulását tünteti fel s így egy tipikus példában mutatja ki, mint vált e keleti istenség rómaivá. A templom romjaiban szintén a keleti és a görög-római építézet befolyását látja. Úgy a legrégebbi szentélynek, mint a fényesebb templomnak tervrajzát és restaurációját adja, mely, ha kissé hypothetikus is, mindenesetre az első elfogadható alapot nyújtja. A felfedezés egyike a legszebbeknek, melyeket az utolsó években Afrikában tettek. — Gaston Boissier utolsó archæologiai sétáját Dougga és El-Djemnek szentelte a «Revue des deux mondes»-ban (sept. 1. 1896). A tudósok kutatásai nyomán Afrika földjén számos archæologiai társaság alakult, mely e kiaknázhatatlan vidéken az ásásokat tovább folytatja, vagy azon van, hogy az eddigi tanulmányok alapján a nagy közön-

ségnek a nyert eredményeket bemutassák. *Ch. Vars*, a constantine-i collegium tanára és az ottani társaság alelnöke két szép munkát szentelt e célnak. *Cirta, ses monuments, son administration, ses magistrats d'après les fouilles et les inscriptions* (402 l., 8 tábla és egy terv) hatvanhárom kisebb fejezetben ezen Julius Cæsar-tól alapított colonia (Julia Cirta) összes eddig feltalált emlékeit és átkutatott romjait mutatja be. Ilyenek az Avitianus tetrápyluma és Constantius basilicája, egy jól fentartott Bacchus-szobor, a Præcilius és Fonteius sírjai, Gratianus emléke, Arrius Pacatus thermái, a Cirtából Carthagóba vezető római út, a vízvezeték, Antoninus hídja, Aufidius diadalkapuja és a temető. A mű második része a város régi hatóságaival és municipalis életével foglalkozik. A tizenkét nagy istenség templomai mellett voltak Mithras, Magna Mater, Baal-Haman és Tanit-szentélyek is.

A második mű: *Rusicade et Stora ou Philippeville dans l'antiquité* (228 l. 12 táblával) még szebb kiállításban jelent meg. A Colonia Veneria Rusicade és Stora római kikötő leírása ez, szintén a feliratok és az ásások eredménye alapján. Stora a phœniciai Astarte-től ered, és a rómaiak is a kikötőt — melynek alakja napjainkig nem sokat változott — Vénusnak szentelték. Az első rész a Rusicade-től Stora-ba vezető római utat, és az ennek hosszában található sírokat írja le. A második rész Rusicade leírását a Kr. utáni III. században adja. Volt ott egy nagyszerű ugrókút, Aesculap és Hygieia, Helios és Mithra-templom, színház és amphitheatrum. Az emlékek legnagyobb része a tenger közelében volt, a hol a gazdagabbak villái és a lerakó helyek álltak. A színház leírásával Vars a nagyobb közönség számára Plautus Menæchmijének színi előadását magyarázza. Az amphitheatrum nagyszerű romjait a francia hadsereg 1838-ban még bámulta, de a katonai génie azt hitte, hogy a tábor biztonságára nézve nagy veszély, mert az arab törzsek meglephették volna az állomást. Lerontották tehát s köveiből sánczokat és falakat építettek. Egy függelékben a helyszínén talált főbb feliratokat közli Vars, kinek két műve a lokális történet iránt nagyban érdeklődő műbarátot mutatja.

Afrikából, mely oly nagy mérvben foglalkoztatja a tudósokat, térjünk át Gallia földjére.

E. Carette jogtudor műve: *Les Assemblées provinciales de la Gaule Romaine* (503 l.) már évek előtt ki volt nyomtatva, de csak később jelenhetett meg, a mi a számos Addenda-t magyarázza. A római birodalom egyes tartományainak politikai gyűlekezeteit az utóbbi időkben többen tanulmányozták. Jeleztük már Paul Guiraud: «Les assemblées provinciales dans l'Empire Romain» 1887-ben megjelent beható művét, mely az egész birodalomra kiterjed. Carette Galliával elégedett meg. Műve négy fejezetben e gyűlekezetek történetét a római uralom előtt, a köztársaság

alatt, a császári kor fénykorában és végre a süllyedés korában adja elő. Jogi ismeretei jól szolgálták, e mellett az epigraphikai szövegeket is helyesen magyarázta. De nem eléggé különbözteti meg forrásainak hűségét és érdemét. Chateaubriand, Lacordaire vagy egy újságcikk ép oly latba esik nála, mint egy nagy tudós véleménye. A könyv roppant anyaghalmoz, melynek végén nem vonta le a szerző a historiai tanulmányt. Jól felhasználta, a mit Guiraud nem tehetett, a narbonne-i híres feliratot, mely ezen gyűlekezetek eredetére új világot vet. Ezt a fontos okmányt, valamint Honorius edictumát fényképben is bemutatta. A tárgymutató nagy pontossággal készült.

H. Bazin folytatja érdekes sorozatát, melyet a nagyobb galliai városoknak szentel. *Arles gallo-romain* (458 l. számos ábrával, két térkép) című műve szépen feltünteti e város életét a római császárság korában, midőn Arles Ausonius szerint Gallia kis Rómája volt, mely a világ összes termékeivel űzött kereskedést. Bazin a város múzeumában őrzött főbb régiségeket is bemutatja; mindenütt az epigraphikai és archæologiai leletek legújabb magyarázataira támaszkodva.

Három latin thesisben egyes francia vidékek ókori geographiájához érdekes adatokat találunk. *Maurice Dutrait* latin thesisé, melyet Bordeaux-ban vitatott: *De mutationibus oræ fluvialis et maritimæ in peninsula Medulorum et Garumnæ fluminis ostio ab antiquissimis temporibus ad hodiernum diem* (XX—114 l.) a Médoc tartomány, valamint a Garonne torkolatának topographiai tanulmányozása a legrégibb időktől napjainkig. A második rész e tájék leírását Strabo, Mela, Plinius, Ptolemæus, Ausonius, Fortunatus és néhány egyházi író nyomán adja. A mű többi része az újkori geographiát illeti.

Léon Gobin, a clermont-i lyceum tanára, ki francia thesisét tartományra, az Auvergne földrajzának szentelte, latin dolgozatában: *Via apud Arvernos Romanæ quibus monumentis seu vestigiis restitui posse videantur* (65 l.) ezen tartomány római útjait kutatta, melyeket három térképen fel is tüntet. A localis történetírók műveit használta fel, valamint a clermont-i múzeum emlékeit, a régi földrajzi leírásokat és az idevágó feliratokat. A három fejezetből álló munka eléggé beható s főleg azt mutatja, hogy a fővároson kívül is találhatnak a fiatal tudósok bő anyagot a vidék beható tanulmányozására.

Paul Masson, a marseille-i lyceum tanára, a ki fontos francia dolgozatában a francia kereskedelem történetét Kis-Ázsiában a XVII. században tárgyalta, latin thesisében: *De Massiliensium negotiationibus ab urbe Massilia condita usque ad tempus quo Christiani Terram Sanctam armis subegerunt, ab anno DC ante Chr. n. ad annum MC post Chr. n.* (144 l.) négy fejezetet az ókori viszonyoknak szentelt. Az első a kezdettel foglalkozik: Carthagoiak, tyrrheniek és ligurok fordulnak meg e

később oly híres rakóparton. Legbehatóbb a régi Marseille fénykorának leírása, a mely 200—49 Kr. e. tartott; innen egész 476-ig a hanyatlás korszaka állt be. — E thesis írója számára Marseille városa az aix-marseille-i egyetemen tanszéket alapított.

A római régiségek terén csak két dolgozatot említhetünk. Ezek közt is egy a nagyobb közönségnek szól. *Adrien Blanchet* a Leroux-féle «Petite Bibliothèque d'Art et d'Archéologie» számára *Les monnaies Romaines* (147 l. 12 táblával) című kötetecskét írt, melyben a nagy numismatikus a római érmészet alapfogalmát, az ezüst és arany behozatalát, a különféle műhelyeket és típusokat Constantinusig adja elő, mindenütt bő tudományából csak a végleges, megbízható adatokat adva. Az utolsó lapok a római családok és a cognomina sorozatát adja; a császárok közt itt szerepel először Julius Saturninus, galliai eredetű keletre szakadt imperator, kinek egy aureus-át nemrég találták meg. 88 darab érem fényképe zárja be e csinos kötetet. *M. Deloche*, az Institut tagja, már régóta kutatja a merovingi kor gyűűit és pecséteit. Összefoglaló dolgozatában a rómaiakra kellett visszamennie, s így jött létre érdekes dolgozata: *Le port des anneaux dans l'antiquité Romaine et dans les premiers siècles du moyen âge* (112 l. 4-r.), mely a gyűűket három szempontból vizsgálja: először mint a tisztelet jeleit, azután társadalmi szempontból, mint a házasság, a püspökök, apátok jelvényeit, végre mint pecséteket és heraldikai emlékeket. Kitünteti, mint változott a gyűűk hordása a hosszú korszakon át, melyet munkája felöl; mily gyakran függ össze ez a kérdés történeti problémákkal, és mint világítja a magán és nyilvános élet egyes problémáit. Hét korszakot különböztet meg e czélból. 714-től 671-ig; innen a VI. század végeig; 304-ig, 217-ig, 59-ig Kr. e.; 23-ig Kr. u.; innen a III. század első harmadáig, végre 312-ig. Az irodalmi és epigraphikai adatokat nagy pontossággal használta fel. A római állami, társadalmi és magán régiségek terén a kutatás lankadt; oka valószínűleg az, hogy a Mommsen-Marquardt hatalmas kézikönyvének fordítása elkészülvén, e téren újabb kutatásokat még nem akarnak kezdeni. Az a néhány dolgozat, melyet jelezhetünk, nem is a Sorbonne thesisei közt jelent meg, hanem jogtudorok dolgozatai, melyek dicséretére válnak szerzőiknek, de nagy tudományos munkák címét nem igényelhetik. *V. Chapot*, *La flotte de Misène, son histoire, son recrutement, son régime administratif* (244 l.) című műve Ferrero, Fiebiger és Jünnemann ebbeli munkái után nem ad ugyan sok újat, de nagy ügyességgel és világosan adja elő mind azt, a mi a római tengerészetre az Augustus előtti korban vonatkozik; azután a tengeri hadügy rendezéséről a császárság alatt, a flottáról egyáltalán s annak egyik fő állomásáról szól. Kimutatja, mely hajókból állt, kik voltak vezérei, katonái. Ezek toborzása, jogi állapota, jutalmai és büntetései, hadi öltözete, szolgálati ideje,

a *honesta missio*, melyet felszabadulásuk idején nyertek, és házassága. Az utolsó fejezet az I. és II. legio adjutrix eredetét és történetét adja; az első a misenumi állomás tengerészeiből alakult. Mindenütt a tudósok nézeteit behatóan vitatja és néha külön véleményt is kockáztat.

Mourlot, *Essai sur l'histoire de l'Augustalite dans l'Empire Romain* (128 l.) című értekezésében mesterének, Héron de Villefosse, módszerét követte egy császárkori institutio megvilágítására az összes epigraphikai anyag felhasználásával. Az Augustalesek nemcsak a császárkultusz tisztviselői voltak, de egyszersmind a provinciák kereskedelmi és ipari érdekének képviselői. Hogy ez a társadalmi osztály a császárokban nem a szabadság elnyomóit, sőt inkább a békés állapot áldásos kezdeményezőit látta, magától értetődik. De ezen intézmény tanulmányozása egyszersmind fontos a római colonisatio szempontjából is. Gallia Narbonensisben és a szomszéd tartományokban az Augustalesek nagy számmal találhatók, míg Afrikában sokkal ritkábban. Ez a latin befolyás nagyobb vagy kisebb mértékét tünteti fel. Azt is mutatja, hogy a császári centralisatio nem volt oly nagy, mint sokan hirdetik; az egyes városok autonómiája elég nagy volt s a municipiumok természete szerint az Augustalesek intézménye is változott.

Vigneaux jeles munkát végzett: *Etude sur l'histoire de la «præfectura urbis» à Rome* (360 l.) című tanulmányában. Három részben ismerteti a praefecturát a császárság előtt, a császárok alatt. — Tiberius adja meg neki nagy fontosságát és Septimius Severus újjá szervezi — végre ezen institutio jellemét, hatáskörét. A praefectus idővel a leghatalmasabb hivatalnokká lett; mint Vigneaux nagyon helyesen mondja: «ses auspicia étaient aliena; son imperium, domi, son existence même, extra ordinem.»

L'organisation centuriate et les comices par centuries (206 l.) című jogtudom. thesisében Le Tellier ügyesen állította össze az e kérdésre vonatkozó anyagot. De a királyi korszak mesés voltát nem vette eléggé tekintetbe, s nem látta az idegen, különösen a déli Itália városainak befolyását Róma municipalis életére. Itt oly szembeszökő hasonló tényekkel van dolgunk, hogy a befolyás bizonyosnak látszik.

A római régiségek behatóbb tanulmányozására az iskolában szolgál Arnaud két iskolakönyve: *La Vie publique des Romains décrite par les auteurs latins* (330 l.) és *La Vie privée des Romains* (344 l.), mely azon kívül, hogy a tanulóknak jól választott szövegeket ad fordításul, egyszersmind az auctorokból mutatja be nekik a magán és nyilvános élet főbb mozzanatait.

VI. Latin nyelv, kritika, kiadások és fordítások. A nagyobb kritikai kiadások e téren is ritkák, pedig azt hinné az idegen, hogy ama nagy szerepnél fogva, melyet a latin nyelv az iskolákban mint a francia

kultura egyik főforrása játszik, a 16. és 17. század nagy philologusainak méltó utódjai vannak. De daczára a kritikus iránynak, melyet az utolsó harmincz év óta az irodalmi kutatás vett,* a szövegkritika még mindig rossz lábon áll. Okát már azelőtt kifejtettük: a nagy kiadók kapzsisága, mely nem engedi, hogy egy szűk körnek szánt könyv napvilágot lásson.

A nyelvészetterén *Georges Dottin*, rennes-i egyetemi tanár, francia thesisét említhetjük: *Les désinences verbales en r en sanskrit, en italique et en celtique* (412 l.) melynek második része e körbe vág. Az első fejezet az *r* végzetű igeragozási suffixumot a szanszkritban és a zendben, a második az itáliai dialektusokban, a harmadik a latinban, a negyedik a Bretagne és Armorica nyelvében, az ötödik a Cornouailles földjén beszélt dialektusban, a hatodik a walesi, és az utolsó az izlandi nyelvben kutatja. A mű különösen a celta philológiára nézve fontos. Bopp, a ki a szanszkrit és kelta formákat még nem ismerte, Schleicher és Westphal, kiknek a kelta szintén ismeretlen volt, a kérdést nem oldhatták meg. Csak 1869-ben Whitley Stokes és utána Windisch tértek vissza e kérdésre, melyet Dottin, a fiatal keltisták egyik kiválóbbja, az összes rendelkezésünkre álló anyaggal tárgyalta.

Miőn Ulysse Róbert «*Les Fables de Phedre*» című palæographiai kiadását jeleztük, melyben a Codex Pithoeanus — jelenleg Lepeletier de Rosanbo birtokában — hasonmását adta, azt mondtuk, hogy Havet Phædrusa ezen fac-simile nyomán készült. A kiadás: *Phædri Augusti liberti fabulae Aesopiae, recensuit usus editione codicis Rosanboniani ab Ulire Robert comparata Ludovicus Havet* (XVI—296 l.) a kitünő kritikus és metrikus legjobb művei közé tartozik. Havet merész, gyakran vakmerő, de mindig éles elmére valló javításai néha túlcsapnak a mértéken, s a mit ő «*ignavia critica*»-nak nevez, azaz a nagyon féltékeny javítók, tán azt fogják találni, hogy a középut a legjobb. Phædrus kiadása is sok helyen mutatja az ő metrikai principiumain alapuló javítások nagy számát. Az apparatus criticus egész teljességében áll rendelkezésünkre és a «*Disquisitiones criticae*», melyek a mű felét teszik, először veszik beható elemzés alá a phædrusi prosodiát, több helyen a fennálló véleményyt megingatják: így a 32. §. Lachmann teoriáját, a ki Lucretius kommentárjában az mondja: «*Communis poetarum tantum non omnium regula est, ne post vocabulum iambicum in vocalem desinens syllaba acuta ponatur, nisi cum hiatu.*» Havet szerint a latin költők a tonikus accentusra nem fektettek semmi súlyt. Így Havet azt hiszi, hogy Phædrusnál a kilencedik féláb sohasem rövid szótag (kivéve *in*, *ab*), ha a

*) A minap alakult «*Société des humanistes français*» gyűlésein számos, a classicus írók szövegkritikáját érdeklő dolgozatot olvasnak fel a philologusok.

három utolsó féllább egy szóból (mint *alteram, misericors*) vagy egy szóegységből (mint *quod petis*) áll. A «Disquisitiones» második része a kéziratok filatióját adja s azt is törekszik kimutatni, hány vers volt az archetypus mindegyik lapján. Minthogy a Pithœanus egyedüli a X. századból való kéziratunk, ez gyakran sok nehézséggel jár, de Havet-t a nehézségek nem riasztják vissza. A mesék chronológiáját is tárgyalja, valamint a költő életét és a Hervieux által oly nagy mértékben közzétett anyag alapján (Les Fabulistes latins) e mesék középkori paraphrasisairól is mond egyet-mást. Mind oly kérdések, melyek Christ és nagy tanítványa Lessing óta a Phædrus tudós kiadóit is foglalkoztatják.

Ezen kritikai kiadáson alapszik Havet az iskolák számára készült Phædrusa, melyről Finály ur szolt minap a Közlönyben. Ne csodáljuk annyira, hogy ezt a kötetet a kiadók a mi folyóiratunknak is megküldték! Finály ur biztosítvalehet, hogy nem a Hachette-czég fedezte fel a Közlönt. Havet, a ki több éven át a «Revue de philologie» szerkesztője volt (mely folyóirat évenként «Revue des revues» című mellékletén a Közlöny ókori tartalmú czikkeinek analysisét adja), a ki több magyar philologust személyesen ismer, bizonyára maga volt az, a ki e példánnyal kedveskedett.

A «Notices et Extraits de la Bibl. nationale et autres Bibliothèques» XXXV. kötetében jelent meg: *Un nouveau texte des Traité d'arpentage et de géometrie d'Epaphroditus et de Vitruvius Rufus, publié d'après le manuscrit latin 13084 de la Bibl. royale de Munich, par Victor Mortet avec une introduction de P. Tannery* (44 l. két hasonmás). Az ókori geometria művelőinek szol. A Boëtiusnak és a Gerbert-nek tulajdonított, a középkorban általánosan elterjedett compilatiók forrásairól szol. A kiadatlan lapok a wolfenbütteli Arcerianus kodexet kiegészítik. Tannery, a Diophantus kiadója, az ókori szám- és mértan terén első rendű tekintély, az előszóban a kiadott lapok fontosságát fejtegeti.

A Havet és Mortet kiadásai után alig jelezhetünk valami fontosabb kritikai munkát. F. Plessis, az Ecole normale tanára, kinek Propertius-ról szóló thesise jó munka, de a ki most poetai és regényírói hajlamainak engedve, inkább a «Revue des deux mondes»-ba, mint a tudományos folyóiratokba szokott írni, *Calvus, édition complète des fragments et des témoignages; étude biographique et littéraire* (106 l.) című közleménye egy tíz évvel ezelőtt megjelent opusculum némileg javított kiadása, melyhez a szerző egyik tanítványának, *Poirot*, értekezését Cicero polemiájáról az atticistákkal csatolta.

Valamivel behatóbb *Lafaye*, a Sorbonne tanárának *Statiana* (78 l.) cz. füzete, mely az oly sok nyelvtani, tárgyi és metrikai nehézségeket nyújtó *Silvae* első könyvével foglalkozik. Statius e munkája jelenleg a «licence» programján áll, s így Lafaye jó szolgálatot tett a tanulóknak ezen francia nyelven először megjelent kommentárjával, a hol néhány

jó kritikai jegyzetet és javítást is találunk. A szerző archæologiai ismeretei is jól szolgálták e magyarázatokban.

Az «Ecole des hautes études» kiadványaiban (109. füzet) jelent meg *Jean Dianu : Tite-Live. Etude et collation du manuscrit 5726 de la Bibliothèque nationale* (105 l.) cz. tanulmánya, mely a Thuaneus codex egyszerű collatiója a Madvig második kiadásával. E kéziratot először Gronovius említi, de valószínűleg nem látta. A jobb kéziratok közé tartozik és az első dekas 6—10 könyvét tartalmazza. (V. ö. Frigell, *Livianorum librorum primæ decadis emendandæ ratio*, Upsala, 1875.)

A kiválóbb iskolai kiadások közt jelezzük :

M. Tullii Ciceronis Laelius de Amicitia (127 l.) *Pascal Monet* kiadásában, mely gyarló stilusa dacára, a szövegkritikai jegyzetekben és a bevezetésben sok használható anyagot nyújt. — *Morceaux choisis tires des Traités de Rhétorique de Cicéron, par Emile Thomas* (XXXI—494 l.), a melyben a lille-i tanár a Rhet. ad Herennium eredetiségének kérdését is tanulmányozza. Minden mű kivonata előtt beható bevezetést, továbbá egy rhetorikai és történeti indexet találunk.

Paul Thomas, Sénèque. Morceaux choisis extraits des Lettres à Lucilius et des traités de morale (296 l.) cz. tankönyve, tudós munka. Thomas Bruxelles-ben egy fontos Seneca-kéziratot fedezett fel és a belgiumi akadémiában többször olvasott fel beható kritikai értekezéseket ezen íróról. Bevezetése kitűnő, különösen a 25. lap, melyet Seneca nyelvezetének és stílusának szentel. A függelék 12 lapja, mely a kritikai jegyzeteket tartalmazza, több elfogadható conjecturát nyújt.

René Pichon, a latin irodalomtörténet szerzője, e vaskos kötetben *P. Cornelii Taciti, De vita et moribus Julii Agricolaë liber* (176 l.) czím alatt egy jó iskolai könyvet adott, de melyben nagyon is sok magyarázatot közöl, még pedig feleslegest. A bevezetés szépen adja elő Tacitus politikai nézeteit és jól ismerteti Agricola jellemét. Az itteni szokás szerint a nyelvtani sajátságok szép rendben a könyv elején foglalnak helyet, úgy hogy tanár és tanuló az illető író kis nyelvtanát összegezve találja.

Denifle és Chatelain a párisi egyetem Cartulariumának kitűnő kiadói «*Inventarium cod. manuscript. capituli Dertusensis*» (61 l.) cz. alatt a Tortosában — Catalonia tartományában — őrzött 147 latin kéziratnak szakszerű katalógusát adták. A hatodik szám alatt említett unicum. Ez Raymond Martin predicator commentárja az Apostolok symbolumáról.

Chatelain, Paleographie des classiques tizenkettedik füzetében (151—165 lap.), Martialis, Lucanus, Statius, Valerius Flaccus és Phædrus kodexeiből ad mutatóványokat, melyeket a tudós és szerény szerző a párisi, montpellier-i, londoni, brüsseli, leydeni, berni, szt.-gallen, bo-

roszlói, bécsi és római könyvtárakban őrzött legkiválóbb kéziratokból vett. E költséges munka fedezésére az «Académie des Inscriptions» a szerzőnek a Jean Reynaud díjat (20,000 frank) ítélte oda.

A minap elhunyt *Le Blant*, ki sok éven át a római francia iskola igazgatója volt — jelenleg abbé Duchesne foglalja el ezen állást, a mi azt mutatja, hogy a radikális politika a tudományos intézetek vezetésének nem árt — *750 inscriptions de pierres gravées inédites ou peu connues* cz. akadémiái értekezésében fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte a vájt kövek rövid, de gyakran nehezen érthető feliratait. E feliratok keleti és görög befolyást mutatnak, de néha a vésők már nem értették az idegen jeleket és valódi abracadabrákat készítettek, a honnan az abraxas elnevezés is; így például «Andromeda cum crinibus sparsis»-ből lett egy dromedár kuszált hajjal. Nagy szolgálatot tett *Le Blant* e ritka feliratok közlésével azoknak is, kik a különböző lapidariumokat, a kövek bűbajos hatásáról írt könyveket, kutatják. Ezek corpusát most F. de Mély az akadémia segítségével adja ki, s a keleti lapidariumokkal már végzett, most a görög és római művekre kerül majd a sor. — *Le Blant* a feliratokat üdvözlések, szerelmi mottók, amülettek, keresztény feliratok és tulajdonnevek rovata szerint osztályozta.

A fordítások közt *Ulysse de Séguier Oeuvres complètes d'Horace* traduites vers pour vers et dans la mesure correspondante avec une préface de A. Pons (385 l.) fényes kiállítású kötete említendő, mely elég nagy ritkaság itt, a hol az idegen költőket mindig prózában fordítják. De ez a fordítás, daczára csínosságának nem üti meg mindenütt a mértéket.

A Colin-czég *Puges choisies* cz. gyűjteményében, a melyben eddig csak a francia írók szerepelnek, *Paul Monceaux*, az afrikai latin írók tudós buvára *Cicero*-ból adott szemelvényeket jó francia fordításban.

Ausoniusból, a galliai latin költők műveiből, *E. Ducoté* kis kötete: *Ausone, Poèmes divers* (186 l.) prózai fordításban ad anthológiát; az epigrammákból, epitaphiumokból, ephemeridesből, idyllekből és levelekből találunk itt sikerült fordításokat.

André Lavertujon, a Gironde senatora, egy szép kötetben *La Chronique de Sulpice-Sévère* cz. alatt a római historikus egy nagyszabású fordítását kezdte meg, melynek öt kötete lesz. Az első a bevezetésen kívül, melyben Sulpicius életét és iratait s mesterének toursi Szt-Mártonnak befolyását vázolja, a chronika első részét adja.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁ CZ.

CHAMISSO «FORTUNATUS»-A.

A mióta — mint tisztelt olvasóim talán még emlékeznek — e Közlöny II. pótkötetében (335. l.) «A Fortunatus-mese az irodalomban» című tanulmányom megjelent, kétszer volt már szerencsém a kérdéshez hozzá szólni: első esetben ¹⁾ egy német hasonló tárgyú könyvet, a másik esetben ²⁾ francia tanulmányutam eredményeit ismertetve. Csakhogy a jó pap holtig tanul, s a tudomány adatait, melyeket családi levéltárak rejtegetnek, nem lehet megálmodni. Így történt, hogy a Sauer szerkesztette «Deutsche Litteraturdenkmale» 54—55. füzeté első értekezésem egy állítását alaposan megczáfolta.

1890-ben megjelent értekezésemben ugyanis ezt írtam: «*Epikai* költeményt akart e tárgyról írni egy francia eredetű német költő is, Chamisso Adalbert, de csak *egy pár versszakot* írt meg s abba hagyta».

A családi levéltár pedig ezenközben rejtegetett *egy félig kész drámát* az ifjú Chamisso tollából, melyet most *Kossmann* a kézirat alapján Sauer vállalatában kiadott. Ezzel az eddiglen ismeretlen Fortunatus dráma-törredékkel akarok foglalkozni, beállítva őt az irodalmi áramlatokba, melyekben e mese különböző feldolgozásai általában szerepet játszottak.

I,

A fiatal Chamisso lelkében harc folyt ezidétt: költő legyen-e vagy maradjon meg katonának? Tieck és a Schlegel testvérek, Voss és Fouqué barátsága elhatározó erővel hatott reá. Poétikai tanulmányait és nyelvi gyakorlatait kétszeres szorgalommal űzte, mikor 1805-ben a háborúba indultak. Lelki harcrai a táborozás egész folyamán üldözték, s mindjobban megerősödött benne az elhatározás, hogy beadja lemondását, folytatja tanulmányait, költő lesz.

Nagyon természetes, hogy egészen a német romantikusok tanítványa; lírai versei és egyéb poetikus kísérletei azok szellemében készültek. Barátai és környezete a romantikus iskola vezéremberei voltak, s lelki harcrai, képzelgésai, álmadozásai, nyelvi gyakorlatai s költői célzatai mind romantikus hatás alá kerültek.

Különösen Tieckért rajongott, az egyéniségeért s a költői erejeért egyazon mértékben, osztozkodott a formával való harcában, új poetikai műformák hajszolásában, izlésében és æsthetikai elveiben, utánozta verselését, követte a középkori költészet bálványozásában, miként Uhland és Schlegel, Fouqué és Novalis. 1806 elején borús képzelődé-

¹⁾ Egy. Phil. Közlöny 1894. p. 390.

²⁾ U. o. 1893. p. 285.

sekbe elmerülve, álmodozott és mit sem alkotott, az idő pedig telt, telt egyre. Belemerült az ezeregyék olvasásába, s képzeletét a tündéri, a csodás, a meseszerű foglalkoztatta csupán. Várta lemondó levelére a választ, mialatt álmaiban költői phantasmagoriák és csapongó szeszély mesés alakjai szövődtek egybe. Juliusban megjött a várva várt válasz, mely a háború tartamára nem fogadta el a lemondást.

Ezt a csapást, mert ő annak érezte, Fouquéval való szorosabb barátkozása enyhítette csupán, mivel ez időben gyakrabban találkozott, s a ki őt egy nagyobb költői alkotásra buzdította. E buzdítás és lábsérüléséből kifolyó hosszabb otthontartózkodása elhatározó befolyással volt reá, s mivel a véletlen a Fortunatus-népkönyvet juttatta kezei közé: Tieck *Oktavianus*ának mintájára egy Fortunatus-dráma megírásához fogott.

Eleinte nagy lelkesedéssel dolgozott művén. Augusztus 22-én kezdett az első dialogus megírásához, tizennégy nap múlva 800, október 22-én 1758 vers volt kész, az egyes jeleneteket nem egymásutánban, hanem költői hangulatának megfelelően romantikus összevisszában írta meg. Mint Kossmann tudósít, először az I., II., XI., azután pedig a következő jeleneteket írta: XIII., XIV., XVI., XVII. 1—105., IV., XII., IX., XV., VII., III., VIII., V., X., VI., XVIII., XVII. 105—111., XIX., XX., XXI. Kéziratában sem a jeleneteket, annál kevésbé a felvonásokat nem különítette el, úgy látszik ez későbbi átdolgozás feladata lett volna. Maga a munka, a mint az előttünk áll, az első vázlat kezdetszerűségének hatását teszi ránk. laikus ember előtt merőben érthetetlen chaos, melyet tehát egy pillanatig sem szabad kész munkának tartani s mint ilyet megbírálni. Az ítéletmondó feladata a maga phantasiájával rekonstruálni a kész művet, de ebben a munkájában nagy segítő társa Chamisso egész költői működése, alkotó tehetségének ereje, s korának és külső viszonyainak komoly számbavétele. A félig kész házat látjuk itt, deszkaalkotmányával együtt. Leszedni az állványokat, czölöpöket és képzeletben felépíteni a palotát s csak azután megítélni: ime ez a bíráló feladata.

Mert Chamisso nem fejezte be művét, töredékben hagyta, s hallgatott róla mindvégig. Vajjon miért? mi okból?

Fouquéval való beszélgetéseiben kifejtette Chamisso drámaideálját, a drámáét, melyben a tragikus alakok a komikumba csapnak át, s viszont a komikusok a tragikusba. Shakespeare és a német bábjátékokban ennek az ideálnak sugarai — szerinte — fel-felcsillogtak.

Ime a romantikus dráma ideálja, a mint azt Tieck és Schlegel oly gyakran kifejtették, benne van a romantikus irónia zavaros fogalma, a «tragikomédia» zagyva ideája, s főképp Tieck költői gyakorlatának æsthetikai értelmezése. Ezt a zavaros alap gondolatot már eleve elítél-

hetjük s az eredmény minden kétséget kizárólag be is bizonyítja, hogy hiszen maga Tieck sem volt tisztában azzal, hogy tulajdonképpen mit akar, hogyan is tudhatta volna fiatal utánczója Chamisso? Nagy szavakat szerettek hangoztatni, melyek önmagukban jól hangzottak, de vagy nem volt elég tehetségük a nagy czélok elérésére, vagy pedig — s higyük el inkább ezt! — a czélok elérése egyszerűen lehetetlenség volt, még pedig azért, mert a cél volt a képtelenség, s nem a tehetség tehetetlen. Hiszen minden furcsaság, bizarr és nevetségesre hajló curiosum ellenére, Tieck minden alkotásának vannak egyes fénypontjai, melyek még az élére állított helyzetekben is elemi erővel szerzőjük tehetségére vallanak. De az egésznek összehatása — szármalmas. Drámából, melyben nincs emberi érdeklődést lekötő egységes cselekmény, egységes hangulattal és egységes compositióval, a legragyogóbb költői tehetség sem tud igazi drámát alkotni, mert ez a dráma alaptörvénye, mert ez benne rejlik a figyelem psycho-physiologiai magyarázatában, alapszik azon a törvényen, hogy az agyvelő működése egy képzetsor sokáig tartó lefolyása alatt intensiv erejével alábbhagy ugyan, de rövid pihenés után fokozott erővel növekedik, mert az érdeklődés, ha fel van keltve, új erőt kölcsönöz. Ha pedig a képzetsor, szeszélytől üzetve, folyton változik, mint a hogy a romantikus drámákban minden jelenet más-más kaland, az érdeklődés nem tud állandósulni, mert fejlődésében fojtják meg, a képzetek nem tudnak hangulatokat kelteni, mert hangulatfejlődés közepett terelődnek másfelé, s a szeszély költészete ez okból vált unalmassá, mert csak fáraszt!

S épen ezeket a szellemkínzó, képzeletgyötrő szellemi tornajátékokat imádták a romantikusok. Nagyon jellemző a fiatal Hebbel egy szava Chamissóról, mondván: «Szelid, szeretetreméltó ember volt, de nagyon szerette a háthorzongató csodás történeteket». Hoffmann egyénisége hasonlóképpen igen szelid alaptermészetű volt, s ő maga szintén csodás és borzasztó mesék alkotásában gyönyörködött. Angol tanítványa Poe Edgar is melancholikus lélek volt, de rajongott a hihetetlen históriáért. Ez már a kor levegőjében volt.

Ez volt az oka annak, hogy a Fortunatus-meséhez nyult, még pedig annak a másik részéhez, nem úgy mint mestere Tieck, a ki nem tudván harmoniába hozni Fortunatusnak és fiainak egymással semminemű összefüggésben sem levő történetét, feldolgozta mind a kettőt egy-egy külön-külön drámában. A tárgy e kölső egységét Chamisso meg akarta őrizni s teljesen mellőzte Fortunatus kalandjait, s csak fiainak, főképp Andolosiának kalandjaira szorítkozott, annál is inkább, mert varázsdráma megírására ez jóval alkalmasabb volt. Már pedig ő is varázsdramát akart írni, Tieck *Oktavianus*-ának mintájára, a ki meg, tudvalevőleg, az olasz Gozzi utánczója volt.

E varázsdramákról idézett értekezésemben szólottam már, elmondva, hogy tulajdonkép egy önmagának ellenmondó fogalom, mert a meseszerű dráma sem mese, sem dráma. A dráma pontos indokolást követel, a mese feloldja magát ez alól. A dráma távlatot és testet hoz be abba, a mi mint mese árnyak, távlat és testi dimensiók nélkül levőnek akar látszani. S így a dráma a mesét, a mese a drámát semmisíti meg. A motivumok, a hangulat, a forma egysége elvész és el vele a dráma is.

Chamisso ilyen Tieck-féle varázsdramát akart írni, de mint mondtam, abbahagyta. Aesthetikai belátásból? Semmi esetre. Ő ezek képzelenségét nem látta be soha. Izlését nem sértette, sőt ellenkezőleg, teljesen kielégítette. Abba hagyta, mert munkáján — külső körülményeinél fogva — igen lassan dolgozott, míglen egy szép napon megjelent Tieck Fortunatusa. Éppen tíz esztendővel később, hogy Chamisso a maga drámájába hozzákezdett. Ezalatt ő elhagyta hazáját, francia földre menekült, Párisban élt, hol Madame Staëlt fordítja és Schlegel Vilmos mellett a második amaroso szerepét játszva, abbahagyja táborozás alatt megkezdett művét, s francia vígjátékokat fordít a német színpad számára. Ugyanebben az időben kezd Chamisso új tervének, a növénytan alapos tanulmányozásának kiviteléhez, visszatér Berlinbe, s ott mint egyetemi hallgató, majd mint a botanika alapos művelője, egészen komoly tanulmányokra fordítja idejét. 1813-ban megírja még *Schlemilj*-jét, melyben a soha ki nem fogyó erszény szerepet játszott, így használva fel a Fortunatus-mese ismeretét. Mikor aztán Tieck drámája is megjelent, Chamisso teljesen felhagyott a tervvel, hogy drámáját befejezze. Mindössze egy párverset adott ki (IV. jelenet), s ebből azt lehetett következtetni, hogy *epikai* költeményt akart írni, *drámai* töredéke azonban most, megalkotása után kilenczven évvel, megjelent, de pusztán irodalomtörténeti szempontból szabad róla beszélni, mert drámai értéke, annál is inkább, mert igen kezdetleges vázlat, igen csekély.

II.

Chamisso a Fortunatus-népkönyvön kívül, akárcsak mestere Tieck, sokat merített phantasiájából is, de a külső egységre való törekvésen kívül nem tudott a mesének *symbolicus* mélységet adni. Mikor 1806-ban belekezd a darabjába, nem volt még kész a tárgy alapformáival sem. «Bis zum Grundstein habe ich aber noch nicht gebaut, — o wäre ich so weit nur» — írja barátjainak, s ez a szeszélyes könnyelműség, melylyel a kidolgozásba belekezdett, mielőtt az alapkörvonalokkal tisztában lett volna, meg is boszulta magát. Később egyre mélyített rajta, de már látszott, hogy hasztalanul.

Romantikus tragikomédiát akart írni, tragikus véget komikus mozzanatokkal. Andolosia könnyelműségének komikus felsüléseit rajzolja, tragikus véghatásra törve, nevetségessé válás és igaz alapérzés alapján. Ezt a kaotikus véghatást aligha fejezhette volna ki, a meglevő töredékek legalább ezt bizonyítják, élesen és tisztán semmi esetre. Egyébként is oly cél ez, mely költőnek sohasem sikerült, a műformák törvényeit nem lehet kijátszani, az ilyen összebogozó eljárás tiszta véghatással sohasem társul.

A népkönyv volt a főforrása. Andolosia, apja halála után, kalandvágtyól üzetve, rábeszéli komoly és csöndes természetű testvérét Ampedot, adja át neki apjuk egyik örökét, a soha ki nem fogyó erszényt, tartsa meg a láthatatlanná tevő repülő süveget, s hagyja őt elutazni, ki, a nagyvilágba, szerencsét próbálni. Hasztalan minden lebeszélés, bátyjára, az apáté és a királyé, Andolosia elindul. Londonba érkezik, hol részt vesz a tornajátékon, győz és feltűnést kelt gazdagságával.

Ez felkelti a király kíváncsiságát, s minthogy tanácsnoka tanácsatlan, leányát kéri fel, hogy tudja ki Andolosia titkát. Szerelmi mámorban elfecsegi titkát jó Andolosia, elaltatják és a szép Agrippina megfosztja erszényétől. Elbocsátja szolgáit és hazagyalogol Famagusztaiba, hol elloppja bátyjától a láthatatlanná tevő bűvös süveget, Velenczében ékszereket lop, s mint ékszerárus belopódzik Agrippinához, magával viszi egy sivatagba. Elég ügyetlen, hogy a leánynál hagyja a bűvös süveget, mialatt fura mászik, hogy a szomszéd királyleánynak almát opjon. Az elsőhajtja magát, hogy szeretne otthol lenni, s menten haza kerül. Andolosia a sivatagban marad, megkóstolja az almát, ettől szárvanő, a remete megmutatja neki azt az almafát, melynek gyümölcse a szarvakat elmulasztja, s e két bűvös gyümölcscsel Londonba kerül, ismét elrabolja Agrippinát, de ekkor óvatosabb s a leányt bezárja egy kolostorba.

Ez a töredék vázlata, mely nagyjából — sokhelyt szószerint — egészen a népkönyv alapján készült, mintegy XXI jelenetben. Felvonásra osztásról szó sem lehet. A helyszín az egyes jelenetekkel minduntalan változik. A esodás elem diadalt ül. A színpadon repülnek, átváltoznak, s főképp szavalnak. A romantikus szeszély tombol e kísérletben!

Képzete apróbb változtatásokban (l. Kossmann bevezetését 24. 29. 31. l.), de nem egységesítő vagy alakító erejében nyilatkozik meg. Egy pár új alakot teremt, mint teszem az angol királyi udvar ünnepén, az összesereglett lovagokat, kik közül az egyik, bár legyőzött, Andolosia iránt élénk rokonszenvet érez. De ez a barátság semmiféle szerepet nem játszik a darab későbbi folyamán.

Változtatásai nagyrészt — kihagyásokból állanak. Kihagyja An-

dolosia vándorlásait, a londoni ékszereladás jeleneteit, Andolosiának egyéb átöltözködéseit (Tieck darabjának ezek a legszellemesebb részei). Egyhelyt etikai mélységre akadunk épp azáltal, hogy a népkönyv egy indítékát elhagyja. Andolosia ugyanis mikor mámoros álmából felébredve rájön, hogy bűvös erszényét ellopták tőle, önmagát vádolja — a népkönyv szerint — mert nem hallgatott az apai tanácsra, s elmondta titkát. Chamisso Andolosiátja önvád helyett vigaszt talál a maga lelkének naiv tisztaságában, vigaszt Agrippina iránt érzett szerelmében, melyben csalódhatott, de éppen azért ártatlannak is érzi magát.

Ob mir verödet ist die Welt, die Freude hin,
Und nimmer Hoffnung scheint, bleibt mir dieses doch
Zu achten mich, dass ich ein Thor, ein schlechter nicht
In meinem Wahn war . . . .

Sajnos azonban, a rákövetkező jelenetben elejti ezt a motívumot, mert — túlságosan ragaszkodva a népkönyvhöz — a bátyja előtt az apai parancs megszegésével hozakodik elő. Valószínű azonban, hogy ezt a sort a költő később kihúzta volna, mert az előbbi jelenetet később írta. Ennek kapcsán szólhatunk mindjárt Chamisso jellemeiről, *Andolosiáról* első sorban, mert a többinek rajzában szorosan ragaszkodott a népkönyvhöz. Andolosiában a fiatal Chamisso lírai felhevülése gyakran hatásosan szólal meg. A szerelmi lángot, a fel-fellobbanást, a képzelődés erejét, báját és színes voltát ki kell emelnünk kétségkívül. Ezek a darabnak legszebb helyei és szerencsésen jellemzik a lobbanékony fiatal lovagot, a ki kalandokra vadászva útnak indul, gondtalanul, mert hatalom, a pénz hatalma és testi ügyessége áll oldala mellett. Kedvesség és jókedv, melancholia és érzelmesség, szeretetreméltóság és szellem a tulajdonai, s ezeket a vonásokat igaz színeiben tudja a költő rajzolni. Ezért szólottunk volt a darab drámai értéktelenségéről, mert költői becsét nem tagadhatjuk. Miként mestere Tieck, úgy Chamisso is gyenge a drámaírásban, de tőle sem szabad elismerésünket megvonni költői felindülésének színes virágaiért. Ezek a kék virágok a legképtelenebb helyzetekben is illatoznak, s nem egyszer igaz költői hatást tudnak előidézni. A forma, melyben dolgoznak, képtelen voltánál fogva, sikertelenné tette fáradozásait, de tehetségük ereje ki-kicsillan s hat. Varázsdramát írni lehetetlen, de poetikus gondolatokat, igaz lírai lángot és költői szólamokat gyakran találunk műveikben. Ez a félbemaradottság szomorú hatást gyakorol az irodalom barátaira, kik néha-néha betévednek ebbe az irodalmi temetőbe, hol a nagy akarások és meddőben maradt kísérletek aluszszák örök álmaikat. Elősegíti ezt jeles tulajdonságaik túlzásba vitele is, a költői dictio gyakran merő szószaporítás, hideg csinált virágokat vegyítenek az élővirágokból álló koszorúba, ezek

aztán elhervasztják a többit is s elfojtják illatukat. Chamissonál is gyakran találkozunk ezekkel a hamis virágokkal, melyek szintelenek és illat nélkül valók, s az igaz hangulatokat is meghamisítják. Minden nyelvi bája mellett Chamisso harcban állott a nyelvvel, s bár gyakran diadalt ült rajta, nem egyszer elbukik. Verselése — éppen Fortunatus-töredékében — mintha versenyre akarna kelni mesterével, Tieck-kel, sokszor csak úgy ontja a színeket, könnyed és graciosus, simul a tartalomhoz, ölelkezik véle és csalogatja, magához kapja és szinte egybeolvad véle. Csak a XXI. jelenetre hivatkozom, Andolosia és Agrippina vitájára, hol ünnepélyes trimeterek olvadnak bele az anapæstikus dimeterbe, kitűnően fejezve ki a pathetikusan lendületes tartalmat. S milyen kedves az ösmert *Katzennatur* című verse, mely költeményei közt külön is megjelent, el nem árulva, hogy e versike Fortunatus-drámájának X. jelenete. E mese Lafontaine «Le cochet, le chat et le souriceau»-jának hatása alatt készült. Kossmann ügyesen kimutatja Chamisso *Katzennatur*-jának a költő saját francia fordításában Lafontaine-nel egyező kifejezéseit. De a ragyogó verselés, a nyelvi szépségek külön megemlést érdemelnek. A londoni udvari ünnepélyen a köszönetmondások kissé hideg szóvirágai közt is fel-felcsillog nem egy poetikus gondolat, maga a verselés, a rímek csillogó játéka teljes elismerésre tarthat igényt.

Ebben, mint említém, Tieck hatása alatt áll, kinek egy sonettjét (az *Oktavianusból*) át is veszi. Sajnos, követi mesterét a romantikus extravagantiákban is, melyek komikus hatásra vadásznak, de kacszaj helyett szánakozó mosolyt keltenek ép izlésű emberben. A XVI. jelenetben ugyanis, mikor Andolosia a fura kúszva észreveszi Agrippina eltűnését, siralmas panaszba tör ki, fájdalmában elájul, leesik a fáról s a sonett, befejező sorait — a *sugó* szájába adja a költő! Ez az úgynevezett romantikus ironia nevetséges elfajzása, a milyenekre a romantika virágzásában gyakran bukkanunk.

A csodás elem képtelenségeit, a varázsdráma formája még megmagyarázza, ha nem is menti, de a belső egység hiányát, a jellemfejlés szigorú törvényeinek mellőzését, az össze-visszat és a chaost — nem magyarázza meg semmi, ez egy nagy tévedése a romantikusok egész iskolájának, melynek áldozatul esett Chamisso költészete is.

Pedig ez a költői tehetség megérdemelte volna, hogy igazabb példákön fejlődve, jelentősebb alkotásokban nyilatkozzék meg. Ez a drámai töredéke — jó hogy töredék maradt. Ha elképzeljük, mint kidolgozott, bevégzett egész — nem nyert volna benne az irodalom igaz és jelentős költői alkotást.

Dr. LÁZÁR BÉLA.

EURIPIDES ALKESTISE.

(Folytatás.)

A szláv népeknél Szeberényi közlése szerint ugyan ez a motívum fordul elő, de itt fogságból való kimentésről van szó. A mátká kötelet vesz, belopja a börtönbe és azt izeni, hogy ha nem elég, a haját is oda köti; ha ez sem elég, a vállát is aláartja, hogy kiszabaduljon az ő Jancsija, kit a börtönbe az vitt, mert a tehene egy urasági pávát eltaposott.

Szigetlakóknál, így Sziciliában, Irlandban, a baleari szigeteken kalózkézre került leányt atya, anya, testvér nem hajlandó kiváltani, de kiváltja a mátká vagy a férj. Egy sziráki gyönyörű románczban, melynek címe: *Megölték a legényt*, atya, anya hiába költi, de a halott nem hallja; a mátká hangját meghallja:

— Eltemetel-e hát	— Leszakajtol-e hát
Valami gödörbe?	Valami helyébe?
— Eltemetlek, barna rózsám,	— Leszakajtlak, édes rózsám,
Virágos kertembe.	Piros rózsá helyébe.

De még jobban talál a mi Alkestis-mesénkkel az a népmese, mely a Magyar Nyelvőr 1887. folyamában jelent meg (X, 479 l.). *Egy esztendő's fiúról* a címe.

Egy ifju nőül vett egy 20 esztendő's leányt. Rövid idővel a menyegző után azonban az ifju meghalt és eltemették. A koporsó minden éjjel kiugrik a földből. Meglátja egy juhász és oda megy. Erre megnyílik a koporsó fedele, a halott kijön a koporsóból és azt mondja a juhásznak, hogy küldje oda másnap éjjelre az apját. Mikor az atya a mondott időben megjelen, nyílik a koporsó. A halott megszólítja az atyját, ha eljön-e vele? «Elmegyek édes fiam» — feleli az apa. Erre felülnek a koporsóra és felmennek az égbe. Itt azt kérdi az isten az atyától, hogy meghal-e a fiáért? Midőn ez igenlőleg válaszol, az isten vesz egy kést, hogy azt az apába üsse. De az meghátrál. «Menj el te ember — feleli az isten — mert látom, hogy nem akarsz a fiadért meghalni.» Ekkor ismét felülnek a koporsóra, a fia visszamegy a sírba, az apa pedig haza tér. Ugyanez ismétlődik, midőn másnap éjjel az anya megy a sírhoz. Harmadik éjjel a meghalt ifju fiatal hitvese jön a sírhoz. Felmennek az égbe. Az isten őt is megkérdezi, hogy meghal-e az uráért? «Szívesen meghalok az uramért» — feleli az. Az isten erre az asszony szívébe vágja a kést, de az nem hátrál meg. Az asszony azonban életben maradt, mert az Úr kihuzván szívéből a kést, a sebhely azonnal összeforrott. Az isten visszaadja a meghalt ifjunak is az életét, mindketten haza mennek és még sokáig boldogan élnek.

E magyar népmesét *Vende N. Ernő* párhuzamba állítja a német *Szegény Henrik* meséjével, mely tárgyát képezi Hartmann von Aue *Der arme Heinrich* című megható szép költeményének és egyszersmind alapjául szolgált Longfellow *Arany legendájának*.*)

E költeményekről fogok szólni bevezetésem harmadik részében. Most a mythos plasztikai felfogását tárgyalom, mert az a számos plasztikai mű, mely Alkestis regéjét dolgozta föl, csak megerősít azon meggyőződésünkben, hogy itt a *hitvesi hűség* megörökítésére vonatkozó és nem symbolikus meséről: nem voltaképi mythosról van szó.

3. Az *Admetos-Alkestis* monda számos alakban nyert plasztikai kifejezést.

Dissel értekezésének ez képezi értékesebb részét. Alkestis megkérését és hazavitelét ábrázolta az az amyklai trón domborműve, melyről fenebb már szólottunk, melyet a magnesai Bathykses alkotott. Egy a második századból fenmaradt római sír domborművén Brunn felfogásával szemben *Distel* Admetos leánykérését és Alkestis hazavitelét látja ábrázolva és érvelése helyesen elfogadható. E domborművön jobb oldalon ül egy előkelő férfi, királyi pálczával kezében. Előtte áll egy ifju chlamysban övvel és lándzsával. A királyra néz és jobbjával egy fogatra mutat, mely balról jön. E fogatban az oroszlán és vadkan. Rajta egy alak, kiben Artemis felismerhető, a vadkan mellett áll Apolló: a fogat mögött egy felnyílt kapu jelzi, hogy a fogat épen most robogott be. A király mellett áll egy elfátyolozott női alak. Nyilván látszik, hogy Admetos és Pelias a két főalak és e cselekvény világosan Alkestis megkérésére vonatkozik. Brunn hajlandó volt az ülő alakban Plutót ismerni föl.

Egy etrusk gyűrűn is előfordul e fogat, mely előtt azonban egy női alak halad, kezében egy ággal; de ezenkívül a gyűrű kövének szélén egy csillag, alján egy növény látható. A fogaton a gyeplőt egy álló férfi alak tartja. Helyesen értelmezi *Dissel* e jelenetet egyszerűen a nap fölkelte. A fogaton hajt a napisten; előtte halad Aurora: a csillag jelzi az égboltot, a növény a földet.

De sokkal fontosabb és sokkal számosabb alakban fordul elő az Alkestis halála és Hadesből való visszatérése. Képzeltetni, hogy a sír költészete megragadja a mythost; a sír emellett kedvelt motivumává vált, mert hiszen még a jövő élet sejtelme is megcsillan a megható jelenetben.

E jelenetet négy sarkophagon találni. Egyiket Ostiában találták és ma a Vaticanban foglal helyet, a második a Saint-Aignan kastélyban.

*) A Beteg Henrik, költői elbeszélés a XIII. századból, írta Hartmann von Aue, középfelnémetből fordította Vende Ernő. Budapest, 1892. Tanulmányát l. a 49—64. lapokon.

Saint-Aignan pápai követ volt 1734-ben; Olaszországból franciaországi kastélyába vitette; a harmadik egy albanoi sarkophag; a negyedik egy sarkophag rajza a Codex *Pighianus*-ban. Messze vezetne, ha részletesen szólnék ez ábrázolatokról. Elég lesz az ostiai ábrázolást ismertetnem. Alkestis nyoszolyán fekszik, balfelé dülve. Balkarjára támaszkodik, míg jobbát látható erőlködéssel nyújtja a balról felé siető férfinak, kit chlamys fed, kezével kardmarkolatját fogja. A nyugágy előtt a zsámolyon a két gyermek, mint Euripides darabjában is látjuk, a kis fiu egy búsuló Eros formájában, a leány fölemelkedve érzelmesebb helyzetben. Az ágy fejénél egy szolganő látható, ki jajgatva emeli föl kezét, az ágy mögött egy nő hasonló felindult állapotban. Dissel ez alakban a dajkát látja, mit meggyőzően igazol az albani sarkophagon is a Codex *Pighianus*-on előforduló megfelelő nőalak, kiken a dajkák szokott hajviselése látható. Balról a kapun egy szakálas férfi lép be, bal kezében lándzsát tart, jobbában egy kötelet, egy ebet vezet. Admetos ez alak, ki épen vadászatról tér meg arra a szomorú hírre, hogy Alkestis az utolsóban van. Jobbra tőle menőfélben Apollo, kit föl lehet ismerni íjjáról, a mellette álló háromlábú asztalról, mely körül a pythiai kigyó tekerőzik. Hogy mennyire híven követi a plasztikus művész drámánk cselekvényét, Apollo e mozdulatából is kitűnik. Ugyanis Eur. Alkestisében itt a következő passus fordul elő:

ἐγὼ δὲ μὴ μίᾱσμα μ' ἐν δόμοις κίχῃ,
λαίπω μελάθρων τῶνδε φιλότατην στέγην. (22—23. v.)

Oly észrevételt fűz e jelenethez *Dissel*, melylyel elárulja, hogy a plasztikai művészet kifejezésbeli módszerét nem bírja megkülönböztetni a költészetétől. Ugyanis felhozza, hogy itt váratlan megérkezésről van szó, míg Euripidesnél Admetos korábban tudhatta neje közeli halálát. Ennek folytán egy Euripides utáni drámaköltőre véli e jelenetet visszavihetni. Ugyde a plastikában mint simultan művészetben távoli időközöket kellett közel hozni és symbolice kifejezni.

Másként fogja föl Petersen e jelenetet és az ebét vezető férfiuban egy szolgát lát, ki Admetost a delphibeli jósdához kísérte, hol Admetos a végzetes kijelentést nyerte. Petersent e magyarázatra egy pompeji falfestvény vezette, melyen csakugyan a delphibeli jóslatra van vonatkozás. E falfestvényt leírja *Helbig**) 1158. sz. alatt. E falfestvény Pompejiben a Casa del poeta-ban fordul elő; most a nápolyi múzeumban látható. E falfestvény kiválóan érdekes. — Egy nyoszolyán ül Admetos, szép ifju férfi, czombjaira vetve sötétbarna köpenye, melyen nyugszik

*) Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens. Beschrieben von Wolfgang Helbig. Lipese, 1868. p. 240.

kardja, Alkestis sárga chitonban, fehér bélésű zöld köpenyben, feje spártai hajdíszszel ékítve, mely mögött fátyol hull alá. Admetos jobbával egy táblára mutat, melyet egy zsámolyon előtte ülő ifju tart kezében. Alkestis elmélyedve néz maga elé, állát bal kezére támasztja. A nyoszolya mögött látszik Pheresnek és Admetos anyjának alakja. Jobbra egy *fal* felett emelkedik ki Apollo alakja, zöld nimbusszal, zöld chlamyisszal, jobb vállán a tegezzel, jobb kezében íjjal, mellette egy női alak, kiben a nász-nagyasszonyt látja Helbig, követve Petersen felfogását. Az írótablán görög betűk olvashatók.

Más falfestményen (leírja Helbig 1157. sz. a.), mely Herculanumból került a Bourbon-múzeumba, előfordul a *jóslat*ot tartalmazó tekercset tartó ifju. Dissel azt a megjegyzést teszi, hogy sem Euripidesnél, sem más forrásaiban e mythosnak e jóslatkérés nem fordul elő, mert az felesleges is, miután a nász szobájában talált *kígyók* azonnal érthetővé tették a balsorsot is. Apollo jelen volt annak elhárítására. Dissel az ostiai sarkophagon a következő három jelenet ábrázolását látja: 1. Admetos megtér a vadászból és megtudja a szomorú valót. 2. Siet a haldokló ágyához ennek végóhaját megtudni. 3. Alkestis meghal és Herakles fölvezeti az alvilágból. Ugyanis ez utóbbi mozzanatot fejezi ki a sarkophag jobb oldali része. Admetos mély bánattal megy Herakles elébe, ki neki jobbját nyújtja, míg balkarja az oroszlánkaczagányt és a buzogányt tartja. Kettőjük közt a pokol bejárata előtt a háromfejű kerberos. Jobbra Heraklest követi a lefátyolozott Alkestis ép abban a pillanatban, mikor a fátyolt le akarja kényszeríteni. Pluto a dombormű legszélső jobb szegletén királyi széken ül és oly mozdulatot tesz, mely éppen az Alkestis elbocsátásába való beleegyezést jelképezi. Jobb vállára támaszkodik Kora oly arczkifejezéssel, mely a kérlelő, az engesztelő föllépést jelzi. Háttérben a Moirák. Hogy ép e jelenetnél szerepelnek, azt Dissel igen helyesen igazolja Petersennel szemben. A többi sarkophag árnyalati eltéréssel ugyanezen jelenetet ábrázolja. A *saint-aignani* sarkophag csak előrehaladottabb állapotban tünteti föl az Admetos megérkezését, mert a nyugágyon fekvő Alkestist már holtan találja, ő pedig már élénkebb mozdulattal szorít kezét Heraklessel, mintha már hálát és köszönetet mondana, míg Herakles már távozóban van. Dissel e sarkophag domborművén már azt a jelenetet találja ábrázolva, mikor Admetos félrevonván a lefátyolozott Alkestis fátyolát -- fölismerte nejét. E dombormű alkotója nyomon követi Euripidest és ép azt a passust örökíti meg, mikor Herakles kijelenti, hogy az alvilág kiengesztelésére a *desecration*nak meg kell történnie.

Ἦρὶν ἂν θεοῖσι τοῖσι νεπτέροις
ἀπαρνίσσεται καὶ τρίτον μὲν φάος,

Egy firenzei (Palazzo Rinucciniben) domborművön igen finom felfogásra valló eltérés fordul elő. Két főrészt oszlik a cselekmény. Bau-

meister így értelmezi: Jobbra elfordult arczczal nyujt kezét Admetos a menyasszonyi fátyollal letakart Alkestisnek, jeléül a közeli válásnak; köztük Hymenaios lebecsátott fáklyával, megettök *Peitho* (Aphrodite helyettesítője), balról legszélül Herakles az oroszlán-kaczagányt tartva, kezén tartja a teljesen beburkolt Alkestist; köztük egy oszlopra támaszkodó ifju Hermes *ψυχοπομπός*. Érdekes mozzanat e domborművön, hogy Admetos elfordult arczczal balkezét nyujtja. *Dütsche*,¹⁾ ki legelőbb ismertette e domborművet, úgy értelmezi e mozzanatot, hogy a balkéz nyujtása a bekövetkező balsors előjele. Helyesen czáfolja meg *Dissel* azon észrevétellel, hogy ha a nász szerencsétlen kimenetelét akarta volna a szobrász ábrázolni: akkor inkább a meséhez híven a kígyókat ábrázolta volna, melyeket Admetos hálósobájában talált. *Dissel* ép az euripidesi Alkestis végjelenetét látja e domborművön megörökítve. Alkestist éppen visszahozta Herakles. Admetos csak vonakodva nyujt neki kezét Herakles unszolására. Ezért nyujt zavarában balkezét, ezért fordítja el arczát. A fáklyát lefelé fordító ifju nem Hymenaios, de Thanatos, kit felhív Hermes, hagyja el a színt, mert már nincs semmi hatalma. Magam annyival inkább a *Dissel* magyarázatához csatlakozom, mert látni, hogy az Euripides darabja képezte a legtöbb illustratio tárgyát. Euripides darabjának végső jelenete frappansul megfelel e plastikus alkotásnak. Hogy Euripides bele nyult a népmesébe és onnét e gyöngyöt az ő emelkedett bölcselmi felfogásának keretébe foglalta, az a mély hatás is bizonyítja, melyet a plastikára tett. A kételkedő, a pessimista, a nőgyűlölőnek hirdetett költő: a hit, a bizalom és a nő apotheosisának költőjévé emelkedik e darabjában, melynek voltaképi értéke felől annyi elítélő hang nyilatkozott.

II. Euripides felfogása.

Wilamowitz-Moellendorff igen helyesen adja meg a szempontot, melyből a philologusnak egy költő művét megítélnie kell: «Az egyes dráma — így szól²⁾ — csak egy mozzanata egy gazdag költői életnek. Az egyes költő csak egyik személy népe történetének nagy drámájában. Ebbe kell őt belehelyezni, hogy valódi világítást nyerjen és adjon. *Götz* 1772, *Natürliche Tochter* 1803: tudjuk, mit értünk e számok alatt, mennyit kell ismernünk úgy a költő, mint korának történetétől, hogy mindkét nagyszabású művet valóban megértsük. Vajjon másként van-e, ha mondjuk: *Medeia* 431, *Orestes* 408». Tökéletesen igaza van Wilamowitznak és különösen igaza Euripidesre nézve, ki a drámaíró triasban sokkal közvetlenebbül érezte a korszellem hatását. Ugyanis őt a színpad

¹⁾ Arch. Zeit. 1875. 9 tábla.

²⁾ Einl. in die attische Tragödie. Berlin, 1889. p. 255.

bölcsészének, szónokának, sophistájának tekintik, mint ilyen azon szellemi forrongás hű tolmácsa, azon politikai szenvedélyek viszhangja, melyeket átél. Mig két társát a fenkölt eszményiség, illetve a Dionysos-kultusból eredt dráma eredeti vallásos hangulata, mintegy felülemelte a változó közvélemény hullámain: Euripides leszállt a közönséghez: annak izgalmait érzi meg és kelti föl.

Épen azért felette fontos Euripides darabjainak chronológiáját megállapítani. Megbízható didaskaliákból csak néhány tragédia keltét állapíthatjuk meg. A *γένος Εὐριπίδου καὶ βίος*¹⁾ a következő passust tartalmazza: *ἤρξατο διδάσκειν ἐπὶ Καλλίου ἄρχοντος κατὰ Ὀλυμπιάδα ὀγδοηκοστήν πρώτην. πρῶτον δ' ἐδιδάξε τὰς Ηελιάδας ἔτει πρώτῳ, ὅτε καὶ τρίτος ἐγένετο.* E szerint föllépése esik Kr. e. 455-re. Alkestis a vaticani codex (XII. évszáz. Kirchhoff *B* betűvel jelzi) didaskaliatöredéke szerint (85) *(τὸ ὄραμα ἐποήθη ιζ'. ἐδιδάχθη ἐπὶ Γλαυκίνου ἄρχοντος πρὸς Ὀλυμπιάδῃ).* Dindorf fejté meg a codex e passusát, hol ez állott: *Γλ. α. τὸ λ. = Ὀλυμπιάδος πε' ἔτει δευτέρῳ = 438 Kr. e.: Alkestis a Tetralogia utolsó darabja volt. Együtt került színre *Κρέσσαι*, *Ἀλκμαίων* és *Τέλεφος*-szal. Medea Philokhetessel, Diktyssel, Theristaijal 431-ben, Hippolytos stephanephoros 420-ban, Troades Alexandrossal, Palamedessal és Sisyphossal 415, Helena és Andromeda 412, Orestes 408, Iphigenia Aulisban, Bacchae és a korinthetai Alkmæon a költő halála után, mint a scholiasta megjegyzi Aristophanes Ranae 67. sorához 405 Lenaea-ünnepen: azaz a 93. ol. 4-ik évében.*

A többi darabban csak combinatióra, politikai vonatkozásokra vagyunk utalva. *G. Hermann* nagy súlyt helyez a metrikai jelenségekre.²⁾ Így konstatálja, hogy Eur. 91. ol. után (416 Kr. e.) ismét használja a tetrameter-trochaicust a dialogrészekben és a karénekekben a hosszú szótagok feloldása útján a polyschematikus Glyconeus-t sűrűn alkalmazza. Nehéz dolog döntő ismervül fogadni el az ily külsőséget; de *Christ* egy oly szempontot emel ki, mely már csakugyan fontos és teljesen megfelel a Wilamowitztól érintett szempontnak. Ugyanis Euripides költői pályája három korszakra osztható. Az első korszakban 455—432-ig (a peloponnesosi háboru kitöréséig) többnyire új mesét, fel nem dolgozott tárgyat keresett, mi igen természetes volt. Egy Aischylos, egy Sophokles óriás tekintélye visszariasztthatá attól, hogy ugyanazon tárgyat dolgozza föl. E korszakra esik a fenmaradt darabok közül Alkestis, Rhesos, Medea. A peloponnesosi háboru felzajdítja a politikai szenvedélyeket, a költő a

¹⁾ Közölte Nauck: Euripides tragœdiæ recensione Augusti Nauck, Lipsiæ 1866. I—III. kötet. Eur. életének további forrása Suidas és Gellius XV, 20. Az öt levél nem hiteles.

²⁾ Elem. doctr. metr. p. 83. és köv.

nemzeti lelkesedés, a nagy tradíciók tolmácsa lesz; Athen dicsőítését szövi darabjaiba, Athen ellenfeleinek meglehetősen lerántásával. A mythos-magyarázat kora ez, mely a költő kezében az izgatás eszközévé válik, de egyszersmind ez a sophista korszak: ez a Sokrates, Anaxagoras, az orphikus áramlatok korszaka. Heraclidas, Andromache, Hercules, Supplices, Jon ennek e korszakra. E korszak volt Euripides népszerűségének fénykora. Spartát tradícióiban veri meg, a színpadon épen úgy mint a csatatéren folyt a küzdelem Sparta ellen. Nem lehet csodálni, ha hozzá veszszük a nyelvezet egyszerű, keresetlen formáját, mely a sophisticated fordulatok útján az agora közvetlen viszhangja volt, a szenvedély természetes, minden dagályt kerülő megnyilatkozását, mely

Proicit ampullas et sesquipedalia verba.

(Horatius A. P. 97.)

Költői pályájának harmadik korszakában a népszerűség nimbusában lép föl és kitör belőle a sok keserűség, melyet ellenfelei: főként a Sophoklest imádó, a régi irányt magasztaló előkelő körök okoztak neki. Sérté, hogy őt az ochlokratia költőjének nézték, bántá, hogy a drámai dialog dialektikájának szellemében tett atheistikus, pessimistikus megjegyzéseket mind az ő egyéni gondolkodása kétségtelen megnyilatkozása-kép vették és ítélték el.

Polemiát folytat a színpadon. Visszatér hát a régi mythosokhoz. Merész kézzel nyúl nagy vetélytársaitól is feldolgozott tárgyakhoz és a bonczoló elme, a sophisticated harcckészség, a kritikai szellem erejével érvényesít bámulatos fogásokat, kiforgatja a mythosokat eredeti alakjuk-mint teszi Helenában, Iphigenia Tauricában, Elektrában, Phoinissában Orestesben.

Nem tartózkodik oldalvágásoktól, célzásoktól sem. Így czéloz Phoen. 751. Aisch.-ra, Aisch. és Soph.-re El. 530. és 872. Antig. fr. 165.

Álljon itt példaképen a Phoen. 751 és köv.: Eteokles így szól Kreonnak:

ὄνομα δ' ἐκείνου διατριβὴ πολλῇ λέγειν,
ἐχθρῶν ὅπ' αὐτοῖς τεύχεσιν καθημένων.

Itt Eteokles mellőzi a Theba hét várkapuja elé küldött hét hős föl-sorolását, leírását, mivel egyenesen megvágja Aischylos Septem contra Thebas-át, hol 300 vers írja le a 14 argosi és thebai vezért. (Lásd Septem c. Thebas 375—673).

Összehasonlító irodalomtörténeti szempontból e darabok a leg-érdekesebbek, mert ezekben lehet mintegy példákban szemlélni azt a nagy reformot, melyet Euripides a drámaírás művészetében képvisel, melylyel úttörője lőn a comœdia novának és egyszersmind a modern

drámának. Mert nemcsak a szenvedély realismusa, nemcsak a nyelvezet köznapi színezete, szónokias berendezése, nemcsak a gondolatok finom árnyalatai, a bölcselmi szellem racionalistikai megnyilatkozása hozza Euripidest hozzánk legközelebb, de darabjainak jelenetezése, a mese-szöves fogásai, az az önállóságra való törekvés, mely az ő drámáját a Dionysos kultusz kötelékeiből mindjobban kiszabadítja. Euripides drámaírói jellemének e vonását kellően világítja meg legújabbán Girard,¹⁾ ki a *Revue d. d. Mondes*-ben érdekes cikket ír egy nagyobb munka alapján. Ugyanis ez évben jelent meg *Decharme Pál*-tól: «Euripide et l'esprit de son theatre» cz. műve, mely két részre oszlik. Az első rész címe *L'esprit critique*, a másodiké: *l'art dramatique chez Euripide*. Girard e mű ismertetése kapcsán az utóbbi pontra nézve arra a következtetésre jut, hogy «Euripides azáltal hogy ujításon akarta átvinni a görög tragédiát, részben azt lerombolni volt kénytelen». Ez a hatása Girard szerint a művészetek terén az oly reformoknak, melyek a tökéletes formát öltött műfajokat érintik. «On ne change et l'on n'ajoute qu'aux depens d'éléments constitutifs.» Ép a reformok merészsége vívta ki számára úgy életében, mint még inkább halála után a legnagyobb sikereket. «Ez volna az ő igazolása — fejezi be Girard e cikket — ha egyáltalán nagy költőnek szüksége volna magát igazolnia.» De hát mi az «*constitutif*» = alkatelem, melyet Euripides érintett, melylyel a görög dráma eredeti formáját megbontá?

Előre kell figyelmeztetnem egy téves dogmára, mely a görög drámát egymagában bevégzett tökélyű oly alkotásnak tekinti, mely a Dionysos cultussal kapcsolatban kifejlett ethikai czélok szolgálatára kitalált, illetve öntudatra ébredt külön termék volna. Wilamowitz felfogásához állok közelebb, melyet Aristoteles is mintegy szentesít a poetika azon kijelentésével, hogy a dráma még nem jutott el fejlődésének legmagasabb fokára...

Ha Schlegel Ágost híres párhuzamát²⁾ olvassuk, kiérezzük, hogy bármily érvvel ront neki Racinenak, mégis Euripidest tartja nagyobb képrombolónak, ki a görög tragoedia iskolai eszményét, a philologia-teremtette nimbusát merész volt lerombolni.

(Folytatása köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

¹⁾ Euripide par Jules Girard. A *Revue de deux Mondes*. 1896. febr. füzetében p. 750—788.

²⁾ Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide. Németre fordította és jegyzetekkel kísérte H. J. V. Collin. Bécs, 1808.

HAZAI IRODALOM.

Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata. A tanuló ifjúság használatára összeállította *Wagner József*, a második kiadás után fordította *Dr. Horváth Balázs*. II. javított kiadás. Budapest 1897. Lampel R. (Wodianer.)

A Horváth Balázs dr. fordította Wagner-féle *Régiségek* rövid két év múltán második javított kiadásban fekszik előttünk; a könyvnek jó tulajdonságairól és fogyatkozásairól e sorok írója tájékoztatta Közönyünk olvasóit: némi kötelesség is háramlik tehát rája, hogy rövidesen a második kiadásról is beszámoljon. Legelső ésszrevételem az, hogy a munka csakugyan *javitott* kiadás. Gondosan áttekintettem az általam jelzett fogyatkozásokat, és azt látom, hogy azok az új kiadásban helyre vannak igazítva.

A mi legelőször szemünkbe ötlük, az, hogy az új kiadás néhány új ábrát is tartalmaz, míg a régiekből egyik-másik elmaradt. Új kép mindjárt a második, mely a császárok korabeli *Forum Romanum*-ot ábrázolja az eszményileg rekonstruált épületekkel és nagyobb arányu perspektívával. Ezen terjedelmes képnek valamint a mű végéhez csatolt másiknak, mely a forumot mai állapotában tünteti föl, valamint a Caesar templomát ábrázoló illusztrációnak clichéit maga a szerző készítette, mint ezt a Forumokról szóló külön tanulmányában (Kassa 1897) olvassuk. Szintúgy új a Capitolium tövében levő Tullianum höltön ábrája, melyet szintén okos dolog volt felvenni, mert hisz tanulóink elég gyakran hallanak róla. Nagyon szemléltető két új kép a *«Fori Romani latus meridionale et occidentale»* valamint a *«Fori Romani latus septentrionale et orientale»*. A forum így mind a négy oldaláról szeme elé van állítva a tanulónak, ki a rekonstruált épületek segítségével maradandóbb benyomást nyer s jobban lelke elé bírja varázsolni a világ legnevezetesebb terének egykori fényét, mint ha pusztán az égnek meredő oszlopmaradványok s földön heverő törmelékek képmását láthatná. A kép alatt heverő nevek térbeli elhelyezésükkel utalnak az egyes épületekre, ez az eligazodást fölöttebb megkönnyíti, anélkül, hogy az egyes épületekre számot kellett volna nyomtatni, a mi tudvalevőleg csökkenteni szokta a kép által keltett illúsiót. Kár, hogy a második kép háttérében a Colosseum képe nagyon elmosódott; no de kárpótol ezért a tizennyolcadik lap csinos Colosseum képe, mely szintén új; csak hogy ez meg kiszorította helyéből az első kiadás *«Pompeius színháza»* című ábrázolatát, mely az első kiadás legremekebb képe volt.

A forum helyrajzi képen latin feliratok vannak (Rostra, Arcus,

Severi etc.); kár, hogy oda tévedt egy-két német fölírás is, mint *Janus Bogen*, *Sieben Ehrensäulen*; ezeken bizony kár volt nem segíteni.

Egyébként úgy az első, mint a második kiadás jóval felülmulja az eredeti németet mind csinosság, mind a gazdagabb és szebb képek, valamint az olvashatóság dolgában is. Ismételve ki kell emelnem az illusztrációk csinos voltát, mert hogy milyen befolyással vannak az annyiszor látott képek a tanulók izlésbeli nemesbülésére, szinte fölösleges vitatnom.

A könyvnek kövérebb avagy kisebb betűi első tekintetre figyelemzettetik a tanulót, hogy mi a lényegesebb, mi a kevésbé fontos; az a körülmény pedig, hogy a térrel a könyv nem takarékoskodik, hathatósan támogatja a helyi emlékezetet. Vegyük még hozzá a világos, szép nyelvezetet, a fordítónak a hiányok eltüntetésére szánt nemes ambícióját, a gondosan egybeállított tárgymutatót: csak örülhetünk, hogy tanulóink kezébe ilyen jól áttekinthető segédeszközt adhatunk. Mert hiszen nagyon szép dolog vaskosabb kézikönyvekről ábrándozni: de mikor azok az ábrándok oly nehezen bírnak valóra válni! Mikor lesz, hogy többet ne mondjak, csak egy Hermannunk, avagy Guhl és Konerunk, avagy csak egy rövidített kiadásu Baumeisterünk? Hogy egy ilyen kisebb fajta kézikönyv utját vágná valamely nagyobbnak: azt ugyan, nem tekintve, hogy szegény ember vízzel főz, kötve hiszem. Ellenkezőleg, föl is támaszthatná a nagyobb kötet után való vágyat. Az is szép dolog, hogy tanulóink olvasmányaik alapján állítsák össze a régiségeket. Hiszen cselekszik is: csakhogy egy rövidke vezérfonalra mégis csak mindig szükségük lesz. Azután meg hány ókori íróhoz, hány ókori írónak teljes művéhez vannak kielégítő jegyzeteink, főleg pedig ábráink? Különben pedig nem hiszem, hogy mostanság már akadna tanár, ki a könyv adatait sorra véve dogmatica bevágná, nem pedig keretül használná, melyet ez olvasmányok adataival mind jobban és jobban kibővíthet akár maga a tanuló is. Ilyen szempontból tekintve ismét hangsúlyoznom kell a könyv czélszerű voltát és használhatóságát. Végül pedig ne feledjük a röpke szóvá lett kifejezést sem, hogy «*összefoglalás*», melynek a könyv szintén jó szolgálatokat tesz.

KEMPF JÓZSEF.

Magyarázó tanulmány «Az Ember Tragédiájá»-hoz. Irta Morcay Győző. Nagybánya, 1897. 527. l. Ára 4 frt.

Madách drámai költeményének már egész kis története van irodalmunkban. E történetben nagyon tanulságos az a fejezet, mely a könyvpiacon s a színpadon elért sikereiről szól. Sokszoros kiadásai azt jelentik, hogy irodalmunk legolvasottabb könyvei közé tartozik, színpadi sikerei meg arról tanuskodnak, hogy még a *színszerű* átdolgozás sem tudta tönkre tenni. Hogy ma is olvassák, jele annak, hogy nem a jó ba-

rátok erőszakos magasztalása suggerálta a közönség lelkébe a költemény értékes voltát, (bár akadt olyan kritikusa is Madáchnak, a ki ezzel homlokegyenest ellenkezőt hisz és állít!) hanem a jó, az értékes benne lakozik, s minél többet, minél behatóbban foglalkoznak vele, csak annál kedvesebbé, annál élvezhetőbbé válik s végül nem lesz jó izlésű magyar ember, a ki legalább egy kiadását meg ne szerezze könyvtára számára. És ha figyelembe vesszük, hogy innen-onnan 40 év szól mellette, még a külső siker magyarázásául sem tekinthetjük újszerű s így divatos voltát. Kiállta az idő próbáját s azt hisszük népszerű voltát, a theologiai professorok elfogult belemagyarázása daczára. az idő nem tönkretenni, hanem inkább fokozni fogja. E történet második fejezete, mely az Ember tragédiája magyarázóit illeti, nem kevésbé tanulságos: Szász Károlytól — dr. Dudek Jánosig. Ezek elsejének, a protestáns vallásu írónak, eszébe sem jutott, hogy Madách katolikus voltát szóbeszéd tárgyává tegye, æsthetikai méltatása keretén belül; míg Dudek János a katolikus vallásu író, tanulmányában abból a nevelés szempontról indul ki, hogy Madách híres voltának egyetlen magyarázója — az ő protestáns volta!*) Ez a fejezet is sok érdekességgel foglalkozik. Csak annak örülünk, hogy a pajtáskodás kérdése egyetlen-egyszer merült föl, mert a ki csak félig meddig ismeri az Ember tragédiája történetét irodalmunkban, az legfeljebb arról szólhatna, hogy megjelenése első éveiben alig egypáran, s azok sem a magasztaló pajtáskodás hangján szóltak róla. Sőt éppen azt lehetne sajnálni, hogy aránylag kevesen szóltak a dolog lényegéhez s csakis a 80-as évekkel kezdődik Madách drámái költeményének élénkebb, behatóbb méltatása, mely

*) Meg nem állhatjuk, hogy *Dudek János* értekezésének ide vonatkozó részét szó nélkül hagyjuk. Olyan sajnálatos elfogultság nyilvánul soraiiban, hogy ez ellen tiltakozni annál inkább kötelesség, mert valóban veszedelmessé válhatnék, ha æsthetikai kérdésekben, az író hitét kezdenék bolygatni! Hogy *Dudek veszélyes irányzatúnak* miért tartja az Ember tragédiáját, erről lehetne vitatkozni, de nem tartozik ide; az ellenben, hogy az Ember tragédiája, népszerű voltát «az irodalmi pajtáskodásnak köszönheti» — nemcsak magában harnis állítás, hanem a mellette felhozott okok is olyanok, melyek arra engednek következtetni, hogy valaki — fölültette Dudeket. Állítását ezzel támogatja; «Arany János, a ki a Toldi Miklós-féle népies elemhez (!) igen, de a magasabb bölcseslemhez nem értett (!) fölkarolta; Szász Károly és Salamon Ferencz (!!!) s annyian mások magasztalták *mert Madách protestáns volt.*» (*Katholikus Szemle* 1897. V. füzet 540. l. Dudek János dr. Az ember tragédiája — cz. értekezésében, mely theologiai szempontból foglalkozik Madách művével.)

Dudek lelki megnyugtatóására tudatom, hogy Madách velünk együtt — római katolikus volt.

mindemellett is sem mennyiség, sem minőség dolgában nem áll kedvező arányban irodalmunknak, e maga nemében egyetlen alkotásával szemben.

Ezen a hiányon akart *Morvay Győző* segíteni, midőn könyvét kiadta: az első összefoglaló tanulmányt irodalmunkban az *Ember tragédiájáról*, s már ezért is érdemes, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

Első tekintetre — tehát elolvasása előtt — jól esett látnunk, hogy ime, 40 év mulasztását pótolva, akadt végre valaki, a ki nemcsak az *Ember tragédiája* eddigi magyarázatait veszi bonczoló kése alá, hanem magának is célul tűzi, hogy e drámai költemény aesthetikai értékét új világításban, a lehetőleg legkevésbé meghamisítottan állítsa olvasói elé. «Hiányzott mindeddig egy oly könyv — írja *Morvay* az Előszóban — mely a költemény történetének és eszmei valójának minden ágát kitarja. Célom tehát az volt, hogy a művet sorsának és mivoltának egész keretében fejtegessem. Elemző módszerem a költő intencióinak figyelembe vételével kitért a bírálatok szellemére is és nem mellőzte az aesthetikai és philosophiai canonokat sem, melyek ily esetben szükségesek. Azonkívül a mű tárgyának rokonsága vezetett el oda is, hogy azt a világ-irodalomnak oly sokszor hivalgólag hangoztatott rokonaival összemérem és kimutassam mindenekfölött azt: mi tulajdonképen *Madáché*.»... Helyes álláspont, mert hiszen minden commentárnak az adja meg a savát-borsát, hogy olvasói előtt a tárgyalandó munka összes szépségeit föltárva, annak megértését s így élvezetét elősegítse; aztán olyan finomságokra is figyelmessé tegyen, melyek eddig elrejtve lappangtak magában a műben még olyanok előtt is, kik a mű sok szépségét észrevéve, élvezve, *valamennyire* rá nem akadtak.

A magyarázó congenialis társa a költőnek, de nem mentora. Az átérzett dolgokról való elmélkedés mindig hozzá fog illeni, de nem a kiszerű fejtegetés, a gyerekes magyarázgatás. A mihez nem kell magyarázgatás, azt megmagyarázni annyi, mint dicsekedni iskolás tudásunkkal, a költemény rovására. Azt hisszük, hogy költői kedély nélkül még a legszorgalmasabb, a legaprólékosabb kritikus sem lészen a költői, nagyobb becsű mű legalkalmasabb magyarázójává. Ha a kritikus az anatomusnak tudáson alapuló pontosságával fogja pl. a szobrászat egy kiváló alkotását leírni s a test egyes részeinek ügyesen vagy ügyetlenül alkotott voltát bírálva, az egésznek, mint egységében egységesen ható szépnek az elemzésével adósunk marad, alapjában véve tán nem egészen haszontalan dolgot cselekedett, de aligha fogja a műnek teljes élvezetét hosszas, tudományos fejtegetéseivel, kimerítő magyarázgatásaival előmozdítani. A művész tudása érzéssé vált az alkotás pillanatában s ha a kritikus nem ezt az érzést bírálja, mely tudáson alapszik, hanem a tudást, függetlenül az érzéstől: alaposnak alapos lehet, de lelkével nem pillantott be a művész

lelkébe. A részekre tagolt szobor ott fog előttünk állani, s mikor a leírását végig olvastuk, el fogjuk mondhatni, hogy mindenről sokat hallottunk, de magáról a szoborról, mint művészi egészről, semmit.

A Faust-commentárok története találóan mutatja, hogy a komikum milyen határáig juthat a belemagyarázás és az agyonmagyarázás. Belemagyarázása olyan eszméknek, melyekre Goethe sohasem gondolt s agyonmagyarázása magának a műnek, a megértés, élvezés rovására. Egész kis könyvtár, a mit Faustról összeirtak eddig is s mennyit fognak még ezután írni! De a művelt olvasó megmosolyogja a magyarázók legtöbb-jét, s unalmas műveik helyett mégis csak az élvezetes olvasmányhoz fog nyulni, hogy gyönyörködjék a maga lelke, a maga izlése szerint magában Faustban, s még a második részben is inkább, mint magyarázóinak handabandáiban. A commentár egyedül elfogadható célja csak a megmagyarázás lehet: aköltővel együttértett dolgok tudatossá tétele. De a tudatosan alkotó művész műhelyébe bepillantva, ne azt nézegessük minő színkeverékekkel, minő ecsetekkel, mekkora palettával, temperával; aztán olajfestékekkel festett-e, hanem, hogy compositiója eredetiséget, mélységet, költőiséget árul-e el vagy csak kölcsönzést, költői tartalom nélküli semmiséget. Nagy igaza van Cherbulieznak az örülről és bölcsről mondott hasonlatában. A commentator tehát azt kereste a költői becsű alkotásban, mennyi abban a szent örületé s mennyi a művészi tudatossággal alkotó bölcsé; — vagy ha a bölcslet nem tudja megtalálni, mennyi a kontáré, a szolgálai, értéktelen másolóé.

Ezen elvek lebegtek előttünk, mielőtt hozzáfogtunk Morvay könyvének olvasásához, s midőn végére jutottunk, arról győződünk meg, hogy Morvay, egy-két dícséretes tulajdonát leszámítva, nem az Ember tragédiája rég várt, rég óhajtott commentatora. Tanulmánya a maga egészében olyan hatást gyakorolt reánk, mint valami roppant szorgalommal fölépített szolid ház, mely előtt a beköltözés után is ott hagyták állandóul az állványokat, a megmaradt épületköveket s a vakolatos ládákat. A belsejébe is csak nagy ügygyel-bajjal lehet jutni s midőn az épület egyes szépségeit élvezni akarjuk, a látást a festő-állványok korlátolják. Arról meg éppen szó sem lehet, hogy egészen otthonosoknak találjuk magunkat benne. Igazi labirintus belül: ismétlődő oldalutakkal, szűk, sokszor teljesen sötét sikátorokkal, s ha egy-egy jól világított helyre érünk, úgy kifárasztott maga a tekervényes út, hogy még ezt sem tudjuk élvezni! Ez a különben jó épület, mint egész, egyáltalán nem sikerült. Ha elveszszük előle a hozzá lényegileg nem tartozó részeket, kívülről sokat fog nyerni — de belső részei oly furcsa szándékossággal vannak elrontva, mintha az építője azt akarta volna bizonyítani, hogy az is sokat, mindent számít, ha látják, minő szorgalommal van — elrontva.

Sokat, feleslegest, hiábavalót, fárasztót találunk együtt e tanul-

mányban és e sok mellett nem tette reánk az egyöntetűség egységes hatását. Nagy időközökben készülhettek egyes részei s midőn az egész készen volt, tán a türelme fogyott el Morvaynak, hogy megszabadítsa művét az ismétlések bántó hosszadalmasságától, hogy kihagyván a fölöslegest, kerek egy egészszé is tegye. A miként maga is — az elemző részben — szétdarabolta az Ember tragédiáját: akként tanulmánya is központ nélküli szétmáló, szertelen alkotás. Csupa apró részek magyarázatainak szövődéke, egységes hatás nélkül. Mintha csak a decadens-festők babonázták volna meg, a kik előtt a compositio — semmi. A címlelap homlok-képe három alakból áll. Az egyik tükröt tart a másik elé. Az egyik bajusztalan-szakáltalan alak híhetőleg Luczifer, a másik Ádám; ez utóbbi mellett egy semmiségbe bámuló, közönyös nőalak áll, hihetőleg Éva. Ha ez a kép igényt tart arra, hogy művészi, jellegzetes compositiónak vegyük: akkor minden könyv jól van megalkotva, ha részeit nem a gondolat egysége tartja össze, hanem csak a tárgy, melyről szó van.

A szerénységet nem lehet elvitatni az Előszó azon nyilatkozatától, hogy e könyvvel a «Madách-kérdés nincs megoldva», bár egy 500 lapos műtől elvárhatnók, hogy megoldja, a meglévő adatok alapján. De bár-hogy értelmezzük e nyilatkozatot, az ezt követőnek szerénységéhez már szósem fér t.: «ha könyvem eredménye minden más tekintetben meddő volna is és csak azt érné el, hogy egy Madách-életrajzra impulsust ad, akkor célomat elértem.» Kutassuk tehát rendszerében a jót-rosszat s lássuk a részletekben a hibákat.

Morvay tanulmánya két nagy részre van osztva: az I. r. „A költemény története“ (1—264. l.), a II. r. „A költemény elemzése“ (267—520. l.). A főkeret tehát egészen helyes. Ha a művet olvassuk azt látjuk, hogy a főkereten kívül egy egész csomó kisebb keret van. Úgy érezzük magunkat, mintha egy nagy, egységes compositiójú képet több külön rámán át kellene élveznünk. A magyarázó a főalakoknak, az egyes csoportoknak külön rámat szab s csak e rámaikon belül engedi az egész egyes részeit élvezni — hogy az egészet aztán magunk képzeljük el, egységes hatásában. Megvalljuk, hogy ez az eljárás a szándék becsületességére vall, de hogy művészi volna, kétségbe vonjuk. Mit szólnánk arról a műkritikusról, a ki Munkácsy képét: Krisztus Pilátus előtt, úgy magyarázná, hogy külön beszélne Krisztusról s elővenné a világhírű festmények összes Krisztusait s kisütné a hasonlatosságot és különbséget; aztán beszélne a műtörténet Pilátusairól, köztársaságairól, pharisaeusairól stb. stb. külön-külön — de adósunk maradna a compositio eredetiségének méltatásával, a színfoltok művészi értékű fölrakásának és hatásának elemzésével s nem mutatná ki az egésznek egyöntetűségét, kerekded voltát csak azért, mert a részekről az olvasónak kimerüléséig szólt? Alább látni fogjuk, hova jutott ezzel a módszerrel Morvay — most egyelőre az I. rész

egyes fejezeteit bíráljuk. Mindjárt az I. fejezet nagyon gyöngé. Az ötvenes évek irodalmi állapota és Madách költészete semmi kapcsolatban nem állanak egymással. A kölcsönhatás keresése meddő és erőltetett Madách-csal szemben, ki az asztalfiókja számára irogat ismeretlen keltezésű költeményeket. Az ő érzékeny, beteges teste-lelke érintkező pontjait az akkori sivár közélettel, az alásülyedt közerkölcsökkel, a jövőben hinni nem merő, nem tudó lehangoltsággal és az ő egyéni fájdalmaival szemben — ezt kell keresni első sorban a commentatornak. Madáchot a maga különváltságában, elzárkozottságában, fájdalmaiban és büszke függetlenségében kell megismernünk, hogy drámai költeményét megértsük, mely maga is egyszerre áll elő, egy csapással első rendű költővé avatva, eddig ismeretlenségben rejtőző alkotóját. Madáchban a bölcs szemlélődő, a magánosság szenvedője, a lelkiharmóniát visszaállítani törekvő költő s nem az ötvenes évek sekélyes irodalmának egyik cselekvő alakja köti le érdeklődésünket. Az ő egyénisége annyira exclusiv, hogy éppen erről az oldaláról adunk róla hamis képet, ha őt az akkori irodalmi élet keretén belül bírálgatjuk.

Ezt a szempontot tekintve eddig senki helyesebb kiinduló pontot nem választott az Ember tragédiája megítéléséhez, mint ifj. Ábrányi Kornél, ki a múlt évben a Kisfaludy-társaság aprilisi ülésében *Madáchról, mint költőről és politikusról* szólván, Madách Mózesével, e politikai allegoria fejtegetésével kezdi tanulmányát. (Megjelent a Pesti Napló 1897. évi május 27-iki számában.) Ezt nem azért mondjuk, mintha Morvay értékesítette volna e tanulmányt, csupán azért, hogy lássa, miként lehet kevés helyen is sokat és találót mondani.

Morvay művének ezen első fejezete még azért sem értékes, mert csak másodkézből jellemzi az ötvenes évek irodalmát s ott, hol a maga lábán jár, elveti a súlykot. Így pl. a Losonczi Phœnixet is azon irodalmi albumok közé sorolja «melyek irodalmi becse ritkán vált be» (7. l.), — de megelégedezik pl. egészen a Reguly-albumról, mely Reguly becses utazását közli, mellette pedig Wenzel és Jászay történeti értekezéseit, a szépirodalmi részben Szigligeti Troubadourját, Jókai Munkácsi rabját és Petőfi Szilaj Pistáját! Azt nem kutatjuk, hogy mi igaz ebben az állításban, hogy «Arany nem ír. Szász Károlyban is néha több a külső gyarlóság (!) a csin és átérzik az idegen minta» (12. l.) — csak a fogalmazás gyarlóságára figyelmeztetjük. Azon állításának valótlansága ellen pedig egész értekezéssel felelhetnénk, hogy drámairóink «a történeti tényekben nagyon ragaszkodnak a történeti hűséghez». (13. l.) Ezt a két állítást pedig nehéz egymás mellé állítani, hogy Madách költeményének köre: «természet, vallás, *haza*, emberiség és ezzel vége», «meg, hogy Madách költészete korával csak lazán függ össze». (19. l.) Hisz ezek a versei: A honvéd (148—5); Az előrs (150—6); Nem féltelek hazám (208—9); A halál

költészete (215—227); Mária testvérem emlékezte (233—5); Intés (239—41); Egy őrült naplójából (256—67); Az aradi sirra (267); Petőfi sírjára (268); Egy mátyr sírjára (268); Nép szava. A magyar forradalom. Honfibu (272—3) . . . nemcsak az egyén, de a kor hangulatából folynak. Aztán Mózes írójáról lehet-e ilyet állítani? *)

Valamivel sikerültebb ennél a II. fejezet: „Az ember tragédiája előkészítői”, csupán csak hogy nem azt fejezi ki, a miről benne szó van.

A „Párhuzamok” című III. fejezet azonban már azok közé tartozik, melyeknek divatja (ha ebben a szellemben követőkre találna) komolyan megrontaná hitelét és értékét a rokon helyek idézésének. Hogy minő furcsaságokig ragadtatik Morvay az ő buzgóságában ezt csak egy pár idézettel akarom bizonyítani. Ime egy pár — szerinte — rokonhely: Dicsér eléggé e hitvány sereg És illik is. — || Megveté a boldog meghódoltak sorsát, Üdvét elfeledte (52 l.). Pedig mély tenger a nép bármi napfény se hatja át zömét; sötét leend az, csak a hullám ragyog mit színe fölvet és mely hullám esetleg ép te vagy. — || Mit a néphangulat! haszontalan beszéd. Csak húr a nép, melyet a nagyok pengetnek. Csak győzzünk s a helyeslés megjövend. (53 l.). Unalmas élet, mit van tenni más. Nem ártana egy gyöngé kis zavar. — || Unom magam, el kelne egy kis ujság (54 l.). Hol a szellem van, ott a győzelem. Lesujtom — || Szétmorzsolom két ujjal a bolondot (54 l.). Lám, lám mivé silányult a nagy eszme. — || Lám mivé lett kised jóltevő tűz, mely a szentelt házoltáron ég (55). Hajolj keblemre én meg majd legyezek. — || Tört reménynyel ha megjösz, szíved e szűn menhelyet lel (56 l.). Nem nő vagy-e s én nemde férfi? — || Férfi vagy, én ifjú s nő vagyok (57 l.).

Az ilyen furcsaságokból azt merjük következtetni, hogy Morvay megirigyelte Mrs. Pott dicsőségét, a ki Bacon állítólagos Promusából, az abban följegyzett következő nyomatékos nagy mondásokból, mint „Jó reggelt!” „Jó estét!” — azt sütötte ki — sok más hamiskodással —, hogy mivel e fontos mondások Shakespeare drámáiban is előfordulnak, a shakespearei drámákat nem a tanulatlan színész, hanem a tudós nagyúr Bacon írta! Ugyanez a jellemzés illik az V-ik fejezetre is, melynek szintén „Párhuzamok” a címe. A részletezéstől megkímélem olvasómat csupán egyet jegyzek meg, hogy e párhuzamok közé ez is föl van véve: Ah! Éva, Éva! (Ember tragœdiája) — Henrik! Henrik (Faustból) [98 l.]!!! De el kell azt is mondanunk, hogy Morvay bevallja (100 l.) „hogy a szembe állított helyek eszmemenete nem mindig azonos”. De kérdem, hogyha így áll, nem teljesen haszontalan dolog ilyenre a nyomdafestéket pazarolni? Valóban ideje volna tiltakozni az efajta philologiai szó-

*) Az 1880. évi kiadás I. kötetéből idézek.

szátyárkodás ellen, mely a gondolatok rokonsága helyett csak a szavakéval akar valamit, maga se tudja az összeállítója mit bizonyítani.

Tanulságosabb — legalább nem egy tekintetben — az ezen fejezetek közé ékelt IV. : „A költői források” című bár a 20 lapnyi fejtegetés arra a sovány következtetésre jut „hogy a rokonságok nem azonosságok, hanem családbeli hasonlóságok, családbeli eltérő vonásokkal.” (77 l.) A Prometheus trilogiája, a Divina Commedia, Kain, Ég és föld, Manfréd, Mab királynő taglalása csak akkor illenék e fejezetbe, ha valaki valaha ezekkel szemben a plagium vádját komolyan hangoztatta volna. Enélkül olyan hatást tett reánk e költemények elemzése, mintha Morvay nem azt keresné, a mi az Ember tragédiájában benne van, — hanem, hogy micsoda be nem vallott vagy akaratlan kölcsönzés van benne. De ha ezek mellett Morvay figyelembe veszi a Goethe Faustján kívül a Lenauét is (59 l.) miért nem cselekszi ezt a Klingemannéval is, hisz ezzel is egygyel több, melyet Madách *nem* használt föl — pedig hát erről már annak okán is szólhatna, mivel a Nemzeti színházban abban az évben adják először (1839. VIII/19.) midőn Madách Pesten jogászkodott s így láthatta is. De a párvonalos helyeket Metastasióinak Ábel halála című drámájában is kereshetné, mert abban szintén előfordul Ádám, Éva, angyalok s magyar fordításban is már 1802-ben megjelent. Még egy magyar drámát is találhatna: Hugó Károlytól a Világ színjátékát, mely a Madáchéhoz hasonló eszmét pendít meg hőbortos formában ugyan, de jó alkalmúl annak bizonyítására, hogy ezt se használta föl Madách. Hiszen ha a világirodalom mindazon drámáit előveszszük, melyekben Ádám, Éva, Lucifer s angyalok szerepelnek, olyan testes Madách-tanulmány fog keletkezni, mely ötvenszeresen fölül fogja mulni az Ember tragédiája terjedelmét. Ez az eljárás természetes következménye annak, midőn a tartalmi, a lényegbeli, a compositióbeli hasonlóság helyett — csak a különbségekben, a szavakban mutatkozó hasonlatosságokat keresik.

A mű történeti forrásairól szóló IV. fejezet nem kisebb mértékben mutatja Morvay szorgalmát, bár az sok helyütt mosolyra késztet. Csodálatos naivsággal kever itt össze értékest, értéktelent, azzal a kijelentéssel a fejezet végén, hogy mindarról szólt „melyeket a költő tanulmányozott, felhasználhatott !” Először is épenséggel nem tudjuk biztosan, hogy Madách mit tanulmányozott egyebet a Biblián kívül; hogy mit használhatott föl, erről ismét nem lapokat, hanem köteteket lehetne írni.

Hogy miért kerül össze ebben a fejezetben Ribáry Ferencz Ó-kora és Plató; Quinet Edgar, Mignet és Czogler Alajos; Svetonius, Cornelius Nepos, Renan, Cantu Caesar és dr. Molnár Antal, azt ép oly kevésbé értjük, mint azon állítást, hogy Madách fölületesen járt el, vastag hibákba esik, meghamisítja a történetet. Hiszen ő nem akart dramatisált historiai tankölteményt írni. Aztán a torzítás tényeiben tán nem lényegtelen

dolog az sem, hogy ezt nem a költő, hanem Lucziferje mutatja így s nem máskép. Itt Ádám megtévesztéséről van szó s nem az olvasóéról!

Morvay művének ez a hat első fejezete olyan sajátságos egyveleg, melynek szorgalma meglep és — bosszant; tartalmassága elvész a fölösleges, az értéktelen, a semmit mondó s semmit sem bizonyító adatok áradatában; bizonyítása kuszált, sokszor ellentmondó; föltevésekből indul ki, melyeknek semmi kézzel fogható alapjuk és ezenfelül mindennek oly rettenetes feneket kerít, hogy valóban emberfölötti türelem kell a végigolvasásához. Ezek az ő kész épületének ott maradt állványai, melyek lehetetlenné teszik a tisztán való látást, az élvezetet. Ez a 9 ív legalább egyharmadára szorítva teljességgel elég volna s állításainak megértését, méltatását bizonyára megkönnyítené.

Szerencsére az I. rész másik hat fejezete: A költemény megjelenése; Madách és Arany; A kiadások; A költemény jelesebb bírálói; A fordítások és A költemény a színpadon — valóban értékes, sőt szerintünk az egész műben a legtöbbet érő. Itt Morvaynak minutiositásig menő szorgalma a legnagyobb elismerésre számíthat minden utána jövő magyarázó részéről. Az igaz, hogy a bírálókról szóló fejezetben nem egy méltatás csak tömjénezés, nem egy gáncs, csak akadékoskodás, de bátran elmondhatjuk, hogy e hat utóbbi fejezettel valóban nagy szolgálatot tett a Madách-irodalomnak s az eljövendő életrajzíró hálás lesz nagy szorgalmáért.

Alapos okaink vannak azonban abban kételkedni, hogy e tanulmány II-ik része: „A költemény elemzése“, az életrajzíró munkáját és az Ember tragédiája eszméleti tartalmának megértését meg fogja könnyíteni. Három nagy hibája van e résznek: 1. hogy az Ember tragédiáját nem mint egységes drámai költeményt a maga egészében fogja föl és fejtegeti; 2. hogy nem a költő magyarázatát veszi kiinduló pontul; 3. hogy olyan eszméket magyaráz belé, melyekről alkotója bizonyára nem is álmodott. Nem mondható szerencsés gondolatnak, hogy „A tartalom“ cz. fejezetben külön szól az Isteneszméről (269—83); a végzetfölfogásról (283—312). az angyalokról (313—19); a föld szelleméről (319—329); Luciferről (330—402); az emberről (402—495) az Ember tragédiájában. Ez nemcsak veszélyes alkalom a tartalom örökös megismétlésére, de arra is, hogy beleunjunk az elolvasásukba. A hosszadalmas fejtegetéseknek végén rendszeren nagyon sovány eredmény van. Így az Isteneszme című részben arról akart Morvay meggyőzni, hogy Madách «a biblia mellett ragaszkodott Dante, Milton és Byron *mintáihoz* és *nagyrészt* belőlök merítette istenének egyes vonásait» (283 l.). Egy kissé furfangos magyarázat, mert ha a *közös mintákhoz* ragaszkodott, akkor hogyan merített éppen a három említett költőből; — ha pedig ezekből merített, akkor mi közünk a — mintákhoz? A Végzetfölfogás című fejezet eredménye az,

hogy Madách «sorsfölfogása a végzetet tekintve a görög világnézettel, a gondviselést tekintve a katholicismussal rokon; a költői művekből a Paradise lost, Faust és Byron mysteriumjainak fölfogását látjuk *nevezetes eltérésekkel*» (312). Hogy az első állítását illetőleg téves hitet vall, hosszú volna bizonyítani. Elég legyen figyelmeztetnem Henri Weil élvezetes tanulmányaira s ebben különösen a *La fable de Prométhée dans Eschyle**) című részre, hogy maga szerezzen meggyőződést; — a másik állítást illetőleg figyelmeztetem dr. Dudek értekezésére, melyben az Ember tragédiája a katholicismus szempontjából veszedelmesnek van föltüntetve. Tanulságos lesz reá nézve is ennek az elolvasása, mivel arról fog meggyőződni, hogy a rokon művek sorát nem merítette ki teljesen, mert Dudek szerint az Ember tragédiája «közeli rokonságban van Lessing «A bölcsh Nánán» című költeményével is»! (Kath. Sz. 543. l.). De még egyet kérdek Morvaytól: vajjon érdemes-e hosszan foglalkozni olyan fölfogásbeli hasonlóságokkal — melyektől «*nevezetes eltéréseket*» mutat az Ember tragédiája? Hisz még egész csomót találhatna a világirodalomban, melyek nevezetes eltérésekkel (főleg rokon helyzetekben) rokon fölfogást tüntetnek föl.

Ehhez hasonló értékű állítást találunk a Madách angyalairól szóló cikk végén: Madách angyalai «a *mintaképek* csekély eltérősege mellett még abban is hasonlóak, hogy mint a dráma alkotó részei: isten küldöttei gyanánt *némileg* az ember sorsára befolyanak» (319). Valóban szeretnők látni, ki ezt a *némileg* való befolyást Ádám sorsára az angyalok részéről elhiszi és meggyőződésévé teszi e cikk elolvasása után.

A föld szelleméről szóló fejezet ezt mondja (329. l.) «Isten, végzet, angyalok és föld szelleme egy transcendens világnak fogalmai, melyeket a művészet elhív elvont körökből és szemünk előtt mint cselekvő és ható erőket szerepelteti. Ezek irányítják egyuttal Lucifernek és az embernek törekvéseit». Ha ennek a kuszált állításnak bizonyítására 60 lap kell, akkor igazán nem csodáljuk, ha Morvaynak 20 ívre tervezett művéből — 34 ív lett! Vegyük ehhez, hogy Lucziferről 70 lapon keresztül beszél s az Emberről (Ádámról, Éváról) 93 lapon — türelmét, belemélyedését, szeretetét bámulnunk kell, de egy cseppet se csodálja, ha bőbeszédűségét valósággal kétségbeejtőnek mondjuk. Mert nemcsak a Madách Lucziferjéről beszélnek e fejezetben, hanem Lucziferről különösen és általában is, sőt még a — Than Mór és Zichy Mihály Lucziferjéről is. Szó van pl. Milton Sétánjáról s az eredmény az, hogy ebből Madách nem kölcsönzött (336. l.), de erről időközben megfélekedezik Morvay és alább (402. l.) azt mondja, hogy Madách Lucziferje hasonlított Milton Sétánjához. Így

*) Etudes sur le drame antique, par Henri Weil, Paris, 1897. 61 és köv. lap.

járunk a Byron Lucziferének, Lenau Mephistophelesének elemzésével — mint a melyek szintén *nem* hasonlítanak a Madách Lucziferéhez. Midőn aztán Luczifer egyénisége jellegző vonásainak összeállítása érdekében végig vezet az egész drámai költeményen, ez a dolog természeténél fogva nem helytelen sőt tanulságos, de olvasója türelmét a legnagyobb fokig csigázza, midőn Luczifer elmésségét, gunyját, hazugságait, alakoskodását, tagadását stb. bizonyítandó, újból és újból végig hurezol az egész drámai költeményen. Ugyanígy tesz az Ember című fejezetben is. Itt azonban nem akarunk abba a hibába esni, a mit Morvayban megróttunk: a hosszadalmasságába; csupán arra figyelmeztetjük, hogy midőn illet ír «az álom keretében szereplő Ádám a tulajdonképi protoplasmasta» (422. l.) — eljut addig a pontig, midőn a kritikának ki kell őszintén mondani, hogy a mi ezután jöhet, az már nem *aestheticai* elemzés — hanem hóbot. Ránk azt a hatást tette e végét alig érhető fejezet, hogy ennél fárasztóbbat, rendszertelenebbet nem írtak még Madáchról. Majd Ádám, majd Éva, majd Luczifer keringnek előttünk s olyan pokoli commentár-tánczot járnak, hogy ember legyen a talpán, a ki e tánczból kiérezzi a rythmust. Kettőnk közül valamelyikünknek nincs igaza. Vagy mi nem vagyunk eléggé képesek arra, hogy e fejezetet megértsük és élvezzük vagy Morvay maradt adós azzal, hogy érthővé, élvezetessé tegye. A mit azért mondok, nehogy azt higgye valaki, mintha igényt tartanék arra a dicsőségre: hogy részben nekem, részben neki van igaza.

Azt hihetnők, hogy ezzel (legalább külső kerekdedséget adva) Morvay befejezte tanulmányát. Nem. Még a formáról is szól, a mi helyes, bár itt nincs helyén. De nagyobb baj, midőn arról kell meggyőződnünk (a szerkezetről szóló fejezetben), hogy Morvay még mindig nem mondott el mindent. Újra végig vezet az egész költeményen (497—512. l.) . . . majd röviden szól a költemény nyelvezetéről és verseléséről (a mi illőbb volna az I. rész VIII. fejezetébe) s aztán bevégzi az egészet egypár megjegyzéssel, melyben a legújabb mindenestre az, hogy az Ember tragédiája kulturai jelentőségű, irodalmunk fejlődésében hivatásos tényező, «de nemcsak nemzetünk szűk határai közt *fog* ily hivatást eszközölni, hanem a külföldnek sociologiai evolutióiban is!» . . .

De elég. Mi szeretnők, ha Morvay könyve kiinduló pontja lenne egy értékes irodalmi polemianak főleg philosophusaink közt. Sok jó tulajdonsága mellett annyi gyöngéje van, hogy úgyszólván provocálja a polemiaát. Ismertetésünk keretén belül mi csak az egészről akartuk olvasóinkat tájékoztatni. Mi csak a ránk gyakorolt hatásról számoltunk be. Ennek végeredménye az, hogy hibás compositiójának keretén belül szertelenségeivel megnehezíti az élvezetet s lehetetlenné teszi, hogy állításai a mi meggyőződéseinkké is válhassanak; bőbeszédűsége, sokszor határt nem ismerő ismételtetésekkel a bosszankodásig kimerít; részle-

tesen elemző eljárásával az egységes hatást rontja le. Az Ember tragœdiája ilyenfajtajú æsthetikai szétbonczolása azt eredményezte, hogy a részletek áradatában elveszett az egész. Inkább azt látjuk, mi *nem* az Ember tragœdiája, mint azt, hogy mi is valójában mint egységes, művészi compositiójú drámai költemény. Morvay darabokra tördelte a szobrot, a helyett, hogy lelket lehelt volna beléje.

BAYER JÓZSEF.

Római irodalomtörténet középisk. használatra. Összeállította dr. Cserép József. Budapest, Franklin-Társ 1896. VIII. 52 l. Ára 30 kr.

Szerzőnk célja «az iskoláinkban tárgyalgatott írók életének és munkálkodásának ismertetésén kívül az illető műfajok fejlődéstörténetének, nem az egyes korszakoknak méltató áttekintése». A szerző helyesen tűzte ki maga elé ezen célt, mert az egész irodalomról ily szűk keretben csak így adhatott elég világos képet.

Szól a költészet nyomairól a legrégibb korban. A lyrai költészet csirái egyes papi testületek (Salii, Fratres arvales) énekeiben maradtak fenn; a dráma az ünnepek alkalmával tartott mulatságokból fejlődött; az eposnak a nœniák és a lakomákon zengett dicsőítő énekek voltak képviselői. A próza első nyomait az állami szerződésekben, a pontifexek följegyzéseiben, de különösen a törvényekben találjuk.

Adatai mindezekre vonatkozólag megbízhatók, mert, mint a szerző maga is mondja, a Schanz irodalomtörténetét követte.

A valódi irodalom történetét négy korszakra osztja (1. Kezdő-korszak, 2. Arany-korszak, 3. Ezüst-korszak, 4. Vas-korszak), de a tárgyalásban kitűzött céljához képest nem ezen korszakok, hanem a műfajok fejlődése szerint tárgyalja az anyagot. Az egyes műfajoknak majdnem minden valamire való művelőjét megemlíti, az iskolai auctorokkal pedig fontosságukhoz képest hosszabban vagy rövidebben foglalkozik. Az életrajzokban és jellemzésekben elmond mindent, a mire egy tanulóknak szüksége van, hogy az illető íróról és működéséről világos képet alkothasson magának. Nagyon helyesnek tartom, hogy énekenként közli az egész Aeneis tartalmát.

Ennyiben ismertetem a könyv tartalmát. Még néhány kifogásomat akarom elmondani. A könyvnek beosztását: a műfajok szerint való tárgyalást helyesnek tartom, habár ezen beosztásnak megvan az a hiánya, hogy a különböző műfajokkal foglalkozó írókat kénytelen a szerző szétidarabolni. Cserép általában szerencsésen elkerülte ezen veszedelmet. De egy esetben mégsem tudott tőle megmenekülni. Vergilius életrajzát az eposznál tárgyalja; itt felsorolja egyuttal összes irodalmi működését és később, midőn a tanító-költészetről szól, csak megemlíti Georgiconját. Miért nem alkalmazta ezen módot Ovidiusnál is? A tanító-

költészet tárgyalásánál mondja el életrajzát, de művei közül csak az ide-tartozókat említi meg, lyrai költeményeiről egy szót sem szól. Pedig igen szépen beilleszthette volna őket oda, a hol számkivetését hozza föl. Később a lyránál hivatkozhatott volna rájuk ép úgy, mint előbb Vergiliusnál. Ciceróról elég hosszasan (8 lap) beszél, de leveleinek mégis csak másfél sort juttat; ott pedig, a hol Cicero irodalmi működésének táblázatát adja, leveleit egészen mellőzi. Még csak azt említem, hogy néhány sajtóhiba is maradt a könyvben.

Ezen hiányokon azonban a tanár igen könnyen segíthet.

Cserép a római irodalom tanítására nagyon hasznos segítő eszközt adott. Könyvét bátran merem ajánlani.

Dr. KARDOS CZELESZTIN.

Költői olvasmányok. Románczok, balladák és lyrai költemények. Elméleti bevezetéssel, rendszeres verstannal és magyarázatokkal, gymnasiumi használatra szerkesztették *Toncs Gusztáv* és *Loósz István* főgymnasiumi tanárok. Budapest, 1897. Lampel Róbert. Ara 1 frt 20 kr. kötve 1 frt 40 kr.

Tantervünk a gymnasium V. osztálya számára balladákat, románczokat és kisebb lyrai költeményeket jelöl ki a magyar irodalmi tanítás anyagául. Ez a széleskörű anyag eddig többrendbeli olvasókönyvet kívánt s csak Dengi kísértette meg Költői olvasmányokban és Csengeri Greguss verstanához írt olvasókönyvében egy könyv keretébe befoglalni. Toncs Gusztáv és Loósz Istváné a harmadik e nemű kísérlet. Igyekeztek az eddigi kézikönyvekből összeszedni mindazt, a mi legjobb, megtoldva saját pædagogiai tapasztalataik tanulságaival. Könyvük gondos, lelkiismeretes munka, csak kár, hogy azt a középuton haladást, melyet irányelvül választottak, az alapvető pædagogiai elvekre is átviszik és így művük bizonyos megalkuvás egyrészt az inductiv és deductiv módszer, másrészt a modern nevelő, meg a régi formalis pædagogia közt, mely a pædagiát még nem tekinti önálló tudománynak, hanem a szaktudományok keretét és módszerét alkalmazza reá. Természetes, hogy így aztán mindenkit ki akarván elégíteni, egyik iránynak se tesznek eleget.

A mi pædagogiai felfogásunk szerint ahhoz, hogy az V. osztályban kisebb epikai és lyrai költeményeket olvassunk, nem szükséges oly terjedelmes æsthetikai rendszerből kiindulni, — mely csak majd a poetikai tanítás betetőzése fog lenni, — mint azt a szerzők teszik; épúgy nem szükséges, sőt káros az a terjedelmes irodalomtörténeti keret, melybe a felvett költeményeket beillesztik. Ez a magyar lyrának egy egész kis története, tele irányok emlegetésével, nevek és művek sorozatával, a melyek a tanuló előtt az egész könyv áttanulása után is ismeretlenek fognak maradni s az emlékezet fölösleges megterhelésénél egyebet nem ered-

*ményezhetnek. Szükségtelennek tartom az egyes írók rövid életrajzát és műveinek jegyzékét is az egyes költemények előtt. Ahhoz, hogy Kisfaludy Károlytól Mohácsot vagy Gyulai Páltól Szüreten-t megérthessem, épen-séggel nem kell a két író életrajzát is ismernem; elég, ha a tanár egy-két szóval megemlékezik róluk, a hol szükségesnek tartja, érdekkeltés cél-jából; majd megismerik őket a tanulók az évek során — műveikből. Akkor aztán, s csakis akkor lesznek kíváncsiak életük folyását is megtudni, de soha sem lexikonszerű adatokban. Toncsék szerint ahhoz, hogy 70 köl-teményt elolvassak, 20 életrajzot kell megtanulnom. Ez határozottan az irodalomtörténeti keret túltengése, bármily mérséklettel járjanak is el ez életrajzok szerkesztésében.

Maga a könyv tisztán műfaji szempontokat követ s *Románczok, balla-dák és lyrai költemények* című fejezetekre oszlik, melyekben az egyes költe-mények időrendi egymásutánban sorakoznak. Mennyivel érdekesebb és pæ-dagogiailag értékesebb összefoglalásokra vezetett volna itt a *tárgyi* felosz-tás! Azután a *románczok* felfogása Toncséknál nem felel meg a mai magyar æsthetika álláspontjának. Toncsék — úgy hiszem Dengi példájára, — a románczot a német æsthetika értelmében veszik, a mely kétféle, epikai és lyrai elbeszélést különböztet meg, azon a románczot, ezen a balladát értvén. Valamint a német balladában is erős a lyrai elem, azonképen a románcznak is megteremtette egy lyrikus formáját az érzelmes német ke-dély. A németek a románczhoz számítják azokat a rövid elbeszéléseket, a melyekben a költő csak egy érzelmes helyzetet fest vagy érzelmét mondja ki személyei vagy e személyek sorsa fölött vagy ugyanezt mondatja el valamelyik személyével. A cselekmény itt áll és lyrába vesz s ebben különbözik a balladától. Greguss e műfajt kivette a románczok közül és a románczos képet *regeképnek* nevezte, Gyulai pedig még jellemzőbben *genreképnek, életképnek* mondja, mely aztán vagy a dráma vagy a lyra felé hajlik inkább. A magyar irodalom csupán kezdő, utánzó időszaká-ban művelte azt a lyrikus románczot, a melynek különösen Uhlandnál, Heinenél számos a példája. Bajza, Kisfaludy Károly, Eötvös, Garay, Vörösmarty még írják, de az *Isten hozzád, A megfagyott gyermek, A hon-talan* és társai nem igazi magyar költemények és épen nem remekei irodalmunknak. Ir még Petőfi is ilyet pályája elején a *Két vándort*, de aztán nagy, eredeti költői erővel megalkotja a *genreképet*, a mely felé már Vörösmarty és Czuczor fejlődtek (*Petike, A jaluszi kis lány Pesten*). Valamint a magyar balladában kevesebb a lyrai s több a drámai elem, mint a németben, azonképen itt is a drámai elem foglalja el a lyrai helyét és e költemények mint *Pál mester, A kis béres, Putó Pál, Pinty úrfi, A tintás üreg, Megy a juhász számaron, Falu végén kurta kocsmá* a magyar költészetnek sajátos és kitünő termékei. Épen azért én Toncsék könyvében a németes lyricus románczokat (*Isten hozzád, Salamon*) mel-

lőzve szerettem volna látni s e helyett a genreképnek kellett volna megillető helyet juttatni. Itt foglaltak volna helyet a *Megy a juhász, Falu végén kurta kocsmá* és Gyulaitól a *Hadnagy uram* is. Az éji látogatást pedig én inkább balladának tartom, nem románcznak.

Egy szóval nehéz ily vegyes műfajok elkülönítése mint Toncsék akarják s ha már nem is tárgyi keretet választottak, a balladák és románczok éles szétválasztása mégsem lett volna föltétlen szükség. Legkülönösebb azonban, hogy míg a románczot így határozzák meg: «Oly kisebb elbeszélő költemény, mely valamely *komoly, ritkán derűs*, de mindig megható tárgyat vagy jelenetet olyképen ad elő, hogy rajzolja a szereplő alakok benső világát» (7. l.), — a mely meghatározás aztán már bajosan illik a szintén románcznak felvett *Szibinyáni Jankra* és *Rozgonyinéra*: egy oldallal később már a Greguss klímaelméletének talaján, az ő meghatározása alapjára állnak s a románczról ezt írják: «Ellenben a spanyol nép a déli tájék átlátszó, tiszta kék ege alatt könnyebb megélhetési módjainál fogva *derűsebb, vidámabb hangulatu*, kényelmesen elbeszél, szeret mindent részleteiben látni s a tragikai tárgyat is *derültebb szemekkel* tekintí.» Világos a fogalmak és műfajok összezavarása.

Legyen szabad e helyütt egy más, minden tankönyvünkben elterjedt visszaállásra is figyelmeztetnem. Toncsék is, mint Greguss, Beöthy, Dengi stb. lelkiismeretesen fölemlítik, hogy a *gwællawd*-ból származott balladát, nem szabad ám a ballare-ból származott *ballatá*-val összetévesztetni. Ez a figyelmeztetés épen csak arra jó, hogy a tanulók aztán csakugyan összetéveszszék. Pædagogiai szempontból ez a megjegyzés teljesen szükségtelen. A ballata jelentéktelen műfaj, a magyarban ki se fejlődött, a fiúk nem is fognak ilyet olvasni, minek hát egyáltalán szót is vesztgetni reája?

A műfajokkal másutt is meggyűlik a társszerzők baja. Petőfi levelét *Arany Janos*-hoz a Toldi megjelenésekor a dal és óda közt álló valaminek nézik. «Műfaja a dal és óda között foglal helyet; nincs meg benne a dal könnyedsége és e tekintetben közeledik az ódához, de hiányzik belőle ennek fensége, mely a levél bizalmas természetének nem felel meg.» Pedig egyszerűen *költői levél* az, csak hogy nem didaktikus elemekkel tele, a hogy addig művelték, hanem lyraiakkal, a hogy Petőfi alapította meg s a hogy minden más epistolájában is eljár. Furcsább ennél, hogy Petőfinek *Csatában* című költeményét a *katonákhoz intézett buzdító beszédnek* nézik. Bizonyosan a refrain okozott zavart, a mely mint harsogó csatakiáltás folyton felhangzik, de a költemény egyébként a harczot s a harczos érzelmeit tükröztető *csatadal*. Oly zajban, midőn ágyúk bömbölnek, hogy reng a világ bele, vérszagtól és füsttől részegen kinek is jutna eszébe buzdító beszédet tartani a harczolókhoz négy rövid lyrai strófában? *Mohács* a szerzők szerint «a classikai elégiának a magyar iro-

dalomban legkiválóbb képviselője». Hiszen classikus mezében az első igazi romantikus elégia! «A befejezésben — mondják a szerzők — az elégia sajátosságainak megfelelően, a fájdalom hangjával ellentétben, egy jobb jövőbe vetett hitének ad kifejezést.» Igaz, de épen nem a classikai elégia sajátosságainak megfelelően, mely a műfajok tisztaságát mindenek fölé helyezte, hanem a romanticismus szellemében mely már össze meri elegyíteni az egyes műfajokat, midőn itt az elégia merengése egy hirtelen fordulattal ódai lelkesedésbe csap.

Magukhoz az egyes költeményekhez fűzött magyarázatok, a mily gondosak, ép oly szárazak, chablonszerűek. Tárgy, alapeszme, hangulat, szerkezet, stílus, külalak: ezek a főszempontok, a mi helyes is, csak ne vitték volna keresztül a szerzők oly merev következetességgel. Vagy pusztá vázlat, vagy lelkes magyarázat: ők itt is középutat igyekeztek követni, de utat vesztek. A költemények tartalmának elmondása többször túlságosan ragaszkodik a költemények szövegéhez, úgy hogy például az ilyent alig lehet tartalomelmondásnak elfogadni, mert nem hogy kifejtene a költői dictió szükségű phrasisait, hanem egyszerűen ismétli: «Berzsenyi Fohászzkodásának tárgya a vallásos íhítat, melytől áthatva ihletett szavakban mondja el, hogy Istent az emberi elme nem érheti fel; létét csak titkon érezve sejtjük. Olyan mint a nap, szemünk nem tekinthet bele. Ő alkotta a nagy mindenséget s az ő hatalmát dicsőíti a világon minden. A költő buzgón omol le Isten színe előtt, kit majd csak a halálban ismer meg, de addig is megnyugodva halad rendeltetése pályafutásain.»

Fontosabb kifogást lehet tenni a költemények alapeszméinek kiemelése tekintetében. Töncsék — úgy látszik Greguss-t követve, a kinek æsthetikai rendszerében az erkölcsi oly jelentékeny helyet foglal el, midőn az æsthetikai alapfogalmakat átviteles logikai és főleg ethikai fogalmaknak magyarázza, — minden költeményből élesen körvonalozott erkölcsi alapeszmét, más szóval tanulságot (és nem *tanuságot*) vonnak ki. Úgy hiszem, Greguss maga is visszaélt rendszerével, mikor Arany minden egyes balladáját egy-egy erkölcsi tanulság iskolájának tekintette és *Szibinyáni Jank*-ból aligha azt tanuljuk, hogy «a jelest hazáján kívül is, az idegenek is megbecsülik», vagy hogy «a derék ember idegenek között is becsületes elismerést szerez magának és nemzetének», a hogy Töncsék akarják. Vajjon érdemes lett volna-e Arany-nak azért megírni *Agnes asszonyt*, hogy megbizonyítsa, hogy «a bűn magában hordja büntetését?» Miben különbözött volna akkor az ő költői eljárása ama törvénytől, a ki hasonló szavakkal bocsátja útnak a boldogtalant? *Szibinyáni Jank*-ban egy nagy történeti pálya érdekli Aranyt, melynek első jelentékenyebb mozzanata egy középkori hajtóvadászat eleven, mozgalmas rajzában játszódik le, az egyéni erő, bátorság, ügyesség kora

diadala, mely jövődő fényét sejteti. *Ágnes asszonyban* az a lélektani processus, mely egy nem teljesen romlott lélekben végbe megy, míg össze nem roksád a halálos büntudat súlya alatt: a lassú megőrlés pusztító folyamata. Van igen is minden költeménynek valamely lényeges vonása, a melyet kifejez s a mely az általánossal összeköti, de ez nem szükségképen erkölcsi, hanem épúgy lehet történeti vagy pszichológiai jellemvonás is. A nevelő oktatás feladata nem az, hogy az erkölcsöt erőszakoljuk, hanem, hogy a hol megvan, kiemeljük. Ritka költemény, a melyben épenséggel nincs erkölcsi momentum, ha van, fel is kell használni, de a költeményt miatta nem szabad, nem is kell meghamisítani.

Végül még a költemények szövegéről néhány szót. Költeményeket nem oly könnyű kiadni, mint első tekintetre látszik, sok gond, sok vigyázat kell hozzá. Iskolakönyveink általában rossz szövegeket közölnek s a Toncséké is sok kifogásra ad okot. Pedig a jövő nemzedék e könyvekből fogja tudni a magyar irodalom remekeit. Ilyen hibának pl. nem lenne szabad előfordúlnia: *S a félvilágot ostromló töröknek napkeletet leverő hatalma*. Vagy: *Mégis neve sírjatok, ne is búsuljatok*. (71. l.) A klasszikus versek szövege verstani szempontból mind hibás. Pl. A *Mohácsban* nem kevesebb mint 11 scandálási hiba van: 19. *Összerútítva* (rutítva), 20. *vasszegű* (szegű), 23. *úton, híve* (uton, hive), 25. *zördül* (zördül), 40. *hosszú* (hosszu), 62. *éreczhímetű* (himzetű), 66. *összezúzott* (zuzott), 67. *kinos* (kinos), 69. *ifjú* (ifju), 75. *gyászemlékü* (emlékü). A *Főhászkodásban*: *óhajtva* (ohajtva), *szélvészsek* (szélveszek), *sírom* (sirom). *Egy gondolat bánt engemet*: 23. *ifjú* (ifju) 26. *ágyúdőrej* (ágyudőrej) 29. *kivírott* (kivivott) 33. *lassú* (lassu) stb.

E szigorú szemlével azonban nem akarom Toncs és Loósz érdemét kétségbe vonni. Könyvük, a mint van is, használható és különösen ott tehet szolgálatot, a hol a tanulók több segédkönyv beszerzésére szegények. A hiányok egy második kiadásban pótolhatók lesznek, ha ugyan az új tanterv helyet ad még efajta kézikönyveknek a gymnasiumban.

Dr. ZLINSZKY ALADÁR.

Magyar és német zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira, szerkesztette *Wolff Béla*. I. Magyar-német rész. Budapest [1897], Athenæum. 16-r. VIII és 324 l. Ára kötve 1 frt.

Régóta várt az iskola egy szólásgyűjteményes, phraseológiás zsebszótárra; a címbe megnevezett szótár hivatva van e várakozást kielégíteni. A felölelt magyar-német *szólások* tekintetében Wolff szótára csakugyan páratlanul áll hazai zsebszótáraink közt, sőt e tekintetben — Wolff saját állítása szerint — jóval gazdagabb a Ballagi Teljes szótáránál is. De

nemcsak phraseologia dolgában új s tegyük hozzá: üdvösen új a Wolff szótára. A felölelt *szóanyag kiválogatásában* is eltér a szerző az eddigi szótáríróktól. Csak azt vette föl szógyűjteményébe, a mit igazán szükségesnek tartott és mellőzte mindazt, a mi az iskola s az irodalom nyelvében csak elvétve, vagy éppen nem fordul elő. Különös gondja volt arra, hogy ne kerüljön a szótárba oly kifejezés, a mely a tanulók erkölcsi vagy illemérzékét sérthetné. Annál több helyet szentelt mindannak, a mi nyelvünk legújabb fejlődésének terméke, a nélkül azonban, hogy valamely nyelvészeti párthoz *mereven* csatlakozott volna. Az ilyen merev állásfoglalást iskolakönyvben nem is lehetett volna helyeselni, de szintűgy nem lehet azt sem, hogy *okmány, építész, bölcsész, történész, üté, látcső, gyufa, horderő, jármű, óvszer, forrpont, rálfa, gyógyszer, menhely, raktár, löpor, tanfolyam, túlmerész, szelleműs, reményteljes* stb. stb. a nekik megfelelő helyesebb alak nélkül szerepelnek; mert ha valakinek, akkor bizonyára a szótárírónak kell főleg a szókincs helyességére ügyelnie. Jól tudom, hogy Wolffnak a fentidézett hibás szókat, mint közkeletűeket föl kellett vennie szótárába, de akkor természetesen ugyanazon a jogczímen föl kellett volna még vennie a *bizottmány, gazdász, dugárus, eskór, védanygal, feszerő, kötszó**) : *túlkövetelő, túlboldog, rizdűs, szindűs, malasztteljes, keneteljes, elchű, dldozatkész, szófukar, vérszegeny* stb.-féleket is. Csakhogy ezek mindegyike mellé oda kellett volna azután tennie a megfelelőbb, a helyesebb alakot, mint a hogy azt néhány esetben meg is tette: *kiindulási pont* helyett *kiindulo p.*, *láthatár* mellett *látóhatár* is stb. S a helyesebbnek ilyenén kiemelését főleg *iskolai* használatra szánt könyvben nem kellett volna elmulasztani, mert hisz elégszer halljuk, hogy a tanulóknak a legjobb csak éppen elég jó. S elvégre is itt az ideje, hogy szakítsunk a maradisággal. Nem mondom én, hogy az orthologia vitás, még eldöntésre s tisztázásra váró kérdéseit s alakjait is föl kellett volna vennie Wolffnak a szótárába, de a kétségtelenül helyeseknek elismerteket igenis bátran ajánlhatja vala, mint helyesebbeket. S az ilyen — nagyon is kívánatos — helyesbítések még csak nem is igen növelték volna meg a szótár terjedelmét. A helyesebbért pedig, azt hiszem, nagyon is érdemes ezt a munkaáldozatot meghozni.

Egy harmadik, igen dicsérendő újítás a Wolff szótárában, hogy mindenütt *következetesen* *ragaszkodott* a nálunk kötelező *osztrák német helyesíráshoz*. A ki tudja, hogy e tekintetben mily végtelen sokat vettek eddigi szótáríróink — hisz nem egyszer az elég jól író deáknak is suggeráltak orthographiai hibákat — csak a ki ezt tudja, becsülheti föl

---

*) Hiánynak kell mondanunk, hogy sem ez az alak, sem a helyes *kötszó* nincs benne a szótárban.

eléggé Wolffnak ez irányú újítását. Helyeselhető a szerzőnek az a szándéka is, hogy a szótár II. (német-magyar) részében tekintettel lesz az ú porosz helyesírásra is, mert tanulóink bizony elégszer kénytelenek — kivált magánolvasmányaikban — a megszokott, osztrák orthographiától eltérő alakú szavakkal is megismerkedni. Ugyanebben a kötetben igéri Wolff a német szavak változásainak (főnevek birtokos esete s több. száma, lágyulól s rendhagyólag fokozódó mellénevek s az igék tört. multja*) föltüntetését is. Mindezeket szivesebben vettük volna már itt az első (magyar-német) részben, mert hisz köztudomású, hogy e változások föltüntetésére a magyar tanulónak nevezetesen a magyarból németre való fordításnál van szüksége s nem kívánhatjuk tőle, hogy minden egyes kérdéses pontnál a szótár mindkét részét forgassa: a magyarból előbb a német jelentést keresse ki, a nyelvtani változásait pedig a német részben nézze meg. De kétségtelenül jobb e hézagpótló, lényeges dolgokat akármelyik részben — ha nem is éppen a megfelelőben — mint semelyikben nyújtani, mint a hogy azt eddigi szótáraink a német nyelv tanulásának igen nagy kárára tették. Nem átalom ugyanis kijelenteni, hogy a német nyelvi tanítás országosan tapasztalható sikertelenségének a meg nem felelő tankönyveken és hibás módszereken kívül az eddig használatban volt idevágó szótárak is jó részben voltak az okai. A czim-beli szótár szép feladata az e tekintetben eddig észlelt bajokat lehetőleg orvosolni s így hozzájárulni a tanítás javulásának nemes munkájához. S azért — bár a szótárról végleges ítéletet majd csak a használat fog mondhatni — egyes, első kiadású könyvben szinte óhatatlan, fogyatkozásai mellett is örömmel üdvözlöm hazai tankönyvirodalmunkban Wolffnak egészben véve helyes alapokon nyugvó, jól megszerkesztett, szépen meg olcsón kiállított, általában véve tehát igen is hasznavehetőnek ígérkező szótárát.

DEMEK GYÖZÖ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Zur Geschichte des niederländischen und spanischen Dramas in Deutschland. Neue Forschungen. Von *Jul. Scherwing*. Münster, 1895. 100. l.

Meissner János az angol komédiásoknak az osztrák tartományokban való szerepléséről írt becses könyvében (melyet e *Közlönyben* VIII.,

*) Kiváncos, hogy csak az erősekét tüntesse föl; de itt aztán többet is, nevezetesen azoknál, a melyeknél *brechung* és *umlaut* szerepel, a *praes* I. szám 3. személyét is és valamennyi igénél a *haben*-nel vagy *sein*-nal való perfectumképzést.

1884. 492—99. l. bőven ismerttettem) egyenesen tagadta, hogy német-alföldi színészek valaha német földön játszottak s így a német dráma fejlődésére befolyást gyakoroltak volna.¹⁾ E nézet ugyan nem igen talált hívőkre, hisz Riccoboni (*Reflexions historiques et critiques sur les différens Théâtres de l'Europe*, Paris 1738.²⁾) már másfél századdal ezelőtt helyesen megírta, hogy holland színészek 1626-ban játszottak Hamburgban, ha a németalföldieknek a német drámát átalakító (*le Théâtre Allemand changea de goût*) hatását nagyon túlbecsülte is, és legújabbán Heitmüller Nándor (*Holländische Komödianten in Hamburg 1740 und 1741*. 1894.) számos adattal cáfolta meg Meissner előítéletes véleményét. Az előttem fekvő könyv mégis voltaképen ezen vélemény ellen van intézve, melyet végleg helytelenné mutat ki, és igen gazdag egészen új adatokban, melyek megérdemlik, hogy mi is tudomást vegyünk róluk. Schwering ezenfelül érdekesen, bár egy kissé kuszált stílusban és szerkezetben, fejtegeti a németalföldi irodalomnak, főleg a drámának és színháznak állapotát és fejlődését a XV—XVII. században; de művének ezen részéből csak egy-két általánosabb érdekű adatot emelek ki.

A németek és hollandok mind sűrűbb érintkezéseit a XIV. és XV. században legfeltűnőbben a német népdal mutatja, de már 1412 aug. 14. jelentek meg német színészek is Aachenben, a kik többek közt egy „Lancelot” című darabot adtak elő. A hős azonban nem az Artus király nevének kedvese és a darab nem lovagi játék, hanem moralizáló polgári tragédia, melynek tárgya egészen modern ízű. A nemes származású Lancelot beleszeret egy szegény leányba, Sandrinebe, ki vonzalmát viszonzozza. De az ifjúnak kevély anyja ellenzi ezt a szerinte méltatlan házasságot, melyet lehetetlenné akar tenni. Azért ráveszi fiát, hogy kedvesét elcsábítsa s azután a megesezt leányt elhagyja. Ez elmenekül és egy lovagra talál, ki megszereti és nőül veszi. Ezalatt Lancelot megbánja tettét és mindjebban érzi, hogy Sandrine nélkül nem tud élni. Azért követeket küld ki, hogy a leányt megkeressék és hozzá visszahozzák. Egyik követé meg is találja a leányt, a ki azonban hűtelen csábítója ajánlatát visszautasítja. A követ nem meri e hirt urával közölni s azért azt hazudja, hogy Sandrine bűjában meghalt, mire Lancelot megütökozza anyját és megöli magát. Ez érzelmes történetnek egy alnémet átdolgozása a XVI. század elején jelent meg Kölnben (újra kiadta P. Norrenberg, 1873).

¹⁾ Mellesleg megjegyzem, hogy Meissner az általa közölt repertoiret 1710-re teszi, de Alb. Dessoff kimutatta (*Zeitschrift für vergl. Literaturgeschichte* IV, 14), hogy az nem lehet 1727-nél régiebb.

²⁾ Schwering könyvében 1638 áll. Általában sok a sajtóhiba; így a 45. lapon is 1644 helyett 1744 és a 78. lapon XII. helyett XVII. század olvasandó. A szerző stílje is nagyon pongyola.

A XVI. századi holland színészek, a kik Németországban jártak, Rederijker-ek, azaz tagjai voltak a 'Kamers van Rhetorica' nevű nyelv-mívelő és irodalompártoló társaságoknak, melyek különösen a színházat és drámát is nagyon kedvelték. Ily Rederijker volt pl. a véres ujra-keresztelő, Jan Bockelsohn (Bockold) is, a ki Münsterben a székesegyházban egy Lázár-drámát adatott elő. Hamerling azért épen nem vétett a történeti igazság ellen, midőn 'Der König von Zion' cz. eposzának ezen hőst vándorszínésznek tüntette föl.

A németalföldi régibb egyszerűbb viszonyokat alaposan megváltoztatta az angol komédiások megjelenése Németalföldön (1590 óta). Hogy ezekkel versenyezhesse, a hollandok egy fényes nagy színházat ('Schouwburg') építettek Amsterdamban, melyet 1638 január 3-án Joost van den Vondelnek, 'Gijsbrecht van Aemstel' cz. híres nemzeti színművével nyitottak meg. E színház volt a XVII. században Hollandnak egyetlen állandó színpadja; itt került színre pl. 1639—47 majd minden évben Sophokles Elektra-tragédiája Vondel fordításában. E színház, mely fényes kiállítás és rendezés tekintetében az akkori európai színházakat mind fölülmulta, lett a németalföldi dráma fölvirágzásának főtálcája; innen indultak ki a holland színészek németországi vándorútjaikra is.

Németországban e holland színészek különben a következő helyeken mutathatók ki: Bécsben 1561; Hamburgban 1590,* 1649, 1654 (ekkor adták Calderon színművét: 'Az élet álom'; holland fordítása 1647. jelent meg), 1710, 1740 (ekkor fölváltva játszottak a hessen-kasseli német színészekkel, a németalföldiek holland, a németek német nyelven; 'Tartuffe' és 'Cid'), 1741 ('Cinna'); Ulmban 1594⁷ (a hivatalos jegyzőkönyvek itt angol komédiásoknak is mondják őket), 1603; Baselben 1603 és 1604; Majna-Frankfurtban 1611 (Nassaui Móricz orániai herczeg társulata), 1651 (ekkor németül játszottak és pedig már a 'francia modor szerint'), 1731; Lipcsében 1611 (Joost van den Vondel darabjait németül?); Altonában 1665 és 1682 ('Cid'); Lübeckben 1674, 1694, 1703; Münsterben 1682; Berlinben 1702; Danzigban és Kielben 1703. Tehát 1412—1741 mutatható ki a németalföldi színészek szereplése német földön. Igen feltűnő, hogy Schwering nem említi a németalföldiek linzi szereplését, a kik itt 1699-ben Vos Jánosnak Titus Andronicus-tragédiáját adták elő (mely először 1641. került színre Amsterdamban).

E vándorcsoportok repertoirejából kiemelek néhány darabot, melyek nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot (Anthony Spatsier társulata adta elő Hamburgban): 'A halála után megkoronázott portugál királynő', eredetije: 'Reinar despues de morir', írta Luis Velez de

*) Itt és ekkor találkozunk először színlapokkal, míg régebben az előadásokat kidobolták, a mi szerény helyeken még ma is divat.

Guevara (+ 1644), hollandul Heulentől 1701; tárgya Inez de Castro tragikus története, melyet első ízben Camoens (Luziádok III, 134. vsz.) dolgozott föl. — 'Az irigyelt szerelem', Willem van der Hoeven színész műve, 1702. (A római Virginia története). — 'Armida varázslatai', írta (Tasso eposzából) Jan Pluymer, talán Quinault drámája ('Armide' 1686) fölhasználásával. — 'Genoveva', melyet Schwering neim tud meghatározni, pedig kétségtelenül Wouthers darabja (1664), melynek német fordítása egy cothai kéziratban fönmaradt. (Velten társulata 1680. és 1690 adta elő). — 'Don Quichote Camacho esküvőjén', vígjáték, írta Langendijk Péter 1711. Ugyane szerzőnek egy másik darabja, a 'Krelis Louwen', (1715), emlékeztet a Jó Fülöp tréfájára (l. alább), a mennyiben elhiteztik a részeges hőssel, hogy ő Nagy Sándor stb. — Érdekesebb kérdés, hogy a német színház mit köszönhet a németalföldieknek, azaz, hogy a német vándorcsapatok, melyeknek repertoireját mindjobban ismerjük¹⁾, a XVII. században mily németalföldi darabokat adtak elő. Schwering szerint a következő szerzőknek felsorolt műveit:

1. *Joost van den Vondel*: a) Joseph in Dothain (1666, 1672, 1710); b) Die Brüder oder Gabaoniter (1688; német fordítása Heidenreich Illéstől, 1662); — c) Historia von der Stadt Jerusalem (1666); — d) Maria Stuart (1711 és 1718; németre fordította Kormart Kristóf, 1667); — e) Lucifer.

2. *Jakob Cats*: Aspasia, (németre fordítva 1672). E darabot Uhlich Ádám Gottfrid színész, 'Elisie' czímen dolgozta át 1743. (megjelent 1744. a Gottsched-féle 'Deutsche Schaubühne' V. kötetében).

3. *Jan Vos*: Medea (1678; német fordítása: 'Die rasende Medea mit Arlequin, einem verzagten Soldaten', kéziratban megvan a bécsi udvari könyvtárban).

4. *Geraert Brandt*: Torquatus (németül: 'Von dem tyrannischen Konnich Noron' 1666-ban és 1710 körül; a darabnak tehát semmi köze Nerohoz, mint eddig hitték. A kor izlésére jellemző, hogy e tragédiában, mely sokban emlékeztet 'Hamlet-re', Noron a nyílt színen követ el erőszakot Torquatus aráján).

Ezeket kívül több bohózat ('klucht') került színre, melyek közül legnépszerűbb lett a részeges cipészről szóló darab, a ki Jó Fülöp burgundi herceg tréfájából egy napig maga is hercegnek képzelhette magát. V. ö. a 'Makranczos hölgy' keretét.²⁾

¹⁾ V. ö. főleg Heine Károly dolgozatát: *Johannes Velten* (1887) és ismertetésemet e *Közlönyben* XI, 1887. 514. l.

²⁾ V. ö. Weilen Sándor könyvéről (*Shakespeares Vorspiel zu der Widerspänstigen Zählung*, 1884) írt ismertetésemet e *Közlönyben* IX, 714—18. Egy lengyel komédiát e tárgyról Gawinski Jánostól 1638-ban adtak elő

A német vándorszínészek spanyol darabokat is adtak elő, melyeket rendszerint (többnyire francia közvetítésen készült) németalföldi földolgozásokból ismertek; nevezetesen szerzők szerint:

1. *Lope de Vega*: *a*) 'El major imposible', vígjáték: 'Die wohl-nährische Wette oder der geizige Gerhard'. Holland fordításban (Bois-robert francia átdolgozása alapján) 1671. jelent meg Amsterdamban. Neuberné még 1741-ben hozta színre Lipcsében, még pedig mint 'egy ismeretlen holland szerzőnek új víg darabját.' *b*) 'Laura perseguida', németül: 'Die verfolgte Laura'; a holland fordítás (Rotrou francia átdolgozásából) 1645. került először színre Amsterdamban. — *c*) 'El cuerdo loco', németül: 'Die vorsichtige Tollheit', hollandul 1650. — *d*) 'El amigo por fuerza', németül: 'Vom gezwungenen Prinzen Turbino', Vos Izsák holland átdolgozása alapján németre fordította Kempe Márton 1674 körül. — *e*) 'La fuerza lastimosa', németül: 'Der beklägliche Zwang', hollandul Vos Izsáktól 1648; németül sokszor adták kissé módosított címeken is. — *f*) 'El palacio confuso', németül: 'Der verwirrte Hof von Belvedere', hollandul 1647, németül átdolgozta Greflinger György 1652; 1666 óta sokszor adták.

2. *Luis Velez de Guevara*: 'La nuevva era de Dios y Tamorlan', németül: 'Der grosse Weltschrecken Tamerlans', hollandul 1657.

4. *Calderon*: *a*) 'Lances de amor y fortuna', németül: 'Aurora und Stella'; Quinault francia fordítása 1656-ból való s még ezen évben átdolgozta hollandul Graef Henrik; németre 1666—1754. többször fordították le és sokszor adták. — *b*) 'La vida es sueño': 'Das Leben ist Traum'; holland fordításban megjelent 1647-ben és először színre került 1651-ben. Németországban igen sokszor adták; Postel operaszöveggé is dolgozta föl: 'Der königliche Prinz aus Polen Sigismund oder das menschliche Leben ein Traum. Nach einer holländischen Komödie, 1693'.

4. *Alonso del Castillo Solórzano*: 'Marques del Cigarral', németül: 'Don Japhet von Armeinien' (!). Hollandul, Scarron francia átdolgozása ('Don Japhet d'Arménie' 1653) alapján, Griek Claudius-tól 1657. De részemről nagyon lehetőnek tartom, hogy a német színmű egyenesen Scarron francia drámája után készült.

5. *Cervantes* drámái közül nem került egy sem színpadra német földön; de egyik novelláját ('El curioso impertinente', Don Quijote I, 34—36. fejt.), mely 1617. német fordításban is jelent meg, dramatizálták ('Unzeitiger Fürwitz'), még pedig Baudouin francia fordítása (1608)

Danzigban (ugyanaz évben jelent meg nyomtatásban). Egy évvel előbb adta ki Bargka Péter lengyel író e tárgyának egy másik boházatos földolgozását.

alaján. — Említést érdemel, hogy Cervantes első novellája, mely, szintén holland közvetítéssel, Németországba került, a 'La gitanilla de Madrid' (Preciosa híres története) volt. Ezt Cats Jakab 1637. versben dolgozta föl és Cats művét németre fordította, szintén versben, Ritzsch: 'Spanische Zigeunerin', 1656. A fordítás hű, csak Preciosának egyik dala, melyhez melódia is járul, a német költőnek önálló terméke.

Műve végén tárgyalja Schwering röviden a németalföldi színháznak egy sajátzerű berendezését, mely német földön is divattá lett és régebben sok téves magyarázatra adott okot. Ez a 'Vertooning' (előmutatás), mely abban állt, hogy az egyes fölvonások cselekvényét előzőleg néma képből mutatták be. Creizenach ez eljárást az angol komédiásokra vezette vissza, mit Schwering erősen tagad, pedig nincsen benne semmi lehetetlenség, mert az angolok ezt a berendezést ('dumb shows') már a XVI. században ismerték, és nagyon elgondolható, hogy Németországba is magukkal vitték. És alig szerencsésebb szerzőnknek egy másik polémiája, mely, bár csak közvetve, szintén Creizenach ellen fordul. Ez ugyanis magiévá tette Löffelt nézetét (*Shakespeare-Jahrbuch* IV, 279), hogy a 'Pickelhäring' nevű bohóc, mely a XVII. században a színen annyira népszerű volt, nem Hollandiából került Németországba, hanem megfordítva a németektől a németalföldiekhez. E föltevését főleg arra alapította Löffel, hogy Németalföldön az első Pickelhäring csak 1648-ban található (Vos János bohózatában 'Peckelharing in de kist'), még pedig egy Németországból származó darabban és oly időben, mikor a nevezett bohóc német földön már régóta ismeretes és közkedveltségű volt. E nézet megczáfolására fölhozza szerzőnk Soet bohózatát, 'Jochem Jool' 1637-ből, de ez is németből van fordítva,*) tehát szintén nem bizonyít semmit. Szerzőnknek ezeken kívül is van több oly állítása és adata, melyek legalább is nagyon kétségesek, de a rendelkezésemre álló eszközökkel nem bocsátkozhatom ezúttal alapos bírálatukba.

HEINRICH GUSZTÁV.

Die Mundart von Imst. Laut- und Flexionslehre. Von Dr. Joseph Schatz. Mit Unterstützung der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Strassburg, Karl J. Trübner, 1897. XIII, 179 l. Ára 4 mk. 50.

Imst Tirolban, Innsbrucktól nyugatra, az Inn felső völgyében fekszik. Az imsti népnyelv, melyet e munka tárgyal, a bajor dialektushoz tartozik. Nem messze Imstől nyugatra, a sváb-alemann dialektus

---

*) Joh. Bolte, *Das Danziger Theater im 16. und 17. Jahrh.*, 1895, 225. l. Az mellékes, hogy ez a német bohózat ismét egy angol eredetire megy vissza, mert az ó-angol színpad nem ismerte Pickelhäringet mint víg alakot.

területe kezdődik, s így Schatznak itt alkalma nyílik a bajor és alemann dialektus határát — legalább egy darabon — az eddigi téves nézetekkel szemben szigorúan és tudományosan megvonni.

A dolgot, mint a német nyelvjárástanulmányok általában, csak hangtant és alaktant nyújt. A grammatika ezen, az újabb nyelvtörténeti kutatásnak mindeddig középpontjában álló részeit azonban annál nagyobb apparatussal dolgozza fel.

Kitünő phonetikai képzettséggel igen tüzetesen írja le a dialektusnak gazdag hangrendszerét; a consonansoknál az exspiratio *erősségére* és az articulatio *tartamára* is figyel. Az exspiratio *nyomatéka* és a hangszalagok zárképzésének *módja* és *időtartama* alapján a *fortist* és *lenist* szigorúan megkülönbözteti, a mi tudvalevőleg a legnehezebb feladatok egyike. Eljárásáról talán képet alkothat magának mindenki, ha a 18. §-t idézem: «ss und s: *hqassə* heissen, *hqasər* heiser; bei *əs* ist die Ausflussöffnung sehr klein, die Zunge wird seitlich fest an die Backenzähne und an die seitlichen Teile der Alveolen gedrückt. Die Bildung der Reibeenge hat grössere Ausdehnung; der Expirationsdruck ist stark und das Zischgeräusch scharf. Im gleichen Verhältnisse ist die seitliche Artikulation der Lippen energisch. Für s ist der verwendete Ausatmungsdruck schwach, die Engenbildung schlaff, die seitlichen Teile des Zahnfleisches werden nicht berührt oder nur schwach, die Reibeöffnung ist grösser. Auch die Bildung der Lenis s kann nicht das Minimum der möglichen Artikulation genannt werden. Im Auslaut: nach kurzem, betontem Vokale steht Fortis *əs*, *hqss* Hass, nach langem ein s (*hqas* heiss, *rqas* Reise), das gleich wie auslautendes f eine mittlere Stellung zwischen Fortis ss und Lenis s einnimmt. Der Ausatmungsdruck ist schwächer als bei ss, stärker als bei s, die Enge der Reibung so, dass die Zunge noch die seitlichen Teile des Zahnfleisches berührt, ohne sie wie bei ss fest zu decken; ebenso ist die Dauer eine mittlere. (*ff*: *f*: *f*=ss: s: s=3: 2: 1).»

Ép oly alaposan vizsgálja a mássalhangzók kapcsolatából származó hangfejlődéseket és hangváltozásokat, a szótagalkotást, rövidebben a szótaghangsúlyt, valamint az erősségi és magassági szó- és mondathangsúlyt.

A második rész a nyelvjárásnak részletes történeti hangtanát foglalja magában, a voc-nál a kn-ből, a cons.-nál igen czélszerűen a germán hangállapotból kiindulva, mert az ófn. és kn. mássalhangzó rendszer a történeti fejlődés fokozatos előrehaladottsága és a sok dialektikus eltérés miatt sokkal bizonytalanabb alap, hogysem azon valamely helyi dialektus constructióját föl lehetne építeni. Kivételt tesz természetesen az az eset, mikor történeti összefüggést lehet kimutatni a dialectus és valamely régebbi nyelvemlék között, a mikor az utóbbi consonantismusa képezheti a kiinduló pontot a hangfejlődés tárgyalásánál.

Hasonlóképpen nyelvtörténeti alapon tárgyalja a flexiót. A főnév-nél pl. megtartja a tövek szerinti megkülönböztetést, a mi csak a régi nyelv segítségével lehetséges.

Általában véve, e könyv nemcsak a tudomány mai színvonalán áll, hanem — a mellett, hogy egy eddig teljesen elhanyagolt vidék nyelvét ismerteti — módszer tekintetében is haladást jelent, a mint a hozzáértő a főt mondottakból már észrevehette.

A német nyelvjárások ily alapos feldolgozásai reánk nézve már csak azért is fontosak, mert hisz a dunántúli és délmagyarországi német-ség leginkább a múlt században költözött ide be, nyelve még nem különbözik nagyon az ausztriai vagy németországi rokon törzsek nyelvétől, s így ezen külföldi nyelvjárástanulmányok nagyon jó szolgálatokat tehetnek a magyarországi német dialektusokkal való foglalkozásnál.

Mert korántsem kell azt gondolni, hogy ezek a németek mind a bajor-osztrák dialektust beszélnék, mint rendesen állítani szokás. Különböző időben és sokféle vidékről jöttek, s azért nagy feladat lesz, eredetükre és nyelvök hovátartozására nézve egy kis áttekintést szerezni. E munkában első sorban az egyes megyék monographia-íróinak kellene jó példával előjárniok. Csakhogy ezek többnyire megelégszenek általános összefoglaló mondásokkal, melyeket éppen nem szöktak megbízható adatokkal igazolni.*)

SCHMIDT HENRIK.

Gabriel Dubray: Gentillesses de la langue française. Choix d'expressions ingénieuses ou caractéristiques propres à donner au langage des étrangers un air bien français. Vienne. Gerold et Cie. 1897. 68. l. 50 kr.

E sorokban egy rendkívül ügyesen összeállított, kedves könyvecs-kével akarom e *Közlöny* olvasóit megismertetni, melyet bizonyára öröm-

---

*) A MNyőr 1897. évf. 231. l. Scherer L. „Magyar szavak a bácskai *sváboknál*” czim alatt vendégszókat mutat be Ó-Verbász községből. Verbász és a többi körülötte fekvő protestáns német községek (Szivacz, Szeghegy, Cservenka, Sóvé, Torzsa, Bulkesz, Kis-Kér, Járek stb.) lakossága 1785—1689-ben költözött be Pfalzból, főkép az akkori zweibrückeni hercegség-ből, Hessenből, Hessen-Nassauból és Braunsfelsből; ott pedig a *rajnai frank* nyelvjárást beszélik. Ha Scherer csak fölületesen ismeri a német nyelv-járásokat, valóban csodálom, hogy hogyan hozhatja kapcsolatba a verbá-sziakat a „svábok”-kal. Gondoljon csak az úfn. *pf* affricatanak megfelelő aspirált *p* (*ph*)-ra, a szóközépi dent. explosívának megfelelő postdentalis *ð* spiransra (a mely, úgy látszik, Németországban most már mindenütt át-ment -*r*-be), a -*χ* vagy -*lχ* dim.-ra, melyet nálunk kizárólag használnak, holott a sváb-alemannak, a mint azt minden gyerek tudja, éppen -*li* (-*le*, -*le-lein*) a jellemző kicsinyítő képzője!

mel lapoz végig a francia nyelv minden barátja. Mint a czimből is kitűnik, csak egyes kifejezéseknek, szólásoknak és fordulatoknak gyűjteményéről van szó; — de ezen szólások oly bájosak, annyira tősgyökeres francziák, hogy teljesen kifejezésre jut bennük a nyelv egész finomsága és könnyedsége. Talán egyetlen modern nyelv sem annyira hajlékony és fordulatokban gazdag, mint a francia; egyikben sincs a gondolat minden legfinomabb árnyalatának kifejezésére annyi jellemző fordulat, ügyes meghatározás, szellemes körülírás. E kifejezésekben híven tükröződik az a sajátos francia észjárás és gondolkodásmód, mely különösen a francia *társalgásnak* nyelvét oly páratlanul kedvessé teszi: «ce qui, précisément, fait le charme du français: les rapprochements d'idées inattendus, les combinaisons ingénieuses, les termes bien sonnans et mille tours audacieux, pittoresques, par quoi le français réussit à déguiser la pauvreté relative de son vocabulaire».

Szerző könyvével azon idegen anyanyelvűekhez fordul, a kik teljesen bírják és folyékonyan beszélnek ugyan a francziát, de nem beszélnek eléggé *francziásan*. Ezen *francziás* beszédet persze nem lehet könyvből elsajátítani, — de lehet egyes jellemző példákban bemutatni. Ilyen példának (mintegy száznak) gyűjteménye az említett kis könyv, melyről nem lehet teljes képet adnom a nélkül, hogy a tárgyalás módját egy-két példában be ne mutassam.

Brûler. Brûler la politesse. Brûler une station. S'échapper, esquiver, passer outre. On *brûle* la politesse à une personne, quand on la quitte brusquement, quand on rompt l'entretien ou l'affaire commencée. — *Brûler une station*, c'est passer devant sans s'y arrêter. *Exemples*: Voilà l'omnibus qui passe: je suis forcé de vous *brûler* la politesse. Excusez-moi. — Nous étions pressés: nous avons *brûlé* votre maison. (Nous ne nous y sommes pas arrêtés.)

Cadet. C'est le cadet de mes soucis = c'est la dernière chose qui soit en état de me préoccuper, de même que, dans une famille de l'ancien régime, le cadet ou dernier enfant était celui dont le sort inquiétait le moins les parents. *Exemples*: Que mon ennemi soit plus ou moins à son aise, voilà par exemple qui est *le cadet de mes soucis*. Le fils du bonhomme Lafontaine était *le cadet des soucis de son père*. (Revue des deux Mondes.)

Epée. L'épée use le fourreau. Manière très belle et très noble de dire que la trop grande activité de l'âme épuise le corps. *Exemples*: «*L'épée use le fourreau*», dit-on quelquefois. Mes passions m'ont fait vivre, et mes passions m'ont tué. (Rousseau, Confessions.) — Vous me trouvez bien vieilli, bien cassé. Que voulez-vous? J'ai tant souffert, tant travaillé d'esprit et de corps. A la longue *l'épée use le fourreau*.

Dubray könyvecskéje ellen fel lehetne hozni, hogy nem eléggé

rendszeres, hogy nem meríti ki a tárgyat és hogy eme kifejezések általánosan ismertek. Szerző példáit nagyjából az élő nyelvből meríti s a hol idézet fordul elő, utalásai nem pontosak, nem eléggé megbízhatók. De meggyőződése szerint mindez nem csökkenti a mű értékét és hasznavehetőségét. E kis füzet nem akar tudományos munka lenni, — czélja egyedül az, hogy az olvasó figyelmét a francia nyelv számos finomságára irányítsa s buzdítson az itt nyújtott anyag kiegészítésére. Ezért teljesen csatlakozhatunk a könyv egyik német bírálójának, Hugo von Hoffmannsthalnak ítéletéhez: «Wenn dieses Buch von einem Gelehrten gemacht wäre, ist nicht zu sagen, um wieviel vollständiger, gründlicher, systematischer es wäre, und um wieviel wertloser. Denn sein ganzer Wert liegt darin, dass es so gar nicht *gemacht* ist.»

E csinos füzetet, melyet már olcsósága is oly könnyen hozzáférhetővé tesz, melegen ajánlom mindazok figyelmébe, a kik a francia *társalgás* nyelvvel és annak finomságaival közelebbről óhajtanak megismerkedni.

LATZKÓ HUGÓ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

3. Dr. Cserép József: Sallustius viszonya Ciceróhoz. (Aradi kir. kath. főgymnasium). — Jelen értekezés mutatóvány szerzőnek «Caius Sallustius életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések» című könyvéből. E kiváló beccsel bíró művet a Közlöny XXI. 3. füzetében ismerttettem. Könyvének ezen fejezetében azon általános nézetet czáfolja meg szerzőnk, hogy Cicero és Sallustius engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetett egymás ellen. E nézet tarthatatlanságát Cserép alaposan kimutatja az invectivákra, a Milo-féle per körülményeire hivatkozva és Sallustius Catilinájában a Ciceróra vonatkozó elismérő nyilatkozatokra támaszkodva. E tárgyi bizonyítékokat alaposnak és elfogadhatóknak tarthatjuk s azt hiszem többet is nyomnak a latban, mint amaz általános pszichológiai momentum, hogy Cicero már természeténél fogva sem táplálhatott volna engesztelhetetlen gyűlöletet valaki iránt. Ha Catilinára, Clodiusra és Antoniusra gondolunk, talán másképp gondolkozunk Cicero lelkiületéről. E cikkben Cserép részletesen kimutatja a Milo-féle per körülményeit. Kiemeli a Sallustius-féle invectiva legfőbb momentumát, hogy Cicero azt akarja keresztülvinni, hogy Milo ellen a régi törvények alapján járjanak el, az a Cicero, a ki annak idején a Catilina-féle összeesküvéssel szemben minden törvényt mellőzött. A Milo-féle per után semmi ellenségeskedés nem fordult elő Cicero és Sallustius között. Sőt dicséretre méltó az a szép elismerés, melylyel Sallustius Catilinájában

Ciceróról oly meleg jóakarattal emlékezett meg. Ez értekezés, mint az egész mű kiváló becsét, azt hiszem, feleslegesen ismételnem.

A multikori ismertetésemre vonatkozó helyreigazításra csak annyit akarok megjegyezni, hogy tény, hogy Cserép a Cicero-féle invectiváról kimutatja, hogy nem Cicerótól ered, mégis ebből vesz bizonyítékot arra nézve, hogy Sallustiusnak volt köze a Catilina-féle összeesküvéshez s ha fiataltsága miatt nem is vehetett részt Cserép szerint az összeesküvésben, de talán a szentségtörő Nigidianus társulatába tartozott; a 6. lapon fordításban is közli az idevonatkozó helyet: «De hát bizonyára . . . etc.» E rámutatással nem akartam oda czélozni, hogy helyteleníteném ezen következtetést, csak jelezni akartam, mint olyan jelenséget, a mely még részletes megfontolást igényel.

Az értekezés egyik helyén ezt olvassuk: «akadtak egyesek, a kik, hogy Octavianus hibáját enyhítsék, rágalmazni kezdték áldozatait. Így Asinius Pollio a Lamia védelmére mondott beszédében úgy nyilatkozik, hogy Cicero gyáván halt meg. A kik nem hunyászkodtak meg ennyire nem éreztek magukban bátorságot arra, hogy gyalázzák, legalább is hallgattak róla. Különös, hogy az augustusi kor költői nem emlegetik a nagy férfiút (Cicerót); . . .» Horatius egy helye jut eszembe e fejtegetésre. Sat. I. 6. 34. alatt ezt olvassuk: «sic qui promittit cives, urbem sibi curae, — imperium fore et Italiam et delubra deorum» — lehetséges, hogy itt rejtett czélzás van Ciceróra, a ki előszeretettel használja e szavakat.

HITTRICH ÖDÖN.

4. Beniaminus Incze: *De Orco apud Vergilium*. (Fiunnei áll. főgymn. 23—33. l.) — Nem szólok itt bővebben arról, hogyan világította meg a szerző a címbeli témát; csakis annyit mondok, hogy az Aeneis 6-ik énekének tartalmát bármely deákotmló egyszeri elolvasás után is külön alakban kívánom, mint a szerző nyújtja; minthogy továbbá a Pirchala v. Veress v. Tóth György jegyzetei v. a magamtól adott felvilágosító adalékok tisztára megértethetik deákjaimmal a tartalom vonatkozásait, azért e nembeli kérdéseimre adott feleletöknek is különnek kell lenni az I. ur előadásánál. Igen-igen sajnálom, hogy e kemény ítéletre kényszerített értekezésével; de olvasása után ki kell mondanom, hogy a Pirchalának még áttekintő v. tájékoztató feliratai is jobban közelítik Vergilius előadását, mint az ő czikkelye; a Danielovics Kálmán, Burány Gergely, Rácz Endre ide vágó értekezései pedig oly messze fölötte állanak szerzőnk elbeszélésének, hogy vele egy napon nem is említhetők. Érdekesebb kérdésekre, pl. Vergiliusnak ez énekben kifejtett eredetiségére, Homerostól való függetlenségére stb., a melyekről egykor Pecz Vilmos értekezett Közlönyünkben (1880.) Eichler nyomán, úgy sem halunk I. úrtól semmit; hát legalább a tartalom hű elmondásával erőltette volna meg magát! Szinte azt kell hinnem, hogy a latin nyelv nyögözte le mondani valóinak leírásában; de akkor minek erőltette magára a latin nyelven való fogalmazást!?

A tartalmi elmondásnak silánysága, bénultságig töredékes és száraz volta, laposságig ernyedt stílusa — oly hibák a szerzőnél, hogy rövid értekezésének becsét már ezek semmivé tehetik; hát ha még a latin nyelv ellen való elemi hibáit veszem: ugyan hova irjam megdöbbentő gyarlóságait! Nem akarok élezelődő gúncoskodásba bocsátkozni; azért

egyszerűen csak felsorolom botlásait, a melyeket kijegyeztem különben is nehézkes és mindenről inkább, csak latinos gondolkozásról nem tanuszkodó nyelvezetéből.

A 23. lapon minek a *cultor* mellett *homo*? — 24. l. *lingua vernacula* (anyanyelv) helytelen *sermo patrius* helyett, miként Vagács-Schiebinger egyik jegyzete, Krebs-Schmalz Antibarbarusa, Berger latin stilitikája (1896.) tanítják. U. o. *adiuvati* van *adiuti* helyett s mellette a studiis Italicis egyszerű ablat. helyett szenv. ige mellett. U. o. *fundamentum formare* olvasható németesen s magyarosan (?) »alapot képezni» értelmében, holott *iacere* stb. kellene. De legnagyobb hiba ez a szerkesztés: »ut discipuli Vergilium cum Dante comparati utriusque magnitudinem videant», — *comparantes* helyett, mert a *comparati* nem vonható semmi áron *utriusque*-hoz. Végül u. o. még a »vellem ut verba mea intelligerentur» helyett »velim verba m. intellegantur» kell, mert 1. csak nem kíván lehetetlenséget, 2. *vellem* multa vonatkozó alak (= szerettem volna), v. ö. Pirchala: Stilitika 53. l. — 25. l. *Scientiarum* (*scientia* = *singulare tantum*) hibás voltát l. Krebsnél. U. o. *alia vita* h. jobb *altera* v. mert kettőről van szó. Nagy hibája, s ezt *állandóan* elköveti a szerző, hogy a *deponens* igéket *szenvedőkül* használja; így: »*vita beata* ei sub terra deprecatur» (= oratur). *Vestis*-nek nincs többese, hanem *vestimenta* áll helyette és módosult jelentése van *vestes*-nek, ha pl. Ovidiusnál előfordul (l. Georges szótárát). — 26. l. *Reverentur dii* — megint *coluntur* értelmében! *In sexto libro* in nélkül kell, mert az egész könyv a másvilágról szól. Ugyanitt az előző *inferi* (alvilág) után ilyen a folytatás: *cuius describendi* többes helyett; tovább meg *idem* áll *eadem* helyett, mert egész csoport dologra kellene vonatkoztatni. Végül *nemo* ablativusa nem *nemine*, hanem *nullo*. — 27. l. Megint így ír: Aeneas a Sybilla adhortatur (*admonetur* értelmében)! s a *Sibylla* írását is mindig elvéti! U. o. *ingrediretur*-t ír, de ez tán sajtóhiba; csakhogy az értelem indicativust kíván szerintem. *Ac in Aeneide* helyett *atque* kell. De legmegdöbbenőbb e lapon a következő egyeztetés: »*animarum* ad ripas obruentium, cursum transmittere orantes;» s itt még hiba az is, hogy *obruo* igét (= eltemet) *ruo* v. *accurro* helyett használja, mert *obruo* mindig csak átható jelentésű, s az *orantium* mellett *ut*-os szerkezet a helyes. Végül megint *ingresso limine*-t ír, bár ez valahogy menthető. — 28. l. Kíváncos volt volna, ha a költő elbeszélését *oratio obliqua*-ba írta volna át; különben pedig, mint említettem már, hemzseg a hibáktól v. felületességtől a szerző elbeszélése. Így nem is említi az Orcus előrészét, mely még nem a tulajdonképi alvilág, sem az út kétfelé válását, sem azt a hosszú falat (*et ambit lata moenia triplici muro circumdata*, v. más közbeékelt mondat kellene!), a melynek kapujáról már ő is beszél. Alább: *a verbis edocemur*-t ír és *obire* (rendesen transitiv és más jelentésű) igét *obriam* *ire* v. *obriam occurrere* helyett, legalul pedig így: *aetherium purum sensum relinquitur* — (*aetherius sensus purus* helyett). Végül egészen hibásan fogta fel a költő előadását a metempsychosistról, a melyet a pythagoreusok vallottak (v. ö. Pythagoras=feltámadt Euphorbos híres esetét), és a szenvedő tisztulásokról, mintha bizony a *testek* pályvázatnának ki az alvilágban, holott a lelkek; azért az egész helyet én így fogalmaznám: »*Anime enim multis poenis obnoxiae sunt, cum in Elysium non mittantur ante, quam perfecto temporis orbe et concreta illis labe exempta purus aetheris sensus relictus sit; post multos demum annos animas ex*

Elysio ad lumen superum ituras deus rursus ad Lethen vocat.» Itt aztán a szerző megszakítja a költőnél olvasható összefüggést s csak a 32. lapon veszi föl az elejtett fonalat. — 29. l. Az első pont értelmében zagyalék ahhoz képest, a mi Vergiliusnál van; én négy rövid pontra szedném a költőnek hazafias jóslatsorozatát, u. m.: Anchises enumerat 1. gloriam futuram, 2. nepotes, 3. illustres animas, 4. quibus fatis nascitura sit Roma, s ezt aztán bővebben kifejteném. Ugyanitt ezt a bántó szerkezetet is használja a szerző: quibus casibus fore ut Roma nata sit, s folytatásul olyat ír, a mi nincs a költőnél: «Tandem nox advenit» stb., a hol azonfölül a «tenebras secum affert»-ből *secum* elhagyandó, a «filium discendere (!) oportet» helyett pedig *iubet* kellene. Ugyanitt alább a *conceptio* szót modern jelentésben használja (l. Finálynál); még alább cum causale (v. concessivum v. adversativum ?) után *erant*-ot ír; majd meg a *praerogata* szót használja szokatlanul s a Platonica philosophiá-ról azt mondja, hogy Rómában «*electa erat*»; az utolsó sorokban pedig az *interrogatio* szót hímnemű jelzővel egyesíti (tán sajtóhiba ?) s a rákövetkező függő kérdésben csak nagynehezen igazolhatólag indicativust használ. — 30. l. Ilyen szokatlan vonzatot kockáztat: *in hoc solo* consentiunt, utána pedig ezt írja: animos secundum merita diiudicatueros fore ily értelemben: meg fognak ítéltetni v. meg kell ítéltetniök; alább ezt a gyönyörű egyeztetést használja: Elysium datum ad bonos remunerandum; majd a *praeclari et prudentiores* mellékeveket *viri* nélkül írja s *ante oculos ponere* mellett *in carminibus*-t mond egyszerű abl. helyett; ugyanitt nem tudom kihüvelyezni tisztára a szerző előadásából Lucretius tanítását az «örök megsemmisülésről»; *desistere*-t mond (ezt később is többször) megszünni értelemben *desinere* helyett s ily mondat szerkesztést kockáztat: quid enim (az enim nem érthető az összefüggésből, miért van itt) de iis cogitemus, quæ post mortem sequentur, cum *interito corpore* (sic!! post interitum corporis stb. helyett) tota vita intereat! Alább ismét *abnegat*-ot ír *negare*, *denegare*, *recusare* helyett (l. Bergernél 2. l.), *res publica*-t *libera* nélkül s *extremi fines*-t *extrema tempora* helyett, *secundum Epicurum*-ot Epicurus szerint értelmében. — 31. l. Pollicitur-t ír s mellette egyszerű infinitivus-t, utána meg *sublaturus*-t jövő célzatos-sággal, holott az értelmi összefüggés így kívánná: timore mortis sublato auferat; non datur (nincs, nem lehet) infinitivusszal még csak megjárja, de nominativusszal alig (l. Krebsnél); *consolatum* főnév nincs; «nullam sperare salutem» kell; «multa studia rebus veteribus dare» nagyon szokatlan; *quo* (= unde) *apparet* szintén; novis conceptionibus (!) s veteresque traditiones (traditio = hagyomány ? l. Krebsnél) helyett *recentiorum veterumque* kell; *cæsarum* h. szokottabb *imperatorum*; *nobilitas* h. is jobb *nobiles*; tomba olaszos tumba helyett; *labitur* időről (l. Krebsnél); *se necare* = öngyilkosnak lenni, mással helyettesítendő (monum sibi consciscere, manum sibi inferre); végül ezt olvassuk e lapon: cenotaphia ædificari solebantur, holott tudjuk, hogy így csak *coepi* és *desinere* szerkeszthető. — 32. l. Sed tamen h. jobb *attamen*; *nova hæc multitudo* a jó szörend; az idézett versek előtti pontban a helyes logika szerint így kell vala szólnia: «Sed animus, qui a diis originem habet, corpore maculatur; necesse est enim multa concreta mirum in modum penitus inolescere. Ergo animis labes eximi debet.» Az ezután következő idézet negyedik sorából hiányzik az *aut* szó (exuritur előtt); de legborzasztóbb hiba itt alul, hogy a Tartarus többese így van: duos

Tartaros duo Tartara h. — 33. l. Depinctum-ot ír, továbbá poenas agi-t luere h. verosimile-t veris. h.; erős ellenmondás nála latinul = contradictio (e szót többször is használja) fortis; *praesertim* nála sokszor áll helytelenül (l. Krebsnél; Cicero a Tusculumi Vitatkozások egyik füzetében (tehát nem: *in capite*) nem a haláltól való félelemről, hanem a halál megvetéséről értekezik; epicureismus kerülendő; tanto h. eo excellentius kell; carus *apud* populum h. populo; végül nem értem, mit akart mondani ezzel: *obscuritas mortis*.

Vannak még egyéb fogyatkozások is a szerzőnél.

Mindig j-t ír i helyett. 23. l. *Cognoscantur* után jó lesz *atque*-t tenni; *Georgicon* szokásosabb -orum h.; emberről *Italus* a szokott, nem *Italicus*; opera h. jobb scripta. — 24. l. Ante omnia h. jobb imprimis; poëmatiss jobb, mint poëmatibus; «imprimis ea commemoravi, quæ» után coniunct. imperf. kellene, hisz, szándék, czél is van a mellékmondatban; igitur-t mindig első helyre teszi. — 25. l. A római vallás tudvalevőleg nem dicsérhető szépségeiért; sepulcro (condimus) s nem *sub* sep., a mint az eredeti sem teszi *sub*-bal; a *præs. historicum* után végig multa vonatkozó időket használ, még olyankor is, midőn csak nehezen fogható rá a szóban levő *præsens*re, hogy *historicum*; *caerimonia*-írás a helyes; otio et felicitati dativus finalisul nem szokásosak; de loco, ubi animi se habebunt, dubia erat religio-ban a habebunt h. coniunct. kellene, mert függő kérdés; itt van ez is: non sine contradictione: alul az idézet Horatiusból hibás; végül itt jegyzem meg, hogy a másvilági testetlen lelkek neve: animæ, t. i. a minőknek az ember el szokta őket képzelni; míg általánosságban inkább animus-t használunk, pl. de animorum immortalitate. — 26. l. Neenon-t a jó próza kerüli; a gör. idézet első sorát nem lehet elscandálni. — 27. l. *Via* mellett inkább *fert* áll, mint *ducit*; ideh. jobb item; mythologia nem jó írás; *tamen* (transportat) h. tandem kellene; különben a *tamen* inkább a 2. helyen szokott állani. (l. Bartal-Malm. latin mondattanában «szórend» alatt); *soporatur* költői szó; *falso* kiegészítendő *crimine*-vel, miként az eredetiben; infernum helyett inferi-orum a jó; sepulchrum nem jó írás; az Ovidiusból vett hely nem a 6., hanem a 4. énekben van a Metam.-ban. — 28. l. Letum peperere manu — költői szólás; eo modo, ut h. *quo* kell; scilicet rendesen gúnyos értelmű. — 29. l. Totus és a főnév ablativusa mellett meghatározásokban fölösleges az *in* *præpos.* — 30. l. Seculum nem jó írásmód *ae* h.; exitium (et perniciem) kell exitus helyett; esetlen a *transformat* alkalmazása, különben is költői és ujkori szó — 31. l. Erőltetett szólás ez: ad Orcum assequendum eoque perveniendum necesse credebatur mortuum sepeliri. — 32. l. *Coelum*, *coelestis*-írás ma nem járja, sem Virgilius, sem quatuor. — Végül figyelmeztetem a szerzőt a halottak tiszteletének eredetét illetőleg Fustel-Bartal Ókori községére.

A felhozott hibák eléggé meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a latin nyelv tudása nagyon fogyatékos a szerzőnél.

BÓDISS JUSZTIN.

5. Simon Géza: Az indicativi praesens imperfectum Plautusnál. (Máramaros-szigeti, államilag segélyezett ev. ref. főgymn. 59--69. l.) — E rövid (eredetileg tanári székfoglalóul használt) értekezésben a szerző Plautusból vett példákkal világítja meg az indic. praesensnek 1. *præs. perf.* jelentésű, 2. jövő időt helyettesítő, 3. kérdő mondatokban való

tarka használatát, s mindegyik ponthoz alárendelt eseteket számlál el, a melyek a mult és jövő idő határán levő jelennek jelentésbeli dusslakodásáról tanuskodnak. Új vagy eddig ismeretlen esetet egyetlen-egyét sem talált Plautusnál a praesens használatában, mert a tőle felsorolt használatmódok mind ismertek voltak eddig is; a mint hogy a nagyobb latin nyelvtanok v. stilisztikák szokták is az embert figyelmeztetni a mellékértelmek összes árnyékaira, ha mindjárt Schultz-Dávidnál magától érthetőleg nem olvashatta is őket a szerző. Átnéztem ugyanis az ő dolgozatának olvasása után a Menge, Schinnagl, Landraf, Ellendt-Seyffert, Deecke, Vogel, Stegmann, Ziemer, Harre, Berger, Schmalz, Lattmann, Putsche, Pirchala (stilisztika), Bartal-Malmosi, Deák, Szénássy, Málik, Szepesi könyveit s összetarlóztam belőlük a következő eseteket: 1. praesens verum v. absolutum, 2. durativum v. continuum, 3. iterativum, consuetudinis, v. aoristicum, 4. historicum, 5. litterarium, pl. Chrysippus disputat aethera esse Jovem (Cic. N. D. I, 40.), s az ilyent consecutióban nem szabad multa vonatkozó időnek venni, 6. de conatu, 7. dum kötőszó után, mikor a mellékmondati cselekvés huzamosabb, mint a főmondati; 8. jövőre vonatkozó különösen a feltételes mondatokban, de amugy is gyakori; bár ez is tapasztalati esettel függ össze, pl. Nunquam expletur divitiarum sitis; 9. significatio perfectica oly igékben, mint a görög *πυνθάνομαι, ἀκούω, γινώσκω, μανθάνω*, — audio, video, v. ö. hallom, látom stb.; 10. iam diu, iam dudum, iam pridem, etiam nunc, hos tres annos, decimum iam annum után perfectum helyett, 11. cingitur, tegitur, vestitur stb. igékben, 12. a társalgás nyelvében járatos stereotyp szólásokban, s itt érvényesül leginkább Plautus, ámbár a magyarban is majdnem úgy beszélünk, mint ő; 13. a költőktől kitágított néhány ritka eset (Verg. Aen. II, 557., IX, 266 stb.), a melyek a közbeszédben v. prózában ritkák. — Csakhogy az elszámolt eseteket is oly könnyű józan észszel magyarázni, hogy kár összeböngészésökért a fáradság, hisz a praesensnek két fő használatmódjára ezeket is könnyen vissza lehet vinni; úgy hogy senki sem ütközhetik meg bennök s akadhat fenn rajtok, ha olvassa az íróknál s csak némi nyelvbölcsellel rendelkezik kimagyarázásukhoz.

A szerzőnek tehát nincs egyéb érdeme, mint hogy Plautusból ki-kereste a fönnebbi esetek megvilágítására szolgáló helyeket. Hogy olvasgatásában minő kiadást használt, nem mondja; de elavult latin helyesírásából azt következtetem, hogy valamely ósdi kiadást forgatott. Értekezése elején és végén némi nyelvtörténelmi elmélkedést is nyújt, átlag helyeset, de azzal a megszorítással, hogy az időalakok sokasága nem bizonyítja semmiféle nyelvnek kifejléttségét s hogy a Plautus nyelvét korántsem lehet művészinak mondani, sem fejlettnak, még ha Gellius (nem Agellius! I, 7.) és Quintilianus (nem Quintilian! X, 1.) művészinak vallják is. Néhány magyartalanság, sajtóhiba pedig számtalan akad ez értekezés lapjain; ide járul még az is, hogy Plautusnak Ritschl óta tisztázott nevét sem tudja a szerző.

BÓDISS JUSZTIN.

6. Dr. Katona Lajos: *Ipolyi «Magyar Mythológiája.»* (Budapesti II. kerületi kir. egyet. kath. főgymnasium, 7—21 l.) — Ez az értekezés tulajdonképen harmadik fejezete a szerzőnek «A magyar mythologia irodalma» című sajtó alatt lévő munkájából, melynek bevezetését, mythologiai irodalmunk általános jellemzését s a nézőpontot, melyen művelői állottak, továbbá az Ipolyi előtti irodalmak bírálatát (*Cornides Dániel*: «De religione Veterum Hungarorum», *Horráth János*: «A Régi Magyaroknak vallásbéli s Erkölcsi Állapottokról»; *Kiss Bálint*: «Magyar régiségek» harmadik része; *Bizoni Károly*: «Magyarok ázsiai emléke» és *Kállay Ferencz* akadémiai értekezései a negyvenes és ötvenes években) már olvashattuk az *Ethnographia* jelen évfolyamának 54—73. lapjain; a jelen értekezés is ugyan e folyóirat 266—279 lapjain jelent meg.

Ipolyinak, téves iránya mellett adatainak óriási gazdagsága folytán ma is nélkülözhetetlen és nagybecsű művének megbírálásában Katona ugyanazt a vezérelvet követi, mely szerint az Ipolyi előtti irodalmat is megítélte.

Nem kárhozzátja azért, hogy «a kor uralkodó tudományos divatját» követte, hogy őt kutatásaiban valamilyen eleve kitűzött eszme: «præ-concepta opinio» vezette, hanem inkább megmagyarázza, kifejti az okokat, melyek Ipolyit, hogy úgy mondjuk, *rákenyszerítették*, hogy *így*, és *ne másképen* írja meg nagy művét. A szóban forgó értekezés írója úgy jár el, mint a csillagvizsgáló, a matematikus, technikus, a ki a látszólagosan rendellenes tüneményeket vizsgálva, megkeresi az *összes* ható tényezőket, hogy azután azokat, melyek számításait zavarják, kiküszöbölhesse, *eliminálhassa*, a mint ők mondják s így célját elérhesse.

Ipolyinak *kellett* így megírnia könyvét. Őt is korának szelleme vezette, szükségképen tolmácsává kellett lennie annak a szomorú időnek, mely a világot napot követte, ép úgy, mint tolmácsává lettek többi tudosaink, íróink, művészeink. «A múltból merít erőt a szomorú jelen elviselésére és béketűrést az aggasztón bizonytalan kibontakozás bevárására.» A mint Ipolyi maga írja művének ajánlásában: a történt dolgok tudata volt homályos jövő felderítője, vezető szövétneke, a mag, mely új élettel biztatott. Ez a hangulat, jellemvonás a romanticizmus, mely a nemzetek tespedt, elnyomott állapotaiban a múltból merítve erőt, felélesztette a tudományt, művészetet költészetet és végre a nemzeti életet is.

Már ifjúkori tanulmányai is a mythologia terére vitték Ipolyit, a báró Mednyánszky Alajos családja körében töltött évek pedig (1845—47) alkalmat nyújtottak neki, hogy a korabeli, romantikus szellemű német historiai és régiség-tani kutatásokkal is megismerkedjék, melyeknek feje nagy, korszakalkotó művével Grimm Jakab volt. Ha még hozzáveszszük azt a körülményt, hogy Ipolyi abban az időben felszentelésre váró ifju pap volt, akkor világosan előttünk áll az a vezető eszme, mely egyaránt nyilatkozik a külföld akkori nagy munkásaiban és hazai előzőinek tapogató próbálgatásaiban: a tudomány eredményei arra valók, hogy a valóság, itt különösen a monotheistikus kereszténység alaptételeit támogassák. Ebben a tekintetben Ipolyi teljesen korának színvonalán állt; s bár ő adatait ilyen aprioritikus tétel bizonyítására használta fel, ez cseppet sem von le abból a nagy értékből, mely adatainak megbízhatóságában van, a mi lehetővé teszi, hogy utódai azokat más, a mai tudomány elveinek megfelelő műveknél felhasználhassák.

Ezek után a szerző azzal az áldatlan tollharczczal foglalkozik, mely Ipolyit arra bírta, hogy művét a forgalomból kivonja és maga is a magyar tudomány nagy kárára a kutatás e teréről majdnem teljesen visszavonuljon. Pedig ebben a vitában Csengery Antalnak ép olyan kevéssé volt igaza, mint Ipolyinak. Ez tudniillik azt vitatta, hogy a polytheismus nem más, mint az ősmonotheismus elfajulása; bírálója éppen ellenkezően az egyistenhívésben látja az őseredeti sokistenhívés legmagasabb fejlődési fokát és szemére hányja Ipolyinak, hogy okoskodásai és adatai egyaránt alaptalanok, de nem gondolja meg azt, hogy habár az okoskodások helytelenek is, nem szükséges, hogy az adatok is azok legyenek, s nem is tudja csak kis részükre bebizonyítani vádját.

Nem értette meg egymást a két peres fél azért mert a *magyarok ősvallásán* mindegyik mást értett. Csengery az *ural-altaji* népek ősvallását értette, míg Ipolyi csakis a *magyarokét* óhajtotta felderíteni. Azon felül mind a ketten összezavarják magát a *tartalom* kérdését az *eredet* kérdésével; meglévő adatokból, hagyományokból, romladékokból visszakövetkeztetnek a multa és merész biztossággal építik fel a rég letűnt hajdankor világát: kiki a maga szempontjából. Ebben a tekintetben, bár eredményeik különbözök, eljárásuk egyezik, nemcsak egymással, hanem a külföld nagy mythologia-építőivel is. E helyen Katona pontosan meghatározza, mit ért ő a mythologia fogalmán. Nem szívesen használja a *mythologia* szót más nép hiteletének jelenségeire is, mint a görögére, mely nemcsak a szót, hanem annak fogalmát is, ezt a fenséges, gyönyörű épületet, megalkotta. Mert a többi népeknek ú. n. mythologiaja csak *többé-kevésbé analog jelenségek csoportja, de nem oly teljesen szerves, tiszta és remek alkotás*, mely nemcsak a classikus élet alapja volt, hanem mai műveltségünknek is első kezdete. A többi mythologiai «rendszer» mind csak későbbi keletű, s a magyarral egyetemben a legelsőbbben «megalkotott» német nyomán jár, Katona szemében a mythologia 1. mythosok, tehát bizonyos vallásiéleti képződmények leírása; 2. fejtegetése, oknyomozó magyarázata és rendszere, de semmikép sem akár valamely nép, akár az egész emberiség *ősvallásának* fejtegetése. A kutatónak tehát csak abban a korban szabad maradnia, a melyből hiteles adatai valók; azokból egy előző kornak egész hiteletét megalkotni, téves dolog. Hogy Ipolyi célja az volt, s hogy Csengery is ezen az úton járt, ezt megint csak a század első felének uralkodó tudományos divatjából folyik, mely egyezik a szigorú dogmatikus állásponttal, «mely szerint az egytörzsű, egy ősnyelvű és eo ipso egy ősvallású, még pedig monotheistikus emberiség csak idők folytán súlydult a soknyelvűséggel együtt járó sokistenhívésbe, keresztény szempontból *pogányságnak* nevezett vallási állapotba». Ezért követeli Katona, legyen a mythologikus vizsgálat ne speculation, sem theologiai vagy evolutionista bölcselekedés, hanem *tisztán historiai, még pedig philologiai segítséggel végzendő történelmi kutatás*. Különös figyelemre méltó, hogy a nyelvtudományi bírálatra nagy súlyt vet, még pedig nem a délibábos nyelvészkedés elhibázott szófejtéseire. hanem a becsületes, mondanám a *modern természettudományok módszerével* dolgozó nyelvészet eljárására.

Ezek után a szerző áttér azokra az okokra, melyek megmagyarázzák, miért volt Ipolyi könyvének aránylag olv csekély közvetlen hatása. Részben oka volt ennek, hogy könyvét rövid idő alatt a lehetőség ki-vonta a forgalomból s ez így könyvészeti ritkasággá lett; de főleg az,

hogy Ipolyi nagy műve jóformán készületlenül találta azokat, kik belőle tanulhattak volna; ő kutatásai folyamán abból előzetesen nem közlött semmit, a mi az érdeklődést, a figyelmet felkölthette volna, másokat is erre a tárgyra terelhetett volna, hanem egyszerre kész befejezett művel lepte meg a tudományos világot.

A mi Csengery bírálatát illeti, az nagyon kevésről járul hozzá a kérdés tisztázásához. Egyrészt ugyanis álláspontja hasonlóan téves, mert ugyanazt várja a mythológiától, mint Ipolyi, ki a Bevezetésben (XLII. lap) így jelöli ki célját: *«A magyar mythost mintegy magában egészet ugyan, de egyszersmind mint az egésznek egyik részletét s nyilatkozatát felmutatni.»* Ez az egész pedig nem lenne más, mint az *emberiség ősvallása*. Egy kis színárnyalattal, más úton-módon Csengery is ezt vallja céljának. Másrészt nem használt sokat Csengery bíráta abban nem, mikor szemére veti Ipolyinak a rengeteg anyag kritikátlan összekeverését, minthogy van benne igen sok nem magyar dolog is. Ezt azonban a szigorú bíráló inkább csak negative mondja meg, positive vajmi csekély az, a mivel a rengeteg anyaghalmoz megrostálásához járult.

Ipolyi tehát tulajdonképen csak abban hibázott, hogy mythologiai kutatásában aprioristikusan felvett eszme vezette őt: az ősvallás monotheistikus voltának bebizonyítása; hogy olyat is következtetett adataiból, a mi azokból nem folyik: az ősmagyarok valláséletének teljes rendszerét; hogy nagyon sok esetben hajlandó olyasmit is teljes súlyú és értékű adatnak venni a mit az övénel szigorúbb kritika azóta már ki-sejtezett. Mindezt azonban menti korának tudományos szelleme, az az elfogultság, mely egyrészt állásából, másrészt a politikai körülményekből folyik.

Katona értekezésében teljes igazságot szolgáltat Ipolyinak. Megmondja hibáit, felderíti okait is, de kiemeli óriási szorgalmát és lelkesedését is, melylyel ezt az örökbecsű adattengert összegyűjtötte; ezért nemcsak tiszteletet, hanem hálát is érdemel, kivált azoktól, kik az ő lelkesedésétől áthatva az újkori, kevésbé romantikus tudomány követelményei szerint építenek fel, talán nem oly pompás és merész, hanem szerényebb célú, de annál szilárdabb épületet. Ebben Katona Lajosnak kétségkívül nagy része lesz.

TOLNAI VILMOS.

7. Bán József: Az Ember tragédiája. (Váczi kegyes tanítótrendi főgymn. 3—40. l.) E dolgozat közérdekű tárgyat ismertet az eddigi eredmények népszerű összefoglalásával, ügyes, lendületes előadásban. Törekvéseinek legfőbbike behatolni a tárgy lényegébe, megértetni ifjú olvasóival az Ember tragédiájának tartalmát, tragikai egységét, benne az emberiségnak, az emberiség eszméinek s Ádámnak egyéni tragédiáját. Nem fejtegeti, nem is érinti — igen helyesen — az Ember tragédiájához fűződött számos philosophiai kérdést, melyek oly könnyen elcsábítanak mindenkit, ki e drámai költeménnyel foglalkozik.

A Madách művének történeti anyaga ellen fölmerült néhány általános kifogás czáfolatával kezdvén dolgozatát, kitűzi értekezése céljául annak a vizsgálatát, vajjon Madách az emberiség tragédiáját helyesen tudta-e elének állítani? kimondja azon véleményét, hogy «míg az ember tragédiáját Ádámnak, ezen egyénített típusnak küzdelme s bukása tün-

teti föl, addig az *emberiség* tragédiáját az eszmék sorsa magyarázza meg».

Szerzőnk érdekesen védelmezi ezután az Ember tragédiáját első bírálójának, Erdélyi Jánosnak szigorúsága ellen. Madách személyében érezte magát sértettnek Erdélyi bírálata által, ki avval vádolta, hogy erőszakot követett el a történelmen Lucifer kedvéért s így a történelmet feláldozta egy költői phantomnak. Majd ismét arról vádolta, hogy az eszméket gúny tárgyává tette pusztán azért, mert azok még meg nem valósultak, holott mennyi lett valóságossá, mi az orthodox elmék előtt bolondság volt, s végeredménykép azt állapította meg, hogy a mű a legsötétebb pessimismus szörnyszülötte, nem is az *ember tragédiája*, hanem az *ördög komédiája*. Szerzőnk erőlesen védelmezi Madáchot a pessimismus vádjá ellen. Madách nem pessimista s csak Lucifer kedvéért adja a történelmi koroknak inkább sötét oldalát. Még a mai kor rajzában sem fedezhetünk föl oly vonásokat, melyek Madách pessimismusát bizonyítanák. «Madách csak a valót tárja elénk, midőn a mai kort oly önzőnek festette. Nincs okunk őt pessimismusról vádolni, mert oly jeleneteket, a milyeneket a londoni vásár képében elénk tár, napról-napra van alkalmunk látni.» Védelmére súlyt fektet s helyesen, mert első sorban a tanuló ifjúság számára írja értekezését, az ifjúsággal kívánja megismertetni s megkedveltetni az Ember tragédiáját. Epen azért helyes dolog, hogy kiemeli és hangsúlyozza Arany János véleményét is, melyben Madáchot a pessimismus vádjá ellen védelmezi.

Egyet azonban nem hagyhatunk megjegyzés nélkül. Ha Madáchot szívéen találta is Erdélyi bírálata s úgy érezte is, hogy ez már nem tisztán a költőt, hanem az embert is érinti, — nem szívesen látjuk szerzőnk-nél, hogy osztozni látszik Madách ezen érzésében, mely úgy a hogy érthető s magyarázható még a maga subjectivitásában. Óhajtanók, hogy e tekintetben ma már Bajzának, a kritika első magyar elméletírójának világosan formulázott nézetei érvényesülnének általánosan, melyeket a személyesítésről kifejtett, s ne ismétlődnek soha többé a Kölcsény-Berzsenyi szomorú példája. Ügymond Bajza: «Azon kritikus és író, ki elkerülte a mi durva, póri, betyáros — mert a művelt s csinosabb nevelésű embert, milyennek egy valódi író tartanunk kell az ilyenek mindig fogják bántani — a mi testi hibáinkat, vagy házi környülményeinket illeti, a mi jó vagy balszerencse következése, ki ezeket, mondom, beszéde tárgyál tenni elkerülte, megtevé mit embertől kívánni lehet és kell. Ezeken kívül minden személyesítési panasznak, neheztelésnek nem lehet egyéb csak ingatag alapja.»

Madách különben maga is védekezett Erdélyi téves felfogása ellen. Erdélyihez intézett szerény hangú levelében az emberiség egy *gyöngéjét* mondja az Ember tragédiája tragikumának magvaul. Szerzőnk az egységes akarat hiányát érti ezen gyöngé alatt, melyet Madách nem magyaráz meg. «Az egységes akarat hiányának, a pártokra oszlásnak alapja pedig legtöbbször az uralomvágy. Ez állandó szenvedélye úgy az egyetemesnek, mint az egyesnek s okozója a megszámlálhatatlan harcoknak. A népek története telve véres háborúkkal, melyek azt a szomorú igazságot hirdetik, hogy mióta csak ember él e földön, az erősebb mindig elnyomni igyekezett a gyengébbet, a nagy hal elnyelte a kis halat. Ily viszonyok között nem csoda, ha egy eszme sem tudott egyetemes pártolásra találni, ha a kisebb párt eszméjét megbuktatta a nagyobb párt eszméje.» Ezen

elmélet szempontjából vizsgálja s magyarázza szerzőnk Madách művét, s elméletét az összes színeken végig iparkodik bemutatni. Elmélete azonban csak 1—2 színben válik be teljesen. Szerzőnk ott leli meg sokkal találóbban az emberiség gyöngéjének magyarázatát, hol így szól: «Az emberiség ma is olyan gyarló, mint a milyen évezredek előtt volt. Eszméje mindig van, de azt túlhajtja s e miatt éppen az ellenkezőjét valósítja meg annak, a miért küzdött. Ebben rejlik az ő tragikuma.»

Fejtegetései azonban, melyeket elmélete bizonyításához fűz, magukban is igen tanulságos magyarázatai az Ember tragédiája egyes színeinek. Különösen sikerültnek nevezhetjük azon részt, melyben a szabadság eszméjének fejlődését és bukását adja elő.

Elméletét az eszkimó jelenetig végigvivén, vizsgálatában arra az eredményre jut, hogy «az utolsó álmokép ellentmond az egésznek, mert ez azt látszik bizonyítani, mintha az emberiség utóvégre is teljesen eltörpülne s egy buta eszkimó értelmi fokára süllyedne». Igaz, hogy az emberiség nem süllyed az eszkimó *értelmi* fokára, ha oly életföltételek közt marad, a milyenek között most van. De kérdés, Madách nem értette-e komolyan az emberiség végkorszakának képét is azon elméletek szerint, melyek a föld haláláról, az emberiség testi satnyulásáról s annak idején bekövetkező elmulásáról szólnak?

Miután szerzőnk különbséget tett Ádám egyéniségének ezen határozott egyénnek, tragédiája és az emberiség tragédiája között, dolgozatának második részében Ádámnak egyéni tragikumával foglalkozik.

Ádám határozott egyén, kinek «szerepe ugyan folyton változik, de a ki végeredményben mégis csak egy személy, a túlhajtott idealismus tipikus alakja». Szerzőnk ez egyénnek jellemét fejtegeti s azon eredményre jut, hogy uralkodó vonása a rajongás, miben tragikuma is gyökerezik. Különösen érezhető ez az egyiptomi és görög jelenetekben, melyekről azonban éppen a bizonyítás ereje kedvéért jobban ki kellett volna fejtenie azt, a mit csak érint, hogy a kettő együtt alkot egy tragédiát.

Ezen irányú fejtegetései közben azonban mind gyengébbnek mutatkozik a megkülönböztetés, melyet az emberiség és Ádám egyéniségének tragédiája között eleve fölállított, úgy hogy fejtegetései folyamán önmagával is ellenmondásba jut, mondván: «Törekvése egyébként mindig nemes; ő nem is annyira a maga boldogságát keresi, mint inkább az emberiségét, melyért él-hal». Még inkább észrevehető ez ott, hol a gondolatát bőven kifejti, az összes színeken át végigvizsgálván Ádámnak a közjólétre irányzott törekvéseit. Csak egy helyen tudja szerzőnk oly hosszasan fejtegetett eszméjét megérthetővé vagy legalább is megközelíthetővé tenni, midőn így szól: «Ádám nem önmagáért, hanem másokért él, a kora akarja mindig boldoggá tenni, de sohasem sikerül neki».

Szerzőnk végül fölveti a kérdést, vajjon tekinthető-e Ádám egyetemes embernek s így az ő tragédiája tekinthető-e általában az ember tragédiájának? Feleletül Ádám egyéniségét fejtegeti. «Minden szava, minden tette a határozott egyéniség bélyegét viseli magán, éppen ezért nem tekinthető sem az emberiség, sem általában az ember képviselőjének.» Csak annyit enged meg, hogy «Ádám tragédiája legfőlebb azon osztály tragédiáját jelképezheti, melynek ő egyénített típusa. Ez az osztály pedig a rajongó, az ábrándozó emberek osztálya.» És így kissé agyafúrt módon csak azért tartja a drámai költemény címét az igazán helyes

«Ádám tragédiája» cím helyett elfogadhatónak, mert «Ádám mint örök ember szerepel a műben, a ki átéli az emberiség összes küzdelmeit a paradicsomtól kezdve egészen a végső haldoklásig. Minthogy tehát sem több emberre, sem más emberre nem vonatkozhatik a czimbéli ember szó, mint Ádámra, erre az örök emberre, ennél fogva a cím ellen kifogást tenni nem lehet.» E mesterkélt okoskodás, melylyel szerzőnk értekezését befejezi, el is maradhatott volna. Ez talán a dolgozatnak egyetlen részlete, mely szórászállhasogató okoskodásánál fogva nem a tanuló ifjuságnak való.

Annál inkább bántó ez, mert szerzőnknek különben mindvégig sikerült tanulóknak való, ügyes magyarázatokat, fejtegetéseket nyújtania, melyek — miután első sorban VIII. osztályt végzett ifjaknak szánt dolgozatban foglalnak helyet, — igen helyesen, az Ember tragédiájának teljes ismeretét teszik föl.

Ha hozzávesszük ezekhez, hogy az értekezés stilusa világos, szabatos és magyaros, mindenben számot adtunk a dolgozatról, melyet eléggé gazdag Madách-irodalmunkban sem tartunk fölösleges munkának, sőt inkább számottevő, derék dolgozatnak.

GYULAI ÁGOST.

8. Viszota Gyula : Kisfaludy Károly «Murányvár ostromának» forrása. (Soproni áll. főreálisk. 4—10. l.) — Ez értekezés szerzője Széchy Mária és Murány ostromának regényes esete iránti érdeklődését már régebben megmutatta volt, midőn 1892-ben egy nagyobb összefoglaló értekezést tett közzé ezen cím alatt: *Széchy Mária a drámai költészetben*, melyben eléggé behatóan ismerteti Kisfaludy Károlynak ama drámáját is, a mely e tárgyról szól. Az imént megjelent kis értekezésében kissé bővebben fejt ki egy oly tárgyat, melyet fönnebb idézett munkájában már közlött.

Rövid kis dolgozata a magyar irodalomtörténetnek egy igen specialis kérdésével foglalkozik, Kisfaludy Károly Széchy Máriáról szóló drámájának forrását mutatva ki teljes pontossággal, párhuzamos idézetekkel.

E detail-kérdésnek látszó dolog abban leli jelentőségét, hogy bemutatta mily módon, milyen sietséggel s a forrásoknak minő felhasználásával készültek Kisfaludy Károlynak romantikus, történeti tárgyú drámái, mikor azok korszerűek és keresettek voltak. Kisfaludy Károly drámairói pályájának fejlődésében megszoktuk említeni, mily gyorsan készültek eleinte darabjai; első darabját, melyet előadtak, a *Tatárok Magyarországon* címűt mily hirtelenül követték a többiek, s köztük az *Ilka vagy Nándorfehérvár ostroma* címűt 4 nap alatt írta meg. Ezt csakis úgy érthetjük meg, ha látjuk, hogy történeti forrásait: elbeszéléseket, mondákat mennyire kiaknáz: nemcsak tartalmukat, hanem még szövegüket, kifejezéseiket is, a nélkül hogy ez visszaélésé válnék. Ilyen bőven kihasznált forrást mutat be szerzőnk ez értekezésében. Bemutatja *Murányvár ostromának* forrását, melyre Mednyánszky Alajos báró *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* cz. művének *Bräutwerbung* cz. elbeszélésében bukkant.

Bő kivonatban ismerteti Mednyánszky elbeszélésének menetét, s utána összehasonlítólag kiemeli Kisfaludy drámája cselekvényének fontos mozzanatait. Összehasonlításának eredménye az, hogy Mednyánszky

elbeszélése s Kisfaludy drámája egymással teljesen egyezően adják elő az eseményt. Minthogy azonban Kisfaludy darabja 1817 és 1820 között készült, Mednyánszky gyűjteménye pedig csak 1829-ben jelent meg, Kisfaludy nem vehette műve tárgyát e gyűjteményből s így szerzőnk helyesen kereste-kutatta, nem jelent-e meg Mednyánszky ezen elbeszélése már régebben másutt is. Hisz az akkori folyóiratok, zsebkönyvek, almanachok nem röstelltek történeti adomákat, mondákat, elbeszéléseket közölni, sőt örömmel fogadták azokat s a közönség, melynek izlése a romanticizmus felé hajlott, hálás s szorgalmas olvasója volt ezeknek. Így gyűjtögettek s irogattak ilyeneket nálunk Mednyánszky, Majláth, Gaal, Nyitske és Szabényi, s tették közzé őket különböző, többnyire német nyelven megjelenő folyóiratokban és zsebkönyvekben, majd később — magyarul is — önálló gyűjteményekben. Ugyanilyen folyóiratban (Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Herausgegeben durch die Freyherren von Hormair und von Mednyánszky), illetőleg a belőle támadt gyűjteményben találtam meg magam is annak idején Arany János «Katalin»-jának forrását.

Szerzőnk utánjárásának is sikerült meglelnie Mednyánszky elbeszélésének első lenyomatát *Wesselényi's Brautwerbung* cím alatt a Bécsben megjelent «Archiv für Geographie, Historie Staats- und Kriegskunst» cz. folyóirat 1817-iki évfolyamának első felében (71. szám.). Ugyanazon folyóirat ez, melyben Kisfaludy Károly «Stibor vajdájának» tárgyához is jutott.

Mindezt szerzőnk, mint említettük, 1892-ben megjelent értekezésében már közölte, úgy hogy ezen dolgozata egyrészt csak ismétlés, a mit természetesen nem igen helyeselhetünk. Két dolog menti azonban a szerző eljárását: egyik, hogy szélesebb körben kívánta terjeszteni kutatása eredményét, másik, hogy jelen dolgozata végén igen érdekesen veti össze Mednyánszky elbeszélését és Kisfaludy Károly drámáját szöveg tekintetében; kimutatja tárgyuk menetének, jellemzéseiknek, sőt kifejezéseiknek hasonlóságát, sokszor teljes szószerinti egyezését.

E párhuzamos idézetek a legerősebb érvekkel szolgálnak szerzőnk kutatásának helyességére s egyuttal érdekes adalékot nyújtanak ahhoz a képhez, a melyet Kisfaludy Károly dolgozása módjáról alkothatunk.

GYULAI - GOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1898. február hó 9-én tartott *felolvasó* ülésén 1. Gyomlay Gyula «A magyaroknak Porphyrogenitus-féle ősi nevééről», 2. Naményi Lajos «Sándorfy és a nagyváradi önálló színészetről» értekezett, 3. Schambach Gyula «Az antik polychromiáról» cz. értekezése kapcsán egy aquarell-festményét mutatta be.

A *választmányi* ülésen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Fináczy Ernő, első titkár, Cserhalmi Samu, pénztárnok, Bermüller Ferencz, Cserép József, Erdélyi Pál, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, Scham-

bach Gyula, Timár Pál, Vári Rezső, Zlinszky Aladár választmányi tagok. A másodtitkár távollétében a jegyzői teendőket az elnök megbízásából Timár Pál végzi.

Néhány folyóúgy elintézése után a pénztárnok jelenti, hogy az 1898 január hó 1-étől, febr. hó 8-ig terjedő időben a bevétel 1998 ft 06 kr., a kiadás 590 ft 54 kr. volt. A jelentés tudomásul vétetik. — Új *rendes* tagokul felvételnek: Az elnök ajánlatára Szartorisz Ferencz selmeczbányai kath. főgymn. tanár és Greifel György budapesti gymn. tanár; Cserhalmi Samu ajánlatára Vujtkó Pál soproni ev. lyceumi tanár; Némethy Géza ajánlatára Huber Lipót kalocsai papnevelő-intézeti tanár; Matskássy József ajánlatára Dr. Kelen Ferencz és Wirthschafter Márk budapesti VI. ker. áll. főreáliskolai tanárok; Bognár Teofil ajánlatára Agatsin Gyula soproni benezés tanár; Timár Pál ajánlatára Balásy Dénes budapesti felső keresk. iskolai tanár; Jacobi Károly budapesti V. ker. áll. főgymnásiumi tanár és Dr. Körösi László budapesti V. ker. áll. főreáliskolai tanár.

— Sayous Ede †. F. é. január 17-én halt meg Nizzában, 56 éves korában, *Sayous Ede*, a besançoni egyetem történettánára, hazánk igaz barátja, a ki hosszú éveken át kutatta annak történetét és irodalmát. Dél-Franciaországi református családból származott; atyja a francia protestáns írók biographusa volt és a francia irodalom külföldi — hollandi, belgiumi, svájci — képviselőinek történetét írta meg. Sayous Ede, miután a gymnasiumi tanfolyamot bevégezte, 1860-ban az «Ecole normale supérieure» tagja lett, három év múlva a történelem és földrajz agrégé-je, s 1866-ban Szt. Lajosról írt tanulmánya alapján a doctori címet nyerte el. De ez a munka nem tett nagyobb hatást. A versailles-i, utóbb a párisi Lycée Charlemagne-on működött, midőn a magyar nyelvet megtanulta, hogy a történeti kútforrásokat olvashassa. Tán ő volt az első francia tudós, a ki hivatását ily komolyan fogta fel, mert azok az írók, a kik ő előtte Magyarországról írtak — ha csak nem voltak magyar születésűek, mint Irányi, Horn és Ujfalvy — csakis német művek után ítélték rólunk. Sayous több utazást tett Budapestre, a hol a tudós körökben szívesen látták. Első munkája e téren: *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815* (Paris, Alcan, 1872) nagyobb történeti művének mintegy prodromusa volt. A források felsorolásában itt találkozunk először francia munkában magyar művek czímeivel. Majd a pogány magyarokról értekezett (*Les Origines de l'époque païenne de l'histoire des Hongrois* (1874), míg végre 1876-ban a *Histoire générale des Hongrois* (Paris, Didier) cz. két kötetes művében a magyar történetet a legrégibb időktől 1825-ig tárgyalta. E munkát a francia Akadémia a Thiers-díjjal tüntette ki. Magyarra is lefordították, szintűgy két kisebb dolgozatát a mongolok betöréséről és a magyar történet forrásairól. Időközben a *Revue des deux mondes*-ba is írt két cikket, melyek egyike az 1872-iki politikai pártokról, a másik a magyar népköltészetéről a forradalom idejében szól. — Sayous jámbor theologus családból származván, ő is mint Edmond Scherer és mások, vallásos krisisen ment keresztül. Abba hagyta történeti kutatásait és a theologia tanulmányába mélyedt. Montauban-ban a protestantismus főiskoláján a doctori

rangot nyerte el. Itt írta *Les déistes anglais et le christianisme, Jésus-Christ d'après Mahomet* és a Musée Guimet által kiadott: *Etudes sur la religion romaine et le moyen-âge oriental* cz. munkáit. Ez utóbbiban a szlávok és finnek megkeresztelkedéséről, valamint Fraknói nyomán Buonvisi bibornok szerezpéről Budavár visszavétele idején értekezik. Montauban-ban egyháztörténeti előadásokat tartott, de nemsokára a besançon-i egyetemen a történet tanszékére nevezték ki. Itt főleg Angliával foglalkozott; véleménye szerint az angol nemesség és alkotmány nagy hasonlatosságot mutat a magyaréval. Különösen az angol forradalmi korszakot tanulmányozta és élte utolsó éveiben a francia forradalom korszakában az angol parlamentben tartott beszédek vizsgálgatta. De ezen dolgozatai mellett Magyarországról sem feledkezett meg. A *Grande Encyclopédie* számára számos biographiai cikket írt, s *Hongrie* cz. alatt itt az első vázlatot adta a magyar irodalomról; továbbá a Lavisse és Rambaud szerkesztette *Histoire générale* cz. nagyszabású vállalatban a mohácsi vésztől Napoleon koráig kísért a magyar történetet s minden egyes korszakot bő bibliographiával látta el. A millennium alkalmával az *Annales de Géographie* cz. folyóiratban rokonszenvesen emlékezett meg a magyar faj letelepedéséről, és a kiállítás történeti csoportjáról a *«Revue de Paris»*-ban írt egy érdekes cikket. Örült, midőn látta, hogy mások is arra törekednek, hogy a magyar kulturviszonyokat a francziákkal megismertessék, s azon a téren működnek, melyen ő évtizedeken át fáradozott. Az Akadémia már 1875-ben választotta tagjává, szintűgy a Kisfaludy-Társaság is. E czímeire valóban büszke volt. Benne Magyarország legcompetensebb francia tudósát vesztí el; az egyedülit, a ki valódi rokonszenvvel viseltetett az ország és tudományos törekvései iránt. S ép most hagyott el bennünket, midőn a szláv és rumén áramlat ellen oly nehéz uszni. Lelkének fájt a Magyarország ellen intézett sok méltatlan támadás, de mint utolsó éveiben gyakran mondotta, ezen támadások ellen a legjobb és leghathatósabb eszköz az ország kulturviszonyaival, tudományos működéseivel való folytonos foglalkozás, hogy a művelt körökben a balvéleményt eloszlatassuk. Kövessük tanácsát: így legjobban róhatjuk le hálánkat e nemes, önzetlen jellem irányában! Dr. KONT Ignác.

— Schwieger vagy Stieler? E Közlönyben (XIII, 1889, 92. l.) röviden ismertettem a 'Geharnischte Venus' cz. XVII. századi kitűnő dalgyűjteménynek újabb kiadását (ed. Th. Raehse, 1888) és megemlítettem, hogy a kiadó a szerző álneve ('Filidor der Dorfierer') alatt Schwieger Jakob termékeny, de középszerű író volt fölismerhetni. E föltevés, jobbnak hiányában, sokfelé tetszésben részesült, csak Reifferscheid Sándor (*Allg. Deutsche Biographie* XXXIII, 443. l.) nyilatkozott határozottan ellene, de maga más megoldást nem kísértett meg. Most Raehse föltevését alaposan megczáfoltta Albert Köster: *Der Dichter der Geharnischten Venus* (Marburg, 1897, 114 l.), a ki meggyőzően kimutatja, hogy e remek dalgyűjtemény szerzője Kaspar Stieler (szül. 1632. aug. 2. és megh. 1707. június 24. Erfurtban. V. ö. életét és jellemzését Schröder Edwardtól, *Allg. Ds. Biogr.* XXXVI, 201. l., a ki Raehse föltevését szintén elveti). Köster dolgozata módszer tekintetében valóban mintaszerűnek mondható: lépésről-lépésre,

minden legkisebb mozzanat óvatos fölhasználásával, a látszólag félreeső adatoknak is ügyes igénybe vételével, fejti ki először, hogy Schwieger nem lehet a dalgyűjtemény szerzője, mivel (a mire már Reifferscheid is röviden rámutatott) e gyűjtemény nyelv, verselés, stíl és költői érték tekintetében semmikép sem egyeztethető össze Schwieger egyéb munkáinak jellegével; — és másodsor, hogy az érintett kriteriumok szerint, de a dalokban rejlő személyi, helyi és egyéb, korabeli eseményeket érintő célzások alapján is, a szerző, Filidor der Dorffler, csak Stieler Gáspár lehet. Köster a dalok nyelvéből, stíljéből és zenéjéből kimutatja, hogy Filidor thüringiai származású volt, hogy Lipcsében és Königsbergben élt és verselt, hogy dalait fiatal korában írta. Mind ezen adatok kitűnően illenek Stielerre, a ki Erfurtban született, Lipcsében tartózkodott és 1651—54-ig Königsbergben tanult. Schröderrel szemben Köster még a 'Filidor' álnév alatt megjelent színműveket is a 'Vértezett Venus' szerzőjének tulajdonítja, de ezen véleményét nem fejti ki bővebben. Egyik dalában Peilkarastres-nek nevezi magát a költő, a mi anagramm ebből: Kaspar Stieler; Filidor a. m. a szerelem ajándéka, a szerelmes; Dorffler pedig anagramm ebből: Erforder (erfurti), hisz a költő szülővárosa a thüringiai Erfurt (Erfordia)volt. *h.*

— Mikor született Heine? Ez a kérdés, mely már Heine életében vitára szolgáltatott alkalmat és azóta folyon foglalkoztatta életrajzíróit, pozitív eredményre mai napig sem vezetett. Az a tény, hogy úgy a düsseldorfi zsidó hitközségi anyakönyv, mint Heinének családi okmányai tüzvész által elpusztultak, eléggé megmagyarázza a bizonytalanságot századunk egyik legnagyobb lyrikusának születési éve körül. Heine maga életének különböző korszakaiban különbözőképen nyilatkozik; egy 1821 október 20. kelt levelében Rassmann Frigyes kiadót arra kéri, hogy a szerzők névjegyzékében őt 24 évesnek adja ki; 1851-ben Saint-René Taillandierhez intézett egyik levelében 1799-et tartja születési évének, ugyanez történik két évvel később nővéréhez jul. 16. intézett levelében. Műveiben is említi, hogy a múlt század utolsó évében született stb. Míg az összes idetartozó okmányok, nevezetesen: a bonni akadémiai bíróság előtt folyt tárgyalás jegyzőkönyve 1819 nov. 26-ikáról, melyben Heine 19 évesnek van feltüntetve; az 1825 jun. 26. kiállított keresztlevele, melyben 1799 decz. 13. szerepel mint születése napja; házasságlevele 1841-ből, felavatási kérvénye 1825-ből, a hová tévesen 1779 került születési évnek, esetleg 1799 helyett és végre 1828. kiállított és csak legújabbán Kaufmann Dávid által közölt útlevele 1799 mellett tanuskodnak: addig fiatalkori és későbbi barátai mint Neunzig, Prága városi tanácsos, Rousseau J. B., Steinmann Frigyes egybehangzólag 1797-et tartják Heine születési évének. Az ellenmondás, mely a különböző tanúságok között van, természetesen nem kevésbé megnehezítette a kérdés megoldását. Ujabbán ismét két író igyekszik nagyobb világosságot terjeszteni e kérdés körül: Hüffer Hermann a «Deutsche Rundschau» és Kaufmann Dávid a «Pester Lloydban». Az első 1797-be teszi Heine születését és legfőbb érvét Heinének már említett Saint-René Taillandierhez intézett levelének következő része képezi: «Je me borne à vous dire, que la date de ma naissance n'est pas trop exacte dans les notices biographi-

ques sur mon compte. Entre nous soit dit ces inexactitudes semblent provenir d'erreurs volontaires, qu'on a commises en ma faveur lors de l'invasion prussienne, pour me soustraire au service de Sa Majesté le roi de Prusse... En regardant mon acte de baptême jé trouve le 13 décembre 1799 comme date de ma naissance.» A levélből kitűnik, hogy Heine szülei szándékosan helytelenül jelentették be korát, hogy kivonják a porosz katonai szolgálat alól; az pedig el sem képzelhető Hüffer szerint, miként érthették volna ezt el, ha öregebbnek tüntetik fel, csak azt következtetheti tehát, hogy 1797-ben született, míg 1799 szándékos tévedésen alapszik. Ennek a szüksége pedig akkor forgott volna fön, mikor Heine 1816-ban Hamburgba ment. A tilsiti béke után 1812 július 2. kibocsátott rendelet ugyanis meghatározza, hogy a kivándorlás csakis a tartományi kormány engedelmével történhetik; az 1818 szept. 15. kiadott rendelet pedig megállapítja, hogy 17—25 éveseknek ilyen kivándorlási engedély csak katonai hatóságok által kiállított bizonyítvány alapján adható, mely szerint nem pusztán abból a szándékból vándorol ki az illető, hogy katonai kötelezettsége alól szabaduljon. Ha már most Hüfferrel felteszszük, hogy ezen utóbbi rendelet csak törvényes alakot adott annak, a mi a gyakorlatban azelőtt is megvolt, akkor valószínűvé lesz, hogy Heinét, a ki 1816-ban 18 éves lett volna, épen 2 évvel kellett fiatalabbá tenni, hogy kivándorlási engedélyt könnyen megszerezzék. Ez a hypothesis első pillanatra nagyon tetszetős, mert nehézség nélkül megmagyarázza azt a feltűnő tényt, hogy az összes okmányokban 1799 szerepel; másrészt eléggé érthető, hogy bizalmas barátai előtt Heine nem titkolta igazi korát, a miből megmagyarázható, hogy összes barátai 1797 mellett tanuskodnak. De Kaufmann kimutatja, hogy ez a föltevés gyöngé alapon nyugszik s nem egyeztethető össze Heinének nővéréhez intézett már említett levelével. Itt azt írja: «Da alle unsere Familienpapiere durch die Feuersbrunst in Hamburg zugrunde gegangen und in den Düsseldorfer Archiven das Datum meiner Geburt nicht richtig angegeben sein kann aus Gründen, die ich nicht sagen will, so ist Obiges (keresztlevele) allein authentisch.» Tehát 1799-et tartja születése évének ellentétben a düsseldorfi levéltárban szereplő 1797-tel, sőt ezen utóbbit akarja hamisított datum gyanánt feltüntetni. Ezen hamisítás motívumai, melyeket itt nem akar elárulni, kétségkívül ugyanazok, a melyeket Saint-René Taillandiernek tényleg elárul. Ebből magyarázhatók ezután fiatalkori barátainak kijelentései, melyek a düsseldorfi levéltárban foglalt adatokon alapulnak, okirataiban azonban, melyek kivétel nélkül későbbi korból valók, mikor a porosz szolgálattól már nem kellett tartania, feltűnik ismét a helyes dátum: 1799. Látni való, hogy ezen föltevés az ellenmondásokat minden nehézség nélkül megmagyarázza. Maradna még Hüffernek egyetlen komoly ellenvetése 1799 ellen, t. i., hogy nem képzelhető, hogy miként lehetett volna Heinét a porosz katonai szolgálat alól kivonni az által, hogy öregebbnek adták ki. De Kaufmann ennek a lehetőségét is megmutatja; föltelezi, hogy az általános védkötelezettség egy bizonyos évben, például 1798 született fiatal emberekkel kezdődött. Ez ugyan nem mutatható ki, miután erre vonatkozólag nagyon kevés autentikus forrás

maradt ránk, de hiszen Hüffer maga se tudta kimutatni az ő feltevését. Mindezeket tekintetbe véve a valószínűség 1799 mellett szól; föltétlen bizonyosság azonban mindaddig, míg új adatok nem merülnek fel, nem várható.

HILKE NE FÜLÖP.

— A philologia halottjai 1897-ben. A lefolyt évben a philologiai tudományszakok nevesebb külföldi művelői közül — a *Literarisches Centralblatt*ban közölt adatok szerint — a következők hunytak el: jan. 2-án *Deecke* Vilmos mühlhauseni gymn. igazgató, az etruszk nyelvészet művelője (65 éves korában; l. *Közl.* XXI, 576); jan. 11-én *Rettig* György Ferdinánd, a class. philologia volt tanára (94 é., Bernben); febr. 25-én *Bernays* Mihály, a német irodalom volt egyet. tanára (63 é., Karlsruhéban); febr. havában *Damianos* Konstantin az új-görög nyelv tanára a bécsi keleti akadémián; márcz. 7-én *Bradke* Péter a szanszkrit nyelv s az összehasonlító nyelvtudomány tanára (44 é., Giessenben); márcz. 11-én *Sanders* Dániel német szótáríró (78 é., Strelitzben); ápr. 12-én *Hoffory* Gyula, a germán philologia egyet. rk. tanára Berlinben (42 é., l. *Közl.* XXI, 952); ápr. 17-én *Baumgarten* János gymn. tanár, romanista (75 é., Coblenzben); ápr. 30-án *Haacke* Hermann Ágost, gymn. igazgató philologus (79 é., Torgauban); máj. 26-án *Lanzen* Péter, a class. philol. r. tanára (62 é., Münsterben); jun. 1-én *Hirzel* Lajos, a német nyelv és irod. r. tanára (5) é., Bernben); jun. 22-én *Semmlig* Hermann, a francia irodalomtörténet művelője (77 é., Lipcsében); jún. havában *Leyser* Jakab dr., a Goethe-philologia művelője (67 é., Speyerben); júl. 5-én *Le Plant* E. archæologus (80 é., Párisban); aug. 1-én *Chance* F. orientalista (Nizzában); aug. 8-án *Bächtold* Jakab, a német irodalom r. tanára (49 é., Zürichben); szept. 1-én *Vallauri* T. senator, a class. phil. r. tanára (93 é., Turinban); szept. 9-én *Bieling* Sándor, irodalomtörténetíró (51 é., Berlinben); okt. 4-én *Neuman* F. V., latinista (92 é., Londonban); nov. 29-én *Legge* T. a chinai nyelv tanára (82 é., Oxfordban); nov. 29-én *Unger* K. R. a germán és román philologia tanára (Christiániában).

KÖNYVÉSZET.

Magyar történelmi emlékek. Kiadja a Magyar. Tud. Akadémia. Első osztály. Okmánytárak. XXIX. kötet. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. A magy. tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából közrebocsájta Barabás Samu. Első kötet. Levelek 535—1565. (N. 8-r. XLV, 660 l.) Bpest, 1898. Akadémia 6 frt.

Borov Gábor dr. M. Tullii Ciceronis in L. Sergium Catilinam orationes quatuor. (K. 8-r. XXIX, 181 l.) Bpest, 1898. Eggenberger. 90 kr.

Filozófiai írók tára. A Magyar Tud. Akadémia támogatásával szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczi József. XIV. kötet. (8-r.) Bpest, 1898. Franklin-Társ. XIV. kötet. *Sebestyén* Károly dr. A görög gondolkodás kezdetei Thalesztől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával (233 l.) 1 frt. 50 kr.

Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XVI. kötet. Téba—Zsuzsok. A szövegben 227 ábra: külön mel-lékletül 69 kép, ezek közt 7 színnyomat, 20 térkép és városi tervrajz. (N. 8-r. 1242 l.) Bpest, 1897. Pallas. Félbörbe kötve 6 frt.

A MAGYAROKNAK CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS-FÉLE ŐSI NEVÉRŐL.

Ismeretes dolog tisztelt olvasóim előtt, hogy az én jelenlegi értekezésem tárgyát tévő Σαβαρτοιάσφαλοι szó magyarázatával utóbbi időben sokat foglalkoztak, kivált a régi magyarok történelmével és nyelvével szakszerűen foglalkozó tudós körökben, s hogy már az 1896. év folyamán specialis görög nyelvi és szövegkritikai szempontból is hozzászólt a kérdéshez Pecz Vilmos, e Közlönyben közzétett két rendbeli tanulságos értekezésében. (L. az 1896. évi májusi és novemberi számokat.)

Mikor tehát ezennel én is szót kérek a szóhoz fűződő vitában, úgy érzem, némi megokolásával tartozom annak, miért tartom szükségesnek még ennek, a byzanci irodalom terén kétségkívül legtekintélyesebb tudósunknak felszólalása után is a kérdés hasonló szempontból való újabb vizsgálatát. Ime ezért.

Az eddigi kutatók inkább a nyerhető eredmények szempontjából ítélték meg a kérdés fontosságát; így történt, hogy ez egy szó miatt, nagyon természetesen, nem tartották érdemesnek Constantinus egész nyelvhasználatát tüzetes vizsgálatuk tárgyává tenni. Maga Pecz Vilmos is inkább csak általános irodalmi, nyelvi és szövegkritikai okokat hozott fel ismeretes emendatioja támogatására már említett két értekezésében, és abban a harmadik értekezésében, melyet a magyar tud. Akadémia I. osztályának minapi ülésén felolvasott, de eddig (febr. 9.) közre még nem bocsátott. *) Megvallom, pusztán a szó megfejtése kedvéért magam sem tartottam volna érdemesnek Constantinus egész szövegének nyelvi feldolgozását; de abból az alkalomból, hogy Marczali Henrik tanár úr megtisztelő felhívására közreműködtem az Akadémia kiadásában megjelenő byzanci szövegrészletek átnézésében, hogy úgy mondjam, ex officio, tüzetesen kellett foglalkoznom a többi közt épen Constantinus nyelvhasználatával is. Így aztán munkám folya-

*) Az értekezés azóta megjelent folyóiratunk márciusi füzetében.
Szerk.

mán összegyűjtöttem sok, a magyarok ősi nevének vitás kérdésére vonatkozó szövegkritikai adatot is, melyek alapján egyrészt határozott véleményt alkottam magamnak a szó magyarázatára nézve, másrészt megtaláltam azt a nézetem szerint egyedül helyes utat, melyen a pusztán görög szempontból nyomozó kutatónak a kérdés vizsgálatában haladnia kell. Főképp maga az út, maga a kutatás módszere az, a melynek ismertetése végett most felszólalok. A mi az eredményt illeti, az természetesen annál csekélyebbnek látszik, minél módszeresebb, tartózkodóbb eljárásból folyik. Ugor, vagy perzsa szófejtésbe én nem bocsátkoztam; célom az volt, hogy tisztán és kizárólag görög nyelvi és szövegkritikai szempontból végkép megállapítsam azt a keveset, a mi a kérdésre vonatkozólag magának a görög szövegnek alapján kétségtelen bizonyossággal megállapítható. A munka oroszánrészét, az ugor, vagy iráni szófejtést, ám végezzék el aztán az arra hivatott, a magyar politikai és nyelvi történelemmel szakszerűen foglalkozó tudósok.

I.

A vita tárgyát tévő hirhedt Σαβαρτοιάσφαλοι (új-görög olvasás szerint Szavartiaszfali) név kétszer fordul elő Constantinus szövegében, mind a kétszer a «de administrando imperio» cz. munka 38. fejezetének keretében, s egymástól csak 22 sornyi távolságban (a bonni kiadás szerint). Ott, mindjárt a fejezet elején a turkosok, azaz: a magyarok régi lakóhelyéről, Lebediáról szól a szöveg írója, s hozzáteszi, hogy Lebediában tartózkodásuk idején még «nem nevezték őket turkosoknak, hanem valami okból Szavartiaszfali-nak nevezték el őket (Szavartiaszfali nevet adtak nekik)». Görögül a bonni kiadás szerint: οὐκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τοῦρκοι, ἀλλὰ Σαβαρτοιάσφαλοι ἔκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο. Tovább folytatva aztán elmeséli az író, hogy a besenyők (Πατζινα-κίται), kiknek akkor még szintén más nevük (Kangar) volt, a charzarosok (kazárok) ellen csatát veszítve, kiszorították a magyarokat a kazár birodalom szomszédságában lévő Lebediából, úgy hogy a magyarok ekkor két részre szakadtak. Egyik részük keletre telepedett át Persis egyik részébe, (azok), «a kiket a turkosoknak régi (mellék-?) nevén mostanig is Szavartiaszfali-nak neveznek», a másik részük pedig nyugatnak vonult Etelközbe. Az idézett rész görögül így van a bonni kiadás szerint: οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τοῦρκων ἀρχαίαν ἐπωνομίαν καλοῦνται Σαβαρτοιάσφαλοι.

Mennyire lehet megbízni a névnek a bonni kiadásban közlött alakjában, ezt a kérdést, s általában az egész kérdés palaeographiai oldalát egyelőre, de csakis egyelőre, még figyelmen kívül hagyom, annyival is inkább, mert az összes eddigi kutatók szintén kizárólag csak az idézett kiadás alapján állottak. Azonban két, nem egészen mellékes megjegyzést előre kell bocsátanom. Az egyik, hogy a kiadás írásmódján alapuló kutatás eredménye a palaeographiai szempont figyelembe nem vételéig csak föltételelesen lesz érvényes. A másik, hogy akár a kiadás, akár a kéziratok alapjáról indulunk meg, a végső eredmény nem arra a kérdésre fog feleletet adni, mi volt a magyarok régi neve, hanem arra, *mit tartott a Constantinus-féle szöveg írója a magyarok régi nevének*. Úgy gondolom, ez nagy különbség, melyet annak, a ki pusztán csak görög szempontból szól hozzá a név kérdéséhez, szeme előtt kell tartania, ha a biztos eredményeket nem akarja a bizonytalanok kedvéért kockáztatni.

Egyelőre elfogadva tehát a névnek $\Sigma\alpha\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota\acute{\alpha}\sigma\varphi\alpha\lambda\omicron\iota$ alakját, tehát különösen a két $\alpha\iota$ diphthongust, valamint Pecz Vilmos és mások, én is kétségtelennek tartom, hogy minden görögül tudó olvasó első tekintetre két szót érez ki a névből, még pedig két $-o$ csoportú többes nominativust. $\Sigma\alpha\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota$ az egyik, $\acute{\alpha}\sigma\varphi\alpha\lambda\omicron\iota$ a másik alkotórész. (Egyelőre óvatosságból mind a két szót ékezet nélkül hagyom, annyival is inkább, mert az ékezet kérdése, mint látni fogjuk, kivált a második szóra nézve nem is olyan egyszerű.) Az is valószínű, hogy az eddigi összes görögül értő kutatókkal egyetemben a második szó láttára minden görögül értő olvasó az $\acute{\alpha}\sigma\varphi\alpha\lambda\acute{\eta}\varsigma$ görög melléknévre fog gondolni, mely azonban itt «valami okból» ($\acute{\epsilon}\kappa\ \tau\iota\nu\omicron\varsigma\ \alpha\iota\tau\acute{\iota}\alpha\varsigma$) *) nem az iskolai grammatikából ismeretes többes nominativusi jelet mutatja. Ez után a nagyon természetes észrevétel után világos már most az is, hogy az olvasó a két szó közt kapcsolatot fog keresni; még pedig, mivel az első szó idegen, a második görög vagy görögös hangzású, közel áll az a gondolat, hogy a második szó az elsőnek *magyarázata*, olyan értelemben, hogy voltaképen mind a kettő *egy dolgot jelent, két különböző nyelven*. Jó lesz megfontolnunk, hogy mit?, — mert mintha eddigelé ez a kérdés

*) Ez az ok az, melyet Fiók Károly (Századok, 1896. 609. és 1897. 615.) örökre «felderíthetetlennek» tartott. Mint alább iparkodom bebizonyítani, talán még is túlságosan kevésre becsülte «philologus ellenfeleit» (l. 615. lap).

sem volna elég pontossággal tisztázva. Constantinus ugyanezen munkájának egy másik fejezetében (31, 149. lap) mint az eskü szó jelzőjét használja: συνθήκας ... ἐποίησαντο καὶ ... ὅρκους βεβαίους καὶ ἀσφαλεῖς, «szövetséget kötöttek és szilárd s megbízható esküt tettek». Már, hogy őseinknek legrégibb neve a «megbízhatók, rendületlenek» lett volna, az ugyancsak hízelelgeth nemzeti önérzetünknek,¹⁾ s újabb, kétségtelen megerősítése volna annak, a mit a «turkosok» megbízhatóságáról más byzanci íróknál is olvasunk (L. Theophanes Byz. ap. Photium, 64. 80. R.). De, mint a kérdéshez fűződő vita történelme mutatja, van, a ki Pecz Vilmostal szemben egyenesen «hallatlannak» találja az «állhatatos» vagy jobban mondva «megbízható» kifejezést, mint népnévet. Véleményem szerint, mint eleve jeleztem, itt nem az a fő kérdés, mi «hallatlan» a mi szempontunkból, hanem az, tarthatta-e a Constantinus-féle szöveg írója népnévnek az állítólagos ἀσφαλοι szót. S ilyen értelemben mindenesetre fejére lehetne cizitálni a kétkedő kritikusként azt, a mit ugyancsak a görög író épen a 38. fejezetben is, meg a 37.-ben is a besenyők régi nevééről mond, ὅτι Κάγκαρ ὀνομάζονται οἱ Παρτινακίται (de csak három törzsük) ὡς ἀνδρεϊότεροι καὶ εὐγενέστεροι τῶν λοιπῶν, mint a melyek «bátrabbak és nemesebbek» a többinél (37. fej.) és: τοῦτο γὰρ τὸ Κάγκαρ ὄνομα ἐπ' εὐγενείᾳ καὶ ἀνδρίᾳ ἐλέγετο παρ' αὐτοῖς, azaz: «ezt a K. nevet a nemesség és bátorság feltüntetésére, jelölésére (ἐπί!!) használták a maguk nyelvén» (38. fej.). Ez az idézet ugyanis annyit mindenesetre bizonyít, hogy a *görög író felfogása szerint*²⁾ elvont tulajdonság igenis, alkalmas volt valamely nép (vagy néposztály? ezt majd meglátjuk) elnevezésére. Ha az egyik nép neve: «a bátrak, nemesek» volt, mért ne lehetett volna a másiké az, hogy «rendületlenek, megbízhatók»? Ha egyéb nehézség nincs, e felől ugyan bátran elfogadhatjuk, hogy az ἀσφαλοι szó csakugyan a Σαβαρτοι szónak vele egyetjelentő magyarázata, vagyis fordítása, úgy, mint Pecz Vilmos hiszi, és előtte többen hitték.

Azonban, mielőtt azt kutatnók, van-e ilyen nehézség, vegyük

¹⁾ Szegény szerbeket bezzeg más tulajdonságukról nevezték el «szolgáknak»! (L. Const. Porph. de adm. imp. 32. fej. 152. lap.)

²⁾ Különb, ámbar nem vagyok ethnographus, általában is merném kockáztatni azt az állítást, hogy a népek elnevezésében kivált külső, de belső tulajdonságaiknak is tényleg nagy szerepük lehet. Ez azonban ezúttal mellékes. Fő az, hogyan gondolta a dolgot a *görög író*.

kissé szemügyre a hirhedt szó környezetét is. Ezt, ha nem csalódom, elmulasztották az eddigi kutatók, pedig ennek a környezetnek alapos vizsgálata, mint tán sikerül kimutatnom, éppen nem közömbös eszköz lehet a név megfejtésére. Pecz Vilmos első értekezésében (I. E. Phil. Közlöny, 1896, 387. lap) ugyan közel jár a dolog meritumához, mikor így szól: «Figyelembe veendő az is, hogy Constantinus az idegen elnevezéseket meg szokta magyarázni.... Ha tehát éppen a szerfölkött gyanús Σαβαρτοιόσφαλοι-nál nem találunk magyarázatot, nem helyes-e, hogy azt magában az illető szóban keressük?» Éles logikára valló, s forma tekintetében is igen szabatosan fogalmazott megjegyzés ez. De a következtetés negatív propositióból indul ki, s így kényszerítő ereje nincs, mert Constantinus szövegében tucatszámra találhatók olyan idegen nevek is, melyekhez az író tényleg nem fűz semmi magyarázatot. Azonban Constantinus szövegében a vitás név legközelebbi környezetében *positiv* elem is van kettő, melyet eddig tudtommal nem vett figyelembe egyik kutató sem: az egyik az «ἐξ τινος αἰτίας», a másik az: «ἐπωνομαζοντο» kitétel.

*

Kivált az ἐξ τινος αἰτίας kitételnek részemről akkora fontosságot tulajdonítok, hogy csupán miatta hallgattam el mindeddig, s közlöm most is csak mellékesen mindjárt a szöveg első olvasásakor eszembe ötlött emendatiómat, melyhez pedig szövegkritikai és nyelvi szempontból alig férhetne kifogás.

Mint a maga helyén előadom, okom van ugyanis hinni, hogy a Constantinus kéziratok a XI—XIII. századból valók, s hogy e szerint a π, φ és ω betűk egymáshoz nagyon hasonló alakban, az α latinosan, a λ pedig sor alatt van bennük írva. (Ugyanezt az írásmódot mutatja az Ufenbach-féle Corvinianus codex, melyen Constantinus «de cærimoniiis» cz. műve alapúl, s melyet én a bonni kiadásban közölt facsimile alapján a XI—XII. századból valónak tartok.) Másrészt meg magából Constantinusból kiderül, hogy a «fekete» v. «fehér» jelzővel Constantinus korában sok népnek egyes ágait jelölték, sőt jobban mondva, alig találunk más jelzöt ilyen értelemben. (L. 31. f. 149. l.: ἀπὸ τῶν ἀβαπτιστῶν Χρωβάτων καὶ τῶν ἁσπερων ἐπωνομαζομένων; 30. f. 144. l.: λέγονται ἀρτίως Βελοχρωβάτοι ἦγουν ἁσπεροὶ Χρωβάτοι; 32. f. 152. l.: τῶν... Σέρβων τῶν καὶ ἁσπερων ἐπωνομαζομένων κατὰγονται). Photius olvas-

gatása közben arra a meglepő tapasztalatra jöttem, hogy a hunnok egyik ágát is «fehérek»-nek nevezték (Photius ex rec. Bekkerii, Berol. 1824. 63. fej. 21. lap b.): Περόζης ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς... ἐπολέμησε πρὸς Οὐννοὺς, ἔθνος οὕτω καλουμένους Ἐφθαλίτας. οὗς καὶ λευκοὺς καλοῦσι· λευκοὶ γὰρ εἰσι καὶ οὐκ ἄμορφοι τὰς ὀφείας, οὐδ' ὅμοιοι τοῖς ἄλλοις Οὐννοῖς· οὔτε γὰρ νομαδικοὶ εἰσιν οὔτε ἄγριοι, ἀλλὰ πολιτεία τε νομίμῳ χρῶνται καὶ ὑπὸ σφῶν βασιλείᾳ τάττονται, stb.). Folyókat is jelöltek ezzel a jelzővel (l. Constant. *de adm. imp.* 9. f. 78. l.: τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ἄσπρον, v. ö. Fehér-Körös), s a mi még fontosabb, vidékeket, országokat is, nevezetesen Constantinus szerint is a «fehér horvátok» hazáját; l. 31. f. 49. l.: ἡ μεγάλη Χρωβατία καὶ ἡ ἄσπρη ἐπονομαζομένη, és 32. f. 152. l.: ἡ ἀβάπτιστος καὶ ἄσπρη προσαγορευομένη. Mármost Constantinus épen a vitás 38. fejezetben azt mondja, hogy a magyarok régi hazáját, a melyben még «Σαβαρτοιάσφαλοι» volt a nevük, «vajdájuk nevérol» Lebediának hitták (Ὅτι τὸ τῶν Τοῦρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοίκησιν ἐποιεῖτο, εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας, ὅστις βοεβόδος τὸ... κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας προσαγορεύετο.) Constantinus azon etymológiájának, mely szerint Lebediát Lebediasról nevezték volna el, nem tulajdonítok több fontosságot, mint amaz ismeretes római népetymológiának, mely szerint «Romulus urbem de suo nomine Romam appellavit». Annál fontosabb azonban, hogy Lebedias meg Lebedia, mint a szláv nyelveket értő olvasóim tudni fogják, voltaképen nem magyar, hanem szláv elnevezések, és az eredetileg «fehéret», aztán «hattyú»-t jelentő ószláv *lebedi* szóval azonosak, melyet Herm. *Osthoff* az «Indogermanische Forschungen» VIII. 1—2. füzetében épen a napokban magyarázgatott «Griechische und lateinische Wortdeutungen» cz. érdekes czikkeinek harmadik sorozatában. (Szerinte *albus*: ἄλφος, ἄλφι, gall. Albion, ófeln. *albiz* (hattyú) és *lebedi* mind közös gyökerű szók.) Ha tehát a «fehér Horvátország» a fehér horvátok hazája, nem valószínű-e, hogy a másik fehér ország, Lebedia, meg a «fehér szavarok»: Σαβαρτοὶ ἄσπροι hazája volt? Szövegkritikai nehézség, kivéve a szó kétszeri előfordulását (a mi kétségkívül megfontolandó körülmény), más alig lehetséges; mert a milyen világos a XI—XIII. századbéli kéziratokban az *oi* diphthongus írása, olyan félreismerhető viszont a *π*, a *φ* és a *λ* jele. A tárgyi nehézségek eldöntésére én nem vagyok hivatott ember;

mindenesetre inkább visszariasztó, mint bátorító körülmény, hogy Thury József csak a legközelebbi időkben (I. Századok, 1897. április—májusi füzet) a Σάβαρτοι nevet az örmény Szevortik v. Szjevortik név alapján épen «*fekete* (!) fiúk»-nak magyarázta. Így az egész dolgot már csak egy lépés választja el a komikum határaitól, mert ha szerény emendatiómat én is komolyan venném, akkor a magyarok ősi neve valóságos «fából-vaskarikának» sőt még annál is rosszabbnak tűnhetnék fel. Nem tudom, mi lesz Thury szófejtésének sorsa; a hozzáértők közül Fiók Károly határozottan visszautasította (a «Századok» 1897. évfolyamának 611. és k. lapjain), de Pecz Vilmos meg, ha jól emlékszem, máris mellette foglalt állást legújabb, eddig (febr. 9.) még nem közölt akadémiai értekezésében. Legyen szabad hát röviden megjegyeznem, hogy a magam részéről a Σάβαρτοι ἄσπροι, vagy helyesebben: Σάβαρτ οἱ ἄσπροι emendatiót még Thury szófejtésének elfogadása esetén sem tartanám épen képzelenségnek. Föltéve ugyanis, hogy az ἄσπροι szót, nem mint Pecz hiszi, a Σάβαρτοι elem fordításának, hanem jelzőjének vesszük (úgy, mint a fennebbi példák is kívánják): miért ne nevezhették volna a görögök, vagy azok, a kiktől a görögök az ἄσπροι jelzőt vették, a fekete Σάβαρτοι fehér ágának a magyarokat, különösen, ha a Σάβαρτοι szó örmény etymonjáról fogalmuk sem volt (a mi nagyon valószínű)? Azonban érzem, hogy még ha nem bizonyúlna is helyesnek Thury szófejtése, az én emendatióm ez idő szerint akkor is olyan veszedelmesen variálná a «ha nem fehér, fekete» közmondást, hogy, tekintettel az ἔκ τινος αἰτίας okozta nehézségre is, egyelőre mégis inkább azon az úton kísérlem meg a kérdés tisztázását, a melyre épen ez az «ἔκ τινος αἰτίας» kitétel vezetett.

★

Ezzel nyomozásom első fordulópontjához értem, melynek számára kérem is tisztelt olvasóim szíves figyelmét. A hirhedt név környezetében lévő első positiv elem tehát az «ἔκ τινος αἰτίας». «Valami okból» neveztek régebben a turkosokat Σαβαρτοί ασφαλοι-nak. Ez a megjegyzés az egész szövegben egyetlen egy *nem magyarázott* idegen szónál sem fordul elő. Miért tartotta szükségesnek épen a hirhedt szó *első említésekor* odatenni az író? Azok, a kik a szót C. előtt érthetetlennek, nem görög eredetűnek tartják, azt fogják erre a kérdésre válaszolni: «azért, mert nem értette az író a szót, pedig neki is feltűnt különös alkotása és hosszúsága». Ezen tábor szerint

tehát az ἔκ τινος αἰτίας magyar fordítása: «valamiféle (ismeretlen) okból, = nem tudni, miért». A másik tábor ellenben így válaszolhat a kérdésre: «azért, mert ismervén a Σαβαρτοι. értelmét, megütközött azon, hogy ime, régebben «rendületleneknek, megbízhatóknak» nevezték azokat a turkosokat, kiket az ő atyja (Böles Leo császár) a maga irataiban épen ellenkezőleg jellemzett. Mikor és hol adták efféle dicséretes tulajdonságuknak jelét?» Ez a tábor tehát az ἔκ τινος αἰτίας-t így érti: «bizonyos, talán történeti (de előttem ismeretlen) okból», s nem az egész Σαβαρτοισφαλοι szóra, hanem annak csak görög elemére vonatkoztatja.

A logika is tagadhatatlanul inkább az utóbbi felfogás mellett szól, kivált, ha azt is számba vesszük, hogy itt nem későbbi, hanem *korábbi* elnevezésről van szó. Tisztán csak logikai okokkal azonban, nagyon természetesen, nem lehet eldönteni efféle kérdést. Lássuk magának Constantinusnak nyelvhasználatát. Figyeljük meg, hogyan jár el Constantinus maga olyan esetekben, *ha csak-ugyan meg is okol* valamely lefordított idegen elnevezést. Ime, néhány találomra választott példa. A 34. f.-ben (161. l.) Kanale város elnevezését így okadatozza: τὸ δὲ Καναλὴ ἐρμηνεύεται τῇ τῶν Σέρβλων διαλέκτῳ ἀμαξία (V. ö. ἀσφαλοῖ!) ἐπεὶ δὴ (következik az αἰτία)... πάσας τὰς δουλείας διὰ ἀμαξῶν ἐκτελοῦσιν. — 33. fej. 160. lap, a Zachlumos népről szólva: παρὰ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἐρμηνεύεται τὸ Ζαχλοῦμοι ἡγουν ὀπίσω τοῦ βουνοῦ (v. ö. ἀσφαλοι), ἐπεὶ δὴ (következik az αἰτία) ἐν τῇ τοιοῦτῳ χωρίῳ βουνός ἐστι μέγας. — 29. fej. 139. lap. Zára alapításáról szólva: τὸ κάστρον... καλεῖται τῇ Ῥωμῶν διαλέκτῳ ἰὰρ. ἔρατ, ὅπερ ἐρμηνεύεται ἀπάρτι ἦτον (v. ö. ἀσφαλοι) δηλονότι (következik az αἰτία) ὅτε ἡ Ῥώμη ἐκτίσθη, προσετισμένον ἦν τὸ τοιοῦτον κάστρον. — 9. f. 77. l.: τὸν ἕκτον φραγμὸν, λεγόμενον μὲν Ῥωσισί Λεάντι Σκλαβινισί δὲ Βερούτζη, ὃ ἐστι βράσμα νεροῦ. (V. ö. ἀσφαλοι; ez utolsó példánál az αἰτία szükségtelen volt, mert egészen világos a dolog.) Tehát minden példában első az idegen szó, *aztán jön az ugyanazt jelentő fordítás*, végül a fordított szó magyarázata, az elnevezés oka, αἰτία.

De ez csak hagyján. Hanem, ime, a görög író mindezen *találomra választott* négy példában nem az irodalmi ἀμαξίτος (kocsiút), ὄρος (hegy), ἤδη ἦν (már megvolt), és ὕδωρ szavakkal, hanem az újjörög népnyelvben mai napig is szélteben használatos ἀμαξία, βουνός, ἀπάρτι ἦτο(v) és νερόν szavakkal fordítja az idegen neveket, pedig máskülönben annyira törekszik az atticis-

musra, hogy műve bevezetésében (1. fej. 68. lap) még saját fia előtt is mentegetőzik cziczomátlan, egyszerű előadásáért. Azok a «közönséges, mindennapi nyelven való hírek» (διὰ κοινῆς καὶ καθωμυλημένης ἀπαγγελίας), melyeket ott műve praktikus czéljával igazol, főképen az ilyen, népnyelvből vett szókra és alakokra vonatkoznak, melyeket e szerint nem véletlenségből, vagy hanyagságból, hanem *szándékosan* használt, pedáns szabatossággal ragaszkodva vett értesítéseihez, ha néhol nem értette, vagy félremagyarázta is őket. Merem állítani, hogy az ἴτο(ν) népnyelvi alak, melyet a görögök mai napig is így használnak, sehol máshol elő nem fordul Constantinus szövegében, épen úgy, mint az ἀσφαλοι: alak sem. Ἄπαξ εἰρημένον mind a kettő, mint ezt ἀσφαλοι:-ra nézve a byzanci e korbéli irodalmat legjobban ismerő Pecz Vilmos is elismerte. Ha tehát egyéb nehézség nem tiltja az ἀσφαλοι: szó elfogadását, mint népnyelvű alakja, akkor bátran elfogadhatjuk, hogy a görög író a hirhedt név második felét ἀσφαλοι: görög melléknévnek értette, melyet *szándékosan* írt, vagy íratott népnyelvi alakjában, mert ő maga is úgy hallotta, úgy ismerte a nevet. Súlyt helyezek itt ismét a magam álláspontjának világos körvonalozására: én nem állítok sem a Σαβαρτοι: sem az ἀσφαλοι: szavak ugor vagy perzsa, vagy török származására nézve semmit. Kuun Géza vagy Fiók Károly szómagyarázata-e a helyes, az én szempontomból most az közömbös dolog. Ezt döntsék el más, hozzáértők.)* Én, mint hellenista, most csak azt konstatalem, hogy a görög író az ἀσφαλοι: szót, mint tősgyökeres görög szót használta; akár rejtekeznek ugor vagy perzsa elemek a szóban, akár sem, azt állítom, hogy neki fogalma sem volt a szó idegen eredetéről és sem az as-nak «és» értelmét, sem a Basal-féle szót sem ismerte. Nem lehetetlen, hogy a szó ugor vagy más eredetű, de ezt be kell bizonyítani, még pedig kétségtelenül. Viszont nem lehetetlen az sem, hogy nemcsak az író tartotta görögnek a szót, hanem csakugyan görög eredetű is; de persze ezt is be kell bizonyítani, még pedig nem annyira hellenistának, hanem historicusnak, vagy ethnographusnak: ki kell mutatni,

*) Az én álláspontom szerint, mint később előadandó emendatiómból kiderül, Fiók Károly szóelemzése nyelvi szempontból sem látszik olyan képtelennek, mint a milyennek Pecz Vilmos (E. Ph. K. 1896. 806. lap) a maga szempontjából tartja. Az onus probandi azonban mindenesetre Fiókot terheli; ajánlom a (40. f.) 173. lapon olvasható Ἐτελὶ καὶ Κοζζού (Etelköz) kitétel figyelembe vételét is.

hogy akár Lebedia, akár a «Persis» környékén, állandóan voltak olyan görögök, kik a magyarokat ἀσφαλοι-knak nevezhették.

*

A mi egyébiránt a görög szöveg írójának a nyelvészkedés iránt való érdeklődését illeti, mellesleg meg kell jegyeznem, hogy az több ízben nyilvánul a munkában, s azért megfontolva állítottam, hogy az ἀσφαλοι szó eredetéről nem volt tudomása. Tömerdek olyan idegen szó van ugyanis a munkában, melyeknek értelmét tudja, s fordítással meg is magyarázza (V. ö. pl. Ναπρεζή = μικρὸς φραγμός, 9. f. 77. l.; Ἑσσοῦπη = μὴ κοιμᾶσθαι, 9. f. 75. l.; Ριβαντον = τόπος ὀψηλότατος, 27. f. 122. l.; Σέρβλοι = δοῦλοι 32. f. 152. l.; Ἀσπάλαθος = παλάτιον μικρόν, 29. f. 137. l.; Βόνα = καλόν 33. f. 160. l.); s ilyenkor rendesen azt is hozzáteszi, miféle nyelven van mondva az illető szó. (Így az összes idézett esetekben.) De, ha az ἀσφαλοι szónak igazán keleti eredete van is, őszintén szólva, még sem tartom nagy veszteségnek, hogy a görög író arról nem tudott, s következésképen csak az «ἐκ τινος αἰτίας»-szal magyarázta. Ugyanis miféle nyelvészszel van dolgunk a szóban lévő görög íróban, azt a Ragusa nevének (l. 29. f. 136. lap) a latinból, vagy a Παγανοί (pogányok) névnek a szlávból való magyarázata (l. 29. f. 129. lap: Παγανοί κατὰ τὴν Σκλαβων γλῶσσαν ἀβᾶπτιστοι ἐρμηνεύονται) elég szomorú világot vet. A szláv nyelvészethez, sajnos, nem értek, de gyanakszom rá, hogy az író valószínűs szláv szókhöz fűzött szómagyarázatai szakértő szemek előtt sok esetben hasonló alaposságúaknak bizonyulnának.

*

Ezen (újabb) kis kitérés után visszatérek a jogaiba félig-meddig máris visszaiktatott ἀσφαλοι szóhoz. Most, mikor meg van találva a punctum saliens, hogy t. i. az író *szándékosan* alkalmazta a népnyelvű alakot, látjuk, hogy fordított okoskodással is elérhető lett volna az az eredmény, melyhez magam véletlenül, az «ἐκ τινος αἰτίας» vizsgálata útján jutottam. Ugyanis a kérdéssel foglalkozó két legjelentékenyebb tudós, Pecz Vilmos és Fiók Károly vitájában, mint tudjuk, legjobban épen az ἀσφαλοι szóra vonatkozó ellentét élesedett ki. Az egyik tudós, Pecz, széles tudományos alapon a népnyelvű alak jogosultságát vitatta, de nem iparkodott megmagyarázni, hogyan került a szövegbe a sok irodalmi alak

közé ez a népnyelvű alak; a másik meg Constantinus nyelvhasználata alapjára állott, s (tagadhatatlanul kelleténél kissé határozottabb hangon) tiltakozott a népnyelvű alak lehetősége ellen. Pedig a punctum salienst egyszerű logikai művelet útján is fel lehetett volna fedezni. «Pecznek is, Fióknak is tagadhatatlanul igaza van: a népnyelvű alakok létezése Constantinus korában kétségbevonhatatlan; de kétségbevonhatatlan az is, hogy Constantinus rendesen attikai grammatika szerint ír. Conclusio: föltéve hogy a szöveg nem romlott, a görög író szándékosan használt népnyelvű alakot.» *Ergo*: vizsgálat alá kell venni az előforduló népnyelvi alakokat, s megfigyelni, milyen alkalommal használja őket Constantinus? Az eredmény ezen a fordított úton tán nem lett volna bizonyos (mert bizony sok olyan helyen is használ népnyelvű szót a görög író, a hol nem magyaráz semmit); de talán mégis lehetséges lett volna. Az én fordított módszerű nyomozásom eredményének igazolására pedig mindenesetre alkalmas. Azért tettem szótá.

Igazi ellentét tehát a két vitázó fél felfogásában nincs. De mégis, mivel olyan jelentékeny nyelvtudós, mint Fiók Károly, mint említettem, kelleténél kissé merevebben tiltakozott a népnyelvű alaknak nemcsak fölvétele, hanem lehetősége ellen is, tanácsos lesz röviden mégis szóba hozni a nyelvi kérdést is. Ezt voltaképen így kellene fogalmazni: feltehető-e, hogy a Constantinus korabeli görög északi nyelvjárásokban az ἀσφαλις attikai, vagy helyesebben, irodalmi alak helyett az ἀσφαλοι alak volt általános használatban? Erre a kérdésre azonban Pecz Vilmos, ki ezen a téren maga is első rangú tekintély, olyan alapos feleletet adott második értekezésében, mely nemcsak minden újabb fejtegetést, hanem még idézést is feleslegessé tesz.*) Azért hát meglegszem azzal, hogy olyan formában állítom fel a kérdést, a hogyan Fiók Károly maga fogalmazta. «Szeretnők» — így szól a «Századok» 1896. évfolyamának 609. lapján — «ha Pecz philologiailag biztosítana arról, hogy az úgörögben ez a σ tövű melléknév tényleg átment az ο többe». Tagadhatatlanul kissé túlságosan is aggódalmas kíván-

---

*) Egyébiránt, a ki nekünk nem hisz, olvassa el Hatzidakis 1892-ben megjelent «Einleitung in die neugriechische Grammatik» cz. munkájának 430. és kk. lapjait, a hol ez az elemi tény számos példával van illusztrálva, s röviden az accentus nehéz kérdése is meg van vitatva.

ság, de hát megfelelhettünk neki. Az ἀσφαλής melléknévnek -α tövű, ἀσφαλός himnemhez tartozó nőnemű accusativusa (ἀσφαλήν) igenis, előfordul már szent Pálnak a zsidókhoz írt levelében (VI. 19.), tehát a Krisztus utáni első században, számos társa pedig már a Septuagintában,¹⁾ tehát az alexandriai korban. Legfellebb az accentus kérdése lehet vitás; ezt illetőleg magam is azt hiszem, hogy a proparoxytonon hangsúly Constantinus idejében erre a melléknévre nézve²⁾ be nem bizonyítható. Tehát szerintem ἀσφαλοί irandó. De ez a kérdés velejére nézve teljesen közömbös dolog.

Fennebb a Σαβαρτοιἀσφαλοι név környezetében két pozitív elemet említettem, melyekből a névre szerintem következtetés vonható. Az egyiket már megismertettem, s ha szabad remélnem, olyan következtetésre jutottam belőle, mely egész hátralévő munkámat megkönnyíti, s a másik, gyengébb elemnek tanúságát is figyelemre méltóvá teszi. Ugyanis Constantinus azzal, hogy ἐπωνομάζοντο» mintha voltaképen nem is azt mondaná, a mit szavainak eddigi fordítói vele mondatnak, hogy a magyarokat Σαβαρτοιἀσφαλοι-nak «nevezték», hanem, hogy valami «melléknévvel nevezték el». Ha meggondoljuk azt is, a mire egyszer már utaltam, hogy nem később kapott, hanem *korábbi* névről van szó, akkor az ἐπωνομάζοντο szó mindenki előtt feltűnhetik, a ki elevenen érzi e szónak a klasszikus irodalmi nyelvben való pragnans értelmét. Utánajártam annak is, hogyan használja maga Constantinus ezt a szót, s fáradozásom vezetett is némi eredményre. Azonban, mielőtt e magában véve igen megbízható eredményről jelentést tennék, előbb tanácsos lesz kifejteni többi okaimat, a melyeknek alapján a kérdés ezen stádiumától kezdve egyik hellenista magyarázóval, sőt magával Pecz Vilmossal sem vagyok egy véleményen.

II.

Ugyanis, — hogy ezúttal kutatásaim eredményén kezdjem, — én egyáltalában nem hiszem azt, hogy a fennebb megállapított ἀσφαλοί szót a görög szöveg írója a név másik elemével, a Σαβαρ-

¹⁾ Felsorolásukat I. Sophoclesnél, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, 36. lap, első columna, fenn. Ott van az ἀσφαλήν alak is idézve (mely azonban az én bibliakiadásomban ἀσφαλῆ alakban van közölve).

²⁾ Ἀσπιγής helyett sidoni Antipatros (I. Anthol. Græca, II. 78.) már a Kr. e. első században ἀσπιγος-t használ. Több régi példát a septuagintán kívül eddig nem tudok; de bizonyosan van még elég.

τοι szóval egyértelműnek tartotta volna, nem hiszem, hogy vele a Σαβαρτοι szó magyarázatát vagy fordítását akarta volna adni.

Értekezésem elején, igaz, egy ízben úgy fejeztem ki magamat, hogy azoknak ellenvetése, a kik az «állhatatos» illetőleg «megbízható» szót népnévül «hallatlannak» tartják, Constantinusból magából következőleg nem gördít komoly nehézséget annak az útjába, hogy az ἀσφαλοι szót a Σαβαρτοι fordításának ne tartsuk. Akkor azonban még korán lett volna tovább fejtegetnem a dolgot. Most, az ἀσφαλοι szó megvédelmezése után hozzáteszem, hogy: «azonban valószínűbb, hogy az ἀσφαλοί szót a görög író nem a Σαβαρτοι fordításának, hanem jelzőjének értette», oly módon, hogy a magyarokat a Σαβαρτοι nép egy ágának, a «megbízható» vagy «rendületlen Σαβαρτοι» nevű ágnek tartotta.

Valószínűbb pedig ez a magyarázat: nézetem szerint *mindenképen*, de különösen a következő okokból.

1. Az a hely, melyet fennebb annak a bizonyítására használtam, hogy tulajdonságnévvel, igenis, lehet a görög író szerint népet elnevezni, — mint most már pontosabban konstatálhatom, — nem az egész besenyő népre, hanem annak csupán görög fennhatóság alatt álló részére vonatkozik. (L. 37. fej. 167. lap: ... Κάγγαρ ὀνομάζονται οἱ Πατζιναῖται, ἀλλ' οὐχὶ πάντες, πλὴν ὁ τῶν τριῶν θεμάτων λαός... stb.). De ezenkívül is több példa van Constantinusnál a népelágazás efféle jelölésére. (L. 32. fej. 152. l.: ἀπὸ τῶν ἀβαπίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἄσπερων ἐπονομαζομένων κατὰγονται; 31. fej. 149. lap: ἀπὸ τῶν ἀβαπίστων Χρωβάτων stb.; 31. f. 151. lap: ἡ μεγάλη Χρωβατία; 30. f. 144. l. ἄσπεροι Χρωβάτοι; stb.); voltaképen pedig az tán nem is szorúl bizonyításra, hogy *jelzős nevet* nemcsak a görög író tarthatott alkalmasnak népek elnevezésére, hanem, hogy minden időkben szokásos volt ilyen elnevezés. Hiszen még személyeket is találunk épen Constantinusnál is elvont jelzővel megjelölve! (L. 42. f. 177. lap: Πετρονᾶς ὁ Καματηρός).

2. Ámbár teljesen járatlan vagyok az ugor és iráni nyelvészetben, nem hinném, hogy eddig sikerült volna a Σαβαρτοι szónak «rendületlen» jelentését bárkinek is némi bizonyossággal kimutatnia.

3. A Σαβαρτοιάσφαλοι szó, mint tudjuk, nem egyszer, hanem kétszer fordul elő a szövegben. Mi birhatta volna rá az írót, hogy a 22 sorral fennebb egyszer már megmagyarázott szót másodszor

is újra megmagyarázza? Ez eddig fel nem vetett kérdésre csak egy felelet lehetséges: «a naiv pedanteria». Igazolja-e Constantinus stilusa ezt a feleletet? Nem tagadom, hogy meglehetősen igazolja, s éppen azért nem is tekintem ezt a logikai okot magában véve valami erős argumentumnak nézetem támogatására. Van több eset, hol az író basonló pedanteriát mutat. Az Erax folyónak másik, Phasis, nevén való öt ízben ismételt magyarázgatását (l. 45. f. 203. és 205. l.) mindenesetre meg lehet okolni azzal, hogy azon a helyen határmegszabásról van szó a görög és az idegen birtok között, s így itt tanácsos volt a folyó idegen neve mellett a görög nevet is mindannyiszor kitenni; de már a 27. fejezetben (121. és 122. lap) mi sem igazolja a Βερετικοί régi nevének (?Ερετικοί) kétszer való ismétlését, s a besenyők régi, (Kangar) nevének magyarázatát is kétszer adja az író, egymástól kis távolságban (l. 37. fej. 167., és 38. fej. 169.). Ez az argumentum tehát csak a többiekkel együttesen nyom valamit a latban, de annyi mindenesetre bizonyos, hogy ha szükséges jelzőnek vesszük az ἀσφαλοί szót, akkor elenyészik ez a logikai nehézség.

4. Döntő okot ezúttal is csak magának az írónak nyelvhasználatában kereshetünk. Kérdés tehát: használ-e kötőszót, és melyiket Constantinus akkor, ha idegen szót fordítással magyaráz? Pontosan megkerestem és összehasonlítottam az összes eseteket s az eredményről legyen szabad ebben a különben is hosszúra nyúlt értekezésben csak egészen röviden számot adnom, még pedig a szemléltetés kedvéért mindjárt a szóban forgó nevekre alkalmazva a Constantinus-féle összekapcsolásokat. Tehát: ezt, hogy: «a Σάβαρτοι, vagyis (azaz) a megbízhatók» a) a legtöbb eset tanúsága szerint így mondta volna: Σάβαρτοι. ἢ γουν οἱ ἀσφαλοί (L. 30. f. 144. l.; 33. f. 161. l.; 50. f. 224. lap; 46. f. 207. lap; 33. f. 160. lap; 45. f. 197. l.; 29. f. 136. lap, stb.). Ezt a kötőszót annyira szereti az író, hogy néhol feleslegesen is használja (l. az Iberekéről, 45. f. 197. lap; vagy: πρὸς τὰ μέρη Περσίδος ἡγουν (=tudniillik) εἰς τὴν χώραν εἰς τὴν νῦν οἰκοῦσιν.) A példák többnyire névelősök: de vannak névelőtlenek is, tehát talán mondhatta volna így is: Σάβαρτοι, ἡγουν ἀσφαλοί. b) Szintén sok eset tanúsága szerint így is: Σάβαρτοι, ὁ vagy ὁ περ ἐρμηνεύεται οἱ ἀσφαλοί; vagy alaposabban: ὁ vagy ὁ περ ἐρμ. κατὰ τὴν Τούρκων γλῶσσαν (οἱ) ἀσφαλοί; vagy: ὁ ἐρμ. Τουρκιστὶ (οἱ) ἀσφαλοί. (L. A paganusokról 29. f. 139. lap. Rhibantonról 27. f. 122. lap; Aspalathonról

29. f. 137. lap; Bona folyóról 33. f. 160. lap; Sapaxi helységről 53. f. 269. lap; Essupiról 9. f. 75. lap; Napreziről 9. f. 77. lap, stb.) Így is mondhatta volna: Σ., οἱ ἐρμηνεύονται (οἱ) ἀσφαλοί (L. 29. f. 129. lap). — *c*) Többször használ ἔτοι kötőszót is, pl. az Erax folyóról, 45. f. 203. és 205. l.; ἐποίησε λέσας ἔτοι πλοκάς 51. f. 238. lap; Adranutzionról 46. f. 208. lap stb., még pleonastice is (= t. i.), l. 50. f. 225. lap; tehát: Σάβαρτοι ἔτοι (οἱ) ἀσφαλοί (Dankovszky emendatiója!). — *d*) Mondhatta volna így: Σάβαρτοι, ὅ (v. ὅπερ) ἐστίν (οἱ) ἀσφαλοί (l. a zuhatagról, 9. f. 77. lap) vagy így: *e*) Σάβαρτοι, τοῦτέστιν (οἱ) ἀσφαλοί (Fessler conjecturája, l. 27. f. 120. l.; 31. f. 148. lap, utóbbi helyen pleonastice). *f*) Végül mondhatta volna még egy, a középkorban nagyon használatos, Szent-István görög oklevelében (Ἐγὼ Στέφανος Χριστιανὸς, ὁ καὶ κραλ πάσης Οὐγγρίας) és Constantinusban is előforduló (46. f. 207. l.: Ἀσωτίου τοῦ καὶ Κιρκάση; 40. f. 174. l.: ὁ Ἰστρος ὁ καὶ Δανούβιος) összekötéssel talán így is: Σάβαρτοι οἱ καὶ ἀσφαλοί.

Ellenben nem valószínű, hogy a két szót minden kötőszó nélkül fűzte volna egymáshoz. Erre csak elég döntő bizonyíték az, hogy ilyen összefűzésre *egy példa sincs* összes műveiben s hogy a magyarázó kötőszókat még pleonastice is szereti használni (l. ἔγουν, ἔτοι, τοῦτέστι).

Az ἔ classikus korbeli kötőszó sem fordul elő egyetlen egyszer sem ilyen magyarázó értelemben Constantinusnál, — legalább én a legnagyobb keresés mellett sem találtam nyomára, s Sophocles byzancezi szótárából különben is azt látom, hogy csak Cornutusból és Justinus-Martyrból, tehát nagyon régi időkből vannak rá példák. A byzancezi korban ἔγουν és ἔτοι egyrészt, ἔπερ másrészt, úgy látszik, egészen kiszorították. Akármilyen szellemesnek tartom is tehát Pecz Vilmos coniecturáját, azt (a hiányzó névelőt nem is számítva) már csak ebből az egy okból sem tartom elfogadhatónak. Dankovszky és Fessler coniecturái ellenben nyelvileg kifogástalannak volnának.

5. De ezek ellen meg az eddig előadottakon kívül egy másik döntő nehézség lép fel, mely, bár kisebb mértékben, a Pecz-féle coniecturára is vonatkozik.

S ez a nehézség: a κατ' ἐξοχὴν szövegkritikai, palaeographiai nehézség.

A Constantinus szövegét ránk hagyományozó *kéziratokat* látni, sajnos, eddig épen olyan kevéssé láttam magam sem, mint

a többi kutatók. Így hát csak közvetett úton szerzett adatokra támaszkodhatom; de némely valószínű eredményre így is jutottam. Annak a Codex Palatinusnak koráról, melyből Meursius a XVII. század elején először lemásolta és kiadta a *de adm. imp.* szövegét, sehol sem találtam pontosabb értesítést. Az Immanuel Bekker-féle szöveg azonban már a Bandurius kiadásában (Páris, 1711) is felhasználta Parisinus No. 2661 collatióján alapúl. Erről a Parisinusról pedig Bandurius «de imperio orientali» cz. alatt megjelent kiadása előszavában azt mondja, hogy «optimæ notæ, quam annis abhinc circiter quingentis (tehát a XII—XIII. században) scriptum fuisse tradunt». Sajnos, a de administrando imperio cz. mű kéziratából facsimilét sem közöl a bonni kiadás, holott a «de cærimoniis aulæ Byzantinæ» cz. munka lipesei Corvin-codexéből szolgál, még pedig meglehetősen sikerült mutatvánnyal (I. II. köt., a 224. lap után). Erről az u. n. Ufenbach-féle Corvinianusról a Fabricius-féle Bibliotheca Græcában (VI. k. 621 és kk. I.) maga a codex akkori tulajdonosa, Ufenbach, ezt írja: «quamquam de eius ætate certo definire non ausim, illum tamen longe ante Urbis expugnationem in ipsa Græcia scriptum esse existimo».

Mindezekből a tudósításokból csak annyi a bizonyos adat, hogy a de administrando imperio párisi kézírata mintegy a XII. századból, vagy csak kevéssel későbbi időből ered. Magam csak az Ufenbach-féle Corvinianusról itélhetek, s ezt az írás karaktere alapján még a XI. vagy legfellebb a XII. századba teszem.

Egynémely fontos további következtetés azonban ebből a kevés adatból is vonható.

Az első következtetés az, hogy a Σαβαρτοιασφαλοι szóban lévő két α-ról *utólagos* másolások útján történt romlást alig szabad feltételeznünk. A XI—XII. század körül ugyanis ezt a diphthongust az ε-*től* eltérőleg ligatura nélkül, és nagyon világosan jelölik a kéziratok, a diphthongus két elemét általában inkább túlságos távolra, mint túlságos közelre írván egymáshoz. Általában e századok codexei még olyan világos, tiszta minusculákkal vannak írva, hogy az emendatióknak a hagyományozott szöveggel szemben óvatosan kell eljárnia, főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy a kérdéses szó kis távolságban egymásután *kétszer* fordul elő. Fessler és Dankovszky emendatiói tehát (Σαβαρτοι τοιέσι ασφαλοι, Σ. ητοι ασφαλοι), bár nyelviileg helyesek, már csak palæographiai okból sem fogadhatók el. Pecz emendatiója ellen viszont, mint láttuk, a nyelv-

használat szempontjából tehető kifogás; hogy a másolásban, főleg a szó kétszeri előfordulását tekintve, alig kereshető egy állítólagos corruptela oka, azt Pecz Vilmos természetesen jobban tudta, mint én, s azért úgy magyarázta a corruptelát, hogy már az első diktáláskor keletkezett. A császár ugyanis Σάβαρτ ἢ ἀσφαλοῖ-t diktált, az író azonban e helyett Σαβαρτοιάσφαλοι-t írt, mert a két kitétel Constantinus idején már hangzásban teljesen azonos volt. Pecz okoskodása tehát pusztán palaeographiai szempontból teljesen kifogástalan. Az az íródeák, a ki a βίγλα (vigiliæ 9. f. 76. lap), Σολετμάν 22. f. 105. l., Ἀκουηλεγία (Aquila), 28. f. 123. l. szókat, sőt Βενεβενόφ. 29 f. 133. l. és Κάγχαρ 37. f. 167. l. szavakat ilyen helyesírással írta, a ki hol Ζιχοῖ-nak, hol Ζηχοῖ-nak nevezi az állítólagos »Zichyalviakat», bizonyára majdnem egészen úgy ejtette ki a görög szókat, mint a mai stambuli görögség.*) Az emendatio tehát ebből a szempontból megtámadhatatlan: másrészt azonban be nem bizonyítható, mert egyetlen hiteles tanúja maga a diktáló császár volna.

Második következtetés, a mit a codexek korából vonni lehet, az, hogy a szavak tagolására nézve a kéziratokban lévő tagolás egyáltalában nem lehet irányadó. Ezt az állítást Pecz tanár úrral szemben kockáztatom, a ki harmadik akadémiai értekezésében, úgy emlékszem, fontosságot tulajdonított annak a dr. Vári Rezső úr révén vett értesítésnek, hogy a két szó a második előfordulás alkalmával az egyik codexben nincs egészen összeírva. A gyönyörű Σ Demosthenes-codex ebben a tekintetben épen olyan pontatlan, mint teszem, nálunk Szent István horribilis írású görög oklevele, vagy a fennebb említett különben gyönyörű Corvinianus, melynek egyetlen lapján tizenkettőnél több össze nem tartozó szót találtam összeírva, s viszont több szót szótagjai szerint

*) Milyen lehetett nemcsak Constantinus idejében, hanem még régebben is az avatatlan kezektől hallomás után másolt görög szöveg, arra, s általában az új-görög kiejtés elterjedésére csattanós példa a IX. századból való baseli zsoltárcodex, melynek egyik részlete így kezdődik: Ἐπεὶ σου (ἐπὶ σου). κυρίε ἡλιπιστα· (ἡλιπιστα)· μη· κατεσχυνθῇ· (κατασχυνθῶ) εἰς τον· ἔωνα· (αἶωνα) εν. τη. ὁ η κ ε ο σ υ ν η (δικαιοσύνη!!) σου stb. L. Szent István (illetőleg Kálmán) királyunk görög oklevelében is a ψυχης (ψυχῆς) szót, sőt ebben (de csak szó végén!) ezt is: διδωμοι (δίδωμι), a hol azonban az állítólagos o talán csak ezífráság. Már az 1896-ban felfedezett Herondas-papyrus is majd mindig e-t ír ει helyett.

szétszaggatva. Tehát az, vajjon a Σαβαρτοιασφαλοι egy szóba van-e írva a kéziratokban, vagy sem, teljesen közömbös dolog, feltéve, hogy a codexek a X. századnál nem régiebbek, a mi pedig Constantinus esetében (ki maga is a X. században élt), természetesen ki van zárva. Legfeljebb a spiritusból és hangsúlyból lehetne következtetést vonni, ha ugyan a codex olyan pontosan használná a jegyeket, mint a Demosthenes f. Σ codex, — a mit persze nem tudhatok. De tovább megyek: nem is *szabad* e két szót egynek olvasnunk, vagy feltételeznünk, hogy a görög szöveg szerzője vagy másolói egy szónak értették. Nem szabad pedig azért, mert az új-görög kiejtés szerint beszélő Constantinus-féle korban *szó közepén* lévő *oi*-diphthongusnak, mely épen úgy hangzott, mint az *η*, vagy *ι*, egyáltalában semmi értelme sem volna, valaminthogy nem is találtam az egész byzanci irodalomban olyan szó közepén álló *oi* kettőshangzót, melyet ne kellene elemei szerint *o i*-nak kiejteni. (Ilyen persze Constantinusnál is van: Λοδόρχος, Ludovicus, 26. f. 115. l., Βόρις, 32. f. 152. lap; de még ilyenkor is: βοέβοδος, vojvoda 38. f. 168. lap). Hogy tehát a Σαβαρτοιασφαλοι: szó közepén mind a kétszer (valószínűleg tisztán, világosan kiírt) *oi* diphthongus van, ez már elég bizonyíték arra, hogy az *ασφαλοι* szó külön tagolandó, s hogy minden értelmes másolója külön szónak vette. Tekintettel arra, hogy sok XI—XII. századbeli kézirat is szókezdő *α* (minuscule) gyanánt már az uncialisból fejlődött görög formájú *α*-t használ, legfeljebb azt kellene megvizsgálni a kéziratokban, milyen formájú bennük az *ασφαλοι* szó kezdő *α*-ja; latin formájú-e, mint rendesen, vagy uncialis formájú?

Mindezek az okok együttvéve arra bátorítanak, hogy immár előlépjek a szövegen úgyszólván semmit sem változtató emendatiómmal. Előbb azonban még egy apró nyelvi nehézséget kell megfontolnunk. Mint fennebb említettem, Constantinus még a magyarázatul szolgáló görög szokat is névelővel, nem pedig a nélkül szokta a magyarázandó név *után* elhelyezni. Ha pedig az *ασφαλοι* szót jelzőnek vesszük, akkor még valószínűbb, hogy a görög író névelősen mondta, mert úgyszólván az összes analog helyek ezt bizonyítják, s általában még az elemi iskolai görög nyelvtan is így tanítja. (V. ö. Βίολας, τὸν ἐπονομαζόμενον 33. f. 160. lap; Οἱ Πατριναχίται οἱ πρότερον Κάγγελρον ὀνομαζόμενοι 38. f. 169. lap; Λέων ὁ βασιλεὺς, τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον 9. f. 78. l.; φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ναπρεζή 9. f. 77. lap; Ηετρονᾶς ὁ Καματηρός 42. f.

177. lap; τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων καὶ τῶν ἄσπρων ἐπονομαζομένων 31. f. 149. lap, v. ö. 32. f. 152. lap; εἰς ἐν κάστρον . . . τῇν Δοσυνίκαν 32. f. 156. lap; στόμιον τὸ Βουρλικ ἐπονομαζόμενον 42. f. 181. lap; Μιχαὴλ ὁ Βορίσης 32. f. 155. lap, stb. stb. Névelő nélkül ellenben csak: Μιχαὴλ οὗ τὸ ἐπὶ κλην Βαρκαλας, de itt érthető okból 51. f. 239. lap; Σέρβλοι δὲ τῇ τῶν Ρωμ. διαλέκτῳ δοῦλοι προσαγορεύονται, itt is érthető okból!) Ezek a példák mind a névelő szükségessége mellett szólnak. *De hát ott van a hírheti szóban a névelő*, ezért még csak emendatióhoz sem kell fordulni. Az én olvasásom tehát:

Σαβᾶρι οἱ ἄσφαλοι,

melynek támogatására ezennel a gyengesége miatt mindeddig mellőzött utolsó argumentumot is felhozom, t. i., hogy a szöveg a nép *régibb* (nem későbbi) elnevezéséről szólva, első ízben mégsem az ἐκαλοῦντο, vagy ἐλέγοντο, vagy προσαγορεύοντο kitételeket használja, melyeket pedig másodízben és egyébkor gyakran használ (l. ἐκαλοῦντο a második vitás helyen, 38. f. 169. lap, v. ö. 33. f. 160. lap, 29. f. 129. lap, 33. f. 160. lap; ἐλέγοντο az első vitás helyen, 38. f. 168. lap, v. ö. 40. f. 174. lap, 46. f. 209. lap, 39. f. 171. lap; προσαγορ. pl. 29. f. 128. lap); de még ὠνομάζοντο-t sem (l. 32. f. 153. lap, 40. f. 173. lap, 35. f. 162. lap, 43. f. 185. lap), hanem egyenesen az ἐπονομάζοντο alakot, a mely pedig benne nem mindig ugyan, de jobbára, jelzővel magyarázott vagy legalább magyarázott szóra szokott vonatkozni.)* Pl.: ἀπὸ τῶν Σέρβλων τῶν ἄσπρων ἐπονομαζομένων, 32. f. 152. lap; Σταυράκιον τὸν Ηλατὸν ἐπονομαζόμενον 50. f. 229. l. (többször, és mindig csakis így!!); οἱ Πατινακῖται οἱ πρότερον Κάγγαρ ἐπονομαζόμενοι 38. f. 169. lap; εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς ἐπωνυμίας stb. 38. f. 168. lap; τὸν ἐπονομαζόμενον . . . Βουλνηπράχ, διότι stb., 9. f. 77. lap; χωρίον ἐπονομαζ. Σαπαξί, ὃ ἐρμηνεύεται Κονιορτός, 53. f. 269. lap; στόμιον τὸ Βουρλικ ἐπονομαζόμενον 42. f. 181. lap, v. ö. 32. f. 152. l., 33. f. 160. l.; 38. f. 168. lap, a hol mindenütt maga az elől lévő görög szó, στόμιον, ποταμόν stb. a magyarázat). Ἐπωνυμία ugyan Constantinusnál tagadhatatlanul inkább csak «nevet», mint «melléknevet» jelent (l. 32. f. 153. lap, 38. f. 171.

*) A Passow-féle görög szótár ἐπωνυμία szó alatt ezt a magyarázatot adja: «Der Name, den eine Person oder Sache bei einer Veranlassung erhalten hat, Zuname, Beiname.»

lap), de épen ezért ἐπίκλην új szó igazán «melléknevet» (v. ö.: Μιχαήλ, οὗ τὸ ἐπίκλην Βαρχαλαῶς 51. f. 239. l.). Mindezen példákban nem is annyira az igére, mint inkább az ἐπί igekötőre helyeztek súlyt, mert ebből következtek a jelző szükségességére; azért v. ö. még: τὸν ποταμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον ἄσπρον, 9. f. 78. lap; τὴν νῆσον τὴν ἐπιλεγομένην ὁ ἄγιος Γρηγόριος 9. f. 77. l., a végén, φραγμὸν τὸν ἐπιλεγόμενον Ναπρεζή, ὁ ἐρμηνεύεται μικρὸς φραγμός.

A mi legvégül a Σαβάρτ alakot s e szó állítólagos ugor pluralis ragját illeti, ennek elemzését más, szakértőbbekre bízom, s Pecz Vilmossal együtt megnyugodva Fiók Károly magyarázatában,*) én itt a magam módja szerint ismét csak Constantinus nyelvhasználatára hivatkozom. V. ö. tehát: τοῦ Μαντζικέρτ 44. f. 191. lap; Απελβάρτ és Αβελκάρτ 44. f. 192. lap; τοῦ Τζιλιάπερτ, 53. f. 269. l.; τοῦ Χέρτ, 44. f. 191. lap. A szó ékezetét az esetek többsége szerint állapítottam meg végélesnek. Többesszámú ilyen nevet Constantinusban eddig nem találtam, de Theophylactusban (VII. 8.) azt is: «Βαρσὴλτ καὶ Οὐνονγοῶροι καὶ Σαβίροι» stb. (a mely példában persze épen a Szavarok vagy Szavirok neve görögösen van declinálva).

Ezzel, gondolom, teljesen megoldottam a magam elé tűzött feladatot, s nyomozásom főeredményeit a következő rövid pontokba foglalom össze:

1. Constantinus, vagy a görög szöveg szerzője, továbbá írója és összes másolói a bonni kiadásban rosszul tagolt Σαβαρτοῖσφαλοι nevet három szónak, Σαβάρτ οἱ ἀσφαλοὶ értették. A codexek tagolása, ha az οἱ kettőshangzó megvan bennük, teljesen közömbös dolog.

2. Az ἀσφαλοὶ szót a szerző szándékosan használta abban a népnyelvű alakjában, a melyben ismerte, s mindenesetre görög szónak értette. Idegen származásáról semmit sem tudott. *Neki* a turkosok régi neve: a «rendületlen, megbízható Szavar(t)ok». Feltűnt neki a dicsérő jelző, de megfejtetni vagy megczáfolni nem tudta, elhallgatni pedig nem akarta.

3. Az ἀσφαλοὶ szó idegen származása azért egyáltalában nincs kizárva.

Budapest, 1898. évi február hó 9-én.

Dr. GYOMLAY GYULA.

*) Mely szerint a -τ ugor pluralis rag (l. Századok, 1896, 610. lap)

MILTON KRISZTUSA ÉS SÁTÁNJA.

«En heros fortis, qui frangit
vincula mortis.»

1. A vallásos eposz első csirái.

Miltonnak legrégebbi *angol* nyelven irt költeménye még a Petrarca-féle szonettfaragás korszakának feleziczomázott terméke. Czime: «On the death of a fair Infant, dying of a Cough» (Egy köhögésben kimult szép gyermek halálára). Első szárnypróbálgatása a még csak 17 éves ifjúnak; ő sem tudta egyszerre eltépni az akkor divó modoros, iskola- és szalonköltészet pórázát.)*

De már a második kísérlete: «*On the morning of Christ's Nativity*» (Krisztus születésének reggelén) csupán előadás dolgában áll Cowley hatása alatt. Tárgyára, felfogására nézve máris egészen az ő saját geniuszából fakadt; sőt dióhéjban meg van benne aggkorának halhatatlan műve, a megváltás nagy eposza. Benne máris az ő «saját Múzsája — aki nem a költött kilenczek közül való» — zengi karácsonyi énekét, (Cristinass Carol) az angyalok karában. Határozottan epicai «propositióval» kezdődik:

«This is the month and this the happy morn,
Where in the Son of Heaven's Eternal King
Of wedded maid and virgin mother born,
Our great redemption, from above did bring.
That he our deadly foefait should release
And with his Father work us perpetual peace.

(Vagyis: «Ez azon hónap, ez azon boldog reggel, Midőn az Ég örök Királyának fia, Eljegyzett hajadontól és szűz anyától születve, Nagy-szerű megváltásunkra szállt le felülről, Hogy halálos vétünkéből feloldozzon és Atyjától örök békét eszközöljön ki nekünk.)

Ezután előadja a keresztyén hitvallást, azt a dogmát, miként válik «testté az Ige.» Most következik az «Égi Múzsához» intézett *invocatio*:

---

*) Csupa metaphorák halmozata; példa a kezdő költők «*talányszerű-gére*», — mint Aristoteles mondaná — a világosság rovására. Így kezdődik:

«O fairest flower, no sooner blown but blasted!
Soft silken primrose, fading timelessly.»

(Vagyis: «O szép virág, alig nyíltál, rögtön elfonnyadtál!
Lágy selyem göngyvirág, rövid élted immár fogytán.»

«Say, heavenly Muse, shall not thy sacred vein
Afford a present to the Infant-God?»

(Vagyis: Mondd-sza, égi Muzsa, ha szent ihletből nem nyujtanál-e ajándokot a kisedd Istennek?).

Erre megindul ezen *«kisedd eposz»* cselekvénye. Hőse, a Megváltó megszületik s ezzel *«missziója»* megkezdődik. A Természet szűziesen fehér fátyolt ölt magára, nehogy Teremtője meztelenül lássa. Ámde Ő leküldi a Békét zöld olajággal; erre a csaták zaja elnémul, lándzsát és paizst magasan a falra függesztenek.

Halcyonok repkednek az Oceán elsimult hajjain; a csillagok bámultokban vonakodnak Luczifer parancsára eltakarodni. Még a Nap is késik keltével, mintha az új ragyogású világnak nem volna többé rá szüksége. Végre feltűnnek a mennybéli seregek, a sisakos kerubok és kardos seraphok. Ragyogó *«csatasorokban»* kiterjesztett szárnyakkal zenegenek hárfán magasztos karéneket a Menny ujonszülött örökösének dicsőségére. (Ez a rész megfelel a nagy eposzokban szokásos *«sereg-számlának»*).

Cselekvény helyében mindazáltal csupán jóslatszerű karénekeket hallunk. Ez természetes is: az ifjú költő lelke még teljesen lyrikus, még gyenge levén époszi alkotásokra. Ezek értelmében a rettenetes Biró majdan újra felállítja trónusát, magával hozván az *«aranykorszakot»* és az Igazságot. V. ö. Vergilius IV. ecloga:

«Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna,
Iam nova progenies cælo demittitur alto.»

A hős Krisztus tehát *teljesen diadalmat fog aratni!* Ez a jóslat. Az ős kígyó visszavonul a Pokol mélyébe az általa bitorlott földről (V. ö. *«Occidet et serpens»* Vergiliusnál). Elnémulnak a pogányok hamis oraculumai; a bálványzott istenek rettegve menekülnek ki templomaikból.

A későbbi nagy eposz Pandæmoniumának összes hamis istenségei; Peor, Baál, a holdas Astaroth, a lybiai Juppiter Hammon, a megsebesült Thamuz stb. eltűnnek a föld színéről.

Miltonnak eme második kísérlete az anyanyelvén való költészetben természetesen még mindig modoros, a retorikai iskolából való. Telided-tele van allegoriákkal, hyperbolákkal stb. Jellemző benne valamint Milton és kortársainak: Zrinyi, Tasso, Camoens stb. minden művében, hogy a legmélyebb keresztyén vallásosság szépen beleilleszkedik a renaissance-pogány világnézetbe. Krisztust nem átallja egy helyt — vonatkozással a pásztorok imádatára — Pannak(!) nevezni. A jajgatva menekülő hamis istenségek azonban még nincsenek *egyenileg* jellemezve, mint az Elveszett Paradicsom pokolbeli hatalmasságai. Ezekhez ugyanis

a mintákat Miltonnak csak *később*, az I. Jakab és I. Károly feslett udvara szolgáltatta. De máris kiérzik benne a *politikai és vallási szabadságra*, tehát allegorice, a «megváltásra» vágyó korhangulat. Vergilius IV. eológijának hatása szintén félreismerhetetlen benne. Hiszen ez sem egyéb, mint a nagy római birodalom népeinek a letűnt aranykorra, a zöldelő békeolajfára való közös vágyódásának alkalomszerű allegorikus kifejezése. A sibyllai jóslatok: «Ultima Cymæi venit iam carminis aetas», az Asinius Pollio fiának születése előtt megjelent Üstökös szoros eszmekepcsolatba jutottak amaz Üstökössel, a mely a bethlehemi király bölcsője fölött ragyogott. Az iju Milton, a cambridgei egyetem baccalaureusa, még nem merete magát iskolai mintaképének, Vergiliusnak, hatása alól emancipálni.

Sőt e töredékes «kised eposza» II. részében is — melynek czime «The Passion» — gyengeségének érzetében részint az evangéliomokra, részben a Megváltó nagy profétájára, t. i. *Vergiliusra* bizza Krisztus «hőstetteinek» méltó magasztalását:

«His godlike acts and his temptations fierce
And former sufferings other — where are found;
Loud o'er the rest Cremona's trump doth sound.»

(Vagyis: Isteni tettei, nehéz megpróbáltatásai és előbbi szenvedései máshol foglaltatnak. Hangosan harsog a többiek fölött *Cremona kürtje*). Ez a «Passion» újból egy Előhang-félével kezdődik, melyben a Megváltó epikai küldetése szolgál «propositio» gyanánt:

«Erewhile of music and ethereal mirth,
Wherewith the stage of air and earth did ring,
And joyous news of heavenly Infant's birth
My muse with angels did divide to sing.
But now to sorow must I tune my song,
And set my harp to notes of saddest woe,
Which on our dearest Lord did seize ere long,
Dangers and snares and wrongs and worse than so,
Which he for us did-freely undergo.
Most perfect hero, tried in heaviest plight
Of labours huge and hard, too hard for human wight.»

(Vagyis: «Az előtt zenéről, mennybéli vigasságról, melytől a lég és föld alkotmánya visszhangzott, meg az égi kised születésének evangéliomáról énekele Muzsám az angyalokkal együtt. De most búra kell hangolnom dalomat és hárfámat, a leggyászosb fájdalom dallamára, amely nemsokára majd drága Urunkra borul. Veszedelmek, csábítások s még szörnyűbb dolgok, a melyeket önként elszenvede érettünk. *Oh leg-tökéleteseb hős*, a legsúlyosb megpróbáltatásokra vagy ítélve, nagy és

nehéz munkára, olyanra, a mely tulságosan nehéz egy emberi teremtménynek!)

Ezen «Előhang» is a *Vergiliusét* jutattja eszünkbe:

Hæc super arborum cultu pecorumque canebam

Et super arboribus . . . . .

Carmina qui lusi pastorum audaxque iuventa

Tityre, te patulæ cecini sub tegmine fagi.»

(Vergil. Georgicon IV. 560—566.)

A *Zrínyiász* «Előhangja» is ennek utánzata:

»Én, az ki ezelőtt éfű elmével

Játszottam szerelemnek édes versével,

Küszködtem Viola kegyetlenségével:

Mostan immár Marsnak hangosabb versével

Fegyvert s vitézt éneklek.»

Arany *Toldi Szerelmének* Előhangjában is hasonló mélabús visszaemlékezés fordul elő:

»Toldi jut eszembe, kiről még ifjonta

Játszi elmém könnyű énekét elmondta.»

(Toldi Szerelme. I. 2.)

Az ifjú Milton sokat ígérő Előhangjából tehát elegiatörődék fejtekezik ki; fájalmában Krisztus sirjára szegi szemeit, panaszait a kősziklákba szeretné vésní! Végül teljesen elmerül bűjában, *nem* találván *kiengesztelő* eszmét, törődékül hagyja költeményét. Ő maga fűzi hozzá a következő megjegyzést: «This subject the author finding to be above the years, he had, when he wrote it and nothing satisfied with what was begun, left it unfinished». Vagyis: «A szerző úgy találván, hogy tárgya felülmulja zsenge korát és sehogysem lévén megelégedve azzal, amit alkotott vala, abbanagyta).

2. Milton olaszországi utjában lovageposzról ábrándozik, de aggkorában visszatér első tervéhez.

Milton választása Johnson híres szavai szerint «sok fontolgtatás, hosszas ingadozás után későn kezdve, az «Elveszett Paradicsomra» esett. Vállalata oly óriási, hogy csupán a siker igazolhatta. Volt idő, hogy tervbe vette Arthur királyról énekelni, de Arthur más kezeknek lón fentartva» stb.

Ugy hiszem, érdekes lesz e helyütt Milton sokoldalú tehetségeit teljes fényükben megvilágítani. Bemutatom Mansohoz írt episztoláját, amely egyik leggyönyörűbb emléke olaszországi benyomásainak és egy-

szersmind a renaissancekorbeli latin költészet egyik legművészebb terméke. Épen a latin és olasz verselésben elért virtuozitásával vivta ki — angol, vagyis «barbár» vakbuzgó protestáns létére Romában a bőkezű, művészetpártoló és vendéglátó *Francesco Barberini* biborosnak határtalan tiszteletét és kegyeit, Nápolyban meg *Mansóét*.

A nápolyi Giovanni Battista Manso, Marchese de la Villa ugyanis roppant gazdagságánál, finom ízlésénél és nagy irodalmi műveltégénél fogva a köztiszteletnek örvendő «Mæcenás» szerepét játszotta. Barátja vala Torquato Tassonak, aki neki ajánlotta «De amicitia» cz. művét. Költőnkkel kifejlődött szívélyes ismeretségről pedig maga Milton így emlékszik meg: «Is auctorem Neapoli commorantem summa benevolentia prosecutus est, multaque ei detulit humanitatis officia. Ad hunc itaque hospes ille, antequam ab ea urbe discederet, hoc carmen misit.» (Epist. ad Mansum) Épen ezen rendkívüli kitüntetések, a melyek őt Flórenczben, Rómában és Nápolyban érték volt, gerjesztették fel benne a szunnyadó nagyravágyást. Arról álmodozék, hogy *költői* tehetségével, melynek *anyanyelvén* is már remek próbáit (L'Allegro. II. Penseroso; Comus, Lycidas, Arcades) adta vala, tegyen ki barbár számba menő, lenézett hazája dicsőségeért. «The reason of church government urged against Prelacy» cz. polemikus iratában egy helyt megható kifejezését olvassuk ebbeli forró vágyainak: «Vajha fáradság és mélyreható tanulmányok által, és ezt fogom ezentul feladatomnak tekinteni, *valami olyant* írhatnék az utókor számára, amit nem engednének feledésbe merülni («By labour and intense study, which I take to be my portion in this life . . . . I might leave something so written to aftertimes, as they should not willingly let it die.»)

Mansohoz írt eme classicus episztolájában büszkén említi, hogy az ő ködös hazájában is «szájrul-szájra száll az ének» és bővében vannak a *hősi dalnak*. Természetes, hogy a renaissance divatos felfogásához képest, az ősi kelta bárdok *czéhe* is Phœbus és a Muzsák *czégére* alatt működik: (Epistola ad Mansum 30—40.)

«Nos etiam in nostro modulantes flumine cygnos
Credimus obscuras noctis sensisse per umbras . . .
Quin etiam in has quondam pervenit Tityrus oras.
Sed neque nos genus incultum, nec inutile Phœbo,
Nos etiam colimus Phœbum, nos munera Phœbo,
Flaventes spicas et lutea mala canistris
Halantemque crocum (perhibet nisi vana vetustas) . . .
Misimus et lectas *Druidum de gente choreas.*»

«Druidum de gente» alatt persze a Milton *ifjúkorában* még rendszeres *czéhekben* működött bárdokat és minstreleket kell értenünk. A következő sorok élénk világot vetnek működésükre:

«*Gens druidum antiqua sactis operata Deorum
Heroum laudes imitandaque gesta canebant.*»

Valóban csodálnunk kell Miltonnak megronthatatlan, egészséges aesthetikai ízlését! Nagyra van *nemzeti* népköltészetével, holott, Manso-hoz, az olasz renaissance egyik «Mæcenásához» ír, tömjenezve neki is, meg Tassonak is! Pedig az olaszok szemében a fagyos «Arctos alatt» fakadó *népköltészet* hitvány gyom számba ment. Előhozakodik az *ős kelta epika mondáival*, meg a népszokásokkal!

«Hinc quoties festo cingunt altaria cantu
Delo in herbosa Graia de more puellæ,
Carminibus lætis memorant *Corineida, Lovum*,
Fatidicamque *Upin* cum flavicoma, *Hecæerge*,
Nuda Caledonio variatas pectora fuce.»

Végre szíve minden vágya kicsordul! Hervadhatatlan *költői babérokra* ahítzik. Képzelve már lángra gyult, hogy *Arthur* király és *Asztalköré-nek* mondákdicsőített hőstetteit és kalandjait megzengje. Még csak egy ily bőkezű és lángelekű pártfogót óhajt magának, amilyen Manso. Aztán megalkotná az angolok nemzeti eposzát:

«O mihi, si mea sors talem concedat amicum,
Phœbeos decorare viros, qui tam bene norit,
Si quando indigenas revocabo in carmina reges
Arturum, etiam sub terris bella moventem!
Aut dicam *invictæ* sociali foedere *mensæ*
Magnanimos *Heroes* et — o modo spiritus adsit —
Frangam Saxonicas Britonum sub Marte phalangas.»

Még az «Elveszett Paradicsomban» is föl-fölesillan helylyel-közzel a romantikáért való ifjúkori rajongása. Példa rá egy hely a Sátán seregszámlájában: (P. L. I) *)

«And what resounds
In fable or romance of Uther's son
Begirt with British and Armorik Knights.»
«S kikről monda és
Regedal szól, Uthernek magzata,
Brit s armorik leventék s valamennyi
Hívó s pogány daliák, kik síkraszálltak
Montalbannál és Aspramontban és
Damascus és Marocco- s Trebizondnál,
S kiket Biserta küldé Afrikából,
Midőn Nagy Károly vitéz urait
Leventék Fontarahia tájain.» (Elv. Par. I. 579—587.)

*) Az *Elveszett Paradicsomból* vett idézeteket Jánosi Gusztáv gondos és eléggé színes nyelvezetű fordítása szerint közlöm.

Látnivaló, hogy Miltonban, tekintve őt mint a *költőt*, mivel egyéb felesszámú tehetségeitől, melyeket az angol forradalom ügyét szolgált, ehelyütt teljesen eltekintünk, már ifjú éveiben is *kétféle* szellem lakik. Az egyik a hellén renaissance eszmék világában érzi magát otthonosnak. A másik pedig az atyjától örökölt puritán szellem, amely egyedül a Szt. Írásból táplálkozik. Igazi *költői* hivatottságának bizonyossága még a főntebb megvilágított *harmadik* vonása, t. i. a nemzeti lovagkor kimuló költészetéért való rajongása. Kora ifjúságában és később olaszországi útjában e két szélsőség között ide-oda ingadozott. Végre élte alkonyán teljesen erőt vettek lelkén a puritán hajlamok. Nincs mit csodálni, hogy az Elv. Par. IX. énekében már határozott *megvetését* fejezi ki ifjúkori bűbajos képzelmeivel szemben. Megcsontosodott puritánná tették őt egy hosszú élet küzdelmei és csalódásai!

«Tempora mutantur et nos mutamur in illis.»

Lenézi a szép költői lovagkor daliáskodását, elítéli pompakifejtését, a tornajátékokat, mint minden egyéb «világi örömet.»

«Or to describe races and games

Or tilting furnitures, emblazon'd shields,
Impresses quaint, caparisons and steeds,
Bases and tinsel trappings, gorgeous knights
And joust and tournament; then marshall'd *feasts*
Served up in hall with sewers and senechals.
The skill of artifice or office mean.
Not that, which justly gives heroic name
The person, or to poem.»

«Vagy versenyfutást,

Játékokat, fényes pánczélt, kifestett
Paizsokat, tarka czímereket.
Csótárokat és harci méneket,
Kevély lovagok czifra öltözékét
Tornán és bajvívásban; azután
Dízsarnokokban fényes lakomák,
Étekgók, pohárnokok, — leírni
Mindezt ügyes kéz olcsó tiszte csak,
És se személy —, se dalnak *nem* szerez
Hősi nevet.» (Elv. Par. IX. 35—45.)

Milton 1665-ben, kb. 57 éves korában fejezte be az «Elveszett Paradicsomot». Szerencséjére a világirodalomnak azon korban alkotta főművét, a kereszténységnek a Szt. Írás mellett legnagyobb kincsét, amelyben már minden mélyen gondolkozó elme tisztába szokott jönni hivatásával és valódi tehetségeivel. Ugyanezen Előhangban ezt a «*Πῶς σαυρόν-τ*» világosan kifejti:

«Me of these
Nor skill'd, nor studious higher argument
Remains.»

«Ki mindezt sem nem értem,
Se nem keresem, rám magasztosabb tárgy
Vár.»

Nem mulaszthatom el Milton végleges tárgyválasztására vonatkozólag James Montgomery, egyik méltatójának, «Memoir on Milton»-jában olvasható szellemes megjegyzését közölni: «Mansohoz intézett episztolájában — úgymond — határozottan Arthurt nevezi hősének és tárgyául a Brit daliák győzelmeit a pogány százszok fölött választja. Ha ezen szándokánál megmarad, úgy meg volna most *nemzeti eposzuk* — ami eleddig hiányzik. Ámde az a nagyszerű mű, amelyet birunk és amelynek dicsőségétől semmi idő meg nem foszthat, valóban «Elveszett Paradicsoma» lett volna irodalmunknak; ámde soha «Vissza nem nyerhető», mert soha senki más meg nem alkotta volna.»

Legliheesebb életrajzírója, *Samuel Johnson* is, aki royalista létére Miltonnak vajmi szigorú bírálója, kifejezi, mily érdekes egy ily nagy költőnek külső és belső okok előidézte lélektani fejlődéséből magyarázni meg főműve keletkezését: «Nem képzelhetek érdekesebb kutatást — úgymond — mint fokozatos fejlődésüket nyomozni; haladtak előre néha hirtelen, esetleges benyomások következtében, máskor meg csak nagy lassan, mély gondolkozás közben folyt az alkotás.» Ámde Johnson *nem* fogott hozzá ezen «érdekes kutatáshoz»; mi a következőkben megkíséreljük kijelölni az Elveszett Paradicsom alakulásának egyes fő phasisait.

Az Elveszett Paradicsom tárgya, vagyis az első emberpár bukása a Sátán csábításai következtében, már a cambridgei egyetemen is élénken foglalkoztatta Milont. Tragédiának, jobban mondva *mysteriumnak* tervezte 5 felvonásban «Adam unparadised» czímmel. A tervezetet kéziratban őrzik a cambridgei egyetemi könyvtárban. Megtaláljuk benne a későbbi *eposz* egész meséjét dióhéjban. Épen ezért le is fordítom:

«Gábor arkangyal leszállva, vagy föllépve, — mert a föld terem-
tése óta fönt és lent járatos — leírja a Paradicsomot. Most a *Kar* lép
föl jövetele okául adva, hogy *Lucifer* lázadása óta Isten parancsából őrt
kell állania a Paradicsomban. Egyszersmind kifejezi óhaját, hogy
megismerkedhessék a legújabb teremtménynyel, az *emberrel*. Gábor
arkangyal — minthogy már neve is «Isten hatalmát» jelenti — elmondja,
amit róluk tud. Így *Éva* teremtését, szerelmüket és nászukat. Ennek
utána megjelenik *Lucifer*; kesereg bukásán és tervet forral, hogy az
emberpáron bosszút áll. Éleshangu vitatkozás után eltávozik. A *kar* pedig
éneket zeng a *Luciferen* és *czinkosain* aratott mennyei győzelemről,
valamint már az első felvonás után hymnusban dicsőíté a teremtést.

Ezután újból Lucifer lép föl dicsekedve azzal, amit az Ember vesztére kieszelt.

Most Ádám és Éva, akiket időközben a Kigyó már elcsábított, zavarodottan, falombokkal takaródva megjelennek. A megszemélyesített Lelkiismeret föllép vádlóként, az Igazságosság pedig Jehova ítélőszéke elé rendeli őket. Ezalatt a Kar foglalja el a színpadot egy angyaltól értesülvén a bűnbeesés lefolyásáról. Most a Kar megsiratja Ádámék bukását. Ezután Ádám és Éva visszatérnek egymást kölcsönösen vádolva, különösen Ádám nevének rója föl a vétket és megátalkodik vádaskodásiban. Az Igazság megjelenik és hosszú vita után meggyőzi őt. A kar szintén inti Ádámot, óvakodjék Lucifer példájára megátalkodni. Az arkangyal leszáll, hogy kiűzze őket a Paradicsomból, de még, mielőtt ezt tenné, szemünk előtt életünknek és a világnak valamennyi jövődő nyomorúságát alakokban föllépteti.

Ádám magába száll és kétségbeesik. Az Irgalom vigasztalja, megígéri a Megváltót, azután segítségül hívja a Hitet, Reményt és Szeretetet. Ádám végre megbánja bűnét, magasztalja Istent és belenyugszik büntetésébe. «Befejező karének.»

Eposzunk meséjét e vázlatban már csaknem teljesen megalkotva látjuk. Ádám és Éva persze csupán szenvedő alakok. A cselekvény megindítója, tehát a tragicus hős, a Sátán. Nemcsak a megejtett emberpár, de velük ő is bukik. Csak ellenfele, Krisztus még *nem* szerepel. Ez természetes lévén a fentebbi tervezet drámai, a Megváltónak «küldetése» pedig *epikai* természetű. Innét már csak *egy* lépést kellett tennie Miltonnak az eposzig, t. i. belevonni a mesébe a Megváltót is, mint az ellenjáték hőseit, továbbá a mese keretén belül kifejteti erkölcsi világnézetét.

Hogy miért *tért vissza* Milton politikai szereplésének bukása után *ifjúkori* álmainak megvalósításához, hogy miért vette lantjára az Emberpár, egész emberiségünk bukását, mindazt Miltonnak az ő *raksága, elhagyatottsága* szomorú napjaiban beállott lelkiállapotából kell *lélektanilag* megmagyarázni. Bukott a vallás, a szabadság ügye, felülkerekedett az abszolutizmus. Milton tehát költői vigasztalódást keresett lelkiállapotának mintegy objectiválásában. Megnyugszik a Gondviselés beláthatatlan bölcsességében, a mely minden rosszból jót alkot.

A *Gondviselés* védelmére kelni vállalkozék egy örökre szóló gigan-tikus költői alkotásban! Merészebb propositiót soha eposzköltő nem írt. Benne nyíltan kimondja, hogy Homerosénál, Vergiliusénál magasztosabb tárgyat készül megénekelni:

«That to the height of this great argument
I may assert eternal Providence,
And justify the ways of God to men»

«Hogy nagy tárgyamhoz illőn védni tudjam

Az örök gondviselést s igazolni

Emberök előtt Isten útjait.»

(Elv. Par. I. 24—26.)

Milton megvakulása tehát szerencséje a világirodalomnak. A külvilág most már nem zavarta többé abban, hogy teljesen belemerüljön saját lelkének végtelen birodalmába, melyben egyenlő osztályrésze volt úgy a tudásnak, valamint a mély költői érzelmeknek. Hogy munkája *miképen* haladt amint az éj csendjében az ihlet meg-megszállta, arról érdekesen emlékszik meg barátja, Richardson: «Néha — úgymond — az egész éjtszakán át ébren virrasztott, anélkül, hogy egyetlen verssor jutott volna esszébe. Máskor meg hir.e len meglepte az alkotás ihlete valóságos láz-rohamképen. Azonnal hívatta leányát, hogy megörökítse, a mi lelkében felvillant. Néha egy lélekzetre negyven verssort is mondott tollba, azután legalább a felét is kitöröltette.»

Épen vakságánál fogva a «vak Homerosról» ábrándozott és babéraira áhitozott:

«Eszembe

Jut néha sorsom e két részese:

— Bár hírnevőknek részese lehetnék —

Vak Thamyris és vak Maenides.»

(Elv. Par. III. 36—39.)

3. A Pokol és a Mennyek hőse.

Főntebbi fejtegetéseinkből világosan kitűnik, hogy Milton 17-től 30 éves koráig — mialatt egy halhatatlan eposz tervezgetésével foglalkozik vala — választásában csupán *két* hős között ingadozék. A drámai tervrajzból*) látható, hogy az egyik hős maga a *Sátán* volt (vagyis ott még a szokásosb nevén «*Lucifer*»). A cselekvény magva Sátán boszúja és ennek következményei, t. i. az első Emberpár bukása és kilátásba helyezett megváltása *Krisztus által*. Másik hőse volt *Arthur* király, törvénytelen, csudás születésű fia Igernének, nem férjétől, hanem Uther leventefejedelemtől. E két tárgyban azonban megvan az *eszméletli* rokonság, vagyis mélyebben vizsgálódva úgy találjuk, hogy a Megváltó és Arthur — mint *epikai hősök* — némileg analog «küldetésre» hivatvák. Arthur ugyanis, mint a breton epika főhőse — valamint Nagy Károly a frank mondakörben — *nem* pusztán hazájának oltalmazója a pogány századok betörései ellen. A IX. századbeli breton bárdok dalaiban, továbbá

*) A «mysterium» nála pusztá formáság. Fenmaradt ugyanis még egy másik tervrajza is, mely már az eposzhoz közeledik. Egyébiránt úgy «Elveszett», valamint «Visszanyert Paradicsoma» annyira *dialogikus* szerkezetű, Milton oly keveset mond bennük a maga nevében, hogy bátran «könyvdrámáknak» nevezhetők.

Nennius brit krónikájában Arthur már az *egész keresztyénség* megmentőjévé magasztosult. Az egyház és a kereszt bajnoka lőn, ki az egyre nagyító, eszményítő, és fejlődő mondák szerint még a Szent földre is vezet hadjáratot, épúgy mint a mondák szerint Nagy Károly. Tehát a *vallásos érdeklődés* jellemzi Milont már akkor is, midőn ifjúi képzelmet a romantika bájolta el.

Föntjelzett, *meghasznált* lelki állapotán kívül még *eredeti*, ősejű geniuszának is kell betudnunk azt, hogy aggkorában oly tárgyat választott, melylyel sehogysem kellett egy Ariósthóval, Tassóval, vagy Spencerral versenyre kelnie. Megalkotá a saját eszmevilágából azt az *egyedül* «műeposzt», amely úgy tragikus, megindító szerkezetére, tárgyának epikai «nagyserűségére», valamint világnézetének realizására nézve az Ilias mellé tehető.

Nincs benne Vergiliustól átörökölt chablonszerű, mesterkelt «machina», ez a keresztyén és hellén világnézetnek izléstelen összezavarodása, valamint Tasso, Camoens és Zrinyi eposzaiban. Az Elveszett Paradicsom a protestáns világnézetnek hű tükre; meséje jellemzése finom szálakkal van át- meg átszöve, a melyek a korabeli vallásos és politikai küzdelmekre vezethetők vissza. Viszont ami valóban *költőileg szép*, a renaissance hellén monda- és eszme körben, azt az érett ítéletű, finom izlésű Milton képekben és hasonlatokban, de mindig *szervesen* beleolvastja saját bibliai eszmevilágába.

Milton «természetfölötti» szereplői, épúgy mint a Homeros istenségei, reális életűek, húsból és vérből alkotvák. Különösen dæmoni természetű, bukott angyalai. Mert valjon ki nevezhetné őket «ördögöknek», holott oly *emberileg* éreznek és cselekednek. Mindkét tábor, a hű és a párttűz angyaloké, *eggyaránt* érdekelve van az élet-halál küzdelemben, egyaránt megfeszítik minden erejüket a diadalért. Valóságos «Theomachiát» vívnak egymással, hasonlóképpen mint az Ilias két pártra szakadt istenségei. Ádám és Éva tragikuma pedig csupán második fonala az eposz cselekvényének. A főfonalat mindvégig a főhős, t. i. *Sátán* vezeti, míg végre is a «sorsfordulat», t. i. a bűnbeesés és a világköltészetben a legmegrázóbb «fölismerés», t. i. a jó és gonosz tudása és a Sátánnak leplezése bekövetkeztével ez a két fonál összeszővődik. *) Nem vagyok James Montgomery nézetén, aki Milton Uristenének jellemzését ijesztőleg «emberinek» tartja és ennél fogva elítéli. Milton «Uristene» éppen azért *költői* alkotás, mert némileg *emberies*. Tronusát fegyverrel *kénytelen* megvédeni, ép úgy, mint Zeusnek egész táborával kellett az Olympost a lázadó

---

*) Tehát — tekintve a «sorsfordulat» és «fölismerés» fontosságát — Aristoteles elmélete szerint való tragikus eposz.

Titanok és Gigasoktól oltalmaznia. Amit most fejtegetéseim czéljául kitűzők, azt rövidre fogva így fejezi ki J. Montgomery (Memoir on Milton): «Uriel, Raphael, Gabriel, Thuriel, Zephon, Abdiel és Michael — t. i. a 7 főangyal, Isten «szemei», akik trónusa előtt első sorban állanak és parancsait veszik — megannyian oly *egyenileg* vannak jellemezve, mintha hús és vérből való lények volnának. Még élénkebb színekkel festette a «pártütő sereget». Sátán, Moloch, Belzebub, Chemos, Thammuz, Ashtaroth, Belial, Mammon és a Pokol többi szellemei valamennyien az életből vannak merítve, de gonosz voltukban egymástól megannyian különbözők. Csupán Sátán egyesíti magában a gonoszság minden alkotó elemét.»

(Vége köv.)

Ifj. REMÉNYI EDE.

GÖRÖG VENDÉGSZÓK AZ ÖRMÉNY NYELVBEN.

Keleten még mindig vannak egyes nyelvek, melyeknél a görög hatása, a mint az a császárság idejében érvényesült, még kellően földerítve nincs. A görög szókinsznek mint vendégnek szereplése idegen nyelvekben egyáltalában fájó pontja a classica-philológiának; a mi oly fölötté gyakori, hogy t. i. görög szavak átvándorolnak oly népek nyelvébe, melyekkel a görög nyelvű lakosság érintkezett vagy a melyek meghonosították maguk körében a görög műveltséget — a görög szellemnek ezen tán legfontosabb hatása nem talál olyan méltánylásra, a milyent megérdemelne. A mi azokat a szavakat illeti, melyek a latin nyelvbe hatoltak be — és mindenki tudja, hogy ilyen igen sok van — hát szégyen bevallani, hogy a nagy filológiai irodalom mit sem tett ez értékes elemek becsének tisztázására. CORSEN, a ki a latin nyelv vocalismusát tárgyalta példás szorgalommal, akárhányszor is kitér a görög vendégszavak latin formáinak tárgyalására, de minthogy a vendégszavak nem foglalkoztatják kizárólagosan, bizony rendszert azokról a változásokról, melyek a kölesönzés alkalmával beálltak, ő sem állít föl. Még rosszabbul állunk a latin nyelv görög elemeinek *szótári* földolgozásával; Saalfeld elég terjedelmes könyvet írt róla (*Tensaurus Italo-Graecus*, Bécs 1884), de közismeretű dolog a philologusok között, hogy nagyon gyarló munka. Még ennyi sem történt az érem másik oldalával, a görög nyelvbe behatolt latin szavakkal. Ez a talaj egyenesen parlagon hever. Mindössze annyi történt, hogy összegyűjtötték azon latin szavakat, melyek *Malalas* és *Cedrenus* görög (byzantinus) írók munkáiban találhatók (I. G. Körting, *De vocibus Latinis, quae apud Joannem Malalam chronographum Byzan-*

tinum inveniantur, index lectionum in Academia theol. et philos. Monasteriensi, nyári semester, 1879). Függelékben Cedrenus is ily szempontból van méltányolva. Lehetséges, hogy az ez irányu irodalomból nem jött minden a tudomásomra, de nem hiszem, hogy valami lényeges dolgozat kikerülte volna a figyelmemet.

A két klasszikus nyelvvel történt e bánásmód bizonyára nem szolgált buzdításul más nyelvek terén. A gyűjtés és a megfigyelés munkáján kívül minden más nyelvnél még az a nehézség is fölmerül, hogy a philologusnak úgyszólván más anyaggal és nem a megszokott görög és latin nyelv anyagával kell dolgoznia. Ha csak p. o. azt vesszük, a mi görög és latin elem behatolt a gót nyelvbe, itt mindjárt oly ismeretek válnak szükségessé, amelyek a classica-philologia menetétől jó távol esnek. Pedig a gót utóvegre is árja nyelv és a világnyelv jelentőségű német miatt a reá fordított gondot nem tekintik kárbavesztettnek. De mit szólnunk oly távoleső nyelvekről, minő a kopt vagy az örmény, melyeket közönséges európai ember, ha csak nem szaktudós, nem is ismer? És mit várhatunk oly nyelvek tekintetében, minők a szír vagy a zsidó, melyek jóformán holt nyelvek és a melyeknek megtanulása praktikus haszonnal nem jár? Pedig ez utóbbi két nyelv rendkívül gazdag irodalomban maradt reánk és bennük ezer számra megy a sok görög és latin kölcsönzés. És e nyelvek azonfölül sémi nyelvek és a göröggel és latinnal semmi rokonságban nem állnak. Nem csoda, ha ilyenformán a klasszikus nyelvek szétforgácsolt tagjai a test zöméhez soha nem jutnak. Az itt említett nyelvek közt mégis, tudtommal, legrosszabbul állunk a kopt nyelvvel.

Újabban két dolgozat is foglalkozik e témával: *Zur Aussprache des Griechischen*, J. J. Hess és A. Thumb jó nevű írótól, *Indogermanische Forschungen* VI. (1896) és VIII. (1897); de az ide elvetődött görög és latin szókincset nem keresi senki, nem tartja számon senki. A szír nyelvvel valamivel többen foglalkoznak és a mi speczialiter a görög vendégszókát illeti, erre nézve már egy kis magyar nyelvű munkával is dicsekedhetünk: Heinrich J., *A görög idegenszavak a szyr nyelvben* (Budapest 1890). A zsidó nyelv görög elemeinek hangzására nézve szintén bírnunk már egy kis magyar nyelvű dolgozatot: *A görög s latin hangok kiejtése az ókori zsidó irodalom tanúsága szerint*, Philol. Közl. XVIII (1878) és külön lenyomatban. Habár ez utóbbi munkálat én tőlem származik, nem tartom illetlennek a főlemlítését, miután hozzá tartozik e rövid áttekintéshez. Ugyancsak teljesség szempontjából legyen szabad ráutalnom, hogy a zsidó nyelv görög és latin elemeit tárgyaló munkám a kérdésnek legalább egyik oldalát bizonyos befejezéshez juttatja (*Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin, Calvary; a második rész még sajtó alatt).

Öröndetes jelenség, hogy ugyancsak ez évben az örmény nyelvbe

került görög kölcsönszavak is tudományos földolgozásban részesültek. Az indogermán grammatikák VI. köteteképen megjelent az örmény grammatika, melynek egyik része a görög vendégszavakkal foglalkozik (H. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, I. Theil, II, Abtheilung: Die syrischen und griechischen Lehnwörter im Altarmenischen und die echt-armenischen Wörter. Leipzig, 1897). A görög nyelvnek hatása az örményre valami ötszáz szó kölcsönvételében mutatkozik. E kölcsönvett szavak vagy teljesen meghonosodtak (Lehnwörter), vagy csak idegen szavak maradtak (Fremdwörter), vagy pedig csak fordítások alkalmával használtatnak (transscriptiók). Midőn egy pár évvel ezelőtt BROCKELMANN először dolgozta föl az örménybe hatolt görög szavakat (*Die gr. Fremdwörter im Armenischen*, Zeitschr. der deutsch.-morgenl. Gesellschaft XLVII, 1—42), akkor még ama három szempont szerint osztályozta a vendégszavakat; Hübschmann azonban e megkülönböztetés kivételét lehetetlennek tartja és helyes eljárással egységes szempontból tárgyalja az összes görög eredetű örmény szavakat, nem akarván be nem bizonyítható osztályozással az egyes szavak természetére nézve praedjudikálni. Mindamellett ő is külön fejezetben tárgyalja a szír útján behatolt szavakat, habár nem mindenütt bizonyos, hogy kerülő úton jutottak az örménybe.

Kulturhistóriai szempontból sokkal fontosabb a vendégszavaknak tárgyak szerint való osztályozása, a mit Hübschmann csak kis mértékben tesz meg (p. 337). Minden egyes ilyen szó fölér egy-egy építészeti vagy irodalmi maradvánnyal, mely esetleg ama vidékről reánk maradt és a görög szellem befolyásáról szól. Az állami életre vonatkoznak: *καῖσαρ* császár, *παλάτιον* palota, *λεγεών* légio; vallásra és egyházra: *Χριστός* Krisztus, *ἐκκλησία* egyház, *καθολικός* Örményország legmagasabb egyházi méltósága, *ἐπίσκοπος* püspök, *κλήρος* papság, *κυριακή* vasárnap, *κανών* szabály, *ψαλμός* zsoltár, *ἔθνος* pogány, *μαρτύριον* vértanukápolna, *μάρτυς* vértanu; népekre: *Ῥώμη* Róma, *Ἀσσύριος* asszír, *βαρβαρος* barbár; társadalmi viszonyokra: *πορνική*, *πορνικός*, ledér férfi és nő; *πανδοξεῖον* szállás; nyilvános intézményekre: *βαλανεῖον* fürdő, *θέατρον* színház; vannak aztán eszközök, iparczikkek, testrészek, drágakövek, növények, állatok s egyéb tárgyak, melyeknek görög nevezetük van.

A tulajdonnevek külön helyet foglalnak el e kulturhistóriai képben. A kereszténység az örményeknek is, úgy mint sok más népnek, görög neveket közvetített, a melyek természetesen első sorban bibliai eredetűek. A nemzeti örmény királydynastia Kr. u. az V. század elején kihalt, pedig addig ez volt az egyetlen elem, mely a régi perzsa-arsacida nevekhez ragaszkodott. A papság előszeretettel vett föl keresztény neveket, anélkül azonban, hogy a régi pogány neveket teljesen elhagyta volna. Csak a nemesség szerette régi átörökölt neveit megtartani. A nép nagy

tömegének neveiről nincs biztos tudomásunk. Tőzsgyökeres görög vagy latin név csak kevés van, p. o. *Θεόδωρος* vagy *Secundus*, leginkább bibliai, tehát héber eredetű nevek járnak, p. o. *Jeremias*, *Johannes*, *Lazarus*, *József* stb. Hogy ezen bibliai nevek mely uton jutottak az örmény nyelvbe, azt eldönteni nem lehet. Örményországban ugyanis a nagykifejlettségű görög kultúra mellett folyton érezhető volt a szomszédos szír tartományok hatása is, és így ama bibliai nevek épúgy származhatnak a szír bibliafordításból (*Pesittha*) mint a görögből (*Septuaginta*).

Itt van a helye, hogy az örmény bibliafordításról, mely az egész keresztény és így a görög érát is megnyitja, néhány szóval megemlékezzünk. Azt tartják, hogy az első örmény bibliafordító CHRYSOSTOMOS, a ki ép ezen fordítási munka alkalmával föltalálta az örmény írást is. Egy másik egyházatya, THEODORET, arról is tud, hogy az örménynyel egyidejűleg szittyá és sauromata bibliafordítások is keletkeztek (*Urtext und Uebersetzungen der Bibel*, aus der 3. Aufl. der Realencykl. für prot. Theologie u. Kirche. Leipzig 1897. p. 156). Reánk magyarokra különösen ama szittyá bibliafordítás tartozik. Ki tudja, milyen nyelvet értettek ez alatt és milyen vonatkozásban van az a magyar nyelvvel! A bécsi mechitharisták dícséretes tevékenységet fejtenek ki az örmény bibliairodalom körül és így e közelség folytán is érdeklélhetünk az örménység iránt. A magyar örmények tudvalevőleg egészen megmagyarosodtak; hogy az ő irodalmuk megőrzött-e valamit vagy nem a bennünket itt foglalkoztató görög szókincsből, nem tudom.

Magára a görög nyelv ismeretére az örmény kölcsönvétel által nem derül új fény. A görög nyelv fontos kérdése, a kiejtés, ez által sem nyer megoldást. A hangzók kiejtése általában véve *itacistikus* és a más-salhangzók kiejtése is közel jár az újjörög kiejtéshez. Az átvételnél fölmerülő phonetikai változások nem olyan természetűek, hogy a görög nyelv szempontjából különös figyelmet érdemelnének. A legnagyobb változás abban áll, hogy gyakran találkozunk az *n* és *r* hang beszúrásával, p. o. *menk'enay* = *μηχανή*; *lamburint'os* = *λαβύρινθος*; *gramartikos* = *γραμματικός*; *markel* = *μαρέλ*; *Barset* = *Βασίλειος*. Minthogy e változásoknak hangtani alapjuk nincs, Hübschmann helyesen népetymológiai törekvésekre gondol, úgy hogy p. o. *μηχανή* úgy alakult, hogy *μάχανον* szóhoz legyen hasonló.

A görög nyelv barátai mindenesetre köszönettel veszik a görög nyelv rendkívüli erejéről tanuskodó azon kimutatást, hogy a távol keleten, a civilizált ókori világ legvégső határán, mintegy ötszáz kifejezés ment belőle át az örmény nyelvbe. Hübschmann az 512. számmal rekeszti be a felsorolást, de e számok közül sok szó nem görög, hanem sémi vagyis héber és csak a görög nyelvű biblia útján került az örmény nyelvbe. Másrészt azonban még nagyobbak kell tartanunk a kölcsönzé-

sek számát, mert könyvünkben egy pár esetben utólagos hozzátételek vannak, a melyeknél a számozás megakad. Sajnáltni való, hogy Hübschmann az örmény abéce-sorrendet választván, a görög iránt érdeklődőknek megnehezíti a tájékozást, mert a görög abéce szerint még csak lajstrom sincs; a könyv végén levő lajstrom a munkában előforduló összes görög szavakat lajstromozza, nem pedig a kölcsönszavakat. Szolgálatot vélek a magyar classica-philológiának tenni, midőn az alábbi lajstromban összeállítom a görög abéce szerint az örménybe hatolt görög szavakat, mindegyikhez hozzátevén az illető örmény szót és annak jelentését; továbbá azt a számot, mely alatt Hübschmann az illető szót felsorolja. Együttal *zs.* jelzéssel arra is ráutalok, hogy az illető görög szó mint zsidó kölcsönszó is szerepel; ezzel, úgy gondolom, még csak növelem e lajstrom kulturhistóriai becsét. Az örmény szavakat latin átírásban közlöm, úgy mint Hübschmann teszi; a sémi eredetű szokat zárjelbe teszem.

(ἀββᾶς) *abas* apát (1)
 (ἀγανῶς) *aganot* edény (3)
 ἀγάπη *agap* szeretet, úrvacsora (4), *zs.*
 ἀγαρίκων *alarikon*, egy növény (16)
 ἀγών *agon* versenyjáték (5), *zs.*
 ἀδαμαντίνη *amarintinē* gyémántféle (20)
 ἀδάμας *adamand* gyémánt (6)
 αἶρ *aer* levegő (7), *zs.*
 ἀθήρα *ateray* búzákása (8), *zs.*
 ἀθληταὶ *atlestaik* athléták (9), *zs.*
 αἰθήρ *eter* æther (103)
 αἶθυια *etia* egy vízi madár (104)
 αἵμασις *ematitēs* «vérkő» (114), *zs.*
 αἵρεσιώτης *heresiōtai-k* eretnek (236) *zs.*
 ἀκάτιον *akat* achátkő (11), *zs.*
 ἄκαρι *akar* moly (a sajtban), (13)
 ἀκοίμητος *akumit* álmatlan (14)
 ἄκρα *akarn* vár (10), *zs.*
 ἀλεκάτη *alēkat* guzsaly (17), *zs.*
 ἀλευρον *aleur* liszt (p. 339 és 414;
 szám nélkül)
 ἄλις *lat. alica*, örm. *halica* preparált
 gabonaszemek (233), *zs.*
 ἀλκυών *alkion* egy tengeri madár (18).
 ἄλγη *haluē* aloe (232) *zs.*
 ἀλφάβητος *alpabet-k* abéce (19), *zs.*
 ἄμβων *ambon* szószék (21), *zs.*
 ἀμέστως *ametiustos* egy drágakő (23)
 (ἀμὴν) *amēn* ámen (24)

ἄμπωτις *ambōt* a tenger apálya (22)
 ἀνάλαβος *alabolon* egy ruhadarab
 (15), *zs.*
 ἀνδριάς *andri* szobor (27), *zs.*
 ἀνθεμὶς *antem* kamillavirág (28)
 ἀνίσον *anison* ánisz (29)
 ἀννώνα *anon*, *lat. annona* élelem
 (30) *zs.*
 ἀντίληψις *andilips* közbenjáró (25)
 ἀντίχριστος *antikristos* antikrisztus (31)
 ἀντλητήριον *andliteration* merítő (26), *zs.*
 ἀπαλός *apalas*, gyenge bőjt (33)
 ἀπαρκτίας *aparktias* északi szél (33a)
 ἀπόδειξις *apōtiks* adóssági írás (36), *zs.*
 ἀπομάμμη *apomam* üknagyanya (34)
 ἀπόπαππος *apopap* üknagyapa (34)
 ἀπόρρημα *aporiumay* egy mérték (35)
 ἀργέστης *argestēs* erős szélnek neve
 (41), *zs.*
 ἀργήτης *argitēs-k* villám (42), *zs.*
 ἀργύριον *argiuron* ezüstpénz (43), *zs.*
 ἄρθρον *arth* nyelvtanban «névelő»
 (44)
 ἀρκτικός *arktakan* északi szél (49)
 ἀρτάβη *artabos* egy mérték (45) *zs.*
 ἀρχιδιάκονος *arkhidiacon* (47)
 ἀρχιεπίσκοπος *arkiepiskopos* érsek (46)
 ἀρχιμανδριτης *arkimantrit* archiman-
 drita (48)

ἀσσάριον *asarion* egy súly, latin *assarius* (37), zs.

* Ἀσσύριος *Asorī* asszír (38)

ἀστρολάβιον *astrolabon* astrolab (39)

ἀστρονομικός *astronomi* astronom tábla (40), zs.

ἀγάτης *akat* achátkő (12), zs.

ἀπημερινός *apimerinos* mindennapi (50)

ἀψίνδιον *apsudin* ürömbor (52), zs.

ἀψίς *apsē* tál (51), zs.

βάδρον *badron* lépcső (53), zs.

(βακελλεῖς) *bakelat* zsák, (55)

βάκλον *bekl* bot (61), zs.

βαλανεῖον *balani-k* fürdő (56), zs.

βαλίστρα *balistr* lövőgépe (54), zs.

βάρβαρος *barbaros* barbár (58), zs.

βάρβιτος *barbut* egy zeneszer (59)

βάρκα *varhay* bárka (440)

βῆμα *bem* emelvény (62), zs.

βήρυλλος *biurel* beryll (66), zs.

βίβλος *biblos* egy egyiptomi növény (65)

βικάριος *bikar* helyettes (60)

βικίον *viqm* egy növény (441a), zs.

βίσεξτος *besek(i)ston* szökő nap (63)

βισσίον *besin* egy mérték (64), zs.

βουμβύλιος *bombiulos* a selyembáb (68)

βόνασος *bonosos* bölömbika (69)

Βορβοριανοί *Borborianos-k* egy felekezet (71)

βόρβορος *borborit* ledér (70)

βορέας *vorēas* északi szél (442)

βούλλα *bul* pápai bulla (348)

βραβεῖον *brabion* versenydíj

γαλεάγρα *garagil* ketrecz (74)

γάλλος *gallos* herélt (73)

(γεέννα) *gehen* gyehe (75)

γόγγη *gonj* egy elhő gyökér (76)

γογγύριον *gongiarion* egy mérték (77)

γογγυλῖς *gonjel* répa (78), zs.

γραμμάριον *gramar* gramm (79), zs.

γραμματικός *gramartikos* tudós (80)

(δαβίρ) *dabir* a szentek szentje (81)

δάνδακας *dantakes* kutyafaj (84)

δάφνη *dalni* babérfa (82), zs.

δεκανός *dekanion* fokos (86)

δελφίν *delpin* delfin, (85) zs.

δήμαρχος *demarkos* néptribun (87)

δήμος *dimos* fiscus (96), zs.

δηνάριον *denar* denar (88), zs.

διαθήκη *diathē* szövetség (89), zs.

διάκονος *diakon* szolga (91)

διάλογος *dialogos* beszéd (90)

διαττών (ἄσπηρ) *diaton* üstökös (92)

διδραχμὸν *didrakmay* dupla drachma (93), zs.

δικλῖς *diklikon (diklidon)* bélhártya (95)

δικτάτωρ *dikator* szónok (94)

δίπτυχον *tiptikon* tábla (456)

δοῦξ *duks* vezér (97), zs.

δρακόντιον *drakontikon* sárkányféle (99)

δράκων *drakon* sárkány (98), zs.

δραχμή *drakmē* drachma (100), zs.

δρουγγαριος *drungar* csapatvezető (101), zs.

ἐβενος *ebenos* ébenfa (102), zs.

ἐγχείριον *enker* kézi kendő (115)

ἐγγέλεις *enkelēs* ángolnák (114)

ἐθνος *hetanos* pogány (234)

εἶδος *idos* (= ἴδιος) saját (141)

εἰκοσάεδρον *kosedron* huszoldalú test (124)

εἰκών *kon* kép (216), zs.

εἱρμός *ermos* ének (121)

ἐκκλησίαις *ekkeleḡi* egyház (108)

ἐκκλησιαστικός *eklesiastēs* szónok (109)

ἐκκλησιαστικός *eklesiastikos* (czím) (110)

ἐλάτη *elatē* fenyő (105), zs.

ἐλεφαντίασις *elephantakon* bélpoklos (112)

ἐλλέβορος *eleboros* egy növény (111)

Ἑλλήν *hellen* hellen (235), zs.

ἐλικίας *elik* villám (107)

ἐξέπτωρ *sceptor* beszédő (411), zs.

ἐξπλωράτορες *eksploratorēs* kémlelők (134)

ἐπαρχος *eparkos* helytartó (116), zs.

ἐπιζλίντης *epiklinton* földrengés zezugban (117)

- ἐπιμανίσιον *epimánikos* keztyű (118), zs.
 ἐπίσκοπος *epískopos* püspök (119)
 ἔπωψ lat. *upupa yopop* búbos banka (286)
 ἐπίτροπος *epitropos* gyámnok (120), zs.
 εὐλογημένη *ologomean* áldott (298)
 εὐρακύλων *eurakiklōn* vihar (122)
 εὐρόνοτος *euronotos* déldélkelet (123)
 εὐρος *euros* keleti szél (p. 349, szám nélkül)
 εὐφώριον *aparpi* «Euphorbion» (2)
 (ἐφωδ) *epud* papi öltöny (125)
 ἑχενής *ekhinēis* egy tengeri hal (127)
 ἐχίνος *ekinos* németül Seeigel (128), zs.
 ζεύγμα *zōm* hajóhíd (123)
 ζέφυρος *zepiur* nyugati szél (129)
 ζωδιακός *zodiakos* csillagzat (132)
 ἤλεκτρον *elektron* borostyánkő (106)
 ἡμίνα *pimeniay* egy mérték (333)
 ζέατρον *tatr* színház (135), zs.
 ζέμα *tem* határ (136), zs.
 ζερμόν *termon* meleg bor (137)
 ζηριακή *tiurakē-k* thériak (139)
 τρασκίας *traskias* északnyugati szél (140)
 τεβέλλα *tevelia* szélvihar (138)
 ἵασπις *yaspis* jaspiskő (282)
 ἰδοί *idos* idus (latin *idus*) (142)
 ἰπποδρομία *potromn* lőügetés (366), zs.
 ἴρις *iris* szívdárvány (145), zs.
 ἴσον *ison* törvényfogalmazvány (144)
 ἑκτηρά *ekteran* halkapu (126)
 (ἰωβήλ) *yobeleen* jóbelén (283)
 κάβος *kabos* egy mérték (163)
 κάγκελος *kankel* karzat (173), zs.
 καθαρός *kataros* tiszta (164)
 καθολική *katolikeay* levél epistola (165)
 καθολικός *katolikos* főpap (166), zs.
 καικίας *kekias* északkeleti szél (183)
 καῖσαρ *kaisr* császár (171), zs.
 καλάσιον *kalat* kis kosár (168), zs.
 καλαμάρον *kalamar* írószer (167), zs.
 καλάνδαι *kaland-k* a hó eleje (169), zs.
 καλοπόδιον *kalapar* minta (p. 354, szám nincs)
 καμάρα *kamar* bolthajtás (p. 354), zs.
 καμψάκης *kampsak* olajkorsó (170)
 κανδῆλα *kantel* lámpa (172) zs.
 κανὼν *kanon* szabály (174), zs.
 καπηλεῖον *kapelay* vendégfogadó (175), zs.
 κάπιτα *kapeton* fejadó (176)
 κάππαρις *kapar* kapor (p. 355, szám nincs)
 καρίς *karitos* egy hal (179)
 καρκίνος *karkinos* rák (178)
 καρκίνος *karakn* vasfogó (180)
 καταίγης *katēgis* szélvihar (177a)
 κατεπάνω *katapan* kapitány (177)
 κεντηνάριον *kendinar* mázsa (184), zs.
 κέντρον *kentrōn* centrum (186)
 κεντών lat. *centonarium* *kendonar* foltozott ruha (185)
 κεραμῖς -δος *kolomitr* téglá (210), zs.
 κέρασος *keras* cseresznye (187)
 κεράτιον *kerat* egy súly (189), zs.
 κεραννός *kironos* villám (195)
 κέρμα *hermos* egy kis pénzdarab (190)
 κῆτος *kēt* tengeri szörnyeteg (191), zs.
 (κιδάρις) *kidar* fejkötő (181)
 κιθάρα *kitar* czithera (182)
 κινάβαρις *kinabaris* cinober (192)
 κιννάμιον *kinamomon* fahéj (193)
 κερκῆσιον *krkēs* czirkus (231), zs.
 κιστέρνα *kistern* czisztarna (196), zs.
 κίτρον *kitron* czitrom (198)
 κλήρος *kler-k* papság (209)
 κλίμα *klim* éghajlat (208)
 κόγχη *konki* kagyló (221), zs.
 κογχύλη *konkel* biboresiga (222)
 κολλύριον *kolurīay* collyrium (227), zs.
 κολόβιον *kolob* rövid ruha (213), zs.
 κολύβα *kulibay* búzaszemek (226)
 κομης *koms*, lat. *comes*, kísérő, gróf (215), zs.
 κομήτης *komit* üstökös (214)

κοντάκιον *kontak* pergamentekercs (218)

κοράλλιον *korolion* korall (225), zs.

(κάρος) *kor* gabonamérték (505)

κοτύλη *kotiul* egy ürmérték (223)

κουκούλλιον *knkul*, lat. *cucullus*, kucsma (211)

κουράτωρ *korator* egy méltóság (224), zs.

κουροπαγάτης *kiurapalat* majordomus (206), zs.

κοιλίας *kokli* csiga (228), zs.

κριτής *kritis* bíró (230)

κροκόδειλος *kokordilos* krokodil (212)

κτένες *ktin-k* bizonyos kagylók (229)

κύαθος *kinatos* merítő edény (199), zs.

κυβικός *kiubikon* kubikus (200), zs.

κύβος *kivos* kubik (197)

κυνήγιον *kiuniken* állatviadal (201), zs.

κυνικός *kiunikus* cynikus (202)

κυπάρισσος *kiuparis* cyprus (203)

κύπρος *kipros* egy növény (194)

κυριακή *kiurakē* vasárnap (205)

κύριος *kiur* úr (204), zs.

κώνειον *koneion* méregital (219)

κῶνος *komos* kúp (217), zs.

λαβύρινθος *lambiurintos* labyrinth (147)

λάδανον *ladan* ladanum (148)

λαίλαψ *lelaps* szélvihar (152a)

λαμπάς *lampar* lámpás (148), zs.

λατίνος *latin* latin (149a)

latratus *latratem* ugatni (150)

λαύρα *laura* kolostor (151)

λεγεών *legeōn* legio (152), zs.

λεκάνη *lakan* tál (p. 351, szám nélkül), zs.

λεκτίκιον *lktik* gyaloghintó (162), zs.

λεπτόν *lepton* pénz (245)

ληγάτον *ligat* hagyaték (156)

λίβανος *libanon* tömjén (153)

λίβερνα *liberney* hajó egy neme (154), zs.

λίμπος *limpos* előpokol (158)

λίμόνι *limon* citrom (157)

λίτρα *litr* liter (160), zs.

λίψ *lips* nyugati szél (161)

λύγδινος *likdinos* fehér márvány (155)

λυκούριον *linjiron* egy drágakő (159)

μάγγανον *manjanay* háborúhoz való gép (250), zs.

μάγιστρος *magistros* egy méltóság (246), zs.

μαγκλάβιον *manklav* ütleg (253), zs.

μάγνης *magnit* mágnes (257)

μαινίς *menidos* egy tengeri hal (263)

μακέλη *markel* fejsze (257)

μάκελλον *makelon* (*macellum* lat.) mé-szárszék (249), zs.

μάμμος *mam* nagyanya (p. 341, szám nines)

μανδραγόρας *manragor* mandragula (254)

μανδός *mandia* ruha (251)

μανίακης *maneak* nyakláncz (252), zs.

μαρτύριον *maturn* vértanukápolna (255)

μαργαρίτης *margarit* gyöngy (256), zs.

* μαρμάριον *marmarion* márvány (258), zs.

μάρτυς *martiuros* vértanu (259)

μαστήχη *mastakē* egy gyanta (248), zs.

μέλαν *melan* fekete tinta (260), zs.

μελωδία *melodi* melodia (261)

(μεσσίας) *mesia* messiás (266)

μεσσηδός *meszdi* közbenző ének (265)

μέταλλον *metal-k* bányá (267), zs.

μήλον *milon* juh (270)

μηλωτή *milōtē* juhgyapju (p. 365, szám nines), zs.

μητροπολίτης *metropolit* metropolita (268)

μηχάνη *mekenay* masina (269), zs.

μυλιαρήσιον *meliaris* egy pénzdarab (262)

μίλιον *mlon* mértföld (274), zs.

μίμος *mimos* bohóc (271), zs.

μνᾶ *mnas* minna (275), zs.

μόδιος *mod* mérték (276), zs.

μολόχη *molos* málna (277), zs.

μονάδος *monad* egység (278)

μονάζων *monozon* szerzetes (279)

μυροβάλανος *mirobalanos* balzsam (?) (273)

μύρον *myron* kenőcs (264), zs.

μυστήριον *mysterion* titok (272), zs.

μωρός *moros* balga (280), zs.

νάρδος *nardos* nardus (289)

νάρκη *narka* egy hal (290)

ναστίκος *natik* kalács (288)

νήρος *ner* periodus 600 évből (292)

νίτρον *ndrun* natron (291), zs.

νόμισμα *nomismay* érem (293), zs.

νόμος *nomos* törvény (294), zs.

νοτάριος *nōtar* jegyző (295), zs.

νότος *notos* déli szél (295a)

ξέστης *kset* egy mérték (511), zs.

ξίφιας *ksipīe* egy tengeri hal (512), zs.

ὀβελίσκος *yobelik* obelisz (284)

ὀβελός *yobeli-k* jel az írásban (285)

ὀβολός *obolos* egy pénz (297), zs.

οἰκονόμος *konomos* felügyelő (220), zs.

ὀκτάεδρον *oktāedron* nyolczrétű test (309)

Ὀλυμπίας *olompiad* olympiás (299)

ὀξύμηλι *oksimeli* eczetesmézes víz (310), zs.

ὀποβάλσαμον *apabalsamon* balzsam (32), zs.

ὀρθόδοξος *ortodoks* igazhívő (304)

ὄρμας *hormay* zsinór (241)

ὄρμισκος *ormisk* nyakék (306)

ὄριζα *oriz* rizs (305), zs.

ὄστρεον *ostrēos* osztriga (300)

ὀύγκια *unki* unczia (307), zs.

ὀπίτης *opites* kigyókö (308)

παγκράτιον *pankratium* mindenféle harc (317)

παλάτιον *palatit* szárított füge (312)

παλάτιον *palatn* palota (313), zs.

πάλλιον *pallium* pallium (311), zs.

παλματίας *palmakan* földrengés (314)

πανδοκείον *pandoki* vendégfogadó (315), zs.

πάνθηρ *panter* párducz (316), zs.

παξαμάς *paksimat* kétszersült (326), zs.

πάπας *pap* a pápa (318), zs.

πάππος *pap* nagyapa (34)

παραβάτης *paravatos* átlépő (Julián császár jelzője) (319)

παρακοιμώμενος *parekimanos* «mellette alvó» (egy méltóság jelölése) (320)

παροψίς *paropsidos* tál (325)

πατριάρχης *patriark* patriarcha (323), zs.

πατριός *patrik* patricius (324), zs.

πέλαγος *pelagos* tenger (327), zs.

πένταθλον *pentatlos* ötféle harc (328)

πεντηκοστή *pentakoste* pünkösöd (329)

πέπων *pop* dinnyeféle (345), zs.

περιζώστρα *peroz* öv (331)

περιοδευτής *peretut* egyházi felügyelő

πεύκη *peuke* fáklya (332) [(330)]

πίναξ *pnak* tányér (341), zs.

πίσσα *pin* egy kagylós állat (334)

πίτις *pītus* egy fa (335)

πλακοῦς *plakund* finom pék (338)

πλάτανος *platan* platán (339)

plumbatae *plembat* kinzás ólomgolyók-kal (340)

ποδαγρός *patagros* podagrás (köszvényes) (322), zs.

ποδήρης *podiri* bokáig érő ruha (342)

ποιητής *puetēs* poeta (347), zs.

πολύποδος (genit.) *polipod* polyp (343), zs.

πομπίλος *pompilos* egy hal (344)

πορνικός *pornik* ledér ember (346), zs.

προπίσιτος *propositosutium* egy *prae-*
positus rangja (365) zs.

πραιτώριον *pretor* hivatalos épület (363), zs.

πρακτωρ *praktor* adóbeszedő (358)

πραξεις *prak-k* «cselekedetek» (új tes-
tamentomi könyv) (359), zs.

πράσιον *prasi* egy növény (361)

πράσον *pras* egy növény (360)

πρηστήρ *prestēr* villámlás (349)

πριμικήριος *primiker* első hivatalnok (350)

πρίων *prion* egy hal (364)
 προάστειον *prast* külváros (362)
 πρόβεισις *protes* törvény (351)
 προῖξ *proig* hozomány (352)
 πρόξυμος *proksimos* címjelölés (365a) zs.
 προσχόμεν *prosumen* vigyázz! (356)
 πρῶτην [Ἀρμενίαν] *protin* első (Armenia) (353)
 πρωτοφροντιστής *protofrondēs* kurátor (355)
 πτελέα *pteleay* szilfa (357)
 πυραμοειδής *pyramoides* pyramidszerű (336)
 πυρεῖον *pyurion* tűztemplom (337)
 (ῥαββί) *rabbi* rabbi (367)
 ῥάβδος *rardos* sáv az égen (471)
 (ῥακά) *raka* balga (368)
 ῥαχία *rakia* özön (369)
 ῥητίνη *retin* gyanta (370)
 ῥήτωρ *hretor* rhetor (242), zs.
 ῥόγα *hroy* zsold (243)
 ῥοπή *ropē* pillanat (472)
 Ῥώμη *hrom* Róma (244)
 σάβανον *saran* lenruha (382), zs.
 (σαββᾶ) *sabitay* egy mérték (371)
 saeculus *sakulay* kis zsák (384)
 σαλαμάνδρα *salamandr* szalamander (375), zs.
 σαλός *salon* buta (372)
 σάρδιον *sardion* egy drágakő (381)
 σάρεα *saker-k* lat. sacra csász. levél (374)
 σατράπης *satrap* helytartó (380)
 σατυρικός *satir-akan* gúnyos (378)
 σάφα *sapa* bizonyosan hamis (383)
 σεβαστός *sebastos* a római császár czíme (385), zs.
 σεβένιον *sebeni* egy ruha (386)
 σειρά *siray* kötél (405)
 σεκουνδικήριος *sekundikur* másodtiszt (389)
 σέλας *selas* légi tünemény (387)
 σέλαχος *selak* egy hal (390)
 σελλίον *selin* szék (388), zs.

σεμίδαλις *simindr* finom liszt (402), zs.
 σενάτωρ *senator* szenator (393), zs.
 σημειάριος *semiar* gyorsíró (391)
 σημειογράφος *semagur* gyorsíró (392)
 σημίστιον *simēs* egy súly (401), zs.
 σηπία *sepean* sépia (tintahal) (395)
 σιγγλίον *sigel* pecsét (396)
 σίγνον *signon* jel (397), zs.
 σικάριος *sikarean* sicarius (398), zs.
 σίκλος *sikl* siklus (pénznem) (399)
 σιλίγνιον *siliyn* finom kenyér (400), zs.
 σινδών *sdon* gyöles (416)
 σίτλα *sitl* veder (404)
 σκαμωνία *sakamoni* gyógynövény (373)
 σκηπτός *skiptos* a villám egy neme (413)
 σκυτάλη *skintal* bot (414), zs.
 σκῦτος *sketeay* korbács (414)
 σκύφος *kipas* ivópohár (207), zs.
 σμιλίον *zmelin* kés (130), zs.
 συμριτής (csak összetételben) tisztítókö (131)
 σοφιστής *sopestēs* sophista (417), zs.
 σπαθάριος *spatar* egy katonai méltóság (418), zs.
 σπληνίον *spelani* fiastrom (419), zs.
 σπόγγος *spunyn* spongya (421), zs.
 σπουδαῖοι *spudē-k* szorgalmasak (420)
 σπυρίς -ίδος *spjurid* kosár (438), zs.
 στάδιον *stadion* stadium (422), zs.
 στακτή *staktikē* egy olaj (424), zs.
 στατήρ *sater* stater (377), zs.
 στόμαχος *stoman* korsó (430)
 σταυρῆνος *steplin* pasztinak (425), zs.
 στοιχολογία *stologi-k* zsoltárok (428)
 στοά *stoya* stoa (431), zs.
 στοιχείον *stik* betű (427)
 στόμα *stom* (a kard) éle (429), zs.
 στόμαχος *stamoks* gyomor (423), zs.
 στρατηλάτης *stratelat* hadvezér (434), zs.
 στράτωρ lat. *strator* (összetételekben) (354)
 στρόβιλος *storov-eni* egy fa (432), zs.
 στρόβιλος *strobilos* szélvihar (434)
 στύραξ *stiurak* storax (426), zs.
 σύγκελλος *sengelos* papi méltóság (394)
 σύγκλητος *stunklitos* senatus (409), zs.

σὺλ' αβή *siulobay* szótag (406)
 σύμβολον *siunbolon* hittétel (407), zs.
 συνελών *siunhikos* összefüggően (408), zs.
 σύνοδος *siunhodos* synodus (410), zs.
 σύντεκνος *sinteknos* kereszttestvér
 (403), zs.

σύριγξ *sring* furulya (436), zs.
 σφαίρα *sper* gömb (437)
 σῶστος *sos* periodus 60 évből (416a)

τάβλα *tabel* tábla (444), zs.
 τάλαντον *taland* talentom (tallér) (443)
 ταλάριον *taralan* kis kosár (445)
 ταξιδιον *taksat* egy csapat katona
 (448), zs.

τάριχος *tarax* egy hal (446), zs.
 τάρταρος *tartaros* tartarus (447)
 τελετή *teleti* fölavatás (449)
 τετράς *tetr* füzet (450)
 τετρασκελής *tetraskel* oltárasztal (451), zs.
 τίτλος *tittlos* felirat (454)
 τόκος *tokosi-k* kamat (457)
 τομάριον *tomar* könyv (458)
 τόμος *toms* levél a könyvből (459), zs.
 τοξικόν *toksakon* bizonyos méreg (461)
 τοπάσιον *tpazion* topáz (462), zs.
 τράπεζα *trapiz* asztal (464)
 τριβούνος *tribun* tribun (465)
 τρίτον *triton* háromnapos láz (463)
 τρυγών *trigon* egy tengeri hal (466)
 τριήρης *trier* három evezős (467)
 τριμίσιον *trmēs* egy súly (469), zs.
 τροχίλος *trokilos* egy madár (470)
 τρυβλίον *trivlion* egy mérték (468)
 τυβί *tubi* egyiptomi hónap neve (460)
 τύπος *tip* kinyomat (453), zs.
 τυφών *tiupon* villámlás (455)

ὑάκινθος *yakint* hyacinth (281), zs.
 ὑλη *hiul* anyag (237)
 ὕλλος *hiulos* egy féreg (238)
 ὑπατος *hiupatos* konzul (239), zs.
 ὑπερέτης *hiuperet* szolga (240), zs.
 ὑποδιάκονος *hiupodiakon* subdiaconus
 (146)

ψάγρος *pagrus* egy hal (473)
 ψάκελος *pakaln* kötés (475), zs.
 ψάλαγξ *palang* falanx (476)
 ψάλαρα *valar* katonai fejék (439)
 ψαλαρίς *palarik* egy tyúk (477)
 ψάλλων *palkon* sólyom (474)
 ψαλλός *pallós* phallus (478)
 (ψαστέκ) *pasek* páska (321)
 ψελόνης *pilon* köntös (481), zs.
 ψήνη *epenē* egy keselyűfaj (124)
 φιλόσοφος *philisopos* filozóf (480), zs.
 φλόμος *plomos* egy gyökér (483)
 πόλλις *pol* egy kis érem (485), zs.
 πόσσα *pos* árok (486), zs.
 ποῦρνος *purn* kemencze (489), zs.
 πράτωρ *prator* egy testvérisülés tagja
 (490)
 προεΐτις *prenit* örültség (491)
 φυλακή *piulakē* börtön (482), zs.
 φύλαξ *pilak* őrző (479)
 πόκη *pok* főka (484)
 πόως + οὔρα *posura* szentjánosbogár
 (488)

χαλβάνη *kalban* galbán (494)
 χαλκός *kalkos* egy súly (495)
 χαραδριός *karadr* egy madár (496), zs.
 χάραξ *karak* sáncz (497), zs.
 χάρτης *kart* lap (499), zs.
 χαρτουλάριος *kartular* könyvtáros (500)
 χάρυβδης *kariubd* charybdis (498)
 χειμέριον *kimeron* telies (503)
 χίλος *kilos* abrak (501)
 χίμαιρα *kimer* chimæra (502)
 κουῖς *kuzay* egy mérték (507), zs.
 Χριστός *Kristos* Krisztus (508)
 χρυσόπρασος *kriusoprasos* egy drágakő
 (509)
 χυμεία *kimia* alchymia (504)
 κορεπίσκοπος *korepiskopos* megyés püs-
 pök (506)

σαλμός *salmos* zsoltár (376)
 ψήν *pseñas* egy féreg (492)

ψιασος *psiat* matracz (493), zs.ὠράριον *orar* stola (303a)πόλος *pólos* a villám egy neme (487)ὠσαννα *ōsanna* hósanna (303)ὠκεανός *ōkianos* oceán (302), zs.velarium *velar* kucsma (441), zs.

E lajstrom csak a főbb névszókát tartalmazza; a származék és rokon szavakat többnyire kihagytam. A jelentésnél is a legszükségesebbre szorítkoztam, hisz csak a görög szójegyzéket kívántam adni. Az e szójegyzékből folyó kulturadatokat kiki maga levonhatja, minden egyes szó maga magáért beszél. Kihagytam a görög illetőleg latin hónapnevek jegyzékét is, mert ez maga egy kulturhistóriai adat és nem áll egy sorban a többi elszigetelten mutatkozó szavakkal. Természetes, hogy ezen elszigetelt szavakat is bizonyos tárgyak szerint csoportosítani lehetne, de hagyjuk azt más alkalomra és nagyobb összefüggés számára.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL.

EURIPIDES ALKESTISE.

(Folytatás.)

A karéneknek a cselekvénynyel szoros kapcsolatát, melyet meglazít Euripides, miért szemrehányást is kap Aristotelestől, tartja e felfogás a legfontosabb kriterionnak, holott ebben ép azt a törekvést lehet találni, hogy a tisztán drámai elem jusson diadalra. Oly karéneknek, minők Iphig. *Aul.* 164 és köv. *Jon* 184 és köv. *Hippol.* 121 és köv. valódi embolimon (intermezzo) benyomását teszi ránk, de nem szabad elfelednünk, hogy Euripides monodiáiban oly mély drámai érzés lüktet, mely a lyrai és drámai elem bámulatos szép összeolvadását jelentik; nem szabad elfelednünk, hogy a zenefejlődésről ma ítéletet sem alkothatunk. Hiszen csak egy olasz és egy Wagner-féle opera közti különbségre gondoljunk, hogy némi fogalmat alkossunk arról, hogy Euripides darabjaiban a zenei compositionnak minő szerepe lehetett. Girard fennidézett értekezésében hivatkozik arra az idyllre, melyet Elektrában csak a zene fejezhetett ki teljesen. A kar alkatelem, nélkülözhetetlen tényező; de ha Euripides a bonyolultabb hangszerelésű zene által úgy is nehezen érthető kar partitúráját könnyed fogású, romantikus, lyrai ömlengésekkel, kivált természetfestéssel, a szív sovárgó érzelmeinek lyrai kifejezéseivel tölté ki: a kar erős drámai közbeavatkozását szüntette meg, miáltal az »ideális nézőközönség»-től a valódi nézőközönséggel lépett szorosabb összeköttetésbe: és ez nem kötelessége-e a valódi drámai költőnek? De menjünk tovább! Miben érinté még a *constitutif* alkatelemet? A mythos lényegét változ-

tatá meg, kivetközteté fenségéből és emberivé tette. Persze, hogy valóságos forradalmi merészséggel támadta meg e *mythos irrationalis* következtelenségeit, az istenek fogalmával, a tisztult vallás-erkölcsi nézetekkel össze nem egyeztethető vonásait. Innét ered, hogy vallástalansággal vádolják. Merész volt a *mythos* legkényesebb részeit színpadra vinni és kimutatni, hogy a mese csak álarcz, mely a szív szenvedélyeit, a vér lázongásait leplezi el. A szenvedélyes szerelem festésének mesterévé emelkedik. Nemcsak Phaedrában, melynek átdolgozott formája enyhíté Phaedra eredeti vakmerő és cynikus szerelmi vallomásait, melyekkel mostohafiát üldöze.

A *Κοῖσσαι*-ban Pasiphae nemtelen brutalis szenvedélyét hozta színre. Ugyde kijelenti, hogy nem szabad az isteneket okolni az emberi vér lázongásaiért. Egyik töredékében (Naucknál 294.) így szól: *εἰ θεοί τι δρωῖσι αἰσχρόν οὐκ εἰσὶν θεοί*. Iph. T. 786: *ἐγὼ μὲν οὖν τὰ Ταντάλου θεοῖσιν ἐστιάματα ἅπιστα κρίνω — οὐδὲνα γὰρ οἶμαι δαιμόνων εἶναι κακόν*.

Sőt Herc. F. 1341. így nyilatkozik: *ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὐτε λέκτρ' ἂ μὴ θέμις στέργειν νομίζω, δεσμάτ' ἐξάπτειν χερσὶν οὐτ' ἡξίωσα πώποτ' οὔτε πείσομαι, οὐδ' ἄλλον δεσπότην πεφυκέναι δεῖται γὰρ ὁ θεὸς εἴπερ' ἔστ' ὀρθῶς θεός, οὐδενός. ἀοιδῶν οἷδε δύστηνοι λόγοι*. Mintha csak azt a fejszeacsapást hallanók, melyet N. Károly a szászok *Irmínsuljára* intézett. Csak egymás mellé kell állítani azt a passust, hol Zeusról bizony nagyon is skeptikus megjegyzést tesz: 483 fr.: *Ζεὺς ὅστις ὁ Ζεὺς, οὐ γὰρ οἶδα πλὴν λόγῳ*, sőt még inkább *Τροάδ.* 884: *ὦ γῆς ὄχλημα καὶ γῆς ἔχων ἔδραν, ὅστις που εἰ, δυστόπαστος εἰδέναι Ζεὺς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεος εἶτε νοῦς βροτῶν, προσευξάμην* 61. az Aischylos *Agam.* 150 és köv. passusával:

Ζεὺς, ὅστις ποτ' ἐστίν, εἰ τόδ' αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ
τοῦτό νιν προσενέπω
οὐκ ἔχω προσεικάσαι πάντ' ἐπισταθμώμενος
πλὴν Διός, εἰ τό μάταν ἀπὸ φροντίδος ἄχθος,
χρὴ βαλεῖν ἐτητύμως.*)

Nauck bevezetésének 29 és köv. Wilamowitz Euripides életrajzá-
nak 22—30 *Girard* értekezésének első fele, Croiset (*Histoire de la littérature grecque*. Paris 1891, III, 330—335.) oly teljességgel és összhang-
ban állítják egybe a nagy gondolkodó világnézetének fejlődését, nézetei-

*) Oh Zeus! bárki légyen ő, e név   Mindent számba véve is
Hogy ha kedves ő neki: Bizni másba nem lehet
Így e néven szólítom.   Rajta kívül, hiú bűnük a terheit a szív
Hogy lerázza biztosan. Csengeri.

nek alakulását, hogy csak e helyekre utalom azokat, kik ez érdekes bölcselő vallás-erkölcsi nézeteivel óhajtanak behatóbban foglalkozni. Ehelyen csak orphismusról teszek egy pár észrevételt. Hatalmas szellemi áramlatot képezett e theosophistikus felekezet. Szemben a Homeros és Hesiodos mesevilágával egy pantheistikus istenrendszert alkotott, melynek kultusa askesist, lemondást követelt, úgynevezett *τελευταί*-t, minek fejében földöntúli reményeket táplált, egy nemét a pythagoreus lélekvándorlásnak. E felekezet Orpheus neve alá csusztatott mystikus hymnuszokban fejezte ki sovárgásait. Orpheus avató hymnusaiban elrendelt kiengesztelő szertartások a lélek megszabadítását czélozták a test kötelékéből. A test egy szójátékkal *sírt* jelentett (*σῶμα σῆμα*), melyből való felébredés a valódi élet. Egyik töredékében mondja (639 fr. Nauck): *τὶς δ' οἶδεν, εἰ τὸ ζῆν μὲν ἔστι καθ'αυτὸν, τὸ καθ'αυτὸν δὲ ζῆν κάτω νομίζεται*. Egy másikban (830 fr. Nauck): *τὶς δ' οἶδεν εἰ ζῆν τοῦθ' ὃ κέκληται θανεῖν τὸ ζῆν δὲ θνήσκειν ἔστι*. Ez orphikusok kultusában fontos szerep jut *Dionysos Zagreus* mythosának és ép e ponton érintkezik a drámaírás ihletének istenével: *Dionysos-Zagreus* Zeus és Persephone fia, kit atyja az ég királyi székébe ültetett, de a titanok fellázadtak, széttépték, Zeus a még vonagló szívet elnyelte és újra teremti. A lényeg az, hogy az alvilág és felvilágnak egy istene van.

Decharme fenidézett művében azt tartja, hogy Euripides csak a művészi czélért sző bele drámájába orphikus helyeket, Croiset azt hiszi, hogy Euripides hajolt e felekezet mély erkölcsi felfogásához, tisztultabb vallásos nézetéhez. Girard három orphikus helyet idéz Euripidesből és ezeknek méltatása alapján, szintén a Croiset felfogásának ad igazat. Érdekes felhozni e helyeket: kettő valószínűleg a *Κροῖσσοι*-ban fordult elő: «A tisztaság életem törvénye azon naptól fogva, mióta az Idai Zeus mysteriumaiba beavattatám, mely alkalommal, miután részt vettem az *omophagiakban* (nyers bikahus evése) a Zagreus törvénye szerint, az éji futások barátjaként a Kybele tiszteletére fáklyával kezemben szaladtam a hegyeken és fölvettem a Kureta és Bacchans kettős nevét. Tiszta fehérbe öltözködve, kerülöm a halandó születési helyét, kezem nem érinti a hullát, melyet eltemetnek és nem veszek semmi oly táplálékot, mely élő lény volt.»

«Neked hozom, legfelsőbb alkotója a világrendnek, ez áldozatot és e libatiót, neked hozom Zeus vagy Hades, a szerint a mely név neked jobban tetszik; fogadd el e tűz nélküli áldozatokat, tele kosarakban im hozok mindenféle virágot. Te vagy, ki az istenek közt kezedben tartod Zeus jogaát és te vagy szintén, ki az alvilágban megosztod Hades királyi székét. Küldj világosságot az emberek lelkébe, kik valamit meg akarnak tudni halandó sorsok felől, és leplezd le előttök azt a titkot, hogy honnét jöttek, mi szenvedéseiknek forrása, melyik boldog istent kell megnyerniök

áldozataikkal, hogy elérjék szenvedéseik csillapodtát.» De legfontosabb a harmadik passus, mely sajátságos anachronismussal már Hippolytosra ruházza az orphismust. Ezzel saját atyja Theseus vádolja: Hippol. 912 és köv.:

ἤδη νῦν ἀδχεται δ' ἀψύχου βορᾶς
 σίτοις καπήλευ', Ὀρφέα τ' ἄνακτ' ἔχων
 βάκχευε, πολλῶν γραμμάτων τιμῶν καπνούς.
 ἐπεὶ γ' ἐλήφθης τοὺς δὲ τοιούτους ἐγώ
 φεύγειν προφρονῶ πᾶσι· θηρεύουσι γὰρ
 σεμνοῖς λόγοισιν αἰσχρὰ μηχανώμενοι.

Ez a Hippolytos, ki Artemisnek áldoz *ἐξ ἀκηρότου λειμῶνος* oly virágot, melyet soha legelő barom nem látott s melyet csak a méh don-gott körül. (Hipp. 53 és köv.)

Minő különbség Euripides és Aischylos közt! Aischylos Demeter mysteriumaiba van beavatva, mely a nemzeti legendák eleven talajába ereszti gyökerét, Euripides a bölcsészeti eszmék symbolumait kereste a legendákban. Helenát nem rabolta el Paris, csak egy ködalakot, a valódi Helena Egyiptomban van, hová kivetődve Menelaos feltalálja: a hitvesi hűség megszegése helyett, melyet a három istennő vetélye idézett elő, egészen romantikus megoldás. Elektra nem a királyi palotában tombol a boszu sikerén, melyet Orestessel és Pyladessal szőtt, hanem egy vidéki gazdához megy szolgálni a Klytaimnestra boszuja elől és itt találkozik fivérével és itt szövik a cselt. Aischylosnál Orestes, mihelyt megöli anyját és fölmutatja a karnak a véres lepedőjét: azonnal látja az Erinysek zord hadát, kik egész Apollo templomának lépcsőjéig kergetik valódi vérnymon csaholó vadászebek gyanánt: Euripidesnél *lázban* látja csak, de Elektra gondos keze alatt enyhül a baj és valódi gyógyító balzsam a testvéri szeretet... mint azt Goethe a maga Iphigeniájában gyönyörűen vitte keresztül. «Le délire dans Eschyle éveille plutôt l'idée de la puissance de dieux, dans Euripide celle de l'infirmité humaine» — mondja Croiset. Aristophanes bámulatos éles látással fedezte föl a két világnézet közti különbséget. A *Békákban*, mielőtt Aischylos és Euripides a költői versenyhez fogna, Aischylos így kiált föl (886 és köv.):

Δήμητερ ἡ θρέψασα τὴν ἐμὴν φρένα
 εἶναί με τῶν σῶν ἄξιον μυστηρίων. *)

Euripides Dionysos felszólítására, hogy ő is tömjénezzon ez isten-asszonynak, így felel:

*) Aischylos a *μύσσης*-ek sorában lehetett; tehát a Demeter kultusz mélyebb jelentőségébe beavatva. Írt is egy *Ἐλευσίνιος* cz. darabot.

καλῶς

ἑτεροι γάρ εἰσιν οἷσιν εὖχομαι θεοῖς.

S mikor Dionysos felhívja, hogy

ἔθι δὴ προσεύχου τοῖσιν ἰδιώταις θεοῖς.

Euripides szájába a parodiába átesapó költő e fohászt adja:

αἰθῆρ, ἐμὸν βόσκημα, καὶ γλώττης στρόφιγέ
καὶ ξόνεσι καὶ μυκτῆρες ὁσφραντήριοι
ὀρθῶς μ' ἐλέγχειν ὧν ἄν ἀπτωμαι λόγων.*)

És megkezdődik a verseny a két költő között. Euripides józan rationalis felfogása a mythosról, a csodalények, szörnyszülöttek, hihetetlen dolgok helyett az emberi szív szenvedélyeibe helyezi a mozgató hatalmakat.

Pl. Euripides gunyosan így nyilatkozik:

νῆ τοῦς, θεοῦς, ἐγὼ γούν

ἤδη ποτ' ἐν μακρῷ χρόνῳ νυκτὸς διηγρόπησα

τὸν ξουθὸν ἱππαλέκτορα ζητῶν, τίς ἐστὶν ὄρνις (930 és köv.)

E csodaállat: e rőt *lókakas* előfordul Aischylos egyik töredékében (30 fr. Koch.) ἀπὸ δ' αὖτε ξουθὸς ἱππαλεχτροῦν στάζει. Aischylos hivatkozik azon címerekre, melyeket a hajók farára festettek. Ily csodalény volt az Iph. Aul. 275. Nestor hajójára festve: *πρόμνας σῆμα ταυρόπουν ὀρᾶν Ἀλφειόν*. De hát, kérde Euripides, mit keresnek az ily csodaszülöttek a drámában? Aischylos nem felel egyenesen, de viszont maga kérde, hogy

σὺ δ' ὦ θεοῖτιν ἐχθρέ, ποῖά γ' ἐστὶν ἅττ' ἐποίεις. (936)

Oly fontos az Euripides válasza, oly pregnans módon jelöli meg a két költői világnézet közti különbséget, hogy e választ egész terjedelmében közlöm:

οὐχ ἱππαλέκτορας μὰ Δί', οὐδέ τραγελάφους, ἅπερ σὺ,
ἂν τοῖσι παραπετάσασσι τοῖς Μηδικοῖς γράφουσιν·
ἀλλ' ὥς παρέλαβον τὴν τέχνην παρὰ σοῦ τὸ πρῶτον εὐθύς
οἰδοῦσαν ὑπὸ κομπασμάτων καὶ ῥημάτων ἐπαχθῶν

*) A *μυκτῆρ*-re érdekes párhuzamos helyeket idéz Kock Th. a maga kiadásában (Berlin, 1868) = Spürnase der Kritik. Quint. XI, 3, 80: *naribus derisus contemptus fastidium significari solet*. Poll. 2. 78: *καὶ τὸν εἰρωνά τινες μυκτῆρα καλοῦσι*. Longinus (34, 2.) dicséri Hyperides *μυκτῆρ πολιτικός*-át = jó orr.

Ἰσχανα ὑπὸ πρότιστον αὐτὴν καὶ τὸ βάρος ἀφείλον
 ἐπυλλίοις καὶ περιπάτοις καὶ τευτλίοις λευκοῖς *)
 χυλὸν διδοὺς στωμυλμάτων ἀπὸ βιβλίων ἀπηθῶν·
 εἴτ' ἀνέτρεφον μονοφθιάις Κηφισοφῶντα μίγνυς.
 εἴτ' οὐκ ἐλήρουν ὅτι τόχοιμ' οὐδ' ἐμπεσὼν ἔφυρον,
 ἀλλ' οὐξιώων πρῶτιστα μὲν μοι τὸ γένος εἴπ' ἂν εὐδύς
 τοῦ δράματος.

(937—947.)

Van e passusban egy felette fontos szó, mely a görög rhetorikában mély nyomot hagyott. Ez az *ἰσχανάω*, melylyel kifejezi Eur. eljárását, hogy az Aischylos stilusának *οἰζουσα τέχνη*-jét szikárabbá tette. Az *ἰσχνός* szóval jelzi Hal. Dionysos az egyszerű irályt, ellentétül az *ἀδρόν*-nal, mi a latinban az *uber*-nek felel meg, míg az *ἰσχνόν* a *subtile*-nek. Ugyane passusban, eltekintve a Kephisonra, Eur. hirhedt rabszolgájára tett durva célzástól, kiről a *γένος Ἐγριπιδου*-ban olvassuk, hogy nemcsak Eur.-nek lett volna munkatársa, ki van fejezve, hogy azt a sok elbeszélő részletet, melyek a hősök előéletét, származását, a darab cselekvését megelőző eseményeket tartalmazták, ő mindjárt a *prologus*ban összefoglaló rövidséggel adta elő.

Euripides művészetének a mai dramaturgiai szempontból ez legyengébb fogása; de Euripides nemcsak azért alkalmazta a prologust, hogy a mese drámai fejlesztését a közbeszótt elbeszélésekkel meg ne akassza, de azért is, mert magát a mythost vagy módosítá, vagy ismeretlen versióját vagy éppen ismeretlen mythost hozván színre: a nézőközönséget azonnal tájékoztatni akarta a cselekvény helyzete felől. Leszing a prologust a művészet szempontjából is tudja védelmezni, mert a költő mintegy eldobja magától az érdekköltésnek azt az eszközét, hogy váratlan mesékkal mulattassa a közönséget: a lélektani indokolásra, a lelki küzdelmek váratlan fordulataira irányozza inkább a figyelmet, mely mindenestre bensőbb és mélyebb hatású lehet. De lássunk még egy pár igen jellemző helyet Aristophanes kritikájából. (Erről a kritikáról lásd Aristophanes mint műbíró, dr. Kont Ignác, 1880, lásd Aristoph. monografiáját):

Euripides: ἐπεὶτ' ἀπὸ πρῶτων ἐπῶν οὐδὲν παρήκ' ἂν ἀργόν
 ἀλλ' ἔλεγεν ἡ γυνή τέ μοι χῶ δοῖλος οὐδὲν ἤττον
 χῶ δεσπότης χῆ παρθένος χῆ γράβς ἂν.

*) Mesterileg van felhasználva a hasonszenvi kurához alkalmazott tisztítószerek kétértelmű jelentése, az Eur. eljárásának bár a költő által parodiázva értett, de alapjában igen találó igazságának jellemzésére. Így a *περίπατος* = séta és bölcselmi kitérés. A czéklalében az Euripides olvasmányából leszűrte (*χυλόν*) gondolatok hatása van hasonlítva, mely a puffadást,

Aischylos: εἶτα δὴ τα
οὐκ ἀποθανεῖν σε ταῦτ' ἐγρήην τολμῶντα;

Euripides: μὰ τόν' Απόλλω
δημοκρατικὸν γάρ αὖτ' ἔδρων.   (948—952.)

Ime a valódi szó. Nem a főszerep (*ἀπὸ τῶν πρώτων ἐπῶν*) vivője emelkedik előttünk óriási magasságba, mint pl. Prometheus, hanem minden egyes szereplő lelki életét, jellemét rajzolja. Ez a demokratikus felfogás a művészetben. Igaz, hogy a jellembeli különbség e demokrata színvonalon el-elmosódik, kivált az által, hogy egyformán az agora nyelvét beszélik, sőt Theon Progymn. p. 149 helyesen jegyzi meg: *Ὁμηρον ἐπαινοῦμεν ὅτι οἰκείους λόγους περιεθεῖκεν ἐκάστῳ τῶν προσώπων, τὸν δὲ Εὐριπίδην καταμεμώμεθα, ὅτι παρὰ καιρὸν αὐτῷ Ἐκάστῳ φιλοσοφεῖ*. Aristophanes is szemére lobbantja költőnknek, hogy *ὁ τρισυμμάχῳ Εὐριπίδῃ, ὃδ' ὁ δοῦλος οὕτως ἐ σοφῶς υποκρίνεται* (Ach. 400.). E szemrehányásoknak van igazuk, de másfellől mélyre ható változást és a modern dramaturgiai felfogáshoz hasonlót jelentenek e szavak. Realismus volna a neve e mélyre ható változásnak. Hogy Aristophanes is így fogta föl, kitűnik az alábbi helyekből, hol épen azt hányja Aischylos az Euripides szemére, hogy a legdurvább, legnemtelenebb szenvedélyeket vitte a színpadra; egy Pasiphae, egy Kanake (kit testvére szenvedélye győzte le), egy Auge, ki Athena templomában szült, egy Melanippe, kit Poseidon csábított el, egy Sthenoboa, ki Bellerophont, és egy Phaidra, ki Hippolytost üldözte szerelmével.

Euripides kérdi :

καὶ τὶ βλάπτουσ' ὦ σχέτλι' ἀνδρῶν, τήν πόλιν ἐμαῖ
Σθινοβοιαί;

Aisch. ὅτι γενναίᾳς καὶ γενναίων ἀνδρῶν ἀλόχους ἀνέπεισας
κῶνεια πιεῖν αἰσγυνθείσας διὰ τοῦς σοῦς Βελλεροφόντας.

Eur. πότερον δ' οὐκ ὄντα λόγον (realismus) τοῦτον περὶ τῆς
Φαίδρας ξυνέθηκα;

Aisch.   μὰ Δι' ἄλλ' ὄντ'. ἄλλ' ἀποκρύπτειν χρὴ τὸ πονηρὸν τόνγ
   ποιητήν
καὶ μὴ παράγειν μηδὲ διδάσκειν. τοὺς μὲν γάρ παιδαριοῖσιν
ἔστι διδάσκαλος ὅστις φράζει, τοῖς ἡβώσι δὲ ποιηταί.
πάνυ δὲ δεῖ χρηστ' ἀλέγειν ἡμᾶς.

Eur. ἦν οὖν σὺ λέγῃς Λυκαβηττοὺς
καὶ Παρνασσῶν ἡμῖν μεγέθη τοῦτ' ἐστὶ τό χρηστὰ διδάσκειν,
ὅν χρὴ φράζειν ἀνθρωπείως;

a test dagályát lohasztá, így Eur. józan gondolatai a túlkapó fantázia felle-
geseit. Mondhatni, a bölcselmi olvasmányjaiból készíti az enyhítő theat.

Egyéb adomákat mellőzve : ezekből is látható az a közvetlen hatás, melyet Euripides a nagy közönségre tett. Lukian gunyolódik is az *euripidomaniával*.

De helytelenül ítéli meg Euripidest, ki e nagy hatást annak tulajdonítja, hogy leszállt a közönség izléséhez, hogy az aktualis viszonyokra célzásokat tesz, hogy a divatos eszmeáramlatokat beleviszi anachronismus útján a heroikus világba, hogy a nők elleni kifakadásába az akkori nők erkölcsi feslettségét rajzolja. Girard, valamint Croiset, Wilamowitz és Patin egyaránt ép az V. századbeli korlátolt, mondhatni a gynæceumba zárt nők kétszínű, ravasz és erkölcsi kicsapongásra hajló jellemében találják Euripides nőgyűlöletének magyarázatát, mihez az alaphangulatot boldogtalan házassága adta meg. A *γένος Εὐριπίδου* mesél azon aljas viszonyról, melyet neje rabszolgájával Kephisonnal szőtt. Van is Euripides darabja, melyben a hősnő Aerope rabszolgájába lesz szerelmes. Aristophanes a *Θεσμοφορίζουσαι*-ban a nők boszuját teszi a cselekvény tárgyává. Végre békét kötnek vele, felfogadtatják vele, hogy őket többet nem bántja.

Ámde ki vette körül a nőket nagyobb dicsfénnyel mint ép Euripides, ki az *önfeláldozás* tragédiáinak nagy mestere? Pedig az önfeláldozásban a legnagyobb részt a nők vettek: Polyxena, Iphigenia, Alkestis, Evadne Makaria szerepei a legragyogóbb lapjait alkotják az antik költészetnek.

Legszebb három passus. Polyxena a Hecuba 342—378. Iph. Aul. 1368—1399. és a Lykurgos szónok által idézett hősie elhatározása, melylyel *Erechtheus* neje Praxithea a delphibeli jósdá válaszának értelmében leányát áldozta föl. Lykurgos megragadó részletet közöl, és pedig e szavakkal: ὁφείσθαι γὰρ ἐν αὐτοῖς μεγαλοφυίην καὶ γενναϊότητα αἰετὶν καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ γενέσθαι κήφισον θυματέρα. (Lycurgus c. Leocratem c. 100. p. 161.)

ὦ πατρίς, εἴθε πάντες οἱ ναίουσί σε
οὔτω φιλοῖεν ὥς ἐγώ. κτλ. χα.

(Lásd Fináczy gondos fordításában.)

Ime az az Euripides írja e verseket, kit Aristophanes ép azzal vádolt, hogy az erkölcsöket leajzá. Sőt ép ő volt a morális eszmék igazi promulgatora, ő volt a színpad bölcsésze, szónoka. Nem az æsthetikai becslésről van itt szó, de az erkölcsi parainesisről, melynek annyi meleg és feledhetetlen darabját írta meg Euripides. Az önfeláldozásnak azonban az az alakja, melyet az Alkestisben örökít meg, majdnem a romantikába csap át. Mert miről van szó? Egy nő azért, hogy férje feje fölött végzetszerűen függő halált elhárítsa, önként halálra adja magát. Majdnem a Deciusok devotiója az alvilági isteneknek jut eszünkbe. A *véráldozat*: ez eredeti népies jellegű kifejezése a mind a halálig hű szeretetnek

beszövődik az összes népek költészetébe. Egy élet megmentése más élet árán: e gondolatot az antik életben két monda fejezi ki: Alkestis regéje és a későbbi korban az Antinous monda.¹⁾ Ez ifjú Bithyniából ered. Testi szépsége Hadriant elbűvölte. Kegyenczévé emelkedik és e babonás császár életének meghosszabbítása érdekében hasonló önfeláldozással a Nilusba ugrik Kr. u. 130. Hadrian valóságos kultus tárgyává tette. Pénzeken gemmákon, mellszobrokban gyakran alakították mint az ifjú Dionysost. Bizonyos sovárgó epedést, mélabús elmélyedést fejez ki egész lénye, hasonlít Ganymedeshez. Ha az istenek királya megengedte magának Ganymedes elrablását, az istenített császár kegyencze halála után kifejezte a hálát és elismerést kegyencze apotheosisa útján. Euripides, a kritikusszellem, a népmonda naiv álláspontján áll és nem érinti a néphitét. Ép ezzel hódolt a nőnem iránt. Ugyan az az Euripides, ki Hippol. 616 és köv. elkeseredéssel így nyilatkozik a nőkről:

ὦ Ζεῦ, τί δὴ κίβδηλον ἀνθρώποις κακόν
 γυναικας εἰς φῶς ἡλίου κατΰκισας;
 εἰ γὰρ βρότειον ἦθελες σπεῖραι γένος,
 οὐκ ἐκ γυναικῶν χρῆν παρασχέσθαι τόδε,
 ἀλλ' ἀντιθέντας σοῖσιν ἐν ναοῖς βροτοῦς
 ἢ χρυσόν ἢ σίδηρον ἢ χαλκοῦ βάρος
 παίδων πρίασθαι σπέρμα, τοῦ τιμήματος
 τῆς ἀξίας ἕκαστον: ἐν δὲ δώμασι
 ναῖσιν ἐλευθέροισι θηλειῶν ἄτερ.

mondom ugyanaz az Eur. teremti a női önfeláldozás eszméjét: az antik korból majdnem a keresztyén világba besugárzó Alkestis alakját. És e ponton eljutok e tanulmány harmadik ágához: a mű értékének megbecsüléséhez, melyhez fűzöm a keresztyén költészetben hasonló tárgyú költemények összehasonlító méltatását, mert így Euripides drámaírói tehetségét, korszakot alkotó hatását szemléletesebb formában alkothatjuk meg.

III. Az Alkestis dráma és a rokontárgyú keresztyén költemények.

Az Alkestis meséjét főlegesen elmondani; de Euripides feldolgozási módjának jellemzésére álljon itt egy pár jellemző vonás!

*Patin*²⁾ így nyilatkozik: Rien de plus étrange que l'événement du drame, rien du plus naturel que les sentiments et le langage. És ezzel

¹⁾ Dio Castius X. Spartianus Hadr. 14; Amm. XXII, 16, 2.

²⁾ Etudes sur les tragiques Grecs. Patin. Paris 1874. Euripides I, 199—240. Alceste.

Euripides egész drámaírói jellemét röviden jelzé. Mint a Dionysos kultushoz tartozó dráma szerzője a mythos köréből ki nem léphetett, de választott ismeretlenebb mythost, hogy szabadabban érvényesítse drámaírói tehetségét.

Apollo megjelenik, elmondja a prológot. Már fennebb jeleztem a prológ jelentőségét Euripides drámáírói művészetében. A helyzet ismertetébe vezet bele. Utána következik egy stichomythikus párbeszéd Thanatos és Apollo közt (37—63.), ezután a kar két részre osztva fejezi ki a helyzet izgalmas voltát, a nyugtalanságot, kétséget és fájdalmat, melyet Alkestis sorsa ébreszt! (77—111.) A kar összes éneke után (111—135.) jön egy szolganő és megható részleteket mond el Alkestis készülődéséről az ön-feláldozásra (141—212.), a kar új félkarokra oszolva sirámot zeng és csak ezután jelenik meg maga a hősnő *Alkestis* (240 és köv.). Patin méltán magasztatja azt a mesteri fokozatot, melylyel a költő a főhősnő megjelenését előkészíté, kinek sorsa iránt fokról-fokra meghatottabb érdeklődést bír kelteni. Így van ez a Hippolytosban is, Apollo és Thanatos közti stichomythikus beszéd pedig bátran sorolható Euripides legkiválóbb ilyenmű alkotásaihoz. A stichomythikus beszéd mestere voltakép Sophokles. Nála a tragikus ironia, a helyzet ironia ez alakban nyer kifejezést kivált Oidipus királyban. Eur. sűrűn használta e berendezést. Igaz, hogy nála retorikai csatározássá válik nem egy helyt, a mi Aisch. és Soph.-nél a jellemek összecsapásának, a valódi harcznak kardcsattogása vala; de azért oly igaz drámai sietéssel lüktet, mely majdnem a lélegzetet veszti el. Szépen jellemzi Eur. nyelvét Croiset: *Il est vrai, qu'elle (la langue) manque d'haleine et qu'on ne lui voit guère déployer avec ampleur ces riches et chaudes expressions qui abordent en pareil cas chez Sophocle.* És ép a stichomythikus beszédet így jellemzi Girard: «A szók vagy repülnek mint a nyilak és majd elevenbe hatolnak, majd visszapatannak. Egy rövid és éles megkülönböztetés lerombol egy eszmét, egy hirtelen felöltött ellentét felforgat egy érvet, egy célzás megfelel egy sérelemre». E beszéd szövése kitűnő példák: Eteokles és Polyneikes beszéde (Phoenissæ 594 és köv.) Orestes és Menelaos közti beszéd (Orestes 1576—1617.) Jason és Medea közt (Med. 1261. és köv.). A beszótt karénekek lyrájáról pedig helyes jellemzéssel mondja Patin: *La lyre du poète antique a peu de cordes mais que d'accords sa main sait en tirer!*

A szolganő elbeszélése, melyben elmondja Alkestis búcsúját, eszünkbe juttatja a világirodalom két gyöngyét: azt a jelenetet, melyben Dido elbúcsúzik nászágyától. Aen. IV, 648 és köv.

Hoc postquam Iliacas vestes notunq; cubile
 Conspexit paullum lacrimis et mente morata
 Incubuitque toro dixitque novissima verba:
 Dulces exuviae, dum fata deusque sinebant

a másik Dejanira búcsúja (Trachiniæ 901 és köv.). Euripides szónokias berendezésű irályát jellemzi a szolganő elbeszélésének utolsó két sora, mely mintegy recapitulatio alakjában foglalja egybe az egész helyzet jellemzését:

καὶ καθανών τ' ἄν ὤλετ'. ἐκφυγών δ' ἔχει
τοσοῦτον ἄλγος, οὔποθ' οὐ λελήσεται. (197—198)

Jön Alkestis: még egyszer a napot kívánja látni. Egmont híres mondása, melylyel búcsúzik e világtól:

«die süsse Gewohnheit des Daseins»-tól, Iphigenia búcsúja, melyben épen úgy a naptól válik el és Alkestis e passusa közt a legszebb eszmei találkozás fordul elő: a nagy szívek gondolat-ríme.

ὅμως δὲ καίπερ σμικρὸν ἐμπνέουσ' ἔτι
βλέψαι πρὸς αὐτὰς βούλεται τὰς ἡλίου
ὥς οὔ ποτ' αὖθις, ἀλλὰ νῦν πανόστατον. (205—208.)

Mikor Admetos kéri, hogy keljen föl és ne az alvilági, de az égi istenekhez forduljon fohászával Alkestis, Kharon sajkáját látja közeledni és elpanaszolja, hogy ez útra mily félelem közt lép. Ezután következik a dráma alapeszméjének a szerelem önfeláldozásának megragadó kifejezése, mely abban tetőződik, hogy megkéri Alkestis Admetost, hogy ne hozzon a házba mostohát:

ἐχθρὰ γὰρ ἡ 'πιούσα μητρὶά τέκνοις. (309.)

Ez fontos forduló pont, mely körül a megoldás forog. Ugyanis Admetos kijelenti:

ἔσται τῷδ', ἔσται, μὴ τρέσῃς (328) és csakugyan mikor Herakles visszahozza a lefátyolozott Alkestist az alvilágból és majdnem reáerőszakolja Admetosra, Admetos a többek közt így felel:

οἴμοι, κόμιζε, πρὸς θεῶν, ἐξ ὀμμάτων
γυναῖκα τήνδε, μὴ μ' ἔλῃς, ἡρημένον
δοκῶ γὰρ αὐτὴν εἰσορῶν γυναῖχ' ὄραν
ἐμὴν· θολοῖ δὲ καρδίαν, ἐκ δ' ὀμμάτων
πηγαὶ κατεβῶρασιν. (1064 és köv.)

Itt kell kiemelnem egy, az összehasonlító irodalomtörténeti szempontból rendkívül mély jelentőségű nyilatkozatát Alkestisnek. Alkestis kijelenti, hogy Admetos az ő tettéért soha sem kérhet elég méltó jutalmat:

ψυχῆς γὰρ οὐδέν ἐστὶ τιμωτερον. (30,1)
(Vége köv.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895—1897-BEN.

(Folytatás.)

VII. Francia nyelv és irodalom. A nyelvészeti munkák, mint rendszeren, ezuttal is elenyésző kisebbségben vannak az irodalmiakkal szemben. A tudósok nem annyira a nyelv változásaira, mint az örökbecsű művekre irányozzák tekintetüket. A felsőbb oktatás itteni rendszerének kifolyása ez; míg a nyelvész az «Ecole pratique» szűk termeiben két-három fiatal tudóst nevel, az egyetemek tanárai százával képezik a jó középiskolai tanárt. Ismeretes, hogy a német egyetemek nem annyira az iskola embereit, mint inkább philologusokat nevelnek, s hogy ott a tulajdonképi irodalom, különösen ha francia vagy angol nyelvről van szó, háttérbe szorúl a középkori hangtanról szóló előadások mögött. Az eredmény az, hogy Franciaország egyetemei derék, praktikusán képzett ifjakat nevelnek, kik a középiskolában a művek szépségeit képesek magyarázni, a németek pedig az idegen nyelvek terén oly férfiakat, kik azt a nyelvet, melyet tanítaniok kellene, rendszeren nem is beszélik, rosszul ejtik ki, de néhányan köztük talán képesek az *a* magánhangzó középkorbeli változásait fejtegetni, vagy egy középkori epos metrikáját meghatározni. Pedig kétségtelennek tartjuk, hogy az egyetemnek első feladata a tanárképzés s hogy ott, a hol modern nyelvekre csak egy tanszék áll fenn, az irodalmi s nem a philologiai oktatásnak van helye. E tekintetben a külföld még sokat tanulhat Franciaországtól.

A számos iskolai használatra írt nyelvtan közül a lyoni egyetem tanárának L. Clédának *Grammaire classique de la langue française* (377 l.) című művét emeljük ki, mely az ő «Grammaire raisonnée» című művének alapján készült. A polemia itt háttérbe szorúl, a helyesírás szabályainak vitatása kevesebb helyet foglal el; ötven lapon tárgyalja a hangtant, s a fősúlyt az alaktanra és a syntaxisra helyezi. Oly kitűnő philologus mint Clédát az egyes alakok magyarázatába mindig mélyebben hatol, mert éveken át foglalkozik grammatikai kérdésekkel s így itt is lépten-nyomon az eredetiség bélyegét találjuk.

A francia metrikáról csak egy latin thesis jelent meg. Ez Pierre Nebout, rouen-i tanár, *Gallici versus metrica ratio* (127 l.) című dolgozata, mely két részben adja elő a francia verstan főbb törvényeit. Becq de Fouquières, Crouslé, Thieulin és Le Goffic prosodiája szolgál alapul, de Nebout főleg a romantikusok verselésével foglalkozik. Az első rész, tíz fejezetben, azokról a versidomokról szól, melyekben nincs *cæsura*, a második, tizenhárom fejezetben, azokról, melyekben *cæsura* létezik, főleg az alexandrinusról.

A román nyelveknek 1895. augusztus 5—10. tartott congressusa alkalmával tartott felolvasások: *Communications faites au Congrès international des langues romanes tenu à Bordeaux* (190 l.) cím alatt jelentek meg. A román nyelvek gyakorlati tanítására vonatkozó értekezéseken kívül Bourciez, Gasté s más romanisták dolgozatai találhatók e kötetben. Portal, Michel Carbonell catalan íróról, Paris (Genfből) az itáliai nyelvjárásokról, Busila és Steureanu a rumén nyelvről és irodalomról, Mme Pardo Bazan a jelenlegi spanyol irodalmi áramlatról szólnak.

Első helyen említendő a Colin-czég nagy vállalata, mely még a Világtörténet (*Histoire générale du IVe siècle à nos jours*) befejezése előtt indult meg Petit de Julleville, a Sorbonne jeles tanárának vezetése alatt. A *Histoire de la langue et de la littérature françaises* nyolcz kötetre van tervezve. Illusztrált munka, de csak 15—20 képet ad kötetenkint, nem oly pazar fénynyel készült mint az Athenæum képes Irodalomtörténete. A munkafelosztás elvét követték itt is, mint a nagy történetben. Az első kötetben (LXXX és 408 l.) az előszót Gaston Paris írta; Brunot, a Sorbonne philologusa, a nyelv történetét adja. Az első fejezet (*Poésie narrative religieuse*) Petit de Julleville-től való; az epost a minap elhunyt Léon Gautier tárgyalta, kinek fontos kutatásai a francia középkorú eposokról eléggé ismeretesek; a régi epos mintájára készült, kevesebb becszel bíró emlékeket Constans vette át, míg Clédat az udvari epost, és Jeanroy, a középkori lyrikus költészet derék kutatója, a dalokról (*Chansons*) szól. A bibliographia nagyon bő. A magyar vállalatban ép ennek hiányát sajnáljuk. A második kötet (559 l.) kilencz fejezetben szintén specialis kutatók műve. Sudre, ki thesisét a Renart-eposoknak szentelte, tárgyalja a középkori mesét, ennek elágazásait és az oly sokat vitatott «Roman de Renart» komikus-satirikus epost, Bédier, ki thesisét a fabliau-knak szentelte, ezt a tárgyat vállalta el, míg Langlois a «Roman de la Rose»-t, Piaget a didaktikus költészetet, Charles V. Langlois, a Sorbonne-on a történet segédtudományainak tanára, historiographiát tárgyalta; Petit de Julleville azt a háladatlan feladatot vállalta el, hogy a középkor utolsó költőit, vagy jobban mondva rimelőit, és a középkori színészeti irodalmat mutassa be. Brunot, ki az első kötetben nyolczvan lapot szentelt a francia nyelv eredetének, ebben a középkori francia nyelv életét, változásait adja elő.

A harmadik kötet a legterjedelmesebb (864 l.) és kizárólag a XVI. századdal foglalkozik. A bevezetésben a kiadó, Petit de Julleville, nagyon érdekesen fejtegeti a renaissance fogalmát, melyet az egykorúak ugyan nem ismertek, de a tényről magáról tiszta fogalmuk volt. Erre Marty-Laveaux Rabelais-ről és a század elbeszélő irodalmáról szól; Bourciez, a jeles romanista, Marot-t és az 1500-tól 1550-ig terjedő költészetet mutatja be. G. Pelissier, a derék kritikus, ki most kezd hírnévre ver-

gödni, Ronsard et la Pléiade című fejezetben a Boileau ítéletét Ronsard stylusáról és befolyásáról revideálja; Morillot, a Le Sage biographusa, a Ronsard utáni költészettel foglalkozik, (du Bartas, d'Aubigné, Desportes) kik Malherbe reformja óta mintegy feledésbe mentek; de az első kettő, ámbár stylusuk nem mindig a klasszicitás bélyegét hordja, megérdemlik, hogy valahára bővebben foglalkozzanak velők. Rigal, a Hardy biographusa, a renaissance színházát tárgyalja, míg a kiadó és Rébelliau a theologusokat és egyházi szónokokat, főleg Calvint és Salesi szt. Ferenczet. Ezen utóbbi műveinek kritikai kiadása most foly, de talán ötven lap sok volt méltatására oly kötetben, a hol Amadis Jamyn, Olivier de Magny, Jean Passerat műveit egy sorban sem méltányolják. Montaigne-t Bonnefon jellemezte, a ki egyszersmind Bernard Palissy biographiáját is elvállalta, de jobbat a Dupuy munkájánál nem nyújthatott; de Crozals a mémoires-, történet- és politikai írókat jellemezte (Montluc, Brantôme), míg a tudós Dejob a tudósokról és fordítókról értekezik, kik e korban még együtt működtek a nagy írókkal a nyelv ízlésének és harmoniájának megalkotásában (Amyot, Henri Estienne, Pasquier). Végre Brunot több mint 200 lapot a nyelv fejlődésének szentel; behatóan kimutatja, mint bontakozik ki a nyelv az olasz, spanyol befolyástól, mint iparkodnak a nyelvtant és helyesírást megállapítani és számos lajstromokban összeállítja az ókori nyelvekből vett kölcsönszókat.

Mint minden ily nemű vállalatban, az egyöntetűség itt is hiányzik. Minden író saját hajlama szerint jár el: Gautier, a ki négy vaskos kötetet írt az eposokról, szép általános nézeteket ad, míg Constans ép ellenkező módon jár el; analysál, de nem idéz; Clédat pedig idézetek által akarja a tárgyalta irodalmi műfajt az olvasó szeme elé varázsolni. De ha a vállalat mint mű nem is egyöntetű, mégis kitűnő monographiákat ad, s nem ajánlhatjuk eléggé e díszes köteteket — egynek-egynek ára 16 frank, melyeket minden könyvtárnak meg kellene szereznie, mert századunk irodalmi kutatásának synthesisét láthatjuk benne. A mű 1900-ig fog terjedni; a füzetek gyorsan követik egymást, s a negyedik kötet már is folyamatban van. Erről azonban máskor.

Említsük meg, hogy a középiskolai tantervek változása következtében most sok anthológiát adnak, melyekben a XVI. század íróit is felveszik (még azelőtt csak a XVII. századdal kezdték) s egyszersmind a XIX. század nagy íróiból is olvasatnak. Ez számos iskolai könyv megjelenésére is adott alkalmat, melyekben a tanulók irodalmuk teljes fejlődését átláthatják. Erre törekesznek az újabb, iskolai czélokra írt irodalomtörténetek is, mint a Lanson-é, melyet minap említettünk meg. A mint a történeti oktatásban a legújabb eseményeket is tárgyalják, úgy az irodalomban is. Vajjon miért állapodnak meg Magyarországon oly

makacsul 1867-nél? A külföldön élő ember azt hinné, hogy a magyar irodalmi élet a koronázással megszűnt.

Térjünk most át a specialis kutatásokra. A Faguet szerkesztette «Classiques populaires» című vállalatban, melynek czéljáról már beszélünk, Clédat, a középkori színházat mutatta be: *Le Théâtre au moyen-âge* cím alatt, mely vagy husz XII—XIV. századbeli darabnak analysisét tartalmazza bő idézetekkel. De minden dicséret daczára itt csak egy kezdődő irodalom első zsengeit látjuk. Ezekben a *Jeu d'Adam*, *Jeu de St. Nicolas*, *Miracles de la Vierge* című darabokban a legjobb szándékkal sem találhat a mai olvasó akár csak egy érdekes jelenetet. Clédának a XV. századból kellett volna szemelvényeket adnia; itt már a rengeteg hosszú mysteriumokban jobban mutathatta volna ki egy népies színház virágzását, melynek igaz hogy nem akadt Skakespeare-je, mert a renaissance megakadályozta a fejlődést.

Arras városa 1896 június havában egyik költőjének a XIII. századból való darabját, mely az első opéra-comique a francia irodalomban, hozta színre. Ez *Adam de la Halle* vagy *Adam le Bossu* «*Jeu de Robin et Marion*» című darabja, melyben a szerelmi történet falusi játékkal, tánczczal és énekkel vegyül. Blémont a darabot lefordította, Tiersot új átírásban adta a zenéjét. Az előadás nagy tetszésben részesült. A lille-i egyetem tanára, E. Langlois ez alkalommal *Le jeu de Robin et Marion par Adam le Bossu, trouvère artésien du XIIIe siècle* (155 l.) című csinos kötetben a darabot régi orthographiájával, egy fordítással, számos jegyzettel és a dalok nótáival adta ki. A munka első rendben a nagy közönségnek szól, de az ügyes philologus tanulmányai minden lapon meglátszanak.

Ugyancsak a középkori színház egyik kérdésével foglalkozik C. M. des Granges latin thesise: *De scenico soliloquio — gallice: Monologue dramatique — in nostro medii aevi theatro* (92 l.). Öt fejezetben a Picot és Petit de Julleville repertoriuma alapján tanulmányozza a darabok amaz élczes satirikus részét, melyek vagy az evangelium vagy a biblia egyes jeleneteinek torzításai; kutatja eredetüket — a Pater noster és a Credo—művészi értékeket, az úgynevezett «Dits» eredetét, és a monologok különböző alakjait, «*Le Franc Archier de Baignolet*» és «*Le Bien et le Mal des Dames*» jellemzésével. Végre azt kutatja, vajjon a monologok a XV. századi farce keletkezésére befolyással voltak-e.

A «Société des Anciens textes français» fényes, de drága gyűjteményében tette közzé Auguste Longnon az általa felfedezett Froissart-regényt, melyről utolsó jelentésünkben már emlékeztünk a Mary Darmestetter Froissart életrajza alkalmából. *Méliador, par Jean Froissart, roman comprenant les poésies lyriques de Wenceslas de Bohême, duc de Luxembourg et de Brabant, publié pour la première fois* (I. LXXIV—

296 l. II. 372 l.). Ezen 21,831 sorú verses regényt Froissart műveiben kétszer említi: *Chroniques* (tome XI. 85, a belgiumi Akadémia kiadásában) és a «Dit du Florin» című költeményében. Wenceslas cseh herceg kérelmére szerkesztette és e tudományosan képzett, az irodalmat szerető ifju összes lyrai költeményeit — tizenegy ballada, 16 virelais et 52 rondeaux — beszötte e munkába. A regény az Artus-mondakör egyik legutolsó terméke. Hermondine skót trónörökösné megigéri, hogy öt év múlva a legbátrabb lovagot fogja férjül venni. E lovagok közt van Méliador, tizenennyolczéves hős, Patris Cornouailles-i herceg fia. Az ő és vetélytársai kalandjai képezik a regény tárgyát. Froissart a művet nem végezte be; ép akkor állapodik meg, midőn Wenceslasról akar szólni. Ez a költő barátja volt és ugyanabban az évben (1337) született mint Froissart. Atyja, Jean de Luxembourg, cseh király volt, kinek udvarán idejének egyik legjobb költője, Guillaume de Machut, élt. Az atya 1346-ban a Crécy-i csatában esett el, a hol a francziákkal harczolt az angolok ellen. Wenceslas anyja bourboni Beatrix volt; a herceg 1383-ban halt meg.

Longnon e verses regény négy lapját a párisi nemzeti Levéltárakban találta, a hol akták bekötésére használták volt Froissart művét. De ezen redactio a Nemzeti könyvtárban őrzött: «Roman de Camel et d'Hermondine» (mely tulajdonkép Méliador regénye) szövegével nem egyezik meg teljesen, a miért Longnon azt hiszi, hogy a négy levél egy régibb redactióból való, mely 1365 táján készült, s hogy Froissart, a ki Chronikáit is eléggé átdolgozta, 15 év múlva egy új versiőt nyujtott. Ezt nyomatta le Longnon két kötetben, érdekes bevezetéssel, a melyben a bonyolult regény analysisét adja. A párisi kézirat, melyet eddig elhanyagoltak, Longnon szerint, valószínűleg Károly, orleans-i herceg könyvtárából való, a ki atyjától, Lajos hercegtől kapta, ki VI. Károly királylyal 1393-ban Abbeville-ben volt és Froissart-ral találkozott.

Ezzel már is a XVI. századra, a renaissance és a reformatio korszakára, térhetünk át. Első helyen egy fontos irodalomtörténeti leletről szólunk. Marguerite de Navarre, I. Ferencz tudós és szellemes nővére (1492—1549) utolsó költeményeit Abel Lefranc, a Collège de France titkára fedezte fel a Nemzeti könyvtár egy kéziratában, melyet századokon át forgattak, mely a tartalomjegyzékben meg is említette e kincset, de melynek kiadására senki sem gondolt, azon hiszemenben, hogy e költemények már megjelentek. *Les dernières poésies de Marguerite de Navarre, publiées pour la première fois avec une introduction et des notes* (LXXVII és 461 l.) a kiváló hölgy nemes szellemének új bizonyítéka. Benne a középkor, a renaissance, a reformatio csodálatos módon egyesül. Elsőül pengette meg az érzelem hurjait a lyrában, ő, ki mindig tudósokkal és írókkal társalgott, ki Marot, Despériers, Farel, Le Fèvre d'Étaples,

Roussel és Calvin védőangyala volt, s bár maga nem szakított a régi hittal, a reformatio üdvös hatását azonnal érezte és megvédte nagy szószólóit a parlamentek üldözései ellen. E kötet, melyet a «Société d'Histoire littéraire de la France» adott ki, a navarra-i királynő epistolait II. Henrikhez, Jeanne d'Albret-hez, két vigjátékot középkori modorban, «Les Prisons de la reine de Navarre» három könyvét és még több lyrai költeményt tartalmaz. A szöveget szigorú kritikával adta Lefranc s így e kötet a Heptameron híres írónőjének irodalmi alakját még jobban kidomborítja.

Margit királyné az olasz irodalmat nagyban kedvelte. Nagy befolyással is volt műveire. De nemcsak ő reá, hanem a Pleiade-ra is. Ezt kutatta Maxime Piéri francia thesisében: *Le pétrarquisme au XVIe siècle. — Pétrarque et Ronsard, ou de l'influence de Pétrarque sur la Pléiade française* (341 l.). A bevezetés, mely Petrarca befolyását Olasz-, Spanyol- és Angolországban tárgyalja, sem nem új, sem nem beható, de a mű három nagy fejezete: A petrarkismus Franciaországban, az eszmék, a költői nyelvezet és a metrika szempontjából, nemcsak fontos adalék a Ronsard és társai költői érdemeinek megbecsüléséhez, de Petrarca behatóbb tanulmányozásához is. Nagy szorgalommal gyűjtötte Pieri a francia-olasz kapcsolatot, a Petrarca művében nyilvánuló lovagias és platonikus szeretetnek francia földre átültetését, a nyelv reformját és az ezzel együtt járó képek, hasonlatok, szójátékok, antithesisek, rythmusok olasz eredetijét. A középkor jármától szabadulni akaró, a renaissance ihletétől áthatott férfiak a nagy görög és latin minták mellett okvetlenül Petrarcára voltak utalva, ő volt az első újabbkori lyrikus, ki egyszersmind az ókori szellem nagy tisztelője. De míg Petrarca gyakran keserű és komoly, valóban platonai módon szeret, hazája dicsőségét akarja előmozdítani, addig Ronsard és követői inkább tisztán művészek, s kevésbé hatnak mint emberek. A szerelmet praktikus oldalról ismerik, s Ronsard, a ki satiráiban oly heves, ha az ő személyéről van szó, nem látja, hogy körülötte öldösik és fosztogatják a protestánsokat. Nincs benne egy, d'Aubigné-re vagy a nagy hugenotta írókra emlékeztető lap sem. Sonneteket és madrigalokat faragnak ő és társai, s így nem csodálható, hogy ez a lyrai költészet nem honosulhatott meg; a költők egyénisége nem volt eléggé nagy, hogy saját érzelmök tolmácsolása hathatott volna, s így a XVII. században lyra nincs; csak a XIX. század elején ébred ismét életre, miután Rousseau az egyéniség és természet jogait az olvasó közönséggel megértette.

A Pleiade íróinak tudós kiadója Marty-Laveaux egy füzetben: *La langue de la Pléiade* (47 l.) címmel nagyon érdekesen szól a du Bellay «Deffence et illustration de la langue française» című pamphletjéről, mely az új iskola tárogatója, s valószínűleg nem egyedül du Bellay

műve, hanem Ronsard segítségével készült. Az egyedüli, ma is sokat olvasott mű előzményeiről, az általa keltett vitákról, (különösen a Quintil Horatian) a Ronsard által alkotott szavakról (*ombreux, pindariser* már Rabelais-nél fordul elő) behatóan értekeznek.

A tanári vizsgálatok szempontjából készült két kiadás Estienne és d'Aubigné műveiből. Az első *La Précellence du Langage françois d'Henri Estienne, réimprimée avec des notes, une grammaire et un glossaire* (XXXIII—435 l.), Edmond Huguet, a caen-i egyetem tanárának műve, melyhez Petit de Julleville érdekes bevezetést írt, melyben Estienne művének fontosságát tünteti fel. A görög Thesaurus halhatatlan írója, mint a nemzeti nyelv fejlesztője is nevezetes. Herodotus Apológiájában a görög fölényét a latin felett vitatja s miután az ő «*Traité de la Conformité du langage françois avec le grec*» című művében a két nyelv rokonságát bizonyítottának vélte a «*Précellence*» címűben hevesen kikelt az olasz-latinos irány ellenében. Tudjuk, hogy a hellenismus a nagy humanisták törekvései daczára, a XVII. században Róma nyelvének és irodalmának engedte át a tért és a műveltség és irodalom két századon át latin mederben folyt. Lessing és Herder törekvéseinek, a galliai szellem ellen vívott harcuknak nem volt más célja, mint az annyira dicsőített római-galliai irányt a hellenismussal helyettesíteni. Winckelmann felfedezte a görög genius alkotásainak titkát, a kritika is azon volt, hogy a latin írókat csak mint a görögök gyenge utánozóit tüntesse fel. Nem-sokára Homeros helyettesíti Vergiliust, Pindar Horatiust, Sophokles Senecát.

Agrippa d'Aubigné hét énekből álló költeményéből «*Les Tragiques*», melyben nyers, de erőteljes nyelvezetében a vallási villongások oly szomorú képét adja, az első: *Les Tragiques. Livre premier. Texte établi et publié avec une introduction, des variantes et des notes* cím alatt (130 l.) az Ecole normale öt tanítványa: Bourgin, Foulet, Garnier, Maitre és Vacher tették közzé. Behatóbb semináriumi dolgozattal van itt tulajdonképp dolgunk, a mely azonban a szakembereknek is jó szolgálatot tehet. A bevezetés IV. Henrik e bizalmas katonájának életét, — hitét nem cserélte fel mint ura, s a harcokban kapott sebek gyógyulása közben írta meg rettenetes satiráját, — műveinek (*Tragiques, Histoire universelle, Le baron de Faeneste*, azaz a ki csak a látszatra — *φαίνασθαι* — ad) irodalmi jelentőséget tárgyalja. A bibliographia a legkisebb német programmot is feljegyz. A szöveg helyreállítására sok gondot fordítottak a kiadók. Az 1616-iki kiadás után egy második (hely és év nélkül) jelent meg, melyet még maga d'Aubigné javított; a két kézirat közt az egyik a Bessinges-i kastélyban, a másik a British Museum-ban őriztetik. A kiadók újra összehasonlították őket s arra az eredményre jutottak, hogy a szöveg megállapításában a Bessinges-i kézirat és a

második kiadás mérvadó. A jegyzetek, melyekre d'Aubigné nyelvezete, történeti reminiscenciái nagyon is rászorulnak, nagyon részletesek és sok eddig érthetetlen helyet jól magyaráznak.

Fontos dolgozat a Joseph Vianey francia thesis: *Mathurin Régnier* (322 l.). A nagy satirikus (1573—1613) Desportes unokája volt, kétszer időzött Rómában és negyven éves korában halt meg mint chartres-i kanonok, nem épen kanonokhoz illő életmód után. Sem stanzái, sem odái, sem elégiái nem érdemelnék meg a halhatatlanságot, de Boileau előtt ő volt a francia satira legtehetségesebb képviselője. A IV. Henrik alatt élt társaságnak, mely durva, csiszolatlan természetét olaszspanyol mázzal akarta takarni, finom festője. A «Fâcheux», a «Repas ridicule», különösen «Macette», e 298 versből álló satira, melyből az egész francia jellemkomédia látszik származni, megállapították hírét. Szellemének hatását, Vianey szerint, nemcsak a burlesque képviselőjében, Scarron, találjuk meg, de a XIX. század nagy költőiben, mint Musset, Gautier és Hugo műveiben is. A Vianey thesis nemcsak a satira franciaországi történetéhez érdekes adalék, de főleg a Régnier művének legjobb æsthetikai és nyelvtani analysise.

A XVI. század egy kevésbé ismert tudósának szentelte A. Henri Becker francia thesisét: *Un humaniste au XVIe siècle. Loys le Roy (Ludovicus Regius) de Coutances, 1510—1577.* (409 l.) Le Roy Coutances, Paris és Toulouse iskoláit látogatta, sokat utazott Franciaországban, az udvarnál is élt, de mindig nyomorgott, míg 1572-ben a Collège de France-on Denis Lambin tanszékét nyerte el és a görög nyelv lectora lett. Mesterei e nyelvben Pierre Danès és Jacques Toussain voltak, a kikhez Amyot, Dorat a Pléiade egyik költője, és a nagy philologus Turnebus is jártak. A jogban Budé tanítványa volt. Le Roy főleg mint hellenista és fordító érdemel említést, ámbár latin alkalmi versei: «Vita Budaei», «De Pace», melyben a cateau-cambrésis-i békét énekli meg és a törökök kiűzetését Európából kéri, «Consolatio ad Catharinam» (Médecis) II. Henrik halálára írt elegia, is jól megállják helyöket s politikai tekintetben Sadolet verseit felülmulják. Mint hellenista és fordító nehéz művek átültetésére irányozta figyelmét. Phaedon fordítása ugyan még gyenge, de Symposion-ja, különösen magyarázat tekintetében, nevezetes. Lefordítja Demosthenes Philippikáit és Aristoteles Politikáját. Ezen utóbbihoz politikai dissertatiókat csatol és a modern állami rendszereket Aristoteles nyomán ítélve, azt találja, hogy a francia monarchia a stagirai bölcs elvei szerint kormányoztatik. Mint politikus író conservatív. Ezt mutatják: «Le Dessin et les Monarchiques», «Des Troubles et Differents» cz. röpiratai. Egy nagyobb állambölcsészeti munkát is hagyott «La Vicissitude», melyben az egyes államok átalakulását írja le; a római birodalom isteni küldetését egy századdal Bossuet előtt már ő is hang-

súlyozta. Különben a haladás eszméjének híve. E tekintetben Becker Bacoval és Pascallal hasonlítja össze, s a «Vicissitude» utolsó lapjaiban feltűnő hasonlatosságot talál Pascal «Traité sur le vide» előszavával. A thesis erre nyelvtani szempontból vizsgálja Le Roy munkáit. Kimutatja az elavult szokat, a népies kifejezéseket, az összetett szavak képzése módját. Műveiben kevés az italianismus, de a latinból és görögből sokat merített.

Paul Sta p f e r, a bordeaux-i egyetem tanára, miután a «Grands écrivains» sorozata számára megírta Montaigne életét, írójának családjáról, benső barátjairól írt kellemes csevegéseket: *La famille et les amis de Montaigne. Causeries autour du sujet* (360 l.) cím alatt, melyben egyetemi cursusát tette közzé. Kutatja az író dédatyja, anyja, neje és leánya életének viszonyait, hatásukat a nagy íróra. Etienne de la Boétie, a nagy államférfi és politikus, Mlle de Gournay, ki oly nagy áhítattal csüggött az írón párisi tartózkodásakor s a ki kéziratainak, általa javított essay-kiadásainak örököse lett, Pierre de Brach a gyenge költő, de jó barát, Pierre Charron: mindezek Montaigne körül csoportosulnak. Az utolsó fejezetben Raimond de Sebonde, moralista és theologus, befolyását Montaigne vallási nézeteire vázolja a szellemes író.

A «Classiques populaires» című sorozatban Lanusse mutatta be Montaigne-t (240 l.). Itt nem annyira az aesthetika szempontjából kell megvilágítani az író, mint inkább életét röviden elmondani, azután jól válogatott szemelvényekben művét bemutatni. E feladatot Lanusse jól végezte s különösen behatóan mutatta ki, mint vegyülnek a nagy sceptikus lelkében a stoicismus a scepticismussal, a pogány cultura elemei a keresztény civilisatióval.

Salesi szt. Ferencz műveinek nagy kritikai kiadása, melynek kezdetéről már megemlékeztünk, folyamatban van. A hetedik és nyolczadik kötet: *Oeuvres de St. François de Sales*, édition complète d'après les autographes et les éditions originales, publiée par les soins des religieuses de la Visitation du 1er monastère d'Annecy. T. VII et VIII. *Sermons* I. et II. a püspök összes prédicatióit és beszédeit adja, az eredeti feljegyzések nyomán, sokkal bővebben, mint az 1641. első kiadás, melyet Sillery rendezett sajtó alá. Míg amabban csak 27 prédikáció (egészben vagy tervezetben) és 33 beszéd állt, melyeket a kiadó ott, a hol a kéziratok csak a mondat elejét adják, önkényesen kiegészített, az új kiadásban a kéziratokat sok latin idézeteikkel híven lenyomatták, s csak a jegyzetekben fordították francziára a számos, magánhasználatra szerkesztett conceptust s a beszédek számát jóval bővítették.

A XVI. század nagy mémoire-írója, Brantôme műveinek kritikai kiadását a «Société de l'Histoire de France» Ludovic Lalannera bízta. Az Institut ezen érdemes könyvtárnoka tizenegy kötetben (1864—1882)

teljesítette feladatát, s most aggkorában e kiadás bevezetéseül megírta Brantôme életét oly módon, mint egy tudós teheti, ha tárgyával harmincz éven át foglalkozik. *Brantôme, sa vie et ses oeuvres* (384 l.), a mi az adatok megbízhatóságát, a tárgy minden oldalról való megvilágítását, a biographiai részletek sokaságát illeti, egyike a legjobb biographiáknak, de nem az mint irodalmi munka, sem mint kellemes olvasmány. Sokat fognak belőle meríteni a jövődöbéli művészi ízlésű æsthetikusok. Tizenhat fejezetben hősének eredetét, sok utazását, a vallási háborukban való részvétét vázolja. Brantôme (1534—1614), ámbár a francia renaissance fénykorában élt, a klasszikus irodalmat alig ismerte. Így Vergilius Aeneisének 4. énekéről szólva, azt mondja «La quatrième de ses Enéides», s miután Marguerite de Valois leveleit olvasta, nevetett Cicerón «avec les siennes familières», nem tudván, hogy ez az Epistolák egyik részének czíme. Beutazta Italiát, Skociát, Angliát; mindig a Guise-k udvarán élt, Mária Stuartot 1561-ben Skociába kísérte és keserves életének meghatározó rajzát adta. Maroccóba, Portugalba és Spanyolországba is eljutott. hadihajók készítésére is vállalkozott. Protestáns létére 1582-ben az udvar száműzte, s lováról lebukván végre nyugton kellett maradnia. Ekkor írta műveit; tehát ő is mint Montluc, d'Aubigné a harc embere, a ki csak akkor nyúl tollhoz, ha akarata ellenére a szobában kell maradnia. Lalanne műveinek bibliographiáját adja — az első kiadás csak 1665-ben jelent meg —, szerelmi dalait és prózai munkáit jellemzi. Azt találja, hogy sokat kölcsönzött Rabelais, Bocaccio, a navarrai királynő, Bouchet, Béroalde de Verville, Bonaventure des Periers, valamint Pogge műveiből.

Descartes születésének háromszázados ünnepén a «Revue de Méta-physique et de Morale» a francia klasszikus kor e nagy ébresztője műveinek egy fényes kritikai kiadását kezdte sajtó alá rendezni. A vállalat anyagi része biztosítva lévén, az első kötet nemsokára meg fog jelenni. Tiszteletül e folyóirat 1896. májusi teljes számát Descartes-nak szentelte. Ajánljuk e füzetet mindazoknak, kik a nagy bölcselő iránt érdeklődnek. Tartalmából a következőket idézzük: «Du rapport de la morale avec la science dans la philosophie cartésienne», par B o u t r o u x; «Le Traité des passions de Descartes et l'Ethique de Spinoza», par B r o c h a r d; «L'influence de la philosophie cartésienne sur la littérature française», par L a n s o n (e cikk Krantz ismeretes művének beható kritikáját adja); «Le christianisme de Descartes», par B l o n d e l; «Descartes jugé par Vico», par T o c c o; «Correspondence de Descartes», a melyben Ch. Adam, a művek egyik főkiadója, Descartes kéziratairól értekezik.

A «Grands Ecrivains français» cz. sorozatban de Broglie herczeg és akademikus, historiai dolgozatai közt *Malherbe* (190 l.) életét vázolta. Az utolsó években a francia Parnassus regulátorát oly behatóan

tárgyalták, hogy de Broglie a Brunot és Allais thesiseire, valamint a nagyobb kiadásokra támaszkodva, nagyon híven mutathatta be Malherbe életét, költői tanát, halálát és működésének befolyását, mely nemcsak Balzac és Voiture a classicismus e két előfutárának műveiben, hanem a XVII. század összes költőiben és akademikusaiban nyilvánul.

A francia Akadémia a bevezetésünkben említett százados ünnep alkalmával ülései jegyzőkönyveit három szép kötetben tette közzé: *Les Registres de l'Académie française 1672—1793* cím alatt. E száraz jegyzetek több irodalomtörténeti tényre vetnek világot; megmutatják, vajjon Corneille, Racine, La Fontaine, Bossuet gyakran vagy csak ritkán jártak-e el az akadémiai ülésekre; azt mutatják, hogy Cotin, kiről azt mondták, hogy a «Femmes savantes» előadása után a nyilvános élet-től visszavonult, ép úgy eljár az ülésekre mint ezelőtt, sőt 1679-ben az Akadémia chancelier-ja is volt. A tudós társaság viszonyát a királyi udvarhoz s az állam főbb tisztviselőihez, híres idegen férfiak látogatását, sőt a helyesírás változásait is megmutatják ezen adatok. E registrumokat a rémuralom alatt Morellet mentette meg s 1805-ben adta vissza az Akadémiának. Kiadásukat még Doucet, a Boissier elődje a titkári hivatalban indította meg: Lalanne, a könyvtárnok, kísérte jegyzeteivel. E kötetekhez még egy függelék fog járulni, mely az (1652—1672) elvesztett registrumok töredékeit, a hivatalos okmányokat és az annyira szükséges névmutatót fogja tartalmazni.

A Père Joseph eddig csak mint Richelieu politikai agense volt ismeretes. Fagniez hatalmas történeti monographiát szentelt az Eminence grise-nek nevezett barátának; de e szellemes politikus, író és költő is volt. DEDOUVRES abbé két thesise e szempontból állítja elénk. A latin dolgozat címe: *De Patris Josephi Turciados libris quinque* (158 l.). Mint Magyarorszában Zrínyi a költő, úgy itt József barát serkentette a kereszténységet költői és prózai művekben a török elleni háborúra, a pogányok Európából való kiűzésére. A Dedouvres által felfedezett, latin hexameterekben irt, eddig kiadatlan epos tíz év munkája, melyben új kereszties háborúra szólítja fel Európa fejedelmeit. A thesis ezen epos nyelvezetét és metrikáját behatóan tárgyalja; a latin költők közt Horatius, Lucretius, Catullus, Lucanus és Claudianus műveit tartotta szem előtt József atya, de főleg Vergiliust, kinek syntaxisát és metrikáját utánozta.

A francia thesis: *Le Père Joseph polémiste. Les premiers écrits 1623—1626* (637 l.) a pater arczképével. Ez Fagniez művének: «Le Père Joseph et Richelieu» mintegy bevezetéseül szolgálhat. Nagy szorgalommal kutatja a Père Joseph — neve François Le Clerc du Tremblay volt — polemikus iratait, melyek az akkori politikai viszonyokra új világot vetnek. Huszonegy hosszabb, rövidebb pamphlettel van itt dol-

gunk, de melyek inkább a történetet, mint az irodalomtörténetet érdeklik.

Corneille-ről nagyobb munka nem jelent meg, de jelezzük F é l i x H é m o n *Don Sanche d'Aragon de Corneille* kiadását (167 l.), melynek előszava egy érdekes leletről tesz jelentést. Ismeretes, hogy ezen corneille-i vígjáték első része egy «Palacio Confuso» című spanyol darab utánzata, a második rész pedig Juvenel regényének «Don Pélage ou l'Entrée des Maures en Espagne» színre alkalmazása. Eddig soká keresték a spanyol eredetét; Hémon végre feltalálta a párisi Bibliothèque de l'Arsenal-ban, de szerzője ma sem ismeretes. A spanyol tudósok nem hiszik, hogy Lope de Vega-tól való, mint eddig tartották. E vitát tárgyalja a bevezetés, mely, mint látható, nem közönséges iskolai kiadásra vall.

Molière műveinek kritikai kiadása az «Ecrivains français» nagy kiadásában elkészülvén, a tudós világ egy Molière-lexikont kért. Ch. L. Live t vállalkozott e feladatra s most tette közzé hosszú évek munkáját. *Lexique de la langue de Molière comparée à celle des écrivains de son temps, avec des commentaires de philologie historique et grammaticale* (három kötet), az Akadémiától megkoszorozott munka, mely nemcsak grammatikai, de történeti szempontból is érdekes, mert a XVII. század társadalmi életére, ruházatára, butorzatára is vet világot. A mű a Welter czégnél kapható.★)

A derék moliérista, G e o r g e s M o n v a l, a Théâtre français könyvtárnoka, *Chronologie Molièresque* (250 l.) cím alatt a fényes Jouaust-féle kiadás utolsó füzeteként a Molière életének minden egyes évre eső főbb történeti, irodalmi, sőt adomás eseményét jegyezte fel. Chronologiai vezetőfonal 1621-től 1673-ig, melyben a kor eseményei kapcsán Molière magán és nyilvános életét, néha napról napra követhetjük.

Említsük ezuttal, hogy ugyancsak M o n v a l *Les Collections de la Comédie Française* (XVI—168 l.) című fényes kiállítási művében ezen, irodalmi szempontból oly híres színház gyűjteményeit híven leírta, s azt óhajtja, hogy nemsokára külön kis muzeumban helyezték el úgy az archivumot, mint a számos ereklyét, rajzot, képet és egyéb tárgyakat, melyek a kis termekben már alig férnek meg.

Az «Ecrivains français» sorozatának bizonyára egyik legvonzóbb kötete a G. L a f e n e s t r e *La Fontaine*-je (207 l.), melynek első fele a

---

★) Ugyancsak Welter adta ki, de német nyelven, *Käthe Schürmacher* jeles monographiáját *Théophile de Viau* (1596—1626) költő és dramaturg életéről és műveiről. E tudós nő, kivel a Sorbonne tantermeiben volt szerencsénk találkozni, a feminizmus egyik kiváló alakja, ki úgy hazájában — Danzsigból való — valamint itt és Angolországban irodalmi működésével sok dicséretet aratott.

meseíró életét vázolja, második pedig: *L'œuvre, L'imagination, La sensibilité, La pensée, Le style, L'influence* című fejezetekkel a művek általános jellemzését adja, ügyesen csoportosítva a példákat, melyeket úgy a mesékből, mint a költői elbeszélésekből vesz. Lafenestre meg folytatja La Fontaine tanulmányait, s minthogy főleg a műkritikával foglalkozik, a meseíró korának művészeit vizsgálja s azok befolyását a modern irodalom legnagyobb fabulistájára.

Louis Delaporte, kinek klerikális szempontból írt tanulmányai nem igen esnek latba, *La philosophie de La Fontaine* cím alatt írt egy füzetet, mely ugyan nem a naiv költő bölcséleti elveit kutatja, — hisz ezeket hiába keresné, — de a philosophia alatt a «l'art de vivre en paix» hajlamát magyarázza a mesék alapján. Végre arra a fontos (!) eredményre jut, hogy a költő vajmi keveset törődött az Isten, lélek, a család és társaság iránti feladataival.

Pascal Pensées-it most rendesen a nagy Havet-féle kiadásban olvassák, de Havet előtt, már 1844-ben Cousin híres rapportja következtében Prosper Faugère adta ki a párisi Nemzeti Könyvtárban őrzött kéziratot. Ez a kiadás ma már a ritkaságok közé tartozik. Ezért a Leroux cég egy második, némileg javított kiadást tett közzé két kötetben: *Pensées, fragments et lettres de Blaise Pascal, publiés pour la première fois conformément aux manuscrits originaux en grande partie inédits* par M. Prosper Faugère — Seconde édition (két kötet, XCV—506 és 547 l.). E kiadás a tudósoknak szól. Említsük meg, hogy a Collectanea Friburgensia-kban (VI) G. Michaut *Les Pensées de Pascal disposées suivant l'ordre du cahier autographe* cím alatt egy a párisi kiadásoktól némileg eltérő recensiót nyújt, mely egyes javításokat ad, de egészében nem üti meg Havet kiadásának mértékét, mert a kéziratot oly rendben közli, a mint darabokra szaggatva ránk maradt, s így az értelmi összefüggés hiányzik. Minthogy Pascal művei a gymnasiumok programmjában is szerepelnek, több kiadó szemelvényeket bocsátott közre, melyek közt Brunswicg fiatal bölcsészéi érdemelnek különös említést (*Pascal*, 806 l., Hachette).

Bossuet még mindig foglalkoztatja a tudósokat. A Lebarcq kritikái kiadása gyorsan halad. Mindamellett, hogy a tudós abbék már számos thesist szenteltek neki, még mindig találnak anyagot vaskos értékekre.

Így Bellon francia dolgozata *Bossuet directeur de conscience* (312 l.) a híres püspök prédikációit az udvaron és a klostromban, valamint a lelki pásztorság szerepében mutatja be. A mű két részre oszlik. Az első (*Bossuet directeur de conscience à la Cour*) 1662-től fogva, mely évben először prédikált a király előtt, egész élte végéig kíséri, különösen de La Vallière kisasszony, a király kedvesének a klostromba vonulását és

Bossuet szerepét ez ügyben tárgyalja tüzetesen. A második rész (Bossuet directeur de conscience au Couvent) a metzi Sainte-Glossinde és az Abbesse de Jouarre ügyeit adja elő, és Bossuet lankadatlan buzgalmát a kolostori rend és az apácák méltóságának helyreállításában vázolja. E rész hatodik fejezetétől a munka végéig Bossuet és Fénelon tusáját a Quietismus ügyében, Mme Guyon szerepét, a szent szék beavatkozását és Fénelon elítéltetését találjuk, de ezen kérdéseket Crouslé «Bossuet et Fénelon» című kétkötetes művében oly behatóan tárgyalta, hogy ma már sok újat nem hozhatnak fel. Bellon is Bossuet mellett foglal állást, kinek lelkipásztori tiszte nemcsak a katolikus egyház tanaival megegyezőnek, hanem valódi gallican, francia szellemtől áthatottnak találja.

Egy másik abbé: Théodore Delmont két thesisé, melyet a clermont-i egyetemen vitatott, Bossuet az egyházatyákhoz való viszonyának szentelte. A latin dolgozat: *Quid conferant latina Bossueti opera ad cognoscendam illius vitam, indolem doctrinamque* (XX—126 l.) három részben adja elő, mit tanulhatunk Bossuet latin műveiből életére, jellemére és tanára vonatkozólag. Az első rész a következő műveket veszi szemügyre: Minor ordinaria, Theologiae ratio, Excerpta, melyeket a fiatal Bossuet 1642—52 írt; a Metzben készítette Excerpta Patrum című jegyzeteket. Mint condomi püspök (1669—81) az Opuscula de educatione Delphini és a Variæ epistolæ című gyűjteményt írta, élte utolsó éveiben a «Gallia orthodoxa» és a «Dissertationes præviæ» szerkesztésében vett részt. Jellemére vonatkozólag Delmont azt találja, hogy ezen iratok, valamint a «Commentarii Psalmorum et Cantici Canticorum» apostoli nyájasságát, jóindulatát és jámborságát mutatják.

A francia dolgozat ugyanoly irányú mint a P. de la Broise «Bossuet et la Bible» című thesise. Míg Broise csakis a Bibliára szorítkozik, Delmont *Bossuet et les Saints-Pères d'après des documents originaux et inédits* (XX—704 l.) című vaskos kötetében Bossuet patristikai tanulmányait kutatja behatóan, melyeket a nagy szónok hatvan éven át folytatott, s melyek jellemére, működésére oly nagy hatással voltak. Felhasználhatott néhány kiadatlan kéziratot is, melyeket a párisi st. Sulpice-i seminarium őriz. Bevezetésül Bossuet amaz iratának analysisét adja, melyet ez Bouillon cardinalishoz intézett a szent atyák tanulmányozása ügyében. A hét fejezet elseje, Bossuet-nek ez irányban folytatott tanulmányait a Navarra-i collége-től fogva haláláig tárgyalja s kimutatja, hogy élte végén Szt. Ágoston iratait kedvelte legjobban. Majd Bossuet-t mint az egyházatyák fordítóját és commentatorát ismerteti; kimutatja a különbséget, mely az ő bibliai fordításai közt, a hol a szövegtől nem térhetett el annyira, és az Atyák fordításai közt létezik. A harmadik fejezetben Tertullianus, szt. Cyprianus és szt. Ágoston, majd a görögök részéről Aranyaszájú szt. János, Nazianzi Gergely, Nagy Gergely, és végül

a clairvaux-i híres szt. Bernát befolyását Bossuet szónoklatára ismerteti. Erre az exegesis következik; a francia püspök az egyházatyák szellemében magyarázza az apocalypsiszt, a zsoltárokat, a Salamonnak tulajdonított könyveket. Bossuet mint az askesis szószólója szintén az egyházi atyák befolyása alatt áll, nem kevésbbé mint az ő történeti, bölcsészeti és politikai irataiban. Az utolsó fejezet a polemiákat adja elő; mindenütt a szent atyák befolyását ismeri fel Delmont, úgy a protestánsok, mint a jansenisták, casuisták, quietisták. sőt a biblia kritikusi és a philologusok ellen, azaz a reformatio szelleme ellen vívott harcaiban, melyek különben Bossuetnek nem válnak nagy dicsőségére, ámbar álláspontjából nem ítéltetett másképp, mint a hogy tette. Ő a traditio embere, a bibliaé úgy mint az Atyáké. Szelleme, szíve, jelleme ezektől van áthatva; az ő fegyvereikkel küzdött és néhány évre győzedelmeskedett is. — A thesis roppant olvasottságról tanuskodik s nemcsak theologiai, hanem irodalmi szempontból is fontos munka.

Ugyancsak Delmont, a ki a lyoni katolikus egyetem tanára, *Fénelon et Bossuet, d'après les derniers travaux de la critique* (214 l.) cz. iratában a két híres püspöknek a quietismus ügyében való vitáját ismer-teti az összes Crouslé könyvéig megjelent röpiratok és egyéb közlemények nyomán. Ámbar Bossuet gallicanismusát nem szereti, e vitában mégis neki ad igazat, de elismeri egyuttal a cambrai-i püspök tiszta lelkületét, mely, ha nem is volt ment az ellenmondásoktól, nem érdemelte meg a szenvedélyes támadásokat.

A. M. P. Ingold, a derék elzászi tudós, az Oratoire volt könyvtárnoka, *Bossuet et le Jansénisme* (157 l.) czím alatt ki akarja mutatni, hogy Bossuet, kit a jezsuiták azzal vádoltak, hogy Janseniust és sectáját pártfogolta, soha sem volt jansenista a szó szoros értelmében. A vitának ma inkább theologiai jelentősége van. Annyi tény, hogy Bossuet, a ki minden heresiának ellensége volt, addig, míg a jansenisták nem vetették magokat alá a szent székeknek, ellenök küzdött, de a mint IX. Kelemen a békét helyreállította, a Port-Royal jámbor és áhitatos követőit nemcsak nem támadta meg, hanem a nagy Arnauld, Maître de Sacy, Nicole Le Roy, Tillemont, Duguet és a felekezet legnagyobb írója, Pascal, iránt őszinte rokonszenvet érzett. 1669-ben a jövődő Bouillon biborosnak a «Lettres Provinciales» olvasását ajánlja, s az az anecdota, melyet Voltaire a «Siècle de Louis XIV»-ban említ, hogy Bossuet örömet elvállalta volna a halhatatlan mű szerzőségét, nem irodalmi ambitio, mely Bossuet-t soha sem gyötörte, hanem a moralistára és theologusra vonatkozik. A jezsuiták látták, hogy Bossuet, az ő régi tanítványuk, ellenségükké lett; ugatni, mint Saint-Simon mondja, nem mertek; de érezgették vele haragjukat. Bossuet ő miattok nem lett soha sem párisi érsek, sem biboros, pedig vajjon ki érdemelte volna ezt meg jobban ő nála?

H. M. Bourseaud abbé *Histoire et descriptions des manuscrits et des éditions originales des ouvrages de Bossuet*, avec l'indication des traductions qui en ont été faites et des écrits auxquels ils ont donné lieu à l'époque de leur publication (XI—232 l.) című munkája fontos bibliographiai adalék. A hosszú cím eléggé mutatja, mit kell e műben keresnünk: pontos adatokat, melyek Bossuetnél annál szükségesebbek, mert a jezsuiták az ő műveinek kiadót azzal szokták vádolni, hogy hamisítottak, corrigáltak és egyet-mást elrejtettek: szerintök Bossuet élete végén lemondott gallican nézeteiről és a jansenisták ellen írt. Bourseaud kimutatja e vád hamis voltát. Pontosan megmondja, hol keresendők Bossuet kéziratai és a roppant nagy anyagot világosan rendezte el. A mű méltán csatlakozik a Gosselin abbé Fénelon-bibliographiájához.

Bossuet egyik polemikus munkájának eddig kiadatlan szövegét Lévesque abbé, a párisi St.-Sulpice-i papnövelde igazgatója, tette közzé: *Bossuet. Introduction sur les États d'Oraison. Second Traité: Principes communs de l'Oraison chrétienne* (XL—412 l.) cím alatt. A mű a quietismus harcának egyik gyümölcse és közelebbről csak a theologusokat érdekli, de a kézirat híven feltünteti Bossuetnek stilisztja eljárását: mint iparkodik háromszor, sőt négyszer változtatva a mondatnak klasszikus, világos formáját és harmoniáját megadni. E szellemi munkát a felfedezett kézirat nagy mértékben feltünteti, s e miatt a Bossuet-kutatók nagy örömmel fogadták e kiadatlan mű megjelenését.

Látjuk e művekből, hogy a francia klerus mennyire tanulmányozza Bossuet-t; kultusa mint Sainte-Beuve mondja, a francia papság egyik «vallása» vagy dogmája. De laikusok is, mint Brunetière, kinek róla szóló sorbonne-i cursusa még nem látott ugyan napvilágot, Rébelliau, ki a «Histoire des Variations»-nak szentelt egy fontos, már jelzett thesist, folyton foglalkoznak vele, s ő a lyceumoknak is egyik sokat olvasott auctora. Ezek számára adta Rébelliau, az Institut második könyvtárnoka, volt rennes-i egyetemi tanár, *Bossuet, Oraisons funèbres, publiées avec une introduction, des notices, des notes et un index grammatical* (XLII—574 l.) című kötetét, mely egyike a legkitünőbb kiadásoknak. A halotti beszédek e remekei itt történeti szempontból vannak vizsgálva; a bevezetések néha hosszabbak, mint a beszédek, a philológiai jegyzetek is behatók, talán nagyon is behatók a középiskolai oktatás szempontjából; azonban egyetemi hallgatók és tanárok nagy haszonnal forgatják majd e kiadást.

A legremekebb oraison funèbre tudvalevőleg Condé herczegnek van szentelve. A királyi családdal rokon ház három sarjának, a nagy Condénak, fiának és unokájának szentelt HENRI CHÉROT jezsuita egy fényes, harmincz metszettel ékesített könyvet: *Trois éducations prin-*

cières au XVIIe siècle. Le grand Condé, son fils le duc d'Enghien, son petit-fils le duc de Bourbon 1630—1684, d'après les documents originaux (302 l.). A minap elhunyt duc d'Aumale, a Condéék chantilly-i kastélyának ura, az írónak rendelkezésére bocsátotta levéltárának iratait, azonkívül a Nemzeti Könyvtárból is merített. A XVII. század iskolai életére nézve érdekes adatokat találunk itt. A nagy Condét a Sainte-Marie de Bourges, vidéki jezsuita intézetben nevelték szigorú egyházi fegyelem alatt nevelkedett fel; a második a Fronde-mozgalmak alatt ifjúságát nem igen használta fel tanulmányokra; mindig meglátszott rajta, hogy műveltsége nem nagy; a harmadik Páris egyik híres collegiumában, a későbbi Louis-le-Grand-ban nevelkedett, ott a fényes latin culturát elsajátította s verseket is faragott. Chérot e különféle intézetek belső életét vázolja, a tanári karról, az iskolatársakról, magokról az épületekről ad megbízható adatokat. De a nagy Condét élte végéig kíséri s így műve a duc d'Aumale nagy elődjének szentelt hétkötetes biographiája mellett nagyon jó szolgálatot tehet.

F. T. Perrens, Flórencz történetírója, élte alkonyán egy nagyon érdekes irodalomtörténeti és társadalmi kérdéssel foglalkozott s azt nagyon behatóan tárgyalta. A XVII. században a később atheistáknak, esprit fort-nak nevezett írókat libertinnek nevezték. A rendesen vallásos érzelmekkel bíró írók mellett, s a kik a leghíresebbek, ezeket is említették, de egybefüggő tárgyalások eddig hiányzott: a *Les libertins en France au XVIIe siècle* (428 l.) című munka e hiányt pótolja. Először a «libertinage» eredetét magyarázza, azután a számos libertin életét és műveit tárgyalja korszakokra osztva: Richelieu előtt, Richelieu idejében, XIV. Lajos alatt; az udvarban és a társadalomban követi őket, azután az irodalmi téren. Itt eleintén csak aljasabb jellemű írókkal találkozunk, kik tányérnyalók és félbolondok, de nemsokára a nagy urak, nemes hölgyek, abbék és bölcsészek társaságába vezet az író. Perrens, ki roppant olvasottsága gyümölcseit tárja fel, talán nem helyez elég súlyt a vallási, philosophiai és theologiai viták következtében eredt antagonizmusra, mely a század vége felé nemcsak a nemesi köröket, kik végre is az egyház hű szolgálói voltak, ámbár gyakran nem törődtek sokat a dogmával, de a társadalom egyéb osztályait is felizgatta. A XVIII. század elején nyilvánuló atheismus nagymérvű elterjedését csak úgy magyarázhatjuk, ha a pápaság elleni küzdelmet, a jansenisták és gallicanusok által megindított szabad kutatást, mely Le Maître de Sacy bibliafordításával a XVII. században kezdődik, jobban szemügyre vesszük. Perrens műve érdekes olvasmány, tele Dallemant des Réauxból válogatott adomákkal, philosophiai alapja azonban nem elég biztos.

(Folyt. köv.)

KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolai használatra írta és olvasókönyvvvel ellátta *Erdélyi Károly*, k. r. tanár. Budapest, Hornyánszky Viktor. 1897. Kötve 2 frt 50 kr.

Irodalomtörténeti kézikönyvekben nincs nálunk hiány. Huszonegy éve, hogy Beöthy Zsolt megírta könyvét, a melylyel hosszú ideig csaknem kizárólag uralkodott iskoláinkban, ma pedig tudomásom van 6—7 approbált könyvről és nem merem mondani, hogy nincs több. Azonban, a mint az Értésítők futólagos áttekintéséből látom, ma is az ő könyve a legelterjedtebb, mellette pedig leginkább Góbi Imre és Horváth Cyrill könyve van még használatban középiskoláinkban. Vajjon a Beöthy uralmát is, amint némely tárgynál történt, csak az a kényszerűség alapította-e meg, hogy egyetlen modern tankönyv lévén, nem akadt vetélytársa? Nem hiszem. Az újabb munkák, szerzőik vallomása szerint is, leginkább az ő nyomán járnak, belőle merítenek. Ha tehát iskoláink mégis szükségét érezték újabb könyvnek, ennek oka a Beöthy könyvének tartalmi értékén kívül keresendő. Ez az ok bizonyára a munka nagy terjedelme, mely különösen egy évi tanításnál csaknem legyőzhetetlen nehézséget okoz. Minthogy azonban újabb kézikönyveink: Góbi, Szántó Kálmán, Horváth Cyrill munkái öntudatosan törekszenek a rövidsége, ez ma már nem lehet elég jogcím egy új tankönyv számára, a mint hogy természetesen nem is volt sohasem elegendő. A midőn tehát konstatáljuk, hogy terjedelem tekintetében (169 l.) Erdélyi könyve is megfelel, arra a kérdésre óhajtunk megfelelni, hogy mutat-e haladást, tehát valódi szükség érzete hozta-e létre.

Kezdjük mindjárt az Előszón. «Azt hiszem, nincs messze az idő, midőn középiskolai tanulóink külön vagy az irodalomtörténettel kapcsolatban magyar művelődés- és művészettörténelmet fognak tanulni» — olvassuk a IV. lapon. Elvileg igaza van a szerzőnek, abban t. i., hogy a művelődéstörténelmet el kell választani az irodalomtörténettől, de ha azt tartja, hogy erre külön tantárgyat kell alkotni, abban némileg téved. Ez a tárgy már megvan a történelemben. Úgy a gymn., mint a reáliskolai *Utasítások* határozottan kifejezik több helyen, hogy a történelemben okvetetlen beletartozik a művelődéstörténet. S hogy tankönyvíróink ezt követik is, legyen elég a Mangold oknyomozó-történetére hivatkoznom.

A művelődéstörténetet tehát megtalálta már helyét iskoláinkban; az irodalomtörténet számára a gymn. Utasítások nem is kívánják, csak a reálisk. Utasítások mondják, hogy «az irodalomtörténet minden korszaka előtt ismertesse meg a tanulókat a politikai és művelődési viszonyokkal.»

Ezt követve, részben legalább ugyanazt tanítjuk a politikai, mint

az irodalomtörténetben. Nem is hiszem, hogy elkerülhessük, mert tagadhatatlan, hogy némi művelődéstörténetet kell nyújtani az irodalom történetében is. Hogy miből álljon ez, nem merem mondani, hogy egész határozottan meg tudnám jelölni. Azt bizonyosnak tartom, hogy a művészetek (festészet, szobrászat, építészet) semmi esetre se tartoznak ide, szintűgy az iskolázás (tanügy) se, legfőlebb az iskolai drámák tárgyalásánál lehet róluk valamit szólani. Nehezebb megmondani, hogy a tudományok története mennyiben tartozik ide. Talán úgy lehetne meghatározni, hogy mellőzendők azok, a miknek nincs hatásuk az irodalomra, a mik ettől külön fejlődnek, tehát a természettudományok, kivéve persze az olyan természettudóst, mint pl. *Buffon*, a kit valóságos költőnek is tekintenek, irodalmi és politikai hatása is volt. Maradna tehát az, a mit a francia *lettres* szóval nevez, első sorban maga az irodalomtörténet-írás, az æsthetika, a történelem, a philosophia, a melynek nagy hatása lehet az irodalomra, és talán a nyelvészet.

Ismétlem, nem tartom ezt a meghatározást megdönthetetlennek, de azt tudom, hogy így tankönyveink terjedelmét észrevehetően lehetne csökkenteni és kellene is. Maga az a tény, hogy két tantárgy ugyanabban az osztályban ugyanazt az anyagot tartalmazza, esetleg arra vezethet, hogy egyik a másikban bizakodván, mindkettő elhanyagolja. Legalább elég csábító erre úgy a történelem, mint az irodalomtörténet meglehetősen szűken kimért óraszámra.

Hogy a művelődéstörténelemről mondottakat sokkal radikálisabban is lehet alkalmazni, legyen megengedve egy külföldi példával illusztrálni. Lanson kézikönyvében, a melyet ez idő szerint a legjobb francia irodalomtörténetnek tartanak, előszavában ezt írja: «J'ai été conduit ainsi à éliminer tout ce que souvent on a mêlé dans une Histoire de la Littérature française et qui pourtant n'y appartient pas réellement. Je n'ai pas voulu faire l'Histoire de la civilisation, ni l'Histoire des idées.*) És következetesen ez elvhez mellőzi mindazt, a mit a művelődés történetbe átutalhat: művészetek, tudomány, iskolák, vallás stb. Sőt még a nyelvemlékeket is, a mint arról alább még szólunk egy szót.

Ha elvéhez szigorúbban ragaszkodna szerzőnk, az ősvallás tárgyalását egész nyugodt lélekkel elhagyhatná. Két okból is. Mythosaink nincsenek, tehát ősvallásunk csak a történelemben tartozik és a nyelvtudományba vagy talán inkább csak fog tartozni, mert hiszen még nincs megállapítva, — és ez a másik ok — hogy mi benne a tudományosan igazolható. A nyelvrokonságot helyesen állapítja meg, de az eredet kérdésében határozottabban kell beszélni. Ha a tanulónak azt mondjuk, hogy

*) *Histoire de la Littérature française par Gustave Lanson* Paris, 1896. Hachette.

erről máskép vélekedett Budenz és Hunfalvy, máskép Vámbéry és aztán hozzáteszszük, hogy «az eredet kérdésére nézve az irodalmi harc még most is foly» — abból egyebet nem tanulhat, mint azt, hogy még nincs tisztázva, azért nem foglal állást a tankönyve. Ez pedig hiba, mert ma már Vámbéry is elfogadja az ugor eredetet. Ime három idézet újabb munkájából: ¹⁾ «A magyar nyelvnek alapépülete egész határozottan túlnyomóan ugor jellemet mutat fel. (88. l.) A mai magyar nyelv feltűnően inkább az ugorhoz, mint a törökhöz hajlik (89. l.). A magyarság nyelve vegyülék nyelv, a mely ugor eredetének szembeszökő és számos nyomát óvta meg (95. l.).

Irodalmunk korszakainak megállapításában Erdélyi eltér Beöthy-től; ennek 7 korszaka helyett 9-et vesz föl. Hogy a nemzeti költészet korát 1822-től, az *Aurora* megindulásától számítja, azt talán Bánóczi-nak egy bírálatából vette (Orsz. középisk. tanáregyl. Közlöny 1891/2 740. l.). Jó. Hanem, hogy ez egy korszakból (a nemzeti költészet kora) három korszakot csinál, az talán nem épen szükséges. Talán elég lenne 1822-től 1867-ig egy korszaknak venni, bár még az is kérdés, hogy a 67-iki politikai korszak új korszakot kezd-e az irodalomban is. Meges-hetik pl., hogy a jövő történetírója *Az ember tragédiájától* (1861.) szá-mít új korszakot. A pogánykorra nézve nem tudom, nem kifejezőbb volna-e a *Mondakor* elnevezés, de, ha megtartjuk is amazt, szükséges határozottan kifejezni, hogy e korszakból semmi írott emlék nem maradt ránk. A mondákról pedig nem kellene olyan túlságosan sovány ismer-tetést adni. Itt a Szántó tárgyalását jobbnak, érdekesebbnek tartom.

Áttérve a keresztény középkorra egy szót akarok még szólni az irodalomtörténet anyagáról. Kérdés, hogy beletartoznak-e ebbe a nyelv-emlékek? Hanem, hogy erre felelhessünk, azzal kellene tisztába jönni: mi a nyelvemlék? Erdélyi szerint valamely nemzet legrégibb irodalmi termékeit nevezzük így. De hát meddig tart az a legrégibb? Zolnai sze-rint²⁾ ez a fogalom nincs korszakhoz kötve, de nálunk legjobb a könyv-nyomtatást venni véghatárnak. Erdélyi szorosan követi Zolnait, bár nem egészen egyforma munkát végeznek: Zolnai nyelvészetit, Erdélyi irodalomtörténetit. De vajjon ez utóbbi szempontból egy rovat alá esik-e pl. a *Halotti Beszéd* vagy *Besztercei Szójegyzék* meg *Apáti Feddő Éneke*? Nem gondolnám. Én az irodalom szempontjából másféle definitióját adnám a nyelvemléknek, t. i. csak azt soroznám ide, *a minék pusztán csak régiségében van a becse, irodalmi értéke nincs*. Talán merészen hang-zik, de egészen meg vagyok győződve, hogy a *Halotti Beszéd* nem tar-tozik az irodalomtörténetbe. Fontosságáról senki nálam jobban nincs

¹⁾ *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest, 1895.

²⁾ *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, 1894.

meggyőződve, de nyelvi fontosságáról egyedül. Irodalmi értéke semmi, annyi mint ma egy hirdetésnek vagy nyugtának, a mi — ha valami esoda folytán semmi más nem maradna az utókorra — végtelen becses emlék lenne 600 év múlva, de irodalom akkor se lenne.

Nem tudom, ad-e valamivel több súlyt szavamnak, ha ismét egy külföldi példára hivatkozom annak bizonyosságául, hogy nem állok egyedül, megjegyezvén mellékesen, hogy az eszmét nem onnan vettem. A már idézett Lanson e szavakkal kezdi könyvét: *L'humble Séquence de sainte Eulalie*, décalque d'un chant d'église latin, n'offre, malgré l'emploi du vers assonancé, guère plus de valeur ni d'intention littéraires que les fameux *Serments de Strasbourg*, et n'intéresse aussi que l'histoire de la langue française».

Ez elvéhez híven a nyelvemlékeket mellőzi és a francia irodalmat a *Chanson de Roland*-dal kezdi, mely körülbelül 200 évvel ifjabb a legrégibb nyelvemlékeknél, jóllehet ezek éppen olyan fontosak, mint a mieink. Pedig könyve 1166 lapra terjed, mégis mellőzi. Mellőzheti, mert a francia nyelv történeti nyelvtana számos feldolgozásban közkezen forog és a lycée tantárgyai közé is föl van véve. Nálunk Szinnyi könyve: *A magyar nyelv rendszere* (Újabb kiadásban *A magyar nyelv*) ha általánosan elterjedne, idővel kinőhetné magát történelmi nyelvtanná és ekkor ez az anyag elmaradhatna irodalomtörténetünkben.

Ha az egész keresztény középkort *Nyelvemlékeink* cím alatt egy fejezetben tárgyaljuk, a tanulónak nem lehet áttekinthetése. Ha már nem akarja a szerző külön fejezetben tárgyalni, mint Horváth Cyrill, szedje legalább pontokba, mint Góbi. Tárnyilag csak az az egy megjegyzésem van, hogy a *Königsbergi Töredék* tudomásom szerint mindenki verses maradványnak tekinti.

Voltaképeni nemzeti irodalmunk a protestáns korról kezdődik. Könyvünknek itt is megvan az a hibája, hogy túlságosan vázlatos és anyagát túlságosan összeszorítja, minélfogva nem áttekinthető. Az egész protestáns kort 4 fejezetben tárgyalja, a miből az első általános jellemzés, az utolsó pedig néhány sorban a tudományos irodalommal foglalkozik. Marad két fejezet a voltaképeni irodalomra. A *vallásos irodalom* egy fejezete még hagyján, de már azt sehogyse tudom elfogadni, hogy *világi költészet* címe alatt egy fejezetbe vannak szorítva oly különböző szerzők, mint Tinódi, az *Argirus királyfi* szerzője, Ilosvai, Balassi Bálint, Pesti Gábor és Heltai. Nem az ellen szólok én most, hogy röviden bának el velük, a tanterv is rövidséget ajánl a régi irodalom tárgyalásában, de kifogásolom azt, hogy a mit nyújt, az rendkívül megnehezíti a tanulást. Tankönyvben a forma is a lényeghez tartozik.

Azon kívül tárgyalása némely részben jóformán csak nevek száraz gyűjteménye, az írókról nincs egy szó jellemzés, műveikből nincs egy

czím, az olvasókönyvben nincs egy árva sor mutatvány. Így van ez pl. a *vallási költészetnél*. Pedig e művek ma mind könnyen hozzáférhetőek a *Régi magyar költők tárában*; szerzőnk ismeri is ezt jól, szándékosan mellőzi tehát, de azt tartom, inkább mellőzzük az író nevét is, ha megismerésére abszolute semmit nem teszünk.

Említettük már, hogy a tudományos irodalommal néhány sorban végez. Ha ez abból az elvéből folyik, a mit előszavából idéztünk, a következetesség bizonyára megvan benne. Mink azonban ezt úgy fogjuk föl, hogy utaljuk át mindazt, a mi átutalható, a művelődéstörténetbe, de a mit ide veszünk föl, arról iparkodjunk is valamit mondani. Szerintem pl. Sylvester, ez a derék tudós, a kinek magyar nyelvtanát (1539.) csak egy évtizeddel előzte meg az első francia nyelvtan (1529.),*) — többet érdemelne egy sornál. Mondhatnánk néhány szót életrajzából (*Régi Magyar Költők Tára* II. 435.), meg pár szó jellemzést. Általában szerzőnknek ez a fejezete is jóformán csak nomenclatura.

Már itt találkozunk egy másik fogyatkozásával is: *nem fordít elély figyelmet a külföldi hatásra*. Pedig ma az irodalomtörténetnek ez egyik főfeladata. Így pl. tudjuk, hogy a reformatio korában teljesen benne voltunk az európai áramlatban. Tudja ezt Erdélyi is, de nem fejtí ki jól. Avagy mit szóljunk arról, hogy a protestantismus terjedését fejtegeti, de *egy árva szóval se mondja meg, hogy honnan jött hozzánk.*

Talán bizony magyar földön született? Nem csodálnám, ha könyvének olvasója, főképp. ha nem tanuló kezébe kerül, akár ezt az absurdumot is hinné. E tekintetben az egész fejezete hiányos, de az meg már épen megrovásra méltó, hogy *Szegedi Lőrincz Theophaniáját* mint eredeti művet tárgyalja, nem említvén, hogy fordítás. Pedig német eredetijét már régen kimutatta Heinrich Gusztáv.

Ma már tisztában vagyunk vele, bár még nem mindenki, hogy a nyelvünkben lévő idegen szavak nem szegénységünk, hanem épen gazdagságunk, mert műveltségünk jelei. Nem szégyen az idegen hatás az irodalomban se. A francia forradalom fiatal rajongói még hazájukat is classicus mintára akarták köztársasággá szervezni.

Még egy rövid megjegyzésünk van a tárgyalt fejezetre. A 16. lapon ezt olvassuk: «A protestáns főurak maguk után vonták jobbágyaik áttérését is, néhol módjával, néhol erőszakkal, a templomok és zárdák elvételeivel, bezárásával vagy átalakításával.» Ugyanez a szerző a 27. lapon ezt írja: «A protestantizmus hanyatlása különösen 1670 után válik szembe-

*) Toldy a *Corpus grammaticorum*ban (Pest, 1866.) összeállítja a különböző nemzetek első nyelvtanának időrendjét. A francziára vonatkozólag téved (Előszó V.). Az én forrásom: Brunot: *Précis de grammaire historique*. Paris, 1887.

tűnővé. Ekkor a nemzet ellenségei a magyarság kiaknázására és leigázására használják fel a visszahatást, mely nagyobbbrészt elveszti vallásos jellegét és politikai célzású hadjáratná lesz, mely e században több fölkelést idéz föl.» Egymás mellé állítom ezt a két nyilatkozatot, elolvasom nagyon sokszor és az eredmény mindig ugyanaz, t. i. feltétlen meghódolás a szerző ügyessége előtt. Milyen világosan megmondja az előbbi, hogy a protestánsok erőszakosak voltak és milyen finoman el tudja leplezni az utóbbi a katolikusok erőszakosságát. Igazán nem is tudom, hogy ez van-e benne. Azt látom, hogy a németek üldözték a magyarokat, de hogy a katolikusok üldözték a protestánsokat, az talán benne van, talán nincs benne, mert néhány sorral fölebb azt olvassuk, hogy «a jezsuitáknak köszönhető legnagyobbbrészt a katolikus újjászületés, az ő segítségével évtizedről évtizedre halad a 'katolikus diadal.'» Hogy melyik felekezet volt erőszakosabb, arról nem szólok egy szót se; tudományos folyóiratnak írok. Erdélyi könyvének szelleme egészben a tisztességes elfogulatlanság; hogy itt letért az igazság egyenes útjáról, egyszerűen constatálom további fejtegetés nélkül. Azt is csak constatálom, hogy Pázmány rajza se ment teljesen az elfogultságtól. Nagyra becsülöm Pázmányt, mint író; ha szép magyar írást akarok olvasni, szívesen nyúlok a Kalauzhoz, sőt még azt is sajnálom, hogy Kazinczy nem forgatta szorgalmasabban; de sajnos, Pázmány neve egyebet is jelent.

A *szombatosokról* szólva nem ártana néhány szóval megmondani, hogy miben állott a vallásuk és hogyan fejlődött az unitarismusból. Ezt a Kohn Sámuel könyvéből nem nehéz megírni. (Beöthy repertoriumából ez a munka kimaradt).

Zrinyi tárgyalása a könyv sikerült fejezetei közé tartozik, csak meg lehetne még pótolni *Idyll*-jei fölemlítésével már azért is, mert ezt a műfajt ő vezette be irodalmunkba. Gyöngyösinél pedig a mythologiai képek rendkívüli bőségét lehetne kiemelni. Hogy a *Kurucz-költészetnek* külön fejezetet szentel, azt csak dicsérni tudom és ez a fejezet nemcsak terjedelem, hanem tartalom tekintetében is sikerült. Meglátszik rajta, hogy szerzőjét nagyon vonzotta a tárgy; ez határozottan jobb nála, mint Góbinál. Azonban a következő fejezetben (*Tudományos irodalom*) megint száraz lesz a sok puszta név felsorolása által.

A *nemzeti elhanyaglás kora* tárgyalja mindazon írókat, a kik erre érdemesek. Mikes életrajza hosszabb lehetne, szintúgy a *Törökországi levelek* tárgyalása is. Hogy csak egyet említsek, a levelek forrásai közül elhagyja Mikes olvasmányainak fölemlítését, pedig éppen ez a rész jeles költőinknek (Kisfaludy Károly, Vörösmarty) tárgyat szolgáltatott. A fejezet végén helyesen emeli ki a kezdődő francia hatást, de ugyanezt megtehetné már Mikes leveleinél is. Különben az egész fejezetet csak úgy tekinthetjük, mint Négyesy értekezéseinek kivonatát (*Képes irod. tört.*).

Még kevésbé önálló a következő fejezet: *Az iskolai dráma*. Első szavától az utolsóig Takáts Sándor értekezésének a kivonata (*Képes irod. tört.*). A miben Takáts tévedt, természetesen azt is átveszi, azonkívül a maga szakállára megtoldja nem egy hibával. Téved Takáts abban, hogy egy *névtelen vígjátékot Pállya István* piaristának tulajdonít, holott az nem más, mint *Dugonics* piarista *Tárházija*. Furcsa ugy-e, hogy ezt nekem épen két piaristának (Takáts és Erdélyi) kell magyaráznom? De hibákat követ el *Erdélyi* a kivonatalásban is. Ime: azzal kezdi, hogy az iskolai drámát három tanító szerzet tagjai művelik — a protestánsokról nincs egy szó se, holott Takáts épen ezekkel kezdi. De talán már előbb említette? Lássuk. Ezen kívül még két helyen szól az iskolai drámáról. A 19. lapon ezt mondja: A protestánsok a drámai előadásokat s így az iskolai színműveket sem kedvelték. A 36. lapon ezt olvassuk: Az iskolai dráma nagyban virágzott a jezsuiták és a század végétől a piaristák iskoláiban. Már most kérдем, nem azt hiteti-e el a tanulókkal, hogy kizárólag a hatholikus iskolák művelték, holott megtaláljuk a protestánsoknál még az üldözés korában is. Így az eperjesi evang. collegium 1668. október 10. *Eleazar constans* címmel olyan darabot adott elő, a mely a protestánsok üldözését példázta.*)

Menjünk tovább. Takáts azt írja a jezsuitákról, hogy «a mult század közepén már mindig gyakoribb lesz iskoláikban a magyar nyelvű, hazafias érzéseket hirdető színi előadás». Erdélyinél ez már így hangzik: «Drámájuk eleinte jobbra latin, a század közepén túl inkább magyar, ritkábban német nyelvű». Lássuk csak. A budapesti egyetemi könyvtárban átnéztem az *Annuae collegii Cassoviensis societatis Jesu* cz. kéziratot, mely 1736—1770-ig terjed. Körülbelül 60 dráma címe van benne, de vannak évek, a hol csak az előadás van említve a dráma címe nélkül. Mindezek közt összesen 2 magyar előadásról van szó 1757 és 1759-ből. Tehát 20 év alatt (a század második felében) csak kettő, holott előadás legalább is 40 volt. Hát bizony erre nem mondhatni, hogy ekkor már inkább magyar volt. Takáts szerint egy közjáték címét nem tudjuk, de tartalma után bátran nevezhetnők *Asszonyok Csúfságának*. Erdélyi ezt úgy adja elő, hogy *Asszonyok Csúfságának* és az első magyar népszínműnek nevezték. Végre még egyet. Takáts a fentebb említett darabról azt mondja, hogy *Pállya István* legkiválóbb darabja a *Veszprémben előadott névtelen vígjáték* (Ravasz és Szerencsés?) És mit mond Erdélyi? «Három ránk maradt darabja közül a legelesebb a *Névtelen Vígjáték* című.» Ha valaki hihetetlennek találja, nem vehetem rossz néven és csak annyit mondhatok, hogy ez szó szerint így van a 45. lapon. Hogyan

*) *Molnár Aladár*: A közoktatás története.

képzeli szerzőnk, hogy valaki darabját Névtelen vígjáték címmel lássa el, az az ő titka.

Ezek csak kisebb botlások, de az egész fejezet annyira el van hibázva, hogy jobbnak látom megmutatni, hogyan dolgoznom én ki ezt a fejezetet tankönyv számára. Az olvasót arra kérem, ne tekintse ezt szélszélyes ötletnek; egyszersmindenkorra meg akarom mutatni, mit hibázatok én Erdélyi előadásában mindannyiszor, valahányszor tömeges tárgyalást végez, vagyis egy fejezetben több íróval foglalkozik. Ime, így írnám meg az iskolai drámát.

Az iskolai dráma, a mely még a reformatio előtt keletkezett, hozánk Németországból jutott el a protestantizmussal együtt. Nálunk azonban e korszakban virágzott leginkább, a mikor Németországban már egészen elhanyaglott. E művek szerzői leginkább tanárok voltak, tárgyát a történelemből, többnyire az ókorból vették, néha a bibliából. Dolgoztak fel hazai tárgyakat is (Zrinyi Szigetvárbán, Gyula, Erdély fejedelme, Dobó István stb.). A cél leginkább az erkölcsi hatás volt, az erényeket és bűnöket valósággal élt személyeken mutatták be, nem személyesítve, mint azelőtt a moralításban. Az előadás célja volt azonkívül a tanulókat a szavalásban és nyilvános szereplésben gyakorolni. Az iskolai előadásokban a legelőkelőbb ifjak is résztvettek, nem egyszer találkozunk a *Förgách, Berényi, Révay, Berchtold, Szapáry, Eszterházy, Tököly* nevekkel. Tudjuk, hogy II. Rákóczy Ferencz mint fejedelem is megnézett ilyen iskolai előadást. A színjáték ideje rendszeren az iskolai ünnep, jutalmak kiosztásával is egybe kötve, nyelve kezdetben latin, a század második felétől kezdve a piaristáknál már magyar, külső formája vers vagy próza. A protestánsok e korban már nem gyakorolták, annál inkább a pálosok, piaristák és jezsuiták; ez utóbbiak nagy fényvel állították ki darabjaikat. Minthogy a szereplők mind a tanulók közül kerültek ki, lehetőleg mellőzték a női személyeket. A szerelem csaknem teljesen ki volt zárva a cselekvényből, de a nő még mint anya is csak ritkán fordul elő; természetesen a női szerepeket is fiúk játszották.

Műfaj szerint leginkább a tragédiát művelték, de adtak elő vígjátékokat is, a melyekbe már népies elemet is vegyítettek. Az előadott művek fordítások, részben eredetiek. Nagy fontossága e műfajnak, hogy a színjátékot ápolta abban az időben, a mikor színészet nem volt Magyarországon; ebből, különösen a piaristák iskolai drámájából történt átmenet a valódi színészetre. Az első színészek gyakorló iskolája az iskola színpada volt és az első drámaszerzők között több piaristát találunk (Dugonics, Simai Kristóf, Endrődy János, Egerváry Ignác).

Az iskolai drámák közül csak kevés jelent meg nyomtatásban, de kéziratban sok maradt ránk. Szerzőik között csak kettő van, a kivel az

irodalomtörténet egyébként is foglalkozik: Faludi jezsuita és Dugonics piarista, a ki már a következő korszakba tartozik.

1794-ben a kormány eltiltotta az iskolai drámát, leginkább politikai czélzata miatt, de azért egyszerre nem szűnt meg. Egy késői termékben *Zöld Marcz*i és *Becskereki* zsványok játszsza a főszerepet.

Ime, ilyenformán írnám én meg ezt a fejezetet. Jól-e, rosszul-e, azt más mondja meg; az én czéломra mindenesetre jó. Ez a kidolgozás körülbelül olyan terjedelmű, mint az Erdélyi és benne vannak a következők, a mik nála hiányzanak: 1. a külföldi hatás, 2. honnan veszi a tárgyat, 3. a cél bővebb kifejtése, 4. kik játszottak benne, 5. a külforma, 6. nincs nő személy, 7. hiányzik a szerelem, 8. van tragédia és vígjáték, 9. ez volt a színészek iskolája, 10. kéziratban maradtak, 11. a tilalom nem szüntette meg rögtön.

Lássuk most, mi van Erdélyinél, a mi nálam nincs. Van 1. kilencz név pusztán vagy némely darab czímével. 2. A *Constantinus Porphyrogenitus* meséje, pusztán csak a meséje.

És ez az épen, a mit én hibáztatok. Mi célja van a tanuló agyát megtölteni nevekkal és címekkel, a mikhez semmi fogalom se fűződik, mi célja főképp itt, a hol még csak arra való serkentés se lehet, hogy a tanulók a megnevezett darabot elolvassák, mert hiszen az kéziratban hever valami könyvtárban vagy levéltárban? Ugyan vallja meg őszintén Erdélyi, lehet-e a tanulónak tiszta fogalma az iskolai drámáról az ő tárgyalása után? Vajjon ad-e róla fogalmat néhány soha nem hallott tulajdonnév? És kérdem, volna-e tanítói lelkiismerete megtanultatni a *Constantinus Porphyrogenitus* meséjét? Sőt azt kérdem, megtudná-e ő maga tanulni? Én ezennel kijelentem, hogy sohase bírnám úgy megtanulni, hogy másnap el tudjam mondani.

Én csak két nevet adok a tanulónak; az egyikhez csatlakozik egy ismert fordító és költő, a másikhoz egy ismert regény- és drámaíró fogalma, olyan mindkettő, a kitől a tanulók műveket is olvasnak. Ha tudnám, hogy soha semmit nem olvasnak Faluditól vagy Dugonicsától, ezeket se nevezném meg.

Kimutattam Erdélyi egyik nagy hibáját, ezentúl elég lesz erre utalni. A következő fejezettel megint nem lehetek megelégedve. Nem épen azért, hogy itt is sok a név, hanem azt a visszásságot követi el, hogy nem mondja meg, milyen nyelven írtak. Pedig a tanulónak talán csak kellene tudni, hogy ez a gazdag tudományos irodalom latin nyelvű volt; magyar irodalomtörténetben e nélkül természetesen ezt mind magyarnak gondolja. Az, hogy ott van a *Demonstratio* és *Specimen* szó, az még nem igazít el, hiszen ott van a *Metamorphosis Transsylvaniae* is, pedig ennek csak a czíme latin. Meg kellene biz azt mondani, hogy Bod, Cserey és Apor magyarul írtak, a többiek latinul. (Mellékesen mondva Kalmár

György volt a nyelvész, nem József.) A végén említi ugyan, hogy ez a latin nyelvű tudományos virágzás korszaka volt, de ez meg az említett három íróra nem áll. Azt is meg kellene mondani, hogy a *Magyar Athenas* írók életrajza, mint Czvittinger *Specimenje* is.

És még egyet. E fejezet bevezetése azt mondja, hogy új ösvényeket akár a költészetben, akár a tudományokban senki sem tör. No már legalább ez utóbbit nem lehet arról a korról állítani, a melyben Sajnovics megalapítja az ugor összehasonlító nyelvészetet. Ha valami, hát ez megérdemli az új ösvény nevet az addigi héber összehasonlítás után.

A *franciás iskolánál* ki lehetne emelni, hogy érdemeik jó részben magasztos eszmék hirdetésében állnak (Bessenyei). Főlemlíthető még, hogy a *Philosophust Pontyi* néven játszották, Báróczi nyelve pedig nem múlja felül a Kármánét, a mint ezt Kármánnál szerzőnk is mondja.

Kölcsey bírálata *Berzsenyiről* valamivel részletesebb tárgyalást érdemelne; nem érthető, miért gyakorolt olyan szörnyű hatást a költőre, ha nem mondjuk meg, hogy kritika addig nem lévén, az első, a kin gyakorolták, valóságos megalázást, csaknem becsületsértést talált benne. Hogy Berzsenyinél találjuk a magyar hangsúlyos verselés első tudatos kísérleteit, legalább is homályos állítás olyan mesteri verselők után, mint Balassi és Gyöngyösi.

Dugonics tárgyalása ellen több kifogásom van. Először is, igaz-e hogy a szegedi tájszólást használta műveiben? Legigazságosabb eljárásnak tartom, ha olyan részletet veszek föl, a melyet maga szerzőnk közöl olvasókönyvében. Ime néhány sor az *Etelkából*: «A budai nagy hegyeknek köszikláik is megrepedezni látszattatnának. Jól tudta ezen mesterséget, jó szívvél is hallgatták inkább a szomorúságra, mint vigaságra termett magyar emberek.» Így közli ezt Erdélyi, szegedi tájszólásban pedig ez így hangzik: «A budai nagy högyeknek köszikláik is mögrepedözni látszattatnának (megtartom ezt a latinismust). Jól tudta ezön mestörségöt, jó szívvél is hallgatták inkább szomorúságra, mint vigaságra termött magyar embörök.» Dugonics nyelve tehát nem *szögedi* beszéd; ennek főjellemvonása, az *özés* nincs meg benne, sem itt, sem másutt. Dugonics nagyon szerette a magyaros, népies beszédet, a közmondásokat stb., épen úgy, mint pl. Pázmány, de irodalmi nyelven írt. Ebből pedig az a tanuság, hogy jól vigyázzon minden állítására — Beöthy Zsolt. Az ő szavai szárnyas szavak, ma itt raknak fészket, holnap amott.

Dugonics sohase írta, hogy ő a tudákosságnak tanára az egyetemen. Ha már a szerző így vezeti be: *mint ő mondja* —, akkor citálja híven: a *Pesti Tanulmányoknak Királyi Mindenségében a Tudákosságnak Királyi Tanítója*. — A kor történetének egyik nagyon jellemző vonása az, hogy a legmagyarabb író kénytelen volt latin nyelven is írni, ezzel bizonyítani,

hogy jogot tarthat a tudományos ember nevére. Így írta meg *Argonauticum sive de vellere Aureo* cz. regényét, a melyet később *Gyapjas Vitézek* czím alatt magyarul is kiadott. Nem volna ezt érdemes fölemlíteni?

Tárházi-ről szintén hallgat, talán mert a *Képes Irod.* tört. se ismeri. Pedig az iskolai vígjátéknak ez egyetlen közkézen forgó maradványa, nem is szólva arról, hogy önmagáért is megérdemli az olvasást.

Azt is határozottan meg kell mondani, hogy a Dugonics drámáit már színpadon előadták, épen úgy, mint az ellenkezőjét Bessenyeinél. Elég jellemző drámairodalmunk e primitív korszakára az is, hogy az ő regényei és drámái külföldön általában egyformák, mindkettő egyaránt elbeszélő és párbeszédese alakból áll, a dráma elbeszélő részei történelmi magyarázatokat és színpadi utasításokat tartalmazván.

De Dugonics általános jellemzésével se lehetek megelégedve; nem hiszem, hogy tiszta képet nyerjen a tanuló e nagy érdemű íróról, a kinek működése a korabeli hazafiság egyik legfőbb ténye és ébresztője volt, a ki olyan rajongással szerette nemzetét, hogy műveiben a gazemberek mind idegenek, a magyarok mind jó emberek. Persze, hogy ma más a morálunk, de hát itt épen történelemről van szó.

Vége egy elvi kérdést akarok még itt fölvetni. Szükséges-e egy irodalmi műnek a tartalmát elmondani? Már a *Const. Porphy.*-nál mondtam, hogy én képtelen volnék megtanulni a tartalmát. Ugyanezt mondhatom itt *Etelkáról*. Szabad-e olyat kívánnunk tanítványainktól, a mire magunk se vagyunk képesek? *Határozott meggyőződésem, hogy semmiféle irodalmi munkának az egész tartalmát nem kell elmondanunk.* A kiváló alkotást olvasni kell egészen, a gyöngé nem érdemli meg, hogy más az én olvasásom után magolja a vázlatát. Igenis, jelezni kell a tartalmát, ha nem olvastatjuk, mert nem érdemli meg, de történelmi értéke van, hanem az a jelzés ilyen legyen: *Etelka* regénye Árpád korában játszik és tárgya idegenek cselszövése a magyarok ellen. Ennyit meg lehet tanulni, hatását pedig — annak magyarázatát, hogy miért szólunk róla, ha nem olvassuk — külön kell kifejteni.

A következő fejezet (Egyeztetők) eléggé sikerült, de már *A németes iskola* ellen az a kifogásom, hogy egy fejezetnek túlságos hosszú, Kazinczy egyedül is elég, Kölcséyt pedig mindenesetre külön kell tárgyalni. Mint-hogy a nyelvújítást külön fejezet tárgyalja, itt csak zavarólag hat a róla szóló pont. Végre Kazinczy értekezéseit épen a nyelvújítás miatt jelentékenyeknek kell tartani.

A *nyelvújítás* fejezete egyike a leggyöngébbeknek. Zavaros, semmit mondó bevezetés után áttér a nyelvújítás történetére, fölemlíti Zrínyit, de megfelelkezik Gyöngyösiről, a ki pedig itt fontosabb. Most egész teljességében, életrajzzal együtt tárgyalja Révai és Versegly működését, a mi egyáltalán nem tartozik ide; végre áttér a *Kazinczy* nyelvújítására.

Pontokba foglalja igen helyesen, de mindenütt nagyon kevés példát ad, Barczafalvinál plane megelégszik azzal, hogy «valóságos szószörnyetegeket alkotott», — hadd keressen rá példát a tanár. Hogy mi volt az eredménye, mit tartsunk az egész nyelvújításról, azzal megint nem törődik. Az egész fejezet tehát nagy szerkezeti hibán kívül olyan hiányos is, hogy alig ér valamit. Pedig épen a nyelvújítás irodalma olyan gazdag, az egész kérdés annyira tisztázva van már, hogy egyszerű kivonatolással egész jól meg lehetne írni. Szinnyei *A magyar nyelv*-ben (1897.) meg is mutatta, hogyan kell ezt a tárgyat iskolák számára feldolgozni. Kár, hogy szerzőnk már ezt nem használhatta; ha előbb jelenik meg, bizonyára ebből veszi át minden gondolkozás nélkül, mint a hogy most átvette az első kiadásból (1887). Gondolkozás nélkül, mert még csak azt se vette észre, hogy az 1. és 2. pont tartalma ugyanaz; de még rontott is rajta, mert a Szinnyei bőséges példáiból — a mire itt szükség van — ő csak egy-kettőt vesz át. És ez az önállóság hiánya bukkan föl lépten-nyomon.

Ne feledjük el, hogy a Kazinczy kora a francia forradalom korszaka; négy évszázadnak — a reformatiótól számítva — legnagyobb világtörténelmi eseménye e korszakba esik. Vajjon tud-e erről szerzőnk? Ő igen: 12 sort szentel neki és ebből 5 az irodalomra esik, ebben van elmondva mind az, a mi Góbinál — a kinek a könyve ép akkora terjedelmű, mint az Erdélyié — egy egész lap. Nem tudom, ismeri-e Ballagi Géza könyvét e tárgyról (*A polit. irod. Magyarországon 1825-ig*; a címét alább közli), ebbe talán mégis belenézhetett volna, ámbár enyhítő körülménynek elfogadom azt, hogy ez a század legfurcsább formában írt könyve, *lévén az egész 810 lapból álló könyv három fejezet*. (Concha Győző kis könyve: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* — áttekinthetőbben tárgyalja ezt az anyagot). Hogy ott sem emeli ki a francia forradalom hatását, a hol leginkább érezhető, Bacsányinál, azt már alig merem fölemlíteni.

A következő fejezetekre csak néhány megjegyzést teszek. Hibázthatnom kell megint a formátlan hosszú fejezeteket, azt, hogy Toldy Ferencz egy külön fejezetet kap a költők között, holott a tudományos irodalomban van helye, végre ha valamit idézünk Gyulaiból (Zalán futása), ne elégedjünk meg az idézőjellel, ne sajnáljuk megnevezni a forrást.

Térjünk át *A nemzeti költészet aranykorára*. Az általános jellemzés tartalmazza többi közt a hirlapirodalom és irodalmi társaságok rövid ismertetését; de ha ezek ide tartoznak, akkor nem kellene mellőzni a szónoklatot és színészetet sem. Csodálatos, szinte hihetetlen botlást találunk abban az állításban, hogy a kiegyezés közössé teszi a pénz- és hadügyet. Lehetséges, hogy egy tankönyvíró tanár nem tudja, hogy

közös a külügy, a hadügy és e kettő pénzügye? Aztán az olyan merész állításoknak se vagyok barátja, hogy a *Kisfaludy-társasághoz* fogható műintézettel egy nemzet se dicsekedhetik, mert eszembe jut, hogy nem régiben voltam az *Académie Française* közgyűlésén, a mely alkalommal ez az 1635-ben alapított intézet 70 irodalmi műnek 86.000 franc jutalmat, tehát több mint 40.000 forintot ítélte oda. Nem gondolom, hogy nagyon szégyelni való volna ez a példa az 1836 óta és évenként néhány ezer forinttal működő *Kisfaludy-társaság* mellett, a melynek érdemeit különben eszemben sincs kisebbiteni.

Eötvöst — a *Karthauzi* kivételével — elég jól jellemzi, látszik, hogy azzal a nagy szeretettel foglalkozott vele, a mit ez a legnagyobb magyar szív megérdemel. Tompáról is elég jól mondja el, a mit általában mondani szoktak róla, de gyerekesen hangzik, hogy a költő egy népdalban azt rajzolja, «mint szelidíti meg a szerelem a puszták nyers fiát». A *gólyához* pedig semmikép se allegoria, ha talán nem is szerzőnk az első, a ki annak nevezi; a költő itt képlet nélkül beszél, a gólya gólyát jelent, nem úgy, mint pl. *A madár fiaihoz*.

Petőfiről írni ma könnyű is, nehéz is; könnyű, mert sokat írtak róla, elég sok jót is; de nehéz újat mondani. Ez utóbbit nem is várjuk könyvünktől, csak azt nézzük, hogyan és mennyit vett fel a már megállapodott ítéletből. Életrajzában csak egyet szeretnék megtalálni: hogy hány iskolát végzett hát ez a csavargó színész és katona; tudjuk már, hogy 1841/2 Pápán a VII. osztályal végződött tanuló-pályája. Költészetének jellemzésében a következőknek érzem hiányát: 1. nincs kiemelve őszintesége, mint költészetének egyik főjellemvonása, 2. hogy milyen új motivumokat vitt a lyrába (fiúi szeretet, a szegénység stb. megéneklése), 3. nem tárgyalja történelmi balladáit (Kun László stb.), 4. még csak nevét sem említi az *Apostolnak*, holott Petőfi legterjedelmesebb költeménye legalább rövid tárgyalást megérdemel, 5. olvasmányai között föl kellene említeni a francia forradalom történetét, a melynek hatása nemcsak az *Apostolon*, hanem egyéb költeményein is érzik és valóságos bibliája volt.

A mi még hátra van, arra csak egyes megjegyzéseket teszek; ismertetésem úgyis hosszúra nyúlt már. Ha elvileg se helyeslem a tartalomelmondást, még kevésbbé helyeselhetem Arany *Toldijánál*, a melyet kivétel nélkül minden tanuló ismer. A *Fiamnak* című költemény valószínűleg csak tévedésből jutott Arany hazafias költeményei közé. Mindszenty Gedeon el is maradhatna; az, hogy Toldy is igazi költőként üdvözölte, szinte annak okadatolásaként hangzik, hogy mért talált itt helyet. Ha már itt van, mellette Székácsot is meg lehetne említeni.

A mit a szerző mint Kemény Zsigmond regényeinek jellemvonását emel ki, hogy a főszemély nem történeti alak, az áll általában a történeti

regényre; munkái közül kár kihagyni a *Ködképek* és *Szerelem és hírság* címűeket. Az *Ember tragédiáját* megérdemlett lelkesedéssel tárgyalja, de általános jellemzését, alapeszméjét adni meg sem kíséri. Az nagyon helyes, hogy fordításait felsorolja, de ezeknél nem kisebb fontosságú az, hogy Németországban elő is adták. Kossuthnál ki kell emelnem a lelkes tárgyalást, a mint általában szívesen elismerem a könyvben nyilatkozó lelkes és hazafias érzést. Az *Akadémia Nagy Szótárát*, ezt a sajnálatos megtévedését az emberi elmének, nem hagynám minden megjegyzés nélkül.

Vége a jelenkorra csak annyit, hogy kissé bőkezűen méri a halhatatlanságot (Murai Károly, Prém József, Somló stb. drámaírók, Bodnár Zsigmond «jeles irodalomtörténetíró», Bajza Lenke, Benedek Elek elbeszélők, ellenben hiányzik Bródy Sándor; többet tud Móra Istvánról, mint Mikszáthról, a kiről azt is megmondhatná, hogy fordították már németre és francziára) és ezzel térjünk át az Olvasókönyvre.

★

Az *Olvasókönyv* kétféle olvasmányokat tartalmaz: szemelvényeket az írókból és értekezéseket az írókról. Ez utóbbi nem új eszme, alkalmazva van már Horváth Cyrillnél, sőt ezelőtt már Tóth Sándor szerkesztett tisztán ilyenekből olvasókönyvet. Nem vagyok egészen tisztában az értekezések céljával és erre nézve az Előszó se igazít el. Vajjon csak házi olvasmányúl szolgáljanak-e vagy a tanár olvassa fel az iskolában vagy éppen leczkére is föladja? Ez utóbbi esetben, a mi kétségtől a leghasznosabb volna, az irodalomtörténet terjedelme megnövekszik vagy 100 lappal, mert ennyit tesznek ki az értekezések. Ez esetben aztán szerzőnk nem hivatkozhatik könyve rövidségére, mint most teszi az Előszóban. De bármire szolgáljanak is ezek az értekező olvasmányok, az az egy kétségtelen, hogy a szemelvények helyét foglalják el, a tanulót elzárják magától az irodalomtól, pedig folytonos a panasz, hogy tanulóink keveset olvasnak és ezt a panaszt a francziákkal összehasonlítva, magam is jogosnak tartom. Góbi könyve 10 lappal kisebb az Erdélyiénél, de vagy 90 lappal több szemelvényt nyújt. Igaz, hogy egyes írók Erdélyinél ugyancsak bőven vannak bemutatva, különösen Gyulai és Beöthy, de nem gondolom, hogy ez volna a cél.

Elvi szempontból tekintve már most a dolgot, azt tartom, hogy irodalmi olvasókönyvnek nem értekezéseket kellene tartalmazni. És e felfogás mellett szólnak az Utasítások is. Egyébként azt a benyomást teszi rám, hogy olyan szerző nyul ez eszközhöz, a ki könyvének történeti tárgyalását elégtelennek tartja.

Hogy már most a tanár számára nem volna-e hasznos segédkönyv olyan gyűjtemény, a mely értekezéseink javát tartalmazza, hát úgy gondolom, hogy jó szolgálatot tehetne különösen szegényebb könyvtárak

mellett. Hogy azonban Tóth Sándor ilyen tartalmú Olvasókönyve 1884 óta nem jutott el második kiadásig, nem igen bizonyít közszükség mellett.

Mondhatnám, hogy elvi ellenzés folytán fölmentve érzem magam az Olvasókönyv e részének bírálatától. De mert lehet más vélemény is, megteszem megjegyzéseimet. A 24 értekezés közül néhányat fölöslegesnek, másokat rosszul megválasztottnak tartok. Fölösleges mindjárt a bevezető két nyelvészeti értekezés; a VIII. osztály heti 3 órájából, évi 8 hónapjából ne nyelvészkedjünk túlságos sokat. Fölösleges a Rákóczi nótáról értekezni, Petőfiről pedig ma másképp és mást írnak; Erdélyi Jánosnak ez az értekezése ma tankönyvbe semmi esetre se való. Végre fölösleges is, hibás is az utolsó olvasmány.¹⁾ Nem feszegetem, hogy lehet-e egy nemzet irodalmát 2—3 lapon jellemezni, a mint Erdélyi hiszi, de azt látom, hogy a mit ő annak hisz, az csak látszólagos jellemzés, valóságban pedig metaphysikai ábránd. Olyan ködös, olyan erőltetett, mint ugyancsak Beöthytől a ballada és románcz különbségének fejtegetése a lakóhely szerint,²⁾ vagy a magyar népjellem magyarázása a síkságból,³⁾ a hol már valósággal a szójátékig jut: egyenes föld — egyenes gondolkodás. A többi értekezést jónak tartom.

A szemelvényekre csak néhány megjegyzést teszek; azt tartom, hogy az eddig mondottak elegendő alapot szolgáltatnak már ítéletem kimondására. A pogány korszak modern feldolgozásban van bemutatva, holott nem ártana egy részlet a krónikákból. A kurucz énekek közt a *Bezerédy nótája* és *Ocskay* szépek is, jellemzők is, föl lehetett volna venni. Kölcsey *Hymnusa*, Vörösmarty *Szózata* ne hiányozzék olvasókönyvből, legyen mindig kéznél; Petőfitől pedig teljesen fölösleges mutatványt adni.

A könyv stilusa ellen nincs kifogásom, nyelvében csak egy pár szeplő hat sértőleg, pl. *hasonfajta*, *hasoncímű*. Csodálom, hogy ezek a csúf szavak még mindig élnek, pedig a csonkitáson kívül értelmileg is hibásak. Ha azt mondom: Kisfaludy Bánk bánját összehasonlítani Katona *hasoncímű* tragédiájával — értelmileg is helytelen, mert Bánk bán és Bánk bán nem hasonló, hanem egyenlő. Az idézett mondatban egészen fölösleges is a szó, elég ennyi: összehasonlítani K. tr.-val vagy ha tesszik oda tenni: *ilyencímű* tr.-val. Az ilyen orthographiáért: *észthétikai* — szintén nem tudok lelkesedni. Kijavítom egy sajtóhibáját is: Hegedűs István munkája nem humoristákról, hanem humanistákról szól.

Nincs más hátra, mint összefoglalni ítéletünket. Elismerést érdemel a könyv szelleme, lelkesedése a nagy eszmék és szellemek iránt. Pártatlanságán is csak némi csekély folt esik, úgy hogy szerzőjének egyéni-

¹⁾ Beöthy, *A magyar irodalom kistükré* első és utolsó fejezete.

²⁾ Greguss Beöthy: *Magyar balladák*.

³⁾ *Képes magyar irod. tört.* I. k. 9. l.

sége, a mennyire könyvében megnyilatkozik, rokonszenves. Azonban, nem tekintve, hogy könyve nem önálló szellem és gondolkozás műve, — a mi tankönyvnel talán nem is épen főkövetelmény, — sokat vét a szerkesztés, a helyes elrendezés ellen; nem találja el mindig, mit kell egy tankönyvnek nyújtani, mit lehet és mit kell megtanultatni; nem veszi elég figyelembe a külföldi hatást. E hiányai mellett tárgyi hibák is akadnak, olvasókönyve pedig jó részben szintén csak elméleti anyagot nyújt. Általában — s ez nemcsak Erdélyinek szól — azt szeretném, ha nehezebb feladatnak tekintenék egy nemzet irodalmának történetét megírni.

SZIGETVÁRI IVÁN.

M. Tullii Ciceronis in L. Sergium Catilinam orationes quatuor. Magyarázta *Dr. Boros Gábor*. Budapest. 1898. Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann Alfréd). Ára 90 krajczár.

Cicero műveinek olvasása oly szerepet játszik gymnasiumainkban, hogy nem csoda, ha ez író műveinek kiadásai évről-évre szaporodnak. A fönnidézett ismeretes négy beszédből is több magyarázatos kiadással rendelkezünk s így könnyen kérdezhetné valaki, szükséges volt-e egy új magyarázatos kiadás. De egyrészt az Eggenberger-féle czég utódjának megbízhatósága, másrészt a szerzőnek a tankönyv-irodalomban szerzett érdemei eléggé biztosítanak arról, hogy jó könyvet várhatunk. S valóban ezen reményünkben nem is csalódunk; mert a szerző derék munkát végzett. A legjobb forrásokból merített szöveget megelőzi egy 29 lapra terjedő bevezetés, melynek első része (1—17) Cicero életére vonatkozik, a másik (18—29) Catilina összeesküvésére; mindkettő több szakaszra oszlik, így amabban 1. a római közviszonyok; 2. Cicero gyermek- és ifjúkora; 3. Első fellépése és utazásai; 4. Nyilvános pályájának kezdete; 5. A legmagasabb hivatalokban való szereplése; 6. Nagysága lejtőjén való viselkedése; 7. C. számkivetése és visszatérése; 8. Proconsulsága s Pompeiushoz való viszonya; 9. C. viszonya Caesarhoz s további szónoki és írói munkálkodása; 10 C. életének vége; 11. C. méltatása — érdekes és tiszta magyarságú előadásban részesülnek. A második részben a következő szakaszokat találjuk: 1. Catilina ifjúsága; Az első kísérlet; 2. A második kísérlet sem sikerül; 3. Catilina újabb bukása; 4. A helyzet Catilina rövid visszavonulása alatt; 5. Catilina újabb föllépése is bukással végződik; 6. Az összeesküvés kitörése; 7. Cicero leálczázza Catilinát; 8. Cicero immár kezében tartja az összeesküvés szálait; 9. Az összeesküvés vége. A Bevezetés tehát kimerítő képet nyújt Cicero személyéről és működéséről és kellő bevezetést képez a négy előhozott beszédhez. A szerző e Bevezetésben megmutatta, hogy mint classicus philologus kellő szakavatottsággal rendelkezik, s hogy mint a magyar irodalom embere tárgyát ügyes tollal s könnyen folyó kellemes nyelvvel

meg tudja szerkeszteni. A szöveg után (76—181. lap) a magyarázatok állanak. E magyarázatot terjedelmére nézve egyik-másik talán kissé bőnek mondhatná, a mennyiben, a lapszámot tekintve, az egész könyvnek, négy hetedét képezi. De e jegyzetek mindent tartalmaznak, a mire a legjobb, a közepszerű és a gyöngye képzettségű tanulónak szüksége van. A magyarázat java része a szólásmódok helyes fordítása; de a szükséges nyelvtani, stilistikai, retorikai, történeti, régiségtani s más tárgyi magyarázat is megvan, melynek segítségével a tanuló teljesen előkészülhet. Minden egyes beszéd magyarázata után külön találjuk a beszéd szerkezetét is, a mit csak helyeselni lehet. Vajjon éppen szükséges volt-e a nyelvi és tárgyi magyarázatot külön választani, ahhoz talán kérdés is férhetne. Hogy a latin szövegből hol egyes kifejezések, hol egyes helyek elmaradtak, melyek iskolába nem valók, részemről csak helyeselni tudom, bár emlékszem, hogy nyolcz évvel ezelőtt, mikor a Cicero-kiadásomban magam is ezt tettem, egyeseknek nem igen tetszett. De a mint Juvenalist, Martialist, Catullust, Petroniust s másokat már csak ezen okból sem használhatnók az ifjuságnál, vagy a mint kénytelenek vagyunk Ovidiusból meg Horatiusból is csak egyes részeket olvastatni velők, ép oly helyesnek találom ezen eljárást Cicerónál is.

Egyes helyekre nézve következő kifogásom van: A Bevezetésnek XV. lapján ez az Augustusra vonatkozó mondat: «s bár még csak 29 éves volt» javítani való. Mivel ugyanis 63-ban született, ennélfogva 43-ban csak 20 éves lehetett. Ugyanott lejjebb áll, hogy Cicero életét orgyilkos kéz oltotta ki. De Cicero nem orozva esett el. A XVII. lapon olvassuk: «S jegyezzük meg, hogy e levelek annak idején nem tettek kevesebb szolgálatot, mint a modern kor sajtója.» Megvallom, hogy e hasonlatot nem egészen értem.

A magyarázatokban 76. l. *alqd constrictum teneo*, valaminek féket vetek — jobb; 77. l. *oportebat*, nem egészen helyes ezt *oportuisset*-tel magyarázni; 78. l. nem tartom helyesnek a *lictor*-t «hajdúval» fordítani; 127. l. a *zeipódes* szó helytelen.

A latin szövegnek minden sajtóhibától mentnek kellene lennie; vagy meg kellene jegyezni (ezt még utólag is ajánlanám), legalább az értelemzavarókat, ilyenek: 43. l. (4.) *sum* (*cum* helyett); 52. l. (28.) *patria* (*patriae* h.); 63. l. (26.) *momentum* (*monumentum* h.); 66. l. (3.) *illo* (*ille* h.); 68. l. (8.) *ipsum* (*ipsam* h.). Ezekon kívül mint kevésbé zavaró sajtóhibákat megemlítem: 32. és 33. l. *Catalina* (a Bevezetésben is kétszer s a magyarázatokban többször); 33. l. *conscripti* (*conscripti* h.); 35. l. *privitam* (*privatam* h.); 39. l. *turoum* (*tuorum* h.); 46. l. *eiiciebam* (*eiiciebam* h.); 56. l. *ispsum*; 59. l. *fanem*; 64. l. *virtate*; 66. l. *exitantur*; 67. l. *opinone*; lejjebb: *nonem*; 74. l. *beneficie*; ugyanitt: *su* — *sceptum*. Még könnyebben igazolható egy-két sajtóhiba a magyarázatokban.

Nem tartom eléggé magyarosnak a «sullai» képzést, a «kedély» szót, s a «valamit érteni alatta» szólásmódot.

A könyv kiállítása ugyan elég szép, de az Eggenberger-könyvkiadásban, kivált az újabb időben, jóval szebb iskolai kiadásokat is láttunk, szebb papiroson és nagyobb nyomással, s ha Homeros, Tacitus s mások a jobb kiállításban részesülhettek, miért nem Cicero is?

A mit azonban fölhoztam, mind olyan, hogy vagy még kijavítható, vagy egyáltalában a könyv becsét nem kisebbíti, s így e könyvet Cicerónak Catilina ellen mondott beszédeire nézve mint igen használható eszközt melegen ajánlom.

Bártfa.

DÁVID ISTVÁN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Parmenides. Lehrgedicht. Griechisch und deutsch. Von *Hermann Diels*. Mit einem Anhang über griechische Thüren und Schlösser. Berlin. G. Reiner. 1897. 8° 163 l.

Úgy látszik, a Sokrates előtt élt bölcselkedők közül Herakleitosnak és Parmenidesnek van a legjobb sorsa. Bármily igaztalan lehet e sors, különösen az eleaira nézve, mégis csak úgy van, hogy a legtöbb és leggondosabb kiadásban e kettőnek van része. Bywater Herakleitos után most *Diels* Parmenidese következik.

A doxographusok jeles kiadója nem tartja föladatának e könyvében, hogy Parmenides bölcséletének jelentőségét kutassa. Bevezetése inkább irodalomtörténeti szempontból érdekes.

«Ha ma, harmincz esztendő után újra megjelent a parmenidesi költeménynek szövege, akkor mindenki szemében, a ki filozofiai kritikánk fejlődését éber szemmel kísérte, már előre is világos, hogy ez új kiadásnak egészen más célokat kell maga elé tűznie, mint a H. Steintől mesterének, Ritschlnek a Symbola philologorumban ajánlott ünnepi szerzemény tette. Az akkori nemzedék még azt remélte, hogy szövegeit, melyekkel virtuóz éleselmével tudott elbánni. visszaállíthatja az eredeti formába, a mint mestereik kezéből kikerültek és ama követelmények, melyeket a klasszikus művek eszményi és tökéletes voltához fűztek, oly nagyok voltak s egyben a divatos nézeteknek oly igen megfelelők, hogy megérthetjük, miképen ama lélekben nagy nemzedék semmi merészségtől vissza nem riadt, csak «methodikailag» meg kellett okolva lennie. Így Parmenides költeményének is el kellett viselnie, hogy javítások, helyváltoztatások, számos hiány föltételezése s a hol minden eszköz csütörtököt mondott, athetisisek útján az esztétikai tökély magaslatára

emeljük, melyen alul akkoriban, 1867-ben görög költő, egy Aischylos és Pindaros kortársa, semmikép se állhatott.»

Dielsnek e szöveg kiadásával nagyon puritán céljai vannak: a hagyományt akarja átadni, a hogy hitelesen átvette ő maga, aztán lefordítani egyszerűen, úgy a hogy érti, és végre megmagyarázni bővebben vagy kevesebb szóval, a hol a gyakorta homályos és nehezen érthető szöveg nem magyarázza önmagát. Egyébiránt pedig e munkája csak előfutárja a Sokrates előtti bölcselek kiadásának, melyen Diels jelenleg dolgozik.

*

Steinnak az igazság mértékét messze meghaladó dicsérete nem áll egyedül a német irodalomban. Bergk is «himnuszt zeng Parmenides magasztalására». Pedig csodálatos módon az ó-kornak nem egy tekintélyes írója már kiutalta Parmenidesnek azt a helyet, mely joggal megilleti. Így Plutarchos és az alexandriai Philo is. De a legtöbb írónak az a sorsa, hogy megalkotnak felőle bizonyos véleményyt és ez a kritika aztán nemzedékről száll nemzedékre, megállapodik, sőt megszontosodik valósággal és nincs hatalom, mely változtathatna rajt, különösen azért, mert többé nem a szerzőt, hanem a szerzőről való kritikát olvassák. Csakugyan könnyebb is volt minden időben Cicero irataihoz hozzájutni, mint az eleai költőéhez, kinek munkája évszázadok folyamán megcsontult, terjedelemben folyton vesztett, míg végre aztán töredékekké omlott össze.

Parmenides legrégibb szövege, melyhez a különböző idézetek útján hozzá lehet jutni, a 4. századból való (Kr. e.). A Platonban talált idézetek mind attikai tájszólásba vannak átírva — így Parmenides versei is. Diels nem tartja megengedhetőnek, hogy visszaállítsa az eleai sorait az ion epikai dialektusba, hanem meghagyja úgy, a mint a forrásokban találta.

A mi már magát a szöveget illeti, terjedelmében az elébb említett Stein-félétől csak tíz új sor beiktatásában különbözik. Nagyon eltér azonban tőle a sorok elhelyezését illetőleg. Végleges ítéletet alkotni ez új sorrendről igen bajos, nemcsak azért, mert helylyel-közzel nincs minden erőltetés nélkül, hanem főként mert Dielsnek nem sikerül épen a leg-homályosabb pontokra fényt vetni ez új elhelyezéssel. Bizonyosan várható, hogy a Willamovitz-féle új kiadás ismét nagy változásokat hoz — ha ugyan nem teljes fölforgatást — az eleai hagyományos sorrendébe.

A magyarázatok — nem tekintve a fentebb említett rendkívül homályos sorokat (különösen a 32.-et, melyhez számtalan variáns lectio van) — sokat megértetnek, a mivel eddig nem voltak tisztában még oly férfiak se, mint Zeller. Különösen említendő e helyütt a II. 2. sor (*οὐ γὰρ ἀποτμήξει τὸ ἐὼν τοῦ ἐόντος ἔχουσαι*), melynek nehéz verselése és föltűnő hiatusa sok gondot okozott Steinnak, Bergknek. Diels számbavehető analógiák alapján így olvassa: *οὐ γὰρ ἀποτμήξει τοῦὸν τοῦόντος κτλ.*

Végül Parmenides részletes és épen nem költői leírása az érckapuról (11 és kk.) alkalmat szolgáltat Dielsnek arra, hogy összeszedje a régi görögök kapuiról és ajtóiról szóló adatokat és bemutassa nem kevesebb, mint 49 igen érdekes és szemléltető ábrában. Csak azt hisszük, hogy ez a művelődéstörténeti essay rossz helyre tévedt. Az Igazság birodalmának kapuja nem elég ok és indíték arra, hogy mindenféle kapu- és ajtómodellokat mutasson be a tudós szerző.

A tanulmányos könyvet index rerum és nominum zárja be.

Dr. SEBESTYÉN KÁROLY.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

9. Halmy Gyula: Szemere Bertalan élete és munkái. (Szent-gottthárdi magy. kir. áll. gymn. 3—11. l.) — Nem emlékszünk program-értekezésre, melyet szerzője nagyobb hanyagsággal írt volna meg, mint Halmy az előttünk fekvőt. A dolgozat botrányosan fölületes, telve nagy mondásokkal, üres phrasisokkal. Az értekezés — jó lélekkel mondjuk — nem emelkedik fölül egy negyedik-ötödik osztálybeli gymnasiumi tanuló-
nak gondolkodási s előadási niveauján s egy hetedrangú vidéki ujság nem merne hasonlóan megírott életrajzot vagy nekrológot kinyomatni, — talán még az sem, melyet értekezésünk szerzője szerkeszt Szent-Gottthárdon.

Szemere Bertalannak, a szabadságharcz államférfiának s írójának életét s munkáit ismerteti tizedfél ritka nyomtatással betöltött lapon, mely lapokon minden mondat külön kikezdés a szövegben, s mely lapokon úgyszólván minden második mondat nagyhangu, semmitmondó phrasis.

A dolgozat első része Szemere Bertalan életrajzát adja leírhatatlan kapkodással, zavarral, összevisszasággal, itt-ott semmitmondó, lézagos általánosságokkal vagy mulatságos kicsinységekkel gyerekes ítéletekkel és mondásokkal, pl: «Magasztos tény az, midőn oly írókat vagy költőket ráznak föl a lethargikus álomból, kik évek óta nyugosznak elfeledve, eltemetve.» (3. l.). — «*Mindjárt* bölcsőjében két muzsa csókolta homlokán.» (3. l.). — Szemere származásáról szólván, mondja: «Még Huba vezér korából veszi eredetét.» (3. l.). — «Atyja önzetlen, tisztaszívű ember volt, ki mindig a népszerűséget háhászta, tudván jól, hogy csak a nép vállán emelkedhetik föl az ember.» (3. l.). «Még gyermek korában megszokta a nélkülözést, bár kiassé kicsapongó volt, de azután egészen magához tért, annyira, hogy bort s egyéb szeszes italt sohasem ivott, nem dohányzott s a kávé nem szerette. Ebédje 30—40 krnál többre nem került.» (4.—5. l.). A dolgozat első része különben életrajzi adatok lajstromszerű felsorolásánál nem egyéb. Ha azonban már csak épen száraz adatok halmazát akarja adni, akkor legalább lehető teljességre és hitelre, s az adatok közlésében kellő elrendezés s átmenetek útján értelmességre, áttekinthetőségre kellene töre-

kednie. Szerző azonban ezt is figyelmen kívül hagyja. Kellő közepén a nagy össze-visszaságnak, melylyel az 1848-49-iki államférfiről s az íróról beszél, egyszerre átmenet nélkül a következőket mondja: »Midőn az író minden oldalról kiváló kitüntetésben részesül, birja a nemzet szeretetét, — Bécsben tartózkodása alkalmával szerelemre lobban. *S a szép Friderika nevét felváltja* egy bécsi ágens leánya: Gyurkovits Leopoldina.» (5.—6. l.). S miután Friderikával, kiről többet nem tudunk meg ilyen röviden végzett, folytatja: »Ehhez azonban nem csupán a plátói szerelem köti, úgy mint Friderikához, hanem ezt nőül is veszi. Egybekelésük körülbelül 1846-ban történt.» (6. l.) Ilyeneket olvasva, csakugyan gondolkodóba esünk, mit tartsunk szerző logikájáról, ítélőképességéről, irodalomtörténetirői komolyságáról.

Nem hagyhatjuk azonban komoly rosszalás nélkül azon indiscretiót, melylyel Szemere Bertalan gyermekeiről emlékezik meg, kik mint ő maga is mondja, még mind élő személyek: »Három gyermeke volt: Mária, Gizella és Attila. Mária nagyvilági nő lett; Páris, London, sőt még a távol kelet is tanuja volt kalandos életének; nagyon sokban hasonlított Jenő nagybátyjához. Gizella évekkel ezelőtt ment férjhez egy Kürthy nevű hont- vagy nógrádmegyei földbirtokoshoz. Attila a fővárosban journalista, a ki nemrég gazdagon házasodott.» Mindez adatokra nincsen szükség, mert hiszen Szemere Bertalanról szól rövid értekezése s nem gyermekeinek jelen sorsáról. Ez talán mégsem feladata egy irodalomtörténeti programértekezésnek.

Nem vehető komolyabban a dolgozat második része sem, melyben Szemere irodalmi munkásságával foglalkozik. E fejtegetéseknek már kezdete érdekes: »Rövid vonásokban íme Szemere élete. Ezután térjünk át arra, a mi földfeletti, örök, t. i. szellemére; méltányoljuk, ismertessük azt, mely munkáiban tükröződik híven. Mielőtt rövid méltatásához hozzáfognánk, előre is kijelentjük, hogy napló-alakban írt memoárokkal van dolgunk, melyek sok tekintetben hasonlítanak Mikes Kelemen *»Naplóm«* és *»Törökországi levelei«*-hez, különösen alak tekintetében». Mégis csak szegényletes dolog, hogy irodalomtörténeti tárgyról író tanár ember még czim szerint se ismerje Mikes Kelemen műveit s olyan művet fogjon Mikesre, a minőt az sohasem írt!

Miután folytatólag felsorolta lajstromszerűen 1.—5. leltári számok alatt Szemere műveit az összes kiadásnak sorrendjében, egyenkint sorba veszi őket s mindegyikről kockáztat egy-két, legtöbbször naiv megjegyzést. Az első szám alatt jelzett műről (*Utazás külföldön*) leghosszabban, 2 nyomtatott lapon beszél, a többiről már csak 5—6 sorban. Hogyha már ilyen röviden akar egész könyveket, műveket jellemezni — a mi magában véve is áldatlan, a dolgozat nagyképi címéhez képest épen komikus dolog, — akkor itt már csakugyan mindvégig általánosságban kellene maradnia. S épen dolgozatának ezen részében itt-ott, de csak szeszélyesen, váratlanul, kicsinységekbe keveredik, pl. »Utazás a külföldön» című művében leírja Cseh-, Szász-, Poroszországok fekvését, továbbá Hessen-Kasselt, Frankfurtot és Franciaországot egész körülményesen». Szemerének ezen művéről össze-visza adott megjegyzései közt egyszerre váratlanul így szól: »Meglátogatja Moreau emlékéit. És itt ezen mondatra fakadt: Moreaut árulónak tartja a francia, mert hona ellen harczolt; a fejedelmek nem, mert honát szabadítani óhajta, minek tartsuk mi, kik látjuk, mi mellett halt meg? Ót a szabadság reménye boldogítja!» (8. l.) —

Kit érdekel ez a jelentéktelen epizód? Mire jó az ilyen részlet? Hol itt az arány, az összefüggés a dolgozat egyéb részeivel? S ilyen több is van. Lejebb így szól: «Bejárja Helvetiát s többek között Irlandot egy nagy temetőnek nevezi. Szép költői szavakkal írja le Bern vidékét.» Másutt: «Naplóm cz. munkájában Török- és Görögországok (sic!) fekvésével és nevezetességeivel foglalkozik. Itt épen a szabadságharc lezajlása után emigrált 1849-ben.» (9. l.) Mintha itt-ott maga sem volna tisztában szavai értelmével; olyan mondásai vannak, hogy az ember kénytelen őket az éretlenség színének nevével nevezni! Pl.: «Mikor poemál, akkor is filozofál.» (9. l.) — «A levelek is igen tanulságosak s *pedáns, vonzó stílussal vannak írva.*» (10. l.) — «Az anyai szeretet igaz hevével, fájdalomosan emlékezik meg édes anyjáról és többek között a szép Friderikáról is.» (10. l.) — «Szeret virágos nyelven írni, de a szóvirágokban feltalálható az illat, a mit egy szóval tartalomnak nevezünk, hűen nyilvánul a nemes érzés.» (10. l.) — «Az írói karaktert nagyon ügyesen össze tudta egyeztetni a költőivel. Néhol az Ariadne-fonalat kiejti kezéből s ilyenkor költészet, próza csörgő bilincsesé fajul nála; színtelenné lesz.» (10. l.) — «Fő jellemvonása az érzékenység, mely a haza képével változott.» (11. l.) — «Fájdalom! de nagy szellemeknek általában közös sorsuk, átkuk az, hogy kidőlnek» (11. l.), stb.

Mindebből az a tanulság, hogy az iskolai értesítők szerkesztőinek, az igazgatóknak, mégis csak el kellene olvasniok előbb azt, a mit értesítőikben kinyomtatnak, mert az ilyen kudarcból bizony az iskolának is jut rész. Ez pedig aligha célja amaz intézkedésnek, mely az értesítőikben tudományos értekezéseknek juttat helyet.

Dr. GYULAI ÁGOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság választmánya folyó évi február hó 9-én tartott ülésében utasította a pénztárnokot, hogy az alapszabályok II. szakaszának 8. pontja értelmében hívja fel *azokat a rendkívüli tagokat, a kik már nem egyetemi hallgatók, hogy rendes taggá való megválasztásuk iránt tegyék meg a szükséges lépéseket.*

— A Budapesti Philologiai Társaság 1898 márczius hó 9-én tartott *felolvasó* ülésén, melyen mind az elnök, mind az alelnök távollétében Bermüller Ferencz legidősb. vál. tag elnökölt, 1. *Kemény Ferencz* értekezett a «nemzetközi hasonlatok»-ról, továbbá 2. *Katona Lajos* ismertette a «Gesta Romanorum» Sztárai-codexét (Cod. 25. Bibl. Univ. Budap.).

A felolvasó ülést követő *választmányi* ülésen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő, első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserép József, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Négyesy László, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár választmányi tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Több folyó ügy elintézése után a pénztárnok jelenti, hogy dr. ifj. Reményi Ede azon ígretét, a mely szerint 100 frtnyi alapítványát 150 frtra fogja emelni, máris beváltotta, a mit a választmány köszönettel vett tudomásul. Ezzel az alapítványok összege 1318 frt. — P. Thewrewk Emil ajánlatára Dr. Stein Aurél lahorei egyetemi tanárt és Irsik József magyaróvári gymn. h. tanárt *rendes*, továbbá Kaufmann Lajos budapesti tanárjelöltet *rendkívüli*, — dr. Takáts Menyhért ajánlatára Pásztor Endre és Hoffmann Sebő kassai premontrei tanárokat, dr. Zlinszky Aladár ajánlatára dr. Weszely Ödön tanítóképzőintézeti tanárt, volt rendkívüli tagot *rendes*, Timár Pál ajánlatára Debreczeni Nagy Sándor budapesti tanárjelöltet rendkívüli tagnak veszi fel (valamennyit 1898-tól) a választmány.

— Félye. Digályos. A Comico-Tragœdiának e két szavát Binder Jenő, mint e folyóirat márcziusi füzetében (231. l. jegyz.) írja, sem a Nyelvtörténeti Szótárban, sem a tájszótárakban nem találta. Nem is találhatta meg ilyen alakban, mert mind a kettő sajtóhiba: amaz *sélye*, emez *dagályos* helyett. A Nyelvtört. Szótárban *selltye*, *sélltye*: glossaria, sandapila, feretrum C. [sarcophagus, traghahre, sarg]; *sélye* (helyesebben *séje*) és *zséje* alakban és «ládaszerű lapos koporsó» jelentéssel ki van mutatva a székelységből és a moldvai csángók nyelvjárásából (l. a MTájsz. legközelebb megjelenő füzetét). *Dagályos*: iracundus, stomachosus MA. [inflatus, tumens; aufgeblasen, hochmütig, zornig] Nytört. Szótár; a Balaton mellékén és a Kis-Kútságban ma is él «gőgös, döllyfös» jelentéssel (l. MTsz.). SZINNYEI JÓZSEF.

— Az «Erlkönig» forrása? Goethének e legnépszerűbb balladája 1781 végén vagy 1782 elején keletkezett és ez utóbbi évben jelent meg nyomtatásban. Hatással az «Erlkönig leánya» cz. dán népballada volt rá, de igazi forrása a néphit. Most Schönbach E. Antal az «Allg. Zeitung» 1898, 7. sz. mellékletében egy elbeszélésre figyelmeztet, mely némileg emlékeztet az «Erlkönig» tárgyára. Nagy Gergely pápa († 604) híres Dialogusaiban (IV. könyv, 18. fejez.) fejtegeti, hogy megkeresztelt gyermekek is elveszíthetik a mennyek országát, ha szüleik rosszul nevelték őket és gonosz beszédekhez szoktatták. Azután meséli: «Ebben a római városban élt három évvel ezelőtt (a Dialogusok 594-ben be voltak fejezve) egy jómódú ember, kinek, úgy hiszem, vagy ötéves fiacskája volt, kit gyöngéden szeretett és azért is nagyon elnézően nevelt. Ez a fiúcska pedig, — borzadok, midőn mesélem, — megszokta volt. a mint valami az ő konokságával ellenkezett, hogy Isten felségét gonosz szavakkal gyalázta. Most három esztendeje, hogy a gyermek halálán volt. Midőn ekkor atyja őt karjain (in sinu) hordta, akkor a beteg — miről azok tanuszkodhatnak, a kik jelen voltak — ijedt szemekkel gonosz szellemeket látott, a mint feléje közeledtek, és kezdett kiabálni: «Segíts, atyám! Segíts, atyám!» és jajgatva fordította el arcát, hogy azt a démonok előtt atyja keblén elrejtse. Midőn ez a reszkető fiút kérdezte, hogy vajjon mit lát, a beteg így felelt: «fekete (muri) emberek jöttek, a kik magukkal akarnak vinni». És mintán ezeket mondta és Isten nevét ujólag szavakkal gyalázta, kiadta lelkét». Schönbach maga sem hiszi, hogy Goethe a nagy pápa Dialogusait ismerte volna; de, úgy látszik, lehe-

tőnek tartja, hogy ez elbeszélés talán közvetve, valamely modern feldolgozásban juthatott Goethe tudomására. Én részemről ezt sem hiszem. Az «Erlkönig»-nek és Gergely elbeszélésének bizonyára semmi közük egymáshoz és a mi hasonlatosság a két tárgy közt van, kétségtelenül csak a részben hasonló helyzetnek folyománya. Az «Erlkönig» forrásának Gergely elbeszélése semmi esetre sem tekinthető, — hogy pedig lázbetegek, nemcsak gyermekek, rémes alakokat látnak és ijesztő szövegeket hallanak, azt nem kellett Goethének a VI. századi pápának egy mellékes adatából tanulnia.

h.

— Helyreigazító észrevételek Bayer Józsefnek a *Magyarzó tanulmány* «Az Ember Tragédiájához» című könyvemre írt kritikájához. Minden bővebb kifejtés, indoklás és védelem mellőzésével ezennel csakis azon helyeket állítom össze, melyeket a Bayer József mondotta dolgokkal szemben helyreigazításul kimondani tartozom.

1. (265. l.) *Ifj. Ábrányi Kornél tanulmánya 1897. május 27. jelent meg*, könyvem pedig 1897. februárius 7. — 2. (U. o.) *Madách költeményének köre: természet, vallás, haza, emberiség és ezzel rége: ezt általában Madách költészetéről, nem pedig költeményéről mondom*, mert a fejezetben erről van szó. — 3. (266. l.) *Morvay bevallja, hogy a szembeállított helyek eszméi nem mindig azonosok*: ugyanezre vonatkozólag így szölok: «nem nyomozzuk a plagiumot, az átkölesőnzést, hanem azon helyeket, hol az idegen eszme, gondolat, hangulat vagy helyzet rokon eszmét, gondolatot, hangulatot vagy helyzetet teremtett». — *Hol a szellem van ott a győzelem. Lesújtom! . . . | Szétmorzsolom két ujjal a boldogot* (Mária klymő II. 111.), itt elhagyja: «A szellem csak, a mi győzhetetlen, Előtte minden más a porba dül.» (Mózes III. 46.). «Ah! Éva, Éva! — Henrik! Henrik!»: itt a kritikus a Pott-hatás kedvéért az előtte álló és hozzátartozó, már Gajári Lajostól is fölhozott 6 sort egészen mellőzi. — 4. (267. l.) . . . *Divina Commedia, Kain, Ég és föld, Manfréd, Mab királynő találása csak akkor illenék e fejezetbe, ha valaki valaha ezekkel szemben a plagium rádját komolyan hangoztatta volna*: hangoztatták: Zilahi Károly 1867; Haraszi Gyula 1882; Pulszky Ferencz 1886, és a németek 1886. 1892/3. stb. — 5. (U. o.) «*Ribáry Ferencz Ókora és Plató; Quinet Edgár, Mignet és Czogler Alajos; Svetinius, Cornelius Nepos, Renan, Cantu Caesar és dr. Molnár Antal.*» Soha és seholsem mondtam, sem ilyen sorrendben, sem ily csoportosításban, hogy Madách ezekből merített, csakis akkor használok fel őket (jegyzetben) midőn a költő történet-fölfogása érdekében és ellenében a helyes történet-fölfogást kutatom, — mert «ő nem akart dramatizált historiai tankölteményt írni», mit én nem állítok sehol sem és nem is kívánom, de még a látszatát is elkerülöm annak, hogy ezt gondolnám — akkor, midőn a tények negligálását nem helyesletem. Mert «*Ádám megmentéséhez*», mit más helyen ki is mutatok, nem tartozik, hogy «*Miltiades lenyakasztatik*», «*Tankréd visszatér Európába*», «ugyanő egy ezer év előtti harc szereplője», «*Kepler katolikus*». stb. Ajánlom a kritikusnak a többi közt Aristotelest és Lessinget. — 6. (U. o.) «*tanulmányozott, felhasználható!*» «*Először is épenséggel nem tudjuk biztosan, hogy Madách mit tanulmányozhatott egyebet a Biblián kívül*». . . Dehogy! Már

tudjuk. Még pedig: Goethe. Cotta. 1840.; Molière. Berlin; Dante, Wien 1826. (Shade Cabinets-Bibl.); Tieck (U. o.); Timon. Livre des Orateurs; Gibbon, Leipzig. 1837. Wigand.; Meyer: Universum 1834.; Shakspeare, Wien 1836.; Victor Hugo: Cromwell; Humboldt: Kosmos; Budai: Lexicon stb. Ezen könyveket más egyebekkel még ma is kegyelettel őrzik mint kedvenceit; sőt bennük a sok helyütt (pl. Faust) látható ezeruzanyomok az ő kezétől erednek. — 7. (269. l.) *«Hogy első állítását illetőleg téves hitet vall»*. Prometheus nem fejezi ki teljes egészében a görög végzetet. Dúdek a gondviselést nem fejtegeti. — 8. (U. o.) *«s szeretnők látni, ki ezt a némileg való befolyást Ádám sorsára az angyalok részéről elhíszí»*. Pro primo: ezt irom (314. l.) «ők figyelmeztetik a bajra, tőlük jő a madáchi o homo fuge. Pro secundo: Ember alatt Madách mindig Ádámot és Évát értette, («Férj és nő». «A nőről különösen æsthetikai szempontból» és könyvem 461. l.) nem egyedül Ádámot. Pro tertio: Az angyalok végső dalától senkisémet vitathatja el, hogy az emberre nem hat». — 8. (U. o.) *«Isten, végzet, angyalok és föld szelleme ...»*: egy az eszmekörnyezetből kitépott hely, mely így a kritikus kívánta erővel hat. 9. (U. o.) *Szó van pl. Milton Sátánjáról s az eredmény az, hogy nem kölcsönzött* (336. l.), *de erről időközben megfélekedezik Morcay és alább* (402. l.) *azt mondja, hogy Madách Lucziferje nem hasonlít Milton Sátánjához. Így járunk a Byron Lucziferének, Lenau Mephistophelesének elemzésével*. Mindenekelőtt a kritikus a dolgokat összezavarta. A 336. lapig Luczifer alaki megjelenéséről van szó, a 336—402. lapig pedig annak benső valójáról és ily szempontból az állítólagos megfélekedezés, ellenmondás csak szándékoltt fictio. — 10. (270. l.) *.. «protoplasmasták»*. Sajna! de a könyvben előfordul sok sajtóhiba közül (nem mentegetés!) ez legjobban fáj, mert az *«protoplasta»*, még pedig nem a 422., hanem a 407. lapon. — 11. *De nemcsak nemzetünk szűk határai közt fog: ismét az eszmekörnyezetből kitépott gondolat*.

A többire nézve ezennel nem felelhetek. A szerkesztő úr jóvoltából kiszabott helyemet már amúgy is átléptem. MORVAY Győző.

K Ö N Y V É S Z E T.

Barabás Ábel. Esperanto világnyelv. Gyakorlati és elméleti módszer a Zamenhof-féle világnyelv néhány nap alatt való megtanulására. Nyelvtannal, gyakorlatokkal és szótárral. (8-r. VI. 206 l.) Bpest, 1898. Nágel Ottó. 2 frt.

Köpesdy Sándor. A görög irodalomtörténet synchronistikus táblája. (1 lap.) Bpest, 1898. Lampel Róbert. 60 kr.

Néprajzi füzetek. Kiadja a Magyarországi néprajzi társaság. 4. sz. *Alexics György* dr. Vadrózsapör. (8-r.) Budapest, 1898. Ranschburg G. 50 kr.

Platz Bonifác dr. Ó-Egyiptom irodalma. (8-r. 25 l.) Bpest, 1898. Szent-István-Társulat. 30 kr.

Weszeley Ödön dr. Rendszeres magyar nyelvtan. A nemzeti vers és a polgári ügyiratok rövid elméletével. Középiskolák és polgári fiúiskolák III. osztálya számára, valamint a tanító- és tanítóképző-intézetek használatára. (N. 8-r. 121 l.) Bpest, 1898. Lampel Róbert. 60 kr. Kötve 80 kr.

A GESTA ROMANORUM SZTÁRAI-CODEXE.

Oesterley 1872. évi Gesta-kiadása bevezetésében a középkor ez egyik legnevezetesebb elbeszélés-gyűjteményének 138 kéziratáról számol be s azok jó részét lajstromozza is. A munkájának sajtó alá rendezése közben napvilágra került 27 további kéziratról könyvének függelékében emlékszik meg röviden, csak annyit jelezvén, hogy ez utólag tudomására jutott codexek közül csupán az 1342. évből való innsbrucki kézirat érdemel kiválóbb figyelmet. Ennél régibb kéz-irata a Gesta Romanorum néven világszerte elterjedt s e tekintetben a Hét bölcs mester történetével versengő gyűjteménynek azóta sem lett ismeretessé. Ez eddigelé legrégibbnek ismert codexet, a belőle leszármazott négy müncheni kézirat variáns lectioival együtt 1890-ben adta ki *Dick* (Erlanger Beitr. zur engl. Philol. VII. H. Erlangen u. Leipz.), s e kiadás óta jóformán csak egy cseh és egy lengyel Gesta-fordítás megjelenése tekinthető az összehasonlító irodalomtörténet ez ágában említésre méltó eseménynek.

Az Oesterleynél felsorolt kéziratok rengeteg számának jóval nagyobb része az eredeti latin Gestára és Németországra esik, míg a kisebbnek java tömege Angliában található s négynek kivételével szintén a latin kéziratok egy sajátosra jellemzett csoportját alkotja. A többi négyből egy a német fordításnak, három pedig az angolnak rovatába tartozik. A németországi és ausztriai kéziratok (a mely utóbbiakat Oesterley a németországiak közé számít) a következőképen oszlanak meg: 96 latin és 23 német. Ha már most ezekhez hozzá adjuk az egyetlen párisi és a csak hírből ismert két vatikáni kéziratot, a melyek szintén a latin Gesta változatai: akkor a már említett angolszági kéziratok ide tartozó részével együtt az összes latin Gesta-codexek száma 138-ra emelkedik, míg a németeké (az egy angolszágiával együtt) 24, az angol nyelvűeké pedig 3.

A kéziratoknak e valóságos erdejében egyelőre csak némely

csoportok tagjainak egymással való összefüggését tisztázták a velök foglalkozó bűvárok. A legvilágosabb e tekintetben az említett legrégibb innsbrucki kéziratnak és származékainak a kölcsönös viszonya, melyet Dick szövegkritikai alapon teljesen meggyőző erővel igazolt. A többieket illetőleg azonban nem csatlakozik Oesterleynek én szerintem sem eléggé megbízható osztályozásához, a mely különben sem vet a Gesta keletkezése idejének és szerzőjének kérdéseire biztosan kalauzoló világot. E kérdésekre nézve a kézirati anyag e roppant tömegének lajstromozása után is csak ott tartunk, a hol Oesterley előtt. Sőt Dick kiadása óta sem haladtunk e részben valami sokkal előbbre. Legfőlebb csak annyiban, hogy a Gesta-kérdések egyik mellékesebbjére, a Holkot-féle «*Moralitates*» cz. gyűjtemény (XIV. száz.) és a Gesta közötti kapcsolatra derült némi világosság oly értelemben, hogy ma már a Holkottal közös darabokra nézve nem tekinthető többé Holkot gyűjteménye a forrásnak, minthogy az 1349-ben meghalt Domokos-rendi szerzetes munkájának számos példázata benn van már az 1342. évi innsbrucki kéziratban, a mely pedig már maga is alighanem egy még régibbnek másolata. A dolog tehát alighanem úgy lesz, a mint Oesterley munkája függelékében a bevezetése írásakor még függő kérdést eldönti, hogy Holkot is, meg a Gesta gyűjtői és összeszerkesztői is alighanem valami közös forrásból merítették a mindkettejükkel közös darabokat.

E kitérést csakis az igazolja, hogy alább, az ezuttal ismertetendő magyarországi Gesta-codex tartalmának elsorolása közben Holkotra még vissza kell majd térnünk, minthogy a mi kéziratunkból a Holkottal közös fejezetek száma még egy párral gyarapodik.

És most térjünk át tulajdonképeni tárgyunkra. A budapesti egyetemi könyvtár Gesta Romanorum-codexe egyike azoknak a kéziratoknak, a melyek 1877-ben kerültek a török szultán ajándékaképen hazánkba vissza, de e részben legilletékesebb szakférfiaink véleménye szerint csak azoknak a codexeknek a csoportjába tartozik, a melyekről csak másodrendű valószínűséggel tehető fel, hogy Mátyás király könyvtárából, vagy a régi magyar királyi könyvtárból kerültek a törökök zsákmányába. *) Csontos János ugyan

---

*) L. Csontos János, A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése. (Különlenyomat a «Magyar Könyvszemle» 1877. évi folyamából.)

(i. h. 46. l.) e codex ismertetése közben egy szóval sem említi, hogy annak első része a *Gesta Romanorum*, a minek valószínűleg az az oka, hogy a kézirat előlapján csak ennyit olvashatni: *Incipitur liber qui vocatur Historiegraphus*. De már a Szilágyi Sándor-féle «Catalogus Codicum anno 1877 a gloriosissimo Turcarum Imperatore Abdul-Hamid II. Universitati Budapestiensi dono datorum» 25. sz. (12. l.) helyes nyomra vezeti a benne lapozgatót. Ugyanitt jelezve találjuk már azt a fölötte valószínű feltevést is, hogy a kézirat, a melynek második, jóval kisebb része a *Historia septem sapientum*ot tartalmazza, ugyanannak a *Sztárai Máténak* a szorgalmát és szomjas természetét dicséri, a kitől a Szilágyi-féle jegyzék 71.¹⁾ számú codexe kétségtelenül származik. Ezért neveztem el, más jobb elnevezés híján e kéziratot *Sztárai-codex*nek. Készült pedig a könyv, mint a másik, vele teljesen egyező kézirat vallja, Egervári Lászlónak, a nagyvárad püspökség kormányzójának megrendelésére, s mint már magából a mi kéziratunkból is látható (fol. 47a²⁾, Nagyváradon 1474-ben. (A másik, a mely a másoló nevét és a megrendelőt is elárulja, a Columnai Guido «Historia Troiana»-ja és csak egy évvel utóbb íródott.)-

Érdekes találkozása tehát a véletlennek, hogy egy és ugyanazon kézről maradt ránk két oly nevezetes középkori munka, még pedig igen rokon szellemű és sokszorosán egymás mellé került két könyv, a melyek Haller János Hármaskönyvében is egymáshoz fűzvék; holott másfelől meg a mi *Gesta* kéziratunk ugyanúgy a Hét bölcsmesterével egy közös codexben foglaltatik, mint a legrégebb innsbrucki kéziratban, a mely nem csak a G. R.-nak, hanem e vele szintén sokszoros kapcsolatú másik historiás könyvnek is eddigelé legrégebbi másolata.²⁾

Ezuttal a codexnek csak első részénél maradvány, még megemlítjük, hogy míg Váczy János 1885-ben «Haller János és Hármaskönyvé» című dolgozatában («Figyelő» XVIII. köt. 252. l. jegyz.) a Columnai Guido Trójai történetének egyetemi könyvtárunkban őrzött kéziratát nem mulasztja el számba venni, addig a *Gesta* ugyanott lelhető s épen amazzal egy kéztől eredő codexéről hallgat.

¹⁾ Szilágyinál a 25. sz. alatti utalásban sajtóhiba van, a mely 61-ről 71-re igazítandó.

²⁾ Kiadta G. Buchner ugyanazon gyűjteményben, a hol Dick *Gesta*-kiadása megjelent. (L. Erlanger Beitr. zur engl. Phil. V. Heft. 1889.)

Beöthy Zs. (A szépprózai elbeszélés stb. I. 130. l.) egy évvel később már érinti legalább futólag; de behatóbban, tudtommal (ama két bibliographiai leíráson kívül) egyáltalában nem foglalkozott eddig még nálunk senki e kézirattal. Azt a nem egészen érdektelen, mert a másolót mindenesetre jellemző curiosumot persze már többen is felemlítették, a kiknek a codex a szemük elé került, hogy a 82. levél első lapján vörös betűkkel e szomjas sóhajtás olvasható: *hogh yhathnam*. (Beöthy helytelenül idézi a második szót *ihatnám*-nak, holott az elsőnek meghagyja az eredeti orthographiáját). Ehhez igen jól illik különben a kézirat legvégén (fol. 107 b) lévő három alábbi leoninus hexameter, a melyek egyike azonban ugyancsak biczeg:

Si modo sum degens, non debet spernere me gens,
Cristus pauper erat et nunc super omnia regnat.
Quando bibo vina, facio mihi commoda(m) viam.

Egyébként a kéziratnak Csontosinál és Szilágyinál elég pontos leírásából még csak annyit említünk itt meg, hogy annak összesen I+107 leveléből az *1a—83b* tartalmazza a *Gesta Romanorum*-ot, míg a *84a—104b* a *Historia VII.* sap.-ra esik. A codex alakja (Csontos jelzése szerint) 4-edrét, magassága 28, szélessége 22 centim. Végig két hasábosan, meglehetősen egyenletes és elég jó írással van írva, de egészben véve egyszerű kiállítású.

Fejezetczímei nincsenek s az egyes történetek valamint a lapok sincsenek megszámozva (a leveleken látható számok csak legujabban, az egyetemi könyvtárban kerültek rájuk). Az egyes fejezetek azonban mégis igen jól különválnak a szembetűnő nagy, és helyenként elég csinos, sőt itt-ott némi humoros inventiót is mutató initialék által, a melyeken kívül néhány lapon még egy ökölbe szorított és valami füzérfelét tartó, vagy mutató kéz rajza is tanúsítja a másoló ügyességét. Gondossága ellen már több kifogást lehetne tenni. Néha bizony a történetek sorrendjéből is kizökkent, de ezt aztán nem mulasztotta el (mint pl. a 44a², 45b² és 46a¹ lapon) utaló jegyekkel helyreigazítani. Egy helyen (az 59b¹ lapon) fejezet kezdetet jelzett ott is, a hol nem kellett volna, de ezt is helyreigazítja, odajegyezvén az illető helyre: *Non est hoc capitulum, sed Apl^o*, vagyis: ez nem új fejezet, hanem csak az előzőnek tanúlsága (*Applicatio*).

Az egyes történetek ugyanis, a melyeknek a száma 179, majdnem kivétel nélkül elég hosszas moralisatiókkal vannak ellátva, mint

a legtöbb, így már a legrégebb kéziratban is. E tanulságok neve a mi kéziratunkban *Applicatio*, a mivel különben a G. R. címében egyebütt, így még a nyomtatott kiadások legtöbbjében is találkozunk,

Lássuk már most a kéziratnak az eddig ismertekhez való viszonyát, a mit egyelőre csak a két legjellemzőbb és egyáltalában legnevezetesebb Gesta-kiadás tartalmával való pontos egybevetés útján kívánok megvilágítani. Az alább következő táblázatos kimutatás magyarázataként azonban még a következőket tartom megjegyzendőnek:

Kéziratunk a legfiatalabbak egyike: hisz egy évvel ifjabb, mint a 181 történetet tartalmazó első bővebb nyomtatott kiadás, a mely valószínűleg 1473-ban jelent meg Kölnben, jöllehet ezt csak következtetni lehet, minthogy e kiadás (valamint a hozzá nagyon közel álló, de valamivel mégis korábbi kettő, a melyek azonban csak 150, illetőleg 151 történetet foglalnak magukba) hely és évszám nélküli. Mindazonáltal nem egészen érték- és érdektelen, mivel korántsem olyan megkésett másolat, mint az Oesterleynél lajstromozottak közül a LXII. és LXVIII. sz. két müncheni (mindakettő a XVII. századból), a melyek egyenesen az 1473. évi, ú. n. vulgaris nyomtatott szöveg másolatai.

Erről a mi codexünkben szó sem lehet, minthogy ennek 179 darabja között csak 142 egyezik meg a vulgaris szöveg 1—181. számú történeteivel, holott a többi részben ugyan szintén megvan azon további 102 darab között, a melyeket Oesterley az ő kiadása függelékeképen a vulgaris szöveg történetei után a különféle kéziratokból és az első német nyomtatott szöveg (Schobsernél, Augsburgban 1489) extravagansaiból felvett; részben azonban még ezek között sem található meg, valamint természetesen nincs meg az innsbrucki legrégebb kéziratban sem, a melynek egyik származékát különben már Oesterley is lajstromozta az ő jegyzéke LIII. sz. alatt. A vulgaris szöveg darabjain fölül levő számok így oszlanak meg a mi kéziratunkban: 8 esik az Oesterley-féle kiadás 182—196. szám alatt közölt részére, vagyis az első német kiadás extravagansainak csoportjára; 24 pedig a 197—283. sz. alatt közölt appendix történetei közt lelhető fel, holott 5-nek ezek között sem akad párja.

Ez az öt történet ismét a következő kategóriákra osztható. *Három* (a 48., 145. és 149. számú) *Holkot* imént említett munkájá-

nak oly darabjait (a legrégibb, 1350 körüli coblenzi kéziratban a 10., 12. és 14. számúakat) tartalmazza, a melyek a Gestának eddig egyetlen kéziratában sem fordulnak elő; végül pedig a 41. és a 96. számú két nagyon jól a többi közé illő történet, t. i. az egyik az *Oedipus*, a másik *Mucius Scaevola* históriája; természetesen azonban mindakettő a Gesta szokott stilusában és szellemében elváltoztatva és amaz a többihez egészen hasonlóan moralizálva is.

A jellemző tehát a mi kéziratunkban a történetek nagy számán kívül, a melyet illetőleg mindjárt az innsbrucki kéziratcsalád után következik, főkép az, hogy Holkot példatárának darabjaiból aránylag több van benne, mint a legtöbb kéziratban; sőt a mint láttuk, három oly darab is, a mely másutt seholsem található meg az eddig ismeretes Gesta-kéziratokban. Ebből azonban Holkotnak a Gestához való viszonyát illetőleg már csak azért sem lehet semmit sem következtetnünk, minthogy a mi kéziratunk nagyon fiatal volta mellett ennél már sokkal lehetségesebb az, a mi pl. az 1342. évi innsbrucki kéziratnál bajosan volt feltehető, hogy t. i. a Holkottal közös darabok egyenesen az ő Morálitasaiból kerültek a Gesták közé. Sőt erre látszik, legalább a mi kéziratunkat illetőleg valami már az is, hogy ép ezen darabok szövege nálunk jellemző eltéréseket mutat a vulgaris szövegtől ott is, a hol különben az illető darab ebben is megvan, s hogy ez eltérések ilyenkor inkább a Holkot-féle gyűjtemény szövegéhez szítanak.

A mi pedig az innsbrucki legrégibb kézirathoz való viszonyt e szempontból illeti, erre nézve az a legjellemzőbb, hogy a Holkotból vett, vagy legalább is vele egyező darabok egy egész összefüggő (legalább sorrendileg kapcsolatos) kis láncolata (a 142—149. sz. történet a mi kéziratunkban) az innsbruckiból teljesen hiányzik. Másfelől pedig nem egyszer feltűnő a történetek egy részének sorrendjében épen ezzel az innsbrucki kézirattal az egyezés, mint pl. a következő esetekben:

Sztáray:	7— 13 =	Dick:	175—181 (a 178. e sorból kiesik).
"	27— 30 =	"	20, 22—24.
"	32— 35 =	"	25—28.
"	60— 71 =	"	193—207 (a 195. és 205. e sorból kiesik).
"	75— 77 =	"	214—216.
"	107—116 =	"	30—41 (a 32. és 37. e sorból kiesik).
"	150—158 =	"	43—54 (a 44., 47., 51. e sorból kiesik).

Olyan hosszabb sorozat, a melyben a mi szövegünk az Oesterley-féle kiadás vulgaris részének és egyúttal a legrégibb kéziratnak egy-egy lánczolatával is egyezik, csak egy van és ez a következő:

Sztáray: 14—21 = Oesterley-Dick: 1—8.

Holott már a másik ehhez némileg hasonló a következő kis eltérést mutatja:

Sztáray: 1—6 = Oesterley: 9—14 = Dick: 9, 11, 10, 12—14.

Kéziratunkban a történetek sorrendjét illetőleg egyáltalán szembetűnő a rendezőnek az a törekvése, hogy lehetőleg a hasonló bekezdésű történeteket kapcsolja egymás mellé, a minek nyomai más Gesta-kéziratokban is mutatkoznak ugyan, de tán sehol sem oly felülről módon, mint a mi codexünkben.

A mi végül a kézirat szövegét közelebbről illeti, az több esetben mutat hasonlóságot az Oesterley-féléhez, mint a Dick kiadásában megjelent innsbrucki kéziratéhoz; de azért oly esetek sem épen ritkák, a mikor jellemző eltérések találhatók a vulgaris szövegtől és egyúttal egyezések mutatkoznak a Dick-félével. Egy harmadik rendje az eseteknek az, a melyekben a mi codexünk mind az Oesterley, mind a Dick szövegétől elüt; de az eddig rendelkezésemre álló szövegkritikai anyag e részben még sokkal csekélyebb, hogysem belőle bármiféle következtetést lehetne vonni; hacsak azt az egyet nem, hogy *codexünk minden valószínűség szerint egy oly régibb kézirat másolata, a mely a Gestának legalább is kétféle redactióját contaminálta; még pedig egy olyant, a mely a Dick-féle kézirat-család közeli rokona lehetett, és egy olyant, a mely a vulgaris szöveg alapjául szolgálhatott.*

Ez utóbbit Oesterley az eddig csak hírükből ismert vatikáni két kézirat egyikében (a nála LXXXII. sz. alatt említett Montfaucon bibl. bibl. I, 17, no. 172.) sejtette, a mely a másikkal együtt Krisztina svéd királynő birtokából került a pápai könyvtárba, de eddig nem volt felkutatható. Addig is, a míg ez vagy más, a vulgaris szöveg elrendezéséhez és tartalmához hasonlóbb kézirat elő nem kerül, a mi codexünknek ezzel 142 darabban egyező törzse nagyon is feltűnő jelenség, a mely a szövegnek részletekben is hozzá nagyon közeljáró volta mellett fent kimondott feltevésünket eléggé támogatni látszik.

Végül még csak azt jegyzem meg, hogy könnyebb tájékozó-

dás és szélesebb körben való hasznavehetőség czéljából az alábbi táblázatban nem az egyes történetek bekezdései szerint, hanem az Oesterley-féle s Dicktől is elfogadott címek latinra fordításával jelöltem meg a darabok tartalmát; a hol pedig e tekintetben némi eltéréseket engedtem meg magamnak, ott ezt csak azért tettem, hogy világosabban jelöljem meg az illető elbeszélés foglatát, mint azt némely esetben az Oesterley nagyon is lakonikus címszavai teszik. Természetes, hogy épen nem lehetett a czéлом klasszikus latinságra törekedni, hanem inkább szándékosan ragaszkodtam a Gesta Romanorum középkori nyelvezetéhez.

Codex Sztárai		Titulus historiae	Oesterley*) Dick	
N. c.	Fol.			
1	1a ¹	Filius patri insidias parat ...	9	9
2	1a ²	Annulus oblivionis ...	10	11
3	1b ¹	Veneno nutrita ...	11	10
4	1b ²	Fons ex ore canis putrescentis ...	12	12
5	2b ¹	C. D. M. R. ...	13	13
6	3b ¹	Patrem an matrem sequi ...	14	14
7	4a ¹	Crux cum inscriptionibus ...	65	175
8	4a ²	Castrum nigrum ...	190	176
9	4b ²	Arma suspensa ...	66	177
10	5a ²	Sapiens stultum sequitur ...	67	179
11	6a ²	Equus et oves ...	163	180
12	7a ²	Bufo et serpens ...	99	181
13	7b ¹	Galli duo sinceri et tertius callidus ...	68	182
14	8a ¹	Rapta et reconciliata ...	1	1
15	8b ²	Duo fratres et avunculus ...	2	2
16	9a ¹	Non bis pro uno delicto punienda ...	3	3
17	9a ²	Altera mortem raptoris petit, altera nuptias ...	4	4
18	9b ¹	Filia piratae ...	5	5
19	10a ²	Maritum defunctum sequi debeat an non? ...	6	6
20	10b ¹	Frater invidus ...	7	7
21	11a ¹	Tres statuæ spoliatae ...	8	8
22	12a ¹	Filius patrem curat, novercam non ...	112	15
23	12b ¹	Cauda draconis ...	114	18
24	13a ¹	«Torneamentum» ...	113	17
25	13b ¹	Naaman et Eliseus ...	211	16
26	«	Duae virgines nudaë ...	115	19 (187)
27	13b ²	Filius proprius et privignus ...	116	20
28	14a ²	Pigerrimus ...	91	22
29	14b ¹	Basiliscus ...	139	23
30	«	Tria «iudicia» ...	140	24
31	14b ²	Gregorius ...	81	170
32	18a	Serpens et lac (Homo ingratus) ...	141	25

*) Az e rovatban levő küiönféle típusú számjegyek azt jelzik, hogy az illető történet az Oesterley-féle kiadás 1—181, ill. 182—196, ill. 197—233-as csoportjába tartozik.

Codex Sztárai		Titulus historiae	Oesterley Dick	
N. c.	Fol.			
33	19a ¹	Ciconia adultera --- --- --- ---	82	26 (75)
34	19a ¹	Rapta ingrata --- --- --- ---	117	27 (184)
35	19b ²	Divisio hereditatis --- --- --- ---	90	28 (85)
36	20a ¹	Contentio regulorum pro hereditate (quartus, qui non vult patrem de- functum percutere, regnum obtinet)	45	103
37	20b ¹	Vitrum ductile --- --- --- ---	44	98
38	“	«Semiequitans et semiambulans» ---	124	105
39	21a ²	LX corvi --- --- --- ---	125	—
40	21b ²	Focus --- --- --- ---	57	143
41	22b ²	(<i>Oedipus</i>) --- --- --- ---	—	—
42	24a ²	Quinque phrenetici --- --- --- ---	164	108
43	24b ¹	Tres reges magi (C. M. B.) --- ---	47	116
44	24b ²	Papirius --- --- --- ---	126	120
45	25a ²	Zaleucus --- --- --- ---	50	122 (186)
46	25b ¹	Princeps et mercator --- --- --- ---	56	—
47	26a ¹	Justitia, Veritas, Misericordia, Pax	55	134
48	27b ¹	<i>Pictura Superbiae (Holcot 10.)</i> --- ---	—	—
49	27b ²	Tres phrenetici --- --- --- ---	165	109 (139)
50	28a ¹	Miles in armis sepeliendus --- --- ---	134	142
51	28a ²	Esther --- --- --- ---	177	141
52	28b ²	Ingratus et Guido --- --- --- ---	119	145
53	30b ¹	Jovinianus --- --- --- ---	59	148
54	32a ¹	Septem annorum tempore fidelis ---	193	151
55	32b ²	Socrates flens pro uxore aegrota ---	61	154
56	33a ²	Camisia ex panno 3 pollices longo ---	64	165
57	33b ¹	«Percute hic!» --- --- --- ---	107	171 (88)
58	34b ¹	Hamus aureus --- --- --- ---	85	152
59	35a ¹	Locus «sine fine gaudendi» --- ---	101	189
60	35b ²	Tria problemata --- --- --- ---	70	193
61	36a ²	Guido et Tyrius --- --- --- ---	172	194
62	38a ²	Amicus fidelis expertus --- --- ---	129	196
63	38b ²	Lepra ex invidia --- --- --- ---	151	197
64	40a ²	Philomela (luscinia) occisa --- --- ---	121	199
65	40b ¹	Piscis assus --- --- --- ---	194	200
66	41a ¹	Caecus et claudus --- --- --- ---	71	201
67	41b ¹	Thesaurus in trunco arboris --- ---	109	202
68	42a ²	Tuba mortis --- --- --- ---	143	203
69	42b ²	Quinque dolia vini --- --- --- ---	72	204
70	43b ¹	Pomum aureum stultissimo destinatum	74	206
71	44a ¹	Duo leporarii et lupus --- --- ---	133	207
72	44a ²	Asinus more caniculae domino blan- diatur --- --- --- ---	79	—
73	“	Sigillum defuncti --- --- --- ---	128	198
74	45b ¹	Oculus caprae --- --- --- ---	76	211
75	45b ²	Pauperibus dominium --- --- --- ---	131	214
76	46b ¹	Filia pulchra et deformis --- --- ---	77	215
77	46b ²	Filius manum et brachia sua dilace- rans --- --- --- ---	217	216
78	47a ¹	Vidua fidelis --- --- --- ---	78	—
79	“	Medusa --- --- --- ---	218	138
80	47a ²	Oculi pudici et impudici --- --- ---	220	—
81	47b ¹	Angelus et eremita --- --- --- ---	80	220

Codex Sztárai		Titulus historiae	Oesterley	Dick
N. c.	Fol.			
82	48a ¹	Latrones adinvicem confoederati («Bürgschaft») --- --- --- ---	108	169
83	48b ²	Imago cerea --- --- --- ---	102	167
84	49b ¹	Tres «sapientiae» venditae --- --- ---	103	162
85	50a ²	Leo fidelis ultor regis --- --- ---	216	158
86	50b ¹	Florentina --- --- --- ---	62	155
87	50b ²	Sirenes --- --- --- ---	237	136
88	51a ¹	Porta marmorea --- --- --- ---	54	132
89	51a ²	Dionysius tyrannus et vetula --- ---	53	131
90	«	Mater in carcere lacte filiae nutrita	215	126
91	51b ¹	Rosimilla --- --- --- ---	49	121
92	«	Lucretia --- --- --- ---	135	119
93	51b ²	Mel de ramo arboris stillans in ba- rathro --- --- --- ---	168	115
94	52a ¹	Tria mandata lusciniæ captae --- ---	167	114 (190)
95	52a ²	Campana accusationis --- --- ---	105	156
96	52b ¹	(Mucius Scaevola) --- --- --- ---	—	—
97	52b ²	Cicatrices ostensae --- --- --- ---	87	100
98	«	P. S. R. F. --- --- --- ---	42	92
99	53a ¹	Pulsus venarum --- --- --- ---	40	87
100	53a ²	Puer 5 annorum et delphinus --- ---	267	91
101	«	Sepultura Alexandri Magni --- ---	31	66
102	53b ¹	«Tonelli» oleo pleni --- --- ---	246	63
103	54a ¹	Thesaurus recuperatus --- --- ---	118	62
104	54b ¹	Linteus ostensus, maritus deceptus ---	123	60
105	54b ²	Serpens solutus --- --- --- ---	174	57
106	55a ¹	Litterae cera illitae --- --- --- ---	21	44
107	55a ²	Vinum venenatum --- --- --- ---	88	30
108	«	Tres annuli --- --- --- ---	89	31
109	55b ¹	Sarcophagus --- --- --- ---	16	33 (164)
110	55b ²	Argus --- --- --- ---	111	34 (160)
111	56a ²	Fons musica elicitus --- --- --- ---	150	35
112	«	Occisor Philippi regis Macedonum ---	149	36
113	56b ¹	Fons venenatus --- --- --- ---	147	38
114	«	Magnes et adamas --- --- --- ---	245	39
115	56b ²	«Bestiae ordinatae» --- --- --- ---	261	40
116	57a ¹	Nomina canum anglica --- --- ---	142	41
117	57b ²	Abibas (Guido) --- --- --- ---	17	Anh. p. 238
118	60a ²	Julianus --- --- --- ---	18	—
119	60b ²	Filius patri insidiatur (cf. 1.) --- ---	9	9
120	61b ¹	Pompeius et Caesar --- --- --- ---	19	42
121	62a ¹	Virtus maxima --- --- --- ---	197	102
122	«	Aegyptus et Baldach --- --- --- ---	171	183
123	63a ¹	Filius matrem adulteram occidere no- lens --- --- --- ---	100	185 (84)
124	63a ²	Camisia castitatis --- --- --- ---	69	188
125	63b ²	Deus deorum --- --- --- ---	243	107
126	64a ¹	Incestum --- --- --- ---	244	—
127	65b ²	Corpus gygantis incorruptum --- ---	158	99
128	66a ¹	«Sperne, resiste, tene» --- --- ---	191	93 (178)
129	66a ²	Imago deae Romanae in palatio Vir- gili --- --- --- ---	186	82
130	66b ¹	Columba cum litteris in urbe obsessa	38	81
131	66b ²	Tres «veritates» solvunt condemnatum	58	144

Codex Sztárai		Titulus historiae	Oesterley Dick	
N. c.	Fol.			
132	67a ¹	Heres arboris (cf. 158.)	196 (262)	146 (54)
133	67b ¹	Jonathas (Fortunatus)	120	147
134	69a ¹	Hildegarde (Crescentia)	249	150
135	70b ¹	Pila (Filia imperatoris in currendo agilis devicta)	60	153
136	71a ²	Ariadne (Aglae)	63	157
137	71b ²	Andochus	104	159
138	"	Aper sine corde	83	163
139	72a ²	Falco	84	166
140	"	Shylock	195	168
141	73a ²	Tria somnia	106	172
142	73b ²	Quattuor epistulae	223	—
143	74a ¹	Miles «litteris amoris» signatus	221	—
144	74a ²	Imago poenitentiae (Holkot 9.)	207	—
145	74b ¹	«Hystoria quinque sensuum» (Holkot 12.)	—	—
146	74b ²	Mensa aurea (Holkot 13.)	208	—
147	75a ²	Fortuna (Holkot 11.)	209	—
148	"	Alexander et quattuor feminae (Hol- kot 1.)	203	—
149	75b ¹	«Hist. de ascensione domini. Legitur in hystoria atheniensium.» (Holkot 14.)	—	—
150	75b ²	Candela pacis	98	43
151	76a ¹	Isis et Serapis	22	45
152	"	Filius expulsus pugnatur pro patre	138	46
153	76a ²	Hortus magi	24	48
154	76b ¹	Coriolanus	137	49
155	76b ²	Baculus et pera	25	50
156	77a ¹	Pannus vilis et pretiosus	26	52
157	77a ²	Filia imperatoris et senescalcus	182	53
158	77b ¹	Heres arboris (Var.) cf. 132.	262 (196)	54 (146)
159	77b ²	Arbor infelix (cui se tres uxores sus- penderunt)	33	69
160	"	Senescalcus punitus	27	55
161	78a ²	Filius pro matre adultera invanum orat	263	56
162	78b ¹	Pes famuli amputatus	177	219
163	79a ¹	Canicula lacrimans	28	61
164	79b ¹	Judex iniustus excoriatus	29	64
165	79b ²	Diogenes et Alexander	183	71
166	80a ¹	Duo fontes mirabili efficacitate	253	94
167	"	Doctrina Aristotelis	34	76
168	80b ²	Theriaca	185	73
169	"	Agnus pacis	35	77 c)
170	81a ¹	Triumphus	30	65
171	81a ²	Quid sit homo?	36	77
172	81b ²	Lunae radius (fur deceptus)	136	104
173	82a ¹	Septem arbores	46a)	111
174	82a ²	Centum solidi cuique caeco	73	205
175	82b ¹	Tres viduae	75	209
176	82b ²	Timens lepram ex timore eam incur- rit	132	210
177	83a ²	Imago in pariete	178	—
178	83b ²	Arion	148	37
179	"	Tela cum inscriptione	152	29

A PRISTALDUS SZÓ SZÁRMAZÁSA.

Igen jellemző és sokféle magyarázatokra alkalmat adó szó a *Prae-, Pre-, Pristaldus*, mely tehát megérdemli, hogy azt a kutatás és megbeszélés tárgyává tegyük.

Erre most, miután számos okiratot áttanulmányoztam, csekély erőmből vállalkozom.

Hogy ezt alaposan megtehessem, mindenekelőtt szükségesnek tartom, hogy I. az eddig felmerült magyarázatokat, II. az alkokokat, melyekben ez a szó íróinknál és okmányainkban előfordul, állítsam össze, miből azután e szó jelentésére és származására nézve a következtetést levonni lehessen.

I. Pristaldus szó magyarázatai.

a) *Szegedi János*: Rubricae sive synopsis Titulorum etc. cz. 1734-ben megjelent könyve I. r. 42. lapján ezt írja: *Pristaldus ex Perestoldo*, i. e. solvens iudicio mediante litigantes. Erant enim *Pristaldi* superiorum Iudicum in directione et decisione causarum ministri, ac velut coadjutores.

b) *Molnár Ferencz*nél: Patvarista Novitius etc. című 1762-ben megjelent könyve 26. lapján ezt olvassuk: *Pristaldus, perest megoldó*, terminorum Juris antiquissimus, significat in Decretis Colomani Regis sententiae executorem ;

c) *Battyán*, a tudós erdélyi püspök: Leges ecclesiasticae etc. című 1777-ben megjelent könyve II. k. 201. lapja ezt tartalmazza: *Praestaldus* vox a barbaris foedata a *praesto* nata, quod exactionem denotabat, *praestaldus* ergo a *praestare* dictus est eo, quod suum cuique *praestat* ;

d) *Kollár Ádám Ferencz*: Historiae iuris publici Regni Hungariae amoenitates című 1783-ban megjelent könyvében ezt a szót a szláv *pristav*-ból származtatja ;

e) a „*Századok*“ II. k. 242. lapján ezt olvassuk: *Frank Ignác* véleménye sokkal valószínűbb, ki a *prestaldus* nevet longobard eredetűnek tartja s e két szóból: «*presto*» kész és «*aldio*» (alsóbb állású személy) származtatja. *Podhraczký József*: *Poláldó, Peráldó* ;

f) ugyancsak a «*Századok*» XXVII. k. 61. lapján ez áll: *Prestaldus*, bírói végrehajtó, szerb: *pristur* és

g) a «*Századok*» XXX. k. 10. és 929: *pristáld* (*prestarnik* = képviselő) hatóság képviselője ;

h) *Miller Nándor*: *Pristaldus ex antiquitatibus iuris Hungarici interpretatione critica restitutus* című 1805-ben megjelent alapos művében azokhoz csatlakozik, kik *Pristaldust* a szláv nyelvből származtatják. Az előadottakból látható, mily nagy nézeteltérés és zavar uralkodik e szó származtatását illetőleg.

Hogy e kérdés megoldásához közelebb jussunk, szükséges, hogy

II. az *alakokat* állítsuk össze, melyekben ez a szó okmányainkban előfordul.

Ilyen alakok:

- a) *Praestaldus*. Cod. Dipl. Arp. Cont. VI. 185 etc.;
- b) *Praestandus*. Batty. Leg. Eccl. T. II. 363 anni 1239;
- c) *Prestaldus*. Kukuljevič. Jura I. 27 anni 1111: *Prestaldus* regis cum *prestaldis* Episcoporum;
- d) *Prestao tribun* = executor. Ljubič. Mon. Sl. I. 237 an. 1309 (ha csak nem hibás olvasás *Prestar* v. *Prestar* helyett, melynek hasonmása a *Prestor* és *Pristav*);
- e) *Prestavnius*. Ljubič Mon. Sl. XI. 259 an. 1347: De mitendo *Prestavonium* domini bani;
- f) *Prestor tribun*. Ljubič Mon. Sl. I. 237 an. 1309;
- g) *Pristaldunus*. Magy. Tört. Tár. III. 217;
- h) *Pristaldus*. Theiner. Vet. Mon. I. 85 an. 1227; továbbá Szt. László, Kálmán, Endre decretumaiban (v. ö. Ritus explorandæ veritatis, quo hungarica natio in dirimendis controversiis ante annos trecentos et quadraginta usa est. Colosvarii 1550);
- i) *Pristaus*. Rački Mon. Sl. XIII. 367 an. 1336: solvatur *pristao* exactori . . . bestiaminis et famulis;
- k) *Pristavus*. Rački Mon. Sl. VII. 89 an. 1071: *Pristavum* vero rogamus dari (a) comite;
- l) *Prostantor*. Ljubič Mon. Sl. XI. 164 an. 1344. Érdekeség szempontjából idézem még

m) a Du-Cange-nál előforduló *Poestaldust*, melyet ő *pote-stas*-ból származtat «supremus magistratus, advocatus» jelentéssel és 1400-ból való (Én azt tollhibának tartom *prestaldus* helyett.)

Ha most az idézett alakokat szemügyre vesszük, azonnal feltűnik, hogy itt kétféle ággal, kútforrással van dolgunk: az egyik a régibb: *szláv-latin*, a másik a későbbi: *latin-olasz*.

Így kétséget nem szenved, hogy *Prestavnius*, *Pristaus*, *Pristavus* az eredeti *Pristav* alakból latinizálhattak, míg ellenben *Prae-*

standus, *Prostantor* egyenesen a latin *praestare* ígére utalnak, a mint azt már Battyán a fennebb kitett jegyzetben helyesen érezte.

Tekintve azt, hogy *pristav* alapalakból csakis a fennebb idézett alakok: *prestavnius*, *pristaus*, *pristarus* keletkezhettek, de nem: *prae-*, *pre-*, *pristaldus*, azt gyanítom, hogy ezeket is *praestare* ígére kell vissza vezetnünk, még pedig *praestar* alapalakra, melynek hasonmását a *prestor* tribunban birjuk. Ebből olasz befolyás alatt, mely két *r*-nek egy szóban való találkozását dissimilatio útján az által kerüli ki, hogy az egyik *r*-et *l*-lé változtatja, pl. *albitrio* arbitrio, *alboragium* arboragium, *albergo* (v. ö. Ger. Herberge), *Giraldus* (Ljub. Mon. Sl. III. 394) *Girardus* mellett (Ljub. Mon. Sl. III. 19. cf. lat. singularis pluralis), *Praestardus*-ból keletkezett *Praestaldus*.

A kezdő: *pre* (prae h.) az akkori idők helyesírási szokásának tudandó be, míg *pri*-féle kikezdésére a *pristav*-ra való reminiscencia lehetett befolyással.

A mi a *Pristaldus* szó jelentésének megállapítását illeti, abban alig van eltérés és ez az: hogy a *Pristaldia* nem volt szervezett állandó hivatal, hanem, hogy minden rangú és osztályú személy vagy testület, pl. király, nádor, bán, comes, főpap, káptalan a körülmény és szükség szerint valakit biztosi minőségben küldött ki, hogy mint *arbiter*, vagy mint valamely bírónak *coadiutora* az ügy elintézésénél jelen legyen, vagy azt személyesen elintézzé: *ut suum cuique praestaret*.

BARTAL ANTAL.

ADALÉKOK A SALLUSTIUS-KÉRDÉSEKHEZ.

A tudomány országában járó-kelő ember tapasztalhatja leginkább, mily tág tere nyílik a szertelen bolyongásnak, ha útjai homályosak vagy hacsak nagyon gyenge és gyér világítás igazítja lépteit. Mihelyt tapogatózásra vagyunk utalva, elég egy elhibázott lépés, hogy a többit maga után vonja. Mert az emberi természet jellemző sajátága, hogy nem szeret visszatérni azon az úton, a melyet már megtett valamely kitűzött cél felé. Hátha még el is zárja maga megett a visszatérés lehetőségét!

Így járt *Pajk*, a bécsi Ferencz-József-gymnasium jeles professora, egy «*Sallust als Ethiker*» című munkálatával, melyet amaz intézet Értesítőjének 3. évfolyamában közölt. Az első rész az 1891/2-iki

évfolyam Értesítőjében jelent meg, a második már egy évfolyam átugrásával az 1893/4, a harmadik és utolsó közlemény végre az 1894/5-ik évi Értesítőben. Az első közlemény eredményei megkötötték a kezét a további következtetések megállapításában s hogy a már előre jelzett folytatás munkájában föl ne akadjon, kénytelen volt itt-ott merész állítást kockáztatni vagy bizonytalan alapra építeni, máskor meg a következetesség rovására előbbi álláspontját megváltoztatni.

Az I. közleményben még nem ismeri el a Cäsarhoz intézett leveleket Sallustiusénak, hanem azt mondja, hogy a *Catilina*, *Jugurtha* és *Historiae* vizsgálatából származó eredmények támogatására vizsgálat tárgyává kell tennie «a *De re publica*» című *ál-sallustiusi*, *de Sallustius sajtószáma* nézve igen tanulságos íratot, mely a *sallustiusi gondolkodás- és kifejezés mód*nak utánzás céljából való tanulmányozása alapján keletkezett» (III. l.). Ellenben a II. közlemény elején (III. l.) már azt a kijelentést teszi róla (nem róluk, mert *Pajk* a két levelet egyetlen, két részből álló, műnek tartja), hogy úgy veszi, mint Sallustiusét, mert *behatóbb vizsgálat folytán mindinkább meggyőződik a valódiságról*, s az a körülmény, hogy a *Catilina* egyes ethikai kifejezései csak a «*Suasoriák*»-ból érthetők meg, vezeti arra a «gyanításra», hogy a «*Suasoriák*»-at a *Catilina* előtt írta Sallustius, meg az, hogy a *Catilina* és *Jugurtha* bizonyos gondolatai csak a «*De re publica*»-ban följegyzett ethico-politici elmélekdedések csapadécai (VII. l.), holott az I. részben (III. l.) még a *Catilinát* mondja Sallustius irodalmi zsenyéjének. De arra nézve, hogy a két epistola *sallustiusi* eredetű, nincs semmi más bizonyítéka, mint az, hogy azok nélkül a *Catilina* és *Jugurtha* bizonyos ethikai helyei csak félig-meddig érthetők; Sallustius többi műveit lényegesen kiegészítik s az ő eszmei államáról igazi képet nyújtanak (II. közl. V. lap). Nagyon könnyű állításnak mondja azt, a mely az ő korábbi nézetével teljesen egyez, mintha e *Suasoriák*kat egy tanuló rhetor írta volna, a ki egy rhetor vezetése alatt különböző gyakorlatokban tett próbát, de azért olyat, hogy abban élénk szellemi élet pezseg. Az a szellemes tanuló senki más — úgy mond — mint maga Sallustius; mert egyébként is sok évi tapasztalatból mondhatja, hogy nem csekélyebb szellemre van szükség ahhoz, hogy kész praemissákból záró következtetéseket vonjon az ember, mint jó és talpraesett praemissák föltalálásához (U. o.). *Pajk*nak azonban még fogalma sincs ama levelek keletkezésének idejéről és okairól; nem is sejti, hogy a pharsalusi csata évében keletkeztek, még pedig a II. a pharsalusi csata előtt akkoriban, mikor Caesar a dyrrhachiumi vereségek következtében nagyon kétéhes helyzetbe került Pompeiussal szemben, az I. pedig röviddel Caesar pharsalusi győzelme után. Innen magyarázható meg, hogy nincs is tisztában a két levél mivoltával, a mennyiben *suasoriák*nak nevezi, s épen úgy, mint *Spandau* (*Eine Salluststudie*, 1868)

kapcsolatba igyekszik őket hozni s a bennük foglalt javaslatokat bizonyos összefüggő rendszerbe erőszakolja (II. k. V. l.). Innen magyarázható azután az a tévedése is, hogy a II. ep. 2, 2 eme kifejezését: *«inter labores militiae interque proelia victorias imperium statui admonendum te de negotiis urbanis*, úgy érti, mintha Sallustius maga volt volna kinn a táborban (u. o. IV., V. l.); pedig az *«inter . . . victorias imperium»* kifejezés már magában véve is világossá teszi, hogy Caesar volt távol a harcmezőn s a Rómában időző Sallustius érezte szükségesnek értesíteni őt a városi állapotok felől.

De ugyanott, a hol a Caesarnak szóló levelek valódiságát elismeri (II. k. III. l.), az *Invectivák*ra nézve mellesleg, a jegyzetben, kijelenti, hogy manapság alig akadna már valaki, a ki azok sallustiusi eredetét védelmébe venné. Ez a kifejezés már magában véve is azon nagy hibában szenved, hogy *Invectivák* sallustiusi eredetéről szól, holott a hagyomány csakis az egyiket tulajdonítja Sallustiusnak, a másikat ellenben Cicerónak. Ezeket úgy tekinti, mint a *Suasoriák* utánezatait, még pedig egy pár egyező hely után indulva, s hozzáteszi, hogy Schanz épen az ellenkező viszonyt tartja valószínűnek. Szemmel látható fölületesség mutatkozik e véleménynyilvánításban; nem is volt annak más szülő oka, mint az a pillanatnyi szükség, hogy a Caesarhoz intézett két levél legalább addig maradjon sallustiusi eredetű, míg az egész munka elkészül; egy Sallustius ugyanis csak nem állíthat oda az *Invectiva* — illetőleg, a mint ő veszi — az *«Invectivák»* majmolójának! Az *Invectivák* kérdését nem lehet dűlőre vinni ilyen könnyed nézetnyilvánítással; nem is bírták mások sem azon egyszerű oknál fogva, mert arra nem is mertek gondolni sem, hogy e két támadó beszéd nem ugyanazon időben s nem ugyanazon körülmények két ellenséges férfiúra való ellenkező hatása folytán keletkezett volna. Mihelyt látjuk, hogy a két *Invectiva* adatainak sem chronológiájánál, sem belső természeténél fogva nem hozható egymással közvetlen causalis kapcsolatba; mihelyt beható vizsgálat meggyőző bennünket arról, hogy a Cicerónak tulajdonított támadó beszédnek sem kimért szerkezete, sem nyugodt hangja s gondolatszövése nem illik ahhoz a helyzethez, a minőbe a Sallustius-féle támadásnak kellett okvetetlenül hoznia Cicerót: azonnal tisztul előttünk a látohatár, s míg egyrészt a Ciceró-féle *Invectiva* valódiságának védelméről a külső és belső okok meggyőző hatása alatt egyszer s mindenkorra lemondunk, addig a Sallustius-féle személyi és időbeli vonatkozásai Asconius tudósításai nyomán könnyű szerrel rávezetnek bennünket eme támadásnak mind az idejére, mind pedig az okára, főkép miután a bekezdéséből látjuk, hogy Sallustius ama heves föllépésre Cicerónak egy a senatusban elmondott, de *ránk nem maradt* s előttünk tartalmára nézve is jóformán ismeretlen beszéde indította.

Szintén oly könnyedén és tisztán önző indítékból koczkáztat meg *Pajk* még egy állítást. Ugyanis, hogy Sallustius ethikai nézeteit a Ciceróéival párhuzamba állíthassa, s így Sallustius forrásainak számát egygyel szaporíthassa, mindenekelőtt kénytelen mesének nyilvánítani azt az ellenségeskedést, melyről a Cicero- és Sallustius-biographiák szólnak, s hivatkozik Gerlachra (III. közl. XI. l.). Látszik ebből a merész állításból, hogy a Milo-ügygel s a rávonatkozó Asconius-tudósításokkal nem ismerős. Neki — úgymond — bizonyítékai vannak arra nézve, hogy Sallustius nagy tiszteletet érzett Ciceró iránt. Sajnálom, hogy e bizonyítékait nem ismerhetem; de ha vannak is, annyi kétségtelen marad azok daczára is, hogy a Milo-per folyamán nagyon feszült viszonyba jutottak egymással s bár Asconius tudósítása szerint később, bizonyára még a per tárgyalása előtt, kibékültek is, az a kibékülés csak formai, csak külsőleges volt. Később azonban, Sallustiusnak a provinciájából való hazatérése s még inkább Cæsar halála után, a viszonyok alakulása közelebb hozta egymáshoz e két férfit, sőt a *tresviri* erőszakos fellépése folytán támadt helyzetben nézeteik egészen össze is találkoztak. De hát *Pajk*nak nem volt semmi különös szüksége sem arra, hogy azt a megbízható adatokból kimutatható ellenségeskedést mesének nyilvánítsa, s hogy mégis megtette, avval nem győzött meg bennünket arról, hogy Sallustius az ott kimutatott ethikai gondolatokat Ciceróból merítette, főleg ha látjuk, hogy némely gondolataival nem csak Cicerónál találhatunk párhuzamos helyeket, hanem Platónnál s Aristotelesnél is. Az idézett helyek közül ilyeneknek mutathatom ki nevezetesen a következőket:

Cic. De re publ. III, 36. — *Arist. Pol.* I, 10. VI, 1, 11.

“ “ “ “ III, 1, 1 (Kl.) — *Plat. Pol.* I, 3.

“ “ “ “ VI, 1, 1 — *Plat. Pol.* X, 1.

Az anyag, a melyet *Pajk* összegyűjtött, s az eszme, a melynek szorgálatára szánta, dicséretet, s a ráfordított szorgalom osztatlan elismerést érdemel. Azon van, hogy mentül mélyebben behatoljon Sallustius gondolkodásának világába. Különösen sikerült az ethikai elvek csoportosítása az I. közleményben s a belőlük levont következtetések eléggé tanuskodnak *Pajk* philosophiai jártasságáról. Itt még akkora biztossággal állapítja meg vizsgálata eredményeit, hogy kész megmaradni mellettük még akkor is, midőn látja, hogy azok tanúsága szerint Sallustius körülbelül 4—5 év alatt eredeti fölfogásától egyszer eltért s ahhoz ismét visszatért volna. Nem is az ő következtetéseinek hibás voltából származik e föltűnő s legalább is furcsa eredmény, hanem a tudományos kutatások abbeli megállapodásából, hogy Sallustiusnak első történelmi műve a Catilina-összeesküvésről szóló könyv volt. Munkájának I. fejezete (»*Die menschliche Natur*») az emberi természetre vonatkozó ethikai gondolatok vizsgálatából a következő eredményeket állapítja meg:

1. Az emberi természet alkotó részei: lélek és test.

2. A lélek az uralkodó, a test pedig a szolgaságra hivatott része ezen természetnek.

3. A lélek kiválóbb, mint a test; de a *Catilina* szerint a lélek *nem föltétlenül jó*, a *Jugurtha* szerint ellenben *föltétlenül jó* s mint ilyen képes arra, hogy jót tegyen; a *Historiae* szerint a lelket egy természeti fogatkozás (*vitium*), a nyugtalanság, korlátolja működésében.

4. A *sallustiusi ethika* tehát a *determinismus és indeterminismus* közt ingadozik.

Sallustius e szerint a *Catilinában* és *Historiae*ben deterministának, a *Jugurthában* pedig indeterministának bizonyúl. Mert míg a *Jugurthában* az emberi lelket föltétlen jónak vallja, mely csupán a szabad akarattól függ, hogy t. i. ilyen-e, vagy amolyan, addig a *Catilinában* és *Historiae*ben nem tartja a szellemet föltétlen jónak, hanem a lélek és test működésének összeegyeztetésére törekszik, miként Aristoteles (Pol. I, 10). «Tehát» — úgymond — «Sall. az ő *Historiae* cz. művében visszatér a *Cat.*-ban nyilvánított fölfogásához s ismét föltétlen determinista lesz, holott a *Jug.*-ban a föltétlen indeterminismus, a szabad akarat korlátlan uralma felé hajolt» (I. közl. VIII. l.).

Nincs azonban semmi szükség sem azon, úgyis hihetetlennek tetsző föltevésre, hogy Sallustius erkölcsi elvei oly rövid idő alatt bejárták az ellentétek metáit, ha magunkévá tesszük azon álláspontot, a melyet az összes személyi és történelmi bizonyítékok meggyőzőleg jelölnek ki számunkra, hogy t. i. a *Jugurtha* előbb keletkezett, mint a *Catilina*. Ezen állásponttól nézve megszűnik a 3. fejezet következtetéseiben mutatkozó furcsaság is. Itt t. i. *Pajk* a külső körülményeknek az emberi lélekre való hatása szempontjából vizsgálván Sallustius ethikai elveit, azon eredményt vonja le, hogy a *Cat.* szerint a külső körülmények befolyást gyakorolnak az ember erkölcsi magatartására, a *Jug.* szerint ellenben egyáltalában semmit; végre a *Historiae*-ben ismét visszatér azon álláspontra, a melyet a *Cat.*-ban elfoglalt. Annyira kétségtelennek tartja, hogy a *Cat.* előbb keletkezett a *Jug.*-nál, hogy a 4. fejezetben így nyilatkozik: «*Úgyanezen gondolatok az emberi törekvés legfőbb célját illetőleg előfordulnak a Jug.*-ban, de ott mégis Sall. a *Cat.*-ban lerakott elméletet szemlátomást ismeretesnek veszi s épen azért csupán érinti.» (XII. lap.)

Leginkább belebonyolódik azonban *Pajk* azon fejtegetés útvesztőjébe, midőn Sallustius ethikai fölfogását s annak módosulásait a különböző bölcséleti iskolák erkölcsi tétélei alapján igyekszik kimagyarázni. Vizsgálódásának az eredménye az, hogy Sallustius a *Cat.*-ban (1, 5—7; 2, 1), a hol a test és lélek harmonikus működését vallja szükségesnek, mint a *peripatetikus*, a *Jug.*-ban pedig, a melyben az emberi lélek kizá-

rólagos felsőbbségét hangoztatja, mint a *stoikus iskola* híve tűnik föl; e szerint — úgymond — ugyanolyan fejlődésen ment át az ő gondolkodás módja is, mint a Zenoné, a ki szintén peripatetikusból lett stoikussá. Talál azonban a *Cat.*-ban is olyan gondolatokat (2, 7: *virtuti omnia parent*; 2, 6: *imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur*), a melyek a *stoa* elveivel hangzanak össze, sőt a *Suasoriákban*, a melyeket Sallustius első műveinek tart, szintén stoikusnak nyilvánítja ezen mondást: *«omnium mortalium vitam divino numine invisier»* (II, 12, 7). Azon ellenmondásokat azután, a melyekkel ezen rendszerezés közben találkozunk, különféle úton-módon igyekszik megmagyarázni. Így nevezetesen, hogy a külső körülmények (szerencse, egészség, kedvező viszonyok) becslésére s a hírnévszerzésre vonatkozó nézeteit összeegyeztesse a stoicismusával, hivatkozik Ciceró ama világos észrevételére, hogy voltak stoikusok, a kik ama külső javakat erkölcsi javaknak ismerték el (*De fin.* III, 49), s hogy a hírnevet is csak a szigorú stoikusok zárták ki (u. o. 57). Tehát — mondja — azért, hogy Epikuros a hírnevet a teljes boldogsághoz számítja (*Cic. Ac.* 1, 21), nem szabad Sallustius Epikuros követőjének venni, mint némelyek teszik, mert annak a mérsékeltebb stoikusok is helyt adtak az erkölcsi javak között. Ha tehát — így folytatja tovább — Sallustius etikáját helyesen akarjuk megítélni, mint *egészet*, mint *rendszert* kell vennünk, nem pedig egyes kiszakított helyeket tennünk a rendszer helyébe (III. közl., VI. l.). Hogy *Pajk* nem alkalmazkodott ezen irányelvhez, arról rövidesen meggyőződhetünk, ha az I. közleményben nyilvánuló eljárását a későbbivel összehasonlítjuk.

Már a régi írók is szemére hányják Sallustiusnak, hogy irataiban egészen más erkölcsi elveket hangoztat, mint a melyeket életében maga követett. Az a szabadabb élet, a melyet kora ifjúságától fogva talán egész visszavonulása idejéig folytatott; villái, a gazdagságra törekvés, quirinalisi palotája, a *«horti Sallustiani»*, mint a kényelmes és fényűző élet első kellékei, mind *Epikuros* tanítványára vallanak. Az ő életmódjában tehát epikureizmus nyilvánul; irataiban azonban egész más úton jár; azokban hirdetett erkölcsi elvei, ha nem is kizárólagosan — mint a hogy *Pajk* véli (III. közl., VI. VII. l.) — de kétségkívül leginkább a *stoikus iskola* erkölces tanával vannak rokonságban, de a mellett, meglelt férfikorában a peripatetikus iskola hatása is mutatkozik. Ki is mutatható, hogy Thukydides munkáján kívül Platon Politeia-ját s Aristoteles Politika-ját tanulmányozta; ennél fogva nem csodálhatjuk, ha ebbeli tanulmányai itt-ott mélyebb nyomot hagytak lelkében s elmékedései közben előtérbe nyomultak. De nagyobb változást az ő etikai álláspontjában csakis a lélek és test egymáshoz való viszonyának fölfogására nézve találunk. A *fortunának* az emberi cselekedetekre és művekre való befolyását illetőleg könnyen összeegyeztethetjük az ő nézetnyilvánításait; mert bár han-

goztatja is, hogy a *fortuna* minden emberi dologba belejátszik (Cat. 8) s legtöbbnyire megíúsítja az emberek jóra való törekvéseit s a rosszat juttatja érvényre (Ep. II, 1, 2); de kifejezi azt is, hogy az embertől magától függ, milyen a szerencséje (Ep. I, 1, 2; h. ö. Or. Phil. 21: *fortuna meliores sequitur*) s ha *industria, probitas aliaeque artes bonae* — a *«meliores»* eme megkülönböztető vonásai — nem hiányoznak belőle, akkor nem szorul rá a *fortuna*-ra (Jug. 1). Az előbbi eredménnyel sem sűtötte volna rá Sallustiusra a fölületes tétovázó gondolkozásmód látogatát, ha tisztában volt volna az ő fönmaradt művei keletkezésének idejével. E chronologiai sorrendet a *«C. Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések»*-ben kifejtett okok alapján a következőképpen állapítottam meg:

1. Az *«Invectiva in M. Tullium»* Kr. e. 52-ben,

2. az *«Ad Caesarem senem de re publica»* czímen ránkmaradt két levél Kr. e. 48-ban,

még pedig a II. azon év telének végén vagy tavaszának kezdetén, az I. pedig közvetlenül a pharsalusi csata után, azon év nyarán (a későbbi naptárigazítás szerint számítva júniusban),

3. a *«De bello Jugurthino»* Kr. e. 42-ben,

4. a *«De coniuratione Catilinae»* Kr. e. 40-ben keletkezett, s

5. a *«Historiae»* megírásába Kr. e. 39-ben kezdett.

E chronologia követésével lehet alaposan hozzáfogni Sallustius gondolkozásmódjának s gondolkozásmódja fejlődésének s elveinek vizgálatához. Nem merem ugyan ethikai elveit valamely kész rendszer hulladékainak tartani, mint a hogy *Pajk* gondolja utolsó közleményében; de a rendszerbe foglalás a mi részünkről természetesen fontos feladat, mert nem csak hogy tisztább bepillantást enged az ő lelki világába, hanem rávezet tanulmányaira, sőt talán idővel az összegyűjtögetett párhuzamos helyek támogatásával tanulmánytárgyainak, kedvelt olvasmányainak sorrendjére is.

CSERÉP JÓZSEF dr.

EURIPIDES ALKESTISE.

(Vége.)

A *φύχτης*: az önfeláldozó szív odaadása: ez a *Der arme Heinrich*nak, a Hartmann von der Aue költeményének alapeszméje. A beteg Henrik meg nem gyógyúlhat, ha egy ártatlan szív vére nem omlik érte:

«Mert úgy gyógyulhatsz meg csupán

Ha egy ártatlan, tiszta lány,

Ki már felserdült teljesen
 Önszántából s készségesen
 Érted fölálldozná magát.*)

A keresztyén önfeláldozás lényeges különbsége az, hogy *hálát, jutalmat* nem vár.

Admetos bánata majdnem a romantika epedéséhez hasonlít. Durva vonás benne a bosszúság és harag érzése, melylyel elfordul szüleitől, kik érte magukat felálldozni nem voltak hajlandók. Így fakad ki:

οἷω δὲ πένθος οὐκ ἐτήσιον τὸ σὸν
 ἀλλ' ἔστ' ἄν αἰὼν οὐμὸς ἀντέχῃ, γύναι,
 στυγῶν μὲν ἢ μ' ἔτιχτες, ἐχθαίρων δ' ἐμὸν
 πατέρα· λόγῳ γὰρ ἦσαν οὐκ ἔργῳ φίλοι. (336 és köv.)

E nyers vonása Admetos jellemének majdnem bántó formában éleződik ki abban a jelenetben, mely lefoly Pheres és Admetos közt (675—740.) Patin kiemeli e jelenet őszinteségét és helyesen jegyzi meg, hogy a retorika vitte rá Euripidest, hogy ily erős színekkel rajzolja Pheres önzését és Admetos nemtelen haragját. Croiset így nyilatkozik: «Ez zavarba hozza összes fogalmainkat a tragédia felől és kényszeríti a magyarázókat, hogy a költő mentségére mindennemű fogásokhoz folyamodjanak. Elég ha megértjük. Az ily kirívó részletek magyarázatát megtaláljuk kora realismusának a költő lelkületére tett hatásában». Szerintem nem annyira e realismus nyilvánul, mint inkább Pheres alakja hozzá tartozott a népmythoshoz: egy megfordított Lear király, ki ép gyermekei iránt volt érzéketlen. Aristophanes, ki ép az Alkestisből egyes helyeket kiparodizál, ezt nem teszi gúnytárgyává: az antik műemlékek nem hagyták ki e jelenetet. Az alapeszme kiemelésére szükséges, hogy Alkestis gyöngéd lelke e durva lelkekkel ellentétbe annál teljesebben kiváljék. Így jobban kiemelte a költő az Alkestis önfeláldozásának értékét, mert hogy erre helyezi a fősúlyt, bizonyítja, hogy ugyanazt a motivumot, t. i. hogy az agg szülék nem áldozták föl hátralevő napjaikat, két helyt is kiemeli: 336 és köv. versekben egy kissé élesen, az elsirató énekben 466 és köv. lyrikus melegséggel.

Itt éri el a peripetia a tetőpontot.

Föllép Herakles. A nagyehető isten vidám alakja és e gyászos ház, gyászoló férj éles ellentétet alkot. Admetos szívesen fogadja, eltitkolja tőle bánatát, Patin gyöngéden megrója Euripidest azért, hogy valótlanszínű az a kétértelműség, melylyel Admetos eltakarja a valót, meg-

*) A Beteg Henrik költői elbeszélés a XIII. századból. Írta Hartmann von der Aue. Középfelnémetből fordította Vende N. Ernő. Budapest, 1892. (10. l.) Németben kitűnő *Hans von Wolzogen* átírása: *Der arme Heinrich* von Hartm. v. d. Aue. Leipzig, 1873. 13. l.

rója Voltaire is és arra a jelenetre, mely lefoly Herakles és a szolga közt, kitől ez ételt, italt kér és magát jól kimulatni mutat hajlandóságot, megjegyzi Voltaire: Une telle scène ne serait pas soufferte chez nous à la foire. De e ponton tovább megyek mint Patin, ki kijelenti: *de ce déjaüt* resulte chez Euripide, une *grande qualité*. Nem menekszem ily paradox állításhoz. Szerintem abban a körülményben, hogy e darab a tetralogia utolsó darabja lévén, mely helyen a satyr dráma szokott állani a *potus et exlex* közönség (Hor. ars poet. 224.) mulattatására, szerencsés kifejlésével derült hatást gyakorolt. Ezért természetes egy Heraklesnek komikus jelenetben való fölléptetése. Az Aristophanes grammatikusnak tulajdonított (Wuestemann) *ὕπόθεσις*-ben olvassuk: *τό δέ δρᾶμα ἐστὶ σατυρικώτερον, ὅτι εἰς χαρὰν καὶ ἡδονὴν καταστρέφει. παρὰ τοῖς τραγικοῖς ἐμβάλλεται ὡς ἀνοικεία τῆς τραγικῆς ποιήσεως ὅτε Ὀρέστης καὶ Ἀλκυστις, ὡς ἐκ συμφορᾶς μὲν ἀρχόμενα, εἰς εὐδαιμονίαν δὲ καὶ χαρὰν λήξαντα, ἃ ἐστὶ μᾶλλον κομωδίας ἔχόμενα.*

Admetos vendégszeretetét a lélektani összeütközés kedvéért beszövi a költő és drámai mozzanattá emeli. Az indokolás kifogástalan:

οὐ δῆτ', ἐπεὶ μοι συμφορὰ μὲν οὐδὲν ἄν,
μείων ἐγίγνετ' ἀξενώτερος δ' ἐγώ.

A *καχόξενος* külön szó: az étellel, a szokásokkal összeforrt compositum, mi jellemző. Kitünően talál a következő karének, mely Admetos házának vendégszeretetét magasztalja és felhozza Apollo befogadását, csodás pásztorkodását, mikor a hiúz együtt legelt a sakállal, a szarvas levetkező félelmét. Admetos Heraklest könnyes szemmel, de szíves mosolylyal fogadja. Látni mint válik Admetos elleplezett fájdalma e fájdalom mélységének mértékévé. Admetos egy szolgát rendel ki, hogy Heraklest mindennel ellássa, következik a szolga és Herakles közti jelenet (747—836). Herakles mesteri dialog kapcsán megtudja, hogy az az *ὀδυνεία συμφορὰ* ugyan csak *οἰκεία*: nem egy idegen halt meg a házban, de a ház lelke szállt le az alvilágba. A *bon vivant*: a satyrdramai alak herosszá emelkedik és pedig valóban megrázó fordulattal:

ὦ πολλὰ τλᾶσα καρδία καὶ χεῖρ ἐμή
νῦν δεῖξον οἷον παῖδα σ' ἢ Τυρινθία
'Πλεκτρονόος ἐγείνατ' Ἀλκμήνη Διί. (837 és köv.)

Ime Herakles a Heros, a félisten!

Hogy mily élesen kitünteti Euripides a helyzet iróniáját, ennek illusztrálására álljon itt két sor:

532. ὀδυνηὸς ἦ σοι συγγενῆς γεγῶσά τις;
533. *Admetos*: ὀδυνηὸς, ἄλλως δ' ἦν ἀναγκαία δόμοις.

Minő tragikus ironiával leplezi el a valót, hogy vendégének ne rontsa el a kedvét! A tragikus ironiának jelen alakjához hasonlítja Villemain Romeo és Julia azt a jelenetét, melyben a zenével, kik a lakodalomra jöttek, a temetésre érkeztek: «A közönyösség és kétségbeesés jelenetei így egymás mellé állítva többet beszélnek az emberi élet ürességéről, mint bánatunknak egyhangú pompája». Nem megdöbbenő-e Macbethben a kapatos kapus monológja a fatális éjszakán? Nem meg-rázó-e Hamletben a sirások jelenete? Látni, hogy a *vegyes* érzelmek gerjesztése, de sőt inkább az úgynevezett tragikus ironia nem a keresztyén-dráma találománya, nem az ú. n. humoros világnézet szüleménye. Csak Euripidesnél el kell olvasnunk Iphigenia és Orestes párbeszédét a fölismerési jelenet előtt az Iph. Taur. ban (492 és köv.) Agamemnon és Iphigenia közti párbeszédet az Iph. Aul. 640 és köv.)

Orestes és az öreg szóváltását (Elektra 612 és köv.).

Jon-ét és Creusa-ét (Jon 255 és köv.).

Orestesét és Pyladesét (Orestes 729 és köv.)

hogy megértsük annak a meghatározó jelenetnek mélységét, mely nyilvánul a Herakles és Admetos közti jelenetben vagy akkor, mikor ez elleplezi gyászát, valamint a mikor nem akarja elfogadni Herakles szívből Alkestist. És nem érezzük-e a tragikus ironia mélységét, mikor a szolga fölhaborodik Herakles jó kedvű magaviseletén? Itt fordul elő a fennebb idézett két szóra célzó két sor:

810. *Herakles*: οὐ γὰρ μὲν ὀθνεῖον γ' οὔνεκ' εὖ πάσχειν νεκροῦ;

181. *Szolga*: ἡ κάρτα μέντοι καὶ λίαν οἰκτεῖς ἦν.

A sorsfordulatot tudjuk. Herakles hősi természete, fenséges jellemereje kitör:

τοὶ γὰρ οὐκ ἐρεῖ κακόν

ἐὐεργετῆσαι πάντα γενναῖος γεγώς.

Ama hétköznapi felfogást a görög szellem derüjéről, mely úgy bevette magát programmértekezéseinkbe, műtörténetekbe és az irodalomtörténeti felfogásba, ugyancsak megczáfolja a jó megoldásu Alkestis is.

Mikor Herakles azzal vigasztalja Admetost, hogy majd az idő enyhíti fájdalmát:

Herakles: χρόνος μαλάξει, νῦν δ' ἴδ' ἡβάσκει κακόν (1085)

Admetos: χρόνον λέγεις ἄν, εἰ χρόνος τὸ κατθανεῖν (1089)

És mikor Herakles biztatja, unszolja, hogy fogadja el az új nőt, Admetos akár a keresztyén romantika láttávolát nyitja meg e szavakkal:

θάνοιμ' ἐκείνην καίπερ οὐκ οὔσαν προδοῦς. . (1096)

Ime, a halottat sem akarja elárulni, áldozatul dobni!

Sőt tovább megy: Mikor Herakles arra kéri, hogy csak érintse a kezét, így felel:

καὶ δὴ προτείνω, Γοργόν' ὥς καρπτόμῃ . . . (1118)

És mintha csak a levágott Gorgon főre kellene néznie, elfordítja arczát.

Ekkor Herakles arra kéri, hogy csak nézzen reá!

Következik a fölismerés megható jelenete. Mikor Admetos alig tér magához bámulatából és csodálkozva kérdi Heraklestől, hogy csak-ugyan a valódi Alkestist bírja-e, Herakles mélységes vonatkozással feleli:

ἔχουσ' φθόρον δέ μὴ γένοιτό τις θεῶν (1135)

Hogy Euripides nem ad egy árva szót sem az Alkestis ajkára: ez bámulatos művészetének annál fényesebb jele, mert utódai ez ellen mind vétkeztek. Minő mély hatást gyakorolhatott az antik emberre a lefátyolozott Alkestis, azután a félre vont fátyol alól kitünő márvány fehér arcz, kinek szólni addig nem volt szabad, míg a *desecratio* meg nem történik, azaz az alvilági isteneknek történt felszenteltetés alól föl nem oldatik és harmadnapra nem virrad! A halál mysteriuma borúl a lélekre, a végtelen sejtelen ragadja meg és a vizionlátás örömét a sír köde bűbajos fátyollal takarja be. Igazat kell adnom Patinnek, ki főként a német philologusokkal szemben, kik majdnem egyhangulag Eur. leggyengébb művei közé számítják e darabot, eltekintve egy pár fogyatkozásától, egyik remekének tekinti.

Euripides darabja messze visszhangzott a késő századokban.

Buchanan latinra fordítja 1540—1543-ban és előadja Bordeauxban.

Hardy tragicomédie-t ír *Alceste* cz. alatt 1588-ban.

Patin egy pompás helyet idéz az egyébként értéktelen darabból. Alceste így szól Admetoshez:

Ta trame s'achevant, la mienne est achevée

Quinault operaszöveget ír 1674-ben Lully számára. Ebben már Admetos, mint az opera-hősökhöz illik, lovagias és még az alvilágra is kész leszállani. Hercules pedig — bár Alcestis-t megszerette — nagylelkűen átengedi Admetosnak. Tehát az önfeláldozást megtoldotta a baráti önfeláldozással.

Racine is foglalkozott az eszmével, hogy egy Alceste-t írjon, mint kitűnik, *Lagrange-Chancel* 1703-ban színre került darabjának előszavából. Racine kevéssel halála előtt tűzbe dobta volna darabját, mi a legnagyobb hódolat Euripides szellemének. Hogy mennyire nem érték a

túlfinom korszakok a művészek egyik főtörvényét: a szabatossgot,¹⁾ bizonyítja a *Lagrange-Chancel*-féle szöveg, melyben már szerelmi vetély képezi a cselekvés zömét: szerelmi vetély Admetos és Herakles²⁾ közt, Alkestis önfeláldozása epizodyszerűvé válik.

Mit vétnek e feldolgozások a szabatossg ellen? Elhomályosítják a mythosban kifejezésre jutott alapeszmét.

Boissy 1727-ben már egészen cselszövő darabot csinált belőle.

Saint-Foix majd *Ducis* hasonló irányú darabjai után *Gluck* opera tárgyává tette az Alkestist (mint a Goethe *Iphigeniáját* is), az olasz *Calzabigi* szövegét vevén alapul 1762—1764.

Németországban adták is ez operát.

Ducis az operák kapkodásai után indulva, melyek hol Apollot, hol Herculest tették meg az Alkestis föltámasztóivá, *Oedipe chez Admète* cz. darabban (1778.) Oedipust elegyíti a mesébe és úgy módosítja a mesét, mint ha e szerencsétlen király adta volna magát cserébe Plutonnak Alkestiséért.

Érdekes *Alfieri* esete. Ő idősebb korában tanult meg görögül. Mikor Eur. Alkestisé elolvasta, ez úgy elragadta, hogy nemcsak lefordította, de megtörte százszor tett fogadását, hogy nem ír színdarabot. Írt egyet, melynek czímül adta: *A második Alkestis*. *Alfieri* nem bírta elviselni *Pheres* rideg önzését, melylyel Euripidesnél megtagadja az áldozatot, hogy megmentse fiának életét, és kész volt magát föláldozni, de észreveszi Alkestis és megelőzi. Tehát az önfeláldozásban való vetély válik a cselekvény gócpontjává. Admetos viszont mindent elkövet, hogy meggátolja nejének önfeláldozását. Találón jegyzi meg *Patin*, hogy «*Lacrima cito exarescit*»: ez a fontos lélektani tünetmenny és aesthetikai tanulság rejlik *Alfieri* darabjában előforduló érzékeny jelenetekben. Szépen mondja *Patin*, hogy a czím helytelen, mert ez nem *Második Alkestis*, mert az első páratlan marad.

Fénelon a nagy egyháziszónok egy beszédében *Sur le pur amour* fölhasználja Alkestis önfeláldozását *Platon* symposionjából indulva ki. (P. 179 B.)

Milton megemlékezik gyermekágyban meghalt második nejére írt pathetikus sonettjében az Alkestis önfeláldozásáról.

De az Alkestis kísérletek közt kétségkívül legérdekesebb *Wielandé*. *Oberon* hírneves költője írt egy Alkestis czímű darabot³⁾ Egészen romantikussá változtatta tárgyát. Egy új alakot *Partheniát*, az Alkestis nővérét viszi színpadra, ki iránt *Hercules* érez vonzalmat. Elvész *Hercules*

¹⁾ Erről *Martha* írt egy szép cikket a *Revue d. D. Mondes*-ben, mely megjelent a *Budapesti Szemlében* Végh Arthur fordításában.

²⁾ *Wieland*: *Sämmtliche Werke*. 26 kötet. *Singspiele*. Nr. 428. K. 248.

hősies elhatározásának nemes és önzetlen indoka. Parthenia Egyptomból Isis földjéről búfeledtető italokkal akarja enyhíteni Admetos bánatát, mire tiszta romantikával majdnem beteges érzékenységgel feleli Admetos:

«Mein Gram ist meine Speise, mein Vergnügen,
Mein Labsal! Jede andre Lust
Verschmählt Admet!

Mint Alfieri, Wieland is elköveti az izléstelenséget, hogy mikor az alvilágból visszatér, Alkestis beszél. Bármi szépen is hangzik Alkestis ajkairól e szózat:

Noch athmet mir aus ewig blüthenden Gefilden
Der Geist der Unvergänglichkeit entgegen.
Wie selig war ich. Ach, mit meinem Glück
Verlor ich auch die Macht es auszusprechen».

azért mégis széttépi ez az illusio tündérfátyolát. És hiába mondja Hercules a jövő élet titkát tudakoló Admetosnek:

Begehr' es nicht zu wissen!
Ein heil'ger Schleier, den die Götter selbst
Nicht wegzuziehen wagen, liegt
Auf dem Geheimnisse des Geistreiches...

azért a romantikus költő nem bír ellenállni a csábításnak, hogy minden valószínűség teljes felforgatásával ne adjon Alkestis ajkaira ilyen érzelgős hangokat:

Ich hab' Elysiums Glück empfunden!
Allein dem Augenblick, wo ich Dich wiederfunden,
Ist keine andre Wonne gleich...

Ez már akár a Musset, akár a Heine, szerelem-istenítő hangja. Mi más a Hercules alakja is. Partheniának így nyilatkozik Admetosról:

Der feige Mann! Konnt' er so niedrig sein,
Um diesen Preis sein Leben anzunehmen!

Mivé törpül egy ily nyilatkozat után Hercules igaz részvéte az Admetos őszinte, mély bánata iránt!

Bármennyire kivetközteté Wieland az Alkestis mondatát a maga mély symbolikus jelentőségéből, azért az egész költeményben sok költői részlet van és mint valóban szép gondolat tündöklök a következő két egymást követő jelenetben majdnem gondolatrímként összecsengő passzus:

A IV. felv. 2. jel.-ben Admetos így szól:

«O hüte dich Geliebte! Koste nicht
Von ihrem (von der Lethe) Zaubertanke!

Ziehe nicht mit ihm
Ein ewiges Vergessen unserer Liebe ein».

A IV. felv. 3. jel.-ben ugyan ő mondja Alkestisnek :

«Noch lebt Admet in deinem Herzen
Dies ist sein Alles! O entziehe
Dies einzige letzte Gut ihm nicht!»

Goethe, e klasszikus eszménytől áthatott lélek ép akkor, midőn már előtte állt Iphigenia alakja, megbotránkozott Wieland merészségén, hogy az antik kor szellemét úgy meghamisítja és egy paródiát írt Wieland művére, melynek czíme: *Götter, Helden und Wieland*.*)

Goethe fantasztikus formában idézi föl Admetos és Alkestis árnyait Mercurius útján és ezek vád alá fogják Wielandot, hogy az ő álarczukat felöltő alakok által kompromittálta az ő emléküket.

Euripides kifakad, hogy őt nevetségessé tette e költő azáltal, hogy az ő alakjait színpadra vitte. Mercurius kérdi :

Wer ist der Wieland ?

Literator : Hofrath und Prinzenhofmeister zu Weimar.

Mercurius az alvó Wieland lelkét elővarázsolja testéből, következő a vád alá helyezés. Alkestis azt mondja a többek közt, hogy míg az Euripides Alkestisét kihallgatta, még mulatott is rajta, de a Wielandé őt úgy érintette, mint egy lehangolt cziterának hamis hangja.

Wieland : Könnt ihr mir absprechen, dass ich das Ganze weit delikater behandelt habe ?

Alkestis : Was heisst das ? Genug. Euripides hat gewusst warum er eine Alceste aufs Theater bringt, so wenig Ihr die Grösse des Opfers, das ich meinem Mann that, darzustellen wusstet. *Euripides* közbe szól és jellemzi Wieland darabjának cselekvényét, midőn Wieland úgy védekezik, hogy hiszen ő is csak az Euripides meséjét dolgozta föl : «Nicht gar. Eure Leute sind erstlich allzusammen aus der grossen Familie, der ihr Würde der Menschheit, ein Ding, das Gott weiss woher abstrahirt ist, zum Erbe gegeben habt, *ihr Dichter auf unseren Trümmern!* Sie sehen einander ähnlich, wie die Eier, und ihr habt sie zum unbedeutenden Brei zusammengemührt. Da ist eine Frau, die für ihren Mann sterben will, ein Mann, der für seine Frau sterben will, ein Held, der für sie beide sterben will, dass nichts übrig bleibt, als das langweilige Stück Parthenia, die man gern wie den Widder aus dem Busche bei den Hörnern kriegte, um dem Elend ein Ende zu machen.» E passzus a legerő-

---

*) Goethes sämtliche lyrische, epische und dramatische Werke und seine vorzüglichen Prosaschriften. Teschen und Leipzig, stereotyp kiadás 276—278. l.

sebb. Ez megmond mindent. Az antik élet természetes érzelme, érzelgessé a hősie önfeláldozás tüntető fájdalommá és az egész szürke erényfitogatatassá változott Wieland kezében. Megragadó részlet egy leány alak megjelenése, kit kérdőre von Alkestis, hogy volt-e kedvese? Igen, felel a leány. Érezte-e vágyat érte meghalni? Igen, felel a leány, és mivel a végzet elszakított tőle, meg is haltam utána.

Da habt ihr eure Alceste, Wieland.

Azután kikérdi a leányt, hogy szeretik-e egymást szülei? kész lettek volna-e egymásért meghalni? A leány feleli: Bizonyynal. Da habt ihr Euripides Alceste. Finom gúnynyal állítja szembe a *sentimentalis* és a *valódi érzés* közti különbséget. De még erősebb kritikát gyakorol Goethe, a Hercules alakjának eltörpítéseért és erényhőssé zsugorításáért. Hercules nyílt őszinteséggel kitör az *erény* szó ellen. «Wer ist denn sein Hercules, auf den er sich so viel zu Gute thut? Und was will er? Für die Tugend? Wass heisst die Devise? Hast du die Tugend gesehen? Wieland!

Ich bin doch auch in der Welt herumkommen, und ist mir nicht so begegnet.

Wieland: Die Tugend, für die mein Herkules Alles that, Alles wagt, ihr kennt sie nicht?

Hercules: Tugend! Ich hab das Wort erst hier unten von ein paar albernern Kerls gehört, die keine Rechenschaft davon geben wussten.»

Ime, hogy beszél Goethe Heraklese a vizenyős erényhősök erényéről. Az istenadta-erő, a természet bőség-szomjából áradó áldás a valódi tehetség: ez a klasszikus eszmény. Herakles nem azért hozza fel Alkestist, hogy az erénynek tegyen szolgálatot, hanem azért, mert meghatá Admetos gyöngéd vendégszeretete, ki eltitkolta előtte mély bánatát, csakhogy annál jobban érezze magát ő nála, azért hozta föl Alkestist, mert bámulta e nőt, mert hősnővé emelkedett és a hős a hősnőt megérté, azért emelkedik föl az emberek középértékén, mert magasabb erőt érez magában.

«Ein echter Mann giebt sich nicht mit Geringern ab, nur mit seines Gleichen, auch Grössern versteht sich wohl . . .»

Ime a kulcsa Herakles vonzalmának Alkestis iránt és nem operai szerelem, melyet végig énekel olvadékony hangon.

Bővebben foglalkoztam Goethe támadásával, nem annyira annak költői értékéért, mert nem tartozik e költemény legszerencsésebb alkotásai közé, de azért, hogy rámutassak arra, hogy valamint *Alfieri* a második Alkestist megírta és azért Alkestis páratlan maradt, el lehet ezt mondani e tárgy összes feldolgozóival szemben.

A rokontárgyú keresztyény költeményekről már csak egy pár szót, mert a klasszikus költészet határain túl messze nem barangolhatunk.

Hartmann von Aue a legkedveltebb költő a XII. évszáz végén (meghalt 1210—1220). *Der arme Heinrich* címen azt a népmondát dolgozta fel, mely a középkorban a belpoklosság gyógyítási módjához fűződött. Volt e mondában bizonyos elem a nagy indogermán mesevilágból, melyben a halálíg hű szerelem diadalát jelképezte (Szavitrí és Alkestis monda), de volt a biblia ó-szövetségében előforduló azon fel-fogásban, mely a *véráldozat* árán véli gyógyíthatni a belpoklosság undok betegségét.

E vért önként, szerető szívnek kellett ontania és Hartmann *Der arme Heinrich*-je a majoros lányában találja meg az öntudatlan szerelem áldozatát, melyet látszólag a hálás jobbágyleány hoz meg, de alapszabályban a szerető szív kész végrehajtani. A mélységes szerelem, az önfeláldozás megtéríti az önző, a kicsapongások által már tönkre jutott embert és a keresztyén szeretet bűnbocsátó hatáskörében megeljük a kulcsát a megtérésnek, a leány pedig megkapja szerelme jutalmát.

Mózes III, 14,2 és köv. verseiben szól a véráldozatról (két tiszta madár, melyek közül az egyiknek vérét veszik és e vérbe mártott véres gyapjával kenik meg a beteg testét, a másik madarat szabadon bocsátják). Cassel (*Symbolik des Blutes*) a vértisztító erejét fejtegeti. Legfontosabb a Megváltó parancsa, melylyel elrendeli az általa megtisztított belpoklosnak, hogy a Mózes áldozatát hajtsa végre (Máté VIII, 2—4. és Márk V, 12—13.). E hiedelmi körben mozog a Beteg Henrik meséje. Emberi mozzanat: a nő szerelme, önfeláldozása, az ártatlan szüzi lélek felmentő, gyógyító varázsa. A *bukott* Gretchen a szerelem tisztító tűzében megtisztulva megmenti az égben Faustot, Beteg Henriket a tisztátalan léleknek, a test mocskában symbolizált szennyét megtisztítja a szüzi lélek önfeláldozása. A Beteg Henrik folytatói *Chamisso*, ki csak gyenge kivonatot adta Hartmann von Aue költeményének, melynek ethikai folyamata képezi a költemény megoldásának kulcsát, váratlanul, előkészítés nélkül téríti meg a durva, zsarnoki, kérlelhetlenül önző lovagot egyszerre odaadó szerelemre. Benső drámai mozzanattá emeli a megtérés folyamatját *Weilen*, ki *«Heinrich von der Aue»* cz. alatt 1874-ben egy 4 felvonásos drámát írt, melyben a Lisbeth önfeláldozása csak párhuzamos cselekvénynyé, majdnem mellékessé válik, a fő szempont Henrik benső bűnhődésének mozzanata. Lisbeth és Henrik viszonya majdnem másodlata Kleist Heilbronni Katiczá-jának. E darabban*) Henrik és testvére, Hadmár

*) Bővebb elemzését adja Vende N. Ernő *A Beteg Henrik* fordításához fűzött tanulmányának II. részében: *«Az Armer Heinrich új feldolgozásai»* cz. alatt p. 54—64.

közti viszály képezi a főcselekvényt, mely Castiliani Alfonz és Cornwallisi Richard ellenkirályok közti küzdelem idejében játszik. A belpoklosságot æsthetikai szempontból vaksággal cserélte föl. Megjegyzem, hogy e belpoklosságtól Goethe æsthetikai undorral fordult el. Henrik megtérése abban tetőződik, midőn a rossz testvér kifogatá mindenéből, szintén megbukik, kezébe kerül és ő bosszúját állhatná. Az, a ki ezt az átalakítást idézte elő e vad és a kék és kicsapongások által elrontott kedélyben: Lisbeth szerelme, ki hűn ápolá a vakot. A fő cselekvény itt végződik. Ekkor hallja Lisbeth a szalernói híres orvosokról, hogy e betegséget meg bírnák gyógyítani. Maga megy el Szalernóba, honnét visszajön az orvos azon iratával (titokban ment volt el és váratlanul jött meg), mely szerint meggyógyul, ha egy ártatlan leány szívének vérével kenik be. Fölajánlja életét. E megható önfeláldozásra kitér Henrik szívéből is az eddig elfojtott szerelem. A megpróbáltatást kiállotta. A megtérés teljessé vált. Az orvos leveszi szeméről a kötést és . . . Henrik lát. Látni az egész művön a rationalismus hatását és látszik, hogy hová zsugorodik össze a Hartmann von der Aue költeményének alapeszméje.

Longfellow angol költő az *Arany Legendában*.*)

A képek egész sorozata a középkor hitéletébe vezet bennünket. Előttünk áll zarándokaival, vándor dalosaival, lovagjaival, húsvéti színjátékával, babonás kuruzslóival, legendáival, meséivel, és tegyük hozzá, mint főszereplővel . . . *Luciferével*, ki hol mint orvos, hol mint gyóntató lelkész viszi bele a beteg lovagot a kárhozatba, ha mellette a Jézus menyasszonyává válni érdemes lány önfeláldozása nem áll. A költemény drámai életet nyer. Egyetlen alapérzés: a túlvilági hitben a földi szenvedésről lemondó önfeláldozás, mely a klastromi életben nyert szentesítést. Jézus önfeláldozásának utánzatát összeköti a középkor összeletének képével. A csoda lépten-nyomon előlép. A Civitas Dei-t keresik a scholastika útvesztőiben. Mi szépen fejezi ki e világnézetet a költő minden képpel, hasonlattal és a beszótt legendákkal. Így pl. 33. l.

Fenn a fa lengő ingó ága*
A szent kereszt jelét csinálja
S lombja susogja Benedicite».

Ott van Felix regéje, ki egy-egy csodás madár énekén csüng ol
önfeledten, hogy nem vette észre, hogy száz év repült el közbe.

Mikor egy öreg szolga ráismert:

*) Az arany legenda, írta Longfellow, ford. Jánosi Gusztáv. O. K. 1886. Per analogiam nevezte *arany*-nak, mint a hogy e jelzőt kapta a *Jacobus de Voragine* műve: Szentek legendája a XIII. században. Longfellow műve 1851-ben jelent meg.

És akkor mind megismerék|
 Bűvös, hatalmas erejét
 Égi madár csodás dalának,
 Hogy hangja mellett álmodott
 Ölén az öröklétnek
 A számos hosszú évek
 Kevés rövid perczek valának. (37—381)

Elsa (Weilen Lisbethje) mintegy saját önfeláldozását jelképben látja a szultánleány regéjében, ki éjjel hívó szótatot hall, kimegy a kertbe s Jézus hívja menyasszonyának. Midőn ő igennel felelt, megered a Megváltó sebéből a vér.

«Szerelmem, mily piros szíved
 S kezed tele rózsákkal.»
 Felel ő: «Érted
 Érted oly piros szívem
 S a rózsákat neked hozám.» (41. l.)

Hogyne követte volna a szultán lánya!
Heinrich herczeg (kérdő): Te is úgy tennél, *Elsa*?

Elsa: Igen, örömmel.

Ime, ilyen légkörben teremhet-e egyéb, mint a természet és a szív csodája? Hiszen, mint a Dante purgatoriumában a földön látjuk ábrázolva a következő vezeklés előképét: így látja *Elsa* a szultána regéjében saját sorsát.

Henrik herczeg lelkében a fordulatot előkészíti Waltherrel való találkozása, kimegy a szent földre. Magába száll, látja kimondhatatlan önzését.

Lantod, szíved, kardod, karod
 Mind, mind te az Úrnak adod;
 Míg én hitvány, gyáva vagyok
 Csak önmagamra gondolok.

Mysteriumot sző bele a költő művébe. A hét keresztyén erényt hozza Krisztus jászolához a hét bolygó angyala (95. és köv.).

Henrik ép úgy látja a maga sorsának előképét a Hugó gróf alakjában, ki szintén büszke, erőszakos, gőgös volt mint ő és legnagyobb, legádázabb ellensége (az ököljog képviselője) és most megtért, bűnbánó szerzetes ruhában vezekli le vétkeit a hirschaui zárdában.

Ezután jön az *Elsa* önfeláldozása, mely még Lucifert is meghatja és félelemmel tölti el. Így töpreng:

«Lelkemet szóval nem nevezhető
 Félelem tartja fogva, hogy ha tán
 Oly sok kín, munka, fáradság után

A szebb, az ifjabb a kettő között, e
Szűz, tiszta lélek, ez az égi lény
Kezem közöl kisiklik mindörökre!»

Lucifer alakja a Goethe Mephistofeleséhez és a Madách Luciferéhez hasonló.

A költemény utolsó passusát helyesen hozza Vende N. Ernő párhuzamba a Faust és az Ember tragédiája illető helyeivel. Mert nem tökéletesen egybehangzanak-e :

«Ő az! Luczifer a
Titok fia;
Kegyelme nélkül ő se élne,
Ő is az Úr cselédje
S habár eszünk nem fogja föl
Ő is jót eszközöl!

Faust: Nun gut, wer bist Du denn?

Mephistopheles: Ein Theil von jener Kraft,
Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.

Az Úr: Te Luczifer — működjél tovább:
De bűnhődésed végtelen leend,
Szünetlen látva, hogy mit *rontni* vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz.

* * *

Ha végig tekintünk azokon az átalakításokon, melyeken a műköltés átvitte az *Alkestis* mondáját Euripidestől le egész Alfieri-ig és ha végig tekintünk azokon az átalakításokon, melyeken átvitte a műköltés a Hartmann von Aue által is már olvasott mondát . . .

Nu beginnet er iu diuten
Ein rede, die er geschrieben vant*)

egészen Weilenig: arra a meggyőződésre jutunk, hogy a nagy igazságok élő symbolumait a nép lelkében, az ő hagyományaiban kell találnunk. A költészet örök tárgya a szerelem örök hűsége. Ez örök hűség legszebb példája és mondhatni a népköltészet fuvallata alatt a mélyre ható elmélődés hatása mellett született Euripides darabja, melyre kimondhatjuk, hogy a későbbi feldolgozók műveivel szemben páratlannak marad.

HEGEDŰS ISTVÁN.

---

*) Wolzogen: Nun will er hier euch deuten
Was er zuvor geschrieben fand.

MILTON KRISZTUSA ÉS SÁTÁNJA.

(Vége.)

Sátán lázadása képezi a megindító mozzanatot. Milton eposza annyira tragicus szerkezetű, hogy csaknem *teljesen* hijával van a hátráltató mozzanatoknak.*) Mint egy valóságos drámában a propositióra *rögtön* ez a mozzanat következik, épügy mint az Iliasban az eposz Achilles és Agamenmon összeütközésével kezdődik. Ez pedig Achilleusre, mint tragicus hősré nézve előretaszító, csak az Akhaiok küzdelmére nézve hátráltató mozzanat.

«The infernal Serpent; he it was, whose guile
Stirr'd up with envy and revenge, deceived
The mother of mankind; what time his pride
Had cast him out from heaven with all his host
Of rebel angels.» (P. L. I. 31.—36.)

«Ő a Pokol kigyója; ki irigység
S boszú sugalta csellel rászedé
Az ember őt szülőjét, amidőn
Mennyekből pártos angyalok hadával
Együtt kiüzte büszkesége.»

A Pokolba taszítottván *nem* testi fájdalomnak, hanem *lelki gyötrelmek* martaléka:

«For now the thought
Both of lost happiness and lasting pain
Torments him.» (Par. L. I. 54—56.)

«Ámde szörnyűbb
Ítélet vár rá, mert az elveszett
Üdv s az örök gyötrelmek gondolatja
Kinozza őt.»

Dante Poklában is épen ez a legszörnyűbb fájdalom!

«Nessun maggior dolor, Che ricordarsi del tempo felice Nella miseria.»

Milton az ő Sátánját mindjárt kezdetben *szánalomra méltónak* mutatja be. Szemeit a sötétségben jártatja körül, melyben fénytelen lányok cikáznak, de csak a bű és gond hazáját látja, hol béke és nyugalom

---

*) Csupán a IV ének végén, midőn Sátánt az angyalok elfogták és közte meg Gabriel között párviadalnak kellett volna eldönteni az ügyet, keletkezhetett volna *egy* hátráltató mozzanat, ha t. i. Sátán lesz a *vesztes*. Ámde Milton ügyesen kisiklik. Az Urísten kitűzi a «Sors mérlegét,» a harc szörnyője magasán felszökken és így a döntés *elodáztatik*.

és a különben mindenüvé elhatoló remény sohasem honolnak. De csakhamar felülkerekedik benne büszkesége, visszatér önbizalma és tette, *boszúra* tökélli el magát. E gyors elhatározásában rejlik az egész eposz meséjének csirája:

«What though the field be lost?

All is not lost; the unconquerable will,
And study of revenge, immortal hate,
And courage never to submit, or yield,
And what is else not to be overcome;
That glory never shall his wrath or might
Extort from me.» (Par. Lost I. 106.—112.)

«Csatánk veszve bár,

Nincs veszve minden; elszánt akarat,
Hő boszuvágy, halhatlan gyűlölet,
Bátorság, mely meg nem hajol soha:
Mi ez más mint meg nem veretni; e
Dicsőséget haragja vagy hatalma
Tőlem soha ki nem csikarja.»

Bűnös nagyravágyását, melynek gyökere irigység és önzés vala — ez a szavaiban nyilatkozó törhetetlen akaratérő fenségessé, őt magát pedig *jélelmetessé* teszi. Mindenkép tragikus egy jellem! Elvetemedettségével valóságos *bölcsesség* párosul; okul a tapasztalatokon, elhatározza, hogy vár a kellő alkalomra. Majd akkor erőszakkal vagy csellel folytatja az engesztelhetetlen tusát. Megháttrálásról tudni sem akar!

Hős ő, még pedig emberileg nagyszerű! Milton őt csak akkor nevezi «ördögnek» (devil), ha alakoskodáson rajta kapják, ha leleplezik. Különben *állandó* jelzői «the apostate angel» (a pártos angyal) és «arch-angel in eclipse» (a megfogyatkozott arkangyal; merész egy metaphora, arra czéloz, hogy gloriolájától megfosztatott); Továbbá «arch-fiend» (ösgonosz) és «father of lies» (a hazugság atyja).

Főntebbi elhatározása nagyban emlékeztet Shakespeare III. Richardjára. Valamint ez, ő is bátran kimondja, hogy ezentúl *állandóan csak gonoszt* akar művelni:

«To do aught good never will be our task,
But ever to do ill, our sole delight.»

«Jótett nem leszen

Soha teendők s örökké gonoszt
Művelni lesz egyetlen örömünk.»

Vezéri szavai varázsígék gyanánt öntenek új lelket seregébe, amely kábultan a szörnyű bukástól szinte eszméletlenül fetreng az örök lánggal égő pokolbeli tavak habjaiban. Tekintélye, esze, akaraterejének fölénye, amelylyel környezetét megigézi, *Cromwellra* vonatkozó visszaemlékezés-

ből magyarázható. Az angyalok leverte lázadásáról zeng Milton, de keble mélyében az Independensek leveretésének kudarcza sajog. Tárgya végleges megválasztására a szomorú, reménytelen politikai helyzet is nagy hatással volt. Eposzában félreismerhetetlenül sok az *allegorikai elem*. Milton mennyországaiban és poklában egyaránt fölismerhetjük a royalismus és republicanismus félszázados küzdelmében szerepelt államférfiak, hadvezérek, parlamenti szónokok és galád udvaroncok eszményített képmásait. A pokolbeli nagytanács, melyben csupa *hadvezér* szónokol és dönt, a *Cromwell* parlamentjének mintegy szatírája. A föltétlen monarchikus elvek szerint, az égi angyalok meghallgatása, tehát *parlament nélkül*, az *Uristen akaratából* kormányzott mennyország pedig I. Károly és I. Jakab álmainak mennyországa. Az a mintaszerű katonai szervezet, vasfegyelem, amely úgy a pártos, valamint a híű angyalok seregében uralkodik, világosan Cromwell katonai despotismusára és példátlanul fegyelmezett, hatalmas seregére emlékeztetnek. Az égi angyalok megannyian Istentől *kinevezett* tábornokok és udvari főméltóságok. Gábor arkangyal pl. a Paradicsom őrségének főparancsnoka, Ithuriel és Zephon pedig alvezérei. Milton már mint Cromwell államtitkára is *meghasonlott* önnönmagával, valamint Cromwellel is. Merev köztársasági elveinél fogva gyanus szemmel nézte Cromwell koronázatlan király voltát, noha kénytelen volt benne a protestantismus ideális hőjét elismerni. Ez világosan kitűnik a Cromwellhez intézett szonettjéből is:

«Cromwell, our chief of men, who through a cloud
Not of war only, but detractations rude
Guided by faith and matchless fortitude
To peace and truth thy glorious way hast plough'd.»

(Vagyis: «Oh Cromwell, ami vezérférfiunk, aki nem csak a háború, de rút ármánykodás fellegein át is hited és páratlan vitézségedtől vezérelve dicsőséges utat törtél a békéhez és igazsághoz.»)

Sátán «táborkara» és serege a Pokolban is megmaradnak, habár «bukott», de angyali lényegű szellemeknek. Megtartják metaphysikai tulajdonságaikat, amelyeket költőnk fel is sorol. T. i. a nő- vagy himnemet, avagy mindkettőt felölthetik; oly simulékony és hig az ő tiszta valójuk («essence pure»). Bármely tetszésszerű alakban, ritkítva avagy sűrítve, fényesen avagy homályosan járhatnak légi pályájukon akár a szeretet, akár a gyűlölet műveivel foglalatoskodnak. Ennélfogva kedvelt módszere szerint egy vízióban tünteti fel őket, amint Chemos, Baál, Ashtaroth, Moloch, Thammuz, Zeus, Ammon stb. képében későbbi korokban vérbűnök és véráldozatok fertelmességeivel csábítják el Izráelt az igaz hittől.

De legnagyobb mester az örökös metamorphosisokban *maga*

Sátán! Még Urielt, a Nap Őrét is elámítja egy bájos, tudásra szomjazó(!) *ifjú angyal* («stripling cherub») képében. Később berontván a Paradicsomba egy fáról *keselyűvé*, majd pedig leskelődő *tigrissé* változva át figyeli meg Ádám és Éva önfeledt, boldog enyelgését és ellesi legbensőbb, leggyengédebb érzelmeiknek nyilatkozását. Majd, miután eléggé tisztába jött helyzetükkel, *varangyos békává* lapulván («squat like a toad» — a varangyos béka ugyanis az ó breton dalokban is sűrűn szereplő misztikus szörnyeteg, mely áldozatainak *lelkét* megmételyezi, magába szíjja) Éva füleibe hiú, izgató álmokat sugdos. Végre is egy tündöklő szépségű *kígyó* («serpent») képében ejti meg hiszékeny, hiú ósanyánkat. Hasonlólag cselekszik a Visszanyert Paradicsomban is. A Megváltóhoz is különböző alakokban (mint aggastyán, pásztor stb.) közeledik, de Krisztus persze rögtön észreveszi a lólábát. Szóval a csábítás ezer alakban és mindenütt környékezi gyenge nemünket. Ez a Sátán alakoskodásainak symbolicus értelme!

Csupán *Belial* képez kivételt. Nem volt soha szokása valamely syriai, avagy egyiptomi bálvány képét magára öltetni. Hiszen ő mindenütt jelenvaló, szerepel minden nemzetek és korok történetében:

«Belial came last, than whom a spirit more lewd
Fell not from heaven or more gross to love
Vice for itself. To him no temple stood,
Or altar smoked; yet who more often than he
In temples and at altars, when the priest
Turns atheist, as did Eli's sons, who fill'd
With lust and violence the house of God?
In courts and palaces he also reigns.
And in luxurious cities, where the noise
Of riot ascends above their loftiest towers
And injury and outrage, and when night
Darkens the streets, then wander forth the sons
Of Belial flown with insolence and wine.»

(Par. Lost I. 492 —505.)

«Belial jött végül; bujább szellem ennél
Nem hullt le mennyből, sem érzékiesebb.
Ő bünt bünért kedvel; dicséretére
Templom nem áll, oltár se füstöl; ámdó
Oltára több kinek van s temploma,
Midőn a*pap lesz istentagadó, mint
Heli fia, kik Isten lakát
Erőszakkal tölték el s bujasággal?
Uralg kastélyok s udvarokban is,
S nagy városokban, hol a bűn, gyalázat
S tivornyák zaja magasabbra száll
Legmagasb tornyainknál s éj borulván

Utczáikra feltűnnek Béliálnak
Bor s szemtelen kékjittas fiai.»

Az egész eposzban nem található egyetlen más hely, amelynek *aktuális* vonatkozása ennyire szembeszökő volna! Keserű czélzás ez az I. Jakab és I. Károly uralkodása alatt a Whitehalli udvarban lefolyt fellelt életre. Ott volt akkor fészke a pazarlás, tobzódásnak. «Belial fiai» uralkodtak ott, a gögös udvaroncok. Milton Belialja tehát az ő testamentomi hagyományokra alapított typusa a két Stuart király ördögi kegyenczeinek. Robert Carr, főleg az elvetemült, de szép és kedves modorú George Villiers (Duke of Buckingham), az ép oly tudós, mint jellemtelen Verulami Bacon, megannyian Belial fiai. Világosan czéloz Milton arra is, hogy az udvar erkölcstelensége hovátovább a londoni polgárságban és a környék gentryje között is elharapódzott. Elannyira, hogy a puritánok borzadtak tőle s valóságos Sodomának tekintették. Belial különben már a Kabbalában is mint a zabolátlan kéjvágy megsemmélyesítése szerepel, aki örök harczot vív a Fény királyával.

Sátánját ellenben Milton nem győzi elég tragikus nagyszerűséggel felruházni. A «seregszámlában» főhősének oly megragadó leírását adja, hogy lehetetlen tőle megtagadnunk bámulatunkat és részvéte-
lünket:

«He above the rest
In shape and gesture proudly eminent
Stood like a tower. His form had yet not lost
All its original brightness, nor appear'd
Less than archangel ruin'd and the excess
Of glory obscured.» (Par. Lost. I. 590.—596.)

«Ő felettök
Termet-, alakra büszkén, magasan
Áll, mint torony. Alakja régi fényét
Még nem veszíté végkép el; kisebbnek
Nem tűnt ma se mint egy bukott arkangyal;
Dicsfényiből csupán csak a vakító
Homályosult el.»

Egyik jeles Milton magyarázó, Newton püspök, nagyra tartja, hogy mennyire eltér Milton felfogása Sátánnak ama «népszerű és nevetséges» ábrázolásától, t. i. ahogy őt a nép sőt még a képzőművészek is — köztük még egy Rafael és Guido Reni szarvakkal, farkkal és hasadt patával képzelik. Mily undok szörnyeteg hozzá képest Tasso Plutója: (Megsz. Jer. IV. 7.)

«Vad tekintetében az iszonyú főnség
Növeli ijesztő voltát, büszke dölýfét.
Méregkönnyben ázó két szeme vérvörös,
Tekintete ég mint a vészjósló üstökös.

Eltakarja állát s szőrös mellkasára
 Borul hosszú, sűrű, bozontos szakállá.
 Mély örvény nyílik meg, száját ha kinyitja,
 Szélét köröskörül ronda vér borítja.»*)

Sőt inkább a gyengéd, nemesebb érzelmek iránt is fogékony! Szíve megesik hű csapatainak láttára. Lelkiismeretét marczangolja, hogy annyi milljó előbb boldog, ártatlan szellemet saját hibája folytán magával sodort a bukásba. Háromszor próbál hozzájuk beszélni, de hangja háromszor is elakad, könnyekbe fullad. Nagy és érzelmes mint Homeros Achilleuse haragjának csillapultával.

Mikor végre annyi hősie kitarással eljutott a Paradicsomba és szemtanuja lón az első emberpár ártatlan boldogságának, már eleve *megszánja* kiszemelt áldozatait. Csak miután eszébe jutott, hogy őt senki sem szánja meg, ébred föl benne természetszerűleg az irigység és boszúvágy.

Alvezérei csaknem eltörpülnek mellette. A határozott gazemberek egyes válfajai ők. *Mammon*, a Pandaemonium építője, megszemélyesítése a kincsvágnak, szatirája a kapzsi udvaroncoknak és vállalkozóknak. Ironiájában neki tulajdonítja költőnk a bányászat és kohászat feltalálását; a Pokol gyomrából ő termelte először a vészes kincseket. Jellemzése mesteri:

«Mammon, the least erected spirit that fell
 From heaven; for e'en in heaven his looks and thongts
 Were always downward bent admiring more thoughts
 The riches of heaven's pavement, trodden gold,
 Than aught divine or holy, else enjoy'd,
 In vision beatific. By him first
 Men also and by his suggestion taught
 Ransack'd the centre, with impious hands
 Riffled the bowels of their Mother earth
 For treasures better hid. Let none admire,
 That riches grow in hell, that soil may best
 Deserve that precious bane.» (Par. Lost I. 679. stb.)

«Mammon volt vezérök,
 Mammon a legkevésbé magasult
 Szellem a mennyből hullottak között;
 Mert szíve és szeme ott is szünetlen
 Lenn csügge csak, inkább csudálva a
 Menny vertarany ragyogó padlatát,
 Mintsem örömet lelne volna más
 Szent és magasztos, boldog látományban.

---

*) Jánosi Gusztáv fordítása szerint.

Először ő sugalta embereknek
 Szentségtörő kezekkel megrabolni
 S földulni földanyjoknak bensejét
 Kinesért, mely jobb ha elrejtve marad.
 Ne is csudáld, hogy kines terem Pokolban:
 A drága méreg méltó hona ez.»

Sehol ennyire nem fejezi ki Milton a földi javak iránt viseltetett megvetését. De nem csupán vallás-politikai meggyőződésből gyűlölte az udvart s lőn engesztelhetetlen republicanus. Voltak rá többrendbeli *személyes okai* is. Már az is, hogy édes atyját kitagadták nagy szülei hasonló nézetei miatt. A meg hasonlítás tehát családi örökség gyanánt szállt rá. Bátyjának, Kristófnak átpártolását is az udvari légkör csábításainak tudta be. Cristopher Milton ugyanis a royalista párthoz csatlakozék. Nemsokára az udvarnak kegyéből, mely nem csak a bírói hivatalokat, de a bírói ítéleteket is pénzen árusította a «Judge of the Common Pleas» magas polczára hágott. I. Károly kivégeztetésével elveszté állását és az új puritán társadalomban nyoma veszett.

Ilyen személyes élményekből alkotta meg részben Milton az ő Ádám és Éváját. Világos, hogy a gyarló, hiú, ingatag, de végtelenül bájos és alapjában véve ragaszkodó Évához első nejéről, született Mary Powell-ről vette a mintát. Vele harmincz évig élt házasságban, benne ösmerkedett meg a női jellemmel.

Második és harmadik nejét már vak korában vezette oltárhoz. Ezek csak láthatatlan őrangyalként gondozták. Tudvalevő, hogy első nejét royalista érzelmű családja eltántorítá férjétől. Egy hó múlva már a nász után faképnél hagyta; de bűnbánólag visszatért s férje térdeit átkulcsolva esdekelt bocsánatért. Így értjük meg, mért oly megkapó a bűnbánó Éva jellemzése:

«Soon his heart relented
 Tow'rds her, his life so late and sole delight,
 Now at his feet submissive in distress.»

(Par. Lost X. 941. stb.)

«Szíve

Hamar lágyult, még nem rég élete
 S egyetlen öröme, a most keservben
 Lábánál fekvő s kit megbánta, annak
 Bocsánata — tanácsa — támaszáért
 Esdeklő bájos teremtmény iránt.»

Bizonyára *Moloch* is, a pokolbeli vezérkar egyik kiválósága, az életből vagyis a lefolyt nagy küzdelmek szereplőiből összeszótt *tipikus* alak. Gőgje és haragja Isten ellen lecsillapíthatatlanok, aminek Milton mélységes lélektani okait is feltárja: (Par. Lost II. 46. stb.)

«His trust was with the Eternal to be deem'd
Equal in strength; and rather than be less,
Cared not to be at all; with that care lost
Went all his fear, of God, or hell or worse
He reck'd not.»

«Bizalma hirnevébe' van, hogy az
Örökvalóval mérkőzik erőben.
Megsemmisülni készebb, hogysem őt
Kisebbnek ismerjék, csupán azért
Remeg, azontul félni nem tudott.
Isten, Pokol vagy bármi roszt előtte
Mindegy.»

Sátánon kívül Milton csak Belialt szerepelteti kiválóan mindkét eposzában. Részéről ez puritán és költői visszahatás azon erkölcsi romlás ellen, amely nem csupán a royalismus, de később a restauratio korában is újból lábra kapott. Belial beszéde a pokoli parlamentben és ahogy Milton őt mint szónokot jellemzi, élénken emlékeztet bennünket a két Stuart király léha, elvetemült államférfiaira: (Par. Lost II. 108 stb.)

«Belial in act more graceful and humane.
A fairer person¹⁾ lost not heaven; he seem'd
For dignity composed and high exploit
But all was false and hollow: though his tongue
Dropt manna and could make the worse appear
The better reason ²⁾ to perplex and dash
Maturest counsels; for his thoughts were low
To vice industrious, but to nobler deeds
Timorous and slothful, yet he pleased the ear.»
«Utána a másik részen Belial
Kelt föl, kecsesb alakra s emberibb.
Nem veszté el a Mennyet szebb teremtmény
Ő nála; nagy méltóság és dicső
Tettekre látszék alkotott; de mind ez
Üres s hamis volt; manna hullá bár
Ajkáról s a legjobb szint tudta adni
A legroszabbnak, hogy zavarba hozza
S megdöntse a legérettebb tanácsot;
Mert aljas volt minden gondolata;
A rosszra fürge; félénk rest, nemes
Tettekre.»

¹⁾ A szép Belial önkénytelenül eszünkbe juttatja I. Jakab kedveltjét, a Buckinghami herceget. Nem csuda hogy hódított férfiakat, nőket egyaránt. Gyönyörű arczképét Van Dycktól a florenczi Uffizi-képtár őrzi.

²⁾ Egyenes célzás a sophisták szónokművészetére, amelynek jel-szava volt: «τὸν ἥττω λόγον ὑπείττω ποιῆν.»

A Kabbalában «Belial» csupán mellékneve magának Sátánnak, a sötétség fejedelmének a ki a fény királya, Ádám Kadmon ellen folytatja az örök harcot. Az Ó- és Új Testamentum «Beliálja» is maga a Sátán V. ö. «És micsoda egyessége vagyon Krisztusnak Beliállal, vagy micsoda közü vagyon a keresztyének a hitetlenhez?» (Pál II. a Korinthusbeliekhez 6. 15).

A Milton Beliálja azonban Sátánnak határozottan egyénített *mindenese*. A rövidre szabott Visszanyert Paradisomában Beelzebub, a nagy államférfi, akin a «haza gondja» nyugszik, a dühös kaszárnyahős Moloch, Mammon stb. már föl se lépnek. Csupán Beliálnak van Sátán «elnöki megnyitó beszédére» a tanácsban előterjeszteni valója.

Hegyne, hiszen a királyság restaurációja után Belial újra diadalmenetben vonult végig Anglián! Az isten háza helyett az ő házai — értsd puritán fogalmak szerint a *színházak* teltek meg. A vak Miltonnak volt tudomása az erkölstelenség ama rohamos terjedéséről, amelyet megkapóan ecsetel Macaulay «Anglia történetében.» «A romlottság — úgymond — még a távoli nemesi kastélyokban is elterjedt; de a legförtelmesb kicsapongás Londonban kapott lábra, főképp a királyi udvarban, főúri palotákban és a bírák testületében. Belőlük telt ki a színházak közönsége. Míg annakelőtte a puritánok a legártatlanabb örömekre is mogorva szemmel néztek, most a színműírók a ledérség apostolai lőnnek. Annakelőtte a puritán beszéde csupa kenetteljes bibliai idézet volt, most a költők ajkáról zengett az erkölcsi métely. A puritán a legártatlanabb szerelmi kalandot bűnnek tartá. most a költők a legfőbb erénynyé magasztosították.»

Csoda-e ennél fogva, hogy puritán erkölceiben hajthatatlan költőnk most újból — már harmadszor — undorral jellemezi Beliált. «A legelvetemültebb szellem — úgymond — a bukottak seregében, a legérzékibb és Asmodai után a legbujább ördög.» Ezzel a névvel «incubus» most illeti először. Valódi nevével mert ime Beliál most *kerítőnek* ajánlkozik, hogy Sátán kudarczait jóvá tegye.

A már ismert mannaszerűleg csepegő ékesszólásával tárja ki roppant világ- és emberösmeretét. Megkapóbban, megrázóbban soha költő nem ecsetelte a *női bűbáj* veszedelmes voltát. Ha a földi dicsőséggel nem lehet a Megváltót eltántorítani, majd elvégzik azt — úgy ajánlja Belial — a szép nők. Páratlan szónoklatában in abstracto adja Antonius, Macbeth, a bölcs Salamon stb. tragikumának lélektani elemzését. Szebben és *álno-kabbul* még senki sem bokolt, mint a misogyniában leledző Milton Beliáljával bókoltat: «Vagyon sok-sok szép nő minden országban olyan, mint a déli menybólt. Inkább *istennőkhöz*,*) mint halandó teremtmények-

*) Sátán is Éva álmában — melyet mint varangyos béka suttog

hez hasonlók, bájosak, eszesek, jártasak a szerelem művészetében, igézők beszédűek, vonzók. Szűzies fenségükben a szenteség bűbájjal elegy. De borzalmasak(!), ha ki közeledik hozzájuk. Űgyesen visszavonulnak és huzódásukkal maguk után vonszolják a szerelmihálóba akadt sziveket. Az ilyen lény megpuhítja és megszelídíti a legvadabb jellemet, kisimítja a a legdurvább homlokat. Elerőtleníti kéj reményével, megbénítja hiszékeny vágyakkal és valamint a mágnes a legkeményebb aczélát — fogva vezeti a legbátrabb férfit stb.» Űgy van, de nem — Krisztust, vág vissza Sátán — akinek, úgy látszik, még Beliálnál is több emberismerete van.

* * *

Az ellenjáték hőseit. *Krisztust* Milton legelőször mint Megváltót lépteti fel cselekvőleg és beszédben jellemezvén őt. Azután Ráfáel arkangyal terjedelmes elbeszélésében — amely az eposz megelőző mozzanatait tartalmazza — szól róla mint Isten akaratának, a praedestinációnak végrehajtójáról. A Teremtő megbizásából ugyanis ő hajtja végre a világ teremtését. A bűnbeesés után eleve adott szava szerint ő jelenik meg mint a bukott emberpár és Sátán bírāja, vigasztalója és leendő Megváltója.

A Mindenható előre látja, hogy az emberpár nem fog Sátán csábításainak ellentállni. Bukni fog a maga felelősségére, mivelhogy szabad akarattal ruházta fel. Ámde megígéri, hogy iránta nemcsak igazságos, hanem irgalmas is leszen. Erre közbeveti magát a Megváltó; jelleme a Sátánéval merőben ellentétes, csupa *részvét* és *szeretet*:

Beyond compare the Son of God was seen
 «Most glorious. In him all his father shone
 Substantially express'd; and in his face
 Divine compassion visibly appear'd,
 Love without end and without measure grace.»

(Par. Lost III. 144 stb.)

«Nagy dicsőségben Isten fia tünt fel;
 Benne egészen Atyja tündökölt,
 Kinyomva lényegében; isteni
 Részvét ragyog arczában, szeretet
 Végnélküli s kegyelem mérhetetlen.»

A bukott emberpárnak meg kell *halnia*, avagy veszendőbe megy az igazság — ekkép ítél már eleve a Mindentudó. *Új életet* csak úgy nyerhet, ha ő érette «valaki» elégtételt ad, ha ő érette halhatatlan létére meghal.

---

fülébe — azzal csábítgatja Évát, hogy «istennő» leszen, a mennyekben lesz jártas, ha — a tiltott gyümölcsből eszik.

Ezen előzetes tanácskozásban a Megváltó önnönmagát ajánlja föl engesztelő áldozatul. A Mindenható az égi seregek elragadtatása közben fogadja el ajánlatát. Megbizzá hogy a Sátánt visszaűzze, a Pokolból kiszabadult Bűnt és Halált pedig bilincsekbe verje. Szóval *epikai misszióval* bizza meg, amelyet maga a hős így fejez ki:

«Me for him, life for life
I offer, on me let thine anger fall
Account me for man.» (Par Lost III. 238 stb.)
«Itt vagyok hát
Én, érte én, életet életért
Önnön magam ajánlom, haragod
Szálljon reám; tekints embernek.»

Természetes, hogy Krisztus csak majd, ha az «Ige testet ölt,» mint ember fogja teljesíteni misszióját. Minthogy ez szükségkép kívül esik az eposz meséjének keretén, azért sürgették Miltont barátai, hogy írja meg a «Visszanyert Paradicsomot» is. Az ilyen szerep t. i. az Uristen akaratának végrehajtása, jellemzi a keresztyén eposzok főhőseit, noha az első tipikus példa rá már Vergilius Aeneasa. Ilyenek még kiváltképp Bonilioni Godfréd és Zrinyi Miklós.

Sátán támadása, a cselekvény főmozzanata — mint fentebb láttuk, *tragikailag nagyszerű* szenvedélyből, az é kiolthatatlan nagyravágyásából és bosszúszomjából keletkezik. Az *epikailag nagyszerű* ellenjáték pedig végtelen szeretetből és irgalomból, amelylyel épűgy a Teremtő, valamint Fia neműnk iránt viseltetnek. Maga az Atyaisten fejezi ki ezt ekkép:

«Well thou knowst how dear
To me are all my works nor man the least,
Though last created; that for him I spare
Thee from my bosom and right hand to save
By loosing thee awhile the whole race lost.»

Milton felfogása a legnagyobb csodaszerűségről, a Megváltó küldetéséről, a lehető legmerészebb. Emberinek, *költői alaknak*, «húsból és vérből» alkotott lénynek jelenti ki Krisztust már a *prædestinatio* alkalmaiból. Valamint Sátán tragicuma emberi vétkek és szenvedélyekből áll, úgy Krisztust is *emberi* érdemeiért és erényeiért, nem pedig isteni születésénél fogva avatja fel epikai hősévé. Ezen *anthropomorphistikus* felfogásával biztosítja iránta való igaz érdeklődésünket.

Krisztust tehát Istennel «*ὁμοιούσιος*»-nak, Isten első teremtményének fogja fel; az *Arianismus* levén meggyőződése. Világosan kifejezi ezt az angyalok karénekeiben:

«Thee next they sang of all creation first,
Begotten Son, Divine Similitude.

On thee
 Impress'd the effulgence of his glory abides,
 Transfused on thee his ample Spirit rests.
 He heaven of heavens and all the powers therein
 By thee created and by thee threw down
 The aspiring dominations.» (Par. Lost III. 384 stb.)

«Azután
 Téged dicsérnek született Fiú,
 Ki mindennél előbb lett, isteni
 Hasonlatosság! A kinek dicső
 Arczába' fénylett láthatón először
 S felhőtlen a mindenható Atya . . . .
 Általad teremté
 Mennyekek Mennyt Ó és Hatalmait;
 Te általad vetette le a büszke
 Uralmakat.»

Sőt már az invocatióból is kitűnik *ariánus* felfogása. A Szent Lélekhez mint *önálló* égi hatalomhoz, folyamodik ihletért, neki is része levén a teremtés nagy művében:

«O Spirit, thou from the first
 Wast present and with mighty wings outspread
 Dove-like, sat'st brooding on the vast abyss
 And madest it pregnant.» (Par. Lost I. 46 stb.)
 «Te bölcs vagy és jelen valál
 Kezdetbe már s hatalmas szárnyaid
 Kibontva, mint fészkében a galamb,
 Ültél a mérhetetlen űr felett
 S termővé tetted.»

V. ö. Genesis I. 2. «És az Urnak lelke *táplálja* vala a vizeket.» Milton a Szent Írás eredeti szövegét ismervén, képeit abból és nem a hagyományos fordításból szokta átvenni.

* * *

Milton örök hatásának és érdekességének titka ennél fogva ugyanaz, mint Homerosé. Az eposz lényegét alkotó *csodaszerűség* (*μοῖρα*, praedestinato, machina, halhatatlanság stb.) nála éppen úgy mint Homerosnál a költő korában élő, de magától a költőtől legelevenebben érzett, továbbá az élet és külvilág megfigyeléséből alkotott *anthropomorphismus*. Anthropomorphistikus világnézetük jellemzésére összefoglalom a két fő analógiát, amely a «halhatatlan» lények *physikai* életére vonatkozik.

Homeros istenei esznek-isznak, csak hogy *nem* azt, amit a halandók, hanem különbet.

«Ὅν γὰρ σῖτον ἔδουσιν, οὐ πίνουσ', αἰθοπα οἶνον,
Τοῦντεξ' ἀναίμονές εἰσι καὶ ἀθάνατοι καλεῖνται.»

Kalypso közönséges ételeket tálatlat Odysseusnak, míg ő magának ambrosiát és nektárt tálatlak eselédei. Hermes is *éhesen* érkezik meg nagy utjáról. Előbb eszik-iszik, lelkében felüdül («καὶ ἡραρε θυμὸν ἐδωδῆ») s csak azután adja elő küldetését.

Milton angyalai is — akiket ő nagymerészen «isteneknek» (Gods) nevez — *nem* pusztán psychikai gyönyöröket élveznek, hárfán és karban zengve az Alkotó dicsőségét. Élnek ők *physikailag* is; ha kimerültek, táplálkoznak, csakhogy ideális módon. Elv. Par. V. 635 stb.

«S midőn azt est már elközelgetett
(Mert nékünk is van estünk, reggelünk
De nem szükség, csak kedves változásul)
Tánczból *éhesen* ízes lakomához
Sietnek és karajba állva asztalt
Teritnek; halmozva rajta rögtön
Angyalok étke; foly rubinpiros
Nektár gyémánt-, gyöngy- s szinarany palaczkban
Menny szöllejének felséges bora.
Virágos ágyon fekve, friss virággal
Koszoruzottan esznek—isznak.»*)

Persze Homeros — minthogy az evés-ivás nála epikai közhely — csak röviden megemlíti ez istenek lakomáját: (Ilias IV. 1—4.)

«Οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ καθήμενοι ἡγορόωντο
Χρυσέῳ, ἐν δαπιδῷ μετὰ δὲ ὄφιοι πότνια Ἥβη
Νέκταρ ἐφροχόει, τοὶ δὲ χρυσέοις δεπάεσσιν
Δευδέχατ' ἀλλήλους.»

Milton ellenben képzelme túlesapongó voltánál fogva mindig részletez, minthogy azonban ő *műköltő*, mindig ujat ad és pedig zseniális módon, bőbeszédűségét nem róhatjuk fel oly nagy hibájául, mint a «Laokoon» szerzője. Az való, hogy Caylus grófnak festmények tárházául Milton hálásabb lett volna Homerosnál.

*) Felette érdekes az a hely, amidőn Ráfáel arkangyal Ádámot, aki azon aggódik, vajjon izleni fog-e egyszerű ebéde mennyei, magasztos vendégének, megnyugtatótja és *physiologikailag* megmagyarázza, hogy a «szellemi valók» sem lehetnek meg testi táplálék nélkül: (Elv. Parad. V. 410 stb.)

«A tiszta szellemlények ép úgy étket
Kívánnak, mint ti értelmes valók.
Alattaz érző műszerekkel is
Ellátva mindakettő, melyek által
Látnak, szagolnak, hallanak, tapintnak.»

Sőt Milton bibliai felfogása daczára, nem áttolja még a *nemi ösztön* nyilatkozását is szóvá tenni «halhatatlanaira» vonatkozólag. Homeros istenei tökéletesen emberi módon élvezik a szerelmet és szaporítják fajukat, hiszen határozottan férfiak vagy nők. Ez is természetes dolog levén stereotyp módon említi róluk:

«*μὴν φιλότῃται καὶ εὖνῃ.*»

De Milton hű és bukott angyalai *tetszésük szerinti* nemhez, sőt a mindakettőhöz is tartoznak. Ádám faggatására Ráfael arkangyal felvilágosítja őt a kissé mystikus angyali szerelemről:

»Bocsáss meg hát, ha szabad kérdenem
Szeretnek-e az égi Lelkek is?
Szerelmöket hogy fejezik ki? Csak
Tekintet által? Vagy ölelkezik,
Fénysugarakban? Gondolatba' csak,
Avagy közvetlen érintkeznek ők?

Kinek az Angyal mosolylyal, amely
Mennyei rózsaszinben, a szerel'm
Szinében égett, válaszol: «Legyen
Tudnod elég, hogy boldogak vagyunk
És nincs boldogság szerelem nélkül
Mi tiszta kéjt a testben élvezel
(S tisztának vagy teremtvé) mind kiválóan
Élvezzük, stb.»

Hogy mily valódi költői tehetség a Miltoné, hogy világnézete, anthropomorphismusa mily *reális*, annak bizonyossága, hogy *tudatosan* ellentétbe helyezi magát a theologusok mystikus felfogásával. Sőt e felfogást megczáfolni is igyekszik: (Elv. Par. V. 434. stb.)

«Helyet foglalva most
Evéshez látnak s *nem* látszatra vagy,
Ködképben étkezett az angyal a *hit*-
Tudósok köznapi szólásaként;
De a való éhség mohó hevével
Emésztve, oldva s lényegébe véve.»

A szerelem élvezete — amint Milton határozottan kifejezi, csak a *Bűnbeesés után* lőn «tisztátalan.» Ádám és Éva még paradicsomi boldogságuk idején a legszentebb házastársi kötelességek teljesítői. A hű angyalok velük azonos életet élnek, csak hogy halhatatlanok. Sátán egyik legnagyobb gyötrelme gyanánt a szerelem hiányát panaszolja fel a Pokolban. *Ezt* irigyl meg legelsőbben is Ádám és Évától.

IFJ. REMÉNYI EDE.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895—1897-BEN.

(Folytatás.)

Ch. Dejob, a Sorbonne tanárának, kötete *Études sur la tragédie* (XXIII—414 l.) több jelesebb cikk gyűjteménye. Az első: «L'honnête homme à la Cour dans Corneille et Racine», kimutatja mily éles szemmel figyelte meg e két tragikus az udvar káros befolyását a legőszintébb lelkű főurakra. A második egy elfelejtett tragikusnak, Campistronnak alakját eleveníti fel: «Les hardiesses de Campistron (1656—1723)» cz. alatt. Dejob több jelenetet idéz műveiből, melyeket Racine nem restelt utánozni és néha átvenni. A harmadik dolgozat: «La tragédie française en Italie et la tragédie italienne en France au XVIIIe et XIXe siècles», a legterjedelmesebb és az olasz irodalom kitünő ismerőjére vall. Kimutatja mint hatoltak be a francia dramaturgia elvei Olaszországba, mily ellenállásra akadtak, kik voltak az ápolói. Alfieri-vel hosszasán foglalkozik; ámbár ő eredetileg a francia szellem gyűlölője volt, lassankint tanítványává szegődött. Casimir Delavigne olasz földön való hatása nagyobb volt, mint Victor Hugoé. Az utolsó cikk: «Le drame historique contemporain en France et en Italie», azt mutatja ki, hogy a jelenlegi históriai dráma mennyire förléte a romantikusok drámáit.

Oly országban, a melyben a törvényszéki szónoklat oly magas niveau áll, mint itt, a plaidoyer története sem maradhatott kutató nélkül. Munier-Jolain, már évek óta tart e tárgyról a Sorbonne-on szabad előadásokat, melyek most két kötetben jelentek meg *La Plaidoirie dans la langue française* cz. alatt. Munier Jolain nagyon korán kezdi a francia plaidoyer történetét. Először is az 1408-ban, az orleansi herczeg megöletése alkalmával tartott védbeszédet vizsgálja, azután a Jeanne d'Arc pörében írt apologiákat veszi szemügyre; Villon korát is jellemzi, de főleg bő anyagot szolgáltat az egyes egyetemek pöreire nézve. Erre a renaissance korszakát vizsgálja, Etienne Pasquier szónoklatairól szól és azt a pert, melyet a XVII. században az «Université de Paris» a jezsuiták ellen folytatott, ismerteti. Guillaume du Vair, Antoine le Maistre, Port-Royal, Patru, Claude Evrard és St. Evremont ebbeli iratait vizsgálja még az első kötet. A második kötetet a XVIII. századnak szentelte Munier. A század első felében a «plaidoirie philosophique» tűnik fel. Legfényesebb képviselői Louis de Sacy, Cochin és az 1725 körül virágzó trias: Normant, Aubry és Julien de Prunay. A század második fele a Rousseau-féle sentimentalismus hatása alatt áll (plaidoirie sentimentale). Több képviselői Farget, Loyseau de Mauléon és az a hirhedt Linguet, kiről Cruppi írt minap egy szép monographiát. Munier műve

ezenkívül számos ismeretlen névvel foglalkozik, de daczára ezen ügyes «védírat»-nak, még mindig nagyon nehéz lesz a barreau nagy szónokait a tulajdonképi irodalomtörténetben szerepeltetni, mert e sok beszéd közül alig akad egy, mely stilus tekintetében valódi remekmű volna. Hatásuk roppant nagy lehetett, de az írott beszéd sohasem adja vissza szószerint a mondottat, és a nagy ügyvéd, ha ír, többnyire elveszti fényes tehetségét.

Mielőtt a XVIII. század íróira térnénk át, említsük meg, hogy a Boislisle-től roppant tudománnyal szerkesztett *Mémoires de Saint-Simon* cz. kritikai kiadásnak XII. kötete (681 l.) jelent meg, mely az 1704. év történetét adja és a 467—515. lapon «Additions de Saint-Simon au Journal de Dangeau», az 517—590. l. tizenhatsz kisebb darabot tartalmaz (többje eddig kiadatlan). — Ugyancsak a Grands Ecrivains de la France kritikai kiadásai között *Cardinal de Retz* műveinek X. kötete gyanánt a Louis-Adolphe Régnier szerkesztette *Lexique de la langue du Cardinal de Retz* jelent meg, úgy hogy most csak a biographia és az album van még hátra.

Albert de Montesquieu báró folytatja nagy elődjének utirajzait napvilágra bocsátani. A *Voyages de Montesquieu* második és utolsó kötete (518 l.) e fényesen kiállított munka végét adja. Az olaszországi út négy utolsó fejezetét, a Besztercebányáról szóló fejezetet, mely Magyarországot különösen érdekli, a németországi és hollandi utirajzokat és még azonkívül tiz kisebb darabot ad, melyekhez a kiadó, kinek munkáján több bordeaux-i tudós vett részt, számos jegyzetet csatolt.

Két iskolai kiadás Montesquieu-ből szintén kiválik az e nemű termékek közt. Ca mille Jullian a régi Bordeaux kutatója, az ottani egyetemen tanár, «Róma nagyságáról és bukásáról» és az «Esprit des Lois» első könyvének nagyon tudós kiadását adta.

Voltaire-ról két nagyobb mű jelent meg. Az egyik Nourrisson a Collège de France tanárának vaskos kötete: *Voltaire et le Voltairianisme* (670 l.) czímmel. A kik Nourrisson világnézetét és bölcsészet elveit ismerik, e könyv céljával és irányával azonnal tisztában lesznek. Az első rész eléggé higgadtan adja elő Voltaire hosszú életpályáját. A mi e biographiát a Desnoirterres-étől megkülönbözteti az, hogy Nourrisson főleg maga az író műveiből merít élete és ellenmondásai illusztrálására. Ez a könyv főérdeme, mert ma sokan szólnak Voltaire-ről, de kevesen olvassák. A második rész kifejti, miben áll a Voltairianismus, és fejezetenkint philosophiáját vázolja. Nourrisson theista és spiritualista, mindenütt a saját felfogásával összeütköző nézeteket bírálja, de nem felejt el, hogy philosophiai téren a discussionnak csak udvarias fegyverrel szabad folynia. Nem volt nagyon nehéz a Voltaire ellenmondásait a tőle érintett philosophiai problémákban kimutatni, mert Voltaire-nek e tekin-

tetben egyáltalán nem volt a bölcselőhöz méltó határozott, tántoríthatatlan meggyőződése.

A másik munka Henri Lion francia thesise *Les tragédies et les théories dramatiques de Voltaire* (474 l.). Kitünő munka, melyet a francia akadémia meg is koszorúzott. Voltaire ötvenkét darabot írt, melyek közt huszonhét a tragédia. Már ezen művek tanulmányozása és csoportosítása is nagy munka, de tekintetbe veendő, hogy Voltaire darabjai egyéni nézeteinek, viszontagságainak, harcainak hű képei. Tehát az összes művek tanulmányozása szükséges, ha a dramaturgiai elvek változása nyomán akarjuk vizsgálni e darabokat, mint a hogy Lion tette. Bevezetésében általán szól a tragédiáról és a közönségről a XVIII. század elején. Erre tizenkét fejezetben veszi szemügyre Voltaire drámai repertoriumát. Ifjú korában a pseudo-classicismus híve (Oedipe, Artémire, Mariamne), de ne higgyük, hogy Voltaire soká Corneille és Racine utánozója maradt. Mint Mathurin Régnier csak a Pléjade szókinsét, metaphoráit és fordulatait tanulmányozza, de önálló, saját alkotta úton halad, úgy Voltairenek is a XVII. század tragédiái csak repertoriumul szolgálnak. Angolországban Shakespeare-t kezdi tanulni. Ismeretes, hogy ő az első, a ki az angol költőre figyelmeztette nemzete íróit, s bár később a sok utánzás miatt, ezen enthusiasmusnak ellene volt, mégsem tagadható, hogy Brutus, Caesar halála, Eryphile és az Othello-ból utánzott Zaire¹⁾ a nagy brit költő befolyását mutatja. De Voltaire folyton reformált; erkölcsi nézeteit a színpadon adta elő (Mahomet), egy tragédiát szerelmi hős nélkül írt (Mérope), a nagy urakat, kik mint Lessing mondja, a hősnők uszályára léptek, a színpadról letiltotta, a látványos darabok, operák nagy terjesztője volt, sőt vallási és politikai vitáit is folytatta a színpadon (Les Guébres, Les lois de Minos, Don Pèdre), egy szóval előkészítette a modern dráma minden vívmányát. Mindezen érdemek daczára darabjait, egy-kettő kivételével, alig olvassák már. Lessing támadásairól nem is szólva, Faguet hevesen kikelt ellenök s egyáltalán szerzőjük ellen, a mit különben ma már megbán. Mert ha egy Goethe érdemesnek találta Mahomet-jét és Tancredé-jét a lefordításra s a weimari színpadon való előadásra, úgy mégis feltehető, hogy van irodalmi becsök; ha igaz is, a mit Schiller ez alkalommal írt költői levelében mondott, hogy csak a járatlan, semmi rendet nem ismerő vad geniek erőlködésének megfékezésére fordította le a nagy német költő e két darabot. Lion helyesen jegyzi meg, hogy Voltaire reformjai századunkban oly közkeletűvé váltak, hogy ma senkisésem olvassa darabjait: a peripetiák, felisme-

¹⁾ Faguet a Journal des Débats (1896. decz. 12.) tárczájában ugyan azt bizonyítgatja, hogy nem ismerte az angol darabot, midőn Zairet írta, de e föltevés nem igen valószínű.

rések, pathetikus jelenetek már nem hatnak; a costume hűségéhez hozzá vagyunk szokva, a három egységet senki sem tartja meg. Ép ezen újítások tetszettek a XVIII. században, s valamint a családi dráma Nivelle de la Chaussée után Voltaireban talált folytatóra, úgy Diderot dramaturgiája is nagy részben ő reá vihető vissza. Diderot-tól pedig Lessing sokat tanult. Ha meg is engedjük, hogy a tragédiák nem elsőrendű művek, Voltaire szindarabjait mégis történelmi szempontból tanulmányozni kell: nem egyszerű folytatója ő a XVII. századnak, reformjai szinte magukban rejtik a XIX. század drámájának csiráját Hugótól Dumasig.

Voltaire mint tragédiaíró gyakran ellentétbe jött Crébillon-nal: Lion thesisének hatodik fejezetét ezen antagonizmusnak szenteli és kimutatja, mint dolgozta fel Voltaire Crébillontól elütő módon ugyanazon tárgyakat. Maurice Dutrait, a bordeaux-i egyetemen vitatott vaskos thesisében: *Etude sur la vie et le théâtre de Crébillon, 1674—1762* (568 l.) ezen író minden ízében tanulmányozza. Crébillon, a kinek Lessing a «terrible» jelzőt adta, a dijoni jezsuitáknál nevelkedett. Akadémikus lett 1731-ben és négy évvel rá «censeur de la police», a kinek a színrehozandó darabok censuráját is el kellett végeznie. Voltaire haragja ellene, mely a síron túl is üldözte, már e korszakból eredt. «Brutus», «Catilina», «Mahomet», «Orphelin de la Chine» és az «Ecosaise» színrehozatala alkalmával tüzött össze vele, de volt ezenkívül elvi ellentét is köztük. A tragédia Racine után annyira süllyedt, hogy halálához közel volt; sem Campistron, sem Lagrange-Chancel nem ébreszthették fel; Crébillon is megőrizte híven a schablont, de lelket ő sem adhatott neki. Az érdeket a borzasztó jelenetek, a megrázó peripetiák által akarta felkelteni. Azért játszik az incognito oly nagy szerepet nála. «Rhadamite et Zénobie» leghírhedtebb darabja eléggé mutatja, úgyszintén «Semiramis», melyet Voltaire újra feldolgozott, hogy megmutassa az ő művészetét a kontár versfaragó ellenében. Mindezek dacára a Dutrait dolgozata nem volt haszontalan munka. Az író életét behatóan ismerteti; a művei jellemzésére szánt négy fejezet, a melyben a Crébillon darabjainak forrásait — a mythologia és az ókori történet — a XVII. század tragikusainak utánzását, a beszédek nagy térfoglalását és a cselekvény elenyésző voltát mutatja ki, a hol továbbá az úgynevezett reformokat, melyek a *horreur* és *terreur* szavakban összpontosulnak, a darabokban lüktető szenvedélyeket és a jellemek leírását, végre a nyelvezetet ismerteti — a Voltaire nagyobb darabjait megelőző korszakra nézve érdekes olvasmány.

Rousseau irodalma három munkával gazdagodott. Az egyik E. Dreyfus-Brisac vaskos kötete: *J. J. Rousseau, Du Contrat social*, édition comprenant, avec le texte définitif, les versions primitives de l'ouvrage collationnées sur les manuscrits autographes de Genève et de

Neuchâtel, une introduction et des notes (XXXVI—4241.). A szerző, a ki eddig inkább pædagogai téren működött s tizenhét éven át szerkesztette a «*Revue internationale de l'enseignement*» cz. folyóiratot, melyet most Picavet-nek engedett át, ebben a kiadásban mint szövegkritikus és jeles politikai író mutatkozik. Rousseau a *Contrat social* előszavában azt mondja, hogy ezen értekezés csak egy nagyobb munka részlete, melyet régebben kezdett meg: a különböző fejezetek közt a *Contrat* legérde-
mesebbnek látszott a közzétételre; a többi részlet elveszett. Dreyfus-Brisac tehát azt a feladatot tűzte ki magának, hogy ama régibb vázlatot, a mennyire lehetséges, helyreállítsa. E végből Rousseau összes műveiben kereste a helyeket, melyek hozzá tartózhattak. Először lenyomatja a *Contrat* 1762-ben, Marc-Michel Reynél Amsterdamban s Rousseautól corrigált kiadását; ehhez csatolja a párhuzamos helyeket, a genfi kézirat variánsait, melyek az eredetinél valamivel bővebbek, a Rousseau előtt és a vele egy korban élt philosophusok nézeteit, melyek a *Contrat*-ra befolyással lehettek. A függelék erre az egész genfi kéziratot és a neuchâteli variánsait, a «*Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*» és az «*Economie politique*», a *Contrat* tartalomjegyzékét, a mint azt az Emile V. könyve adja, Rousseau-nak a foederatióról, a protestánsokról, Genf alkotmányáról való nézeteit és a *Contrat* elítélésére vonatkozó adatokat közli. Rousseau politikai elveinek megértéséhez e jeles kiadás nagyban hozzájárulhat.

Eugène Ritter, a genfi egyetem tanára, Hachettenél tette közzé, *La famille et la jeunesse de J. J. Rousseau* (305 l.) cz. munkáját. Ritter például szolgálhat az idegen egyetemek francia professorainak, mint kell e tanszékek és a francia metropolis közt az irodalmi viszonyt fentartani. Ritter már évek óta kutatja Rousseau életét. Most nagyszámú jegyzeteinek egy részét tette közzé. Itt Rousseau családjának történetét kutatja. Franciaországból szakadt az a Didier Rousseau, párisi könyv-árú, az első, kinek nevét a genfi consistorium aktáiban találjuk (1549.). Erre Rousseaura magára tér át s először áttekintést ad a Rousseau-nak 1850 óta szentelt dolgozatokról. Itt mesésik vele, hogy az eddig legterjedelmesebb francia biographiát, a Beaudoin-ét (1891), melyről annak idején szóltunk, nem említi. Azután Rousseau ifjúságának érdekes rajzát találjuk, mindenütt kisebb helyreigazításokkal, Mme de Warens nagy lelkesedéssel írt apologiájával és a Charmettes-ben élt idyll vonzó rajzával.

Léo Claretie, *J. J. Rousseau et ses amies* (305 l.) cz. alatt érdekes olvasmányt nyújt, melyet az öreg Legouvés néhány lapja vezet be. Híven felhasználta az utolsó évek kutatásait és ezek alapján szól Rousseau ifjúkori szerelmeiről, melyeket az író maga oly cynikusan adott elő Confessióiában. Erre Thérèse Levasseur jellemét festi, azután Rousseau-nak e műveletlen, pórias nővel való életét adja elő és Rousseau sze-

relmének physiologiját törekszik feltüntetni: Rousseau szívből sohasem szeretett, csak az ész vagy az érzékek vonzalma volt az. Anyját nem ismerte, nőtestvére nem volt, egyáltalán csak alantas fogalmai voltak a szerelemtől, daczára a Nouvelle Héloïse lángoló leveleinek. Madame Warens-hez való viszonyát is fejtegeti Claretie, de legbehatóbban Madame d'Houdetot-val foglalkozik. Mily rút szerepet viselt Jean Jaques a férj és a szerető — St. Lambert — közt, s mégis mily nagyhatású művek, melyek egész Európa irodalmára hatottak, keletkeztek e szerelem egyes pillanataiban! Rousseau kedélyélete tán legjobban tükröződik a Madame Boy de la Tour-hoz intézett leveleiben, a melyekben inkább a baráti, mint a szerelmes viszony lép előtérbe. E leveleket most egy pár éve adták ki; említettük, hogy Claretie is részt vett e kiadásban. E nőnek szenteli könyvének utolsó fejezetét.

H. Buffen noir a Revue bleue okt. 17. (1897.) számában kimutatta, hogy az O. Schultz-Gora által közzétett, állítólag 1771-ben írt irodalmi végrendelet (Testament de J. J. Rousseau), melyet a német tanár Berlinben fedezett fel, nem a nagy francia írótól való.

Henry Tronchin, híres ősenek és levelezésének szentelt egy szép kötetet: *Le conseiller François Tronchin et ses amis* (399 l.) Tronchin (1704—98) Voltaire meghitt barátja volt. Genfi polgár volt, a hova elődei Franciaországból a hugenotta mozgalmak idejében menekültek. Fiatal korában szindarabokat (Marie-Stuart, Les Compènes) írt, Voltaire-rel, midőn ez Berlinből visszajött és a Delices kastélyt megvette, folytonos levelezésben állt; Diderot és Grimm is tisztelték. A mű annyiban fontos, hogy számos a család archivumaiban található levelet közöl ezen íróktól; Voltaire (1754 és következő évek) életére némi világot vet, a mennyiben a Delices beható leírását (könyvtár, képcsarnok) adja. Tronchin viszonyát néhány francia művészhez, mint Vernet, Soufflot, a Panthéon építőmestere, Falconet, kik Genfben jártak, is fejtegeti. A nagy könyvtárt II. Katalin csárné vette meg.

Ugyancsak családjá archivumaiból merített Pierre de Ségur, midőn a XVIII. század egyik leghíresebb salonjának és úrnőjének, ki mint királynő trónolt és parancsolt, írta meg történetét: *Le royaume de la rue Saint-Honoré: Madame Geoffrin et sa fille* (503 l.) cz. kötetében. Ötven éven át fogadta e szellemes hölgy nemcsak Párisnak, hanem Európának szellemi aristocrátiáját. Leánya, kire az uralom várt, Marie-Thérèse, későbbi marquise de la Ferté-Imbault, segítette tisztjében a rue Saint-Honoré palotájában, mely még ma is fennáll a 372. sz. alatt. A család papirjai, levelezése de Ségur birtokába jutottak, s ezek alapján írta meg érdekes műveit, mely a XVIII. század irodalmi és művészi viszonyaira vet világot. E kötetel egybevehető A. Tornezy munkája: *Un bureau d'esprit au XVIIIe siècle* (Le salon de Madame Geoffrin).

Gaston Deschamps, a Temps irodalmi kritikusának *Marivaux*-ja a Grand Ecrivains cz. sorozatban szép példája annak, hogy hogyan lehet beható tanulmányok után is egy íróról, ha nem is sok újat, de szépet mondani. Larroumet Marivaux életét és műveit oly behatóan tárgyalta, hogy a részletkérdések most már tisztázva vannak. Deschamps arra törekedett, hogy kimutassa azt a helyet, melyet Marivaux a XVIII. század irodalmában elfoglal. Azonnal láthatjuk, hogy e vígjátékok és regények sem a philosophusok, sem az encyclopædisták korszakába nem valók. Marivaux élete is elüt írói kartársaiétól, gondolatmenete Deschamps szerint azokkal a régi kéltá költőkkel találkozik, a kinnél a szerelem nem volt frivol dolog. Kora azért nem is érdeklődött művei iránt, csak századunk második felében kezdték ezeket tanulmányozni és szerzőjükben az ébredező szerelem nagy festőjét bámulni. — Mint e sorozat minden kötetében, ebben is egy érdekes életrajzi fejezetet s a Marivaux alkotta typusok finom jellemzését és darabjai hatásának tárgyalását találjuk.

Említsük egyuttal, hogy Deschamps kritikáiból «La Vie et les Livres» cz. alatt a negyedik sorozat jelent meg. A főbb irodalmi jelenségekről — kiváló tekintettel az akadémikusok könyveire — társadalmi és közoktatási kérdésekről szóló cikkek.

Henri HARRISSE *L'Abbé Prévost, histoire de sa vie et de ses oeuvres d'après des documents nouveaux* (465 l.) cz. kötete fontos, mert a derék bibliographus nagy pontossággal állította össze e sokat rágalmazott író életrajzi adatait, melyek egy ifjúságában feslett abbére vallanak. A kinek hírét azután Lenglet Dufresnoy rágalmai egészen tönkretették. Ámbár nem volt ő rosszabb, mint századának fiatalsága és férfi korában meg is javult. Prévost, a ki Richardson regényeinek fordításával tűnt ki előbb, majd a «Mémoires d'un homme de qualité», «Cleveland» és főleg «Manon Lescaut» által szerzett nagy hírt, HARRISSE beható kutatásai nyomán hirtelen halállal múlt ki Courteuil-ben 1763 nov. 25-én és a benzések St. Nicolas d'Arcy prépostságában nyugszik. A mi e műben különösen fontos, az a Prévost iratainak bibliographiája és a neki tévesen tulajdonított könyvek vizsgálata. Így pl. azt hitték, hogy «La nièce de Tekeli (Tököli) roman historique trouvé dans le couvent d'O*** en Hongrie, le lendemain de la bataille de Raab, rédigé par l'abbé Prévost et publié par MM*** Paris 1823, 4 volumes» ő tőle való. Ez nem áll: e könyv Janninet hamisítása. — Számos kiadatlan levelet is közöl HARRISSE e kötetben.

Rollin, a nagy pädagogusnak, a collegiumok belső életéről való nézeteit Charles CHABOT a lyoni lyceum tanára, *Quid Rollinus de interiore collegiorum disciplina nobis imitandum tradiderit* cz. latin thésisében tárgyalta.

André Le Breton, a bordeauxi egyetem tanára, a kinek

XVII. század regényéről szóló szép kötetét említettük, francia thésisét egy általánosan ismert írónak szentelte, a kiből azonban mindeddig csak a salonélet ideálját látták, anélkül hogy irodalmi jelentőségét méltatták volna. *Rivarol, sa vie, ses idées, son talent, d'après des documents nouveaux* (388 l.) fényes stilussal írt munka, mely talán jobban illik a nagy közönség olvasmányául, mint thésisnek. A forradalomra vonatkozó egyes történeti adatai nem igen megbízhatók, egészében azonban derék munka. Hat fejezetben adja Rivarol életének (1727—1801) és irodalmi működésének vázlatát. Olasz származású volt, a nemesi rangot nem bitorolta mint ellenei mondták. Atyja irodalommal foglalkozott s a Párisba induló ifjúnak Cicero Pro Archia cz. beszédéből azt a helyet olvasta fel, melyben az irodalom ápolását oly szép szavakkal magasztalja. A Caveau cz. társaságban éles elméjével, gyors és jól czélzó replikájával tűnt fel. A duc de Chartres megkedveli s a nagy salonok nemsokára tárt karokkal fogadják. Maró gúnnyal ostromozta a «gueux de lettres» az akadémiát és különösen a vidéki tudós társaságokat. A Mercure de France viszonzta a támadásokat, s angol származású nejétől, Mather Flint, távol élő írótt az akadémia egy nyilvános ülésén megbélyegeztette. 1792-ben, minthogy a forradalom embereit lapjaiban (Journal politique national, Petit dictionnaire des grands hommes, Actes des Apôtres) kéréllhetlen logikával megtámadta s metaphysikai elveiket, melyekkel a társadalmat reformálni akarták, nevetségessé tette, menekülnie kellett. Brüsszelben, Londonban, Hamburgban és Berlinben időzött. Ott írta híres pályanyertes művét: «De l'Universalité de la langue française», mely a Rousseau dijoni pályaművének ellenlábasa: Rivarol a socialis élet és a civilisatio nagy bámulója; azokat, kik a természethez akarnak visszatérni, ostromozza. Irodalmi szempontból Görögország és Róma nagy szellemeit első helyre teszi; a XVII. század nagy íróit is dicséri, Montesquieu-t, Buffon-t és Rousseau-t mint írótt, de nem mint philosophust tanulmányozza. A pseudo-classikusokat, mint La Harpe, Marmontel, Lemierre ki nem állhatja. Fontanes és Chénedollé barátja s a fiatal Chateaubriand géniusát azonnal felismeri. Mint politikus liberális, de conservativ, monarchista, a forradalom ellensége, ámbár a reformokat már 1789. előtt sürgette a királyhoz, d'Artois herczeghez és Neckerhez írt leveleiben. A nép számára a vallásban látja az üdvöt; csak a magasan képzett férfiak kereshetik az erkölcs alapját saját szívökben; ezért Voltaire és híveinek ellensége. Talentuma nagy, főleg a kifejezésben szerencsés, ironiája maró, szereti a metaphorát és az ékes stylust; száz meg száz jó ötlet, mely még ma is közkeletű, tőle való. Le Breton a függelékben több fontos documentumot és a teljes bibliographiát közli.

Egy Rivarol-lal rokon szellemnek, a ki úgy a szinpadon, mint pamphletjeiben szórta a szikrákat, *Beaumarchais*-nek, A. Hallays

szentelt a Grands Ecrivains cz. sorozatban egy kitűnő kötetet (188 l.). A Loménie és Lintilhac vaskos kötetei után e kis életrajz írója arra törekedett, hogy a nagy közönség számára vázolja e sokat hányt irodalmi kalandor életét. Ép akkor jelent meg, midőn Párisban szobrát leplezték le. Az ünnepséget húzták-vonták, mert Páris városának tanácsa nem feledte el az «affaire des fusils» vádat, mely alól Lintilhac a «Journal»-ban tisztázta az író. Hallays művét (La Vie et les Aventures, Les deux réputations, Figaro, Les Mémoires et le Théâtre) úgy olvassuk, akár egy érdekes regényt. Valóban csodálatos, mi mindent mivelte ez a Beaumarchais. Jeleképül dobott választott e felirattal: «Silet nisi percussus», de mint Hallays mondja, a dob gyakran magától megszólalt. Titkos küldetései az udvar ellen írt pamphletek írójának elfogatására, valódi regény. Bécsben is járt Mária Teréziánál, de Kaunitz nem bizván benne, 31 napon át fogságban tartotta. Meggazdagodott s élte végeig szerelmes volt, a miért Sainte-Beuve azt mondotta róla, hogy istenségei Plutus és a kertek istene (Faunus). Goëzman ellen írt memoirjai a pamphlet-irodalom utólréghetetlen mintái; későbbi szindarabjai már mind csirában rejlenek bennök. Voltaire műveinek Kehli kiadására vállalkozik, majd a színészek ellen harczol, a kik az írói díjat mindig visszatartották. A Faubourg St. Antoine bejáratánál épült szép kastélyát a nép bámulta, de midőn Beaumarchais 1792-ben az emigránsok listájára került, kirabolta. 1795-ben sikerült neki ártatlanságát bebizonyítani, azonban nemsokára (1799-ben) meghalt.

Az első császárság sivár talaja irodalmi kutatásokra nem igen alkalmas. A rémuralom kezdetétől a romantikusok fellépéséig az írói nemzedék nem sok maradandó emléket hagyott. De egyesek mégis megérdemlik, hogy bővebben foglalkozzanak velök. Ilyen a mai drámai kritika megalapítója Geoffroy, a kinek Charles Marc des Granges, a Collége Stanislas tanára, egy vaskos thesist szentelt: *Geoffroy et la critique dramatique sous le Consulat et l'Empire, 1800—1814* (VIII—516 l.) Geoffroy-t a XIX. század nem igen méltatta. Kritikáját, melyet az «Année littéraire»-ben 1776-tól 1790-ig, azután a Journal des Débats-nál és a Journal de l'Empire-nál 1800—1814. folytatott, venalis-nak mondták; gorombasága közmondásos volt és Talmával való kínos jelenete, midőn a Théâtre français egyik páholyában a nagy színész bántalmazta, sokat ártott nevének. Pedig ő volt a mai Sarcey-féle kritika megalapítója és válogatott tárczái, melyek 1818-ban és 1829-ben «Cours de littérature dramatique» cz. alatt jelentek meg, sok jeles dolgot tartalmaznak. Sainte-Beuve a Causeries első kötetében több rokonszenvvél szól róla, de különösen Jules Lemaitre a Débats százados ünnepe alkalmával kiadott «Le Livre du Centenaire du Journal des Débats» cz. kötetben egy szép cikket szentelt neki. Des Granges műve most e kritikus életét és összes irodalmi

munkásságát öleli fel. Geoffroy Rennes-ben született, mint mestere Fréron, 1743-ban; az ottani jezsuita collège-ben nevelkedett; majd Párisba jő, hol agrégé lesz és a tanári pályára lép. A Collège Mazarin-ban 1779—1790. tanár, ekkor Juvigny-be kell menekülnie, de visszajő Párisba és a Hix pensiójában tanít, míg Bertin, a Débats alapítója, lapjához szegődtetí. A második rész Geoffroy kritikai elveit bonczolgatja számos idézettel úgy a Cours, mint az elszórt tárczák nyomán. Geoffroy classikus, a szabályokat úgy értelmezi, mint Racine és Molière, minden egyes műfaj határait megszabja; erkölcsi szempontból indul ki. Voltaire-rel, a bölcsészekkel, a hírlapírókkal, Chazet, Hoffmann, Etienne, Picard, Luce de Lancival és más írókkal való polemiái félelmessé tették nevét. A repertoireban a régieknek adott előnyt kora silány termékei felett. A szerző ügyesen állítja össze nézeteit Corneille, Racine, Voltaire és ennek tanítványai dramaturgiájáról, a XVII. és XVIII. századbeli komédia íróiról; erre az 1800-tól 1814-ig terjedő drámai irodalmat ismerteti. De Geoffroy, úgy mint manap Sarcey, nemcsak a classikus æsthetika embere, hanem valóságos dramaturgiai tanulmányokat is írt. Mindaz a mi a színházat illeti, felkeltette érdekét, különösen a játék. S valamint Lessing «notre maître à tous», mint a hogy Sarcey egyszer nevezte, a hamburgi dramaturgiában erre is ki akarta figyelmét terjesztetni és csak a színésznők sértett büszkesége miatt hagyott fel vele: úgy Geoffroy is behatóan foglalkozott a színészek játékaival. Tárczái nyomán e 14 év kisebb-nagyobb színházi eseményeit is követhetjük. Ezt tette des Granges munkájának utolsó részében, a hol Talma támadásáról is szól. — A függelék Geoffroy szüleinek házassági actusát, a kritikus keresztlevelét, három kiadatlan levelét s a teljes bibliographiát közli.

S most áttérhetünk a romantikusokra. Pierre Nebout, a rouen-i lyceum tanára, *Le drame romantique* (336 l.) cz. thesisében nagyon szellemes és beható kritikáját adta a romantikusok tragédiáinak. Ne keressen senki e műben holmi repertorium-félét. Az összes drámai termékekből alig hat-hét darabnak részletesebb elemzését találjuk itt: főleg Hugo Hernani, Ruy-Blas, Lucretia Borgia cz. darabjait, Antony-t és Chatterton-ét. Nebout szerint a romantika csakis a lyrában teremtett világra szóló műveket, drámája is lyrikus, s így a költészet követelményeinek nem felel meg. A francia szellem egyedüli és jogos képviselője a tragédia terén a Corneille- és Racine-féle classikus szomorújáték, míg a romantikusok csak a jellemzőt, a külső életet, a helyi színezetet értették a tragicum alatt. Elismeri ugyan e drámák merész újításait, de mint darabok az æsthetika szabályai szempontjából hibásak. Szenvedélyeik mindig a szerelem, a gyűlölet, a féltékenység, az atyai vagy anyai szeretet, de a szenvedélyeknek nincs lélektani motivuma, valamennyi csak külsőség, harcz a fennálló rend ellen, politikai nézetek reklamálása a

színpadon. Látnivaló, hogy Nebout igen szigorú a romantikusok iránt, kiknek darabjai szerinte nem is sorozhatók a magasabb művészet termékei közé. Ez Doumic véleménye is, a mit az azonnal említendő Cromwell előbeszédjének kiadása alkalmából is kifejtett. Ámbár Nebout túlságos szigorával kétségkívül tulló a czélon, még sem tagadható, hogy érvelése, beható analysisei, a jellemekről és a feldolgozásról szóló fejezetei érdekesek és megérdemlik, hogy komolyabb megvítás tárgyai legyenek.

Victor Hugo nemcsak az egyetemeket foglalkoztatja, de a középiskolák programjában is előkelő helyet vívott ki magának. Remélhető, hogy most a Hugo-kutatás a journalisták kezéből, kik a költőt vagy égis magasztalták, vagy legyalázták, az Université derék kritikusai kezébe jut s hogy e páratlan lángész végre méltó megbecsülésben fog részesülni. Ezt sejtetik már Ernest Dupuy, Renouvier és Mabillean kötetei. Maurice Souriau, a caen-i egyetem tanára, ki eddig a «Convention dans la tragédie classique et le drame romantique» és a «Vers français au XVIIe siècle» cz. műveivel tűnt ki, *La Préface de Cromwell, introduction, texte et notes* cím alatt egy érdekes kötetet adott, melyben a híres előszót, a romantikusok ezen evangeliumát, az egyetemi hallgatók számára magyarázza. Ép oly behatóan és methodikusan jár el vele szemben, mint a hogy azt eddig a Horatius- vagy a Boileau-féle Ars poeticájával tették. Feltűnieti Hugo dramaturgiai elveinek fejlődését, mit kölcsönzött elődeitől, különösen az angol és német színháztól és kritikától, mint munkálkodott a «Conservateur littéraire» hasábjain éveken át, míg e manifestumát kibocsátotta és mily befolyása volt az előszónak a francia színház fejlődésére. A bő jegyzetek a Préface minden nehezebben érthető helyét magyarázzák.

Hugo levelezésének első kötetét is kiadták. *Correspondance de Victor Hugo* cz. alatt. Új világot nem vetnek e levelek az író életére; csak a Sainte-Beuvehöz való viszonyt tüntetik fel némileg más módon, mint a hogy eddig hitték. De az irodalomtörténetre vajmi kevés haszonnal jár, ha meg is tudjuk, hogy Madame Hugo a Sainte-Beuve iránt érzett vonzalomban tovább ment-e, mint az erkölcsbíró megengedi, vagy sem. Ily kutatás ép annyira meddő, mint a Sainte-Beuve bírálatára vonatkozólag teljesen érdektelen annak tudása, hogy agg korában is járt a kis modiste-k után.

A Musset és George Sand közötti szerelmi kaland is sok port vert fel az utóbbi időkben. Haraszti úr elmondotta a Budapesti Szemlében a per actái nyomán a tudnivalókat. Azóta Rocheblave adta ki George Sand-nak Musset-hez intézett leveleit egy érdekes bevezetéssel, Spoelberch de Lovenjoul pedig, a belga gyűjtő, a kiről azt mondják, hogy George Sand, Balzac, Gautier nemcsak életökben megjelent összes könyveit és cikkeit, de a reájok vonatkozó legapróbb füzetet is évek óta

gyűjti, *La véritable histoire de «Elle et Lui»* (Notes et documents, 201 l.) cz. alatt gazdag gyűjteményéből több Sand-ra és Musset-re vonatkozó okiratot tett közzé, melyeket rövid jegyzetekkel kísér és kapcsol egybe. A velencei kaland itt is a középpont ugyan, de van a könyvben más értékes adat is. Így Sand-nak velencei tartózkodása alkalmából férjéhez írt levelei, Sainte-Beuve-höz (a ki Musset-vel történt szakítás után lelki pásztora volt) intézett összes levelei; egy bevégezetlen regény kezdete, melyet Sand Musset-hez való viszonyáról akart írni, és Buloz-nak Sand-hoz írt levelei az «Elle et Lui» közzététele előtt.

Ugyancsak Spoelberch, *Autour de Honoré de Balzac* cz. alatt a nagy regényíró életére vonatkozó számos levelet és okiratot közöl (295 l.). A könyv Balzac és Gautier viszonyáról, egy «Aventures de l'Ecole des Ménages» cz. polgári tragédiáról szól, melynek egyetlen példánya Sp. birtokában van és a balzaci levelezés bibliographiáját 1895 végeig közli.

H. P a j o t kis füzetében: *Le paysan dans la littérature française* (65 l.), Balzac «Le paysans» (1847), George Sand «François le Champi» (1848) és Zola «La Terre» (1887) cz. regényeit elemzi, hogy kimutassa, hogy a paraszt mindig zsugori volt s csak önértékét tartotta szem előtt, ha az ország még oly nagy veszélyben forgott is.

E u g è n e G i l b e r t, *Le Roman en France pendant le XIX. siècle* cz. műve eléggé kimerítő repertoriuma ezen roppantul cultivált irodalmi műfajnak. Az első rész, mely az 1800—1850. megjelent termékeket osztályozza, itt-ott hézagos, de a többi rész, mely 1895-ig terjed, nemcsak a kiválóbb termékeket sorolja fel és analysálja röviden, hanem a kevésbé ismert regényeket is tekintetbe veszi. Az egyes iskolák jellemzése eléggé sikerült.

L o u i s P e r i c a u d szintén egy repertorium-féle könyvet szentelt a pierrot színháznak: *Le Théâtre des Funambules, ses mimes, ses acteurs et ses pantomimes depuis sa fondation jusqu'à sa démolition* (508 l.) cz. alatt. Ez a kis színpad, melyet Debureau mimus tett nevezetessé, 1816-ban kezdte pályáját és 1862-ben zárta be kapuit. Jules Janin már 1832-ben írt egy kötetet róla (Debureau, Histoire du théâtre à quatre sous pour faire suite à l'histoire du Théâtre français), a melyben a híres mimust a pierrot-k királyának nevezi. Apáról fiúra szállt e kis színpad és a «boulevard du Temple» melodrámaival (boulevard du Crime-nek is nevezték e miatt) ez is eltűnt. Péricaud az e színpadra vonatkozó adatokat és adomákat, a színházi lapokat, decoratiókat, az előadott darabokat, a színészek neveit és néhány ének dallamát közli e kötetben.

F e u i l l e t özvegye, *Souvenirs et Correspondance* cz. alatt a híres író leveleit s életére vonatkozó egyéb adatokat közli. Feuillet a III. Napoleon udvarának kegyencze volt, ép úgy, mint Méricée. Követte a

császárnét nyári kastélyaiba, s ott a színpadi előadásokról gondoskodott. Egy feslett és romlott kor szomorú reminiscenciái ezek.

Térjünk át e rovat befejezéseül komolyabb tanulmányokra. A sociális kérdés napirenden van mindenütt. Nem csodálható, hogy mélyebb kutatások tárgyává teszik, sőt a Sorbonne is a Faculté des Lettres tantárgyai közé felvette. Már évek óta bizta meg Espinas bordeaux-i tanárt, hogy a Chambrun gróf e célra alapított tanszékén a «doctrines économiques» cz. alatt előadásokat tartson. De az állam maga is alapított tanszékét, melyet Henry Michel, a Temps munkatársára, philosophiai íróra bízott, alig hogy roppant thesisét: *L'Idée de l'Etat. Essai critique sur l'histoire des théories sociales et politiques en France depuis la Révolution* (659 l.) a Sorbonne-on oly nagy sikerrel védte. Az irodalom is szóba jön. Mert a szerző Montesquieu-től napjainkig kíséri a különféle állami és társadalmi rendszerek theoretikusait és ép oly behatóan, de bölcsészeti szempontból szól Rousseau, Condorcet, Kant és Fichte ebbeli nézeteiről, mint az irodalomtörténetek. Különösen a XIX. század foglalkoztatja, itt Saint-Simon és iskolája, Royer-Collard, Guizot, Benjamin Constant, Tocqueville, J. B. Say, Fourier, Proudhon, Auguste Comte és a manapi socialismus fejei (Benoit Malon), valamint Fouillée és Renouvier tanait bonczolja. A szerző maga individualista s nem hisz a communismus, sem a socialista állam létjogosultságában, minthogy ez az egyéniséget tönkretenné. — Charléty lyoni lyceumi tanár, *Essai sur l'histoire du Saint-Simonisme* (498 l.) cz. thesisében e socialis mozgalom beható történetét adta, melynek alapítója, Saint-Simon, századunk elején oly mélyen hatott a 48-as mozgalomra. 1826-tól fogva, midőn a secta alakul, Enfantin, az utolsó apostol haláláig (1864) kíséri az irodalomra és társadalomra tett befolyást. Az ifjú Lesseps ebben az iskolában találta a «Société d'études du Canal de Suez» (1847) terveit és sikerült is neki őket megvalósítani. — Ugyancsak ide sorozható Arthur Desjardins az Institut tagjának, két kötete: *P. J. Proudhon, sa vie, ses œuvres et sa doctrine* (XXIII—275 és 303 l.), melyekben ugyan ügyesen felhasználta a Proudhon levelezését, de műve tudományos szempontból nem esik latba, mert az e socialistáról szóló nagy német munkákat nem ismerte s nem is iparkodott magyarázni, hanem csak ócsárol.

Minthogy már félig a politikában vagyunk, említsük meg, hogy Jules Ferry beszédeinek és czikkeinek ötödik kötete jelent meg: *Discours et opinions de Jules Ferry, publiés avec commentaires et notes par Paul Robiquet*. Tome V. Discours sur la politique extérieure et coloniale; affaires Tunisiennes; Congo, Madagascar, Egypte, Tonkin; Trois préfaces (556 l.). A parlamenti ékesszólás remek darabjai.

Joseph Reinach, a követ, a két tudósnek bátyja, miután Gambetta beszédeit adta ki, a harmadik köztársaság egyik legműveltebb

és legékesszólóbb férfának beszédeit gyűjtötte össze egy szép kötetben: *Oeuvres oratoires de Challemel-Lacour* (XXXI—596 l.) cz. alatt. Challemel-Lacour, ki a harmadik császárság alatt Svájcban működött mint tanár s ott a német philosophiával barátkozott meg, valódi classikus szónok volt. Ezt mint a kamara, majd mint a senatus tagja, utóbb elnöke mutatta meg. Az akadémia tagja volt, székfoglalóját is ebben a kötetben találjuk, valamint a Michelet és Carnot felett tartott gyászbeszédeket és egy a Marseille-i lyceum ifjaihoz tartott beszédet, melyben a classikus tanulmányok szükségéről szolt.

Fustel de Coulanges ma már a XIX. század classikus historikusai közt foglal helyet. Nagy volt mint tudós, de még nagyobb mint író. Buvárlatainak szellemét tanítványaira hagyta. Ezek legérdemesebbje Guiraud, a ki a Sorbonne-on utódja is lett, egy a szerény férfihoz méltó biographiát *Fustel de Coulanges* cz. alatt szentelt neki, melyet az akadémia megkoszorúzott. Fustel özvegye a tudós levelezését rendelkezésére bocsátotta. Behatóan ismerteti tanulmányai menetét, a strassburgi, akkor még francia egyetemen való működését, majd mint az Ecole normale supérieure igazgatóját, végre mint a Sarbonne-on a középkor történetének rendes tanárát mutatja be. A középkori Franciaország állami, társadalmi és polgári viszonyainak élesszemű kutatója, a «Cité antique» classikus írója itt egész eredetiségében áll előttünk.

A magyar realiskoláknak, melyek programmján a XIX. század francia történetírói állnak, különösen ajánlható a Camille Jullian iskolakönyve: *Extraits des Historiens du XIX. siècle* (Chateaubriand, Guizot, Thiers, Mignet, Michelet, Tocqueville, Quinet, Duruy, Renan, Taine, Fustel de Coulanges), mely nemcsak érdekes bevezetésénél, de a nagy tapintattal választott anyagnál fogva is jóval felülmúlja az e nemű chrestomathiákat.

Az érdekes essayk és a tanulmányok gyűjtése mindig nagy szerepet játszik az itteni könyvkereskedésben. A közönségnek, mely nem olvashat sok lapot, vagy szemlét, ekkép alkalmá nyílik, hogy kedvelő íróival folytonos érintkezésben maradjon. Larroumet az utolsó években főleg a művészekkel, a Salon-nal foglalkozott; Jules Lemaître, a ki a Débats-tól megvált, s helyét a színi kritika terén Faguet-nek engedte át, most a Revue des deux-mondes színházi kritikusa. A *Contemporains* cz. sorozat hatodik kötetében (398 l.) a Louis Veuillot-nak és a Lamartine-nak szentelt tanulmányokat és egy a Revue des deux-mondes-ban megjelent, nagyon gyenge, feületes cikket: «Essai sur l'influence récente des littératures du Nord» cízzel. Ebben a skandináv irodalom hatalmas fejlődését a francia romantikusoknak, különösen G. Sand-nak tulajdonítja s mindent, a mi az orosz vagy norvég irodalomban új és meglepő, már e század közepén Franciaországban

látja. — Figurines cím alatt vagy húsz író kisebb rajzát adja. — R. Doumic, a Revue des deux-mondes könyvbírálója, két kötetben gyűjtötte össze cikkeit: *Les Jeunes* a legújabb poetikai mozgalmat tanulmányozza, míg az *Etudes sur la littérature française* première série (316 l.) Froissart, St. François de Sales, Montaigne, l'Opéra et la Tragédie, Diderot, Chamfort et Rivarol, Florian, J. de Maistre, Benjamin Constant, Mérimée, le duc de Broglie, Littérature et Dégénérescence, L'Enseignement du Latin, tartalommal új könyvek alkalmával írt cikkek.

G. Péliissier, *Essais és Nouveaux Essais de littérature contemporaine* cz. alatt gyűjti a manap élő regény- és versírók műveiről írt kritikáit, melyek úgy a Revue bleue-ben, mint a Revue des revues-ben jelennek meg.

Érdekesek Albalat, *Ouvriers et Procédés* Hémon, *Etudes littéraires et morales* (413 l.), melyben különösen a «Brunetière et Bossuet» cz. cikk érdekes és R. Rosières, *Essais* cz. könyvei. Edmond Biré, a ki oly kérlelhetlenül tártá fel Victor Hugo magán- és politikai életének gyengéit, *Histoire et littérature* cz. alatt (396 l.) egy nagy tanulmányt szentel Taine-nek De la Margerie, a lille-i kath. egyetem dékánjának műve alapján, de a klerikális szempont kárára van a bíráltnak. Találunk még e kötetben Houssaye, John Lemoinne, Lamennais, Vogué műveinek szentelt lapokat, végre Merlet és Gidel irodalomtörténeteinek szigorú kritikáját.

Átmenetül említjük a Virgile Rossel berni tanár művét *Histoire des relations littéraires entre la France et l'Allemagne* (531 l.). A szerző már előbbi műveiben kutatta a francia irodalmat s annak hatását a külföldön, a Magyarországon való hatást persze nem. E munkában, mely inkább egy nagy repertoriumhoz, mint egy jól szerkesztett könyvhöz hasonlít, az első rész a német hatást Franciaországban, a második a francia befolyást a német írókra mutatja. Már ez is baj, de tán elkerülhetetlen, ha az író nem akarja korszakokra osztani tárgyát. Így vegyük például csak Goethét. A Werther hatása Franciaországban alig érthető, ha nem tárgyaltuk előbb Rousseau hatását az ifjú Goethe-re. A német romantika hatása a francziára sincs kellően megvilágítva. Igaz ugyan, hogy a német romantikusok Madame de Staël-re és a század első évtizedeinek íróira hatottak, de a romantika nagy mesterei: Hugo, Gautier, vajmi keveset tudtak már róluk. A német irodalom ködben úszott előttük, folyton az angollal, sőt néha a spanvollal azonosították s csak a «Couleur locale» kedvéért éltek német szókkal. A mit tőlük átvettek, az a középkor dicsőítése volt. A balladairó és a fordító Emile Deschamps, és a Faust-fordító Gérard de Nerval voltak 1830 körül az egyedüliek, a kik németül tudtak. Mindinkább bebizonyul Sainte-Beuve

ítélete, a ki azt mondotta, hogy a francia romantikusok teljesen önállóak s nem köszönnek semmit a németeknek. Rossel helyesen emeli ki a *Revue des deux-mondes* befolyását s közvetítő szerepét, s ez állhat is a Buloz idejéről, azonban húsz-harmincz év óta a helyzet megváltozott. Vannak ugyan e szemlében most is cikkek a német irodalomról, de mégsem kíséri már oly nagy figyelemmel a szellemi haladást és átalakulást, mint azelőtt. Ha esetleg egyik-másik dolgozótársa figyelmeztet egy íróra, a cikk megjelenik, de hány nagy ember van a németeknél, a kikről a *Revue* olvasóinak fogalma sincs! — Ezen első rész megírásában a Süpfle három kötete nagy szolgálatot tett Rosselnek. Ennél gyengébb a második rész. Vajjon a németek valóban csak az esprit-t utánozták volna? Pascal, Molière, Rousseau és Chateaubriand szerepe kisebb lett volna, mint Labiche-é? Igaz ugyan, hogy a francia irodalom főleg a regénynyel és a színházzal hat, de komoly szellemek is vannak ebben az országban. Erich Schmidt, midőn a berlini akadémiában Mommsen fogadta, nyíltan a Taine nyomdokain haladó írónak vallotta magát. A bölcsészet, æsthetika, történetírás terén is kellett volna keresni a befolyást, nem csak a költőknél és a nagy regényíróknál. Azonban Rossel fogatkozásai mellett is derék munkát végzett, melyre mindazoknak szükségük van, a kik e szellemi áramlatok történetének egyes korszakait ő utána behatóbban akarják tárgyalni.

(Vége köv.)

Dr. KONT IGNÁ CZ.

HAZAI IRODALOM.

Latin Nyelvtan. I. Alaktan mondattani előismeretekkel. Gymnasiumok számára írta *Roseth Arnold*. — **Latin olvasó- és gyakorlókönyv** a gymnasium I. osztálya számára és Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium II. osztálya számára, szerkesztette *Roseth Arnold* gymnasiumi tanár. Budapest, 1896. és 1897. Franklin Társulat. Ára 60, 40 és 60 kr.

A «Gymnasiumi Utasítások» a merev formalismust azaz a latin nyelvi tanítás azon módját, mely pusztán a nyelvtani szabályok tanítására, alakokon vagy összefüggés nélküli mondatokon való begyakorlására szorítkozik, meddőnek és eredménytelennek mondják és ezen tanítási mód ellenében oly módszeres berendezést ajánlanak, melylyel egy szersmind a nyelvbéli közvetlen érintkezés hiányát pótolni akarják ezáltal, hogy a latin nyelvbéli oktatás súlypontját, már a legsőbb fokán is (inductió útján haladó irányban) egy tartalmilag tanulságos olvasókönyv alkalmaztatásába helyezik. Ezen módszeres eljárást azzal a körül-

ménnyel indokolják, hogy az inductiv irányban haladó oktatásban azáltal, hogy a nyelv alakokkal való foglalkozást a tartalomhoz fűzzük, egyrészt fokozzuk a növendék érdekeltségét, másrészt a tanuló gondolkodásának energiáját a szabályoknak a tényekből való elvonásával is emeljük.

Minthogy a tanterv a latin oktatásban is mentől előbb összefüggő olvasmányt óhajt alkalmaztatni, azért adjunk a tanulók kezébe olyan összefüggő olvasmányokból álló olvasókönyvet, mely változatos és érdekes, továbbá a növendékek egyéb tanulmányaival és mindennapi tapasztalataival egybevágó olvasmányokat tartalmaz, hogy ezáltal a tanuló érdeklődését felkentsük és a latin nyelv tanulásába több közvetlenséget és több eleveenséget hozzunk.

E körülményből kifolyólag, valamint a mai latin nyelvi tanítás egyszerűsítő irányának kényszerítő behatása alatt adjunk a tanulónak az olvasmányon alapuló inductiv menetű nyelvtanítás betetőzésére egy olyan nyelvtant kezébe, mely lehetőleg rövid foglalatja legyen mindazon nyelvtani ismereteknek, melyekre a növendéknek az egész gymnasiumi tanfolyamban a latin oktatás mai céljához képest *multhatatlanul* szüksége van, azért mellőzendőnek tartjuk, egyrészt mindazt, a mivel a tanuló latin olvasmányaiban vagy általában nem, vagy nagyon ritkán és elvétve találkozik, másrészt, mindazt a mi kizárólag a szóbeli tanítás körébe tartozik; azonfelül szükségesnek tartjuk hogy a nyelvtan a kellően megrostált anyagot rövid, de szabatos fogalmazásban és áttekinthető csoportosításban tárgyalja.

A latin nyelvtan azonfelül olyan rendszerű legyen, hogy a magyar tanuló szükségleteivel *első sorban* számoljon, azaz, hogy a magyar nyelvtől való eltéréseket s az azzal való egyezéseket kellően megvilágítva emelje ki és lehetőleg a most használatban levő magyar (nyelvi) nyelvtanok rendszeréhez alkalmazkodva a német tanulók számára írt latin nyelvtanok hatása alól teljesen emancipált legyen.

Végre a gyakorlókönyv olyan szerkesztésű legyen, hogy a fordítási gyakorlatok tartalmilag és lexikális anyag tekintetében is szorosan csatlakozzanak az olvasmányhoz és hogy azok szintén lehetőleg egy összefüggő egészet képezzenek.

Nézzük tehát ezen alapelvek alapján mennyiben felelnek meg Roseth könyvei az Utasítások követelményeinek.

Roseth nyelvtana compendiosus rövidséggel, de szabatos fogalmazásban tárgyalja mindazon fontosabb *alakítani és mondattani* előismerteket, melyekre a tanulónak a gymnasium két alsó tanfolyamában *multhatatlanul* szüksége van; a nyelvtani anyagnak elrendezésében ügyes menetű, a mennyiben a *kellően megrostált* anyagot könnyen áttekinthető csoportosításban adja, sajnos azonban, hogy az alakítani elemek tárgya-

lásánál a traditionális csoportosítással nem tudott vagy talán nem akart végkép szakítani, mert a «kötött marschroute» az az olvasmány-nak a grammatika menetéhez való szoros alkalmazkodása az olvasmányt is itt-ott mesterkeltté és kissé színtelenné tette. De vannak benne olyan részek is, melyeknek csoportosítása a megszokott módtól eltér és igazán czélszerűnek és praktikusnak mondható. Így pl. az ige főalakjainak a tárgyalása (p. 69—71.). A szerző ugyanis, hogy feltüntesse azon tényt, hogy az igék, bár különféle coniugatiohoz tartoznak, mégis *egyformán* képezhetik a *perfectum alakjait*, a képzés[mód]ja szerint foglalja azokat össze úgy, hogy különféle coniugatiohoz tartozó igék egy közös csoportban találhatók.

Az anyagnak a traditionális grammatika fonalán való tárgyalásától eltekintve, nagy érdeme van szerzőnek, hogy könyvében a magyar tanulók szükségleteivel számol, midőn a magyar nyelvtől eltérő vagy azzal egyező nyelvbeli jelenségeknek összehasonlítására minden kínálkozó alkalmat felhasznál és azt nyomással is feltünteteti.

Az Utasítások követelményeiből következik, hogy a latin nyelvi oktatás súlypontja egy *tartalmilag* és *alakilag* helyes, tanulságos és egy-szersmind érdekes olvasókönyv alkalmaztatásában rejlik. Roseth olvasó-könyvében, minthogy a traditionális grammatika csoportosításáról vég-leg nem akart lemondani, a grammatikai kategóriák szemmeltartásával p. aprált szöveget ad olvasmányaiban, minek következtében az olvas-mány itt-ott száraz és nem eléggé tanulságos.

Az olvasókönyv berendezése a következő: I. *Olvasókönyv* 1—20 l. és pedig: I. A római népről és Rómáról. II. Róma alapításáról. III—VIII. Ulyxes holyongásai. 2. *Gyakorlókönyv*. 21—28. l. 3. *Preparációs szótár* 28—44. 4. *Betűrendes szótár*: a) Latin-magyar 44—55 és b) magyar-atin szótár 56—63.

Hogy az olvasmány terjedelmét rövidre szabta és csak annyi olvas-mányt vett föl, a mennyi az oktatás céljának szem előtt tartásával és az oktatásra szánt idő tekintetbe vételével sikerrel és eredménnyel fel-dolgozható, helyeslendő, mert az olvasmányban való «tetszés szerinti válogatás» tényleg luxus, és mint ilyen a tankönyvekben lehetőleg ke-rülendő.

A mi a szöveg latinosságát illeti, a szerzőt a szöveg egyszerűsítésére vonatkozó azon törekvése menti, hogy kezdetben lehetőleg csak a ma-gyar felfogásnak megfelelő szerkezeteket használjon, továbbá azon — véleményem szerint nem egészen helyes — bár tőle következetesen keresztül vitt módszeres eljárása, hogy mindenütt tekintettel volt arra, hogy bőven nyújtsa mindazon alakokat, melyek a nyelvtani tanítás any-a-gául szolgálnak. Ép ezen módszeres eljárása, megvallom, sikerült neki.

A gyakorlókönyv módszeres berendezése, bár ez is a traditionalis

grammatika menetéhez alkalmazkodik, a legérdekesebb része Roseth könyvének és teljesen megfelel, mert a fordítási gyakorlatok tartalmilag és lexikális anyag tekintetében is szorosan csatlakoznak az olvasmányhoz és összefüggő egészet képeznek. E munkán meglátszik, hogy Roseth a gyakorlat embere, és hogy ezen gyakorló az alsófokú latin nyelvbeli tanítás terén sok éven át szerzett tapasztalataiból látott világot.

A præparatiós és betűsoros szótárak a célnak megfelelők és elég teljesekek.

Az olvasókönyv második azaz a II. osztálynak szánt részének szerkesztésében a szerzőt ugyanazon módszeres elvek vezérelték, mint a kezdő foknak szánt olvasókönyv szerkesztésében, avval a különbséggel, hogy az olvasmányban most már a magyartól eltérő szerkezeteknek több helyt enged, ennél fogva az inductiv módszer jobban érvényesülhet, továbbá abban is, hogy a præparatiós szótár és a szócsoporthozgyűjtemény áttekinthetőség szempontjából célszerűbben van szerkesztve, a mennyiben benne a szókat külön és külön a kifejezéseket adja.

A könyvek szövege, de különösen a nyelvtan és az olvasókönyvnek első része, bár a könyvek kis terjedelműek, nem ment a sajtóhibáktól (van benne értelemzavaró is!). A könyvek nyomása és kiállítása azonban *igazán csinos*, a mi a tankönyvek dolgában nem kicsinylendő körülmény; az olvasókönyvekben előforduló illusztrációk is emelik a könyvek értékét, kiváltképen mert eléggé sikerültek és antik emlékek másai.

Összegezve az elmondottakat, bátran kijelenthetjük, hogy Roseth könyveit, eltekintve különösen az olvasókönyvek azon módszeres hiányától, hogy grammatikai kategóriáknak szemmel tartásával készültek, következetes és átlátszó rendszer jellemzi; könyveinek minden sorából meglátszik didaktikai jártassága és hogy a szerző az igazi gyakorlat embere. Ajánlom könyveit, melyek különben már engedélyezve is vannak, kartársaim figyelmébe.

Dr. KIRCH JAKAB.

Rendszeres magyar nyelvtan. — Közép- s szakiskolák számára 'és magánhasználatra írta *Dr. Gulyás István*, főgymn. tanár. Budapest, 1898 Lampel R. kiadása.

E nyelvtan jogosultsága a szerző szerint «a rendszer felépítésében keresendő». Az eddigieknél nagyobb egyszerűsége s, a mint előszavában mondja, az eddigiekben többé-kevésbé hiányzó következetességre, átlátszóságra törekedett.

A szerzőtől megjelölt ezen alapon fogom a könyvet bírálat alá venni.

A szerző lehetőleg teljességre törekszik ugyan, de mindjárt a

hangtanban is hiányokra bukkanunk. Így a magánhangzók osztályozásában sehol sem találjuk az ajakosítást; ellenben azt olvassuk, hogy némely magánhangzót «egészen nyitott ajakkal, másokat ellenben kisebb ajaknyílással ejtünk ki. E szerint vannak *nyílt és zárt* magánhangzók» (5. l.). Ez a tanítás téves. A dolog úgy áll, hogy vannak olyan magánhangzók, a melyeket *ajakgömbölyítéssel* s ismét a melyeket *ajakgömbölyítés nélkül* ejtünk ki. A magánhangzók nyíltabb vagy zártabb volta ellenben nem az *ajaknyílástól* függ, mert hiszen *zárt ajakkal* semmiféle magánhangzót, sőt egyáltalában semmiféle tagolt hangot nem lehet kiejteni, hanem függ a nyelvnek a szájüregben elfoglalt magasabb vagy mélyebb állásától. Minél magasabb a nyelvallás, annál szűkebb a hangképzés helye s annál *zártabb* az így kiejtett magánhangzó, és viszont. A nyelv három fokozatú (felső, középső, alsó) állásának megfelelőleg némelyek itt *felső, középső* és *alsó* magánhangzókat különböztetnek meg (Balassa: A phon. elem. 39. l.). Mi különösen iskolai nyelvtanban bizvást megelégedhetünk a *nyílt és zárt* elnevezéssel, csak aztán helyesen értelmezzük.

A mássalhangzók osztályozásában is hiányzik egy csoport: az orrhangok csoportja. Pedig ha már a szerző a beszédszervek szerint külön jelöli meg az egyetlen ínyhangot (*j*), bizonyára az orrhangokat sem kellett volna mellőznie, a melyeket a foghangok közé vegyít. Újabban több nyelvtaníró is hasonlóképen jár el, pedig ezeknek a hangoknak jellemző vonását nem a szájüregben (a fognál) tett akadály adja meg, hanem az, hogy a levegő az orrüregben keresztül hatol ki. Hogy csakugyan így áll a dolog, bizonyítja az is, hogy a magyarban nemcsak a foghangok helyén, hanem a torokhangok helyén is lehet orrhangot képezni; ilyen pl. minden torokhang előtt ejtett *n*, pl. *engem, miniket*, stb.

A hangtanra vonatkozólag csak azt kell még megemlítenem, hogy az írásjegyek használata nem mindjárt a legelejére, hanem szerintem a mondatok tárgyalása elé, az alaktan végére való, de ha ide nem, legalább is a hangtan végére csatolandó. — A *c*-nek s a két jegyű hosszú mássalhangzóknak (*lyly*) rövidített írását (*lly, nny, ccs*, stb.) csak helyeselni tudom, a régiebb írásmód (*cz, ny ny*) már úgys igen kis területre szorult.

A szótanban a szerző két újítást tett. Az első az, hogy a névszók és igék képzését és ragozását különválasztva tárgyalja, tehát nem a képzés és ragozás kategóriái, hanem a beszédrészek szerint. Ez csak részben újítás. A ragozással másképen eljárni nem is lehet. A név- és igeragok teljesen külön független kategoriát képeznek s másképen, mint a beszédrészek szerint nem is osztályozhatók. Így osztályozta a legtöbb nyelvtaníró régenten is, ma is. Egészen máskép áll a dolog a szóképzéssel. Itt a legtermészetesebb felosztás ez:

Képzés.

Igéktől való képzés

(Deverbalis):

1. Igéképzés,
2. Névszóképzés.

Névszóktól való képzés

(Denominalis):

1. Igéképzés,
2. Névszóképzés.

Ez a felosztás világos, könnyen áttekinthető s a képzők azon természetéből folyik, a melynél fogva némelyek *csak igékhez*, mások meg *csak névszókhoz* járulhatnak. A nélkül hogy a másik rendszert elítélném, csak azt emelem ki, hogy az az alosztályt fogadja el alapul s emeli föléje a főosztálynak, és a mellett, hogy tömérdek fölösleges ismétlést okoz — mit a szerző maga is elismer — még a rendszert is megzavarja. Ez pedig az iskolában semmiféle ismétlés kedvéért sem ajánlható.

Másik újítása a szerzőnek az, hogy az igeragozást teljesen az *actióra* építette, melynek — úgymond — ha valahol, úgy (akkor!) a magyar igeragozásban van jelentősége. Ha a magyarban az ige actiójának csakugyan olyan jelentősége volna, a melyet a szerző annak tulajdonít, akkor a nyelv bizonyára nem elejteni, hanem inkább megtartani és fejleszteni igyekezett volna azon jegyeket, a melyek a cselekvés állapotát (actio) kifejezik. Azonban épen az ellenkezőt tapasztaljuk. Az *-and*, *-end* jegyet — mikor még használatban volt is — a *jövő idő* kifejezésére alkalmazták, a *-t*, *-tt* pedig a *mult idő* jelölője, míg a *folyó cselekvésnek* rendesen semmi jegye sincs. Az *idő* és a *cselekvés állapotának* tekintetbe vételével a magyar igeragozásnak 27 igealakja volna, tényleg azonban — az elbeszélő mult kivételével — használatban van 6 (jelentő mód: *jelen*, *mult*, *jövő*, föltétes mód: *jelen*, *mult* és fölszólító mód: *jelen*) s elavulófélben van három (jel. m. *folyó mult*, *bef. mult*, és a fölsz. m. *multja*). Épen ezért semmi ok sincs rá, hogy iskolai magyar nyelvtanban a cselekvés állapotának oly nagy jelentőséget tulajdonítsunk. Untig elegendő, ha a főt említett hat használatban levő igealakot kiemeljük s az elavulófélben levő, vagy csak a nyelvjárásokban dívó három alakot és az elbeszélő multat mellékesen megemlítjük. Ezt teszi pl. Szinnyi is (Rendszer. Magy. nyelvt. 26. l.) s az újabb nyelvtanírók általában. És helyesen, mert egy harmadik osztályos tanuló nem foghatja még fel kellőleg a *jelen*, *mult*, *jövő* (*tempus*) — és a *folyó*, *befejezett*, *beálló* (*actio*) cselekvés között a különbséget, annál kevésbbé, mert e különbség föltüntetésére a magyar igeragozásban nem talál előtte ismeretes alakokat. Ha egy ilyen tanuló Gulyás nyelvtanában a 22 lapra terjedő igeragozást megpillantja, azzal a biztos tudattal kezd hozzá, hogy ezt lehetetlen megtanulnia. S e vélekedésében lesz is némi igazsága. De minek is tanulna 28 igealak közül 18 olyat, a mely nem létezik!

A kisebb jelentőségű kifogásokat elhagyva, még két megjegyzésem van a szótanra vonatkozólag.

Fölöslegesnek tartom a névszóképzésben a képzőknek jelentésük szerint való osztályozását, mert ez sok fölösleges ismétlést okoz, a mi csak zavarja a könnyű áttekintést; így pl. az -ás, -és képző (36—37. l.) egymás után négyszer fordul elő: jelent 1. elvont cselekvést (*ülés*), 2. jelenti a cselekvés tárgyát (*varrás*), 3. a cselekvés eredményét (*írás*) végre 4. a cselekvés helyét (*ülés*). Ugyanitt többször ismétlődnek más képzők is. Az ide tartozó jelentésváltozások azonban oly számosak és oly önkényesek, hogy ezeket osztályozni fölösleges is, de szinte lehetetlen is.

Másik megjegyzésem a képzés és ragozás közötti különbségrevonatkozik. A szerző elég helyesen vonja meg a határt, midőn azt mondja, hogy képzés által az alapszó jelentését módosítjuk, a ragozás következtében a főnév jelentése nem változik meg. Ekkor azonban a birtokos személyt jelölő képzőket újra csak a ragok közé kell visszaosztanunk, mert hisz a birtokos személyragok épen úgy nem módosítják az alapszó jelentését, a miként az igei személyragok az ige jelentését.

Az igeragozásban előforduló hangváltozások legnagyobbbrészt ölösleges töltelékek, mert a hangtanból már többé-kevésbbé ügyis ismereteselek.

Csak azt jegyzem még meg, hogy mivel a szerző elég bátor az újításokban, az idegen szók írását illetőleg a görög szavakra is ugyanazon szabályt állíthatta volna fel, a melyet (nála sajtóhibával) a latin írásjegyeket nem használó nyelvek szavaira vonatkozólag olvasunk, tehát *Szofoklész*, *Pszüché*, *Zeüsz* (*himnusz* már közkeletű, valamint: *akadémia*, *ekónómia*, *filozófia*, *fizika*, *katolikus* is). Ezzel igen sok, bár régen öröklött következtelenségektől mentenők meg helyesírásunkat (Sophocles—Sophokles stb.).

A mondattan tárgyalásában a szerző két újítást jelez előszavában. Az egyik magára a mondatra vonatkozik, a melyre nézve Brassai felfogását vallja: *fődológ az állítmány, minden más mondatrészt ennek meghatározására van*. Mentegetőzik azonban, hogy ezt a felfogást egész nyelvtani irodalmunkra való tekintettel nem vihette keresztül. Erre csak az a megjegyzésem, hogy az állítmány fődológ ugyan a mondatban, de *nem egyedüli fődológ*, s azzal semmit sem értünk, ha iskolai nyelvtanban az ige kívül minden többi mondatrészt határozónak nevezünk el, mert ekkor a határozókat mégis csak általánosabb, bővebb értelemben kell vennünk s alsóbb fajokként alájuk kell sorolnunk az *alanyt*, *tárgyat*, az *állítmányi kiegészítőt* és teljesen külön kell tárgyalnunk a *jelzőt*. Ez ugyan még mind csak módszerbeli eljárás s lehet, hogy hasznosnak bizonyul; de az alap, a melyen ez a rendszer fölépül, nem áll még egészen biztos talajon, mert az állítmány (helyesebben az ige) *kizárólagos fősege* a mondatban nem általánosan elfogadott elv a nyelvészetben.

Nem is igen lehet. Az állítmány és alany kölcsönösen föltételezik egymást, egyik a másik nélkül el sem képzelhető (l. a hiányos mondatokat szerzőnknek is: 111. l.), s épen azért véleményem szerint mind a kettő egyenlőképen fontos a mondatban s tárgyalásának is megfelelő módon kell történnie, különösen iskolai nyelvtanban.

Másik újítása a szerzőnek a határozók osztályozása *volna*, a mely valóban achillesi sarka nyelvtanainknak. *Volna*, mondom, mert az összes újítás abból áll, hogy a három iránynak (hol, honnan, hova) a sorrend megváltoztatásával (honnan, hol, hova) neveket adott: *eredet-, folyamat- és réghatározó*. Helyesnek tartom ezt az újítást, bármi csekély is, az ezen főosztályok alá sorozott alosztályok szintén helyesek, csak az a baj, hogy a határozóknak így megállapított osztályai nem foglalják magukban az összes határozókat. A szerző maga is érzi rendszerének ezt a hiányát s pl. azon határozókat, a melyek a *honnan* kérdésre felelők egyik alosztályába sem oszthatók be (pl. keresményéből, 131. l.), *általában eredet-határozóknak* nevezi. Természetesen a másik két osztályban (*folyamat és rég*) is vannak ilyen elvont határozók, a melyek egyik alosztályba sem illenek; a szerző ezeket is a föntebbihez hasonló elnevezéssel látja el. A szerző nem régiben «A határozók rendszere» címmel egy kis önálló munkát is írt a határozókról, a melyben Dóczinak a határozókra vonatkozó osztályozását bírálva, úgy nyilatkozik, hogy teljes logikai osztályozást ugyan ő sem tud, de hogy eleget tegyen az osztályozás ama második föltételének, a mely szerint a fajoknak ki kell zárniok egymást, megengedhetőnek tartja azt, hogy az osztályozás ne legyen kimerítő (66—67. l.). Ezzel azonban vét a szerző az osztályozásnak ama másik követelménye ellen, a mely szerint a fajoknak teljesen föl kell ölelniök az egész nemet.

Hogy e hiányon miként lehetne segíteni, talán majd más alkalommal rátérünk, jelenleg csak azt kell hangsúlyoznom, hogy bár a szerző általános osztályozása helyes nyomon indul, az itt jelzett hiánnyal a tudomány szempontjából sem maradhat meg, s az iskolai tanításban sem hozhatja meg az óhajtott sikert. De a világosság és egyszerűség szempontjából ezen rendszernek határozottan elsőséget kell adnunk azon aprólékoskodó rendszerrel szemben, a mely a határozókat a végtelenségig osztályozza s pl. meg a *cél- és eredményhatározót* is szeretné egymástól megkülönböztetni (Egy. Phil. Közl. XXII. 74. l.). Tudományos nagy nyelvtanban ez még lehetséges, bár ott sem valami sokat lendít a tudomány ügyén, de az iskolai nyelvtanban csak azt okozza, hogy a tanuló a határozóknak amúgy is nagy útvesztőjébe valósággal belegabalyodik. S vajjon megérti-e az a tanuló a hajszálnyi különbséget az ilyes példák között: téged teszünk meg *bírónak* (eredményh.) — hozz nekem rózsákat *koszorúnak* (célh.)? Alig!

Az idők használatában sok a fölösleges. Minden egyes igealaknak négy-öt olyan jelentése van, a melyet beleolvasni ugyan lehet, de kiolvasni belőle nagyon bajos volna. Különben itt a szerző meglehetősen összevegyíti azt a két ige-osztályt, a melyet a ragozásban oly élesen igyekezett megkülönböztetni: a *tempus*t és az *actió*t. Szerinte pl. a legtöbb *időviszony* jelölésére van lefoglalva a jelentő mód *folyó cselekvést* jelentő alakja (117. l.). Tehát *tempus* és *actio* összeesik, ugyanegy. Ez is csak azt mutatja, hogy a *tempus* és *actio* különválasztása és éles megkülönböztetése a magyarban fölösleges is, és szinte lehetetlen is. S aztán minek az iskola dolgát még olyan szabályokkal is megnehezíteni, a melyekre semmi szükség? Lássunk csak egyet: a *beálló cselekvést jelölő alakot* «*irand*», «*irni fog*» használjuk 1. *beálló jelen idő gyanánt*, 2. *beálló, folyó és végzett jövő gyanánt* (119. l.). A *folyó jövő* tehát három olyan időt is kifejezhet, a mely a magyarban nem létezik. Azt igenis mondhatjuk, hogy pl. a latin *futurum imperfectumot*, *fut. perfectumot*, *praesens instantist* és *futurum instantist* a magyarban a *jövő idővel* (folyó jövő) fejezhetjük ki, de magyar nyelvtanban lehetetlen szabályul felállítani, hogy a *beálló cselekvést jelölő egy* igealak *négy* időt fejez ki, mert ezen *négy* igeidőből a magyar nyelv *hármát* nem fejlesztett ki s nem ismeri. A latin nyelv hatása alatt tett e nemű tudákos kísérletek is meghiúsultak a magyar nyelv természetes fejlődésével szemben, kivetette azokat magából a nyelv ereje, mert nem volt rá szüksége, s ma még kevésbé van szükség, hogy előrángassuk. Meglevő igealakokat felcserélhetünk egymással, de nem-létezőket minden szükség nélkül másokkal helyettesíteni fölösleges is, meg lehetetlen is.

Kifogásolnom kell még a *tárgyról* szóló szakaszban (124. l.) azt a hajszaázó megkülönböztetést, a melyet a *külső és belső tárgy* elnevezés alatt olvasunk. *Külső tárgy*, a mely a cselekvés kezdetekor már készen van; és *belső tárgy*, mely csak a cselekvés végrehajtása után, mint a cselekvés eredménye jön létre (125. l.), pl. Isten áldd meg a *magyart* (külső tárgy). Czifra, sok nagy *sátort* veretett a gyöpre (belső t.). De hát mi a célja és a haszna az ilyen megkülönböztetéseknek az iskolai nyelvtanban? Semmi! Értéke nagyon kétes és kevés még a nagy tudományos nyelvtanokban is, az iskolában pedig csak a tárgy kellő felfogását és megértését akadályozza.

Elhallgatom kisebb kifogásaimat, mert ismertetésem már is hosszabbra nyúlt, mint akartam. Gulyás nyelvtana nem csekély szorgalom és komoly gondolkodás eredménye, de újításai sokszor átlépi a kellő határt, itt-ott nehézkes, sőt zavaros is. Azonban könyvének egy második kiadása, ha több helyütt alapos változtatást teszen rajta, középiskoláinkban a magyar nyelv tanítását elősegítheti.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen. Biographische und quellenhistorische Forschungen von Dr. *Theodor Herold*. Münster i. W., Schöningh, 1898. Ára 3 márka 20 fill.

A kettős tárgyú könyv két részét Werthes személye hozza szerves összefüggésbe. Werthes Zrínyijének tárgyalását a szerző ugyanis kiemeli az életrajz keretéből és a többi német Zrínyi-drámával együtt fejtegeti könyvének második részében, mely a 89. laptól a 154. lapig terjed.

Werthes Frigyes a német irodalomnak még Németországban is nagyon kevésbé ismert alakja: nagy kortársainak fényessége egészen elhomályosította a szerény tehetségű litteratust. Még könyvünknek szerzőjét is — miként Előszavában említi — csak két évvel ezelőtt tette egy kortársa az elfelejtett költőre és műfordítóra figyelmessé. Ha Werthes személye és irodalmi működése nálunk mégis rokonszenves érdeklődésre találhat, ez két oknak tudható be. Először pesti tanárkodásának (1784—1791), mely alkalommal eszköze ugyan a központosító és németesítő politikai irányzatnak, de a mellett a magyar nemzetnek és történetének tisztelője; másodsor magyar tárgyú drámájának (és drámai tervének), melyek csakis e jóindulat kifolyásai lehettek. Werthes pesti tartózkodásával és itt kifejtett irodalmi működésével Heinrich Gusztáv két értekezése foglalkozik behatóan. Heinrich e két cikkén (*Körner Zrínyi-drámája*, Budapesti Szemle, 71. kötet, 321. s köv. l. és *Friedr. Aug. Clemens Werthes in Ungarn*, Ungarische Revue, 13. évfolyam, 508. s köv. l.) alapul Herold könyvének is idevágó része, melyben teljesen elfogadja a Heinrich cikkeiben közölt eredményeket, a *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universitaet von Pest* megítélésében pedig csak Heinrich erre vonatkozó nézetét közli, mint a melyhez ő maga is minden tekintetben csatlakozik. Egy dologban tér el Herold nézete Heinrichétől, arra a kérdésre nézve ugyanis, hogy Werthesnek Pestre való kinevezése összefüggésben van-e Wielandnak, költőnk pártfogójának Gebler Tóbiás államtanácsoshoz írt ajánló levelével. Heinrich bizonyosnak tartja, míg Herold a levél kelte (1783 június 29.) és a kinevezés megtörténte (1784 október) közötti nagy időköz miatt tagadja, hogy e levél közvetlen befolyással lehetett volna Werthes kinevezésére. A magunk részéről ez időköz nem tartjuk túlságosan nagynak; de még ha Herolddal azt hinnők, hogy a kérdéses levél csak egyáltalában útját egyengette és befolyásos pártfogót szerzett a Bécsben ismeretlen költőnek, érdemileg ez sem változtatna sokat a dolgon. Ezen kívül Herold Heinrichnek még egy arithmetikai tévedését igazítja helyre, a mennyiben Heinrich Werthes pesti tanárságának tar-

tamát (a kinevezés kelte 1784 okt. 13., az elbocsátásé 1791 február 10.) hét és fél évi időnek veszi, pedig ez csak hat és fél év. (Ungar. Revue 511, Herold 68).

Az egész életrajzi részen, melyben a pesti tartózkodásnak, Werthes pályája delelőjének, szentelt fejezet a leghosszabb, a szerzőnek Werthes iránti meleg kegyeletes érzése ömlik el; úgy látszik, nagyon megszerette a szerény író, a kivel csak az imént ismerkedett meg. Gyermekéveiről és tanulmányairól, Wieland ægise alatt megjelenő első költői kísérleteiről, utazásairól, hányattatásairól és további irodalmi munkásságáról nagyon részletes és sok új adattal bővelkedő képet nyerünk. Különös elismerés jut természetesen Werthesnek, mint Gozzi és Ariosto fordítójának. Werthes volt ugyanis az első, ki az eredeti versmértékben fordította le Ariosto *Orlandoját* (1778), szigorúan ragaszkodva az olasz mester stanzáinak szerkezetéhez. A fordítás persze nem nagyon sikerült, de Werthes műfordítása úttörőnek tekinthető az alaki hűség szempontjából. Még a *Rudolph von Habsburg* című drámának (1785) vindikál Herold nagyobb fontosságot. E drámában ugyanis, — mely különben még Herold szerint is nagyon gyenge szülötte Werthes műzsájának, — Werthes Schillert megelőzőleg használta felvonások végén a rímelő ötös jambust (melyet tudvalevőleg Wieland alkalmazott először Shakespeare *Szent Ivánéji Almá*nak fordításában, *Ein Johannis-Nacht-Traum* cím alatt 1762). Csakhogy Werthes rímélése hatástalanul, visszhangot nem keltve hangzott el. Ily példák nem is teremthettek követőket, mint a harmadik felvonás vége:

Hinweg Verräther! Auf! Zur Gegenwehr!
Wo ein Verräther nistet, nisten mehr,
Und wie der König, so sein Volk und Heer.
Verzagt und schwach sind Meineid und Verrath;
Das Recht hat Muth und Kraft in Wort und That.

vagy a negyediké:

O lass uns bleiben! Kannst du? Sieh nur, sieh
Wie können wir uns von ihr trennen? Wie?

Schillerre bizonyára nem volt hatással Werthes újítása; a Rudolph von Habsburg rímelő jambusai tehát inkább csak Werthes fejlődésében alkotnak «határkövet», mint a német verselésében. Egészben véve szerzőnk néhány ilyen túlzása daczára objectiv képet ad Werthesről; művéből minden kegyelete daczára kiérezzük, hogy Werthes nem volt költő, csak minden áron az akart lenni. E biographia csak hosszasabb bizonyít isául szolgálhat a költőnk iránt jóakarató Wieland röviden jellemző szavainak: Der beste Junge von der Welt! . . . er muss Verse machen oder platzen.

Gott weiss, ob er Recht hat, sich einzubilden, dass es nicht der leidige Satan, sondern der poetische Genius sey, der sein Wesen in ihm treibt. (Jacobi Frigyeshez 1774. május 13-án intézett levelében).

A könyv második részében Herold a német irodalom Zrínyi-drámáival foglalkozik. Mind a három darabnak — Werthes, Körner, Pyrker — részletes elemzését és méltatását kapjuk, a historiai források kimutatásával és az egymásra hatás kérdésének megvilágításával. Szerzőnk kiemeli, hogy Kade előtt, ki a *Grenzboten* 1889. évfolyamában Körner Zrínyijéről (és Tonijáról) értekezett, ismeretlen volt Istvánfinak 1622-ben Kölnben megjelent műve mint Werthes forrása. Herold Werthes Zrínyijéből vagy hat passust közöl, mely szószerinti egyezést mutat Istvánfi szövegével. Körner Zrínyijének tárgyalásánál pedig szerzőnk magáévá teszi Heinrichnek a Körner Zrínyi-drámájáról megjelent értekezésében elfoglalt álláspontját. Heinrich szerint ugyanis kronologikus nehézségekbe ütközik elfogadnunk Toldy Ferencz amaz állítását, hogy Kisfaludy Károly adta meg Körnernek az első impulzust Zrínyijének megírására; a Werthes drámája ragadta meg az ifju költő figyelmét, a ki hazafias tárgyat keresett mindenfelé, az egész birodalom történetében.

E részt, mely kevés újat mond és a Körner Zrínyijénél is sokkal gyengébb darabokat talán kissé túlságos hűszadalmassággal fejteget, *Beilagen* cím alatt egy függelék követi, mely tíz, eddigelé kiadatlan levelet közöl, köztük kettőt pesti kelettel Wielandhoz. E függelék tartalmazza Werthes munkáinak első teljes jegyzékét, mely összesen 47, önálló és folyóiratokban szétszórt munkáról tesz említést.

Végül, bár Herold szép könyvének tudományos értékére irrelevans a dolog, mégis megemlítem azt a körülményt, hogy szerzője a magyarságról, valahányszor erre alkalma van, mindig rokonszenvesen, néha lelkesedéssel nyilatkozik. Mai napság ez nem mindennapi dolog német könyvben.

TIMÁR PÁL.

Eugen Joseph, Das Heidenröslein. Berlin, Paetel 1897. 132 l.

Százharminczkét oldalos könyv egy három versszakos költeményről! Az ember azt hinné, hogy vége lesz már egyszer minden kétségnek és vitának a „Heidenröslein” szerzőjére és forrására vonatkozólag. Mert ennyi téren csak tisztázni lehetne végre a dolgot. Csakhogy ez Joseph úrnak egyáltalában nem sikerült.

A „Heidenröslein”-nek egy kissé bonyolódott históriája van. Goethe ugyanis 1789-ben saját költeményének declarálta azzal, hogy minden megjegyzés nélkül összes művei közé fölvette. Pedig e dal már két ízben másutt jelent meg. Még pedig először 1773-ban Herdernek „Ossian und die Lieder alter Völker” című értekezésében. („Von deutscher Art und Kunst. Einige fliegende Blätter” első része. Megjelent Hamburgban, Bode-

nál.) Herder ez értekezésében Ossianból kiindulva szól a népköltészetről általában s azután többi között a gyermekversekre vonatkozó véleményét is előadja az ő szaggatott, töredékes stílusában. A „Heidenröslein“-t, melyet *régi német* költeménynek tart (ein älteres deutsches Lied für Kinder), a *gyermekvers* igazi mintaképeinek hozza fel, még pedig azért, mert nincs benne elvont tanulság (es enthält keine transcendente Weisheit und Moral), melyekkel amúgy is túlkorán elhalmozzák a gyermekeket.

Másodszor 1779-ben jelent meg e költemény, még pedig Herdernek „Volkslieder“ című népdal-gyűjteményében ezen megjegyzéssel: „Aus der mündlichen Sage“. Herder e néhány szóval nem fejezte ugyan ki magát egészen szabatosan, de megjegyzéséből kétségtelenül következtethetjük, hogy ő e költeményt igazi népdalnak, nem pedig olyan népdalszerű műköltészeti terméknek tartotta, mint a milyenek Claudius, Rist, Dach, Opitz, Roberthin, Albert és Luther költeményei vagy Goethe „Lied vom Fischer“ című balladája, melyek szintén benne vannak az említett gyűjteményben, melyeknél azonban mindenütt a szerző neve is ki van téve.

Az a kérdés már most, *régi német gyermekdal, vagy népdal, vagy Goethe költeménye-e a „Heidenröslein“?*

E kérdés eldöntésével szorosan összefügg annak a megállapítása, minő viszonyban áll a „Heidenröslein“ két más (hozzá bizonyos tekintetekben feltűnően hasonló) költeménnyel. Az egyik Paul von der Aelst daloskönyvében jelent meg 1602-ben. (Legkönnyebben hozzáférhető: Uhland, Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder, 56. szám.) A másikat Herder 1771 tavaszán, mint saját költeményét küldötte jegyesének Flachsland Karolinának. Ezt felfedezte Redlich 1885-ben Karolina daloskönyvében, az úgynevezett „ezüst könyvben“ s kiadta Herder összes műveinek Suphan-féle kiadásában (XXV, 438 p.) Címe: „Die Blüthe. Ein Kinderlied“.

Az Aelst-féle dalban szintén szó van egy ifjuról, a ki leszakasztja a parlagi rózsát.

Der die röslein wirt brechen ab,
röslein auf der heiden
das wirt wol tun ein junger knab,
züchtig, fein, bescheiden stb.

Ha nem csak e néhány sort, hanem az egész költeményt vetjük össze a „Heidenröslein“-el, okvetlenül azt a meggyőződést nyerjük, hogy ezek között valamilyen rokonságnak kell lennie. A kettőnek nemcsak főmotívuma ugyanaz, külalakjuk is (versmérték, rímelhelyezés, refrain) feltűnően hasonlít egymáshoz.

A „Blüthe“ három első versszaka pedig majdnem szóról-szóra meg-

egyezik a 'Heidenröslein'-nal, csupán 'Röslein' és 'Heide' s a velök rímelő szavak helyett áll 'Knöspchen' és 'Baum' s megfelelő rím. A 4-ik versszak pedig levonja az első háromból a tanulságot, tehát éppen olyasmit tartalmaz, a mit Herder a gyermekdalokban általában helytelennek nyilvánított. De hadd lássuk magát a költeményt, s egyszersmind hasonlítsuk össze a 'Heidenröslein' régibb, Herder idézett műveiből ismeretes alakjával, melyen Goethe később egynéhány, véleményem szerint, *egészen lényegtelen* változtatást eszközölt.

Heidenröschen.

Die Blüthe.

Ein Kinderlied.

1. Es sah ein Knab ein Röslein stehn Röslein auf der Haiden: Sah, es war so frisch und schön Und blieb stehn es anzusehn Und stand in süßen Freuden: Röslein, Röslein, Röslein roth, Röslein auf der Haiden! 2. Der Knabe sprach: ich breche dich, Röslein auf der Haiden! Röslein sprach: ich steche dich, Dass du ewig denkst an mich, Dass ichs nicht will leiden. Röslein, Röslein, Röslein roth, Röslein auf der Haiden. 3. Doch der wilde Knabe brach Das Röslein auf der Haiden; Röslein wehrte sich und stach, Aber er vergass darnach Beim Genuss das Leiden. Röslein, Röslein, Röslein roth, Röslein auf der Haiden.	1. Es sah ein Knab ein Knöspgen stehn auf seinem liebsten Baume, das Knöspgen war so frisch und schön und blieb stehn es an zu sehn, und stand in süßem Traume. Knöspgen, Knöspgen frisch und schön Knöspgen auf dem Baume. 2. Der Knabe sprach: ich breche dich du Knöspgen süßer Düfte. Das Knöspgen bat: verschone mich denn sonst bald verwelke ich und geb dir nimmer Früchte. Knabe, Knabe, lasse mich das Knöspgen süßer Düfte. 3. Jedoch der wilde Knabe brach die Blüthe von dem Baume. Das Blüthen starb so schnell darnach aber alle Frucht gebrach ihm auf seinem Baume. Traurig, traurig sucht er nach Und fand nichts auf dem Baume. 4. Brich nicht o Knabe nicht zu früh die Hoffnung süßer Blüthe. Denn bald ach bald verwelket sie und denn siehst du nirgends nie die Frucht von deiner Blüthe. Traurig, traurig suchst du sie zu spät, so Frucht als Blüthe.

Senki sem fogja kétségbe vonni, hogy e két költemény közül az egyik csak a másinak átalakításával keletkezhett. Melyik hát az

eredeti? Az ember azt hinné, hogy erre a kérdésre lehetetlen másképen felelni, mint úgy, hogy a *„Heidenröslein“* az *eredeti, melyet Herder nem nagy szerencsével alakított át*. Elképzelhetetlen, hogy Goethe egy költeményen néhány szót változtatva azt sajátjának adja ki. Pedig Joseph az egész könyvét csak azért írta, hogy bebizonyítsa a *„Blüthe“* prioritását! Ő ugyanis Chr. F. Weisse költeményei között talált egy gyermekverset (*Die Rosenknospe*), a mely az ő véleménye szerint nagyon hasonlított a *„Blüthe“*hez. (Én a csekély hasonlatosságot tiszta véletlennek tartom). Ez a költemény Herdernek nem tetszett, — Joseph szerint Herder éppen erre czéloz, mikor a fent idézett helyen az akkori gyermekversek ellen kikel. Herder tehát a maga felfogása szerint átalakította a Weisse-féle költeményt, még pedig az Aelst-féle dal befolyása alatt. Így keletkezett a *„Blüthe“*. Akkor jött aztán Goethe, a ki ismét a *„Blüthe“* „regenerálta“ az Aelst-féle dal segítségével, s így keletkezett aztán a *„Heidenröslein“*!

Josephnek egész okoskodása azonban megdőlt, ha a következőket vesszük figyelembe: Herder először (*Ossian*) azt mondja a *Heidenröslein*-ről, hogy ez „régii német gyermekvers“. Másodszor pedig azt mondja róla, hogy e dalt a nép ajkáról vették. Már most, ha ő maga költötte volna a *„Blüthe“*, még pedig az Aelst-féle dalból merítvén ehhez a helyes szempontokat, a mint Joseph állítja, úgy a *Heidenröslein*-ben okvetlenül rá kellett volna ismernie úgy a saját költeményére, mint az Aelst-féle dal hatására, mely utóbbihoz az előbbi sokkal közelebb áll, mint maga a *„Blüthe“*. S így Herder az előbbi két — egymásnak ellentmondó megjegyzést nem rúzhette volna a *Heidenröslein*-hez.

A mit Joseph mond, abból csak annyi igaz, hogy Herder átalakította olykor-olykor más költők költeményeit. (E szokással a múlt században másoknál is találkozunk). Weisse így ír Herdernek 1768-ban: „Sie haben Verbesserungen meiner Kinderlieder gemacht? Warum haben Sie mir dieselben nicht geschickt?“ stb. Csakhogy Herder ezen eljárása csak Joseph ellen bizonyít. Ha ugyanis Herder átalakította egy élő író költeményeit, miért ne „javítana ki“ ő egy népdalt? mert hisz ő a *Heidenröslein*-t annak tartotta. (Még a *„Des Knaben Wunderhorn“* kiadói is így tettek). Hogy a *„Blüthe“* nem lehet eredeti költemény, sőt a *„Rosenknospe“* és az Aelst-féle dal összeolvasztása sem, azt rossz rímei is bizonyítják. A 3-ik és 4-ik versszakban háromszor *„Baume“* és háromszor *„Blüthe“* áll, a minek csak az lehet az oka, hogy Herder nem tudott jó rímet találni a *„Heidenröslein“* rímei helyébe, a nélkül, hogy többet mint egyes szavakat változtatott volna rajta. S aztán helyesen mutattak rá már régebben arra, hogy a *„Blüthe“* egyes kifejezéseinek semmi értelme sincs. Pl. *„die Hoffnung süßer Blüthe“* stb. Ilyen erőltetett kitétel nem lehet eredeti. hanem csak következménye az egész költemény éppen nem

természetes elferdítésének. Egy szóval, minden azt bizonyítja, hogy a 'Blüthe' nem egyéb, mint a 'Heidenröslein' elrontása, melyet Herder nem is adott ki művei között.

Josephphel szemben tehát azt hiszem, hogy sokkal helyesebb lesz, ha megmaradunk azon vélemény mellett, melyet régebben Dunger (Archflittg. X, 193, Zfd. IV, 338) s újabban Schmidt Erich (Goethe-jahrbuch XIII, 254) nagyjából kifejtettek. E szerint a 'Heidenröslein' úgy alakilag, mint szerkezetileg sokkal tökéletesebb, hogy sem népdalnak tarthatnók, mint azt például Suphan és Hildebrand tették (Archflittg. V, 84, Zfd. IV, 147). A 'Heidenröslein' Goethe költeménye, melynek keletkezésére az Aelst-féle dalnak okvetlenül volt befolyása. Herder Aelst daloskönyvéből, Ossian'ba két, a 'Volkslieder'be tizenegy költeményt vett át. Valószínű, hogy Strassburgba is magával vitte e könyvet s ott Goethének is megmutatta. Az Aelst-féle dal olvasása közben fogamzott meg Goethe lelkében a rózsáttörő ifju képe — lehet, hogy ezzel összefolyt lelkében és képzeletében saját, Brion Friderikához való viszonyának emléke, — s így keletkezett a 'Heidenröslein'. E költeményt aztán a nélkül, hogy magát határozottan szerzőjének vallotta volna, átadta Herdernek. Ez először összezavarta a 'Heidenröslein't az Aelst-féle dallal, s azért nevezte 'régi német' költeménynek. Később pedig csak arra emlékezett, hogy Goethe több népdalt küldött neki, s most ismét ezekkel tévesztette össze a 'Heidenröslein't, s ezért fűzte hozzá a 'Volkslieder'ben a fent idézett megjegyzést. De hogyan és mi czélból keletkezett a 'Blüthe', mely kétségtelenül a 'Heidenröslein' átdolgozása? Heinrich Gusztáv azt hiszi, hogy Herder el akarta simítani vagy eltávolítani a Goethe bájos költeményének (főleg Herder szemében) pikáns, frivol alapmotívumát, és hogy ezt elérje (jobb meggyőződése ellenére) még egy negyedik versszakban világos morált is kapcsolt a lapossá lett költeményhez. De végre is nem volt megelégedve ez átdolgozásával, mely ellen finom æsthetikai lelkiismerete bizonyára fölszólalt, és soha nem adta ki a 'Blüthét'.

Joseph könyve nem jelent haladást a Heidenröslein-kérdésben. Bátran alkalmazhatjuk reá a régi mondást: a mi jó benne, az nem új, a mi pedig új, az épenséggel nem jó.

SCHMIDT HENRIK.

Michel Bréal, Essai de Sémantique. (*Science des significations*). Paris, Hachette, 1897. 349 l. Ára 7 fr. 50 kr.

A jelentéstan még elhanyagolt ága a nyelvészetnek, kivált a francia philologusok körében. Littré és Darmesteter ez irányban kifejtett munkássága után újabban Bréal tette közzé kutatásainak eredményeit, melyeket már az 1895/6. tanévben a Collège de France-ban tartott elő-

adásaiban közölt. Részleteket már ezelőtt is közölt több ízben*), a most előttünk fekvő s összefoglaló kísérlet, a szerző szavai szerint (9. l.), a semantika tanulmányának mintegy bevezetéséül akar szolgálni.

A szerző felfogását megtaláljuk A. Darmesteter *«La vie des mots étudiée dans leurs significations»* 1886. (5. kiad. 1895.) cz. könyvéről 1887-ben írt bírálatában, melyet ezért kivonatossan közöl a függelékben. Darmesteter és a régebbi német nyelvészek (Schleicher) természettudományi álláspontjával szemben szerző a rationalis álláspontra helyezkedik. Tiltakozik a nyelvnek, mint organismusnak felfogása ellen és a nyelvészetnek a természettudományok közé sorolását ügyes politikának mondja e tudomány népszerűsítésére (279. l.). Jogosan elítéli a nyelvészetről szóló művekben azt a metaphorát, melyet előbb-utóbb maga a szerző is realitásnak vesz s így félreértések, téves nézetek terjedésére ad alkalmat, a mint Darmesteter és korábban Schleicher példája bebizonyította.

Bréal szerint a jelentésváltozás valódi végoka az értelem és az emberi akarat. Az akarat szabadságát annyiban szorítja meg, hogy nem tudatos, hanem csak félig tudatos, homályos akaratot ért. A tömegnél számtalan kísérletben nyilvánul, a melyeknek a nyelv végső célja: a megértetés szab határt. Lehetőleg csekély fáradsággal megértetni: ez a törekvés magyarázza a nyelvészet számos tünetényét (14. l. a *«vis minima»* körülírása). Nem a kényszer, a végzettség a jellemző vonása a változásoknak, hanem a megszokás, a kényelem.

E felfogás csak tökéletlenül, egyoldalúan magyarázza a jelentésváltozásokat. Egyoldalúan, mert túlságosan előtérbe helyezi az egyén szerepét az újításokban, a kinél az akarat és értelem csakugyan érvényesülhet, de hatásos csak akkor lesz, ha a tömegben kedvező physiologiai és psychologiai feltételekre talál, melyek az értelemtől és akarattól függetlenek. Másrészt tökéletlen a magyarázat azért, mert az egyénben is psychologiai alapra kell fektetnünk az újításra, változásra való törekvést és így az értelemnek kisebb szerepet adunk, mint a minőt a pusztá *«akarat»* szó hangoztatása mellett nyer.

Az alapfelfogás e megszorítása után annál több élvezettel követhetjük Bréalt részletes fejtegetéseiben. Hosszas, beható philologiai munkássága alatt gyűjtött megfigyelések, példák halmazát adja három részre osztott művében. Az első rész: *Les lois intellectuelles du langage* cím alatt a nyelvben nyilvánuló néhány értelmi tevékenységet tárgyalja.

Az I. fejt. *«La loi de spécialité»* címmel elveti a synth. és analyt.

---

*) *Mélanges de mythologie et de linguistique*. Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France 1883. Mémoires de la Société de linguistique 1884. Journal des savants stb.

nyelvekre való felosztást. A kiválasztás jellemzi az analitikus nyelveket, a mit pl. a fokozás, ragozás a francia nyelvben és a segédigék szerepe magyaráz. A II. f. «La loi de répartition» a jelentés megoszlását a synonymák közt tárgyalja. A III. f. «L'irradiation» a végzeteknek bizonyos jelentéssel való fölruházásáról szól. A továbbiakban a flexio nyomainak megmaradását (IV. f.), a nyelv téves perceptióit (V. f.) és az analogia szerepét (VI. f.) fejtegeti, az utóbbit részletesen és érdekesen. Végre a VII. f. a nyelv eszközeinek gyarapításáról szól, a (VIII. f.) a felesleges alakok elvesztéséről. E helyen (107. l.) kétségbe vonja, hogy egyáltalában léteznének alakok, melyeknek phonetikai okokból kellene elveszniök, a nyelv fentartja azt, a mire szüksége van, pl. lat. avis: avicellus < fr. oiseau. E példa mellett számos szót találhatott volna Darmesteternél, melyek leszármazott alak hiányában hangtani okokból tűntek el.

A második rész: *Comment s'est fixé le sens des mots*, a tulajdonképi jelentéstan. A szavaknak nincs bizonyos törekvésük elfajulásra, gyengülésre, egyenlőségre (IX. f.). Az emberi lélekben, a megszokásban, a gyakori használatban kell e változások okát keresnünk. Sajátságos vonása a nyelvnek, hogy a dolgok fogalmai és a szavak nem fedik egymást. A jelentésváltozás ez aránytalanságon akar segíteni részint az értelem megszorítása (X. f.), részint kibővítése (XI. f.), részint átvitele, metaphora (XII. f.) által. A nyelv különösen gazdagodik a concret dolgoknak elvont szavakkal való jelölése által (XIII. f.). A szó gyakran megtartja előbbi jelentését vagy jelentéseit is, így jó létre a «polysemia» (XIV. f.). Ennek különös esete, a mikor a szó eredetileg kifejezésben szerepelt, de idővel a kifejezés determináló eleme elveszett és a szó maga vette fel a kifejezés jelentését (XV. f.). Az összetételekben az egyes szavak jelentése elvész és csak egy fogalmat jelölnek. Egyes nyelvek különösen alkalmasak összetételre, mint pl. a szanszkrit, a görög, a német. Az összetétel mindig páros (XVI. f.). Összetétel nélkül is gyakran bizonyos szócsoporthoz az egység benyomását teszik (XVII. f.). A phonetikai változások elősegítik a jelentésváltozást, a mi által a tökéletlen és pontatlan szavak tartalomban gazdagodnak. A tulajdonnevek e változásokkal szemben nagyobb ellentállást tanúsítanak (XVIII. f.).

A harmadik rész: *Comment s'est formée la syntaxe* genetikus úton magyarázza a mondatban körébe tartozó jelenségeket. A XIX. f. a nyelvtani kategóriák érzésének fokozatos kifejlődését mutatja be néhány példával, így az adverbiummal, a praepositíóval, melyek újabb alakulások; a névmás a legrégebbi kategória, e két végzet közé sorolhatjuk a többi beszédrészeket. A XX. f. szerint az átható igék értelme lassanként fejlődött ki az át nem ható igékből s ez által az ige értelme megváltozott, az esetek jelölésére szolgáló végzetek jelentése gyengült. Az átható ige egységet és összefüggést hozott a mondatba. A XXI. f. «La contagion»

czímmal a mondatban sajátos jelentést nyert szócskák eredetét magyarázza, a XXII. f. «De quelques outils grammaticaux» a vonatkozó névmás, a névelő és a segédige használatának eredetét. A XXIII. f. kifejti, hogy a szórend határozottsága mindig fordított viszonyban van a nyelvtani gazdagsággal, mint a francia nyelv és a modern indiai nyelvek ellentétes példája mutatja. A XXIV. f. a nyelv logikájának természetét jellemzi a latin accusativus fejlődésével illusztrálva. A néplélek az analogia útján halad előre. Igen érdekes a XXV. f.-ben a subjectiv elem megjelenése a nyelvben, melynek legrégibb és legtekintélyesebb alkotórészét képezi. Az utolsó, XXVI. f., a nyelvet, mint az emberiség nevelőjét tekinti. A nyelv fejleszti az értelmi tevékenységet az emberekben. Az indo-európai nyelvek felsőbbbsége a többi nyelvcsaládokkal szemben az elvont szavak gazdagságában áll.

Két függelék tartalmaz még e kötet, melyek közül az egyikre (Darmesteter bírálata) már fentebb hivatkoztunk. A másik: «*Qu'appelle-t-on pureté de la langue*» czímmal Noreen hasonló című munkáját ismerteti*).

Következetes rendszert nem találunk a semantikában, a mint a fenti áttekintésből látható. A munka inkább töredékekből áll, a szerző mindenütt alkalmazkodik tárgyhöz, a mi néha aránytalanságra vezet, de a könyvet annál vonzóbbá teszi. Mindez különben ily kezdetleges fokon álló tudománynál természetes s a szerző ennek tudatában adta művének a szerény «essai» czímet.

Kutatásának körét az indogermán nyelvcsaládra szorítja, habár nem zárja ki, hogy a törvények azonkívül is érvényesülnek (9. l.). De ha a felhozott példákat tekintjük, azok nagy többsége a görög-latin nyelvekből vétetett, a mi latin etymologiai szótár és nyelvtan szerzőjénél nem meglepő. A modern nyelvek együttvéve sem nyújtottak annyi anyagot, mint a classikusok. Különös hiányt érzünk a szláv nyelvek teljes mellőzésével.

Néhol merész hypothesiseket kockáztat a szerző (6000 évre becsüli az indogermán nyelvek korát (100. l.), az imperativust mondja az indicativusnál régiebb módnak (262. l.), de általában széleskörű philologiai ismeretei mellett kellő mérsékletet tanusít. Apró tévedésektől sem ment a részletekben (pl. *-en* a németben 63. l., «*Iss des Brodes*» 219. l., a fentebb említett hangtani felfogásban stb.), de nagyrészt az alaki változásokra vonatkoznak, melyeknek kutatása nem a semantika feladata. A jelentés-
tant e mű sok becses adattal, megfigyeléssel gazdagította.

KARL LAJOS.

---

*) A. Noreen, *Om sprakriktighet*, 2. k., Upsala, W. Schulz, 1888. Ném. ford. Arwid Johannsontól l. *Indogerm. Forschungen* I. k. L. *Nyelvtud. közl.* XXIII. k. 1893. 215. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

10. Bordeaux Árpád: A római municipiumok politikai szervezete, különös tekintettel Salpensa, Malaca és Julia Genetiva városi jogára. (Brassói róm. kath. főgymn. 60 l.) — A miért a rómaiakat az ókori történelemben kiválónak dicsőíteni szoktuk, az gyarmatosító és józan hódító politikájok. Nem mintha nem sajnálnók a meghódított és leigázott területek lakóit Rómának sokszor nagyon is szívtelen eljárásával szemben; de a jövőbe látó és legtöbbször jóra vezető politika szempontjából kénytelen-kelletlen csak napirendre térünk a kíméletlenség és meghódoltatás szigorúbb tényei fölött. Szóval általában dicséretük Rómának az egész akkori világot átkaroló s a polgárosodás áldásait hintó eljárását, sőt készörömet tapsolunk e téren elért sikereinek.

Am a rómaiak is különböző módon bántak a meghódított területek lakóival. Gondoljunk csak a *deditio* és *foedus* fogalmára, a provinciák lelketlen kormányzására, a szövetségeseknek kedvezőtlen helyzetére, a latinoknak juttatott névleges polgárjogra, szóval a rómaiaknak gyakori szűkkeblűségére: akkor nem lesz okunk lelkesedni értök. Lassan-lassan azonban a bölcs előrelátás, vagy a kényszerhelyzet mind a latinok, mind egyéb szomszéd népek iránt engedékenyekké tette a rómaiakat, úgy hogy az ú. n. latin jognak (önkormányzattal) készséges adogatása után a szövetséges háború (91—88. Kr. e.) minden szövetséges népnek megszerezte a jogi egyenlőséget, melyet Sulla csakhamar az összes itália-beliekre, Julius Cäsar pedig az Alpokon inneni Gallia lakóira is kiterjesztett. Ezek után már a tartományokra került a sor, s a császárok alatt lassankint, Caracalla alatt pedig végleg megtörténik a birodalom lakosainak teljes kiegyenlítődése. Ezzel aztán a birodalom elérte az egység eszmeképét, a melyhez nagyban hozzájárult a Megváltó fonséges tanításának terjedése is.

Már a latin jog önkormányzatot adott az egyes városoknak, a későbbi szabadelvűség pedig még inkább előmozdítá az önálló szervezetű vidéki városok (municipiumok) megalakulását, mintha csak mindenütt egy-egy új Róma keletkezett volna.

A Róma védősége alatt kifejlett vidéki telepek között szerepelnek a *coloniák* és az eleinte más-más függésű városok. Ismerjük a *coloniák* fogalmát mind a római, mind a latin (valamivel kevesebb) jognak körében; de a *lex Julia* mind amaz elnevezéseket egy kalap alá vonta, t. i. úgyiszlva teljesen egyenlőkké tette őket. A császárok korában pedig a *municipium* és *colonia* egy és ugyanazon fogalom és szervezet; lakóik terhekkel s megfelelő jogokkal felruházott polgárok; sőt még a *præfecturák* (autonomia nélkül) is egyenlő rangba sorakoznak velök; úgy hogy a későbbi korban bármily nevezetű város nem lett immár egyéb, mint Róma mintájára berendezett városi szervezet, hasonlítva a mi szabad királyi városainkhoz. Pannoniának ilyenmő városairól értekezett Közlönyünkben (1892. 361—376. l.) Kuzsinszky Bálint dr.

A municipiumok szervezete, jogai és kötelességei, külön törvények alapján, *imperiummal* felruházott főbb római hatóságoktól erednek, a

melyek közül azonban kevés maradt reánk. A jogok és kötelességek illetén foglalata a *lex Rubria* az Alpokon inneni városok számára és *lex Julia* a lucaniai Herakleia részére kiadva (noha az utóbbinak tartalma általános rendtartást foglal magában az itáliai és Itálián kívül levő községek számára is, l. Schiller államrégiségeit a Müller Iván kézikönyvében 172. l. s Freund Trienniumában IV. 215. l.); de ezek hiányos alakban jutottak ránk. Ellenben elég jó fölíratokban olvashatók a *leges Salpensana* et *Malacitana*, vagyis a *Flavia Salpensa* (ösmeretlen hely Hispaniában) és *Flavia Malaca* (a mai Malaga) városok számára *Hispania Baetica* tartományban Kr. u. 82—84. között kiadott törvények, a melyeket 1851-ben fedeztek föl Malagában; nemkülönben a mai Osuna, vagyis *Julia Genetiva* számára Lusitaniában Kr. e. 44-ben adott törvény (*lex Ursonensis*), mely részben 1870-ben, részben pedig 1871-ben került napvilágra. A *salpensai* törvény föllelt állapotában 9, a *malacai* 19, a *genetivai* pedig 50 pontból áll, a melyeknek tárgyát részint politikai, részint magánjogi intézkedések teszik. S minthogy a municipiumok aranykora a köztársaság utolsó évtizedeire és a császárságnak első két századára esik, legalkalmasabb, ha az épen ezen korban kelt emlékekről olvassuk le a municipiumok szervezését. Így tesznek Schiller és Zoeller római államrégiségeikben, valamint szerzőnk is derék munkálatában.

Csodálatos, de való, hogy a régi Róma köztársasági szervezete új életre támadt a municipiumokban. A *curiák*, a polgárság osztályai, a nép, a törvényhozó és választó gyűlések — egészen olyanok, minők a régi Rómában voltak; a *duovirek* a *consulokat* helyettesítik, az *aedilisek* és *quæstorok* hasonló ügykörrel vannak felruházva, mint a köztársasági Rómában. A hivatalokra való pályázás föltételei is egyeznek a Rómában divottakkal, vagyis a józan ész kívánalmaival; a jelöltekre való szavazás módja, a szavazatok összeszámmlálása szintén a mindenkor érvényes, józan szabályok szerint történt. Érdekes azonban a megválasztott tisztviselő fölesküdtetésének formulája, a mely *Juppiter* nevével kezdődik s az istenített császárok *geniusaival* folytatódik. Az említett tisztviselők hatásköre a Cicero-korabeli hatóságok teendőivel azonos; csak némely korlátok voltak eléjük szabva. Így pl. a *duovirek* peres ügyekben nem intézkedhettek 15 ezer *sestertiuson* fölül, s voltak tőlök fölebbviteli *forumok*, u. m. a városi tanács és a provinciai helytartó. A *duovirek* elé tartoztak még a *manumissio*, *adoptio* és *emancipatio* esetei, az árvák ügyei, a választó gyűlések és *senatus* vezetése, a municipiumok vagyonára való fő felügyelet, sőt a *census* is minden ötödik évben, a mikor czímök «*quinquennales*» lett. Megtörtént az is, hogy a municepszek az uralkodó császárt választották meg egyik *duovirnek*; ilyenkor a császár mást nevezett ki helyettesének. Érdekes, hogy Augustus koráig még *interrex-et* is választottak a municepszek. Voltak azonkívül rendkívüli tisztviselők, ellenőreiül a rendes hatóságoknak; mert valósággal szigorú felelősség terhelt a rendes tisztviselőket, — a mint viszont nagy volt a reájok ruházott hatalom s a beléjük helyezett bizalom. Rendkívül megtisztelő volt a megválasztott polgárookra nézve a hivatal fénye; mert a vele járó külsőségek a *Scipiók* korát idézték vissza a lakosok emlékezetébe. A *senatus* is a régi római méltóságos testület; tagjai, a *decuriók*, ép úgy *lectio* alá kerülnek, mint Rómában; sőt vannak ú. n. dístagjai (*patroni*) is. A tanács hatásköre jórészt ugyanaz, mint Rómában, legfőlebb ha egyes, helyi viszonyok követelte ponttal bővült. Végül papok

is voltak a municipiumokban római mintára, még pedig 3 pontifex. 3 augur s bizonytalan számú augustalis pap; az utóbbiak nyilván a császárcultus szolgálatára. — Sajnos, a virágzó municipalis élet a Kr. u. 3. században hanyatlásnak indult. A szerző a költekezést, a fényűzés miatt való eladósodást, a császárok központosító törekvését, megalázó gyámkodását és jognyirbálását s a választásokon történt visszaéléseket hozza fel a hanyatlás okainul.

Ime, a fönnebbieken vázoltam a szóban levő jeles értekezésnek tartalmát, a mely első rangú források alapján, érett észszel, józan ítélettel készült, s valóban dicséretére válik szerzőjének. Legfőlebb nyelvezetének némely egyenlenségeit, jogászias mondatfűzéseit és egyes helytelen szavait hibáztathatom s az 50. lapon levő kissé homályos beszédét, míg a többi lapokon mindenütt világosan és érthetően beszél.

Azonban e folyóiratnak olvasóközlőnsége, szintűgy a szerző sem veheti tőlem rossz néven, ha egynémely dologra föl hívom itt afgyelmét a municipiumi szervezet felfogása és jellemzése tárgyában, a mely tekintetben az én felfogásom egészen más, mint a Thierry-féle jogász-iskoláé.

Szokásban van a régi Róma dicsőítése gyarmatosító és hódító politikájáért; de nem mondja meg senki Róma ebbeli politikájának alap-hibáját, a mely végig kíséri ezt a hatalmas politikai szervezetet s oly gyorsan feldönti colossalis épületét. Pedig már a Gracchusok feltárták azt a mély sebet, mely utóbb vesztét okozta Rómának: — igaz, hogy csak ideiglenesen, mert Róma nem okult, hanem haladt tovább a maga útján, a minek következményeit Itália maig is sinyli. Való igaz, hogy a városok jóléte nőttön nőtt a rómaiak alatt; de nem a mezei, a falusi népnek jóléte, a melyet a rómaiak elfelejtettek alapjává tenni uralmok szervezetének. Egyes hatalmasokat, a földes urakat s a tőkepenészeket gedélték megfelelő terhek és kötelezettségek nélkül, míg a falusi népet, a föld népét semmibe sem vették. A városok jólétét emelték kizárólag, a melyekkel középpontokat teremtettek. Ellátták ezeket a fölvilágosultság összes intézményeivel, az elpuhulás és kényelem szereivel, úgy hogy a városok csakhamar a corruptio melegágyai lettek, a mely egyeseket úgy, mint testületeket, vagy egész országokat és birodalmakat rövid idő alatt az enyészet szélére juttat. Mily más volt teszem a magyar faj és haza fentartásának politikája, minthogy a magyar nemes a legutóbbi időkhig falusi ember volt! Mily más a frank és német szerkezet is, a mely az egészséges falusi életben gyökerezett s onnan újhódott fel időről időre, és ha ugyan nem lesz késő, Méline francia miniszternek is az az üdvös tervezete újabban nemzetével, hogy a vidékre, a falusi népre, a mezőgazdákra helyezze át a súlypontot s vele Franciaország jövőjét; mert különben az ügyvédöktől kigondolt összes intézmények sem bírják fen-tartani hazájának hanyatlását.

Csodálatos is lehet mindig a deák előtt, mikor annyira dicsőítjük neki a római városok életét, a birodalom bámulusos hadi szervezetét, a császárok nagyszerű jogállamát, mely a jólét minden eszközében dúsalkodott, s mégis lakossága egy-egy góth vagy vandal vagy hún rendetlen és kóbor csapat láttára oly gyáva és meghűnnýszkodó volt, hogy egyszerűen kiküldte nekik az adót, csakhogy távozzanak falai alól, vagy épen odatartotta nekik nyakát s kiszolgáltatta minden értékes kivegónát!! S mily hamar, mily rögtönösen, mily csekély megrázkódás kivégezte a

hatalmas Rómát s a nagygyá tett, mívelt tartományokat városaikkal együtt! Róma, Gallia, Hispania, Afrika egymás után capitulálnak a jött-ment, kiéhezett csapatok előtt! Ily gyáva viselkedés csak elasszonyosodott, petyhüdt, kényelemhez szoktatott s a városi corruptiótól tönkre tett, elérett népeknél szokott bekövetkezni! És a mely jólét, a mely műveltség ily csufos bukásban végződik, annak nemcsak jó oldalait, hanem bűneit is meg kell látnunk s egyúttal láttatnunk olvasóinkkal vagy hallgatóinkkal. Műveltség szigorú erkölcsök nélkül, a dúsgazdagok és tőkepénzesek korlátatlan uralma, a kisbirtokosoknak és szegény népnek fölségítése és védelme nélkül: ez ölte meg az ügyvédökkel teli római birodalmat; mert utoljára is a mandarinok gyáva hada s az effendik erköcstelensége ülte diadalát a hazafentartó, egészséges elemeken. Ide járult a rabszolga-elem tengődése mindaddig, míg a Krisztus egyháza emberré nem tette őket; csak hogy a birodalom sorsára az ő felszabadításuk ideje már későn köszöntött be.*)

Való igaz továbbá, hogy a városi élet nagyon előmozdítja a fényűzés, az urhatnáság s a pénzaristokratia képződése mellett a sokszor jogosulatlan kiváltságok hajhászását az egész országnak kárára, vagy a többi lakók rovására. Ismerjük jól a középkori olasz municipiumokat, a melyek az ó-görög városi államok szabása szerint mindmégannyi köztársasági államocská voltak, szíva és táplálva a legönzőbb kívánságokat, keresve a jogosulatlan kiváltságokat, gyakorolva a hatalmi önkénykedést a vidékkel, a néppel, de bárkivel szemben is. Pedig ilyen túlkapásokat s hatalmi önzést semmiféle consolidált állam sem engedhet meg egyetlen alattvalójának sem; mert mindenki várhatja ugyan az államtól tisztességhelyének előmozdítását, de állam az államban nem lehet. Gondoljunk csak Fiuméra, erre a kised emporiumból országos pénzen nagygyá fejlesztett municipiumra, a mely való vagy képzelt jogainak összhangbáhozatalát a haza többi lakóinak jogaival nem akarja elfogadni. Pedig semmiféle állam nem tűrheti, hogy jótéteményeihez mérten a maga kétségtelen jogait ne érvényesíthesse; mert különben az illető lakosság nem lesz reá nézve új életerőnek megnyitható forrása, hanem ellenkezőleg meglevő erejének is megbénítása.

Igenis, bátran ki kell mondani, hogy a visszaélések, a hatalmi túlkapások, a proletarius elem felszaporodása, a császári creaturák s a lábra kapott nepotismus, az elharapódzott corruptio (főleg a katonai despotismus korában), a tőkepénzesek zabolatlansága stb. okozták a virágzó római városok gyors hanyatlását és elgyöngülését, úgy hogy az elvénült római jogász-kormánynak gyöngeségei és bűnei immár elégtelenek voltak őket lebírni s a jogok és kötelességek helyes medrébe visszazsorítani. Élő példa erre az elgyöngülésre a gyakran egyes családok kezébe kiszolgáltatott magyar megyei élet a maga gyarlóságaival; míg pl. az angol kormányzás észszerű korlátokkal körülvett autonomiákat plántál minden-

*) V. ö. a fönnebb mondottakhoz, még Gregorovius-Pászthory Hadrianusát (253. s köv. l.), Fustel-Bartal (O-kori község) utolsó fejezetét, valamint Thierrynek (A római birodalom képe) ötödik könyvét (Haladás az egység felé a vallás által), a hol kimutatja a philosophiai rendszereknek teljes tehetetlenségét a tarsadalom megváltoztatására, a melyet csakis vallásos alapon lehet elérni s csak mint égből jött parancsot lehet az emberiséggel elfogadtatni.

felé s engedi őket virágzani a maguk helyi viszonyai, de egyszersmind a haza érdekei szerint. Mindebből folyik, hogy valamint nem szabad a helyi hazafiságnak kedvezni az ország kárára, ép úgy nem lehet valamely főváros mintájára kormányozni a vidéket, hanem mindenütt a helyi és országos érdekeket okosan össze kell tudni egyeztetni. Ezek után elmondhatjuk immár bizvást, hogy legnagyobb hiba volt Róma tervezetében is, hogy azt hitte, hogy saját képmására lehet kormányoznia félvilágot. Igaz ugyan, hogy elég ideig virágoztak a municipiumok; de a duovírek s a többi hatóságok csak úgy, mint a római consulok, korlátalan uraknak tekintették magukat, a kikkel azontúl csak alku árán lehetett boldogulni, akár csak az olasz városok híres podestáival.

A fiatal szerző érvényesítheti majd további működésében a fönnbb megjelölt szempontokat. Csak egyet ne feledjen mégis, hogy korekpet kell festeni minden esemény vagy intézmény köré. Épen az ő értekezése birt engem arra, hogy Thierrynek «A római birodalom képe» (ford. Csiky Kálmán, 1881, akad. kiadv.) című gyönyörű művét elolvassam; s épen Hispaniának történelme foglalkodtatott benne, a hol a szerző tárgyalta városok is virágoztak. Mondhatom, nagyon sok adatot kijegyeztem az említett műből, a melyek a szerző értekezéséhez alkalmas háttérrel szolgáltatnának. Hispania ugyanis már a pún háboruk óta szerepel Róma provinciájaként; onnan kerültek ki az ezüstkör nagy írói: Seneca, Lucanus, Martialis, Quintilianus, Columella, valamint Róma nagy császárai, később pedig a kereszténységnek annyi jeles püspöke és írója (Prudentius, Orosius), ott vert gyökeret a mórrok nevezetes műveltsége stb.; tehát mindenképen érdekes tárgy Hispania történelme, főleg a provinciái szervezet tanulmányozása közben.

Végre ha azt is fölemlítem, hogy néhány dolgot hiába kerestem a szerző dolgozatában, akkor beszámoltam minden megjegyzésemmel.

Egyik megjegyzésem az, hogy a hatóságok súlyos felelőssége (45—46. ll.) és sok huza-vonával járó pörei aligha voltak oly végérhetetlen gyökérmennyiségek, a melyekkel a császári kormány nem boldogulhatott s nem találhatta volna meg az alkalmas orvosszert akár a hűséges vagyonkezelésre, akár a különben vég nélkül folyó pörök megakadályozására. Igaz ugyan, hogy a csupán egyévi hivataloskodás elég alkalmat adott a pörök elszaporodására; de végre is arra valók voltak a sommás eljárások, hogy a huzamosabb pöröknek hamar véget vethessenek. És az olyan prokátor-világban napi renden volt az istenített császárok creaturáinak fölmentése is! — Másik megjegyzésem, hogy a központi kormány és a municipium közt való szükséges érintkezésnek útját-módját nem világítja meg a szerző, miként pl. nálunk a főispáni intézményben látjuk. Én úgy tudom, hogy az ú. n. curatorok, a kikben Hubert (Römische Staatsaltertümer. 277. l. Berlin, 1886) a polgármesterek előképét látja, vagy procuratorok v. correctorok, v. épen a provinciái helytartók voltak a középponti kormány képviselői. — Harmadik megjegyzésem, hogy a municipiumok pénzeinek kezelését s adózása módját a birodalmi kassza számára szintén nem írta le a szerző. Hogy immunisok nem voltak a municipiumok, az világos dolog; s hogy a quaestorok csupán a városi költségek behajtására voltak volna kötelezve, alig hihető. Azért e dologban is keresse meg a szerző a kellő adatokat Gregoroviusnál, Thierrynél vagy egyéb szerzőknél, s akkor dolgozata eléri azt a tökéletességet, a melyre mindenkor büszke lehet.

11. Molnár József: Az adversativ kötőszók használata a latin, görög és a magyar nyelvben. (Kis-újszállási államilag segélyezett ev. ref. főgymn. 48 l.)— Ez az értekezés nagyon szomorú világot vet a latin és görög tudományos grammatika állapotára hazánkban. Ferde nézetek vannak benne feltárlva a latin nyelv természetéről, a classikus és késő-kori nyelvhasználatról, a latin nyelv öntudatos és öntudatlan íróiról, de legfőképp a czímbe jelzett ellentétes kötőszók használatáról. Az utóbbiak jelentményei össze-vissza vannak kuszálva, használatuk határozatlanul fogalmazva; a rájuk vonatkozó idézeteknek teljes megbízhatatlansága pedig meghiusít minden abbéli törekvést, hogy egyáltalán csak valamiképp is eligazodjék köztük az ember. Adatai nincsenek feldolgozva, rendszerbe öntve; az egyes kötőszók nincsenek alapjelentésökben kiélezve, sem használatuknak főirányai kipécéztve; úgy hogy csak kínos fejtöréssel lehet némi vezérfonalat észrevenni az egész dolgozaton keresztül.

A szíves olvasó tudja, mily csekély különbség van *sed* és *verum* között. Ezt igazolja a következő classikus példa is: *Est non scripta, sed nata lex, quam non didicimus, verum ex natura ipsa arripuimus, ad quam non docti, sed instituti sumus* (Cic. Mil. 4.). Tudja azt is, hogy a *vero* és *autem* szintén mily közel járnak egymáshoz; ellenben hogy az *at* mily pathetikus kötőszó s az «at memoria minuitur»-hoz hasonló példákban az *at* fölér egész mondattal, úgy hogy az antibarbarusok tiltják is az «obiciat quis» v. «dicet quispiam» használatát helyette; továbbá hogy az *atqui* mennyire járatos a syllogismus altételében, bár állhat helyette *autem*, *at*, *ac*, *porro* és *iam* is; végül hogy a *ceterum* (egyébíránt) a történetíróknál *sed* v. *verum* (de, hanem) helyett is előfordul. — Másrészt minden hozzáértő ember tudja, hogy a görögben a *sed* nek *ὅτι*, *ἀλλὰ*, *ἀτάρ* v. *αὐτάρ* felel meg, a *vero*-nak *μήν* és *μέντοι*; v. az előbbiek, *autem*-nak *αὖ*, *αὐθις* v. *αὐτε* v. az előbbiek, az *at*-nak *ἀλλὰ*, *ἀτάρ*, az *atqui*-nak *ἀλλὰ*-n kívül *καίτοι*, *ἀλλὰ* *μήν* és néha *τοιόντων*, végre a *tamen*-nak és társainak *μήν*, *μέντοι*, *καίτοι*; *ὅμως* és *ἀλλ'* *ὅμως*. — A magyarban is könnyű megtalálni a szokásos, de élesen alig elkülöníthető megfelelő kötőszókat, a minthogy mindegyik nyelvtan közli is őket. Hogy persze az egyes kötőszók a lelki hangulathoz mért nyelvhasználat szerint váltakoznak s egymással cserélkeznek, azt is tudhatja mindenki. Jelentésökben azonban elvitázhatatlan egy-egy erősb irányzat, mely legtöbbször kidomborodik rajtok. Csupán tehát erre a főirányra kell ügyelni, a többi jelentmény aztán mind önként folyik belőle. Ide veendő még az az axióma is, hogy a nyelvek mondatalkotása terén többé-kevésbé hasonló irányú gondolkodást észlelünk, úgy hogy elég könnyű köztük a párvonalat meghuzni. Végül még csak az etymologia kínálkozó fegyverét kell megragadnunk, hogy megértsük minden kötőszóban a fejlődés menetét az említett főirányig.

Kezemben volt a szerző dolgozatának olvasásakor minden újabb és régibb emlegetett grammatika, és mondhatom, valamennyiben azonos eredményt láttam kidomborítva az ellentétes kötőszók jelentésére nézve; de azt is láttam, hogy egyik latin nyelvtan sem moudott nekem az életre többet, mint a mennyit az öreg Szepesi v. Bartal-Malmosi mondattana és a Pirchala latin stilisztikája tanítanak. A Mengének görög és latin ösmeretes repetitoriuma a syntaxishoz és stilisztikához szerintem a legjobb összefoglalás a Deecke latin nyelvtana és Erläuterungen-je mellett, nálunk pedig a görögből az öreg Szepesi, valamint a Dóczi és Szamosi

könyve*) nyújtja tüzetes összefoglalását a szóban levő kötőszóknak. Elolvastam továbbá jegyzeteimet Simonyinak a magyar kötőszókat tárgyaló művéből s azt láttam, hogy a szerző nem aknáztta ki kellőképp Simonyinak gazdag példatárát és érdekes történelmi fejtegetéseit. Nem vártam én a szerzőtől olyan pontosságot és finom megkülönböztető tehetőséget, a minőt Lehr Albert az ő híres Toldi-jegyzeteiben, a hangya-szorgalomnak ezen örök időkre példaképül szolgáló munkájában, pl. a 368. lapon épen a *csak* szónak fejtegetésében érvényesített, mikor 21 különböző jelentését derítette föl; csupán annyit kívántam volna, hogy ne zavarja meg a kész igazságokat s ne állítson olyan dolgokat, a melyek meg nem állanak. Végül összefoglaló áttekintését is egybevetettem a Müller Iván kézikönyvében levő Schmalz-féle mondatannak történelmi áttekintésével s fennakadtam a két szerző eltérő állításain. Már pedig a Schmalz állításai akármikor beválnak, s így van okom inkább neki hinni, mint a szerzőnek.

Nyelvezetéről, központosításáról sem mondhatok jót. Egy jóra való homerosi szótárnak és a Csengeri homerosi jegyzeteinek felhasználását sem kellett volna elmulasztania a szerzőnek.

Ezek után hadd mutassam be a dolgozat hiányosságait.

Hogy a *sed* nem egyéb, mint a reflexivum ablativusa, s hogy összehasonlítható vele a régies «maga», v. «de maga» kötőszavunk; mi a pontos használatuk a *de* és *hanem* kötőszavaknak; miből lett a *ha-nem* kötőszavunk: mikor használják régiesen a *hanemhá-t* stb.: mindezekről nincs szava a szerzőnek. — 10. l. A *sed*-nek *autem*-mal való kapcsolatát említi, de a példa *sed ita*-ról és *at vero*ról szól. — 11. l. *Nam tum, sed cum* (nem cum sed!)-ről beszél s megint *sed ita*-ra hoz fel példát; u. o. *de*-ről mint mondat *elején* álló szóról beszél, de a példa mindjárt megcáfolja; alul pedig negatív mondatot emleget, szintúgy a 13. l. jegyzetében is, de tagadásnak nyoma sincs a példáiban. — A beszéd félbeszakítását jelentő *sed* két helyen fordul elő: a 11. és 13. l. — 14. l. A *pedig*-ről azt olvassuk, hogy megengedő mondat után áll; holott a megengedő mondatot épen a *pedig* vezeti be; u. o. az *ellenben*-re akar példát mondani s a *de-re* mond; u. o. az *ugyan-t jóll lehet*-tel azonosítja. — 15. és 38. l. A *ceterum* használatának egyszerű igazságát nem tudja tisztázni. — 16. l. Hogy a *sed autem, sed vero* v. *sed enim*-nek mi a helyes fordítása, nem mondja; mert az alul közölt *sőt inkább*-bal csak nem gondolja őket fordíthatóknak?! — 17. l. *Non tantum* ritkább, mint *non solum* v. *verum* (l. Pirchalánál). Legezifrább azonban itt, hogy a *non modo non, sed ne quidem*-et egyszerűen *állá*-val v. *oὐ μὴ ἀλλά*-val v. *οὐ μέντοι ἀλλά*-val egyenlőssíti; holott az előbbi latin szólásnak görögje így van: *οὐχ ὅπως -- ἀλλ' οὐδέ*, a görög szólás latinja pedig: *verum enimvero*, miként Hintner-Schill (459. §.) és Dóczy tanítják, Szamosi pedig a szerző példáját (Kyrup. I, 48.) le is fordítja, csak hogy nem a szerző kívánsága szerint. Ugyanitt megjegyzendő volna: *οὐ γὰρ ἀλλά* = nam profecto. — 18. l. Az asyndeton adversarium-nak néhány fontos esete hiányzik, pedig az iskola végett szükség lett volna rájuk (v. ö. Harrénál v. Schultz-Wetzelen). Itt hozom fel azt is, hogy a szerző magyar példáit többször próbáltam latinra fordítani, de az ő óhaja szerint való fordítást nem tarthatom jónak. — 19. l. Hogy a *verum* átmenetekben szokásos s

*) Pecz és Maywald schémát adnak, Dávid pedig nem szól rólok.

nem egyéb, mint seml. nominativus = «bizony, valóság, szó a mi szó»; hogy a *vero* miként fordítandó feleletekben, a minek Nägelsbach-Müller latin stilisztikája oly bő fejezetet szentel (733. s köv. ll.); vagy hogy mi a különbség *vero* és *vere* között (l. Bartal-Malmosi- v. Pirschlánál v. Schultz-Lévay synonymikájában): ezek itt mind nincsenek fölemlítve. De alig hittem a szememnek, mikor ugyanitt Cicerót vígjátékírónak olvastam. Különben az idézeteket igen meg lehetne tréfálni: oly sok a hanyagság bennök! — 20. l. Össze-vissza van minden; alul *et vero*-ról beszél, s nincs rá példa. — 21. l. Itt is össze-visszaság van; a feleletbeli *vero*-ra *verum*-os példákat sorol fel. — 22. l. Nem tudni, mi az összefüggés az egészben; ugyanitt a *vero*-t olyan mondatban (Verg. Aen. 4, 93.) akarja *csak*-kal fordítani, a hol nem lehet s még senki úgy nem fordította; ugyanitt a *minime vero*-t *μὲν οὐν*-nal azonosítva szinte megdöbbenőleg; a *verum enimvero*-t pedig legerősebb ellentétet kifejezőnek hiszi, mikor ismeretes, hogy alig valami kis ellentétesség van benne, úgy hogy pl. Deecke (428. §.) *nem*-mal és *enim*-mel párosítja. — 23. l. *Vero enim* és *non vero* nem létezett kötőszók, a példában pedig ellentétes kötésszók nincis is. — 24. l. Az *autem*-hoz meg kellett volna említeni a magyar «*míg, míg ellenben*» kötőszóknak sokszor csak ellentétes mellérendelt mondatból vagy *cum* advers.-mal (nem *dum*-mal!) való fordíthatását a latinban. — 27. l. *Autem*-ről azt olvassuk, hogy igen gyakran *alárendelt* mondatot vezet be; u. o. Sokrates bevádolásának ismert formulájában (Xen. Mem. I, 1.) az *ἀλλ' οὐ* *δέ*-ben a *δέ*-t nem helyes *viszont*-tal fordítani. — 28. l. *Neque autem* tiltva van, helyette *neque vero* a helyes. — 29. l. Az *at* eredetéről (= locativus) s az *ast* eredetéről (= *at* - si, tehát bővült alak amahhoz képest s nem az eredeti) a szerző nem tud; továbbá nem azt kell tudni az *at*-ról, hogy önálló szó volt (hát most rag v. képző?), hanem hogy eredetileg erősítő szó; u. i. Verg. Aen. 2, 225. versében az *at*-ot nem lehet *hanem*-mal fordítani. — 31. l. Meg kellene mondani, mikor szabad helyesen «*nemcsak*» után *de*-t mondani; u. o. a latin példában nem az ismételtes a fő, hanem az, hogy az *at* czáfoló ellenvetést fejez ki; u. o. az «*at memoria minuitur*»-féle használatot föl kellett volna venni. — 32. l. Hol maradt az 1. pont magyar példájában a felelet? — 33. l. *At enim*-et hogy fordítjuk magyarra? mert a szerző szóról szóra akarja fordíttatni! Különben a 33. és 34. ll. pontjai össze-vissza vannak hánnyva. — 35. l. *Atqui* eredeti értelme hogyan lehet: «*de hogy nem*»? — 36. l. A latin példákban levő *atqui* nem szerepel kérdő mondatokban! — 37. l. A *tamen*-nak eredeti jelentése hol maradt? U. o. *nililo minus* kiegészítendő *verum tamen*-nal és *nililo scilicet*-szal (nb. így írandó, mert *secundum*-ból való, innen az első szótag hosszúsága is, l. Landgraf Erläuterungen-jét v. Finály szótárát; tehát Pruzsinszky rosszul hibáztatta ezt nálam deponenseim bírálatában; szintúgy a *non possum*-os mondatról függő s *nisi*-vel kezdődő fölt. mondatbeli *coniunctivum* is; l. Bartalnál a fölt. mondatok 4. esetét!). U. o. *licet si* kötőszót nem ismerek. U. i. a *mégis*-nek gör. egyértékesei hiányzanak, hanem a néha használt *ἔπειτα* és *ἀλλὰ* szerepelnek helyettök. — Nem olvastam továbbá az értekezés fonalán a «*tantum abest ut ut*»-féle szerkezetet, mely görögül *τοσοῦτον ὅσω* + infinitivus, *ὥστε* + indicativus; továbbá a *quamquam* correctivum-ot, *non tam-quam*-ot, a *sed*-es mondat előtti mondatban levő *quidem*-et *ille*-vel kapcsolatban; a *iam vero* helyes fordítását: *ἄλλ' ἤ*-t, mely = *nisi* (csak, kivéve) stb.; pedig az ilyenek a magyarból

latinra v. görögre való fordítás közben nagyon fontosak. — Az értekezés végén a latin írókról némely rosszakaratúságok vannak hirdetve, mintha t. i. ők a kötőszóknak rendes jelentését átggyúrták, vagy készakarva megváltoztatták volna. Ilyet ugyan nem tettek! Változott ugyan egy-egy szónak az értelme, bővült v. szűkült, finomodott és kijegecsezedett; de hogy a római írók olyan fenegyerekek lettek volna, a minőknek a szerző hiszi őket, arról nem tud a nyelvtörténet. Hisz a tudós grammatikusok (olv. Gellust az *atque* kötőszóról) úgy vigyáztak a helyes használatra, akár csak mi, a kik, mivel nem vagyunk született latinok, utánozzuk a nagy írók nyelvét s antibarbarusokkal fölfegyverkezve állunk őrt a classicitas mellett, a melyről a szerző oly áhítatosan nyilatkozik (45. l.). Aztán dehogy volt a latin nyelvnek oly nagy elkorcsosodása a kötőszók terén, mint a milyet a szerző föltételez; ellenkezőleg, alig valami, s az is egészen természetes fejlemény volt! Hisz még olyan finom nyelvhasználatban sincs lényeges eltérés a régi és kései írók közt, a minő a *consec. temporum*, a mint a Dittmarnak (*Studien zur lat. Moduslehre*, Lipsce, Teubner, 1897.) valóságos forradalmat jelentő nagy műve bizonyítja! Más a nyelvnek szépsége a nagy íróknál vagy kevésbbé szép volta a másod- és harmadrangú írók kezében, s más a nyelvfejlődés tényeinek jogszerűsége, vagyis a nyelvhelyesség kérdése! Ezt a kettőt jól el kell választani s nem dobálózni egyes írók okatlan kárhóztatásával, mikor azok a becsmérelt írók tán nem is olyan tisztátalan nyelvűek, mint a szerző véli. Persze ha valaki Tacitust költőnek képzei (43. l.), Cicerónak bölcséleti leveleket tulajdonít (44. l.), az *etenim*-et *tamen*-nal azonosítja (14. l.), sőt a *sed*, *verum*, *atqui* és a kötőszókról azt tanítja, hogy a második (!) mondat első szava *után* állanak (44. l.): akkor cseppet sem csodálom, hogy a latin nyelv történelméről annyi furcsaságot tudott összehordani.

BÓDISS JUSZTIN.

12. Gáspár Elek dr.: *A Lobkowitz codexről*. (Fekete József nyilv. főgymnasiuma, 3—10. l.) — E programértekezés szerzője feldolgozta már egyszer a most tárgyalt nyelvemléket *A Lobkowitz Codex nyelvi ismertetése* cz. doctori értekezésében s ennek a 72 lapra terjedő munkának sovány kivonata a mostani értekezés. Természetes, hogy egy alig nyolcz lapra terjedő codex-tanulmánytól nem sokat várhatunk, főleg ha tájékoztatni akar az illető nyelvemlék tartalmáról, hangtani, alaktani és jelentéstani sajátosságairól. A codex tartalmának közlése után áttér az értekezés írója «a codexben felfedezhető nyelvészeti adatokra». Ez az elv, hogy a szerző «nyelvészeti adatokat» (!) keres, jellemzi a doctori értekezést épúgy, mint a kivonatot. Egyikből sem nyerünk tiszta képet a nyelvemlékről, írója nyelvéről, egyéni vagy dialektikus sajátosságairól, hanem csak «adatokat» találunk, s még ezeket sem magyarázza mindig helyesen. Pl. eredetibb mély hangzót lát a szerző ezekben: *sohol*, *sohova*, *sohonnat*, *tartomanbaly*. A codex írójának tollhibájában, hogy *c* (= *k*) helyett néha *t*-t ír, a doctori értekezésben hajlandó a többes-képző eredeti *t* alakját látni, bár megemlíti a tollhiba eshetőségét is; s még ebben a kivonatban sem akar határozott színt vallani. Sajátságos mondás, hogy a *születik* alakot a nép *még* ma sem érzi szenvedőnek. Vajjon mikor fogja? Érthetetlen az az állítás is, hogy «az ikes igék végszója következetesen meg van tartva e codexben».

A programmértékezést vagy a tanuló ifjúságnak, vagy a szaköröknek szánja írója. Erről az értekezésről egyiket sem mondhatjuk; a szakember a bővebb és teljesebb értekezésnek fogja hasznát venni, a gymnasiumi tanulóban pedig az ilyen száraz kivonai nem kelt semmiféle érdeklődést, s nem is tanulóságos rá nézve.

BALASSA JÓZSEF.

13. Sárffy Aladár dr.: Jókai írói jellemzéséhez. (Lőcsei áll. főreálisk. 3—18. l.) — Két régebbi alkalmi felolvasást — melyeknek alkalmán, Jókainak 1894-ben ünnepelt 50 éves írói jubileumán régen túl vagyunk — foglal össze a szerző fönnbbi cím alatt. Az első, melynek címe *«Jókai és az iskola»*, a lőcsei főreáliskola Jókai-ünnepén olvasta föl a szerző 1894. január 11-ikén; a másikat, mely *«Jókai mint regényíró»* címet visel, pedig a lőcsei kaszinó Jókai-ünnepén 1894. január 6-ikán.

Mindkettő alkalmas azonban, hogy iskolai értesítőben programmértekezés formájában megjelenjék, mert a sikerült, csinos előadású felolvasások, melyek szinte szónoki lendülettel bírnak, arra való, hogy élvezhető szép formában adott olvasmány útján összefoglalólag ismertesék az ifjúsággal Jókait.

Az első értekezés Jókainak életéből és műveiből is, azon momentumokat válogatja ki, melyek — bizonyára nagy pædagogiai értékkel a tanítványokra nézve — bizonyítják, hogy Jókai szívesen emlékezik az iskolai életéről. E momentumok közül különösen a Petőfivel kötött barátságról szól bővebben, mely az iskolában kötött, de az életre is kiható barátságok egyik remek példaképe. A felolvasásnak ezután következő része Jókai azon két elbeszélésének tartalmi ismertetése s fejtegetése, melyeknek tárgyát a különböző korok iskolai életéből merítette. Ezek a *«Peregrinus»* és *«A nagyenyedi két fűzfa»*. Ez a felolvasásnak rövid menete s átlátszó ügyes szerkezete. Végül csak Jókainak azon néhány remek mondását reproducálja, melyeket 50 éves írói jubileumán az előtte megjelent magyar tanuló ifjúság üldöttségének mondott.

E felolvasásnak előadása, stilusa világosan mutatja, hogy tanulók számára készült, s e tekintetben közlése az értesítőben épen helyén való.

A másik felolvasás sem marad mögötte az elsőnek szép stílus és élénk előadás dolgában. E dolgozat azonban egyúttal az előbbinél már természetesen jóval tartalmasabb is. Sikerült egymásutánban, ügyes elrendezéssel beszél Jókai korszakáról, regényeinek színhelyéről és koráról, Jókai fantáziájáról, stílusáról, költői igazságszolgáltatásáról, regényhőseinek jellemzéséről, végül legbehatóbban humoráról. Állításai mind igazak s bennök és ügyes, kaleidoscopszerű elrendezésükben jól tükröződik Jókai regényírói kharaktere, úgy hogy e szép nyelven megírt dolgozathoz — mely végtére is nem a beható tudományos kritika módszerével dolgozik s nem annak igényeivel lép fel — könnyed s élvezhető módon tanulhatják meg tanítványai Jókai regényköltészetének ismeretét.

Bizonyos dolog az, hogy Jókai regényírói munkásságát programmértekezés keretében csak ilyen általánosságban lehet jellemezni s azért Sárffy értekezését e nemben sikerültnek nevezhetjük.

Dr. GYULAI ÁGOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1898. évi április hó 13-án tartott *felolvasó* ülésén 1. *Hegedüs* István «A keosi csaló» címén értekezett, 2. *Heinrich* Gusztáv «Az Igaz Barátság Tüköre» című múlt századi költeményt ismertette.

A *választmányi* ülésen Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Erdélyi Pál, Gyomlay Gyula, Kempf József, Némethy Géza, Pecz Vilmos, ifj. Reményi Ede, Timár Pál, Vári Rezső, Veres Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Néhány folyó ügy elintézése után a következő új tagokat vette fel a választmány: Cserhalmi Samu ajánlatára *Ferenczy* István nagyszebeni áll. főgymn. igazgatót *rendes* tagúl, Nagy József ajánlatára pedig *Ilosvai* Lajos tanítójelöltet rendkívüli tagúl (mindkettőt 1898-tól).

A pénztárnok jelentése szerint az alapítványok összege jelenleg 1329 frt 50 kr., a miből 1201 frt 14 kr. értékpapirokban, 128 frt 36 kr. pedig készpénzben van meg. A bevétel az év elejétől az ülés napjáig 2537 frt 23 krt, a kiadás pedig 1318 frt 78 krt tett, a készpénzmaradék tehát 1218 frt 45 kr. A tagok és előfizetők száma: 9 tiszteleti, 13 alapító, 409 rendes 101 rendk. tag és 171 előfizető, összesen 703.

— *Igaz Barátság Tüköre.* Társaságunknak április havi ülésében szabad előadásban tárgyaltam azt a magyar elbeszélő költeményt, mely „Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre” címén 1762-ben és azután tudtommal még hétszer jelent meg nyomtatásban, tehát közkedveltségnek örvendett egészen a jelenkorig. És méltán, mert régibb irodalmunknak egyik legbecesebb terméke, melylyel azonban eddigelé senki sem foglalkozott behatóbban s egyetlen irodalomtörténetünk sem tárgyalja. E munkának érdekes a tárgya és szerzője, de még a alakja is. Tárgya a középkori irodalomnak egyik legkedveltebb meséje, az Amicus- és Amelius-monda, mely a X. század óta (mint legenda is) ismeretes és latin, francia, kelta, angol, skandináv és német prózai és verses földolgozásokban maradt reánk. Benfoglaltatik a „Hét Bölcs Mester” történetében is, mely magyar fordításban már 1573-ban jelent meg Bécsben „Poncianus históriája” címén (ép most jelent meg új kiadásban tölem a „Régi Magyar Könyvtárban”). A magyar költő ez utóbbi munkából vette a tárgyat, mit a királyleány neve, Florentina, bizonyít; de nem dolgozta föl az egész mondát, hanem ennek csak első felét, az egyik barátunk önfeláldozó tettét, a ki párviadalban életét kockáztatja barátjáért, míg a monda második felét, a még önfeláldozóbb viszontszolgálatot, elhagyta. De így is 3000 versre terjed e költemény, melynek nem nagy a cselekvénye, de maga igen gazdag főleg lyrai szépségekben. A költemény szerzőjének Petrik Géza, id. Szinnyei József és Nagy Iván Gyöngyösi Istvánt tartják. De a dolog talán nem ilyen egyszerű. A költemény címlapja szerint „régí írárok fragmentumából összeszedegette Z. Sz. J.”,

a ki e művét (Rimaszombat, 1750. Szent György havának 20. napján) Ambrus Gábor úrnak, Nógrád és Gömör vármegyék jurátus assessorának ajánlotta, kiről reményli, hogy „ezen Parnássus hegyén nőtt kevés rózsát jó kedvvel vészi”. Nem sikerült eddigelé e Z. Sz. J. úrnak egyéniségét kikutatnom, de azt hiszem, szavainak igazságát nincsen okunk kétségbe vonni. Én nyomban a szép munkával való első foglalkozásom alkalmával oly véleményt alkottam magamnak, hogy e munka csak első részében származhatik Gyöngyösitől, a ki kétségen kívül belefogott e mű megírásába, meg is írta annak egy részét, de nem fejezte be az egészet (esetleg bele halt), és ezt a töredéket azután (többé-kevésbbé) átdolgozta és befejezte (kevesebb erővel, de még mindig elismerésre méltó sikerrel) a jeles költőnek egy eddigelé ismeretlen, de nem tehetségtelen tanítványa, a ki a Z. Sz. J. kezdetük mögött lappang. E fölfogásomat megerősíti Gyöngyösinek egy sajátkezü kézírata, mely Nagy Iván akadémiai rendes tag birtokában van és (jeles birtokosának szíves magán értesítése szerint), részben eltérő szöveggel, a 734 versszakra terjedő munkának csupán első felét, a 312. versszak első két soráig, tartalmazza. A kézirat itt végződik, úgy hogy Nagy Iván úr véleménye szerint, nem is lehetett több benne. Gyöngyösi, mint műérzéssel megáldott hivatott költő, bizonyára az egész mondának földolgozását tervezte, de szorényebb igényű tanítványa megelégedett a szép tárgy felével, mely azonban magában nem alkot művészi egészet. Végre érdekes a munka alakja is. A költemény, az Előljáró Beszéd. (15 versszak) és a Toldalék (6 versszak) kivételével, 17 actusra van osztva és csupa párbeszédből áll, de négy helyen mégis maga a költő mesél. Drámának természetesen nem tekinthető, de a dialogus helyenként valóban drámai, és a szerző az alexandrinus verset sokszor ügyesen osztja föl a beszélők közt. Nagyon érdekes a IX. actus, mely egy zamatos, bár néha nagyon vastag népies jelenetet tartalmaz, melyben magyar parasztok jóízűen, de nem nagyon illedelmesen tárgyalják a szeretők sorsát. (Ennek is van nyoma a Nagy Iván-féle Gyöngyösi-codexben). A költeményt, a mondára vonatkozó beható tanulmányt ny fogom adni a „Régi Magyar Könyvtárban”. HEINRICH G.

— A Tannhäuser-mondáról három dolgozat jelent meg újabban, melyek eddigi ismereteinket, főleg a „Venus hegyéről” szóló hagyomány eredetét illetőleg, érdekesen kiegészítik. Az egyik Gaston Paris cikke *Le Paradis de la Reine Sibylle* (Revue de Paris 1897. decz. 15.); a másik Söderhjelm dolgozata a *Mémoires de la Société Néo-Philologique à Helsingfors*-ban 1897, p. 101; a harmadik Kluge Frigyes értekezése: *Der Venusberg* (Allg. Zeitung 1898, Beil. 66 és 67). E tanulmányok új (t. i. eddig ki nem aknázott régi) forrásokon alapúlnak, melyekből új anyagot meritenek. Itt e források közül csak kettőre akarok figyelmeztetni. Az egyik Antonius de la Sale hercegi nevelőnek (René király udvarában) könyve „La Salade” (A saláta, tarka tartalomról), mely 1438 és 1442 közt készült. E munka kétszer jelent meg nyomtatásban, egyszer év n. és másodszor 1527., de a mondák történetével foglalkozó kutatók eddigelé nem igen vették figyelembe. (Most Söderhjelm lenyomatta id. h. IV. fejezetét: „Du Mont de la Sibylle”). E munka szerint

a spoletói hercegségben Norcia vidékén van a „Sibylla királyné tavának hegye”, vagy a „Pilatus tavának hegye”. A Pilatus- vagy Sibylla-tóban a hegynék kietlen, rendesen hóval fedett csúcsán, van egy kis sziget régi épületek romjaival. E szigetre régebben gyalogút vezetett, melyet a tó körül lakók utóbb elrontottak, nehogy a fekete művészet gyakorlói (a Faust-forma kőbor deákok) a szigetre mehessenek, hogy munkáikat ott az ördögnek főlajánlják, a mi mindig nagy viharokat idézett elő, melyek az országban ropant károkat okoztak. A Sibylla-hegy lejtőjén fekszik egy kis városka, Montemonaco, csúcsán pedig egy nagy barlang, melybe la Sale nem mert behatolni. De a montemonacói plébános állítólag bent volt és sok mélyedé-
 désen keresztül végre egy iszonyú zuhatagon át két lángoló szemű sárkányhoz és két érzekapúhoz ért, melyek folyton oly gyorsan ki- és becsapódtak, hogy mindenkit összezúztak volna, a ki bejutni merészel. Itt a plébános visszafordult, de hozzátette, hogy nem régen két németet vezetett le a barlangba egészen az érzekapukig, a kik behatoltak, de nem tértek többé vissza. Egy másik német, egy lovag, szintén bejutott egy apródjával. Itt az érzekapúkon keresztül zene és ének közben gyönyörű leányok fényes termeken és kerteken át elvezették a királynéhez, a ki ragyogó trónon ülve szívesen tüdvőzölte őket és tudatta velök, hogy paradicsomát csak a 9., vagy 30., vagy 330. napon hagyhatni el; a ki 330 napnál tovább marad, itt marad a világ végeig. A lovag nemsokára megismerkedik e paradicsom minden örömével, de megtudja azt is, hogy a királyné bájos hölgyeivel együtt pénteken éjfélkor eltűnik és csak szombaton éjfélkor jelennek meg újra: ez idő alatt kígyókká változnak át. A 300. napon fölébred lelkiismerete és a lovag elbucszik a királynétól, a ki neki egy csodás erejű kis arany botocskát ad. A lovag most rögtön Rómába megy, hogy nagy bűnét meggyónja, de a pápa (la Sale szerint vagy VI. Inceze 1352—62, vagy V. Orbán 1362—70, vagy VI. Orbán 1378—89), kinek a lovag az arany botocskát átadja, megtagadja a fölmentését. Erre a lovag kétségbeesve rögtön visszatér a Sibylla barlangjába, a pápa pedig, a ki meggondolta a dolgot, hiába keresteti a lovagot, mire a barlang bejáróját befödeti és a barlang meglátogatását szigorúan megtiltja. Világos, hogy ez a Tannhäuser-monda, melyet la Salenak 1420 körül a Sibylla hegyén meséltek. A kizöldülő bot, mely a Tannhäuser-monda egyik főjellemző vonása, nem szerepel ez elbeszélésben, a mi igazolja azt a már több ízben hangoztatott fölfogást, hogy ez a csoda a mondának csak későbbi pótléka. La Sale előadása azonban talán megérteti velünk a német mondának e részét és azt a feltűnő vonását, hogy a pápa kezében bot van: a Sibylla kicsi arany botocskája (melyet G. Paris gyűrűre ért) okozta a bot csodáját.

A másik új forrás egy 1391. keletkezett olasz regény, melynek címe „Guerino il Meschino”. Ez a Guerino keresi atyját s minthogy az egész világon sehol sem találja, meg akarja kérdezni a Sibyllát. Csakugyan, sok regényes mozzanattal, bejut a barlangba (előadása nagyon megegyez a la Sale elbeszélésével), de nem nyúl semmihez és ellentáll a paradicsom minden csábjának, a miért is pápa utóbb megbocsátja bűnét. Guerino tehát bizonyos tekintetben a német Tannhäuser lovagnak talán tudatosan megalkotott ellenképe, mert e monda régibb mint a Guerino-regény.

Kétségtelen, hogy a Sibylla hegye a német mondában (és mondákban) szereplő 'Venus hegye'. E néven keresi e hegyet Aeneas Sylvius (a későbbi II. Pius pápa) egy 1445 körül kelt levelében Norcia vidékén; e hegyet keresi ugyanitt 1497-ben Harff Arnold kölni patricius, 'mert nálunk e hegyről sok csodadolgot mesélnek'. A Sibylláról szóló monda, 'Guerino' szerint 1350 körül Norcia vidékén igen ismeretes volt, de bizonyára jóval régebbi idő óta élt már az olasz nép képzeletében; innen került a 'Venus hegye' Németországba, hol a Tannhäuser-mondához kapcsolódott, — hisz a Sale a helyi hagyomány szerint szintén egy német lovagról meséli a mondat. A Tannhäuser-monda pápája IV. Orbán (1261—64), a ki csakugyan a német lovagköltő kortársa volt. Hogy miért lett épen a Tannhäuser a monda hősévé, azt bővebben kifejtettem 'Tannhäuser' című cikkemben (Budapesti Szemle, LII, 1887, 321—43. l.), melynek a Venus hegyére vonatkozó részletét a legújabb kutatások részben helyreigazítják, részben kiégszítik.

h.

— Még egy pár szó a Σαβαρτοιάσφαλοι kérdéséhez. Gyomlay Gyula e Közlöny múlt havi füzetében közölt értekezésében a fent említett szót így írja: Σαβάρτ οί άσφαλοι; az άσφαλοι-t a Σάβαρτ jelzőjének veszi, s az egészet így magyarázza: «rendületlen, megbízható Szavar(t)ok». Készséggel elismerem, hogy Gyomlay valószínűvé tette azt a már Thúry által hangoztatott nézetet, hogy az άσφαλοι nem fordítása, hanem jelzője a Σάβαρτ-nak, továbbá azt a coniecturáját, hogy nem az ῥ, hanem a οί szolgált a nevezett két szó összekapcsolására. Az άσφαλοι jelzői voltának igazolását a Gyomlay által kifejtett érveken kívül én az utolsó értekezésemben elmondottakhoz képest ezuttal különösen abban is látom, hogy Constantinus az idegen nevekhöz tartozó jelzős elnevezéseket nemcsak *idegen*, hanem *görög* nyelven is adja, még pedig *ismételten* is; így áll pl. a 37-ik fejezetben a Ηατζιναζίτα mellett a Κάγγαρ idegen nyelvű, és a 31-ik fejezetben a Χρωβάτων mellett az άβαρτίστων és άπρων görög nyelvi jelzős elnevezés, s az utóbbi *ismételten* is a 30-ik fejezetben (άσπροι Χρωβάτοι). Nem helyeselhetem azonban, hogy Gyomlay oxytononoknak veszi a Σάβαρτ és άσφαλοι szavakat, melyeknél a paroxytonon, illetőleg proparoxytonon nemcsak hogy éppenséggel nincs ellentétben a nyelvhasználattal, de sőt egyenesen igazoltatik a XII-ik századbeli Cod. Paris. 2009 gr.-nak utolsó értekezésében említett, két szóból álló σάβαρτοι άσφαλοι-féle hagyományában mutatkozó ékezőssel. A példák között Μαντζικάρτ is paroxytonon és nem oxytonon.

Ha ezek után talán azt kérdezi tőlem a t. olvasó, hogy ugyan mi marad nekem, ha olyan bőkezűleg ismerem el másoknak érdemeit? feleletül a következőkkel szolgállok: 1. Mikor ezelőtt két évvel a vitát ebben a kérdésben megindítottam, a kutatás kiinduló pontját az új görög kiejtésnek, általában véve az új görög nyelvnek ebben az esetben egyedül jogosult alapjára helyeztem, mert csakugyan, a mi valószínű eredményt elértünk, az csakis ezen kiindulási pont szemmeltartásának köszönhető. 2. Hangsúlyoztam azt, hogy a Σαβαρτοιάσφαλοι-nál három szónak, t. i. a tulajdonnévnek, a hozzá tartozó kiegészítő résznek és a kettőt egymáshoz fűző szócskának

egybeírásával van dolgunk. 3. Törekedtem kimutatni azt, hogy az ἄσφαλοι az ἄσφαλεις népies alakja, míg előttem mások az ἄσφαλοι-ben csak az ἄσφαλεις romlott alakját látták. Ezeket tartom fejtegetéseim némi érdekel bíró eredményeinek, melyekhez hozzá járult azután Thury részéről annak a bizonyítása, hogy a Σάββαροι = örmény Szjavortik, azaz «fekete fiak», és legutóbb Gyomlay részéről annak a megokolása, hogy a Σάββαροι és ἄσφαλοι szavakat egybefűző szócska a οἱ névelő.

Mindent összefoglalva, úgy hiszem, kimondhatom, hogy elértünk, ha nem is kétségtelen, de minden esetre valószínű eredményt, mely szerint Σαβαροίᾱσφαλοι helyett irandó Σάββαροι οἱ ἄσφαλοι, s ennek értelme: «az állhatatos Szavartok (fekete fiak)».

Dr. PECZ VILMOS.

— Makaróni nyelvű bejegyzés a «Gesta Romanorum» cseh fordításának egyik kéziratában. A híres középkori moralizált példázat-gyűjtemény XV. századbéli cseh fordítását három kéziratból 1895-ben adta ki a prágai (cseh) Ferencz József akadémia közleményei során (Sbírka Pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě a v Slezsku . . . Skupina I., řada 2., číslo 2.: Staročeská Gesta Romanorum) Novák V. János dr. E kéziratok egyikében, a prágai cseh egyetemi könyvtár 17. F. 28. jegyű codexében, a következő négy nyelvű, magyar-cseh-német-latin bejegyzés olvasható: *Ach ysten nebyesky quam zer megdolgoztat enyemet ze das ich iaceo zwazan myndedz agricola amen.* E vörös betűs bejegyzést, bizonyára a másoló keserves fölsóhajtását, már 1862-ben megfejtette Jireček József a cseh muzeum folyóiratában (Časopis Českeho Musea 1862. 363.) Minket főképp a benne előforduló magyar szavak érdekkelhetnek: *ysten, megdolgoztat enyemet, myndedz* (= mint egy). Az egész négynyelvű panasz értelme különben ez: «Ó, mennybéli isten, milyen nagyon megdolgoztat engemet, hogy lekötve fekszem, mint egy paraszt, amen.» A *megdolgoztat* (Nováknál alighanem csak sajtóhiba i. h. XIV. l. a *megdolgotat*) *enyemet* kiténő és túrlümetezett magyarsága alapján nem túlságosan vakmerő talán ama feltevésünk, hogy e munkájába belefáradt másoló magyar, vagy legalább is magyarországi ember lehetett, a ki ép oly jól tudott magyarul, mint csehül; de bízott benne, hogy főlebbvalója, a kinek parancsára a kéziratot másolta, a panaszkodásába kevert magyar szavak miatt az egészet nem fogja megérteni. Tehát minden esetre ravaszabb volt, mint az a szomszédos Sztárai Máté, a ki a mi Gesta-kéziratunk 82. lapjára, egész őszintén s elég feltűnő helyre ezt írta oda: *hogh yhathnam.*

KATONA LAJOS.

K Ö N Y V É S Z E T.

I. Hazai irodalom.

Gulyás István. A határozók rendszere középiskolai magyar nyelvtanításunkban. (8-r. 68 l.) Budapest, 1898. Lampel Róbert. 50 kr.

Gyöngyösi László. Arany János ifjúsága. (8-r. 150 l.) Budapest, 1898. Singer és Wolfner. 1 frt 20 kr.

Olcsó könyvtár. Új olcsóbb kiadás. Szerkeszti Gyulai Pál. (16-r.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat. Egy-egy szám 10 kr. — 485. szám. *Wlisczki* Henrik dr. Az erdélyi czigány népköltészet. (70 l.) — 486—488. szám. *Longfellow* Henrik. Hiavata. Amerikai indus hitrege. Angolból fordította Tamási Gyula. (224 l.) — 489. szám. *Kazinczy* Gábor. Emlékbeszéd Szemere Pál felett. (61 l.)

Pázmány Béter összes munkái. A budapesti kir. magyar tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. III. kötet. Igazságra vezérő kalauz. Első rész. (4-r. VII. 747 l.) Bpest, 1898. Kilián Frigyes. 6 frt.

Petőfi-album. A Petőfi-társaság megbízásából szerkesztették Bartók Lajos, Endrődy Sándor és Szana Tamás. (4-r. VI, 260 l.) Budapest, 1898. Athenaeum 6 frt. Díszkötésben 8 frt.

Petrík Géza. Magyarország bibliográfiája 1712—1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Bevezetéssel Szilágyi Sándortól. IV. kötet. 2. (befejező) rész. (N. 8-r. 225—347 l.) Bpest, 1897. Pallas részv.-társaság nyomdája. 2 frt.

Pékler Gyula. A «jus» szó eredete és fogalmi és nyelvi rokonai. (8-r. 24 l.) Budapest, 1898. Politzer Zsigmond. 25 kr.

Plutarchos párhuzamos életrajzai. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta Kaeskovics Kálmán dr. Harmadik kötet. 2 nagyobb és 8 kisebb a szöveg közé nyomott képpel. (N. 8-r. 608 l. Budapest, 1898. Dobrowsky és Franke. 2 frt 50 kr.

Szimyeri József id. Jókai Mór. (16-r. 212 l.) Bpest, 1898. Hornyánszky Viktor. 1 frt.

Wolf Béla. Magyar-német és német-magyar zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. 2 rész. (16-r. VIII, 324, VIII, 400 l.) Budapest, 1898. Athenaeum Félbörkötésben 2 frt.

II. Külföldi irodalom.

Norden Eduard: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. Leipzig, Teubner. 1898. — (2 kötet: XVIII+969 l. Ara a 2 kötetnek 28 márka.) — E nagy munka az antik műpróza történeti fejlődését tárgyalja, a sophistáktól a humanismus koráig. Az első kötet az ó-korral foglalkozik; és pedig, a görög és latin művészi próza, úgyszintén a császári kor prózájának alakulásával, ideértve a keresztény irodalmat az evangéliumoktól a negyedik század közepéig. A második kötet tartalma: a középkor és a humanismus viszonya az ó-korhoz, e viszony alkalmazása a jelzett korszakok prózájának fejlődésére tekintettel az olasz, spanyol, francia és angol renaissance irodalmára is. Minden egyes korszaknál előrebocsátja a szerző az elméletet, s azután vizsgálja, mennyiben igazodtak az írók az elmélethez. A classikus ó-kor próza-írói közül azokat méltatja leginkább, kiknek művei iskolai olvasmányul szolgálnak (Thukydides, Platon, Cicero, Sallustius és Tacitus, mint a művészi próza mindmegannyi jellemzetes, tipikus képviselői). A könyv főérdeme abban rejlik, hogy szerzője egy kétezer éves hosszú korszak folytonos, összefüggő egymásutánjában mutatja be a prózai stíl és a prózai műfajok fejlődését. A függelék még két külön kérdés vizsgálatát foglalja magában: egyik a rim története, a másik a mondat rhythmikus befejezésének sokat vitatott kérdése.

BACCHYLIDES UJONNAN FÖLFEDEZETT KÖLTEMÉNYEI.

Lehetetlenség volt a mult év végén a keosi csalogány váratlanul fölesattogó dalát meghatottság nélkül hallani azoknak, kik szeretettel csüngnek a hellén költészetben. Egy egyiptomi sír öléből, barbár és gondatlan kezektől széttépett papyrus foszlányok alakjában került elé Bacchylidesnek mintegy 20 eddig ismeretlen költeménye. Szerencsére, hogy egy oly bámulatos szakértelemmel rendelkező kézbe került, mint a British Museum kézirati gyűjteményének őre Kenyon, ki a művelt világot már a harmadik nagyszabású lelettel lepi meg.

Aristoteles πολιτεία 'Αθηναίων-ja, Herondas mimusai után Bacchylides költeményei váltak közkinccsé. Mohó örömmel olvastam át meg át e költő dicsdalait és vegyes költeményeit, vetettem egybe az eddig ismert töredékekkel, és önkéntelenül visszhangzottak ajkaimon az ujonnan fölfedezett epinikionok egyikének következő szavai:

Ki ért a szóhoz, az megérti szómat:
Örök ragyogásu az ég azurja,
Tenger vize tiszta, arany becse nem vész;
Ám kinek fejét megesé a dér már
Az ifju arcot sosem ölthet ujra.
Nem vész az erény ragyogása, fénye,
Míg porlik a test a sír ölében;
Mert fentartja a Muzsa, megőrzi, óvja.

Szedéd Hieron a szerencse drága,
Szép virágit boldogan.
Fény, ha rejtve, dísztelen.
Emlékben él dicső neved
S véled él Keosnak ismét mézszavú
Fülmiléje egykoron.

(III, 85—98.)

Hieron dicsőségét Pindaros nagyszabású és fellengő ódái fenn hirdették, de az idő, melyről maga Bacchylides mondja:

πάντ' ἐν τῷ δολιχῷ χρόνῳ τελεῖται, (XVIII, 45.)
(a nagy idő folyamán minden valósul)

igazságot szolgáltatott Bacchylidesnek, kinek emlékezetét elhomályosítja Pindaros lángeszének napja. Ki akár Christ, akár Flach, akár Croiset jellemzését e költőről elolvassa: alig érti, hogy a lyrikusok pleiadjába mint kerül az a Bacchylides, kit az utókor Longinusnak a *Fenségesről* írt értekezésébe szőtt észrevétele nyomán. οἱ ἀδιάπτωτοι καὶ ἐν γλαφυρῷ πάντῃ κεκαλλιγραφημένοι közé (33. f. 5.) sorozott, kiben több az utánzó és tanult képesség mint az eredeti költői ihlet, kire saját szavait alkalmazták: οὐδὲ γὰρ ῥᾶστον ἀρρήτων ἐπέων πύλας ἐξερπεῖν (nem könnyű sohasem hallott eszmék kapuját nyitni meg) és Pindaros scholiastáinak alapján egyenes vonatkozást láttak a II. Ol. 95—97. soraiban, hol a thebai lantos magát a léhaságokat fecsegő varjakkal szemben Zeus jós madarához hasonlítja, (ugyan e gondolatot fejezi ki a III. Nem. 82 sora, hol a lármás szarkákat szembeállítja a zsákmányára magasból lecsapó sassal és ide vonja Bury (Nemean Odes of Pindar) VII. Nem. 105 sorát, hol a μῦθολάκας (csacska) jelzőben Bacchylidesre lát érzékszést) valamint a II. Pyth. 72—73. versében a «majomban, ki gyerekésznek tetszik»: a cziczomás nyelvű, a kifésült utánzó művészettel fényelgő Bacchylidest keresték; mondom: az idő Bacchylidesnek igazságot szolgáltatott: megszólaltatta a keosi csalogányt, ki habár maga is megkísérli sas szárnyon repülni, mint megragadó erővel hasonlítja dicsdálának szárnyalását Zeus madarához, mely

«Szállva gyorsan áthasítja
Repülve az ætheri fényt
Villog tova messzire barna szárnyival» (V, 17—19.)

mégis csak akkor fejezte ki valóját, költői egyéniségét, midőn magát csalogányhoz hasonlítja.

Ha végig olvassuk a Kenyon *) kiadásában az ujonnan felfedezett dicsdalokat: meglepő találkozást találunk Bacchylides gnomáiban a Pindaroséival: az erény halhatatlan becse, az emberi erő elégtelensége az isteni segítség nélkül, az ösöktől hagyott emlékezet

*) The poems of Bacchylides, from a papyrus in the British Museum, ed. by Fred. G. Kenyon. London, 1897. Mint *editio princeps*ben a hézagok pótlására tett igen elmés coniecturáit, valamint a Jebb, Palmer javaslatait kitünő és beható megokolás kíséretében jegyzetbe utalja.

értéke, a földi élet mulandósága, a hírnév nélkül a lélek igaz halála az örök feledésben; hogy árnynyá foszlik szét e földi élet minden pompája, hatalma, ha isten fénye nem ragyogja be; hogy a halandónak legjobb nem születni (V, 160), melylyel szemben csodás ellentétül a leventeség férfias bátorságát és harczi erőneit a halhatatlanság nimbusába öltözteti: mind e gondolatokat megtaláljuk Pindarosnál mintegy a dicsdalokba szőtt mythosok által szemléletesekké vált ethikai igazságokat, de azért mégis van sajátos vonás Bacchylidesben és ez: a megható mozzanatok kedvelése, bizonyos gyöngéd pathos és finom érzékenység, mely a mythosok kiválasztásában és az elbeszélés módjában nyilvánul. Már a dicsdalokban is érvényesül a szelid csalogány méla ábrándra hajló hangulata: de azon hat költeményben, melyeket Kenyon a címek betürendjében helyezett el: a szó szoros értelmében új hang, sőt mindazok véleménye szerint, kik a fölfedezés óta szóltak e költeményekről, kik között pedig nem kisebb tekintélyek foglalnak helyet, mint Wilamovitz-Moellendorff,¹⁾ O. Crusius,²⁾ Piccolomini,³⁾ O. Schröder⁴⁾ és maga Kenyon: részben új műfaj található.

Mielőtt ez új hangot, ez új műfajt jellemezném, szóljak előbb magának a felfedezésnek philologiai jelentőségéről. Maga a kézirat helyreállítása, a jelenkor philologiai tudásának egyik legszebb vívmánya.

Ugyanis a British Museum DCCXXXIII. jelzetű papyrusa 200 kisebb nagyobb töredékben jutott Kenyon kezébe. Valóságos leleményes észre, sagacitas philologicára volt szükség, hogy a kéziratot a jelen alakjába helyreállíthassa. Darabokból állítá egybe a 14'9'' hosszú és 9 1/2'' magasságu tekercset, mely 39 — 32—36 soros — oszlopot tartalmaz. Kenyonnak Jebb, Blass és Palmer szíves közreműködésével sikerült az egybefüggő részleteket kikerekíteni, a hézagokat megjelölni, a versalakot megállapítani és a fenmaradt foszlányokból a töredékek számát, a reconstruált, 20 költeményen kívül 73-ra gyarapítani, holott Bergknek (P. L. Gr.⁴⁾ az 1. 2. 6. 8. 9. 17. 29. 30. 41. 42. 47. 52. 59. és 61. töredék helyét a kiegészített

¹⁾ *Bacchylides* von Ulrich v. Wilamowitz-Moellendorff Berlin 1898. (1—34 l.)

²⁾ *Allg. Zeitung* melléklete. 1898. (3—6.)

³⁾ *Atene e Roma*, az új firenzei folyóiratban: Le odi di Bacchylide. Piccolomini cikke végén egy pár sikerült kiegészítést hoz javaslatba.

⁴⁾ Berl. Phil. Wochensch. (Idei évf. 321—330.)

költeményekben föltalálta és azokat be is szőtte. Jelentősebb Bergk 1. töredéke = V, 50—55. és a 29. = XV, 50—56, melyek eltérő és részben dialectologiai szempontból is érdekes szöveget tartalmaznak. Így ῥτινι=ῥτε, ἐπιζήλω=ἐπιζάλω, ἀφνεόν=ἀφνειόν. Δίκαν ἰθεῖαν=Δίκαν ὀσίαν; αἰρεῖνται=εἴροντες.

A régebbi töredékek új helye új magyarázatot is hozott magával. Így a 29. töredékről Flach azt hiszi, hogy az eme töredékben foglalt jóslatot Kassandrá mondja, holott ezt Menelaos mondja az egybegyült görögöknek és ez nem jóslat, de buzdító beszéd a Menealos ajkán. Így Porphyrio commentárjának Horatius Carm. I, 15. ódájához eme passzusa: Hac ode Bacchylidem imitatur; nam ut ille Cassandram fecit vaticinari futura belli Troiani, ita hic Proteum» tévedésnek bizonyul be. Hogy pedig Horatius Bacchylides hatása alatt állt, nem csak ez óda írásánál, ugyanez epinikion utolsó sora is bizonyítja, hol Menelaos hivatkozik a gigasok dolyfének megtorlására, mint ez Horatius Carm. III, 4. alapeszméjét alkotja.

A költői szókincs tekintetében is értékes e lelet.

Nem kevesebb mint 102 oly szót talált Kenyon (kiadásának indexében csillaggal jelölte meg), melyekkel Bacchylides gazdagítja szótárainkat. Többnyire a költői jelzőknek szöösszetételek útján való alkotásában finom színezést, melegebb tónusokat érvényesít Bacchylides, mi egybefügg azzal az új hanggal, melyről alább szölok. Az ily szö: πυριέθειρα, ἀναξιβρόντας, ἱπποδινήτας, ὕψιδαίδαλτος, πολεμαιοίς, ἱμεράμπυξ, ἀκαμαντορόας, λιγυκλαγγής, φοινικοκράδεμνος, ξανθοδερχής, ἐυρυεφής, σεμνοδότειρα eleven szemléző képességre vallanak.

Schrödernek egy észrevétele a túlmerész vélelemhajhászóknak tanulságos figyelmeztetés. Bevallja, hogy ő Pindarosnál χαλκοάρας-t fattyuhajtásnak nézte és egy emendatiót, mely οἰκοάρας-szal akarta helyettesíteni, gúnymosolylyal fogadott és ime Bacchylidesnél kétségtelenül előfordul φρενοάrais βροτοῖς (XVII, 118.).

Wir armen Heckenscherer! kiált föl a szövegkritikusok buzgalmát vágva meg.

Épen így erősítik meg a Pindaros εν infinitivusát (εἰδ' ἄεθλα γάρβεν-ἔλδεαι φίλον ἦτορ az új leletben θέν (XVI. 18) ἐρύκεν (XVII. 41.) ἔσχεν (XVII. 88.) φυλάσσειν (XIX. 25.).

Dialectus-vegyítésben Bacchylides mérsékeltebb mit Pindaros. Aeol elemet kevesebbet találni nála. Μοῖσα egyszer fordul elő (V, 4.), de μούσα többször. Inkább jón hatások alatt áll, nem hiába viszi

föl származását Simonides révén Homerosig. Így a dór $\bar{\alpha}$ -t η helyett csak ott használja, hol nem következik utána még egy α . Így $\varphi\eta\mu\alpha$, $\epsilon\iota\rho\eta\nu\alpha$ $\kappa\upsilon\beta\epsilon\rho\nu\eta\tau\alpha\varsigma$, $\acute{\alpha}\delta\mu\eta\tau\alpha$; de $\text{A}\theta\acute{\alpha}\nu\alpha$ és $\text{'A}\theta\acute{\alpha}\nu\alpha\iota$ állandóan ket α -val fordul elő. A többes harmadik személyrag $\omicron\nu\tau\iota$ alakja több ízben előfordul, mi a dór nyelvjárás sajátja.

Felette becses a kézirat azért is, mert az alexandriai szöveg-hagyományhoz közel áll. Kenyon Blassékkal egyetértve kétségtelenül bebizonyítja, hogy a Kr. e. első századból ered e kézirat, mit főképp a ξ és υ alakjából lehet következtetni, mert e betűk uncialis formája a Ptolemaeus-korszak jellemét őrzé meg és még nem ment át a római korszak írásmódjára. Ezt az észrevételt nem szövegkritikai kérdések, esetleges kiegészítések és vélelmek szempontjából hozom föl, hanem főként a versek colometrikus hagyományának értékére tekintettel. Schröder már is jelzi, hogy metrikai kérdések kutatásához Bacchylides meglehetősen megbízható hagyatéka új adatokat hozott. És ha Blass (Jahrb. f. d. Phil. 133.) és Hanssen (Philol. 51.) azt a vélelmet koczkáztatták, hogy az *epitritus* az ionicusból ered: Bacchylidesnél csakugyan a két mérték vegyesen egyértékűen fordul elő. De én tovább megyek Schrödernél és azt a sejtelmemet fejezem ki, hogy a Sappho-Alkaios-féle logaoed. soru versek és karkadatok colonjai közt szorosabb rokonság van, mint gondolnók; úgy de ez Bæckh hatalmas fölfedezésével: a *periodosok* alkotásával, a rythmikus törvények alapján nagyobb egységek szerkesztésével szemben, mely azóta a rythmika gazdag irodalmában diadalra jutott, óvatosságra int. A scholiastaktól ránk maradt metrikai meghatározásokat lehetetlen megértenünk; látszik, hogy fül nélkül mérték a szótagokat és hihetetlen formákat állítottak föl; de azon a szövevényes periodus rendszeren, melyet pl. Pindaros ódáira nézve fölláلتottak, a *graue Theorie* nagyon is érzik. Lehetetlenségnek tartom, hogy az orchestralis zene ily combinatiók keresztülvitelére képes lett volna; szinte hihetetlen a költők oly zenei képzettségére gondolnunk, mely eme szövevényeket zeneileg áttenni birta volna és oly gyakran hevenyészve létesített előadást képzelünk, mely ily sokoldaluan átgondolt zenedarabot úgy tudjon tolmácsolni, hogy a költő gondolatainak a zenei kíséret alá legyen rendelve, pedig a karköltészet fő jellemvonása ebben áll. Többet ez alkalommal időelöttinek tartanék nyilvánítani; de azon két költemény fordítása közben, melyet az eredeti hangjával, lejtésével összhangzón igyekeztem visszaadni és a külalakot lelkiismeretesen megőrizni, mit

sem Piccolomini, sem Wilamovitz, sem Schröder nem tesznek meg, éreztem, hogy a periodusok megalkotásával Bacchylides csalogány-énekét igen is kiczifráltam volna.

Irodalomtörténeti szempontból Bacchylides új költeményei megerősítik Syracusæban Hieron udvarában való tartózkodását, de az időpontra nézve bizonytalanságban hagynak, habár a Hieronnak szentelt legérdekesebb dicsénekét: az V-iket, melynek tárgya Hieron híres versenyparipájának Pherenikosnak diadala, tehát a Pindaros 1. ol. ódájával egy időben keletkezett, saját szavai szerint a tengeren túlra küldi:

azt hiszem: könnyeden
átévez nyelvem lapátja messzi tengeren
Hieronra hozva fényt. (V, 195—197.),

míg Pindaros személyesen volt jelen. De ez adat chronologiai tekintetben mondhatni kétségtelenné teszi, hogy Pherenikos e diadala 476-ban volt és nem 472-ben. Ugyanis a pythiadok Pausanias szerinti számítása, melyet Boeckh és nyomán többen követnek, helytelennek bizonyul. És pedig a következő okból. A scholiasta a III. pythiai ódához megjegyzi, hogy Hieron egyes paripával Delphiben a 26. és 27. pythiai versenyen győzött. Ez esnék 480—482-re. Ugy de akkor Pherenikos hogyan keljen versenyre 472-ben. Alighanem úgy járt volna, ha ugyan megérte, mint Horatius rokkant paripája, melyről írja:

Solve senescentem mature sanus equam, ne
Peccet ad extremum ridendus et ilia ducat (I. Ep. I, 8—9.)

Willamowitz vélelme, melyet *Aristoteles und Athen* II, 324 és köv. fölállít, hogy a 26. és 27. pythiad 482, illetve 478-ra esik, megerősítést nyer, mert akkor ugyan az a Pherenikos versenyezhetett Olympiában 476-ban. Ezt Kenyon szakértő sportemberek véleménye alapján állítja, tekintettel arra, hogy a görög versenyek sokkal kevesebb erőfeszítést kívántak a versenyparipától és a training kevésbé volt fáradtságos. Az a vélelem, hogy ez a diadalmas Pherenikos fia vagy unokája: egyáltalán ellenkezik a scholiasták adataival.

Ha Bacchylides az V. epinikios előadása alkalmával nem volt Syracusæban, a IV-ik írásakor már ismét Peloponnesosban volt, mert e dicséneket egy kocsiverseny diadalára Delphiben a helyszínén írta. Ez pedig a 29. pythiad alkalmával történt, mi a fennebbi

alapon számítva 470-ik évre esnék. Hitem az, hogy ép az V. dicsének hangja, zengzetes formája tetszett meg Hieronnak és Simonides pártfogása ezután juttatta a fejedelem udvarába a még fiatal költőt.

Bacchylides számüzésének időpontjára nézve is kapunk, habár csak közvetve adatot. Plutarchos *de exilio*, 14. említi föl Bacchylidest a hazájokból számüzött nagy férfiak sorában (Thukydides, Xenophon és Timaios mellett). Az okot érthetjük; bizonyosan ép az volt, mi az itt fölemlített három jeles férfiú számüzésének: arisztokratikus pártállása.

Ha Bacchylides V. 10. azt mondja, hogy költeményét: ἐξ ἀδῆας νόστον küldi: bizonyos, hogy a költő e költemény írása után, tehát 476 után ment számüzöttként Peloponnesosba. Az a négy epinikion, melyet keosi győzelmekre zengett (I, II, VI, VII.) szintén a számüzetés előtti időben keletkezett; úgy de a XVII. költeményt, melynek fordítását bemutatom, keosi kar adta elő; de a III. epinikiont is, melynek időpontja 468-ra esnék, melyben magát «keosi csalogány»-nak mondja, írhatta hazájában. Számüzetése ezután következett vagy pedig épen 470 tájt, mikor Delphiben tartózkodott, mint fenebb már kimutattam.

Miután a fennebbiekben igyekeztem röviden méltatni az új lelet nagy értékét: rátérek azon új hang jellemzésére, mely Bacchylides eredetiségét alkotja. Ezt költeményei tartalmi ismertetésével világítom meg.

A kikerekített husz költeményből 14 epinikion, melyek e műfaj szerkezetének keretében mozognak: a hős eredetével, valamely őseivel összefüggő mese kíséretében, ennek hirtelen félbeszakításával erkölcsi reflexiók fordulnak elő, melyeket Pindaros több erővel vagy több lendülettel és mélyebb felfogással szokott költeményeibe szőni. Jól jellemzi Kenyon Pindarost, hogy ő mint Aischylos, Dante, Skakespeare, Shelley vagy Browning termékeny képzelme által ragadtatva, szakadékokon át vezeti az olvasót. Bacchylides síma, szelíd folyású, bizonyos művészi csiszoltsággal kezeli tárgyát. «Soha sem emelkedik oly magasra mint nagy kortársa, de nem is száll le oly mélyre.» Mi a valódi különbség? A lángész és tehetség közti különbséget elkoptatott, mondhatni trivialis felfogásnak tartom. Én hajlandóbb vagyok Athen hatásának tulajdonítani a tárgy kezelésében nyilatkozó különbséget, ebben találok az új hangot. Wilamowitz a hanyatló nemesség, mondjuk: levente-kor tolmácsául

tekinti azt az udvari költést, melynek tipikus kifejezője Pindaros is ide vonja mintegy visszhangképen Bacchylidest. «Eköltészet egy sajátos külön életmódban, világnézetben gyökerezik. A nemesség által és nemességért létezik, mely Kr. e. 500 évvel uralkodó volt az anyaföldön.» E nemesség, még Athenben is megőrzé osztályának hagyományait, ez üzte a sportot mint nemesi előjogot, ez vonta nimbusba a versenyjátékok hőseit és használta föl az alkalmat a nemzeti előjog eredetének a herosok kultusával való összekapcsolására. Ez lényege az epinikionnak, melynek ethikai része már Theognisnak Kyrnoshoz intézett gnomáiban megszólalt.

Bacchylidesnél ez aristokratikus büszke önérzet alább hagy. Nem csak a kisebb tehetség, az erőtlen szárnyak az oka Bacchylides csekélyebb erejének, hanem egy új szellem fuvallata, mely őt egy új műfaj művelésére vezette, melyet sem paeon-, sem hymnus-, sem dithyrambnak nem lehet tekinteni, hanem egy modern névvel balladának: drámái elbeszélésnek, melynek célja maga az esemény elbeszélése és nem az epinikionok megadott alkalmyszerűségével összefüggő erkölcsi parainesis. És jellemző, hogy épen Theseusról szól az a két költemény, melyek ezt az új műfajt, vagy ha Simonides *Danae*-ját ide vonjuk, a mint tényleg idevonhatjuk, ezzel együtt legprægnansabbul képviselik. Az epikus részletek bővebb kifejtése, kerekdedebb szerkezete már az epinikionokban is érvényesül. Vigyük föl jellemzésül a Hieron magasztalására írt III. és V. dicsőeneket.

A III. epinikios Hieronnak olym্পiai szekérversenyen kivívott diadalát magasztalja, melyet Kr. e. 468-ban, tehát egy évvel Hieron halála előtt zengett a költőtől betanított kar Delphiben azo. alkalmmal, midőn Hieron a nyert diadal emlékére egy *tripust* szentel föl az istennek. A nagyobb szabásu fogadalomnak, melyet Hieron tett, fia Deinomenes teljesítette, mint Paus. VI. 12. 1. és VIII. 42. 8. 9. említi, e hálaáldozat, csak előlegezése volt. E diadalt Pindaros 1 olym্পiai ódája végén beszótt fohász alakjában mintegy előre megjósolja. A delphibeli isten hatalmát költőnk a kegyesség csodás megjutalmazásának gyönyörű legendájával megható alakban illusztrálja. Ebben már érezni az új hangot. Előadja a Kroisos máglya-jelenetét egészen eltérő felfogással, mint azt Herodotos ismert elbeszélésében olvassuk (I, 86—87.). A népies versiót őrizte meg számunkra. Ugyanis Kroisos a Sardanapal történetéből ismert méd-perzsa szokást: az önmaga számára rakatott máglyán való ön-

elegetést akarta végrehajtani, midőn királyságát, hatalmát elveszté. Már felhívta a Habrobatest, hogy gyujtsa meg a máglyát, melyen magát, nejét és leányait kész volt elhamvasztani. Fölsóhajt, de nem Solont kiáltja, hanem kifakad, hogy annyi gazdag ajándék, melylyel ő a delphibeli templomot elhalmozta, hiába való volt.

«hol van, hol Léto fejedelmi fia.» (III, 39.)

kérdi. Ekkor Zeus záporosöt bocsát a lángba borult máglyára és Apollo elragadja a hyperboreusokhoz. Az ő ion mythos-alkotás vonása ez elragadtatás. Így ragadtatott el Peleus fia, így Iphigenia :

«hosszu ruháju leányaival ragadá el
mert kegyes volt.»

E költemény alig 80 évvel iratott Sardis bevétele után és néhány évvel Herodotos történeti művének keletkezése előtt. Egy vázafestményen ép az a jelenet volt ábrázolva, midőn Kroisos egy maga ül a máglyán és az utolsó italáldozatot önti a kegyencz szolgától meggyújtott máglyára. E festmény 500 tájban, tehát jóval e költemény írása előtt keletkezett. A kegyesség jutalmazásának e megható legendája után következik a költemény az a része, melyet fennebb fordításban közöltem. Megjegyzem, hogy Wilamowitz iambikus formában fordítja le e költeményt, mi a mai balladák elbeszélő hangjával teljesen összhangban áll.

Az V. epinikionban Pherenikos diadalát zengi. E költemény keletkezési körülményeit már előadtam. Itt a költő a Herakles és Meleagros találkozását az alvilágban szövi be ódájába festői részletezéssel. Herakles az alvilágba leszáll, hogy a Kerberost felhozza. Szembejön Meleagros. Herakles kész már nyilat venni elő tegzéből. Meleagros szelíden inti, hogy csillapítsa le haragját, mert hasztalan röpitené nyilát, mert az árnyakon az nem fog. Herakles megdöbbenve kérdi, hogy ki ő és hol hazája? Meleagros előadja azt a megragadó történetet, melyet Homeros II. IX, 501 és köv. soraiban oly szépen sző be azon parainetikus czélzattal, hogy az Achilleshez járult békéltető küldöttség figyelmeztette a «*haragvó*» hőst, a harczy szenvedély közt lángra szitott harag gyászos következésére. Előadja, mint dobá Althaia, a nagybátyját megölő Meleagros végzetes üszkét tűzbe, melyhez élete volt kötve. E mese kapcsán a keosi csalogány mélabús hangja zokog fel :

«Legjobb e földre nem születni.
Nem látni napnak sugarát» . . . (V, 160—161.)

De az igazi ion kedély mélyebb bánatba nem merül :

haszna nincsen semmi sem
Hogy mindezt siratod.

(V, 163.)

mondja Meleagros, és utal arra, hogy Oineus házában van egy hajadon lány Deianéira, kit Heraklesnek felajánl . . . Itt költőnk hirtelen átugrással, mondhatni balladai rövidséggel csap át egy fohászba Kalliopehoz, kérve őt, hogy magasztalja Zeust, Alpheost, Pelopsot és Pisát. Érdekes e vers végén a Hesiodosra hivatkozás, hogy le kellett győzni az irigységet, ha valakit boldognak látunk. A Βοιωτὸς ἀνὴρ τὰδε φώνασεν παλῶς : oly hódolat a boiotiai költőnek, mely legalább Bacchylides részéről a Pindaros iránti irigységet és gyűlölséget kizárja. Így szövi Proitis leányainak regéjét a XI. ódába, kiket Hera örjöngésbe ejt, mivel dicsekedtek, hogy nála gazdagabbak, tizenhárom hónapon át csatangoltak Arkadia erdeiben, míg atyjuk Artemishoz intéz buzgó fohászt, hogy gyógyítsa meg leányait. Artemis elhárítja a téboly kódét lelkükről. Ezért állítottak egy oltárt és templomot Artemis tiszteletére. Az Artemiskultushoz Bacchylidest családi emlék fűzte, mert ősei Trója feldulása után a Kasa partján egy berket szenteltek fel Artemis tiszteletére, a hol most Metapontus áll :

Kasa berke mellett
Szálltak őseim meg.

(XI, 118—119.)

Még csak összefoglalva az epinikionokat jelzem, hogy Hieron győzelmeit magasztalja a III. IV. és V.; két honfitársát az I. II. VI. VII., egy phliusit a IX., egy athenit a X., egy metapontusit a XI., két aiginait a XII. és XIII., egy thessalit a XIV. és egy ismeretlen eredetűt a VIII. Egy történeti mondát kell még megemlítenem melyet Kenyon a Fragmenta közt 1. sz. alatt közöl, de az első epinikionhoz vél tartozónak. E szerint Minos ötven hajóval és egy csapat krétaival vetődik egy szigetre, itt Zeus segítségével megnyeri Dexithea szerelmét; hátra hagyja hadi népe felét és Knossosba megy. Tíz hó múlva születik Euxantios. A II. epinikiosból tudjuk meg, hogy Keost νᾶσος Εὐξαντίος-nak nevezi (II. 8.). Tehát a költő egy szülőföldre vonatkozó mondát őrzött meg, mely szerint Keost krétai hajósok telepítették. A mondák e beszövése az epinikion szerkezetéhez tartozott. Csak az elbeszélés módjában találtunk eltérő hangot. De a XV. költeményben már új műfaj formája lep meg. Így nevezhetném : drámai elbeszélés. Menealos buzdító be-

széde maradt ránk e töredékes költeményben, mely a párbeszédes szerkezetet kétségtelenné teszi. A XVI. költeményben a drámai forma még szembetűnőbb. A költemény kezdete paeanképen hangzik, mert a Pythiai Apollohoz intéz fohászt. De azonnal egy drámai kép tárul elénk. Herakles bevette Oikhaliát, a zsákmányból áldoz a felleggyűjtő Zeusnak és a hajadon Athenenek. Ekkor támad Deianeiraban a végzetes gondolat, midőn meghallotta, hogy férje Jolét megszerette és hazaküldi vetélytársul.

Oh, jaj a szerencsétlen mit művel ekkor, o mit!
 A hatalmas féltés elveszíté
 És a jövő gyászleple, melyet
 Egykor ajándokul a Lykormas
 Mellett Nessosnak csele nyujta neki». (XVI, 30—35.)

Az előadás e tömör ereje, a drámai szakadékoság nem emlékeztet-e a mi balladáinkra? O. Crusius szépen állítja párhuzamba a Goethe «Thulei királyá»-val, az Erlikönig-gel, a skót-angol balladákkal. «Die schönste Sage von Dejanira und Herakles hat er in einer zur Aufführung in Delphi bestimmten Kantate behandelt, in etwa 20 kurzen Zeilen». Az a tragikum, melyet Sophokles a «Trakhisi nők»-ben alkotott meg, husz sorban benne van. Igazán «tragédia dalban elbeszélve». Magát az áldozatot, melyet Herakles Euboia partján Kenaionban Zeusnak szentel, leírja Sophokles a *Trachiniae* 750 és köv. soraiban. Látni, hogy Sophokles megtalálta e balladaszerű költeményben nemcsak a monda anyagát, de a tragikus conceptiót is.

Hasonló tömör elbeszélést találunk a XIX. és XX. költemény felfedezett töredékeiben. Az elsőben Jo üldöztetését Hera által, bolyongását, Egyptomba vándorlását, Epaphosnak Kadmos ősenek születését, kinek leánya Semele lesz, ki Dionysost hozza világra, beszél el a ránk maradt 50 rövid, megrongált sorban, az utóbbi pedig Idas és Marpassa szerelmi történetébe vet egy röpke villám gyorsaságával világot: Marpassa elszökik atyja Evenos palotájából, menekszik Idassal a Poseidon segítségével. Midőn Evenos nem bírja őket kézrekeríteni, a Lykormas hullámaiban keresi sírját. E mesét nem lehet a ránk maradt 11 sorból kikerekíteni; de egy oly jellemző szót találtam e költeményben, mely mind eme költeményeknek a népballadákhöz hasonló jellegét bizonyítja. Ugyanis a megmaradt töredék így kezdődik:

«Spartában egykoron
A szöke lakonok honában
Ily dal szállt szájról-szájra.»

Nem a népies dal forrására mutat-e a költő a τοιόνδε μέλος kifejezéssel?

Legutoljára hagytam a Theseüstre vonatkozó két költeménynek (a XVII. és XVIII.)⁷ méltatását, minthogy ezeket egyszersmind alakhű fordításban is be mutatom.

Az elsőnek tárgyát megtaláljuk Pausaniasnál (I, 17. 2, 3.) egy festvény leírásában, melyet *Mikon* festett a Theseum falára. Pausaniasnak művészet történeti szempontból is érdekes helyét ide igatom: «a harmadik falon levő festvény azoknak, kik előtt a monda ismeretlen, alig érthető, részint mert az idő a festményt megviselte, részint mert Mikon nem festé meg a monda minden részletét.» Minos midőn Theseüst és a többi ifjak csapatát szállítá Krétába, beleszeretvén Periboiába, minthogy Theseus vele szembe szállt, haragjában azt vágta szemébe, hogy ő nem Poseidon gyermeke, mert azt a gyűrűt, melyet ujján hord, ha a tengerbe dobja, nem bírja felhozni. Mondják, hogy Minos e szavakkal a gyűrűt a tengerbe dobta. Azt regélik, hogy Theseüs e gyűrűvel és egy arany koszorúval, melyet neki Amphitrite ajándékozott, feljött a tengerből.» Pausanias nem nevezi meg a forrást, hogy honnét meríti e mondát. Bacchylides e balladájában, mely a Schiller «kezyü»-jének meséjével, szerkezetével oly meglepő módon találkozik, ép e mesét dolgozta föl.

A Theseum építése 468—460-ra esik Kr. e.; tehát ép ez alkalomra, mintegy e templom felavatására írhatta Bacchylides azt a költeményt, melynek czíme: *Ifjak vagy Theseus*. Hyginus: (de astronomia II. 5.) a mesét bővebben tárgyalja és mondhatni prózában beszéli el a Bacchylides költeményét. A két istentől sarjadt hős vetelye, Theseüs diadalmas útja a tengeren, a Thetistől (nem Amphitritétől, mint költőnknél fordul elő) nyert koronával felékített alakjának váratlan megjelenése meglepő híven egyezik költeményünk tartalmával. Két nevezetes vázán is megörökítve van e költemény tárgya. Az egyik a híres Euphronius-féle kylix a Louvreban, a másik a Klitias és Ergotimus vázája Firenzében, melynek neve François-váza. Az elsőn a középen áll Athena az ægissel, jobb kezében a bagolylyal. Jobb felől áll Theseüs, egy szakálatlan ifju, lábát egy Triton fogja, kinek hal-teste a festvény széléig nyulik el.

Bal felől Amphitrite kezét vagy üdvözlésre nyújtja eléje vagy a gyűrűt adja át. Az üres tért csellék foglalják el, jelezve, hogy a tengerben foly le e jelenet. Minden alakot név jelöl meg, mi kétségtelenné teszi, hogy mit ábrázol e festmény.

A másik váza már a cselekvény későbbi fejlődését ábrázolja: Theseüs előttün tenger alatti utjából és kiköt Krétán. Az első jelenet egy hajót mutat evezősökkel, kik elbámulnak; a hajó mellett egy férfi úszik. Ez alakot eddig nem értették és tengeri istennek minősíték, de most már világos, hogy költeményünk 123 és köv. soraiban leírt jelenetet ábrázolja e festvény. A másikon Theseüs nevét a hajón álló alakhoz írva találjuk; fiúk és lányok veszik körül: épen 14. Mindenikhez egy név van csatolva. Az elsőnek neve, kinek kezét Theseüs tartja, csonka és Epiboia- vagy *Eriboianak* olvasták. Most már látjuk, hogy Bacchylides hősnője: Eriboia nyújt kezét a szerelmi vetélyben diadalmas Theseüsnek.

A költemény e meséje van előadva a 132 paeoni mértékben írt rövid sorban, melyet a költemény végén előforduló fohász után melyet Delosi Apollóhoz intéz a költő, dythyrambnak minősítettek. És csakugyan dithyramb abban az értelemben, hogy drámai elbeszélés. A dithyramb úgyszólván fölvetett Dionysos meséjén kívül más meghatározható többnyire tragikus történetet és így csakugyan a drámai költészet csíráját alkotá.

Míg az elbeszélés drámai részletét csak beszövi e költemény: a XVIII.-nak egész szerkezete párbeszédes és egyszersmind tömörebb, modern értelemben vett balladaszerűbb.

«*It is a dramatic lyric in the strictest sense of the term being lyric in structure and dramatic in expressions.*» E szavakkal helyes jellemzését adja Kenyon e költeménynek és hivatkozik *A. van Branteghem*-re, ki azt állítja, hogy e költemény fenmaradt példánya lehetett azon *τραγικά δράματα*-knak, melyeket Pindaros költeményei sorában szoktak mint külön műfajt felsorolni. A költemény drámai párbeszéd alakjában van szerkesztve, két személy beszél egy hősi ifju közelgéséről, kiről csodadolgokat mesél a hír, ki közelg Athenhez, közeledése riadalmat, félelmet gerjeszt. E hős ifju Theseus.

Schröder a párbeszédet a kar és Athen királya Aigeüs közt osztja meg úgy, hogy a kar kérdéseire (1—18) felel Aigeus (16—30); mire a kar újabb kérdéseket tesz (31—45), a párbeszédet Aigeüs fejezi be (40—50.) Kenyon a párbeszédet *Medea* és *Aigeüs* között osztja meg, mert a kérdés és a felelet hangjából az érzik ki, hogy

két egyenlő fél között folyhat a beszélgetés. Kenyon azzal okolja meg vélelmét, hogy Medeának mint Aigeüs nejének volt oka aggódni, mint a ki Theseus ellen bosszút forralt. Én főként a kérdező fél második kérdésébe szőtt erkölcsi reflexióra tekintettel hajlandó vagyok Schröder felosztását követni, mert hiszen a dithyramb, a balladának ez antik alakja, a későbbi dráma őstypusa, mely kar nélkül nem képzelhető. A kérdés és felelet formája pedig a népballadának legkedveltebb fogása, melyet a műköltők is elsajátítottak. Költeményünk kezdete teljesen megfelel Czuczor «Szondi»-ja kezdő sorainak:

«Mily had kel a drégeli völgyön elé,
S vet vérszemeket hegyi vára felé.»

vagy Vörösmarty «Buvár Kundja» kezdetének:

Túl a mezőn, túl a hazán.
S a part fölött, a nagy Dunán
Ki népe zajlik ott.

A drámai élet kereste a formát. A balladaszerű dithyramb volt az ősalakja. És most hadd álljon itt a Theseusra vonatkozó két költemény fordítása.

Az ifjak és Theseus.

1. versszak.

- Sebesen ragadá tova barna hajó
Theseüst s a tizennégy szép deli ifjat,
Mind atheni leventét,
Szállva a krétai tengeren át.
- 5 Messzi fehérő lengé vitorlát
Dagasztja süvöltve az északi szél,
Mit küldé a harczba viharzó Athene.
Hő vágy ragadá meg azonban
Lányért epedő szívét Minosnak,
- 10 S lón Kypri ajándokára sovár.
Érintni meré a kezét a leánynak,
Érintni meré puha arczát
Szemérmit bántva meg.
Kiáltva hívá Eriboia
- 15 Segélyre Pandion ivadékát.
Theseus meglátja a tényt . . .
Szeme fellegiből
Villám tör elő, el is önti szívét
Haragnak az árja legottan
- 20 S szóla: Te Zeüsnek a sarja

Nem fékezi-é meg az indulatod,
Szivedben az ildom szava már?
Hős, büszke negélyt vess fékre tehát!

- I. Viszon-versszak.* A mit isteni végzet akar, bizony az
25 Valósul a földön, a sors mi közöttünk
Döntsön ím e vitában.
Győz, kihez ég kegye hajlani fog.
Lángzó hevét tartsd vissza szivednek,
Ha téged a Phoenix szende leánya
30 Szült fenn a Gelának az ormán
Zéüsnek daliás fiaképen,
Úgy engemet és Pytheus leánya
Fogant a Poseidon ágya ölén —
Élvezve titokba' gyönyört meg a mámort.
35 S a Né Reidák keze szőtte
Menyasszony-fátyolát.
Tehát kijelentem ezennel:
Ne bántsál, ne érintsd itt eme szüzet,
Hozzá ne nyulj, o király!
40 Soha hajnali fényt
Ne lásson e szem, ha egy ifjuhoz ér
Erőszakos indulatod!
Rajta, e helyt te birokra
Szállj én velem és miközöttünk
45 A hősi erő próbája legyen
És döntsön az ég akaratja legott!

- Záró versszak.* Így szóla a dárdavető hős.
Csodálta mind a hajós
Ezt a merész daliát.
50 Am a Helios vejének forrt a haragja.
Ravasz leleményt szöve most.
Ajka nyíl: Halld Zeus, te hatalmas atyám,
Ha igazán fiadúl szült te néked
Lágy puha keblű anyám Phoinissa
55 Küldj, o küldj az égből fényhaju
Lánynak alakjában csodajelt!
Légy tanum énnekem!
Ám ha viszont te Poseidon sarja vagy és
Aithra a troizeni nő
60 Ő neki szült, eme gyűrűt
Tenger mély ölén
Kutasd föl atyádhoz alá leszállva legott,
S felhozd a mélyből zálogul megint.
Megtudod, hogy ha Zéüs szent imám

2. versszak.

- 65 Meghallgatná,
Dörögve megzendül az ég szava.
E merész ima föl az égbe hatott.
Zéüs tiszteletet szerzett is azonnal.
Láthatón mutatá meg,
70 Mily igazán szereté a fiát:
Dördül a mennybolt. Látva e jelt
Imádva az ætheri fényt a királyi
Levente kezét föl az ég fele tartja
És szól: «Ime látod e jelben
75 Csodás tanuságát szent atyámnak;
Most rajta: ugorj te a mélybe alá,
Hol zúdul az ár, hol bömböl az örvény.
Atyád nevedre sugárfényt
Hoz a földön szerte szét
80 Ha ő igazán Posidaios.»
Eként beszél; de nem riadott meg
Thesëüs nagy szíve most.
Párkányra feláll
S a mélybe bukik, hol alá le merül
85 S eltűnik a viznek ölén.
Zéüs fia örökre fakađva
Meghagyja: legott megálljanak ott
E szélbe ne szálljon a cifra hajó.
Más útra irányza azonban a sors.

2. viszón-versek.

- 90 Sebesen tova száll a hajó a habon
Suhanva iramlik az északi szélben
Remeggett az atheni
Ifju had, ő hogy a mélybe merült.
Sáppad az ifjak liliom arcza
95 Köny ég a szemükbe, kicsordul a szivból.
De ime vivék a tengeri csellék
Thesëüst a habon, tova vitték —
Atyjához, a mélynek ölén lakóhoz;
Ki onnan elérobog kocsiján.
100 És ment oda, hol ragyogott palotája
És megremegett szíve, látva
Nerëüsnek lányait.
Oh mint ragyogott puha testük,
Mint csilloga messzire keblük!
105 Mint hullt le arany fonadék
Patyolat arcaikon,
Mint roptak a vízbe szökelve alá
Tánczot deli karba' körül!
Látja a kedves, az isteni asszonyt

- 110 Szent Amphitritát, ki a mélybe' lakik
 Az atya örök fényű termeiben
 A testit övedzi királyi palást.
 2. záró versszak. Fürtjét, mely alá leomolna
 Fentartja a rózsafüzér,
 115 Mit lakadalmuk előtt
 Tett fejére Aphrodite csalfa szeszélylyel.
 Csalárd az ajándok, a mit
 Nyujt az ég, ha megejtni akar valakit.
 Karsu hajón Theseus elé tűn mostan
 120 Hejh, milyen aggodalom megszállta *)
 Kréta nagy királyát most e perczen
 Látva, miként tűn' újra fel ő
 Épen a mélyből elő.
 Isteni báj ragyog deli teste körül.
 125 Fakadnak örömré legott
 Ottan a szűzek a lányok
 És ujjonganak.
 Hangos riadalmi öröm kel a tengeren át
 És zeng az ifjak dicsdala.
 130 Delosi istenem, szent Keos
 Ifju csapatját
 Oh halld te meg s adj szerencsét nekik.

*) E sort Wilamowitz nézetem szerint helytelenül fordítja így:
 Ha, welche Sorge nahm er vom Herzen | dem Herrn von Knossos; mert
 az eredetiben ez áll: οἷατιν ἐν πορνίῃς Κνώσιον | ἔσχαθεν στραταγέταν. Piccolo-
 mini helyesen így fordítja:

Oh in qui pensieri
 di Cnosso il condottiero
 travolse allor che asciulto
 maraviglio ad ognun, surse dall'onde.

(Athene e Roma, 10. l.)

Én Jebb vélelmét követem, ki a 86. versszaknak

τᾶ [ξ] εἰς δὲ Διὸς οὐδὸς ἐνδοθεν
 Κέαφ

első szavát, mely a kéziratban a zárjelbe tett betű hiján fordul elő, γᾶς εἰς v-re
 javítja, melyet ritka alakjánál fogva (γῆς ω=γῆς έω) vélt jobbal fölcserélni a
 papyrus leiratának archetypusa. A τῆς ω-ból könnyebben származtatható
 τᾶ ξ εἰς, mint γῆς έω-ból γᾶς εἰς v. Ugy de Minos lelkihangulatának a γᾶς εἰς
 = örült felel meg, mert hiszen örült, hogy Theseus belement a kelepczébe.
 Ha már most e helyet itten γᾶς εἰς-nek olvassuk, a váratlan fordulat, hogy
 Theseus a tenger alól épen jön felszínre, az ellenkező hangulatot ébresztí.
 Így tehát az ἔσχαθεν εἰς v értelmét Kenyonnal egyetértően úgy fogom föl,
 hogy lehütötte, megdöbenté Minost Theseus megjelenése. Kenyon a követ-
 kező magyarázatot adja: the reappearance of Theseus pricked the bubble of
 Minos self-gratulation = lehütötte örömének hevét.

Theseus.

KAR.

1. *versszak.* Te, királya a szent Athennek,
 S a boldog ionok hős vezére,
 Riadót o miért zeneg ottan
 A harsona ércszavu nyelve?
 5 Tán betört e hazába a vad
 Ellen hadak élin egy hős,
 Egy harcra kész vezér?
 Vagy rabló csapatok raja dul
 S elhajtja a nyáját erővel
 10 Elűzve a pásztorokat?
 Keblem aggodalom, bu gyötri
 Szólj, mert hitem az, hogy ép te vagy csupán
 Védje, paizsa ez ifju nép
 Serginek, mely rád tekint
 15 Szólj o Pandion és Kreusa sarja!

AIGEUS.

2. *versszak.* Ime hirnök jöve messzi földről,
 Hozzánk jöve sebtén az isthmosi uton.
 Hihetetlen a mit mesél egy ifjú
 Hős tetteiről, ki megölte
 20 Sinist, a nagy iromba kalózt,
 Kit Kronos fia nemze egykor
 A zord Földrengető.
 Ő elejti az emberölő
 Vadkant s letiporja a földre
 25 Skiront a kegyetlen erőst,
 S Kerkyonnal is állt tusára!
 Bárdod, Polypemon, földre le hull,
 Prokoptas is elejti azt;
 Mert lesujtja őt e hős.
 30 Ifju: vajmi leszen, mi vége ennek?

KAR.

3. *versszak.* E vitéznek hona merre, hol van?
 Minő ruha rajta? Mondta a hirnök?
 Vajon ő mivelünk csatasikra
 Száll sok hadi népnek az élin?
 35 Vagy fegyvertelenül maga jött,
 Mint jön szerte bolyongva kalmár
 Hová csak szél veti?
 Hejh, nagy erős e levante bizony,
 És harcza' merésszívü bátor!

- 40 Lesujtja, ki szembe megáll,
 Őt bizonynyal egy isten óvja
 És készti csatára legyőzni a bünt,
 Mert gonosznak a sorsa hogy
 Bajba juthat s elbukik
 45 Mert nagy idő folyamán minden valósul.

AIGEUS.

4. versszak. Vele jött két deli ifju csupán.
 Testét fedi fényes szép hadi öltöny,
 Buzogánya kemény van, oldalán kard
 S két dárda meging a kezében
 50 És a fején a lakoni sisak ;
 De kicsillan alóla aranyló
 Dús szőke fürtje puhán.
 Testihez áll a bibor mez, a vállán
 Thessali gyajjuköpeny van.
 55 Szemébe szikrázik a tűz,
 Szörnyű lemnosi lánggal égő.
 Még gyermek az ifjú, de harcra buzog.
 Es Ares heve üzi őt
 Csattogó csatába már.
 60 Így jön a fényes Athenbe e bajnok.

HEGEDŰS ISTVÁN.

SANCTI GREGORII NAZIANZENI CODICIS MEDICEO-
LAURENTIANI, CELEBERRIMI, COLLATIO.

(Pars tertia.)*) .

[fol. 95^v.]

[p. 596.] XXXIII.

1. ρᾶξιν. — 6. σωφρονεῖς. — 8. μύρον. — σαπρὸν. — 19. φαινοίμεθα. — 20. τοιοῦτο. — 30. τί δ'. — 42. τόδ'. — ἀνατρέ-
 πει. — 45. ἄττειν. — 50. K. σπ.] σπάραγμα'. — διώλεσεν. — 56.
 φθ.] τῆς φορᾶς. — 58. νοήμασιν. — 60. θ'. — 61. συνήρπασέν. —
 69. λίαν] σφόδρα δ'. — 70. λειότησι. — γεύσασιν. — 71. ἡσώ-
 μενος. — 79. συλλέγει. — 87. ὡς ἐθέλουσιν. — 91. [μῆ]. — 95.
 μὴ δέ. — 100. αἰσχροῖν. — 102. ἕτ' ἄν. — 103. ἐκκεῖσθαι. —
 104. δυσχεραίνεις. — 113. κτῆσαι. — 116. περισσοῖς. — 127.
 αἰετός. — 129. κρείσσων. — 132. πότμος] θάνατος. — 135. ὕπη-

*) Duas partes priores vid. Egyet. Philol. Közl. XX. pp. 759—772 et
 XXI. 141—149.

ρετοῦ μὲν ὥςδε σύνδουλον. — 136. ὅτ' ἄν. — τιμιώτερος φανείς] φάνηθι τιμιώτερος. — 145. ἔχου. — 148. ἡττώμενος. — 149. ἔχειν. — 152. ὑπέρθετος. — 154. φυτόν καθαίρων. — 155. προς-
τιθής. — 157. ὄφλεις. — 159. πρᾶον. — 164. ὧδ'. — 166. ἐπέ-
κλωσεν. — 170. πιστούμενοι. — 181. τᾶλλα. — 182. τᾶλλα. —
183. ἔχε. — 187. ὅτ' ἄν. — πότ'. — 188. δ' ἐντρέπου. — 190.
κακοῖς δ'. — 193. ἐκλέγομαι καὶ. — 194. φέροντας. — In mar-
gine: γρ. φεύγοντας. — 196. καλὸν et in mrg. signo ~ relatum
ἡδὺ. — 201. σθένεις. — 220. κρεῖττον. — κεκτημένω. — 228.
προώρας. — 235. παλαισµασιν.

Unius versus spatium.

[p. 582.] XXX.

Uniuscuiusque versus littera prima desideratur.

3. τ. κ. τ. δρ.] συλλέγεσθ' ἐς ὅστερον, in mrg. vero: γρ. τῶν
καλῶν τὰ δράµατα. — 4. [δ']. — 7. πέδαις, in mrg. γρ. καλῶς. —
16. χρῆ. — 17. κρεῖσσον. — 19. ὅτ' ἄν. — εἰς μέγ' ἐκφέρη. —
20. ὕβρις μικρῶν κρατοῦντα φουᾶσθαι μέγα, in mrg.: γρ. quæ in
textu. — 24. ἡ πᾶν τῷ θέφ.

[p. 386.] VI.

2. πλέον. — 9. ἔσων. — 13. γάμον. — 14. ἔλλαϊό. — 21.
συγκατενέχθησαν. — 33. τὸ] τῷ. — τῷ] τὸ. — 35. κλείς δ'. —
38. χάρις. — 40. αἰροῦ. — 41. ὑπεμπόρευμα. — 42. πλὴν μόνῃ]
οἶδα, πλὴν. — 48. μήθ'. — 49. καμφάκης. — 50. ὁδρία τε. —
51. μυρίος. — 52. πόσω. — 57. προθεῖσα — 62. γλώττης. — 63.
φιλης τε διδράγμου τε τῶν ἀναστάτων. — 64. τὸν] καὶ. — διώλεσεν.

[p. 384.] IV.

7. ἔλλοιο. — 10. κρεῖσσον. — 11. κακῇ. — Inter vss. 11
et 12 extat vs: φεύγειν ἔχιδναν καὶ συνείσακτον φρενός.

[p. 1174.] XXIII.

4. ἔλλοιο. — ἐκλέγων. — 7. [δ'].

[p. 510.] XXV.

3. τε] με. — γε] τι. — 6. Πάμπαν] μίαν. — 11. καὶ] δέ. —
15. ἴοικεν. — 18. ἐντινάγµασιν. — 19. ἐνφύγω. — 20. τὰ] τὸ. —
21. βίαν. — 22. ἐκφανέντα. — 28. ἐμοί, ad quod in margine γρ.
ἴσως. — 31. μικρόν. — 33. ποιούμενοι, in mrg. γρ. σκοπούμενοι. —
41. μένοι. — 47. τοι καὶ λίαν τῶν. — 54. καπνίζι. — 58. ὥς
σου. — 60. εὐπαρήγορος. — 63. στόλον. — 67. ἐνδρομος. — 69.
ποδηγίαν. — 71. κατασχέιν] συσφίγγειν. — 73. κρημνίσει. — 80.
γάρ] δ' ἄν. — εκτακείν. — 91. ἡ. — ἔστηκ'. — αὐτός. — ὅσος. —
92. ἄγεις correctum ex ἄγοις. — 93. οἷς ἐν] οἷς. — 98. τόχη. —
99. βακχιώδης. — 100. ἀγκυλούμεναι. — 101. πνοιή. — λόγονον. —
106. σκοποῦντος. — 109. ἄλλος. — 111. τὰ 'πι. — 112. ὕβρεις. —
113. βροσύσης. — 114. θάλασσαν. — 116. τὰ δέ. — 118. τὰ πάντα]
δ' ἅπαντα. — 126. ἡμιν. — 129. ἡ. — λώβην. — 130. εὐκλεᾶ. —
131. μῆθ' μῆδ'. — 136. λόφον. — 139. τίς] δέ τις. — 141. τε

προσβολαί. — 148. ἀποξένωσις, in mrg. γρ. ἀλλοτριώσις. — 152. ἡμιν. — 157. ἄξια. — 164. τοῦ κακοῦ] τῆς νόσου. — 166. ὑπερβλύσαντος. — ἦ. — 170. εἰδ'. — ὑπομνήσεις. — 173. ῥιπτομένους. — 174. τίσιν. — 175. νόμοις παρωθεῖντ'. — 176. συγγενῆς τ'. — 177. χειμάρου. — 179. εἰσαντὸν. — 192. ὡς δὲ τῷ. — 196. πρᾶον. — 199. ὥστε. — 201. [δ']. — 205. δρόμον] τρέχων. — 207. δίοτε. — 212. κλάει. — 213. ἀνακαλεῖται καὶ λόγοις. — 215. λαβόν. — 220. σεμεῖ. — 230. ἐκλαμφις. — 245. ἡρισέν. — 246. ἄκλαυστον. — 247. χριστὸς. — 248. πράφ. — 250. πάσχης. — 251. τὰ πλείω. — 255. ἦ. — προστεθεῖναι. — 257. κρειττόνων. — 259. τούτῳ. — 260. συντόμως. — 262. ἐγκλήμασιν. — 263. ὑπείσσεσθόντος. — 264. ἔστη. — 265. ὡς. — 269. ἡττώμενον. — 276. σῆ. — πρᾶον. — 280. ὀνειδῶσιν. — 285. ὕβρεσιν. — 291. πρόσθε. — 292. περιφρονῆται δ'. — 293. φασίν. — 295. ἡμιν. — 298. τοιοῦτον] τοῖον. — 301. πῶς δ'. — 304. σὺ] σου. — 306. πλήττοντα. — 308. θυμοῦσθ'. — ἐκτεταγμένον. — 309. μήτε] μήτι. — 310. εἵργων. — 311. κεκώλυκεν. — 313. ὀμνυναι. — 319. ἤνεγκεν. — 322. μερίς. — 327. παρειᾶν. — 328. ἦ. — 332. καὶ τὸ τρίτον. — 335. ἐμπυτῶμεθ'. — 339. ἀντ' ἀπειλεῖ. — 340. ἀπραξία. — 343. πρᾶον. — 346. τοῦ τι. — 348. ἐποργῇ. — 353. λαμπρόν. — 355. γε] δὲ. — 359. τᾶλλα. — 369. τοῦ ψθορέως οὐ γίνεται et in mrg. γρ. γίνεται τοῦ ψθορέως. — 370. φέρειν. — 373. τ' ἐκ. — 377. γράμματος. — 379. τοῦτ' τὸδ'. — 383. τῆς] τοῖς. — 384. Πῶς] ὡς. — δειματώσει. — 386. γὰρ] δὲ. — 391. δοκεῖν. — 398. [γ']. — 404. χρήζουσι πολλῇς] πολλῆς δεομένοις. — 406. πρόσθε. — 408. νόσον] φλόγα. — 410. γένος. — 411. οἴσει. — 412. μήπως. — 413. ἴσον. — αὐτόν ἐστιν. — 415. αὐθις. — 416. θάλασσαν, et in mrg. γρ. χάλαζαν. — ἐκτρέψαι κακοῖς. — 419. Ὁν] φ. — 420. πάντα. — 422. χολούμενον. — 425. θέλει. — 428. οἶ. — 429. πνέειν] πλέον. — 431. ἐξογκώμενον. — 434. τι] σε. — συστρίλωσι. — 438. εὐπρεπῶς. — 443. ὡγάθ'. — πλείοσιν. — 448. δ'. — 449. ἐχρῆν. — 453. Ad ὡς εἰ μὲν legitur in mrg. ὡς εἴπερ. — 454. θυμούμενος, et in mrg. γρ. τυφλούμενος. — 459. οὐκ ἀληθής. — 460. κατάσχη. — μή. — χόλου. — 463. ἔστιν. — 468. γ' ὁ. — 470. αὖ. — 472. πλῆν. — 473. ἡδίκηκε. — αὐτὸν. — 474. ἀν δὲ] ἀλλὰ. — 476. περιτραγείς. — 477. τάχος] πρᾶως. — 481. ἐκστασιν. — 483. κακῶς. — 484. εὐφρόνης. — δὲ τί. — 485. κατέκλυσεν. — 486. προσδράμη. — 489. παλαίειν. — 490. αἵσχεσιν. — 491. ἐστὶ] σφόδρα. — 494. τέγους. — 495. τιμώμενος. — 498. καὶ τεχνικόν] τεχνικὸν μὲν. — οὐ μὲν ἄξιον] οὐδ' ἡρμοσμενον, — et in mrg. γρ. οὐ μὲν ἄξιον. — 499. πρᾶον. — 503. γὰρ μικρόν] μικρὸν οὖν. — τῷ] τὸ. — In mrg. γρ. οὐ γὰρ μικρόν τι. — 507. κενήν. — 508. μεμηνότι] θυμουμένῳ. — 509. πλέον. — πονούντων] σωφρονούντων. — 517. πρᾶον. — 520. κλήσεσιν. — 525. τὸν κακὸν. — 527. Οἰδοῦντα] ἥδοντα. — διδόντα. — 528. τὸ] τῷ. — 530. προσώπων. — ἐκφανές. — 532. κακὸν τε. — 541. βυθοῦς. — 544. τοῖ] τι. — τούτων] φωνῆς.

κατὰ πλεονεξίας [p. 544.] XXVIII. Fol. 104. verso.

1. γέμουσιν. — Folium 104 desinit vsu 4., folium 105 versu 101 incipit; excidit unum itaque folium secundum ea, quæ de numero in foliis versuum, cum codicem descripsissem, supra indicavi. — 112. οἷς. — 116. στρέφεις. — 117. πόρους. — 118. οὐδ'. — 123. τυχών. — καλῶς. — 127. πλατύς. — 131. τι περνοεῖς. — 132. ἐλλίπης. — 144. ἐσύτερον. — 149. φασίν. — 152. Ad τούτων ὅς' ἡ ἔρημος in mrg. γρ. τούτων ἐν ᾧ ἔρημος. — 157. ἐκρήξει. — 161. ἀτρόφω. — 162. θαψιλὲς ὡς Θεοῦ δὲ θεῖον θαψιλὲς. — 165. χρειά. — 166. ἦν ἔνδικον. — 176. [τ']. — 180. τοῦτο. — [ἐς]. — 181. οὐκ. — 182. δοθήσεθ'. — 184. [συ]. — δράσεις σὺ σπουδάσεις. — 187. ἔχοις. — 197. συμφορεῖν. — 198. ὡς θηοῖ. — 204. λοιμοῦ. — τόδ'. — 208. [δ']. — 210. αἰσθάνοντ'. — 213. τὸν. — 218. εὐρίτωσι. — 219. πλέον. — 222. καλὸς. — 223. εἰσιν. — τοιουτόσημος, et in mrg. τοιοῦτος ἦ μοι. — 227. πλουτῶν. — 231. ἐλαττόνων. — 234. σοφίσματιν. — 235. ἐπέσκαωπέν. — ἐφύγγανεν. — 239. κήττα. — 241. διεδίδρασκε. — 244. ἐνι. — 247. Σὺ δ' οἷ δ'. — καὶ. — 248. ἔστιν. — 251. πταίσαντι καὶ. — 255. τε] γε. — 258. πάντη. — 259. γυμνεῖ. — 268. τοῖς σοῖς κακοῖς. — 275. αὐτῇ. — 280. πάλιν κακοῖς πλέκεις σὺ τοῖς ἀλλοτρίοις. — 282. καλοῖης. — 285. δέδρακ'. — 287. παῖθω. — ἐλεύθερον. — 295. στέγω] σέβω. — 298. σὺ. — 311. πάθης. — 318. χαρίζονθ'] φέρουσιν, et in mrg. γρ. χαρίζονται. — χρῆζομεν. — 322. [τοῦ]. — 325. μὴ σοι καὶ. — 326. κλέπτῃν. — 328. γ' οὖν bis. — 347. Pro sec. τίσι] τίσιν. — 352. ταῦτα τὰ τρία. — 353. τῷ χόσις. — 354. οὗτος ἐστὶ τις. — 355. πολέως. — 357. διώκηθ'. — 363. εὔτου. — 364. βράνιδος βραχείας. — 374. οἶδεν] οὐδὲν. — 377. χαμῶς.

σύγκρισις βίων [p. 390.] VIII. Nomina personarum desunt.

2. τίνες δ'· τίς δ' (sic!). — κρίσις] μάχη. — 4. πότερός τ'. — 5. Ὡς] οὐ. — 16. ὅπως συνέστη φρ.. — 17. συνέδραμεν. — 20. κρείττονα. — 21. φοράς, et in mrg. γρ. πάθους. — 24. θεῶ. — 29. σάρκα. — 33. τῷ θεοῦ. — βουλῇματι. — 35. λάβη. — 38. ἀθρόως. — 41. δ' ἐγώ. — 42. [δ']. — 43. εἷς. — 45. ἐκείθεν, et in mrg. ἐξ ὧν. — 48. θρόνοις. — 49. ἐμοὶ δὲ. — 50. θρόνου. — 52. κρείττον. — θεῶ ex corr. — 53. ἢ ᾧ πρώτα. — [54.] — 55. ἔχει. — 56. [δ']. — 58. ὥς τι. — ὑπεκκλαπῇ. — 68. τὸν καλὸν δωτῆρα. — 70. θέλη. — Inter 75 et 76 vs. 78; sed legitur etiam apto loco. — 79. αἰμόλαπτιν. — 81. ὄμμασιν. — 84. [τις]. — 86. εἴρου. — 95. ὕδρος. — 96. καρυκία. — 97. ἐμοὶ τὰ πέμματα. — 99. ἀσμάτων. — 103. γ' ὁ] γε. — 104. κρείττων. — 111. ποδῶν δ'. — 114. εἵπομι. — γὰρ ὁ. — 120. πεινή. — 125. θαλαττης. — ἐκπορίζουσιν. — 126. ἀνδράσιν. — 127. φῶσαι. — 128. φρονήσεις. — 131. λαίφουσιν. — 135. ζωογράφου. — 136. ποδοτριβοῦς. — 138. εἶρθεις. — 139. προθήκη. — 147. ὑφώμασιν. — 148. κουράν. —

153. βρ.-ν. — 164. βραβεύς] κριτής. — 179. συμφοραὶ. — 180. ἐστήσαν. — 182. Τῷ τὸ. — 195. ἀειδίως. — 202. στρατοῦ. — διωγμὸς. — In margine legitur: γρ. καὶ γὰρ στρατηγὸς διώκων. — 213. τὰλλα. — 214. γέ μοι. — 216. τὸ μὴ τὸ λαβεῖν. — 217. καὶ. — φέρει. — 229. δ' ἀπαντοῦ. — διακρίνειν. — τὸν τρόπον] τὸ πᾶν. — 230. καταντίον. — 234. ἵππῳ. — 236. τὸν ἄριστον ἄνδρα. — 239. ὀππόσον. — 240. ἴσον. — 241. παῖσαν. — ἡμῖν. — ὑμῖν. — 242. φησιν. — 243. καλὸν] τερπνόν. — [γάρ]. — γῆρας τὴν τρίχα. — 246. προτιμᾶν. — 247. βροτόν. — 249. ἐχρητ'.

Post duorum versuum spatium legitur duabus in columnis carmen, cuius collatio sequitur.

[p. 960.] LXVIII.

1. δέ μοι. — 3. ποῦ. — 5. πάντα κεῖται πρόσθε. — 10. λέγουσιν. — 15. γέμ.] πλέως. — 27. [οὖν]. — 29. δεξιῶς. — 32. λέγει. — 38. καὶ. — 39. ἡττώμαι. — 41. αὖ. — 43. τις καὶ. — 47. προσήγαγεν. — ποιμένων. — 51. κάμνοντα. — 53. προσήγαγεν ἡ. — 55. ἡμῖν. — 58. θεὸς καλῶς βλέπουσιν. — 59. τ'. — 60. μειζόν. — 61. γε] γάρ. — χρίσει. — 63. ἡγνόουν. — ὡς. — 66. κῆρυξ, κῆρυξ. — 69. δ' ἐπύκνουν. — 71. δυσωδίας. — 73. ἐσπάρτατον. — Fol. 110 versu 78. desinit, fol. 111 vero incipit

[p. 494.] carminis XXIV versu 163. Exciderunt itaque duo — si non plura — folia.

165. ἀπιστῆσθαι. — 166. μοι. — 168. περιττός. — 169. δὲ δὴ τι. — 173. μηδ' ὅλως. — εἵπον] που. — 175. τράπηται. — 183. παύση. — 191. πότου. — 206. λέγουσιν. — 208. καθ' αὐτοῦ. — λέγεται] ὁμνούν. — In mrg. γρ. καθ' αὐτοῦ λέγεται. — 219. ἢλθ' ἐπὶ] ἦλθε τὸ (sic!). — 233. δὴ] δεῖ. — 235. δοκεῖν. — 236. ἐστίν. — 238. Ναὶ φθόνος] ἢ φόνος. — 247. χειρόγραφον δὲ τὸ χρέος δεσμεῖ πλέον. — 249. τέθνηκεν] χρῆν. — 252. ἐστίν. — 257. ἀφείτο] φοβοῖτο. — 259. σέβοιτό. — 261. προστίθει. — 265. ἅπαντα μᾶλλοι ὄρκος οὐ σοφίζεται. — In mrg. quod textus habet. — 268. πρόσσεσιν. — Post vsm 269 leguntur vss. 306—316, dein 293—305, postea 270—292, inde 317—328. — 307. θεῶν. — ὁμνύη. — 309. ἧς ἐπώνυ. — 310. ἀστόχως. — 311. τὸν ὄντινα. — 312. βουλεται, et in mrg. γρ. ἐστίν [non δ' ἐστίν]. — Ad vs. 315. legitur in margine: μα εἴτι δ' ἡμῶν οἱ σοφοί. — 295. παλαίμεν. — 299. ὅν τιν' οὖν. — τύχης. — 300. θῆς. — 303. προστίθης σὺ] προστίθῃσι. — 305. ὄρκος κακὸν πλήρ. etc. — 273. μὲν] γάρ. — 276. ἄψεν'. — 284. πᾶς. — 285. δεήσης. — 287. ἐστίν. — 289. πρόσσεσθαι. — 290. εἰσὶ τοῦ] εἰσὶν αἱ. — 292. πλαξίν. — 319. τοῖ] τι. — 325. δοξάσω. — 327. τόδε. — 328. ἀμήν.

περὶ φυγῆς [p. 982.] LXXXVIII.

[26.] — 30. βλέπον. — 43. δὲ πράσσειν. — 46. ἀθέσμως. — 49. στέμματ'. — 57. εὐφρονοῦσι. — [61.] — 62. ἐξιοῦσιν. — 69. ταρσοῖς. — [81.] — 98. ἔχους. — 101. πέτρινον. — τίς] τε. — 102. καλόπτοι. — 110. πόαι. — τε θάμνων] τετάσθων. — 119.

ἐχ' δ' ἄρτον. — 120. ἐχ' δ'. — 126. αἰήρους. — 135. πόσι. — 144. κινουμένων. — 153. ἐστίν] ἐν τῷ. — 155. ὅμιν λέγω βρότοι-
σιν. — 163. τρυφήν. — 165. ῥομφαίαν. — 167. λόγων. — 173.
μεγίστη. — [179.] — 180. παρήλθε.

[p. 584.] XXXI.

1. τέμνοις. — 2. ἴοις. — 7. ἄριστ' ὅτι ἡ εσθ' ὅστις ἐτύχ-
θης. — 8. τύχοις. — 11. πέποιθεν. — 12. πιστεύσει. — 15.
θυέεσσιν. — 17. κακῶν καλόν. — 18. [σῆς]. — 19. κακίης. —
20. ἄκρον. — 21. χρητίζων παθέεσσιν. — 22. φεύξεταί. — 26.
ἀειστεφός. — 28. ἴσον] ἴστων. — 30. βιοτής. — 31. Δεῦτε δὲ]
ἔρχεο. — 34. οὐρανίαις. — 35. λόγον. — 43. νομάσθω. — ἐστίν. —
45. λογίοισιν. — Θεοῦ] ἔον. — 46. ἴδρις. — 47. δ' οἴσιν. — 60.
εἰς. — 61. θεοτρεφές. — 62. ἔξοχά σοι πάντων.

εἰς ἐαυτὸν καὶ πρὸς φθονοῦντας. [p. 836.] XIV.

Epigramma omissum est; — e versibus iambicis primus
solus et ex secundo ἐκ τῶν legitur. — 3. δέ. — 7. ἀντίου. —
λαοί. — 8. λόχῳ. — 10. ἴσταντ'. — ὅλη. — 11. μικρὰ] μέγα. —
16. δυοῖν πεφρικόσιν. — 19. κακῶν. — 23. ἡμέραν] αἰτίαν. —
μηκεστάτην. — 33. φέρ' οὖν σαφῶς. — 36. ἐστίν] βάλλετ'. — 45.
σεῖοιτ' ἅπαντα. — 48. γλώσσας. — 51. κενοί. — 53. [ῆν]. — 59.
ἦ. — πόλλ'. — 61. ἡσαΐας. — 63. ὡς φίλοις ὁ δανιήλ. — 65. θαῦμα.

[p. 540.] XXVI.

2. τὰλλα. — 7. ἐκερτόμει. — 8. εἶπας. — μυρόπνους. —
11. οὕτως. — ἐλέγχοι. — 13. κίθαριν. — ἔκρεξε. — Ad posterius
verbum in mrg. ἐκιδάρισεν legitur. — 14. ἐπ'. — 19. λαμπρόν
σοι. — ἐστίν γένος. — 22. ἴσως. — 23. [δ']. — 24. πατρίσιν. —
25. οὐτι. — 26. [Ἄλλ']. — ὦγαθὲ. — 30. τῦφον. — 31. Ἡμιό-
νοις τι] ἡμιτόνοισι. — πόθ'] τίς. — ἔστιν. — 36. τραχέος.

[p. 542.] XXVII.

8. Οὐδ' δὴ] οὐδέν. — εἰκὼν ἡ γεγραμμένη πλ.. — In mrg. γρ.
οὐδέν γὰρ εἰκὼ τὴν γεγραμμένην πλ.. — 12. φύσιν. — 18. γράμ-
ματα. — 30. ἀφών. — 32. τὸν δ'. — [p. 1166.] VII. 4. ἄριστον. —
[Eadem pag.] VIII. Nil fuit enotandum. — [Eadem p.] IX. Nil
fuit enotandum. — [p. 1164.] I. 4. ἐϋσέλμους. — 5. μακρά. —
6. ἄνδρον. — [E. p.] IV. 3. σκέλος. — 4. γ' ἐβόα] τὸ βόα. —
Concinnatum est carmen cum sequenti V. [p. 1166.], e quo nil
erat enotandum, item hoc cum VI° [E. p.], unde enotavi:
1. ὅσσε κάλυφεν. — [p. 1114.] XXI. 1. ἀλεξάνδρεια. — 2. λογικῆς]
χρυσέης. — 3. νέων. — [p. 666.] III. 8. ἰστών. — 11. ἐχθρῶν. —
14. λείην. — 16. ἐξέσωσας. — 21. ἀσμένιοις τ'. — [22.] —
[p. 626.] XXXVII. 3. ὅτ' ἄν. — 5. ἰῶς. — 9. ἰῶβ. — [p. 624.]
XXXV. 4. γ' ἔχει. — 5. ἤττονα δὲ τῶν παθῶν. — 7. παραπληξία.

[p. 914.] XLIV.

5. αὖ] οὐκ. — σιγᾶς] οἶδας γ'. — οὐδὲ. — 6. καγρυπίας. —
8. εἰς. — 9. [δ']. — 10. ἀντικαθεζομένοις. — 13. γάμους. — 14.
Pro secundo εἴτε] εἴτε τι. — 15. δ' ἄν] δὲ τὴν. — 17. εἰ. — 18.

ταυτ'. — 20. ἀποδουσαμένους. — 21. βούληται. — ἐλαύνετε. — 28. εἰς. — 32. μήτε. — 33. σάκκιον. — 35. σολυκίζης. — καταλύης. — 39. μήτε. — πένησιν. — 41. βίους. — πέντ'. — 48. κόπτεσθαι.

[p. 1166.] X. 7. τι. — [p. 1168.] XI. 1. ἀειζώντ'. — 3. σαρκός. — 5. αἴσχει. — 6. παρθενικαῖς πάσαισιν. — [E. p.] XII. 2. ὁμωρόφιον. — 5. ἦν δ'. — 6. πυρκαϊήν. — [E. p.] XV. 3. Pro secundo δὲ] δῆ. — 4. ἀγαθούς. — 9. φοροῦση. — 10. οἴη. — [p. 1170.] XVI. 1. ἀληθεία. — 4: σῶμα καὶ ὁμματ' ἔχων τῇ ἀγαπητῇ σου. — 9. X' ὧ' χριστῶ. — ἐστινέα [= ἐστι Νέα]. — 12. γλώσσας. — 13. φλογίνην. — [E. p.] XVII. Nil fuit enotandum. — [p. 1172.] XIX. 3. γὰρ ἔστι. — [E. p.] XVIII. 8. συνοικισίη. — [p. 1168.] XIII. Nil fuit enotandum. [E. p.] XIV. 2. μερρᾶς. — 3. σοφροσύνην. — 4. μίσγουσιν. — 5. δις γάμον. — [p. 1172.] XX. 1. μοναχῶν] μοναχόν. — 6. ἡ. — [E. p.] XXI. Τί φῆς] Τίς φύσις; — 4. μὲν] μοι. — 7. πάντα. — [p. 1174.] XXII. 1. ἦν ὁ πονηρός. — εὐσφόρος. — [E. p.] XXIV, quod carmen et folio 78. extans iam prius contuli: 1. χρηστὸν. — 2. οἶκος καὶ γαμετή. — 3. πάντες δεσμῶται ἐσμεν ἀληθῶς. — 5. [Τί]. — 6. πρὸς ἐπισφίγειν. — [E. p.] XXV. Fol. 117. Nil fuit enotandum. εἰς μαρτυριανόν ἐπιτάφιος [p. 1122.] XL. 6. ἄλλαι τε φθιμένων. — [E. p.] XLI. 7. ὄντις. — ὀλέσσει. — [p. 1124.] XLII. 6. δώσομεν. — [Ibidem] XLIII. In mrg. ἄλλα. — 3. λιπὼν. — βασιλῆα. — 4. αἶ, αἶ. — 5. μαρτύρος πᾶσιν τετιμημένος. — [Ibidem] XLIV. 2. ἔχων. — [Ibidem] XLV. 1. φθιμένοιςιν. — 3. ταῦτα πᾶσι ζωοῖς. — [Ibidem] XLVI. 1. πολλῶν. — 3. φέρεῖ. — 4. Οὗτος] οὗ. — [p. 1126.] XLVII. Nil fuit enotandum. [Ibidem] XLVIII. 2. ἀνοχλίζων. — [Ibidem] XLIX. In mrg. ἀλλ/ — 1. καππαδοκῶν. — 2. ἐῆς. — [Ibid.] L. Nil fuit enotandum. [Ibid.] LI. 3. πάθησι. — [Ibid.] LII. In mrg. ἀλλ/ 1. εἴ τιν' ἐστίν. — 2. καππαδοκῶν. — ἐδγενέος. — [p. 1128.] LIII. Nil fuit enotandum. [p. 1116.] XXV. In mrg. εἰς λιβίαν. — 3. ἀμφεβάλλοντο. — 4. ὦ σὺ. — [Ibidem] XXVI. 5. αἶ, αἶ. — [p. 1118.] XXVII. 1. αἶ, αἶ. — εἰς ἐδφῆμιον [ibidem] XXVIII. Fol. 118. 5. ἐδρασε. — 6. ἀμφίλογον. — [Ibidem] XXIX. 2. τεκέων. — 5. ἔλλαχεν. — ἡ δ'. — 6. ἐπῆλθε. — [Ibidem] XXX. 1. εἰκοσέτης. — 3. γαῖαν. — 4. αἶ, αἶ. — μόρος. — [Ibidem] XXXI. 1. ἐπι. — 3. ὁμοῖος. — [p. 1120.] XXXII. 2. καὶ γὰρ καὶ στεροπῆς. — [E. p.] XXXIII. 1. ἀμφιλόχου. — 3. οὐδ' ὁμνάναι. — [E. p.] XXXIV. 2. πλέγμα. — ἰσπεριων. — 3. ἀνίσχεν. — 4. αἶ, αἶ. — σοῖς. — πυρσός. — [E. p.] XXXV. 1. μούσαισι. — 2. μερόπεσσιν. — [E. p.] XXXVI. 1. λαλαγεῦντες. — 2. καλῶν. — ἀπ'. — 4. κῆπον. — 8. ἡλύσιος. — 9. μὲν ἔλειψεν] κατέλειψεν. — [p. 1148.] CIII. In margine εἰς ἀμφιλό. — 1. Ἥλυθεν ἀμφιλόχοιο. — 6. κρεῖττονα. — [p. 1150.] CIV. 1. ἡ τε. — οἶέτ'. — 5. ἔδ' ἡ δ'. — 10. θαλέθον. — [Ibidem] CV. 2. τε μέ-

νος. — 3. χάριτες. — [E. p.] CVI. 1. ποτλίεθρον. — δῶκε. — 2. ἰθυόδοις. — [E. p.] CVII. 1. ῥήτην. — 2. γλυκίσιο. — [E. p.] CVIII. In mrg. ἀλλ/ — Nil fuit enotandum. [p. 1152.] CIX. 1. οὐ ποτε. — ῥήτην. — [E. p.] CXII. In mrg. εἰς νικομή. — 1. οἶχεαι. — 2. τεκίων καθαρή. — [E. p.] CXIII. 6. τούνεκα. — [p. 1154.] CXIV. 4. τριάδι. — In margine γρ. δυάδι. — εἰς καρτέριον. [E. p.] CXV. 1. [με]. — 4. τῆμος. — μῦθον. — ἀρίστων. — [Ibidem] CXVI. 1. θυέσσιν. — 3. βροτοῖσιν. — [E. p.] CXVII. 1. νικόμεδες. — [E. p.] CXVIII. 2. σταυροφόρων. — καλέσας] κόλποις. — [p. 1152.] CX. In mrg. εἰς βάσσον. 1. φίλ' δς. — 2. δαμάσθει^η. — [E. p.] CXI. 1. τ. τεθεις. — ὑποδέχνοσο. — 3. ἐγών. — [p. 1160.] CXXIV. In mrg. εἰς φιλτάτιον. — Nil fuit enotandum. [p. 1158.] CXXI. 2. ξώλων (et ita supra quoque in carm. CXVIII.). — [p. 1122.] XXXVII. In marg. εἰς ἐλλάδιον. — Nil fuit enotandum. [Ibidem] XXXVIII. — 3. ἀνέτης. — [E. p.] XXXIX. Nil fuit enotandum. — [p. 1158.] CXXII. In margine εἰς γεωργι^ο. — Nil f. enot. — [p. 1160.] CXXVIII. In margine εἰς ἐδπράξιον. 2. ἀριανζαίη. — 4. τούνεκα. — [p. 1110.] VI. In mrg. εἰς καισάριον τὸν αδ^ε/ — 1. ἐώλπειν. — 4. ποῖα. — 6. ἔστιν. — 7. εἰσορῶν. — [E. p.] VII. 1. θνητὸν. — [E. p.] VIII. Nil fuit enotandum. [E. p.] IX. 4. τοῦδε λόθη. — [E. p.] X. 2. ἔχειν. — 4. ταχέως. — [p. 1112.] XI. Nil fuit enotandum. [E. p.] XII. 1. μερόπεσσιν. — 6. αἶ. αἶ. — [E. p.] XIII. 3. τε καὶ. — 4. δ'. — [E. p.] XIV. 1. τῆς θεόντα. — [E. p.] XV. 2. μίγη. — [E. p.] XVI. In mrg. ἀλλ/ — 2. κατέχων. — [p. 1114.] XVII. Nil fuit enotandum. [E. p.] XVIII. 1. πέτην. — 2. πηγῇ. — 6. αἶ. αἶ. — [E. p.] XIX. Nil fuit enotandum, sicut e carmine XX. [E. p.] — [E. p.] XXI, quod hoc loco denuo legitur: 1. ἀλεξάνδρεια. — [p. 1116.] XXII. In mrg. εἰς γοργόνιον. 1. κείμαι. — 2. γοργόνιος (litt. v a manu recentiori). — [E. p.] XXIII. 1. γοργόνιος. — [E. p.] XXIV. 3. μάν. — [p. 1128.] LV. In mrg. εἰς πρ^α. 5. λάχεν θεόν. — 6. ἀζόμενοι. — ἀμφιέπετε. — [Ibidem] LVI. 1. ἀγριελαίου. — 3. ἔναιμεν. — [p. 1130.] LVII. 1. ὁπός. — 3. λαών. — [E. p.] LIX. 2. νομέων νομέας. — [E. p.] LX. Nil fuit enotandum. [E. p.] LXI. 1. πίονα. — 6. κ' οὐρανίον καὶ χθονίων. — [p. 1132.] LXII. 2. ἔνθεν ἀειρόμενος. — [Ibidem] LXIII. 2. βηθλεέμ. — [Ibidem] LXIV. 4. πατέρων. — [Ibidem] LXV. 1. στράψε μὲν. — τὸ πάροιθεν. — εἰς τὴν μρ^α ἐκ τοῦ θυσιας^τ προςληφθεῖσαν [p. 1132.] LXVI. Fol. 121. 5. τεαῖς. — σφρηγίζετο. — 10. πόμους. — 11. καὶ τὰ μὲν ἔνδοθι τοῖα τὰ δ'. — 12. τούνεκα. — [p. 1134.] LXVII. 1. μέμυκεν. — 2. προχέεις. — 6. βάλλουσι. — [E. p.] LXVIII. Nil fuit enotandum.

[E. p.] LXIX.

2. ἐτναίοιο. — κρητῆρες. — 3. καὶ δὲ] πρὸς δὲ. — (5. θη-
λυτέρῃσι). — 6. μαρία. — ἔρμα. — Post hunc versum legitur:
τῇ μὲν χριστοτόκον, ταῖσι δ' ἀριστοτόκοις; sed ante vsm signum ε
(= λέξις).

[E. p.] LXX. 1. μύθων. — 2. ὀφρῶς. — Ante vsm 7 signum
λ
ε. — ἀποδυσσάμενη. — [E. p.] LXXI. 1. ἀνθοκόμοισιν. — 2. νεισο-
μένοισιν. — 4. ἔξεν. — 5. θρέμματα. — 6. τούνεκα. — [E. p.]
LXXII. Nil fuit enotandum. [E. p.] LXXIII. Nil fuit enotandum.
[p. 1138.] LXXVI. 7. θυσίη. — [E. pag.] LXXIX. 2. ἡλατ'. —
[E. p.] LXXVIII. 7. φίλοισι. — 10. λισσομένης. — [p. 1140.]
LXXXI. Nil fuit enotandum. [p. 1136.] LXXIV. 1. ἐπουρανίησιν. —
[E. p.] LXXV. Nil fuit enotandum. [p. 1140.] LXXXII. 1. Pro
priori Νόννα] μούνη. — 2. μεγάλαις. — [E. p.] LXXXIII. Nil fuit
enotandum. [E. p.] LXXXIV. Nil fuit enotandum. [E. p.] LXXXV.
Nil fuit enotandum. Item e arminibus LXXXVI. LXXXVII.
et LXXXVIII. [p. 1142.] — [E. p.] LXXXIX. 4. εἰ λισσομένη. —
[E. p.] XCI. 1. εὐγενέος. — 3. ἐκένωσε. — ἀέρθη. — [p. 1144.]
XCII. 3. ἀναιμάκτοισιν. — [E. p.] XCIII. 1. οὐ δέ τ' — 3. ἀγνοῖς. —
[E. p.] XCIV. 3. δὲ δώκας. — [p. 1142.] XC. 2. κόλπων. — 5.
δίκοιτε. — μόγοις. — 7. τούνεκα. — τοίγης. — τελευτῆς. —
[p. 1144.] XCV. 3. καθαρότερον. — [E. p.] XCVI. 2. καθάραν. —
3. λιπεν. — θυέσσιν. — [E. p.] XCVII. 2. καθάρην. — [p. 1146.]
XCVIII. 2. δ' εὐχομένης. — 4. ἐφεσσαμένη. — [p. 1138.]
LXXVII. 1. ἄλλος. — [p. 1146.] XCIX. 1. νόνα. — [E. p.] C.
4. πόσει. — 5. τάρβος. — 10. ἔχρηψ'. — 16. [ἐν]. — 18. λύθης. —
πόματον. — 23. καθαροῖο. — 28. τοῦδε λύθη. — [29—31.] —
[p. 1140.] LXXX. Nil fuit enotandum. Huic carmini insequuntur
poematis C. [p. 1146.] vss. 29—31. — 31. νόνον' ἀνέπεμψεν. —
[p. 1148.] CI. 1. εὐλογίησιν. — 2. υἱέσσει. — 6. σκίπων. — [E. p.]
CII. In mrg. παρὰ τῶν γονέων. — 2. εὐσεβέως. — [p. 990.]
XCI. In mrg. ἐς τὸν πάντων αὐτῶν τάφον. 1. λάας. — 5.
πορείην. — [E. p.] XC. 3. ὦ. — πικρὰ] λυπρὰ, in mrg. ab eadem
manu πικρὰ. — 4. ἐμόν. — [p. 992.] XCIII. In mrg. εἰς ἐμαυ-
τὸν. 3. μ'. — 6. βασιλείω. — σύμπνοα. — ἱρά. — 8. ἐξεκάθηρα. —
10. λάεσσιν. — [E. p.] XCIV. 1. πεπάσμεν. — 5. δέγου. — [E. p.]
XCVI. 4. ἔχων. — [p. 994.] XCVII. 2. ἐκῶν. — [E. p.] XCVIII.
3. ἀλύξας. — 4. συν ἀαρῶν. — [p. 992.] XCV. Nil fuit enotan-
dum. — [p. 1154.] CXIX. In mrg. εἰς βασίλει. — Totum car-
men singulas per litteras divisum est in strophas sex versuum. —
2. βασίλειε. — ὠιώμην. — 6. οὐδ' ἐθέλων. — 7. βασιλείοιο. —
9. στρατὶ. — 10. καπαδόκων. — 14. ὁμόσθενος. — 15. αἶ, αἶ
βασιλείου. — 17. ἴσον. — 20. βασίλειε. — 25. βασιλείοιο. —
βασιλείον. — 33. βασίλειε. — ἔρμ'. — 34. ἔρμα. — 35. λ.] μύ-

θοι. — δρόμος. — 37. ποθέεσκεν. — 45. ὀκταετής. — 49. ἔχοις. —
 χερὸς. — 51. κόνι τήνδ' ἀνέθηκα. — 52. τήν.

[p. 1108.] I. In mrg. εἰς ναυκρά. — 3. ἀλιθα. — 6. Ναῖ
 καί. — ἐλθόμεναι. — [E. p.] II. 2. βυθίοις. — 3. θνητὲ. — [E. p.]
 III. Nil fuit enotandum. — [p. 1160.] CXXVI. In mrg. εἰς μα-
 ξεντί. — 2. ἔστην. — κέδασσεν. — 6. ἀνέπτυ. — [E. p.] CXXVII.
 3. ἄβροτον. — [p. 1128.] LIV. In mrg. εἰς εἰς μμῆλιον [sic!] ^ο
 μρα βασιλείου. — 5. τῆς δ'. — 6. στρατός. — οὐρ. εὐαγέων. —
 10. ἐμμέλιον. — [p. 1158.] CXX. In mrg. εἰς μακρίναν αδ/
 βασιλ/. — Nil fuit enotandum. — [E. p.] CXXIII. In mrg. εἰς
 θεοοσέβι. — 3. ἔρμα. — [p. 1160.] CXXV. In mrg. εἰς γρηγ
 τῆς μρς αδ/. — 4. εἰσι οὐδὲ. — [p. 1176.] XXVI. In mrg. πρὸς
 τοὺς ἐν μαρτυρίοις τρυφῶντας. — 1. ἀφλήματα. — 4.
 φέρεις. — [E. p.] XXVII. 1. ἡμῖν. — 4. λέγεις. — 6. δ' ἐκλυσας. —
 [E. p.] XXIX. 2. ὦ γαθὲ. — 3. εἰς. — 7. ἐδπνοον. — [p. 1184.]

XLVII. In mrg. πρὸς τοὺς ἀνορουττον τάφους προφάσει
 μαρτύρων. — 4. αὐτοῖς. — 5. δ.] τρίς. — [E. p.] XLVIII.
 2. χώνυτ'. — 3. μηδε. — 5. ὅτι. — 7. τυμβολέται. — γάστρονες. —
 ἐρευγόβιοι. — 10. πιστεύω. — ἦρα. — 11. ἐστὶν iteratur. — 13. ἡμῖν.
 [p. 1176.] XXVIII. 1. τὸ πάροιθε. — 2. ἦρα. — θαλίας. — 3. ἀθλ.-ν.
 — 5. δ' ἔτι. — ὦ] οἱ. — κατατυμβορυχων [pagina 1184.]

XLIX. 1. ἐλαύνει. — 4. πρὼν, quod et in πατέρων solvi pot-
 est! — 5. ὁπότε. — 6. κερδοσύνης. — [p. 1186.] L. Nil fuit
 enotandum. — [E. p.] LI. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LII.
 1. τόσον. — περὶ. — 3. ἐνι. — [E. p.] LIII. 4. κενεήν. — [E. p.]
 LIV. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LV. 1. κακοεργόν. — 2. σκο-
 πτήν. — 4. φθιμένους. — [p. 1188.] LVI. 1. ἐγγύθεν. — [E. p.]
 LVII. 2. ἐκσι. — [E. p.] LVIII. 4. χρυσοφίλαις. — [E. p.] LIX.
 3. οὕτως. — [E. p.] LX. 1. κενέει. — 2. ἀρχαίης. — ἐργασίης. —
 3. δέ σ'. — 4. ἔχει. — [E. p.] LXI. 2. νεοκληρονόμου. — [p. 1190.]
 LXII. 2. (μὴν) αὖ. — τάφον. — δὲ] τε. — [E. p.] LXIII. 4.
 ὁσίης. — [E. p.] LXIV. 2. ὅστις. — 3. θνητοῖσιν.

[E. p.] LXV.

Nil fuit enotandum. Post tertium autem versum leguntur
 hi duo:

οὐκ οἶδ' ὅν τινα τόμβος ἔχοι νέκυν' ἀλλ' ἐρέω γε
 δάκρυ' ἐπισπενδων' τοῖα πάθοις ὁ δρασας.

[E. p.] LXVI. 4. λιλαινομένω. — [E. p.] LXVII. Nil fuit
 enotandum. — [p. 1192.] LXVIII. Nil fuit enotandum. — [E. p.]
 LXIX. 2. ἀγκαλεσει. — 3. ἦ. — 5. λαγόνεσσιν. — 6. φθιμένων. —

[E. p.] LXX. 1. με τίναξεν. — 2. εἶνεκα. — 3. προσθετά. — [E. p.] LXXI. 1. ἐρινόες. — 3. [και]. — 4. κεύθω. — τυμβολέται. — [E. p.] LXXII. 3. τίς. — [E. p.] LXXIII. Nil fuit enotandum. — [p. 1194.] LXXIV. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LXXV. 3. μὲν κέν. — [E. p.] LXXVI. 3. τίνυσθε. — 4. ὕμιν. — [E. p.] LXXVII. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LXXVIII. 3. κακοεργέ. — 4. σὴν] τεῆν. — ἐπ' εχει. — [E. p.] LXXIX. 4. λάβοι. — [p. 1196.] LXXX. 3. ἀνδράσι. — 6. δεύτερα πάντ'. — [E. p.] LXXXI. 1. ἐπλετο. — 2. ἀδίκων. — [E. p.] LXXXII. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LXXXIII. — 3. φιλοχρόσοισιν. — 4. δεῖδια. — [E. p.] LXXXIV. Nil fuit enotandum. — [p. 1198.] LXXXV. Nil fuit enotandum. — [E. p.] LXXXVI. Nil fuit enotandum. [Fol. 126vo].

RUD. VÁRI.

NEMZETKÖZI HASONLATOK.¹⁾

(Au nouveau tout est beau et — lon.)

I.

A nemzetközi irodalomban mindinkább terjed egy szokás (egyelőre így nevezem), melynek kivétel nélkül minden tollforgató ember hódol és amely mintegy észrevétlenül máris polgárjogot szerzett magának.

Hogy nyomban láthassuk, miről is lesz szó, álljon itt néhány példa arra, hogy mit nevezek én nemzetközi hasonlatnak²⁾, a mivel az újabbkori irodalomban mind gyakrabban, a hírlapokban pedig csaknem járványszerűen találkozunk.

Ágai így ír: «Dugába dől a magyar *Sardou*, a hazai *Legouvé*, az ország *Dumasja* s az új nemzeti *Molière* (Por és hamu, 258. l.). — A *Pesti napló* 1894. évi szilveszteri mellékletének «Az ideai tárczák» cz. tárczájában t. k. a következőket olvashatjuk: «Francisque *Sarcey* a francziák *Gyulai Pálja* . . ., *Márkus József* a magyar *Armand Sylvestre* . . ., *Herczeg Ferencz* a magyar *Hackländer* . . ., *Sebők Zsigmond* a magyar tanyák *Bret Harteja* . . ., *Ignotus*, a ki *Max Harden* modorát sok szerencsével honosította meg a magyar kritikai és sociologiai irodalomban . . ., *Szomaházyt* talán *Forrainhez*, a jeles rajzolóhoz hasonlíthatnók, olyan élethíven senkisémet beszélteti hőseit» . . . — *Herczeg F.*-től (A Gyurkovics-lányok) a következő nk. h.-okat idézem: Dumba Prokóp generális ∞ a megfordított *Moltke* (51. l.); «Az asszony kövesse urát a

¹⁾ Felolvasatott a Budapesti Philologiai Társaság 1898. márcz. 9 i ülésében.

²⁾ A rövidség kedvéért ezentúl a «nk. h.» jelzést és a ∞ (hasonló-rági) jelet használom.

garnizonba», Pál a korinthusbeliekhez (51); Hetvich-Janky báróné ∞ a *második Zrinyi Miklósné* (120); Ez volt pedig a bács-tamásiak *mohi-pusztai veresége* (midőn Gy. Milán a svábhegyen egy blattrá 800 frtot veszített, 180); Mit jelent ez? kérdezte az öreg asszony *torquemadai* hangon. (228).

Ámde nagyon csalogódnék az, a ki azt hinné, hogy ilyen kitételekkel csak a legújabb irodalomban találkozunk. Első megjelenésüket ugyan nehéz volna kimutatni, erre nem is vállalkozom. Ime csak néhány adat, mely eléggé bizonyítja azt, hogy az ilyen fajta elnevezéseket komoly írók már régebben is használtak. Csakhogy, a mi hajdan szinte kivétel volt, az ma már gyakori alkalmazás, mondhatnám szabály.

Példák: Kisfaludy K. Xéniák 10 sz. «*Magyar Müllner*» (Jegyzés: Vének súly a fordítójához) [L. Kisf. munkái, edit. Bánóczi 93, I. köt.] — Blumauer, Aeneis: «Drum hiess sie auch in ihrem Reich | Die höllische *La Motte* (7. Buch, p. 184); «Der dort ein *zweiter Julius*» (1. Buch p. 167), «*Laudone der Philosophie*» (5), «*Latein'scher Goliath*» (5), «Du *Christoph* aller Flüsse» (8), Die Trojens frömmere Achill | Dem, der durch *Tokay's Hector* fiel (5), etc. etc. — Heine leveleiből: Es («Rabbi») wird ein Buch sein, das von den *Zunzen aller Jahrhunderte* als Quelle genannt wird (Moserhez 25, júl. 1.); Sie können sich ganz auf *Renduel* verlassen. Sein Charakter, sowohl die Licht- als die Schattenseiten desselben, hat mit dem Ihrigen grosse Ähnlichkeit, und ich nenne ihn mit Recht meinen *französischen Campe* (Campehez 37, szept. 15.)

Van-e hazánkban irodalmi intézet, melynek tiszt. tagjai közt egyetlen valódi német költő ülne? ... Nincs. De legio a *Fertály-Lenauskák* száma köztük (Acta 78: 176).

Az a tér azonban, amelyen a legnagyobb számban és a legkorlátlanabb szabadsággal burjánóznak a nk. hasonlatok, az a — könyvczímek dominiuma. Találomra álljon itt csak néhány példa.

Rétif de la Bretonne: *La découverte australe par un homme volant, ou le Dédale français*. (Leipsich-Paris 1781). — Treuer G.: *Deutscher Dädalus* (Berlin 1675.) — A. v. Arnim u. Cl. Brentano: *Des Knaben Wunderhorn* (Heidelberg 1806—8.)

Des slovakischen Knaben Wunderhorn (P. Ll. 95. márcz. 30.) *Des sächsischen Knaben Wunderhorn* (München.)

Der *aegyptische Struwelpeterr* (Wien 95 Gerold).

Pereira de Silva: *Plutarco brasileiro* (1847).

Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak névtelen írődeákja (Debreczen 1799), Mándi István.

Reinhold Lenz «*Der neue Menoza*» (1774).

Der *teutsche Diogenes* (1737, Danzig).

Andrád S.: A *magyar Democrit* (H. n. 1791).

Campe J. W.: Robinson *secundus* (Zullichoviae 1785).

«Jalava» ∞ a finn «Élet»; — «Life» ∞ a londoni «Élet». «Deutscher Sprachwart» (Leipz. 1866.) ∞ a «Magyar Nyelvőr» német párja. — Mikor Chikágóban volt kiállítás, az ünnepi darabnak ez volt a címe: «*Oh diese Amerikaner!*», a berlini kiállítás alkalmával ez lett: «*Oh diese Berliner!*», most pedig lett volna: «*Oh diese Budapester!*» (M. U. 96. jún. 3.)

Ily módon valóságos s felette érdekes «Nemzetközi Czímtant» lehetne összeállítani.

Mellőzve egyelőre e példák folytatását, szükségét érzem annak, hogy mind themámat mind önmagamat és eljárásomat a komoly olvasóval szemben megokoljam. Bevallom tehát, hogy ezen eredeti apróságok jó néhány év előtt figyelmemet önként felkeltették s anélkül, hogy akkoriban a végcélt megjelölhettem volna, egyéb olvasmányaim és tanulmányaim közepette, mintegy ösztönszerűleg hozzáfogtam a gyűjtéshez, melynek egyik leghálásabb tárháza a napi sajtó volt. A mi eleinte czéltalan szórakozás volt, komoly munkává változott, mihelyt beláttam, hogy ezen kedves «szálló hasonlatosságoknak» szerves összefüggésben, kulturtörténelmi jelentőségük van, s hogy azok idővel az összehasonlító nyelv-, irodalom- stb. történet fontos alapjaivá nőhetik ki magukat. S ma már annyira jutottam, hogy az anyag szinte óriási terjedelemben áll rendelkezésemre s csak apránként és fokozatosan lesz feldolgozható. Ez alkalommal is csak egy igen kis részt mutatok be, mely ezen modern alakzat általános, elméleti oldalával foglalkozik, végül pedig összefoglaló áttekintésben némi fogalmat nyújt egyetemes használatáról és elterjedtségéről.

A nyelv s így a stilus is tagadhatatlanul élő, tehát fejlődő organismus, az irodalom pedig élő psychologia lévén (Taine), azon liberalis elvből indultam ki, hogy tudomást vettem mindenről, a mi nyomtatva kezem ügyébe került; a nyomdafesték előttem még a selejtesebbet is némileg értékessé tette, mert irodalmi létjogot szerzett neki annyit, hogy vele foglalkozzunk, vagy legalább is, hogy rólat udomást vegyünk.

Be kell ugyanis látnunk, hogy nemcsak az irodalomnak és költészetnek, de magának a stilusnak és az irodalmi kritikának is megvan az ő *divatjaik*. Ma határozottan a superlativusok, a túlzások és az eredetiség-hajhászás divatját éljük; lábrakapott a nagytás hajlama, dühöng a «nagyot mondás» szenvedélye. «Ha a divatos kritikái áramlatnak akarnék hódolni, a mely a magyar Ohnet-eket, magyar Zolákat és magyar Schwarcz Mária Zsófiákat megteremtette, bátran nevezhetném őt a magyar Casanova Jakabnak» (M. H. 97. szept. 26. t. Heltai J. — Még behatóbban foglalkozik ezen áramlattal Andronicus a

Nemz. 98. márcz. 20. t.-ben). Miképen a gallérok, azonképen a szólamok, vádak is divatba jönnek. Kritikánk nem kell, ha nincs tele ismusokkal; ha egy kiváló tehetség munkáit dicsérjük: Daudet, Tolstói, Guy de Maupassant, Ibsen, Heine, Byron stb. idegen szellem fényét ragyogtatjuk reá.*) S valóban ma a nemzetközi hasonlatosságok korát éljük, a gőz és a villamosság nemzetközi terjedésének természetes és szükséges következményeként, mely egyértelmű a nemzetközi viszonyok rendkívüli tágulásával. Nemkülönbben igaz az is, hogy a nk. h.-ok az író részéről külön hajlamot, mondhatnók tehetséget feltételeznek, melyet korunk viszonyai nagyban fejlesztenek, úgy hogy ma sokan irodalmi értelemben nemzetközileg gondolkodnak és ítélnék.

Igaz ugyan, hogy e tekintetben bizonyos irodalmi inyenccség is jelentkezik, de ne feledjük másrészt azt, hogy ezen árnyalatoknak nem csupán subjectiv oka, de objectiv joga is van. Az utolsó anthropologiai congressuson egy német tudós kimutatta, hogy a kulturától nem érintett (vad) embereknél az éleslátás, a mai kulturembernél ellenben a színek látása és a megkülönböztető színérzés vannak jobban kifejlődve.

A nk. h.-nak rendkívül elterjedt és mindinkább fokozódó alkalmazása okadatozza azon kérdést, vajjon azok egyáltalában és mennyiben alkalmazhatók? Természetes, hogy mindkét nézetnek vannak hívei s hogy az igazság, mint talán mindenütt, itt is a középúton keresendő. De mindenestre tény az, hogy *a ki* vagy *a mi* egyszer ily nk. h.-ra alkalmat szolgáltatott, az bizonyára tartalmaz valami fontosat, s hogy maga az összehasonlítás processusa visszaható és kölcsönös erősítő hatással van mindkét félre, a gyengébbre azonban nagyobb mértékben.

Az egyik párt azt mondja: «Az irodalom és a művészet igazi egyéniségei rendesen csak magukhoz hasonlítanak» (F. L.) Jegyezzük itt meg az enyhítő rendesen kifejezést. «*Kraszewski*-t régebben a lengyel *Walter Scott*-nak nevezték, irodalomtörténeti hasonlat-búvárok lengyel *Jókai*-nak is elkeresztelték; ámde ilyen párhuzamokkal furcsán vagyunk: mert rendesen vagy a mintán, vagy az állítólagos utánzón ejtünk vele csorbát.» (Goldbaum V.) — «Nem tartjuk komoly dolognak azt a bőkezűséget sem, melylyel Kont I. (*La Hongrie littéraire et scientifique*) a magyar *Dumas*, magyar *Balzac*, magyar *Maupassant* és magyar *Revue des deux Mondes*-féle elnevezésekkel dobálózik,» (Havas A.: Egyet. Phil. Közl. XXI. évf. 84. l.) — Enyhébben nyilatkozik Brandott Gy.: «Gyakran úgy látszik, mintha az irodalomnak idő előtt elragadt alakjai elébb-utóbb pótolatnának; de szorosan véve egy

*) Föv. Lap. 93 jan. 6. — «Az izmusokról», költemény, Kozma Andortól (Versek, Budapest 1893).

ember sem képes a másikat pótolni.» (Strömungen V, 337). Szorosan véve bizonyára nem, és mégis Brandes volt egyike azoknak, kik ezen stílusbeli alakzatot, a nk. h.-okat, a legeredetibb módon értékesítették és a leggyakrabban alkalmazták. Ugyanezen nézetet vallotta egyébiránt már Heraklitosz, mondván: Kétszer nem léphetsz ugyanabba a vízbe, mert mindig más és más víz folyik hozzá.

A nk. h. keletkezését, létezését s fokozódó elterjedését, úgyszintén jogosultságát az eredetinek és újnak élénk s kedvező benyomásával lehet megokolni. Már Malherbe nem restelte kimondani, hogy a szavak az aprópénzhez hasonlítanak, melynek friss színe és ép domborlata a használat s forgalom közben elmosódik, elkopik. Egy német író pedig helyesen jegyezte meg, hogy valamint a gyémánt, úgy a gondolatok is elkopnak s végre elillannak folytonos csiszolódás közepett. S hogy ez mennyire találó, annak bizonyosságául szolgál azon képes kifejezések és szólások nagy száma, melyek egykoron újak és költőiek voltak, ma pedig a gyakori használat és visszaélés (Gebrauch und Missbrauch) révén megszokottak s unalmasak lettek. Ilyenek: az emberi élet legvégső határáig, lángra lobbanni, kilátásba helyezni, rendelkezésre állni, ruganyos léptekkel haladni, a győzelem pálmája, fényes sikert aratni, lekötelezni, lebilincselni, stb; ins Leben treten, Anklang finden, Zahn der Zeit, lachende Fluren, etc. (Becker 164). *L'amour* — mondja egy francia szerző szellemesen — *u'est pas un mot profane: c'est un mot profané.* Hisz maga a *«geflügeltes Wort»* annyira elkopott, hogy néhány év előtt Berlinben könyv jelent meg e címmel *«Ungeflügelte Worte.»* Teljes joggal alkalmazhatjuk ezekre Rud. Gottschall egyik kétkötetes regényének címét *«Verkümmerte Existenzen»*, a mit a *«Föv. Lap.»* (92. aug. 19. t.) *«rövidet húzott léteзések»*-kel fordít, míg Papp D. e kifejezést használja: *«protezsált szók»* (P. N. 93. decz. 22.), végre mások *«állandó jelzőknek»* mondják (O. H. 98. febr. 13.).

A váratlan eseményekkel kapcsolatos meglepetés a szellemi működést pillanatnyira mintegy felfüggeszti, hogy aztán annál erősebb működésbe hozza. Az első benyomásban rejlő varázst a stílus sem nélkülözheti s a szép stílus a kifejezéseknek bizonyos eredetiségét tételezi fel. Mert ki tagadhatná, hogy ezen kifejezésbeli alakzatok — egyelőre mondjuk csak külsőleg — csattanósak? Hisz alig hogy elhangzanak, megjelenik előttünk a megtestesült kép; valóságos szellemi *selenograph* ez, mely nem is rajzol, hanem *fest!* Avagy, ha tetszik, az a villamos gomb, mely egyszerre világosságot szül. Az új és a merész általában kellemesen ingerli szellemi működésünket s az ezáltal felidézett kedvező állapot amannak különös varázst kölcsönöz. Az újdonság ingere a tartalomtól, az alaktól v. mindkettőtől származhatik; utóbbi esetben természetesen a leghatásosabb. — *Das Wort wird gleichsam*

noch einmal geboren, mondja Dr. K. Borinski (Deutsche Poetik § 36: Emphase, pointierende Redefiguren). A nk. hasonlatoknak *gyakorlati* előnye pedig (a mi azt is megmagyarázza, hogy miért tenyésznek a hírlapok hasábjain oly szaporán) *csattanós rövidségükben* rejlik, mely *egy* szóval, *egyetlen* jelzővel kifejezi azt, a mihez egyébként egy v. két mondat kellene.

A nk. h.-ok ebbeli előnyét mi sem igazolja jobban, mint az, hogy ismeretesről ismeretlenre haladva, immár «visszafelé» is alkalmazták. Példa erre: Li-King-To, chinai író a 13. századból ∞ ein bezopfter Sudermann (P. Ll. 97. ápr. 2.)

A nk. h.-ok létezésének és felszaporodásának egy másik mély és természetes oka az emberek és különösen az írók *utánzó hajlamában* és a különböző új irányok és iskolák keletkezésében rejlik. Azzal, hogy egy író egyik magasabb minőségű elődjét tanulmányozza és mintaképűl választja, az illetővel szellemi rokonságba jut, a mi műveinek alakjaiban is érvényesül. Ezzel tisztában van a mai irodalmi kritika is, mely mindenekelőtt a szellemi genealógiát igyekszik megállapítani. Így pl. Lázár Béla (Nemz. 96. márcz. 28. t.) «Az utánzásról» írt tárczájában Pekár Gyulát Bourget, Flaubert és Dumas, Ritoók Emmát Ohnet tanítványának mondja. «A Lavina (P.) hősnője ∞ Bovary Emma. Markovszky Melanie ∞ Pekárnak magyar nyelven írt francziás regényhősnője. Dodo főhadnagy Bourget és Dumas egyveleg.» s. í. t.

Egy másik szellemi erő, mely mintegy lélektanilag működik közre a nk. h.-ok keletkezésénél az *emlékezés* (visszaeszmélés), mely egyúttal szellemi alapja és forrása az *analogikus törekvéseknek*.

Pierre Loti (Julien Viaud) említ, gondolom a «*Roman d'un enfant*» cz. regényében, egy napsugarat, a mely gyermekkorában ferdén szelte át az utat. Évek multán az író Stambulban töltötte a telet, a midőn *ugyanazon napsugarat* vélte felismerni.* — E silánynak látszó példa annál méltóbb a felemlítésre, mert jellemző adatul szolgálhat arra, hogy gondolkozó működésünknek összehasonlító, rokonsági hajlama még a legelrejtettebb zugot is felkeresi. Hogy tehát az analógiák és találkozások még az eszmék és gondolatok világában is előfordulnak, nagyon is érthető. S tényleg analógiákkal mindenkor nagyon szívesen foglalkoztak az emberek s azokat a szellemi élet minden tájékára kiterjesztették. (l. már Leibniz p. 266, 439, 440 f.)

Pd. A. L. I. D.***: Analogies principales de la nature Paris 1822, chez Robert et Roussel (Br. de la Madeleine). — Analogies des mœurs russes et des mœurs tartares (*Rev. Brit.* 1828. janv. p. 33.) —

*) Egy másik, ehhez hasonló visszaemlékezést l. P. Loti: Madame Chrysanthème, p. 151.

The fairy-land of science by Miss A. B. Buckley, London 1879. (I. Magazin 84, 57; fizikai, chemiai és botanikai regéket tartalmaz). «Es giebt ein Wiedersehen», Dichter- u. Denker-Stimmen aus alter u. neuer Zeit über die Unsterblichkeit, von Ferd. Schmidt (Jena 85, Costenoble).

Valamint nem tagadhatni — mondja Andrée¹⁾ — hogy az embereknek testi tulajdonságaik és működéseik mindenütt ugyanazok: hogy egy azon módon látnak, hallanak, alszanak, esznek, azonképen azt találjuk, hogy szellemi működéseik lényeges vonásaikban mindenütt ugyanazok s ugyanazon alapalakokat mutatják, bár változóan a faj s természeti környezet szerint, de ezen alárendelt eltérések daczára, eredeti értékük és tartalmuk mégis ugyanaz. Az emberi szellem fejlődésében mutatkozó haladás is a különböző korszakokban ugyanazon alapelveknek látszik alávetve. Az emberi természet mindenfelé azonosnak tűnik fel, s egyének és népek, ha egyenértékű fejlődési fokozatokra értek, egymástól függetlenül ugyanazon eszmékkel és műszaki ügyességekkel rendelkeznek.

Ezen mélyreható fejtegetések igazságában látom én az előforduló számtalan hasonlatok és megogyezések belső (physiologiai és psychologiai) magyarázatát.

A ki látni akar s alkalmilag bepillant más szakok történelmébe (pd. a görög bölcsészetébe), az bizonyára mindenütt fel fog fedezni ú. n. transversális vonatkozásokat. Más szóval a «történelmi egymás után»-on kívül létezik még az «egymás-mellettiség folytonossága» is és az idő voltaképen a világtörténet rhythmusa. (V. ö. Die Gestirne und die Weltgeschichte. Gedanken über Raum, Zeit und Ewigkeit, von Dr. F. Eberty. 3. Aufl. Breslan 1874, 48. l.).

Ki ne gondolna itt a p l a g i u m eseteinek és vádjainak napjainkban fokozott elterjedésére! A plagium vádjával kritikusaink,²⁾ kik nem a világban, hanem könyveikben élnek, hamar előhozakodnak, a nélkül, hogy meggondolnák, hogy vannak dolgok, melyek tényleg ismétlődhetnek és ismétlődnek, s hogy hasonló viszonyok hasonló eszméket és elhatározásokat érlelhetnek. Papírkorszakunkban, hol annyit olvasnak és még többet írnak, valóságos csapás, hogy lépten-nyomon ismerősökre bukkanunk, hogy minden s mindenki ismerősökre emlékeztet, a melyekkel v. a kikkel már találkoztunk. Az emberek valósággal tömlik egymást ha-

¹⁾ Az Andrée Richard kezdeményezte, ú. n. összehasonlító bűvárlat (comparative Forschung) eredményeit «*Ethnographische Parallelen und Vergleiche*» cz. kétkötetes műve tartalmazza (1. köt. 1880. 2. köt. 1890, Lipese, Veit u. C.). Allgemeine Zeitung (München, 90, 30. sz. mell.).

²⁾ L. Die Plagiatenplage, Kleimpaul R.-tól (Allgemeine Zeitung 90, szept. 28. t.).

sonlatokkal, kölcsönökkel, visszaemlékezésekkel (zenei reminiscenzciák). *Tutto il mondo è paese*, mondja az olasz, jelezvén, hogy a világ lényegileg mindenütt ugyanaz s igaza van: a népek, sőt az idők is hasonlatosabbak semmint gondolnók s még a legszokatlanabb, a legmeseszerűbb események is ismétlődhetnek, valahányszor a viszonyok összességének véletlen alakulása kedvező. Mert bármily nagy és sokszerű is a világ és az élet, *mindig egészen újat* nem adhat, s az ismétlések a dolgok természeténél fogva mind számosabbak és gyakoribbak lesznek szükségképen.

Kezdem a *külső hasonlatosságokkal*. Bizonyára mindegyikünkkel megesett már, még pedig nem egyszer, hogy hasonló's egyik ismerősünkre emlékeztető arcz, alak vagy taglejtés révén csalódtunk vagy minket ismertek félre.*) Ép oly gyakran találkozunk ismétlésekkel s ha szabad mondani «feltámadásokkal» a viseletek, szokások, szertartások, stb. táj mezején. Andrée R. egyik előadásában, mely a játékok elterjedésével foglalkozik a föld különböző népeinél, kimutatja, hogy a «legnemzetibb» angol lapdajátékok a Keletről származnak. Rokon eredményekre jut Sonnenfeld Zsigm. «A gyermek a világirodalomban» cz. felolvasásában, melyet 1889. okt. 8. tartott az orsz. kisednevelési kiállítás alkalmával.

Ezen analogia kiterjed az időre, a jelen korra is. J. Schiller «Solten wir Buddhisten werden?» (Allg. Ztg. 90, 285 sz. t.) cz. cikkében foglalkozván Büchner Lajosnak «Das künftige Leben und die moderne Wissenschaft» (Deutsche Rundschau 89) cz. tanulmányával, melynek alaphangját a szavak jellemzik «Zurück zu Buddha! Bei ihm findest du allein Wahrheit und Weisheit, Heil und Frieden!», kijelenti, hogy nagy mértékben felizgatott korunk hasonlít (eine Parallele) az évezredek előttihez, s noha jogosultságát kétségbe vonja, a buddhismus feltámadását jósolja meg.

Már magának korunknak jellemzése a nk. hasonlatok nem egy példáját szolgáltatva, a melyek közül néhányat ide iktatok: «E sietős, gyorsan élő kornak alig akad egy új Apor Pétere, a ki megírná a fin

---

*) Ismeretes, hogy Conlegner Károly műegyetemi tanár († 1892 decz.) feltűnően hasonlított Deák Ferenczhez. — Rátkay László ~ a megöszült Regele ~ a Regele megöszült pendantja (Magyarország 96 nov. 26.). — számos «frappáns hasonmást» közül az uralkodók köréből a Magyar. Ujság (1869 aug. 2. Az egyformák); pl. Miklós csár és a yorki herceg; Viktoria királyné és egy koldusasszony; a walesi hercegnek két hasonmását ismerik; I. Vilmos császár és Lutteroth báró; Viktor Emanuel és egy — triesti csizmadia; Burmester Villi hegedűművész és Nansen Frithjof feltűnő hasonlatossága (Pesti Napló 97 márcz. 2.).

de siècle metamorphosisát . . ., a meg nem írt *Uj Metamorphosist.*» (Főv. Lap. 93. jan. 6.)

«Élvhajhászó korunk igazi korszaka a feltámadott Asztarotkultusznak» (P. Ll. 92. okt. 23. t. Silb.)

«A magyar társadalom beteg. A milyennek Macaulay jellemezte az angol társadalmat Byron életrajzában, szakasztott olyan a mienk is. Csak a tünet más.» (M. H. 92. máj. 26. v. cz.)

A világ folyását illetőleg, a Panama-botrányok folmerülése alkalmából a P. Ll. (93. jan. 27. v. cz.) így ír: «A világeletben időnként oly párhuzamos jelenségekre akadunk, melyeknek rendeltetése mintegy az, hogy a sors intelmeinek látszólag fölösleges ismétlésével, szándékosan megtörje a tömegek korlátoltságát és őket úgyyszólván erőszakosan a korszellemen uralkodó eszmék megértésére bírja.»

E párhuzamok s hasonlatosságok azonban még szellemi téren, a gondolatok világában is feltalálhatók, mert helyesen mondja már Leibniz (id. m. 70.): «Nous pensons à quantité de choses à la fois: nous ne prenons garde qu'aux pensées les plus distinguées. Il reste quelque chose dans l'esprit de toutes nos pensées passées.» A *Revue britannique* 1871. évfolyamának 175. lapján egy erre vonatkozó meglepő példát találók adataim között röviden följegyezve, hol egy és ugyanazon gondolatot — melyet, sajnos, nem másoltam le — egymástól függetlenül, egy francia és egy angol szerző fejeznek ki. Mert jegyezzük meg, minél nemzetközibb valamely igazság, állítás v. tapasztalat, azaz minél több nemzetnél és népnél van az meg, annál nagyobb bizalommal lehetünk belső értéke és igazsága iránt, mert egyesek futólag tévedhetnek, de több nemzet állandóan csak nagy ritkán. Érdekesen igazolják ezen állítást egyébként a k ö z m o n d á s o k is.¹⁾

Hogy az összehasonlítás vágya, szenvedélye vagy mondjuk akár mániája milyen, határt nem ismerő erővel működik, azt abból is láthatjuk, hogy az alapérzések szerint természetüknél fogva különböző disciplinákat sem kíméli, s hogy idővel meg is fogja hódítani, arról én meg vagyok győződve.²⁾ Nemrégiben olvashattuk, hogy egy francia orvos illatskála összeállításán fáradozik, a mire gúnyosan jegyezték meg, hogy a jövőben majd illatkonzertekben gyönyörködhetünk. Gf. Zichy Nándor pedig a főrendiház 1894. okt. 5. ülésén ezen kijelentést tette:

¹⁾ V. ö. Ida von Düringsfeld: *Das Sprichwort als Kosmopolit* (3 köt. Das Sprichwort als Philosoph, als Praktikus, als Humorist; Lipcse, H. Fries). — Baron v. Reinsberg-Düringsfeld: *Die Frau im Sprichwort* (u. o.).

²⁾ P. Thewrewk Emil: *A nyelv optikája.* (Term. Közlöny 1870., 97—99. l.).

«Van a fülnek és van az értelemnek is akusztikája.» A színes hallás (*audition colorée*) orvosok tanúsága szerint tényleg előfordul. Bizonyos emberek ugyanis minden hang hallatára valamely színt is látnak. Egy német író meg így kiált fel: Wenn Worte Farben hätten, wie wären Braut, Geliebte gefärbt? A *M. H.* 96. nov. 22. sz.-ban végül e szót találom: *szóvaktság*. A *Bp. N.* 98. jan. 15. száma az angol *Lancet* nyomán a *színhallás* legújabb eredményeiről számol be. Hogy ez sem új dolog, azt a következő adat bizonyítja, melyet Lenau Miklós jegyzett Hil-ler Nándor Albumába 1844 júl. 20-án:

S o n n e.

Wenn seine Sonne hat das Licht,
Aus der ein Meer von Strahlen bricht,
Wo ist die Sonne für den Klang,
Ein Meer ausströmend von Gesang?

Már a fantasztikus Hoffmann T. A. így szólaltatja meg egyik hőseit: «Véletlenül olyan ruha volt rajtam, a melynek színe *c-mollba* hajlik. Hogy némi összhangot hozzak létre, *e-dur* színű gallért tétetek majd reája.» Más példa: «Chopin a szőkék zenéi, Wagner a barnáké» (*Bp. N.* 97. okt. 8. amerikai forrás után). A legújabb német irodalomban a skót származású Daunthede Miksa költeményeiben találkozunk a színes-hallással.

Valóban az ilyenek hallatára az a philologus, a ki exact tudományokkal is foglalkozott, *nyelvészeti alapon* kénytelen a természeti erőök egységében hinni.

Hamann szerint «A költészet az emberiség anyanyelve»; ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a nyelv az Universum szellemi kapcsa.

Ha ezen hasonlatok osztályozását tárgyi szempontok és belső természetük szerint tekintjük, ép oly számos mint eredeti csoportosításokkal találkozunk. Ilyenek

a) Ember-állat: Sophokles die «attische Biene» genannt. A madarak közt is vannak Rip van Winklek, s az emberek között is vannak strucczok (*P. N.* 96. jan. 9. *G. Ö.* «A struccz és a sphynx» cz. tárcza kezdete). — Egy francia író pedig így nyilatkozik: Valahányszor valakinek hízelegni akarunk, őt meg szoktuk ajándékozni egy állat nevével. A bátor katonának azt mondjuk: Ön egy orosz! a nagy szónoknak: Ön egy sas! — Mindkettőnek azt kellene válaszolnia: Ön ki engem egy állat nevével illet, válaszszza magának egy másikét! De ilyenkor, a helyett, hogy boszankodnánk, el vagyunk ragadtatva. Hiába, ez a szokásokban rejlik.»

b) Állat-állat: Der *Esel* kommt mir vor, wie ein *Pferd* ins Holländische übersetzt (Lichtenberg).

c) Állat-növény: Der *Igel* ist gewissermassen der *Cactus* unter den Säugethieren (Fl. Bl. 92, Nr. 2460).

d) Ember-tárgy: Wie der Mont-de-Pitié, das Pariser Leihamt, die Bezeichnung «Bankier der Armen» verdient, so verdiente Gustav den eines Hausarztes der Armen. (E. v. Jagow: Chauvinisten).

e) Tárgy-tárgy: A téglá és a habarcs olyan viszonyban állanak egymáshoz, mint a deszka és az enyv (Egyet. 94. nov. 7. szerk. üz.) — A lóvasut lesüllyedt a komfortáblí színvonalára; a villamos vasut az a fiakker, melyen szakaszjegyek vannak és vill. világítás (Bp. H. 94. nov. 23. t. Sipulusz).

Hogy tehát a nk. h.-ok és párhuzamok híveinek álláspontját kellőleg méltányolhasuk, magasabb szempontból kell kiindulnunk, vagyis az egyének és a nemzetek életének összes jelenségeiben nyilvánuló mozzanatokat kell szemügyre vennünk.

Az ebből folyó ezernyi bizonyítékból és adatból kitűnik, hogy az összehasonlító módszert és az analógiákat méltán nevezhetjük a jelen kor szellemi munkálkodása módszerének. Korra nézve aránylag fiatal s mégis ritka eredménydús. Jövője csakis ennek van, a mit sejtene és tudnak azok, kik szélkében alkalmazzák. A szellem ezen összehasonlító munkáján kívül a nk. h. és azok észszerű és helyes használata mellett szólnak még egyéb, paedagogiai előnyök is. Így, hogy ismertről ismeretlepre, közelebbiről távolabbira haladunk; hogy az idegennyelvű olvasmányok és a külföldi utazások tapasztalatai fejlesztik a nemzetközi érzéket, a magasabb, általánosabb szempontokat és az ismereteknek egyöntetű rendszerbe való foglalását. Az irodalmon kívül főleg a történelemben találkozunk nagyszámú nk. h.-kal. Paedagogiai jogosultságukat és előnyeiket sejtette már Kardos Albert is, midőn a Tanáregyl. Közl. 1891. évf.-ban (460—61 l. «Hogyan tanítsuk a gall háborút» cz. cikkében a gall háborúnak a tatárjárással való feltűnő hasonlatossága alapján az előbbire a «galljárás» kitélt ajánlja és Magyarország második megalapítóját, IV. Bélát, a rómaiak Camillusával azonosítja.

Amde az összehasonlító módszer értékesítése a tanítás, különösen a *nyelvtanítás* szempontjából szintén nagyfontosságú kérdés, mely nehéz volta daczára a szakembereket mindinkább foglalkoztatja. A több nyelvet egyidejűleg felölélő ú. n. párhuzamos nyelvtanokkal (Parallelgrammatiken) tudtommal először Németországban foglalkoztak; nálunk több program-értekezésben vannak szétszórva az erre vonatkozó kezdeményezések. Hogy mily elsőrendű problémával állunk itt szemben, arra nézve elegendő emlékeztetni arra, hogy pl. a középiskolák reformjának kérdése a nyelvtanításon fordul meg.

Az összehasonlító irodalomtörténet még avatott feldolgozóra vár; szorgos kutatások e téren bizonyára meglepő eredményekre vezetnének

s számos érdekesebbnél érdekesebb vonatkozást és összefüggést derítene ki a legtávolabb és különböző korban élő népek szellemi és lelki életében. Máris nem egy mese, rege, adoma, sőt egy-egy ötlet v. röpke gondolat vándorútja van kiböngészve a nemzetközi irodalomban s idővel bizonyára elérünk oda, hogy az irodalmi tárgyak és személyek tanulságos összehasonlító táblázatát állíthatjuk majd egybe.

Itt említem Beöthy Zsolt «Az irodalmi hagyományok» cz. értekezését (Kisfal.-Társ. 1895 okt. 31.), mely egy nagyobb mű részleteként azt fejtegette, hogy a nagy írók által feldolgozott tárgyakat a későbbi írók új meg új formában írják meg. Gyakran a formák is ilyen hagyományok, melyekből az író táplálkozik, sőt a felfogás is köztulajdonná válik. Ott van a Toldy-monda, melyet Ilosvai, majd Dugonics, aztán Arany választott egy-egy műve tárgyául, de Kisfaludy és Vörösmarty is foglalkoztak vele. Nem egészen új az, mi újnak látszik, s nem mind eredeti, a mit eredetinek hirdetnek. Az egyéniséggel bíró költő azonban azt, a mit kölesönöz, átido-mítja. Érdekes példákkal illusztrálta ezt a fölolvásó Spencer és Shakespeare működéséből. Shakespeare-t az egész modern irodalom őseredetinek hirdeti, de voltaképp ő is csak az előtte virágzott angol népdramát fejlesztette tovább és juttatta a legmagasabb színvonalra. Szintoly meggyőző példa Petőfi egész föllépése. A szobai költészet, az almanach-lira elbetege-sedett irányával szemközt a friss és a merész Petőfi poezise milyen eredeti. Pedig ő is a népköltészet hagyományaiból merített, sőt Béranger is hatással volt rá. A hagyományok háromfélék: irodalmiak, néphagyományok és a vallásos tradíciók. Ezeket részletesen bemutatta a felolvasó.

A Tisza vizéről szóló népdal s a római kútról ismeretes hagyomány ép úgy megvan a Balatonról is: vágyik oda a ki egyszer ott volt.

Repertorium. Müller Miksa: Essai sur la mythologie comparée (Paris 1874). — Egy adoma vándorútja: Pár szó Arany «Fülemiléről» Hegedűs Istvántól (Bp. Szemle 1891 decz.). — Ed. Grisebach: Die Wanderung der (chinesischen) Novelle von der treulosen Wittve durch die Welt-literatur (Berlin, Lehmann 1890, 2. verm. Ausg.). — A perzsa Tell-monda (Egyet. Phil. Közl. 1884, 982. l.). — A magyar Simplicissimus (Egyet. Phil. Közl. 1880, 377. l.). stb.

Külön és beható tárgyalást érdemel egy másik fontos kérdés is: *Mennyiben igazak a nk. h. belső tartalomra nézve?* Ez az összehasonlító irodalomtörténet egyik alapvető kérdése, melyre, hogy megfelelhesünk, minden egyes esetet, az illető írók és műveik alapos ismeretével, lehet és szabad csak megítélni és elbírálni. Nur Übung im Vergleichen lehrt, wem der Kranz zu reichen! mondja találóan Scheffel (Avent.) Kijelentem, hogy az ebbeli feladat megoldását egyelőre s a jelen közleményben még meg sem kísérltem, mert főczélom az, hogy magára az *alakzatra* figyelmeztessenek és arra nézve elegendő anyagot szolgáltatassak. Az elbírálás megint más, nem könnyű és körülményes feladat. Ennek

komolysága természetesen eleve kizárja azon nem ritka eseteket, midőn a nk. h.-at tréfásan vagy gúnyosan alkalmazzák. Pd. A magyar Hans Sachs ~ Kovács Géza szocialista suszter (Bp. H. 96. nov. 27.). — Bagó Márton és fia nyomdájából láttak napvilágot Tatár Péter magyar Homirosz halhatatlan époszai (P. N. 96 nov. 27.) Vagy a midőn egyik lap a «szatmári Schiller» névvel illet egy odaváló 6. oszt. gymnazistát, a ki 16 éves korában követett el egy «Hedwig» cz. színművet, míg Schiller 18 éves korában írta meg a Haramiákat.

Tekintettel a természet jelenségeinek sokféleségére és az egyéniségek szinte kimeríthetetlen változataira, általánosságban azonban megjegyezhetem azt, hogy a nk. h.-nál matematikai pontosságú azonosság (egybevágási eset) a legritkább, s hogy mindig csak többé-kevésbé erős hasonlóságról lehet szó az eredeti (nagy) minta rovására és az összehasonlított egyén vagy tárgy előnyére.

Részünkről elfogulatlanul s szívesen elismerjük, hogy a nk. h. dolgában ezidőszerint általánosan s némely írónál különösen *túlzás* észlelhető. A nk. h.-nak szinte végtelen számáról fogalmat nyerünk, ha elképzeljük, hogy a mi gyűjteményünk bizonyára csak legkisebb része annak, a mi van, s hogy számos nk. h. még nincs feltalálva, felfedezve! Lélektani magyarázata ennek az emberi természetben rejlő nagyzási, hajlam, mely kinövéseket okoz s azután a megszokás révén önmagát járja le, mert a *toujours perdrix* itt is érvényesül. Tehát sok a nk. h., sok a selejtes, a talmi, sok a túlhajtott, értelmetlen s jogtalan. Ajánlatos azért a józan kiválasztás s a mértékletes élvezet és alkalmazás, mert kellő előismeretek nélkül a kevés valódi gyöngy közé aránylag sok hamis különczködés (bizarrerie) vegyül. Ilyenkor azután ép oly jogosan mint találóan keresztelhetnők el e kifejezéseket a következő elnevezésekkel: stílusbeli *dandyk*, nyelvbeli *gigerlik*.*) A képes beszéd túltengését és hátrányait már *Leibniz* is felpanaszolja (De l'abus des mots: Figures de rhétorique embrouillent le sens des mots etc. Chap. XXIX. p. 217—18.) E tekintetben tehát nemcsak igazságtalan, de veszedelmes jelzőkről is szólhatunk. A modern hirlapírók által «megjelzetek» bő anyagot szolgáltatnak erre. Noha e megrovást nem akarjuk általánosítani, mégis igaz a következő epigramm:

Autrefois, le bon style, c'était le *rare emploi de l'adjectif*;
Pour la mode d' à présent c' est l'abus de «l'épithète rare»

L. Dépret.

Hogy az eredetiségnek féktelen hajhászása minő álszellemeskedéssel csillogó röppentyűket és izléstelen stílpróbákat (geistreich schillernde

*) V. ö. Les dandysmes littéraires (Fig. 90 máj. 30.). A «snob»-ok az irodalom gigerli-jei (Jules Lemaitre akad. felolvasása. P. N. 96 nov. 4.).

Flunkereien und abgeschmackte Stilblüthen) érlel, arra nézve álljon itt néhány idézet Max Bower «Rembrandt als Erzieher» cz. könyvéből:

«Wenn man Jean Paul durch Moltke dividirt, so erhält man Bismarck». — «Wenn das Leben sich in der Kunst widerspiegelt, dann ist von den deutschen Politikern der schlapphutige seelenstarke Bismarck ein Rembrandt, Bennigsen ein van Dyck, der froschfuchsig Windthorst ein köstlicher Einfall aus einem Oberländeralbum, der spitzige Munkel eine kalte Federzeichnung von Adolf Menzel, Bamberger ein bizarrer Böcklin.»

Hogy a túlzás, vagyis a nk. h.-nak szertelen és helytelen alkalmazása az irodalmi kritikában hová vezet, azt elmésen írja le Pierre Véber párisi író egyik croquisjában, melyet a P. N. 97. márczius 14. sz. után kivonatban közölök.

Sam kétségbe van esve — — — Még sohasem olvasott semmit. Nem az ő hibája: Nem volt hozzá ideje. Egyszerre meghívja egy barátja ebédre, a hol Paul Hervieuvel, a híres regényíróval is fog találkozni. Sam tudja, mi illik. Nagyon jól tudja, hogy jól nevelt embernek, ha íróval találkozik, ezt kell mondania:

— Oh, bizonyára . . . nagyon jól ismerem . . . már tudniillik a munkáiból. Régóta csodálom nagy tehetségét . . .

És hogy bizonyítást is tegyen, hát azonnal idéznie kell a nevezett jeles író valamelyik munkájából.

Samnak nincsen annyi ideje, hogy még az ebéd előtt elolvassa Hervieut. De minek is olvasná el. Hiszen vannak hallandók, a kiknek «kritikus» a nevük s a kik Hervieut mindenesetre alaposan ismerik. Sam tehát megkeríti Nadar «Modern arczképek» című esztétikai munkáját, amelyben ezt olvassa: «Paul Hervieu élesebb, de kevésbé közvetlen Daudet». Ez mindenesetre nagyon világos, föltéve, hogy Daudet-t már olvasta az ember. De hát Daudet-t már el nem olvashatja, mert nincs ideje hozzá. Kikeresi tehát a hírneves H . . . . Daudet-ről szóló tanulmányát. Ebben megtalálja, hogy Daudet egy naiv Zola, Zola nagysága nélkül. Jó. Tehát megnézzük, mit írnak Zoláról. «Zola szélesebb de kevésbé lelkiismeretes Flaubert.» Flaubert? Ki ő? A korabeli kritikusok azt mondják, hogy «szorgalmas melegebb szívű Balzac». Sam azonban még mindig nem ijed meg a kritikusoktól s kikutatja, hogy ki volt Balzac? Hát egész egyszerűen «A polgári középosztály Chateaubriandja».

De most már nagyon melege van a szegény Samnak. Tudakolja, ki volt Chateaubriand. Igen tudós emberek fölvilágosítják, hogy «Chateaubriand az első császárság Bossuet»-je. Igen ám, de Bossuet nem más, mint «a tizenhetedik század Aranyszájú Szent Jánosa».

Sam tehát rövid úton eljutott Aranyszájú Szent Jánoshoz. A szegény fiú egészen levert. Ajánlottam neki, hogy olvassa el Hervieut.

— Nem én — felelte — végére akarok járni a titoknak.

Nézzük már most közelebből, minő helyet foglalnak el a nk. h. a *stilisztikában*, illetőleg az alakzatok melyik neméhez állanak legközelebb?

A képes beszéd a nyelv természetében gyökerezik. A képeknek tehát nagyon fontos szerepök van a nyelvben s nélkülök értelmesen és hatásosan nem is tudnánk beszélni vagy írni. Ugyanazon gondolatot többféleképen fejezhetjük ki; de a többféle kifejezés között van egy, a mely a legtalálóbbs s úgyszólván együtt született az érzéssel és gondolat-tal, azért az író lelkében benn van a törekvés, hogy ezt a valódi kifejezést eltalálja, hogy a gondolatot világosan, nyomatékosan, elevenen és erősen fejezze ki s hogy abból semmi el ne vesszen. (Góbi I.: *Stilisztika* 4. l.) A nk. h.-kat illetőleg szintén azt mondhatnók, hogy ezeknél a kifejezés a gondolatot még kibővíti, pótolja, szóval gyakran a szükségesnél és helyesnél többet tesz hozzá.

A csillogó jelző (schillerndes Beiwort) használatát megtaláljuk minden idők és népek költészetében, olyannyira, hogy ez a tulajdonság egyes költőkre és költészeti nemekre valósággal jellemzővé lesz. A németeknél főleg Schiller és Goethe tűntek ki abban, hogy egyszerű jelzők segélyével érzelmek jellemzésében nagy hatást tudtak elérni.

Az alakzat (Figur) lényegét a kifejezés megváltoztatott alakja teszi, mely a rendestől, a megszokottól elüt s a stilusnak nagyobb élénkséget ad. Erre gyakran egyetlen egy kifejezés is elegendő, mely ha jól van megválasztva és sikerült, a fogalmat és a gondolatot mintegy varázsu-
tásra kidomborítja.

A nk. h. alkalmazása nagyban fokozza az irány *festői* voltát. Ekkor ugyanis a nyelv mintegy az érzékekhez, a szemhez, fülhöz beszél, a képzeletet mozgásba hozza, s a mozgásba hozott képzeteknek anyagot szolgáltat az új kép megalkotására még pedig minél könnyűbb szerrel, mert e képnek annyi elemét s oly rendben nyújtja, hogy az egész új kép nyom-ban képzeletünk előtt áll. A nk. h. tehát a fogalmat nem csak kifejezi, reprodukálja, de rajzolja sőt festi. (Pl. a politikának és a sociológiának Jules Verne-je). — Ha a kép egysége megromlik, *katachresis* (visszaélés) támad.

A nemzetközi hasonlatok a tropusokhoz tartoznak, pontosabban a *metaphorához* számítandó »hasonlat«-hoz. Hisz voltaképen minden »szó« metaphorája az illető fogalomnak. Ennek tudvalevőleg három része van: a hasonló dolog v. személy (simile), a hasonlított dolog v. személy és az egyező tulajdonság (tertium comparationis). A hasonlatra már grammatikai alakjáról is ráismerhetni: olyan-mint, valamint-úgy, stb.

A hasonlat hatását fokozza az, ha új, eredeti, találó; a hasonlónak mindig világosabbnak kell lennie a hasonlítottnál.

A nk. h.-ok legközelebb állanak az *allusio* (czélzás) és az *autonomia* (elnevezés, Umnennung) alakzataihoz. Ez utóbbi abból áll, hogy egy adott nevet oly új szóval fejezünk ki, a mely egy történelmi eseményre czéloz, avagy az illető tárgy vagy személy egyik lényeges tulajdonságára vonatkozik. Így nevezték el Heinét a gráciák neveletlen kedveltjének (ungezogener Liebling), Menelaost és Agamemnont atridáknak, Drezdát Elb-Florenznek, Lipcsét a hársak városának (die Lindenstadt) s í. t. Ellenben az ilyen kitételek Miltiades ∞ a marathoni hős a metonymiához tartoznak (ok helyett okozat).

Megjegyezzük, hogy noha a tropusok és az alakzatok főleg a költészetben, tehát a kötött beszédben szerepelnek, a nk. h. úgyszólván kizárólag a prózában, sőt mondhatnók a tudományos prózában fordulnak elő. Helyes alkalmazásuk nem csekély szakismeretet és az illető disciplinában való tájékozottságot és áttekintést tételez fel.

Ezért én a nk. h.-okat, noha a költészetben is elvétve előfordulnak, a szó jobb és nemesebb értelmében vett *próza*i alakzatokhoz sorolom, a minek okát nyomban megadom. Tudjuk ugyanis, hogy a költészetben, a tropusoknak és figuráknak tulajdonképeni czélja az, hogy a gondolatokat elburkolják, elsötétítsék; gyakran oly érthetlenségekkel állunk szemben, hogy az anyanyelvűek sem értik meg a szöveget s a magyarázók, kommentátorok legiójához kell folyamodnunk. (Leibniz: les figures de rhétorique embrouillent le sens des mots. Du sens figuré des mots. De la manière d'écrire exotérique et acroamatique).

Jegyezzük meg, hogy a nk. h.-nál nem matematikai pontosságu egyenlősítésről van szó, avagy mint a geometriában mondani szokás, nem egybevágási, hanem hasonlósági esetekről, s mi legalább, még gyakorlati szempontból is azt tartjuk, hogy ilyennemű összehasonlításoknak megkísérlése, még esetleges túlzással is, sokkal tanulságosabb és érdemesebb, mint teljes mellőzésük. Igaz ugyan, hogy a túlzott igazság — már közmondásszerűleg is — határos a hazugsággal (Zu viel Wahrheit grenzt schon an Lüge), de annak redukálása saját hatalmunkban áll. Szolgáljon ez átmenetül a nk. h.-ok matematikai elméletéhez, mely merész és szokatlan vállalkozásért előre is türelmet és elnézést kérek.

A minden irányban előforduló azaz egyetemes nk. h. elméletének matematikai magyarázatát ilyenformán képzelhetjük. Ha a természet kimeríthetetlen sokféleségében, nevezzük *pluralismus*-nak, minden egymástól többé-kevésbbé elütő jelenséget egy (görbe) vonalnak v. felületnek képzeljük, bármennyire különbözzenek is irány, nagyság, görbület stb. tekintetében, fognak oly apró eltérések (differentiálok) találkozni, melyek révén 2 v. több vonal v. felület egymást metszi v. egymással érintkezik m. p. 1, 2, 3 . . . n . . . ∞ pontban. Ezen metszési és érintési pontok ábrázolják az analogiákat, a találkozásokat s így a nk.

h.-at is. Világos, hogy az idő elemét belevonva, újabb meg újabb vonalak s felületek keletkezésével a találkozások valószínűsége is növekedik, más szóval: minél tovább él az emberiség, annál több nk. h. lehetséges s annál igazabb, találóbb lehet minden egyes. Elméletileg tehát a végtelen (∞) számú jelenségnek ∞ tulajdonsága mellett sincsen kizárva az, hogy egy bizonyos s ugyanazon tulajdonságokkal felruházott jelenség (egyed) ne találkozzék az örökkévaló időben annak egy v. több azonos párjával. Érthetőbben: Petőfinkkel pl. rokon a néhány századdal korábbi Tyrtäus, az angol Burns, a francia Béranger, a svájci Belman, az orosz Szewczenko; ki merné állítani, hogy x idő múlva y nemzetnek nem lesz-e egy újabb s az eredetihez sokkal hasonlóbb Petőfije?

A túlzástól sem tartva még tovább megyek a matematikának alkalmazásában a philológiára, a midőn a személyi nk. h.-nak legegyszerűbb elméleti schémáját a következő függvényben fejezem ki: $x = \alpha f(y)$, a hol α az összehasonlított (minta) személynek jelzőit, módosításait stb. ábrázolja. A nk. ítéleteknek illetően ábrázolása természetesen komplikáltabb, mert ezeknél több személy, mű s egyéb körülmény szerepelhet. Az is világos, hogy itt szigorúan véve sem az egyenlőség ($=$), sem a congruentia ($\cong$) jele nem alkalmazható, hanem csakis a hasonlóságé: ∞ . A gyakorlatban pl. az irodalmi előkelőségek, egy Goethe, Shakespeare, Arany bizonyára egymagukra maradnának, holott a kisebbek, az epigonok amazok függvényei (f) gyanánt volnának megszerkeszthetők.

A nk. h. pszichologiai illetőleg mechanikai alapja abban keresendő, vajjon hasonló okok hasonló hatásokat eredményeznek-e? E fajta kutatások igen fontosak lehetnének a népeszmék (Völkergedanken) fejlődésére és terjedésére.

Hogy legalább némi fogalmat nyújtsak a gyűjtött anyag gazdagságáról és változatosságáról, az alábbiakban rövid áttekintését adom a nk. hasonlatoknak, a fő- és alcsoportoknak 1—2 magyarázó példával azon rendszerben, melyet elég fáradsággal sikerült összeállítanom.

Az olvasó elképzelheti, hogy ezen változatos és gazdag anyagnak a feldolgozás szempontjából olyanmennyire szükséges és fontos osztályozása és csoportosítása nem volt könnyű feladat. Kifogástalan rendszert már csak azért sem találhattam, mert tárgyunkban az alaki és a tartalmi sokféleségek egyesülnek, halmozódnak, sőt hatványozódnak. Ennek a gyakorlatban úgy igyekeztem eleget tenni, hogy a *tárgyi* főcsoportokon belül alaki alcsoportokat állítottam össze. Ahol lehetséges volt, követtem az alfabetikus sorrendet s a személyi vezérszavaknál az ismertebb nevet tettem előre s ismétléseket esetleg utalásokkal kerültem ki. A magyar vonatkozású példákat, könnyebb felismerhetés végett, * -gal jelöltem a sor és a szó élén. Azon, hogy vegyest magyar, német és francia szöveget

adok, reméllem senki sem fog megütközni, mert ezzel csakis az idézet eredetiségét akartam megőrizni, becsét fokozni. A fő- és alcsoportok, úgyszintén az egyes példák számozásával pedig a későbbi összehasonlításokat és az utólagos vonatkoztatásokat akartam megkönnyíteni.*)

(Folytatása köv.)

KEMÉNY FERENCZ.

DUBOS HATÁSA LESSINGRE.

Dubos francia kritikus és æsthetikus hatását Lessing Laokoon-jára, melylyel a mult századi æsthetika történetében új korszak nyílik meg, sokfelé említik; de e hatás mértékét, irányát nyomozva, kimutatva német irónál sehol sem találtam. Zimmermann (*Geschichte der Aesthetik*, 1858.) nem emlékezik meg e hatásról. Schasler (*Kritische Geschichte der Aesthetik*, 1872.) már azt állítja, de nem bizonyítja, hogy Dubos Lessing æsthetikai fejtegetéseinek irányt adott. Lotze (*Geschichte der Aesthetik in Deutschland*, 1868.), Fischer (*Lessings Laokoon und die Gesetze der bildenden Kunst*, 1887.), Sommer (*Grundzüge einer Geschichte der deutschen Psychologie und Aesthetik von Wolff-Baumgarten bis Kant-Schiller*, 1892.), Dessoir (*Geschichte der neueren deutschen Psychologie*. I. Von Leibnitz bis Kant, 1894.), ki a lélektan viszonyát az æsthetikához tárgyalja s kutatja, mennyiben igyekeztek a psychologia eredményeit az æsthetikában értékesíteni, Bosanquet (*A history of Aesthetic*, 1892.) e hatást egyáltalában nem tárgyalják, sőt utóbbi említésre méltónak sem tartja Dubos-t.

Szabó Nándor, Lessing és Laokoonja cz. értekezésében (székelyudvarhelyi főgymn. Értesítője, 1882, 17. l.) elárulja, hogy Dubos «Réflexions»-ját sohasem olvasta. Különben nem irhatta volna le e lakonikus

---

*) A szélleben alkalmazott rövidítések, reméllem, célszerűek és általánosan érthetők. A különböző napilapok és folyóiratokat a kezdőbetűvel vagy szótaggal jelöltem, pl. *Bp. H.* = Budapesti Hírlap, *Fig.* = Le Figaro. — *A* = Acta comparationis litterarum universarum (Meltzl-Brassai). Továbbá: *Bp.* = Budapest, *P.* = Páris, *Br.* = Brandes. Die Hauptströmungen der Litt. des 19. Jahrhunderts (Berlin 1872—76), *nk.* *h.* = nemzetközi hasonlat, *n.* = német forrás, *fr.* = francia forrás, *t.* = tárca, *v. cz.* = vezércikk, *m.* = melléklet.

Az évszámoknál csak a két utolsó számjegyet adom, pl. 87 a. m. 1887. A ~ hasonlósági jel a felsorolt példák viszonyítására szolgál. A csillag * arra figyelmeztet, hogy az illető adat magyar vonatkozású.

ítéletét: «Művének jeligéje — Ut pictura poësis — eléggé megmutatja annak irányát.» Danzel (Gottsched und seine Zeit, 1855. 212. l.) Dubos könyvéről így nyilatkozik: «Egy rendkívüli fontosságú mű, melyről — a mi itt részletesen nem tárgyalható — igen könnyen kimutatható, hogy Diderotra, Lessingre és Winckelmannra, tehát a szép és a művészet tanának legjelesebb képviselőire, kiket az évszázad Goetheig számlált, egyenes hatással volt». Hettner (Litteraturgeschichte des 18. Jahrhunderts, II, 269. l.) egészen Danzel nyomdokain halad: «Dubos felismerte, hogy a művészet felemelkedés a szegényes és mindennapi emberi viszonyok közül, s ez az állandó feltekintés a művészet tiszta szellemiségére néha oly meglepő mélységet és finomságot ad neki, mely a legfontosabb hatást gyakorolta különösen Bodmerra, Breitingerre, Sulzerre, Lessingre és Winckelmannra.» Danzel a svájczakra gyakorolt hatását Dubosnak kimutatja, Lessingre vonatkozólag adós marad a bizonyítékokkal; Hettner hasonlóképen. De fel kell említenem Hettnernek egy feltűnő tévedését. Azt mondja ugyanis, hogy Dubos szerint a szenvedélyeknek felkeltése csak felületes kell hogy legyen s ezért a költőknek és festőknek nem szabad «trop intéressants par eux-mêmes» tárgyakat választaniok. Én Dubosnál ennek éppen az ellenkezőjét olvasom. Halljuk őt magát: «Ha az, a mi a költészetben és festészetben legvonzóbb, ha az az erő, melylyel e két művészet megindít és tetszik, oly tárgyak utánzásából származik, melyek érdekelni képesek: akkor a legnagyobb hiba az okosság ellen, mit költők és festők elkövethetnek, ha utánzásuk tárgyául oly dolgokat választanak, melyeket a természetben közönynyel szemlélnénk, ha művészetüket arra használnák, hogy oly cselekvényeket adjanak elő, melyek a figyelmet csak csekély mértékben vonnák magukra, ha azokat valóban látnók. Hogy hasson meg egy eredeti képmása, ha maga is képtelen bennünk szenvedélyeket kelteni. (VI. fej.)? Vagy a XI. fej. végén: «A mennyiben hát a költemények és festmények legnagyobb érdeme abban áll, hogy oly tárgyakat ábrázolnak, melyek képesek lennének magukhoz bilincselni és meghatni, ha azokat valóban látnók, könnyen felfogható, hogy mily fontosságú a festőknek és költőknek a tárgyválasztás. Sohasem választhatják azokat eléggé érdekesen». Különben Hettner műve bővülködik felületes megjegyzésekben. Schmidt E. (Lessing, 1892.) több szellemmel, mint alapossággal írt monographiájában (II. 7. l.) tárgyunkról a következőket olvassuk: «Egy oly finom elme is, mint Dubos apát az ő még ma is tanulságos és vonzó *Réflexions critiques* sur la poësie et la peinture cz. művével a kritika helyes ösvényéről mindig visszatapog a zavar ködébe. Er erscheint bald als trefflicher Vorgänger Lessings, bald als schädlicher Irrlehrer.» De a hatást kimutatni ő sem kísérli meg.

Legrészletesebben nyilatkozik e hatásról Danzel-Guhrauer (Lessing,

2. kiad. 1881. II. 15. l.) kitünő munkája: «Ez a Voltairétől joggal dicsért munka valóban legközelebb áll a német kritikus szelleméhez Lessing minden elődje között. Számos fényes megjegyzésen kívül a festészet és költészet különbségeit már élesebben veszi szemügyre. A festészetben int tisztán allegorikus compositióktól, milyenek pl. Rubensnél oly gyakran fordulnak elő: a festmények ne legyenek talányok. Szép és illő tárgyak választását sürgeti, de kiemeli a költészet előnyeit is a festészet felett a fenséges ábrázolásánál, mert a festmény a tartós cselekménynek csak egy pillanatát adja elő. Lessing Dubost nagyon jól ismerte s több mint egy alkalommal használta is. Mivel azonban a Laokoonban sehol sem idézi, ebben némelyek, mint Scheffner, a francia műbíró hallgatóságos használatát akarják felismerni.» Itt idézi Scheffnernek 1766. aug. 6-án Herderhez írt leveléből (Herders Lebensbild, I. 2. 163.): «Csak azért gáncsolom Lessinget, hogy Dubost és Webbet nem idézi, holott mindkettőt oly erősen használta s a legfinomabb megjegyzéseket vette át tőlük.» Ezután hozát teszi Danzel-Guhrauer: «De bármily sokat vagy bármily keveset tanult is Lessing Dubostól, az elvekben ép úgy eltér tőle, mint amazoktól (kiket t. i. Lessing bírálva tárgyal Laokoonjában) s ez itt a főkérdés. Mert Dubosnál is túlnyomó a költészet és festészet egymásmellé rendelése (erre mutat már a Horatius-féle *ut pictura poësis* a mű czímén). A képzelem a közös forrása úgy az egyiknek, mint a másiknak s a festészet lényegét végül ő is csak a költészetben, azaz a feltalálásban keresi. Valóban valamely elmélet nem javul az által, hogy egy finom és helyes ízlés az alkalmazásnál veszélyeire rámutat.»

Azonban bár lényegében helyes Danzelnek ez idézett helye, mégsem ment a tévedéstől. Tévedésnek kell mondanom azt az állítást, hogy Dubos is a festészet lényegét a költészetben, azaz a feltalálásban keresné. Dubos I. XXIV. fejezetében az allegorikus személyekről és cselekvényekről tárgyalván, int tisztán allegorikus tárgyak alkalmazásától, mert a festészet nem akar talány lenni s a műélvezet rovására megy, ha nem világos a kép értelme. Arra a lehető ellonvetésre, hogy a festő a történetíró színvonalára süllyed alá, ha a festészet lényegét nem a feltalálásban és a fictiókban keresi, ő maga megfelel: «Az a lelkesedés, a mely a festőt és költőt teszi, nem allegorikus titkok feltalálásában áll, hanem abban a képességben, melylyel tárgyát mindazon díszszel felruhazza, melyet a valószínűség megenged s személyeibe lelket lehel a szenvedélyek kifejezése által.» Dubos — a mint később részletesebben látni fogjuk, a festészetnél egyedül a kivitel szépségeit hangsúlyozza s újabb-nál-újabb és ismeretlen tárgyak ábrázolásától óva int, a hol pedig az elme találékonysága leginkább működtetheti erejét.

Azonban e mellékes kitérések tán el is vezetnek tárgyunktól. Hogy az irodalom- és æsthetikatörténetírás ily specialis jellegű kérdést nem

tárgyal, vagy ha igen, csak épen felületesen, nem is lehet rossz néven venni. De az már határozottan hiba, hogy a legtöbb irodalom- és æsthetika-történet Dubos æsthetikai és kritikai munkásságáról általában vagy futólag emlékezik meg, vagy csak névleg érdemesíti a megemlítésre. Zimmermann csak annyit tud róla, hogy az izlést, mint hatodik született érzéket normává emelte s hogy elszórt s olykor finom megjegyzései, megfigyelései nem képeznek rendszeres egészet. Mintha ezzel Dubos munkásságát kellően méltányolta volna! A többiek és Braitmaier (*Geschichte der poetischen Theorie und Kritik von den Diskursen der Maler bis auf Lessing*, 1888.) vagy nem is említik, vagy felületesen bának el vele. Nézeteit leg részletesebben tárgyalja K. H. v. Stein (*Die Entstehung der neueren Aesthetik*, 1886. 230—240 ll.), azonban ő sem tudja a kellő világításba helyezni szerzőjét s ennél fogva nem tud igazságos lenni iránta. Sajátságosan gondolkodó æsthetikusnak nevezi. Hatását Lessingre nem kutatja. Művészeti felfogását anyagelvűnek mondja, nem épen alap nélkül. Finom észrevétel ugyan, de nem a legfőbb érdemet emeli ki, midőn Dubos egész æsthetikai munkálkodásában legfeltűnőbb vonásnak azokat a történeti földrajzi elmélkedéseket tekinti, melyekben a művészi tehetségek feltűnését bizonyos korok és országok adott különböző viszonyaival hozza kapcsolatba. Stein tudja, hogy ezzel Voltaire-ra hatott s előfutára Montesquieu-nek, nem az æsthetikusnak, hanem az «*Esprit des loix*» szerzőjének. Vajjon Winckelmann nem kapott-e impulst ily irányú fejtegetésektől?

A dissertatiók végtelen tömegében egyetlen egy francia nyelvűt ismerek, mely kérdésünkkel foglalkozni érdemesnek tartotta. Címe ez: «*Dubos et Lessing. Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture* (1719.). *Laocoon, ou traité des limites de la peinture et de la poésie* (1766.). Par Konrad Leysaht. Greifswald, 1874». Ez a dissertatio ma már ritka és nehezen kapható meg. Kérdésünkkel legterjedelmesebben foglalkozik, de nem kimerítően. Nem hiszem, hogy e sorokat feleslegessé tenné.

E dolgozatnak az a célja, hogy a Leysaht pusztán egymás mellé állított adatait is felhasználva, kiegészítse azokat s az idevonatkozó irodalom hiányait oly helyek egybevetésével, melyek Dubos egyenes hatását Lessingre kétségtelenné teszik. Ez a kutatás Lessing halhatatlan érdemeit a költészet és festészet határvonalainak megállításában nem fogja kisebbiteni; mert habár tagadhatatlanul igaz, hogy a határkérdést nem ő vetette fel először s hogy ő munkája kezdetén számos oly kérdést talált érintve, tárgyalva s többé-kevésbbé a helyes elmélkedés útjára terelve, a melyeket aztán művébe szervesen beillesztve, egységes főelvek uralma alá hajtva értékesített, s bár igaz az is, a mit Hettner (III. 2. 569.) állít, hogy «övé az érdem elidegeníthetetlenül, hogy először s

egyedül ő tudott az élettelen közetből gyújtó szikrát ütni», mégis csak a történeti igazság eszméje vezet, midőn igazságot akarunk szolgáltatni egy ma már jobbára elfeledett, de finom és helyes ízlésű kutatónak, ki a festészet és költészet határkérdését először érintette s e körüli munkájában oly sok értékesíthető észrevételt hagyott hátra utódainak örököül. Már Dubos felismerte, hogy a festészet egymás *mellett* létező tárgyakat, a költészet egymás *után* következő cselekvényeket ábrázol, hogy a költészetnek tágabb a köre, mint a festészeté, hogy a rút itt nem alkalmazható, hogy az allegoria lehetőleg kerülendő, hogy nem minden tárgy alkalmas a költőnek és festőnek egyaránt, hogy a képzőművésznek az igazi pillanatot kell megragadnia stb. Mindezek kimutatásával nem követhetünk el sértést annak az embernek nagy kritikai lángelméjén, kinek egész élete az igazság odaadó szolgálatában telt le. Még csak azt kívánom megjegyezni, hogy Lessingből a Braun Zsigmond fordítása (Olcso Könyvtár 83—86. sz.), Dubosból a kopenhágai 1760—61. német kiadás szerint idézek.

Leysaht már külsőségekben is véli feltalálni Dubos hatását. Dubos «kritikai elmékedései» három részre oszlanak, nemcsak a költészettel és festészettel foglalkozik benne, hanem kiterjed a zenére is s a harmadik rész főleg a régiek színi előadásával foglalkozik. A Laokoon, így, a mint ma bírjuk, töredék, Lessing jegyzeteiből és vázlatából, a melyeket a Laokoonhoz készített, kiviláglik, hogy ő is három részre tervelte művét, s szándéka volt azt folytatni, be akarván vonni vizsgálódásai körébe a zenét és a régiek színi előadását is.

Egy más hatást Leysaht a két szerző tárgyalási módjának megfigyelésében lát. Lessing művéhez írt előszavában (36. l.) ezt mondja: «A véletlen hozta létre s inkább olvasmányaimnak sorrendje, mintsem alapigazságoknak rendszeres bonczolgatása által keletkezett. Inkább rendezetlen adalékok ezek egy könyvhöz, mint teljes könyv». Leysaht szerint Voltaire így bírálja Dubos művét: «ce n'est pas un livre méthodique; mais l'auteur pense et fait penser». És Godefroy, a francia irodalom történetében III. 330. azt veti szemére: «que l'auteur s'y jette dans beaucoup de détails étrangers à son objet et qu'il n'observe pas assez de simplicité et de méthode dans ses développements»; mert, mondja Godefroy, törvény és rendszer nélkül van, hogy Dubos először vizsgálja, hogy miben áll egy festmény és költemény szépsége, mi hasznot nyújt a szabályok ismerete és szemmeltartása, és azután, hogy micsoda tulajdonságok teszik a nagy festőt és költőt és azon okokat, a melyek megmagyarázzák egyes korok nagy művészeinek vagy költőinek feltűnését.

Valóban, a külsőségek találkozása a két szerzőnél pusztá véletlen-nél többnek látszik. Lehet, hogy Lessing előtt Dubos példája lebegett;

de az ellenkezője is lehetséges. Én ez egyezésekből a hatás megítélésére érvet nem kívácsolnék. A tény megjegyzésre méltó s kellő adatok hiányában az ítélet meghozásában módosítólag tán fel is használható, de itt feleslegesnek látszik.

A következő sorok sem Dubosnak, sem Lessingnek aesthetikai munkásságát a maga egészében és érdeme szerint tárgyalni és méltatni nem fogják. E soroknak egyedüli célja csak az, hogy kiemeljék azon gondolatokat, melyekben Dubos Lessing elődjének, vagy egyenes forrásának látszik. Ennélfogva oly dolgok, a melyek a két férfiú aesthetikai munkálkodásának általános ismertetésében nem tarthatnának oly részletes tárgyalásra igényt, itt a hatás mértékének feltüntetésére részletesebben lesznek tárgyalva. Az egyes mozzanatok fontosságának kiemelését a kitűzött speczialis cél indokolja és parancsolja.

Kezdjük meg tehát vizsgálódásunkat és összehasonlításunkat annál a pontnál, melynek kimutatása a Laokoon kifejezett célja. Ez a pont a költészet és festészet közötti határvillongás, melynek Lessing a Laokoon XVI. fejezetével örökre véget vetett. Itt emelkedett Lessing arra a magaslatra, hová egész kritikai tevékenysége irányult. Az élesen elemző értelem ritkán aratta szebb diadalát, mint ebben a fejezetben. Minthogy a festő utánpótlásában más jegyekkel él, mint a költő, amaz alakokkal, színekkel a térben, ez hangokkal az időben, s minthogy a jegynek a jelzettel kényelmes viszonyban kell lenni: azért a térbeli jegyek csak oly tárgyakat képesek kifejezni, melyek vagy melyeknek részei *egymás mellett* vannak, míg az időbeli jegyek viszont csak olyanokat, a melyek vagy melyeknek részei *egymás után* következnek. Az egymás melletti tárgyak testek, az egymás utániak cselekmények. E szerint a testek tulajdonságaikkal voltaképi tárgya a festészetnek; a költészetnek tulajdonképeni tárgya pedig a cselekmények.

Lessing Laokoonjának ezt a sarkitételét, melynek bizonyítására ő egész philologiai ismeretét sorompóba állítja, Dubosnál, mint természetes és magától érthető igazságot találjuk meg; ennélfogva Dubos nem formulazza a tételeket oly szabatosan, mint a hogyan a Lessing által kiemelt fontosságuknál fogva elvárnók. Az I. r. 32. fejezetében így szól: «Mivel a festmény részei mindig egymás mellett állanak, úgy, hogy az egész egy pillantással áttekinthetni, ezért az elrendezésbeli hibák sokat árthatnak szépségei hatásának. Könnyen észrevesszük a hibákat az arányokban, ha oly tárgyakat látunk szemünk előtt egyszerre, melyek nem a kellő vonatkozásban állanak egymással... Másképp áll a dolog egy nagyobb terjedelmű költeménynél. Mivel egy drámai vagy elbeszélő költeményt nem tekinthetünk át egyszerre egészen, hanem több napi idő szükséges, hogy az utolsó részt elolvassuk, ezért az elrendezés- és beosztásbeli hibák nem oly szembeesőek, mint ugyane hibák egy festményen.

Ha egy költemény arányaiban észre akarjuk venni a hibákat, vissza kell emlékeznünk arra, a mit már láttunk vagy hallottunk és útunkon — úgy szólva — visszatérnünk, hogy összehasonlítsuk egymással azon tárgyakat, melyekből hiányzik a helyes arány, vagy a kellő vonatkozás. Vissza kell pl. emlékeznünk, hogy az az eset, a mely az ötödik felvonásban a kifejlést előidézi, az előbbi felvonásokban nem volt eléggé megokolva, vagy hogy valami, a mit valaki a negyedik felvonásban mond, ellenkezik jellemével, a melyet az elsőben neki tulajdonítottak. Nem mindenki veszi ezt észre mindig, sőt sokan sohasem. Nem azért olvasnak költeményeket, hogy vizsgálják, vajjon abban minden összhangzó-e, hanem hogy élvezék a meghatottság gyönyörét. Úgy olvassák a költeményeket, a mint a festményeket szemlélik, s csak azokat a hibákat találják botrányosaknak, a melyek úgy szólva az érzésbe esnek s gyönyörükből sokat elvesznek». Vagy nézzünk egy másik helyet. A XL. fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy vajjon a költészet vagy a festészet tesz-e nagyobb hatást az emberre? Azt hiszi, hogy a festészet, s ezt a nézetét két indokra alapítja: 1. mivel a festészet a szem segélyével hat, és 2. mivel természetes jelekkel él, holott a költészet mesterségesekkel. A lélek legerősebb bizalmát a látásba helyezi, képesen kifejezve, a szem közelebb van a lélekhez, mint a fül. Egy hang vagy kiáltás aránylag kevésbé hoz indulatba, mint oly dolgok, melyeket szemeinkkel látunk. «Egy sebzett ember nyöszörgése, kit nem látunk, nem ráz meg annyira, habár jajgatásának okát tudjuk is, mint vérének és sebeinek tekintete.» A legmeghatóbb versek csak fokenként indíthatnak meg; a szavak felkeltik az eszméket, ezek rendeződnek a képzeletben s csak azután alkotják azt a képet, a mely meghat és érdekel. Igaz, hogy mindez gyorsan történik, de az is alapigazság a mechanikában, hogy a mozgató erő a rugók számának növekedésével arányosan apad. «Mivel tehát a tárgyak egy festményen oly erővel hatnak, mint természetes jelek, ezért hatásuk is gyorsabb kell hogy legyen. A benyomás, melyet tesznek, szükségképen erősebb és gyorsabb, mint az, melyet versek tesznek. Ha Horatiusnál a szerelem istenének leírását olvassuk, a mint lángoló nyilait véres kövön élesíti, akkor a szavak, melyeket a költő festményéhez használ, felkeltik a dolgok eszméit bennünk és ez eszmék alakítják képzeletünkben azt a festményt, a mely a szerelemi stenét e foglalkozásában mutatja. Ez a kép meghat; de jóval inkább meghat, ha festményen van ábrázolva. Mert akkor egy pillanat alatt látjuk azt, miről a versek sok pillanat alatt pusztán leírást adnak. Az I. r. XXIV. fejezetében az allegorikus compositiókról tárgyalván, Le Brun és Rubens egy-egy festményéről ezt jegyzi meg: «Lássuk, hogyan dolgozta fel tárgyát, a mely úgy látszott, inkább a költészet, mint a festészet birodalmába tartozik». Mert «egyetlen festmé-

nyen oly eseményeket ábrázolnak, melyeket egy történetíró csak számos lapon tudott volna elbeszélni».

Hasonlítsuk össze már e sorokat azzal, a mit Lessing a XVII. fejezetben (175. l.) mond: «Mi módon jutunk valamely térben megjelenő tárgynak világos képzetéhez? Nemde, először egyes részeit vizsgáljuk, aztán e részeknek kapcsolatát, s végre az általuk képezett egészet. Érzékeink a különböző műveleteket oly csodálatos gyorsasággal végzik, hogy csak egyetlen egynek véljük s e gyorsaság múlhatlanul szükséges is, hogy az egésznek fogalmához juthassunk, mely nem egyéb, mint az egyes részek fogalmainak s egybekapcsolásuknak eredménye. Tegyük fel tehát, hogy a költő bennünket a tárgynak részein szép rendben végig vezet; tegyük fel azt is, hogy e részeket világosan egybe tudja kapcsolni: de mennyi időre van szüksége ehhez? A mit a szem egy pillantással áttekint, azt ő felfogható lassú egymásutánban sorolja fel, s nem egyszer megtörténik, hogy mire az utolsó vonáshoz ér, az első elfeledtük. S e vonásokat mégis egészszé kell alakítanunk; a szem által a vizsgált részek mindig előtte vannak; újra meg újra áttekintheti; ellenben a fülre nézve a hallott vonások elvesztek, ha csak emlékezetünkben nem maradnak. S ha már emlékezetünkben maradtak, mily fáradtságba és erőfeszítésbe kerül a részletek benyomásait ugyanoly rendben és ép oly élénken felidézni s csak mérsékelt gyorsasággal is egyszerre átgondolni, míg az egésznek fogalmához jutunk».

E két gondolatsor rokonsága kétségen kívüli. De a két szerző más-más következtetést von le abból. Dubos megelégszik annak a konstataálásával, hogy az elrendezés- és beosztásbeli hibák a festményen épen a részek egymásmellettiségénél fogva feltűnőbbek, mint egy költeményben, hol a cselekmény részei egymás után következnek. Lessing ellenben messzibb menő következtetéseket von. Minthogy a térbeli testek részeinek lassú felsorolásával az egésznek képzete szükségképen halványul és mosódik, ezért a költői festés és leírás a költészet tulajdonképeni célját, a csalódást gyengíti; az egésznek részeire való tagolását megkönnyíti ugyan, de a részeket egészszé alkotni végtelenül megnehezíti, sőt gyakran lehetetlenné teszi. Ezt a leírást a prózaíró és tanköltő, kiknek csak az olvasó értelmével van dolga, sikerrel alkalmazhatják, de a költészetből ki van zárva.

Ha már igaz az, hogy a festő más eszközökkel él, mint a költő, s amaz az egymásmellettiségben, ez az egymásutániságban levő tárgyakat veheti csak előadásának voltaképeni alapjául, akkor ebből az is következik, hogy a két művészet tárgyköre nem ugyanegy, a mint Simonides csillogó paradoxonja óta a Laokoonig általánosan el volt terjedve. «A költészetnek, úgymond Lessing (VI. 94. l.), sokkal tágasabb a köre, mert képzelünk birodalma végtelen; képei elvontak és a legnagyobb tömeg-

ben és változatosságban állhatnak egymás mellett a nélkül, hogy egyik a másikat fedné vagy törpítene: a mint az a tárgyakkal magokkal, vagy azoknak természeti jeleivel történnék a tér vagy az idő szűk korláta között». Az újabb műbírákról mondja Bevezetésében, hogy «majd a festészet szűkebb korlátai közé szorítják a költészetet, majd meg a költészet tág birodalmát bocsátják a festészet rendelkezésére».

Hogy a költészet és festészet köre nem ugyanegy s amazé sokkal tágabb, mint ezé, ezt az igazságot már Dubos is fölismerte. «Vannak tárgyak, — mondja ő — melyek előnyösebbek a festőknek, mint a költőknek, valamint olyanok is, melyek előnyösebbek a költőknek, mint a festőknek.» A költő sok dolgot elmondhat, melyeket a festő nem tud értésünkre adni. A költő sok érzelmünket és gondolatunkat ki tudja fejezni, melyeket egy festő nem tud jelezni, mivel sem ezeket, sem azokat nem kísérik saját és külön jelzett mozgások a testállásban, sem pedig az arczon pontosan nem jellemzik.» (I. XIII. f. 79. l.).

Általában az egész XIII. fejezete annyira megegyezik Laokoon alapelveivel, hogy a hatás és befolyás feltüntetésére szükséges az egész fejezet tartalmát rövidre összefoglalva előadni. A fejezet címe: «Vannak tárgyak, a melyek kiválóan a költészetre alkalmasak és mások, a melyek főleg a festészethez tartoznak.» A mit Cornelia Caesarnak mond: *L' exemple que tu dois periroit avec toi*, vagy a mit az öreg Horatius fia kérdésére, hogy mit csináljon ő egyedül három ellenféllel szemben, mond: *Qu' il mourût*, ezt festő kifejezni nem tudja. Poussin *Germanicus* halálában a fájdalomnak minden fajtát kifejezte, de tökéletes fogalmat e herceg utolsó érzelmeiről adni nem tudott, a melyeknek fájdalmas, bánatos részvétre kellene indítaniok. «Mivel egy festményen a cselekvény tartalmának csak egy pillanata látható, ezért a festő vázlatainál célját sohasem irányíthatja arra a szépre, a melyet a jelen helyzetet megelőzőt körülmények néha egy közönséges gondolatnak kölcsönöznek. A költészet ellenben a cselekvény minden nevezetes esélyeit leírja; és az, a mi már megtörtént, gyakran sugarat vet a csodáról valami nagyon közönségesre, a mi ezután történik vagy mondatik... Azonkívül egy költőnek sokkal könnyebb, mint egy festőnek, személyei iránt bennünk vonzalmat ébresztetni és kieszközölni, hogy nagy részvétellel legyünk sorsuk iránt. A külső tulajdonságok, melyekkel a festő személyeit felruházhatja, mint szépség, fiatalság, fenség és kellem nem tudnak sorsuk iránt olyan érdeklődést kelteni, mint a lélek erőnyei és tulajdonságai, melyeket a költő a magáéinak tulajdoníthat.»

«Hogy a festő meghasson, kénytelen olyan személyeket választani, a kiket már ismerünk; érdeme abban áll, hogy úgy ábrázolja őket, hogy mi fáradtság és bizonytalanság nélkül azonnal felismerjük. Egy mesterfogása Poussinnak, hogy *Germanicus* halálában Agrippinát oly szelle-

mes ötlettel teszi felismerhetővé. Miután a többi személyek különböző fajú bánatát a festményen, mint szenvedélyeket lefestette, melyek kifejezhetők voltak, Germanicus ágya mellé egy nőt állít, nemes alakkal és ruházatban, a ki arczát kezeivel rejtí el és a kinek egész állásából a legmélyebb fájdalom tűnik elő. Tüstént kitaláljuk, hogy e személy szenvedésének a többiekét felül kell múlni, mert ez a nagy mester, lemondván arról, hogy ezt előadhassa, szelleme találékonyságával segítette ki magát a zavarból . . . S habár Poussin nem feltalálója a költői vonásnak, melyet könnyen vehetett attól a görögtől, a ki Agamemnont leányának Iphigeniának áldoztatásánál elfödött fővel festette; ez a vonás mégis mesteri fogása a festészetnek.»

«Gyakran csodálkoztam azon, hogy a festők, kiknek oly nagyon érdekében kell hogy álljon, hogy felismerhetőkké tegyék a személyeket a megindítás céljából s kiknek oly sok nehézséggel kell találkoznok, midőn egyedül csak az ecset segélyével teszik azokat felismerhetőkké, hogy, mondom, a festők történeti festményeiket nem kísérik mindig egy rövid felíráttal. A nézők háromnegyed része, a kik különben elég képesek valamely műnek igazságot szolgáltatni, nem bír elég tanulmánynyal, a festmény tartalmát kitalálni. Egy szép személy az nekik, a mely tetszik, de a mely oly nyelvet beszél, melyet nem értenek: nemsokára megunjuk tovább nézni, mert nagyon rövid az oly gyönyör tartama, melyben a szellemnek nincs része.» A gót festők belátása a felíratok hasznosságát a festmény tartalmának megértésére kimutatta. Igaz, barbár módon használták az eszközt és ecsetjeiket is: «különös elővigyázatból alakjaik szájából repülő papírdarabokat eresztettek ki, melyekre felírták szellemtelen alakjaik jelentését, tulajdonképen beszélgették alakjaikat. E repülő papírdarabok a gót ízléssel eltűntek; de a legnagyobb mesterek műveik megértetésére két-három szót szükségesnek tartottak.

«A költő tárgya utánzását sokkal biztosabban éri el, mint a festő. Sok vonással élhet, hogy személyei szenvedélyeit és érzelmeit kifejezze. Ha egy néhány e vonások közül nem sikerül, ha nem találnak épen a célra, nem szemléltetik az eszmét egészen, a melyet ki akar fejezni, akkor szerencsésebb vonások segélyül jöhetnek az elsőknék. Egyesítve eszközik azt, a mit egy nem tudott tenni és így a költő eszméjét egész erejében ki kell fejezniök . . . Nem épen így áll a dolog a festőnél, a ki mindegyik személyét csak egyszer festi és csak egy vonást alkalmazhat, hogy egy szenvedélyt az arcz bármely részén kifejezzon. Ha e vonást, melynek a szenvedélyt kell kifejezni, nem szerencsésen húzza, ha contourja, ha a szájnak egy mozgását festi, nem épen az a vonal, melyet húznia kellett volna: akkor eszméje nem sikerül és a személy a helyett hogy szenvedélyt fejezne ki, csak torzarczot (Grimasse) csinál. Tehát

noha vannak jellemek, a melyeket, erkölcsileg beszélve róluk, egy festő nem tud kifejezni, de nincs olyan, a melyet a költő ne tudna lerajzolni.»

De másfelől sok oly szépség van a természetben, a melyeket a festő sokkal könnyebben leír, mint a költő. «Minden ember szomorú, sír és nevet, mindenkinek vannak szenvedélyei, de egyféle szenvedélyek különböznek egymástól mindenkin különös jelleg által. Még azokon is különbözök, a kik, mint a művésznek feltételeznie kell, egyenlő érdekekkel viselkednek a festmény főcselekményén. A kor, a haza, a vérmérséklet, a nem, az állás egy szenvedélynek, a melyet egyféle érzés keltett, nagyon sokféle alakot adnak. Azok fájdalma, akik Iphigenia áldoztatásánál jelen vannak, a száanalom érzéséből fakad, s mégis a fájdalomnak a most tett megjegyzés szerint minden nézőn különbözőleg kell nyilvánulni. De e különbséget a költő verseiben nem éreztetheti.» A színpadon a szavalat és a néma kifejezés által történik az. «Könnyű látni, hogy egy festő azoknak fájdalmát, a kik Germanicust meghalni látják, koruk, nemük, hazájuk, állásuk és vérmérsékletük szerint, változtatni tudja; de fel nem fogható, hogyan tudná egy hősköltő e költeményét a sokféleséggel díszíteni, a nélkül, hogy elbeszélésekbe bonyolódna, amelyek művét unalmassá tennék. Személyei korának, temperamentumának, sőt ruházatának részletes és bosszantó leírásával kellene kezdenie. Egy ily elbeszélést sohasem bocsátanánk meg neki: ha az első könyvekben teszi, az olvasó nem fog többé emlékezni rá és nem fogja érezni a szépségeket, melyeknek felfedezése oly valamitől függ, a mit már elfeledett; ha pedig közvetlenül a katasztrófa előtt teszi, türehetetlenül késleltetni fogja azt.» «Semmi sem könnyebb egy ügyes festőnek, mint személyeinek korát, temperamentumát, életmódját, sőt hazáját felismertetni.» Eszközei: a ruházat, a hús, szakáll és a haj színe, a haj hosszúsága, sűrűsége, természetes hullámzása, testállás, a fő alakja, arc alakulása, szemek tüze, mozgása, színe és más ismertető jelek. Oly festmény, melyen a fejek és a kifejezés ugyanazok, sohasem a természet után van rajzolva.» Néhány példa felsorolása után így összegez: «A felhozottakból könnyen lehet következtetni, hogy a festészet szívesen dolgoz fel oly tárgyakat, a hol a cselekvényben résztvevő személyeknek nagy számát léptetheti fel... A körülállók kedélymozgása eléggé összekapcsolja őket a cselekvénnyel, mihelyt ez mozgásba jő. A szenvedély a jelenlevőket egy festményen puszta szemlélők lennének... Cselekvő személyek, kiknek nincs lényeges részük a cselekvényben, melynél szerepük van, a költészetben az utálatig fagyosak. A festő pedig annyi nézőt vehet fel cselekvényébe, a mennyit jónak lát. Csak meghatottaknak tűnjenek fel, senki sem kérdezi, mi dolguk van ott.»

A költőnél a cselekvő személyek nagy száma teher s a végkifejlésnél szabadulni kell tőlük.

«Ha a drámai költészetet a festészettel összehasonlítjuk, szintén azt fogjuk találni, hogy a festészetnek megvan az az előnye, hogy cselekvényének azon mozzanatait adhatja elő, a melyek leginkább képesek erős benyomást tenni reánk.» Ennél Cassius törét Cæsar szívébe döfi s a pap Iphigenia keblébe a kést. A drámaköltő ezeket nem viheti színpadra, miként Cadmusnak kigyóvá, Progenak fecskévé való változását. S ha a szabályok megengednék is, okos költő nem tenné, mert ilyen jeleneteket valószínűséggel s illemmel előadni nem lehet s csak fagyos, gyermekes látvány lesz belőlük. Ezért bizonyos dolgok inkább elbeszélésbe, mint színműbe valók. Ily eseményeket nem lehetvén előadni a színpadon, az elbeszéléshez folyamodik a költő és színész s ez már utánzás utánzása, második másolás. «Habár egy cselekvény, melyet elbeszélésben előadnak, magában nagyon megható, mégis kevésbbé fog meghatni, mint egy másik, kevésbbé tragikus cselekvény, a mely szemünk előtt történik s színpadon adatik elő.»

«Egy költő, a ki ismeretlen tárgyat dolgoz fel, általában szólva, személyeit mindjárt az első felvonásban megismertetheti, sőt érdekessé teheti. A festő ellenben, kinek ez eszközei hiányoznak, soha sem próbálja meg, hogy oly tárgyat dolgozzon föl, a mely ismeretlen könyvből van véve; festményeire nem vihet más személyeket, mint olyanokat, kikről mindenki vagy legalább azok, a kik elé művét terjeszti, már hallották beszélni. Már kell, hogy ismerték legyen s a festő semmi egyebet nem tehet, minthogy mihelyt látjuk, azonnal mint ismerősöket ismerjük fel.» Különösen falfestészetnél szükséges ezt szem előtt tartani. «Horatiust jogosan tartják a legélesebb elméjűnek azon írók között, a kik a költőknek tanácsokat adtak. Lássuk, minő tanácsot ad nekik, daczára azon könnyűségnek, melylyel az olvasó személyeiket felismeri és tárgyait egyszerre egészen áttekinti: *Rectius Iliacum carmen deducis in actus, Quam si proferres ignota indictaque primus*. Helyesebb, ha a költő tárgyát a trójai háború eseményeiből választja, melyek már oly gyakran hoztattak színpadra, mintha tetszés szerint talál fel egy cselekményt egy szomorújátékhoz, vagy egy ismeretlen könyv porából hősöket húz elé, a kikről a világ sohasem hallott, hogy azokból alkossa személyeit. Mit nem mondott volna Horatius a festőknek, ha beszédjét hozzájuk intézte volna?»

Lássuk most már, milyen alakban és módosulásban jelennek meg e gondolatok Lessingnél. A IV. fejezetben azt fejtegeti, hogy a képzőművészet egyetlen pillanatra szorítkozik s ennek ábrázolásánál egyedüli czélja a szép. Tehát a szobrász Laokoont nem kiáltathatá, mert a kiáltáshoz tátott állkapczák szükségesek. Nem így a költőnél: «Semmi

sem kényszeríti a költőt, hogy rajzolatát egyetlen pillanat határai közé szorítsa. Cselekményének fonalát, ha úgy tetszik neki, eredeténél veszi fel s mindennemű változatokon keresztül a végkifejléshez viszi. E változatok, melyeknek mindegyike a képzőművésztől egy-egy külön képet igényelne (v. ö. Dubos T. XXIV. 186.), a költőnek csak egyetlen vonásába kerül; s ha ez egy vonás a hallgatónak ízlését sértené, az azt megelőző által vagy elő van készítve rá, vagy pedig a következő annyira megnyihíti és kipótolja durvaságát, hogy annak egyedüli hatása elvész s az olvasó egyesülésükben a legkellemesebb benyomást élvezi.» Ebből következteti, hogy helyesen cselekedett a szobrász, midőn Laokoonját nem kiáltatá s nem kevésbbé a költő is, midőn hangos szavakra nyitotta hősének ajkait.

A tárgy ismert voltára nézve Lessingnél (XI. 142. l.) ezeket olvasuk: «Valóban jóval meg van könnyítve a cél elérése azon költőnek, a ki ismert történetet, ismert jellemeket tárgyal. Számtalan sok érdektelen apróságot bátran elmellőzhet, mely különben az egésznek teljes megérthetéséhez nélkülözhetetlen volna; s minél előbb érti meg olvasója, annak érdekelttségét annál könnyebben vonhatja magára. Ezen előnye meg van a festőnek is, ha tárgya nem ismeretlen előttünk, ha első tekintetre tisztában vagyunk szerzeményének célja és értelme iránt, ha személyeinek mindegyikéről nemcsak azt látjuk, hogy beszélnek, de tudjuk azt is, hogy mit beszélnek. Az első tekintettől függ a hatás s ha ez fáradságos utángondolásra és találgatásra kényszerít, sokkal inkább elhül érdekeltségünk, semhogy a mű megindíthatna; s hogy az érthetetlen művészen magunkat megboszúljuk, közönyössé leszünk a kifejezés iránt s jaj neki, ha a szépséget a kifejezésnek feláldozta. Ez esetben semmi sincs, a mi művéhez vonzana: mert a mi szemünkkel felfogható, az nem tetszik s hogy mit kelljen gondolnunk rajta, nem tudjuk.»

Dubos Poussin *Germanicus halálában* a könnyebb felismerés szempontjából dicséri a festő «mesterfogását», melylyel az elfödött arczczal csüggetegen ott álló Agrippinát felismerhetővé teszi. Hozzáteszi, hogy e szellemes ötletet Poussin a görög Thimanthestől vehette. Egy más helyen (I. XXXVIII. 350. l.) is idézi: «Tudjuk, hogy mily élénken dicséri Plinius Timanthes szellemes ötletét, ki Agamemnont Iphigenia feláldoztatásánál elfödött fővel festette jelezni akarván, hogy nem méréselte ez ifjú áldozat atyjának fájdalmát kifejezni. Quintilian e feltalálásról úgy beszél, mint Plinius és az ó-kor sok írója, mint Quintilian (Instit. I. 14.): Ut fecit Timanthes . . . Nam cum in Iphigenes immolatione pinxisset tristem Calchantem, tristiorum Ulysssem, addidisset Menelao quem summum poterat efficere ars moerorem; consumtis affectibus, non reperiens, quo digne modo patris vultum posset exprimere, velavit eius caput et suo cuique animo dedit aestimandum.» Ezt a pél-

dát Lessing is idézi, de egészen más vonatkozásban. Dubos a tárgy felismerhetését hangsúlyozza az első példánál, a másodiknál pedig a kifejezést tárgyalja; körülbelül azt, a mit Lessingnél a «helyes pillanat» tárgyalásánál később látni fogunk. Lessing ellenben ezt a példát annak a főelvének igazolására hozza fel, hogy a képzőművésznek egyedüli célja a szép, nem pedig a kifejezés, «a nemes egyszerűség és nyugalmas fenség», a mint Winckelmann állítja. Az ó-kori művészek — mondja Lessing — a szenvedélyeket, melyek az arcot eltorzították volna, alacsonyabb fokra szállították le s hol a leszállítás nem használt volna, miképen járt el Timanthes? Iphigenia áldoztatását ábrázoló festményéről tudjuk, hogy míg a körülállók mindenikén kifejezi a bánatnak őt megillető fokát, addig az atya arcát, kiben a legnagyobb bánatnak kellett volna kifejezve lenni, elleplezé s erre vonatkozólag nem egy elismerő nyilatkozatot hallottunk. A bánatos arczkifejezésben, mond az egyik (Plinius, XXXV. 35.), annyira kimerült, miként abban, hogy az atyának még szomorúbbat kölcsönözhetne, kételkedett. Beismerte ezáltal, mondja más (Valerius Maximus VIII. 11.), hogy az atyának fájdalma ily eseményeknél oly nagy, hogy hozzá képest az arcznak minden kifejezése erőtelen» (II. 51. l.). Timanthes tudta, hogy Agamemnon fájdalma torzvonásokban fejeződik ki s ez elfödéssel áldozatot hozott a szép oltárúra, midőn a kifejezést a szépnek, mint a művészet első törvényének alárendelte.

Lessing még egy más mozzanatot is felhoz érvelésében. A szobrász Laokoont azért sem kiáltathatá, mert a szájnak tátott nyílása, melőlözve, hogy az arcznak egyéb vonásai is mily undorító erőszakossággal lennének ezáltal kimozdítva, eltorzítva, sötét folt a festményben és üreg a szobron s ezek a lehető legkellemetlenebb érzést keltik. «Kísértse meg valaki gondolatban Laokoonnak csak száját feltátani s ítéljen. Képzeljük magunk elé, a mint kiált s nézzük meg aztán.» (II. 54.).

Hasonlítsuk össze azzal, a mint Dubos (XXVI. 208.) Rubens *Krisztus keresztre feszítését* leírja. A Megváltó már halott, a két gonosztevő még él. Rubens a bűnös gonosztevő mellé nem állított ördögöket, mint sok előde s mégis az utálat tárgyává tudta tenni. A biblia szerint lábát szétválták, hogy halálát gyorsítsák. A festő e mozzanatot használt a fel. A gonosztevő nagy fájdalmában a lábát, melyre az ütest kapta, a szegből kihúzza. A szeg fején még csüngenek azok az utálatos húscsapatok, a melyek a kirántás közben a lábból kiszakadtak. Ez a hús a legigazabb, a mit ez a nagy színező valaha festett. A gonosztevő feje oldalról látszik és szája, melynek utálatos nyílását e helyzetében még jobban észre lehet venni, szemei, melyeknek csak fehérjét látjuk, melyet duzzadt, piros erek szelnek, arczizmainak heves mozgatai okozzák, hogy szinte halljuk irtózatot kiáltását.

Lessing a XII. fejezetben a festészet és költészet közötti határvonalat egy újabb ponttal igyekszik erősíteni. Homér látható és láthatatlan cselekményeket dolgoz fel; utóbbiaknál felhőt alkalmaz. Caylus gróf a felhő alkalmazását a festőnek is ajánlja. Lessing ezt túllépésnek tartja a festészet határain, a mely «azonos a gót festmények beírott papiros-szeleteivel, melyek az egyes személyek szájából kilógnak (XII. 152. l.)».

Dubos szerint a festő egyes szépségeket könnyebben ír le, mint a költő, kinek ilyen leírását és részletes elbeszélését nehezen bocsátaná meg az olvasó vagy hallgató. Ezt a kérdést fennebb már tárgyaltuk. Dubos e nehézségen azon ajánlattal vél segíthetni, hogy a költő minél kevesebb személyt s csak olyant, kinek lényeges szerep jut a cselekvényben, léptessen fel. Ez az ajánlat messze áll ugyan még a cselekvényegység gondolatától, de végelemzésben talán erre az elvre vezethető vissza. Lessing, Haller, Kleist és Pope gyakorlatával s Bodmer és Breitingер svájci kritikusok és aesthetikusok elméletével szemben Homerosra támaszkodva épen a túlságos bő leírás és költői festés ellenében állítja fel a «festészeti jelzők egységének s a festésekben való takarékos-ságnak» elvét. Homérnak egy tárgyhoz rendszerint csak egy jelzője van, leírásokba nem bocsátkozik, a cselekvényt fejlődésében írja le, mert egyszerre áttekintendő részeket egymás után felsorolni oly czélból, hogy azok az egész képét ébreszszék fel, átnyulás a költő részéről a festő birodalmába.

Ime tehát megint egy eset, midőn Dubos finom ízlése sejti az igazat s pedzi is azt, de az észrevételek halmazában nem tud oly szilárd alapelvet megállítani, a melyre, miként Lessing, mint szilárd alapra szervesen elhelyezhetné és felépíthetné azokat. Dubos a cselekvő személyek kis számát, Lessing a festői jelzők egységét követeli a költőtől. De festőnek mindketten ajánlják az olyan jeleneteket, melyekben a személyek nagy számát léptetheti fel. «Mi különös van abban -- kérdi Lessing, Caylus gróffal vitázva -- ha a festő ott, hol Homér fest, nem talál a maga számára ábrázolni valót s hogy csak azon helyeken érvényesítheti művészetét, a hol az esemény a szép alakoknak egész tömegét hozza művészetének megfelelő térben szép csoportozatokba, ha maga a költő az alakokat, e csoportozatokat s e tért bármi kevéssé rajzolja is? (167. l.)».

Caylus gróf azt javasolja a festőnek, hogy tárgyát a költőtől ne csak átvége, hanem ugyanazon vonásokkal másolja is. Lessing a tanácshoz fűzi azon észrevételeit, a melyek a festészet és költészet között egy fontos különbséget állítanak meg. Miért nem lealacsonyító az utánzásnak ez a neve a képzőművészre, mely a költőre nézve oly lealacsonyító? «Hogyan van, hogy a művésztől nagyrabecsülésünket még akkor sem vonjuk meg, midőn semmi mást nem tesz, minthogy annak, a mit a költő szóban, hangokban előad, alakot, színeket kölcsönöz?»

Lessing e kérdésre így felel: «Az ok a következő lehet. A képzőművészetben a kivitel nehezebbnek látszik a feltalálásnál; a költészetben ellenben megfordítva van: a kivitel itt a feltalálással szemben könnyebbnek mutatkozik.» Ha Vergilius a Laokoon-jelenetet a szoboreszportozattól vette volna, érdeme jelentékenyen törpülne; ha ellenben a szobrász vette volna a lebonyolítást a költőtől, becsben alig vesztené előttünk, habár a feltalálás nem az övé. «Mert végtelenül nehezebb e tárgyat márványban, mint szóben kifejezni; s midőn a feltalálást az alakítással egybevetjük, készségesen engedünk el a mesternek az egyikből annyit, amennyivel úgy véljük a másikban többet adott. Sőt vannak esetek, melyekben nagyobb érdem a képzőművészre nézve, ha a költőnek közvetítő utánzata nyomán másolja a természetet, mint nélküle. A festő, a ki Thomson leírása nyomán szép tájképet rajzol, nagyobb feladatot végzett, mint az, a ki közvetlenül a természet után másolta le. Ez utóbbi maga előtt látja az eredetit; amannak képzelmet kell annyira felesigáznia, hogy azt maga előtt vélje. Ez élénk érzéki benyomások után alkot valami szépet, amaz önkéntes jeleknek ingadozó és gyöngye előadása nyomán.»

«A mily természetszerű a készség, melynél fogva a képzőművésznek az önálló feltalálás érdemét elengedjük: ép oly természetszerűen kellett következni a képzőművész részéről az ez iránti közönyösségnek. Mert miután kénytelen volt belátni, hogy a feltalálás fényoldalává nem lehet, hogy teljes elismerésre csak a kivitel által számíthat; nem törődött vele, vajjon tárgya új-e vagy régi, volt-e már egyszer, vagy éppen számtalanszor feldolgozva s végre, hogy övé-e vagy másoknak tulajdona? Néhány előtte és a közönség előtt ismeretes tárgynak szűk körében maradt s minden találékonyságát az ismerteknek változtatása, a régi tárgyak újabb összetételeihez vette igénybe. S csakugyan ez azon eszme, melyet a festészeti tankönyvek a «feltalálás» kifejezésével hoznak kapcsolatba. Mert habár kétféle feltalálást, t. i. költőit és festőit különböztetnek meg, még a költői sem magának a tárgynak megteremtését, hanem kizárólag a meglevő anyagnak rendezését és kifejezését czélozza. Feltalálást, de nem az egésznek, hanem az egyes részeknek s az ezek közötti rendezésnek feltalálását jelenti. Azon másodrendű feltalálást, melyet Horatius is tanácsolt a tragikus költőnek:

Rectius Iliacum carmen deducis in actus,
Quam si proferres ignota indictaque primus.

Caylus gróf szemére veti a képzőművésznek, hogy eredeti tárgyú alkotásokra oly ritkán adja fejét s kényelmességnek, tudatlanságnak tulajdonítja. Lessing kimutatja, hogy nem tárgyának feltalálása és újszerűsége az, a mit a festőnél lényegként követelünk s hogy a tárgy ismer-

retessége fokozza és könnyíti a hatást s ennél fogva a szemrehányás tárgyaltalan; nem tudatlanság és korlátoltság az, hanem bölcs és megfontolt, tudatos tartózkodás. Mert a nagy közönségtől nem lehet követelni, hogy oly képzett legyen, mint a szakember s hogy a történetek minden jelenete, melyekből szép festmény telik, egytől-egyig kis ujjában legyen. Így túldrágán fizetné meg a közönség az élvezetet.

Ezt a kérdést Dúbos a X. és XI. fejezetekben tárgyalja s a XXVI. fej. is nyújt erre anyagot. Dúbos állítja és bizonyítja is, hogy a festők tárgyai még nincsenek kimerítve. Született lángész a tárgyakon oly végtelen különféleségeket fedez fel s utánzásában annyira feltűntetheti ezeket, hogy a legelkoptatottabb anyag is új lesz ecsetje alatt. Nagy festő előtt az örömnök és bűnük a kor, temperamentum, jellem stb. szerint számtalan neme van. «Mivel egy festmény egy cselekménynek csak egyetlen pillanatát ábrázolja, ezért a festő, a született lángész, azt a pillanatot választja, melyet mások még nem dolgoztak fel; vagy ha azt választotta, szépíti azt oly körülményekkel, melyet képzelmeiből vesz s anyagjának egész új alakot adnak.» Tehát nem a feltalálás az első érdeme a festőnek, hanem a kidolgozás, az ismert tárgyak változtatása s újabb meg újabb összetétele, mint Lessing is mondaná.

Dúbos szerint az utánzás sohasem tesz oly erős benyomást, mint maga az utánzott tárgy s épen azért nem tudja a magukban is érdekes tárgyakat eléggé ajánlani.

De ellenvethetnék, hogy magukban egészen közönyös és érdektelen tárgyak utánzásban felkeltik érdeklődésünket. Igen, feleli Dúbos, de itt figyelmünk és érdeklődésünk nem a tárgyra, hanem az utánzó művészetére irányul.

S ez még oly festményekről is igaz, melyeket egyedül csak a kivitel érdeme tesz becsesekké. «A festés művésze oly nehéz és ahhoz az érzékünkhöz szól, melynek uralma lelkünk felett oly nagy, hogy egy festmény egyedül csak a kivitel szépségei által is tetszhetik a nélkül, hogy adós lenne valamivel annak a tárgynak, melyet ábrázol. De ekkor figyelmünk és becsülésünk egyes-egyedül csak az utánzó művészetének szól, a ki úgy is tud tetszeni, hogy nem indít meg. Csudáljuk az ecsetet, a mely a természetet oly szépen tudta utánozni. Vizsgáljuk, hogyan tudta a művész szemünket úgy megcsalni, hogy mi egy síkra felrakott színeket valódi gyümölcsöknek nézünk. Egy festő tehát kiérdemelheti a nagy művész nevét, vagy mint kitűnő rajzoló, vagy mint színező, a ki a természettel versenyre kel, habár nem tud is élni azon tehetségével, hogy megható tárgyakat adjon elé és azt a szellemet és valószínűséget öntse festményeibe, a mely Raphael és Poussin művein érezhető.» A XI fejezetnek már czíme is fontos: «A kivitel pusztá szépségei egy költeményt nem tesznek jó művé, a mint egy festményt értékes művé tesz-

nek.» A közönség nem sokat csinál oly költőből, ki csak művészetének mechanikai részeiben szerencsés. S mégis, a közönséget nem lehet a költők iránti szigorral és a festők iránti elnézéssel vádolni. Mert «sokkal nehezebb jó színezőnek és ügyes rajzolónak lenni, mint jó szőrendezőnek és rímelőnek. Ezenfelül egy puszta verselő műveiben nincs természet-utánzás, mert a rím nem utánzása valamely természeti szépségnek; ellenben egy festő műveiben, a ki a jó színezésnél egyebet nem tud, már a természeti szépségek utánzását találjuk.» A XXXI. fejezetben Dubos is költői és festői compositiót különböztet meg. Festői compositión érti az alakok elrendezését a vásznan az általános hatás céljából. Jó az elrendezés, ha első tekintetre erős hatást tesz, ha a vászon nincs túltömve alakokkal, vagy nem üres; ha ezek nem állanak egymás útjába, nem fedik el egymást stb. A költőin azt az elrendezést érti, melynél fogva a cselekvény hatásosabb és valóbbszínű lesz; ide tartozik a cselekvény egysége, mely a festménynek ép oly elengedhetetlen kelléke, mint a drámának.

Dubos a XXX. fejezetben a valószínűségről tárgyalván, megkülönböztet *költőt* és *mechanikait*. Ez alkalommal minket csak ez utóbbi érdekel. A festőnek a statika, mozgástan és optika törvényeit kell szem előtt tartania s nem szabad vétenie a valószínűség törvényei ellen. «Nem vét ellenök, ha a testek természeti arányaitól sohasem távozik el észrevehetően; ha sohasem tulajdonít nekik több erőt, mint a mennyivel valószínűleg bírhatnak. A festő vétene e törvények ellen, ha egy emberrel, a ki testállása szerint erőinek csak egy részét használhatná, oly terhet emeltetne, a melyet oly ember is, ki minden erejét használhatná, alig bírna megmozdítani.» Lessing a XII. fejezetben, mint már említve volt, arról szól, hogy a költő látható és láthatatlan cselekvényeket egyaránt feldolgozhat, a festő ellenben csak látható jeleneteket. A költő a felsőbb lényeket emberi mértéken felül helyezheti; a festő vásznán ellenben minden eltűnik, a mi a költőnél az isteneket az emberek felett kitünteti, különben szörnyetegekké válnának. Homerosnál Minerva egy oly követ lők Mars felé, melyet régente egyesült férfi-karok hengerítettek oda határvölvül. «Milyen termetű legyen maga az istennő? Ha nagysága a közet nagyságával arányos, elvész a csodálatosság. Oly egyén, a ki nálam háromszor nagyobb, természetszerűen háromszor nagyobb követ is képes hajítani. Ha pedig az istennő termete a kő nagyságának nem megfelelő, a festményen felülmúló valótlanszerűség támad, melyet annak elgondolása sem képes elhárítani, hogy az istennő emberfeletti erővel rendelkezik. A hol a hatás nagyobb, ott nagyobb-szerű eszközöket várunk. És Mars e hatalmas kőtől leterítve, hét telket fedett be. Lehetetlenség a festő részéről Marsnak ily rendkívüli nagyságot kölcsönözni.» Ámbár itt a tárgy magától érthető természetességénél

fogva egyenes hatást nem mernék feltételezni, mégis lehetetlen a gondolat-rokonságot nem jelezni.

Lássuk most æsthetikusaink nézetét az allegorikus compositiókról. E tekintetben a Laokoon 10. és a «Réflexions» 24. és 25. fejezetei adnak felvilágosítást. Mindkét író kutatja, hogy az allegoria mennyiben lehet tárgya a festészetnek és a költészetnek. Ha a költő elvontat személyesít, azt az elnevezés és cselekvés eléggé jellemzi. A képzőművész, hogy felismerhetőkké tegye személyesített abstractumait, jelképekkel él. E jelképek azokat allegorikai alakokká teszik. Egy nőalak, kezében fékkel (mértékletesség), képies alak, de a költőnél csak személyesített abstractum.

«A képzőművész számára az alakok jelképeit a szükség teremtette, mert semmi más által nem képes megértetni, hogy ez vagy amaz alakja mit jelent. De azt, a mire a képző-művészt a szükség kényszeríti, miért erőszakoltatná magára a költő, a ki e szükségét nem ismeri?» A képzőművész a jelképpel pusztán «alak»-ból magasabb lényt teremt. «De ha a költő veszi a festőnek e cziczomáit igénybe, magasabb lényre bábbá aljasul.»

«A mennyire igazolva van e szabály az ókoriak követése által, ép oly kedvenz hibája az újabb költőknek annak áthágása. Minden alakjoknak álarczot adnak s a kik e maskaraságot legjobban értik, a lényegeshez, hogy t. i. személyeiknek cselekvényt adjanak s e cselekvésben feltüntessék jellemöket, éppen azok konyítanak legkevesebbet.» «Van azonban a jelzéseknek, melyek által a képző-művészek abstractumaikat meghatározzák, egy neme, mely arra, hogy a költő igénybe vegye, alkalmasabb, de méltóbb is. Azokat értem, melyek semmi képieset sem foglalnak magokban, hanem műeszközökül tekinthetők; melyeknek az alakok, a hol előfordulnak, azon esetre, ha mint valóságos személyek cselekesznek, hasznát veszik, vagy legalább hasznát vehetik.» Ilyen a lant valamely múzsa, a lándzsa Mars, a kalapács Vulcanus kezében. Ezeket a képiesektől megkülönböztetendő «költői jelzés»-eknek nevezi. Ezeket találjuk a Laokoon 10. fejezetében.

Egészen hasonló szellemben beszél Dubos az allegoriáról. Régi s általánosan ismeretes allegoriákat elfogad a festészetben, de kizárja az újakat, melyek titkos számok, melyeknek kulcsát senki sem ismeri, sőt az ókoriak allegorikus személyei sem képezhetik a festmény főtárgyát. A mint ez állítását indokolja, az összefügg a feltalálásról mondottakkal. A festő ne arra törekedjék, hogy találékony szellemének chimaeráit mutogassa, hanem arra, hogy személyei szenvedélyeit, érzelmeit a környezet parancsolta módon jól ábrázolja, szóval a kifejezésre. A festménynek nem szabad talánynak lenni; czélja nem az, hogy a képzelmet szövevényes dolgok megfejtésével gyakorolja, hanem az, hogy meghasson.

Ezért tartalma sohasem lehet eléggé világos. A helyett, hogy a szenvedélyeknek mindenki előtt ismeretes nyelvén beszélnének, a sphynxénél nehezebb talányokat adnak; holott a szenvedélyek kifejezésében több költészet van, mint minden allegorikus titokban. Pusztán allegorikus compositiókban ritkán szerencsések a festők, mert csaknem lehetetlen a tárgyat érthetővé tenni, megismertetni; ilyeneket tehát nem volna szabad másutt alkalmazni, mint a hol a festőt zavarából segítik ki, melyből a rendes úton nem jut ki. De a vegyes allegorikus compositiok már gyakrabban használhatók. Ezek azt a nagy előnyt nyújtják, hogy a festők «sok dolgot kifejezhetnek, melyeket történeti festményen nem tudnak megértetni és hogy egy festményen sok cselekvényt ábrázolhatnak, melyeknek mindenike külön vásznat látszik követelni.»

A költészetben megkülönböztet Dubos tökéletes és tökéletlen allegorikus személyeket. Amazok pl. a győzelem, bölcsesség; ezek erdők, folyók személyesítése, állatok szerepeltetése emberi szerepekben. Amazoknak a cselekvényben főszerepet nem szabad játszaniok, hanem, ha előfordulnak, vagy a főszemélyek tulajdonságait jelzik, vagy pedig a fictio segítségével nemesebben fejezik ki azt, a mi nagyon közönséges lenne, ha csak egyszerűen mondanák ki. Ezért személyesíti Vergilius Aeneisben Famát. De ilyen személyesítést keveset találunk nála és Lucanust senki sem dicséri, hogy gyakrabban alkalmazza. Venus, Amor, Mars stb. az Aeneisben történeti személyek. De vigyázniok kell a költőknek, hogy ez isteneket ne zavarják össze azokkal, a kik már akkor is pusztán allegorikus személyek voltak, mint pl. Discordia, Fama. Allegorikus cselekmények sikerrel alkalmazhatók a mesében s általában a tanköltészetben. Ellenben nem hiszi, «hogy allegoria drámai költeménynek alkalmas anyagot szolgáltatna, melynek célja az, hogy az emberi szenvedélyek utánzása által megindítson.» Ezért alkalmazását az elbeszélő költőre kell hagyni. Lehetetlen, hogy érdekeljen egy darab, melynek tartalma allegoria. Az allegoria minden előnye, fénye, a finom gondolatok, az elemes fordulatok és ötletek, mindez nincs helyén a színpadon. «Az állvány nem a szoborért van.» Aristophanes a vígjátékban sikerrel alkalmazta az allegoriát; ezt a francziák is utánozni kezdték, de sikertelenül. Csak operák prologusába való, a hol előszó gyanánt szolgál s a morál alkalmazását megkönnyíti.

Lessing a III. fejezetben leírja azt a pillanatot, melynek ábrázolása a képző-művésznek legelőnyösebb. Virgil Laokoonja kiált, a szobrászok Laokoonja csak sóhajt. Miért van ez? Miért tart a képzőművész mértéket a kifejezésben? Miért nem adhatja vissza a szenvedélyes állapotokat legmagasabb fokaikban? Lessing e kérdésekre így felel: «Míg a szobrász az örökké változó természetből csak egy pillanatnyi mozzanatot vehet tárgyául, addig a festő e pillanatnyi alakulást is csak egy szem-

pontból dolgozhatja fel; ha azonban műveik nem pusztán megpillantásra, de megtekintésre vannak teremtvé és pedig hogy sokáig és ismételve megtekintessenek: úgy kétségtelen, hogy ez egyetlen pillanatszerű pillanathoz az egyetlen szempont elég eredményezően nem választható. Csak is az lesz rá nézve előnyös, mely szabad játékot enged a képzeletnek. Minél többet látunk, annál többet kell gondolnunk. Minél többet gondolunk hozzá, annál többet vélünk látni. Az indulat egész folyamatában nincs mozzanat, mely oly kevésbé lenne előnyös, mint annak legmagasabb fokozata. Túl ezen már nincs semmi és végetlet mutatni a szemnek annyi, mint a képzelet szárnyait megkötözni.» «Minthogy ez egyetlen pillanat a képzőművész által változatlanul megvan örökítve: ne fejezzon ki olyat, a mit csak a pillanat szűk korlátai között gondolhatunk.»

A hirtelen támadó és elenyésző tünemények megörökítése természetellenes, minden megtekintés után gyöngűl a benyomás s végre undorra változik. A nevető La Mettrie csak első rátekintéskor nevet, nevetése további szemlélésre vigyorgássá, eszelősséggé lesz. Így van a kiáltással is. Az indulatok szélsőségeinek kifejezését az ókoriak között leginkább Timomachus kedvelte: de Őrjöngő Ajax, gyermekgyilkoló Medeája azon mozzanatot adják, melyben a néző az indulat végső fokát nem annyira látja, mint inkább odaképzeli. «Medeát nem azon pillanatban tünteti fel, melyben gyermekeit meggyilkolja, hanem néhány pillanattal előbb, midőn az anyai szeretet érzelme a féltékenységgel tusakodik. . . Timomachus egyébiránt ez elmés eljárásért gyakori dicséreteken részesült s egy más ismeretlen festőt messze felülmúlt, a ki elég esztelen volt Medeát Őrjöngésének legfőbb fokán tüntetni fel s maradandóvá tenni az örületességet a szenvedély e múlt fokában, mely mindenkinek ízlését sérti.»

Ha a pillanatnyi kifejezés kérdését Dubosnál vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy ő azon számtalan finom részletezésben és leírásban, melyeket egyes képekről ad, «az igazi pillanat» fontosságát sejtí, de oly szabatosan, mint Lessing, kifejezni nem bírja. Lessing deductiv úton jár, Dubos a megfigyelések és tapasztalatok útján. Mindketten egy ponthoz érkezek. Amaz mégis az idealismus, emez inkább a művészeti realismus híve. De ez utóbbi csak olyan értelemben, hogy ő a kifejezés címe alatt hirdeti azt, a mit Lessing az eszmény, a szép érdekében követel. Dubos Plinius nyomán azt állítja, hogy az ókoriak a kifejezésben ép oly magasan állanak, mint napjaiban a «római iskola» állott. «A legtöbb dicséret a melyet régi szerzők festményekre szórnak, a kifejezést illeti. Ez oldalról dicséri Ausonius Timomachus Medeáját, a ki abban a pillanatban van ábrázolva, mikor törét gyermekeire fogja. Arczán a dühöt és szánalmat látni egymással vegyülve, mondja a költő. Az Őrjöngés közepette, a

mely irtózatosságot készül (csak készül!) elkövetni, még észrevelhetni az anyai gyöngédség maradványait.» Itt említi azt a fennebb már idézett «szellemes ötletét» Timanthesnek, hogy Iphigenia áldoztatásánál az atyának, kinek arcán a legnagyobb fájdalom szükségképen torzvonásokban nyilatkozott volna, fejét lefátyolozza. Dubos a böcs mérsékletben ismételtén a kifejezés művészetét látja, de a tényekből nem vonja le az oly közel fekvő következtetést, a mit Lessing mélyreható elemző ereje megtett. «Ki kételkedhetik még — kérde Dubos — miután a kifejezést a Laokoon-csoport alakjaiban látta, hogy a régiek kitünőek voltak abban a művészetben, a mely a márványnak vagy ércnek lelket adni s a színeknek nyelvet kölcsönözni tud?» Nézzük csak, mennyire közel áll Lessing helyes pillanatához a haldokló gladiátor leírása. «Ez a szerencsétlen, a ki egy törzsúrától halálosan megsebesült, a földön ül s még van annyi ereje, hogy a jobb karjára támaszkodjék. Noha azon a ponton áll, hogy lelkét kiadja, mégis látni lehet, hogy sem fájdalmának, sem önkívületének nem akarja magát egészen átadni és hogy külső magaviseleteért azzal a gonddal aggódik, melyet a gladiátorok e szomorú pillanatban megtartani igyekeztek. Nem fél meghalni, de fél eltorzított arc-kifejezését mutatni. Quis mediocris gladiator ingemuit, quis vultum mutavit unquam, quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter, mondja Cicero egy helyen, a hol oly sok csodás dolgot beszél e szerencsétlen emberek állhatatosságáról... Egy haldokló ember, ki azonban a halált okozó szúrás épen csak most kapta. Érezzük tulajdonképen, hogy a benne létező erők ellenére még csak egy pillanatig fog élni és sokáig nézzük őt várakozva, hogy meghalni és teljesen összeesni lássuk.» Nem ez-e az a pillanat, melyet a pillanatnyi kifejezés és az indulatok leszállításának törvénye Lessing szerint követel? Lessing a IV. fejezetben (74. l.) Ciceronak erre a helyére céloz, midőn azt akarja bizonyítani, hogy Vergilius helyesen cselekedett, midőn Laokoont kiáltatá. «Oly buzgóan küzd — mondja Ciceroról — a fájdalmak külső kifejezése ellen, hogy azt hinné az ember, valami gladiatort készül betanítani.» Virgil Laokoonjának, Sophokles Philoktetének kiáltaniok kell, mert az eposz, a színmű nem ökölviadal. «Az elkarhozott vagy megvásárolt viadornak kötelessége volt ildomosan tenni mindezt s tűrni a szenvedéseket.» A néző közönség halálában kívánt gyönyörködni, művészetének tehát minden érzelmet el kelle palástolnia; de a színpad tragédiájának célja épen ellenkezőleg érzelmeket ébresztetni s e szerint itt ellenkező magaviselet szükséges.

Lessingnek, a ki a pillanatnyi indulatok kifejezését tiltja a képzőművésznek s azt a pillanatot ajánlja, a mely szabad játékot enged a képzelemnek, kétségtelenül kedvező útmutatóul szolgálhattak Dubosnak finoman részletező leírásai; úgy hogy némi hatását Dubosnak itt is bátran felvehetjük. Lássunk egy néhány ilyen magyarázatot, melyek en a

kifejezés művészetét nem győzi bámulni Dubos. A fiatal Papirius ismeretes történetét ábrázoló csoportozatot (Aul. Gell. I. 1.) így írja le: E kis gyermek egy napon atyjával marad a tanácsülésen; midőn hazajő, anyja egy sereg kérdést intéz hozzá, hogy kicsalja az ülés tárgyát, mert nem remélte, hogy férjétől megtudja. De oly feleletet kapott, melyből kétségtelenül beláthatta, hogy fia gúnyt űz kíváncsiságából. A fiú azt felelte, hogy a tanács arról tárgyalt, vehet-e egy férfi két nőt vagy mehet-e egy nő két férfihez nőül.

«Soha szenvedélyt jobban ki nem fejeztek, mint Papirius anyjának kíváncsiságát. Lelke egészen tekintetében látszik időzni, melylyel fiát kémleli, miközben dédelgeti őt. Minden más tagjának helyzete összhangzik szemeivel és célját nyilván megismerteti. Egyik kezével czírogatja fiát, a másikat épen vissza akarja vonni. Ez a mozgás azoknál természetes, a kik nyugtalanságuk jeleit elakarják nyomni. Az ifjú Papirius anyjának látszólagos szívességgel felel, de észrevehetni, hogy ez csak mesterkélt szívesség. Ámbár feje állása naivnak, magaviselete őszintének látszik, mégis titkos, hamiskás mosolyából, a mely azonban nem jelenik meg teljesen, mert a tisztelet visszatartja, valamint szemei mozgásából, a mely észrevehetőleg erőlködésébe kerül, kitalálható, hogy őszintének akar látszani s tényleg nem az. Látni, hogy megigéri, hogy igazat mond s még sem mond. Négy-öt vonás, melyeket a szobrász ügyesen alkalmazott s még nem tudom mi, a mit kezei mozgásán észrevehetni, ellenmondanak a naivságnak és őszinteségnek, a melyek különben arcán s mozdulatain tükröződnek.»

Vagy íme egy másik példa a L'Arrotino-ról vagy köszörős-ről «Ez az alak egy rabszolgát ábrázol, a ki Livius elbeszélése szerint véletlenül meghallotta Brutus fiának tervét, hogy a Tarquiniusokat megint Rómába hozzák és a ki az új köztársaságot azáltal mentette meg, hogy az összeesküvést a consulnak felfedezte. A legfigyelmetlenebb ember is észreveszi, ha e szobrot szemléli, hogy e rabszolga, a ki lehajol s a köszörüléshez szükséges állásba helyezkedik, hogy úgy lássék, mintha egyedül munkájával foglalkoznék, ennek daczára szórakozott és figyelmét nem arra irányítja, a mit dolgozni látszik, hanem arra, a mit hall. Ez a szórakozottság egész testen látható, de főleg kezein és fején. Ujjai ugyan a kellő helyzetben vannak, hogy a vasnak a kellő súlyt megadják s a köszörűkőhöz nyomják, de működésök szünetel. Oly arczkifejezéssel, a mely természetes azoknál, kik valamire figyelnek, de félnek, hogy figyelésüket észreveszik, szemöldökeiket felfelé vonni törekszik, mintha tárgyát szemlélni akarná a nélkül, hogy fejét magasabbra emelje, mint természetes módon tenné, ha nem erőszakolná azt.» Ezekre a finom leírásokra jegyzi meg Leysaht: «Combien élégam-

ment ne l'a-t-il pas détaillé en plusieurs exemples! Sans doute, ce sont précisément ces deductions qui ont beaucoup influé sur Lessing.»

Egy másik pont, a melynél Dubos és Lessing összehatalálkoznak a rút kérdése. Lessing a XXIV. fejezetet szenteli e kérdésnek. Arra az eredményre jut, hogy a költészet alkalmazhatja a rútat, a képző-művésznek nem hivatása azt kifejezni. Az ok, a hogyan ezt megokolja, szorosan összefügg a Laokoon XVI. fejezetében kifejezettekkel. «A költészetben a rút alakok az által, hogy egymás mellett levő alkatrészek átváltoztak egymás utániakká, csaknem teljesen elvesztik hatásukat s e részben mintegy megszűnnek rútnek lenni.» Ellenben a képen az egyszerre áttekinthető rút alkatrészek sértik szemeinket; az a körülmény, hogy nincs meg bennök a természetes berendezés és összhang, ízlésünkbe ütökzik és visszatetszést szül. «Thersitest sem a természetben, sem a festményen nem látjuk szívesen; s ha képen még sem annyira visszatetsző, mint a természetben, ez nem azért történik, mintha alakjának rúttsága az utánzatban' megszűnnék, hanem mivel képesek vagyunk e rúttságot figyelmen kívül hagyva, kizáróan csak a festés művészetét élvezni. De e gyönyört is minduntalan megzavarja az a meggyőződés, mily rosszul van a művészet alkalmazva s e meggyőződés rendszerint a művésznek kicsinylését vonja maga után.» Ily értelemben beszél Dubos (IV. fej. 34. l.) is a rútról: «Nem minden festmény olyan, a milyenről Aristoteles beszél; hogy mindenik képes volna bűnösöket megtéríteni ép úgy, mint a bölcsészek erkölestanaí. Vajjon gyöngéd érzületű emberek megtérnek-e képtáraikban oly festményeket, melyeken rút alakok vannak, mint pl. a Michael Angelo sziklákra feszített Prometheuse? Egy rút tárgy utánzása oly benyomást tesz rájuk, mely nagyon közel áll ahhoz, a milyent maga a tárgy tett volna.» Dubos nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajjon a költőnek meg van-e engedve a rút alkalmazása. De egyenlő előzmények után bizton következtethetünk egyenlő eredményre. Ő a költészet egymásutániságát ép úgy felismerte, mint Lessing; de a tényből aztán nem adott feleletet e kérdésre, mint Lessing tévé. A præmissákat azonban Lessing Dubosnál már mint adottakat találta. A conclusio levonása kézen fekvő dolog volt. A «Reflexions» XXXIV. fejezete azzal foglalkozik, hogy költeményeket nem oly célból szoktunk olvasni, mint más iratokat.

A költemény gyönyörködtetni akar, nem tanítani. A Horatius-féle «utile cum dulci» és «aut delectare, aut prodesse» elvekkel szemben megint találkoznak itt szerzőink. De e kérdést itt mellőzve, Dubos a költészet egymásutániságában bizonyos hiányt, tökéletlenséget lát, a mely különösen abban nyilatkozik, hogy az egymást gyorsan követő benyomások az előbbieket homályosítják, elmossák, sőt néha teljesen el is tüntetik. Ha egy nagyon szembe szökő hibát találunk, gyönyörünk,

élvezetünk félbeszakad ugyan s a költőnek szemrehányásokat tehetünk, de hamar kibékülünk vele, mihelyt túl vagyunk rajta. A valódi gyönyörért a legmegbotránkoztatóbb hibáit is elfeledjük, mihelyt nincsenek szemeink előtt. Azok a hibák pedig, melyeket útunkon megfordulva és sok utángondolással veszünk észre, az olvasó és néző gyönyörét és élvezetét nagyon kis mértékben csökkentik. Nem épen ez-e az ok, a miért Lessing szerint a költő alkalmazhat rút alakokat?

Lessing azt kívánja a művésztől, hogy nagy és nemes tárgyakat vegyen ecsetje alá, hogy ne csak az ügyesen eltalált hasonlatosság gyönyörködtessen, hanem maga a tárgy is méltó legyen figyelmünkre és érdeklődésünkre. Dubos ép így követeli, hogy a festő ne mindennapi, közönséges tárgyakat vegyen kidolgozás alá. Az utánzás sohasem tesz mélyebb, maradandóbb benyomást, mint maga az utánzott tárgy. Hogy tehát az utánzott tárgy figyelmünket felkeltesse, magában érdekesnek, nagyszerűnek kell lenni. Ezek után önként következik, hogy sem Lessing, sem Dubos nem becsüli nagyra a tájképfestészetet. Hogy e felfogásuknak mennyiben ad igazat a mai műelmélet és gyakorlat, azt kutatni nem tartozik ide. Halljuk először Dubost: «Ha igaz az, hogy a költészet és festészet hatása megindító és érdeklődést keltő tárgyak utánzásától függ: akkor a legnagyobb hiba, melyet költők és festők elkövethetnek, utánzásuk tárgyául oly dolgokat választani, melyeket a természetben közönyösséggel szemlélnénk; ha művészetöket arra használják, hogy oly cselekvényeket adjanak elő, melyek a valóságban csak alig vonnák magukra a figyelmet. Hogy hasson meg egy képmása eredetinek, a mely maga sem tud szenvedélyt kelteni? Hogy vonhatja magára figyelmünket egy festmény, a mely egy parasztot ábrázol, a mint az uton megy s két igás marhát hajt maga előtt, holott a festményen utánzott cselekvény maga sem tudja lekötni figyelmünket? ... Az utánzat mindig gyengébben hat, mint az utánzott tárgy. Az utánzat tehát nem hathat meg, ha az utánzott tárgy sem tud meghatni. Egy falusi ünnep mulatságaiban, vagy katonák közönséges mulatozásai-ban egy főörségen nincs semmi, a mi megindíthatna. Ebből következik, hogy e tárgyak utánzásai foglalkoztathatnak ugyan kellemesen egy néhány pillanatig s rábírhathatnak, hogy a művész utánzási tehetségének tet- széssel adózunk, de sohasem fognak meghatni. Dicsérjük a festő utánzási művészetét, de gáncsoljuk, hogy műve alapjául oly tárgyakat választott, melyek iránt oly kevésbé érdeklődünk. A legszebb tájkép, ha Tiziantól vagy Carache-tól való volna is, nem hat meg erősebben, mint egy vad s kellemes vidékekkel gazdag táj megtekintése meghatna. Egy ily festmén- nyen semmi sincs, a mi — ha szabad így szólanom — mulattat, és a miként teljesen hidegen hagy, figyelmünket sem sokáig vonja magára (VI. 50.).» Vagy egy más helyen (X. 65.): ellenvethetnék. hogy oly fest-

mények tetszenek, melyeknek tárgyai a természetben nem kötötték le figyelmünket. «Oly figyelemmel fordulunk gyümölcsök, állatok felé, melyek egy festményen ábrázolva vannak, a milyennel a tárgyakat magukat nem ajándékoznók meg. A másolat hosszasabban bilincsel le, mint az eredeti.» Ez ellenvetésre azzal felel, hogy itt figyelmünk egyedül csak «az utánczó művészetére» irányul. «Sohasem időzünk e festményeknél oly sokáig, mint azoknál, a melyeknél a tárgy méltósága a kivitel kitűnőségével párosul.» Baptista virágkosarát, vagy Teniers falusi mulatságait nem szemléljük oly sokáig, mint Poussin történeti festményeit, habár a kivitelben egyaránt kitűnők.

Lessingtől e tárgyra nézve a következőket idézhetjük (II. fej.): «Mig most a festészet a legtágabb körben mozog, addig a bölcs görög sokkal szűkebb korlátokat szabott számára s csakis szép testek utánczására szorította. Az ő festőjük csak a szépet rajzolta, sőt az aljast, az alsó rendű szépet is csak elvétele tette tárgyává, mint gyakorlatot vagy szórakozást. Művében a tárgynak kellett a szemlélőt megragadni, sokkal magasabb fogalmai voltak a művészetről, semhogy azt kívánta volna bámulótól, hogy beérmék azon gyönyörrel, melyet az ügyesen eltalált hasonlatosság okoz. — Nem egy újabb művész mondaná: légy oly formátlan, a milyen csak lehetsz, én mégis lefestlek. Ha téged nem is néznek szívesen, szívesen fogják látni az én művészetemet; nem azért, mert téged ábrázol, hanem, mert bizonyítéka művészetemnek, mely e rémvázat ennyire a csalódásig híven utánozni képes.» E szármalmas ügyességeknél, melyeket tárgyaik értéke nem nemesít, e kérkedő hajlam persze sokkal természetesebb, semhogy a görögöknek is egy Pausonjok, Pyreicusok ne lett volna. Kevéssel hátrább: «Ugyanily szépérmékből folyt a Hellanodikek törvénye is. Minden olympiai győző tiszteletére oszlopot állítottak, életnagyságú szobrot azonban csak a háromszor győző kapott, nehogy a középszerűek képmásolatai a műrecek között nagyon elszaporodjanak. Mert habár a képmásolat bizonyos eszmével összefér, mégis a hasonlóság a lényeges; minden esetben az egyén eszményét kapjuk benne és soha az emberiségét.»

Lessing a tájképről is megemlékezik (XI. 140.). «Vannak esetek, melyekben nagyobb érdem a képzőművészre nézve, ha a költőnek közvetítő utánczata nyomán másolja a természetet, mint nélküle. A festő, a ki Thomson leírása nyomán szép tájképet rajzol, nagyobb feladatot végzett, mint az, a ki közvetlenül a természet után másolta le. Ez utóbbi maga előtt látja az eredetit, amannak képzelmét kell annyira felcsigáznia, hogy azt maga előtt vélje. Ez élénk érzéki benyomások után alkot valami szépet, amaz önkéntes jeleknek ingadozó és gyöngye előadása nyomán.»

Dubosnál (v. 48.) ezt olvasom: «Néha kisebb érdem feltalálónak

lenni, mint utánzónak.» E helyen Platoval vitáz, a ki azt veti szemére a költőknek, hogy ők csak más művészek műveinek utánzói. Az V. fejkülönben más érintkezési pontot is mutat. «Plató nem más okból száműzte köztársaságából a költőket, mint azon nagyon heves benyomásért, melyet utánzataik tehetnek.» Ezt a moralizáló irányt véljük feltalálni Lessing következő szavaiban (II. 48.): «Mosolygunk, midőn azt halljuk, hogy a görögöknél a művészet is polgári törvénynek volt alávetve. De nincs mindenkor igazunk, midőn nevetünk . . . . A művészetek végcélja a gyönyör s ezt nélkülözhetni. Mindenesetre függhet tehát a törvényhozótól, hogy mily gyönyört s annak mely módjait kívánja engedélyezni.»

De legyen elég már a hasonlítgatásokból. A fennebbiek amúgy is eléggé bizonyítják Dubos hatását Lessingre. Lessing halhatatlan érdemeit a múlt százévi æsthetikai gondolkodás történetében forrásainak s a kapott hatásoknak kimutatatása kisebbiteni nem fogja. Az ő fáradhatatlanul elemző elméje volt szükséges ahhoz, hogy az itt-ott elszórva talált gondolatmagvakból, vagy a mint ő mondaná fermenta cognitionisból olyan örökéletű és örökbecsű művet hozzon létre, mint a Laokoon. De másfelől az irodalom- és æsthetika-történetírás méltatlanul feledi szerény elődeit. Mert igaz, a mit Leysaht értekezésének záró soraiban mond:

«S'il est parvenu à obscurcir ses devanciers, ce n'est aujourd'hui qu'un acte de justice que de tirer de l'oubli un homme qui, de son côté, a tant aidé à applanir la voie de ces sortes de recherches, qui a donné tant d'impulsions à la critique dans le ressort des arts, qui le premier a mis sur le tapis l'idée de faire cette intéressante comparaison raisonnée entre les principaux arts congénères, laquelle idée a joué un si grand rôle dans tout le cours du 18-me siècle. Tel est le mérite incontestable de l'abbé Dubos et de son ouvrage: Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture.»

Dr. GÁL KELEMEN.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1895—1897-BEN.

(Vége.)

VIII. Idegen nyelvek és irodalmak. A) Német. A tudományos munkák nem nagy számmal jelentek meg, mert e tudományszak itteni képviselői vagy egyetemi tanszékeiken való nagy elfoglaltságuknál, vagy indolentiánál fogva vajmi keveset produkálnak. Bossert, ki mint a douai-i

(most lille-i) egyetem tanára oly szép műveket írt a német classikus kor-ról, mióta a német nyelv főtanfelügyelője, iskolakönyvek írására adta magát. Beck-vel együtt minap egy szép kötetet írt: *Les mots allemands groupés d'après l'étymologie* (524 l.), mely pædagogiai szempontból ajánlható. Joret, az aix-i egyetem tanára teljesen abban hagyja szakát, s bár nagy szorgalommal dolgozik, inkább a növények ó-kori neveivel (*Les plantes dans l'antiquité. I. L'Orient*), mint Goethevel vagy Schillerrel foglalkozik. Chuquet, a német irodalomnak nálunk tán legjobb ismerője, a tőle szerkesztett *Revue critique*-ben a német tudományos irodalom termékeit bírálja, de ő maga hadi történettel (*Les Guerres de la Révolution* már XI. köt.) foglalkozik s a Collège de France-on a nagy német íróknak a francia forradalomhoz való viszonyát magyarázza. A fiatalabb egyetemi tanárok, a mint azonnal látni fogjuk, német philosophiával vagy a socialismus elméletével foglalkoznak. De a nagyobb olvasó közönségben a mai német irodalmi áramlat iránt már fel van keltve az érdeklődés. Sudermannnt nagyban fordítják, *Magdá-ját* (*Heimath*) a Renaissance-on Sarah Bernhardt maga játszotta; Hauptmann-t is figyelemre méltatják és az «Oeuvre»-ben színre is került egy-két darabja. Symbolisták és decadensek Nietzsche műveiért rajongnak, sőt a német romantikusoknak ködben uszó, félhomályos műveit is előkeresték. Novalisról, Tieckről kisebb folyóirataik gyakran beszélnek, míg Nordau «Entartung»-ját az Alcan-féle Bölcsészeti Könyvtár számára fordította le Dietrich, a ki azóta a magyar eredetű író régiebb műveit is lefordította. Mindez és néhány, a német középkori történetre vonatkozó thesis,* Goyau-nak katolikus szempontból írt «L'Allemagne religieuse» cz. kötete eléggé mutatja, hogy a szomszéd országot úgy történeti, mint irodalmi és társadalmi szempontból eléggé ismerik. S ezt Franciaországban hazafiui kötelességnek tartják.

Már első jelentésünkben említettük Emile Grucker, a nancy-i egyetem érdemes tanárának «Histoire des doctrines littéraires et esthétiques en Allemagne» cz. művét, mely 1883-ban jelent meg, s jóval megelőzte Servaes (*Die Poetik Gottscheds und der Schweizer*, 1887) és Braitmaier (*Geschichte der poetischen Theorie und Kritik von den Diskursen der Maler bis auf Lessing*, 1888—9) hasonló irányu műveit. Grucker Opitz-től kezdve Lessingig kutatta volt az irodalmi és æsthetikai kritika lefolyását. Második kötetében: *Lessing* (XVI—666 l.) kizárólag a hamburgi dramaturgia írójával foglalkozik, s műve jóval felette áll Crouslé 1861-

---

*) Ezek közt különösen Georges Blondel-ét: *Etude sur la politique de l'empereur Frédéric II en Allemagne, et sur les transformations de la constitution allemande au XIIIe siècle* (XLVI—440 l.) és Georges Pariset dolgozatát: *L'Etat et les Eglises en Prusse sous Frédéric-Guillaume Ier* (XX—899 l.) említjük meg.

ben írt thesisének. Nemcsak Lessing kritikai méltatása ez, hanem egész biographia, melynek négy része (*Critique littéraire, Critique esthétique, Critique dramatique, Critique théologique et philosophique*) ügyesen csoportosítja úgy a tulajdonképi irodalmi, mint a kritikai műveket. Minden résznek megvan a maga középpontja, a mely körül az apróbb értekezések foglalnak helyet. Az első rész a *Literaturbriefe* felé vezeti az olvasót: Lessing ifjúságát, tanulmányait a lipcei egyetemen, berlini tartózkodását vázolja és erre, a kisebb kritikai dolgozatok tekintetbe vételével e korszak főművét igen behatóan ismerteti. A második rész a *Laokoon* nagyon hű elemzése és egyszersmind kritikája, a harmadik, a legbővebb rész, a hamburgi dramaturgiával foglalkozik, míg végre a negyedik a *Fragmente*, a Goethe elleni harcz és az *Erziehung des Menschengeschlechtes* cz. művét bonczolgatja. Ezen utóbbi részben a szerzőnek régebbi theologiai és bölcsészeti tanulmányai nagy hasznára voltak. Tulajdonkép egy szép biographiával van itt dolgunk, mely azonban különösen írójának kritikai tehetségét dicséri. De még mindig hátra van a Lessing francia tanulmányairól szóló beható dolgozat. Folyton emlegetik, mennyit köszön Bayle, Diderot, Voltaire, Molière és Marivaux-nak, de még eddig nem derítették ki egész részletesen. E sorok írójának dolgozata (*Lessing et l'Antiquité*), melynek első kötete 1894-ben, második a sajtó alatt van, csak egy specialis kérdés fejtegetése. Néha-néha Gruckerrel találkozunk, de minthogy mi a Lessing æsthetikáját csakis ókori forrásai nyomán kutatjuk, műveink nem ártanak egymásnak, csak kiegészítik egymást.

Mézières, — a ki még mindig a Sorbonne címzetes tanára, de képviselői mandátuma miatt már körülbelül húsz éve E. Lichtenbergerrel helyettesíteti magát — *Goethe, les oeuvres expliquées par la vie* cz. két-kötetes művét újra lenyomatta, de minden változás nélkül. Röviddel a háború után készült és Mézières akkoriban mint az elszakított tartományok gyermeke tán nagyon is chauvinistikus szempontból ítélte meg a németeket. De, daczára Scherer haragjának, ez a biographia a nagy közönséget egészen kielégíti. Tudományos megbírálásra úgy sem tart igényt.

Victor Basch, a rennes-i egyetem tanára minap védte thesisait a Sorbonne-on. A latin dolgozat címe: *De poesi ingenua ac, quæ dicitur, sentimental Schillerius quid senserit* (162 l.). Mint látjuk, a híres Schilleri dolgozattal: *«Ueber naive und sentimentalische Dichtung»* van dolgunk. Basch a Kant æsthetikájának és a német irodalomra való befolyásának tanulmányozásában, ezen, Kant æsthetikai nézeteit a nagyobb közönséggel első ismertető dolgozatra fordította tekintetét. A thesis első része a naiv és sentimentalis fogalmának, mely tulajdonkép az ókori és modern ellentéte, meghatározását keresi Mendelssohn és Kant, Winckelmann, Herder és Goethe műveiben, s kimutatja, hogy Schiller valóban nagy jelentőségű æsthetikai dolgozata e két fogalmat, mint abstractumot

állította fel, hogy a közötté és a Goethe közt létező költői különbséget magyarázhassa. Mert Schiller sentimentalis költő volt első lyrai darabjától fogva élte végeig. Hogy pedig e költészet létjogát Goethe és az ó-kor ellenében védje, a természetet két korszakra osztotta: az ó-korból valami Édenfélét alkotott, a hol minden csupa harmonia; bűn nélküli pásztori élet foly, a melynek leghívebb kifejezése a naiv homéri költészet, ezzel szembe helyezte az újabb időköt, a hol az érzelmek csendje vagy vihara uralkodik. S minthogy az ő geniusa az ó-kor nagy egyszerűségét nem utánózhatta úgy mint Goethe, azt mondotta, hogy az újabb kornak csakis a sentimentalis költészet való. Basch a thesis második részében a Schiller dolgozatának beható kritikáját adja, melyben az ó-kori társadalom rajzát nem hűnek és ezen felosztást önkényesnek nevezi. Szemére veti Schillernek «quod, Kantii exemplo, facultates humanas vehementer disjungat, illasque deinde inani arte connectat: nos existimamus potestates animi humani non agere singulatim, sed semper conjuncte et mutua vi.» Egyáltalán a æsthetikában is az inductiv, s nem — a hogy Kant és Schiller tették — a deductiv módszert kell követni. Ez utóbbi azonnal magas álláspontról bírálja az irodalmi áramlatokat, holott az æsthetikai szabályokat az ész alsóbb jelenségeinél kezdve kell felfelé megállapítani. — A francia dolgozat: *Essai critique sur l'Esthétique de Kant* (634 l.) egyike a legbehatóbb kutatásoknak, melyeket itt a német philosophusnak szenteltek. Basch philosophiai tanulmányokkal kezdte pályáját s csak kényszerűségből lett a német irodalom tanára; eredeti, gondolkodó fő, a ki tíz éven át kutatta Kant széptani nézeteit. A szóban lévő kötet, mely különben competentiankon kívül esik, kutatásai eredményének csak egy részét tartalmazza. A többi kötet később fog napvilágra jutni. A bevezetés a Kant előtti æsthetika rövid vázlatát adja, s itt mindazok, kik a német classikus kor nagy előzőivel foglalkoznak (Descartes-tól Lessingig), némi útmutatást találhatnak. A mű maga a Kant-i æsthetikának nemcsak expositiója, de kritikája is. Hét fejezetből áll, melyek közt különösen a hatodikat (L'art, l'artiste et les beaux-arts) ajánljuk a német classikus korral foglalkozók figyelmébe.

Egy másik philosophus, a ki szintén a német irodalmat adja elő az Ecole normale supérieure intézetében, Charles Andler, latin thesisében: *Quid ad fabulas heroicas Germanorum Hiberni contulerint* (120 l.) a germán mythologia három fejezetét adta. Jól ismeri nem csak az idevágó német, hanem a dán és svéd irodalmat is. Sophus Bugge-nek, a kinek előadásait egy időn át hallgatta, ajánlotta művét. A három fejezet címe: De Welando (a Wieland monda), De Nebulonibus (a Nibelungok, különösen Siegfried és Hagen mythusai), De Wolthario et Hilda, melyeket a szerző eléggé behatóan tárgyal, mindenütt főleg azt törekedvén kimutatni, mit köszön a német monda a dán, svéd, norvég és irlandi mytho-

logiának, s mikép terjedtek el e fogalmak az egyes germán törzsek között. Minden fejezet elején a tárgy bő bibliographiáját találjuk.

Andler francia dolgozata a socialistikus mozgalom keltette irány egyik gyümölcse. De míg Espinas, Michel, Worms, Durekheim a hazai földön maradnak, a német irodalomban járatos tanár: *Les Origines du socialisme d'Etat en Allemagne* (495 l.) cz. alatt írt egy beható tanulmányt, melyet a Sorbonne bölcészet tanára, Boutroux nagyon megdicsért. Nem száraz történeti tárgyalása ez Rodbertus, Thuenen, Hegel, Savigny, Gans és List tanainak, hanem egy mélyreható kritikus műve, a ki ott, hol a német elmélkedő néha nem fejtette ki tökéletesen tanát, az állami socialismus elméletét a saját felfogása szerint javítja, tökéletesíti és a doctrina egész corpusát adja. E kötet a jogi elveket, a munka berendezését a társadalmi szükségletek szerint, a munkafelosztást tárgyalja; egy második kötetben a sociális krisiseket, a praktikus javaslatokat és az állam elveit fogja feltüntetni. A mű nemcsak bölcészeti, hanem beható jogi, matematikai és sociális tanulmányokról is tanuskodik.

Goethén és Schille:en kívül Heinét ismerik itt legjobban. Számos tanulmányt írtak róla, de eddig a Sorbonne-on még nem mutattak be róla behatóbb munkát. Jules Legras, a ki a Deutsche Rundschau egyik cikkében (1894 jun. jul.) megmutatta, mily odaadással keresi a költő párisi tartózkodására vonatkozó adatokat, *Henri Heine, poète* (438 l.) cz. alatt írt egy vonzó tanulmányt, melyben csupán a lyrikussal foglalkozik. A mű három részre oszlik: a dalok könyve, — harcz évei, — a költő agóniája. Mindegyik fejezetben nem csak általánosan szól a Heine lyrájának szépségeiről, jellemző tulajdonságairól, hanem a nyelvezet és rhythmus beható taglalásával is mutatja be költőjét. S így — a mi itt még ritka dolog — a szövegben a költő szavait halljuk, míg a fordítás csak a jegyzetekben szerepel. A mű szakavatott philologusra és derék aesthetikusra vall; stilusa kitünő, egyes fejezetei, főleg a végszó remek. Azonban kifogásolható a Taine-féle kritika gyenge bírálata; úgy is tudjuk már, hogy a nagy mester túlzott, hogy a milieu nem foly be annyira a költői productióra, a mint ő hitte, s hogy a fődolog az egyéni genialitás; Schiller balladáival szemben is túlszigorú. A szegény Mathilde Mirat-t meg tán nem kellett volna annyira ócsárolni: hisz Heine tudhatta, hogy az utczán talált grisette nem fogja megérteni az ő lyrai ömlengéseit. A Mouche (Madame Krinitz), a ki a 60-as években itt Camille Selden név alatt oly szép dolgozatokat írt s a kinek Taine is szentelt egy cikket, roueni visszavonultságában, hol mint német tanítónő működött, Legrasnak szépen mesélt kedves költőjéről. — Különös említést érdemel a függelék, melyben Legrasnak sikerült Heine számos kiadatlan levelét közzétenni. Így találunk itt 3 francia levelet Belgiojoso herczegnőhöz, hármát Mignet-hez, keittőt Mathildehez, tizenegyet Michel Lévy-hez,

egyét Buloz-hoz, kettőt Chevalier-hez, egyet Philarète Chasles-hoz, kettőt Guizot-hoz és kettőt Thiershez. A sokat említett francia nyugdíjat Heine Thiers ministersége alatt kapta 1835—6 körül, Guizot ezt 1840-ben Thiers kérésére megerősítette.

A toulousei egyetemen nyújtotta be thesisait Xavier Brun, a ki eddig nem közlött semmit. A latin dolgozat czíme: *De A. H. Franckii pastoris docendi via et Paedagogio, Glaucha-Halensi anno MDCXCV condito* (92 l.). Guerike, Francke (1827), Ranke (1875), Kramer, Richter és különösen Raumer Pädagogia történetének nyomán, az első fejezetben a XV. és XVI. század német pädagogusairól és gymnasiumairól szól, azután Francke életét vázolja, s műveinek eléggé hű felhasználásával nevelési elveit fejtegeti. Végre a glauchai pietisticus irányu intézetet, annak leczkerendjeit és belső életét vázolja. — Francia thesisében egy Franciaországból eredt német költőt tárgyalt: *Adelbert Chamisso de Boncourt* (1781—1838) (371 l.) cz. alatt. A Peter Schlemihl írója, kinek regényét az itteni fiúk is gyönyörrel olvassák, megérdemelte, hogy vele itt bővebben foglalkozzanak. A thesis ugyan nem felel meg egy tudományos munka kellékeinek s nagyon valószínű, hogy a Sorbonne nem fogadta volna el. De a mi Párisban nem kell, Toulouse-ban még beválhatik. A bibliographia, a mely a kiválóbb thesisekben lapokra terjed, itt mindössze *négy* munka felsorolásában áll! A compositió is laza: 31 fejezetben tárgyalja Chamisso életét és műveit, melyekről külömben semmi újat nem tud mondani. Látszik, hogy Brun csak kézikönyvek és lexikonok nyomán dolgozott. Egyetlen összefoglaló ítéletet sem találunk; a 18. fejezettől fogva a munka az egyes költemények, balladák, románczák valóságos lajstroma. A 25. fejezet, a melyben Németország politikai és irodalmi képét Chamisso életében akarta vázolni, valóságos chronologiai táblázat, minőt nagyobb irodalomtörténetek függelékében találunk. A metrikáról szóló fejezet mindössze *három* lapra terjed!

A fordítások közt úgy történeti, mint irodalmi szempontból legkiválóbb Arthur Chuquet kötete: *Paris en 1790. — Voyage de Halem.* (402 l.) A bevezetés remek munka és a legbehatóbb, melyet eddig Gerhard Anton von Halem-ről bírnk. Létezik ugyan egy 1840-ben megjelent autobiographia és néhány lap Jansen-től (Aus vergangenen Tagen. Oldenburgs literarische und gesellschaftliche Zustände während des Zeitraums von 1773—1811), de ezen 156 lapra terjedő bevezetés egész teljességében adja e ma már elfelejtett író arczképét. Halem (1752—1819) Oldenburgban született; tanítója Herbart, a nagy philosophus öregatyja volt; egyetemi tanulmányait az Odera melletti Frankfurthban végezte. Oldenburg városi hatóságánál működött. Napoleon hódításai folytán Hamburgba, majd Eutinbe ment. Korának majd minden folyóiratába írt, nagyon termékeny volt; Goethe és Schiller nem becsül-

ték nagyra, Herder ellenben dicsérettel említi «Blüthen aus Trümmern» című félig prózai, félig verses munkáját, melyben az Archipelagus egyszerű és természetes állapotban élő lakóiról szól. Wallenstein című tragédiája (1786), a mely Znaymtól Egerbe kíséri hőseit, nem nagy becsű, úgyszintén eposzai (Conradin, Adelaïde, Gustav) sem. Maradandóbb hírnevet szereztek neki történeti művei: Münnich hercegnek, Nagy Péternek, de különösen Oldenburg herczegségnek terjedelmes története és az imént lefordított francziaországi útja. Mintái főleg Klopstock és Wieland voltak; a clericalismus nagy ellensége, deismusa Rousseau-ra vall. Jó hazafi és II. Frigyes bámulója. Mint a németek közül sokan, a francia forradalom kitörésekor ő is hallani kívánta Barnave és Mirabeau, az új evangélium hirdetőinek beszédeit és kezet akart szórítani a jacobinusokkal. Lyont, Strassburgot és Párist látta; onnan írta 31 levelét, melyek úgy történeti, mint irodalmi szempontból nevezeteseek. Chuquet mesterileg fordította le és számos a kor történetét magyarázó jegyzetekkel bővítette őket.

Egy osztrák költő műveit is minap kezdték fordítani. *Rosegger* tizenhatszáz beszélyét mutatta be E. Hermann kisasszony *Dans une forêt* cz. alatt jól sikerült fordításában. *Sudermann* *Es war* cz. regényét *L'Indestructible passé* címmel adta a *Revue de Paris*; a fordítás azután külön is megjelent.

B) Angol. E téren a munkásság egyenlő lépést tart a némettel: néhány derék thesis és sok fordítás különösen a regény terén. Filon aki a Débats londoni tudósítója, a mai angol színháznak szentelt egy kötetet, mely mint Filon minden irata, nagyon kellemes olvasmány. Bouchor a fiatal nemzedék egyik legkiválóbb költője, *Chansons de Shakespeare* cz. alatt fordította le Shakespeare sonettjeit és a tragédiákban előforduló népies költeményeket, Beljame (a Sorbonne-on az angol irodalom tanára) pályanyertes thesisének második kiadása jelent meg: *Le public et les hommes de lettres en Angleterre au XVIIIe siècle (1660—1744)* Dryden, Addison, Pope címmel (624. l.). Ugyancsak Beljame fordította minap Shelley egyik művét: *Alastor ou le genie de la solitude*, traduit en prose française avec le texte anglais en regard et des notes cz. alatt. Ez inkább iskolai használatra való.

Fontos és beható munka Léon Morel, párisi lyceumi tanár francia thesis: *James Thomson, sa vie et ses oeuvres* (678. l.). Egyike ama munkáknak, a melyeken az író hosszú éveken át dolgozik, az összes irodalom felhasználásával, s a melyek megjelenésével az illető tárgyra vonatkozó kisebb értekezések feleslegessé válnak. Ehhez járul még Morel-nél a finom, elegáns stilus, mely e művet akadémiai jutalomra érdemesítette. Az első rész, mely a költő életével foglalkozik, az adatokat a lehető legnagyobb pontossággal állapítja meg. A skót eredetű fiatal köl-

tőt az edimburgi egyetemen látjuk, majd 1725 óta Londonban, a hol nemsokára hírre vergődik; utazásait Európában és nyugalmas, visszavonult életét Richmond-Parkban, a hol 1748-ban meghal. A második rész, mely a művekkel foglalkozik, hosszasan szól az «Évszakok»-ról, e halhatatlan leíró költeményről, melynek befolyását Európa minden irodalma érezte, különösen Gessner és Klopstock a németeknél, a francziáknál Buffon és Rousseau és főleg a kisebb lyrikusok: Saint-Lambert, Roucher, Lemierre, Bernis és Delille. Morel ezen mélyreható analysise, melyben költői tapintattal bonczolgatja a szépségeket, melyben az író műhelyébe, írói processusába hat, tán a legbehatóbb tanulmány, melyet eddig a Seasonsnak szenteltek. De Morel a nagy költeményen kívül, Thomson többi munkáit is ismerteti. A húsz lapra terjedő bibliographia (651—670) mutatja, mily odaadással karolta fel tárgyát Morel. A latin dolgozat: *De Johannis Wallisii grammatica linguæ anglicanæ et tractatu de loquela* (105 l.). Wallis János, az oxfordi egyetem geometria tanárának egyik nyelvtani munkáját tárgyalja, és kimutatja mily véleménye volt a kiejtésről, a magán- és mássalhangzókról, a syntaxisról, az etymológiáról és a költészetről. Végre egybeállítja ama szavakat, melyek kiejtése ma a Wallisétől külömbözik.

Kitűnő dolgozat E mile Legouis, a lyoni egyetem tanárának, franczia thesis: *La Jeunesse de William Wordsworth 1770—1798. Etude sur le Prélude* (495 l.). A lélektani kritika egyik legszebb példája. A nagy lakistát, kit már Sainte-Beuve ajánlott a költőknek, kit Scherer — a Temps néhai kritikusa — még jobban ismertetett, e vaskos kötetben bölcsőjétől a Prélude megírásáig kíséri Legouis. A mű négy részre oszlik. Az első (L'enfance, l'adolescence et l'éducation) Cockermonthba vezet, hol a gyermek a csendes természet, a mezei élet gyönyöreit élvezi; földi javakkal kevésbé megáldott kicsinyek veszik körül. E benyomások lelkében megmaradnak, ezeket fogja örökíteni és a modern angol költészet reformatora lesz. Francziaországban is utazik; a táj tetszik neki s a mint a forradalom kitör, lelkesedéssel üdvözli. Ez a második rész tartalma (La Révolution française. Crise morale). A vérengzés daczára hű marad ideáljához. 1791. és 1792-ben majd Orléans és Blois városokban, majd Párisban tartózkodik. Csak midőn a napoleoni csillagzat jelen meg a láthatáron, fordul el ifjúsági eszményétől és valódi crisisbe esik. Védőangyala, nővére Dorottya, menti meg a kétségbeeséstől. Legouis mesterileg rajzolta e derék nő jótékony befolyását a költőre, ki vele együtt Alfoxden kies vidékén él, ahova nemsokára Coleridge, a másik nagy lakista is eljő. Ebarátok működésének sikerült Wordsworth-t költői ábrándjainak visszadni és a lelki egyensúly helyreállításával (L'harmonie rétablie) végzi a szerző művét, kimutatva a költő optimismusát, realismusát, költői phantasiájának erejét számos kitűnően fordított költemény segítségével.

Ekkor kezdi Wordsworth a 7000 versre terjedő *Prélude* cz. költeményt, mely mintegy önéletrajza. — E derék munkát minap J. W. Matthews angolra fordította.

Thesisével egyidejűleg Legouis: *Quelques poèmes de William Wordsworth, traduits en Vers* (156 l.) cz. alatt kedvelt írójának legszebb gyöngyeit fordította le (Gyermekkori benyomások, Luciához, A legszebb tájak elnevezése, Politikai és hazafiui költemények, A természet, London, Skócia, A kötelesség, Szonettek), melyek a jobb rhythmikus fordítások közé tartoznak. Mint Angellier, a lille-i egyetemi tanár, a Burns biographusa, Legouis is megmutatta, hogy költő és író egy személyben.

A latin thesis: *Quomodo Edmundus Spenserus ad Chaucerum se fingens in Eclogis «The Shepherdes Calender» versum heroicum renovavit ac refecerit* (84 l.) metrikai dolgozat, melyben az első fejezet a tíz szótagú jambusi versről (cæsura, kéttagú lábak, spondæus, trochæus, háromtagú lábak), a második a tíz szótagú nem jambusi versről és a harmadik fejezet a II., V. és IX. ecloga metrikus és rhythmikus szabályait adja.

Jacques Parmentier, a poitiers-i egyetem tanára: *Histoire de l'Education en Angleterre: Les doctrines et les écoles, depuis les origines jusqu'au commencement du XIXe siècle* (300 l.) cz. alait a «Revue internationale de l'enseignement»-ben közölt cikkeit gyűjtötte össze.

Egyes nagy pædagógusok működését látjuk itt, kik izoláltan működnek s körükön kívül nem hatnak. Az első rész Vives, Thomas Elyot, Roger Asham, Richard Mulcaster, John Brinsley, Milton, Locke és Chesterfield pædagogiai elveit fejtegeti. A második részben az előadás valamivel összefüggőbb, a mennyiben a szerző az iskolák életét a normannok hódításától a XVIII. századig vázolja, de ez még vázlatnak is igen gyenge. Robert Herbert Quick 1891-ben elhunyt pædagogiai író életrajza, ki Parmentier-rel személyes viszonyban állt, zárja be e kötetet.

Robert de la Sizeranne: *Ruskin et la religion de la beauté* (360 l.) cz. műve, melyet szerzője fejezetenként a «Revue des deux mondes»-ben közölt, a nagy szocialista és æsthetikus tanait beható és vonzó módon adja elő. A Ruskin cultusa Angolországban ma annyira elterjedt, hogy Londonban, Manchesterben, Glasgowban és Liverpoolban külön felolvasó társulatok alakultak az ő eszméinek terjesztésére, a Ruskin-house csupán az ő műveit árulja, és Harrison Angolország legragyogóbb élő génie-jének nevezte. Ezen író és művész széptani és társadalmi nézeteit, melyek a görög classzikus ideál alapjain nemcsak a művészi áramlatokat törekednek vezetni, de a szociális kérdéseket is meg akarják oldani, Sizeranne könyvében, a mely e génie-t magyarázni és nem bírálni akarja, valóban mesterileg adta elő.

A boldogult James Darmesteter özvegye Madame Mary

Robinson : *Nouvelles études anglaises* cz. alatt a nagy zendista, a ki egy-szersmind az angol irodalommal foglalkozott, elszórt tanulmányait gyűjtötte össze, melyekben a főleg morális eszméket kereső szerző tapintatára találunk. Fejtegeti miként változott idővel az angolok érzelme Jeanne D'Arc irányában, a kit egykor mint boszorkányt elégettek, ma mint szentet tisztelnek. Wordsworth viszonyát a francia forradalomhoz ; a George Eliot regényéből folyó világnézetek ; mit tanulhatunk a kelta kutatásokból a régi Irland lelki életére nézve ; mikép fogják fel az angolok nevelői szerepüket Indiában, s még több kisebb czikk.

Byron «Le Pèlerinage de Childe Harold» (XI.—247 l.) par E. C a t h e l i n e a u, a híres eposz prózai fordítása néhány jegyzettel.

C) Olasz. Az olasz irodalmat s annak főleg a XV. és XVI. századi francia irodalomra való befolyását nagy mértékben kezdik kutatni. Említettünk már egy-két ily irányú thesist. A kérdés valóban nagy fontosságú. A politikai ellentét daczára, a tudomány férfiai a századokon át tartó kapcsolatot újra helyre akarják állítani. Az olasz tudósok, ámbár az utóbbi években sokat tanultak a németektől, sem tagadják meg soha a rokonsági viszonyt. Rómában a minap Jules Simon emlékeztetését ünnepelték, mely alkalommal Charles Dejob a «Société d'études italiennes» elnöke volt a Sorbonne képviselője. Ezen társaság, melynek alakulásáról szóltunk már, «Conférences de la Société d'études italiennes» cz. alatt évkönyvet ad ki, melynek első kötetében a következő érdekes dolgozatokat találjuk : Ch. D e j o b : De la tendresse dans le théâtre d'Alfieri ; D u r a n d - F a r d e l : L'amour dans la Divine Comédie ; R o d o c a n a c h i : Renée de France en Italie ; E n l a r t : Les origines de l'architecture gothique en Italie ; P i c a v e t : Galilée destructeur de la scolastique et fondateur de la philosophie scientifique. A társaság ez idén is vagy tizenkét felolvasást rendezett.

E m i l e G e b h a r t, a Sorbonne tanára, a ki egy idő óta a középkori Olaszország oly sikerült rajzait adja a Temps-ben és a Journal des Débats-ban, *Moines et papes* cz. alatt négy nagyobb tanulmányt közölt : Un moine de l'an 1000 (Raoul Glaber remete mysticismusának s az általa keltett rémület rajza a középkor legszomorúbb napjaiban ; Sainte Catherine de Sienne (e szent asszony hősi magaviselete és politikai érzülete) ; Les Borgia (VI. Sándor pápa és fiának, Caesar, történeti jelleme) ; és Le dernier Pape-Roi (Róma állapota Mentana előtt és a «Legende dorée de Pie IX.» jellemző vonásai).

Az olasz renaissance derék kutatója, ki azonkívül mint a Versaillesi múzeum igazgatója, e múzeum reformjáról, Mária Antoinette-ről és a XVI. Lajos monarchiájáról is ír, Pierre de Nolhac, már is abban a megtiszteltetésben részesült, hogy egyik tanítványa Pierre de B o u c h a u d monographiát szentelt neki : *Pierre de Nolhac et ses travaux* :

Essai de contribution aux publications de la Société d'études italiennes (324 l.) cz. alatt. A szerző úgy az «Ecole pratique des hautes études»-ön tartott cursusát a philologia történetéről különösen az olasz renaissance korában, valamint Petrarcáról s a többi nagy humanistáról írt úttörő dolgozatait, kisebb cikkeit, valamint múzeumi igazgatói működését jellemzi.

A bevezetésben az imént említett társulat keletkezésének történetét adja s egyszersmind lándzsát tör a déli nyelvek — olasz, spanyol — agregatiója érdekében. Eddig ugyanis a modern nyelvek közt csak a németnek és angolnak van agregatiója, a mely e concursus győzteseinek idővel megengedi, hogy a párisi lyceumokban ugyanazon előnnyel bírijanak, mint a többi szakok tanárai. Az olasz és spanyol nyelvből csak az első fokú vizsgálat — licence vagy a mi egyértékű vele a «certificat d'aptitude» — létezik, s ezen tanárok, kik a délfranciaországi lycéekben tanítanak, sohasem lehetnek rendes tanárok, mert ily agregatio nincsen. Már gyakran sürgették e reformot, de mindeddig nem sikerült.

Az olasz renaissance egyik kiváló alakjának franciaországi tartózkodására vet új fényt Léon Dorez, a Nemzeti könyvtár kéziratainak egyik őre, és Louis Thuasne kis kötete: *Pic de la Mirandole en France (1485—1488)*. Pic két izben járt Franciaországban; először tanulni jött a párisi egyetemre és a scholastikus bölcészet titkait a forrásnál megleszte; másod izben, Rómában vitatott s oly nagy zajt vert thesisai után jött ide, de a római theologusok a pápát, VIII. Incezt rábirták, hogy a szentszék nuntiusai a francia királytól, VIII. Károly, Pic elfogatását eszközöljék ki. A mi meg is történt Lyon-ban. A nagy aristotelikust a vincennesi donjonban három-négy hétig fogva tartották. A ki nem adott és eddig ismeretlen okiratok egy részét a két szerző a velencei Szt. Márk könyvtárában, valamint a malinesi érseki seminarium könyvtárában találták. Ezek segélyével az egész, eddig homályos procedurát helyes világításba helyezték. Dorez most Pic életrajzán dolgozik.

A nagy olasz satirikus és pamphletírónak, ki tollát eladva, az első genialis «revolver-journalista» volt, Aretino-nak életét és műveit Pierre Gauthiez mutatta be: *L'Italie au XVIe siècle: L'Arétin (1492—1556)* (440 l.) cz. thesisében. A munka ép akkor jelent meg, midőn Henri de Bornier akadémikusnak «Le fils de l'Arétin» cz. drámáját adták a Théâtre françaisban. Gauthiez nehéz feladatának megoldására jól áttanulmányozta Aretino műveit, főleg a tőle kiadott hat kötet levelet, és a később publicált két kötetet, melyek a hozzá intézett leveleket adják, továbbá egyetlen tragédiáját (Orazia), öt komédiáját és vegyes, versben és prózában írt műveit; de tán nem eléggé mélyedt a kor tanulmányába, mely e különös typust teremtette. Gauthiez kevés sympathiával viselkedik iránta, ámbarma már kiderült, hogy Aretino, ha híresebb is volt a többi pamphlet-

írónál, nem volt rosszabb náluk; hogy istentelen magaviselete nem gátolta meg a biblia magyarázásában, hogy ő a modern műkritika megalapítója, egy Tizian és Vasari barátja volt, s hogy oly nők mint Veronica Gambara és Vittoria Colonna is nagyon tisztelték. Csak azért-e, mert félték rágalmazó mérges tollától, nem bizonyos. Bornier is egy egész háremtől körülvéve tünteti fel a színpadon: igaz, hogy az akkori olasz «virtù» nem is állotta útját az ily életmódnak. Gauthiez műve, ámbár sem Graf «Un processo all' Aretino», sem a korán elhunyt Gaspary fejezetét az olasz irodalomtörténetben, nem teszi feleslegessé, az első behatóbb tanulmány, mely tán egy kissé elhamarkodva készült, de mely mindezek daczára hőse talentumát, az általa alakított műkritika kezdeteit és főbb pamphleteinek irodalmi érdemét jól feltünteti.

Bellon abbé latin thesisében: *De Sannazarii vita et operibus* (170 l.) az olasz-latin költő életét (1458—1530) és műveit tette kutatása tárgyává. Kizárta Sannazar «Elogæ piscatoriæ» című művét, mert erről már Campaux írt egy thesist 1859-ben. Sannazar nápolyi születésű volt, tanítója Pontanus volt. A francia-olasz háborúk királyát, III. Frigyes trónjától megfosztották. Sannazar követte a száműzetésben a francia földön, s csak halála után tért vissza Nápolyba. A bourboni connétable 1527-ben történt invasiója alkalmával a költő egyik birtokát elpusztították. Olasz művei az *Arcadia* című pásztori ének, melyet ifjúságában írt, Theocritus és Vergilius befolyása alatt; elégiák és epigrammák, melyben korának politikai viszonyaira céloz; *Glionère*, comikus epos, mely ma elveszett. Mint latin költő különösen a *De Partu Virginis* három énekes eposza által lett híressé, melyet VII. Kelemen pápának ajánlott, és melyet X. Leo nagyban dicsért. Sannazar-t, a kit a keresztény Vergiliusnak neveztek, sokat utánozták. Belon behatóan tárgyalja e költemény érdemét, kimutatja mit köszön Vergiliusnak és a Vida hasonczímű eposzával hasonlítja össze.

Charles Rabany, a Kotzebue biographusának latin thesisét Goldoniról már említettük. E thesis francia, bővített átdolgozása *Carlo Goldoni, le théâtre et la vie en Italie au XVIIIe siècle* (492 l. Goldoni két arcképével) cím alatt jelent meg. Az olaszországi Molière ép oly beható, mint érdekes életrajza. Taine módjára a race és milieu-nek szenteli az első fejezetet; ismerteti az olasz színházat Goldoni és Gozzi reformjai előtt, azután írójának darabjait, melyek a velencei stüledés, a XVIII. századi philosophia és a XVII. század francia irodalmának befolyását mutatják, jellemeik szerint osztályozva (comédies de caractères, de mœurs, populaires, tragédies bourgeoises, comédies d'intrigues) tárgyalja, s egy szép synthesisben Goldoni férfi-, nő- és szolgáljellemeit vázolja. Erre a 149 komédia, 10 tragédia, 83 opera chronologiai sorrendjét, és bő bibliographiáját adja. Goldoni néhány kiadatlan levele,

melyeket franciaországi tartózkodása alatt írt, zárja be e szép kötetet. Goldoni a királyi ház kisasszonyainak (Mesdames de France) olasz mestere volt; írt egy francia darabot is: «Le Bourru bienfaisant», melyet a Théâtre français-ben játszottak. A levelek ezen darab előadására vonatkoznak.

D) A spanyol irodalom három derék munkása Morel-Fatio, Mérimée, toulouse-i egyetemi tanár, és Puymaigre gróf csak a Revue hispanique-ban írtak cikkeket.

C. B. Du Maine: *Essai sur la vie et les oeuvres de Cervantes* (329 l.) tulajdonkép Luis Carreras 1888-ban meghalt spanyol író nagyobb kéziratban levő munkájának kivonata. A legbehatóbban a Cervantes életével foglalkozik, s kimutatja, hogy a nagy író nem sanyargott annyit, mint rendszeren hiszik. — De várható, hogy a francziák idővel bővebben meg fognak ismerkedni a spanyol színház termékeivel. Husvétkor (1897) Lope de Vega egy darabját adták az Odéonban és Sarcey, a Temps befolyásos kritikusa, arra ösztönözte a fiatal írókat, hogy fordítsák le a spanyol színház legjobb darabjait, melyek a francia izlésnek jobban megfelelnek, mint a norvég darabok. Itt csak ily buzdításra, serkentésre van szükség, s az áramlat azonnal megindul. Már e télen a Bouffes du Nord színházában a spanyol darabok javát elő fogják adni, ez pedig kétségkívül e gazdag irodalom alaposabb átkutatására fog vezetni, melyet a romantikusok óta egy kissé elhanyagoltak. Másrészt Brunetiére azt sürgeti, hogy a XVI. és XVII. század francia irodalmában mutatkozó spanyol hatásokat kutassák. Lanson, a francia irodalomtörténet kitűnő művelője, a ki jelenleg Brunetiéret az Ecole normale-on helyettesíti, a «Revue d'histoire littéraire de la France» cz. folyóiratban már meg is kezdett egy e tárgyról szóló cikksorozatot és jövő évre Spanyolországba megy bővebb kutatás céljából.

Louis Léger, a Collège de France tanára, folytatja az *Etudes Slaves* című sorozatát. *Russes et Slaves* cz. alatt ép a czár párisi tartózkodásakor tett közzé egy kötetet, mely az összes szláv népek egyes irodalmi jelenségeit ismerteti. — Hauman, ki a lille-i egyetemen tanítja az orosz nyelvet, a Journal des Débats-ban ismerteti az orosz irodalmat. Legras-nak, ki «Au pays russe» czím alatt érdekes uti benyomásokat tett közzé, latin thesis: *De Karamzinio, Laurentii Sternii et «J. J. Rousseau» nostri discipulo* (90 l.), az orosz történetíró műveiben az angol Sterne és Rousseau befolyását keresi. *) Legras bevezetésében a sentimentalismusról szól; erre Karamzin ifjúságát, utazását Európá-

---

*) A M. T. Akadémia már 1830-ban vette fel programjába a Karamzin Oroszország történetének fordítását, de az Évkönyvben mint francia író szerepel.

ban — Weimarban látta Wielandot — ezen utazás befolyását írásmódjára, s különösen a Rousseau-féle sentimentalismus nyomait keresi.

Antoine Meillet, az összehasonlító nyelvészet művelőjének francia thesis: *Du genre animé en vieux slave et de ses origines indo-européennes* (195 l.) fontos munka, a mely a Bibliothèque de l'Ecole des hautes études egyik kötete, de itt; «Recherches sur l'emploi du génitif accusatif en vieux-slave» címet visel.

Michel Revon, a jogtudomány doctora, ki a tokioi egyetemen tanít és a japáni kormány jogi tanácsosa, eljött, hogy a Sorbonne doctoratusát is elnyerje. A latin thesis címe: *De Arte florali apud Japonenses* (148 l.), mely a japán művészetben a virág cultusát és az ebből fejlődő művészetet vázolja három fejezetben. Az általános æsthetikára és a művészetek történetére is vet pillantást. A francia thesis: *Etude sur Hokusai* (362 l.) E genialis festő (1760—1849), kinek híre Európában és Amerikában is nagy, 150 illusztrált művet, számos képet és rajzot adott, de főleg a természeti dolgok utánzásában és a népeletből vett tárgyakban remekel.

A rumének sem maradnak hátra. Olcsó könyvtárt indítottak meg, mely irodalmuk jeles műveit mutatja be a francia közönségnek. Ez is egyik feladata lehetne egy jól vezetett magyar egyetemi francia seminariumnak. *Xenopol*, a történetíró, nagy művéből, két vaskos kötetnyi kivonatot adott francia nyelven: *Histoire des Roumains* cz. alatt, melynek előszavát Alfred Rambaud, jelenleg közoktatásügyi miniszter, írta.

A magyar millennium e sorok írójának kötetén kívül, melyet a francia akadémia tán csak azért koszoruzott meg, mert régen érzett hiányt pótol, Raoul-Chélar d *La Hongrie millénaire* (IX—356 l.) című szép kötetét hozta, mely történeti, társadalmi és közgazdasági szempontból érdekes. Továbbá két fordítást: az egyik M. de Polignac gróf *Poètes hongrois: Poésies magyares* (XXXI—321 l.) című kötete, mely negyvenegy költőből ad egyes darabokat, főleg a fiatalabbak tekintetbe vételével; Charles de Bigault de Casanove pedig Madách «Az ember tragédiáját» fordította le *La Tragédie de l'Homme* (X. 254 l.) cz. alatt, mely előbb a «*Mercure de France*» folyóiratban jelent meg. A rövid bevezetés Madách életéről szól; a fordítás eléggé hű és mint látjuk a Budapesti Szemle kritikusanak tetszését nyerte meg; Georges Blondel, a ki ott volt a millenniumi kiállításon, a «*Société de Géographie commerciale*»-ban tartott egy érdekes előadást *La Hongrie, ses habitans, sa situation politique, économique et sociale* (15 l.) cím alatt, melynek politikai része ugyan nem elégt ki, de különben elég rokon-szenvvel van írva.

E sorok írója a magyar tudományos irodalom főbb termékeit ismereti a rendelkezésére álló folyóiratokban, mert minden módon azon kell

lennünk, hogy a nagy országos ünnep által kulturális viszonyaink iránt felkeltett érdeket ébren tartsuk. E célból egy nagyobb monographiát is tervez, melyben a francia befolyást a magyar intellectuális életre, főleg 1772-től fogva akarná tárgyalni. E végett azon kérelmet intézi e Közlöny t. olvasóihoz, hogy az anyaggyűjtésben segítségére legyenek. Minden e tárgyra vonatkozó jegyzetet — az általánosan ismert bibliographián kívül — szívesen fogad s kéri az ügy iránt érdeklődőket, hogy közleményeiket czímére (Collège Rollin, Paris) beküldjék.

Dr. KONT IGNÁ CZ.

HAZAI IRODALOM.

Egy szép história az vitéz Franciscóról és az ő feleségéről. Irta *Ráskai Gáspár*, 1552. — *Szilády Áron* bevezetésével. Budapest, 1898. Franklin-t. (Olcso könyvtár 1057.) 61 l. Ára 10 kr.

Örömmel üdvözlöm e füzetet, melyben Szilády Áron (Ilosvai Toldi-ja után) most XVI. századi költészetünknek egy másik érdekes termékét teszi annak a nagy közönségnek (főleg az ifjúságnak) hozzáférhetővé, melynek a 'Régi Magyar Költők Tára' kötetei vastagok is, drágák is. Szokása szerint e füzetet is bő bevezetéssel látta el, ezúttal is meglepve az olvasót sokoldalú olvasottságával, bámulatos történeti tájékozottságával és éles elméjű combinatioíval.

E bevezetés két félre oszlik: az első tárgyalja a költő életét, a másik 1552-ben írt költeményét; az elsőt az új adatok nagy száma teszi igen becsessé, a másikban a költemény tárgyára vonatkozó, új szempontokban gazdag fejtegetés köti le figyelmünket. De mind a két fél anyaga, forrásaink természeténél fogva, tele van hézagokkal és homálylyal; nem csoda azért, ha némely pontra nézve eltérők lehetnek a nézetek.

Ráskai, eddigi adataink szerint, első ízben 1525-ben tűnik föl mint temesi főispán; 1542-ben van utoljára szó róla; 1552-ben írta költeményét. Ekkor közel lehetett 60-dik életéhez és rokonai körében, a zalamegyei Alsó-Lendvában pihente ki élete fáradalmait. Csakugyan csonkult vitéz volt-e, mint Szilády sejtí, olyan magyar Götz von Berlichingen-féle, nem tudjuk biztosan, de épenséggel nem lehetetlen. Fődolog, hogy csatákon edzett, a kor pártviszályaiban megviselt öreg ember volt, a ki vén napjainak unalmát a költészettel is próbálja elviselhetőbbé tenni. Költő nem volt és tehetségnek alig van nyoma művében, mely alaki tekintetben sem áll korának színvonalán. Szilády, azt hiszem, erősen túlbecsüli, a mi különben nézetem szerint nem nagy baj.

Persze nem döcögős versein és rossz rímein fordul meg a Ráskai

tehetségének kérdése, hanem művének tárgyán és e tárgynak költői megalakításán. És e pontban nem tudok Szilády nézetéhez csatlakozni, sem a Ráskai forrásának kérdésében, sem a magyar költő alakító tehetségének mérlegelésében. Hogy a Francisko története a világirodalomnak egyik legismertebb meséje, melyet különböző feldolgozásokban Európának majd minden népénél megtalálunk, ezt Szilády bizonyára akkor is igen jól tudná, ha én e kérdést jó másfél évtizeddel ezelőtt nem is tárgyaltam volna bővebben (*Boccaccio élete és művei*, Budapest, 1881. 211—226. l.); sőt Szilády még ez irányban is gyarapítja ismereteinket szláv földolgozásokra való utalásaival. Mégis fölhasználok a kedvező alkalmat, hogy a mese történetének egy-két momentumára, melyet 1881-ben nem tárgyaltam és melyekre Szilády sem tér ki, föl hívjam olvasóink figyelmét.

Mi volt Boccaccio forrása? E kérdés azért is fontos, mert helyes eldöntése a mese eredeti alakjához juttathatna bennünket. Erre azonban ez idő szerint még kevés a kilátás. A merész fogadásról szóló mese a XIV. század óta megvan számos olasz népmesében, sőt egy régi olasz prózában is, melyet Franc. Zembrini közzé tett. Régebben e szövegekben látták Boccaccio forrását, de ma megfordítva igen helyesen a Decameronéból származtatják ez olasz változatokat. Boccaccio forrása (közvetlenül vagy közvetve) Gybers de Motterael (Montreuil) XIII. századi francia verses regénye *De la violette ou de Gerard de Nevers* volt, melyet Franc. Michel 1834-ben kiadott. Gerard gróf, VIII. Lajos király (1226—70) legnemesebb lovagja, teljesen megbízik neje (Euryanthe) hűségében és fogad Lisiard de Forez gróffal. De ez nem ér czélt; csak meglesi az asszonyt és megtudja, hogy jobb melle alatt anyajegye van, mely ibolyához ('la violette', Boccaccionál, neo ben grandicello') hasonlít. Ez alapon megnyeri a fogadást és Gerard, a ki a hűtelen asszonyt előbb meg akarja ölni, végre csak elúzi Euryanthét. Később véletlenül meglesi Lisiard gróf elbeszélését, mire hosszas kalandok, párbajok stb. után ismét egyesül nejével. [E regénynek XV. századi prózai átdolgozását, mely már a XVI. században jelent meg nyomtatásban, németre fordította Schlegel Frigyes: *Geschichte der tugendsamen Euryanthe von Savoyen*, 1804. Egy másik szövegből lefordította e regényt Helmina von Chezy, *Euryanthe von Savoyen* 1823, a ki Weber hatalmas operája ('Euryanthe' 1824) számára is megírta a szöveget.]

A hű nőnek férfiruhában átélt kalandjait szintén még a XIII. században tárgyalja a *Du roi Flore et de la belle Jehane* cz. próza regény (kiadták L. Moland és C. d'Héricault, 1856), mely egy régibb francia verses munkán alapúl. Róbert lovag egy nappal esküvője előtt megköti a bűnös fogadást Raoul barátjával és nyomban az esküvő után zarándok útra indul Compostellába. Neje, 'enchore boine pucielle', magára marad. Raoul előbb egy vén banya segítségével, utóbb pedig erőszakkal próbál

czélt érni. Siker nélkül; de megtudja, hogy az asszonynak „une noire enseigne en sa diestre cuise et un porion priès de son gueil” van. Róbert hisz a csalónak, átadja neki birtokait és elhagyja az asszonyt. Csak távozta után tudja meg Johanna, hogy mivel vádolják, mire apród képében követi férjét, kinek szolgálatába lép. Hét évig van vele, a nélkül, hogy ura fölsismerné. Ekkor Raoul megbánja tettét és a szentföldre indul. Útközben találkozik Johannával, kinek elmeséli bűnös kalandját, mire az ál-apród ráveszi férjét, hogy Raoullal párbaft vívjon. Róbert győz, és hűtelen barátja bevall mindent. Most Johanna ismét nőnek öltözik és megismerteti magát urával és szüleivel. Tíz évi boldog házasság után Róbert meghal, mire özvegye Flores király nejévé lesz. (V. ö. Fr. H. v. d. Hagen, *Gesammtabenteuer*, III, 1850, p. XCVI—CI).

E két elbeszélésben megvannak a népszerű mesének összes számai és motivumai, melyeket azután a népies hagyomány és a műköltők képezelete igen sokféleképp módosítottak. E régi francia források mellett a mese egyes számainak keleti nyomai bátran mellőzhetők, bár bizonyára befolytak a nyugati változatok létrejötténél. (Keleti eredetűek a némely változatban szereplő csoda- és varázs-elemek.) Ismeretes dolog, hogy e mesét Shakespeare is földolgozta, „Cymbeline” cz. színművében (1610 körül); kevésbé ismeretes, hogy már az angol nagy költő előtt Heywood írt e tárgyról színművet, német földön pedig kétszer is alakították drámává e történetet: Hans Sachs (*Comedia von der unschuldig Frau Genura*, 1548) és Ayser Jakab († 1605), kinek (*Opus theatricum*, 1618) utolsó (XXX.) darabja (*Comedia von zweyen fürstlichen Rätthen, die alle beede umb eines gewettes willen umb ein Weib Bulten, unnd aber an derselben statt mit zweyen unterschiedlichen Mägden betrogen worden*) erős módosításokkal ugyan, de világosan ugyanezt a mesét tartalmazza. Ayser (ed. Adelb. v. Keller IV, 1865, p. 2279—2334), szokása ellenére, e darabjánál nem nevezi meg forrását.

Magyar szempontból legérdekesebb Bandello novellája (I. rész, 21. sz., a londoni kiadásban 1791, II. köt., 59—98. l.), melyben a cselekvény színhelye hazánk. Corvin Mátyás király udvarában tartózkodik Ulrik cseh nemes, kinek várában távol tőle él szép felesége. Minthogy az asszonyt félti, elkészítteti magának egy lengyel varázslóval a szép nőnek oly arczképét, mely megárgul, ha neki udvarolnak, megfehéredik, ha a nő hűségében ingadozni kezd, és fekete lesz, ha elbukik. (Ez is az európai novella-irodalomnak egyik igen elterjedt, kétségtelenül a keletről származó motivuma.) Ulrik magasztalja neje hűségét és Mátyás király hozzájárulásával fogad két magyar nemessel, Alberttel és Vladislavval. A hű asszony megcsalja és fogságba ejti a két csábítót, mire férjével boldogan és nagy tiszteletben él a király udvarában. Bandello azt állítja, hogy ezt a történetet Manfredi di Correggio mesélte neki; de az olasz novellaíró-

nak e „forrásaira” (másutt is hivatkozik élő emberek elbeszélésére) nem ektethetünk nagy súlyt. Feltűnőbb, hogy ez ajánlásában említi Bocca-ciót, de ide tartozó novellájára nem céloz. Banello novelláinak első három része 1554-ben jelent meg nyomtatásban, tehát Ráskai költeménye után, melyhez e hosszas, de még alaposan bővíthető kitérés után végre ismét visszatérek.

Szilády nem tagadja a mese idegen származását, de „nem látja lehetetlennek, hogy a majd minden népnél ismeretes mese pl. Zrebernik várához fűződve, legalább annak környékén szintén szájról-szájra járt Ráskai korában”; sőt azt is lehetségesnek tartja, „hogy azonos vagy hasonló esetek folytán (?) a mese különböző helyeken önállóan is megteremhetett”; végre keresi a Ráskai elbeszélésének esetleges történeti és népies elemeit, — mind ezt a legnagyobb körültekintéssel, de nem hiszem, hogy megfelelő sikerrel is. Ellenben igen figyelemreméltónak tartom azt a gyanítást, hogy a magyar költőnek közvetlen forrása valamely szláv (horvát) elbeszélés volt, mint tudvalevőleg pl. a Banko leányáról szóló költemény szerzője világosan mondja, hogy művét horvátból fordította. E nyomon idővel talán pontosabb eredményekhez is juthatunk. Addig csak önámításnak tarthatom a nép ajkán élő regéről, vagy a tényleg megtörténhetett eseményről hangoztatott véleményeket, melyeket különben Szilády sem vesz nagyon komolyan. Általában az a meggyőződése, hogy XVI. századi költőink talán kivétel nélkül nem a szóhagyományból (legfeljebb egyes részletekben), hanem írott (nyomtatott) forrásból merítettek. E forrásokkal többé-kevésbbé önállóan bántak el, — de sajnos, — ez önállóságuk mértékét csak ritka esetben állapíthatjuk meg, mert a kérdéses „források” legnagyobb részt ismeretlenek (legalább eddigelé). De nem dolgoznék a motívumok eredetének kutatásánál oly általánosító elvekkel, mint ezúttal egyszer Szilády, a ki azért is tartja e mesét idegennek, mivel nő férfivá öltözik benne, mert (25. l.) «kitűnni, fényleni, pompázni, tehetségünk fölött is szeretünk, de az alakoskodásra se hajlamunk, se tehetségünk». Honnan tudjuk ezt? Mert népmeséink közt kevés az ilyen tárgyú? De hiszen más népeknél sem nagyon számosak az oly hagyományok, melyek e motívumon alapúlnak, és a „kitűnni, fényleni, pompázni”-kedvelés maga is az alakoskodásnak egy faja. Hogy pedig az alakoskodásra kevés a tehetségünk, bajosan állítható, mikor látjuk, hogy egész Európa tele van magyar származású jeles színészekkel.

Ha pedig Szilády érdekes és tanulságos fejtegetéseit azzal végzi, hogy ez idő szerint a Ráskai tárgyat illetőleg „a valószínűség a mellett szól, hogy Francisko története valóban zrebernik-vidéki monda lehetett Ráskai idejében”, melyet „ebben az alakjában magyar és szláv érintkezés hozhatott létre”, — a magam részéről nagyobb óvatossággal és jelen ismereteink színvonalának talán megfelelőbben az eredményt így fejezném

ki: a Francisko története a világirodalomnak egyik legismertebb és legelterjedtebb meséje, melyet Ráskai esetleg közvetetlenül valamely horvát földolgozásból merített. E horvát változat minden valószínűség szerint Boccaccióra megy vissza és alig tehető föl, hogy Ráskai forrásán tetemesebb módosításokat eszközölt volna azon, századában (a külföldön is) nagyon divatos eljárásán felül, hogy a történetet lehetőleg magyarra iparkodott átalakítani, — igen helyesen semmi tekintettel arra, hogy ily esemény a feltételezett körülmények közt Magyarországon tényleg megeshetett-e valaha, vagy sem. Végre megjegyzem, hogy egy magyar Béla-mondakörben részemről nem tudok hinni, mert nem látom kellő alapját, és igen czélszerűnek találnám, ha a különben is még mindig dúsgazdag magyar irodalomtörténeti mythológiát nem szaporítanók ok nélkül még ezzel a mythosszal is.

HEINRICH GUSZTÁV.

Képek Róma őskorából. — A régi Róma és a rómaiak. Irta Szemák István dr. Két kötet. Budapest, Pfeifer F. Ára egy-egy kötetnek díszes kötésben 1 ft.

A csinosan kiállított két kis kötet arra van szánva, hogy a kisebb tanulók a római művelődéstörténettel, a régiségek alapvető részeivel idejekorán megismerkedjenek; míg az első kötet a négy alsó osztályt tartja szem előtt, a második már az ötödik osztály igényeit is kielégíteni törekszik. Szerző előszava szerint «a classicus nyelvek tanítása közben kevés figyelemben részesítjük az ókori művelődés történetét és csak a felső osztályokban, jelesen a nyolczadik osztályban fordítunk rá némi gondot, hogy legalább annyira tájékozottassuk tanítványainkat e téren, hogy szégyent ne valljunk velők az érettségi vizsgálaton». Azt hiszem, ezt az állítást nem minden class. philologus fogadhatja el így a maga általánosságában; annyi bizonyos, hogy a nyolczadik osztályban az érettségit nagyon is szemünk előtt kell tartanunk, de remélhetőleg egy tanár sem akar ezen a vizsgán csak a nyolczadik osztályban szerzett régiség-tani ismeretekből megélni; tudtommal az egyes osztályokban működő tanárok úgy intézik dolgukat, hogy az alapvető ismeretek már az alsó osztályokban megszilárduljanak, azután a felső osztályok olvasmányához így kapcsolódják a további bővítés: V-ik oszt. *hadi régiségek*, VI-ik *állami*, VII-ik *vallási* és végül VIII-ik oszt. *magánrégiségek*. Ez természetesen nem kizárólagossággal értendő, hanem úgy, hogy «a potiori fiat denominatio». Így aztán nem torlódik össze akkora anyag a nyolczadikban, hol amúgy is annyi adatot kell a fiúnak fejében tartania, s maga a tanultak felújítása is annyi gondot okoz; mert hisz: *oblivioni discimus*.

Szerzőnk nagyon helyesen magánolvasmányul szánja két könyvét, úgy hogy a tanár 4—5 tanítási órán számon kérhesse növendékeitől az

olvasmányt. Bizonyára minden class. philologus örömmel üdvözlí ezt a dicséretes törekvést és, mint minden hasznavehető ilyenfajta könyvet, ezt sem mulasztja el bemutatni tanítványainak, kik bizonyára érdeklődéssel és tudnivágyással fognak belőle olvasgatni; mert a szerző nagyon elevenekké, érdekessékké tudja tenni mondanivalóit és a jó pædagogus tapintatával szerencsésen el tudja találni, milyen körben mozoghat ezen serdülő ifjaknak szellemvilága.

Szerencsés gondolata szerzőnek, hogy nem mozog az általánosság terén, nem halmoz össze száraz adatokat, hanem belemélyed a részletekbe, hogy vonzóvá, érdekessé tegye tárgyát. A hol alkalom kínálkozik, össze tudja kötni a multat a jelenel. Nem adathalmazó munkát ír, hanem megelevenedő ifjúsági olvasmány alakjában dolgozza fel Róma nevezetességeit és műveltségi állapotait. Ezt az anyagot alig dolgozta fel még valaki szemléltetőbb és elevenebb képekben. Az első kötet a királyság, a második meg a köztársaság-végi és a császárok uralma alatti állapotokat rajzolja. Az első kötetben elég rámutatnunk a forum Romanumra, a circus Maximusra; a másodikban a régi Rómára, a gladiator játékokra, a nevelés és oktatás című fejezetekre. Bizony nagyon, nagyon sokat tanulhat az ifjúság ebből az aránylag kicsi, hat-hat ívnél alig nagyobb terjedelmű könyvecskéből; sőt helyenkint egészen új dolgokra is bukkanhat még az is, ki bőviben olvasta a hasonló fajta munkákat; ilyen pl. az elementa szó magyarázása a II. köt. 70. lapján.

Csak még néhány aprólékos dologra kívánjuk itt szerzőt figyelmeztetni. Előadásában helyenkint egy kis modorosságra bukkanunk; nagyon szereti ismételni, hogy a «*a mit már mondtunk, a mint tudjuk*»; különösen felöltik ez a II. kötet folyamán. Az I. kötet első lapjának harmadik kikezdése nyolcz soron át egy kissé pongyolán van stilizálva; bántó a sok «*öt*» egymásután vagy hatszor. A *libri Sibyllini* alig van szerencsésen *sibyllai könyvek* szókkal fordítva; nemkülönben hibáztatnom kell az *aedilek*-féle rövidítést; a II. k. 3-ik lapján nem értjük, miért beszél szerzőnk «330 ezer *tallérnyi*» vételárról? Miért nem a mi pénzértékünk szerepel? Sőt még a sestertius értékét sem ártana kitenni; lám a 7-ik lapon milyen gondos magyarázatok vannak amazokkal szemben. A multak s jelen idők összekötésénél milyen szépen meg lehetett volna még említeni pl. hogy a hires *Palilia* ünnepet ma is megünnepelik a rómaiak, s mily büszkék arra, hogy egy város sem ülhet oly ősrégi ünnepet; avagy a Tiberis szigetének kórházánál, hogy azon a helyen *ma is* kórház áll; avagy teszem azt a házaknál, hogy a római *ma is* inkább azt írja kiadó házára, hogy: *est locanda*, mert ebben is közvetlen folytatását látja az örökváros soha meg nem szakadt életfonalának. Ezek apró dolgok, de a gyermek eleven képzelmére nagyon hatnak.

Általán elmondható, hogy Szemák I., ki annyira ismeri az ifjúsági

irodalmat, jelen két kötetében igazán kiváló olvasmányt nyújt az ifjúságnak és művét a legjobb lélekkel ajánlhatjuk; kíváncsok, hogy szerző hasonló előadásban dolgozza fel az államrégiségeket is. Dicsérendő tulajdonságul kell még kiemelnem, hogy a római elnevezéseket, a terminus technikusokat mindig latinul is oda illeszti a magyar kifejezéshez; továbbá, hogy műve igazán izlésesen, csinosan van kiállítva. Kivánjuk, hogy a második kiadás mentül előbb napvilágot lásson; a könyvnek még nagyobb előnyére válik majd, ha egy-két ívvel s még néhány képpel is bővíthető.

KEMPF JÓZSEF.

Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjtötte és rendezte *dr. Margalits Ede.* Budapest Kókai Lajos. VII, 770 l. N. 8-r. Ára 5 fjt.

Margalits közmondás-gyűjteményének az összes eddigiek fölött, a melyeknek a száma pedig nem csekély, az egyik kiválósága az, hogy valamennyinél jóval gazdagabb, bár a gyűjtő maga is bevallja, hogy főképp Pázmánt és a népdalokat még nem aknázza ki kellően. De könyvében már így is 25.000-nél több közmondást és közmondásszerű szólást csoportosít az ú. n. *alapszórendszer* szerint, a melyet nálunk Erdélyi János kísérelt meg először. Margalits e rendszert annyiban tökéletesbítette, hogy nála egy-egy közmondás «annyi alapszó keretében fordul elő, a hány jellemző szó van benne és így az olvasó bármelyiknél keresi, megtalálja.» Igaza van a gyűjtőnek abban is, hogy ez a rendszer még azzal a haszonnal is jár a keresőre nézve, hogy egy-egy alapszó címe alatt, a mint ő mondja, «mozaikszerű képben megismerhetjük azon egész eszmekört, melyben egy-egy fogalom közmondásilag érvényesült.»

Másik ennél is nevezetesebb újítása Margalitsnak a közmondások közlése tekintetében az, hogy minden közmondásnál megnevezi azt, a ki legjobb tudása szerint az illető mondást írásban először használta. A közmondásoknak ezen szerinte «történelmi alapon való csoportosítása», szerintünk inkább *irodalomtörténeti* szempontból való rendezése természetesen korántsem involválja azt, hogy a gyűjtő minden, vagy akár csak a legtöbb esetben az illető közmondásnak az igazi gazdáját nevezi meg; de még azt sem, hogy az a közmondás csakugyan a nála elsőnek és legrégebbnek kimutatott alakban a legsikerültebb és legkerekdedebb, legcsattanósabb szerkezetű. Hisz a legtöbbször épen hosszabb időn át való, mind szélesebb körben történt használat és elterjedés útján nyeri csak egy-egy közmondás azon szabatosabb rhythmikus és ötletesben kifejező alakját, a mely azt puszta megfigyelésből, vagy nehézkes sentenciából igazi praegnans és a néplelket jellemző közmondássá avatja.

Mindazonáltal ennek az irodalomtörténeti alapon való rendezés-

nek, a mely nem csekély fáradsággal jár, mindenesetre meg van legalább az a haszna, hogy némely közmondásnak azt a sok tekintetben tanulságos útját bizonyos időhatárok között figyelemmel kísérhetjük, a melyet addig megtett, míg tökéletlenebb alakból tökéletesebbre tett szert; néha pedig éppen megfordítva csattanósabb és velősebb alakjából szintelenebb és elernyedtebb állapotba jutott. Ez utóbbi eset azonban a ritkább, mert rendszeren csak nyernek a közmondások a forgalomban és folyton s addig csiszolódnak, míg a legteljesebb és a néplélekhez legjobban simuló alakot öltik.

E nevezetes néppsychologiai tanulságok felkutatására és kiderítésére, valamint a közmondások provenienciáját és megrostálását illető fejtegetésekre Margalits ezuttal még nem terjeszkedhetett ki; de szóbeli közlése alapján reményünk van rá, hogy legközelebb erre is sort fog keríteni. Addig is hálásan fogadhatja úgy a folklorista, mint az irodalom- és műveltség-történeti adatok e nem épen megvetendő kategóriájának bűvára azt a czélszerűen elrendezett és az eddigi legdúsabb gyűjteményeknek majdnem a háromszorosára megnövelt készletet, melyet Margalits szorgalmának köszönhetünk. Tudtunkkal más nyelvekre is kiterjedő gyűjtései pedig azzal biztatnak, hogy ha egyszer az összehasonlító alapra helyezkedik paroemiologiai tanulmányaiban, azoktól a legérdekesebb felvilágosítást nyerhetjük közmondásaink egy részének más népekéivel való közössége, illetőleg azoktól való jellemző eltérései tekintetében, úgy az alakot, mint a tartalmat illetőleg.

KATONA LAJOS.

M. Tullius Ciceronak Catilina ellen tartott beszédei. Fordította Faragó János, a pápai ev. ref. főgymn. tanára. Pápán, 1897.

Faragóról már Bódiss Jusztin úgy emlékezett meg (Phil. Közl. 1897. 476. l.), mint a kit örömmel lehet üdvözölni az eredményes gymnasialis tanítás és nevelés terén. Ezt igazolja jelen munkájával is, melyet «szeretett osztályomnak — a VI-ik osztálynak — az 1896/97. tanév emlékére» szeretettel följajánlott.

Fordításának alapjául Dávid István kiadását veszi s előre mondatom, szép nyelven, magyaros zamatú, sikerült fordítást ad.

Félreértés egyáltalán nem fordul elő, de van néhány helyen szabadabb, pongyolább fordítás. Így *felczitálni a pokolból* kissé modern, meg a *czitálni* helyett alkalmasabb a *felidézni* (32. l.); *agrestis* (34. l.) szóról-szóra fordítva mezei ugyan, de mezei had helyett jobb a csőcselék, gyűlévész had; lázadást nem *csinálnak* (38. l.), hanem támasztanak; *sella curulis* megtisztelő ülőhely ugyan (53. l.), de kevésbé fűdi az eredeti jelentést; *feram non solum fortiter, sed etiam libenter* = meg-

állok a sarat nem csak férfiasan, de zugolódás nélkül, magyaros ugyan, de fero többet fejez ki (52. l.); *természetesen* h. (58. l.) jobb a persze, a melynek van gúnyos értelme; *a forumon egymás hátán tolong a nép* (61. l.) = plenum est forum-mal, de eléggé szépen beleillik prózába a tömve, zsufolva a forum és szóról-szóra lesz, pedig, a mig csak lehet a magyarosság rovása nélkül, ragaszkodni kell lehetőleg az eredeti szöveghez; *pari studio convenire videntur* = a mint látom, hasonló indulat hozta össze, nem egészen pontos; jobb a studium cél, szándék jelentését használni (62. l.); *lectulumot vaczak*-kal fordítani kissé ellenkezik az egybeült mutatkozó válogatott kifejezéssel; *instrumenta, opera, quæstus frequentia civium sustinetur* szerintem nincs helyesen, vagy legalább szabatosan fordítva így: *minden keresetmód, minden foglalkozás, minden ipar csak úgy virágzik, ha a polgárok számosan támogatják*, helyesen: az ipart a polgárok tömege (*frequentia civium*) tartja fenn (63. l.); *mea vox officio functa consulari videretur* (64. l.) kissé nagyon is körülírtan van fordítva; egyszerűbb így: *consuli hivatalomban fölemeltem szavam* (64. l.); *habetis enim consulem, qui . . .* (67. l.) többet fejez ki, mint «itt áll előttetek az a consul»; *oly consultok van, a ki; præstare possit* szintén többet mond, mint *sikra száll*, mert végrehajtja, érvényt szerez nekik, jelentéssel kellene fordítanunk (67. l.); *licitatio* (30. l.) számára tősgyökeres magyar szó a kótyavetye. Hogy tovább ne gáncsoskodjam, csak azt említem, hogy kár a mondat elején álló *qui, quæ, quod*-ot mindig a kivel, a melylyel fordítani, mert hát *et hic, et hæc, et hoc* jelentése van ilyenkor és többnyire egyszerű ez-zel fordítható, mi magyarosabb. Így a 33. l. *kiket fodor hajjal kérkedve* stb. *quod*-ja = ezek azok, kiket; n. o. *kik ha ki nem takarodnak* h. jobb: ha ezek stb.; ilyen van még a 32., 37. l., az 58. l. *azon úton jár, mit népszerűnek szokás nevezni* h. pedig *a melyet* kell.

Hogy azonban ez apró kifogások mellett a fordítás csínját és zamatot voltát is jelezzem, néhány szép helyet mutatóba: *kipéczés és kiszemel a gyilkolásra* (1. l.), mi *consulok* nem állunk *sarkunkra* (2. l.), megválasztott, de nem működő *consul* (c. design. 10. l.), sokszor haza szárnyal gondolatom (*neque non sæpe revocat* 54. l.), valami különös készül (*nova quædam misceri* 56. l.), a világ tündöklő szemefénye (*lux orbis terrarum* 59. l.) a mint a jelek mutatják, aggódnak (*vereri videntur* 61. l.) stb.

Mivel óhajtanónak tartom, hogy, ha az ifjoknak valaki fordítást akar adni vagy fölolvasni, ne feledkezzék meg Faragóéról s mert hiszem, hogy csakhamar új kiadásban látom szép fordítását, ide jegyzem azt a pár sajtóhibát is, a mely szemembe ötlött: *miszerint* hogy h. (11. l.), *dictál* (12. l., mert *czitált* ír), *alaptalan* (29. l.) abból után a vessző (34. l. alólról 14 s.) törlendő, füle hallatáta, *móltónak* (60. l.), állami *kinestár* (62. l. állami *kinestár* h.), *háramlik* (*háramlik* h. 66. l.).

A könyvecske árát idealista kiadója oly csekélyre (mindössze 25 kr.) szabta, hogy a szép kiállítású, tiszta nyomású könyv magának is belejött annyiába.

SÖRÖS PONGRÁCZ.

Bacsányi János. Irta *Szinnyei Ferencz.* (Külön lenyomat az Irodalom-tört. Közlemények 1898, évi folyamából.) Budapest, 1898. Athenæum r. társ. 83 l.

E derekas kis tanulmány egy zaklatott életü s nem sokat méltatott költővel ismertet meg bennünket.

A szerző dolgozatát két részre osztja: az első részben a költő életét, a másodikban pedig irodalmi működését tárgyalja. Valamely költő élete annyira össze van forrva egész költészetével és működésével, hogy ezt életétől különválasztva tárgyalni semmiképen sem lehet czélszerű. Épen ezért az értekező eljárását sem helyeselhetjük, midőn Bacsányi életéből irodalmi munkásságát mintegy kiszakítja. Ezt a különválasztást csak az olyan egyéneknek lehetjük meg, a kiknek életében a költészet vagy általában az irodalmi munkásság csak mellékes mozzanat, ilyen pl. Teleki László. Bacsányi élete azonban úgy össze van nőve irodalmi működésével s költészetével, hogy egyik a másik nélkül szinte meg sem érthető. Nagyon élesen érezhető ez Szinnyei F. értekezésében is, mert az életrajzban gyakorta utasít bennünket a költő irodalmi működésére s ebben meg viszont minduntalan hivatkozik a megelőző életrajzi adatokra. Ha az értekező a két részt összeolvasztotta volna, akkor a költő fejlődése, emelkedése és hanyatlása sokkal élénkebben állana előttünk, s viszont költészetének s egész irodalmi működésének célját, irányát, szóval összes törekvéseit sokkal világosabban láthatnók.

Ezzel azonban mindent elmondottam, a mit ez értekezésben kifogásolnunk lehet. Az értekező oly nagy fáradságot és szorgalmat fejtett ki az egyes életrajzi adatok, a források s a költő kiadatlan kéziratának felkutatásában, hogy ezért őszinte elismeréssel kell neki adoznunk. Sok új adatot találunk az értekezés mindkét részében, de különösen az életrajzban. Igen szépen és részletesen tárgyalja a szerző Bacsányinak a *Magyar Museum* szerkesztése körül való szereplését, úgyszintén spielbergi fogságát és a hű nejével együtt Linzben töltött hosszas éveket, a melyek inkább a számkivetés, mintsem a visszavonultság nehéz évei valának.

Szinnyei Ferencz több eddig megoldatlan, zavaros kérdést is igyekszik eldönteni. Így a többek közt igen alaposan czáfolja Kazinczynak amaz állítását, hogy Bacsányi «a titkos polizei tagjává tevő magát s a levelek feltérdeleése departementjánál úzi a maga szolgálatját». Bacsányi egyenes, őszinte jelleméből, társadalmi összeköttetéseiből s Kazinczy el-

fogult, pletykaszerű állításából helyesen következteti, hogy ez minden alapot nélkülöző mende-monda. Bacsányi párisi utazását, illetőleg ennek okát szintén tisztázni igyekszik. Az ok Kazinczy szerint az volt, hogy Bacsányi lefordította a francia seregnek Bécsbe bevonulásakor a francia proclamációt, sőt valamit írt is «Hungarus ad Hungaros» czímen (mit, azt Kazinczy maga sem tudja), és a császárt szidalmazta.

Kazinczy elfogult ugyan Bacsányival szemben a *Magyar Museum* szerkesztése óta, s így állításait mindenesetre kétséggel kell fogadnunk. Tény azonban, hogy 1) Bacsányi Bécsből Párisba megy, s ez menekülésnek látszik, 2) Párisban 2000 franknyi pensiót kap Napoleontól. Ezek a tények Kazinczy állítása mellett szólnak. Szinnyei F. meggyőzően bizonyítja, hogy Bacsányi a pensiót nem a proclamatio fordításáért kapta, mert az egykorú hivatalos francia források, a hol az ilyen pensiókról szó van, az ő nevét sehol sem említik, s az Archiv National sem tud róla felvilágosítást adni, végül pedig másfél éve volt már Párisban, mikor ez a kitüntetés érte. Ezek után Szinnyei F. valószínűnek tartja, hogy nem Bacsányi volt a francia proclamatio fordítója. De miért hagyta el akkor Bécs? Ez a kérdés még mindig megfejtetlen marad. Az értekező ezt annak az üldözésnek tulajdonítja, a melynek a költő kassai irodalmi működése óta állandóan ki volt téve, de e véleményt igen helyesen csak föltevésnek, valószínűségnek tartja, a melyet a felmerülő újabb adatok megdönthetnek. Mi az értekező véleményét szintén valószínűnek tartjuk, csak azt tesszük még hozzá, hogy ezen utazásban bizonyára igen lényeges tényező volt az a nagyfoku rokonszenv, a melylyel a költő a francziák iránt, s az a rajongó lelkesedés, a melylyel a francia mozgalmak iránt viseltetett.

A tanulmány második részét, Bacsányi irodalmi működésének méltatását, szintén sikerültnek tartom. Minden során meglátszik a nagy gond és szeretet, a melylyel az értekező tárgya feldolgozásában elmerült. Mégis legsikerültebbnek kell tekintenem a polemikus iratok tárgyalását. Ezekről eddig az általánosan elterjedt nézet az volt, hogy bár nem csekély tudással készültek, epések, igazságtalanok s nagy tévedésekkel telvék. Szinnyei F. érdemük szerint méltatja ezen munkákat s tárgyalásából megtudjuk, hogy Bacsányi ezen irataiban teljesen a külföld irodalmi műveltségének színvonalán áll s messze fölülmúlja hazai íróinkat és ezektől való elmaradottsága csak a nyelvben és a hazai irodalmi viszonyok nem ismerésében nyilvánult. A műfordításról írt értekezésében olyan elveket állított fel, a melyek legnagyobb részben ma is követendő szabályok előttünk; a nyelvújításról mondott ítéletét pedig (69. l.) ma is minden kifogás nélkül helyeselnünk kell. Későbbi iratainak epés és érdes hangja korának s különösen a nyelvújításnak másoknál is elégszer tapasztalt hangja volt.

Költészetének felfogása és méltatása szintén helyes, csak az a kár, hogy kissé nem terjedelmesebb. Megérdemelte volna. Helyes lett volna itt megemlékezni azon hatásokról is, a melyeknek Bacsányi költészete ki volt téve. Horatius hatásáról ugyan megemlékezik a szerző, de azt hiszem, tőnk nemcsak a római lantostól tanult; ismerte ő kora külföldi költőinek műveit legnagyobb részben, jártas volt különösen a franczia és német irodalomban s ezek hatása költészetén meg is látszik. Elismerjük, hogy e hatások kimutatása és taglalása nem könnyű feladat, de hasznos és tanulságos és nagyon emelte volna a dolgozat értékét. Így is azonban nagy hiányt pótol e kis tanulmány s vele a szerző derekas emléket állított irodalmunk azon úttörő jelesének, a kinek első és utolsó gondolatja is a haza volt, s a ki még halálos ágyáról is hazájához intézte végső szavát:

Érzem s naponként látom: azt,
Hogy életem végére jár.
Isten hozzád édes hazám,
Isten hozzád örökre már!

Ez a mély hazafiság «költészetének legszebb vonása». Vakon bízott az *utókor* hálájában és elismerésében. Adjuk meg ezt neki, kiérdemelte.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Les grands poètes hongrois: Arany — Petoeſi. Traduction en vers. Par *F. E. Gauthier*, vice-consul de France à Budapest, officier d'académie. Paris, Paul Ollendorff, éditeur. 1898. 254 l. 3 fr. 50.

Vége került egy, úgy látszik, költői lelkű s költői vénájú franczia, ki nem egészen tehetség nélkül s nem teljesen a magyar nyelv ismerete nélkül fogott a magyar költők fordításához! Szívesen üdvözljük e téren Gauthiert, a budapesti franczia konzulátus derék tisztviselőjét, ki rationalisabb munkára vállalkozott, mint alig egy évtizeddel ezelőtt Coppée, mikor fölcsapott Petőfi-fordítónak egy árva magyar szónak megértése nélkül, csupán azon a czímen, hogy valamikor 1885-ben Budapesten jártában ódát írt volt «fívérehez» (?) Petőfihez!

Gauthiernak már multja van az effajta vállalkozásokban. 1888-ban *Poésies et Nouvelles par Pouchkine* című kötete jelent meg Párisban, Ollendorffnál. Jelen kötetének előszavában is büszkén említi 10 év előtti első kísérletét. Úgy látszik tehát, hogy Gauthiernak ambítiója az illető nemzet legjobb költőit fordítgatni, melynél megfordul. Ez az esetleg-

szerűség («les hasards de ma carrière», a mint ő mondja) nem igen önt ugyan belénk bizalmat a fordítások becse iránt. A ki művészi módon akar fordítani s épen a magyar népies nemzeti költészet elsőrendű csillagainak műveit, az ugyancsak élje bele magát éveken át a magyar szellembe; ne csak úgy könnyelműen, hamarjában fordítson, mert nem sikerül!

Épen úgy nem sikerülhet teljesen a kitűzött nehéz feladat, ha nem tud tökéletesen magyarul. S ez oly baj, mely Gauthiernál is megvan. Eljárása módja, melyről az előszóban őszintén referál: más magyarul «gyökeresen» (?) tudó francia által készített szószerinti fordítás («traduction littérale») alapján való versifikálása, másodsorban kelti föl bizalmatlanságunkat s hívja ki vizsga kritikánkat. Hogyan adja vissza a fordító a népies költészetnek nemcsak tartalomban, hanem nyelvben és formákban is nyilvánuló szépségeit, ha még a magyar nyelvet is tökéletlenül («trop imparfaitement») ismeri, nemhogy a népies stílus szépségeit értené és élvezné?!

Gauthier ennek daczára bátran és igen érdekes módon mindjárt a legkeményebb dióba harap: épen a magyar népies nemzeti költészet nagyjaival kezdi magyarból való fordításait, kik igaz, hogy legérdemesebbek, de természetesen a legnehezebbek is. Kötetében benne van Arany egész *Toldija*, Petőfi egész *János vitéze* s ezenkívül Petőfi nyolcz híres költeménye, lyrájának legjava.

Joggal fölébred tehát kíváncsiságunk; vajjon hogyan sikerült költészetünk eme kincseit, melyekben a magyar népies szellem és nyelv üli diadalát, a diplomatia csiszolt nyelvére, a francziára lefordítani? Vizsgálódásunk nagyrészt erre vonatkozik.

Maga az a körülmény, hogy mindegyikből jellemző egészet iparkodik nyújtani, dicséretes törekvés s ehhez képest az elbeszélő költemények fordítása általában sikerültnek is mondható. A részletek ellen persze elég a kifogás, melyek némiképen leszállítják a fordításnak, mint művészi alkotásnak, becsét.

Gauthier fordítása általában szószerinti, a mi már említett eljárásából s a fordítói hűség elvének félreértéséből ered. Az ilyen szorongó hűség a költészetből prózát csinál és sokszor komikumot idéz elő az olyan helyeken, melyeken Arany a komolyság, nyugalom, fenség magaslátán áll. Ime a sok közül néhány mutatvány: «Bundáját lerántja, még pedig irhástul = L'un arrache sa laine avec un peu de viande» (Toldi II. 2.); vagy: «Azontúl az Isten áldjon minden embert = Et que Dieu, pour chacun, ait des regards égaux» (Toldi II. 11.); vagy a híres sor: «Édességén || Tiszta nyál csordul ki Toldi szája végén = Chaque coin de la bouche est de suite humectée» (Toldi IV. 5.). A fordítói hűség legnagyobb komikumai azonban a következő reproductiók: «Egy fillér

kis darab, de annyi hely sincsen, || Hová az orczáján csókvetést ne hintsen = Sur son visage il n'est pas de place où poser || Même un petit filler (*sic.*) où manque un doux baiser» (Toldi VI. 10.); meg ez: «Nem remélem, hogy itt maradásom legyen || György miá, kit Isten akárhová tegyen = Rester encore ici n'est plus pour moi possible, || Mon frère est là. Que Dieu rend George invisible» (Toldi VI. 14.).

A hangutánzó festői és jellemző plasztikus nyelv, az epikus jelzők, szó- és gondolatalakzatok, melyeknek Arany a mestere, nagyrészt elvesznek a fordításban. Még inkább az idiotismusok (pl. tenger pusztaság; hetedhét ország; ember a gáton; felült Laczkó a béresek nyakára; másnak vermet ásni; madárlátta cipó; kenyérének javát már megette; Toldi ugyancsak rakta a tánczát; nesze, szolgálom; menjen anyja keservébe, stb.), melyeket csak igen ritkán sikerül szerencsésen utánoznia. Hiába, közmondásokat nem lehet mindig lefordítani komikus hatás nélkül (még ha oda teszi is jegyzetben: «locution hongroise, proverbe hongroise»). Kár pl. ilyeneket mondania: «Kebelén kenyere, hátán volt a háza = Son pain sur sa poitrine et sa maison au dos» (Toldi VII. 13.); vagy emezt; «Búsuljon a lovad, elég nagy a feje = Que ton cheval s'attriste, il a de tête assez» (Toldi X. 20.). Az ilyen erős idiotismusoknak, közmondásoknak nem fordítását, hanem csak értelmét, szabadabb átdolgozását kellene adnia, esetleg szintén idiotismussal, ha lehet. Előfordul azonban, hogy egyik-másik ilyen magyarosság vagy közmondás reproductiójánál több ízlést s ésszerűséget árul el, pl.: «Keserű, mert vizzé csak nem válik a vér, || Csak testvér marad az, a ki egyszer testvér = Bien qu'en saigne mon cœur, je n'y puis changer rien, || Car le sang de mon frère est malgré tout le mien» (Toldi VIII. 2.); vagy pl.: «Elosont a háztól, || El sem búcsúzott csak a kapufélfától = Il quitta la maison paternelle || Sans personne avertir, nul n'en a de nouvelle» (Toldi VIII. 9.).

A Toldi fordításán világosan észlelhető, hogy a francia irodalmi nyelv, bármilyen finom, kicsiszolt és gazdag, nem reproducálhatja híven a magyar népies nyelv sajátos szépségeit; a francia népies nyelvnek hiánya lesz itt érezhetővé, úgy hogy szinte az a gondolatunk támad, hátha a provençal népnyelv, mely valamikor gazdag költészetnek volt a nyelve s az új-provençal, félibre költészet nyomán ismét fejlődésnek indul, alkalmasabb volna a Toldi s hasonló költemények műfordítására?

Mindezek a bajok, látjuk, a fordítói hűség kedvéért keletkeznek.

Nagyobb bajok azok — bár ritkábbak — mikor a fordító itt-ott félreérti s meghamisítja a szöveget a vers és rím kedvéért vagy egyéb okokból, megváltoztatja pl. Arany plasztikus képeit, hasonlatait, ha esetleg nem is kell idiotismusokat fordítania. Pl. «Mentek-e tatárra? mentek-e törökre? || Nekik jó éjszakát mondani örökre? = Livrer bataille au ture,

au tartare sauvage || Et dans leurs rangs porter la mort et le carnage?» (Toldi I. 6.); vagy: «Most van a dandárja réten a munkának, || De foga nem fülük ahhoz e gazdának = Sa bande en ce moment travaille dans la plaine, || Mais à ce métayer le travail ferait peine» (Toldi II. 8.); ez is olyan: «Akkor elővette csillagos bicskáját, || megkínálta vele kisebbik gazdáját = Alors le serviteur présente à son cher maître || Son couteau, dont le manche offre un dessin champêtre» (Toldi IV. 11.); furcsaság ez is; «Tíz—tizenkét szolgál || Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga = Dix à douze domestiques || Ronflent comme des gens à l'abri des critiques» (Toldi I. 1.), stb. Ilyenek láttára szinte az a véleményünk, hogy a jó próza többet érne a hamisított verseknél.

Vannak azonban a Toldi fordításának igen sikerült részletei is; ilyenek a IV. ének 1. és 3. versszakának hasonlatai a szarvasról és a toportyánról, az álom leírása a IV. énekben vagy pl. az V. ének 1. verszaka, mely az éjszaka beköszöntését írja le. Leíró részletei különben rendszeren jobbak az elbeszélőknél.

Mindezek a fordítói sajátosságok ismétlődnek a *János vitéz* reproductiójában is. S habár a János vitéz fordítása a Toldiéénál általában sikerültebb, e bájos tündérregénél már mégis több szabadságot enged magának Gauthier; a népiességek téves felfogása itt is kirívóvá válik néha. Nem sikerülnek, furcsák az ilyen megszólítások: galambom = ma colombe, ma tourterelle; kökényszemű = les yeux couleur de prune, stb. Ebben a költeményben már itt-ott kihagy egy-egy strófát, ha oly nehézségek merülnek föl benne, melyekkel nem tud megbirkózni. Így hagyja ki pl. a II. rész 8. versszakát, mert ez a sor szerepel benne: «Hisz kend sem volt jobb a Deákné vásznánál». Másutt meg új sorokat szúr közbe az ő verselése hézagainak pótlásául. A szolgálai hűség ebben a regében is furcsaságokra viszi néha, pl. mikor ezt a «locution hongroise»-t: «Egyet mondok, öcsém, kettő lesz belőle» így adja: «Je dis un, mon cadet, mais il en sera deux» (János vitéz VI. 10.), vagy mikor a «kutyafejű tatárt» «guerrier à la tête de chien»-nek fordítja. A magyar «tündérország» francia nevében nem tud sehogysem megállapodni: pays merveilleux, pays de fées és pays enchanteur közt ingadozik. Máskülönben viszont dicsérettel kell kiemelni, hogy a XXII. rész, melyben a tündérország leírása foglaltatik, egyike a legsikerültebb részleteknek, miket a francia műfordítás fölmutathat.

Az elbeszélő költemények fordításának általános sikere mellett valóban kár, hogy a Petőfi lyrai költeményeinek műfordításai gyöngén sikerülnek. Igaz, hogy lyrai költeményt egyáltalán nehezebb fordítani, mint elbeszélőt, hát még a magyar népies nemzeti lyra nagymesterének, Petőfinak épen leginkább egyéni verseit, melyeknek formája is művészi és nehéz, — *franciára*, vagyis olyan nyelvre, melynek roppant egyszerű

és egyhangú verselése változatos formák reprodukálására teljesen alkalmas!an!

A lefordított költemények Petőfi versei között a legjellemzőbbek: a *Talpra magyar, Szeptember végén, Egy gondolat bánt engemet, A magyar nemes*; hozzájuk csatlakoznak a *Vérmező, Szomorú éj és Rég veri már a magyart a teremtő* című költemények, s végül, azaz tulajdonképpen a kötet homlokán, mintegy jellemző programmul, Petőfi híres verse *Arany Jánoshoz*, melylyel Aranyt a Toldi megjelenése alkalmából üdvözölte s melyben a magyar népies nemzeti költészet alapelvei vannak költői módon fejtegetve.

A lyrai költemények fordításában Gauthier hűsége már teljesen elvész. Más sorokat tesz be kihagyottak helyére; sorokat, sőt egész strófákat hagy el kénye-kedve szerint, mint pl. az *Arany Jánoshoz* intézett vagy a *Vérmező* című versekben.

Valóban fájdalommal látjuk, mint mennek tönkre a fordításban a minden magyar ember által bálványozott nagy költőnek legszebb versei. Elszomorító néznünk, mint lesz a legmagasztosabb költészetből a leglaposabb próza! Keserves látnunk, minő hiábavaló vállalkozás költői erő nélkül reprodukálni a *Talpra magyar* hatalmas esküjét, férfias elhatározását s mint lép e hiányok helyére a szentségtelen komikum: «Debout, Hongrois, debout, car la patrie appelle». Élénken tiltakozunk ellene, midőn Petőfi egyik legsejtelmesebb, jóslatos költeményébe, az *Egy gondolat* címűbe egészen új eszméket, képeket vegyít, nem tudván persze reprodukálni e gyönyörű rhapsodiának rhapsodikus rhythmusát sem. Vagy ki ne fájlalna a *Szeptember végén* című páratlan elégiának teljes meghamisítását tartalom, terjedelem, verselés dolgában? A kisebb Petőfi-fordítások közül egyedül *A magyar nemes* (Le noble Hongrois) az, mely némiképpen sikerültnek mondható.

S itt még egy nem lényegtelen pontot kell kiemelnünk. Míg t. i. fordítónk a *Toldi* s a *János vitéz* alexandrinusait ugyanolyan versekkel fordította s csak az utóbbinak rímelhelyezésében tért el az eredetitől, addig a lyrai költeményekben már teljesen tekinteten kívül hagyta a formai hűséget. Gyakran megváltoztatja a strófaszerkezetet (*Szeptember végén, Talpra magyar*), majdnem mindig a rímelhelyezést; a francia verselés természeténél fogva nem követheti Petőfit a művészi czéllal alkalmazott különös versformákba (*Szeptember végén, Talpra magyar, Egy gondolat bánt engemet*); szó sem lehet természetesen a magyar hangsúlyos verselésnek speciális formájáról. (*Rég veri már a magyart a teremtő*.) Szóval külső formájukról sem ismerni rá Petőfi híres verseire.

A fordítások belső becsét meghatározó vizsgálódásainkon kívül csak még egy-két megjegyzésre kívánunk szorítkozni.

Egyik megjegyzésünk egy elkerülhetetlen bajra vonatkozik s ez:

a magyar nevek furcsa hangzása a francia vers szövegében. Annál inkább kellett volna azonban a fordítónak vigyáznia alkalmazásukban. Petőfi pl. sosem mondja János vitéz nevét egyszerűen Kukoriczának, nehogy komikussá váljék, hanem mindig így: «Kukoricza Jancsi ment a maga útján», Gauthiernál pedig ugyancsak gyakran szerepel így: «Koukoricza poursuit sa route obstinément» (János vitéz V. 16.); vagy: «Látta || Kont levágott fejét a hóhér kezében, || Vitéz Hédervári Kont Istvánnak fejét = Il vit le brave Istvan Kont Hedervar mourir» (Vérmező, 2. verssz.).

Ezzel áll összefüggésben másik megjegyzésünk is. Gauthier fordításában következetesen ékezés nélkül használja a magyar tulajdonneveket s egyéb itt-ott hosszú szótagos magyar szavakat, mint pl.: Arany Janos, Miklos, Rakos, Hortobagy, Janos vitez, Rigo, csarda, Bimbo, Lombar, filler, Istvan, Hedervar, Hajnoczy, stb. Másrészt Bencze nevét a *Toldiban* megmagyarázhatlan következetességgel mindig így írja: Bencé. Irodalmi becsre igényt tartó munkánál megkivánnók ilyen tekintetben is a pontosságot; ez esetben annál inkább, mert hiszen a francia nyelvben is vannak ékezetek, s ha azok más természetűek is, mint a magyar ékezetek s ha a francia ember nem érzi is a magyar hosszú és rövid, nyílt és zárt hangok különbségeit, Gauthiernak utána kellett volna járnia, hogy e külső jeleknek mi a jelentőségük, s mindenesetre alkalmaznia kellett volna a francia accent aigut, mely tényleg megfelel a mi ékezetünknek. Csodáljuk, hogy szószerinti fordítója Tinayre André, kiről tudjuk, hogy kis gyermekkorá óta Magyarországon tartózkodván s itt járván magyar iskolába, valóban jól ismeri a magyar nyelvet, az ékezetek dolgára nem hívta föl Gauthier figyelmét.

Kötetünkben a *Toldit* és Petőfi költeményeit egy-egy rövid életrajzi bevezetés előzi meg, éppen úgy a *János vitézt* is külön æsthetikai méltatás. Kár, hogy e bevezetések, melyek hivatta volnának Aranyt és Petőfit a francia közönség előtt ismertetni és jellemezni, igen gyalók. Tinayre André, ki, úgy látszik, vezetője volt a műfordítónak s kiről tudjuk, hogy a kolozsvári egyetemen tanárjelölt korában magyar irodalmat is tanult, különb dolgokra is figyelmeztethette volna Gauthiert, mint a miket rövid, 30—40 soros bevezetéseiben közöl. Avagy honnan veszi adatait, midőn Arany fiatalkori olvasmányai közül különösen Milont és Voltairet emeli ki? Hogyan mondhatja, hogy Arany a Toldi-trilógián kívül nem írt egyéb epikai munkát? Kár, hogy a Petőfiről szóló kevés, sovány adatnak is nagyrésze rossz; a Talpra magyarról azt mondja pl., hogy véres csaták közepette, a harcztéren született; s fordítónk elkésett vélekedésnek lett furcsa áldozatává, midőn azt mondja: «a magyar még ma is azt hiszi, hogy Petőfi nem halt meg». Vagy mit mondjunk ahhoz, hogy Gauthier, ki majdnem egy évtized óta magyar földön él, kritika nélkül, vakon elfogadja Saint-René Taillandiernak azt a képtelen állí-

tását, hogy «a János vitézt rhapsodok éneklik a Kárpátoktól a Dunáig», hogy «a János vitéz hőse maga Magyarország» s hogy «Kukoricza Jancsi a magyar nemzetnek költői egységbe olvadt osztályait jelenti». Az ilyen alaptalanságok szinte Roger Peyre-nek, a Sorbonne tanárának pályadíjat nyert s 1895-ben Párisban megjelent munkájára, «A képzőművészetek történetére» emlékeztetnek, hol a 716. lapon Petőfit a «magyar és szláv» szobrászok s festők közt emlegeti. Kiegészíti mindezeket az alaptalanságokat Gauthiernek a földrajzi adatok és nevek közlésében s azok helyesírásában nyilvánuló francziás pontatlansága és könnyelműsége. Így történhetik meg, hogy Gauthier szerint Arany János Szacontán születik, Petőfi Pelegyházán tölti ifjúságát, Toldi a Hortobágon jár, hogy *pusztá, Puszta és Poustá* vegyest szerepelnek egymás mellett.

Ha azonban elkészítjük fordítónk erényeinek és hibáinak mérlegét, sok gyöngéje mellett különösen az elbeszélő költemények fordításának általános sikerében mégis csak találunk oly szempontokat, melyek méltánylást érdemelnek. Épen azért szívesen várjuk Gauthier érdekes vállalkozó kedvének újabb bizonyítékát, mely beváltja majd jelen kötetének előszavában tett ígérését: előre tudatja ugyanis, hogy szándékában van a *Toldi Szerelmét* és a *Toldi Estéjét* is lefordítani.

Mindenesetre öröndetes magyar nemzeti szempontból, hogy irodalmunknak s különösen népies nemzeti irodalmunknak ismerete terjed. Valamennyire előnyösen kezdik mostanában ismerni külföldön a magyart, egyidejűleg a politikai és az irodalmi világban. S a mennyiben Gauthier könyve ehhez hozzájárul, munkáját hibái daczára sem tartjuk teljesen elvetendőnek, sőt ellenkezőleg olyanak, mely hazafias szempontból minden magyar embert érdekelhet.

GYULAI ÁGOST.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

14. Mikó Pál: *Női magyar levélstílus a XVII. században.* (Székelyudvarhelyi áll. főreáliskola.) — A Levelestár II. kötete (Magyar hölgyek levelei 1515—1709.) egyike legérdekesebb irodalmi és nyelvtörténeti emlékeinknek a XVI. és XVII. századból, melyet kutatóink még alig aknáztak ki. Szókészletét feldolgozták a Nyelvtört. Szótár számára; de a kötetnek egy híján 500 levelében rejlő gazdag nyelvi és még gazdagabb kortörténeti tanulságot eddigelé még alig próbálták meg a tudomány számára értékesíteni. Mikó Pál pótolni akarja ezt a mulasztást, s elég terjedelmes (72 l.) értekezésében tanulmányozás tárgyává tette a magyar nők leveleit a stílus és a nyelv szempontjából. Minthogy e kötet két

egész évszázad leveleit foglalja magában (1515—1709.), a címben is oda kellett volna tenni a XVII. század mellé a XVI-ikat is.

Mikó nagy gondnal tanulmányozta át e kötet leveleit és a stílusról, nyelvről sok érdekes és tanulságos dolgot mond el. Előadásában kissé bőbeszédű, s ez az oka, hogy igen érdekes dolgozatában a fontos és jellemző dolgok nem emelkednek ki, s ugyanazokról a részletekről ismételve is szól az egyes szakaszokban.

A bevezetés után négy szakasz a levelek külsejével foglalkozik; szól a levélcezímzésről kívül és belül, a megszólításról és rólaszólásról, sok érdekes s az illető kor benső, bizalmas családi életét megvilágító adalékot állítva össze. Ép oly érdekes a rokonok és ismerősök egymás közti viszonyának jelölése; végül a zárósorokról és az aláírásról szól. Érdekesen világítja meg a latin nyelv hatását a levélírásban. A bevezetés, a megszólítás, valamint a zárósorok szövege gyakran latin, de igen sokszor magyar, az aláírás azonban a legtöbbször magyar. A latin nyelv hatásáról a levélírók nyelvére csak később szól. Tanulságos lett volna összehasonlítani a leveleket ezekből a szempontokból az egykorú, de férfi kézből származó levelekkel.

A levelek tartalmával három szakasz foglalkozik. Az első tárgyukat, okiratértéküket világítja meg s elsorolja, hogy mily alkalmak, események szolgáltatnak okot a levélírásra. A következő szakasz a kötetben található leveleket 9 csoportba osztja. Ez a kereskedelmi levelezőbe illő csoportosítás nagyon erőtetett; a magán leveleket, melyeket — különösen ebben a korban — igazán az alkalom szül, nem lehet ily csoportokba szorítani, s Mikó maga is megvallja, hogy „olyan levelet, a mi csak egy tárgyról szól elejétől végig, alig lehetne egy párat összeszedni s azt is csak a legjelentéktelenebbeket”. Mire való tehát akkor a csoportosítás? Egy-két példát úgy is idézhetett volna, ha szükségesnek tartotta. A következő szakasz «a levelek belső értéke» czímen stílusukról, különösen a szabatoságról és világosságról szól. Csoportosítja a levélírókat s egynémelyiket különösen kiemeli stílusának szépségeért, mint Paxy Annát, Révay Mihálynét, Széchy Máriát, végül gróf Csáky Anna Francisca priorissát, a legkiválóbb levélírókat.

A dolgozat utolsó két szakasza a levelek nyelvről szól. Előbb az idegen, még pedig főképp a latin nyelv hatását világítja meg. A latin nyelv hatása előbb csak a bekezdésben és a zárósorokban nyilvánult, később, a mikor a XVII. század folyamán a társalgás nyelvét mindinkább elárasztják a latin szók, meglátszik ez a levélírók nyelvén is. Figyelemmel kíséri Mikó a tót és a török nyelv hatását is. Az idegen nyelvek hatása azonban inkább csak külsőségekben nyilatkozik, a levelek stílusa legnagyobb-részt magyaros, telve népies szólásokkal, mondat szerkezetekkel, a mi a levélíró nők magyaros nevelése mellett bizonyít. (Az 56. lapon közölt idézeteket, bármily jellemzők is a kor erkölcsére, el kellett volna hagyni, figyelemmel levén arra, hogy ezt a füzetet, mint iskolai értesítőt, középiskolai tanulók kezébe adják, a kik bizonyosan nem kulturtörténeti szempontból fogják olvasni a ritkítva szedett szavakat.)

Az utolsó szakasz a nyelvi sajátságokról szól; ez a legrövidebb és a leghiányosabb, a mit azonban nem róhatunk fel az értekezés írójának hibául, mert a közlő átírta a leveleket a mai kiejtés szerint, tehát a nyelvészre nézve majdnem teljesen használhatatlanná tette őket. Különb-ben sem lehet 148 különböző vidékről való nő leveleit egységes szem-

pontból vizsgálni. Ha a kiadó pontosan közölte volna a leveleket, bizonyosan igen sok és érdekes nyelvjárási tanulságot meríthettünk volna belőlük, így azonban meg kellett elégedni az értekezés írójának egy-két feltűnőbb s a maitól eltérő nyelvtani alak megemléztetésével s az érdekesebb szók összeállításával. Ez utóbbiakhoz kell még egy-két helyreigazító megjegyzést tennem. A *vellál*-ról azt mondja, hogy nincs meg a Nytört. Szótárban, pedig ott van a III. kötet 1002. lapján a *valál* című szó mellett; azonkívül még külön is szólt róla Szarvas Gábor (Nyr. XXI, 28); a *dikta* szó is előfordul a Nyelvőrben (V. k., 208. 262). A 31. lapon kérdőjellel közli ezt: «szállját (?) elvitte Barkóczi»; nem idéz pontosan, mert ez a szó az illető levélben így fordul elő: «A *szályakot* . . . Barkóczi Ferencz uram mind elvitte», s alább: vagy az árával, vagy hasonló *szálljal* tartoznának érette». Ez a szó is megvan a Nytört. Szótárban (III: 42) s nem egyéb, mint a, tutaj' jelentésű *szál*.

A dolgozat, mint e vázlatos ismertetésből is látszik, igen hasznos, s írója érdemes munkát végzett vele.

BALASSA JÓZSEF.

15. Kovalik János: Nyelvújításunk kezdete. (Versecei m. kir. állami főreálisk.) — Sokat és sokfelét írtak már a magyar nyelvújításról, de e nagyfontosságú szellemi mozgalmunk történetéről még maig sincs kimerítő munka. A címbeli értekezés szerzője a *Mondolat* megjelenéséig tárgyalja a nyelvújítás történetét, már t. i. a mennyiben egy iskolai értesítő keretében erről beszélhetünk. Vázlatos képet nyújt a XVIII. századbeli magyar nyelv elhagyatott állapotáról és azon első nyelvújító törekvésekről, a melyek a múlt század végén s a jelen század elején megjelent nyelvtanokban és tudományos munkákban nyilatkoztak meg leginkább. Különös figyelemre méltók itt természetesen a *Debreczeni grammatika* és *Révai* nyelvészeti munkái (Antiqu. és Elab. gr.); ezeket azonban a szerző nem méltatja úgy, a mint irodalomtörténeti és különösen nyelvészeti jelentőségükhöz képest megkövetelhetnők. Igaz ugyan, hogy az értesítőnek sem kerete, sem olvasó közönsége nem engedi meg az ilyes dolgok részletesebb tárgyalását, de a felső osztályú középiskolai tanulónak mégis többet kell elmondanunk, s a mi fő, jobban ki kell emelnünk a nyelvtörténetnek illetően fontosabb mozzanatait, mint a hogy ezt a szerző teszi.

Ezek után áttér az értekező a nyelvújítás második szakára, helyesebben a tulajdonképeni nyelvújításra. E rész a Bárczafalvi felléptétől a *Mondolat* megjelenéséig terjedő időt foglalja magában. Ha már az előbbi részben nem lehattunk megelégedve a szerzőnek túlságosan vázlatos fejtegetéseivel, itt eme részben még kevésbbé lehetünk. A nyelvújítók elveit, törekvéseit, a mozgalomnak az egész országra kiterjedését, közmívelődésbeli fontosságát, valamint azt a kérdést, hogy mennyiben és meddig volt jogos a nyelvújítás, — hasztalanul akarná valaki a szerző értekezéséből megtanulni. E tekintetben műve annyira hiányos és ötletszerű, hogy majdnem fölületesnek kell mondanom.

Helytelenítenem kell a szerzőnek azon állítását, hogy Kazinczy újításában (a melynek elveit a szerző meglehetősen hiányosan sorolja fel) «nemcsak a nyelv szokását tisztelte, hanem a grammatikai törvényt is, s azonkívül figyelembe vette a külföldi nyelvek szépségeit». Én úgy tudom, hogy ez utóbbiakra nagyon is nagy gondja volt a nyelvújítás mesterének, az előbbiekre azonban vajmi kevés ügyet vetett. Kazinczy

álláspontjának megítélésében még ma is a legellentétesebb nézetekkel találkozunk s azért legyen szabad erre vonatkozó évéleményemet e rövid bírálat keretében előadnom.

Kazinczy kezdetben elég mérsékelt volt az újításban s csak a leg-szükségesebb hiányok pótlására szorítkozott. Egy 1804. febr. 5-én kelt levelében ezen szavakkal fejezi ki a nyelvújításra vonatkozó elveit: «Minden cruditast (Hárte) elkerülni, az újításokat nem halmozva, hanem félénken behozni, hogy az írás egészen tarka ne legyen — s az újítás kedvetlenségeit két úton pótolni ki: 1. hogy az olvasó érezze, hogy arra szükség volt; 2. hogy az újítás édes legyen, legalább ne kedvetlen. Új szót is lehet csinálni. De a ki csinálja, figyelmezzon reá, hogy vele hol él.»¹⁾ Ha Kazinczy megmarad ezen elv mellett, a nyelvújítás valószínűleg másképen ütött volna ki, s káros következményeivel most kevesebbet bajlódnánk; de alig három hétre már úgy nyilatkozik az «új szós könyvekről», hogy ha bennök «a kétszáz rossz, rút és szükségtelen között volt 40 jó, azokkal élni igen is illő»²⁾ s a szócsinálók hibáját azzal a gyöngye mentséggel takargatja, hogy «semmi az, ha egyszer-kétszer elbotlunk is».³⁾ Ez már a legszélsőbb határ, de itt még mindig jó sikerrel lehetett volna megállapodni s a nyelv törvényeit és természetét is ki lehetett volna elégíteni. Azonban minden újítónak az a természete, hogy a túlzás még nagyobb túlságokra ragadja. Kazinczy mennél jobban tanulmányozta a nyugati irodalmakat, annál nagyobb szélsőségekre ragadtatta magát újításaiban. Egy évvel később már megvetéssel nézi le «popularis szólásokat» s nyelvünket egészen «a nyugati nyelv geniusa szerint akarja modellelni».⁴⁾ Neki minden szép volt, a mit a nyugati, különösen a német-görög classicismus irodalmában talált s mind át kaarta ezt ültetni, akár egyezett nyelvünk szellemével, akár nem. Lep-lezetlenül bevallja ezt Cserey Farkashoz írt egyik levelében: «Az Aestheticus Írónak nem azt kell kérdezni: szólanak-e így és szólott-e már így más? (ez a kérdés csak a kiholt Nyelvekre való), hanem ezt: lehet-e nekem így szólani, hogy szólásom elegans, energikus, új zengésű szólás legyen?»⁵⁾ Ó a nyelv természetén könnyű lélekkel követ el erőszakot, ha ezzel írásának csint és szépséget adhat. Budai Ézsaiáshoz írt levelében⁶⁾ a régi és újabb német írók nyelvének nagy különbségére hivatkozik s azt kérdi magunktól, «ha nem akarnánk-e, hogy a mi nyelvünk a szerint szenvedjen változást és erőszakot?» Minden szavában a nyelv fejlesztését hangsúlyozza, de a nyelv történeti fejlődésével a legkevesebbet törődik. Hogy a régi nyelv előtte milyen kevés tekintélyvel bírt, kitet-szik Révaihoz írt egyik leveléből: «... te mindenben a régiek auctoritását keresed s megveted, a mi ezáltal nem támogattatik és új; nekem az új még kedves is, kívált ha a szót és szólást szebbé teszi, vagy az újabb nyelvek szerint nuanceolja az ideákat.»⁷⁾

Váczy János jótékony tisztító viharhoz hasonlítja a nyelvújítást, a melytől nyelvünk újraébredése volt várható. Igaz, de ezt nem szabad

¹⁾ Váczy János: Kazinczy levelezése, III. 643. levél.

^{2) 3)} U. o. 656. l.

^{4) 5)} U. o. IV. 741. l. 1805. márcz. 31.

⁶⁾ U. o. III. 743. levél, 1805. márcz. 3.

⁷⁾ U. o. IV. 858. levél, 1806. jan. 4.

kizárólag a nyelvújításnak tulajdonítanunk, nagyobb része volt ebben az erre következő visszahatásnak. Azonban a kevesebb haszon nem mentheti teljesen azt a tömérdek kárt, a melyet nyelvünknek e vihar okozott, s a melynek pusztító nyomait még maig sem heverte ki egészen. Senki sem tagadhatja, hogy Kazinczy eljárása — a mint maga is bevallja — a nyelv természetén elkövetett *erőszak* volt, s hogy a nyelv törvényeinek illetően semmibevétele nem szülhetett jót. Nyelvünket ő fejleszteni akarta, de ennek forrását nem a nyelv természetében, hanem ennek ellenére az idegen szólások, fordulatok és alakzatok átültetésében kereste. Nyelvünk ezáltal meg is szabadult lassankint régi nehézkességétől, kifejezőbb, csiszoltabb, bővebb és színezőbb lett; egyuttal azonban eredetiségéből is sokat veszített s tősgyökeres zamatát idegenszerűség rontotta meg. A nyelvújításnak érdeme, hogy különösen a költői nyelvet megszabadította a régi szűk körben mozgó szólásformák nyügétől s merészebb fordulatokra képesítette; viszont igen nagy tévedése nemcsak az erőszakos szóalkotásban, hanem főképen abban nyilvánul, hogy az idegen szólások átültetése által nyelvünk mondat szerkezetét megbontotta s ez a mily nehéz küzdelmek között bomlott meg akkor, új tényezők hozzájárultával ép oly könnyedén bomlik azóta tovább.

Ha az értekező helyes nyelvészeti állásponton, az irodalomtörténeti adatok elfogulatlan mérlegelésével bírálta volna Kazinczy nyelvújítását, bizonyára nem hárítja a tanítványokra (10. l.) azon hibákat, a melyekben maga a mester is ludas volt; azok csak a mestertől kijelölt irányt folytatták, természetesen sokkal túlzóbb szellemben s az ő tekintélyének védelme alatt féktelenkedtek.

Az értekezésnek a Mondolatról, s ennek szerzőjéről és kiadójáról szóló része elég érdekesen és jól van megírva s helyén való is volt, mert erről az iskolában vajmi keveset hallanak. De helyén való lett volna az egész kérdés alaposabb kidolgozása; a középiskolákban a legnemzetibb tudományból, a nyelvészetből úgysem adnak még ízelítőnek sem eleget.

Még csak az értekezés nyelvére van egy kis megjegyzésem. Hibázatom benne a sok fölösleges idegen szót, pl. *centralizálás* (3. l.), *produktum*, *reformálás* (4. l.), *konferál* (6. l.), *processus* (7. l.), *periodus* (8. l.), *aesthesis* (10. l.), *constructio*, *conservatisták* (11. l.), *polemia* (12. l.), *absolute* (13. l.), stb. Mire valók nyelvészeti munkában az ilyen idegen szavak, a melyek sem nem műszók, sem nem pótolhatatlanok, sőt valamennyi ki lehet fejezni helyes magyar szóval is. Még éktelenebbek aztán az ilyes képzések: *conservatista*, *Vérseghista* (11. l.), vagy az ilyen körülmetélés: *gyökek* (9. l.); de az egész értekezés nyelvét különösen emeli ez a mondat: «Milton és Tasso kitűnő költői *produktumai* lapos, bőbeszédű, köznapias prózában *lettek fordítva*» (4. l.).

Nyelvészeti munkában föltétlenül megkövetelhetjük azt is, hogy nyelve minden tekintetben kifogástalan legyen.

DR. BARTHA JÓZSEF.

16. Kolosvári Aladár: Arany János életéből. (Mezőtúri ev. ref. főgymn. 15—66. l.) — E dolgozat szerzője négy évig tanárkodott a nagyszalontai algyrnasiumnál s ezen idő alatt buzgón gyűjtögetett minden legcsekélyebb adatot, melyet Arany Jánosról megtudhatott. Kutatásainak eredményét ebben a programértekezésben foglalta össze, mely főképen azt fogja érdekelni, ki a nagy költő életrajzát behatóbban tanul-

mányozza, de tárgyánál s előadásánál fogva arra is igényt tarthat, hogy szélesebb körökben is élvezettel olvassák. «Senki se gondolja, — mondja bevezető soraiban a szerző, — hogy ezek szín-felfedezések, melyek hivatvák Arany életére újabb világot vetni. Az én adataim kisebb, érdekes följegyzések, a melyek néha fényt vetnek a költő becsületes jellemére, néha pedig csak annyiban érdekesek, a mennyiben az ily nagy szellemek életéről sohasem tudhatunk eleget.» Ha merőben új és meglepő adatokkal nem is szolgál a szerző, azt szívesen elismerem, hogy ügyesen vázolja Arany életrajzát (I. Szülőháza, gyermek- és diákévei. II. Tanítósága és színészi élete. III. Jegyzősége. IV. Petőfivel való barátsága. V. A szabadságharcz évei. Fogalmazó, irnok, nevelő. VI. Nagykőrösi tanársága. VII. A Kisfaludy-társaság igazgatója. Szerkesztő. VIII. Akadémiai titkársága. IX. Jelleme és méltatása), hogy ennek fonálán feljegyezze azokat az adatokat, melyeket maga gyűjtött. Persze ezekből az adatokból csak addig futja, míg a költőnek nagyszalontai életéről van szó; a többi fejezet tartalmát Arany leveleiből és meglevő életírásaiból kellett merítenie a szerzőnek. De ebben is gondos kritikával járt el. Teljes elismerést érdemel a dolgozatnak egyszerű, meleg előadása, mely közvetlenségével s a nagy költő iránti kegyelet őszinte kifejezésével mindvégig leköti az olvasót.

KELEMEN (WOLFF) BÉLA.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság folyó évi május hó 11-én tartott *felolvasó* ülésén Veress Ignác «A chinai nyelvről» czímen értekezett.

Az ezt követő *választmányi* ülésén Ponori Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak: Heinrich Gusztáv alelnök, Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz, Cserép József, Gyomlay Gyula, Hegedűs István, Maywald József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Reményi Ede, Schambach Gyula, Timár Pál, Vári Rezső, Veress Ignác vál. tagok és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző.

Néhány folyó ügy elintézése után a pénztárnok havi jelentése következett, a mely szerint a társaság bevételei az év elejétől az ülés napjáig 2657 frt 61 krt, kiadásai 1790 frt 95 krt tettek, a pénztári maradvány tehát 866 frt 66 kr. Az alapítványok összege 1341 frt 50 kr., a miből 1201 frt 14 kr. van értékpapirokban, 140 frt 36 kr. készpénzben.

— Mi volt a sorsa Ipolyi «Magyar Mythológiá»-jának? Erre vonatkozó s régen divatozó véleménynek rectificációját közölte szóbelileg e sorok írójával Csaplár Benedek, Révai Miklós derék életírója, a piaristák e tudós Nestora.

Körülbelül 40 év óta elterjedt vélemény az, hogy Ipolyi Magyar Mythológiáját, mely 1854-ben jelent meg, nem sokára önként kivonta a forgalomból, sőt a meglevő s még a visszaszerezhető példányokat is elégette. Okául reudesen azt említi a mende-monda, hogy Ipolyi egyrészt belátta munkájá-

nak hibáit s restellte őket, másrészt morális kényszer alatt állott, mert egyházi hatósága nem jó szemmel nézte, hogy a katolikus plébános pogány-mythologiai tanulmányokkal foglalkozik.

E mende-monda valószínűtlensége daczára sem került soha kritika alá. Lehet, hogy hozzájárult e vélemény terjesztéséhez az a hirdetés-féle, mely Abafi (Aigner) Lajos «Figyelő»-jének I. kötetében (1876.) jelent meg a 192. lapon, Ipolyi könyvének egy eladandó példányáról szólván: «Örvendetes hírül megemlíthetjük egyuttal, hogy a nagy érdemű szerző kifejezést adott abbeli szándékának, hogy epochális művét második, javított kiadásban kibocsátani szándékozik. Közkívánatot vélünk tolmácsolni, midőn azt óhajtjuk, hogy e szándék mielőbb megvalósuljon.» A második, *javított* kiadás gondolata, mely azonban sohasem lett valósággá, csak elősegíthette a mende-monda keletét. Tény, hogy újabban irodalmilag is terjedni kezdett. Katona Lajos, a magyar mythológiának ez újabb szorgalmas kutatója, Ipolyi «Magyar Mythológiájá»-ról először 1897.-ben iskolai programmértekezés formájában, később az Ethnographia 1897. évi folyamában megjelent cikkében ugyanezt mondja: «Ipolyit az áldatlan polémia annyira elkészerítette hogy a magyar mythologiai bűvárlatok nagy kárára első nagyszabású kísérlete után a kutatás e mezejéről majdnem teljesen visszavonult. Sőt a mi több és az önmegtagadás nem csekély mértékére vall, keményen leszólt és félreismert munkáját önkényt kivonta a forgalomból, úgy hogy az ennek következtében, még mielőtt tulajdonképen közkézre került volna, a könyvészeti ritkaságok sorába jutott.» E sorok írója a «Magyar Kritika» 1897. 5. számában, Tolnai Vilmos pedig Közlönyünk 1898. 3. számában ismertetvén Katona Lajos említett program-értekezését, szó nélkül elfogadják a Katonánál szereplő s idézett mende-mondát. E sorok írójának alkalmá nyílt azonban azóta Csaplár Benedektől érdekes szóbeli közlés útján megnyerni a mende-mondának bizonyuló hír rectificatióját.

Csaplár Benedeket fiatal kora óta meleg személyes és irodalmi barátság kötötte Ipolyi (akkor még: Stummer) Arnoldhoz. Ő látta megszületni benne a magyar mythologia iránti kedvet, a rendszer első vázlatát; ő biztatta az első részletek kidolgozására s mint Pesten, majd Váczott tanító és lakó piarista, benne lévén az irodalmi központban vagy legalább is mindig közel hozzá, vállalkozott rá, hogy a távol pozsonymegyei Zohoron dolgozgató fiatal plébános első mythologiai kísérleteit, a készülő «Magyar Mythologia» első fejezeteit a Toldy Ferencz Uj Magy. Muzeumában kiadatja. Ez nagyrészt anagy műveltségű Eötvös József bárónak közbenjárásával s érdeklődése mellett 1851—1852-ben meg is történt. E mutatóványok megjelenése most már jobban fölbuzdította Ipolyit s Csaplár Benedek sem szünt meg az ő ösztönzéseivel további munkára, egész rendszeres könyvnek írására serkenteni barátját. Ipolyi csakugyan meg is írta zohori magányában munkáját s most már arra gondolt, hogy szorgalma gyümölcsét ki is adja. Hosszas fontolgatás után elhatározta végre, hogy művét saját költségén kinyomatja. 1853-ban fogott hozzá e merész és kockáztatott vállalathoz, 14 ívig föl is vitte, de tovább aztán nem győzte költséggel. Csaplár Benedek ekkor azt a tanácsot adta neki, hogy forduljon a kész 14 ivvel, mely 300 példányban már ki is volt nyomtatva, valamely

kiadóhoz s minthogy Ipolyi Zohoron laktában nem járhatott volna utána, Csaplár Benedek azt is elvállalta, hogy a dolgot nyélbe üti. Hekenast Gusztáv, akkori legkiválóbb pesti nyomdász és könyvkiadó, ki nagyon józan és számító ember volt, nehezen bár s kelletlenül, de mégis elvállalta az ügyet, átvette a kész 14 ívnek 300 példányát, folytatta a hátralevő ivék kinyomtatását, szintén 300 példányban; Ipolyinak előre megkötött egyezség szerint egy krajczárnai honoráriumot sem adott, hanem egyszerűen csak 10 példányt az 1854-ben megjelent könyvből s az írói dícsőséget, mely később a Csen-gery Antal által indított tollharczban annyira kétesnek bizonyult. Ebből a 10 példányból egy jutott Csaplár Benedeknek, mely ma is birtokában van egyet pedig Grimm Jakabnak, a Deutsche Mythologie nagy híré szerzőjének küldött Ipolyi Berlinbe. A többi is elajándékozta, sőt a 290 példány nagyrésze is így kelt el.

Ez a csekély példányszám egyedüli oka annak, hogy a «Magyar Mythologia» olyan gyorsan elfogyott és elkallódott, úgy hogy csakhamar a könyvészeti ritkaságok sorába jutott. Annyi bizonyos, hogy Ipolyi «Magyar mythológiá»-ja ma a legritkább könyvek közt mint legifjabb szerepel, melyből talán csak minden évtizedben kerül egy-egy antiquariusi forgalomba s árfolyama jelenleg 60 frton áll. A ki tudja — úgymond Csaplár Benedek — hogy egy könyvnek 300 példánya milyen csekélység, mennyire szétszóródik az az egész országban, mennyi elvész belőle értetlenek vagy nem érdeklődők kezén, az meg fogja érteni Ipolyi könyvének mai ritkaságát s nem fog oly mende-mondához fordulni, a melyből egy árva szó sem igaz. Tény az, hogy Ipolyinak soha esze ágában sem volt könyvét a forgalomból kivonni; nem is tehette volna, mert a kiadás nem volt az övé s nem' volt kezén egy eladó példány sem; elégetni sem volt soha szándékában, mert vajjon hol kereste volna össze elszórt példányait? Ellenkezőleg a 70-es évek elején tényleg foglalkozott azzal a gondolattal, hogy újabb tanulmányok alapján átdolgozva újra kiadja, ettől a tervétől azonban archæologiai és műtörténelmi tanulmányai végre is teljesen elvonták.

Csodáljuk, hogy Tóth Béla, a «Mende-mondák» szerzője, ezt az érdekes adalékot ki nem kutatta s könyvében föl nem használta.

GYULAI ÁGOST.

— Goethe hercege magyar király. Bailleu Pál porosz titkos levéltáros több rendbeli dolgozataiból eddig is tudtuk, hogy a mult század nyolczvanas éveiben komolyan foglalkoztak egy elég kalandos tervvel, hogy t. i. Károly Ágost weimari nagyherceget megtegyék magyar királylyá. De az ügy részletei homályban maradtak. Most Wertheimer Ede (Pester Lloyd 1898. ápril. 24., 99. sz.) a porosz titkos levéltár aktáiból legalább részben felderíti ezt a homályt. A porosz kormány, II. Frigyes Vilmos király és első minisztere, Bischoffwerder csakugyan el voltak határozva, hogy a Habsburgi birodalmat megsemmisítsék, illetőleg szétdarabolják. Erre kedvező alkalmat látszott szolgáltatni a magyar nemzetnek rendkívül nagyfokú elégedetlensége, melyet II. József császárnak alkotmányellenes intézkedései még folyton növeltek. A porosz kormány lehetőknek tartotta, Magyarországot elszakasztani a Habsburgok örökétől és önálló állammá tenni, melynek már találtak

királyt is Károly Ágost szász-weimari nagyherczegnek személyében. A berlini titkos levéltárnak ez ügyre vonatkozó aktái közül különösen kettő bír kiváló érdekekkel: Károly Ágostnak két terjedelmes előterjesztése, melyekből kiderül, hogy a nagyherczeg nem idegenkedett a porosz államférfiak merész tervétől, de mégis sokkal nyugodtabban tekintette a dolgot, nem vette a problémát oly könnyűnek, mint a berliniek, nem igen bízott a magyar viszonyokról vett jelentésekben, sok mindenféle nehézségeket talált, tartott az elsietségtől stb. A legérdekesebb pedig e két aktában az, hogy azokat *kezdetűl végig Goethe írta*, a ki tehát be volt avatva a merész vállalat tervébe, sőt, talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy az ügynek rendkívül körültekintő és óvatos fölfogása is tőle származik. Érdekes volna még megtudni, hogy hazánkban kik pártolták ezt a tervet; de erről az eddig ismeretes tudósítások nem adnak semmi fölvilágosítást. II. József császár halála (1790. febr. 20.) és II. Leopoldnak alkotmányos magatartása hazánkkal szemben természetesen véget vetettek a berlini udvar terveinek. De gondolatnak is elég meglepő: Károly Ágost mint magyar király és Goethe mint első minisztere Budán, Mátyás király várában és palotájában!

h.

— Bankert, a hastingsi győző. Eddig úgy tudtuk, hogy Hastingsnál 1066. okt. 14-én *Hódító Vilmos*, Normandia hercege, győzte le Haraldot, az utolsó angolszász királyt. E körülbelül 800 esztendő, tehát már eléggé megrögzött balvéleményt dicsőségünkre egy magyar műfordító igazítja helyre.

Inczédy László megtanít bennünket rá, hogy ama győzelmet *Bankert* vívta ki, nem pedig II. (vagy Ördög) Róbert *természetes fia*, ki egész büszkén viselte a *bastard* melléknevet. Annyira, hogy e különben nem épen megtisztelő s még mindig homályos eredetű jelző alighanem az ő révén lett közkeletűvé. Heine ismert költeményében, a «Schlachtfeld bei Hastings»-ban, persze a walthami apátnak kiküldött és lesújtva visszatérő szerzetesei az ófr. *bastard*-dal egyértelmű *Bankert* szót már megvető értelemben használják a gyűlölt hódítóról, mondván:

«Gefallen ist der bessere Mann,
Es siegt der *Bankert*, der schlechte,
Gewappnete Diebe vertheilen das Land
Und machen den Freiling zum Knechte».

A mit Inczédy így fordít magyarra:

Elhullt a legjobb dalia,
Győzött *Bankert*, — mi szegyen!
S ezímeres orvhad osztozik
Az országon s a népen.

Hát *szegyennek* biz' ez elég nagy szegyen, de nem épen ritka eset nálunk, a hol csak a minap, a helynevek magyarosításáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor, az egész t. Ház jóízűen megkaczagta Eötvös Károlynak, a mindenhez kitűnően értő s minden szaktudományt mókázva fumigáló bölcsnek azt a kijelentését, hogy mégis csak bolond egy náció az, a melyik afféle helyneveket csinál, mint *Steinmanger*, a.m. «*Kő a vasmacska*!»

A ki pedig a fönti Bankert-históriát rosszakaratú koholmánynak szeretné hinni, az nézze meg a «*Dirat-Salon*» XI. évf. 10. füzetének 22. lapját.

Aztán még mindig akadnak nálunk olyanok, a kik sokalják a német tudományunkat!

—s.

— Helyreigazítások dr. Gyulai Ágostnak «Szemere Bertalan élete és munkái» című programmértekezéséről írt kritikájához. — Ez értekezés bírálásában, különösen az idézeteknél a bíráló annyira átlépte az igazság határait, hogy kénytelen vagyok — a mennyire a hely szűke engedi — azokat helyreigazítani.

Kezdem azon, hogy 9 oldalnyi értekezésem csak vázlata, töredéke egy már csaknem sajtókész nagyobb munkámnak; de fiatal gymnasiumunk nem lévén azon helyzetben, hogy egy 40—50 oldalnyi értekezést kinyomat-hasson — minthogy az pénzbe kerül — kénytelen voltam a kiszabott helyre összeszorítani munkámat. A mi az idézeteket illeti, azok nem egyebek, mint eszmekörükből kitépett, értelem nélküli szavak, melyek közül pl. a legelső idézet helyesen így van: «Szép elismerés, nemes hála ez azok iránt, kik nem ismerve fáradtságot, küzdöttek, harczoltak a nemzet fölvirágzásán, az irodalom kiszélesítésén, terjedésén. De még magasztosabb tény az, midőn oly írókat ráznak föl a lethargikus álomból, a kiket a feledékenység rideg fátyola takar és évek óta nyugosznak elfeledve, eltemetve a nélkül, hogy életökben valaha valami elismerésben részesültek volna». Hogy «Huba vezér korából veszi eredetét», azt mindig büszkélkedve emlegette Szemere életében s én ezt Szemerének egyik iskolatársától hallottam többször említeni. — A ki elolvassa munkámat, az többet is meg fog tudni Friderikáról, mint a mit Gyulai Ágost említ, s nem okvetlenül szükséges, de semmi esetre sem elítélendő, ha az atyáról szólva, pár sorban gyermekeit is megemlíti. Hogy olyan művet fogok Mikesre a minőt az soha sem írt, arra rövid megjegyzésem ez: értekezésem II. részének elején sajtóhiba az, hogy Mikesnek «Naplóm» című munkája van, a kéziratban *Szemere naplóját* hasonlítom *Mikes «Törökországi levelei»*-hez. Ez igen könnyen észrevehető. Az idézetek — mint már említém — csaknem egytől-egyig el vannak fordítva, mint pl. ez is: «Fájdalom, de a nagy szellemeknek általában közös sorsuk az, hogy kidőlnek», — így hangzik tovább: . . . «kidőlnek sokszor akkor, midőn eszméiknek gyümölcsét élvezhetnék, közös kincscse tennék». Ilyen eljárás mellett méltán nevezhetjük a Gyulai Ágost által idézett mondatokat «értelmetlen össze-visszaságoknak», mert ha egy mondatból egyes szavakat kikapkodunk s értelmetlenül állítjuk össze, természetesen nevetségesnek tűnik fel az egész. — A mi pedig az adatok hitelességét illeti, azokat a miskolci megyei levéltárban levő iratok és oklevelekből és Lévay József koszorus költőnkől szereztem. — Miután igen hosszadalmas lenne a bírálatban levő összes valótlán dolgokat megczáfolnom, megelégszem ennyivel, s magamat továbbra is Gyulai úr figyelmébe ajánlom.

HALMY GYULA.

— Feleletül Halmy Gyulának helyreigazításaira, melyek csak egy-két kisebb kifogásra vonatkoznak, magára a program-értekezésre utalok; annak elolvasása után nem nehéz e különben nagyon jelentéktelen vitában ítéletet hozni.

GYULAI ÁGOST.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1897-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Román nyelv.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török).

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókrol és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvten s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvten s olvasókönyv. — 8. Magyarország ó- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek s irodalmak.*

X. *Román nyelvek s irodalmak.*

XI. *Szláv nyelvek s irodalmak.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet és ethnographia.

a) Nyelvészet.

1. *Bálint Gábor* nézete az «Esperando» nyelvről. *Ellenzék* 127. sz.
2. *Barabás Abel.* «Esperanto». *Új világnyelv.* *Ellenzék* 115. sz.
3. *Béldy Mihály.* A tolvajnyelv. *Nyelvőr* 212—214. l.
4. *Böhm János dr.* A liturgikus nyelvekről. Eger, 1897. *Beznák Gy.* (8-r. 143, 37 l.) 1 frt 50 kr. *Ism. D. Magy. Szemle* 21. sz. — *Magy. Állam* 118. sz.

5. *Breymann, H.* Die phonetische Literatur. *Ism. Balassa József.* *Nyelvt. Közlem.* 227—229. l.

6. *Fináczy Ernő.* Az «Egyetemes Philologiai Közlöny» története. *Phil. Közl.* 193—201. l.

7. *Goldzieher, Dr. W.* Emil Du Bois-Reymond. P. Lloyd 12. reg. sz.
8. *Grammont, Maur.* La dissimilation consonantique. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 104—106. l.
9. *h. Verner Károly.* Phil. Közl. 378—380. l.
10. *Hevesi Sándor.* Meghasonlott lelkek. (Utazás a világirodalmon keresztül.) Magy. Szemle 24. sz. — 1. Prometheus. U. o. 25. sz. — 2. Doktor Faustus. U. o. 26. sz. — 3. Cyprianus. U. o. 27. sz. — 4. Kain. U. o. 28. sz. — 5. Manfréd. U. o. 29. sz. — 6. Ádám. U. o. 30. sz. — 7. Hamlet. U. o. 31. sz. — 8. Alceste. U. o. 32. sz. — 9. Raszkolnikov. U. o. 33. sz. — 10. Oidiposz király. U. o. 34. sz. — 11. Kasszandra. U. o. 35. sz. — 12. West Rebekka. U. o. 36. 37. sz.
11. *Kemény Ferencz.* A philologia 1900-ban. (A Budapesti Philologiai Társaság elé terjesztett indítvány.) Phil. Közl. 870—872. l.
12. *Klinghardt, H.* Artikulations- und Hörübungen. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 231. l.
13. Madvig három levele 1885-ből. Közli Posch Árpád. Phil. Közl. 477—480. l.
14. *Meringer, Rud.* Indogerman. Sprachwissenschaft. Ism. Szilasi Mór. Nyelvtud. Közlem. 467—469. l. — Petz Gedeon. Philol. Közl. 859—861. l.
15. *Notter Antal.* Du Bois-Reymond. Magy. Állam 1. sz.
16. *Petz Gedeon.* Hoffory Gyula. Philol. Közl. 952. l.
17. *Pecz Vilmos.* Adalék Árpád családjának genealogiájához. Phil. Közl. 6—10. l.
18. *Sándor Ferencz.* Az új világnyelv. Aradi Közl. 122. sz.
19. *Sándor Ferencz.* Az «Esperanto» világnyelv. Aradi Közl. 188. sz.
20. Sprachwissenschaftliche Abhandlungen. Herausg. v. Dr. Lukas v. Patrubany. Bd. I. Heft 1—3. Budapest, 1897. (64 l.)
21. Szerzők darabjokról. 1. Messidor. Zola Emil. — 2. Adorján báró. Prém József. Bud. Napló 54. sz.
22. *P. Thewreuk E.* beszédei. Ism. V-a. S-r. Egyet. Lap. 6. sz. — E-r. Könyvszemle 401. l.
23. *P. Thewreuk E.* Elnöki megnyitó beszéd. Phil. Közl. 177—182. l.
24. *P. Thewreuk E.* Az udvariasság nyelve. Nyelvőr 9—15. 101—108. l.
25. *Vietor, W.* Elemente d. Phonetik. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 231. l. — Phonetika l. még 1844. sz.

b) Ethnographia.

26. *A. B. Verespataki* románság. Magy.-román Szemle (Ungaria) 104—108. l.
27. *Adorján Lőrincz.* Ukkon pohara. Hazánk 5. sz.
28. *Balásy Dénes.* Székely kincsásó babonák. Ethnogr. 296—298. l.
29. *Balogh Irma.* Husvét a Felvidéken. Egyetértés 108. sz.
30. *Bastian, A.* Die Denkschöpfung umgebender Welt aus kosmogon. Vorstellungen in Cultur u. Uncultur. Ism. Wlislöcki Henr. Dr. Ethnogr. 456. l.
31. Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde. Ism. Herrmann Antal. Ethnogr. 458. l.
32. *Bellosics Bálint.* A hetési faház. U. o. 88—103. l.

33. *Benedek Elek*. A magyar nép multja és jelene. Ism. R. A. P. Napló 335. sz.
34. *Briebecher, Rudolf*. Der gegenwärtige Stand der Frage über die Herkunft der Rumänen. (Nagyszebeni ág. gym. 1896/7. értés.)
35. *Budenz József*. Bálvány és fejfa. Ethnogr. 117—124. l.
36. *Chorvat Kristóf*. Slovenská svadba. Ism. Melich J. U. o. 227. l.
37. *Csáky Elek*. Adalékok Somogymegye lengyeltóti járásának néprajzához. U. o. 438—445. l.
38. *Cselingárián Jakab*. Az új-esztendő Örményországban. Armenia 72—75. l.
39. Die Deutschen in Ungarn. Ung. Weisskirch. Volksbl. 10. 12. 14. 16. 18. 20. 23. 26. 30. 33. 37. 40. 46. 49. 51. sz. — Eleje a mult évi folyamban.
40. *Fischer, A. Karl*. Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale. Ism. Dr. Schullerus A. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskr. 2. sz.
41. *Fisi K.* Volksglauben und Aberglauben aus Birk. U. o. 125—127. l.
42. *Gál J.* Bucsum községének románsága. Ungaria. (Magy.-román Szemle) 180—184. l.
43. *Gopcsa László dr.* A hazai örmények. Armenia 283—286. l.
44. *Hááry Kálmán*. Pünkösdi népszokások. Muraköz. 23. sz.
45. *Harmath Lujza*. Székely menyegzői szokások. Erdély 4. sz.
46. *Herrmann Antal*. Újabb néprajzi folyóiratok. Ethnogr. 228—231. 319. 401—409. l.
47. *Herman Ottó*. Az ősfoglalkozások kérdése. Bud. Szemle 89. köt. 412—432. l.
48. *Hlatky József*. Körmöczbánya és vidékének néprajzi viszonyairól. Körmöczbányai főreálisk. 1896/7. értés.
49. *Imets F. Jákó*. Hunn nyomok a székelyföldi hely- és családnemekben. Budapest, 1897. Szt. István-társ. (8-r. 56 l.) 60 kr.
50. *Istvánffy Gyula*. A matyó nép élete. Liptó-Szt. Miklós. 1897. Löw M. (8-r. 130 l.) 1 frt. — Ism. Irod. Tájékoztató 3. sz.
51. *Istvánffy Gyula*. Néprajzi adatok Nógrádból. Ethnogr. 377—382. l.
52. Karácsonyi szokások Skandináviában. Orosházi Ujs. 52. sz.
53. *Katona Lajos*. A magyar mythologia irodalma. Ethnogr. 54—73. 266—279. l.
54. *Krausz Sámuel*. A kozarokról. U. o. 210. l.
55. *Lakatos Károly*. Vadászhit. Ism. Munkácsy Bernát. U. o. 222—224. l.
56. Lakodalmi szokás az Avasban. Magy.-román Szemle (Ungaria) 79—83. l.
57. *Lázár István*. Alsó-fehér vármegye magyar népe. Etnografiai tanulmány. N.-Enyed. (4-r. 211 l.) 2 frt. — Ism. Dr. Herrmann Antal. Polg. Isk. Közl. 305. l. — Balassa Józ. Nyelvtud. Közl. 101. l.
58. *Lehoczky Tivadar*. Újabb adatok a «székely» név eredeti értelméhez. Ethnogr. 205—210. l.
59. *Lukács L.* A román ház. Ungaria. (Magy.-román Szemle) 205. l.
60. A máramarosi magyarok. Máramaros 43. sz.
61. *Márki Sándor*. Európa a magyarok honfoglalása idejében. Budapest, 1897. (8-r. 120 l.) A Földrajzi Közlemények 1897. évf. melléklete.

62. *Marosán Viktor*. Az avasi román nép. Magy.-román Szemle (Ungaria) 28—31. l.
63. *Marosán Viktor*. Sabäizmus a román nép vallás elemeiben. U. o. 185—188. l.
64. *Matthaeidesz György*. «Májfa»-állítás a kulpini tótoknál. Ethn. 436—438. l.
65. *Moldován Gergely dr.* A román község, templom és ház eredete. Magy.-román Szemle (Ungaria) 47—59. l.
66. *Moldován Gergely dr.* A román község és templom Alsó-Fehér-megyében. U. o. 65—78. l. és Erd. Muz. 57—72. 129—136. l.
67. *Moldován Gergely dr.* Alsó-Fehér-megye román helynevei. Magy.-rom. Szemle (Ungaria). 89—103. l.
68. *Moldován Gergely dr.* A román jellem, természet. U. o. 137—151. l.
69. *Moldován Gergely dr.* Román család-, keresztnevek Alsó-Fehér-megyében. U. o. 161—172. l.
70. *Moldován Gergely dr.* Az alsó-fehérmegyei román nyelv. U. o. 189—198. l.
71. *Munkácsi Bernát*. A magyar-szláv ethnikai érintkezés kezdetei. Ethnogr. 1—30. l.
72. *Munkácsi Bernát*. Szív és máj. U. o. 138. l.
73. *Munkácsi Bernát*. A Dnjeper folyónak hunn Var neve. U. o. 233—235. l.
74. *Munkácsi Bernát*. Régi bolgár-magyar népszokásbeli egyezések. U. o. 235—237. l.
75. *Munkácsi Bernát*. Az ugor-törökség szláv nyelvemlékeihez. U. o. 315. l.
76. *Munkácsi Bernát*. A kaukaszusvidéki magyar-kutatás történetéhez. U. o. 459—467. l.
77. *M. B.* Egy becses kaukazusi szó. («Magyar» = must.) U. o. 476. l.
78. *Nagy Géza*. Egy adat a parthus-ugor érintkezéshez. U. o. 136. l.
79. *Nagy Géza*. A vogulok őskorához. U. o. 258—265. l.
80. Die Nationalitäten und insbesondere die Serben in Ungarn. Ung.-Weisskirch. Volksbl. 21. 24. 27. 31. 34. 38. 41. 47. sz.
81. *Nemes Mihály*. Bibliai tárgyú mondák a talaborvölgyi ruthén népnél. Ethnogr. 431—436. l.
82. A népies magyar ruházat eredete. Vasárn. Ujs. 24. sz.
83. *P. Gy.* A szilágymegyei románság. Magy.-román Szemle (Ungaria) 131—136. l.
84. *Pintér Sándor*. Szécsény és közvetlen vidéke. Ism. Barthla József dr. Ethnogr. 395—400. l.
85. *Popescu J.* Babonák a Szilágyságban. Magy.-román Szemle (Ungaria) 60—63. l.
86. *Püspöky Graczián*. Dunántúli leánykérés és lakodalom. Nemzet 113. sz.
87. *Rechnitz Ignác*. Egy zsidó krónika adatai a hunnok és magyarok történetéhez. Ethnogr. 211—213. l.
88. *Réthy, Ladislás*. Daco-Roumains ou Italo-Roumans? Études historiques et philologiques. Budapest, 1897. (8-r. 30 l.) Különnyomat a Revue d'Orient et d'Hongrie-ból.

89. Réthy J. Az oláhok itáliai eredete. Ism. Ifj. Reményi Ede. Phil. Közl. 781. l.
90. Richter M. István. Régi lakodalmi szokások Német-Prónán. Ethnogr. 103—117. 193—202. 290—295. l.
91. Román népmesék, mondák és legendák. Ford. R. N. Torontál 17. sz.
92. A román pap és népe. Magy.-román Szemle (Ungaria) 113—123. l.
93. Roth, Victor Dr. Zur Volkskunde. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 3. sz.
94. Ruhanevek. Landori Endre. Rechnitz Ignác. Szokolay Hermin. Nyelvőr 473—475. l.
95. Schuller, G. Der siebenb.-sächs. Bauernhof. Ism. Melich J. Ethnogr. 225—227. l.
96. Sebestyén Gyula. A székelyek neve és eredete. Ethnogr. 30—54. 141—167. 241—257. 345—362. 417—430. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 100 l.) 1 kor. — Ism. Balassa József. Magy. Kritika 1. sz.
97. Semayer Vilibald. Adatok a bácsbodrogi megyei sokaczok anthropológiájához. Ethnogr. 299—311. 382—395. l.
98. Seraphin, F. W. Alte Volksbräuche und Sagen aus dem Burzenland. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 3. sz.
99. Strausz Adolf. Bolgár néphit. Budapest, 1897. Ranschburg G. (8-r. 406 l.) 4 frt. — Ism. Magy. Hirl. 197. sz. — Wlislocki Henrik. Magy. Kritika 4. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz. — Munkácsi Bernát. Ethnogr. 451—456. l.
100. Szabó Mihály. Scythia és Thanais. Keleti nyelvtani tanulmány. M. Állam 250. sz.
101. Téglás Gábor. A «Jorgován monda» két változata a Román-Zsil és Magyar-Cserna forrásvidékeiről. Ethnogr. 202—204. l.
102. Terebesi László. A ruházat magyar nevei. Nyelvőr 375—379. l.
103. Thüry József. A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 213—222. l.
104. Torma Zsófia. A zordosi őstelep és hazánk népe ősmhythosának maradványai. Különnyomat Hunyadmegye monographiájából. Budapest, 1897. Athenæum ny. (8-r. 16 l.)
105. Turkai Sámuel levele Astrachán-ból 1725. ápr. 2-ról. Ethnogr. 459—461. l.
106. Umheiser, Karl. Die Zigeuner. Volkshistorische Studie. Werschetter Gebirgsbote 63. s köv. sz.
107. Vajk. Régi húsvét-ünnepek hazánkban. Vasárn. Ujs. 16. sz.
108. Vajk. Régi pünkösöd-ünneplések. Vasárn. Ujs. 23. sz.
109. Vámbéry Armin. Néprajzi mozzanatok a keleti kérdésben. Bud. Szemle 90. köt. 321—330. l.
110. Vécsy Agoston. Néprajzi adatok Tisza-Roff vidékéről. Ethnogr. 445—451. l.
111. Voith Antal. A zejtuni örmények. Arménia 172—177. 253—256. l.
112. Wonner, O. Zur Volkskunde aus Zied. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 12. sz.
113. Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena. Na svijet

izdaje jugoslav. Akademija znanosti i umjetnosti. Svezak II. Uredio Dr. Ant. Radić. U Zagrebu 1897. Akad. (8-r. V, 515 l.) 2 frt 50 kr.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

114. *Bartels, A.* Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Ism. Wol-lanka József. Bud. Szemle 91. köt. 153—158. l. — Heinrich G. Philol. Közl. 768—777. l.
115. *Cauer, P.* Die Kunst des Übersetzens. Ism. Reibner Márton. Phil. Közl. 277. l.
116. *Császár Elemér.* Hivatlanok a Parnasszuson. Polit. Heti-szemle 26. sz.
117. *Császár Elemér.* Idealizmus az irodalomban. U. o. 32. sz.
118. *Császár Elemér.* Eredeti versmértékben fordítsunk-e? Nyelvőr 532—537. l.
119. *Császár Imre.* Élet és művészet. Tanulmányok. 1897. Ism. r—a. Magy. Kritika 2. sz.
120. *Diner-Dénes, J.* Vergangenheit und Zukunft. Ism. Magy. Hirl. 59. sz. — Sz. G. Magy. Génusz 9. sz.
121. *Doktor Apáczai.* Analizis. Polit. Hetiszemle 38. sz.
122. *Echegaray József.* A kritikáról és az irodalmi művészetről. Ford. Huszár Vilmos dr. Athenæum 421—439. 563—584. l.
123. *Gál Kelemen.* Az æsthetika megalapítója. Erd. Múz. 33—40. 86—100. l. (Baumgarten Gottfr. Sándor.)
124. *Gyalui Farkas dr.* A dramaturg. Föv. Lap. 54. sz.
125. *Gyulai Pál.* Költői nyelvünk és szépprózánk. Bud. Szemle 89. köt. 479—486. l.
126. *Hevesi Sándor.* A realizmus becsülete. Krónikás 1. sz.
127. *Hock János.* Művész-szabadság. P. Napló 292. sz.
128. *Hock János.* Egyéniség a művészetben. P. Napló 349. sz.
129. *i.* Az újabb magyar líra. Polit. Hetiszemle 35. sz.
130. *Kemény Aladár.* Csudásság a költészetben. Tanulók lapja 1—12. sz.
131. *Keményfi.* Reflexiók a jövő lírájáról. Hazánk 230. sz.
132. *Kun Géza gr.* Költő s a nemzeti nyelv. Föv. Lap. 141. sz.
133. *L—l.* A gondolat a költészetben. Magy. Szemle 2. sz.
134. *Læhr, Hans.* Die Wirkung der Tragödie nach Aristoteles. Ism. Alkalay Salamon. Phil. Közl. 937—946. l.
135. *Magyar stíl. dr—ai—il.* Polit. Hetiszemle 39. sz.
136. *Morvai Győző.* A művészi utánzás elve. (Nagybányai áll. főgymn. 1896/7. értés.)
137. *A műfordítás. ér.* Polit. Hetiszemle 18. sz.
138. *Művészi kritika. i.* Polit. Hetiszemle 15. sz.
139. *Novák László.* A modern művészeti irány. Magy. Nyomdá-szat 12. sz.
140. *P. V. dr.* Eredetiség, kölcsönzés és plágium. Egri Híradó 11—14. sz.

141. *Pekár Károly dr.* Az æsthetikai érzések psychológiája. Athenæum 62—77. l. Az első részt lásd a múlt évi könyvészetben.
142. *Pekár Károly.* Positiv æsthetika. Megjelenik a M. T. Akadémia támogatásával. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. XIV, 672 l.) 4 frt.
143. *Rápsági.* Közönyös költészet. Magy. Szemle 29. sz.
144. *Rózsa Géza.* A magyar és francia színi kritika. Főv. Lap. 1. sz.
145. *Silberstein-Ötvös Adolf dr.* Kritikai dolgok. Válasz a Dramaturgiai dolgokra. Budap. Napló 94. sz. — Lásd Szécsi Ferencz alatt is.
146. *Spielhagen.* Neue Beiträge zur Theorie und Technik der Epik. Ism. Dr. Silberstein. A. P. Lloyd 272. reg. sz.
147. *Szász Zoltán.* A naturalizmus végnapjai. (Daudet halála alkalmából.) Egyetértés 350. sz.
148. *Szécsi Ferencz.* Dramaturgiai dolgok. Budap. Napló 92. 93. sz. — Lásd Silberstein-Ötvös A. alatt is. — Szécsi Ferencz. Utószó. U. o. 96. sz.
149. *Zsilinszky Mihály.* A széptan előcsarnoka. A szépet kedvelő tanuló ifjúság és általában minden műveltek számára. 2. bőv. képes kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. V, 137, II. l.) 1 frt 50 kr. — Ism. R. B. Polit. Hetiszemle 34. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz.

2. Képzőművészetek.

150. *Aigner Sándor.* A bútór-műipar. (Az iparművészet 1896-ban 169—175. l.)
151. *Aivakovszky Iván.* (Képpel.) Vasárn. Ujs. 14. sz.
152. *Alfa.* A pozsonyi szobor. Bud. Hirl. 138. sz.
153. *Alfa.* A segesvári Petőfi-émlék. U. o. 156. sz.
154. *Alfa.* Fadrusz János Wesselényije. U. o. 292. sz.
155. *Alpár Ignác.* Az ezredéves orsz. kiállítás királyszobái. (Az iparművészet 1896-ban 129—138. l.)
156. *Andrássy Kálmán.* A dicsfény a keresztény művészetben. Magy. Szemle 5—7. sz.
157. *Andrássy Kálmán.* A színek szimbolikus jelentése a keresztény festészetben. U. o. 15. 16. sz.
158. *Andronicus.* Kéпкиállítások. Nemzet 350. sz.
159. *B. A. Olgyay Ferencz.* Magy. Génusz 5. sz.
160. *Benczúr Béla.* A művészi ipar és dekoratív művészetek stíl-tana. Ism. Szinte Gábor. Magy. Kritika 4. sz.
161. *Beöthy Zsolt.* A királyszobrok. Bud. Szemle 92. köt. 337—350. l.
162. *Conze, Al.* Ueber den Ursprung der bildenden Kunst. Ism. e. U. o. 92. köt. 546—550. l.
163. *Cornelius.* Az Andrássy-uti műtárlat. Alkotm. 299. sz.
164. *Császár Elemér dr.* Firenzei prærafaelisták. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 173 l.) 1 frt 50 kr. Ism. Dr. Sebestyén Károly. Polit. Hetiszemle 7. sz. — ö. Magy. Szemle 7. sz.
165. A csepelszigeti Árpád-szobor s az «Árpád-híd». Vasárn. Ujs. 39. sz.
166. *Csizik Gyula.* Üvegfestés. (Az iparművészet 1896-ban 185—188. l.)
167. *Csizik Gyula.* Fémmunkák. (Az iparművészet 1896-ban 195—215. l.)

168. *Csizik Gyula*. A művészi ipar a stockholmi kiállításon. Magy. iparművészet 115—125. l.
169. *Czike Ferencz*. Az aquarell festészetéről. Kézikönyv műkedvelők és a tanuló ifjúság számára. Budapest, 1897. Nagel O. (8-r. 84 l.) 1 frt 50 kr.
170. *Dénes-Diner József*. A történelmi kiállítás és az iparművészet. Az iparművészet 1896-ban 13—60. l.
171. *Divald Kornél*. A bártfai szobrász-iskola. I. Magy. iparművészet 102—106. l.
172. *tr.* Egy művész hajléka. (Lenbachnál.) Nemzet 206. sz.
173. *Esztergár László*. Magyar képzőművészet. Szamosujvár 44. sz.
174. *Fadrusz János B.* Magy. Hirl. 134. sz.
175. *Fittler Kamil*. Az iparművészeti iskola. Magy. iparművészet 49—56. l.
176. *Fittler Kamil*. Magyar építészet. Bud. Hirl. 265. sz.
177. *Györgyi Kálmán*. A m. iparművészeti társulat kollektív kiállítása. Az iparművészet 1896-ban 139—168. l.
178. *H—i L.* Arnold Böcklin. P. Lloyd 248. reg. sz.
179. *Heinnecke, E.* Altchristliche Malerei. Ism. Kaufmann David dr. Arch. Értes. 268—270. l.
180. *Helfert, J. A.* Denkmalfpflege. Ism. Dr. Récesei Viktor. Arch.-Értes. 179—183. l.
181. *Hock János*. Tarlózás a műcsarnokban. Magyarország 334. sz.
182. *Hock János*. A nemzeti Szalon. U. o. 341. sz.
183. *Hock János*. A Garai-szobor. P. Napló 250. sz. és Magyarország 267. sz.
184. *Horvát Pál*. Horvát- és Szlavonország művészi ipara. Az iparművészet 1896-ban 270—278. l.
185. Az iparművészet 1896-ban. Millenniumi emlékkönyv. A m. iparművészeti társulat megbízásából szerkesztette Ráth György. Budapest, 1897. (4-r. 426 l.) — Ism. x. Arch.-Értes. 267. l.
186. *Kereszty Viktor dr.* Egy fejezet a keresztény ikonográfiából. Budapest, 1897. Szt. Istv.-társ. (8-r. 39 l.) 40 kr. Különnyomat a Kath. Szemléből.
187. *Kont Ignác*. Kupeczky Ignác Klotz műveiben. Phil. Közl. 778—780. l.
188. *Kornis Elemér*. Köllő Miklós. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 32. sz.
189. *Kövér Béla*. Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. Arch.-Értes. 227—253. l.
190. *Kozma Andor*. A nap hőse. Nemzet 135. sz. (Fadrusz Jánosról.)
191. *Kraus, Franz*. Geschichte der christlichen Kunst. Ism. Kaufmann Dávid. Arch.-Értes. 78—82. l.
192. *Kraus, Franz*. Essays. Ism. B. Bud. Szemle 90. köt. 148—153. l.
193. *Laudon István*. Az egyiptomiak kőfaragó-munkáiról s szobrászatáról. Ung. 5. sz.
194. *Lázár Béla*. Az orsz. képtár metszet-kiállítása. Nemzet 203. sz.
195. *Lázár Béla*. Margitay Tihamér művészete. Vasárn. Lapok 38. sz.
196. *Losonczy Lipót*. A világ művészei. Magy. Szemle 1. sz. — 1. Phidias. U. o. 2. sz. — 2. Praxiteles. U. o. 3. sz. — 3. Skopas. U. o.

4. sz. — 4. Lysippos és az epigonok. U. o. 5. sz. — 5. Az ó-kor képrőí. U. o. 6. sz. — 6. Giotto. U. o. 7. sz. — 7. Andrea Orcagna. Fra Giovanni Angelico. U. o. 8. sz. — 8. Masaccio. Domenico Ghirlandajo. U. o. 9. sz. — 9. Andrea Mantegna. U. o. 10. sz. — 10. Pietro Perugino; Nicolo Pisano. U. o. 11. sz. — 11. Loranzo Ghiberti. U. o. 12. sz. — 12. Donatello. U. o. 13. sz. — 13. Lionardo da Vinci. U. o. 14. sz. — 14. Michel Angelo. U. o. 15—17. sz. — 15. Gíantonio Bazzi. U. o. 18. sz. — 16. Andrea del Sarto. U. o. 19. sz. — 17. Rafael Santi. U. o. 20. 21. sz. — 18. Correggio. U. o. 22. sz. — 19. A Bellini család. U. o. 23. sz. — 20. Giorgione. U. o. 24. sz. — 21. Tiziano Vecellio. U. o. 25. sz. — 22. Tintoretto. U. o. 26. sz. — 23. Paolo Vernese. A Caracci család. U. o. 27. sz. — 24. Guido Reni. U. o. 28. sz. — 25. Caravaggio. U. o. 29. sz. — 26. Ribera. U. o. 30. sz. — 27. Herrera Francisco. U. o. 31. sz. — 28. Velasquez. Murillo. U. o. 32. sz. — 29. Van Eyck testvérek. U. o. 33. sz. — 30. Hans Holbein. U. o. 34. sz. — 31. Dürer Albert. U. o. 35. sz. — 32. Cranach Lukács. U. o. 36. sz. — 33. Rubens. Anton van Dyck. U. o. 37. sz. — 34. A Breughel család. U. o. 38. sz. — 35. Teniers Dávid. U. o. 39. sz. — 36. Adrian von Ostade. U. o. 40. sz. — 37. Rembrandt. U. o. 41. 42. sz. — 38. Ruydael Jakab. U. o. 43. sz. — 39. Benvenuto Cellini; Vischer Péter. U. o. 44. sz. — 40. Thorwaldsen. U. o. 45. 46. sz. — 41. Claude Lorrain. Dávid. U. o. 47. sz. — 42. Eugen Delacroix. U. o. 48. sz. — 43. Paul Delaroche. U. o. 49. sz. — 44. Cornelius. U. o. 50. sz. — 45. Overbeck. U. o. 51. sz. — 46. Hogarth. U. o. 52. sz.

197. *Lyka Károly*. Fadrusz János. Budap. Napló 134. sz.

198. *Lyka Károly*. Művészeti politika. U. o. 357. sz.

199. (*M—H—th.*) Feszty Árpád. Képpel. Magy. Szalon 27. köt. 145—152. l.

200. *Malonyay Dezső*. Két magyar művész. Bud. Hirl. 141. sz. (Mednyánszky László és Somssich József.)

201. *Mihalik József*. Az ungvári úrmutató. Arch.-Ért. 253—257. l.

202. *Mihalik József*. Egy kassai serleg a XVI. századból. Magy. iparművészet 67—71. l.

203. *Molnár Géza*. A berlini nemzetközi műkiállítás. Nemz. 200. sz.

204. *Molnár Géza dr.* A drezdai nemzetközi műkiállítás. Egyet-értés 198. sz.

205. *Munkácsy M.* *Munkácsy, Mih.* Souvenirs. L'enfance. Ism. Schwarz Arm. P. Lloyd 31. reg. sz.

206. *V. Hoschke Kálmán*. Munkácsyról. Alföld 286. sz.

207. *Kéry Gyula*. Munkácsy Mihály. Magy. Génusz 7. sz.

208. *Kunfi Zsigmond*. Munkácsy Mihály. Ellenzék 286. sz.

209. *Lázár Béla*. Munkácsy gyermekkori emlékei. Nemzet 37. sz.

210. *Malonyay Dezső*. Munkácsy Mihály élete és munkái. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. Ism. Silberstein Adolf. P. Lloyd 299. sz. — Magy. Hirl. 343. sz. — Egyetértés 343. sz. — Alfa. Bud. Hirl. 353. sz. — P. Napló 344. sz. — Hock János. Magyarország 329. sz. — Hét 52. sz. — Lyka Károly. Bud. Napló 342. sz.

211. *Malonyay Dezső*. Munkácsy freskói. Bud. Hirl. 218. sz.

212. *Servaes, F.* Munkácsy und sein letztes Bild. Die Gegenwart 51. köt.

213. *Simkó József*. «Krisztus Pilátus előtt.» Munkácsy Mihály festménye. Budapest, 1897. Légrády testv. (8-r. 20 l.)

214. *Mycielski, Graf Dr. Georg.* Hundert Jahre d. Gesch. der Malerei in Polen. *Ism. z. P. Lloyd* 22. reg. sz.
215. *Nagybányai festők. Bródy Sándor.* Hollósyék. *Magy. Hirl.* 347. sz.
216. *L. Nagybányaiak kiállítása.* Vasárn. Lapok 37. sz.
217. *Lázár Béla dr.* A nagybányaiak. *Nemzet* 346. sz.
218. *Lyka Károly.* A nagykárolyiak. *Bud. Napló* 346. sz.
219. *Szana Tamás.* A harmadik műkiállítás. (A nagybányai kép-írók.) *Egyetértés* 346. sz.
220. *Hollósy Simon.* (Képpel.) *Hét* 51. sz.
221. *Nyári Sándor dr.* Correggio festményei. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 16. sz.
222. *Pállik Béla.* (Képpel.) *Magy. Génusz* 14. sz.
223. *Palmer Kálmán.* Wesselényi szobra. *P. Napló* 293. sz.
224. *Palóczy Antal.* Vignola oszloprendjei. Módszeres szerkesztéssel magyarázva. 2. javított és bővített kiadás. Budapest, 1897. Pfeifer F. (4-r. 25 l. és XII tábla.) 2 frt 50 kr.
225. *Perl Imre.* A segesvári emlék. Székesfehérv. és vid. 89. sz.
226. *Petőfi és Bem.* Budapest legújabb művészi látványossága. *Uj Főv. Lap.* 7. sz.
227. *Petrik Lajos.* A szombathalvi templomrom. *Magy. iparművészet* 57. l.
228. *Petrik Lajos.* Agyagipar. Az iparművészet 1896-ban 177—185. l.
229. *Piszer Imre dr.* Szent Bernárd és a képzőművészetek. Budapest, 1897. Szt. István-társ. (8-r. 30 l.) 30 kr. Megjelent a *Kath. Szemlében* is.
230. A pozsonyi koronázási emlékszobor. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 20. 21. sz.
231. *Prém, Josef.* Johann Fadrusz. *P. Lloyd* 116. reg. sz.
232. *Prém József.* A szépművészeti múzeum. *Polit. Hetiszemle* 3. sz.
233. *Reichart, Johann.* Der Heldsdörfer Flügellalter. *Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk.* 1. 2. sz.
234. *Roth Miksa.* Opalescens üveg-mozaikek. *Magy. iparművészet* 72—75. l.
235. *Ruskine.* Velence kövei. Fordította Geőcze Sarolta. II. köt. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. 487 l.) 3 frt. — Az I. köt. *ism. n.* *Bud. Szemle* 89. köt. 319—324. l. — *Mátrahegyi. Erd. Múz.* 223—226. l.
236. *Spiegel Frigyes.* A modern díszítő művészet az építészetben. *Magy. iparművészet* 58—66. l.
237. *Szalay Fruzina.* Magyar festők Párisban. 1. Mednyánszky. — 2. Somssich. — 3. Rippl-Rónai. *Hét* 23. sz.
238. *Szana Tamás.* Izsó Miklós élete és munkái. Budapest, 1897. *Athenæum.* (8-r. 159 l.) 6 frt. — *Ism. l. m. gy. Bud. Szemle* 90. köt. 153—158. l.
239. *Szana Tamás.* Markó Károly kéziratai. Magyarország 159. sz.
240. *Szana Tamás.* Markó Károly Pesten. *U. o.* 350. sz.
241. *Szana Tamás.* Markó művészete. *Magy. Szalon* 27. köt. 1217—1238. hasáb.
242. *Szana Tamás.* Az újabb olasz művészet. *U. o.* 29. köt. 1143—1152. hasáb.

243. *Szana Tamás*. A Nemzeti Szalon új kiállítása. Egyetértés 308. és 341. sz.
244. Gróf Széchenyi István szobra Sopronban. Vasárn. Ujs. 22. sz.
245. A szépművészeti múzeum. *dr—ai—il*. Polit. Hetiszemle 41. sz.
246. *Tavaszi tárlat*. *h. s.* A tavaszi tárlat. P. Napló 112. 118. 129. sz.
247. *Kacziány Ödön*. Tavaszi nemzetközi kiállítás a műcsarnokban. Magy. Szemle 18—23. sz.
248. *Mitrovics Gyula* *íff.* A képzőművészeti társulat tavaszi tárlata. Bud. Szemle 91. köt. 300—313. l.
249. *Pekár Gyula*. A tavaszi tárlatról. Budapest. Napló 140. 141. sz.
250. *Rózsa Miklós*. A tavaszi tárlat. Hazánk 95. 96. sz.
251. *Silberstein, Dr. Adolf*. Frühjahrsausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 93. 95. 97. 99. 101. 107. 115. reg. sz.
252. *Sinkó József*. A műcsarnok tavaszi tárlata. Magy. Állam 131—133. sz.
253. *Vértessy Gyula*. Tavaszi kiállítás. Föv. Lap. 105. sz.
254. *Téli kiállítás*. *Alfa*. A téli kiállítás. Budapest. Hirl. 333. sz.
255. *Alfa*. Képek. U. o. 343. sz.
256. *Kacziány Ödön*. Téli kiállítás a műcsarnokban. Magy. Szemle 50—52. sz.
257. *Keszler József*. Téli műkiállítás. Orsz. Hirl. 25. 26. 29. sz.
258. *Lázár Béla*. A téli kiállítás. Nemzet 332. sz.
259. *Nyári Sándor dr.* A téli képtárlat. Magy. Kritika 6. sz.
260. *Silberstein, Adolf*. Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 291. 293. 298. reg. sz.
261. *Szana Tamás*. Téli tárlat a műcsarnokban. Egyetértés 332. 335. sz.
262. *Tolnay Ákos*. Téli tárlat a műcsarnokban. Vasárn. Lapok 36—38. sz.
263. *Tornai Gyula*. Hunyadi János halála. Tornai Gyula festménye. Vasárn. Ujs. 18. sz. (Képpel.)
264. *Ürmösy Lajos*. Szobrászatunk. Nemzet 277. sz.
265. *Ürmösy Lajos*. Mátyás király szobra. Nemzet 281. sz.
266. Verescsagin új képei. Föv. Lap. 65. sz.
267. *Vöge, W.* Raffael und Donatello. Ism. P. Bud. Szemle 92. köt. 152—155. l.
268. *Wartha Vincze*. Az üvegipar. Az iparművészet 1896-ban 189—194. l.
269. *Yartin József*. A VII. müncheni nemzetközi műtárlat. Nemzet 169. 178. 196. 197. 232. 265. sz.
270. *Yartin József*. Böcklin. Nemzet 288. sz.
271. *Zichy M.* Zichy Mihály élete és művei. Ism. Dr. Nyáry Sándor. Magy. Kritika 5. sz.
272. *Agai Béla*. A császár festője. Magy. Ujs. 350. sz.
273. *Szana Tamás*. Zichy Mihály. Egyetértés 307. sz.

3. Zene.

274. *Aba*. Schubert miséje. Nemzet 47. sz.
275. *Aba*. Id. Ábrányi Kornél. U. o. 116. sz.
276. *Abafi Lajos*. Hunyadi László Párizsban. Magy. Szalon 27. köt. 803—816. l.

277. Id. Ábrányi Kornél. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 21. sz.
 278. *Beer, August.* Franz Schubert. P. Lloyd 26. reg. sz.
 279. *Beer, August.* Franz Schubert's Es-dur-Messe. U. o. 40. reg. sz.
 280. *Beer, August.* Johann Brahms. U. o. 81. reg. sz.
 281. *Beer, August.* Wer ist musikalisch? U. o. 151. reg. sz.
 282. *Beer, August.* Gaetano Donizetti. U. o. 230. reg. sz.
 283. *Beer, August.* Giuseppe Verdi. U. o. 243. reg. sz.
 284. *Bertha Sándor.* Nyílt levél. (Id. Ábrányi K. jub. alkalmából.) Nemzet 141. sz.
 285. Brahms János (1833—1897). Képpel. Vasárn. Ujs. 15. sz.
 286. Czigányzenészeink (Régi —) a külföldön. r. U. o. 4. sz.
 287. *D'Artagnan.* A magyar Orfeuszról. Orsz. Hirl. 23. sz. (Lavotta Jánosról.)
 288. *D'Artagnan.* Emlékezés Sárköziről. P. Hirl. 90. sz.
 289. *Davis G.* A májusi bor. Operette 3 felv. Ford. Rainer F. és Sebők Zs. Zenéjét szerzé Strauss J. Első előadása a népszínházban máj. 15.
 290. *Deschan Achill.* A magyar opera. Délmagyar Közl. 73. sz.
 291. Diósyné Handel Berta. (Képpel.) Zenelap 13. sz.
 292. Elbert Imre. Bud. Hirl. 243. sz.
 293. *Falk Zsigmond.* Schubert Ferencz. Orsz.-Világ 5. sz.
 294. *Feleki Sándor.* Nev Dávid. Egyenlőség 38. sz.
 295. *Friedrich, Dr. Theodor.* Kornel Ábrányi sen. P. Lloyd 92. reg. sz.
 296. *Fuhrmann J.* Maritta. Opera 2 felv. Zenéjét írta Aggházy Károly. Először adták a m. k. operában okt. 14.
 297. *Gandillot.* A kikapós patikárus. Ford. Heltai Jenő. Először adták a magy. színházban decz. 11.
 298. *Gella.* Beethoven gyermekkorából. Kecskemét 13. sz.
 299. *H. J. Márkus Dezső.* (Képpel.) Hét 50. sz.
 300. *Haller Jenő.* Néhány szó az egyházi zene kellékeiről, a gregoriánus choralisról és a polyphon zenéről. M. Állam 265. 266. sz.
 301. *Harrach József.* Zenei nevelésünk reformja. Ism. k. a. Bud. Hirl. 5. sz.
 302. *Harrach József.* A középiskolai énektanítás. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 175—178. l.
 303. *Hegyi Aranka.* Nevelőpámról. Bud. Napló 89. sz. (Sárköziről.)
 304. *Illica Luigi.* André Chénier. Ford. Radó Antal. Zenéjét szerzé Giordano Umberto. Először adták az operában jan. 30.
 305. *Junius.* Gentz és Elsler Fanni. Bud. Hirl. 193. sz.
 306. *Kapi Gyula.* Az egyszerűsített kottairás. Gömör-Kishont 16. sz.
 307. *Kereszty István.* Leoncavallo. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 48. sz.
 308. *Kienzl Vilmos.* A nemzeti zenéről. Budap. Napló 43. sz.
 309. *Kováts Sándor.* Az egyházi zene reformja. Az egyházi zene liturgikája és irodalmának könyvészete. Temesvár, 1897. (4-r. 110 l.) 80 kr. Különnyomat a «Havi Közlöny» 1896. évfolyamából. Ism. Kereszty Viktor. Magy. Sion 291—293. l. — Magy. Szemle 17. sz.
 310. *Láng M.* Goldmark Károly. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 9. sz.
 311. *Lányi Ernő.* (Képpel.) Orsz.-Vil. 4. sz.
 312. *Leoncavallo Ruggiero.* Bohémek. Opera 4 felv. Ford. Radó Antal. Először adták a m. kir. operában nov. 27.
 313. Lichtenstein Dóra. (Arczképpel.) Zenelap 2. sz.

314. Magyarország egyházzenei első tanácskozmányának munkálatai. Budapest, 1897. (8-r.) 80 kr.
315. *Manz, Gustav.* Brahms Erinnerungen. P. Lloyd 87. reg. sz.
316. *Márton Miksa.* Brahms János. Budap. Napló 94. sz.
317. *Mészáros Imre.* Gobbi Alajos. (Képpel.) Zenelap 5. sz.
318. *Molnár Géza.* Mascagni «Ratcliff»-je. Nemzet 181. sz.
319. *Monaldi Gino.* Verdi ifjúkorából. U. o. 319. sz.
320. Az Opera statisztikája. Budap. Napló 165. sz.
321. *Ordonneau, M.* és *Héroul, H.* Czelesztin apó. Operette 3 felv. Ford. Makai E. és Reiner F. Zenéjét szerzette Audran. Első előadása a népszínházban jan. 8.
322. *Pauli Rikárd.* Magy. Szalon 27. köt. 353—364. l.
323. *Pauli Rikárd.* Az én felfedezőm. U. o. 365—368. l.
324. *Regel H.* A piros cipő. Tánczlegenda 4 képben. Zenéjét szerzé Mader Raoul. Először adták az operában jan. 9.
325. *Schultz Imre.* Összhangzattan, átmenetek és preludiumok. Eredeti módszer szerint férfi- és nőtanítójelöltek, kántortanítók, zeneiskolák és műkedvelők számára. Átnézte Echardt Antal. Pozsony (1897). Stampfel. 3 kor. — Ism. T. Pelikán Kr. Kath. hitvéd. folyóirat 573. l.
326. *Szilágyi Arabella.* (Képpel.) Zenelap 4. sz.
327. *Vajda Emil.* Az énektanításról a tanterv revízió küszöbén. U. o. 15. sz.
328. *Vayk.* Schubert Ferencz (1797—1828). Vasárn. Ujs. 8. sz.
329. *Verő György.* Az orosz lánvadász. Operette 3 felv. Először adták a népszínházban nov. 12.
330. *Zimay László.* (Képpel.) Zenelap 7. 8. sz.

4. Színeszet.

331. *Abonyi Lajos.* Férfi sorsa az asszony. Népszínmű 3 felv. Először adták a népszínházban ápr. 30.
332. *Alfa.* Színházi dolgok. Bud. Hirl. 169. sz.
333. *Aliquis.* A mult színházi évad. Polit. Hetiszemle 26—29. sz.
334. *Ambrus Zoltán.* Zaccani. P. Napló 297. sz.
335. *Ambrus Zoltán.* Réjane Gabrielle. U. o. 327. sz.
336. *Báttaszéki Lajos.* Párbaj Vizváriával. U. o. 108. sz.
337. *Csergő Hugó.* A Kisfaludy-színház. (Képpel.) Főv. Lap. 60. sz.
338. *Erdélyi Zoltán.* Küry Klára Trilbyje. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 42. sz.
339. *Ferenczi Zoltán.* A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. Stein J. (8-r. VI, 539 l.) 3 frt.
340. *Fodor Gyula dr.* Beszélgetés a színházról. Szathmári kath. főgymn. 1896/7. értes. 1—20. l.
341. *Gaal Mózes.* Salvini «Othello»-ja. Nyugatmagy. Híradó 77. sz.
342. *H—i, L.* Ermete Zaccani. P. Lloyd 83. sz.
343. *H—i, L.* Charlotte Wolter. (Nachruf.) U. o. 143. reg. sz.
344. *H—i, L.* Josef Kainz. U. o. 249. reg. sz.
345. *Heltai Jenő.* A magyar Bayreuth. Magy. Hirl. 227. sz.
346. *Herczegh Béla.* Modern színpad. Ellenzék 9. sz.
347. *Hesperus.* Dramaturgia a közmondásokban. Magy. Szemle 23. sz.

348. *Hevesi Sándor*. Ermete Zacconi. Magy. Szemle 51. sz.
 349. *Ivánfi Jenő*. Idegen színészek. Budap. Napló 163. sz.
 350. *Janovics Jenő*. E. Kovács Gyula. Ellenzék 155. sz. és Bud. Napló 189. sz.
 351. *Janovics Jenő*. Ermete Zacconi. Ellenzék 243. sz.
 352. *Jókai Mór*. Színházainkról. Föv. Lap. 100. sz.
 353. *K. G. dr. Salvini* — Bánk bánról. Hazánk 251. sz.
 354. *Keglevich István gr.* Az «állandó nemzeti színház» építése. Nemzet 106. sz. és Magy. Ujs. 108. sz.
 355. *Keszler József*. Réjane a vígszínházban. Orsz. Hirl. 5. sz.
 356. *Keszler József*. Válság a vígszínházban. Nemzet 101. sz. —
 Nyílt levél újságíró társaimhoz. U. o. 103. sz.
 357. *Klein Hugó*. A művészet iskolája. Színészek Lapja 11. 12. sz.
 358. *Komáromi Mariska ö.* Budap. Hirl. 287. sz.
 359. *E. Kovács Gyula*. Egressy Gábor halála. Színészek Lapja 1. és köv. sz. — Eleje a múlt évi folyamban jelent meg.
 360. *Ligeti Juliska*. (Képpel.) Hét 15. sz.
 361. *Molnár Géza*. A népszínház. (Képpel.) Föv. Lap. 31. sz.
 362. *Molnár Géza*. A «Parsifal» Bayreuthben. Nemzet 202. sz.
 363. *Molnár László*. A «Magyar színház». Magy. Szalon 28. köt. 129—150. l.
 364. *Nagyvárad* Elektra-előadás. *Czelesztin*. A nagyvárad Elektra és más egyebek. Magy. Ujs. 195. sz. (gr. Rhédey Lajosról).
 365. Elektra a szabad ég alatt. Nemzet 226. sz.
 366. *Hevesi Sándor*. A nagyvárad Elektra-előadás. P. Napló 227. sz.
 367. *Jászai Mari*. A nagyvárad előadás. Magy. Szalon 27. köt. 1175.—1184. l. és Budap. Napló 236. sz.
 368. *K. Dr.* Még egyszer «Elektra». Nemzet 235. sz.
 369. *Lázár Béla*. Elektra a szabad ég alatt. Nemzet 222. sz.
 370. *Márkus József*. A Rédey-kert. (A nagyvárad Elektra-előadás helye.) Hét 33. sz.
 371. *Pálffy Nina*. Brassói Lap 7. sz.
 372. *Paulayné Adorján Berta*. Aradi Közl. 71. sz.
 373. A Porzsolt-féle színmű-pályázat. Nemzet 50. sz.
 374. *Porzsolt Kálmán*. A népszínház programja. Föv. Lap. 6. sz.
 375. *Rakodczay Pál*. Zacconi mint Kean. Színészek Lap. 24. sz.
 376. *Rakodczay Pál*. Zacconi. U. o. 25. sz.
 377. *Rejane Gabrielle*. Egyetértés 322. sz.
 378. *Rónaszéki Gusztáv*. Csátár Győző. Aradi Közl. 24. sz.
 379. *Salvini Gustavo*. Bánk bán. P. Napló 280. sz.
 380. *Salvini Bánk bánja*. ai. Polit. Hetiszemle 42. sz.
 381. *Szomory Dezső*. Párisi színház. Nemzet 3. sz.
 382. *Szomory Dezső*. Duse asszony párisi sorsáról. U. o. 183. sz.
 383. *Tábori Róbert*. Wolter Sarolta. P. Napló 165. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

384. *Bartos Fülöp*. Mi tehát a cél a középiskolai nyelvtanításban? Magy. Pæd. 40—49. 435—441. l.

385. *Csapó Róza*. Az idegen nyelvek tanításának nehézségeiről. Szegedi fels. leányiskola 1896/7. értes.
386. *Csengeri János dr.* Az inductiv nyelvtanítás. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 181—183. l.
387. *Cserép József*. Az inductiv nyelvtanítás. U. o. 30. évf. 180. l.
388. *Danninger József*. A népiskolai nyelvtanítás reformjára vonatkozó sarkpontok. Néptan. Lapja 8. sz.
389. *Dezső Lajos*. A nyelvtanítás a népiskolában. Sárosp. Lap. 26—29. 49. 51. 52. sz.
390. *Gay Károly*. Az idegen nyelv a polgári iskolában. Polg. isk. közl. 164—168. l.
391. *Geréb József*. A középiskolai philologia az ezredéves kiállításon. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 92—95. l.
392. *Kemény Ferencz*. A nyelvtanítás egy újabb eszköze. Magy. Pæd. 240—246. l.
393. *Nagy Károly*. Az idegen nyelvek tanításáról a felső keresk. iskolákban. Keresk. szakoktatás 398—408. l.
394. *Pirchala Imre*. Inductiv és deductiv nyelvtanítás. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 214. l.
395. *Pruzsinszky János*. Az inductiv nyelvtanításról. U. o. 30. évf. 142—144. l.
396. *Téri József*. Gouinnek az idegen nyelvek tanítására vonatkozó módszere. Magy. Pædag. 407—416. l.

2. Magyar nyelv.

397. *Balla Balázs*. A magyar nyelvtanításról nem magyar ajkú népiskoláinkban. Néptan. Lapja 24. sz.
398. *Benő Béni*. A magyar nyelv tanítása idegen ajkú népiskolákban. U. o. 40. sz.
399. *Bertalan János*. A magyar nyelvű oktatás lendülete nemzeti-ségi vidékeken elhelyezett polgári iskolákban. Népoktatás II. évf. 10. sz.
400. *Danninger József*. A mondat fogalmának gyakorlati ismeretése a népiskola II. osztályában. Néptan. Lapja 17. sz.
401. *Eichler Jakab*. Kérdések az anyanyelvtanítás köréből. Losonez, 1897. Roth S. (8-r.) 20 kr.
402. *Eles Károly*. A magyar nyelv és tanítók. U. o. 43. sz.
403. *Gulyás István*. A határozók rendszere középiskolai magyar nyelvtanításunkban. Debreczen, 1897. (Különnyomat a «Debreczeni Prot. Lap.»-ból.)
404. *Iszlay István*. A magyar nyelv tanításáról nem magyar ajkú népiskoláinkban. Néptan. Lapja 29. sz.
405. *Kacz Henrik*. A magyar nyelv tanítása nem magyar ajkú népiskoláinkban. U. o. 25. sz.
406. *K. L.* A «magyar mythologia» mint görögpótló tantárgy. Phil. Közl. 91—93. l.
407. *Kováts S. János*. A magyar nyelv tanításához. Keresk. Szakoktatás 3. sz.
408. *Lukács Ferencz*. A magyar nyelv tanítása a nem magyar ajkú iskolában. Népoktatás II. évf. 7. sz.

409. *Margitai József*. A magyar nyelvtanításról nem magyar ajkú népiskoláinkban. Néptan. Lapja 18. 19. 21. sz.

410. *Reményi Lajos*. A magyar nyelv tanítása a tót ajkú iskolában. Tót ajkú községekben működő tanítók, tanítójelöltek s a tanítónők számára. Elméleti rész. Eperjes, 1897. Stehr D. (8-r. 16 l.) 25 kr.

411. *Szalay Gyula*. A magyar mythologia. Szerény észrevételek a középiskolai tantervek reviziója alkalmából. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 193—196. l.

412. *Szalay Pál*. Az anyanyelv és a magyar nyelv tanítása. Néptan. Lapja 41. sz.

413. *F. Szántó Károly*. Az ezredévi kiállítás magyar írásbeli dolgozatairól. Nemz. Nőnevelés 327—330. l.

3. Klasszikus nyelvek.

414. *Balogh Károly*. A latin nyelv tantervének reviziója. Prot. Közl. 19. 20. sz.

415. *Budiu Pál*. A görög nyelv tanításának tervezete. Ism. dr. Alexics György. Phil. Közl. 951. l.

416. *De Gerando Antonina*. A leányok latin és görög nyelvi oktatásáról. Nőnevelés 87—93. l.

417. *Goldis László*. Egy latin nyelvi gyakorlati tanítás a VIII. osztályban. Ism. dr. Alexics György. Phil. Közl. 951. l.

418. *Roseth Arnold*. Vélemény a classikus nyelvek tantervének reviziója ügyében. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 605—612. l.

419. *Szász Béla*. A classicus, különösen a latin nyelv gimnáziumi tanításának haszna. Sepsz-sz.-györgyi Mikó-coll. 1896/7. értes.

420. *Szigetvári Iván*. A francziák latin olvasása. Phil. Közl. 800—806. l.

421. *Takács Menyhért*. A reáliskolai latin tanítás és a tanterv reviziója. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 317—322. l.

4. Német nyelv.

422. *Bacherne Goldziher Ilona*. A német írásbeli dolgozatok az ezredéves kiállításon. Nőnevelés 195—209. l.

423. *Krammer József*. A latin írás alkalmazása német nemzetiségi vidékeken. Néptan. Lapja 35. sz.

424. *Schönfeld Markó*. A német nyelv tanításáról izr. iskolákban. U. o. 36. sz.

425. *Wolff Béla*. A német nyelvtanítás a reáliskolában. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 244—249. 257—261. l.

5. Francia nyelv.

426. *Chovancsák István*. A francia nyelv a reáliskolában. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 517—519. l.

427. *Nógrádi Jenő*. A francia nyelv tanítása a reáliskolák III. és IV. osztályában. Sümegi reálisk. 1896/7. értes. 3—14. l.

428. *Tocsek Helén*. Az ezredéves kiállítás franczianyelvi írásbeli dolgozatai. Nőnevelés 216—221. l.

6. Román nyelv.

429. *Onitiu Virgil*. Emlézés a román nyelv tanításának keretében. Ism. dr. Alexics György. Phil. Közl. 951. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

430. *Finn*. Finland im XIX. Jahrhundert. Ism. Szilasi Mór. Bud. Szemle 91. köt. 1—26. 235—254. l.

431. *Munkácsi Bernát*. A finn-magyar *d~l* és *d~z* hangmegfelelésekről. Nyelvtud. Közlem. 129—165. l.

432. *Paasonen, H.* Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan. Ism. Sz. J. U. o. 108. l.

433. *Paasonen, H.* Itäsuomalaisten kansain runsudesta. Ism. Vikár Béla. U. o. 464. l.

434. *Setälä Emil*. Munkácsi válaszára. U. o. 80. l. Munkácsi B. zárszáva. U. o. 82—85. l. (A magyar *est* és a finn *ehto* dolgában.)

435. Virittäjä. Ism. Sz. J. Nyelvt. Közlem. 106. l. és Nyelvőr 32. l.

436. *Finn-ugor*. *Genetz A.* Ostpermische Sprachstudien. Ism. Gom-bocz Zoltán. Nyelvtud. Közlem. 465—467. l.

437. *Setälä Emil*. A finn-ugor *ö* és *ö'*-hez. U. o. 76. l.

438. *Sz. J.* Finn-ugor v. finn-magyar? U. o. 193. l.

439. *Mordvin*. *Paasonen Henrik*. Indogermán eredetű-e a Volga folyónak legrégibb ismeretes mordvin neve? U. o. 121—123. l.

440. *Vogul*. *Katona Lajos*. Vogul népköltés. Ethnogr. 167—184. l.

441. *Munkácsi Bernát*. Vogul népköltési gyűjtemény. Kiadja a M. T. Akadémia. IV. kötet. Életképek. Sors-énekek, vitézi énekek, medve-ünnepi színjátékok, állatnének, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. I. füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. VIII. 440 l.) 4 frt. — Ism. Kont I. Rev. critique 19. sz.

V. Árja nyelvek (a cigánynyal). Örmény nyelv.

442. *Czigány*. *Wislocki, Heinr. v.* Das sogenannte «Pharaonslied» der Zigeuner. Zeitschr. d. morgenl. Ges. 485—499. l.

443. *Ind*. *Stein, M. Aurel*. Kalhana's chronicle of the kings of Kashmir, translated with a commentary and introduction. Vol. I. London, 1897. (4-r.)

444. *Stein, M. Aurel*. New inscriptions discovered by Major Deane. Journ. of Asiat. Soc. of Bengal. 1897.

445. *Stein, M. Aurel*. Two Maps illustrating the ancient topography of Kashmir and Srinagar. Journal of Bengal Asiat. Soc. 1897.

446. *Örmény*. *Castell*. A szem. Ford. Simay Gergely. Arménia 294. l.

447. *Ch. H.* Meddig. Ford. Simay Gergely. U. o. 230. l.

448. *Ch. K.* Miért sírsz? Ford. Simay Gergely. U. o. 166. l.

449. *Háj*. 1. Honvág. Ford. Simay Gergely. U. o. 36. l. — 2. Ruben anyjának dala. U. o. 132. l.

450. *Ighál*. Bünhódás. Ford. Simay Gergely. U. o. 67. l.

451. *Kh. P.* Habozás. Ford. Simay Gergely. U. o. 98. l.

452. Kirk' azothich. (Ein sieb.-arm. Gebetbuch aus 1793.) Sprachwiss. Abhandl. 4. sz.
453. *Molnár Antal*. Az örmény nyelv történetéhez. Arménia 167—170. l.
454. *P. G. Hullámok*. Ford. Simay Gergely. U. o. 199. l.
455. *Pátkánán*. Az örménység symboluma. Ford. Simay Gergely. U. o. 357. l.
456. *Patrubány, Lukás*. Vorarbeiten zum arm. Namenbuch. Sprachwiss. Abhandl. 1—3. Heft.
457. *Sz. K.* Regény-irodalmunk úttörője. (Képpel.) Arménia 131. l. (Áboveán-ról).
458. *Sz. K.* Besiktáslián, a költő. (Képpel.) U. o. 97. l.
459. *Sz. K.* A «Szép Árá» szerzője (Márton Dávid). (Képpel.) U. o. 195—198. l.
460. *Thopál Nálbant*. Mikor vagyok boldog? Ford. Simay Gergely. U. o. 2. l.
461. *Várt*. Az örmény katona. Ford. Simay Gergely. U. o. 264. l.
462. *Voith Antal*. Néhány szó az örmény nyelvről és irodalomról. Ellenzék 258. sz.
463. *Perzsa. Firdúsi Sahnáméjából*. Zál és Rudahé. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társ. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 122 l.) 70 kr. — *Ism. Pozder Károly*. Philol. Közl. 754—762. l. — *L. B. dr. Nemzet* 43. sz. — *Róna Béla*. Főv. Lap. 10. sz. — *Vasárn. Ujs.* 16. sz.
464. *Firdúsi. Sahnáméjából*. Szijavus. Ford. Radó Antal. *Ism. Pozder Károly*. Phil. Közl. 263—272. l.
465. *Patrubány Lukács dr.* Hübschmann perzsa tanulmányai, tekintettel az örmény nyelvre. Arménia 48—51. 88—92. 151—157. l.
466. *Veda. Patrubány Lukács dr.* Oldenberg Veda-kutatásai. Phil. Közl. 782—784. l.

VI. Keleti nyelvek.

467. *Arab. Goldziher, I.* Abhandlung z. arab. Philologie. *Ism. Fränkel Zs. D. Liter. Ztg.* 16. sz.
468. *Goldziher, I.* Aus dem mohammedanischen Heiligenkultus in Aegypten. *Globus* 71. köt. 15. sz.
469. *Goldziher, I.* Zur Hamasa des Buhturi. *Wiener Zeitschr. f. Kunde des Morgenl.* 11. köt. 161—163. l.
470. *Goldziher, Ignaz*. Bibliographie arabischer Druckwerke. U. o. II. köt. 255—266. l.
471. *Goldziher, Ignaz*. De l'origine des expressions . . . pour désigner les chefs dans l'Islam. *Revue de l'hist. d. religions* 35. köt. 233—240. l.
472. *Goldziher, Ignaz*. Notes on the Dívans of the Arabic Tribes. *Journal of the p. Asiat. Soc.* 325—334. l.
473. *Goldziher, Ignaz*. Ibn Kammûna's Abhandlung ü. d. Unvergänglichkeit der Seele. *Steinschneider-Festschrift* 110—114. l.
474. *Goldziher, Ignaz*. Rapport . . . sur le projet d'une Encyclopédie de l'Islam. (Az orientalista Congr. Bulletin-je 11. sz. 1—9. l.)

475. *Goldziher, Ign.* Realencyclopädie des Islam. Monatschr. f. d. Orient okt. füz.
476. *Goldziher, Ign.* Ein arabischer Vers im Chazari-Buche. Zeitschrift d. morgenl. Ges. 472. l.
477. *Héber, Alcharizi.* Az orvos és a beteg. Ford. Honti Henrik. Egyenlőség 50. sz.
478. *z. Babyioni és héber hagyományok.* Bud. Szemle 92. köt. 297—304. l.
479. *Bacher, Wilhelm.* Die Biblexegese Moses Maimuni's Strassburg, 1897. Trübner. (8-r. XVI, 176 l.) 4 Mk. — Ism. Beer G. Deutsche Lit. Ztg. 43. sz.
480. *Bacher, W.* Ein persischer Kommentar zum Buche Samuel. Zeitschr. d. morg. Ges. 392—425. l.
481. *Byron.* Héber dallamok. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 12. 14. 18. 20. 25. sz.
482. *Blau Lajos.* A szentírás versfelosztásáról. II. közl. Magy.-zsidó Szemle 230—242. 316—328. l.
483. *Ferenczy Gyula.* Szumer és akkád. Egy ősturáni nép a Tigris és az Eufrat partján. Tanulmány az assirilógia köréből. Debreczen, 1897. (8-r. 104 l.) 1 frt. — Ism. Budap. Napló 242. sz. — Kardos Albert. Nyelvőr 89. l.
484. *Friedmann, M.* Onkelos und Akylas. Ism. Dr. Blau Lajos. Magy.-zsidó Szemle 344—359. l.
485. *Hapenini Jedaja.* Az elme. Ford. dr. Klein Mór. Egyenlőség 49. sz.
486. *Ibn Gabirol.* Mi az ember? Ford. Roboz Andor. U. o. 45. sz.
487. *Jehuda Halévi.* 1. Sionida. Ford. Roboz Andor. U. o. 32. sz. — 2. Oh, milyen jó . . . U. o. 38. sz.
488. *Klein Dezső.* Joel és Ámosz proféták könyveinek arab fordítása névtelen szerzőtől. A codex Huntington 206. alapján bölcsészeti-doktori értekezésül kiadta és jegyzetekkel ellátta — Budapest, 1877. (8-r. 31. l.)
489. *Maimon.* Vezeklés. Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 43. sz.
490. *Manuello.* 1. Bucus. 2. Kifosztva. Ford. Kiss Arnold. U. o. 47. sz.
491. *Pukánszky Béla.* A monotheismus izraelieknél és görögöknél. Ev. egyh. és isk. lap. 51. 52. sz.
492. *Sefatja (Amitai b.).* Kesergés. Ford. Roboz Andor. Egyenlőség 33. sz.
493. *Venetianer Lajos.* Az eleüzszi misztériumok és más egyebek. Válasz és reflexzió. Magy.-zsidó szemle 336—342. l.
494. VI. zsoltár. Ford. Telekes Béla. Egyenlőség 24. sz.
495. *Török. Kresmárik János dr.* Az új török drámairolalomról. Egyetértés 353. sz.
496. *Kúnos Ign.* Turkish fairy tales and folk tales. Ism. B. J. Bud. Szemle 90. köt. 158. l.
497. *Kúnos Ignác.* A török nyelv idegen elemei. Nyelvt. Közlem. 52—63. 211—216. 386—403. l.
498. *Kúnos I.* Kisázsia török dialektusai. Ism. Kont I. Rev. crit. 19. sz.
499. *Parker, Edw. H.* The origin of the Turks. Ism. Kropf Lajos. Erd. Múz. 171—174. l.

500. *Pröhle Vilmos.* Kemál bej drámái. (Késmárki ág. főgymn. 1896/7. értés.)
 501. *Thomsen, V.* Inscriptions de l'Orkhon. *Ism. Erd. Múz.* 398. l.

VII. Magyar irodalomtörténet.

1. Bibliographia.

502. *Aldásy Antal dr.* IV. Kelemen pápa egy regestakötete a m. n. múzeumban. *Könyvszemle* 137—158. l.
 503. Az amerikai hírlapírás matadorjai. *Nemzet* 124. sz.
 504. *Bäumer, G.* Geschichte des Breviers. *Ism. Dr. Pethő. Magy. Állam* 67. sz.
 505. Bibliografiai társaság (magyar —). *Könyvszemle* 316—318. l.
 506. Bibliographie générale des inventaires imprimés. Par F. de Mély et E. Bishop. 1892/4. *Ism. Á. A. U. o.* 99. l.
 507. *Bodnár Virgil.* A jászóvári könyvtár. *Magy. Állam* 188. sz.
 508. A budapesti m. kir. tudomány-egyetem könyvtára 1896-ban. *Könyvszemle* 200—203. l.
 509. Címjegyzéke a budapesti m. kir. tudományegyetem könyvtárának —. XXI. 1896. évi gyarapodás. Budapest, 1897. Kilián Fr. (8-r. XV, 132 l.) 30 kr.
 510. *Danielisz Lipót.* Papirismertetés. *Nyomdász-Évk.* 36—51 l.
 511. *Décsi Lajos.* A berlini kosztüm-múzeum könyvtárának szakrendszere. *Könyvszemle* 279—282. l.
 512. *Décsi Lajos dr.* Heyden Sebald «Formulæ» cz. művének egy ismeretlen kiadása. *U. o.* 341—351. l.
 513. Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény katalógusa. *Ism. e. U. o.* 208—210. l.
 514. Az erdélyi múzeum-egylet könyvtára 1895-ben. *Könyvszemle* 88—90. l. — 1896-ban. *U. o.* 395—397. l.
 515. *Erdélyi Pál.* A british museum és könyvtára. *U. o.* 113—136. 225—246. l.
 516. *Erdélyi Pál dr.* A második nemzetközi könyvtári konferencia Londonban. *U. o.* 326—333. l.
 517. *E. P.* Cheltenhami Korvin-kódexek. *U. o.* 413. l.
 518. *Esztegár László dr.* A brüsszeli második nemzetközi bibliografiai konferencia. *U. o.* 266—275. l.
 519. *Esztegár László dr.* A brüsszeli határozatok. *U. o.* 334—336. l.
 520. Évnyegyedes jelentés a m. n. múzeum könyvtárának állapotáról. 1896. okt. 1-től decz. 31-ig. *Könyvszemle* 83—88. l. — 1897. jan. 1-től márcz. 31-ig. *U. o.* 191—198. l. — 1897. apr. 1-től jun. 30-ig. *U. o.* 297—302. l. — 1897. jul. 1-től szept. 30-ig. *U. o.* 392—395. l.
 521. *F. K.* Szakbibliografia. *Nyomdász-Évkönyv* 105—110. l.
 522. *Faragó.* Címerünkről és egyébről. *Grafikai Szemle* 6—8. sz. — *E.* megjegyzései. *Könyvszemle* 415. l.
 523. *Ferenczy Zoltán.* A kolozsvári nyomdászat története. *Ism. Dr. Rupp Kornél. Prot. Szemle* 120—127. l.
 524. *Ferenczy Zoltán.* Erdélyi országgyűlési törvénycikkek az erdélyi múzeum könyvtárában. *Könyvszemle* 51—56. l.

525. *Firtinger Károly*. Egy régi nyomda megszűnése. Grafikai Szemle 10. sz. (A csiksomlyói nyomdáról). — *E.* erre vonatkozó megjegyzései. Könyvszemle 414. l.
526. *Firtinger Károly*. Századelei hirlapjainkról. Grafikai Szemle 5. 6. sz.
527. *Grócz Ernő*. A gyorsírás jövője a nyomdászatban. Nyomdász-Évkönyv 80—85. l.
528. *Gyalui Farkas dr.* A strassburgi egyetemi és országos könyvtár. Könyvszemle 352—371. l.
529. *Gyalui Farkas*. A nyomdatermékek köteles példányai. *Ism. e.* U. o. 414. l.
530. *Hamburger Aladár*. A szöveg-czímsorokról. Graf. Szemle 7. sz.
531. *Haraszi József*. A címek esztétikájához. Nyomdász-Évkönyv 86—96. l.
532. *Haraszi József*. A könyvnyomtatás mestere. Magy. Nyomdászat 3—7. füz.
533. A hazai hirlapirodalom 1897-ben. Id. Szinnyey Józseftől és Kereszty Istvántól. Könyvszemle melléklete.
534. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1896-ban. Phil. Közl. 581—672. l.
535. *Historicus*. Antiquariusaink könyvjegyzékei. Magy. Nyomdászat 5. füz.
536. *Horváth Ign.* A budapesti kir. m. t. egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága. *Ism. D.* Századok 530. l. — Kont I. Revue crit. 13. sz.
537. *Illéssy János dr.* Az egyetemi könyvtár megvizsgálása 1780-ban. Könyvszemle 45—50. l.
538. *Illéssy János dr.* Mathesy István váci püspök könyveinek leltára 1591-ből. U. o. 276. l.
539. *Illéssy János dr.* Verseghy és az egyetemi nyomda. U. o. 337—340. l.
540. *Káhn Sándor*. A sorok elhelyezéséről. Nyomdász-Évkönyv 97—104. l.
541. *Kanyaró Ferencz*. Néhány szó régi naptárainkról. Könyvszemle 180—183. l.
542. *Kereszty István*. Folyóiratok a könyvtárban. U. o. 321—325. l.
543. *Kollányi Ferencz*. Monumentum actorum comitalium provinciae Hungariae salvatoris. U. o. 33—44. l.
544. Könyvbarátok. P. Napló 51. sz.
545. Korvin-kódex (hazakerült). (Cyrillus contra Hereticos.) Könyvszemle 319. l.
546. A köteles példányok ügye az országgyűlésen. U. o. 283—297. 372—391. l.
547. *Kropf Lajos*. Bihisti török krónikája. U. o. 246—250. l.
548. *Láng János*. Járási tanítói könyvtárak. Néptan. Lapja 40. sz.
549. *Le Soudier, H.* Bibliographie française. *Ism. E—r.* Könyvszemle 404. l.
550. *Lubik Zoltán*. A magyar nyomdászat korszakai. Grafikai Szemle 1—3. sz. — Elejét lásd a mult évi folyamban.
551. *Lubik Zoltán*. Régibb és újabb címlapokról. U. o. 4. 5. sz.
552. *M. S.* Könyvtártörténeti adalék. Könyvszemle 277. l.

553. Magyar könyvkereskedők Évkönyve. VII. évfolyam. I. Magyar könyvészet. 1896. II. Zeneművek jegyzéke. III. Könyvkereskedelmi üzlet-czímtár. IV. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerkesztette Glück Soma. Budapest, 1897. (8-r. LVI, 288 l.) 2 frt 50 kr. — Ism. Bareza Imre. Könyvszemle 98. l.

554. A magyar könykiadók millenniumi könyvjegyzéke. 1896. Ism. E—r. Könyvszemle 93—96. l.

555. A magyar nemzeti múzeum könyvtára az 1896. évben. U. o. 24—32. l.

556. Magyar nyomdászok Évkönyve. 1896. Ism. e. U. o. 404. l.

557. *Major István*. Czímerünkről. Grafikai Szemle 5. sz.

558. *Mazzatinti, G.* Gli archivi della storia d'Italia. Ism. Á—y. Könyvszemle 306. l.

559. *Novák László*. Szedőgépek. Magy. Nyomdászat 7.

560. *Petrik Géza*. Bibliographia Hungariae. Magyarország bibliographiája. 1712—1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. IV. köt. II. rész. Budapest, 1897. (8-r. 225—347. l.) 2 frt.

561. *Porzó*. Egy tudós tanya. Corvina 17. 18. sz. (Eggenberger könyvkereskedéséről).

562. A pragmatika szankezió eredeti példánya. Könyvszemle 412. l.

563. *Pusztai Ferencz*. A sajtórevízió technikája. Nyomdász-Évkönyv 29—35. l.

564. *Radnai Mihály*. Nyomdáink berendezéséről. Grafikai Szemle 6. 7. sz.

565. *Ranschburg Viktor*. A hírlapok könyvhirdetési. Corvina 10. sz.

566. *Ráth György*. Magyarországi könyvtárak a történelmi kiállításon. Budapest, 1897. Eggenberger (4-r. 42 l.) 1 frt 20 kr. — Különnyomat «Az iparművészet 1896-ban» című munkából.

567. *Ráth György*. A Korvina önálló könyvkötési stílusa. Könyvszemle 250—265. l.

568. *Récsey Viktor dr.* Brevis historia archivi archi-Abbatiae O. S. B. de s. Monte Pannoniae. Ism. Walter Gyula. Magy. Sion 134. l. — Á—y. U. o. 224. l. — Erdújhelyi M. Századok 162. l. — Könyvszemle 402. l.

569. Repertorium Germanicum. Regesten a. d. päpstl. Archiven. Ism. Áldásy Antal. Könyvszemle 307—309. l.

570. *Rupp Kornél*. A Ráday-könyvtár. U. o. 173—180. l.

571. *Ruzicska Gyula*. A nyomdászat, tankönyv szakiskolai és magán használatra. Kolozsvár, 1897. (8-r. 119 l.) 2 kor.

572. *Ruzicska Gyula*. A munkaárak kiszámítása. Nyomdász-Évkönyv 60—69. l.

573. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten. 6—9. Heft. Ism. Esztegar László. Könyvszemle 210—212. l.

574. *Sch. Gy.* Levéltári vita az országgyűlésen. U. o. 57—83. l.

575. *Sennowitz Adolf*. A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig. Corvina 1. s köv. sz. — Elejét lásd a múlt évi könyvészetben.

576. *Seyler, G. A.* Illustriertes Handbuch der Ex-libris-Kunde. Ism. E—r. Könyvszemle 100—102. l.

577. *Somos Árpád*. A munkaárak kiszámítása. Nyomdász-Évkönyv 52—61. l.

578. *Spitzer Márk*. Nemzetközi hirlapkiállítás. Graf. Szemle 3. sz.
 579. *Srpek Ottó dr.* A színes nyomtató-festékekről. Nyomdász-Évkönyv 70—79. l.
 580. *Szabó József*. Járási tanítói könyvtárak. Néptan. Lapja 13. sz.
 581. *Szabó K.* és *Hellebrant A.* Régi Magy. Könyvtár. III. köt. 1. r. Ism. Kont I. Revue critique 13. sz. — *Bartha József dr. Kath.* Szemle 517—520. l. — *W—r H.* Liter. Centralbl. 39. sz. — *Heller A.* Centralbl. f. Bibliothekswesen 306. l.
 582. A szedőgépek. Magy. Nyomdászat 9. füz.
 583. A szegedi Somogyi-könyvtár 1895/6-ban. Könyvszemle 90—92. l. — 1896/7-ben. U. o. 397—400. l.
 584. *T. K. J.* Eperjesi ósnyomtatványok. Alkotmány 269. sz.
 585. *Thallóczy Lajos*. Tvartko király oklevele Hervoja nagyvajdasága felől. Könyvszemle 159—173. l.
 586. *Ürmössy Lajos*. Az első magyar hirlap. Nemzet 108. sz.
 587. *Ürmössy Lajos*. Könyvtáraink. U. o. 322. sz.
 588. *Valentinus Pannonius. (R.)* Könyvszemle 416. l.
 589. *Varjú Elemér*. A könyvkötészet. Az iparművészet 1896-ban. 216—223. l.
 590. *Venkovits Károly*. Szakirodalmunkról. Magy. Nyomdászat 8. füz.
 591. Zeitschrift für Bücherfreunde. Ism. E—r. Könyvszemle 212—214. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

592. *Abonyi Árpád*. Jön a hajnal. Ism. Egyetértés 197. sz. — *Dr. Apácai. Polit.* Hetiszemle 31. sz.
 593. *Abonyi A.* Bosnyák novellák. Ism. Egyetértés 3. sz.
 594. *Ábrányi Emil*. A Fővárosi Lapok pályázata. Bírálati jelentés. Főv. Lap. 50. sz.
 595. *Ábrányi Kornél, id.* Életemből és emlékeimből. 1897. Ism. Magy. Szemle 22. sz. — Hét 21. sz. — r. Bud. Napló 112. sz. — Magy. Hirl. 94. sz. — *Kereszty István*. Magy. Kritika 2. sz.
 596. *Acsay Antal*. Lubrich Ágost. Magy. Állam 158—160. sz.
 597. *Ágai Béla*. Kiss József. Magy. Ujs. 336. sz.
 598. *Alexics György*. Vadrózsapör. Ethnogr. 73—88. 184—192. 279—290. 362—377.
 599. *Aliquis*. A magyar népszinmű jövője. Polit. Hetiszemle 32. 33. sz.
 600. *Alpáry Lajos*. Az első magyarországi tudós társaság (1497). P. Hirl. 191. sz.
 601. *Alpáry Lajos*. Az első keresztény passziódramája. Nemzet 108. sz.
 602. *Ambrus Zoltán*. Szeptember. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 507. l.
 603. *Andor József*. Elbeszélések. Ism. *Pintér Kálmán*. Magy. Szemle 45. sz. — *Lévay Mihály*. Alkotmány 275. sz. — *Dr. Bán Aladár*. Dél-magy. Közl. 263. sz. — *Paulus*. Nyiregyháza 8. sz. — *Doktor Apácai. Polit.* Hetiszemle 45. sz. — *M. Állam* 250. sz. — *Irod. Tájékoztató* 3. sz. — *X. Y.* Magy. Sion 852. l.

604. *Arany János* balladái Zichy Mihály rajzaival. Ism. S. E. Egyetértés 350. sz.
605. *Aubermann Miklós*. Vallásos regényirodalmunk. Kath. hitv. folyóir. 245—251. l.
606. *Baboss László*. Nefelegtsek. Ism. Zalai Közl. 6. sz.
607. *Baboss László*. Nőköltők. Zalai Közl. 7. 11. 15. 25. 27. 36. sz.
608. *Baboss László*. Természetköltők. Zala 7—24. sz.
609. *Balázs Ignác*. A vádlottak padján. Ism. sl. Egyetért. 52. sz.
610. *Balog István*. Húsz Esztendő. Köttemények. Ism. Regőci Győző. Nyelvőr 456—461. l. és Székesfehérv. és vid. 50. sz.
611. *Balló Mátyás*. Uzia. Ism. Pauler Ákos. Polit. Hetiszemle 50. sz.
612. *Baráth Ferencz*. Irodalmi dolgozatok. Ism. Rác Lajos. Erd. Múz. 279. l.
613. *Bársony István*. Ecce homo. Ism. Salgó Ernő. Egyetértés 73. sz. — Lázár Béla. Nemzet 145. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 17. sz. — Sz. Zs. Magy. Ujs. 119. sz. — s. Magy. Hirl. 73. sz. — P. Napló 94. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 1. sz.
614. *Bársony István*. Vig világ. Ism. Dr. Lázár Béla. Nemzet 307. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 1. sz. — Gárdonyi Géza. Magy. Hirl. 311. sz. — Magy. Szemle 46. sz. — Hét 43. sz. — Sz. I. P. Napló 282. sz. — Irod. Tájékoztató 2. sz.
615. *Bartalus István*. Népdalgyűjtési kalandok. Orsz.-Vil. 45. sz.
616. *Bartha József dr.* Szépirodalmi lapjaink erkölcsi iránya. Kath. Szemle 629—661. l.
617. *Bartók Lajos*. A szemfényvesztők. Ism. Z. I. dr. U. o. 508. l.
618. *Bartók Miksa*. Felhők. Ism. Sz. Zs. Magy. Ujs. 8. sz. — Sz—y V—s. Torontál 22. sz.
619. *Bayer József*. Molière l'avare-jának első magyarosítói. Irod. tört. Közlem. 297—311. l.
620. *Bayer József*. A magyar drámairodalom története. A legrégibb nyomokon 1867-ig. A M. Tud. Akadémia Bézsán-féle jutalmával kitüntetett pályamunka. I. II. kötet. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. XV+541; VII+494 l.) 7 frt.
621. *Békefi Antal*. Az asszony itél. Ism. Lázár Béla. Nemzet 249. sz. — S. E. Egyetértés 156. sz. — Magy. Hirl. 108. sz.
622. *Benedek E.* Magyar mese- és mondavilág. Ism. Balassa József. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 373—375. l. — Lázár Béla. Nemzet 145. sz. — L. M. Magy. Szemle 2. sz.
623. *Beniczkyne Bajza L.* Közvélemény. Ism. Doktor Apácai. Pol. Hetiszemle 27. sz.
624. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom története. 2 köt. Ism. Kont I. Rev. crit. 23. sz.
625. *Beöthy Zsolt*. A magyar irodalom kis tükre. Ism. Csengeri János. Magy. Pædag. 109—111. l. — Lázár Béla. Nemzet 186. sz.
626. *Bodnár Gáspár*. Az Isten nem halt meg. Regény. Ism. Tóvári. Kath. hitv. folyóirat 43. l.
627. *Bodnár Gáspár*. Családi tűzhely búban és örömben. Ism. Pannon. U. o. 92. l.
628. *Bosnyák Zoltán*. Tisztító tűz. Szinmű 3 felv. Először adták a nemz. színházban nov. 26. án.
629. *Bölöny József*. Vadvirágok. Ism. Ferenczi Zoltán. Erd. Múz.

226—228. l. — Lázár Béla. Nemzet 97. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 31. sz. — i. Főv. Lap. 6. sz. — Vasárn. Ujs. 20. sz. — Magyarország 19. sz. — (b. á.) Ellenzék 8. sz.

630. *Bródy Sándor*. Az asszonyi szépség. Ism. Lázár Béla. Nemz. 75. sz.

631. *Bródy Sándor*. Tündér Ilona. Ism. t. Egyetértés 350. sz. — K. t. Magy. Ujs. 359. sz. — Kiss József. Magy. Hirl. 357. sz. és Hét 52. sz.

632. *G. Büttner Julia*. Az édes mostoha. Ism. Magy. Szemle 45. sz.

633. *B. Büttner Lina*. Testvérek vagyunk. Ism. U. o. 45. sz.

634. *Buza Barna*. Versek. Ism. Egyetértés 260. sz. — l—l. Polit. Hetiszemle 39. sz. — Vasárn. Ujs. 47. sz. — Magy. Szemle 37. sz. — Rózsa Miklós. Hazánk 208. sz.

635. *Ch. L.* A szüiros poéta életéből. Brassói Lap. 23. sz. (Varga Mihály népköltőről).

636. Codexeink forrásai. IV. Irod. tört. Közlem. 372—378. l.

637. *Cserhalmi H. Irene*. Ungarischer Dichterwald. Ism. Erdélyi Károly. Bud. Szemle 90. köt. 306—311. l. — T. R. P. Napló 3. sz. — Tielo. Allg. Zeitg. Beilage Nr. 67. — Magy. Szalon 29. köt. 845—848. l.

638. *Dalotti Odón*. A magyar népdal. Pozsonyi áll. főrealisk. 1896/7. értés. 15—28. l.

639. *Deli*. Bácsi Jakab. Ism. Magy. Szemle 1. sz.

640. *Déri Gyula*. Forgószélben. Ism. Lázár Béla. Nemzet 75. sz. — Sz—i Gy—gy. Hazánk 12. sz. — V. Főv. Lap. 17. sz.

641. *Dévai B. Mátyás*. Tíz parantsolat. Kiadta Szilády Áron. Ism. Sz. F. Prot. Szemle 345. l. — D. L. Századok 631—634. l. — B. J. Magy. Kritika 1. sz.

642. *Dézsai Sándor*. Ifjuság. Költemények. Ism. Vasárn. Ujs. 33. sz. — Tardos. Kolozsvár 65. sz.

643. *Dóczy Lajos*. Ellinór királyleány. Gr. Teleki 100 arany pályadíjjal jutalmazott vígj. 3 felv. Először adták a nemz. színházban márcz. 19.

644. *Doktor Apácai*. Az irodalom fejlődése. Polit. Hetiszemle 28. sz.

645. *Doktor Apácai*. A történeti regény. Polit. Hetiszemle 37. sz.

646. *Dombi Lajos*. Versek. Gyula. 1897. Ism. Vasárn. Ujs. 28. sz. — K. Erzsike. Máramaros 29. sz. — Békés 24. sz.

647. *Dömény Zoltán*. Hulló levelek. Pápa, 1897. Ism. Egyetértés 156. sz.

648. *Dubányi Imre*. Jour témák és más történetek. Ism. Békés 41. sz.

649. *E. Gy.* A magyar népszinműirodalom. Színész. Lapja 4. sz.

650. *Endrődi Sándor*. Kurucz nóták. Ism. ó. Bud. Szemle 89. köt. 139—145. l. — Kupár Rezső. Szépirod. Kert 10. sz. — Irod. tört. Közl. 118—124. l. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika 3. sz.

651. *Erdélyi Gyula*. Szegény Dezső. Ism. Magy. Szemle 9. sz. — Egyetértés 52. sz.

652. *Erdélyi Gyula*. A magyar népszinműirodalom. Buda és vid. 6. sz.

653. *Erdélyi Zoltán*. Vesztett boldogság. Ism. Vasárn. Ujs. 41. sz.

654. *Erdélyi Zoltán*. Epizódok. Ism. Lázár Béla. Nemzet 97. sz. — Vasárn. Ujs. 11. sz. — Egyetértés 3. sz.

655. *Erdősi Dezső*. Ész és szív. Költemények. Ism. la. Polit. Heti-szemle 44. sz.

656. *Fehér Jenő*. Szürkület. Ism. Bud. Napló 69. sz. — Vasárn. Ujs. 21. sz.

657. *Ferenczi Zoltán*. Egy jezsuita-drámacodex a kolozsvári r. kath. lyceumban. Erd. Múz. 316—320. l.

658. *Ferenczi Zoltán*. Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez. Irod. tört. Közlem. 73—85. l.

659. *Fesztly Árpád*. Az én parasztjaim. Ism. Lázár Béla. Nemzet 145. sz. — Bródy Sándor. Magy. Hirl. 114. sz. — Bársony I. Orsz.-Világ 14. sz. — Magy. Szemle 16. sz. — Sz. Zs. Magy. Ujs. 19. sz. — Vasárn. Ujs. 12. sz. — Egyetértés 108. sz. — Hét 14. sz. — Somogyi Gyula. Magy. Kritika 5. sz.

660. A Fővárosi Lapok dráma-pályázata. (Képpel.) Föv. Lap. 52. sz.

661. *Fraknoi Vilmos*. Miklós modrusi püspök élete, munkái és könyvtára. Könyvszemle 1—23. l.

662. *Fülöp Árpád*. A megváltó. Drámai költemény. Ungvár. 1897. Ism. Egyetértés. 156. sz. — Ember János. Ung. 23. sz.

663. *Gárdonyi Géza*. Két menyasszony. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Heti-szemle 42. sz. — Salgó E. Egyetértés 281. sz. — Gaal Mózes. Magy. Kritika 5. sz. — Irod. Tájékoztató 3. sz.

664. *Gárdonyi Géza*. Igazság a földön. Ism. i. Bud. Szemle 91. köt. 330—334. l. — Lázár Béla. Nemzet 176. sz. — Magy. Hirl. 3. sz. — Sebestyén Károly. Nyelvőr 71. l.

665. *Gárdonyi Géza*. Göre Gábor. Ism. Z. Gy. Nyelvőr 264. l. — Irod. Tájékoztató 1. sz. — Lásd 1044. sz. a. is.

666. *Géczy István*. Az ördög mátkája. Népszinmű 3 felv. Első előadás a népszínházban nov. 4.

667. *Géczy István*. A gyimesi vadvirág. Népszinmű 3 felv. Először adták a népszínházban márcz. 9.

668. *Géczy István*. A gyimesi vadvirág. Népszinmű. Budapest, 1897. Ism. Zlinszky Aladár. Nyelvőr 309—311. l. — Jenő Sándor. U. o. 413. l. — Irod. Tájékoztató 2. sz.

669. *Geiő Károly*. Rózsaszínű levelek. Vígj. 3 felv. Először adták a vígszínházban jan. 19.

670. *Ghyczy Emilia*. Küzdő szívek. Ism. Egyetértés 73. sz.

671. *Gonda József*. Hangulatok. Ism. Magy. Hirl. 142. sz.

672. *Gottier Lajos*. Mulató gentry. Ism. Egyetértés 343. sz.

673. Gozsdu Elek. Magy. Szalon 27. köt. 637—640. l.

674. *Gyarmathy Zsigáné*. Zúdorék. Ism. Vasárn. Ujs. 13. sz. — Egyetértés 87. sz. — P. L. Magy. Kritika 2. sz. — D. Magy. Szemle 1. és 15. sz.

675. *Győri Gyula*. A Toldi-kérdés. Ism. Heinrich G. Phil. Közl. 172—174. l.

676. *H+M*. Újabb piarista írók. Magy. Állam 283. sz.

677. *Halász Lajos*. Hangok a pusztán (A karczagi juhász költeményei). Szabadság 43. sz.

678. *Harmath Lujza*. Székely népköltészet. Marosvásárh. Füz. III. füz. 126—135. l. és Föv. Lap. 143. sz.

679. *Hegyi Jenő*. Tíz asszony. Ism. M. Génusz 19. sz. Magy. Szalon 27. köt. 419. l.

680. *Heinrich Gusztáv*. Régi magyar könyvtár. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r.) — I. füz. *Aranyos-Rákosi Székely Sándor*. A székelyek Erdélyben. (122 l.) 60 kr. — II. füz. *Bayer József*. Pálos iskola-drámák a XVIII. századból. (79 l.) 40 kr. — III. füz. *Fülöp Árpád*. Csiksomlyói nagypénteki miszteriumok. (242 l.) 1 frt. — IV. füz. *Imre Lajos*. Heltai Gáspár esopusi meséi. (304 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Kardos Albert. Phil. Közl. 556—562. l. — Kanyaró F. Kereszt. Magvető 115. l. — Irod. tört. Közlem. 492. l. — Balassa József. Magy. Kritika 4. sz. — Egyetértés 87. sz. — a—i. Polit. Hetiszemle 40. sz. — Bellaagh Aladár. Nemz. iskola 12. sz. — Róna Béla. Uj Fővár. Lapok 47. sz. — Kalmár Elek. Nyelvőr 259—262. l. — A IV. kötetet ism. Sz. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 4. sz.

681. *Heltai Jenő*. Hét sovány esztendő. Ism. Orsz.-Világ 49. sz.

682. *Hentaller Lajos*. A szabadsajtó első napja Bécsben. Függelenség 49. sz.

683. *Herczeg Ferencz*. Szabolcs házassága. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 509—513. l. — Magy. Szalon 26. köt. 642. l.

684. *Herman Ottóné*. Kisvárosiak. Ism. L. M. Magy. Szemle 42. sz. — P. L. Magy. Kritika 2. sz. — Magy. Hirl. 267. sz. — Hét 45. sz. — Salgó E. Egyetértés 281. sz. — Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 46. sz.

685. *Hetzel Samu*. A magyar közmondásokról. Délmagy. Közl. 1 s köv. sz.

686. *Hevesi József és Hetényi Béla*. Négy évszak. Drámai idill 4. szak. Először adták a nemz. színházban febr. 12.

687. *Hevess Kornél*. Lant és Biblia. Ism. Haber Samú. Egyenlőség 30. sz. — Egyetértés 232. sz.

688. *Hindy Árpád*. Az életrajzok a hirlapírásban. Kolozsvár 13. sz.

689. *Horti Béla*. Napraforgók. Ism. l—l. Polit. Hetiszemle 39. sz. — L. H. Magy. Kritika 6. sz.

690. *Imre Sándor*. Irodalmi tanulmányok. 2 kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 350, 410 l.) 4 frt 50 kr. Ism. n. Bud. Szemle 92. köt. 322—325. l. — Zlinszky Aladár. Magy. Kritika 2. sz. — Egyetértés 108. sz. — Vasárn. Ujs. 15. sz. — Magy. Szemle 17. sz.

691. *Jakab Ödön*. Hangok az ifjúságból. Ism. Lázár Béla. Nemzet 28. sz.

692. *Jakab Ödön*. Nyár. Ism. Lázár Béla. Nemzet 28. sz.

693. *Jakab Ödön*. Páztortüzek. Ism. Zs. Bud. Szemle 90. köt. 289—295. l. — Lázár Béla. Nemzet 28. sz. és Nemz. Iskola 6. sz. — Magyarország 15. sz. — Orsz. Világ 3. sz. — Magy. Szemle 4. sz. — Főv. Lapok 15. sz.

694. *Jakab Ödön*. A két imposztor. Ism. R. Magy. Kritika 6. sz.

695. *Jászai Pál* naplója. Közli Czékus László. Irod. tört. Közl. 109—117. 240—248. 362—368. l. Elejét lásd a mult évi könyvészetben.

696. *Jászai Rezső*. A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hirlapirodalmunk kritikai méltatása. Szegedi főgymn 1896/7. értes. 3—57. l.

697. *Jékey Aladár* költeményei. Ism. Tüske Pál. Ellenzék 24. sz. — Kereszt. Magvető. 48. l. — Hét 14. sz.

698. *Jókai Mór.* Helvila. Szinmű 5 felv. Először adták a budai szinkörben jun. 12.

699. *Jókai Mór.* De kár megvénülni. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 504—506. l.

700. *Jókai Mór.* A két Trenk. Sárga rózsa. Trenk Frigyes. Tégy jót. Ism. Kiss Ernő. Nyelvőr 167—169. 214—217. l.

701. *Kabos Ede.* Vándorok. Ism. L. M. Magy. Szemle 42. sz. — Egyetértés 281. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 48. sz.

702. *Káldy Gyula.* XVI. XVII. XVIII. századi magyar történeti énekek. Budapest, 1897. Athenæum. (8-r. 16 l.) 10 kr.

703. *Kálnay László.* Jaj és Kaczaj. Ism. Lázár Béla. Nemzet 145. sz. — Krúdy Gyula. Magy. Szemle 10. sz. — Hét 14. sz. — Magy. Hirl. 66. sz. — Egyetértés 73. sz.

704. *Kandra Kabos.* Magyar mythologia. Kiadja Pásztor Bertalan. Eger, 1897. (8-r. XXXII. 532 l.) 3 frt. — Ism. Katona Lajos. Magy. Kritika 2. sz. — Lázár Béla. Nemzet 293. sz. — Fischer Colbrie Ágost. Magy. Sion 790—799. l. — Babik József. Magy. Állam 197. sz. — Rexa Dezső. Uj Fővár. Lapok 3. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 260. sz. — Brassói Lapok 71. sz. — Vasárn. Ujs. 30. sz. — Irod. Tájékoztató 3. sz. — F. Gábor. Nemz. Iskola 36. sz.

705. *Káplány Antal.* Hattyúdalogok. Szeged, 1897. Ism. Vasárn. Ujs. 45. sz.

706. *Kaposi József és Klinda Teofil.* Mult és jelen. Ism. i. Kath. Szemle 351. sz. — Léway Mihály. Nemz. Ujs. 27. sz. — Liberius. Magy. Sion 294. l.

707. *Karczag Vilmos.* Lemondás. Regény. Ism. Irod. Tájékoztató 2. sz. — Vasárn. Lapok 38. sz.

708. *Katona József.* Bánk bán. Bevezetéssel ellátta Beöthy Zsolt. (Magyar könyvtár 1.) Budapest, 1897. Lampel R. (16-r. 108 l.) 15 kr.

709. *Katona Lajos dr.* Ipolyi «Magyar Mythologia»-ja. Bdp. II. ker. kath. főgymn. 1896/7. értes. 7—21. l.

710. *Kazár Emil.* Összevissza. Ism. S. E. Egyetértés 156. sz. — Léway Mihály. Föv. Lap. 147. sz. — Hét 24. sz. — M. Hirl. 142. sz.

711. *Kecskeméti Armin dr.* A «zsidó» a magyar regényirodalomban. Magy.-Zsidó Szemle 17—36. 129—147. l.

712. *Kemény Zsigmond br.* összes művei. Kiadta Gyulai Pál. IV—VI. köt. Ism. Hét 27. sz. — Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 23. sz. és Magy. Szemle 6. sz. — Magy. Szemle 23. sz. — Róna Béla. Uj Fővár. Lapok 24. sz.

713. *Keményfi.* Élet. Költemények. Ism. L. H. Magy. Kritika 6. sz.

714. *Kempelen Farkas.* Blanche. Ism. Salgó Ernő. Egyetértés 31. sz. — Vasárn. Ujs. 9. sz. — Magy. Génusz 8. és 17. sz. — Hét 14. sz.

715. *Kis József* költeményei. Ism. Luczián. Magyarország 329. sz. — Silberstein Ad. P. Lloyd 299. reg. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 6. sz. — Ágai Béla. Magy. Ujs. 349. sz. — Kis József. Az én könyvemről. Hét 48. sz. — Ignótus. Magy. Hirl. 330. sz. — Keszler József. Orsz.-Világ 19. sz. — Vasárn. Lapok 37. sz.

716. *Kisfaludy Károly.* A kérők. Vigjáték 3 felv. Bevezetéssel ellátta Beöthy Zsolt. (Magyar Könyvtár 5. sz.) Budapest, 1897. Lampel R. (16-r. 44 l.) 15 kr.

717. *Kisfaludy Károly.* Irene. Szomorújáték 5 felv. Magyarázta

Vozári Gyula. (Jeles írók iskolai tára. 55. füz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (8 r. 113 l.) 50 kr.

718. *A Kisfaludyak.* (Képpel.) Főv. Lap. 38. sz.

719. *Kislingstein János.* A magyar irodalom husz éves statisztikája. Corvina 7. sz. — Sennowitz A. megjegyzése. U. o. 8. sz.

720. *Kóbor Tamás.* A félisten. Ism. Lázár Béla. Nemzet 75. sz. — Sz. Zs. Magy. Ujs. 8. sz.

721. *Kóbor Tamás.* Hoffmann meséi. Ism. Silberstein Á. P. Lloyd 133. sz. — Magy. Hirl. 114. sz.

722. *Komáromy András.* Kalendárium 1722-ből. Magy. Hirl. 8. sz.

723. *Koncz József.* Fogarasi Pap József emlékéhez. Prot. egyh. és isk. lap 21—24. 26. sz.

724. *Kont, Ign.* La Hongrie littéraire et scientifique. Ism. m. p. Bud. Szemle 89. köt. 129—138. l. — Havas Adolf. Phil. Közl. 79—86. l. — Pisani P. Polybiblion 77. köt. 241. l.

725. *Kornai István.* A jövő. Ism. Vasár. Ujs. 29. sz. — Rózsa Miklós. Hazánk 208. sz. — Magy. Szemle 25. sz. — Uj Fővár. Lapok 8. sz.

726. *Kőrösi Henrik.* Fiume irodalma. Magy. Tengerpart 22. s. köv. sz.

727. *Kosztka Mihály.* Hrabovszky Lajos. (1875—1897.) Aradi Közl. 211. sz.

728. *Kovács Sándor.* Adalékok a győri Énekeskönyv történetéhez. Ev. Egyh. és isk. 49. 50. sz.

729. *Kövér Ilma.* Két világ közt. Ism. Dr. Császár Elemér. Polit. Hetiszemle 36. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz.

730. *Kozáry Gyula.* Irodalomtörténeti elméletek. Magy. Szemle 43. sz.

731. *Kozáry Gyula.* Idealizmus az irodalomban. Budapest, 1897. Nagel O. (8-r. 87 l.) 1 frt. — Ism. Róna Béla. Magy. Szemle 32. sz. — D. Alkotmány 181. sz. — Széchy Károly. Magy. Kritika 5. sz.

732. *Kozma Andor.* Szatirák. Ism. Magy. Hirl. 343. sz. — Egyetértés 336. sz. — Orsz. Hirl. 19. sz. — Magy. Ujs. 349. sz. — Vasárn. Ujs. 51. sz. — Vasárn. Lapok 37. sz.

733. *Krudy Gyula.* Üres a fészek. Ism. Egyetértés 197. sz. — g. i. Magy. Szemle 28. sz. — Corvina 21. sz.

734. *Krúzselyi Erzsike.* Verssek. M. Sziget. Ism. r. Máramaros 36. sz. — Regőczi (Exner) Győző. Székesfeh. és vid. 117. sz. — Vasárn. Ujs. 30. sz.

735. *Kubinyi Viktor.* A tizéves «Magyar Szemle». Magyar Állam 269. sz.

736. *Kún István gr.* költeményei. Ism. F. Z. Erd. Múz. 330—332. l. — Lázár Béla. Nemzet 97. sz. — Vasárn. Ujs. 2. sz.

737. *Lámpérth Géza.* Eső könyvem. Ism. Lázár Béla. Nemzet 176. sz. — r. Bud. Szemle 92. köt. 148—152. l. — Ignotus. Hét 25. sz. — Lévy Mihály. Uj Fővár. Lapok 7. sz. — Szabados Sándor. Egyenlőség 26. sz. — O. L. Alkotmány 168. sz. — K. Erzsike. Máramaros 29. sz. — S. E. Egyetértés 197. sz. — Vasárn. Ujs. 25. sz. — Magy. Szemle 28. sz. — F. E. Budapest 177. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 33. sz.

738. *Láng József.* Derül-Borul. Költemények. Selmech. 1896. Ism. Vasárn. Uj. 6. sz. — Lévy Mihály. Nemz. Ujs. 27. sz.

739. *Lázár Béla.* A tegnap, a ma. Ism. Revue crit.

740. *Lázár Béla.* Irodalmi levelek. Nemz. Iskola 6. 13. 19. 25. sz.

741. *Lázár B.* Ueber das Fortunatus-Märchen. Leipzig, 1897. G. Fock. (8-r.) 2 Mk.

742. A legjelesebb írók legjobb tárczái. 1. Jókai Mór. Magy. Hirl. 17. sz. — 2. Mikszáth K. U. o. 19. sz. — 3. Beöthy Zsolt. U. o. 20. sz. — 4. Murai Károly. U. o. 21. sz. — 5. Herczeg Ferencz. U. o. 22. sz. — 6. Bársony István. U. o. 23. sz. — 7. Rákosi Viktor. U. o. 24. sz. — 8. Benedek Elek. U. o. 27. sz. — 9. Ágai Adolf. U. o. 28. sz. — 10. Gárdonyi Géza. U. o. 29. sz. — 11. Dóczy Lajos. U. o. 31. sz. — 12. Bródy Sándor. U. o. 33. sz.

743. Magyar színműírók. *i—cz.* Máramar. Lap. 14. sz.

744. *Makai Emil* és *Szécsi Ferencz.* Kaland. Dramolette 2 szak. Előszőr adták a vígszínházban jan. 7.

745. *Makai Emil.* (Képpel.) Hét 2. sz.

746. *Malcomes Béla dr.* Napról-napra. Ism. Lázár Béla. Nemzet 176. sz. — Vasárn. Ujs. 24. sz.

747. *Márkus József.* A kukta-kisasszony. Énekes bohózat 3 felv. Zenéjét szerzette Szabados Béla. Előszőr adták a népszínházban nov. 23.

748. Márta naplója. Budapest, 1896. Ism. Magy. Szemle 1. sz. — *i.* Kath. Szemle 185. l.

749. *Mikszáth Kálmán.* Prakovszky a siket kovács. Ism. Salgó Ernő. Egyetértés 281. sz. — B. E. Magy. Kritika 2. sz. — Lázár Béla. U. o. 4. sz. — Magy. Szemle 52. sz.

750. *Mikszáth Kálmán.* Almanach 1897. évre. Ism. Magy. Szemle 2. szám.

751. *Mikszáth Kálmán.* Almanach 1898-ra. Ism. Lázár Béla. Magy. Kritika 6. sz.

752. *Mikszáth Kálmán.* Kisértet Lublón. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 513. l.

753. *Milkó Izidor.* Mosoly. Ism. Lázár Béla. Nemzet 249. sz. — Főv. Lap. 98. sz. — Egyetértés 31. sz.

754. *Milkó Izidor.* Egy carrière története. Ism. Lázár Béla. Nemz. 75. sz.

755. *Molnár Ferencz.* Magdolna. Ism. Egyetértés 329. sz. — P. Napló 311. és 330. sz.

756. *Molnár Gyula* összes művei. 10 kötet. Zombor, 1896. Ism. Hazánk 264. sz. — Egyetértés 329. sz. — Magy. Hirl. 302. sz. — Irod. Tájékoztató 3. sz.

757. *Mosdósy Imre.* Az Üllősiek végnapjai. Ism. Egyetértés 52. sz. — Főv. Lap. 66. sz.

758. *Munkácsy Kálmán.* Pintyőke. Ism. K—gy. Uj Főv. Lap. 2. sz.

759. *Muntureanu, Hraborszky Julia.* Keleti Páris. Ism. M. J. Polit. Hetiszemle 44. sz. — Egyetértés 156. és 281. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz.

760. *Nagy Endre.* Siralmak. Ism. Lázár Béla. Nemzet 75. sz.

761. *Nagy Mór.* Pál apostol a rómaiakhoz írott levélben. Ism. Vasárn. Ujs. 22. sz.

762. *Nagy Mór dr.* Esti fény. Ism. Vasárn. Ujs. 36. sz.

763. *Náményi Lajos.* A nagyváradai jezsuita-drámák. Phil. Közl. 795—800. l. és Tiszántúl 269. sz.

764. *Neumayer K. Dezső.* A Krassó mellől. Pécs, 1897. Ism. O...k J. Kath. Hitvéd folyóir. 141. l. — D. Magy. Szemle 10. sz.

765. *Nikolics (Rudnai) Sándor* költeményei. Ism. Egyetértés 52. sz. — Lázár Béla. Nemzet 97. sz.
766. *Oláh György*. Ezechiel. Ism. Békés 15. sz.
767. *Palágyi Lajos*. Bibliai emlékek. Ism. Egyetértés 350. sz. — á—r. Magy. Kritika 6. sz. — Orsz.-Világ 49. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 52. sz. — ik. Bud. Hirl. 354. sz.
768. *Pálffy A.* A régi Magyarország. Ism. Julius. Föv. Lap. 55. sz.
769. *Pázmány Péter* összes munkái. A Budapesti kir. magy. tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. III. kötet: Hodegus. Igazságra vezérlő kalauz. I. kötet. Az 1637-iki vagyis harmadik kiadás után sajtó alá rendezte Kiss Ignác. Budapest, 1897. egyet. ny. (4-r. VII, 759 l.) — A II. köt. ism. d. Bud. Szemle 89. köt. 324—327. l.
770. *Pázmány Petri Opera*. (Tractatus in lib. Aristotelis de Caelo.) Ism. Anhäupel György. Magy. Sion 780—783. l.
771. *Peczko Ernő*. A szabadságharcz költészetéről. Debreczeni ref. főgymn. 1896/7. értes. 23—39. l.
772. *Pekár Gyula*. Hatalom. Ism. Lázár Béla. Nemzet 197. sz. — Sz. Zs. Magy. Ujs. 119. sz.
773. *Pekár Gyula*. Délen és északon. Ism. M. F. Budap. Napló 355. sz.
774. *Pekár Gyula*. Az aranykeztűs kisasszony. Ism. Lázár Béla. Nemzet 197. sz. — Tóth Béla. Nyelvőr 165. l. — Csendes Aladár. U. o. 262. l.
775. *Pekár Gyula*. A szoborszép asszony. Ism. Roboz Andor. Magy. Kritika 2. sz. — L. M. Magy. Szemle 42. sz. — Dr. Apácai. Polit. Hetiszemle 43. sz. — Egyetértés 302. sz. — Bud. Napló 311. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz.
776. *Pesti Gábor*. Novum testamentum. 1895. Ism. D. L. Könyvszemle 96—98. l.
777. A Pesti Napló története. P. Napló 354. sz.
778. *Petelei István*. Felhők. Ism. P. Napló 250. sz. — Császár Elemér. Magy. Kritika 4. sz. — Hét 42. sz. — Salgó E. Egyetértés 322. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 47. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz.
779. *Péterfi Tamás*. Fenyőváry Ibolya. Eredeti székely regény. M.-Vásárhely, 1897. Ism. Egyetértés 156. sz.
780. *Pintér Kálmán*. Újabb elbeszélő irodalmunk. Budapest, 1897. Szt. István-társ. (8-r. 46 l.) 50 kr. — Különnyomat a Kath. Szemléből. — Ism. Róna Béla «Igazságtalan könyv» czímmel Föv. Lap. 137. sz. — Lázár Béla. Magy. Kritika 1. sz.
781. *Posa Lajos*. Édes anyám. Ism. Lázár Béla. Nemzet 176. sz. — ó. s. Bud. Szemle 90. köt. 464—467. l. — Lőrinczy György. Bud. Hirl. 89. sz. — Lévy Mihály. Föv. Lap. 147. sz. és Alkotmány 175. sz. — Lyka Károly. Bud. Napló 97. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 108. sz. — Magy. Szemle 19. sz. — B. E. Nemz. Iskola 14. sz. — Tabódy Ida. Ung 15. sz. — Vasárn. Ujs. 14. sz. — S. J. Nőnevelés 170. l. — «A költő édes anyja» czímmel Pesti Napló 94. sz. — Magy. Hirl. 87. sz. — Magy. Szalon 27. köt. 417. l.
782. *Prém József*. Adorján báró. Szinmű 5 felv. Először adták a nemz. színházban okt. 22. — Lásd 21. sz. a. is.
783. *Prónai Antal*. Futó csillagok. (Költészetünk ifju halottai.)

1. Ányos Pál. Magy. Szemle 8. sz. — 2. Dayka Gábor. U. o. 9. sz. —
3. Szentjóni Szabó László 10. sz. — 4. Kármán József. U. o. 11. sz. —
5. Csokonai Vitéz Mihály. U. o. 12. sz.

784. *Püspöky Graczián*. Egy üldözött nagy férfiú. Magyarország 105. sz. (Jáprai Spissich Jánosról.)

785. *Rákosi Jenő*. Jelentés az 1896. évi Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 153—158. l.

786. *Rákosi Viktor*. Polgárháború. Ism. B. b. Magy. Hirl. 343. sz. — Irod. Tájékoztató 3. sz. — Cid. Hét 50. sz.

787. *Regőczy (Exner) Győző*. Szerelem könyve. Ism. Ifj. Téglás Gábor. Erd. Múz. 335. l. — Magy. Szemle 8. sz. — y. Torontál 113. sz. — Trencsény Károly. Nyelvőr 124. l.

788. *Révész Kálmán*. Egy Bethlen Gábor korabeli pasquillusról. Századok 374. l.

789. *Riedl Frigyes*. A magyar irodalom főirányai. Ism. Lázár Béla. Nemzet 186. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 3. sz. — Kardos Albert. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 293. l. és Magy. Pædag. 51—55. l. — *hp.* Nemz. nőnevelés 351—354. l. — V—a S—r. Egyet. Lapok XI. évf. 4. sz.

790. *Róna Béla*. Snadahüpfek. Ism. Z—i Á—d. Polit. Hetiszemle 19. sz. — Rexa Dezső. Főv. Lap. 155. sz.

791. *Róna Béla*. Az újabb magyar irodalom. Budapest, 1897. Ism. Egyetértés 135. sz.

792. *Róna Béla*. Szarvas Mariska. (Képpel.) Magy. Génusz 49. sz.

793. *Sajó Aladár*. Regruták és más katonák. Ism. Magy. Hirl. 66. sz. — S. E. P. Napló 52. sz.

794. *Sajó Aladár*. Ezredes Boriska. Ism. Magy. Hirl. 343. sz.

795. *Salamon Odön*. Kocsin és gyalog. Ism. Magy. Hirl. 343. sz. — J—s. Hét 50. sz. — Vasárn. Lapok 37. sz.

796. *Sándor Aladár*. Küzdelem mindhalálig. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 513—516. l.

797. *Sánta Béla*. Pihenőre. Költemények. N.-Körös. Ism. Vasárn. Ujs. 44. sz.

798. *Sántha Károly*. Költemények. Ism. ik. Bud. Hirl. 354. sz.

799. Soldos Sárika és Beöthy László. Hét 4. sz.

800. *Somló Sándor*. Fra Girolamo. Tragédia 5 felv. — Zsolt vezér ifjusága. Tört. vígj. — Ism. Irod. Tájékoztató 1. sz.

801. *Sz. Á.* Pasquillus. Cantio Apologica. Irod. tört. Közl. 40—54. l.

802. *Sz. Ö. F. A* Márkus-család. P. Napló 248. sz. (Márkus István, Márkus Miklós írólkról.)

803. *Szabó Jenő*. Újabb versek. Ism. Vasárn. Ujs. 1. sz.

804. *Szaboelska Mihály*. Újabb költemények. Ism. ik. Bud. Hirl. 354. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 52. sz.

805. *Szádeczky Lajos*. Gróf Teleki Sándor, Liszt Ferencz és az oroszok. Bud. Szemle 91. köt. 51—71. l.

806. *Szalay Fruzina*. Egy marék virág. Ism. Magy. Hirl. 343. sz. — Orsz.-Világ 49. sz. — Egyetértés 336. sz. — Endrődi Sándor. Somogy 52. sz. — Pp. Hét 49. sz. — Magy. Szemle 49. sz. — Vasárn. Lap. 37. sz.

807. *Szalay Károly*. Csanád. Tört. színmű 5 felv. Ism. Vasárn. Ujs. 3. sz.

808. *Szalóki Elek*. Selyem Ágnes. Ered. népszínmű 3 felv. Ism. Hrabovszky Lajos. Alföld 26. sz.

809. *Szana Tamás*. A szépirodalom érdekében. (A Petőfi-társaság legújabb terve.) Magyarország 92. sz.

810. *Szántó Kálmán*. Alkonyat. Ism. Császár Elemér. Polit. Heti-szemle 30. sz. — Roboz Andor. Magy. Kritika 4. sz. — Egyetért. 197. sz.

811. *Szántó K.* Weér Judit. Ism. Sz. Zs. Magy. Ujs. 8. sz. — Léway Mihály. Nemz. Ujs. 27. sz. — Magy. Szemle 3. sz.

812. *Szász István*. Tiszavirágok. Ó-Becse, 1897. Ism. Vasárn. Ujs. 18. sz.

813. *Szász Károly*. Jelentés a Péczely-jutalom regény-pályázatáról. Akad. Értes. 124—127. l.

814. *Szász Károly*. Madártávlathból. Ism. Morvay Győző. Magy. Kritika 6. sz.

815. *Száray Gyula* újabb verseskönyve. Ism. Lázár Béla. Nemz. 97. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 31. sz. — S. E. P. Napló 52. sz. — u. p. Alföld 11. sz. — Vasárn. Ujs. 5. sz. — Hét 14. sz. — M. Génusz 19. sz. — Magy. Hirl. 10. sz.

816. *Széchy Károly*. Benyomások és emlékek. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 367 l.) 2 frt. — Tartalma: A coupé ablakából. Bacsányi Jánosról. München és a fiatal magyar festők. Benczúr Gyula. Wagner Sándor. Liezenmayer Sándor. Böhm Pál. Kaulbach és világ-történeti képei. A halott Schiller. A nápolyi élet. Világ szép út. Capri. Haan Antal. A kolostori testvérek. Lorenzo Steechetti. Spezia. — Ism. Irod. Tájékoztató 2. sz. — B. Á. Ellenzék 264. sz.

817. *Széchy Károly*. Kisebb tanulmányok. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 404 l.) 2 frt. — Tartalma: I. Alakok: Arany Juliskáról. Wohl Stefániáról. Kölcsey Ferenczről. Szász Gerőről. II. Adalékok: A Pray-codex. A szent Miklós éneke. Tar Lőrincz zarándoklása. Péchváradi vagy Farnádi? A Bessenyei-irodalomhoz. — Ányós hatásához. P. Horvát Endre és a cistercita-rend. P. Horvát Endre és Blumauer. A magyar lyra a forradalom után.

818. *Széchy Károly*. Péchváradi vagy Farnádi? Irod. tört. Közlem. 143—158. l.

819. *Szeless József*. Hangulatok. Pozsony. Ism. Vasárn. Ujs. 37. sz.

820. *Szentessy Gyula*. Ninon dalai. Ism. Lázár Béla. Nemzet 97. sz. — Vasárn. Ujs. 7. sz. — Kacziány Géza. Hazánk 206. sz. — Magy. Szalon 56. köt. 641. l.

821. *Szentessy Gyula*. A rajongó. Ism. Kacziány Géza. Hazánk 206. sz.

822. *Szerdahelyi Aladár*. Gentry uraimék. Ism. Magy. Hirl. 101. sz. — Sz. Zs. Magy. Ujs. 119. sz.

823. *Sz. Szigethy Vilmos*. Nebántsvirág. N.-Becs kerek. Ism. Vasárn. Ujs. 43. sz.

824. *Sziklay János*. A szerelem apostolai. Ism. Z. I. dr. Kath. Szemle 516. l.

825. *Szilády Aron*. Régi magyar költők tára VI. köt. Ism. Dr. Rupp Kornél. Prot. Szemle 46—55. l. — Theol. Jahresbericht XVII. köt.

826. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. A M. T. Akadémia megbízásából írta —. V. kötet. Iczés-Kempner. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 1468 hasáb.)

827. *Szivós Béla*. Az eltűnt. Ism. Polit. Heti-szemle 49. sz. — Gáspár Imre. Magy. Szemle 51. sz. — Orsz.-Világ 19. sz.

828. *Szomaházy István*. Biaritz és társa. Ism. Lázár Béla. Nemzet 249. sz. — Salgó Ernő. Egyetértés 73. sz. — Sas Ede. P. Napló 73. sz. — Magy. Hirl. 66. sz. — M. Génusz 12. sz. — Magy. Szemle 11. sz. — Magy. Szalon 26. köt. 641. l.

829. *Szomaházy István*. Hófuvás. Vigj. 1 felv. Először adták a nemz. színházban szept. 17.

830. *Szomaházy István*. Simonyi Zsigmond. Hét 49. sz.

831. *Szomorú Dezső*. A bucsu. Szinmű 3 képben. Először adták a nemz. színházban okt. 29.

832. *Tábori Róbert*. A negyvenéves férfi. Ism. S. E. Magy. Génusz 48. sz. — Magy. Hirl. 309. sz. — Budap. Napló 311. sz. — Egyetértés 343. sz. — Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 49. sz. — B. Hét 50. sz. — P. L. Magy. Kritika 7. sz. — Vasárn. Lapok 38. sz.

833. *Tarcsafalvi Albert*. Tört. sugarak. Székely-Udvarhely. Ism. K. Gy. Uj Főv. Lap. 19. sz. — Vasárn. Ujs. 48. sz.

834. *Tarczai György*. Törökvilág Budán. Ism. Lévay Mihály. Alkotmány 275. sz. — g. m. Magy. Kritika 3. sz. — Magy. Szemle 52. sz. — Irod. Tájékoztató 2. sz.

835. *Tarczai György*. Szellemi élet Bocskay és Bethlen udvarában. Egyetértés 292. sz.

836. *Tenus Tivadar*. Megosztott szerelem. Ism. Magy. Hirl. 190. sz.

837. *Thúry József*. Krónikáink és a nemzeti hagyomány. Irod. tört. Közlem. 275—296. 398—423. l.

838. *Thúry Zoltán*. Bolondok. Ism. Ábrányi Emil. Bud. Napló 77. sz. — Lázár Béla. Nemzet 249. sz. — Hét 14. sz.

839. *Tielo, A. K. T.* Ungarische Lyrik. Allg. Ztg. Beil. Nr. 67.

840. *Tolnai Lajos*. A grófné ura. Ism. Magy. Szemle 13. sz.

841. *Tóth Béla*. Uttalanul. Ism. ő. Bud. Hirl. 174. sz. — Magy. Szemle 26. sz.

842. *Tóth Béla*. Kiss Józsefről. P. Hirl. 333. sz.

843. *Tóth Dezső*. Kiszolgáltam 3 évet, 6 napot. Ism. M. Génusz 19. sz.

844. *Tóth Mór*. Jó madarak. Ism. i. Bud. Hirl. 240. sz. — Egyetértés 232. sz.

845. *Trischler Károly*. Ifjuságom. Ism. Szerédy Atilla. Bácska 31. sz.

846. *Ujlaki Antal*. Bibliás emberek. Ism. Vasárn. Ujs. 17. sz.

847. *Újvári Béla*. Gárdisták. Vigj. 4 felv. Először adták a nemz. színházban jan. 15.

848. *Ürmössy Lajos*. Irodalom az ötvenes években Erdélyben. Erd. Múz. 185—201. l.

849. *Ürmössy Lajos*. A magyar hirlapirodalom kezdete Erdélyben. Erd. Múz. 379—386. 457—470. l.

850. *Ürmössy Lajos*. A régi hazai lapok. Magy. Hirl. 95. sz.

851. *V. Egy nagy magyar mæcenás*. Gróf Festetich György. Nemzet 284. sz.

852. *Váczy János*. A Kisfaludy-társaság. Vasárn. Ujs. 23. sz.

853. *Vadnay Károly*. Jelentés az 1896-diki Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 25—38. l.

854. *Vadnay Károly*. Jelentés az 1897-i Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 637—652. l.

855. *Vadnay Károly*. Jelentés az 1896-diki Farkas-Raskó-féle pályázatról. Akad. Értes. 158—164. l.
856. *Vadvirágok*. Máramaros 30. sz. (Népdalokról.)
857. *Váradi Antal*. Színművei. I. Iskarióth. Budapest. — *Ism.* Irod. Tájékoztató 1. sz.
858. *Vargha Gyula*. A boszuló kard. *Ism.* Vasárn. Ujs. 23. sz.
859. *Varga Mihály*. Hangok a pusztán. *Ism.* Lázár Béla. Nemzet 97. sz.
860. *Vargyas E.* Gyöngyök Pázmány Péter összes műveiből. 3. kiad. *Ism.* X. Magyar Sion 444. l.
861. *Városi Gyula*. Derűs képek. *Ism.* T. Pelikán Kr. Kath. Hitvéd. folyóir. 331. l.
862. *Városi Malvin*. Magyar nőírókról. Alföld 266. sz.
863. *Vass Tamás*. Emlékek. Költemények. *Ism.* F. Z. Erd. Múz 332—335. l. — Vasárn. Ujs. 16. sz. — Lázár Béla. Nemzet 97. sz.
864. *Vayk*. Két régi magyar nő levele. Vasárn. Ujs. 21. sz. (Nádassy Orsolya lev. Ormándy Ilonához, és Reviczky Judith lev. a «Hazai Nevezetességek» szerk.-hez.)
865. *Végh Arthur*. Tanulmányok. *Ism.* Rácz Lajos. Erd. Múz. 280. l. — B. P. Budap. Napló 11. sz.
866. *Vermes Ernő*. Versek. *Ism.* Egyetértés 329. sz.
867. *Verner László*. A karczagi paraszt poétáról. (Varga Mihály). Szarvasi Lap. 3. sz. — Zala 5. sz. — Brassói Lap. 6. sz. L. 859. sz. a. is.
868. *Vértes*. Az egerek és egyéb elbeszélések. Baja, 1897. *Ism.* r—a. *Magy. Kritika* 5. sz.
869. *Vértesi Arnold*. Az ugaros-karádi közbirtokosság. *Ism.* *Magy. Szemle* 6. sz. — Tar Lőrincz. Hét 5. sz.
870. *Vértesi Arnold*. A királyi tanácsosék. *Ism.* r—a. *Magy. Kritika* 1. sz.
871. *Wéber S. Gr. S.* Horváth Gergely és családja. *Ism.* Váradi F. Prot. Szemle 281—283. l.
872. *Werner Gyula*. Megvirrad még valaha. *Ism.* Lázár Béla dr. Nemzet 355. sz. — Sz. Zs. *Magy. Ujság* 333. sz. — *Magy. Hirl.* 333. sz.
873. *Wertheimer Ede*. Adalékok a «Magyar Kurir» történelméhez. Századok 14—26. l.
874. *Zachariásne Kallós Ilona*. Titok. Népszínmű 3 felv. Először adták a magy. színházban decz. 2-án.
875. *Zámolyi V. Mihály*. Gátfalvi arisztokraták. *Ism.* Egyetértés 260. sz.
876. *Zempléni Arpád*. Új versek. *Ism.* Lázár Béla. Nemzet 176. sz. — Róna Béla. Föv. Lap. 155. sz. — Kacziány Géza. Hazánk 206. sz. — Vasárn. Ujs. 4. és 17. sz. — Egyetértés 135. sz. — Hét 19. sz. — y. Torontál 113. sz. — F. E. Budapest 177. sz. _

3. Egyes írók.

877. *Ács M. Faragó*. Ács Mihály irodalmi tevékenysége. Nyomdász-Evkönyv 15—28. l.
878. *Apáczai Cseri. Stromp László*. Apáczai Cseri János mint pædagogus. Athenæum 78—92. 260—287. 469—489. 627—664. l.
879. *Apor Péter*. *Balló Istrán*. Altörjai báró Apor Péter. (1676—

1752.) Csiksomlyói kath. főgymn. 1896/7. értes. 3—112. l. Önállóan is megjelent. Ism. Kelemen Lajos. Erd. Múz. 530—532. l.

880. Arany J. *Bartha József*. Ilosvai és Arany Toldija. Ism. Heinrich Gusztáv. Phil. Közl. 371—373. l.

881. *Benkő Imre*. Arany János tanársága Nagy-Kőrösön. Szilágyi Sándor előszavával. N.-Kőrös, 1897. (8-r. XI, 184 l.) 80 kr. — Ism. Vasárn. Ujs. 46. sz. — Sz. F. Prot. Szemle 553. l.

882. *Danka Placíd*. A szójátékok Arany János Aristophanesében. Phil. Közl. 37—53. l.

883. *Kardos Albert*. Csokonai-rím Aranynál. Phil. Közl. 381. l.

884. *Kolosvári Aladár*. Arany János életéből. Mezőturi ref. főgymn. 1896/7. értes.

885. *Rass Károly*. A «Toldi» csolnak-jelenete. Ellenzék 50—52. sz.

885a. S. A «Toldi» jubileuma. Egyetért. 26. sz.

886. *Szalánczi Gyula*. Az írás «Buda halálá»-ban. Philol. Közl. 175. l.

887. *Szana Tamás*. Arany János kritikusa. Magyarország 51. sz.

888. *Szinnyei Ferencz*. A «Tengeri hántás». Tanulók lapja 18. 19. sz. — Lásd 817. 1088. sz. a. is.

889. *Bacsányi. Püspöky Graczián*. Egy magyar jakobinus-költő. Bud. Hirl. 55. sz. (Bacsányi János.) — Lásd 816. sz. a. is.

890. *Bajza J. Ruik László*. Bajza József «Kritikai Lapok»-ja. Kis-szebeni gym. 1896/7. értes. 3—12. l.

891. *Balassa B. Baráth Ferencz*. A két Balassa Bálint. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 1. sz.

892. *Illésy János dr.* Balassa Bálint és Dobó Krisztina. Philol. Közl. 577. l.

893. *Istvánffy Gyula*. Balassa Bálint sírja. Budap. Napló 166. sz.

894. *Kardos Albert*. Balassa Bálint és Dobó Krisztina. Philol. Közl. 253. l.

895. *Kutassy Ágost*. Balassa és Petőfi. Tanulók lapja 14. sz.

896. *Szigethy Lajos*. A XVI. század Petőfije. P. Napló 277. sz. (Balassa Bálintről).

897. *Balázs S. Erdélyi Gyula*. A kerek asztal. (Emlékezés Balázs Sándorra.) Uj Föv. Lap. 36. sz.

898. *Balázsfői T. Szabó Ignác*. Balázsfői Tamás püspök és egyh. író élete és művei. Magy. Sion 122—133. 184—209. l.

899. *Balia S. B. A. Balia Sámuel*, erdélyi államjogíró. Erd. Múz. 228—230. l.

900. *Barna I. Némethy Géza*. Barna Ignác emlékezete. Phil. Közl. 97—111. l.

901. *Bársony I.* Lásd 613. 614. 742. sz. a.

902. *Bél M. Polevkovics, Gustav*. Matthias Bél. Ev. Glocke 7. s köv. sz.

903. *Benedek E.* Lásd 622. 742. sz. a.

904. *Beniczky P. Komáromy András dr.* Beniczky Péter pöre. Magy. Hirl. 89. sz.

905. *Beöthy Zs. Róna Béla*. Beöthy-emlék. Föv. Lap. 149. sz. — Lásd 624. 625. és 742. sz. a. is.

906. *Berzeviczy G. Németh József*. A régi Magyarországból. Magy. Ujs. 108. sz. (Berzeviczy Gergely levelezéséről).

907. *Schwarz Armin*. Gregor Berzeviczy. P. Lloyd 193. sz.
 908. *Berzsenyi. Kalencsik L.* Berzsenyi és Horacius metaforáiról. Budapest, 1897. Merkur ny. (8-r. 34 l.)
 909. *Váczy János*. Berzsenyi Dániel életrajza. Ism. Korda Imre. Irod. tört. Közlem. 249—253. l.
 910. *Bolyai F. Bedőházy János*. A két Bolyai. Élet- és jellemrajz. Marosvásárhely, 1897. (8-r. 453 l.). — Ism. Zilahy Béla. Hét 52. sz.
 911. *Konecz József*. 1. Bolyai a tanár. Marosvásárh. füz. III. füz. 101—110. l. — 2. Bolyai művei. 111—118. l.
 912. *Vass Tamás*. Bolyai utolsó napja. U. o. 119—225. l.
 913. *Brassai S. Brassai* levelei Bod Péterhez. (I—VI.) Közli Konecz József. Kereszt. Magvető 211—216. l.
 914. *Brassai Sámuel* levele dr. Csiky Kálmánnéhoz. Vasárn. Ujs. 29. sz.
 915. *Ábrányi Kornél id.* Brassai bácsi mint zenész. Budap. Napló 193. sz.
 916. *Bartalus István*. Brassai bácsi. Magyar Hirl. 176. sz.
 917. *Boros György*. Brassai Sámuel tanárságának 60. évfordulóján. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 11. sz.
 918. *Boros György*. Brassai Sámuel otthon. Vasárn. Ujs. 11. sz.
 919. Egy főbenjáró pör. (Adalék Brassai Sámuel genealogiájához.) Nemzet 175. sz. és Kolozsvár 144. sz.
 920. *Gál Kelemen dr.* Brassai philosophiája. Kereszt. Magvető 12—18 l.
 921. *Hermann Antal ifj.* Brassai bácsi. Brassói Lap. 74. sz.
 922. *Herman Ottó*. A mi Brassaink. Vasárn. Ujs. 15. sz.
 923. *Junius*. Brassai Sámuel. Bud. Hirl. 175. sz.
 924. *Junius*. Az utolsó polihisztor. (Képpel.) Hét 25. sz.
 925. *Kőváry László*. Brassai mint collegiumunk tanára. Kereszt. Magvető 148—153. l.
 926. *Kőváry László*. Brassai százéves pályafutása. (1797—1897.) Erd. Múz. 349—361. 444—456. 550—560. l. — Megjegyzések. U. o. 581—583. l. — Kővári észrevételek. U. o. 583. l.
 927. *Kőváry László*. Brassai a tudós, az író és munkái. Kereszt. Magvető 293—309. l.
 928. *Kuszkó István*. Brassai Sámuel. 1848/9. tört. Lap. 11—12. sz.
 929. *Kuszkó István*. Apróságok a Brassai Sámuel életéből. Ellenzék 142. sz.
 930. *Lázár Gyula dr.* Brassai Sámuel. Nőnevelés 237—243. l.
 931. *Márki Sándor*. Brassai emléke. Akad. Értes. 405. l.
 932. *Nagy Lajos (Sassi)*. Brassai Sámuel. Néptan. Lapja 13. sz.
 933. *Petelei István*. Brassai Sámuelről. P. Napló 177. sz.
 934. *Simonyi Zsigmond*. Brassai Sámuel. Nyelvőr 356—358. l.
 935. *Szabó Károly*. Apróságok Brassai Sámuelről. 1848/9. tört. Lap. 11—12. sz.
 936. *Ürmösy Lajos*. Brassai Sámuel. Nemzet 166. sz.
 937. *Ürmösy Lajos*. Apróságok Brassairól. U. o. 180. sz.
 938. *Vajda Emil*. Brassai Sámuel. Ellenzék 137. sz.
 939. Brassai Sámuel. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 26. sz. — Egyetértés 164. 174. sz. — Sz. J. Nyelvt. Közlem. 358. l. — Phil. Közl. 775. l.
 940. *Bródy S. Lásd* 630. 631. 742. sz. a.

941. Csepregi F. E. *Kovács Gyula*. Hogy ismerkedtem meg Csepregi Ferenczczel. Orsz.-Világ 16. sz.
942. Csokonai. *Binder Jenő*. A magahitt kalmár. Philol. Közl. 56—59. l.
943. *Czelesztin*. Régi és új poétákról. Magy. Ujs. 97. sz. (Csokonairól).
944. *Kondor József*. Két tanulmány. (Csokonai és Lenau). Csurgó, 1897. (8-r.)
945. *Lilla gyűrűje*. Magy. Hirl. 190. sz.
946. *Szendrey Imre*. Csokonay-relikviák. Uj Föv. Lap. 38. sz.
947. *Zoltai Lajos*. Lilla gyűrűje. Uj Föv. Lap. 18. sz.
948. *Czeglédi I. Révész Kálmán*. Czeglédi István származása. Prot. Szemle 6. füz.
949. *Révész Kálmán*. Néhány szó Czeglédy Istvánról. Debrecz. Protest. Lap. 56. l.
950. *Czuczor*. *Czuczor* kiadatlan költeménye. Közli dr. Máté Sándor. Nemz. 33. sz.
951. *Dayka G. Dayka Gábor* életrajza. Magy. Állam 17. sz.
952. *Degré. V—a S—r*. Degré Alajos. Egyet. Lapok XI. évf. 3. sz.
953. *Vadnay Károly*. Degré Alajos. Bud. Szemle 90. köt. 199—216. l.
954. *Dessewffy J. gr. Ferenczy József*. Gróf Dessewffy József életrajza. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 142 l.) 1 frt.
955. *Döbrentei. Döbrentei Gábor* levele Bolyai Farkashoz. Közli Koncz József. Irod. tört. Közlem. 449—451. l.
956. *Murajda F. Nándor*. Döbrentei «Erdélyi Múzeum»-ának kritikái iránta. (Gyöngyösi kath. gymn. 1896/7. értes.)
957. *Tolnai Vilmos*. Döbrentei Gábor hagyományai. Philol. Közl. 954. l.
958. *Dóczi L. Dóczi Lajos*. Ellinór. Vigj. 3 felv. Bpest, 1897. Ism. Doktor Apácai. Polit. Hetiszemle 6. sz.
959. *Dóczi Lajos* (Képpel.) Vasárn. Ujs. 13. sz.
960. *Dóczi Lajos*. — Lásd 643. 742. sz. a.
961. *Dudits A. Goldziher Vilmos dr.* Dudits Endre pécsi püspök. 1533—1589. Egy lap az orvostudomány történetéből. Budapest, 1897. (Az orvosi Hetilap tudományos közleményei. Különlenyomat. (8-r. 17. l.)
962. *Endrődi S. Lázár Béla*. Endrődi kurucz nótái. Nemz. 54. sz.
963. *Erdélyi J. Beöthy Zsolt*. Erdélyi János műbölcsélete. Bud. Szemle 90. köt. 1—16. l.
964. *Esterházy P. Merényi Lajos*. Herczeg Esterházy Pál nádor. Ism. Mohl Adolf. Kath. Szemle 81—112. l.
965. *Fábián G. Fábián Gábor* levelei Édes Gergelyhez. Közli Lévy József. Irod. tört. Közlem. 98—108. 224—230. 345—353. 470—474. l.
966. *Faludi*. — Lásd 1104. sz. a.
967. *Fazekas M. Tóth Rezső*. Fazekas Mihály. Irod. tört. Közl. 16—39. 176—208. 312—328. l.
968. *Földi J. Géresi Kálmán*. Földi János emlékezete. Debrecz. Prot. Lap. 182. l.
969. *Forgách F. Sörös Pongrácz*. Forgách Ferencz kortörténelme. Századok 97—106. 201—209. l.

970. Gablmann M. *Thallóczy Lajos*. Adatok Gablmann Miklós és Blotius Hugó viszonyához. Tört.-Tár 422—438. l.
971. *Thallóczy Lajos*. Gablmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete. Budapest, 1897. Ism. H—i. L. P. Lloyd 200. reg. sz.
972. Gyarmathy Zs.-né. *Page*. Gyarmathyné. Aradi Közl. 58. sz.
973. *V. Hoschke Kálmán*. Gyarmathy Zsigáné. Alföld 297. sz.
974. Gyöngyösi I. *Nagy Iván*. Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása. Irod. tört. Közlem. 424—448. l.
975. *Zolnai Gyula*. Gyöngyösi István újításai. Nyelvőr 564. l.
976. Gyulai P. *Lampérth Géza*. Gyulai Pál «Vigasztalója». Egyet. Lapok XI. évf. 1. sz.
977. Herczeg F. *Herczeg F.* Honthy háza. Szinmű 3 felv. Ism. Dr. Császár E. Polit. Hetiszemle 10. sz. — Lásd 683. és 742. sz. a. is.
978. Honter. *Alexi, Theochar*. Johannes Honterus. Volkschr. Kronstadt, 1897. (8-r. 64 l.) Ism. S. Korresp.-Bl. d. Ver. siebenb. Landesk. 12. sz.
979. *Höschmann, Joh.* Johannes Honter. Wien, 1896. Ism. Allg. Ztg. Beil. Nr. 28. — M. S. Századok 67—69. l.
980. Horvát E. *Bán Károly Aladár*. Pázmándi Horvát Endre Árpád-ja. Temesvár, 1897. (8-r. 68 l.) Különnyomat a temesvári főgymn. 1896/7. értes.-ből. — Ism. Magy. Szemle 24. sz. — Lásd 817. sz. a. is.
981. Hugó K. *Bethlen Miklós gr. iffj.* Hugó Károly. Budap. Hirl. 318. sz.
982. *d. Hugó Károly*. (Képpel.) Orsz.-Világ 46. sz.
983. *Kőrös Endre dr.* Hugó Károly magyar drámája. Irod. tört. Közlem. 158—175. l.
984. Illicini P. *Sörös Pongrácz*. Illicini Péter életéhez. Századok 804—809. l.
985. Ilosvai. *Csallóközi Jenő*. Ilosvai Toldi Miklós historiája és a Toldi-monda. Ism. Heinrich Guszt. Philol. Közl. 169—172. l. — Lásd 880. sz. a. is.
986. Jámbor P. *Abrányi Emil*. Cher maître! Jámbor Pál halála. Bud. Napló 105. sz.
987. *H. V. Jámbor Pál (Hiador)*. (1821—1897.) Nemzet 105. sz.
988. *Igric*. Hiador. P. Napló 105. sz.
989. A főrangú hölgy. (Hiador ideáljáról.) Budap. Napló 110. sz.
990. Jókai. *Beöthy Zsolt*. Maurițiu Jókai și Romanul. Ungaria 209—217. 241—246. l.
991. *Polgár Géza*. Jókainál. Szolnok-Doboka 3. sz.
992. S. Jókai főmunkája «Levente». Magy. Hirl. 204. sz.
993. *Sárffy Aladár*. Jókai írói jellemzéséhez. 1. Jókai és az iskola. 2. Jókai mint regényíró. Lőcsei főreálisk. 1896/7. értes. 3—18. l.
994. Jókai — statisztika. Tanulók Lapja 6. sz. Lásd 742. sz. a. is.
995. Kármán J. *Róna Béla*. A Fanni hagyományai költőjéről. Uj Föv. Lap. 1. sz.
996. Katona J. *Baráth Ferencz*. Ott volt-e «Bánk bán» a kolozs-vári pályázaton? Philol. Közl. 849. l.
997. *Kováts Antal*. Katona és Madách női jellemképei. Kecskemét 47. 48. sz.
998. *Sajó Sándor*. Katona és Grillparzer. Ism. Dr. Chilf Márk. Philol. Közl. 946—950. l.

999. *Váradi Antal dr.* «Bánk bán»-ról. Magy. Hirl. 94. sz.
1000. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* levele Szánthó Jánoshoz. A. Regmete, 1782. 4. Jul. Közli Nagy Márton. Főv. Lap. 80. sz.
1001. *Karsa Ferencz.* Még egyszer Kazinczy Ferencz és a «Vater Unser». Adalékok Zemplén m. tört.-hez 3. sz.
1002. *Komáromy András.* Kazinczy Ferencz mint geologus. Turul 34—37. l.
1003. *László Andor.* Kazinczy gyermekora. Sárosp. ifjus. Közl. XIII. évf. 2. 3. sz.
1004. *Székelly József.* Kazinczy Ferencz és a «Vater Unser». Adalékok Zemplén m. történetéhez. 1. sz.
1005. *Váczy János.* Kazinczy Ferencz leveleinek VII. kötete. Akad. Értes. 165—177. l.
1006. *Kemény Zs. Vozári Gy.* Kemény Zsigmond szókincséből. Nyelvőr 256. 368—371. 401—403. 503. l.
1007. *Kerényi Fr.* — Lásd 1067. sz. a.
1008. *Kisfaludy K. Vízota Gyula.* Kisfaludy Károly «Murányvár ostromának» forrása. (Soproni főreálisk. 1896/7. értes.)
1009. *Kisfaludy S. Püspöky Graczián.* Epizódok Kisfaludy Sándor életéből. Egyetértés 180. sz.
1010. *Kölcsey F. Kölcsey* levele Péchy Lászlóhoz. Cseke, 1835. márcz. 16. Közli dr. Borovszky Samu. Irod. tört. Közlem. 108. l.
1011. *Darnay Kálmán.* Kölcsey és levele. Orsz.-Világ 14. sz. és Főv. Lap. 94. sz.
1012. *Hevesi Sándor.* A kritika joga. (A Kölcsey-szobor leleplezése napján.) P. Napló 94. sz.
1013. *Kardos Albert.* Kölcsey és Debreczen. Főv. Lap. 95. sz.
1014. *Szegedy Rezső.* Kölcsey æsthetikai dolgozatai. (Bertzsenyi, Kis János verseiről; kisebb bírálatok; Körner Zrínyijéről; a komikumról; a nemzeti hagyományok.) Philol. Közl. 318—334. 436—451. 728—744. 807—821. l.
1015. *Váczy J.* Emlékezés Kölcseyre. Vasárn. Ujs. 14. sz.
1016. *Vayk.* Kölcseyről. Vasárn. Ujs. 15. sz.
1017. *Versényi György.* Kölcsey P. J. védelmére írott beszéde és az orvosi tudomány. Kolozsvár 14. sz.
1018. *Wolff Béla.* Az első magyar dramaturg. (Emlékezés Kölcsey Ferenczről.) Székesfehérvári főreál. 1896/7. értes. 3—14. l.
1019. *Wolff Béla.* Emlékezés Kölcsey Ferenczről. Székesfehérvári főreálisk. 1896/7. értes.
1020. Kölcsey. Bud. Hirl. 94. sz. (Vezércikk.)
1021. Kölcsey n.-károlyi szobrának leleplezése. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 15. sz. — Lásd 817. sz. a. is.
1022. *Kossuth L.* Kossuth Lajos mint szerkesztő. P. Napló 15. sz.
1023. *Leövey Kl. Bihari Imre.* Leövey Klára. Budap. Napló 101. sz.
1024. *Leövey Klára* (1821—1897). (Képpel.) Vasárn. Ujs. 18. sz. — Bud. Hirl. 99. sz.
1025. *Listi L. Komáromy András dr.* Adatok Listi László életéhez. Irod. tört. Közlem. 335—345. 451—460. l.
1026. *Madách I. Madách, E.* La tragédie de l'Homme. Traduit du Hongrois par Ch. de Bigault de Casanove. Paris, 1896. Ism. Morvay Győző. Bud. Szemle 91. köt. 487—490. l. — Rev. crit. 10. sz.

1027. *Ábrányi Kornél ifj.* Madách mint költő és politikus. Budap. Napló 146. sz.
1028. *Bán József.* Az Ember Tragédiája. (Váczi kegy. r. főgymn. 1896/7. értes.)
1029. *Becker Hugó.* Az Ember Tragédiája. Czáfolat Dudek János dr. külön véleményére. Magy. Szemle 43. sz.
1030. *Dudek János.* Az Ember Tragédiája. Kath. Szemle 531—544. l.
1031. *Morvay Győző.* Magyarázó tanulmány az Ember Tragédiájához. Nagy-Bánya, 1897. Molnár M. (8-r. 527 l.) 4 frt. — Ism. Hartmann János. Magy. Szemle 20. sz. és Uj Főv. Lap. 7. sz. — Rakodczay Pál. Színészek Lapja 19. sz. — Zlinszky Aladár. Nyelvőr 217—220. l.
1032. *P. M.* Madách rajza. Vasárn. Ujs. 51. sz.
1033. *Palágyi Menyhért.* Madách Imre ifjusága. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 49—51. sz. és P. Napló 266. sz.
1034. *Palágyi Menyhért.* Madách Imre jogászévei. P. Napló 318. sz.
1035. *Róna Béla.* Madáchról. Orsz.-Világ 16. sz.
1036. *X. Y. Z.* Die Tragödie des Menschen. Budap. Tagblatt 100. sz.
1037. *Mikes K. Salgó Ernő.* Mikes Kelemen. A «Törökországi levelek». Egyetértés 36. sz.
1038. *Toncs Gusztáv.* Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897. Lampel A. (8-r. 250 l.) 2 frt.
1039. *Mikszáth.* Korkép a jelenből. Magy. Szemle 6. sz. (Mikszáth K. Katanghy Menyhért-jéről). — Lásd 742. sz. a. is.
1040. *Mindszenty G. Mindszenty Gedeon.* Jubirea mea. (Szerelmem.) Ford. Pituc Adalb. Ungaria 125—127. l.
1041. *Molnár A. Dézsi Lajos dr.* Szenczi Molnár Albert. (1574—1633). (Magyar Történeti Életrajzok. XIII. évf.) Budapest, 1897. (8 r. 243 l.) 3 frt 20 kr.
1042. *Hodossy Lajos.* Szenczi Molnár Albert, a zsoltáriró. Sárosp. ifjus. Közl. XIV. évf. 2. 3. sz.
1043. *Móra I. Haraszi Sándor.* Móra István nyelve. Nyelvőr 551—553. l.
1044. *Sebestyén Károly.* Magyaros tárczaírók. (Móra István és Gárdonyi Géza). Nyelvőr 69—72. l.
1045. *Murai K.* — Lásd 742. sz. a.
1046. *Orczy L. Török Konstant.* Br. Orczy Lőrincz költészetének ethikus természete. Ism. Dr. Zlinszky Aladár. Philol. Közl. 572—575. l.
1047. *Pálffy A. Belizár.* Pálffy Albert. P. Hirl. 355. sz.
1048. *Lázár Béla.* Pálffy Albert. 1820—1897. Nemzet 354. sz. — Lásd 768. sz. a. is.
1049. *Pápay S. Badics Ferencz.* Az első magyar irodalomtörténet-író. (Pápay Sámuel élete és irodalmi működése). Irod. tört. Közl. 1—15. 129—142. 257—274. 385—397. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 61 l.)
1050. *Pázmány P. Huttkay Lipót.* Pázmány Péter magyar irodalmi szempontból. Bölcsélet-doktori értekezésül. Eger, 1897. Szolcsányi Gy. (8-r. 49 l.) 50 kr.
1051. *Karácsony János.* Pázmány Péter atyafisága. Tiszántúl 269. sz. és Magy. Sion 948—953. l.
1052. *Pethő G. Margalits Ede.* Pethő Gergely és Ratkay György. Kath. Szemle 300—305. l.

1053. *Petőfi S. Petőfi* «Idá»-ja. Irod. tört. Közl. 54. l.
1054. *Petőfi, Alexandru*. Apostolul și alte poezii traduceră de St. O. Josif. Bucurest, 1897. C. Müller. (8-r.)
1055. *Petőfi*. Eată toamna, e aci lara. — (Itt van az ősz.) Ford. Pituc A. Ungaria 128. l.
1056. *Petőfinek* egy ismeretlen költeménye. (Ida.) Kiadja Borsos István. Főv. Lap. 4. sz. — Lásd Domanovszky Sándor alatt.
1057. *Petőfi*. Ismeretlen ifjúkori költemények. Ism. Baróti Lajos. Vasárn. Ujs. 3. sz.
1058. *Ábrányi Kornél id.* Petőfi és a magyar dal. Alkotmány 184. sz.
1059. *Bartók Lajos*. Petőfi. Emlékbeszéd. Vasárn. Ujs. 32. sz. — Alföld 175. sz.
1060. *Borsos István*. Petőfi ismeretlen költeménye. Főv. Lap. 21. sz. Válasz Domanovszkynak.
1061. *Eötvös Károly*. Petőfi szobra és a honvéd-émlék a segesvári csatatéren. Vasárn. Ujs. 31. sz.
1062. *Eötvös Károly*. Petőfi haláláról. Vasárn. Ujs. 31. sz.
1063. *Domanovszky Sándor*. Petőfi ismeretlen költeménye. Főv. Lap. 13. sz. Helyreigazítás Borsos J. közleményére.
1064. *Dusovszky Mariska*. Petőfi családi költeményei. Szarvasi leányisk. 1896/7. értes.
1065. *Erős Gyula*. Petőfi napján. Budap. Napló 210. sz.
1066. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi életrajza. Ism. Váczy János. Századok 731—736. l. — Kont I. Rev. crit. 23. sz.
1067. *Fleischmanné-Frank Julia*. Petőfi, Tompa és Kerényi költői versenye. Debrecz. Ellenőr 182. 183. sz.
1068. *Gál Lajos*. Petőfi. Borsodm. Lap. 62. sz.
1069. *Id.* *Gyalokay Lajos*. Segesvár és Petőfi. Vasárn. Ujs. 33. sz.
1070. *Gyalokay Lajos id.* Petőfi utolsó órái. Ellenzék 173—175. sz.
1071. *Hévesi Sándor*. A szabadság dalnoka. P. Napló 211. sz.
1072. *Igric*. Petőfi és Szemere Miklós. P. Napló 135. sz.
1073. *Jókai Mór*. Petőfiről. Budap. Napló 210. sz. és Kolozsvár 196. sz.
1074. *Jókai Mór*. Petőfi emléke. Kolozsvár. 172. sz.
1075. *Jókai Mór*. Petőfi sírjáról. Magy. Hirl. 239. sz.
1076. *Jókai Mór*. Petőfi utolsó órái. Hazánk 188. sz.
1077. *Jókai, Moriz*. Petőfi als Trinker. Pressburger Ztg. 298. sz.
1078. *Kont Ignác*. Petőfi «Béranger legújabb dalá»-nak eredetije. Philol. Közl. 776—778. l.
1079. *Kozma Andor*. Petőfi ismeretlen költeménye. (Ida.) Főv. Lap. 14. sz. 6 lap.
1080. *L + B*. Petőfi mint színész, Kecskeméten. Kecskem. Lapok 42. sz.
1081. *Lendvai Miklós*. Petőfi Sándor Temesvárott. Délmagy. Közl. 175. sz.
1082. *Lyka Carol*. Petőfi. Ungaria 263. l.
1083. *Palágyi Lajos*. Petőfi Sándor síremléke. Magy. Génusz 31. sz.
1084. *Palmer Kálmán*. Petőfi paradicsoma. P. Napló 285. sz.
1085. *Pap Zsigmond (Törökfalvi)*. Petőfi életéből. Vasárn. Ujs. 10. 11. sz.

1086. *Pataky József*. 48-as honvéd-tüzér-hadnagy Petőfi haláláról. Közli Kóródy Zoltán. Vasárn. Ujs. 32. sz.
1087. *Roboz István*. Petőfi Sándor és az én pápai emlékeim. Somogy 11. sz. és P. Napló 73. sz.
1088. *Róna Béla*. Petőfi-kultusz. Uj Főv. Lap. 35. sz.
1089. *Róna Béla*. Petőfi és Tóth Gáspár. Magy. Génusz 33. sz.
1090. *Silberstein, Adolf*. Alexander Petőfi. P. Lloyd 183. reg. sz.
1091. *Soos Antal*. Hogyan esett el Petőfi? Brassói Lapok 89. sz. és Délvidék 32. sz.
1092. *Szana Tamás*. Petőfi legjobb arczképe. 1848/9. tört. Lapok 21—22. sz.
1093. *Szana Tamás*. Petőfi «Emlény»-e. Magy. Szalon 26. köt. 451—456. hasáb.
1094. *Szana Tamás*. Petőfi legjobb arczképe. Magyarország. 331. sz.
1095. *Fülei-Szántó Lajos*. Petőfi és a székelyek. Függelenség 211. sz.
1096. *Szász Gerő*. Ünnepi beszéd a segesvár-fehéregyházi csatatéren felállított Petőfi-szobor leleplezési ünnepélyén. Kolozsvár 172. sz.
1097. *Szigethy Lajos dr.* Utazás Petőfi «Szerelem országa»-ában. P. Napló 330. sz.
1098. *T. K. E.* A segesvári Petőfi-emlékszobor. Alkotmány 182. sz.
1099. *Tahy János*. Újabb adatok Petőfi diákkorából. P. Napló 219. sz.
1100. *Ürmösy Lajos*. A Petőfi-szobor leleplezése. Nemzet 211. sz.
1101. *Zalár József*. Petőfi Egerben. Tanulók lapja 27. sz.
1102. Petőfi bírálói. Bud. Hirl. 6. sz.
1103. Petőfi családja. P. Napló 212. sz.
1104. Petőfi életrajzához. 1848/9. tört. Lapok 1. sz.
1105. Petőfi-emlékek. Szolnok-Doboka 32. sz.
1106. Petőfi emlékezete. Budapest. Napló 211. sz.
1107. Petőfi halála. Egyetértés 210. sz.
1108. Petőfi svéd bajtársa. Budapest. Napló 246. sz. (Birger Schöldström.)
1109. Petőfi szobra és az örmény nyelv. Arménia 257. l.
1110. Petőfi szobra (Segesvárt). Hazánk 188. sz.
1111. Petőfi utolsó órái. Gyalokay Lajos és Mütter Ferencz közlése. 1848/9. tört. Lap. 13—14. sz.
1112. Emlékezés Petőfire. Vasárn. Ujs. 31. sz.
1113. Emlékezetes helyek Petőfi életéből. Vasárn. Ujs. 31. sz.
1114. Hódolat Petőfinek. bp. P. Hirl. 211. sz.
1115. A legelső Petőfi-ünnep. 1848/9. tört. Lap. 13—14. sz. bori-tékon.
1116. A segesvári ünnepről. Vasárn. Ujs. 32. sz. — Lásd 895 sz. a. is.
1117. Petőfi Zoltán. Budapest. Napló 210. sz.
1118. *Petrőczy Kata*. *Kovács Sándor*. A kuruczvilág költő asszonya. Protest. Esték I. 87—109. l. és Evang. egyh. és isk. 19. sz. (Petrőczy Kata Szidoniáról.)
1119. *Pulszky F.* Pulszky Ferencz. Nemzet 250. esti sz., 251. sz. — P. Napló 252. sz. — M. Ujs. 251. sz. — Egyetértés 251. sz. — Vasárn. Ujs. 37. sz. — Alföld 207. sz. — Hét 37. sz.

1120. Pulszky Ferencz és a 40-es évek hirlapirodalma. Nemzet 251. sz.
1121. *Semper*. Pulszky Ferencz. (Képpel.) Hét 37. sz.
1122. Rákosi V. *Lázár Béla*. Az új Kisfaludysták. I. Rákosi Viktor.
- II. Somló Sándor. Nemzet 35. sz. — Lásd 742. sz. a. is.
1123. Rátkay Gy. — Lásd 1052. sz. a.
1124. Révai Miklós. *Révai Miklós* levelei Paintner Mihályhoz. Közli Récsey Viktor. Irod. tört. Közlem. 86—98. 231—240. 353—362. 474—489. l. — Önállóan is megjelent.
1125. Reviczky Gy. *Reviczky Gyula*. Auswahl von Gedichten nach d. ung. Texte, in deutscher Uebertragung von dr. S. Naschér. 1896. Ism. rdr. Bud. Szemle 89. köt. 492—494. l.
1126. *Gyárfás Ernő*. Reviczky Gyula életéből. Uj Főv. Lap. 43. sz.
1127. *Szilágyi Géza*. Reviczky Gyula titka. P. Napló 45. sz.
1128. Bálek Gyula titka. Hét 8. 9. sz.
1129. Sárosy Gy. *Sárosy Gyula* egy ismeretlen verse. Közli Lector. Vasárn. Ujs. 29. sz.
1130. Sárosy Gyula bujdosása Hevesmegyében. Tanulók lapja 30. 31. sz.
1131. Sartorius J. *Gaal Mihály*. Lelki óra. Sartorius János énekeskönyve 1730-ból. Ev. egyh. és isk. 44. sz.
1132. Somló S. Lásd 1122. sz. a.
1133. Szabó I. *Pindura Imre*. A kazári pap. Bud. Hirl. 296. sz. (Szabó Istvánról).
1134. *Margalits Ede*. Emlékbeszéd Szabó István magyar hellenista fölött. Budapest, 1897. Sz. Istv.-társ. (8-r. 14 l. és 1 lev.) 25 kr.
1135. Szabó István hellenista emléke. Alkotmány 255. sz.
1136. Szarvas G. *Simonyi Zsigmond*. Szarvas Gábor emlékezete. Akad. Értes. 581—593. l. és Nyelvőr 481—494. l.
1137. *Széchenyi I. gr. Buday József dr.* Széchenyi István gróf és a társaskörök. Buda és vidé. 49. 50. sz.
1138. *Halasi János*. Gróf Széchenyi Istvánról. Nyirvidék 16. 17. sz.
1139. *Lombroso*. Széchenyi Istvánról. P. Napló 243. sz.
1140. *Pintér Kálmán*. Széchenyi és Vörösmarty. Magy. Állam 82. 83. sz.
1141. *Wertheimer, Eduard*. Ungedruckte Briefe des Grafen Stefan Széchenyi. P. Lloyd 285. reg. sz.
1142. *Zichy Antal*. Gróf Széchenyi István. Ism. Dr. Friedrich T. P. Lloyd 264. reg. sz.
1143. Gróf Széchenyi István mint katona. Ludov. Akad. Közl. 469—477. l.
1144. *Székely S. Kanyaró Ferencz*. Aranyos-Rákosi Székely Sándor. Kereszt. Magvető 257—262. l.
1145. *Szemere B. Berecz Károly*. Szemere Bertalan. (Emléklap-jaimból). Borosdm. Lap. 82. sz.
1146. *Halny Gyula*. Szemere Bertalan élete és munkái. (Szentgotthardi áll. gymn. 1896/7. értes.)
1147. *Szemere M. Perényi József dr.* Szemerei Szemere Miklós életrajza. A költő arcképével és a Szemere-család leszármazási táblázatával. S.-A.-Ujhely. 1897. Lövy A. (8-r. 85 l.) 1 frt. — Különnyomat a

s.-a.-ujhelyi gymn. 1896/7. értes.-ből. — *Ism. Junius. Bud. Hirl.* 183. sz. — *Lásd* 1072. sz. a. is.

1148. **Szigligeti.** *Szigligeti E.* A mama. *Vígj.* 3 felv. *Ism. m. Szamosujvár* 17. sz.

1149. *Lázár Béla.* Szigligeti és a modernség. *Nemzet* 87. sz.

1150. **Szilágyi I.** *Bökényi Dániel.* Szilágyi István. (1819—1897.) (Képpel.) *Vasárn. Ujs.* 17. sz.

1151. *D. L. Szilágyi István.* Könyvszemle 119. l.

1152. **Szirmay A.** *Dongó Gy. Gyula.* Szirmay Antal irodalmi műveinek jegyzéke. Adalékok Zemplén m. tört.-hez 7—9. sz.

1153. **Tinódi S.** *Tarczai György.* Emlékezés Tinódyra és a lantosok rendjére. Egyetértés 298. sz.

1154. *V. sz.* Egy régi hadi krónikás. *Ludov.-Akad. Közl.* 669—677. l. (Tinódy Sebestyénről).

1155. **Tompa.** *Tompának* egy fiatalkori verse. *Közli Hellebrant Árpád.* *Irod. tört. Közlem.* 489—491. l.

1156. *Gaal Mózes.* Tompa Mihály élete és költészete. Pozsony. Stampfel. (8-r. 48 l.) 40 fillér. — *Lásd* 1067. sz. a. is.

1157. **Torma K.** *Finály Henrik.* Torma Károly. *Erd. Múz.* 177—179. l.

1158. *Kuzsinszky Bálint.* Torma Károly. *Philol. Közl.* 377. l.

1159. *Lyka Károly.* Porto d'Anzio remetéje. *Bud. Napló* 63. sz.

1159a. *Riedl Frigyes.* Torma Károly (1829—1897.) *Akad. Értes.* 541—551. l.

1160. **Tóth K.** *Erdélyi Gyula.* Tóth Kálmánról. *Uj Föv. Lap.* 5. sz.

1161. **Ujfalvy Kr.** *Versényi György.* Ujfalvy Krisztinai *Erd. Múz.* 486—500. 561—568. l.

1162. **Vajda J.** *Vajda, Joh.* Abel u. Aranka. Übers. v. Dr. Ludw. Steiger. *Bud. Tagblatt* 108. sz.

1163. *Vajda, J.* Wintertraum. Übers. v. Dr. Ludw. Steiger. *Bud. Tagbl.* 19. sz.

1164. *Vajda János.* Magyarság és nemzeti önérzet. *Ism. Kerekes György.* *Nyelvőr* 120—124. l.

1165. *Ábrányi Emil.* Meghalt . . . *Bud. Napló* 18. sz.

1166. *Bencz János.* Vajda János költészete s a magyar lira. *Pancsovai főgymn.* 1896/7. értes. Önállóan is megjelent. Rövid *ism. Magy. Hirl.* 190. sz.

1167. *Bródy Sándor.* Vajda János. *Magy. Hirl.* 18. sz.

1168. *Endrődi Sándor.* Vajda János költészetéről. *Vasárn. Ujs.* 4. sz.

1169. *Endrődi Sándor.* Vajda Jánosról. *P. Napló* 24. sz.

1170. *Gáspár Imre.* Vajda János. *Magy. Szemle* 4. sz.

1171. *Gyalui Farkas.* Apróságok Vajda Jánosról. *Erd. Múz.* 202—206. l. és *Nemzet* 105. sz.

1172. *Gyulai Pál.* Vajda Jánosról. *Bud. Napló* 29. sz.

1173. *Hevesi Sándor.* Vajda János. *P. Napló* 19. sz.

1174. *Ignotus.* Vajda János. *Hét* 4. sz.

1175. *Kazár Emil.* Az elhunyt költő. *Magyarország* 18. sz.

1176. *Lázár Béla.* Vajda egyénisége. *Nemzet* 19. sz.

1177. *Nagy Lajos (Sassi).* Vajda János. *Néptan. Lapja* 4. sz.

1178. *Palágyi Lajos.* Vajda János emlékezete. Budapest, 1897. (8-r. 40 l.)

1179. *Palágyi Lajos*. Vajda olvasmányai. Főv. Lap. 45. sz.
 1180. *Sz. F.* Vajda János. Alkotmány 16. sz.
 1181. *Szaladó*. Vajda János szerelme. Főv. Lap. 19. sz.
 1182. *Szana Tamás*. Vajda és a külföld. Magyarország 27. sz.
 1183. *Szilágyi Géza*. Vajda János. Magy. Génusz 4. sz.
 1184. *Vértessy Gyula*. Vajda Jánosról. Főv. Lap. 19. sz.
 1185. Költők a költőről. Főv. 20. sz. (Rákosi J., Bartók L., Ábrányi E. Vajda J.-ról.)
 1186. Vajda János. Magyarország 18. 19. sz. — Magy. Ujs. 18. sz. — Nemz. Ujs. 18. sz. — Bud. Tagblatt 18. sz. — Orsz.-Világ 4. sz. — Hét 4. sz. — Omega. Székesfeh. és vid. 22. sz. — Egyetértés 18. sz. — Nemzet 18. esti sz. — Hazánk 18. 19. sz. — Magy. Állam 15. sz. — Vasárn. Ujs. 4. sz. — Bud. Hirl. 18. sz.
 1187. Vajda János költészete. Alföld 15. sz.
 1188. Vajda, Shakespeare, Arany. Bud. Napló 28. sz.
 1189. *Verancsics. Sörös Pongrácz*. Verancsics és a reformáció. Kath. Szemle 545—562. l.
 1190. *Sörös Pongrácz*. Adatok Verancsics Antal primás családi viszonyaihoz. Magy. Sion 18—31. l.
 1191. *Sörös Pongrácz*. Verancsics és Forgách Simon. Magy. Sion 408—416. l.
 1192. *Vetési A. Makkay József*. Vetési Albert veszprémi püspök. Magy. Sion 498—511. l.
 1193. *Volf Gy. Borsai*. Volf György. Hazánk 225. sz.
 1194. *Simonyi Zsigmond*. Volf György. Nyelvőr 433—445. l. és P. Napló 256. sz.
 1195. Volf György. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 38. sz. — Sz. J. Nyelvt. Közlem. 359. l. — Phil. Közl. 775. l.
 1196. *Vörösmarty. Vörösmarty, M.* Resunet. (Szózat.) Ford. Pop I. C. Ungaria 38. l.
 1197. *Vörösmarty, M.* Ileana cea frumoasă. (Szép Ilonka.) Ford. Pop I. C. Ungaria 82. l.
 1198. *Ábrányi Emil*. Vörösmarty Mihályról. Bud. Napló 4. sz.
 1199. *Beöthy Zsolt*. Dela Zalán pănă la a két szomszéd vár. Ungaria 24—29. l.
 1200. *Jánky László*. A «Két szomszéd vár». (Széptani értekezés). Ujvidéki főgymn. 1896/7. értes. 3—25. l.
 1201. *Pintér Kálmán*. Irodalmi dolgozatok Vörösmartyról. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 152 l.) 50 kr. — Ism. Magy. Állam 89. sz. — Irod. Tájékoztató 3. sz. — Lásd 1140. sz. a. is.
 1202. *Wesselényi M. Péterfy Sándor*. Emlékezzünk meg Wesselényi Miklós báróról. Néptan Lapja 2. sz.
 1203. *Zrínyi M. Széchy Károly*. Gróf Zrínyi Miklós. Ism. Bartha József dr. Kath. Szemle 345—349. l. Széchy Károly. Még egyszer a Zrínyi Miklós életrajza. (Válaszul.) U. o. 753—760. l. — Bartha. Feleletül. U. o. 761—764. l. — Zolványi Irén. Megjegyzések Széchy K. cikkére. U. o. 1015—1017. l.
 1204. *Szücs István*. Zrínyi és Faludi idilljeinek viszonya Virgiliuséhoz. M.-szigeti k. r. algymn. 1896/7. értes. 3—28. l.

4. Magyar nyelvészet.

1205. *Ásbóth Oszkár*. A német jövevényszókhöz. *Nyelvőr* 60—65. 111—115. l.
1206. *Ásbóth Oszkár*. Magyar o — szláv o. *Nyelvtud.* Közlem. 55—76. l. Elejét lásd a múlt évi könyvészetben.
1207. *Balassa József*. Francia szók a magyarban. *Nyelvőr* 439—441. l.
1208. *Bálint Kelemen*. A nagy kezdőbetűk. U. o. 423. l.
1209. *Balogh Péter*. A határozók osztályozása. U. o. 351—356. 385—392. l.
1210. *Bárdos Remig*. A magyar nyelvtisztító törekvések története. Esztergom, 1897. (8-r. 224 l.) Ism. Dr. Bartha József. *Magy. Kritika* 7. sz.
1211. *Bartha József dr.* «Toldalék». (Egy ismeretlen szótár a nyelvújítás idejéből.) *Könyvszemle* 184—190. l. — *Zolnai Gyula*. A «Toldalék» nyelvújításai. U. o. 405. l. — Dr. Bartha J. válasza. U. o. 406. l.
1212. *Bartha József*. A jelenkori nyelvújítás szavai. *Nyelvőr* 115—120. l.
1213. *Bartha József*. Cím és rangsor. U. o. 295—299. l.
1214. *Béldy Mihály*. A magyar helyesírás. N.-Kanizsa. Ism. B. J. *Magy. Kritika* 2. sz. — Kiss Ernő. *Nyelvőr* 311—313. l.
1215. *Biró Salamon*. A régi magyar szórendből. U. o. 462. l.
1216. *Brassai Sámuel* a magyar helyesírás módosításáról. *Bud. Szemle* 91. köt. 314—319. l.
1217. *Brassai Sámuel*. Vissza- és körütekintés. *Nyelvünk ügyében.* *Philol. Közl.* 498—508. 716—728. l.
1218. *Brassai Sámuel*. Az alanytalan mondatok kérdéséhez. U. o. 873—881. l.
1219. *Budenz József*. Böngészet Ballagi német-magyar szótárából. U. o. 28. l.
1220. *Budenz József*. *Siculica*. U. o. 43—45. 93. 136. l.
1221. *Csapodi István*. A nyugati nyelvjárás némely sajátága. U. o. 90—92. l.
1222. *Erdélyi Lajos*. Az összevont mondat. *Nyelvt.* Közlem. 273—306. 404—427. l. Elejét lásd a múlt évi könyvészetben.
1223. *Firtinger Károly*. Ő és új betűjegyeinkről. *Magy. Nyomdászat* 10. füz.
1224. *Frommer Rudolf*. Német-magyar tőzsdei szótár. Ism. Sassi Nagy Lajos. *Keresk. Szakoktatás* 74—77. l. — *ő.* *Bud. Hirl.* 19. sz.
1225. *Gáspár Elek Leó*. A Lobkowitz-codexről. *Budapesti Fekete-fele főgymn.* 1896/7. értes. és külön. (8-r. 74 l.) — Ism. Melich János. *Magy. Kritika* 4. sz. — Dr. Bartha József. *Könyvszemle* 204—206. l.
1226. *Haraszi József*. A szedő és korrektor. *Grafikai Szemle* 1—3. 5—8. sz.
1227. *Helyesírás (magyar) szabályai* dióhéjban. A M. T. Akadémia legújabb megállapodásai nyomán. Gyakorlati példákkal és helyesírás-szótárral. Veszprém, 1897. Krausz Á. és fia. (32-r. 54 l.) 20 kr.
1228. *Hencz Antal*. Magyar nyelv a magyar ipar terén. *Keszthelyi Hirl.* szept. 5. *Nyelvőr* 469. l.
1229. *Herzfelder Armand*. A kolozsvári codex. Ism. M. J. U. o. 170. l.

1230. *Hevess Kornél*. A makaróni szók. U. o. 293—295. l.
1231. *Heyden Sebald* gyermeki beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Adalék Sylvester János irodalmi működéséhez. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Dézsi Lajos. Budapest, 1897. — Különnyomat az Irod. tört. Közlem.-ből. — Ism. Századok 764. l. — Dr. Melich János. Nyelvőr 403—409. l. és Könyvszemle 303—306. l. — Révész Kálmán. Századok 948. l. — cs. Polit. Hetiszemle 41. sz.
1232. *Horger Antal*. Ráskai Lea nyelvjárása. Nyelvőr 193—202. 245—251. l.
1233. *Joannovics György*. Kötőszók helytelen használat. U. o. 82. l.
1234. *Joannovics György*. Birtokos és dativus. U. o. 242—245. 291—293. 442—445. l.
1235. *Karácsonyi János dr.* Egy pár magyar egyházjogi műszó. Hittud. folyóirat 509—515. l.
1236. *Kardos I. Czelesztin*. A keszthelyi codex alaktana. Ism. Melich János. Magy. Kritika 4. sz. — Dr. Bartha József. Könyvszemle 206. l.
1237. *Kérészy Barna*. Vélemény a sárospataki ev. ref. gymn. I. osztályában tanítandó magyar nyelvtan ügyében. Sárosp. Lap. 27. sz. — Grammatikus megjegyzései. Debreczeni Prot. Lap. 29. sz. — Kérészy felelete. Sárosp. Lap. 31. sz. — A gymnasiumi tanári kar előterjesztése a Simonyi M. nyelvtana tárgyában. U. o. 38. sz.
1238. *Király Károly*. Nyelvújítási adatok. Nyelvőr 299—306. 359—363. 395—399. 446—450. l.
1239. *Kiss Ernő*. A váradi káptalan statútumaiban előforduló magyar szavak. U. o. 265—267. l.
1240. *Kolumbán Samu*. A lozsádi nyelvjárás. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 100. l.
1241. *Koralik János*. Nyelvújításunk kezdete. Verseczi főreal. 1896/7. értes. 3—19. l.
1242. *Kropf Lajos*. Balbinus tudósítása a régi kún-írás állítólagos maradványairól. Arch. Értes. 368—371. l.
1243. *L. L.* Az első magyar fizika műszavai. Nyelvőr 252—255. l.
1244. *Lehr Albert*. Hang a multból. U. o. 20—22. l. («Magam» névmásról).
1245. *M. L.* Magyartalanságok. Hazánk 56. sz.
1246. *Mulatinszky Gyula*. Magyar szók a Zsolna-vidéki tótoknál. Nyelvőr 422. l.
1247. *Margalits Ede dr.* Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. A M. T. Akadémia és a Kisfaludy társaság támogatásával jelent meg. Budapest, 1897. Kókai L. (8-r. VII, 770 l.) 5 frt. — Ism. T. Sz. Egyetértés 135. sz. — Simonyi Zsigmond «A nép bölcsesége» címmel. P. Napló 157. sz.
1248. *Melich János*. Ismeretlen magyar Calepinus. Nyelvtud. Közlem. 403. l.
1249. *Mikó Pál*. A női magyar levélstílus a VII. században. (Székelyudvarhelyi áll. főrealisk. 1896/7. értes.)
1250. *Mistelli Ferencz*. A magyar nyelv néhány szerkezetéről. Válasz Balassa bírálatára. Nyelvt. Közlem. 194—205. l.
1251. *Nagy Lajos (Sassi)*. A magyar nyelv válsága. Néptan. Lapja 41. sz.

1252. *Nagy Lajos (Sassi)*. A huszonöt éves «Magyar Nyelvőr». Főv. Lap. 37. sz.
1253. A német-magyar szótárhoz. Nyelvőr 74—76. 171. 223. 553. l.
1254. *Nógrádi Jenő*. A sümegvidéki nyelvjárás. Sümeg. 1896. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 102—104. l.
1255. *Novák László*. Helyesírásunk. Magy. Nyomdászat 11. 12. sz.
1256. *Pályi Gyula*. Máté-Szalka és vidéke nyelvjárása. Nyelvőr 494—497. 540—545. l.
1257. *Pápay József*. A jelentés fejlődésnek egy érdekes példája. U. o. 154—158. l.
1258. *Patrubány, Lukás v.* Ungarische Etymologien. Sprachwiss. Abhandl. I. Heft.
1259. *Pongrácz Sándor dr.* Tibet-magyar nyelvtanulmányok. I. rész. Tibet nyelvtan és szógyűjtemény. II. rész. A magyarok ősnyelve és őshazája. Turán szógyűjtemény. — Isten. — A cigányok eredete. Térképpel. Budapest, 1897. Pfeifer. (8-r. X+167+8; XVI+230 l.) 6 frt.
1260. *Rechnitz Ignác*. Makaróni szók. Nyelvőr 464. l.
1261. *Riedl Frigyes*. Német nyelvhibák a magyarban. U. o. 97—100 l.
1262. *Samarjay*. A magyar nyelvért. Polit. Hetiszemle 43. sz. (Wlassicsnak az Akad.-hoz intézett levele alkalmából.)
1263. *Schmidt Mariska*. Adalékok irodalmi nyelvünk fejlődéséhez az utolsó félszázadban. U. o. 108—111. 158—162. l.
1264. *Setälä Emil*. Egy történetelőtti hangviszony. Nyelvőr 3—9. 52—56. l.
1265. *Simonyi Zsigmond*. Nyelvtörténet és nemzeti hiúság. P. Napló 10. sz.
1266. *Simonyi Zsigmond*. Régi magyar nevek. U. o. 108. sz.
1267. *Simonyi Zsigmond*. Bécs város nevei. U. o. 357. sz.
1268. *Szabó István*. A katonai nyelv. Ludov.-Akad. Közl. 759—761. l.
1269. *Szabó József*. Néhány szó egy új magyar nyelvtan ügyében. Sárosp. Lap. 34. sz.
1270. *Szabó Mihály*. A magyar nyelv eredete. A logika 30—38. törvényei alapján. Magy. Állam 43. sz.
1271. *Szamota J.* A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Ism. Dézsi Lajos dr. Irod. tört. Közlem. 379—381. l.
1272. *Szarvas Gábor*. Német jövevényszók. Nyelvőr 16—19. 149—153. l.
1273. *Székács Ferencz*. Stilus curialis. U. o. 465. l.
1274. *Szinnyei József*. Magyar Tájszótár. A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztette —. II. köt. 1. 2. füzet. (O—Rét.) Budapest, 1897. Hornyánszky V. (4-r. 1—320 hasáb.) Füzetje 1 frt. — Ism. Kalmár Elek. Nyelvőr 29—32. l.
1275. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasznítás. Ism. Melich János. Philol. Közl. 71—73. l. — Halász Ign. U. o. 257—259. l.
1276. *Szinnyei József*. Középkori nyelvemlékeink olvasása. Nyelvt. Közlem. 241—272. 361—385. l.
1277. *Thallóczy Lajos*. V. Alfonso aragon király udvari bolondja s a magyar nyelv. Nyelvőr 399. l.
1278. *Tichy Ákos*. A magyar helyesírás szabályai. Grafikai Szemle 4. szám.

1279. *Tóth Béla*. Német jövevényszók. Nyelvőr 224. l.
 1280. *Trencsény Károly*. Bács-Bodrog vármegye helynevei. U. o. 450—454. l.
 1281. *Trencsény Károly*. Pótlások a Tüzetes magyar nyelvtanhoz. U. o. 545—547. l.
 1282. *V. L.* Nyelv-dualizmus az Alföldön. U. o. 319—321. l.
 1283. *Valló Albert Nándor*. Tót elemek a magyar nyelvjárásokban, különös tekintettel a magyarság és szlávtság viszonyára, történeti, néprajzi és nyelvi alapon. Keszthely, 1897. (8-r. 80 l.)
 1284. *Veinstein-Hevess Kornél*. A Jordánszky- és Érdy-codex. I. Budapest, 1896. (8-r. 35 l.) Ism. dr. Bartha József. Könyvszemle 207. l.
 1285. *Veress I.* A magyar nyelvjárások. Ism. Balassa József. Nyelvtud. Közlem. 98—100. l. — Veress I. válasza. U. o. 240. l.
 1286. *Dr. Verus*. A magyar nyelv szótára. Magy. Szemle 45. sz.
 1287. *Vida Sándor*. Szabályos mássalhangzó-megfelelés a magyar és vogul-osztják nyelvekben. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 23 l.)
 1288. *Volf György*. A honfoglaló magyarok műveltsége. Akad. Értes. 298—315. l. Kivonatban közli Nyelvőr 409—413. l.
 1289. *Wolff Béla*. A magyar játékszin nyelve. U. o. 67—69. l.
 1290. *Z—R*. Az akadémia új szótárai. U. o. 499—502. l.
 1291. *Zipser, J.* De adagiis proverbiisque dictionario Alberti Molnár inspersis. Budapest, 1897. Athenæum. (8-r.)
 1292. *Zolnai Gyula*. Nyelvméleink. Ism. Kont I. Rev. crit. 13. sz.
 1293. *Zolnai Gyula*. A keresztnevek kérdése. Nyelvőr 77. l.
 1294. *Zolnai Gyula*. A helységnevek raghasználata. U. o. 132—134. l.
 1295. *Zolnai Gyula*. A Kolozsvári-codexhez. U. o. 177. l.
 1296. *Zolnai Gyula*. Az *est* szó vitájához. Nyelvt. Közlem. 76—80. l.

Egyes szók.

1297. *Abczúg*. Tóth Béla. Nyelvőr 173. l. Jókai Mór. U. o. 371. l. — Herman Ottó. U. o. 372. Beódi Gyula. U. o. 373. l.
 1298. *Ada városa* vagy *Ada várossa*. Simonyi Zsigmond. U. o. 87. l.
 1299. *Ad ugrandum*. Bálint Kelemen. U. o. 38. l.
 1300. *Aldomás*. Prikkel Marián. U. o. 128. l.
 1301. *Alkalmatosság*. Tóth Béla. U. o. 51. l. — Pekovits Sándor. U. o. 175. l.
 1302. *A milyen a jó nap, olyan a fogadj Isten*. U. o. 40. l.
 1303. *Atilla*. Lukács Lőrincz. U. o. 33. l.
 1304. *Bagvak?* Sente Arnold. U. o. 559. l.
 1305. *Báhomos*. M. J. Nyelvt. Közlem. 63. l.
 1306. *Bakonybíró*. Horger Antal. Nyelvőr 173. l.
 1307. *Bara*. Jenő Sándor. U. o. 176. l. — Bellosics Bálint. U. o. 317. l.
 1308. *Bátorság*. Kardeván Károly. U. o. 415. l.
 1309. *A -be* rag történetéhez. Pápay József. U. o. 36. l.
 1310. *Belépti díj, belépő díj*. Zolnai Gyula. U. o. 81. l.
 1311. *Belopni a madarat*. H. O. U. o. 470. l.
 1312. *Beszélggettünk róla* vagy *felőle?* Zolnai Gyula. U. o. 472. l.
 1313. *Bibic*. Asbóth O. U. o. 112. l.

1314. *Bitang*. Lumtzer Viktor. U. o. 162. l.
 1315. *Bitangságba venni*. Lukács József. U. o. 558. l.
 1316. *Bocsán-, bocsát*. Patrubány Lukács. U. o. 289. l. — Munkácsi Bernát. U. o. 365. l.
 1317. *Bregós*. R. Prikkel Marián és S. Zs. U. o. 38. l. — Rupp Kornél. U. o. 80. l. — Kiss Ernő. U. o. 128. l.
 1318. *Bűn*. Patrubány Lukács. U. o. 289. l. — Munkácsi Bernát. U. o. 364. l.
 1319. *Cáp*. *Cápunkurt*. Alexics György. U. o. 502. l.
 1320. *Círmos cica*. Kalmár Elek. U. o. 530—532. l.
 1321. *Csap*. Lumtzer V. Nyelvt. Közlem. 471. l.
 1322. *Csikója vagy csikaja*? Antibarbarus. Nyelvőr 471. l.
 1323. *Csirkás*. Wolff Béla. U. o. 128. l. — Vida Sándor. U. o. 174. l. — U. o. 557. l.
 1324. *Csoda vagy csuda*? Simonyi Zs. U. o. 375. l.
 1325. *Csuma, csoma*. Balasea József. U. o. 419. l.
 1326. *Daczára annak*. Szigeti József. U. o. 272. l.
 1327. *Danka és hőjég*. Herman Ottó. U. o. 182. l.
 1328. *Dévaj*. Patrubány Lukács. U. o. 241. l. — Munkácsi Bernát. U. o. 364. l. — Baksay Sándor. U. o. 422. l.
 1329. *Dolgok, holmik*. Belányi Tivadar. U. o. 131. l.
 1330. *Döröz*. Bálint Kelemen. U. o. 270. l.
 1331. *Dugába dől*. R. Prikkel Marián. U. o. 65—67. l.
 1332. *Egres*. Ásbóth O. U. o. 113. l.
 1333. *Egy követ fűjni*. Szarvasi János. U. o. 79. l. — Vikár Béla. 126. l. — Trencsény Lajos. U. o. 422. l.
 1334. *Egyszersmind vagy egyszersmint*. U. o. 230. l.
 1335. *Ejtődzik*. Bodonyi Nándor. U. o. 268. l. — Sztróckay Lajos. 558. l.
 1336. *Ellenszeny, rokonszeny*. Kiss Ernő. U. o. 40. l. — Tóth Béla. U. o. 85. és 179. l. — Szokolay Hermin. U. o. 132. l.
 1337. *Eltörött a mécses*. Szilasi Móricz. U. o. 318. l.
 1338. *Elveggy, elegy*. Trencsény Lajos. U. o. 421. l.
 1339. *Emberség, emberiség*. Trencsény Károly. U. o. 420. l.
 1340. *Engedély*. Kardos Albert. U. o. 468. l.
 1341. *Erkölc*. Simonyi Zsigmond. U. o. 529. l.
 1342. *Esperest, öspöröst*. Jacobi Gyula. Nyelvt. Közlem. 324. l. — Melich János. U. o. 470. l.
 1343. *Ész*. Patrubány Lukács. Nyelvőr 393. l.
 1344. *Ezüst*. Sz. J. Nyelvtud. Közlem. 165. l.
 1345. *Fagy*. Béreczy Jenő. Nyelvőr 316. l.
 1346. *Faképnél hagyni*. Tolnai Vilmos. Ethnogr. 232. l.
 1347. *Faré*. Bartha József. Nyelvt. Közlem. 127. l. — Melich János. U. o. 239. l.
 1348. *Fécs-tej*. Melich János. Nyelvőr 435—439. l.
 1349. *Fekszik*. Szóts Gyula. U. o. 561. l.
 1350. *Felházní az órát*. Tóth Béla. U. o. 49. l. — Szokolay Hermin. U. o. 514. l.
 1351. *Föltételez*. Joannovics György. U. o. 22—25. és 129. l.
 1352. *Fukar*. R. Prikkel Marián. U. o. 204—207. l.
 1353. *Furik*. Kákay Alajos. Melich János U. o. 226. l.

1354. *Fuvola*. Antibarbarus. U. o. 33. l. — Katona Lajos. U. o. 170. l.
1355. *Gárf*. Melich János. U. o. 510. l.
1356. *Geréb*. Melich János. Nyelvt. Közlem. 206—210. és 448. l.
1357. *Geréb* = gréf. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 9. sz.
1358. *Gerhard* = Gellért. Zolnai Gyula. Nyelvőr 561. l.
1359. *Gészkeny*. Melich János. U. o. 511. l.
1360. *Gratulálni valakit*. Simonyi Zs. U. o. 374. l.
1361. *Gyám, gyámol, gyámolít*. Vikár Béla. U. o. 72. l.
1362. *Gyöntől*. Mikó Pál. U. o. 269. l.
1363. *Gyilok*. Simonyi Zsigmond. U. o. 170. l. — Király Károly. U. o. 222. l.
1364. *Hagymáz*. Szilasi Mórész. U. o. 145—148. l.
1365. *Hala*. Balassa József. U. o. 513. l. — Róna Ignác. U. o. 559. l.
1366. *Hangulat*. Tóth Béla. U. o. 424. l. — Simonyi Zsigmond. U. o. 425. l.
1367. *Harács*. Patrubby Lukács. U. o. 393. l.
1368. *Háromszékben*. Paal Gyula. U. o. 224. l.
1369. *Hasonlít valakire v. vkihez*. Szántó Soma. U. o. 81. l.
1370. *Házsongárd*. M. J. Nyelvtud. Közlem. 97. l.
1371. *Hazudik, füllent*. Kardeván Károly. Nyelvőr 415. l.
1372. *Hepciás*. Bálint Kelemen. U. o. 270. l.
1373. *Hét*. Patrubby Lukács. U. o. 394. l.
1374. *Hiu, ház, héja*. Vikár Béla. U. o. 127. l.
1375. *Hőjeg*. Lásd *Danka* alatt.
1376. *Húz a madár*. Csapodi István. Nyelvőr 516. l.
1377. *Időtlen*. Sz. Gáborné. U. o. 227. l.
1378. *Igazoltan vagy igazolva?* Zolnai Gyula. U. o. 472. l.
1379. *Iktat vagy igtat?* Simonyi Zs. U. o. 375. l.
1380. *Ilyetén való*. Antibarbarus. U. o. 374. l.
1381. *Irmag, öröm*. Borbás Vincze. U. o. 81. l.
1382. *Iromba*. Ásbóth Oszkár. Nyelvt. Közl. 123—127. l. — Melich J. U. o. 236. l.
1383. *Ittegyel. Ottegyel*. R. Prikkel Marián. U. o. 454—457. l.
1384. *Kaposvárt vagy Kaposvárt?* Nyelvőr 274. l.
1385. *Káposzta*. Tolnai Vilmos. U. o. 76. l.
1386. *Keresztény és keresztyén*. Zolnai Gyula. U. o. 276. l.
1387. *Kész van*. Ádám Imre. U. o. 465. l.
1388. *Kettőszáz*. Zolnai Gyula. U. o. 181. l.
1389. *A kicsinyítő -i képző*. Rechnitz Ignác. U. o. 512. l.
1390. *Kilencz óriási vonat*. U. o. 40. l.
1391. *Kis, kicsi*. Patrubby Lukács. U. o. 393. l.
1392. *Klapancia*. Bálint Kelemen. U. o. 316. l.
1393. *Kocza-vadász, kocza-pipás*. Sebestyén Ede. U. o. 128. l.
1394. *A «kocsi» eredete*. R. Prikkel Marián. Philol. Közl. 53—56. l.
1395. *Kropf Lajos*. Még egyszer a kocsirol. U. o. 254—258. l.
1396. *Komp*. Lumtzer V. Nyelvt. Közlem. 472. l.
1397. *Köböl*. Ásbóth Oszkár. Nyelvőr 111. l.
1398. *Könyvpaktor*. Tóth Béla. U. o. 36. l. — Sztrókay Lajos. U. o. 174. l.

1399. *Könyvritel, számvitel.* Berényi Pál. U. o. 313. l.
 1400. *Körmönfont.* Zolnai Gyula. U. o. 276. l.
 1401. *Kőröss* vagy *Körös* folyó. Lába Sámuel és Szántó Soma.
 U. o. 37. l. — Melich János. U. o. 79. l. — Demek Győző. U. o. 513. l.
 1402. *Kötény.* Lukács Lőrincz. U. o. 417. l.
 1403. *Kötés.* Belányi Tivadar. U. o. 174. l.
 1404. A *kuglizás* műszavaihoz. Jenő Sándor. U. o. 463. és 557. l.
 1405. *Labancz.* Ribíánszky József. U. o. 78. l.
 1406. *Labancz.* M. J. Nyelvt. Közlem. 216. l.
 1407. *Láda.* Ásbóth O. Nyelvőr 111. l.
 1408. *Laktanya.* U. o. 469. l.
 1409. *Lejtő.* Simonyi Zsigmond. U. o. 39. és 88. l.
 1410. A *lélekzik* igének határozó igeneve. Gyulai Ágost. U. o. 556. l.
 1411. *Lenne* e h. *volna.* Joannovics György. U. o. 178. l.
 1412. *Levél.* Patrubby Lukács. Simonyi Zs. U. o. 462. l.
 1413. *Levess.* Simonyi Zsigmond. U. o. 89. l.
 1414. *Logika* v. *logyika*? Simonyi Zs. U. o. 180. l.
 1415. *Löreg.* Tüzes Gábor. U. o. 227. l.
 1416. *Lövöldő.* Kardos Albert. U. o. 516. l.
 1417. *Magyarít.* Belányi Tivadar, Zolnai Gyula. U. o. 41. l.
 1418. *Magyar* jövevények. M. J. Nyelvt. Közlem. 51. l.
 1419. *Maradhass, ülhess, megtér.* Miskovits F. Henrik. Nyelvőr
 225. l.
 1420. *Márc.* = ser. Simonyi Zs. U. o. 38. l.
 1421. *Marha.* M. J. és L. V. Nyelvtud. Közlem. 474—476. l.
 1422. *Mazúr.* Bartha József. Nyelvőr 315. l. — Kúnos Ignác.
 U. o. 538 l. — Szini Péter. U. o. 513. l.
 1423. *Még* vagy már voltam nála? Antibarbarus U. o. 42. l.
 1424. *Megesett személy.* Szilasi Móricz. U. o. 317. l.
 1425. *Még mindig.* Barna Ferdinánd. U. o. 39. l.
 1426. Mikes és a tárgyas alak. Schäfer Károly. U. o. 419. l.
 1427. *Mi sem* vagy *semmi sem*? Zolnai Gyula. U. o. 563. l.
 1428. *Mustra.* Ásbóth O. U. o. 113. l.
 1429. -N K. Nagy kezdőbetűk. U. o. 307—309. l.
 1430. *Nagy-magyar Alföld* vagy Kis-Magyar alföld. U. o. 42. l.
 1431. *Német jövevényyszók.* Melich János. U. o. 417—419. l. —
 Szilasi Mór. U. o. 461. l.
 1432. *Nevetés.* Kardeván Károly. U. o. 414. l.
 1433. A *nincsen* többes száma. U. o. 274. l.
 1434. A *nokok, nők.* Antibarbarus. U. o. 272. l.
 1435. *Nyargal* és *jargálás.* Simonyi Zsigmond. U. o. 176. l.
 1436. *Nyíregyházai* vagy *nyíregyházi.* Szlabóczky Imre. Nyír-
 vidék 29. sz.
 1437. *Okik; oktat.* Simonyi Zsigmond. U. o. 80. l.
 1438. *Orcza.* Sz. J. Nyelvt. Közlem. 240. l.
 1439. *Öleb.* Kalmár Elek. Nyelvőr 37. l.
 1440. *Őn, maga, kegyed.* Zolnai Gyula. U. o. 163—165. l. — Lan-
 dori Endre. U. o. 225. l.
 1441. *Ördög.* Patrubby Lukács. U. o. 393. l.
 1442. *Pajtás.* Patrubby Lukács. U. o. 393. l.
 1443. *Paráhol, porhanyó, porhál.* Simonyi Zsigmond. U. o. 461. l.

1444. *Patália*. Tolnai Vilmos. U. o. 37. l.
 1445. *Peszmet, peszmeg*. Kúnos Ignác. U. o. 538. l.
 1446. *Pörc*. Kiss Ernő. U. o. 37. l. — Zolnai Gyula. U. o. 175. l.
 1447. *Rajnol*. M. J. Nyelvt. Közlem. 210. l.
 1448. *Réparágó*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 225. l.
 1449. *Rorás a tóiban*. Mikó Pál. U. o. 126. l.
 1450. *Sarjú*. Melich János. Nyelvtud. Közlem. 449—453. l.
 1451. *Scythia*. Sz. Á. Irod. tört. Közlem. 494. l.
 1452. *Scythia, Szittyá*. Simonyi Zsigmond. U. o. 270. 514. l.
 1453. *Sikáló*. Baksay Sándor. U. o. 422. l.
 1454. *Sípista*. Miles, Hevess Kornél. U. o. 174. l.
 1455. *Sok lúd farkast győz*. Kulcsár Endre. U. o. 462. l.
 1456. *Sok lúd mit is győz?* Kardos Albert. Simonyi Zs. U. o. 554—
 556. l.
 1457. *Szálloda v. szálló?* Antibarbarus. U. o. 518. l.
 1458. *Szavatos*. Széll Farkas. U. o. 56—59. l. — Szerkesztő meg-
 jegyzése. U. o. 59. l. — Pekovits Sándor. U. o. 174. l.
 1459. *Szerkesztő. Munkatárs. Dolgozótárs*. Tóth Béla. Antibarbarus.
 U. o. 466—468. l.
 1460. *Szemény*. Kúnos Ignác. U. o. 539. l.
 1461. *Szeret, szerelem*. Patrubby Lukács. U. o. 394. l.
 1462. *Szónika. Bliktri*. U. o. 274. l.
 1463. *Szöghaj*. K. L. U. o. 83. l.
 1464. *Sztambul*. Krausz Sámuel. U. o. 127. l.
 1465. *Sztambulnak egy magyarországi analógiája. Pogány*. (Kő-
 szegi szőlőterület). Losonczy Lajos. U. o. 35. l.
 1466. *Szuska*. Simonyi Zs. U. o. 274. l.
 1467. *Takarékosság*. Kardeván Károly. U. o. 414. l.
 1468. *Talpalatnyi v. talpalatnyi?* Trencsényi Károly. Simonyi Zs.
 U. o. 464. l.
 1469. *Tarack*. Melich János. U. o. 202—204. l.
 1470. *Tárkány*. Patrubby Lukács. U. o. 241. l. — Munkácsi Bernát.
 U. o. 363. l.
 1471. *Taval*. Vida Sándor. U. o. 366—368. l.
 1472. *Taval*. Sz. J. Nyelvt. Közlem. 205. l.
 1473. *Tej*. Patrubby Lukács. Nyelvőr 394. l.
 1474. *Tetszalott*. Antibarbarus. U. o. 518. l.
 1475. *Törvényház, országház, pályaház*. Antibarbarus. U. o. 415—
 417. l.
 1476. *Tözsér*. Melich János. U. o. 471. l.
 1477. *Trokár*. Valló Albert. U. o. 511. l.
 1478. *Tung*. Sz. J. Nyelvt. Közlem. 85. l.
 1479. *Az ujjak nevei. Hunfalvy Pál. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr*
 34. lap.
 1480. *Újságírás* (a magyar —) műszavaihoz. Harmat Géza. U. o.
 511. lap.
 1481. *Ügyfeligés*. Zolnai Gyula. U. o. 131. l.
 1482. *A vastag szó eredete*. U. o. 41. l.
 1483. *Végett-hez járulhatnak-e személyragok?* Zolnai Gyula. U. o.
 231. l.
 1484. *Vezérfonal*. Hevess Kornél. U. o. 40. l.

1485. *Vizesés*. Belányi Tivadar. U. o. 179. l.
 1486. *Zsebrák*. M. J. Nyelvtud. Közlem. 473. l.
 1487. *Zuhogó*. Bartha József. Nyelvőr 130. l. — Csapodi István. U. o. 177. l.
 1488. *Zürik*. Kálmánfi Béla. U. o. 316. l.
 1489. *Zsidó*. (Nemzeti hagyomány a zsidó-ban és az oláh-ban.) Kardos Albert. U. o. 84. l.

5. Tankönyvek.

1490. *Badics Ferencz dr.* Magyar olvasókönyv. III. kötet. A középiskolák harmadik osztálya számára. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 221 l.) 1 frt 20 kr.
 1491. *Beksits Ignác*. Magyar verstan a középiskolák IV—VIII. osztályai számára. Segédkönyvül és magánhasználatra. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 110 l.) 80 kr.
 1492. *Deme Károly*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. 4. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 109 l.) 60 kr.
 1493. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári leányiskolák I. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. 206 l.) — Ism. Sassai Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 123. l.
 1494. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv tanítóképző intézetek részére. 1895. Ism. Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 123. l.
 1495. *Deme Károly*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. 184 l.) 60 kr.
 1496. *Deme Károly*. U. a. II. rész. A polgári fiúiskolák II. osztálya számára. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. 210 l.) 65 kr.
 1497. *Erdélyi Károly*. A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolai használatra. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. VI, 478 l.) 2 frt 50 kr.
 1498. *Glück, Fr. u. Somogyi, E.* Praktisches Lehrbuch der ungarischen Sprache. Anleitung zur raschen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache, der im täglichen Leben vorkommenden Wörter, Idiome und Sätze. Budapest, 1897. (8-r. 169, III. l.) 80 kr. — Ism. a. Magy. Kritika 3. sz.
 1499. *Gööz József, Póra Ferencz és Tóth József*. Magyar olvasókönyv a polgári leányiskolák második osztálya számára. 3. jav. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 190 l.) 70 kr.
 1500. *Gööz József dr. és Tóth József*. Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák harmadik osztálya számára. Póra Ferencz polg. isk. igazgató közreműködésével. 2. kiad. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 223 l.) 80 kr.
 1501. *Gulyás István dr.* Rendszeres magyar nyelvtan közép- s szakiskolák számára és magánhasználatra. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. VIII, 103 l.) 1 frt.
 1502. *Gyulay Béla*. Magyar olvasókönyv. Polgári fiú- és leányiskolák számára. I. rész. A polgári iskolák I. osztálya számára. 6. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 135 l.) 80 kr.

1503. *Halász Ignác*. Magyar nyelvtan mondattani alapon II. oszt. számára. 1896. Ism. Demek Győző. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 217. l.

1504. *Halász Ignác*. Rendszeres magyar nyelvtan. A közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 103 l.) 60 kr.

1505. *Hoffmann, Friedr. dr.* Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache. In zwei Theilen. I. Theil. Deutsch-ungarisch. Leipzig. 1896. O. Holtze. (16-r. VI, 400 l.) 2 Mk 20 pf. — Ism. Zeitschr. f. d. Realschulwesen jan. füz. — Kf. Phil. Közl. 780. l.

1506. *Horváth Cyrill dr.* A magyar nemzeti irodalom történetének vázlat. A polgári és a felsőbb leányiskolák részére. Budapest, 1897. Athenæum. (8-r. VII, 128 l.) 80 kr.

1507. *Horváth Cyrill dr.* Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv. A polgári és a felsőbb leányiskolák részére. Budapest, 1897. Athenæum. (8-r. 246 l.) 1 frt 20 kr.

1508. *Imre Sándor*. Magyar nyelvtan a középiskolák használatára. A rövid magyar nyelvtan 2-ik s a magyar mondattan 5. kiadása után átdolgozta és sajtó alá rendezte Balassa József. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 122, II. l.) 80 kr.

1509. *Kaszonyi Mihály*. Válogatott költői olvasmányok a költők rövid életrajzával. 3. kiad. Sopron, Litfass Károly. (8-r.) 1 frt 20 kr. — Ism. Deme Károly. Polg. isk. Közl. 88. l.

1510. *Katinszky Gejza*. Magyar helyesírástan, a nyelvtan rendszeres átnézetével kapcsolatban. Iskolai használatra. 3. kiadás. Kassa, 1897. Vitéz. (8-r. 116 l.) 56 kr.

1511. *Király Pál*. Magyar nyelvtan. II. rész. 2. kiad. Ism. Vasárn. Ujs. 36. sz.

1512. *Környey János*. Gyakorlati írálytan. Különös tekintettel a levélíráásra, a közéletben előforduló polgári ügyiratokra és a prózai műfajokra. A polgári s felső népiskolák és felsőbb leányiskolák használatára. Környey János műve nyomán írta Gyulay Béla. 10. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 205 l.) 90 kr.

1513. *Kulcsár Endre*. A magyar stílus. II. köt. 1. fele. A kifejezés szabatosága. Debreczen, 1897. (8-r. 142 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 851—856. l. — Irod. Tájékoztató 3. sz. — S. Sz. J. Prot. egyh. és isk. Lap. 44. sz.

1514. *Margitai József*. Magyar ABC- és olvasókönyv. — Vezérkönyv a magyar írás és olvasás tanításához. Ism. Herrmann Antal. Philol. Közl. 463—466. l.

1515. *Mártonfy Márton*. Magyar nyelvtan mondattani alapon. Átdolg. dr. Wessely Odön. 2. kiad. 1896. Ism. Sassi Nagy Lajos. Polg. isk. Közl. 254. l.

1516. *Molnár Antal*. Magyar nyelvtan horvátok számára Ahn tanmódja szerint. Nagy-Kanizsa, 1897. Fischl F. (8-r. 113 l.) 50 kr.

1517. *Nagy, Anton*. Kleine Ungarische Sprachlehre für den Schul- und Privatgebrauch, mit Lese- und Übersetzungsübungen und einem ungarischen Vokabular. Heidelberg, 1897. J. Groos. (8-r. VIII, 184 l.) Ism. Balassa József. Philol. Közl. 862. l. — a. Magy. Kritika 3. sz.

1518. *Névy László*. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlat. Iskolai használatra. 6. kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. II, 128 l.) 80 kr.

1519. *Néry László*. Olvasókönyv a kereskedelmi tanoncziskolák I. osztálya számára. Függelékül: Közéleti iratok. A kereskedelmi tanoncziskolák új szervezéséhez alkalmazott 2. kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 220 l.) 1 frt.

1520. *Néry László*. Ugyanaz. II. osztály számára. Függelékül: Okiratok. Az 1897-iki tantervhez alkalmazott 2. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. VIII, 195 l.) 1 frt.

1521. *Néry László*. Olvasókönyv a kereskedelmi tanoncziskolák 3. osztálya számára. Az 1897-ik évi tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8 r. VIII. 194 l.) 1 frt.

1522. *Novák Sándor*. Költészettan és a magyar nemzeti irodalom-történet vázlata. A polgári és felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. 3. kiad. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 250, V l.) 1 frt 20 kr.

1523. *Rupp Kornél dr.* Magyar írásbeli feladatok. Iskolai és magán használatra. Budapest, 1897. (8-r. XXXVI, 319 l.) 2 frt. — *Ism. Bön-gérfi János*. Polg. isk. Közl. 181—184. l. — *f. Magy. Kritika* 6. sz. — *Dr. Horváth Cyrill*. Nemz. Iskola 10. sz.

1524. *Sándor Domokos*. Magyar fogalmazó. Vezérkönyv példa- és feladattár az oktatás középső fokán előforduló iskolai és házi prózai fogalmazványok készítéséhez. Főtekintettel a mindkét nemű és fokú tanítóképzők szükségére. Budapest, 1897. Sz. István-társ. (8-r. X, 296 l.) 1 frt 60 kr.

1525. *Schultz Imre*. Olvasókönyv katolikus tanítónő-képzők számára. Két kötetben. I. köt. Az első és második évfolyam számára. Pozsony, 1897. Stampfel R. (8-r. VIII, 327 l.) 1 frt 60 kr.

1526. *Simonyi Zs.* Német és magyar szólások. 1896. *Ism. W—r. H. Lit. Centr.-Bl.* 21. sz.

1527. *Simonyi Zsigmond*. Rövid magyar mondattan. Különlenyomat a magyar nyelvtan 5. kiadásából. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 86 l.) 40 kr.

1528. *Simonyi Zsigmond*. Kis magyar nyelvtan. *Bir. Kérészy Barna*. Sárosp. Lap. 27. sz. — *Grammatikus megjegyzései*. Debreczeni Prot. Lap. 29. sz. — *Kérészy felelete*. Sárosp. Lap. 31. sz. — A gimnáziumi tanári kar előterjesztése a Simonyi Magyar nyelvtan tárgyában. U. o. 38. sz.

1529. *Szigeti József*. Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német-magyar betűrendes szólásgyűjtemény. A nyelvőri irodalom nyomán. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 46 l.) 30 kr. — *Ism. Tolnai Vilmos*. Philol. Közl. 563—565. l. — *B. J. Magy. Kritika* 2. sz. — *Harmat Géza*. Nyelvőr 221. l.

1530. *Szinnyei József*. A magyar nyelv. A középiskolák felsőbb osztályai számára. 2. kiadása a magyar nyelv rendszere cz. munkának. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 88 l.) 70 kr. — *Ism. Balassa József*. Magy. Kritika 5. sz. — *Bartha József dr.* Philol. Közl. 932. l. — *Zolnai Gyula*. Nyelvőr 548—551. l.

1531. *Szinnyei József*. Rendszeres magyar nyelvtan a közép- és a polgári iskolák III. osztálya számára. 5. átdolgozott és tetemesen rövidített kiadás. Budapest, 1897. Hornyánszky V. (8-r. 4. 115 l.) 80 kr. — *Ism. Bartha József dr.* Philol. Közl. 856—858. l.

1532. *Toncs Gusztáv és Loós István*. Költői olvasmányok. Román-czok, balladák és lyrai költemények elméleti bevezetéssel, rendszeres

verstannal és magyarázatokkal, gymnasiumi használatra. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 199 l.) 1 frt 20 kr.

1533. *Torkos László*. Magyar nyelv- és irodalmi kézikönyv polgári és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából. Irálytan prózai és költői olvasmányokkal. 5. átdolg. kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 230 l.) 1 frt. — Ism. S. J. Nemz. Nénevelés 71. l.

1534. *Weszely Ödön*. Stilisztika polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. 2. kiad. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 210 l.) 1 frt. — Ism. Sassi Nagy Lajos. Polg. Isk. Közl. 251—254. l.

1535. *Wolff Béla*. Magyar és német zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. I. kötet. Magyar-német rész. Budapest, 1897. Athenæum. (16 r. 324 l.) 1 frt. — Ism. Király Miklósné. Polg. Isk. Közl. 353. l. — f. Magy. Kritika 2. sz. — Tolnai Vilmos. Nyelvőr 507—510. l. — Irod. Tájékoztató 1. sz.

VIII. Classikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú czikkek.

1536. *Hegedűs István*. Ókori lexikon. Philol. Közl. 347—358. l.

1537. *Molnár József*. Az adversativ kötőszók használata a latin, görög és magyar nyelvben. (Kisujszállási ref. főgymn. 1896/7. értes.)

1538. *Moravszky Ferencz*. A philologiai museumok újabb berendezési módjáról. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 210—214. l.

1539. *Polgár György*. Ókori hitéleti és művészeti régiségek. Ism. xy. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 41—43. l. — Mócs Szaniszló. Phil. Közl. 562. l.

1540. *Reinach, S.* Repertoire de la statuaire grecque et romaine. Ism. dr. Récesei Viktor. Arch.-Értes. 443. l.

1541. *S. Szabó József*. Az ó-classicus költészet nevelő hatása. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 863—869. l.

1542. *Szkunzevics Kornél*. A görögök és rómaiak gesztusai. (Eperjesi kath. főgymn. 1896/7. értes.)

1543. *Vári Rezső*. A philologiai szövegkritika fogalma, módszere és feladatai. Bud. Szemle 92. köt. 140—147. l.

2. Görög történet és régiség.

1544. *Cox György*. Görög regék. Angolból fordította s bevezetéssel ellátta Komáromy Lajos. 2. javított képes kiadás. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 312 l.) 3 frt. — Ism. dr. L. Gy. Nénevelés 354. l. — Szamosi. Erd.-Múz. 575. l. — Irod. Tájékoztató 3. sz.

1545. *Gross, Julius*. Skizzen von einer Studienreise nach Griechenland. 1. Homerische Stätten. 2. Olympia. (Brassói ág. főgymnasium 1896/7. értes.)

1546. *Czeglédi István*. A görög nők helyzete. (Rózsahegyi kath. főgymn. 1896/7. értes.)

1547. *Sebestyén Károly*. A görög gondolkodás kezdetei. Philol. Közl. 221—234. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1548. *Croiset M.* A görög eposz története. A második átnézett és bővített kiadás után fordította Kempf József. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. XLVIII, 352 l.) 1 frt 50 kr. — *Ism. b. Magy. Kritika* 6. sz.

1549. *Hegedüs István.* Hazaszeretet a görög költészetben. Nemzet 106. 107. esti sz.

1550. *Krumbacher. K.* Geschichte der Byzantinischen Litteratur. *Ism. Pecz Vilmos. Philol. Közl.* 466—468. l.

1551. *Lübke, Herm.* Volkslieder der Griechen. *Ism. Rothhauser M. P. Lloyd* 124. reg. sz.

1552. *Molnár Samu dr.* Az ó-kori görögök politikai irodalma Platon előtt. Budapest, 1897. (8-r. 80 l.) 80 kr. Különnyomat a bajai kath. főgymn. 1896/7. értés.-ből.

1553. *Schill Salamon.* Görög irodalomtörténet a gymnasium VII. és VIII. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. VIII, 209 l.) 1 frt 40 kr. — *Ism. Pecz Vilmos. Philol. Közlöny* 159—164. l.

1554. *Aischylos. Aischylos.* Orestie. Griech. u. deutsch von Ulr. v. Willamowitz-Möllandorf. II. 1896. *Ism. e. Bud. Szemle* 91. köt. 149—153. l.

1555. *Anakreon. Reményi Ede ifj.* Anakreon szerelmei. Bud. Szemle 91. köt. 131—142. l.

1556. *Aristophanes. Hegedüs István.* Aristophanes madarai és a comœdia antiqua. *Philol. Közl.* 201—221. 302—318. 385—399. 487—497. 682—692. l.

1557. *Hornyánszky Gyula.* Aristophanes. I. 1. A Thesmophoriazusai előadási ideje és értelme. 2. Aristophanes és Platon. Budapest, 1897. Hornyánszky Gy. (8-r. IX, 156 l.)

1558. *Hornyánszky Gyula.* Az Aristophanesi Eirene keletkezési idejéről. *Philol. Közl.* 399—417. 519—537. l.

1559. *Aristoteles. Aristoteles.* Poetik. Übersetzt von Theod. Gompertz. *Ism. Alkalay Salamon. Philol. Közl.* 937—946. l.

1560. *Euhemeros. Némethy Géza.* De vestigiis doctrinæ Euhemereæ in oraculis Sibyllinis. *Philol. Közl.* 1—6. l.

1561. *Gregorius. Vári, Rudolf.* Sancti Gregorii Nazianzeni codicis Mediceo-Laurentiani, celeberrimi, collatio II. *Philol. Közl.* 141—149. l.

1562. *Herakleitos. Sebestyén Károly.* Az ephesosi Herakleitos. *Philol. Közl.* 673—682. 785—794. l.

1563. *Herodot.* *Herodotos* műveiből való szemelvények. Magyar-
rázta Dávid István. 3. jav. kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. 36.) Budapest, 1897. Lampel R. (8 r. 182 l.) 90 kr.

1564. *Homeros. Iliász* hat első éneke. Fordította Baksay Sándor. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. VIII, 196 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. n. Bud. Szemle* 90. köt. 144—148 l. — *Ifj. Reményi Ede. Phil. Közl.* 553—556. l. — *Csengeri János. Magy. Pædag.* 247—251. l. — *L. B. dr. Nemzet* 43. sz. — *i-s. Erd. Múz.* 277. l. — *Vasárn. Ujs.* 3. sz. — *V. Prot. Szemle* 419. l. — *Hét* 12. sz. — *Salgó Ernő. Egyetértés* 52. sz. — *6. Bud. Hirl.* 19. sz. — *Magy. Szemle* 35. sz. — *Sebestyén Károly. Nyelvőr* 337—350. l. — *Faragó János. Dunántúli prot. lap* 25—27. sz.

1565. *Homerus Odysseája*. Bő szemelvényekben kiadta és bevezetéssel ellátta Csengeri János dr. 2. jav. kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. LXIV, 254 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Kempf József. Philol. Közl. 745—754. l.

1566. *Homerus Iliasa*. Kiadta Csengeri János. 2. kiad. 1896. Ism. Kempf József. U. o. 745—754. l.

1567. *Kempf József*. Szemelvények az Odysseiából. (Jeles írók iskolai tára. 53. füz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 264 l.) 1 frt 20 kr. Ism. Pecz Vilmos. Philol. Közl. 359—361. l. — Sebestyén Károly. Nyelvőr 337—350. l.

1568. *Faragó János*. Az objectivitás Homérosznál és Vergiliusnál. Ism. Bódiss Jusztin. Philol. Közl. 475. l.

1569. *Reményi Ede ifj.* Homeros leíró művészete. Philol. Közl. 289—301. l.

1570. *Sebestyén Károly*. Homeros-fordítások. Nyelvőr 337—350. l.

1571. *Leon. Vári Rezső*. Bölcs Leon császárnak a «Hadi-Taktikáról» szóló munkája. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 373—375. l.

1572. *Vári Rezső*. Megjegyzések Bölcs Leo Taktikájának egyes helyeihez. Phil. Közl. 481—487. l.

1573. *Lukianos. Lukianos* válogatott párbeszédei. Ford. Vajda Károly dr. Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 773—775. l.

1574. *Nikandros. Vári, Rudolf*. Ad Nicandri Alexipharmacorum vs. 62. 63. Philol. Közl. 452. l.

1575. *Onosandros. Vári, Rudolf*. Zum Strategikos des Onesandros. Fleckeisen Jahrbh. 1897. 407—408. l.

1576. *Pindaros. Pindari* Carmina Ed. W. Christ. Ism. Philol. Közl. 288. l.

1577. *Plato. Platon* válogatott művei. I. köt. Ford. Péterfy Jenő. II. köt. Ford. Gyomlai Gyula. Ism. L—s. Bud. Szemle 90. köt. 303—305. l.

1578. *Ritter, C.* Platos Gesetze. Ism. Philol. Közl. 288. l.

1579. *Plutarchos. Plutarchos* párhuzamos életrajzai. Ford. Kacs-kovics Kálmán dr. II. köt. Ism. Szana Tamás. Főv. Lap. 1896. 24. sz. — R—Z. Somogy. 1896. 8. sz. — Hittrich Ödön. 1897. Philol. Közlöny 73—75. l.

1580. *Sophokles. Sophokles*. Elektra, erklärt von G. Kaibel. Ism. Losonczy Lajos. Philol. Közl. 273—276. l.

1580a. *Sofocle*. Regele Edipu. Tragedia in 4 acte, cu unu prologu si exodiu. Tradusa in versuri de S. P. Simonu. Bistritia, 1896. Csallner C. (8-r. 66 l.)

1581. *Xenophon. Xenophon* emlékiratai Sokratesről. Fordította és magyarázattal ellátta Némethy Géza. V. füzet. IV. könyv. 4.-től végig. (Tanulók könyvtára 70. füz.) Pozsony, 1897. Stampfel K. (16-r. 257—319. l.) 30 kr.

1582. *Szent-Imrey Tamás*. A tavasz. Görögből. Máramar. Lap. 22. szám.

Új-görög.

1583. *Chrysosthomos* beszéde Eutropios érdekében. Ford. Péterfi Dénes. Kereszt. Magvető 19—25. l.

1584. *Cornaro Vincze*. Erotokritos. Ism. V. Nemzet 101. sz.
 1585. *Paraskhos Akhülles*. 1. Hellas és a nyugat. 2. Krétai árva.
 Ford. Hegedűs István. Vasárn. Ujs. 14. sz.

4. Görög nyelvtanok.

1586. *Blass, Friedr.* Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Ism. Pecz Vilmos. Philol. Közl. 164—166. l.
 1587. *Geréb József dr.* Görög prózai szemelvények Herodotos, Xenophon és Platon irataiból. A gymnasium felsőbb osztályai számára. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. XXVI, 270 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Ifj. Reményi Ede. Philol. Közl. 452—455. l.
 1588. *Maywald József*. Görög gyakorló- és olvasókönyv. Gymnasiumi használatra. I. rész: A név és a szabályos ω végű ige. Az V. osztály számára. 3. kiadás. Budapest, 1897. Kókai L. (8-r. 131 l.) 1 kor. 80 fill.

5. Római történet s régiségek.

1589. *Barcsa János*. A római mese. Philol. Közl. 881—907. l.
 1590. *Bordeaux Árpád*. A római municipiumok politikai szervezete. (Brassói kath. főgymn. 1896/7. értes.)
 1591. *Cumont, F.* Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra. Ism. h. i. Arch.-Értes. 381. l.
 1592. *Gregorovius Ferdinánd*. Hadrián császár. A görög-római világ Hadrián-korabeli rajza. A 3. kiadás után fordította Pászthory János. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. 486 l.) 2 frt.
 1593. *Horváth Balázs*. A Forum Romanum és a császárok forumai. (Kassai főgymn. 1896/7. értes.)
 1594. *N—s*. A Pliniusok százada. Zalai Közl. 9. sz.
 1595. *Rákóczy Géza*. A római hadügy a császárok korában. Ism. Bódiss Juszti. Philol. Közl. 468—475. l.
 1596. *Szamosi János dr.* Pompejiről. Erd. Múz. 241—256. l.
 1597. *Wagner József*. Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlat. A tanuló ifjúság használatára. A szerző engedelmével a második kiadás után fordította Horváth Balázs dr. II. jav. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. IV, 209 l.) 1 frt 40 kr.

6. Latin irodalom.

1598. *Groze Czirják B.* A római irodalom történetéből. Ism. Dr. Alexies György. Philol. Közl. 950. l.
 1599. *Catullus, Csengeri János*. Mutatványok egy új Catullus-fordításból. Erd. Múz. 310—315. l.
 1600. *Cicero, Cicerónak* Catilina ellen tartott beszédei. Fordította Faragó János. Pápa, 1897. Kis T. (8-r. 67 l.) 25 kr.
 1601. *Cicero (M. T.)* első, második és tizennegyedik philippikája. Fordította és magyarázta Némethy Géza dr. III. füzet. (II. Philipp. 102.-tól XIV. Philipp. végeig.) (Tanulók könyvtára 65.) Pozsony, 1897. Stampfel K. (16-r. 129—200 l.) 30 kr.

1602. *Cicero (M. T.)* a legfőbb jóról és rosszról írott munkájának I. könyve. Ford. Némethy Géza. (Budapesti V. ker. főgymn. 1896/7. értes.)

1603. *Halmos Akos.* A Catilina-féle összeesküvés fejlődése. Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 773. l.

1604. *Schvarcz Gyula.* Adalék a legújabb keletű Cicero-cultus jellemzéséhez. Athenæum 677—702. l.

1605. *Zielinski, Th.* Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Ism. Zsoldos Benő. Philol. Közl. 762—768. l. — Rácz L. Erd. Múz. 281—284. l. — W. J. Bud. Szemle 92. köt. 194—221. l.

1606. *Horatius. Horatii Flacci* epistolæ. Magyarázta Vajda Károly. I. II. füz. Epist. I. 1.—II. 1. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 28. 30. füz.) Budapest, 1897. Lampel R. (8 r. 1—96. l.) Egy füzet 25 kr.

1607. *Horatius* epistolái. Fordította és magyarázta Boros Gábor dr. I. II. füzet. I. könyv. I. könyv—II. 1. (Tanulók könyvtára 66. 67.) Pozsony, 1897. Stampfel K. (16-r. 1—128 l.) Füzetje 30 kr.

1608. *Horatius* szatirái. Fordította és magyarázattal ellátta Rózsa Vitál. III. füz. Sat. II. 1-től végig. (Tanulók könyvtára 69. füz.) Pozsony, 1897. Stampfel K. (16-r. 129—191 l.) 30 kr.

1609. *Sarudy György.* Horatius methodikájának tervezete. Pápa, 1897. Kis T. (8-r. 97 l.) 50 kr. (Különnyomat a pápai ref. főgymn. 1896/7. értes.-ből.) — Lásd 908. sz. a. is.

1610. *Livius. Livii T.* Ab urbe condita libri. (Liber XXI. XXII.) Magyarázta dr. Fodor Gyula. I. füzet. Liber XXI. 1—17. 2. kiad. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 4. füz.) Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 48 l.) 25 kr.

1611. *Lucretius. Hidén, Carol. I.* De casuum syntaxi Lucretiana. I. Helsingfors, 1897. (8-r. 112 l.)

1612. *Phaedrus. Phédre* affranchi de l'empereur Auguste. Fables Esopiques. Edit. p. L. Havet. Ism. Finály Gábor. Philol. Közl. 566—570. l.

1613. *Plautus. Simon Géza.* Az indicativi præsens imperfectum Plautusnál. (Máramaroszigeti ref. főgymn. 1896/7. értes.)

1614. *Propertius. Propertius* elégiái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. XCVII, 331 l.) 2 frt. — Ism. Ifj. Reményi Ede. Philol. Közl. 927—932. l.

1615. —. Ugyanaz. Latinul és magyarul. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. XCVII, 471 l.) 3 frt. — Ism. Szamosi. Erd. Múz. 574. l. — Kempf József. Magy. Kritika 6. sz.

1616. *Csengeri János dr.* Propertius költészete. Erd. Múz. 121—128. l.

1617. *Sallustius. Sallusti Crispi* de Catilinæ coniuratione. Magyarázta Kaposy Luczian. II. füz. (Coniur. Catil. 32—végig.) (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 26. füz.) Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 49—101 l.) 25 kr.

1618. *Cserép József dr.* Caius Sallustius Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések. Arad, 1896. (8-r. 150 l.) 1 frt. — Ism. Hittrich Ödön. Philol. Közl. 259—263. l. — Cserép J. helyreigazítása. U. o. 382. l.

1619. *Cserép József dr.* Sallustius viszonya Ciceróhoz. (Aradi főgymn. 1896/7. értes.)

1620. *Svetonius. Svetonius Tranquillus*. Császárok életrajzai. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Székely István. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. XXI, 402 l.) 2 frt 40 kr.

1621. —. Ugyanaz. Latinul és magyarul. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. XXI, 787 l.) 4 frt. — Ism. Szamosi. Erd. Múz. 572. l. — Cserép József. Magy. Kritika 4. sz.

1622. *Tacitus. Tacitus Cornelius* Annaleséből szemelvények. Magyarázta Schmidt Attila dr. (Jeles írók iskolai tára. 56. füz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 172 l.) 60 kr.

1623. *Terentius. P. Terentius* vígjátékai. Ford. Kis Sándor. Ism. Pozder Károly. Philol. Közl. 60—71. l.

1624. *Vergilius. Vergilii, P. M.* Aeneis. Magyarázta Várkonyi Odilo. V. füzet. Aeneis. III. 456-tól végeig. IV. 1—401-ig. (Latin iskolai classikusokhoz való praeparatio. 29. füz.) Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 193—240 l.) 25 kr.

1625. *Vergilius Aeneise*. Fordította és magyarázattal ellátta Dávid István. V. füzet. Aeneise IV. k. 665 — V. 286. (Tanulók könyvtára 68. füzet.) Pozsony, 1897. Stampfel K. (16-r. 193—256 l.) 30 kr.

Új-latin.

1626. *Janus Pannonius*. Dicsének Jacobus Antonius Marcellusra. Magyarra fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hegedűs István. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 10. sz.) Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. 119 l.) 90 kr.

1627. *Hegedűs István*. Guarinus és Janus Pannonius. Ism. Philol. Közl. 576 l. — Kont I. Rev. crit. 19. sz.

Értekezések.

1628. *Liska János*. Adatok a magyarországi latinsághoz. Ism. Reibner Márton. Philol. Közl. 376. l.

7. Latin nyelvtanok.

1629. *Bartal Antal* és *Malmosi Károly*. Latin gyakorlókönyv. Latin olvasmány és magyar-latin gyakorlatok a középiskolák I. és II. osztálya számára. 7. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 113 l.) 90 kr.

1630. *Dávid István* és *Pozder Károly*. Anthologia latina. Latin lyrikus és didacticus költők műveiből való szemelvények. Iskolai használatra. 2. javított, de lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 200 l.) 1 frt.

1631. *Dávid István*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasiumok I. és II. osztálya számára Schultz-Dávid latin nyelvtanához. I. rész. 9. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 216 l.) 90 kr.

1632. —. A gymnasiumok III. és IV. osztálya számára Schultz-Dávid latin nyelvtanához és Dávid rövid nyelvtanához. II. rész. 9. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 104 l.) 50 kr.

1633. *Dávid István*. Latin olvasókönyv Livius, Ovidius, Phædrus műveiből és más költők gnómáiból a gymnasiumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A tanítás legújabb módja szerint. Szótárral és régiségtani függelékkel ellátva. 6. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. VI, 213 l.) 1 frt.

1634. *Dávid István* szerkesztette latin olvasókönyv. Livius, Ovidius, Phædrus műveiből. A gymnasium III. és IV. osztálya. Magyarázta Dávid István. IV. füz. II. rész. Ovid 14-tól végig. (Latin iskolai classicusokhoz való præparatio. 25. füz.) Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 145—190 l.) 25 kr.

1635. *Dávid István*. Rövid latin nyelvtan. 1896. Ism. Tóth Kálmán. Philol. Közl. 368—370. l.

1636. Latin nyelvtan dióhéjban. II. rész. Mondattan. 4. kiadás. Veszprém, 1897. Krausz A. (32-r. 84 l.) 20 kr.

1637. Latin stylus-gyakorlatok a gymnasium felsőbb osztályai számára. II. füz. Gyakorlatok a VI. osztály számára. Tartalom: IV. rész: Sallustius műveihez és Cicerónak Catilina ellen mondott beszédeihez. V. rész: Cicero beszédeihez. (Pro lege Manilia, pro Archia poeta.) Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 105—159 l.) 30 kr.

1638. *Roseth Arnold*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasium II. oszt. számára. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 91 l.) 60 kr.

1639. *Schmidt Attila*. Latin nyelvtan reálisk. számára. Ism. Tóth Kálmán. Philol. Közl. 461—463. l.

1640. *Schmidt Attila*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv. Ism. Tóth Kálmán. Philol. Közl. 461—463. l.

1641. *Telmányi Emil*. Szók és kifejezések. (Bartal-Malmosi latin olvasókönyvéhez.) A gymnasium III. osztálya számára. 2. jav. kiadás. Arad, 1897. Révész N. (8-r. 88 l.) 70 kr.

1642. *p—f*. Egy szavazat a «Csengeri János latin tankönyvei» című bírálat ellen. Tanáregyl. Közl. 30. évf. 128. l.

8. Magyarország régiészet.

1643. Adamklissi. *inp.* Arch.-Értes. 377—380. l.

1644. *Almgrén, O.* Studien ü. nord-europ. Fabelformen etc. Ism. *mp.* U. o. 444. l.

1645. *Csoma József*. A lazonyi síremlékekről. U. o. 367. l.

1646. *Czobor Béla*. A magyar koronázási jelvények. 1896. Ism. *H.* U. o. 173—176. l.

1647. *D. Gy.* Régi romok jegyzéke. (Bács-Bodrogh vm. területéről.) Bács-Bodrogh m. tört. társ. évkönyve XIII. évf. 123—128. l.

1648. *D. K.* Rezihegyi bronzlelet. Arch.-Értes. 456. l.

1649. *D. K.* Somogyi leletek. U. o. 456. l.

1650. *Darnay Kálmán*. Vízvezető ólomcső Bregetióból. U. o. 96. l.

1651. *Darnay Kálmán*. Kisapáti bronzkincs. U. o. 116—127. l.

1652. *Darnay Kálmán*. Sümeghvidéki leletekről. U. o. 351—356. l.

1653. Dolyánvidéki aranylelet. U. o. 287. l.

1654. *Dömötör László* őskori leletekről Arad- és Temesmegyében. U. o. 261—264. l.

1655. *Dudás Gyula*. Mohori lelet. U. o. 384. l.
 1656. *Dunaszekesői római sírok*. U. o. 95. l.
 1657. *Fetzer János Ferencz*. Középkori taréjos sarkantyúról. U. o. 75. l.
 1658. *Fetzer J. Ferencz*. Szilágysági régiségekről. U. o. 356—359. l.
 1659. *Fındly Gábor dr.* Tropæum Trajani. U. o. 176—179. l.
 1660. *Fındly Gábor dr.* Négy Minerva-szobrocska. U. o. 329—333. l.
 1661. *Fischbach Ottó*. Újabb leletek Hohenbergről és Krunglból. U. o. 133—147. l.
 1662. *Gerecze Péter*. A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa. Arch. Közl. 20. köt. 72—130. l.
 1663. *Gerecze Péter*. A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai. Arch. Közlem. 20. köt. 131—160. l.
 1664. *Gerecze Péter dr.* A debrői altemplom. Arch. Értes. 405—414. l.
 1665. *Gróh István*. Hisnyó r. kath. templomának falképei. U. o. 49—53. l.
 1666. *h.* A nagyváradai püspökség egyházi emlékeinek statisztikája. U. o. 372—377. l.
 1667. *Halaváts Gyula*. A mező somlyói várról. U. o. 364. l.
 1668. *Hampel József*. A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. köt. Ism. Téglás Gábor. Bud. Szemle 92. köt. 313—318. l. és Erd. Múz. 174. l. — *x. y.* Arch. Értes. 83. l.
 1669. *Hampel József*. A régibb középkor (IV—X.) század emlékei Magyarhonban. II. rész. Budapest, 1897. Akadémia. (8-r. VII, 512 l. CCI—CCLXII. tábla), 6 frt.
 1670. *Hpl.* Emlékeim br. Berzeviczy Mártonra 1585-ből. Arch. Értes. 348—350. l.
 1671. *Hpl.* Az aracsi dombormű. U. o. 204—212. l.
 1672. *Harster*. Die Terra sigillata Gefässe des Speierer Museums. Ism. Ziehen Gyula. U. o. 82. l.
 1673. *Hérei Károly*, a nagyenyedi múzeum némely régiségeiről. U. o. 63—68. l.
 1674. *Horváth Viktor*. A szepes-csütörtökhelyi kápolna. U. o. 147—156. l.
 1675. *Jósa András dr.* Szabolcsmegyei őshalmok. U. o. 318—325. l.
 1676. *Jósa András dr.* A mándoki honfoglaláskori lelet. U. o. 361—363. l.
 1677. *Jósa András dr.* Adatok a szabolcsmegyei őshalmokról. Nyírvidék 25—27. sz.
 1678. *Jireček Konstantin*. Budai ötvös hagyatéka. Arch. Értes. 454—456. l.
 1679. *K. L. Öreg Rákóczy György pohara*. U. o. 190. l.
 1680. *K. L.* Kassai porcellán. U. o. 191. l.
 1681. *Kárpáti Kelemen*, sabariai leletekről. U. o. 68—74. l.
 1682. *Kemény Lajos*. A kassai Szt. Erzsébet egyház történetéhez. U. o. 41—49. és 414. l.
 1683. *Kossea érmei*. U. o. 285. l.
 1684. *Könyöki Alajos dr.* A rékási sírletről. U. o. 359. l.
 1685. *Kövér Béla*. Királyföldi mellboglárók. U. o. 416—429. l.

1686. *Kuzsinszky Bálint dr.* Az aquincumi castra kérdése. U. o. 395—405. l.
1687. *L. T.* Középkori fölírtatos cserép. U. o. 286. l.
1688. *Lehóczky Tivadar.* A mezőkászonnyi gót sír. U. o. 32—40. l.
1689. *Lehóczky Tivadar.* Germánok emlékei Munkácsnál. U. o. 333—338. l.
1690. *M. Öskori telep Bocsáron (Torontálmegye).* Tört. és régész. értesítő XIII. foly. 106. l.
1691. *Mihalik József.* A boldogkőváraíjái neolithkori telepek. Arch. Közlem. 5—39. l.
1692. *Mihalik József.* A kassai dóm régi síremlékei. Arch. Értes. 157—172. l.
1693. *Mihalik József.* A nagyszebeni ötvösök czéhpecsétje. U. o. 191. l.
1694. *Mihalik József.* Felsőmagyarországi régi harangok és harangöntők. U. o. 342—348. l.
1695. *Mihalik József.* A vizsolyi pohár. U. o. 429—431. l.
1696. *Mihalik Sándor* a resiczai őskori telepről. U. o. 62. l.
1697. *Mihalik Sándor.* A resiczai régi magyar templomromokról. U. o. 365—367. l.
1698. *Milleker Bódog.* Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. I. rész: őskori leletek. (Tört. és régész. Értesítő. 2. 3. füz.) Kiadta a «Délmagyarországi tört. és rég. muzeumtársulat». Temesvár, 1897. (8-r. 198 l.) 1 frt.
1699. *Milleker Bódog.* Verczei és vattinai őskori régiségek. Arch. Közlem. 20. köt. 40—62. l.
1700. *Miske Kálmán br.* A nemes-csói neolithkori telepről. Arch. Értes. 259—261. l.
1701. *Miske Kálmán dr.* Edények és bronzemlékek a velem-szentvidi őstelepről. U. o. 290—304. l.
1702. *Muhoray Alfonz.* Apatini lelet. U. o. 286. l.
1703. *Nagy Géza.* Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. U. o. 53—61. l. — Elejét lásd a múlt évi folyamban.
1704. *Ornstein Örnagy.* Római feliratú kő Szamosújvárról. U. o. 384. l.
1705. *Ornstein József.* A ravennai geographus ismeretlen daciai útvonala. U. o. 391—394. l.
1706. *Orosz Endre.* Újabb ősrégészeti adatok Délmagyarországból. Tört. és régész. Értesítő XIII. foly. 66—71. l.
1707. *Orosz Endre.* Archæologiai adatok Délmagyarországból. U. o. 88—95. l.
1708. *Pintér Sándor.* Szécsény és közvetlen vidéke a honfoglalás előtti korban. (8-r. 91 l.) Ism. rs. Arch. Értes. 271. l.
1709. *Pósta Béla dr.* Lovasberényi urnatemető. U. o. 304—317. l.
1710. *Pulszky Ferencz.* Magyarország archæológiája. 2 kötet. Budapest, 1897. Pallas. (8-r. 342, 376 l.) 16 frt. — Ism. N. Magy. Hírl. 260. sz. — Dr. Finály Gábor. Nemzet 358. sz. — Irod. Tájékoztató 1. sz. — Ifj. dr. V. S. Nyugatmagy. Híradó 233. sz. — Nagy Géza. Magy. Kritika 2. szám.
1711. *Ráth György.* Az esztergomi staurotheke. Arch. Értes. 213—226. l.

1712. *Récsey Viktor*. Pannonhalma tövében elterülő Pannonia nevű római község és legújabb ásatásaim összefüggése. U. o. 193—204. l.
1713. *Reinecke Pál*. Magyarországi skytha régiségek. U. o. 1—27. l.
1714. *Reinecke Pál*, egy sajtászerű óskori kardidomról Magyarországon. U. o. 77. l.
1715. *Reinecke Pál*. Emlékek a hallstatti kor legelejéről. U. o. 385—391. l.
1716. Római sírok Pécsen. U. o. 287. l.
1717. *Szádeczky Lajos*. Küküllővári sírleletek és falképek. Erd. Múz. 286—290. l.
1718. *Szádeczky Lajos*. A küküllővári sírleletek és régiségek. Erd. Múz. 293—309. l.
1719. *Szinte Gábor*. A sarmisegethusai amphitheatrumról. (Hunyadm. rég. társ. Évkönyve VIII. köt.)
1720. *Téglás Gábor*. Felső-Moesia és Dacia főközlekedési kapcsolatának irodalmi állapota s a «Délmagyarországi tört. és rég. Múzeum-Társulat» ez irányú tevékenységének méltatása. Tört. és régész. Értesítő XIII. évf. 75—87. l.
1721. *Téglás Gábor*. Berzoviai emlékek. Arch. Értes. 28—32. l.
1722. *Téglás Gábor*. Kik építették a székelyudvarhelyi Budvárat? U. o. 108—115. l.
1723. *T. G.* Vásárhelyi fibula. U. o. 288. l.
1724. *Téglás Gábor*. A két Küküllő völgy fejenél látható római végvárak és határtöltések viszonya Dacia katonai és tartományi székhelyéhez vagyis Apulumhoz és Sarmizegethusához. (Hunyadm. tört. Társ. VIII. Évkönyve 53—59. l.)
1725. *Téglás Gábor*. A Peutinger-tábla «Ad Scrofulas» állomásának meghatározása a Gospodin-örvény Domitianus-táblája alapján. Arch. Közlem. 20. köt. 63—71. l.
1726. *Téglás Gábor*. Dacia délvidékének legrégibb feliratos emlékei s ezek történet-helyrajzi jelentősége. Délmagy. tört. rég. Értes. ápr. füz.
1727. *Téglás Gábor*. A székely-udvarhelyi római castrum és annak katonai fürdője. Erd. Múz. 257—268. l.
1728. *Téglás Gábor*. Torma Károly érdemeinek méltatása Dacia aldunai úthálózatának kinyomozásában. U. o. 541—549. l.
1729. *Téglás István* az offenbányai régi templom maradványairól. Arch.-Értes. 74. l.
1730. *Temesváry János dr.* Szolnok-dobokamegyei leletek. U. o. 97—107. l.
1731. *Temesváry János dr.* Egy érdekes római sestertius. Arménia 180—182. l.
1732. *Varjú Elemér*. A győri székesegyház középkori sírkövei. Arch. Értes. 338—342. l.
1733. *Vásárhelyi Géza*. Hamvedrekről az ócsai urnatemetőből. U. o. 258. l.
1734. *Wagner István*. Balassa-gyarmati leletről. U. o. 76. l.
1735. *Wagner István*. Ipolykeszti őssír. U. o. 192. l.
1736. *Ziehen Gyula dr.* Pannoniai domborművek. U. o. 127—133. l.

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. Német.

1737. *Adorján Ferencz*. Gerhardt Pál s az evangélikus egyház költészet. Prot. egyh. és isk. lap. 30—34. sz.
1738. *Amadei Anna grófnő*. Nem találunk . . . Ford. B. Bálintt József. Orsz.-Világ 47. sz.
1739. *Baumbach*. Salamon király és a veréb. Ford. Madzsar Gusztáv. Aradi Közl. 89. sz.
1740. *Baumbach*. Salamon király és a veréb. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 36. sz.
1741. *Beck Károly*. A koldús lengyel leány. Ford. Madarasi Beck Ilonka. Hét 2. sz.
1742. *Beöthy Zsolt*. Hannele a Magyar színházban. Budap. Hirl. 320. sz.
1743. *Beöthy Zsolt*. Halbe Ifjúsága. Bud. Hirl. 360. sz.
1744. *Bleyer Jakab*. A magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig. Philol. Közl. 149—159. 235—253. 334—347. 417—436. 538—552. l. — Önállóan is megjelent.
1745. *Borkenstein, H.* Der Bookesbeutel. Kiadta Heitmüller F. Ism. h. Philol. Közl. 174. l.
1746. *Böttger*. Vadrózsa bokra. Ford. Gáspár Imre. Főv. Lap. 155. sz.
1747. *Bruckhard, Dr. Max*. Simon Thums. Ism. H—i. P. Lloyd 278. reg. sz.
1748. *Busse*. Karácsony éjjelén. Ford. Szöllősi Jenő. Bácska 100. sz. és Bács-topolyai Hirl. 52. sz.
1749. *Carmen Sylva*. Élet. Telekes Béla. Magy. Szalon 27. köt. 541. l.
1750. *Dahn, Felix*. Ebroin. Roman. Ism. Silberstein A. dr. P. Lloyd 257. reg. sz.
1751. *Ebers, Georg*. Arachne. Ism. Erdmann Gust. Adolf. P. Lloyd 290. reg. sz.
1752. *Ebers György*. A leghatalmasabb. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 136. sz.
1753. *Erdmann Gust. Adolf*. Georg Ebers. P. Lloyd 52. reg. sz.
1754. *Falke, Jakob von*. Erinnerungen. Ism. H—i L. P. Lloyd 145. reg. sz.
1755. *Fulda, Ludw.* Die Romantischen. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 25. reg. sz.
1756. *Gál Kelemen*. Schiller kritikái és költészettani munkái. (Kolozsvári unit. colleg. 1896/7. értes.)
1757. *Geibel*. Valamikor. Ford. Szalay Fruzina. Hét 35. sz.
1758. *Gerhardt Pál*. Fiam halálára. Ford. Gergely István. P. Napló 108. sz.
1759. *Gilm, Hermann v.* Nincsenek férfiak! Ford. Méry Károly. Magy. Génusz 50. sz.
1760. *Goethes* lyrische Dichtungen der ersten weimarischen Jahre. Herausg. v. R. Koegel. Ism. Wollanka József. Philol. Közl. 166—169. l.
1761. *Goethe*. A holdhoz. Ford. Kozma Andor. Bud. Szemle 91. köt. 477. l.

1762. *Goethe*. A választotthoz. Ford. Lévy József. Bud. Szemle 92. köt. 295. l.
1763. *Goethe*. Ergo bibamus. Ford. Palásthy Marcell. Hazánk 218. sz.
1764. *Goethe*. A juhász panasza. Ford. Szász Béla. Uj. Föv. Lap. 2. sz.
1765. *Grillparzer*. Lásd 998. sz. a.
1766. *Grün*. Az utolsó költő. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 27. sz.
1767. *Hauptmann Gerő*. Hannele. Álomkép 2 felv. Ford. Telekes. Először adták a Magy. színházban nov. 13-án.
1768. *Hauptmann Gerő*. Crampton mester. Vígj. 5. felv. Ford. Karczag Vilmos. Először adták a nemz. színházban okt. 8-án.
1769. *Heine. Heine*. 1. Az üzenet. Ford. Antal Elek. Székesf. és vid. 42. sz. — 2. A tengerparton állott. U. o. 42. sz.
1770. *Heine*. A varázslat. Ford. Pásztor Árpád. Magy. Génusz 8. sz.
1771. *Heine*. Mindvégig kínzott. Ford. Szomory Károly. Veszprém 15. sz.
1772. *Heine*. Dalok I—III. Ford. Szűry Dénes. Vasárn. Ujs. 16. sz.
1773. *Heine*. A sápadt ... Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 91. köt. 112. l.
1774. *Heine* édesanyja. Szamosujvár 51. sz.
1775. *Heine* kiadatlan levelei. Budap. Napló 155. sz.
1776. *Kaufmann, David*. Wann ist Heinrich Heine geboren? P. Lloyd 303. regg. sz.
1777. *Nassen, I. H.* Heine's Familienleben. Ism. h. Bud. Szemle 90. köt. 469—474. l.
1778. *Papp Dániel*. Heine. Országos Hirl. 25. sz.
1779. *Perényi József dr.* Heine és Rossini. Zalai Közl. 52. sz.
1780. *Viola, Max*. Heine's 100. Geburtstag. Montagsblatt 50. sz.
1781. *Heinrich Gusztáv*. Bánk bán Collin Máté drámáiban. Phil. Közl. 509—519. l.
1782. *Heinz Tovote*. Naplemente. Ford. dr. Hevesi Sándor. Magy. Génusz 35. sz. és P. Napló 226. sz.
1783. *Heyse Pál*. Magadhoz vonz. Ford. Végváry Ferencz. Föv. Lap. 136. sz.
1784. *Karpeles, Gustav*. Die Millionenerbschaft. Eine Geschichte aus der Familie Heinrich Heine's. P. Lloyd 14. reg. sz.
1785. *Klopstock*. Lásd 1863. sz. a.
1786. *Köhler, C.* Volkslieder von der Mosel und Saar. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 116. l.
1787. *Körner Th.* Imádság a harc alatt. Ford. Halász Margit. Zalai Közl. 16. sz.
1788. *Landau*. Kö és fenyő. Ford. dr. Feleki Sándor. Egyenlőség 45. sz.
1789. *Lenau Miklós*. Hervadt rózsza. Ford. Juhász László. Gömör-Kishont 51. sz.
1790. *Lenau*. — Lásd 944. sz. a.
1791. *Lessing*. Nathan der Weise. Magyarázta Demek Győző. 1896. Ism. Heinrich Gusztáv. Magy. Pædag. 334—340. l.
1792. *Maschanzker Bódog*. Szimbolizmus az irodalomban. (Hauptmann Gerhardt melodrámája.) Zalai Közl. 22. 23. sz.

1793. *Melanchton. Grátz Mór.* Melanchton Fülöp életrajza. Prot. egyh. és isk. lap. 8. sz.
1794. *Hörk István.* Apróságok Melanchton életéből. U. o. 9. sz.
1795. *Kenesey Béla.* Melanchton emlékezete. U. o. 8. sz.
1796. *n-r.* Melanchton Fülöp mint bölcseész és pædagogus. *Athenæum* 233—240. l.
1797. *Péterfy Sándor.* Melanchton Fülöpről. Néptan. Lapja 7. sz.
1798. *Pethes János.* Melanchton Fülöp élete. Jutalmazott pályamunka. Budapest, 1897. Kókai L. (8-r. 131 l.) 40 kr.
1799. *Pokoly József.* Melanchton és a magyarországi reformáció. Prot. egyh. és isk. Lap. 8. sz.
1800. *Stromp László.* Præceptor Germaniæ. Emlékezés Melanchton Fülöpre. Prot. Szemle 69—86. 137—154. 230—236. 300—313. l.
1801. *Stromp László.* Apróságok Melanchtonról. Prot. egyh. és isk. Lap. 9. sz.
1802. *V. S.* Melanchton mint pædagogus. U. o. 8. sz.
1803. *Waldapfel János.* Melanchton Fülöp. Magy. Pæag. 129—131. l.
1804. *Dr. Mephisto.* John Gabriel Borkmann. Magy. Szalon 29. köt. 789—798. l.
1805. *Michels, Vict.* Studien über die ältesten deutschen Fastnachtspiele. Ism. Heinrich Gusztáv. Philol. Közl. 86—90. l.
1806. *Müller, E.* Schiller's Jugenddichtung. Ism. Timár Pál. Phil. Közl. 278—285. l.
1807. *Osvát Ernő.* Halbe. Esti Ujs. 296. sz.
1808. *Petz G. A* gót irodalomnak egy emléke. Philol. Közl. 955. l.
1809. *Prutz Róbert.* Az ember szíve. Ford. Erdélyi Béla. Debrecz. Ellenőr 301. sz.
1810. *Salgó Ernő.* Symbolum és allegoria. (Hannele és Szőke Katalin.) Egyetértés 355. sz.
1811. *Scherenberg.* Az ellenség. Ford. Bogdánfy Lajos. Szamos-ujvár 16. sz.
1812. *Schuster, Fr. W.* Gedichte. 2. Aufl. Hermannstadt. Ism. Allg. Ztg. Beil. Nr. 28.
1813. *Seidl.* A holt katona. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 11. sz.
1814. *Seidl.* A halál serege. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 48. sz.
1815. *Seidl.* Euler János. Ford. Kemény Aladár. Tanulók lapja 37. sz.
1816. *Spielhagen, Friedr.* Faustulus. Ism. Dr. Silberstein Ad. P. Lloyd 244. reg. sz.
1817. *Stolle Ferdinánd.* A halász-kunyhó. Ford. Szász Béla. Föv. Lap. 142. sz.
1818. *Telmann, Konrad.* Vox Populi. Roman. Ism. dr. Silberstein A. P. Lloyd 66. reg. sz.
1819. *Traun.* Az udvari bankár. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség 52. sz.
1820. *Uhland S.* Tell halála. Ford. Anonymus. Szepevidék 3. sz.
1821. *Uhland.* Csaplárosné leánya. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 59. sz.

1822. *Uhland*. A kintorna. Ford. Schima János. Szépirod. Kert. 51. sz.
 1823. *V. S. Goethe és a protestantismus*. Prot. egyh. és isk. lap. 52. sz.
 1824. *Viola, Max*. Der Birkenheimer. Ism. Silberstein A. P. Lloyd 25. reg. sz.
 1825. *Voss Rikárd*. Szőke Katalin. Drámai rege 3 szakaszban. Ford. Makai Emil. Első előadása a vígszínházban decz. 21.
 1826. *Wasiliewski, Wilh. Jos.* Erinnerungen. Ism. Dr. Friedrich T. P. Lloyd 135. reg. sz.
 1827. *Weiller Gyula dr.* Imre királyunk a német költészetben. Philol. Közl. 782. l.
 1828. *Wibacher*. Anyókám. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 7. szám.
 1829. *Wollanka József*. Alxinger János élete és művei. Philol. Közl. 693—716. 822—848. 907—927. l.

2. Iskolai könyvek.

1830. *Demek Győző dr.* Német olvasó- és gyakorlókönyv módszeres nyelvtannal és megfelelő szöszedettel kapcsolatban. A reáliskolák I. II., a gymnasiumok III. osztálya s egyáltalában a német nyelvtanítás minden kezdő foka számára. Nagyvárad, 1897. Pauker D. (8-r. 225 l.) 1 frt.
 1831. *Demek Győző*. Rendszeres német nyelvtan. Nagyvárad, 1896. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 75—79. l.
 1832. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Mindkét nembeli polgári iskolák IV. osztálya számára. Átdolgozta Garai Ede. 2. kiad. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 198 l.) 1 frt 20 kr.
 1833. *Endrei Ákos*. Német nyelvkönyv. A középiskolák alsó osztályai, valamint a polgári és felsőbb leányiskolák számára. I. kötet. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. VII, 180, IV. l.) 1 frt. — Ism. Madzsar Gusztáv. Magy. Pædag. 448—451. l.
 1834. *Endrei Ákos*. Német stílus-gyakorlatok a középiskolák felső osztályai számára. 3. jav. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 173 l.) 1 frt 20 kr.
 1835. *Felsmann József*. Német olvasókönyv. IV. rész. 5. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 252 l.) 1 frt.
 1836. *Garai Ede és Jesze Károly dr.* Német olvasókönyv. A felső kereskedelmi iskolák közép és felső (II. és III.) osztályai számára. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 374 l.) 2 frt.
 1837. *Heinrich Károly dr.* Gyakorlati kézikönyv a német nyelv tanításához. Középiskolák és felső kereskedelmi iskolák használatára. 2. jav. és tetemesen bőv. kiadás. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. VIII, 184 l.) 1 frt.
 1838. *Nagy Lajos*. Gyakorlati tanfolyam a német nyelv gyors és könnyű megtanulására. Ahn Ferencz dr. tanulmányozása nyomán. 9. kiad. Budapest, 1897. Nagel O. (8-r. 82, 112 l.) 80 kr.
 1839. *Oldal János*. A német irodalom rövid története. Függelék a szerző német nyelvtanához. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. 51 l.) 30 kr. — Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 933—937. l.

1840. *Pollacsek Mór*. Levélszerinti oktatás a német nyelv megtanulására. (A Rosenthal-féle módszer szerint.) Különös tekintettel a magánoktatásra. 15 levél. Budapest, 1897. Grimm G. (8-r. 532 l.) 4 frt.

1841. *Schack Béla dr.* Német olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák használatára. II. rész. A középső (II.) osztály számára. 2. átdolgozott kiadás. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. VIII, 136, 43 l.) 1 frt 10 kr.

1842. *Schuber Mátyás*. Német nyelvtan. Olvasó- és gyakorlókönyv középiskolák használatára. I. kötet. (A gymnasium III., a reál- és polgári iskolák I—II. osztálya számára.) Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. VIII, 167 l.) 1 frt.

1843. *Varga Bálint dr.* Német olvasókönyv középiskolák számára. I. rész. A gymnasiumok III. s a reáliskolák I. és II. osztályai használatára. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 106 l.) 60 kr.

Nyelvtudományi munkák és értekezések.

1844. *Bremer, O.* Deutsche Phonetik. Ism. Balassa József. Nyelvt. Közlem. 229. l.

1845. Erster Bericht über den Fortschritt der Vorarbeiten zum siebenbürgisch-deutschen Wörterbuch. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 9. sz.

1846. *Keintzel, Georg.* Nösner Idiotismen. (Festgabe der Stadt Bistritz című munkában.)

1847. *Lumtzer, Victor.* Die Leibitzer Mundart. Ism. Melich János. Philol. Közl. 570—572. l.

1848. *Scheiner, Dr. A.* Zum sächsischen Wörterbuch. Ein Wort zunächst an die sächsischen Volksschullehrer. Hermannstadt, 1896. J. Drotleff. (8-r. 8 l.) Különnyomat a Siebenb. D.-Tagbl. 6848. számából.

1849. *Schullerus, Dr. A.* Kleine Studien zur sieb.-deutschen Literaturgeschichte. 1. Zum Rosetum Franekianum. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 2. sz. — 2. Johann Samuel Kessler. U. o. 6. sz. — 3. Ein Einwanderungsdrama aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts. U. o. 11. sz.

1850. *Wolff, J.* Vorarbeiten zum siebenb.-deutschen Wörterbuch. Ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde 114—116. l.

3. Svéd-holland.

1851. *Björnson, Nils Fin.* Ford. Telekes Béla. Hét 35. sz.

1852. *Van Hasselt.* Ballada. Ford. Juhász László. Gömör-Kishont 23. sz.

4. Angol.

1853. *Ifj. gr. Bethlen Miklós.* Szomoru örökség. (Byron ősei.) P. Napló 361. sz.

1854. *Byron.* Calmar és Orla halála. Ford. ifj. Zsoldos Benő. Sárosp. ifjus. Közl. XIII. évf. 4. sz.

1855. *Byron.* A haldokló gladiátor. Ford. Pásztor Árpád. Főv. Lap. 55. sz.

1856. *Igric*. Rider Haggard. P. Napló 190. sz.

1857. Két holló. Népballada. Angolból Lévay Józseftől. Bud. Szemle 90. köt. 126. l.

1858. *Longfellow* költeményeiből Mekkabeus Judas, Pandora és kisebb költemények. Fordította Szász Béla. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 259 l.) 1 frt 40 kr. — Ism. Morvay Győző. Magy. Kritika 6. sz. — Vasárn. Ujs. 13. sz.

1859. *Longfellow*. Szent Ferencz prédikációja. Ford. Szász Béla. Bud. Szemle 89. köt. 117. l.

1860. *Longfellow*. Februári est. Ford. Madarasi Beck Ilonka. Hét 5. szám.

1861. *Mathews K. Pry* Pál megházasodott. Bohózat 1 felv. Angolból ford. Mihály József. (Olcso könyvtár 376. sz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (16-r. 90 l.) 20 kr.

1862. *Maurier, Georges de* és *Potter, Paul M.* Trilby. Szinmű 4 felvonásban. Fordította Fáti J. Béla. Budapest, 1897. Lampel R. (16-r. 84 l.) 15 kr.

1863. *h. Milton* és Klopstock. Philol. Közl. 94. l.

1864. *Moore Thomas*. Az utolsó rózsa. Ford. Pásztor Árpád. Kelemenfaljai Lapok 43. sz. és Kisvárdai Lapok 43. sz.

1865. *Moore*. Ha nagy útra készül hajónk. Ford. Timár Mihály. Uj Főv. Lap. 36. sz.

1866. *Morton, M. J.* Szegény Pillicoddy. Bohózat 1 felv. Angolból fordította Mihály József. (Olcso könyvtár. 374. sz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (16 r. 86 l.) 20 kr.

1867. *Ouida*. A Massarene család. Ford. Cserhalmi H. Irén. Ism. Magy. Szemle 43. sz. — z. r. Magy. Kritika 1. sz.

1868. *Prescott Spofford Harriet*. Halászbömbben. Ford. Varjas Károly. Alkotm. 308. sz.

1869. *Shakespeare. Shakespeare*. Coriolanus Tragédia. Fordította Petőfi Sándor. Magyarázta Szigetvári Iván. (Jeles írók iskolai tára. 54. füz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 146 l.) 50 kr. — Ism. Kardos Albert. Philol. Közl. 361—368. l. — Revue critique máj. 10.

1870. *Shakespeare*. Ifju és agg. Ford. Pásztor Árpád. Hét 8. sz.

1871. *Brandes, Georg*. William Shakespeare. Ism. Sz. J. Bud. Szemle 92. köt. 325—328. l.

1872. *E. Kovács Gyula*. Cymbeline. Irtta Shakespeare. Ford. Rákosi Jenő. Ellenzék. 40. sz.

1873. *Milkó Izidor*. A szerelem Shakespearenél. Magy. Szalon 27. köt. 1257—1276. hasáb.

1874. *h. Shakespeare* és Bacon. Philol. Közl. 93. l. — Lásd 1088. sz. a. is.

1875. *Shelley*. Vándor panasza. Ford. Kolozsváry Gyula. Magy. Szemle 32. sz.

1876. *Shelley*. A vándor sóhaja. Ford. Salamon Béla. Tanulók lapja 36. sz.

1877. *Watson William*. Dal. Ford. D. Békássy Helén. Főv. Lap. 119. sz.

5. *Nyelvtan.*

1878. *Glück Frigyes és Somogyi Ede.* Gyakorlati angol nyelvtan. Utmutatás a legszükségesebb tudnivalók gyors és könnyű elsajátítására. A mindennapi életben előforduló szók, szólásformák és mondatok jegyzéke. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 124 l.) 80 kr.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. *Francia.*

1879. *Alfa.* Daudet Alfonz. Bud. Hirl. 350. sz.
 1880. *Armand Liorat és Ordonneau M.* A kék asszony. Operette 3 felv. Ford. Fái T. Béla. Először adták a népszínházban ápr. 3-án.
 1881. *Balaguer Viktor.* A nő. Ford. Lotty Gábor. Gömör-Kishont 24. sz.
 1882. *Béranger.* Gonosz tavasz. Ford. Zoltán Vilmos. Magy. Génusz 21. sz.
 1883. *Borostyány, Ferdinand.* Emile Zola, Dr. Toulouse und Lombroso. P. Lloyd 11. reg. sz.
 1884. *Borostyány, Ferdinand.* Der Pessimist und Satiriker Anatole France. P. Lloyd 277. reg. sz.
 1885. *Borrely (Vicomte de).* A rózsabokréta. Ford. Béry Gyula. Vasárn. Ujs. 7. sz.
 1886. *Brieux.* Szabadulás. Színmű 3 felv. Ford. Ivánfi Jenő. Először adták a nemz. színházban. ápr. 2.
 1887. *Chateaubriand, René de.* Románcz. Ford. Szalay Fruzsina. Hét 12. sz.
 1888. *Clairville, Charles.* Ninette. Operette 3 felv. Ford. Fái J. Béla és Reiner Ferencz. Zenéjét szerzé Charles Lecocqu. Első előadása a népszínházban jan. 16.
 1889. *Coppée Ferencz.* A koronaért. (Pour la couronne.) Dráma 5 felv. Fordította Ábrányi Emil. Budapest, 1897. Pfeifer F. (8-r. 130 l.) 1 frt. — Ism. Vasárn. Ujs. 46. sz. — Irod. Tájékoztató 2. sz.
 1890. *Daudet, Alfonz.* Le Tresor d'Arlatan. Ism. Szomorú Dezső. Nemzet 33. sz.
 1891. *b. s.* Daudet halála. Magy. Hirl. 350. sz.
 1892. *D'Ennery és Burani.* A varázsgyűrű. Operette 3 felv. Ford. Komor Gyula. Zenéjét szerzette Planquette Róbert. Első előadása a népszínházban decz. 17.
 1893. *Dumas Sándor.* Aubrayné elvei. Vígj. 4 felv. Ford. Fáy J. Béla. Először adták a vígszínházban ápr. 1.
 1894. *Dupont.* Munkás kördala. Főv. Lap. 125. sz.
 1895. *Emma.* Maupassant. Hét 44. sz.
 1896. *Erdélyi Károly.* Georges Ohnet. Magy. Szemle 18. sz.
 1897. *Ferrand.* Egy sír. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 22. sz.
 1898. *Gandillot.* A Gabi villa. Vígj. 3 felv. Ford. Váradi Antal. Először adták a nemz. színházban febr. 26.

1899. *Gautier Teofil* költeményeiből. 1. A karaván. 2. A galambok. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 90. köt. 286. l.

1900. *Gautier Teofil*. A pillangók. Ford. Kubowich Géza. Egyet. Lapok XV. évf. 2. sz.

1901. *Haraszi Gyula*. Musset és Sand szerelme. Bud. Szemle 89. köt. 209—234. l.

1902. *Haraszi Gyula*. Molière élete és művei. 2 kötet. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1897. Franklin-t. (8-r. 330, 483 l.) 4 frt 50 kr. — Ism. g. Bud. Szemle 91. köt. 143—145. l. — Magy. Szemle 30. sz. — Rev. crit. 33. 34. sz. — Rácz Lajos. Erd. Múz. 569—571. l. — Lázár Béla. Magy. Kritika 3. sz. — Rakoczay Pál. Színészek Lapja 19. sz.

1903. *Heredia* szonetteiből I—V. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 92. köt. 136—139. l.

1904. *Hervieu Paul*. A bilincs. Színmű 3 felv. Ford. P. Zempléni Gyula. Először adták a nemz. színházban nov. 20.

1905. *Hugo Viktor*. Visszatérés. Ford. Zoltán Vilmos. Föv. Lap. 119. sz.

1906. *Igric*. A csevegő Zola. P. Napló 140. sz.

1907. *K. G. Daudet* Alfonz. Hazánk 307. sz.

1908. *Kozáry Gyula*. Daudet Alfonz s néhány újabb francia regénye. Religio II. f. ev 17. sz.

1909. *Kozáry Gyula*. Bourget Pál. Magy. Állam 180. sz.

1910. *Lamartin*. Egyedüllét. Ford. Hegedűs István. Marosvás. füz. III. füz. 136—139. l.

1911. *Leroy*. Az ölyvek. Föv. Lap. 126. sz.

1912. *Louys, Pierre*. Aphrodite. Ford. Rózsa Géza. Ism. Magy. Ujs. 29. sz. — x. Nemz. Ujs. 14. sz. — Ambrus Zoltán. Hét 1—3. sz. — Magy. Hirl. 24. sz. — Lőrincz Deák. Zalai Közl. 52. sz. — Lázár Béla. Nemz. Iskola 19. sz. — Rózsa Géza levele e bírálatra. Föv. Lap. 132. sz.

1913. *Lussin-Grande*. Odafenn. Ford. Hrabovszky Lajos. Alföld 134. sz.

1914. *Maeterlinck*. Aglavaine et Sélysette. Színmű. Ism. Huszár Vilmos. Nemzet 104. sz.

1915. *Manuel Eugène*. Titok-tartás. Ford. ifj. Szász Béla. Vasárn. Ujs. 25. sz.

1916. *Maupassant, Guy de*. A nagypapa. Ford. Sárosi Árpád. Orsz.-Vil. 3. sz.

1917. *Maupassant, Guy de*. A vad ludak. Ford. Radó Antal. Krónikás 1. szám.

1918. *Maupassant* utolsó napjai. (Visszaemlékezések.) P. Napló 299. sz.

1919. *Molière*. Lásd 619. sz. a.

1920. *Murger Henrik*. Az autodafé. Ford. ifj. Téglás Gábor. Kolozsvár 65. sz.

1921. *Musset Alfred*. Gondolj reám. Ford. ifj. Téglás Gábor. Alföld 112. sz.

1922. *Musset Alfred*. Szonett. Ford. Radó Antal. Vasárn. Ujs. 7. sz.

1923. *Musset Alfred*. Sápadt esti csillag. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 89. köt. 313. l.

1924. *Musset, Alfred de*. Lucie. Ford. Radó Antal. Hét 7. sz.

1925. *Pailleron*. Többet észszel és erővel. Ford. Váradi A. Először adták a nemz. színházban szept. 17.
1926. *Palóczy, L.* Ernest Legouvé. P. Lloyd 39. reg. sz.
1927. *Paté Lucien*. Panaszt. Ford. ifj. Szász Béla. Vasárn. Ujs. 25. sz.
1928. *Porto-Riche, Georges de*. Szerelmes asszony. Színmű 3 felv. Ford. Ditrói Mór. Színp. került a vígszínházban febr. 9-én.
1929. *Resequier, I. de*. A mult. Ford. Gáspár Imre. Föv. Lap. 125. sz.
1930. *Rogear, (Képpel.)* Vasárn. Ujs. 1. sz.
1931. *Saintsbury György*. A francia irodalom története. Angolból fordította Hegedűs Pál. (Athenæum kézikönyvtára. XVI. köt.) Budapest. 1897. Athenæum. (8-r. 112 l.) 60 kr. — Ism. Keresk. Szakoktatás 454. l.
1932. *Salgó Ernő*. Constant Benjamin. Bud. Szemle 90. köt. 17—33. l.
1933. *Silvestre Armand*. Hazatérés. Ford. Szabados Elek. Hét 23. sz.
1934. *Sully-Prudhomme*. Ha tudnád . . . Ford. dr. Handler Simon. Borsodm. Lap. 19. sz.
1935. *Sully-Prudhomme*. Aggódás. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle 92. köt. 534. l.
1936. *Sully-Prudhomme*. A Danaidák. Ford. Radó Antal. Magy. Szemle 43. sz.
1937. *Sully-Prudhomme*. Dal a tengerről. Ford. Szalay Fruzina. Hét 31. sz.
1938. *Sully-Prudhomme*. A szemek. Ford. ifj. Szász Béla. Vasárn. Ujs. 25. sz.
1939. *Sully-Prudhomme*. A mi nem múlik el. Ford. ifj. Szász Béla. Bud. Szemle 90. köt. 443. l.
1940. *Sully-Prudhomme*. Ha tudnád. Ford. Telekes Béla. Magy. Szemle 45. sz.
1941. *Sully-Prudhomme*. A gönczölszekér. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 91. köt. 299. l.
1942. *Sz. Z. Daudet Alfonz*. Vasárn. Lapok 38. sz.
1943. *Szlávik Mátyás*. Augustinus és Rousseau vallomásai. Prot. Szemle 522—536. l.
1944. *Szomory Dezső*. Octave Mirbeau. Nemzet 134. sz.
1945. *Szomory Dezső*. Egy vidám emberről. (Henri Meilhac.) Nemzet 195. sz.
1946. *Tar Lőrincz*. Alphonse Daudet. Hét 51. sz.
1947. *Thomas*. A hajfür. Ford. Rexa Dezső. Uj Föv. Lap. 1. sz.
1948. *Voltaire*. A törvény terme. Föv. Lap. 125. sz.
1949. *Waldapfel János*. Adalék Fontenelle-hez. Philol. Közl. 381. l.
1950. *Wolf Pierre*. A hű barát. Dramolet 1 felv. Ford. F. A. Először adták a nemz. színházban jan. 22.
1951. *Zoltvány Irén dr. Zola «Rómá»-ja*. Kath. Szemle 134—140. l. Lásd 21. sz. a. is.

2. Nyelvtanok.

1952. *Bartos Fülöp és Chovancsák István dr.* Francia olvasókönyv és szógyűjtemény a felső kereskedelmi iskolák közép osztálya számára.

Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 63 l.) 40 kr. — Ism. u. b. Keresk. Szakoktatás 102. l.

1953. *Bartos Fülöp és Matyéka Károly dr.* Francia olvasó- és gyakorlókönyv a felső kereskedelmi iskolák felső osztálya számára. (Páris tervrajzának vázlatával.) Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 149, IV l.) 1 frt.

1954. *Glück Frigyes és Somogyi Ede.* Gyakorlati francia nyelvtan. Utmutatás a legszükségesebb tudnivalók gyors és könnyű elsajátítására, a mindennapi életben előforduló szavak, szólásformák és mondatok jegyzéke. Budapest, 1897. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 80 kr.

1955. *Klimó Mihály.* Francia nyelvtan különös tekintettel a magyar és francia nyelv közötti eltérésekre. (91 l.) 60 kr. — Ism. Kálmán Miksa. Magy. Pædag. 181—183. l. — Klimó válasza. U. o. 343—345. l.

1956. *Koschwitz, Ed.* Les parlars parisiens. 1896. Ism. a. Bud. Szemle 89. köt. 327—333. l.

1957. *Leithäuser, J.* Gallicismen in niederrhein. Mundarten. Ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk. 1. sz.

1958. *Mébold Friggy. és Ujvári Béla.* Francia nyelv- és olvasókönyv. 1896. Ism. s. b. Keresk. Szakoktatás 37. l.

1959. *Ploetz Károly.* Syllabaire français. Bevezetés a francia nyelvbe. Fokként haladó tanmód. A 21. eredeti kiadás szerint átdolgozta Varga Bálint dr. 8. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 138 l.) 55 kr.

1960. *Theisz, Jules.* Petite grammaire française. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. VIII, 152 l.) 70 kr.

1961. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. Fonetikus szövegek. 2. kiad. Budapest, 1897. Eggenberger. (8-r. XIII, 196 l.) 1 frt 20 kr.

1962. *Theisz Gyula dr.* Kis francia nyelvtan. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. XI, 148 l.) 1 frt.

1963. *Wollmann Elma.* Francia olvasókönyv felsőbb leányiskolák V. és VI. osztályai számára. 2. kiad. Pozsony, 1897. Stampfel K. (8-r. V, 218 l.) 1 frt 20 kr.

3. Olasz-spanyol.

1964. *Acsay Antal dr.* Dante, Macchiavelli, Savonarola. Magy. Szemle 13. 14. sz.

1965. *Amicis, Edmondo de.* Igazi szépség. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 254. sz.

1966. *Barrili, Giulio.* Il dramma di San Giorgio. Ism. H. D. Hazánk 98. sz.

1967. *Bracco Róbert.* Álarczok. Dráma 1 felv. Ford. W. E. Először adták a vígszínházban jan. 7.

1968. *Calcaño, D. José Antonio.* Egy sír fölött. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 946. l.

1969. *Echegaray József.* Mariana. Dráma 3 felvonásban utójátékkal. Spanyolból fordította Szalai Emil dr. (Olesó könyvtár. 372. sz.) Budapest, 1897. Franklin-t. (16-r. 136 l.) 30 kr.

1970. *Gaetani, Ersilio.* Giornali dei tempi classici. Ism. P. M. Vasárn. Ujs. 19. sz.

1971. *Giacosa, Giuseppe*. Borus szerelem. Színmű 5 felv. Ford. Radó Antal. Először adták a nemz. színházban jan. 22.
1972. *Góbi Imre*. D'Annunzio Gábor regényei francia fordításban. Bud. Szemle 91. köt. 479—486. l.
1973. *Henriquez*. Utolsó levél. Ford. ifj. Téglás Gábor. Kolozsvár 15. sz.
1974. *Heredia Jose Maria*. A fogoly. Ford. Feleki Sándor. Orsz.-Világ 48. sz.
1975. *Linberger István*. Dante viszonya a reformációhoz. Prot. Szemle 573—581. l.
1976. *Mantegazza*. A háromezredik évben. Ism. P. Napló 126. sz.
1977. *Negri Ada*. Én. Ford. Zsoldos László. Főv. Lap. 143. sz. és Hazánk 212. sz.
1978. *Cs. Papp József*. Dante lélektana a Divina Comédiában. Kolozsvár, 1897. (8-r. 63 l.) Ism. Dr. G. K. Kereszt. Magvető 187. l.
1979. *Cs. Papp József*. Dante politikai rendszere. Kolozsvár, 1897. (8-r. 66 l.)
1980. *Petrarka*. Mi gyakran . . . Főv. Lap. 126. sz.
1981. *Radó A.* Az olasz irodalom története. Ism. Dr. Demek Győző. Erd. Múz. 42—44. l. — Huszár Vilmos. Philol. Közl. 455—461. l. — R. B. Polit. Hetiszemle 16. sz. és Magy. Hirl. 38. sz. — Kont. I. Rev. crit. 19. sz.
1982. *Radó Antál*. Az ifjabb Michelangelo Buonarroti. Phil. Közl. 11—36. 111—140. l. Önállóan is megjelent.
1983. *Stecchetti Lorenzo*. Csend. Ford. Zsoldos László. Hazánk 212. sz.
1984. *Tamayo Mánuel*. Szerelmi örökség. Dráma. Ism. Huszár Vilmos. Nemzet 5. sz.
1985. *Városhy Gyula dr.* Dante-apróságok. Magy. Szemle 3. 4. sz.
1986. *Zorrilla, D. José*. Isten a legjobb tanu. Ford. Kőrösi Albin. Kath. Szemle 113—133. l.

4. Rumán.

1987. *Bacmeister, Ernst dr.* Das rumänische Volkslied in Siebenbürgen. Allg. Ztg. Beil. Nr. 62.
1988. *Carmen Sylva*. Anyám. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 254. sz. — Az emlékszobor. Tépelődés. Az én egem. A szív. U. o. 268. sz.
1989. *Carmen Sylva*. Dalok a tengerről. Ford. Gergely István. Budapest. Napló 270. sz.
1990. *Carmen Sylva*. Két világ. Ford. Telekes Béla. Hét 40. sz.
1991. *Carmen Sylva* költeményeiből. 1. Előtte magas bérzetű. 2. Nem rég mosolyát szórta. 3. Szeretnék lenni! Vasárn. Ujs. 40. sz.
1992. *Z. Carmen Sylva*. Budapest. Napló 269. sz.
1993. *Horváth Janka*. Erzsébet román királyné. Magy. Hirl. 269. sz.
1994. *R. M. Carmen Sylva* — az frónó. Hazánk 238. sz.
1995. *S. E. Románia királynéja*. P. Napló 271. sz.
1996. *Serbán. Merre vagy?* Román. Ford. Gyarmathy Miklós. Ungaria. (Magy.-román Szemle 207. l.)
1997. *Străjan, M. Vasile Alexandri*. Studiu lit. cu portret. Transilvania 7. l.
1998. *Vészi József*. Carmen Sylva otthon. Budapest. Napló 270. sz.

Nyelvtud. értekezések.

1999. *Asbóth Oszkár.* Az oláh nyelvbe átment magyar szók. Nyelvt. Közlem. 325—341. 428—448. l.

2000. *Dumbrava, V.* Ortografia Română în actuala sa stare de dezvoltare. Beiuș 1897. (8-r. 58 l.) 40 kr. Különnyomat a belényesi gör.-kath. főgymn. 1896/7. értes.-ből.

2001. *Hanko, V. dr.* Material de limbă. Ungaria 257—262. 278—283. l.

2002. *Kupár Rezső.* Kölcönszavak a román nyelvben. Magy. Állam 54. sz.

2003. *Niciu, A.* Material de limbă. Ungaria 257—260. l.

2004. *Weigand, Dr. Gust.* Körösch- u. Marosch-Dialekte. (Aus: 4. Jahresbericht d. Instituts f. rumän. Sprache zu Leipzig.) Leipzig, 1897. A. Barth. (8-r. V, 87 l.) 2 Mk.

Tankönyv.

2004a. *Popea Isan.* Carte de cetine pentru clasa I. și II. gimnasia și reală; seminare pedagogice și scôle superioare de fete. Edit. IV. Brașov, 1897. N. I. Ciureu. (8-r. 254 l.)

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2005. *Antonides.* Mickiewicz Ádám. Magyarország 212. sz.

2006. *Gnyevics P.* Kaukazusi elbeszélések. Ford. Ambrozovics D. Ism. Magy. Szemle 7. sz.

2007. *Jovanovics Zmaj Jován.* A vas. Ford. Horváth Béla. Magy. Szemle 7. sz.

2008. *K. E.* A horvát irodalom 1893—1895. évi fejlődésének áttekintése. Bud. Szemle 89. köt. 157—159. l.

2009. *Karadzics Vuk.* A fivérek és a nővér. Ford. Dömötör Pál. Vasárn. Ujs. 42. sz.

2010. *Karpeles, Gustav.* Der letzte polnische Dichter. P. Lloyd 300. reg. sz. (Ujejski Kornél.)

2011. *Lermontov Mihály.* Ifjú ábrándozó. Ford. Szabó Endre. Hét 13. sz.

2012. *Murko, dr. M.* Jan Kollar. Letopis Slovenske Matice. 1897. Ljubljani 162—224. l.

2013. *Nikitin.* Imádkozzál! Ford. Telekes Béla. Magy. Szemle 19. sz.

2014. *Popovics Vazul István.* Karadzics Vuk. Az újabb szerb irodalom megalapítója. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 42. sz.

2015. Repülj szellő. (Kis-orosz népdal.) Rudnyánszky István után, ford. Sztripszky Hiador. Magy. Szemle 23. sz.

2016. *Strauss, A.* Bulgarische Volksdichtungen. Ism. Ss. Korresp.-Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesl. 2. sz.

2017. *Ujejszki Kornél.* Éjjeli képek. Ford. Feleki Sándor. Magy. Szalon 28. köt. 253. l.

2018. *Vrchlicky*. Nyár. Ford. Feleki Sándor. Magy. Génusz 31. sz.
 2019. *Vrchlicky*. Mózes árnyéka. Ford. Feleki Sándor. Egyenlőség
 29. sz.
 2020. *Vrchlicky*. A rabbi halála. Ford. Telekes Béla. U. o. 22. sz.
 2021. Vzájemné dopisy Václava Hanky a Jana Kollára. Časopis
 Musea Kr. Českeho. v. Praze 71. Ročn. 227—245. l.
 2021a. *Wagner, Ludw. dr.* Talvj. 1797—1870. Biographische
 Skizze zur Erinnerung an ihren hundertsten Geburtstag. Pressburg,
 1897. Stampfel. (8-r. 24 l.)

Nyelvtanok és értekezések.

2022. Archiv f. slav. Philologie. XVIII. 3. 4. Ism. Ásbóth O. Nyelvt.
 Közlem. 113—120. 232—236. l. A XIX. köt. Ism. Ásbóth O. U. o.
 458—463. l.
 2023. *Ásbóth Oszkár*. A glagolita é és az ószlovén nyelv hazája.
 Nyelvtud. Közlem. 86—93. l. — *Volf Gy.* befejező szava. U. o. 93—97. l.
 2024. *Ásbóth, Oskar*. Venäjän kieliooppi. Susmeksi sovittanut Joos.
 J. Mikkola. Helsinki, 1897. (8-r. IV, 190 l.)
 2025. *Blagojević, Jovan*. Srpska grammatika za srpske vise devo-
 jačke skole. Zombor, 1897. (8-r. 132 l.) 80 kr.
 2026. *Ehrenhöfer Aladár és Vidovics Rókus*. Horvát nyelvtan a
 budapesti m. kir. pósta- és távirde-tanfolyam hallgatói számára és magán-
 használatra. Budapest, 1897. Kilián Fr. (8-r. IV, 303 l.) 1 frt 65 kr.
 2027. *Glosz Miksa*. Gyakorlati tót nyelvtan. Dr. Ahn F. tanmódja
 szerint. 2. kiadás. Budapest, 1897. Lampel R. (8-r. 210 l.) 80 kr.
 2028. *Murka, M.* Prviǔsporectivači sanskrita sa slovenskim jezi-
 cima. (Rad. jugosl. Akad. 132. köt. 103—115. l.)
 2029. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet 'izdaje jugo-
 slavenska Akademija znanosti i umjetnosti. Obraduje P. Budmani. Svez.
 17. 5. četvrtoga dijela. Kamenosiv-Ripac. Zagrebu, 1897. Akad. (8-r.
 801—960 l.)
 2030. *Volf György*. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar
 honfoglalás. Budapest, 1897. (8-r.) Különnyomat a Nyelvt. Közlem. 27.
 kötetéből. Ism. gr. Kuun Géza. Századok 715—725. l. — Kont I. Rev.
 crit. 39—40. sz.

XII. Vegyes.

2031. Pallas nagy lexikona. XIV. köt. Ism. Prot. Egyh. és Isk. Lap
 13. sz. — A XV. köt. ism. Egyetértés 232. sz.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

ADNOTATIONES AD CICERONIS ORATOREM.

Oratoris, quem novissime recensuit F. Heerdegenius,¹⁾ librorum manu scriptorum duplex esse genus, alterum mutilorum, alterum integrorum satis constat.

In codicibus mutilis, qui ad unum omnes parte priore Oratoris (§. 1—90) atque eis quæ sunt inter §§. 191—231. carent, cum haud raro veræ lectiones servatæ essent, permultæ tamen enuntiationes scriptoris aut perverse sunt emendatæ aut de industria mutatæ. Codices autem integri, quos omnes ex uno codice ²⁾ fluxisse certum est, minus sunt corrupti, sed etiam in his vera Ciceronis manus sæpenumero haud facile recognosci potest.

De ratione, quæ inter codices intercederet et qua ætate et a quibus viris doctis emendationes codicum factæ essent, Heerdegenius in editione, quam supra commemoravi, admirabili studio ac diligentia disputavit. Ille vir summæ doctrinæ et Abrincensem, mutilorum vetustissimum, et Laudensem ex uno eodemque archetypo manavisse docuit. Quam ob rem ne mutilos quidem, quorum vestigia nec in editione principe Romana a 1469. nec in ceteris editionibus sæcc. XV. XVI. exstant, spernendos putavit eosque, ubi veræ lectionis vestigia retractari potuerant, diligentissime ad emendandam vulgatam Oratoris scripturam adhibuit.³⁾

Ego quidem hac editione accuratissima perquisita facile adductus sum, ut pluribus locis veram lectionem ab Heerdegenio feliciter restitutam esse putarem. Sed scriptor haud raro librarium negligentia ita corruptus est, ut eum sanare non unius homi-

---

¹⁾ Lipsiæ in ædibus B. G. Teubneri MDCCCLXXXIV.

²⁾ Codex Laudensis, quem Gerardus Landrianus anno 1422 invenit, nunc iam amissus est.

³⁾ Cf. §. 124. *nondum* elatis (pro non elatis), §. 174. *uteretur* (pro uteremur) etc.

nis sit. Quæ cum ita sint, locos nonnullos vel ad emendandum difficiliore vel interpolationibus corruptos in his ephemeridibus doctorum hominum iudicio subiicere temptavi.

§. 4. *Quod si quem aut natura sua aut illa praestantis ingenii vis forte deficiet aut minus instructus erit magnarum artium disciplinis, teneat tamen eum cursum quem poterit.*

Sic totum locum tradiderunt codices; at perversitatem vulgatæ homines docti intellegunt. Primum enim ea re offendimur, quod in vulgata tria membra ter repetita particula *aut* dividuntur, quibus tantum duo adduntur verba, in quo concinnitas orationis adeo perturbatur, ut talis inconcinnitas Ciceroni nullo modo tribui possit. Verba *aut natura sua* Sauppius (Coniecturæ Tullianæ p. 6. sqq.) in interpolationum numero habens delenda esse censuit. O. Jahnius vero ad confirmandam huius interpolationis suspicionem testimonium Columellæ attulit. Columella de re rust. 1. præf. §. : «Verum tamen quod in Oratore iam M. Tullius rectissime dixit, par est eos, qui generi humano res utilissimas conquirere et perpensas exploratasque memoriæ tradere concupiverint, cuncta tentare. Nec si vel illa præstantis ingenii vis vel inclytarum artium defecerit instrumentum, confestim debemus ad otium et inertiam devolvi, sed, quod sapienter speravimus, perseveranter consecrari. Summum enim culmen affectantes satis honeste vel in secundo fastigio conspiciemur.» At a Columella verba Ciceronis sæpenu-mero non dilatata sed coarctata et amputata esse recte demonstravit Vollbehr (Ad M. Tullii Ciceronis Oratorem symbolæ criticæ 1864. p. 2. sqq.), qui hunc locum ita corrigendum dicit: *aut natura sua atque* (pro aut) etc. Madvig autem Advers. crit. II. p. 188. omisso *aut* ita scribi iussit: *aut natura sua* (abl.) *illa praestantis* etc. Jam ne quid omissum esse videatur, afferre liceat Heerdegenii hæc: «Sed mihi quidem videtur Cicero verbis *natura sua* significare voluisse munera illa naturæ (i. e. oris et corporis et vocis), de quibus plura dicit de orat. III. 114. aliisque locis; intercidis- igitur potius putandum est aliquid, — id quod sæpissime accidit in Laudensi, — et quidem illud ipsum verbum, quod in primo membro (post *sua*) desideratur: fortasse *destituet* vel *impediet* vel parum adiuvabit.» Haud scio an H. dittographum codicis Vitebergensis secutus sit, in quo *destituet*, *deficiet* leguntur in margine. Neutris ipsi omnino assensuri conferamus pro Muren. 31, 65: «Ac te ipsum quantum ego opinione auguror, nunc et animi quodam impetu et

vi naturae atque ingenii elatum et recentibus praeceptorum studiis flagrantem iam usus flectet, dies leniet, ætas mitigabit.» Ad cuius similitudinem sic esse scribendum puto: Quod si quem aut *naturae sua atque illa praestantis ingenii vis* forte deficiet etc.

§. 16. *Quid dicam de natura rerum, cuius cognitio magnam orationis suppeditat copiam, de vita, de officiis, de virtute, de moribus sine multa earum ipsarum rerum disciplina aut dici aut intelligi posse?* Hanc ipsam codicum lectionem intactam retineri non posse nemo non videt. Offendimur imprimis eo, quod nihil remonet, quo verba *dici* et *intelligi* referantur. Pideritius hunc locum sic restituere conatus est: . . . *copiam? Nam de vita . . . potest.*» Lacunam non sensit, sed vulgatam . . . «de moribus? sine multa . . . posse» retinuit H. Alii aliter, sed frustra ut mihi videtur, conati sunt emendare hunc locum. Maxime mihi placuit Schenkelius (Zeitschrift f. d. ö. G. 1870. 625.): «. . . de moribus? De quibus nihil . . . potest.» Redit Cicero ad eandem sententiam §. 118. «Nihil enim de religione, nihil de morte . . . dici et explicari potest.» Lacuna igitur hunc in modum explenda est: «Quid dicam de natura rerum, cuius cognitio magnam orationis suppeditat copiam, de vita de officiis, de virtute, de moribus? *Nihil enim de his sine multa earum ipsarum rerum disciplina aut dici aut intelligi potest.*»

§. 21. *Est autem quidam interiectus inter hos, medius et quasi temperatus, nec acumine posteriorum, nec flumine utens superiorum, vicinus amborum, in neutro excellens, utriusque particeps, vel utriusque, si verum quaerimus, potius expers.*» Sic codices ad unum omnes. Sensus loci ita perfectus est, ut scripturae codicum *fulmine* lectionem Jahnii et Pideritii *flumine* nullo modo preferendam putem. Quorum lectioni opponitur iam id, quod ibidem de genere dicitur medio: «Isque (g. medium) uno tenore, ut aiunt, in dicendo *fluit.*» Scripturae codicum consentit epist. fam. 9, 21. «verborum *fulmina.*»

§. 32. «*Nec vero si historiam non scripsisset, nomen eius exstaret, cum praesertim fuisset honoratus et nobilis.*» Agitur de Thucydide, quem oratorem nominandum non esse dicit Cicero. Hanc codicum lectionem, quæ semper omnibus viris doctis et a mendis integerrima et sana videbatur ideoque intacta retinebatur, H. corruptam esse demonstrare conatus est. Ille quidem post *praesertim* excidisse non vel *parum* aut ipsum illud *praesertim* ex *parum* corruptum esse censuit (pag. XXXI.) «Etenim, inquit, quidnam nobis

memoriæ traditum est præclare domi bellive gessisse Thucydidem, ut esset nobilis, aut quibusnam honoribus functus est, ut dici posset honoratus? In codicum lectione cur H. non acquieverit, probabilem rationem reddere non possum. Immovero eum magnum in errorem inductum esse verbaque Ciceronis non intellexisse mihi persuasum est. Quid enim verba *honoratus* et *nobilis* significant? Nemini dubium esse potest, quin Cicero hoc loco, quo nunc versamur, Thucydidem honoribus functum et summo loco natum dicat, Thucydidem autem honoribus functum satis constat, de quo ipse narrat IV. 104. ; «στρατηγὸς τῶν ἐπὶ Θράκης νεῶν.» Neque id dubitandum esse videtur, quin verbum *nobilis* non ad res ab eo præclare domi bellive gestas pertinere potuerit. Ceterum Thucydidem genere nobili ortum quis est quin sciat. Cf. Marcellinum, Thuc. 2. : «ἀπόγονος τῶν εὐδοκίμοι τῶν στρατηγῶν, λέγω δὴ τῶν περὶ Μιλτιάδην καὶ Κίμωνα : ᾠκείωτο γὰρ ἐκ παλαιῶν τῶ γενεῖ πρὸς Μιλτιάδην τὸν στρατηγόν, τῶ δὲ Μιλτιάδῃ πρὸς Αἰακὸν τὸν Διός.» Interpretationem igitur Heerdegenii omnino respuendam esse censeo.

§. 93. *Quod quamquam transferendo fit, tamen alio modo transtulit, cum dixit Ennius: «arce et urbe orbam», alio modo, si pro patria arcem dixisset et «horridam Africam terribili tremere tumultu,» cum dicit pro Afris inmutate Africam.* Perversitatem vulgatæ iam intellexit Bakius et verba quæ sunt *si pro patria arcem dixisset; pro Afris inmutate Africam* ut delerentur suasit. Bakium secuti sunt Jahnius et Kayserus, Halmius autem in appendice critica editionis secundæ Pideritianæ ab eo curatæ (p. 203.) verba etiam *cum dicit* secludenda esse censuit. Hic agitur de tralatis (metaphora) et immutatis (metonymia) verbis, quæ Cicero exemplis ostendit. Ennium igitur pro verbis *arce et urbe carere arce et urbe orbam*, deinde pro *Afris horridam Africam* dixisse quis est quin cernat. Haud scio an sic emendetur potius: *tamen alio modo transtulit Ennius: «arce et urbe orbam» et alio modo «horridam Africam terribili tremere tumultu.»*

§§. 217—218. *Ne iambus quidem, qui est e brevi et longa, aut par choreo trochæus, qui habet tres breves, sed spatio par, non syllabis, aut etiam dactylus, qui est e longa et duabus brevibus, si est proximus a postremo, parum volubiliter pervenit ad extremum, si est extremus choreus aut spondeus; numquam enim interest, uter sit eorum in pede extremo; sed idem hi tres pedes male concludunt,*

si quis eorum in extremo locatus est, nisi cum pro cretico postremus est dactylus. Nihil enim interest, dactylus sit extremus an creticus, quia postrema syllaba brevis an longa sit ne in versu quidem refert; quare etiam pæona qui dixit aptiorem, in quo esset longa postrema, vidit parum, quoniam nihil ad rem est, postrema quam longa sit. Jam pæan etc. Sine ulla dubitatione omnium Oratoris locorum pessima. Qua in codicum lectione, cum eam viri Latinarum litterarum peritissimi intactam retinuerint, acquiescere non possum. Agitur hoc loco de tribus pedibus oratoriis (iambus, trochæus i. e. tribrachys, dactylus), quibus clausulæ decenter aptantur. Pideriticus in hanc sententiam sic interpretatus est: «nisi cum: ausser wenn der Daktylus der Stellvertreter des Creticus ist, also eigentlich der Rhythmus der ist: $\text{—} \text{—} \text{—}$ (nicht $\text{—} \text{—} \text{—}$)», qua interpretatione sensum huius loci non explanari verum magis perturbari video. Maxime offendimur verbis «nisi cum pro cretico postremus est dactylus», quæ hoc loco intellegi non possunt. Clausulas enim his pedibus ($\text{—} | \text{—} \text{—} \text{—}$ v. $\text{—} \text{—} | \text{—} \text{—}$ v. $\text{—} \text{—} | \text{—} \text{—}$) decenter aptari non possum adduci, ut credam. Neque hos pedes ulla in clausula apud Ciceronem invenimus. Verba igitur «*nisi cum pro cretico postremus est dactylus*» utique expungenda censeo. Nec minus offendimur his verbis: «*quia postrema syllaba brevis an longa sit ne in versu quidem refert.*»

Cicero enim, si hanc lectionem veram affirmemus secum pugnaret, nam contra hunc locum dicit §. 194: «Syllabis enim metiendos pedes, non intervallis existimat: quod idem facit in trochæo, qui temporibus et intervallis est par iambo, sed eo vitiosus in oratione, si ponatur extremus, quod verba *melius in syllabas longiores cadunt.*» Ceterum quod de pæane, in quo esset longa postrema, Cicero dixit, id etiam in controversiam vocari potest. Malim conferre Rufin. p. 577. 1. sqq. K.: Donatus de structuris et pedibus oratoriis sic dicit: «Cicero in exornatione sententiæ clausulaque ponenda modo ditrochæum probat pedem, modo pæana primum aptum incipientibus, *modo pæana quartum finientibus congruum.*» Pedes a Cicerone, quibus clausulæ aptentur, quadam permixta confusione perturbari quis est quin sciat, sed ut semper sibi non constet in contentione ponitur. Ceterum satis certam esse, quam indicavi interpolationem, vel id affirmare videtur quod apographa Laudensis multis additamentis interpolationibusque corrupta sunt præsertim in iis partibus Oratoris, quæ

in mutilis desiderantur. Præter Bakium et Kayserum, qui plurima in Oratore corrigendo ausi sunt, Sauppius, Madvigius, Schuttrius, Jahnius etc. multa additamenta (§. 4, 25, 36, 57, 61, 63, 80, 93, 108, 126, 233, 235.) expunxerunt. Quæ cum ita sint, verba quæ inter *nisi* et *sit* sunt, iam in archetypo interpolata fuisse puto. Censeo igitur hunc locum sic esse constituendum: «... Sed idem hi tres pedes male concludunt, si quis eorum in extremo locatus est. Jam pæan etc.

Dr. ATTILA SCHMIDT.

PYTHAGORAS SZÁMAI ÉS PLATO IDEÁI.

I.

Hogy sok tan, melyet újnak tartunk, már régebbi keletű mesterénél, bebizonyul a Plátóéról is. Jóllehet ő sokat, mint sajátját, áthagyott örökségképen tanítványainak, mégis ő maga legtöbbször régebbi philosophusok tanaiból merített. Különösen pedig az itáliai iskola rendszerét követte és tanainak legnagyobb része, mondjuk ki nyiltan, magára Pythagorasra vezethető vissza.

S ez állításunk amazok tanainak az övéivel való egybevetéséből eléggé ki is világlik. Maga Aristoteles mondja Plátóról: «*φιλοσοφίαν τὸ πολλὰ τοῖς Πυθαγορείοις ἀνακολουθούσαν*»¹⁾, vagyis, hogy sok dologban a pythagoreusokat követte. Bővebben nyilatkozik Porphyrius²⁾: «*πρὸς δὲ τοῦτοις τὸν Πλάτωνα, καὶ Ἀριστοτέλη, Σπενσιππὸν τε καὶ Ἀριστόξενον καὶ Ξενοκράτην ὡς φάσιν οἱ Πυθαγόρειοι, τὰ μὲν χάρισμα σφετερίσασθαι διὰ βραχείας ἐπισευῆς, τὰ δὲ ἐπιτόλαια καὶ ἐλαφρὰ καὶ ὅσα πρὸς διασεὺν καὶ γλευασμὸν τοῦ διδασκαλείου ὑπὸ τῶν βασιάνως ὕστερον συκοφαντούντων προβάλλεται, συναγαγεῖν καὶ ὡς ἴδια τῆς αἰρεσέως καταχρίσασθαι.*» Ebből tudjuk meg, hogy Plátó, Aristoteles, Speusippos, Aristoxenos és Xenocrates a pythagoreusok fontosabb tanait, mintán csekély változtatást tettek rajtuk, sajátjaik gyanánt árulgatták; a közönségebbeket azonban, melyeket gyakran csak holmi álphilosophusok később gondoltak ki a pythagoreusok gyalázására, egybeállították s mint ez iskola sajátjait ghyták hátra.

Apulejus³⁾ ellenben azt hangoztatja: «*noster Plato nihil ab hac*

¹⁾ Metaphys. I. 6.

²⁾ De vita Pyth. 36. edit. Rom.; num. 59. p. 49. edit. Bat.

³⁾ Florid. 15. p. 359. edit. Scriv. vagy a köz. kiadás II. köt. végén.

secta (sc. Pythagorica) vel paulum devius pythagorissat.» S ezen nagyon csodálkozhatunk, mert Plátó Itáliában is megfordult s ott az akkor leg-híresebb pythagorasi philosophusokat, többek közt, Philolaust, tarentumi Eurytust és az öreg Timaeust, Archytast is hallgatta és ezeknek előadásaiból valóban igen sokat tanulhatott.

Ily értelemben nyilatkozik Cicero:¹⁾ Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et in ea cum alios multos, tum Archytam Timaeumque cognovisse, et didicisse Pythagorea omnia; primumque de animarum aeternitate non solum sensit idem, quod Pythagoras sed rationem etiam attulisse.» Hogy Philolaust és Eurytust is hallgatta, bizonyítja Diogenes Laërtius²⁾ s maga Cicero³⁾ is. «Nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a barbaris Sacerdotibus numeros et caelestia acciperet? cur post Tarentum ad Archytam? cur ad reliquos Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Acrionem, Locros? ut, cum Socratem expressisset, adjungeret Pythagoreorum disciplinam, eaque quae Socrates repudiabat, addisceret.»

Ez idézetekből is láthatjuk, hogy Plátóra a pythagoreusok okvetlenül nagy befolyást gyakoroltak. S ugyanezt tanúsítja Hieronymus⁴⁾ is.

Már most mindezen felhozott tanubizonyosságok után bátran kimondhatjuk, hogy Plátó a pythagoreusok követője s tanait jó részben ezek iskolájában kell keresnünk és hogy különösen az ideákról szóló tanát kölcsönözte Pythagorastól. Annyi bizonyos, hogy Plátó volt az első, ki az idea szót igazi értelemben használta s azokról philosophiailag tractált, de kétségtelen az is, hogy az ideákra vonatkozó tanaira átvitte a Pythagoras-féle számokat és el kell ismernünk, hogy az itáliai iskolának ő e tekintetben igen sokkal tartozik. Ezt igyekeznek bizonyítani Cudworth⁵⁾ és J. Chr. Wolf,⁶⁾ továbbá Dan. Georg. Morhof⁷⁾ s ez utóbbi véleményére vonatkozólag mondja Wolf: «Ego quod ad numeros attinet, existimo, Pythagoram illis usum fuisse, ut ideis suis Platonem, formis Aristotelem, lineolis suis Chinenses. Res enim eodem recidit, an verbo quodam rationali, an signis exprimantur rerum differentiae, ad conceptum enim mentis omnia referuntur.» Vagyis akképen vélekedik Wolf: hogy Pythagoras úgy használta a számokat, mint Plátó az ideákat, és Aristoteles az alakokat, vagy mint a chinaiak a vonalokat. A dolog ugyanis arra lyukad ki,

¹⁾ Tusc. Qq. I. k.

²⁾ III. k. 6.

³⁾ De finib. V.

⁴⁾ Epistula ad Paul. III. 1 epist.

⁵⁾ System. intellect. p. 388.

⁶⁾ Not. ad Origen. philosophum p. 31.

⁷⁾ Polyh. litt. II. r. I. k. 2. 4. §. 13.

hogy vajjon értelmes szavakkal, avagy jelekkel fejezzük-e ki a dolgok különbségeit, mert mindkét művelet végelemzésben úgyis csak elmebeli!

Thom. Burnet¹⁾ pedig úgy véli, hogy számok által kell felfognunk a dolgok képét s e nélkül semmi ideánk sem lehet.

Tertullian²⁾ így szól: «Ceterum si atomos Epicuri tenerem, et numeros Pythagoræ viderem et ideas Platonis offenderem, et entelechias Aristotelis occuparem, invenirem forte bis quoque speciebus animalia, quae nomine contrarietatis opponerem.»

Petrus Calanna³⁾ pedig ezeket mondja: «Quid aliud idea est, nisi exemplar, meta et mensura rei faciendæ? Pythagoras, ut ab eo exordiamur et Pythagorei omnes numeros abstractos, non tamen arithmeticos posuerunt in Deo; quos ideas rerum faciendarum vocitabant, et in res physicas immutari arbitrati sunt. Plato, Pythagoram secutus, ita corrigit: non permutari quia perpetuæ sint, sed immutari;» vagyis az ideák nem változtathatók meg, mivel örökkévalók, azonban fölcserélhetők.⁴⁾

Plátó tehát a számokat átvette a pythagoreusoktól s így nem lesz céltalan, ha előbb magának Pythagorasnak e dologra vonatkozó tanítását vesszük szemügyre és csak azután vizsgáljuk, hogy mennyiben követte azt Plátó.

E feladatunk megoldása azonban nem oly könnyű, mint hiszi az ember. Oly sok a nehézség, melybe beleütközünk, hogy alig találunk biztos alapot, melyen tovább haladhatunk. Azért jól mondja Burnet:⁵⁾ «Pythagoram in physiologia universi explicanda relictis fabulis numeros substituisse, non feliciori exitu. Evaniusse enim paullatim istas rerum umbras et fugisse sensus nostros. Quis unquam sapientior evasis ex numeris Pythagoricis? aut veritatem sibi antea ignotam exinde didicit? Certe quas mihi contigit hactenus, aut apud veteres aut recentiores numerorum Pythagoricorum interpretationes inspicere, notitias vulgares exhibent, quales aliunde facile esset addicere, aut tenues argutias de rerum principiis absque fundamento et sine fructu.»

S tanaira máshonnét és másoktól felvilágosítást nem is nyerhetünk, mint onnét és azoktól, a hol és a kiktől az arithmetikát tanulta. Némely philosophus azt tartja, hogy a phoinikiiaiak voltak e részben mesterei, kiket — mint Porphyrius⁶⁾ tanúsítja — *περὶ ἀριθμοῦς τε καὶ λογισμοῦς ἐπιμεληθένται*, Pythagoras nagyon magasztalt. Mások, mint pl.

¹⁾ Archæol. philos. I. 11. p. 428. s. kk.

²⁾ De anima 32.

³⁾ Philos. seniorum p. 68.

⁴⁾ V. ö. J. Henr. a Seelen: Selecta litter. p. 707.

⁵⁾ Arch. phil. I., 11., p. 426.

⁶⁾ De vita Pyth. p. 4. edit. Bat.

Josephus Flavius is Vossnál¹⁾ azt tartják, hogy az egyptomiaktól tanulta és Flavius hivatkozik Apuleiusra,²⁾ ki azt állítja, hogy: in Aegypto a sacerdotibus in cerimoniae credendas potentias, numerorum admirandas vices, Geometriæ solertissimas formulas didicisse Pythagoram. Ugyanezt erősítgeti Scheffer³⁾ is.

Azonban mindezen állításoknak és felhozott argumentumoknak nem adhatunk hitelt s nem mondhatjuk ki egész bizonyossággal, hogy Plátó a philosophiát, már csak az általános principiumokról (de universis principiis) szóló philosophiát is, melyet a számok symboluma által fejezett ki, akár a phoinikiaiktól, akár az egyptomiaktól tanulta volna. A phoinikiaiaknál ugyanis, bár kereskedő szellemük az akkor ismert csaknem egész földrészt bebarangoltatta velük, mint Bochart⁴⁾ kimutatja, az arithmetika nagyon közönséges volt s a hajózásra szükséges csillagászaton kívül, közülök philosophiával igen kevesen foglalkoztak. E kevesek közé tartozik Moschus, kit P. Dan. Huëtius⁵⁾ a régiek összehangzó állításánál fogva nemcsak Mózessel azonosít, hanem annak utódait egyenesen Pythagoras mestereinek mondja.

A mi pedig az egyptomiak philosophiáját illeti, abban igen kevés elméleti volt; ők inkább a gyakorlati, a practicus tudományokra, mint pl. a geometriára, fektettek nagy súlyt. A physiologia is nagyon kevésbé volt nálunk művelve; egyes nyomokat leginkább a zsidók hagytak hátra nálunk.

A mit tehát Pythagoras a számokról tanult, az csak azok tisztán matematikai viszonyaira, de nem a physiologiai elvekre vonatkozott. Azonban tény, hogy ő kezdette használni először a számokat — a keletiek szokása szerint — a philosophiai principiumok meghatározására. Stobæus⁶⁾ világosan azt állítja: «τὴν περὶ τῶν ἀριθμῶν πραγματείαν μάλιστα πάντων τιμῆσαι δοκεῖ Πυθαγόρας, καὶ προάγειν εἰς τὸ πρόσθεν ἀπαγωγὴν ἀπὸ τῆς τῶν ἐμπόρων χρήσεως, πάντα τὰ πράγματα ἀπεικάζων τοῖς ἀριθμοῖς. Ἀρχαῖοι δὲ Ἑρμῶς φησὶν εἶρημα ὃν χαλοῦσι Θάωθ.»

Scheffer⁷⁾ Stobæus e helyét félreértette, pedig világosan mondja, hogy a közönséges számtan feltalálója volt Mercurius, kit az egyptomiak Thothnak neveztek és hogy azt Pythagoras a dolgok természetének magyarázására használta fel.

¹⁾ De scientia math. 8.

²⁾ Florid. 15. p. 358.

³⁾ De nat. et constit. Phil. Ital. V. p. 21. s. kk.

⁴⁾ Geogr. S. II. 2. p. 367; V. ö. Kiepert, Lehrb. der alten Geogr. S. 167.

⁵⁾ Demonstr. Evang. Prop. IV. 8. p. 53.

⁶⁾ Eccl. phys. 2.

⁷⁾ Id. műv. p. 22.

Ennélfogva nincs semmi szükségünk Apulejus fentebbi idézetében a „vices“ szót „vires“-re kijavítani, mert magában véve a számokban erő nem létezik s nem is ennek a kimutatása volt a szándéka Apulejusnak, hanem csak annak a bizonyítása, hogy valamely viszonynak (vicissitudines) számokkal való kifejezését tanulta Pythagoras az egyptomiaktól.

Igy tehát kimondhatjuk, hogy a philosophiai számoknak megalapítója Pythagoras, a minthogy a régiek is a matematikai iskola megalapítójának nem Anaximandert, hanem inkább őt szerették nevezgetni.¹⁾

II.

De lássuk magának Pythagorasnak philosophiáját és vajjon kik voltak követői?

Az első kérdést illetőleg semmi bizonyosat sem mondhatunk, annál is inkább, minthogy nemcsak maga Pythagoras nem hagyott hátra írott művet, hanem még tanítványainak iratai is más iskolák gyűlölsége és irigységesei következtében elvesztek. De mindemellett fontos ama kérdés eldöntése, vajjon irt-e hát valami művet maga Pythagoras és hátrahagyta-e?

E tekintetben az írók két csoportra: a hívők és a kételkedők csoportjára oszlanak. Vannak ugyanis, kik állítják, hogy írt munkát; ellenben mások ugyanezt tagadják.

A hívők közül Diog. Laërtius²⁾ mondja, hogy: «*ἐνιοὶ Πυθαγόραν μὴδὲ ἐν καταλείπειν σύγγραμμα φασὶ διαπαίζουσι,*» vagyis némelyek állítják — úgymond —, hogy Pythagoras semmi munkát sem írt; azonban ezek szerinte csak léhaskodnak s mindjárt hivatkozik is Heraclitus physicus szavaira, ki állítja, hogy Pythagoras 3 könyvet írt és pedig: 1. de institutione. 2. de civilitate, és 3. de natura.

Plinius³⁾ is természetrajzában itt-ott Pythagoras könyveire hivatkozik s nyíltan kimondja, hogy Pythagoras a fűvek gyógyerejéről (de herbarum effectu) egy könyvet állított össze. Többen úgy vélik, hogy Diog. Laërtiusnál, Suidasnál és másoknál szó van Pythagoras iratairól.⁴⁾

Hieronymus⁵⁾ pedig nagyon kétértelműen beszél.

Aldobrandinus, Diog. Laërtiusnak 1594-ben kiadója, valamint Scheffer⁶⁾ szintén az előbbiek véleményéhez csatlakoznak ragaszkodván

¹⁾ L. Meursius: De denar. Pythag. I. p. 6.

²⁾ Többször id. m. VIII. 6.

³⁾ IX. 9. és XXV. 3.

⁴⁾ L. Stanleius Hist. philos. VIII. 22. 698, valamint Proclus Tim. Plat. III.

⁵⁾ Apol. adv. Rufin.

⁶⁾ De nat. et const. phil. Ital. XIII. p. 131.

Jamblichus¹⁾ szavaihoz : «τὸ περὶ φύσεως σύγγραμμα καὶ ἄλλο τὸ περὶ θεῶν αὐτὸν ἀνεδίδαξεν.»²⁾

A kételkedők sorába tartoznak : Plutarchos³⁾ ki világosan mondja : «καίτοιγε Πυθαγόρας ἔγραψεν οὐδέν· οὐδὲ Σωκράτης· οὐδὲ Ἀρκεσίλαος· οὐδὲ Καρνεάδης· οἱ δοκιμώτατοι τῶν φιλοσόφων.»

Josephus Flavius⁴⁾ is bizonyítja, hogy az ő korában Pythagorasnak biztosan nem tulajdonítottak egy munkát sem.

Lucianus⁵⁾ pedig állítja : «θεσπέσιος Πυθαγόρας εἰ καὶ μηδὲν αὐτὸς ἡμῖν ἰδίον καταλιπεῖν τῶν αὐτοῦ ἡξίωσεν.»

Hasonlóképen nyilatkozik Porphyrius :⁶⁾ «οὐδὲ γὰρ τοῦ Πυθαγόρου σύγγραμμα ἦν.»

De hogy rövidek legyünk, a kételkedők sorába tartoznak még Aelius Aristides,⁷⁾ Augustinus,⁸⁾ és Claudius Mamertus,⁹⁾ stb.

Többé-kevésbbé ezek nézetéhez csatlakoznak :

Bessarion,¹⁰⁾ Lipsius,¹¹⁾ Tennulius,¹²⁾ Menagius,¹³⁾ Burnet¹⁴⁾ s e kérdés legszigorúbb bírálója, Baelius.¹⁵⁾ (V. ö. Fabricius Bibl. Gr. II. 12).

Ha mindezen felsorolt állításokat tekintetbe vesszük, ama meggyőződésre kell jutnunk, hogy e kérdést tisztáznunk ma már teljesen lehetetlen, már csak azért is, minthogy több Pythagoras nevű philosophus létezett.¹⁶⁾ S így könnyen megeshetik, hogy akármelyik párt nézetéhez csatlakozunk is, még sem járunk a helyes úton.

De másrészt mint Jamblichusnál¹⁷⁾ olvassuk, tanítványai leírták ugyan előadásait, de nem azért, hogy aztán azt sajátjuk gyanánt árul-

¹⁾ De vita Pyth. 19. p. 75.

²⁾ Rittersh e véleményre vonatkozó argumentumokat össze is állította. Ad h. l. p. 85. edit. Bat.

³⁾ De fortit. Alex. 329.

⁴⁾ Contra Appion. II.

⁵⁾ De lapsu in salutatione I. p. 497.

⁶⁾ De vita Pyth. p. 40; ed. Bat. 57. p. 52.

⁷⁾ Oratio II. pro Rhet. III. 495.

⁸⁾ Con. Ev. I. 7.

⁹⁾ De statu animæ 3.

¹⁰⁾ Card. contra calumn. Plat. I. 2.

¹¹⁾ Introd. in phil. Stoic. I. diss. 6. p. 36 és kk.

¹²⁾ Ad Jamblichi Introd. in Nicomach. Arithm. p. 72 és kk.

¹³⁾ Ad Laërt. VIII. 6. II. p. 350. ed. Wetsten.

¹⁴⁾ Arch. phil. I. 13. p. 423.

¹⁵⁾ Dict. Crit. II. p. 2098.

¹⁶⁾ L. Diog. Laërt. VIII. 46 és Fonsius de Script. hist. phil. IV. p. 341 és kk.

¹⁷⁾ De vita Pyth. I. 29. p. 133.

gassák, hanem azért, hogy az utókorra hagyományozzák. S ugyancsak Jamblichus¹⁾ mondja: «ἐν τοσαύταις γενεαῖς ἐτῶν οὐδεὶς οὐδενὶ φαίνεται τῶν Πυθαγορείων ὑπομνημάτων περιτετυγμένος πρὸς τοῦ Φιλολάου ἡλικίας.» S ez a Philolaus volt az, aki 3 Pythagoras névvel ellátott könyvet adott el Dionnak 100 mnáért s ettől kerültek aztán Plátó kezeihez. Nem tagadhatjuk ugyan Jamblichusnak ezen állítását, valamint azt sem, hogy a Pythagorasnak tulajdonított iratok közt valóban voltak Pythagorastól írottak is, mégis csodálnunk kell, hogy Jamblichus hitelt adott a sokféle egymásnak ellentmondó hagyományoknak!

Legjobbnek tartjuk azonban mégis Lipsius álláspontját, ki idézett művében azt mondja, hogy maga Pythagoras nem adott ki művet, hanem tanait tanítványai terjesztették s adták elő előszóval. Bizonyítja ezt Plutarchos következőképen: ὡς λογισμῶ φασὶ μηδὲ τοῦς Πυθαγορικοῦς εἰς γραφὴν διατίθεσθαι τὰ συντάγματα, μνήμην δὲ καὶ παιδεύειν αὐτῶν ἄγραφον ἐμποιεῖν τοῖς ἀξίοις.» (V. ö. Jamblich. I. 29.)

Hogy ha fentebbi állításunk igaz, a mint azt tagadni nem is lehet, akkor értjük csak meg, mily szorgosan titkolták a mester tanait, mert hát verba volant, scripta manent! Porphyrius már többször idézett munkájában (40. f.) említi, hogy Lysides és Archippus fiaiknak, leányaiknak és feleségeiknek megparancsolták, hogy a Pythagorastól (?) írt könyvet vagy annak másolatát a családon kívül senki kezébe ne szolgáltassák, s így hosszú időn által folytonos hagyományképen csak utódokra, mint privát személyekre, szállván, meg is őrizték. Ugyanezt erősítik alexandriai Kelemen²⁾ és Jamblichus³⁾ is.

De ha a pythagoreusok valamit le is jegyeztek volna, mégis nagyon kevés könyv juthatott addig idegen kezekbe, míg Plátó a Philolaustól Dionnak eladott könyvet ugyanettől megszerezte. Vesd össze Gellius Noct. Attic. III. 17. és Diog. Laërt. VIII. 85, valamint Jamblich. de vita Pyth. 31., melyekből Tzetzes⁴⁾ a következő, ugyanezt bizonyító verset készítette, melyet Menagius⁵⁾ is megemlít. A vers a következő:

«Θορὰ γὰρ ἡ διδόνεσθαι ταῦτα Πυθαγορείους
Ἐτέρους μὴ πωλεῖσθαι δὲ Πυθαγορείων βιβλούς.»⁶⁾

Mint már előbb is mondtuk, hogy Pythagoras műve juthatott Plátó kezeibe s valószínűleg, midőn ő Itáliába került és ott a pythago-

¹⁾ T. id. m. I. p. 133.

²⁾ Strom. V.

³⁾ De vita Pyth. 31. p. 160 s kk.

⁴⁾ Chiliad. X. Hist. 355.

⁵⁾ Ad Laërt. p. 389. edit. Wetst.

⁶⁾ Vagyis Plátót eskü gátolt abban, hogy Pythagoras iratait tanít-

reusokat is hallgatta, a mester tanait okvetlenül össze kellett hasonlítani a tanítványokéival. De megint bizonytalanságban vagyunk. Valószínűleg más értelmetlenek kezeibe is kerülhetett aztán, kik nem értvén meg egyes helyeket, javígtatták saját felfogásuk szerint, sőt egyeseken az itáliai iskola elleni gyűlöletből több helyet meg is hamisíthattak. S ilyesmiről a pythagoreusok nemcsak Plátót, hanem Aristotelest, Spensippcst, Aristoxenost és Xenocratest is vádolják.¹⁾

S valóban gyűlölt lehetett a pythagoreusok iskolája; ennek tulajdoníthatjuk, hogy oly kevés munkájuk maradt hátra. Pedig. Diog. Laërtius és utána mások is állítják, hogy Philolaus, tarentumi Archytas, Eudoxus és Empedocles Pythagoras philosophiáját leírván, hátrahagyták. (V. ö. Fabricius és Burnet id. műveit.)

S ha mindezek után tekintetbe vesszük, hogy Pythagoras írhatott ugyan munkát, de az csak későbbben került egyesek kezeihez s akkor is sokat változtatott rajtuk az irigység, nem csodálkozhatunk, ha Pythagoras philosophiájának meghatározásában oly gyöngye talajon állunk.

De menjünk egy lépéssel tovább.

III.

Az itáliai iskola philosophiájáról sem tudunk semmi biztosat, mert Pythagoras és iskolája különösen az egyiptomi philosophusok példájára szerfölött titkolództak s a szent hallgatás mezébe elrejtözve, a mit elő is adtak, az is annyira homályos volt, hogy alig lehet belőlük valamit kivennünk.²⁾

Sokszor a leghomályosabb symbolumokba foglalták tanaikat, miként a költők meséikben szokták. (V. ö. Eunapius Vita Porphyrii, Vita Sophist. p. 14. Ed. Comm.) Ezt bizonyítják Stanleius Hr. Phil. VIII. 2. p. 282 s kk. és Georg. Pasch. de var. mod. trad. moralia IV. 18. 408 s kk., valamint Fabricius Bibl. Gr. II. 457. és kk.

Budæus³⁾ mondja: «(Pythagoras) philosophus fabularum amator,» vagyis a titkolódzás kedvelője. Így nyilatkozik Tournemine⁴⁾ is.

S hogy a számokról szóló tanra menjünk át, kicsoda nem tartja talánszerű dolognak azt, mikor Proteus, Vesta, Mnemosyne, stb. Mo-nasnak, Diana, Phanos, Erato, a forrásokban gazdag Ida hegy lába stb.

---

ványainak oda fogja adni, vagy hogy azokat másoknak (t. i. nem Pythag. tanítványainak) el fogja adni.

¹⁾ Porphyrius id. m. I.

²⁾ V. ö. Scheffer t. id. m. e dologra vonatkozó helyeit pl. X. 52 XIII. 125 s kk.

³⁾ Annał. Hist. Philos. II. 45 s kk.

⁴⁾ Mémoires pour l'histoire des sciences IV. 83 B. és kk.

dyasnak, Latone, Cornucopiæ, Ophion, Thetis, Pluto, Polyhymnia Hecate, Charitia, a Dioskurok, Cratus, Trisamus stb. triasnak, Hercules, Vulcanus, Mercurius, Bacchus, Bassareus stb. tetrasnak hivatnak s így tovább vannak felsorolva a többi számok is, melyeket szépen összeállított Meursius Denar. Pythag. cz. munkájában.

Mint már említettük, a szent hallgatás mintegy lekötve tartotta őket, mivel mindent bizonyos vallásos színben fogtak föl és szerettek feltüntetni.¹⁾ S épen a vallás mintegy gátolja is őket, hogy valami titkot el ne áruljanak. Hisz még a közéjük való belépés is bizonyos vallásos szertartásokkal járt s az illetőnek négyféle fokozaton: a *Καθαρισμός*, a *τῆς τελετῆς παρόδοσις*, *ἐποπτεία*, az *ἀνάθεσις καὶ στεμμάτων ἐπίθεσις*-en kellett keresztülmennie. (V. ö. Buliald. Ad Theon. 215. s köv. lapjait.)

Pythagorasnak valamint tanítványainak tárgyaló methodusa nem pusztán kérdező, avagy hallgató, hanem e kettőnek gyakorlati megvalósítása vala. Azonban figyelemreméltó Jamblichus²⁾ megjegyzése: «τὸν μὲν ἰδίων ὄντα τρόπον τῆς αἰρέσεως καὶ ἀπόβητον πρὸς τὰς ἄλλας ἀγωγὰς· τὸν δὲ δημόδην καὶ κοινὸν πρὸς ἐξείνας, τρίτον δὲ παρ' ἀμφοτέρω μέσον ἀμφοῖν, οὔτε παντάπασιν δημόδην, οὔτε μὲν ἀντικρὺς Πυθαγορικὸν ἀλλ' οὐδὲ ἀπαλλήλμενον ὁλοσχερῶς ἐκατέρω.» Ebből láthatjuk, hogy Pythagorasnak és tanítványainak háromféle módszerük volt; egyik titkos, melynél fogva másoknak semmiféle titkot el nem árulhattak; másik a népszerű, melyet a nagy közönséggel szemben használtak; a harmadik pedig e kettő között foglalt helyet.

Azonban jól megjegyzendő, akármelyik módszert is alkalmazták, mindig tekintettel voltak arra, hogy a vallást és annak mysteriumait meg ne sértsék.

Pythagoras és követői előadásaikban a dór dialectust használták. Bizonyítja ezt Porphyrius³⁾, s a pythagorasi philosophia sajátosságait imígyen ecseteli: «... πρῶτον μὲν διὰ τὸ ἀνιγματοῶδες ἔπειτα διὰ τὸ καὶ τὰ γεγραμμένα Δωρίδι γεγράφθαι ἐχούσης τε καὶ ἀσαφὲς τῆς διαλέκτου. καὶ μηδὲν διὰ τοῦτο ὑπονοεῖσθαι, καὶ τὸ ὅπ' αὐτῆς, ἀνιστορούμενα δόγματα, ὡς νοθὰ καὶ παρηχουσμένα».

Ugyanis tudva van, hogy Pythagoras és tanítványai, a pythagoreusok, a dór dialectust szerfölött szerették és valamennyinél többre becsülték, mivel az itáliai iskola csaknem valamennyi tanítója, pl. Timaeus, Archytas s a többiek is az egy Ocelus kivételével ezen nyelvjárást használták, a mint Timaeus bizonyítja.

De hát mi volt a tulajdonképeni ok, a miért a dór dialectust használták?

¹⁾ V. ö. Scheffer t. id. m. XI. 86.

²⁾ In protrept. 21.

³⁾ De vita Pyth. 36. edit. Batav.

Erre nézve már a régieknek többféle véleményük volt. Pl. Jamblichus szerint¹⁾ azért használták, mivel a dór a legrégibb s egyszersmind a legzengzetesebb és tisztán irodalmi nyelvjárás volt, mint Metrodorus is kifejti. Leghelyesebbnek látszik azonban Porphyrius véleménye, ki az okot abban leli, hogy a titkolódzó philosophusoknak azért volt e nyelvjárás a legjobb, mivel nehezen érthető. S hogy már a régiek véleménye is ez volt a dór nyelvjárásról, bizonyítja Zeno, ki Tiberiustól kérdeztetvén, melyik dialectus a legnehezebb — a dórt hozta fel.²⁾

De jöllehet Pythagoras és tanítványai a dór dialectust használták, mégis többször buzdították tanítványaikat, hogy a nép nyelvét használják, midőn Görögország egyes vidékeiről jöttek hozzájuk.³⁾ Ugyanis Croton és Sybaris achaj gyarmatok voltak, Syracusae pedig a korinthusiaké volt, bár eredetükre nézve dór alapítások.

Azonban ha igazságosan akarunk itélni, nem annyira a szavakban, tehát magában a dialectusban, hanem azon tanokban rejlett a homály, a kétértelműség, melyeket hirdettek. Bármit is higyjünk és tanítsunk a számokról, azok philosophiai principiumok kifejezésére a legkevésbé alkalmasak s ezt már Aristoteles is fölismerte.⁴⁾ Nagyon jól ecseteli Burnetus⁵⁾ Pythagoras philosophiáját ezen szavakkal: «Caret tam fundamento quam ordine hic modus philosophandi: numeri enim sequuntur res rerumque divisionem, neque, si antecederent, aut corporibus molem, aut animabus et mentibus cogitationem conferre poterant, cum utrisque destituantur. Manifestum eos numeros præter numeros nihil posse generare, nullam habent ultra vim et efficaciam. Possunt quidem repraesentare suo modo rerum gradus et genera, sed efficere non possunt, nec vices materiae explere in rerum effectione.» (V. ö. még Georg. Pasch: De variis mod. trad. mor. IV. 410 és KK.)

Jöllehet Pythagoras számok által igyekezett a dolgokban mutatkozó okokat megértetni s jóllehet nagyon homályosan adta elő erre vonatkozó eszméit, annyit mégis kimondhatunk, hogy Pythagoras és Plátó abban tévedtek, hogy a matematikai számokat a physikai dolgok magyarázására használták, miként később Aristoteles is ezt cselekedte Logikájában és Metaphysikájában.⁶⁾ S ennél fogva csak nagyobb kétértelműséget és homályosságot támasztanak a philosophiában.

Ezért épen nem csodálkozhatunk, ha sokan a pythagorasi számok,

¹⁾ T. id. m. 34.

²⁾ L. Suetonius in Tiber. 56.

³⁾ L. Jamblich. id. m. id. fej.

⁴⁾ Metaphys. XIII. 4. és Hist. de ideis I. 2. p. 10.

⁵⁾ Arch. phil. XI. 428 és kk.

⁶⁾ V. ö. Burnet. id. m. 429.

hypothésisek vagy tanok megvilágítása alkalmával hasztalan bőbeszédűségbe estek. Annyi bizonyos, hogy többen önállóan igyekeztek véleményt mondani Pythagoras philosophiájáról, de fáradtságuk a legtöbb esetben kárbaveszett és nem is nagyfontosságú. Osius, Ghilinus, Kircher, Morhof és még többen ez irány képviselői.

Ezekben akartuk röviden vázolni Pythagoras philosophiájának történetét. Ennek megítélésében — mint láttuk — eltérőek a vélemények. Irt-e maga Pythagoras munkát, vagy csak tanítványai állították össze mesterük örök dicsőségére — eldöntetlen kérdés. Vajjon az általa és követői által használt dór dialectus vagy maga a tan okozta-e philosophiájában a nagy homályosságot — mint láttuk — erre sem adhatunk egészen biztos feleletet. Csak abban egyeznek meg magyarázói valamennyien, hogy igen sok állítása conjecturára szorul.

IV.

A pythagorasi számoknak Plató ideáival való egyezésének kimutatását tűzvé ki feladatunknak, mindenek előtt azt kell kijelentenünk, hogy Pythagoras a számot tartotta annak, a minek Plató az ideákat. Ők mindketten már természetük-, neveltetésük-, és kiképzésüknél fogva az enthusiasmus felé hajlottak s abban fáradtak, hogy a létező dolgok eredetét kikutassák és mivel fő elvükhöz, az „ex nihilo nihil fit”-hez erősen ragaszkodtak, a testeknek természetét, tulajdonságait bizonyos körülmények között változandónak tartották s így szükségyszerűleg a szellemvilágban a legfőbb lény (ens)-ből való emanatio tanát kezdték hirdetni.

De lássuk közelebbről a pythagorasi számoknak a Plató ideáival való egyezése bizonyítását.

Mindenek előtt Pythagoras és Plató philosophiájának systémájára és hypostasisára kell hivatkoznunk. Ha ugyanis mindazt, a mit Pythagoras a dolgok principiumairól tanított, összevetjük Plató philosophiájával, mindjárt szemünkbe fog tűnni, hogy mindketten az elvont, az elméleti dolgokra hajlandók, sőt a föld systémáját vévén alapul, a Kosmogoniát is a psychogoniára kezdték átvinni.

Burnet¹⁾ a pythagorasi és plátói physiologiának ficitját ezen szavakkal ecseteli: «Illi mundi ortum descripturi sese occupant maxime in explicanda compositione animæ mundanæ, id quod faciunt per rationes, quasdam harmonicas, ex individua forma et dividua, eodem et altero, ita enim loqui amant. Et quoad compagem mundi corporea ex quibusdam congruentiis corporum Geometricorum terminos, sedes et intervalla elementorum disponere et adaptare satagunt, et Chaos quoddam sive ma-

¹⁾ Archæol. phil. XI. 424.

teriam inordinatam supponunt, eique præficiunt mentem, ut in ordinem formamque mundanam rite adducatur.»

Pythagoras az egész mindenséget az anyag részecskéiben is jelenlévő Istenre, azaz a világ lelkére és annak különféle módosulásaira vezette vissza. (V. ö. Lactantius: De falsa religione I. 5. fejezetének eme szavaival: «Pythagoras ita definivit: quid esset Deus? Animus, qui per universas mundi partes omnemque naturam commeans atque diffusus, ex quo omnia, quæ nascuntur, animalia, vitam capiant.» Mi más ez — mint a legtisztább materialismus.

Pythagoras és tanítványai az Istenről valamint az isteni elmének és léleknek egyesüléséről nagyon sokat vitatkoztak.¹⁾ S épen e vitatkozásaik szülték többi elveiket; hogy t. i. az isten önmagából alkotja a szellemi lényeket régint önmagának hasonlatosságára és képére, részint pedig bizonyos összhangzó rend és osztályok szerint teremt bizonyos alakú lényeket. S ezen lények Pythagorasnak ama bizonyos számai, melyek Plátó ideáival azonosak.²⁾ Az egy (τὸ ἓν) a legfőbb ens, kiből per emanationem származnak a szellemi substantiák, s ezek önálló léttel is bírnak, mint akárcsak Plátó ideái és ennél fogva csak elnevezésük más. A legfőbb ens: monas, a többiek számok, amaz fény, világosság, ezek pedig, amennyiben nem önmagukból, hanem csak más, idegen világosságtól nyerik fényüket, alapjukban a sötétséget képezik.

Porphyrus³⁾ ezeket mondja: «οἱ Πυθαγόρειοι μὴ ἰσχύοντες λόγον παραδοῦναι τὰ ἀσώματα εἶδη, καὶ τὰς πρώτας ἀρχάς, παρσέγοντο ἐπὶ τῇν, τῶν ὁρίθμων ὀψλῶσιν, καὶ οὕτω τὸν μὲν τῆς ἐνότῃτος λόγον καὶ τὸν τῆς ταυτότῃτος, καὶ τῆς ἰσότητῃτος καὶ τὸ αἰτίον τῆς συμπαθείας καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ὄλων τοῦ κατὰ τὰντα καὶ ὁσάυτως ἔχοντος ἐν προσηγόρευσαν . . . τὸν δὲ τῆς ἐτερότῃτος καὶ ἀνισότητῃτος καὶ παντὸς τοῦ μεριστοῦ καὶ ἐν μεταβολῇ καὶ ἄλλο τε ἄλλως ἔχοντος ὀνοσιῶν λόγον καὶ ὀνόμα προσηγόρευσαν», vagyis, midőn a pythagoreusok a nem testeket és a prima principiákat szavakkal nem tudták magyarázni, a számokkal való magyarázáshoz fordultak és így az egységnek, valamint az azonosságnak és egyenlőségnek fogalmát egynek, a különféleségnek és különbözőségnek fogalmát pedig kettőnek nevezték el. S Porphyrus fentebb idézett szavaiból az is kiviláglik, hogy a kettes nem lehet anyag, hanem észbeli principium, tehát valami szellemi, de azért mégis szám!

¹⁾ V. ö. Jamblich. De vita Pyth. 34.

²⁾ V. ö. Plutarchos: De plac. phil. I. 3. eme szavaival: Πυθαγόρας ἀρχὰς τοὺς ἀριθμοὺς καὶ τὰς συμμετρίας τὰς ἐν τοῦτοις, ἅς καὶ ἀρμονίας καλεῖ, τὰ δὲ ἐξ ἀμφοτέρων σύνθετα στοιχεῖα καλοῦμένα τε γεωμετρικά· πάλιν δὲ τὴν μονάδα, καὶ τὴν ἀρίστην ἐν ταῖς ἀρχαῖς.

³⁾ De vita Pyth. p. 33.

A Philosoph. Origenis szerzője¹⁾ pedig azt mondja: «*δύο εἶναι ἀπ' ἀρχῆς, τοῖς οὖσιν αἴτια, πατέρα καὶ μητέρα, καὶ πατέρα μὲν φῶς, μητέρα δὲ σκότος,*» vagyis kezdettől fogva a dolgokban két ok létezik, t. i. az atya és az anya; amaz a világosság, emez pedig a sötétség. E szavak vagy ellenkeznek Pythagoras véleményével, mert ő az atyát és anyát vagyis a világosságot és a sötétséget ugyanazon osztályba sorozta, példát hozván fel az Istentől való emanatio rendjére s osztályaira s így Istent is *ἀνδρόγυνος*-nak tette meg; vagy pedig azon alárendelt principiumokról kell érteni, melyek per emanationem származnak és sötétségnek neveztetnek, mivel nem a saját, hanem mint a hold, idegen világosságtól nyerik fényüket.

S a pythagoreusok ez utóbbi gondolkozását árulják el egy jóslat eme kezdő sorai:

«Ubi paterna unitas est
Porrecta est unitas, quæ duo generat,
Dyas enim hic sedet et intellectualibus
Fulgurat sectionibus
Et gubernare omnia et ordinare unum
Quodque non ordinatum.»

Ezekben igyekeztünk röviden összefoglalni, hogy Pythagoras a psychogoniára is átvitte a számokról szóló tanát, miként Plátó az ideákat és így tanaik már alapjukban véve megegyeznek.

Pythagoras csaknem ugyanazt mondja a számokról, a mit Plátó tart az ideákról. Plátó ugyanis ideákon a kezdet és végnélküli, mindig egyformán létező és fölfogható dolgokat érti, melyek aztán a többi dolognak önmagukból adják meg az essentiát.²⁾

Nikomachus³⁾ mondja: «*ὅντα ὀρίζετο Πυθαγόρας εἶναι, τὰ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως αἰεὶ διατελοῦντα ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ οὐδέποτε τοῦ εἶναι ἐξιστάμενα, οὐδ' ἐπὶ βραχύ. ταῦτ' ἂν εἴη, τὰ αὔλα, καὶ ὧν κατὰ μετουσίαν ἕκαστον λοιπὸν τῶν ὁμονύμως ὄντων καλουμένων, τὰ δὲ τι λέγεται καὶ ἔστι τὰ μὲν γὰρ σωματικὰ δῆπου καὶ ὕλικά ἐν διαγενεῇ, ῥύσσει καὶ μεταβολῇ διὰ παντός ἐστι, μιμούμενα τὴν τῆς ἐξ ἀρχῆς αἰδίου ὕλης καὶ ὑποστασεως φύσιν καὶ ιδιότητα.*» De lássuk Jamblichnak⁴⁾ Nikomachus e szavaira vonatkozó helyét: «*Πυθαγόρας τὸν ἀριθμὸν ὀρίζει ἕκασιν καὶ ἐνέργειαν τῶν ἐν μονάδι σπερματικῶν λόγων. ἢ ἐτέρως, τὸ πρὸ πάντων ὑποστάν ἐν θεῷ νῶ, ἀφ' οὗ καὶ ἐξ οὗ πάντα συντέτακται, καὶ μένει τάξιν ἄλυστον διατηρημένη,*» vagyis Pythagoras a számot a

¹⁾ Auctor Philos. Orig. II. p. 39.

²⁾ V. ö. Hist. de ideis IV. 37 s. kk.

³⁾ Arithm. inst.

⁴⁾ In Nicomachi Arithm. I.

monasban létező rövid, velős beszéd hatásának és működésének mondta, vagy másként a szám az, a mi már kezdettől fogva létezett az isteni elmében, a kitől s a kiből mindenek rendre összeállítottak és szétbontatlan sor által világosan megszámláltattak.¹⁾

Ugyancsak Jamblich említi idézett művében Hippasus követőit, kik acusmaticusoknak nevezetnek. Ezek szerint a szám első minta (*πρῶτον παράδειγμα*), a világ teremtésében és azon zsinórmérték, mely szerint a teremtő isten ítélte a tőle alkotott világ felett. Philolaus szerint a szám a látható dolgokat magában foglaló és örökké fentartó szétválaszthatatlan kapocs. Alex. Aphrodisias²⁾ a számok elméletét «*τῶν αἰδίων καὶ ὁμοφύλων αὐτῶν ἀσωμάτων ἀεὶ καὶ κατὰ ταῦτα καὶ ὁσαύτως ἐχόντων*» *δέα*-nak mondja, mint Porphyr. De vita Pythag. 31. lapján írja.

S hogy a számok és ideák teljesen megegyeznek, legyen szabad Simpliciusra³⁾ hivatkoznunk, ki az egyet a pythagoreusok szokása szerint alaknak (forma) tekintti, melynek azt, a mit megszab, összefoglalnia és határolnia is kell.

Ámde tekintetbe kell vennünk, hogy Pythagoras és Plátó is két-féle számokat, illetőleg ideát különböztettek meg. Pythagoras különbséget tett a felfogható (intelligibilis) és tisztán számtani (mathematicus) számok közt. Plátó pedig ideát felfogható és logikai (humana sive logica) ideákra osztotta föl.⁴⁾

S minthogy Pythagoras meg volt győződve, hogy számokból tisztán csak számok jöhetnek létre, a fentebb említett megkülönböztetés szerint a felfogható szám ugyanaz volt előtte, mint Plátó előtt az idea, t. i. örök példa (exemplar, *παράδειγμα*), anyagtalan és valódi állag (substantia), a mely szerint és a mely által mindenek, az ég, az idő, a csillagok, stb. létrejöttek.⁵⁾ A matematikai szám pedig az, a mit Jamblichus, Nikomachus, valamint Moderatus is a monasban létező velős beszéd hatásának és működésének tartanak.

S a számok e kétféleségéből származott az egynek és az egységnek megkülönböztetése.

Az egység (*ἡ μονάς*) a számoknak, az egy (*τὸ ἓν*) a megszámlálható dolgoknak a sajátása s így a számok különböznek is a megszámlálható dolgoktól, valamint a testek is különböznek a nem testektől. Erre vonatkozólag jegyzi meg Anonymus:⁶⁾ «*διαφέρειν ἔλεγον οἱ ἀπὸ Πυθαγόρου*

¹⁾ V. ö. Jambl. De vita Pyth. 29. 135.

²⁾ Pr. anal.

³⁾ Phys. lib. I.

⁴⁾ Hist. de id. I. 7. p. 112.

⁵⁾ V. ö. Nikomach. és Meursius De denar. Pyth. I. 8. és kk.

⁶⁾ Anonym. Auct. vitæ Pyth. apud Photium. 259.

μονάδα καὶ ἓν, μονὰς μὲν γὰρ παρ' αὐτοῖς ἐνομιζέτο ἡ ἐν τοῖς νοητοῖς οὐσα, ἐν δὲ τὸ ἐν τοῖς αἰριθμοῖς», vagyis különbséget tettek az egy és az egység között, mint már fentebb mondtunk.

V.

Pythagoras számainak és Plátó ideáinak forrása, ha gondosan vizsgálódunk, ugyanaz. Plátó ideáinak forrása a νοῦς, a λόγος, a mens divina, mely öröktől fogva létrehozta az ideákat.¹⁾ Pythagoras, hogy számjainak sorozata egységet képezzen, fölveszi, hogy az egy (τὸ ἓν) örök létező és ebből származnak a többi számok. Sőt mint egész philosophiájának a veleje, a τῶν ὄντων νοητῶν emanatiójában nyilvánul. Tehát a többi számok az egyből (τὸ ἓν) származnak per emanationem s forrásuk lesz az egység, minthogy összefüggnek egymással és az egygyel is.

Az egység, mint Gale²⁾ mondja πηγὴ πηγῶν, καὶ πηγῶν πείρας ἀπασῶν vagyis források forrása és minden forrás határa. S ugyanő említi, hogy Plátónak tana az ideákról az volt, hogy a pusztán értelem útján fölfogható ideák származnak az egyből. Ámde e tant más-más nevekkal többeken kívül Pythagoras is tanította. Sok dolgot nem csak azonos értelemben, hanem ugyanazon szavakkal is találunk kifejezve Synesiusnál:³⁾

«. . . . Tu autem ut radix
Præsentium, præteritorum,
Futurorum, eorum, quæ sunt,
Tu pater, Tu es mater
Tu mas, Tu femina.
Tu vox, Tu silentium
Naturæ natura fecunda.
Tu, o rex, seculi seculum,
Quantum et quidem fas est voce testari,
Longum salve centrum rerum.
Unitas divinatorum numerorum
Substantia carentium rerum» etc. . . .

Ezeket talán még maga Pythagoras sem mondhatta el volna jobban, pedig Synesius kath. püspök volt s úgy látszik, minden megfontolás nélkül követte Pythagorast

Innét következik aztán, hogy a monast miért nevezte ὁλη-nek, πανδοχεὺς, τέτατος, χάος-nak. Nem azért, mint Meursius⁴⁾ kimutatja,

¹⁾ V. ö. Hist. de id. I. 5. p. 53 és kk.

²⁾ Ad Jambl. de myst. Aegypt. 299. v.

³⁾ Hymn. II. 37. edit. Henr. Steph.

⁴⁾ De den. pyth. III. 19 s. kk.

mintha az egység anyag (materia) lenne, melyből a testek formáltatnának, hanem azért, mivel az intellectualis dolgoknak az a forrása, a melyből származnak. S ha az Istent mint egységet tekintjük, szellemi lényénél fogva a legkisebb anyag, a legparányibb tűz, maga az æther s éppen ezért szellemi (spiritualis¹).)

Macrobius²) mondja: «Unum autem, quod *μονὰς* est, par idem atque impar, ipse non numerus, sed fons et origo numerorum. Hæc monas initium finisque omnium neque ipsa principii aut finis sciens, ad summum refertur Deum, eiusque intellectum a sequentium numero rerum et potestatum sequestrat, nec in inferiore post Deum gradu eam frustra desideraveris. Hæc est illa Mens, ex summo enata Deo», vagyis a monas nem szám, hanem forrása és kezdete a számoknak. A monas kezdete és vége mindennek . . . s maga az ész, még pedig a legfőbb Istentől eredő ész.

Az egység nemcsak *οὐσία* (substantia)-nak, *αἴτιον τῆς ἀληθείας*, az igazság okának, *ἀπλοὺν παραδείγμα*, simplex exemplar-nak, hanem *ἀρρενοδόκης*-nek vagy *ἀνδρογυνος*-nak is mondatik. Vajjon miért? Azért, mivel az egység önmagából még több principiumot is, mint a *λόγος*-t a *νοῦς*-t, a *δυνάς*-t hozza létre és ezeknek összekapcsolásából aztán a többi számok, ideák. a többi észbeli principiumok emanatio útján nyelik eredetüket és létezésüket. S ha ezt tekintetbe vesszük és alaposan meggondoljuk, rögtön világossá válik előttünk, hogy mit akart Pythagoras és csaknem valamennyi pogány theologus, midőn az Istent *ἀνδρογυνος*-nak tették. Tudniillik azt akarták ezzel kifejezni, hogy valamennyi észbeli és szellemi valami ex Deo primo et secundo vagyis Deo ex Deo progenito per emanationem származott.³)

Pythagoras az egységet kétfélének állította; ugyanis hím (mas) és nő (femina) egységet vett föl.⁴) Az egység másként nem képzelhető, minthogy magában foglalja és létrehozza magából azon principiumot is, a melyből a többi, valamennyi principium származik. Tehát hiábavaló azon állítás, mintha Pythagoras az Istennel hozta volna kapcsolatba az őt és független anyagot (materia), mint első principiumot, állítván, hogy a többi e kettős együttesen létező principiumból származott.

¹) V. ö. Hermias Irris. gentil. phil. levő szavait: ἀρχὴ τῶν ἀπάντων ἡ μονὰς ἐκ δὲ σχημάτων αὐτῆς καὶ τῶν ἀριθμῶν τὰ στοιχεῖα γίνεσθαι vagyis az egység mindennek a principiuma és ennek alakjaiból és a számokból erednek az elemek.

²) Somn. Scip. I. 6.

³) V. ö. Hist. de id. II. 2. 186 s kk., továbbá Souverain: Platon det. I. 8. 85. és Chr. Wolf: De Manich. ante Manich. 117.

⁴) L. Nikomach. és Macrobius munkáit, nemkülönben Theon. a Smyrna Math. Plat. 5.

Pythagoras és követői mindent a gondolkodó tehetségre (*νόημα*) vittek vissza. Az anyag azonban az Istennel szemben, ha csak nem azon értelemben, hogy kezdetben minden csak egy volt, nem képzelhető. Sokan félre is magyarázták Pythagorasnak e dologra vonatkozó szavait.¹⁾

De Pythagoras számai és Plátó ideái ugyanazon szerepkörrel vannak felruházva. Mindkettejük állítja, hogy a külön számból létező és érzékelhető dolgoknak sajátjai a principiumok.²⁾ Photius³⁾ mondja: hogy Pythagoras isteneket alkot hasson a számokból és hogy azokat minden létező dolog lényegének szerzőiül és okaiul tegye meg, az egyes, már említett tanokból bizonyos elveket az istenek illetén működésének tulajdonított.

Simplicius⁴⁾ pedig eléggé világosan kimondja: «οἱ Πυθαγόρειοι τοὺς ἀπὸ μονάδος ἀρχὴν δεκάδος ἀριθμοὺς ἀρχὰς ἔλεγον τῶν πάντων,» vagyis a Pythagoreusok a számokat egytől kezdve egész a tízesig minden dolog principiumainak tartották. (V. ö. Philos. Orig. I. 31. és Porphyry. De vita Pyth. 33.) De ezek a principiumok isteni eredetűek és így isteni principiumok, vagyis minden principium az istenek számmal meghatározott lényege (essentia), mint Kuster mondja. Ebből aztán az következik, hogy számból áll az isteni lényeg. S Plátó is ezen felfogástól vezéreltetve, az ideákat az isteni dolgok közé sorolta.⁵⁾

Láttuk eddig, hogy Pythagoras számai eléggé megegyeznek Plátó ideáival s ha pusztán természetes észszel vizsgálódunk is, Pythagoras és Plátó között bizonyos azonosságot veszünk észre. Mindketten ugyanazon véleményen vannak s ha igazságosak akarunk lenni, ki kell mondanunk, hogy ugyanazon tévedésekbe is estek.

A lélek vagy inkább az ész (mens) Pythagorasnál és Plátónál is ugyanazon forrásból vezettetnek le s ez a forrás nem más, mint az Isten lényege. S ez az oka, hogy Pythagoras a lelket, melyet *ἀριθμὸν ἑαυτὸν κινούντα*, azaz önnönmagát mozgató számnak nevez, Plutarchosnál⁶⁾ *ἀπόσπασμα τοῦ αἰθέρος*-nak, az æther egy darabjának nevezve találjuk. Diog. Laërtius⁷⁾ erre vonatkozólag jegyzi meg, hogy a lélek a halhatatlanságnak és istenségnak, vagyis magának az Istennek egy része. S Pythagoras nem is ismert más Istent, mint a lelket s azt a durvább anyagtól elválasztotta. Érdekes erre nézve Putarchos⁸⁾ következő nyilatkozata:

¹⁾ L. Wolf id. művét.

²⁾ Sext. Empir. Adv. Math. IX. 422.

³⁾ Indic. de theol. Arithm. Nikomach.

⁴⁾ Ad Pyth. I.

⁵⁾ V. ö. Jamblich. t. id. m. 28. p. 124 és Hist. de id. I. 90 s. kk.

⁶⁾ De plac. phil. IV. 2.

⁷⁾ VIII. 28.

⁸⁾ Id. műv. 7.

«Πυθαγόρας καὶ Πλάτων ἀφ' ὅθεν λέγουσιν εἶναι τὴν ψυχὴν, ἐξιοῦσαν γὰρ εἰς τὴν τοῦ παντὸς ψυχὴν ἀναχωρεῖν εἰς τὸ ὁμογενές,» vagyis Pythagoras és Plátó a lelket romolhatatlannak tartották, mivel a mindenségnek közös lelkére tér vissza.

De legvilágosabban ír erről Cicero:¹⁾ «Pythagoras, qui Deum censuit animum esse per naturam rerum omnium intentum et commeantem, ex quo animi nostri carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et dilacerari Deum,» vagyis Pythagoras, ki az Istent az egész mindenséget betöltő léleknek tartotta, melyből a mi lelkünk is kiszakíttatik, nem vette észre, hogy az Isten az emberi lélektől elválasztható és elkülöníthető. (V. ö. Clem. Alex. Strom. V.).

Azonban a νοῦς és ψυχὴ nem zavarandó össze. Amazt Plutarchosnál láttuk, hogy mi; emezt pedig az Isten egy részének mondtuk (V. ö. még Stobæus Ecl. Phys. cz. művét). S azt mondja Pythagoras az észről hogy az a számokat épen úgy magában foglalja, mint Plátó szerint az ideákat. De maguk a Pythagoreusok, valamint azok is, kik tanáikat későbbben magyarázgatták, tévedtek annak kifejezésében, (hogy miként létezhetnek a számok a lélekben s ez nagyon is természetes, mivel nem tudták, hogy mit állítanak, nem értvén meg a tant.²⁾)

A testet a lélek börtönének állította már Pythagoras, melybe a lelket az égből elszállva és bezárva gondolta.³⁾

Érdekes Diog. Laërtius⁴⁾ egy helye, melyben δεσμὰ εἶναι τῆς ψυχῆς τὰς φλέβας, καὶ τὰς ἀρτηρίας, καὶ τὰ νεῦρα azaz: az ereket, a szívbbe vezető visszereket és az idegeket mondja a lélek bilincseinek.

Már most ez a kérdés, mi a célja a két philosophus e tanának?

Nem más, mint a léleknek a test bilincseiből való kiszabadítása. V. ö. Jamblich, II. 13. e szavaival: «φιλοσοφία ἀπαλλαγὴν τῶν ἀνθρωπίνων δεσμῶν παρέχει καὶ λύσιν τῆς γενέσεως, καὶ περιωργὴν ἐπὶ τὸ ὄν, καὶ γνῶσιν τῆς ὄντως ἀληθείας, καὶ κάθαρσιν ταῖς ψυχαῖς» vagyis a philosophia az igazságra való törekvést és a lélek megtisztítását foglalja magában.

S a lélek e megtisztulása abban nyilvánul, ha megszabadul a test kívánságaitól s szabad lesz annak nyomásától. S e szabadulás a philosophiai értelemben vett halál. Ugyanigy nyilatkozik Hierocles⁵⁾, ki a philosophia céljának a κάθαρσιν ἀπὸ τῆς ὀλιχῆς ἀλογίας καὶ τοῦ θνητοῦ, δοῦς σώματος-t, az anyag haszontalanságától és a halandó test kívánsá-

¹⁾ De natura Deor. I.

²⁾ V. ö. Photius cod. 259. és Holstenius p. 59.

³⁾ V. ö. Hieronym. Quæst. ad Hebr. 9. 10.

⁴⁾ Id. m. VIII. p. 31.

⁵⁾ Carm. aur.

gaitól való megszabadulást tartja. (V. ö. Porphyr. De vita Pyth. 31.) S ennélfogva, mint Jamblichusnál¹⁾ olvassuk, még a templomban sem kell engedelmeskedni a testnek, mert nem szabad, hogy szent helyen az isteni lélek a romlandó testnek szolgálgjon.

S e szabadulás célja a szellemi dolgok, a számok megismerése. Pythagoras és Plátó ezt tanították. (V. ö. Scheffer De nat. et const. phil. Ital. VIII. 56 és kk., ki egyetlen bizonyosságra hivatkozik, t. i. Porphyrius eme szavaira: «*πρῶτον μὲν παιδαγωγῶν ἑαυτὸν ἡμέρα πρὸς τὴν τῶν αἰδίων καὶ ὁμοφύλων, αὐτῶν, ἀσωμάτων, αἰεὶ καὶ κατὰ ταυτὰ καὶ ὡς ὅπως ἐχόντων θεῶν,*» vagyis mindenkinek az örökkévaló dolgok szemlélésére kell szoktatnia magát.)

VI.

Az eddig mondottakból világosan kitűnik, a mit Pythagoras és követői annyiszor ki is fejeztek, hogy a philosophiának tárgya a szám, a mely Plátó ideájával teljesen megegyezik.

S a mint már mondtuk, hogy a philosophiának feladata a lelket a test bilincseitől és az anyag (materia) lánczaitól megszabadítva a tiszta igazságra, a szellemi lények tiszta szemlélésére vezetni s minthogy a szavak a számokkal megegyeznek, világos, hogy e számok az egész philosophiának tárgyát képezik.

Haljuk csak Porphyrius szavait:²⁾ «*ἵνα προορμώσῃ κατὰ βραχὺ πρὸς τὰ ὄντως ὄντα ἀπὸ τῶν μηδέποτε κατὰ ταυτὰ καὶ ὡσαύτως ἐν ταυτῷ μὴδ' ἐφοσονοῦν διαμενοῦντων σωματικῶν τὰ τῆς ψυχῆς ὅρματα, μετὰ τεχνικῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν ἔφασιν τῶν τρόφων προσάγων, δι' ἃν ἀντιστάσῃ τὴν τῶν ὄντως ὄντων θέαν, μαχαρίους ἀπετέλει*», vagyis a számok előgyakorlatul szolgálnak a valóban létezők szemlélésére s az elmének ilyenén mesterséges foglalkodtatása által szemünk a változandóságnak alávett test dolgoktól olyan táplálék után vágyakozik majd, melynek segítségével az emberek boldogokká lesznek. Mi más ez, mint a mi a Hist. de ideis cz. munkában³⁾ mondatik Plátó ideáiról, hogy azok táplálékai a bölcseségkedvelő lelkeknek, mivel azok által mintegy ambróziát és nektárt vesznek magukhoz.

Pythagoras is kifejezte ugyanezen gondolatot, midőn kimondta, hogy a lélek az isteni ideák által az egek fölé, az igazság mezejébe emelkedik s ott táplálkozik.⁴⁾ S e cél elérésére a matematikai számokat tar-

¹⁾ De vita Pyth. 28.

²⁾ T. id. m. p. 32.

³⁾ I. 6. p. 93 és kk.

⁴⁾ I. Photius id. m. p. 242.

tartotta alkalmasoknak s azokat, mint symbolumokat a tisztán észbeli (intellectualis) számok természetének és viszonyainak kifejtésére használta.¹⁾

S ezért van az, hogy Jamblichus és mások a theológiát számoknak mondották, mivel számok által fejtették meg az isteni dolgokat. Ebből érthető meg, hogy miért mondatik Pythagoras számtana visszaemlékezésnek (reminiscentia), míg Plátó ugyanezt dialecticának tartja.²⁾ Ugyanis nem kívülről mennek be a lélekbe, vagyis a számok nem úgy származnak, mint a tárgyak képei. S az ész, maga is szám lévén, az összes számokat magába foglalja és az összesből, melyben a számoknak észbeli gyökerei megvannak, megszabadulván a test bilincseitől, egy részt viszatart magának s mintegy raktárban helyez el és azokra, a miket már azelőtt tudott, vissza is emlékezik.³⁾ S maga az ész παντ' ὁρᾷ καὶ παντ' ἀποφύει: mindent lát és mindent hall — mint a pythagoreusok tanították.⁴⁾

Pythagoras és Plátó philosophiájának végső célja is azonos volt s ennek elérésére is ugyanazon elveik és eszközeik voltak. S ez a végső cél nem volt más, mint a számok megismerése által az Istenhez hasonlóvá, sőt olyanná lenni, mint maga az Isten. Világosan kimondja ezt a Carm. Aur.⁵⁾ következő két sora:

«Sic ubi deposito conscendes corpore cælum
Immortalis eris divus, semperque beatus.»

S Hierocles a pythagorasi philosophia legszebb céljának az Istenhez való hasonlóságra vezetést mondja⁶⁾.

Empedocles Diog Laërtiusnál⁷⁾ így szól:

«Ναίρετ', ἐγὼ δ' ὁμῶν θεὸς ἀμβροτος, οὐχ ἔτι θνητός
Ἡολεῖσθαι.

Üdvözölve legyetek! én közöttetek többé nem mint halandó ember, hanem mint halhatatlan Isten sürgők-forgók. Vagyis önnönmagát Istennek nevezte és tartotta, mivel elméjét a büntől megszabadítva, tisztán megőrizte.⁸⁾

A pythagoreusok, valamint Plátó hivei és a stoikusok is az ész

¹⁾ Jonsius De Script. hist. phil. III. 5. p. 229.

²⁾ L. Hist. de id. 100. és kk.

³⁾ L. Proclus Enchirid. I. p. 13.

⁴⁾ V. ö. Porphy. t. i. m. 31. és Jambl. De vita Pyth. 32. p. 184.

⁵⁾ Hierocl. Carm. aur.

⁶⁾ L. Scheff. t. id. m. VI. 43 és kk.

⁷⁾ Diog. Laërt. t. id. m. VIII. 66.

⁸⁾ L. Sext. Empir. Adv. Mathem. p. 60.

az Isten egy részének tartották. S ez a Carm. Aur. főntebb idézett szavai-
ból is kiviláglik. S Empedoclest mégis kevélységről vádolták, mivel ma-
gátIstennek mondotta s így az emberi hivatást is lenézte. S ezért Plátó,
kinek szerfölött tetszett e cél, még világosabban kifejezte, hozzátevén :
κατὰ τὸ δυνάτον ἀνθρώπων, vagyis a mennyire lehet az embernek t. i.
hasonlóná lenni az Istenhez.¹⁾

De a test bilincseiből való kiszabadulás eszköze is azonos
Plátónál és Pythagorasnál. S ez eszköz nem más, mint a test aljas kíván-
ságainak legyőzésére és az elmének Istenhez való irányzására törekvés.
De ezen törekvésnek eszköze, elősegítője a számok megismerése s az erre
való készség.

S azért Pythagoras minden bölcseséget a számok tudásába helye-
zett, valamint Plátó az ideák megismerésébe.²⁾

Világos tanúnk erre Theodoretus :³⁾ « *ὁ πολυθρόλλητος Πυθαγό-
ρας τὴν τελειοτάτην τῶν ἀριθμῶν ἐπιστήμην ἔσχατον ὑπελάμβανεν ἀγα-
θόν*, » vagyis Pythagoras az ember legfőbb javát a számok kiváló tudá-
sába helyezte.⁴⁾

* * *

Végre elértük kitűzött célunkat. Ugy hiszszük, eléggé kimutat-
tuk — a régiek adataira támaszkodva —, hogy Plátó ideáinak alapját
Pythagoras számai teszik. S jóllehet Pythagoras tanaiban sok a homályos
hely, ő még sem riadt vissza, hanem új nevet adva Pythagoras némely
tanának, jobban, világosabban törekedett azokat kifejteni, vagy az itáliai
iskolától véve át valamely nézetet, azt saját iskolája számára igyekezett
értékesíteni.

BÁLINT K. JÓZSEF.

ARANY JÁNOS «ŐSZSZEL» CZ. KÖLTEMÉNYÉRŐL.

Lyrikus költemények, vagy legalább is a nagy költők lyrikus ter-
mékei ritkán szoktak anyagukra nézve összehasonlító irodalomtörténeti
kutatás tárgyává lenni. Csak ritkán jut eszünkbe az egyéni hangulatok
tartalmának forrását más költők hangulatának nyilatkozataiban keresni,
ritkán reminiscenciákat gyanítani ott, a hol az érzés közvetlensége meg-

¹⁾ Scheffer id. m. 42 s kk.

²⁾ Hist. de id. 120 s kk.

³⁾ Therapeut. XI. p. 152.

⁴⁾ V. ö. Laërtius VIII. 8., Aelianus Var. hist. IV. 17. és Stobæus
Eccl. Phys. 2. valamint Proclus In Theol. Plat. I. 4.

kapó erejével szól hozzánk. Ha tesszük, legfeljebb oly költeményekre nézve tesszük, a hol az érzések finom szövédéke egy feltűnő ötlet körül fonódik, a hol világosan látszik, hogy egy kirívó ellentét vagy fordulat szolgált a hullámzó érzéseknek, ha nem is indító középpontul, de legalább is hullámtörőül, melyhez az érzések állandó időközökben hozzáütődtek. A legtöbb esetben refrain e középponti vagy hullámtörő ötletnek vagy érzésnek a külső kifejezője.

Arany «Őszszel» című költeményében az ellentét Homeros és Ossian között szolgál nyilván ily refrainben fel-felcsillanó középponti ötletül. Az ötlet feltűnő volta, illetőleg a Homer és Ossian között vont párhuzam ismeretes irodalomtörténeti multja mindenkit, a ki Aranynek e költeményével foglalkozik, ráterel bizonyos összehasonlításra e párhuzam régebbi felhasználóival. Így pl. Zlinszky Aladár «Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből» című derék iskolai könyvében ¹⁾ rámutat Petőfi «Homer és Ossian»-ján kívül Herder ismeretes tanulmányára «Homer und Ossian». Közellevő a gondolat, hogy különösen Petőfi adta meg Aranynek az ösztönzést arra, hogy a Homer és Ossian világában és előadásmódjában rejlő ellentét hálás témájával ő is megpróbálkozzék, ez ellentéttel párhuzamba téve saját, a haza gyászától borussá lett lelke hangulatát.

De azt hiszem, hogy nem Petőfi adta a legerősebb impulzust Arany költeményének alapgondolatához, és ha azt a subjectiv alakot tekintjük, melyben a Homer és Ossian között való ellentét Aranynál megjelenik, más forrásra, illetőleg reminiscenciára kell gondolnunk, mely itt Arany lelke előtt lebeghetett. A subjectiv, a költő lelkében megjelenő alak, melyben a Homeros és Ossian között való ellentét itt szerepel: az az egyéni érzés, vagy mondjuk egyéni tapasztalat, hogy a költő mostani hangulatához nem illik többé a Homér olvasása, mely neki eddig annyi örömet szerzett, hanem igenis az Ossian ködös énekével való foglalkozás. Hangulata egyaránt fakad az őt környező természet és a nemzet sorsának szemléléséből: borongó ég, kihalt tusa, ezeknek szemléletéből erednek költeményeinek alapérzései, és e kettős érzéshez alkalmas kísérelül, ha úgy szabad szólnunk, legalkalmasabb appercipialandó olvasmányanyagul kínálkozik Ossian költészete. Az 1848 előtt Homerost «evő» ²⁾ Aranynek most 1850-ben Ossian kell olvasmányul.

Az olvasmányok ez ellentéte teszi az «Őszszel» középponti ötletét, mely a «Jer Ossian ködös, homályos énekeddel» refrainben jut visszavisszatérő kifejezésre. Ez ellentétre nézve pedig ily subjectiv alakban

¹⁾ 267—270. lapokon.

²⁾ I. Arany Jánosnak Szilágyi Istvánhoz intézett levelét 1846. febr. 22-éről. A. J. hátrahagyott iratai és levelezése 3. kötet 15. lap.

volt, azt hiszem, Aranynak egy forrása, mely ha nem is oly közellevő, mint Petőfi verse, mégsem mondható valami nagyon távollevőnek sem. E forrás Goethe Wertherje.

Werther azt írja (1771) május 13-áról írt levelében: «Du fragst, ob Du mir Bücher schicken sollst? ... Ich brauche Wiegengesang, und den habe ich in seiner Fülle gefunden in meinem *Homer*.» Majd ezeket írja június 21-éről kelt levelében: «Wenn ich so des Morgens mit Sonnenaufgange hinausgehe nach meinem Wahlheim und dort im Wirtsgarten mir meine Zuckererbsen selbst pflücke ... und dazwischen meinen *Homer* lese; wenn ich dann in der kleinen Küche mir einen Topf wähle...; da fühl' ich so lebhaft, wie die übermütigen Freier der Penelope Ochsen und Schweine schlachten, zerlegen und braten». A rákövetkező évben (1772) március 15-éről ezeket írja: «Ich ... fahr nach M., dort vom Hügel die Sonne untergehen zu sehen und dabei in meinem *Homer* den herrlichen Gesang zu lesen, wie Ulyss von dem trefflichen Schweinehirten bewirtet wird». De már szeptember 4-én ezeket hangoztatja: «Wie die Natur sich zum Herbst neigt, wird es Herbst in mir und um mich her. Meine Blätter werden gelb, und schon sind die Blätter der benachbarten Bäume abgefallen.» Október 12-éről pedig már így kezdi levelét: «*Ossian* hat in meinem Herzen den *Homer* verdrängt.» S e levél aztán majdnem végig csak *Ossian*ról szól. A mit róla mond, az lényeges vonásaiban megegyezik Arany jellemzésével. A «Der Herausgeber an den Leser» című részben aztán arról értesülünk, hogy midőn Werther egy este Lottéhoz jön, ez tőle azt kérdezi: «Haben Sie nichts zu lesen?» Majd hozzáteszi: «Da drin in meiner Schublade, liegt Ihre Uebersetzung einiger Gesänge *Ossians*; ich habe sie noch nicht gelesen, denn ich hoffte immer, sie von Ihnen zu hören. ...» Werther mosolygott, elővette a dalokat, borzongás lepte meg, midőn kezébe vette, és szeme megtelt könnyel, midőn bele-nézett. Leült és olvasott.

S most következnek Goethénél az ismeretes szép részletek *Ossian*-ból, melyeknek olvasása Lotte és Werther lelkét oly fájdalmasan meghatja.

Látjuk, hogy az átmenet a tavasz-nyári *Homer*-hangulatból az őszi borongós *Ossian*-hangulatba, illetőleg az átmenet a *Homer*-olvasmányról az *Ossian*-olvasmányra teszi a Werther egy jelentős epizódját, és ez átmenet teszi az «Őszszel»-nek is — úgy szólva — lyrikus cselekvényét. A 6-ik versszak «Oda van a szép nyár, oda! A természet lassan kihal ...» teszi a kapcsolatot a még *Homer*ossal foglalkozó, bár tőle elkívánczoló és a tisztán *Ossian*-ba merült lélek között, úgy mint a Wertherben a szeptember 4-ikéről *) kelt fentidézett levél.

*) Nem egészen mellékes körülmény talán a tőlünk felhozottakra nézve Arany költeménye keletkezésének időpontja, melyet meglehetősen pon-

Alig hihető, hogy mindez véletlen találkozás volna, és ha nem egyenesen tudatos átvétel, legalább is élénk reminiscencia.

Még jobban megerősödünk e feltevésünkben, ha meggondoljuk, hogy miként már említettem, Werthernek október 12-ikéről kelt levele tartalmazza főbb vonásaiban Aranynak Ossianról adott jellemzését is. E jellemzés — a refrain jelzőit nem tekintve — a 8-adik versszakkal kezdődik. E versszak túlzás nélkül a Werther idézett levele költői resuméjének mondható. A levél egyenesen mint a hunyó dicsőség és a kihalt tusa lantosát mutatja be Ossiant. Az «emlékhalom» is megvan kétszer Werther levelében és még a harczia az utolsók között is (der letzte verlassene Herrliche — Goethénél magára a költőre alkalmazva).

Benn vannak e levélben a 9-edik versszakból a «felhő és zúgó szel» (umsaust vom Sturmwinde, der in dampfenden Nebeln . . . hinführt) a «zizegő haraszt, mohar» (dem hohen wehenden Grase) a «hullámmoraj» (Gebrülle des Waldstroms), a «bolyongó tűz» (das dämmernde Licht des Mondes, der liebe Stern des Abends stb.), «az enyésző nép, ki méla kedvvel multján borong» (die Zeiten der Vergangenheit . . . lebendig werden) — csak a «magános tölgy a domb felett» hiányzik egészen Werther leveléből (a Werther végén közölt Ossianrészletekben szó van a fáról is a szikla mellett). — A 10-edik azaz utolsó versszakból is meg van Werther levelében a «hős apákhoz költözött daliak lelke» (Geister der Väter, Schatten seiner Abgeschiedenen). A mi szintén figyelemre méltó, Arany költeménye is egy Ossianhoz intézett kérdéssel végződik, mint Werther jellemzése a caledoniai énekesről — és mintha a melancholikus végszavak «Sein Fusstritt geht über mein Grab hin, und er fragt *vergebens* nach mir auf der Erde» is visszhangoznának Arany költeményének végszavaiban, melyek Ossian énekének hiábavalóságát panaszolják.

Előtte nem kétséges a fentebbiek alapján, hogy Goethe Werther-je és különösen Werthernek október 12-éről kelt levele adtak Arany-nak közvetlen impulst — akár tudatosan, akár öntudatlanul — gyönyörű költeménye megírására. Az Ossianra vonatkozó bizonyítékokhoz tudnék még, ha szükséges volna, Homerosra nézve is egy-két érvet hozzátenni.

tossággal tudunk meghatározni. A költemény 1850. november havában jelent meg a Szilágyi Sándortól szerkesztett Pesti Röpivék I. évfolyamának 8. számában. Arany szeptember 15-én Szilágyi Sándorhoz írt levelében ajánlkozik havonként két vers adására, ha Szilágyi is rááll bizonyos feltételekre. Október 21-én küld is Szilágyinak verseket. Augusztus 19-én még nem volt kész aprósága, tehát vagy szeptember vagy október havában írta költeményét, azaz ugyanazon két hónap valamelyikén, melyekhez Werther erős Ossian-hangulata is fűződik.

A mit az előbbieken állítottam, és remélem, igazoltam, az érdekes részlettel gyarapíthatja Arany fejlődéséről való ismereteinket, melyek, a mennyire én az Arany életére vonatkozó irodalmat ismerem (ide számítva a legújabbat is, Benkó könyvét a nagy-körösi Aranyról, és a mezőtúri gymnasium mult évi értesítőjének értekezését Arany életéről) épen 1850-re nézve igen hézagosa. Ha fentebb előadott feltevéseim helyesek, és a valószínűleg szeptemberben vagy októberben írt¹⁾ «Őszszel» csakugyan Werther közvetlen hatása alatt keletkezett, és ha még felteszszük, a mint oly igazmondó költőről, milyen Arany, feltehetjük, hogy a mire magát buzdítja: «Jer Ossian, ködös homályos énekeddel» azt meg is teszi és csakugyan el is mélyed Ossianba, és ha mindehhez meg hozzáveszszük, hogy ebben az évben, melyben Katalin-ja készül, egyenesen Byron-tanulmányok hatása alatt is áll, akkor nagyon harmonikus képet szerkeszthetünk magunknak Arany ez időbeli olvasmányáról. Byron, Die Leiden des jungen Werthers, Ossian — a pessimismus, a kétségbeesés, a gyász és halál költészete nem illik-e mindez leginkább olvasmányának a költő számára, kinek lelkiállapota a közelmultra nézve még az 1850-iki év áprilisében, mint Szilágyi Sándornak írja,²⁾ «az elégiáig sem higgadt meg?» Hogy Goethe az 50-es években továbbra is megmaradt reá ható olvasmányának, arról tanuskodik a Ballade fordítása is, mely, miként a Benkótól említett tanulmánya végén közölt töredékből³⁾ következtethetünk, épen nem volt könnyű munka.

Figyelemre méltó, hogy Goethe különösen avval hatott Aranyra, a miben őt Ossian énekei és Percy gyűjteménye befolyásolják.

WALDAPFEL JÁNOS.

NEMZETKÖZI HASONLATOK.

(Folytatás.)

A nemzetközi hasonlatok rendszeres osztályozása.

I. Irodalom.

1. Írók. a) nemzetközi h. — Jókai $\sim$ magyar Dumas $\sim$ Magyarországnak Walter Scottja (Irish Times 94) $\sim$ magyar Milton (Orsz. Vil. 94 jan. 7.) Edmondo Amicis $\sim$ az olasz Jókai (Eger 92. aug. 2.)

¹⁾ L. a fentebbi jegyzetet.

²⁾ L. Arany levelét Szilágyi Sándorhoz 1850. ápr. 14-éről. A. J. hátrahagyott iratai 3. k. 235. lap.

³⁾ Arany János tanársága Nagy-Körösön. Irta Benkó Imre. 183. l.

b) nemzeti h. — Piron fut le Lafontaine du 18ème siècle (Maillard p. 98.)

2. Művek. Csiky «Divatképe» ~ Csiky Francillonja (P. Ll. 88. okt. 27.)

3. Alakok. Le baron Münchhausen est l'équivalent du baron de Crac.

4. Ítéletek: személyekről, a) irodalmi vonatkozással. A Nagy-
idai cigányok költője hasonlít a haldokló Molière-hez, mikor a Képzelt
Beteget írja és játszsza (Bp. H. 95. ápr. 4. t. Beöthy Zs.)

β) nemzeti h. — St. Beuve a kritikát hasonlóan alakította át mint
Balzac a regényt (Br.)

γ) nem-irodalmi vonatkozással. Voltaire és Byron nevetése közt
az a különbség, hogy V. nem szenvedett, mondja Lamartine (Br.)

δ) irod. és művészet. Mikor fog Jókai verseire a zene Petőfi je fel-
támadni? (P. Ll. 92. aug. 18. A. B.)

Alph. Daudet ~ Meissonnier de la plume (Fig. 88. máj. 5.)

ε) megfordított ítéletek. Margitay Tih. tárczaíró a festők között
(Új Idők I. 1. p. 14.)

5. Irodalomtörténet. a) Ítélet művekről. Salamon F. Petőfiről
Felhők ép oly mostohán nyilatkozik, mint Gervinus Grillparzerről.
(Ahnfrau) (n.).

b) Személyekről. Jókai és Jósika voltak irodalmunkban W. Scott,
Bulwer és V. Hugo párhuzamos megjelenései (P. Ll. 92. aug. 19. t.)

c) Kifejezések. Amerikanische Sturm- und Drangperiode. Irodalmi
boulangisták (Egyet. 91. decz. 20.). Naturalismus ~ valóságos irodalmi
darwinizmus (m.).

6. Melléknevek (jelzők) és igék: a) nemzeti. Heineről így nyilat-
kozik Thiers: Cet Allemand est le Français le plus spirituel depuis Vol-
taire. b) tulajdonnévi. Ich war recht börrisch faul (Heine Cottához, 28.
nov. 11.). Jókaiázó próza, petőfieskedő vadóc versek (Ágai: Por és
hamu, 67. l.) c) igék: «mir will vorkommen ich Jeanpaulisiere (J. H.
Hebel Werke I., XXI. l.)

7. Könyvcímek. Rembrandt als Erzieher (Lipce, 1. kiad. 90.)
F. Dahn: Moltke als Erzieher (Breslau 92). Heine als Erzieher (P. Ll.
96. jún. 7. t.), B. Vogel: J. S. Bach als Erzieher (N. Mus. Zsg. 92: I.)
Höllenbreughel als Erzieher. Der Rembrandtdeutsche (Dresda 92).
Anti-Rembrandt.

II. Művészet (zene, színművészet).

1. Személyek. Ondriček ~ a cseh Joachim. Odry ~ az operaház
vezérszónoka, Bercsényije (P. N. 92. márcz. 3.). Herold ~ a francia
Weber. Godard ~ le petit Gounod (Fig. 88. okt. 30). Schumann ~
a zenészek közt Heine (P. H. 96. febr. 6. t. Béldi J.) Wagner ~ a

19. század Lutherje. Jankó El. ∞ a magyar Caran d' Ache (M. H. 92. márcz. 3.)

2. Művek. Az egyiptomi Marseillaise (P. H. 94. nov. 21.) Berlioz «Benvenuto Cellini» cz. operája ∞ második Fidelio (Liszt F.). Marche de Rákóczy ∞ cette Marseillaise pimpante de l'Orient (E. Lepelletier, «Paris» 89. júl.). V. ö. Az idegen dallamok behatolása a magyar népdalokba (P. H. 96. nov. 29. t. Jókai M.)

3. Alakok. Maritana Mannheimer B.-től egy neme az eszményített Carmennek (P. Ll. 92. febr. 1.)

4. Ítéletek. A magyar Wagner címre Hubay nem tarthat igényt (M. U. 96. márcz. 21. t.) A mi a hangszerek között a cello, az az emberi hangnál a baryton.

5. Kifejezések. A muzsikális Italia irredenta (Föv. Lap. 95. márcz. 15.) Das musikalische Jung-Italien (P. Ll. 93. nov. 22.) Munkácsy Honfoglalása ∞ félhivatalos festmény (P. N. 94 jan. 27.)

6; Épületek. Nemzeti színház ∞ magyar Burg (Sonnenthal 92. okt.) Mainzer Dom ∞ deutsche Peterskirche (Dr. A. Pecz. 87. márcz. 3.)

III. Tudományok.

1. Tudósok. Laplace ∞ a francia Newton (Int. Rev. Bécs 68, 2. füz. 128. l.) Teleki Samu ∞ a magyar Stanley (80), Peters K. ∞ a német St. (N. Fr. Pr. 91 febr. 13.), Baumann O. ∞ a német St. (Bp. H. 93. decz. 15), Lermann K. ∞ a horvát St. (P. N. 91. febr. 1.)

2. Ítéletek. Legyen a magyaroknak Heidelbergje (Főtűs L. br. 93. ápr. 4.) A magyar nyelvészet Széchenyijét siratja Szarvas Gáborban (P. N. 95. okt. 13.)

3. Elnevezések. Ecrasit ∞ magyar dynamit.

IV. Világtörténelem.

1. Személyek. Mirabeau : Dr. Christiani ∞ der M. der Lüneburger Heide (Heine 1832. aug. 24). Cogalniceanu ∞ Románia Mja (P. Ll. 91. júl. 10.)

2. Ítéletek. a) Amerika a jövő század vége előtt úgy fog aránylani Európához, mint most Európa aránylik Ázsiához. (P. H. 92. máj. 14. v. cz. Pulszky F.)

b) Talleyrand était noble comme Machiavel, prêtre comme Gondi, défroqué comme Fouché, spirituel comme Voltaire et boiteux comme le diable (V. Hugo.)

3. Alakok. Az orleansi szűz ∞ Franciaország Debórahja.

4. Események. Castelar Emil Canossája (Bp. H. 94. okt. 10.)

5. Épületek. *Az Újépület ∞ a magyar Bastille (M. H. 91. decz. 5. Townson Róbert angol utazótól ered 1793.)

6. Történetírók. Arneth ~ az osztrák Ranke. Prescott W. H. ~ l'Augustin Thierry américain (Fig. 88. ápr. 28).

7. Népek. Irek ~ les Gascons du Nord (Fig. 91. aug.) Japánok ~ Ázsia franciaíai (P. N. 94. okt. 13. v. cz.)

V. Nemzetközi politika.

1. Személyek. Bismarck ~ a német Themistokles (Allg. Ztg. 91. 90. sz.) ~ le Machiavel prussien (Sarcey: Siège de Paris p. 75) ~ a jénai Götz (M. H. 92. aug. 3.) ~ a politika Beethovenje (Bülow 92. márcz. 28.) ~ stb. stb.

2. Ítéletek. Minden Balkán-államnak megvan a maga rumun-kérdése (Bp. Sz. 92. febr., 222. l.)

3. Alakok. A fennálló társadalmi renddel elégedetlen osztályok: német szociáldemokraták, orosz nihilisták, spanyol anarkhisták, angol homerulerek, román sovíniszták, ifjú csehek stb.

Elvek. Egykor «Liberté, égalité, fraternité» volt az emberek jel-szava; ma: «Infanterie, cavalerie, artillerie» (Bülow 92).

4. Események. Szedán: ein zweites Sedan (Bismarck hg. 92 júl. 5.), a kínaiak Sz.-ja (Bp. H. 94. nov. 27.)

5. Kifejezések. Irredenta: *Ungheria irr. (Egyet. 92. szept. 2.), Daco-Romania irr. (Bp. H. 92. aug. 10.), Románia irr. (Bp. H. 94. máj. 4.), Italia irr. (P. N. 94. nov. 6.), szász irr. (Bp. N. 98. febr. 6.). Germania irr. (Beksics G. 97. decz. 25.) etc.

6. Épületek. A párisi Quai d'Orsay-palota megfelel a bécsi Ball-Platznak (P. N. 93 decz. 6. e. l.)

VI. *Magyar politika és történet.

1. Személyek. a) nemzetközi h. Tisza Kálmán ~ a szabadelvű magyar Bismarck. — Bernaert ~ Belgium T.-ja (Egyet. 89. jún. 22.) — Sagasta ~ a spanyol T. (Egyet. 88. nov. 21.).

b) nemzeti h. Mikó Imre gf. ~ Erdély Széchenyiye. — Ugron Gábor ~ II. Mocsáry Lajos (P. N. 96. jún. 12.)

c) Vegyes: Wir Ungarn besitzen keinen Petöfi unserer Verfassung (P. Ll. 92. jan. 13.) — Apponyi ~ Rembrandt, Hagen, politikai Don Juan stb.

2. Népek: Az oláhságban Magyarország írjeit kell tekinteni (Bp. H. 93. jan. 6.)

3. Ítéletek. A mi Tisza Kálmánnak a cerusa, Beöthy Ákosnak a czvikker, az Gladstonenak — a cigaretta (P. N. 93. jan. 31.)

4. Események. A Hentzi-szobor 2. kiadásban [Temesvárotról] (M—g 94. máj. 18.)

V. ö.: Helfy Ign. székfoglalója a Petőfi-társaságban 1894. jan. 28.: «Költészet a politikában és a politikai költészet.»

VII. Földrajz.

1. Városok: a) *Budapest $\sim$ európai Chicago (O. Haupt 92) $\sim$ a Nyugat Szaharája (Bp. H. 92. márcz. 24.) $\sim$ kávéházak városa (Föv. Lap. 93. decz. 5. v. cz.) $\sim$ szenzációk városa (M. U. 95. aug. 31. v. cz.) $\sim$ Bp. volna legalkalmasabb egy keleti Párisnak (Bp. H. 95. okt. 1. t.) $\sim$ das zukünftige London (100 év előtti jóslat, Bp. H. 95. máj 13.) stb. stb.

b) *Abrudbánya $\sim$ Európa Kaliforniája; *Szedán $\sim$ a francziák Mohácsa.

2. Ország, vidék. Csehország $\sim$ a szláv Elzász egy neme (N. Fr. Pr. 89. szept. 7.) Portugália $\sim$ az ibéri Elzász. — Szerbia $\sim$ a Balkán Piemontja (Bp. Sz. 92. febr. 207. Hodinka A. és Föv. Lap. 92. febr. 5.)

3. Folyók. Nilus $\sim$ szakasztott a mi Tiszánk (M. H. 93. jún. 18 t. Tóth B.) Szent-Anna tó $\sim$ a Csorbai tó ikertestvére (Föv. Lap. 92. júl. 17. t.)

4. Szél. Die Nemere $\sim$ die Fogarascher Bora (P. Ll. 94 ápr. 5.)

5. Itéletek. A Hudson folyó a történelemben Nilusa, jelentőségre Themséje, vízmennyiségre Dunája és szépség dolgában Rajnája az Új-Világnak (v. Hesse-Wartegg). — A Tisza vizéről szóló népdal, a római kútról ismeretes hagyomány ép úgy megvan a Balatonról is; vágyik oda, a ki egyszer ott volt.

Valóságos tárháza az adatoknak a következő munka: *Internationale Titulaturen* von O. Frh. v. Reinsberg-Düringsfeld. (Lipcse, 1863, két kötet, I. Was die Völker über einander sprechen, 166. l., II. Was die Völker über sich selbst sprechen, 150. l.)

VIII. Kulturtörténelem.

1. Kifejezések. Modern szentháromság: Jäger-Falb-Kneipp. (Borssz. J. 92. júl. 24.)

Magyar Krach (M. H. 96. febr. 27.)

A *Panama*-család (száznál több változat!)

2. Helyi szokások. Mumpilz-Berlin $\sim$ Pflanz-Bécs.

3. Épületek. Notre-Dame si justement appelée le Palladium des Parisiens (Fig. 89. decz. 10.)

4. Utcák. Grunewald $\sim$ Berlin Praterje; Váczi uteza $\sim$ a pesti Graben.

5. Közoktatásügy. Lacordaire nevelőintézete $\sim$ franczia Eton (A french Eton, London 1864. Felméri I.)

6. Sport. Matolay Elek ~ a magyar tornaügy Jahn-ja (Tan. Közl. XXV, 460. l.)

Tokio ~ második Kincsem (Egyet. 94. okt. 15.)

7. Elnevezések (személyek.) Cail ~ a francia Krupp. Licinski Simeon ~ román Rózsa Sándor (P. H. 91. szept. 4.)

Quesnay de Beaurepaire ~ a köztársaság Kozma Sándora (Bp. H. 92 máj. 1 t.)

8. Díjak. Prix Monthyon ~ a francia Marczibányi díj.

9. Egyesületek. Société des gens de lettres ~ a párisi «Otthon» (M. H. 92. márcz. 27.)

10. Társadalmi típusok. Wippchen-Berlin ~ Eisele und Beisele — München ~ Frau Sopherl vom Naschmarkt — Bécs.

Forrásmű: *Internationale Titulaturen* (I. VII.).

Nemzetközi hasonlatok az irodalom köréből.

Hogy a mai írónál és a modern irodalomban a nevek megmásítása, mondhatnám elkeresztelése, mennyire lábra kapott, az még az alábbi gyűjtemény híján sem szorul bizonyításra. Ezt mindenki tudja, aki olvas vagy ír. S ha másként nem vagyunk képesek e hajlamot, szenvedélyt kielégíteni, gúnynevekhez (Spitznamen, sobriquet) folyamodunk, melyek szaporábban sosem tenyésztek, mint manap. Az amerikai Milwaukee-Herald (1896. nov. 9). csaknem százával sorolja fel azon elnevezéseket, melyekkel az Egyesült Államok elnökeit és elnökjelöltjeit illeték, s a mi lapjaink vezércikkeiben is lépten-nyomon találkozunk ilyenekkel.

Ez alkalommal azonban kizárólagosan az irodalom mezején tartózkodunk. Hogy e közben nem egy kétes-értékű, selejtes példa is napvilágot lát, azt magam is jól tudom és e miatt elnézést kérek.

A nk. személyi h.-nak több nemét különböztethetjük meg: a régibb és közönségesebb egy (név-) mintára szorítkozik s azt a többes szám, az «új», «második» (secundus) és egyéb nemzet- és korbeli jelzőkkel alkalmazza. Pd. Vous écrivez comme un *petit Cicéron* (Mme de Sévigné au comte de Bussy 1655, 25 nov.) Je fais de ceci (Livry) une *petite Trappe* (Sév. 1671, 24 mars).

Campe J. W.: *Robinson secundus* (Zullichoviae 1785). Prudinius Reinier von Winsum (1508—59), Rector der Schule zu Gröningen, seiner Gelehrsamkeit halber *Cicero secundus* genannt (Grässe.) — Aspasien und Phrynen, Manon Lescauts, Nanas und Marguerite Gautiers. — Ces deux poètes sont les Racines de notre époque. — Les Gaulois ont eu leurs Sophocles, leurs Euripides, leurs Ménandres, leurs Thimotées (Volt.) — Je serai l'autre Adam et tu seras l'autre Eve, dit Faust a Hélène (A.

Vacquerie: «Futura»). — Und als ein zweiter Jupiter | Mit nachgemachten Blitzen (Blum. Aen. 6.)

Igen gyakoriak az ilyen könyvczímek:

Der neue Pitavall. Der n. Plutarch. Der n. Achilles, Schauspiel v. Jos. Weilen 1872. Shenstone-Grün oder das n. verlorne Paradies. Mannheim 1780.

de Polignac: L'Anti-Lucrèce, poème s. la religion nat., trad. p. Bougainville. Paris 1749.

Könnyen félreértést támaszthatnak s ezért jól megkülönböztetendők az oly elnevezések, a hol a «magyar» jelző az illető műnek magyar fordítására vonatkozik, nem pedig magára az íróra. Pl. «Szóval Endrődi kötetét méltán megilleti a magyar Heine elnevezés» (Föv. Lap. 92 decz. 6.) A magyar Tasso (Jánosi G. fordítása: Föv. Lap. 93. okt. 17.) Magyar Firduszi (Radó Ant. fordítása: P. H. 93. okt. 22.) A magyar Guy de Maupassant (M. H. 93. nov. 19.) — Hasonlítsuk össze és különböztessük meg ezeket: *Simplicissimus*, *Ungarischer* oder *dacianischer*, vorstellend seinem Lebens-Lauff und sonderliche Begebenheiten gethaner Reisen (Leipz. 1854) és «Groch K., *A magyar Simplicissimus* (Bpest 1880)».

A nk. személyi h.-ok másik neme minden tulajdonság jellemzésére külön-külön nagynevű elődhöz folyamodik. Erre nézve kitűnő egyetemleges példa ez: «A legnagyobb férfiak tulajdonságait egyesítette magában; fejét ferdén hordta mint Nagy Sándor, mindig hajában kotorászott mint Césár, úgy tudott kávét inni mint Leibniz; s ha egyszer jól beledüleszkedett karosszékébe, megfeledezett evésről-ivásról s úgy kellett felkelteni mint amazokat; parókáját úgy viselte mint Doktor Johnson s egyik nadrággombját sohase gombolta be mint Cervantes.» (Lichtenberg).

A valódi (hamisítatlan) nk. h.-ok, melyeket az alábbiakban m. p. a legkülönbözőbb vonatkozásokban mutatunk be, két különböző nemzet két különböző egyéniségét hozzák vonatkozásba e képlet szerint:

A (x nemzet) ∞ B (y nemzet).

1. Írók nemzetközi viszonyítása.

1. Abbt Tamás (1738—66) ∞ a német Montesquieu (n.).

2. About Edm. ∞ le petit-fils de Voltaire.

*3. Abraham a Santa Clara: Blaskovics András, erki plébános ∞ a magyar A. a S. Cl. (Arnóthi: Az erki pap, Eger 83 p. 82) Krotky József esztergomi apátkanonok (+ 93 ápr. 4.) szenvedélyes szónok volt, kit paptársai magyar A. a S. Cl.-nak neveztek el. — Kovács Márk ∞ magyar A. a S. Cl. (Bp. H. 97. okt. 19. t.)

*4. *Ábrányi* Emil ∞ lord Á. E. ∞ Hazaffy Titán ∞ Hazaffy Home-roz (Nemz. 92, ápr. 17.).

*5. *Ágai* ∞ a magyar Jules Janin vagy még inkább Pierre Verron. (P. N. 92 márcz. 27. t.)

6. *Anakreon*: Barère, a fr. forradalom költője ∞ a guillotine A.-ja. (n.). — Bellman K. ∞ az északi A. (n.) Christopulos ∞ az új-görög A. (Pecz V. 92 febr.)

*7. *Anyegin*: Az utolsó magyar Anyegin (Egyet. 96 febr. 2. t.)

*8. *Arany*. Petőfi A.-t Homer Arany Jánosnak nevezi. (l. Shakes-peare és Tennyson).

*9. *Balassi*, L. B. ∞ der ungarische Pindar. (Grässe III: 1061. l.) ∞ A XVI. század Petőfije (l. alább 2: 21.)

10. *Bauernfeld*, E., bécsi költő az «Allg. Ztg.» egy kritikusa szerint = a német vígjáték Nestora s Achillese egy személyben.

11. *Bayle* ∞ a XVIII. század Montaigne-je (Larousse: gr. dict. p. XVIII és XXII) ∞ néha Lessingre emlékeztet (Lotheissen).

12. *Belinski*, kritikus ∞ az orosz Marat ∞ Oroszország Lessing-je. (Allg. Ztg. 90, 189. sz.)

13. *Bellamy*: «Ein österreichischer B.»-nek nevezi Fröbel Gy. (Allg. Ztg. 90, 327. sz. m.) «Am 18. Aug. 1920» cz. füzet (Linz, 90) szerzőjét. Mercier S. L. ∞ a XVIII. század francia B.-ja. (Kemény F.)

14. *Bellay*, Joachim du (1524—60) ∞ Ovide français.

*15. *Beniczky* Bajza Lenke ∞ egy modern Sehrezade (Nemzet 90, máj. 28. Kozma A.)

*16. *Beöthy* Zs. ma Brunetière volt attilában (P. H. 96 okt. 4. leány-gymn. megnyitása).

Béranger: lásd Petőfi (77), Basselin (2: 1.)

*17. *Bernát Gazsi* (Gáspár, humorista 1810—73): Csoór Gáspár az Alföld B. G.-ja (Eger és Vid. 92 ápr. 17.). — Lemice-Terrieux ∞ a francia B. G. (Sp.-Világ 96, 45. p.) Jókai M. ∞ új B. G. (Ugron G. 96 nov. 13.)

18. *Biornstjerne Bjornson* = le Victor Hugo scandinave.

19. *Bossuet* a «Le Correspondant» 85 márcz. 25. sz.-ban (1144. l.) a következő írókkal van összehasonlítva: Pascal, Corneille, Racine, Homer, Sophokles, Pindar, Virgil, Thukydides, Tacitus, Cicero, Demos-thenes és — a bibliával.

*20. *Bourget*: Tóth Béla ∞ a magyar B. (M. H. 93 júl. 23. t. Bródy S.). — l. 3: Büchmann.

21. *Brandes* Gy.: est surnommé par ses compatriotes le Sainte-Beuve du Nord (Fig.). — Collett Camilla írónő Br.-t «északi Galeotto»-nak nevezi (89 okt.), mert Ibsenről írt egyik tanulmányában kimélet-lenül megnevezi a «Nora» mintáját.

22. *Brentano*, Clemens ∞ der Vagabond der romantischen Schule (n.).

*23. *Bret Harte*: Sebők Zsigmond ∞ a magyar tanyák B. H.-ja (P. N. 94 szilv. mell.).

24. *Büchmann*: Roger Alexandre ∞ ein französischer Büchmann (J. Vészi, P. Ll. 92 okt. 12. t.).

25. *Burns*: Ein deutscher Rob. B. ∞ E. Lindner Dialektdichter (Emericz V. czik sorozata a Westöstliche Rundschau 85. évf. — 56 f. — Nemz. 96. decz. 16. t. Vikár B.).

26. *Byron*: *Musset* a francia, gyöngébb, kellemesebb s gyengédebb B., valamint *Heine* a német, kisebb, pajzánabb s élczesebb, valamint *Paludan-Müller* a dán szatirikus, igazhitű s konzervatív B. (Br.). B. bukását a sajtó okozta azzal, hogy Nero, Apicius, Caligula, Heliogabal s VIII. Henrik nevével illette (Br. IV). — A *Revue britannique*-ban (1826, mars p. 177—79) «*Fragment médit, trouvé dans les papiers de Lord Byron*» cz. rendkívül érdekes s e helyen egész terjedelmében felhasználható közleményre bukkantam, melyben B. önmaga sorolja fel mindazon nk. összehasonlításokat, melyeket a 9 utolsó évben francia, német, olasz és spanyol nyelven reá alkalmaztak. — *Némi tulzással méltán nevezhetjük Vajda Jánost a magyar B.-nak (M. Ujs. 97 jan. 18.). — B-t anyja, Mme de Staël és az Edinburgh Review Rousseauval hasonlították össze, ő azonban erőlesen tiltakozott az ellen (B. levelei nyomán P. N. 97, decz. 30. t.)

27. *Carducci* ∞ az olaszok Heineje.

28. *Corneille* ∞ Virgile français.

29. *Dickens*: Farina, Salvatore ∞ az olasz Dickens.

*30. *Dumas*: I. Jókai. — Irodalmi árverés. Egy magyar Dumas. (M. H. 92.).

31. *Duruy* (család) ∞ cette famille glorieuse des «*Fabius*» (Fig. 88. jún. 2. spl. L. Ganderax).

32. *Fénelon* ∞ cygne de Cambrai; François de Sales az «*Introduction à la vie dévote*» szerzője ∞ a XVI. század F.-ja (Kreyszig).

33. *Feuillet* O. ∞ le Musset des Familles ∞ der Familien-Musset. — F. első modorában a francia Walter Scott (N. Fr. Pr. 91, jan. 4. Wittmann).

34. *Fischart* ∞ Rabelais allemand. (I. Vitringa).

35. *Fléchier*, Esprit ∞ a francia Isokrates (La Harpe).

36. *Fulda* L.: Es gab eine Zeit, wo L. F. halb Benedix-Schüler, halb Sardou im Herzen war. (P. Ll. 92. márcz. 4. c. I. Hevesi).

37. *George*: G. Eliot ∞ le George d'outre-Manche, G. Sand ∞ le George français (Jul. Lemaitre, Rev. d. d. M. 94 dec. 15.).

*38. Gerő Károly, midőn a «*Próbaházasság*»-ot írta: Es fehlte nicht

viel, dass man ihn für den ungarischen Labiche oder Nestroy erklärt hätte. (P. Ll. 97 jan. 20. t. Silb.).

39. *Gessner* ∼ Théocrite allemand ∼ der deutsche Theokrit.

40. *Girardin*, Émile de: M. Renan a comparé le prophète Isaïe à E. de G. (Fig. 89 márcz. 17.).

41. *Gleim* a «Preussische Kriegslieder eines Grenadiers» révén, melyekben N. Frigyes dicsőségét énekelte meg, a német Tyrtäus nevét érdemelte ki (n.).

42. *Goethe* ∼ l'Apollon Musagète: (l. itéletek). ∼ Charles Cros ne fut que le Pic de la Mirandole de la France, alors qu'il aurait pu en être le G. (Fig. 91 ápr. 3. E. Gautier). - - Goncourt: Krohg Krisztián norvég regényíró ∼ az észak G.-je (G. Brandes).

43. *r. Greiffenberg*, Katharina Regina (1633—94) ∼ a német Uránia (n.).

44. *Grosclaude* ∼ a párisi Wippchen (Allg. Ztg.).

*45. *Gyp*: Malcomes Gizella br.-né («Mákvirágok» Bp. Révai) ∼ egy fióka, egy magyar G. (M. H. 91 decz. 22.).

*46. *Gyulai Pál*; a magyar irodalom Lessingje (P. Thewrewk Emil eln. beszéde a Phil. társ. 92. dec. 26-i közgyűlésén), irodalmunknak ez a Monsieur Sans-Gêne-je (M. H. 94. nov. 7. t.). — Francisque Sarcey ∼ a francziák Gy. P.-ja (P. N. 94 szilv. mell.)

Heine: l. Carducci, Byron.

47. *Hamann* (+ 1788.) ∼ Magus des Nordens, homályos s titokzatos irálya révén. — (l. Herder, 2: 8).

*48. *Hazafi Veray* János: Poet und Hausmeister dazu [azaz: ma-a magyar Hans Sachs] (P. Ll. 96. febr. 26.)

49. *Häring* G. W. H. (Willibald Alexis, + 1871) ∼ a porosz Walter Scott.

*50. Herczeg F. ∼ a magyar Hackländer (P. N. 94 szilv. mell.) ∼ a magyar Maupassant.

51. *Homer*: Ambert tábornokot, a «Récits militaires» szerzőjét egy katonai író joggal nevezi az 1870—71. hadjárat francia H.-jének (Fig.) St. Beuve fait de Rabelais un Homère bouffon. — Zola ∼ modern H. ∼ XIX. századbeli H. (Nordau). — Lafontaine ∼ a francziák H.-je (L'Université 89, 2. sz). — C'est Lafontaine, qui est notre H. (Taine).

52. *Hugó V.*: José Zorilla ∼ a spanyol H. V. (93. febr. 2.)

53. *Ibsen*-ről P. Desjardins (Fig. 90. máj. 30.) számos nemzetközi hasonlatot mond, pl. Il y avait du Jules Vallès chez ce Scandinave luthérien; il y a du Shakespeare dans cet anarchiste; il peint ce qu' il voit, à la façon de Matoys et des vieux maîtres flamands.

54. *Janssen*: le grand J. ∼ le Taine de l'Allemagne (Fig. 91. ápr. 4.)

*55. *Jókai* ∼ a magyar Dumas (n.) ∼ Magyarország Walter Scott-ja

(Irish Times után Vas. Ujs. 94. 3. sz.) ∞ De a mi édes magyar Miltonunk, Mi halhatatlan drága Jókaink (E. Kovács Gy. költ. Orsz. Vil. 94. jan. 7.)

56. *Karsch A. L.* ∞ a német Sappho (Kohut Ad. Dresda 88).

*57. *Kazinczy* ∞ le Malherbe magyar (Kont: La Hongrie litt. et scientif. Paris 96, p. 97).

*58. *Kisfaludy K.* ∞ a magyar Schiller (n.). — *Kisfaludy Sdr.* ∞ magyar Petrarka.

59. *Kotzebue-t* Platen («Parabase») gúnyosan német Aeschylusnak nevezi.

*60. *Körner T.* ∞ németek Petőfije ∞ német Tyrtäus (n.)

*61. *Kraszewski* ∞ a lengyel Jókai ∞ a lengyel Walter Scott (n.)

62. *Lemaître Jules*, kritikus ∞ az, a mi a németeknél Frenzel K. *Nevezzük a «Sz—D» színi kritikusat a deési L.-nek (Borssz. J. 97. jún. 13. szerk. üz.)

63. *Luther: Maurice Talmeyr* («La Coruvière» cz. regény szerzője) ∞ le L. du naturalisme (Fig. 91. júl. 31.). — *J. P. Hebel* ∞ ein anderer Luther (a nyelvsajátságokat illetőleg; Willomitzer pr. ért. 91).

64. *Maistre, Xavier de* ∞ a finom Sterne, miután «Voyage autour de ma chambre» cz. művét megírta.

*65. *Márkus József* ∞ a magyar Armand Sylvestre (P. N. 94. szilv. mell.).

66. *Marlitt E.* (Eugénie John) a nőnemű Spielhagennek nevezhető, mert ennek példájára ő is szenvedélyes izgatottsággal küzd korának szabadelvű törekvéseiért (Ludw. Salomon: Gesch. der dtshn. Natlit. Stuttg. 81.)

67. *Martin* (Henri) war für die Franzosen gleichsam ein Vater Arndt (Allg. Ztg. 83. 61. sz. m.)

*68. *Maupassant* n'est qu'un Paul de Kock (Fig. 90. máj. 3.) Herczeg F.* ∞ a magyar M.—Dilling L. norvég regényíró ∞ az északi Guy de M. (P. Ll. 91. okt. 6.)

69. *Mendelssohn M.* ∞ a német Plato (M. Dessauer., 79. könyv).

*70. *Mikszáth K.* ∞ az új Zápolya János (M. önmagáról ezen elnevezést adja feleségének szájába az «Írói birtok» cz. kedves apróságban. L. Az apró gentry és a nép 138. l.) — *Mikszáth* est le Bret Harte et le Sacher-Masoch de la Hongrie (Kont: La Hongrie litt. et scientif. Paris 96, p. 287—8).

71. *Molière* egyike azoknak, kik bár mély búskomorságot rejtenek szívében, műveiket megnyerő derűtségben csillogtatják. Ezáltal emlékeztet Ferdinand Raimundra (Lotheissen). Boileau annyira elbájolta a «L'école des femmes», hogy 1663 újévén néhány gyönyörű verset küldött M.-nek, őt mint modern Terenciust üdvözölve (Lindau: p. 57). —

*Fiókmagyar M. (M. H. 93. márcz. 21. t.) — *Moreto* ∞ a spanyol Mol. (Bp. N. 97. jún. 1.)

72. *Moore* Tamás született erotikus mint Winther Keresztély (Br. IV.)

73. *Munch*: man darf M. vielleicht den Geibel Skandinaviens nennen. (Mag. 85 p. 198).

74. *Musset*: (l. Byron) M.-t Préault szobrász egy ízben «Byron kisasszonynak» nevezte (Br.) — *Lucrèce* ∞ A. de M. de l'antiquité. —

*Ignotus ∞ a magyar M. ? (Nemz. Isk. 95. jan. 12.) l. Feuillet.

M.-t s Edgar Poe-t ugyanaz a múzsa lelkesítette: a szesz (fr.)

75. *Oneth*: Comtessa Lara (Lara grófné) ünnepelt olasz regényíró az olaszok női Onethnek «Un Ohnet donna» nevezik (M. H. 92. szept. 23).

*76. *Pázmán* P. ∞ biboros magyar Cicero.

*77. *Petőfi* ∞ a magyar Tyrtäus. — P. ist ein Dichter, dem nur Burns und Béranger zu vergleichen ... ich habe selbst nur einige solche Naturlaute (Heine leveléből Kertbenyhez 49. okt.) — «Ce Burns des Magyars» — mióta Carlylenek, ki P.-nek sohasem olvasta legjellemzőbb darabjait, az a fölületes és — igénytelen ötlete támadt, hogy a világ első lyricusát egy kiválóan tehetséges angol nemzeti lyrikushoz hasonlítsa, azóta üntig ismétlik ezt a reductióját Petőfinknek. (Acta 78: 442.) — Belman ∞ a svájci P. (n.) — Taras Szewczenko ∞ az Ukraine P.-je (Acta: 77). — Alexandrou Vazul ∞ a románok P. S.-ja (M. H. 95. júl. 14.) Kimál bej ∞ a törökök P.-je (Kúnos I., Egyet. 97. márcz. 23.) P. ∞ lyra Shakespearje (egy islandi tanár az *Actában*)

*78. *Pindaros*: Kisfaludy K. Xéniák: 20. sz.: Egy tehetetlen poétához (Himfy Sebőkhöz) («Az országgyűlési Pindarosnak [K. K. össz. munk. ed. Bánóczi 93. I. köt.]» — *Piron*: lásd Sarcey.

79. *Platen*: ódái révén a német Pindar, szatiro-polemikus vigjátékai révén ∞ német Aristophanes (n.).

79a. *Plato*: Chateaubriand avait surnommé Joubert (1754—1824) «un Platon à coeur de La Fontaine» (fr.)

80. *Plautus* jellemzése: «Nem Molière ő, se nem Cervantes, sem Thakeray; inkább oly rangú mint Le Sage és Smolett» (Wilkins: A római irod. tört. Bp. 95. 18. l., Egyet. Phil. Közl. 95. 713. l.)

*81. *Radó A.* ∞ a magyar Petrarca (? Teza Emilio) (n.) ∞ az ifjú Szász Károly.

*82. *Reiner B.* ∞ schriftstellernder Meissonier (P. Ll. Neményi.)

82. *Rümi*. Muzfir ∞ az új perzsa R. «Sokan ugymond, Rida Kuli Han, második R.-nak szeretik elnevezni Murfir Kermánit» (Kégl Sdr.: Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből, Bp. 92, 133. l.)

83. *Rousseau J. J.* ∞ Xénophon des Gaules (Volt.) — R. c'est

Massillon trempé dans le fer. — A XVIII. század *szíve* (Huszár, Bp. N. 97. jan.)

*84. Magyar *Saphir* ∞? (Emléklapok az orsz. középisk. tanáregy. 26. pozsonyi közgyűlésére. Pozsony Stampfel 92, 23 l.)

85. *Sappho*: die französische Dichterin Marceline Desbordes-Valmore ∞ christliche Sappho ∞ Mater dolorosa der Poesie (Saint-Beuve után P. Ll. 96. júl. 25. t.)

86. *Sarcey*. *A kis Sarceyk (Főv. Lap. 95. júl. 28. mell.) *A magyar *Sarcey* ∞ Keszler József (Főv. Lap. 95. jan. 8.) — *Piron* a mult század S.-ja (P. N. 97. aug. 24. t. Hock J.) — A bukaresti Sarceyk (P. N. 97. szept. 30.)

87. *Segur* ∞ új Sallust (Heine Moserhez 25. nov.)

88. *Serao* M. ∞ olasz Marlitt (Mag. 59. évf. 49. sz. Loth. Schmidt.)

89. *Shakespeare* qui passait pour le Corneille anglais (Volt. Lettres sur les Anglais 1734). — Anzengruber ∞ Sh. des deutschen Volkstheaters (Bukovics, 91.) — Maeterlinck M. genti ügyvéd és fró (Maleine hercegnő, dráma) a francziák szerint «modern, új Sh.» (Huret: Enquête sur l'évolution littéraire és M. H. 91. decz. 1.) — Jost van den Vondel hollandi költő (szül. 1587) ∞ a holland Sh. (n.) — Rubens et Sh. sont frères du même. (Rev. brit. 84. nov. p. 268.) — Sh. ∞ cygne de l'Avon. *Arany J. ∞ a ballada Sh.-je (a párisi Revue des Revues után Bp. H. 93. máj. 17.) — *Szivar-Shakespeare Bp. H. 94. jún. 17. t. Herczeg F.) — «il Ruzzanti» velencei vásári komédiás ∞ a vásári komédia Sh.-je (P. N. 94. nov. 16. t. Cat. Mendès). — Sh. est l'Eschyle de l'Angleterre (Clément, gr. fr. p. 254.)

*Székely Józsit intimusabb körben már elkereszteltük régen «Shakespeare Jóskának» (Ágai: Por és hamu 156 l. u. a. Sékszpír Jóska, P. N. 95. szept. 19. t. Porzó). — Voss Rikárd 1895-re kíván egy új Sh.-t (a Fremdbl. után P. N. 95. jan. 2.)

90. *Spinoza* ∞ az újkor Sokratese (M. Dessauer: Der Sokrates der Neuzeit. Cöthen 77.)

91. *St. Beuve* (J. Delormes) ∞ a szellemek Linnéje (Taine: il a importé dans l'histoire morale les procédés de l'histoire naturelle) ∞ un Werther jacobin et carabin (Guizot) ∞ ist ein Verwandter Obermann's (Br) l. Brandes, nemzeti.

92. *Stettenheim*: Julius Bauer ∞ ein Wiener St. (Meyer: Conv.-Lex. Bd. 19. p. 88).

93. *Strauss*. — de Plasman: Les Strauss français, Lettres crit. s. les doctrines antirelig. de Littré et Renan. (Paris, 58).

94. *Sudermann*: Li-King Tao, kínai ∞ ein bezopfter S. unter der Mongolendynastie Juen, 1260—1333 n. Chr. (P. Ll. 97, ápr. 2.).

*95. *Tatár Péter*, legifjabb, Peter Tatár der Jüngste ∞ Vikár Béla,

a «Kolerás világ, v. a Bacillus-koma szomorú és igaz története» szerzője. (P. Ll. 92. okt. 23.)

*96. *Tennyson* ∞ az angol Arany (Bp. Sz. 91. 462. l. Hegedüs I.)

97. *Tibullus*: Parny francia költő ∞ fél-Tibullus (M. H. 95. máj. 19. t.).

98. *Tyrtaeus*: Konstandinos Rigas, az újkori görögök legkiválóbb szabadságdalosa ∞ az új T. (F. L. 92. máj 29.).

99. *Tissot*: egy német T. (? Mag. 82. p. 378. K. Sachs). — Louis Felbermann, a londoni «Life» kiadója s «Hungary and its people» szerzője ∞ Wien-New-Yorker Miniatur — Tissot (P. Ll. 92. júl. 28.)

*100. *Tisza-Domokos* ∞ a magyar Hölty (N. Fr. Pr. 89. máj. 4. t.).

101. *Tolstoi* ∞ La Rochefoucauld russe (de Vogüé) ∞ orosz Rousseau (Br.) — *Justh Zs. ∞ ein ungarischer T. en miniature (P. Ll. 91. okt. 31. Silberstein. — *Sziklay J. ∞ a magyar T. (Gerő Öd. 97. ápr. 24.)

*102. *Turgenyeff*: Szalóczy Bert. ∞ a magyar T. (F. L. 91. okt. 14. t. gr. Csákyéné.)

*103. *Vértesi A.*: ∞ a magyar elbeszélő irodalom Lope de Vegája. (Bp. H. 88. okt. 15.)

104. Villiers de l'Isle-Adam ∞ l'Edgar Poe français (Fig. 89. szept. 3.)

*105. *Virág* a été appelé quelque part l'Horace magyar. (Rev. brit. 35, szept. p. 181.)

106. *Vitrunga A. J.* gymn. ig. Deventerben ∞ Hollandia mai Fischartja (l. Fischart). (Mag. 85. febr. 28.)

107. *Voltaire*: l. About. — Omar Chijam, 11. századbeli perzsa költő ∞ igazi perzsa V. (P. N. 92. máj. 20.) Der griechische Volt. (Zeitschr. f. d. Rw. Bécs 96, 258. l.) — Lukianos ∞ a görög V. (Mag. 82. p. 437. W. Kirchbach). — A XVIII. század esze. (Huszár, Bp. N. 97. jan.) — Erasmus ∞ a renaissance-kor V.-je (M. Paed. 97., 492. l.)

108. *Zola*, c'est un 1830 resté en gare (Dumas). — Z., tekintve a mulat, melyben művei játszanak, önmaga előtt mint egy Walter Scott tűnik fel (Fig. 89. szept.) — Jagma ∞ a perzsa Z. (Kégl. Sdr. M. T. Akad. 91. márcz. 2.) — Verga G. ∞ telivér olasz Z. (n.). — Welten Oszkár (igazi nevén Dolesal György † 94. máj. 26. Bécsben) ∞ a német Z. (Magyarország. 94. jún. 1.)

2. Írók nemzeti viszonyítása.

1. *Basselin Olivier* (1400—1450). ∞ korának Bérangerja (n.).

2. *Becque H.* ∞ le Molière de nos jours (Fig. 89 decz. 4.).

3. *Blum Hans* (a «Fürst Bismarck und seine Zeit» szerzője) ∞ ein politischer Düntzer (P. Ll. 95 márcz. 31. t. Silb.).

4. *Boileau*: Anatole France ∞ az új irányok B.-ja (Huret J. Enquête sur l'évol. litt. P. 91 és F. L. 91 jun. 19.).

5. *Clauren* a tehetség kivételével az a regény számára, a mi *Kotzebue* a dráma számára (H. Kurz).

6. *Dräseke* (1774—1849) ~ Jean Paul az egyházi szónokok közt (n.).

7. *Gautier* ~ le Boileau du romantisme (Rev. d. d. m. 86. decz. 1., Brunetière).

8. *Herder* ~ der Gedankenerbe Hamann's (Eichendorff).

*9. *Kálmány* Lajos ~ az Alföld (a szegedi) Kriza Jánosa.

10. *La Bruyère* ~ le petit-fils de La Palisse et le grand-père de M. Prudhomme (Fig. 88 okt. 21.).

11. *Lavedan*, Henri (spirituel jusqu'à la méchanceté) ~ un Meilhac au vinaigre (Fig. 91. jún. 13.).

12. *Lindau* P. ~ der umgekehrte Lessing (J. Plerr, Breslau 80).

13. *Marot* ~ Villon im Hofkleide.

14. *Piron* fut le Lafontaine du 18-e siècle (Maillard, p. 98).

15. *Rousseau*, J. J., c'est Massillon trempé dans le fer.

16. *Sardou*, Vict., genannt der Bühnen-Bonaparte.

17. *Schiller*: az epikus Sch.-t Németországban még mindig várják (Silberstein, P. Ll. 92 jan. 13.).

*18. *Tádkányi* ~ a magyar Káldy.

*19. *Vahot* Imrét Pákh Albert elnevezte Nemzeti Imrének (Ágai: Por és hamu 188. l.).

20. *Vauvenargues* (1715—47) ~ le Pascal du 18-e siècle (Maillard p. 125).

*21. *Balassi*, Bálint ~ a XVI. század Petőfije (P. N. 97. okt. 5. t. Szigethy L.)

3. Művek.

Az irodalmi művek nemzetközi viszonyítását a kritikus, helyesebben a szélesebb értelemben vett olvasó végzi, mondhatnám olvasottságának és a benyomások alapján érlelt ítéletével mintegy felfedezi: Ez oknál fogva igen természetes, hogy az e fajta merész összehasonlításokat kellő óvatossággal kell fogadni, mert itt az egyéni vélemény mellett a kifejezés tetszetőssége s a hasonlat eredetisége könnyen tévedésre vezethetnek.

Példák. *Büchmann*: «Militärische Redensarten und Kunstaussprüche» v. Hptm. G. Krebs, Wien, Seidel 92 ~ egy katonai B. (P. Ll. 92 ápr. 2.). — Der ungarische Büchmann ~ Tóth B. szálló igék (P. Ll. 95 febr. 16.).

Csiky «*Divatképe*» ~ Csiky *Francillonja* (P. Ll. 88 okt. 27. Silberstein). L. Descaves regénye «*Sous-off's*» ~ cet «*Assommoir*» de la Caserne (Fig. 89 decz. 5. Bonnetain).

Didon apát «*Jésus Christ*»-je (P. 90.) az «*Imitation de Jésus-Christ*» egy neme a XIX. század köntösében (Allg. Ztg. 90, 335. sz.) Ugo Foscolo «*Jacopo Ortis*» cz. regénye ∼ az olasz *Werther*. (n.).

Gautier «*Fortunio*» cz. novellája az élvezetek és a henyeség dicsőítésével párja Schlegel Fr. «*Lucinde*»-jének (Br.).

Gudrun ∼ a német *Odysszea*. (n.).

Nibelungok ∼ a német *Iliász*. (n.)

Ola Hansson «*Hazátlan*» cz. novellája ∼ a megfordított «*Peter Schlemihl*» (Allg. Ztg. 91, 56. sz. Fels.).

«Nekem úgy tetszik, mintha Lessing *Náthán*-jával az *Anti-Candidé* egy nemét akarta volna megírni» (M. Mendelssohn: «*Morgenstunden*» XV).

Ségur francia történetíró híres művéről Heine így ír Mosernek (25, nov.): «Ez a könyv egy oceán, egy Odysszea és Iliász, egy Oszian-féle elégia, egy népdal, egy az egész francia népből eredő sóhaj! Egy Sallust? Nem bánom! Nem vagyok képes megítélni, még félig alélt vagyok».

Voltaire szerint: *le roman de l'Athénien Xénophon sur l'éducation de Cyrus* ∼ «*Émile*».

Zola meg fogja alkotni műveivel a «modern *Iliászt*», azaz egy oly hőskölteményt prózában, mely korunk életét számtalan s különböző nyilatkozatával ép úgy fogja megörökíteni, mint az antik remekmű az aránytalanul egyszerűbb s egységesebb ó-görög életet (Mag. 82, p. 21. Nordau).

Zorilla «*Don Juan Tenorio*»-ja ∼ a spanyol «*Molnár és gyermeke*» (P. N. 91 nov. 7. e. l.).

Hans Hopfen «*Az ész istennője*» cz. drámája ∼ a német *Thermidor*, mert tárgya ugyanaz, mint a Sardou-féleé s a cenzura mindkettőt betiltotta (P. H. 91 okt. 26.).

Shelley «*Felszabadított Prometheus*»-a modern ellendarabja (!) Aeschylos «*Lelánczott Prometheus*»-ának. «*Hellas*» cz. műve Görögország felszabadulásának jóslata s modern párja Aeschylos «*Perzsáinak*» (Br. IV p. 246.).

Die Verschwörung in Berlin von Carlo Dandini. Ein Seitenstück zu der *Verschwörung in München* von Bruckbräu (Rom, gedruckt in diesem Jahr).

4. Irodalmi alakok.

Irodalmi alakok és személynevek vándorlása és ismétlődő szereplése és feldolgozása, hely és idő szerinti változtatban, szintén gyakori jelenség, melynek az összehasonlító irodalomtörténetben és a folklórebán tekintélyes irodalma van. Ismeretes, hogy *Herkules* = *Herakles* ∼ *Sieg-*

ried ~ *Toldi* alakja a perzsa Schahnamében is felfedezhető. «Legelső és egyúttal legalsó foka a török színjátéknak — mondja Kúnos J. a Bp. Szemle 88 nov.-i számában — a *Karagöz-játék*. Bábtánczoltató műtatványok, akár a németek *Kasperlje*, az olaszok *Pulcinellája*, akár a magyar *Paprika-Jancsi*.» Ily analógiákra bukkanunk már a XVII. század német irodalmában; ilyenek Philipp v. Zesen e regényei «*Die adriatische Rosamund*» (1645) és «*Die afrikanische Sophonisbe*», valamint Anselm v. Ziegler und Klipphausen regénye «*Die asiatische Banise*» (1688). A modern kritika természetesen itt is merészebb összehasonlításokat alkalmaz, pl. «Merem állítani, hogy Landor remekművében, Epikur, Leontion és Ternissa párbeszédében (Works, vol. I. p. 497 f.) megalkotta Plato fiatal emberének *nőnemű párját*, s felfedezte ama fiatal görög leányt, melyet Plato figyelmen kívül hagyott. (Br. IV). Vagy: «Le héros du roman de M. Abel Hermant «*La surintendante*» (P. 89) Emile Boucard, est, à l'envers le Frédéric Moreau de Flaubert» (Fig. 89 febr. 27.).

A *marquis* a mai vígjáték bohócza; valamint a régi komédiákban egy *bolondozó rabszolgával* találkozunk, ki a hallgatókat nevetésre fakasztja, úgy a mai darabok nem nélkülözhetik a nevetséges *marquist*, ki a felsőbb köröket mulattatja — írja Molière az «*Impromptu de Versailles*» 1. jelenetében (Lindau p. 76).

A legendák szentjeinek a keresztény középkorban ugyanazon jelentőségük van, mint a görögöknél a hősöknek (Kurz H.).

Herczeg F. ezen elbeszélésének hőse java-erejű *fiatal mágus* — régibb időben *apród* lett volna — ki nem akarja eltűnni, hogy bájos, de jóval idősebb hűga férjhez menjen (P. Ll. 92. máj. 7. t. Silberst.).

Ezen analógiák igen gyakran már az illető *könyvek címében* foglaltatnak.

Eddigi gyűjtésem a következő:

1. *Anarchasis*: Walter Vilmos, A XIII. századbeli A., jellemrajz Pest 53). Gyurits A., A XIII. századbeli A. Középkori jellemrajz. (Pest 52).

2.* A magyar *Bissy* úr: tagadó lélek Ste. Beuve egyik alakja (Bp. Szemle 93 ápr.-i. sz.; M. H. 93 ápr. 18. t. Ambrus Zolt.)

3.* *Borsszem Jankó*: Fischietto ~ az olasz B. J. (P. N. 93 decz. 19. e. l.)

4. *Demetrius*: J. Grosse, Ein bürgerlicher Demetrius (Dresda, Lpz. 84).

5. *Don Juan*: Pusckin's «Eugen Onägin» ist der russische, Paludan-Müllers «Adam Homo» der dänische Sprössling von Byrons «Don Juan» (Br. IV.).

6. *Don Quixote*: A. Daudet «Tartarin»ja ~ a francia D. Qu. (N. P. J. 90 nov. 20. t.) — Don Quixote kisasszony: Bródy S. (regény 2. köt. Bp. 86).

7. *Emil*: Der neue E., oder von der Erziehung nach bewährten Grundsätzen. (Erlangen 1768). — (l. fent 3: Voltaire).

8. A horvát *Enok Árden* (M–g 96 okt. 1.)

9. *Eulenspiegel*: Der französische E. (Leipzig 1738). — Az osztrák Stricker komikus hőskölteménye «Der Pfaffe Amis» ∼ a középkori Till E. (n.). — *Bernát Gazsi ist eine Art moderner E. (Acta, 79:45) Jul. Wolff: Till E. redivivus (Detmold 74). — G. Maurer: Der neue E. (Paris 82).

10. *Eva*: L'Eve future, regény Villiers de l'Isle-Adam-tól.

11. *Faust*: J. J. Kraszewski, Meister Twardowski ∼ a lengyel F. (Bécs, 79, 2 köt.) — *Hatvani Istv. ∼ a magyar Faust (M. H. 93 ápr. 7. sz. üz. ésBp. H. 95 jún. 9.)

12. A lángész *Galeottója* (Egyet. 92. aug. 19. t. Timár Sz.)

13.* modern *Garay* Jánosok: könyvmatos (M. H. 95 ápr. 11. v. cz.)

14. *Gil Blas*: Der deutsche G. B. (Ein komischer Roman v. A. v. Sternberg, Bremen 51—2. 2 köt.) — l. 33: Rabelais.

15.* *Gretchen*: Bródy S. «Faust orvos»-ában egy leány, Petrovits Ida, a Gretchen mostoha-testvére (M. H. 93 máj. 2. t. Pekár Gy.)

16*. *Hamlet*: Egy falusi H., Rákosi V. regénye (Műbarátok köre 91). — «Der neue H.», Poesie und Prosa aus den Papieren eines verstorbenen Pessimisten. Hrsg. v. Carl Ludwig (Zürich 85). — A tót H. P. N. 92 decz. 18.)

17.* *Háry János*: A tigris és a szerb H. J. ∼ Girics Gorgye Temerinben (Nemz. 93 máj. 10.). — Modern H. J. (P. N. 94 jan. 23. e. l.) — Pat az ír H. J. (M. Ujs. 97. júl. 18.)

18.* A bolgár szép *Heléna* (Nemz. 92. júl. 20. e. l.)

19.* *Jelky András*: Kőrösi Béla ∼ a szegedi J. A. (Bp. H. 92 febr. 3.)

20.* *Kaméliás hölgy*: Eine indische Kameliendame (Mag. 79, 672. l.) A nagyváradi Gauthier Margit (M. Ujs. 97, jan. 4.). — Három kaméliás hölgyet tett világhírűvé az irodalom; a francia: Gauthier Margit, az orosz: Dosztojevsky Szónyája, az angol: Piccadilly Annuskája (O. H. 98 jan. 20. t.)

21.* *Konstantin abbé*: Tariczky Endre pap ∼ a tiszafüredi K. a. (Bp. H. 91 szept. 3.)

22. *Lear király*: König Lear der Steppe v. Turgenjef; — ein ländlicher K. L. ∼ der Alte in «La Terre». — Asszonyi Lear (Bp. H. 92 júl. 4.). — A bátai Lear (Bp. N. 97. szept. 12.)

23. *Manon Lescaut*: G. Sand regénye Léone Léoni «das männliche Gegenstück zu M. L.» (Br.). — Toute Manon peut faire un Des Grieux (A. Dumas fils: La Dame aux Camélias chap. XX.)

24. *Mariana* [José Echegaray] ~ a spanyol «Idegen nő» (M. H. 96 decz. 19. t. Ambrus Z.).

25.* A selvei *Monte-Christo* ~ Csombor Imre ~ Dalmatiner Jóska (M—g 95 aug. 15.).

26. *Moor Károly*: Nodier regénye «Jean Sbogar» egy rablótörténet, melynek hőse az illyr M. K.-nak egy neme (Br.). — Byron «Korsar»-járól pedig így ítél Brandes (IV.): Az érdekes rabló titokszerű arczvonásaival, színészi fellépésével és a nők iránti korlátlan lovagiasságával byroni párja Schiller M. K.-ának.

27. *Münchhausen*: le baron Munchausen est l'équivalent du baron de Crac. — Der griechische M. und der Verzauberte. Zwei Märchen des klassischen Altertums (Könyv, szerző nélkül).

28. Második *Nana* cz. regényt akart írni Pálmay I.-ről Petróczky J. F. (P. N. 93 nov. 23.; Bp. H. 94 márcz. 15. t. cz.)

29. *Oedipus*: Hartmann v. Aue «Gregorius auf dem Steine» cz. művének hőse Gregorius, egy német Oedipus, ki saját s szüleinek bűneiért lakol. (n.) — Platen «Der romantische Oedipus» cz. vígjátékában Immermann drámáit és a romantikusok önkényeit ostorozza.

30. *Penelope*: A. Karr, A normandiai P. regény ford. Fáy B. —

31. *Posa* márkí: «Du bist wahrlich der Marquis Posa und Kreditor deiner Freunde» (Heine Moserhez 24 jan. 9. s még gyakran).

32.* *Prometheus*: «elta Pr.» fordul elő Kazinczy F. «Kant és Homér» cz. epigrammjában. (Acta 81:56).

33. *Rabelais*: Le Pantagruel de R., c'est notre Roland furieux c'est notre Don Quichotte; c'est en même temps notre Gulliver (Rev. d. deux mondes 87 márcz. 1. Brunetière). — Ez a *Panurge* a XVI. század Gil Blas-ja, kit akár Rabelaisnek is nevezhetnénk, vagy mint Sainte-Beuve mondja, a Ragotin és Panglosse tipusa. Panurge Sainte-Beuve szerint ezekhez hasonlít: Patelin, Lazarille, Fallstaff, Sancho Pansa, Perrin Dandin, Brydoison, Sganarelle (Arnstädt: Fr. Rabelais p. 47—8).

34. *Raszkolnikov*: Brezickyné ~ női R. (Bp. H. 93 febr. 5.). — Wolf Béla Szegeden ~ Fiók-R. (F. L. 93 máj. 16.)

35. *Rigoletto*: Mrva Rudolf a Prágában meggyilkolt keztyűs ~ Toskánai R. (Bp. H. 94 márcz. 14.)

36.* A helybeli *Rocambole* (M. H. 94 szept. 13.).

37. *Romeo és Julia* Sophiában (P. Ll. 92 júl. 21.).

38 Reflexionen, wolanständige, überSchulen u. Lehrer, Erziehung u. Unterricht von *Quintus Fixlein* II. (Augsburg 1877).

39.* *Schlemiehl*: magyar, politikai, parlamenti Schl.-ek (Nemz. 93 ápr. 8.).

40.* *Struwpeter*: Hinta Katinka és Faló Matyi ~ magyar Str. Irta Lajos bácsi. Tartalma: Mocskos Peti, stb. (Bp. Sing. és Wolfn.).

41.* A magyar *Svengali* (Hét 97, 19. sz.)

42. *Tannhäuser*: Grisebach, Der neue T. (Berlin 71).

43.* *Tartarin de Tarascon* ~ le lord Seymour de l'endroit ~ Don Quichotte et Sancho Pança dans le même homme (A. Daudet). — Magam is ismerek néhány magyar Tartarint (Bp. H. 97 decz. 18. t. Alexander B.)

43. Az aacheni *Trilby* ~ Haussmann Mária (M. Ujs. 97 szept. 28.)

44.* *Toldi Miklós*: Pytlasinszky ~ a lengyel T. M. ~ a lengyel Anteusz (M. H. 93 szept. 23.). — Toldi estéje ~ Bismarck Berlinben (Magy. Ujs. 94 jan. 27.) [l. tört. is.]

45. le *Vicaire savoyard* de Rousseau est le Druide savoyard (Volt.).

46. *Werther*: Und ach! sie [Dido] sieht auf dem Papier Zween Werther sich ermorden. — (Blum: Aeneis 4.). — Az új W. ~ Rozderico Andrea (M. H. és P. Ll. 94 szept. 25.).

Egyéb irodalmi alakbeli összehasonlitások.

George Sand és *Ibsen* alakjainak összehasonlitása: Indiana (S.), c'est déjà Norah (I.); Lélia (S.), c'est déjà Hedda Gabler (I.); la dame de la mer (I.), c'est Jacques (S.) (Jul. Lemaître: Rev. d. d. M. 94 déc. 15.) Dumas «Femme de Claude» és Ibsen összehasonlitása, Szolness építőmester (Főv. Lap. 94 szept. 21.).

*A *Vercingetorix* poseur unokája épen annyira esik a német Werther-től, az angol Tom Jones-tól és a magyar táblabírótól, akár a Thermidor utáni muscadin a bécsi gigerlitől, az angol coxcombtól vagy a magyar Parlagi Jancsitól. (Egyet. 93 nov. 15. t. Pose-ok és poseur-ök, Bodrogi L.-tól).

Nicht mit Unrecht hat man *Colomba* (von Mérimée) mit *Elektra* verglichen (Br.).

Tartarin passa farouche et majestueux comme *Robinson Crusoe* (A. Daudet).

Ce bonhomme *Strepsiade* qui nous est peint dans les *Nuées* (d'Aristophane), serait plutôt le *George Dandin* que le *Jourdain* d'Athènes. (F. Hémon: Cours de littérature, VI, Paris 1891).

Sans-Gêne: La vraie Mme Sans-Gêne, Les campagnes de Thérèse Figueur dragon aux XV-e et IX-e régiments 1793 à 1815 par Saint-Germain Leduc (Paris, Guillaumin 95, 2-e édit.). — Laura Marholm ~ man möchte sie die literarische Mme Sans-Gêne nennen (N. Fr. Pr. 95 febr. 8. t. K. v. Thaler). — Mons. Sans-Gêne (M. H. 94 nov. 11.). *A szókimondó ember, énekes bohózat (1. előadás Bp. 95 júl. 5.).

*A második *Tímár Mihály*: a Jókai Arany emberének van egy második kiadása (Bp. H. 92 decz. 11.).

A M. Prévost-féle «*Les Demi-Vierges*»-ről Brandes György így ír (N. Fr. Pr. 1895, jan. 6. t.): «Das Buch ist durch das bekannte Schau-

spiel von Dumas *Le Demi-monde* beeinflusst. Maud, die junge, recht verdorbene Frau, die nach sozialer Förderung durch die Hülfe der Heirat strebt und ihre Freunde um Unterstützung und Schweigen bittet, ist eine Variante der Baronin d'Ange. Maxime de Chantel, der rechtschaffene Mann, der sich von der Abenteurerin einfangen lässt, erinnert stark an Raymond de Naujac. Er ist sogar, wie dieser, Offizier. Hektor le Tessier, der Raisonneur des Buches, entspricht Olivier de Jalin. Etiennette, die als ehrbares Mädchen in unreinen Umgebungen aufwächst, befindet sich in gleichen Verhältnissen wie im Schauspieler Marcelle. Selbst der Titel *«Demi-vierges»* erinnert endlich unzweifelhaft an den Titel *«Demimonde»*.

(Vége köv.)

KEMÉNY FERENCZ.

ZRÍNYINEK ÉS MIKESNEK EGY KÖZÖS ESZMÉJÉRŐL.

Beöthy Zsolt szépen és behatóan fejtegeti a Magyar Széppróza fejlődéséről szóló művében a magyar író hazafias hivatását minden időközönként. A magyar íráság századok óta hazafias posztiónak bizonyult hazánkban; íróink és költőink — mindnyájunk érzése szerint — hazánkban s nemzetünknek exponált helyzeténél fogva hazafias munkát végeztek már azzal, hogy a magyar nyelvet s magyar szellemet művelték. Különösen áll ez időnkint egyik-másik írónkra, költőnkre, ki — ha munkássága tisztán az irodalmi téren maradt is — valósággal a magyarság élő lelkismerete volt, mely az illető korban hazafias feladataira, kötelességeire figyelmeztette a nemzetet.

Alig van írónk a régi magyar irodalomban, kinek írói s költői munkáit inkább tekintenők hazafias tetteknek, mint a költő Zrínyiét, kinek szerencséjére alkalmá nyílt szónoki beszédein kívül még politikai és katonai tettekkel is bizonyítania, hogy költői s prózai munkáinak az ő korában szokatlan merész hangú hazafias tirádái nem hiába avatják műveit hazafias tettekké. Ő maga is érzi, hogy mikor a *«Török Áfium ellen való orvosság»*-gal a magyar író tollát megragadja, a magyar nemzeti szellem egyik erős végvárában vállal katonai hivatást. Így szól ugyanis röpiratának bevezetésében: *«Cyrus király, mikor Croesusra Sardis városát vitatta volna, azt írja a história, a városnak megvételekor egy vitéz magára a Croesus királyra akadván, s nem tudván ki légyen, meg akarja vala ölni; Croesus király fia, a ki egész életében néma vala, és soha egy szót az előtt nem szólhatott vala, ott találkozáván akkor lenni*

az atyja mellett, látván veszedelmét atyjának, megszólala a vitézhez, mondván néki: Ne bántsd a királyt! Vajjon nem hasonló-e az én felkiáltásom, édes nemzetem, te hozzád? Látok egy rettenetes sárkányt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul és ölében viseli a magyar koronát. Én csaknem mint egy néma, kinek semmi professióm a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkányt, kiáltván: *Ne bántsd a magyart!* Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden! hogy senkinek se keseredjék meg szíve romlásodon! hogy senki utolsó halállal való küzködéseden egy biztató szót ne mondjon? *Egyedül legyek-e én őrállód, vigyázód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan ez a hivatal nekem: de ha az Isten az hazámhoz való szeretetet reám tette, imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar! ihon a veszedelem! ihon az emésztő tűz!*»

Van régi irodalmunknak még egy másik igen kedves alakja, Mikes, ki önfeláldozó hűséggel a legrokonszenvesebb, de tragikus sorsú nemzeti fejedelemnek, II. Rákóczy Ferencznek szolgálatában — száműzetésben — élván le életét, a távolban nem tehetett ugyan harci s egyéb tettekkel semmit a hazáért, annál hathatósabban művelte azonban a nemzeti szellem s a nemzeti nyelv termékeny földjét s így végzett — legalább az utókor által méltányolható — hazafias munkát. Ő is a nemzeti lelkiismeret szavává lesz néha Törökországi Leveleiben s ebben áll hazafias hivatása. «*Prédikállószer*»-nek nevezi a maga írói posztóját, mikor keserű igazságokat kénytelen odamondani nemzetének, melyekben a magyarság virágának, a nemességnek nemzetet bomlasztó hibái vannak összegezve.

Mindkét régi, erős, magyaros nemzeti érzelmű írónknak kedves tárgya ez irányban a magyar fiak nevelésének témája, melylyel szívesen foglalkoznak. S habár nem egy esetet ismerünk, hogy különböző korok írói véletlenül egyeznek egy tárgyra vonatkozó gondolataikban, esetleg hazafias tendenciájukban, de annyira harmonikusan alig látjuk ezt egyhamar, mint e két magyaros gondolkodású írónk egyezésében erre a mondott tárgyra nézve. Egyezésük nem is véletlen, hanem Zrínyinél is, Mikesnél is koruk nevelési ügyének s az ezzel összevetett magyar közállapotoknak tanulmányozásából s így keletkezett tendenciájukból folyik.

Zrínyinek a maga korabeli ifjak nevelésére vonatkozó nézetei a Török Áfium ellen való orvosság című művében, Mikesnek ezen tárgyú megjegyzései Rodostóban 1715. június 11-ikén kelt LXII. levelében foglaltatnak. Különös figyelmet érdemelnek azon egyező gondolatok és kifejezések, melyek az itt közölt szövegben dűlt betűkkel vannak nyomtatva. Ezek bizonyítják, hogy e szemelvények tendenciájának, gondolatainak s itt-ott kifejezéseinek egyezése mellett Zrínyi röpirat-stilusához

illően csak röviden jelzi, míg Mikes levélformájú emlékirataiban bőven kifejti eszméit. Álljanak itt e megjegyzések összehasonlítás végett.

Zrínyi, a magyar hadaknak silányságán keseregven, így panaszkodik:

«Régenten amaz nagy Hannibálnak vitéz hadát Campánia, egy olaszországi gyönyörűséges tartomány, a maga gyönyörűségével elvesztegette, ellanyhította és elerőtlenítette; nincs a mi magyarinknak szükségek Campániára, elébb, hogysem a hadba jövünk, készen vagyunk immár elvesztegetve, eltunyúlva: diis hominibusque invisí. Nem kell minékünk oly nagy ellenség, mint a török; egy canicula melege, egy februáriusnak szele, egy éjtszakának virrasztása, egy napnak koplalása megrontja hadainkat és semmivé teszi. Ilyenek a mi közhadaink. De mivel jobb ennél a nemesség? mivel jobb az urirend? Bizonyára mind egy bordában szőttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja. *A mostani nemes nem gondolja meg, micsoda az igazi nemesség*, mivel nyerték meg az mi eleink a nemességet, s mivel tartatik is meg. Egy nemzet sem pattog úgy, s nem kevélykedik nemesség titulussával, mint a magyar, maga annak bizonyítása s conservatiójára, látja Isten, semmit sem cselekszik: *ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon anyjoknál és anyjoknál*, vagy, ha ugyan derekasan látni-hallani akarnak, az mint ők mondják, egy magyar úr udvarában beállanak és szerződnek; *ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémézni, egy kantárt pillangóval felczifrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni, egy paripát futtatni, egy szóval: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni*. Hej, mely különb vala amaz lacedaemoni asszony, mikor a fiát, mely immár felnevelkedett vala, felfegyverezvén jó módjával, egy paist ada végtére néki ezen szókkal: aut cum hoc, aut in hoc, azaz: avagy ezt hozd haza tisztességesen, avagy ebben halva hozzanak becsülettel. Mi penig nem így, hanem, ha udvarban nem mégyen is az ifju, sem hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem mégyen ugyan, hanem egy prókátor-ságot patvarián, nem az igazságnak szeretetiből penig, hanem másokat nyomorítani kívánván tanul, vagy papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból. *Az úrfiak szintén ilyenek; az ital legnagyobb mester-ség és katonaság, mentül aljasabb s rosszabb lovászokkal, kóborló katonácskáival társalkodhatnak, legnagyobb katonaságnak tartják; osztán ha a hús esztendőt alig érik is el, mindeniknek feleség kell, ha tizen volnának is egy familiából, senki nem tanul tudományokat, senki nem lesz zarándokká, hogy láthasson, tudhasson abból valamit hazájának szolgálni.*» Később így folytatja: «De ha nincs haszon a panaszkodásban és a haszontalan való fohászkodásban, nyúljunk az remediumokhoz, ha vagyon; s vagyon is penig, ha akarunk, mert noha az mi magunk népét

az mint mostan vagyon, jól leábrázoltam, ugyan mindazonáltal, ha kérdés: kit kívánok, s micsoda nemzetet akarok oltalmamra, azt mondom: *a magyart kívánom. Miért? azért, mert ez legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb, és ha akarja, legritézebb nemzetség.*»

A derült világnézetű Mikes a pérai francziák nevelési rendszeréhez hasonlítván hazája nevelési ügyét, keserű igazságokat kénytelen elmondani:

«Való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakat való jó neveltetésekből áll — *a hadakozást, a tudományokat és a mesterségeket akkor kezdik tanulni. A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatlansága nincsen egy ifjunak, noha mindezekre olyan alkalmatos volna, mint akármely nemzet. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy mégis jobban lehetne nevelni az ifjakat, ha az atyák arról jobban gondolkodnának.* Noha közülök sokan tudatlanok, és egy vaknak nehéz egy világtalant vezetni. De, ha magok is a tanulást jobban szerették volna, a fiakat többre taníthatnák; mert egy jól neveltetett és oktatott ifjú a fiát is a szerént neveli. Mert ugyanis nézzük el, hogy neveltetnek nálunk az ifjak közönségesen? Legalább tíz vagy tizenegy esztendő koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár — addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással sok paraszti szokást is tanul. Ha iskolában nincsen, *otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja,* a ki nem törődik azzal, hogy a fiába valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsöket oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, a kiktől mindenféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak, és a nagy parasztságban való neveltetése miatt *azt sem tudja, ha nemesember gyermeke-e? Talán meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznek.* — Tizenkét vagy tizenhárom esztendő korában valamely collegiumba béplántálják, a honnét huszonnégy vagy huszonöt esztendő korában szabadul ki. Olyan idejében, a melyben másutt már az olyan ifju jó deák, jó historicus, a geometriát, a geographiát szükségéhez képest tudja, és már jó hadi tiszt; nem csak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendő deákunkat a collegiumból és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogyha használhat-e valamit tudományával az országnak vagy magának? *Legelsőben is, a mi deákunk azon igyekezik, hogy cifra köntöse és paripája legyen* — egynehány könyvit és philosophiáit valamely almáriomban eltemetvén, azután faluról falura bejárja az atyjafiait — Aristotelesnek ott egynehány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlene beszélleni azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiainál mit csinál? Leghasznosabb beszélgetése a vadászatról, a lovakról vagyon — *ha asztalnál vagyon, nagy gyalázatnak tartandó, ha*

jól nem innék, és még deáknak tartanak, ha magát mentetné — ebéd után vagy az asszony, vagy a leányok házában bontja ki, a mit Vergiliusból vagy Ovidiusból olvasott. E szerint felróván az atyafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét haza iromtat azzal, a mit az atyafiaitól tanult. *De mit tanult? azt a tudományt eléveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek; mert legnagyobb gondja is a lesz, hogy az apja vendégeit megrészegítse, és az apjától is azért dicséretet vegyen más nap. E szerint tölt el két vagy három esztendőt vagy a vadászatban, vagy az itálban,* és a mit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. De mit tanult volt annyi esztendőig? csak a deák nyelvet, és egyebet nem tanulván, annak hazánál hasznát nem sokat veszi — és a gazdagságban olyan tudatlan, mint mások. És a physikájából annyit nem tud, mint a molnárja, a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyszor az égő szenit. Annyi deák-sága után csak azt is a tisztartójától kell megkérdeni, ha a szőlője délre vagy északra fekszik-e? *Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát renni a logikájának, ha megházasodván, a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi?* Az országgyűlésiben elmenvén az ország dolgához nem tud — nagy csendességben kell hallgatni a végzéseket, mivel, ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székéről, és felkiáltaná: Nego majorem. De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nem hogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna; de azt sem tudja, micsoda országok szomszédi Erdélynek? hogyha a Maros a Tiszába foly-e elsőben, vagy a Dunába? de hol? a meg más kérdés volna. Mindezekből látjuk, hogy *nyolc vagy kilenc esztendőig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi;* mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi philosophusunk egy-két esztendő mulva olyan tudatlanná lészen, valamint a gondviselője, és ha tisztartójának nem kellett néki írni, talán az írást és olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a deák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemesembernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni; mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna: egy paraszt ember gyermekinek még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterséget tanulni; mivel a mesterségek és a kereskedések hajtának hasznót egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy ifjunak más tudományt nem lehet tanulni; mert nincsenek arra való collegiumok mint más országokban, a hol egy huszonöt esztendős ifju négy vagy ötféle tudományokat tud, és egy közönséges ifju két vagy három mesterséget. De lehetetlent nem kell kívánni

a szegény erdélyiektől: nem is kívánok. *De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiaikat nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegkedésre, a jesslett és tunya életre.* Ha a fiaikat csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák; mivel sokan vannak olyanok, a kik arra alkalmasok volnának. És hacsak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látna valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának: *de a sok hejje-hujja, a kopó, a virradtig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valahogy hasznos dologban foglalja magát.* És ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni; mert ifjúságát haszontalan töltötte el — egy tudatlan tanács-úr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében.»

Ezen szemelvények, a mint látjuk, igen érdekes rajzát adják a XVII. és XVIII. század finevelési gyakorlatának. De bizony vigasztalan kép mindakettő! Ha e szemelvények gondolati egyezése föltűnő is, eredetük között nagy különbség van. Zrínyi honi földön működik, activ politikus és katona s mint ilyen a honvédő katonai vitézkedés érdekében mondja el sok évi keserű tapasztalatait: Mikes külföldön élve visszaemlékezik hazájára s inkább csöndes kontemplálásban, nemzetének más nemzetek példájával való összehasonlítása útján jut rá témájára. Igaz, hogy Zrínyi és Mikes gondolatai, melyek a tárgyra vonatkoznak, mindkettőnél legfőbb prózai munkájukból valók, — ezeknek azonban s velők az ismertetett megjegyzéseknek sorsa is különböző, mert Zrínyi röpirata — ha nem hatott is — de legalább a maga korában, Zrínyi életében elterjedt kéziratban, Mikes levelei pedig csakis majdnem egy emberöltővel az író halála után lettek ismeretesekké s ha azóta becses kincsei is a magyar irodalomnak, keletkezésük idejében meg voltak fosztva attól, hogy hatást gyakoroljanak.

Kérdés tárgya lehetne még, vajjon ismerte, ismerhette-e Mikes Kelemen Zrínyinek e röpiratát? De e kérdésekre csak hozzávetéssel felelhetünk. Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy a Rákóczy szabadságharczainak önkéntes száműzöttje, Mikes, — valamely véletlen folytán — ismerte, forgathatta Zrínyi honmentő gondolatainak foglalatját, e röpiratot; annál inkább, mert éppen II. Rákóczy Ferencz hadvezére, Forgács Simon, volt az, ki 1705-ben legelőször kiadta e művet. Biztosat mondani azonban közelebbi adatok híján bajos dolog. Ha úgy volna, akkor még inkább értenők Mikes LXII. levelét s úgy tekintenők, mint visszhangot, melyet rokon lelkében Zrínyi gondolatai keltettek.

GYULAI ÁGOST.

HAZAI IRODALOM.

Arany János ifjúsága. Irta Gyöngyösy László. Eger, 1897. Sr. 150, 2 l.

E kis művecske sok érdekes adatot sorol fel Arany János életéből, költői pályájának első feléből. Tíz fejezetben tárgyalja Arany János családjának régi történetét, a költő gyermekéveit, iskolai pályáját, a melyen nemcsak tanulnia, hanem tanítania is kellett úgy Szalontán, mint Debreczenben; részletesen szól színészi működéséről, vándorlásairól s hányattatásairól, majd szalontai hivataláról, tanulmányairól, ifjúkori költészetéről, a *Toldi* sikeréről, Arany János és Petőfi barátságáról s végre Arany humoráról, főkép a *Toldi estéje* és a *Nagyidai czigányok* révén. Sok közvetlenséggel, eleven színekkel rajzolja az Arany-család multját, kivált pedig a költő gyermekkorát s ifjúsága élményeit; számos aprólékos, nagyrészt ismeretlen adatot mond el, a melyeket a szájhagyományból merített (úgy gondoljuk, főként Szilágyi Istvántól hallott), de sehol semmi forrásra nem hivatkozik, mintha csak őrizkednék attól, hogy az életrajzíró szokott modorát kövesse. Így az első öt-hat fejezetben úgy tetszik, mintha nem annyira a való élet eseményeinek jellemzőbb mozzanatait írná le, hanem holmi regényes történetet beszélné el, a melynek íróját nem kötik a hiteles adatok, hanem képzelete szabadabban csaponghat, szabadabban alakíthat, a szájhagyománynak egy-egy adatát kiszínezheti s minden tartózkodás, hogy ne mondjuk, minden behatóbb kritika nélkül elbeszélésebe szőheti. Nemcsak előadása, nyelve is szinte középhelyet foglal el a pragmatikus történetírás és regényes elbeszélés között: néhol komoly, mindenütt mesterkéletlen hangja sokszor nagyon is könnyed, mintha csak úgy félvállról beszélgetne meghitt baráti körben, a hol az embernek nem kell valami nagyon vigyáznia szavaira, sokat megengedhet magának, nem kell válogatnia kifejezéseit, csak a mint szájára jön a szó, kimondja azt, mivel csak pillanatnyi hatásra számít. Ezért nem egy helytt túlozza a népieskedő előadást, szereti a tájszavakat, a melyeket itt-ott egészen más értelemben használ, mint az irodalmi nyelvben ismeretes. Szóval Gyöngyösy afféle népies formát kísért meg az életrajz keretében, a mely a szokott formáktól nagyon is elütő, a mi magában véve nem baj, mert mindig az a kérdés: milyen a mű véghatása.

Gyöngyösy művének kétségtelen az a tulajdonsága, hogy az író úgy tudja előadni a költő ifjú korának élményeit, mintha csak maga is szemtanúja lett volna azoknak; látszik, hogy több olyan emberrel érintkezett, a kik közvetlen tapasztalatból tudósították egyről-másról, s ő mintegy beleélte magát a hallomásból ismert körülményekbe: egészen megelevenedett előtte az Arany-nemzetség hánytt-vetett élete, a nemesi

«előkészület»-tel segíti elő, mind a két nyelvkönyv azonkívül gondosan készült német-magyar *szójegyzéket* tartalmaz. A *nyelvtani anyag* elrendezése dolgában abban megegyezik a két szerző, hogy egyik se követi teljesen a rendszeres grammatika menetét. Schuber azonban e mellett mégis ügyet vetett arra, hogy az anyag bizonyos nagyobb, összefüggő egységekre legyen osztva: a névszók tárgyalása a 19–44., az ige tárgyalása a 45–122. lapra terjedő egészt tesz. E nagy csoportokon belül azután szétbontja az anyagot, külön olvasmányok alapján ismerteti a nominativus, külön az accusativus stb. formáit s ekkép egy-egy nagyobb egész elvégzése után a tanuló előtt is szembeszökövé válik az összefüggés; ugyane célzt szolgálják a könyvben adott «összefoglalás»-ok is. Orosz ezzel szemben (a mint azt már Wolff Béla kiemelte, *Magy. Paedagogia* máj. füz. 302. l.) nagyon is elaprózza az anyagot s az eldarabolt részeket nagyon is összekeveri: az I. gyakorlatot pl. ez a cím előzi meg: «6. §. A főnév. A főnév alanyesete és neme. A határozott nemszócska. 7. §. A főnévi igenév. Az ige egyesszámú 3-ik személye. Az *ist* (*sein*) kapcsoló ige; a melléknév mint állítmány» (10. l.). Ennyiféle egy lélekzetre talán mégis csak sok a jóból! A szerző azt mondhatja, hogy a nyelvben valósággal így vannak adva a tények s már egy-két egyszerű mondatban is felmerülhetnek mindezek a momentumok. Csakhogy ép az a módszeres feladat, hogy egyszerre ne magyarázzunk sokat és sokfélét, hanem csak bizonyos pontokra koncentráljuk a figyelmet, csak ezekre vessük a magyarázat fényét, a nyelvtények nagy részének egyelőre úgy is homályban kell maradni. Egy másik dologban is helyesebb a Schuber eljárása: ő az egyes szabályok elvonására sokkal több olvasmányanyagot nyújt, mint Orosz, — talán már nagyon is sokat, de a tanárnak így legalább van miből válogatnia az osztály nyelvismereteinek fokához képest. Mert nem helyes inductio az, a mely csak egy pár eseten alapszik; s főleg az iskolában annyi kísérleti anyagra van szükség, hogy igazán szembeszökö legyen, mintegy magától kinülkőzzék az a szabály vagy nyelvtény, a melyre a tanulót rá akarjuk vezetni. Az olvasmány feldolgozása ne váljék agyonelemzéssé, annak a csekély anyagnak valóságos kifacsarásává.

A nyelvtant kellő terjedelemben tárgyalja mind a két könyv: Schuber, a ki csak a kezdő foknak szánta könyvét, az alaktanra szorítkozik s a mondattanból csak a legszükségesebb tudnivalókat közli, Orosz «teljes nyelvtant» ad, s már az 1. gyakorlattól kezdve tárgyal mondatnyi dolgokat. A mi nyelvtani szabályt adnak, az különben nagyobbára helyes és teljes. A hol a teljesség szempontjából szó férhet valamely szabály fogalmazásához, ott didaktikus tekintetek javasolhatják a korlátozást, Orosz pl. a 16. lapon nem sorolja fel a fordított szórend eseteit teljes számmal (a felkiáltó mondat s a mellékmondatától megelőzőtt főmondat hiányzik). Természetes, hogy ily esetben aztán óvatosan kell eljárni a szabályok

fogalmazásánál, a 15- lapon pl. ezt a kategorikus kijelentést olvassuk: «A magyar nyelvben a személyes névmást igen gyakran elhagyjuk, a németben *nem szabad* elhagyni», — hát pl. az imperativusban (nem is szólva egyéb ritkább esetekről)? — Ugyancsak óvatosnak kell lenni ott is, a hol a nyelvtaníró nemcsak tényeket állapít meg, hanem okoskodással magyarázni is próbál; Orosz pl. így szól a 16. lapon: «Az *ein, eine, ein* hiányos végzetű nemszócska, azért is az utána álló jelző az u. n. nemi végzeteket kapja», — de vajjon mért volna hiányos végzetű a nőnemű *eine* alak? pedig a rákövetkező jelző mégis megkapja a «nemi végzetet»! Később meg azt hallja a tanuló, hogy *dieser, diese, dieses, jener, jene, jenes*, stb. «teljes ragozásúak» (22. l.), — tehát *eine* hiányos, *diese* teljes alak?

A nyelvtanról szólva, megemlítem a német kiejtést tárgyaló szakaszt, mely — az Utasítások értelmében — mindkét könyvben legelül foglal helyet. Orosz itt részletezőbb, de több is a tévedése. Ott van pl. az *e* és az *ä* betűnek megfelelő hangok meghatározása, szerinte: «az *ä*-t mindig közép *e*-nek (*é*) ejtjük: *ärger*», az *e* pedig: «háromféle kiejtésű: 1. majdnem olyan magas, mint a magyar *é*: *leben*; 2. közép *é*: *lernen*; 3. alig hallható az *el, en, er* végzótagokban: *der Vogel, kommen, der Vater*». Ebből tehát az következne, hogy pl. *quälen, Thäler*-ben ugyanazt a hangot ejtjük (csak a minőségét tekintve), mint az *ärger*-ben, ellenben a *quälen*-ben mást, mint a *leben, stehlen* stb.-ben, — pedig ez nem áll. Az *e* hangok kiejtésének szabályai különben is igazi crux-ja a német nyelvtanoknak, hogy *e* tekintetben mily fejtelenség uralkodik a németországi grammatikai irodalomban, arról meggyőződést lehet szerezni Vietor Phonetikájából (313. 114. l.); a zavart főképp a német helyesírásnak a XVII. században végbement önkényes szabályozása okozta. Hogyan tanítsuk már most mi az *e* hangok kiejtését? Mi, azt hiszem, az iskolában nem vehetjük zsinórmértékül sem a porosz, sem a szász stb. ejtést, hanem csak azt, a mely *mindlunk* a művelt német beszédben használatos. Itt pedig, ha a dolgot pontosabban megfigyeljük, az *e*-nek háromféle minősége különböztethető meg:

1. egy zárt *e* hang, mely hangsúlyos szótagokban fordul elő, még pedig az *r* kivételével bármely mássalhangzó előtt; a német írásban egyképen jelölik *e*-vel és *ä*-vel. Phonetikailag meghatározva: középső nyelvállással képzett palatalis vocalis (ajakgömbölyítés nélkül). Lehet hosszú és rövid, az előbbi zártabb (szűkebb, = magy. *é*; Sievers jelölése szerint *e¹*), ez az angol phonetikusok *mid-front-narrow* vocalisa; pl. *leben, quälen* (a tőhangzó); rövid változata valamivel nyiltabb (= magy. *ë*; Sievers: *e²*), az angol phonetikában *mid-front-wide* v., pl. *besser, selten, Hände*;

2. egy nyílt *e* hang, mely hangsúlyos szótagokban *r* előtt fordul

elő; az orthographia ezt is hol *e*-vel, hol *ä*-vel jelöli; ez alsó nyelvválással képzett palatalis vocalis. Mint hosszú hang valamivel zártabb (a magy. nyelvjárásbeli *ê*; Sieversnél α^1), az angol phonetikában *low-front-narrow* vocalis, pl. *Beere, Bär, wäre*; rövid változata nyiltabb (= magy. *e*, Sieversnél α^2), az angol phonetikusok *low-front-wide* vocalisa, pl. *Herz, Härte*;

3. a hangsúlytalan szótagok *e*-je: egész rövid, közép nyelvválású palato-gutturalis vocalis, az angol phonetikusoknál *mid-mixed-narrow* (Sieversnél α^1 ; másoknál α), pl. *Gabe, Geburt, Beweis*. Ezt a hangot ejtik gyakran az *-el, -er, -em, -en* képzőkben és ragokban is (*Gabel, guter, gutem, guten, Wörter Menschen, rufen*), azonban a közbeszédben ezekben (főleg az *-el*- és *-en*-ben) a vocalis rendesen egészen elenyészik és a mássalhangzó válik szótagképzővé (*gābl, rūfŋ*). A magyarajkú tanulókat különösen figyelmeztetni kell *e* hangsúlytalan szótagok *e*-jének lehető rövid és gyors ejtésére, szinte elnyelésére.

Azt hiszem, ezen az alapon (természetesen phonetikai fejtegetések nélkül) kellene iskolakönyveinkben és még inkább a gyakorlatban a német *e* hangok kiejtését tanítanunk.

A német *ai* és *ei* mind Schuber, mind Orosz szerint *áj*-nak ejtendő, alkalmasint annak akarták elejét venni, hogy a tanuló *e* diphthongus első elemét ne magyar *a*-nak ejtse, csak hogy pl. a *schreiben*-nek *srájben*-féle ejtése megint más irányban nagyon magyaros volna! — Az *au* ejtését Schuber helyesebben határozza meg (= *au* gyorsan egymásután kiejtve), mint Orosz (= mind a két hangzóját tisztán ki kell mondani.).

Mind *e* hibáztató megjegyzések azonban nem sokat vonnak le a két új nyelvkönyv értékéből: a lényeg, a fődolgok helyesen és szabatosan vannak bennök előadva. Mind a két könyv figyelmes körültekintéssel és helyes pedagógiai érzékkel készült gondos munka, mely középiskolánk német nyelvtanításának alkalmas eszközeül szolgálhat.

PETZ GEDEON.

Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. A pannonhalmi Sz. Benedek-rend központi könyvtárának kiadatlan kézírataiból közli dr. *Récsey Viktor*. Budapest, Athenæum, 159 l.

Mindenekelőtt szükségét látjuk, hogy igazoljuk, miért ismertetünk *e* közlőny hasábjain oly munkát, amely tulajdonképen csak különlenyomat egy másik folyóiratból, az «Irodalomtörténeti Közlemények»ből. Teszszük ezt annál a kiváló fontosságnál fogva, melyet Révai Miklós és köre nemcsak a magyar nyelvtudomány szempontjából vívtak ki maguknak, de mely a humanistikus szellemnek magyar földön való szereplése történetében is biztosítva marad részökre. Mert az a kilenczven és egy-

nehány levél, továbbá a velök kapcsolatos panegyrikus természetű költemények, melyek a kötetnek tartalmát teszik, nem csupán Révainak és Paintnernek barátkozását állítják elénk, hanem ennél sokkalta többet. Bemutják a magyar töbe oltott classicismus küzdelmeit, válságát és diadalát. Bemutatják Révait, mint új-latin költőt, s finom szálakat adnak vezérfonálul azoknak kezébe, a kik apró adatok csapásán járva szeretik a nagyobb irodalomtörténeti dolgokat megközelíteni. Ilyen például Révai ismeretsége a bécsi Denissel, a ki «Sined» néven a német költészet egyik érdekes alakja, egyike a «bárdok»-nak, a kik antik formában német nemzeti aspiratiókat fejeztek ki.

Ámde nem csupán irodalmi egyéneket fest és jellemez a levelezés, korrajzi szempontból is felette érdekes. A nyomdai és kiadói viszonyok, szokások, egyes társadalmi osztályok viselkedése az irodalommal szemben, az irányadó politikai körök szerepe, a szerzetes rendek titkos harcza a fölényért: mindez oly plastikusan emelkedik ki a sorok közül, hogy csak szemünket kell nyitva tartanunk, s nyomban egymást kergetik az érdekesebbnél érdekesebb bonyomások. Utalunk e helyen a könyv 106—107. lapjára, a hol Görög Demeter bukását magyarázza Révai, egyúttal fellebbenti a fátyolt a hatásról is, melyet felsőbb helyen a még csak gyermekkorát élő magyar hirlapirodalomnak tulajdonítottak. A «promoveatur ut amoveatur» elvénél fogva Görögöt megtették nyelvmesternek a trónörökös mellett, csak azért, hogy ezen a réven meg kelljen válnia a «Magyar Ujság» szerkesztésétől és hogy helyét egy egészen jelentéktelen, tehát nem veszedelmes egyénnek adhassa által.

Ime, ennyi és ilyenféle tekintetben becses és értékes a Révai-Paintner-féle levelezés, melynek közlésével Récsey igazi szolgálatot tett a magyar irodalomtörténetének. De midőn ezt készséggel elismerjük, kötelességünk azt is megállapítani, a miben a buzgó közlő tárgya tökéletes felhasználásától elmaradt. Nézetünk szerint az egy egészbe foglalt levelezés elé kised, essayszerű képet kellett volna illeszteni Révai és Paintner viszonyáról, a mi az olvasót felmentse azon fáradság alól, hogy ennek a viszonynak képét a sorok közül, másfélszáz-nál több levél és költemény alapján kelljen önmaga számára megrajzolnia. Pedig ez a viszony, melyben az egyik fél folyton kér és hálálkodik, s utoljára mégis hálátlansággal vádolja a másikat, már csak lélektani szempontból is megérdemelné, hogy vele behatóbban foglalkozzanak.

Philologiai szempontból továbbá még egy nagyon jelentős kérdés merül fel. Sehol sem találunk említést Paintnernek Révaihoz írott leveleiről, melyek a megbeszélésünk alapjául szolgáló gyűjtemény pendant-ját képezik. Ha megvannak, legalább rövid kivonatban közölni kell vala őket, ha nincsenek, megmondani, hogy elvesztek, avagy csak lappangnak. S ha úgy van, miért? Esetleg hol lehetne utánuk kutatni? Oly kérdések

jogokért való hosszas és makacs küzdelme, Szalonta viszontagságos multja s mindaz a hely, a hová a költő gyermekéveinek eseményei fűződnek. De az esemény egyes szálaít néhol összekuszáltan hagyja, néhol meg az ellenmondást sem veszi figyelembe. A 6. lapon azt írja, hogy Bethlen Gábor névsorba vétette a szalontaiakat, de e névsorban az Arany-név nem fordul elő; mégis a következő lapon úgy hivatkozik e névsorra, mint a melyben az Arany-család neve is előfordul a törzsökös családoké között. Így aztán az olvasó nem tudja, hogy tulajdonképen melyik adat az igazi. Az előbbire még következtetést is épít, elmondván, hogy az Arany-család a régi települőkkel tartott, mint biharmegyei nagyfalusi eredetű, s régi szalontai voltát az 1725-iki tanúvallomás is bizonyítja. Ugyanily ellenmondás van a költő ifjúsága élményeinek leírásában is. Arany 1831-ben mint másodéves syntaxista folyamodott az espereshez a tanítóságért s felhozta, hogy édesatyja őt gondosan kívánta neveltetni, taníttatni, de elszegényedvén s *elvilágtalanodván*, a további tanítást nem bírta. Az 51. lapon aztán maga Gyöngyösy írja, hogy midőn Arany színészi vándorlásaiból hazakerült Szalontára: édes atyja «most már mind két szemére tehetetlen vak lett», a mire Arany a Gyulai Pálnak írott önéletrajzban is czéloz. Tehát az előbbi adat nem lehet helyes, csak annyi igaz, hogy az édesapa szemei már akkor is gyöngék voltak, megromlottak. Különben a költő szüleit néhány sikerült vonással állítja elének az életrajzíró; csak az a kár, hogy a mi különben is minden lapon gyakori, az évszámokban épen itt egy bosszantó sajtóhiba van. Arany György 1790-ben nősült, s Megyeri Sára, (a költő édesanyja) 1792-ben született (1772 helyett), s mindjárt a következő pontban arról szól, hogy 1792-ben született a költő legidősebb néneje, szintén Sára.

Arany János hat éves korától fogva abban a kis szegényes viskóban növekedett, a melyet az 1823-iki tűzvész után építettek. Gyöngyösy *bogárhátú kis kunyhónak* mondja ezt, a mi bizonyosan nem volt; mert az ilyen kunyhót csak szőlőben, vagy a földeken hevenyészik össze az Alföldön, városban nem. De a Juhász Mihály dinnyecsász hosszú prédikációja, a melynek Arany, mint gyermek, fül- és szemtanúja volt, valónak fogadható el, a mi Aranyra kétségtelenül hatott, s a minek emléke egy pár művében fönn is maradt. A templom karzatára mászás, a melyre egyik furfangos pajtása vette rá a gyermeket, szintén jellemző, bár egy kissé mesterkéltnak tetszik. Azonban a költő iskolai éveit lehető pontossággal eddig még nem igen jelölte meg egyik életrajzírója sem úgy, mint Gyöngyösy. A nevezetesebb temetéseken való részvétele, valamint néhány ifjúkori kísérletének emlékezete szintén becses életrajzi adatok.

Itt csupán egy észrevételre szorítkozunk. Gyöngyösy itt-ott keresve keresi a ríkök színeket rajzához, a mi néhol egészen az izléstelenség határáig viszi. Hogy Szabó József, a későbbi geszti pap, víg, könnyelmű,

de *csacargó* ember volt: ez túlzás; hogy Arany Debreczenben kökényt, vaczkort szedegetett ebédre, midőn a Nagy-Erdőn elbolyongott: csak föltevés; hogy a színház körül forgolódott, ez igaz, de hogy ott *jétreny mindég*: ez már izléstelen kifejezés; ha ez igének olyan értelme van is, mint a milyenben az író használja, nem volna szabad itt alkalmazni. Hát ahhoz mit szólnunk, a mint Sárvári Pál a kört magyarázza! Az ilyeneket Gyöngyösy bizvást elhagyhatta volna. Azonban Arany színészi rövid pályája, a melyet egyébiránt Bayer József rajzolt meg először, itt is érdekes és adatokban bővelkedő. Csak az egyes színdarabok elsorolásában furcsa az efféle kifejezés, hogy például «17-ikén *Az aggteleki barlang megy*», e helyett: adták vagy játszották, vagy akárhányféleképp kifejezhető, de már az ilyesmire a legjobb akarattal sem mondhatja senki, hogy gondos vagy csak magyar kifejezés is. Aztán hogy Arany egy színésznőnek, a kit a *Bolond Istókban* Klárcsinak nevez, «próbálgatta feltörni elméje gyöpét», szintén a főtebb említett nem épen válogatott kifejezések közé tartozik.

A mint Arany visszakerült Szalontára: meg kellett kezdenie önálló pályáját, a melyen jó emberek szívességére s a maga szorgalmára volt utalva. Az itteni életmódját, annak külső és belső viszonyait részletesen s elég hűen tárja elénk az író, nem hagyva figyelmen kívül szórványos költői működését sem, a melyről sok újat tud mondani. Igen jellemző néhány adat az, a melylyel jegyzői hivatalában mutatja be Aranyt. A sok munka, a melyet végeznie kellett, egészen elfoglalta, s kevés szavúsága, komoly gondolkodása mindenkinek feltűnt. S midőn kérdezték, hogy mit tesz, ha megharagszik: jellemzően csak azt felelte: akkor hallgat. A magával évődés már ekkor természete volt. Úgyszintén kevés keresményének megbecsülése is. Arany bár szűkesen édegelt mint új házias ember, háztartásában «zavar sohasem történt». De ebben azt hiszszük, neki épen annyi része volt, mint derék feleségének, s nem helyes az érdemet kizárólag csak Aranyénak tulajdonítani, mint Gyöngyösy írja.

Arany irodalmi sikerei, Szilágyi Istvánnal való barátsága s ennek hatása már ismeretese. Itt Gyöngyösi művében nem igen találunk új adatot, sem a *Toldi*-ról írott fejezetben, sem az utolsóban, a mely a költő humoráról szól. Egy téves adatát mégis följegyezzük. Szerinte Aranynak egyik humoros, ma már ismeretlen költői levele Vachott Sándor kezébe került, a ki az életrajzíró szerint a Pesti Divatlapot szerkesztette. Tudvalevőleg ez Vahot Imre, Sándornak öccse volt, a kinél Petőfi segédszerkesztő volt 1844 közepétől 1845 tavaszáig.

Egy pár finom észrevétele Arany humoráról méltánylatot érdemel, így az öreg Toldi hanyatlásában levő «önkéntelen komikum» részletes fejtegetése. Ellenben Lajos király szerepének megrovása kevésbé igazolt. «Lajos viselkedése — írja Gyöngyösy — sem az eszes, sem a nagy ki-

rályra nem vall», s miért? Mert Toldit, a ki beleavatkozott a király ügyeibe s úgy szólván születésével s nemzetségével igazolt fényűzéseit hánytorgatta, elküldötte az udvartól, mit természetesen később annál inkább megbánt. Sokszor forgatta elméjében s kívált midőn egy vitéze sem volt, a ki úgy megállta volna helyét szükség idején, mint Toldi: önkénytelenül régi bajnokára gondolt, a kit szívesen kegyelmébe fogadna, ha belépne hozzá. S íme az öreg Toldi mint egy mesebeli hős megjelenik, győz s megint eltűnik. A meglepetés, a régi emlékek, a király elérzékenyülése, mind hozzájárulnak, hogy a király kegyelme teljes legyen. De midőn beront a vén Toldi hozzá, s az udvari nép nagy rémülete kíséri, siránkozás, jajveszéklés zaja hat a király fülébe s meggyőződik a felforrt indulatnak e véres nyilvánulásáról: csakugyan halált kiált reája. De vajjon tehetett-e másként az adott körülmények közt? Valóban mindent fontolóra véve: Gyöngyösy hibáztatásának nincs elég alapja; kár volt e pontot bővebben föl nem fejtenie. Általában a mit Arany költészetéről mond: inkább csak egy-egy helyes észrevételnek, mint részletesebb fejtegetésnek válik be, pedig a szerzőnek eleven érzéke van Arany költészetének rejtettebb szépségei iránt is.

VÁCZY JÁNOS.

Német nyelvtan és gyakorlókönyv. Középiskolák használatára írta *Schuber Mátyás* középisk. tanár. Első kötet. (A gymnasium III., a reál- és polg. isk. I—II. oszt. számára). Budapest, Franklin-t. 1897. 167 l. Ára 1 frt.

Német olvasó- és gyakorlókönyv teljes nyelvtannal. Közép- és polgári iskolák alsóbb osztályai számára írta *Orosz Alajos* főgymn. tanár. Budapest, Eggenberger 1898, 221 l. Ára 1 frt 10 kr.

Ez új német nyelvkönyvek szerzői mindketten abból a helyes fel fogásból indultak ki, hogy a német nyelv sikeresebb tanítása csak akkor érhető el, ha e tanítás módszere minél gyakorlatibbá válik. Könyvük megírásánál mindkettőnek az *inductiv* módszer lebegett szeme előtt s a rendszeres grammatika menetét követő régibb eljárás módnak még kevesebb engedményt tettek, mint a Tanterv és Utasítások, a melyek szerint a német nyelvtanítás «nem lehet oly e'emi, mint azt úgy nevezett, gyakorlati» nyelvtanaink végzik; legcélszerűbb az alaktant eleitől fogva a *grammatikai kategóriák szerint* feldolgozni» (83. l.; v. ö. még 19. l.: «a német nyelv tanulásának kezdete összeesvén már a magyar nyelvtan rendszerének tanulásával, inkább köretheti majd a grammatika menetét»). A tapasztalat, a német nyelvtanítás terén mind nagyobb számmal felmerülő nehézségek vezették nyelvtan-íróinkat arra, hogy a gyakorlati módszert az eddiginél nagyobb mértékben és következetesebben alkalmazzzák, s ez eljárásuk, azt hiszem, csak helyeslést érdemel.

Schuber Mátyás és Orosz (Ruprecht) Alajos szóban levő nyelv-

könyvei az anyag beosztására és tárgyalására nézve sok rokon vonást mutatnak. A nyelvtani szabályoknak olvasmányból elemzés útján való elvonása s a szabályoknak és a szókincsnek kérdezzgetés és fordítás útján való gyakorlása mindkettőnek alapelve. A mit „olvasmány” czímen adnak az természetesen összefüggő olvasmány (Schubernél csak az 1—6. sz. „bevezető olvasmány” tesz kivételt), a gyakorlatok és fordításra való szövegek azonban mindkét könyvben összefüggés nélküli mondatokat tartalmaznak. Látszik, hogy a szerzők ezekben némi tartalmasságra törekedtek, azonban Ollendorfra emlékeztető mondások itt sem hiányoznak (pl. Schuber VII. gyakorlatában : 26. Az oroszlának vastag feje és karsú teste van. 27. A fivérnek széles háta van. 28. A gyermeknek jó gyomra van). Mind a két könyv olvasmányai eleintén könnyű stílusú leíró darabok (tárgyak az iskola, ház, kert, emberi test, a természet tárgyai stb.), de mind a kettő korán nyújt elbeszélő darabokat is (a mi természetesen csak dicséretet érdemel) s itt azután fokozatosan hosszabbodó és nehezebb stílusú olvasmányokat találunk. Olvasmányanyag tekintetében különben a Schuber könyve gazdagabb és változatosabb s a szemelvények tárgyát illetőleg is jobban megfelel az Utasítások kívánalmainak : a görög, latin és német monda és történet jobban vannak ő nála képviselve, mint az Orosz könyvében ; az utóbbi költői olvasmányt is kevesebbet nyújt, mint Schuber. E mellett figyelembe veendő, hogy Schuber a gymnasiumnak csak III. osztályára gondolt, Orosz pedig a IV-iknek is szánta könyvét, már pedig a német irodalom tudvalevőleg éppen nem szűkölködik igazán mintaszerű darabok nélkül, a melyekkel nagyobb fiúk érdeklődését is fel lehet kelteni és ébren tartani ! És mikor igazán válogathatunk jeles és — az Utasítások szavával élve — jelentékeny német olvasmányokban, a melyek tárgyak *újságánál* fogva is vonzóerővel bírnak, minek akkor jól-rosszul összeütni oly olvasmányokat, a miket a tanuló nemcsak részletesebb, hanem jóval különb előadásban is ismer, mint pl. a *Toldi Miklós* címűt ? Csak a meglehetősen lapos befejezését idézem : « Miklós wurde im Dienste des Königs sein trefflichster Ritter, und der Ruhm seiner Heldenthaten lebt bis auf den heutigen Tag sowohl in dem Munde des Volkes fort, als noch mehr in dem grossartigen dichterischen Werke Johann Arany's, dessen erster Theil unter den Lehrgegenständen der ungarischen Mittelschulen eine hervorragende Stelle einnimmt ». (Orosz 120. l.). Egyéb hazai tárgyú olvasmányainak stílusa nem mindig kifogástalan, l. pl. : « der König musste *sich* umkehren, um auf weitem Wege nach Gödöllő zu gelangen » (175. l.).

Mindkét szerző az olvasmányanyagot egyrészt a nyelvtani szabályok elvonására, másrészt a szókincs fontosabb elemeinek megismertetésére kívánja felhasználni. Az utóbbit Schuber a lap alján adott jegyzetekkel, Orosz — helyesebben — a nyelvtan végén (141. l.) adott

ezek, a hol a philologia határvillongásba kerül az irodalomtörténettel, s azért a philologiai módszer szempontjából hozzá is szóltunk ehhez a hiányhoz.

Ugyancsak a philologiai módszer, igazabban a philologiai pontosság szempontjából kell kifogást emelnünk a sok hiba ellen, mely a latin levelek szövegében előfordul. Szívesen mondanók sajtóhibának, de nem egyszer alig-alig mentegethetjük. Néhányat ide irunk, a mely lapozás közben szemünkbe ötlött: 6. l. ergo Reversales (erga h.); 8. l. visitani (visitavi h.); 17. l. Domum viczai nam (vicziaianam h.); u. o. valem (vellem h.); 18. l. commito (committo h.); 48. l. Dilibendum (Dilibendum h.); 65. l. Vacabula és Arabiccis; 122. l. lingorum (lingnorum h.). Tulajdonnevek dolgában is kijegyeztünk néhány hibát. Jelesül a Pindar-fordító Fabchich neve következetesen *Fabsich*, a 79. lapon közölt Majláth-féle epigrammában pedig *Guarinus* Veronensis humanista mindvégig *Quarinus*. A magyar szövegben is van egy lényeges hiba. A 10. lapon közölt Révai-féle distichonok második és harmadik sora így kell hogy legyen:

S halkkal véssen erőt és gyarapodva terül.

S a melly tölgyfa alatt árnyékban most legel a nyáj . . .

A költő részéről imitt-amott alkalmazott kommentár szintén rászorula kiegészítésre. Magyar könyvben az olyan megjegyzést, a minőt Paintner a Révai levelére Vincentius Obsopœus Heliodor-fordítására vonatkozólag Schier Xystusból rávezetett, nem szabad kommentár nélkül hagyni. A 146. lapon közölt Anakreon-tikumnál okvetlenül ki kellett volna tenni, hogy, az a 38. számúnak átköltése (Révai szerint a XXIV.-é) és abból az Anakreon-fordításból való, melyet Thewrewk Emil fordításának előszavában említ (Anakreon a magyar irodalomban, 111. l.). A kötet homlokán álló arczképről is meg kellett volna jegyezni, minő viszonyban áll Révai többi képeihez.

Mindezen fogyatkozások azonban csak apró szépséghibák a munka ábrázatán, mely mindennek daczára nemcsak kiegészítő adalék Révai életéhez és jellemrajzához, hanem becses kútfő mindazok részére, a kik azon kor magyar irodalmi viszonyaival foglalkoznak. De mindennekfelett tanúsága a közlő lelkesedésének Révai nagy alakja iránt és mintegy önkéntes adó, önkéntes hála azért a meleg vonzalomért, a melylyel Révai a Benedek-rend iránt viseltetett.

LJATRÓCZY MIHÁLY.

A magyar diáknyelv és szótára. Irta *Dobos Károly*. Budapest. Franklin-Társulat. 1898. 16.-r. 80 l. Ára 50 kr.

Tudvalevő dolog, hogy egy nyelv szótárának megírása mily nehéz dolog, mi sok ember és nagy idő munkájába kerül a szókincs összegyűj-

tése, mi sokoldalú ismeretre, beható kutatásra van szükség, hogy a nyelv minden titkos zúgába behatolva csak némileg is meg lehessen közelíteni azt az elérhetetlen távolságban álló és ideális óhajást: bár volna *teljes* szótárunk! Mert a nyelv kincsét nemcsak a mindennapi használat szóanyaga teszi; de még az sem, melyet íróink, költőink ölelnek fel: a vidék, melyen a nyelvet beszélik, a történelmi fejlődés, a foglalkozás, az életkor, sőt kisebbszerű körülmények is, hangulat, lelkiállapot, mind más-más ágát, árnyalatát teremti a közös nyelvtörzsnek; hogy a nyelv *emberileg teljes* kincsét össze lehessen gyűjteni, szükséges, hogy egyesek előbb ezekbe az ágakba, rejtekhelyekbe is behatoljanak. E tekintetben nálunk öröndetes munkásságot látunk: közkézen forog a Nyelvtörténeti Szótár három testes kötete, befejezéséhez közeledik a Tájszótár, megjelenőben van Mesterműszavak Szótára, nyelvtudományi folyóirataink és egyes művek eredetük szerint csoportosítják idegenből került szavainkat, kísérletek történnek egyes csoportnyelvek összegyűjtésére. Most, midőn a Nagy Szótár munkálatai nemsokára megindulnak, még fokozottabb mértékben kell neki látnunk a nyelv egyes ágainak ilyen módon való kiaknázását. Ide tartoznék a magyar személy-, hely- és állatnevek szótára (Kubinyinak egynehány évvel ezelőtt megkezdett nagyszabású műve sajuosan félbemaradt), a tolvajnyelv, katonanyelv, dajka- és gyermek nyelv, a káromkodások teljes gyűjteménye. Ilyen cél lebeghetett Dobos Károly előtt is, mikor egy kis füzetecskében igyekszik a diáknyelv szókincsét kiadni, egyben kísérletet tesz, hogy ennek a roppant önkényesen, sokszor erőszakosan s a nyelv törvényeivel homlokegyenest ellentétben fejlődő csoportnyelvnek életéről is számot adjon, a mi derekasan sikerült is neki. Munkája minálunk úttörő; míg külföldön a diáknyelvnek, valamint egyáltalán a diákéletnek már-már kis irodalma is van, addig néki úgy kellett összeszednie gyűjteményét tudományos és nem tudományos könyvekből, folyóiratokból, főljegyzésekből, saját tapasztalásából és mások közléséből. Egységes diáknyelvről természetesen nem szólhatunk; minden városnak, minden intézetnek, sőt talán minden osztálynak is megvan a maga külön nyelve, a mely egy néhány általános, évtizedeken át megcsontosodott kifejezésen kívül évről-évre is módosul, változik. Leginkább ott fejlődik, a hol megvan az együttélés lehetősége: collegiumokban, internatusokban, kis városokban, hol a diáknak van értéke, hol ő az «arany ifjúság»; nagy városok viszonyai nem kedveznek fejlődésének. Szókincse valóságos zsibvásár: a legképtelenebb metaphorák és metonymiák, ferdítések csonkítások, megrögzött orthologiák vakmerő neologismusok mellett, latin, görög, német, franczia, olasz, tót, oláh ragadmányok, maccaronicumok, phonetika, grammatika, syntaxis nélkül, következetes a következetlenségben, pajkos, csintalan, csípős és humoros, szóval az öröklék jókedvű, ezer szorongás közt is ezer csúnyen töprengő diákság

hú tükre és képe mása ; változatosságra talán csak a tolvajnyelv vetekedhetik vele, csak hogy ebben nincs meg a diáknyelv ártatlan hümora, pezsgő vére. *Arany kulcsos*-nak hívja azt, a ki mindig kijár az órák alatt; *szárazladika* a nevelő; *csákydiák*, *gyászgörög*, *pót*, *pót-ló* a görögpótlós gymnasista; a száraz tészta *akadémia*, mert megakad az ember torkán; *szesz majszter*, a ki első az ivásban; az előadás alatt a diák: *drukkol*, *szorúl*, *szűkül*, *szurkol*, *forr-pontdrukkja* van, *büzlík neki*, fél hogy a tanár *kicsípi*, hiába *lapít*, *sunyít* az előtt ülő széles háta mögött; ilyenkor segít a fordításban a *füstös*, *bakter*. *salabakter*, *puska* stb. Azt hiszem, alig van mulatságosabb tudományos könyv ennél a füzetnél, feléled a mult ezer apró története, mikor még nem *mi* voltunk a professorok. Teljessé ez a szótár természetesen még kevésbbé lehet, mint más, hisz a diáknyelvet még inkább gyarapítja az idő, a pillanatnyi ötlet, mint más csoportnyelvet. Hanem azért még igen sok anyagot lehetne meríteni Jókain kívül, a kit Dobos felhasználott, más íróinkból is, pl. Baksay Sándor, Vas Gereben, Gaál Mózes írásaiból, sok adomagyűjteményünkéből, az iskolák régibb jegyzőkönyveiből; a gyűjtést ki kellene terjesztetni lehetőleg az összes középiskolákra; nagyobb tért lehetne szentelni a sajátképen való diákjátékok nyelvének (a labdázáson kívül is), hadd rajzolódjék meg a magyar diák természetrajza is, a mi nélkül eddig többé-kevésbbé szűkölködünk. Egynehány adattal én is pótolhatom a jókedvű szótárt.

Balhaszorítás: az óráközökben magoló diákot a padban kétfelől közreveszik s háttal neki fordúlva szorítják. (Arad.) *Cerberus*, *Cerbera*: pedellus és pedellusné (*pedella*) (Pozsony). *Pipa*: lefőzés; fokozatai: *nagy-pipa*, *re-pipa*, *contra-pipa*, *csibuk*; lefőz vkit: *ráül a képére*. *Júdás*: áruló, feladó (Arad.). *Kenyeres*: egy kosztos lévők (Pozsony.). *Jezsuita*: alattomos, tanárnak hízelgő, társait megvető diák. *Lemadzagol*: lekötelez. *Leczáfol*: lefőz. *Örült spanyol*: bolond (Arad.). *Pofázik*: tüntetőleg első padban ül, hogy a tanár megösmerje (Budapesti egyetem.). *Ricset népség*: vegyes, kevert, össze nem tartó diákság egy-egy osztályban (Szegeszárd.). *Szalmázik*: tudás nélkül, *hasból* beszél. *Vadászik*: a ki csak akkor tanul, ha *büzlík neki*, hogy kihíjják (Pozsony.). *Sózni*: lábdával ütni. *Veres pecsenye*: péntek délután mindegyikünk zsebetett kézzel járt az osztályban, különben *veres pecsenyét* kapott., rácsaptak (Arad.). *Szende ifjú*: ostoba, buta (Pozsony.). *Guba*: virgács (Debreczen, mult század). *Polgári kimenő*: muri, nagy korhelykedés (Budapest, egyetem.). *Czipa*: csirke. *Vigil*: ór. *Suggó*: parittyá (Sz. Iglo). *Barbár*: görögpótlós (általános).

Ezzel a jókívánsággal zárom ismertető soraimat: nőjjön nagyra ez a jókedvű kis szótár, a tudomány hasznára s minden jóhumorú tanár gyönyörűségére!

TOLNAI VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Grundriss der iranischen Philologie. Herausgegeben von *Wilh. Geiger* und *Ernst Kuhn*. Strassburg, J. Trübner 1895—7. I. 248 l. II. 480 l.

A keleti tudományos nyelvészet felvirágzása, mely jó részben Németországnak köszönhető, hozta magával, hogy annak szakonkénti encyclopaedikus feldolgozása mindinkább tért kezd hódítani. Itt is, mint a modern philológiában, a classikus nyelvek és az ókori régiségtudomány rendszeres ismertetését megkönnyíteni akaró tudománytárak szolgáltak mintául. Még 1892-ben az elhunyt jeles angol sémi nyelvész és arabista Robertson Smith kezdeményezésére felmerült egy az összes moszlim népek szellemi életét visszatükröző encyclopaedia eszméje.

Ez azonban most még csak az előkészítés stadiumában van. Szerencsésebb sors jutott a most megjelenőben levő két ilyen nagy vállalatnak osztályrészül. Ezek az árja és az iráni nyelvészet minden ágára kiterjedő vizfonal adását tűzték ki célul. Az iránit, melylyel itt foglalkozni fogunk, Geiger Vilmos és Kuhn Ernő szerkesztik. Az egész anyag két hatalmas kötet betöltésére van számítva. Az első kötet az iráni nyelvek és szójárások ismertetésének szolgál. Bartholomae írja a zend és az ó-persát. A közép-persát vagy pehlevit az orosz iranista Salemann ismerteti.

Az új-persát Horn Pál, az afghán és balucsit, Geiger a kurd nyelv-tant Socin, az esszetet a jó nevű német örmény nyelvűbuvár Hübschmann írják. — Az iráni philológiára oly fontos pamíri nyelvjárások bemutatását Salemann vállalta magára. Az iráni dialectusokat Zsukovszkij írja, ki tekintély a persa dialektologia terén, s kitől már egy érdekes munkát birunk orosz nyelven a Kasan, Kohrud, Vonisun, Kese és Zefre vidékeinek persa szójárásairól.*)

A második kötet az irodalomtörténet, vallás, régiségek, irás és egyébbel fog foglalkozni. Az irodalmakat öt fejezetben tárgyalja. — A zend, illetőleg helyesebben Aveszta-irodalmat, az Aveszta szöveg legújabb kiadója Geldner írta. Az ó-persa ékiratokat Weissbach ismerteti.

A pehleviről szóló czikk az angol West a legnagyobb élő pehlevi tudós tollából ered. Firdauszi-ról a nagy német orientalista Nöldeke írt egy alapos tanulmányt.

Az új-persa irodalom Ethének jutott, ki ezen a téren a legelső tekintély Európában. A második kötet másik felében Irán földrajzát Geiger, az iráni ethnographiát Kuhn írják. A persa történelem ókori részét Justi újabb a moszlim hódítás utáni részét pedig Horn fogják

*) Zsukovszkij: *Materialy dlja izucsenija persidszkih narjcsij* (Szent-Pétervár 1888) I. rész.

megírni. A parszi vallást az amerikai iranista Jackson, a pénz, írás és egyéb régiségeket Andreas fogják ismertetni.

A mű még befejezetlen, mert eddig csak öt füzet látott belőle napvilágot. Az első kötetből kettő, a másodikból három.

Bartholomae két cikkével a *Vorgeschichte der iranischen Sprachen* és az *Avesta und Altpersisch*-sel kezdődik az első füzet. Tájékoztatóul előre bocsátja, hogy az iráni nyelvcsalád szoros összefüggésben van az indiai avagy a szűkebb értelemben vett indo-árja nyelvcsaláddal. Olyan nagy a rokonság a védák és az Aveszta nyelve között, hogy egész mondatokat lehet zendből a hangtani átalakulások tekintetbe vételével szóról-szóra ó-indre lefordítani. Az örményt, melyet azelőtt sokan az iráni nyelvekkel szerettek kapcsolatba hozni, Bartholomae mellőzi, mert szerinte nélkülözi az a szűkebb értelemben vett árja nyelvek legjellemzőbb phonetikai jelenségeit.

A zend és ó-persa szók átírásában egészen új rendszert alkalmaz Bartholomae. Bonyolult átírási rendszere nem mondható sikerültnek. Így például mikor *kh* vagy *ç* helyett *x*-et ír, az orrhangú *ā*-t a lengyelből kölcsönzött *q*-val jeleli. Igaza van ezért Pizzinek, ki újabban kiadott ó-persa-zend nyelvtanában a régi átíráshoz ragaszkodik,¹⁾ mert az új átírás csak zavarhatja a kezdőket. A zend phonológiában is újít, Bartholomae az *e* vagy *ē*-vel jelölt zend betűt *ö*-nek mondja. Itt azonban, mint azt Müller Frigyes kimutatta, téved, mert az *a* és *i*-ből eredő *ē* betű illetőleg hangzó, mint azt számos parszi és persa szó is bizonyítja soha sem hangzott *ö*-nek.²⁾

Az őskori iráni phonológiában minden olyan hangátalakulást, mely egyformán megvan az Aveszta és a persa ékíratok nyelvében vagy az Aveszta szöveg és valamelyik újabb dialektusban, igazi iráni nyelv-sajátságának tart Bartholomae.

Az ó-persát együtt tárgyalja a zenddel, Spiegel kiadásából véve az előbbihez a példákat, Weissbach újabb kiadását, melyhez még hiányzik az olvasatokat igazoló commentár még nem használhatta.

Az irodalomtörténeti rész, mely a szigorúan nyelvészeti tanulmányoknál talán nagyobb érdeklődésre számíthat, a második kötet első három füzetében már teljesen be van fejezve. A parszik szent könyvének, az Avesztának irodalomtörténetében el mondja Geldner, hogy azt sem tudjuk igazán, hogy is hívják a Zoroaster híveinek a bibliáját.

¹⁾ La trascrizione recente è, lo la, veggo più scientifica ma, con quelle vocali e quelle consonanti, con tante appendici e neumi e quelle e e quelle h microscopiche, imbroglia molto e confonde i principanti Grammatica elementare dell' Antico-Iranico (Turin 1897. VII. I.)

²⁾ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1895. IX. 133. I.

Az Aveszta szó jelentése ugyanis igen homályos régi levezetéséhez az abaszta törvény szóból sok kétely fér. Geldner szerint az Andreas által ajánlott upaszta a. m. szöveg, alapszöveg szóbóli magyarázat bir némi valószínűséggel.

Behatóan foglalkozik Geldner az Aveszta könyv legfontosabb s legrégibb részével a Gathákkal. A többi Aveszta-szöveg csak későbbi hagyomány és egyedül a Gathákat tekintik a nagy próféta Zarathustra (Zoroaster) igazi műveinek.

Gondolataik mélysége előnyösen különböztetik meg a Gatha-énekeket a parszi szentírás egyéb részeitől.

A mazdaizmus alaptanai lépten-nyomon előjönnek bennök. Kár, hogy régies, nehezen érthető nyelvezetük nagy akadályt gördít a kutató elé. Még gyermekkorát éli a Gatha-philologia, ezért minden ítéletet a Gathákról elővigyázattal kell fogadnunk.*) Határozottat Geldner sem mer mondani — az Aveszta könyv koráról. Szerinte a két végső határ-ideje az Avesztának az időszámításunk előtti 560 és a Kr. u. 379 közé esik.

Az ó-persa ékiratok s azok megfejtésének történetét érdekesen adja elő Weissbach, ki egy újabb kiadását készíti elő azoknak eredetiben átírás és német fordításban. Művéből csak az első, az eredeti szöveget tartalmazó füzet jelent meg. Daczára minden segédeszköznek, melyek között a babylonai és új-szuzai fordítás a legfontosabbak még most is, meg lehetős számmal vannak az ó-persa feliratoknak helyei, melyek minden értelmezési kísérlettel sem voltak ez ideig megfejtethők. (Trotz aller dieser Hilfsmittel bleibt noch eine beträchtliche Anzahl von Stellen übrig, die aller Erklärungsversuche spotten.)

A *Grundriss* legérdekesebb cikkei közé tartozik West pehlevi irodalomtörténete. Ez ideig ez az egyetlen angolul írt fejezete a műnek. (*Pahlavi-Literature* II. köt. 75—129. l.) Könnyebb áttekintés végett három részre osztja West munkáját. Az elsőben az Aveszta pehlevi fordításairól, a másodikban a pehlevi vallásos irodalomról, a harmadikban végül a nem vallásos vegyes tárgyú pehlevi iratokról szól. Lelkiismertesebb tárgyalásban még aligha részesült a közép-persa irodalom. Minden egyes műnél elmondja a létező codexek állapotát és családfáját. Feljegyzí, hogy hány szó van benne és hogy mit tartalmaz. Ez utóbbi még kiadatlan és le nem fordított pehlevi szövegeknél nem csekély feladat. Mindig tekintetbe kell venni az olvasónak, úgymond mintegy mentegetésül West, hogy most még senki sem képes könnyen és biztosan

---

*) Bei dem unfertigen Stand gerade der Gathaexegese muss jedes Urtheil über diese interessanten Texte mit grosser Vorsicht aufgenommen werden. Grundriss der iran. Phil. II. 28. l.

elolvasni valamely pehlevi szöveget s így ha nem fordítja le az egészet könnyen félreértheti azt*) Hogy érdekesebbé tegye művét, több helyen mutatványokat is közöl latin betűkkel átírt eredeti pehleviben és hozzácsatolt angol fordításban.

Különösen kiadatlan szövegeknél igen dicsérendő ez az eljárás, mely a meglehetősen nehezen hozzáférhető pehlevi irodalomból ilyen izelítőket ad.

Az Aveszta szöveg pehlevi fordítása, mely a tudományra nézve kétségtelenül a legfontosabb pehlevi könyv. West szerint nem tekintethető önálló pehlevi irodalmi terméknek. A zend szöveg szó szerinti (word for word) fordítása ez, mely az eredeti szöveg nélkül, melynek sor alatti magyarázata igazán meg sem érthető. Szolgailag követik a a zend szöveg szó szerkezetét a parszi fordítók, meghamisítva így a pehlevi irodalmi nyelvet. s csak ott mozognak kissé szabadabban, hol commentárt kell írniok a zend szöveghez. Kimerítő ismertetést közöl West a pehlevi vallásos irodalom legterjedelmesebb művéről, a Dénkart-ról, melynek legrégibb kéziratát, keleti tudósítás szerint, 1020-ban Kr. u. fedezték fel Bagdádban.

Ez a nagy terjedelmű vallásos encyclopaedia-féle még nincs egészen kiadva, 163,000 szóból csak mintegy 50,000 szónyi szöveg van kinyomtatva Pesotan parszi főpap hatkötetes kiadásában, melyben gudseráti és angol fordítás is kíséri az eredeti szöveget. West a még ki nem adott fejezetek rövid tartalomjegyzékét és néhány sornyi pehlevi mutatványt ad az ötödik könyvből. Ismertebb európai nyelvekre is lefordított pehlevi művekről szólva, igen helyesen mellőzi a tartalomjegyzéket.

Igy a parszi teremtés könyvének a Budahisnnél csak az iráni codex eltérő lectióit sorolja fel. Mert a mű már német és angol fordításban olvasható. Minden egyes pehlevi iratról szóló cikkekcske végén pontos bibliographiáját adja a róla szóló irodalomnak. Rendkívül szegény a reánk maradt pehlevi irodalom. Könnyen érthetőleg a vallásukért üldözött parszik leginkább vallásos könyveiket igyekeztek megmenteni. S így nem kell azon csodálkozni, hogy oly kevés a nem szorosan vallásos pehlevi könyv. West számítása szerint alig tizedrészét képezi a vallásos irodalomnak a most meglevő profán pehlevi irodalom.

Jogi irodalmukat egy töredék a parszi törvénykönyvből képviseli, mely még kiadóra vár és a West által közölt mutatványból ítélve, érdekes világosságott vethet a parszi jogi állapotokra.

---

*) And, with regard to the contents of the texts, the reader should always recollect that no one can yet read Pahlavi with ease and certainty, so that the true meaning of a text can be very easily mis understood when no complete translation is made. *Grundriss II. Pahlavi-Literature* 121. l.

Az egykor oly terjedelmes történelmi irodalomból alig pár kisebb félig mondai elbeszélés jutott el hozzánk, ilyen a Geigertől németre fordított Jatkár-i Zarirán, mely Ardsaszp király harcát beszéli el az igazhívó Visztaszp fejedelem ellen, ki Zarathustra hitére tért át és az Artakhsir Papakanról szóló mű, melyet Nöldeke tett német fordításával általánosan ismeretessé. A földrajzot egy 110 város alapításáról szóló rövid művecske képviseli a pehlevi irodalomban.

Az új-persa nyelven írt újabbbkori parszi irodalomról is megemlékezik egy rövid, a pehlevi irodalomhoz csatolt függelékben West. Ez még nincs egészen kikutatva. Igen kevés itt az eredetiségre igényt tartó munka, a legtöbb ilyen új-persául írt parszi könyv pehlevi eredetire támaszkodik. A pehlevi irodalomra következő fejezetben érdekes tanulmányt írt Nöldeke Firdausziról és az iráni époszról. Azok a legendák, melyeken a királyok könyve alapszik, jobbára még az Aveszta korból származnak. Az Ethé által felfedezett és kiadott legrégebbi persa forrás alapján írja le a nagy époszíró életrajzát. Sokat foglalkozik a Salí-námeh szöveg kritikájával, mely kevés reménynyel kecsegtet arra nézve, hogy kritikailag hű kiadását lehessen valaha adni Firdauszi remekének.

Igen jó minden lényegest megemlítő átnézetét adja Ethé az ötödik fejezetben az új-persa irodalomtörténetnek. (*Neupersische Litteratur* II. 212—368.) Mindenekelőtt a persa irodalomtörténet forrásműveiről szól. Meglepő sok, számszerint ötven persa irodalomtörténeti forrásművet ír le chronologiai rendben. A legrégebbi köztük a XIII. századbeli Auí munkája a *Lubáb-ul-Albáb*, a legújabb Riza Kuli Khán két kötetes *Medsmá'ul fuszehá*-ja 1877-ből.

A Rudegit megelőző bizonytalan kezdettől fogva a XIX. század végén elhunyt Seibeiniig rövid velős modorban írja le a költészet és a tudomány minden ágában oly gazdag persa irodalomtörténetét. Minden fejezet végén pontosan összeállított könyvészetet, mely még a keleti könyvomatú kiadásokat is tekintetbe veszi, találunk.

Egyes kimagasló jeleseiről az iráni költészettnek, minők Sza'di, Nizámi, Attar, Hafiz Dselál-ed-Din Rúmi, Dsámi egész monographiákat ad. Másokkal igen helyesen röviden végez. Mutatványokat magától érthetőleg már a hely szűke miatt sem adhat. Különbön sincs erre szükség, mert a persa költészet eléggé ismeretes és nem olyan terra incognita, mint tesszem azt a pehlevi irodalom. A költészetten kívül a történelem a vallásos, a tudományos, sőt még fordítási irodalomra is kiterjeszkedve, hű képét igyekszik adni a persa nép egész szellemi életének.

A második kötet utolsó feléből még csak Irán legújabb adatokon alapuló földrajza Geigertől *Geographie von Iran* 371—394 és Justi tollából az ó-persa történelem egy része került ki a sajtó alól: *Geschichte Irans von den ältesten Zeiten bis zum 'Ausgang der Sassani-*

den. Az iráni philologia kézikönyve tehát még meglehetősen távol áll a befejezéstől. De annyit már most is lehet mondani, hogy nélkülözhetetlen vezérfonala lesz az iráni nyelvészettel foglalkozóknak.

KÉGL SÁNDOR.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

17. Szkunzevics Kornél: A görögök és rómaiak gesztusai. — Eperjesi kir. kath. főgym. 31 l.) — Mikor ezen érdekes és jeles dolgozatnak olvasásába kezdtem, elvonult előttem egykori (kedves) tanítóiim képe, a kik Quintilianus XI. könyve s a maguk józan tapasztalatai alapján belénk verték a szónokias mozdulatokat, kezdve a fejen, folytatva a kézen és törzsön, végezve a lábon.

A szerző is Quintilianus sorrendje szerint mondja el az egyes testi mozdulatokat, tehát nemcsak a kézzeit; de megjegyzem, hogy nem a szónokias pózokat, hanem azon jelképes gesztusokat, a melyek főkép a klasszikus népek életének felfogásához szükségesek. Ugyanis a görög és római ember, ép úgy mint mi, érzelmeit és gondolatait bizonyos látható jelekkel kísérte vagy egészítette ki, a melyek eleinte önkényesek és elszigeteltek voltak, csakhamar azonban conventionalisok lettek, úgy hogy vidékeket, törzseket, sőt egész népeket jellemeztek. Innen van az, hogy az itáliai máskép gesztikulált, mint a görög ember; mi is máskép fejezzük ki bensőnket, mint a régiak vagy a tőlünk távolabb eső nemzetek, sőt sokszor a szomszéd tájak lakóitól is eltérően. Nagyjában azért az összes népek egyező módon fejlesztették ki jelentős gesztusait, bár eredeti alakjukban elég eltérésre akadunk, csakhogy ezeket is kiegyenlíti hovatovább a haladó kultúra. Azért az ethnographiának mindenkor érdekes és vonzó tárgya marad a régi és mai népek ilyenmő szokásainak, a kéz, fej, törzs és láb mozdulatainak megfigyelése, följegyzése és jelentésöknek kihüvelyezése. Ha pedig meggondoljuk, hogy a társas élet, vallás, politika stb. terén hány symbolikus cselekvényünk bírja alapját a klasszikus népek hasonló ténykedéseiben, akkor még jobban megértjük hasznukat és fontosságukat.

Valóban a klasszikus nyelvek mesterének sok alkalma nyílik, hogy az ily gesztusok magyarázatával megélénkíthesse tanítását. Gondoljunk csak az uxorem *duco* kifejezésre, a kéz csuklójának fogására táncz alkalmával (Ilias 18. é.), a térd átkulesolására, az ölekezés, csók és üdvözlés formáira, az attikai kézfelemelésre vagyis szavazásra, a korteskedésokról divó prensatióra, az eskü formuláira, az igenlésre és nem-ümmentésre (*παρὰ ἀπαρὰ*), a manumissio, mancipium, adoptio, filium tollere kifejezésekhez fűződő actusokra, a haragos pillantásra (*ὀφίοδρα ἰδών, χαρὰ ὀσσομένης*), a pollice verso és presso magyarázatára a gladiatori játékoknál, az igezés (fascium), a kendőlengetés, a közfelkiáltás, imádság (precatio nem æ-vel irandó, mert az e rövid; az imádkozó fiú berlini gyönyörű szobrát pedig l. Rich. Illustr. Wörterbuchjában), tapsolás, kifuttyulás, leborulás (proskynésis), a gyász és vád alatt állás jeleire, a színészi

maszkok és mozdulatok alakjára (a szerző nem szól rólok; igen jó mű e célra: Michel C., *Die Gebärdensprache. dargestellt für Schauspieler sowie für Maler u. Bildhauer*, 2. A., Köln, 1886, 94 Photogr.), az adoratio törzsökös jelentésére (a szerző sem érteti meg eléggé, úgy mint Finály sem; legjobban van Richben), a táncz fajtáira (a szerző ezekről sem szól), a levágott hajra, mint halotti áldozatra pl. Sophoklés *Elektrájában* és az Oresteia második darabjában (erről sem szól a szerző), a lictorok vesszőnyalábjának lebecsátására (ezt nem hozza föl); az emlők lefödésére könyörület-keltés végett, pl. Hekabé Hektórnak, (Ilias XXII, 80. stb.) s Klytáimésztra Orestésnek az Oresteiaiában, de más czélből födi le Helena Parisnak az Iliásban, vagy Phryné a bírák előtt Hypereides szónoknál; a fetalisok közül a pater patratus cselekvényére hadüzenetkor, a halotti conclamatióra, az augur lituusára, a senatores pedarii működésére (ezeket sem említi) stb.: mindmegannyi érdekes téma a multba tekintésre, s ha a jelenkor analógiáival fűszerezzük a régiek jelképes actusait, becses szolgáltatot tehetünk mind a magunk szakjának, mind az ethnographiának.

A szerző a legjobb forrásművek alapján dolgozta ki értekezését, a mennyiben felhasználta Voullième értekezésén (*Quomodo veteres adoraverint*, Halis, 1887.) és Baumeister *Denkmälerjén* kívül Sittlnek epochalis művét: *Die Gebärden der Griechen und Römer* (Lipce, 1890, V+386, 10 mka) s Darwinnak egy ide vágó (*Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen bei dem Menschen u. den Thieren*, übers. von Carus, Stuttgart, 1872.) könyvét, mely azonban a fejérintést tudtommal megfjettelenül hagyja. E művek épen a legjobbak a különféle mozdulatok megértésére, mert az auctorokon kívül főleg a műemlékekkel illusztrálják felfogásukat. Sittl műve pedig egyenesen klasszikus e téren s csak az ismeri föl valódi értékét, a ki tudja, hogy a szakember azelőtt jóformán csak Müller Otfried archaéologiai kézikönyvének egy fejezetével (*Der Körper u. die Gesichtszüge in Bewegung*) volt kénytelen beérni. Azonkívül a szerző nagy gondnal és kellő tapintattal válogatta össze a jelenkor analógiáit különösen a vallási téren, a melyet aztán okos tartózkodással, nem pedig ráfogásokkal vagy merész föltevésekkel tett érthetőkké. Stílusában mindvégig tárgyyszerű maradt, menten minden sallangtól, czikornyától és az üres phrasisoktól, úgy hogy valódi élvezet volt olvasnom egyszerű, nemes előadását. Az ilyen előadású professzor használ legtöbbet a tárgyának, mikor világosan, egyszerűen, magyarosan és szabatosan ír vagy beszél, minden föllengzés és mesterkélttség nélkül.

A szerzőnek töredékes közléseihez pótlásokkal vagyis, magyar, olasz, görög, török s a nyugati népek szokásaival, a klasszikusokból vett példákkal én is tudnék szolgálni, szóval megfelelő analógiákkal szaporítani a tőle felhozott anyagot; de nem akarom dolgozatának jó hatását csökkenteni, hanem ellenkezőleg buzdítani további munkálkodásra a megkezdett üdvös irányban. Csakis néhány helyreigazítást ajánlom tehát figyelmébe. Ezek a következők:

6. l. Hogy lehetne a nyelv kiöltése gallus szokás, mikor a kis gye-
rekek maguktól is mindenütt használják? Ugyanott megjegyzendő, hogy a halál előtt állók (pl. Caesar Pompeius szobra tövében) s az öngyilkosok is elfodték arcukat és fejüket (v. ö. Liv. IV, 12.; Hor. sat. II, 3. 37.). —

8. l. A pax-adás csókjelzéssel a nyugati egyházban is megvan minden több-papos misében áldozás előtt. — 10. l. Voullième azon felfogása, hogy az ígéretnél csak a jobb kéz szerepelt, vagy hogy a fogadalmat tevő.

csak egyik kart emelte föl (19. l.) gyöngén, meg van czáfolva Roschernak mythologiai nagy lexikonában (I, 2574.). — 12. l. Az imádság fajtái közül elmaradt a dicsőítő, s megjegyzem, hogy imádság közben az égre vetett pillantás ma is szokásos. — 13. l. Alig hihető, hogy az imádságnál a kézkinyújtás a háboruban legyőzöttek hasonló gesztusában bírná alapját; inkább a kérés és kapás természetes mozdulatában, a melyet a gyerek is megtesz magától szüleivel vagy bárkivel szemben, ha kapni akar valamit. — 14. l. Latinul a proskynésis nem veneratio, hanem adoratio. — 15. l. A mellen keresztbe font karoknak, mint a megadás jelzőinek, a klasszikus világban nincs példájok; mert a Sittl említette (151. l.) rabszolgának ilyenmő állása csak a nyugvás v. pihenés helyzetét jelenti. — 21. l. Az aiginai templomromzat harezi csoportjában Athénát nem merném tétlen szemlélőnek mondani, mivel az isteneknek egyszerű megjelenése is védelem, másrészt Athéna úgyis paizsot tart a kezében. — 22. l. Az újjak gesztusaira nézve ajánlható művek: J. Barrois, *Dactylogie et langage primitif restitués d'après les monuments*, Paris 1850, 61 Tab. és F. Martuscelli, *Saggio sulla scienza dell'espressione nelle sue relazioni all' arte rappresentativa*, Nápoly, 1861—66. Ugyanott megjegyzem, hogy a mutatóújj emelését egyáltalán nem lehet szolgálai gesztusnak nevezni; e tekintetben Sittlnek minden bírálója ellenmondott. — 25. l. Azt mondja a szerző itt és a 14., 17., 26. ll.-on, hogy a térdelést a görögök nem tartották szabad emberhez méltónak: elbízsem; de azért Homéros korában és imádság közben ők is megtették: mit is jelent egyebet a *προόγνυ* szó (Ilias I, 568., v. ö. Curtius: *Grundz. d. gr. Etym.* 179. és 521. ll.)? aztán tudjuk, hogy a halottak tiszteletében is előfordul a térdelés (v. ö. Soph. *El.* 453.; Eur. *Hel.* 64. és Alkiphrón levélírónál 348. s köv., a kiről l. Schill gör. irod. tört. 2. kiad. 203. l.); a chthoni istenek tisztelete pedig csakis térdelve történhetett (Ilias 9, 566. — 27. l. Nem értem, miért mondja a szerző, hogy az ókori tapsnak más volt az alapja, mint a mai-nak, s utóbb mégis kiderül, hogy egyező volt a céljok és alapjok. — 30. l. Arra, hogy a nyelv szavai a szemnek is szólnak, döntő példákat találhatni Thewrewk E. nyelvészeti irataiban. — Szavai közül a *csókvetést* szokatlannak tudom *csókhintés* helyett széles e hazában.

BÓDISS JUSZTIN.

18. Czeglédy István: A görög nők helyzete. (Rózsahegyi kegyesrendi főgymn. 30 l.) — Ezen értekezés szerzője elmondja a görög nők helyzetéről való ismeretes igazságokat, hogy t. i. egyes adatok (v. ö. Fustel-Bartal Ókori községében) arra engednek következtetni, hogy az őskorban kegyetlen sorsuk lehetett a nőknek,*) ellenben a hőskorban Homéros

*) Ez azonban csak az evolutio hívei előtt volt szentírás; míg manap már egészen más hurokat pengetnek maguk az evolutionisták is, pl. Hoernes Móricz, a kinek a művészetek őskoráról szóló óriási művében (Bécs, 1898.), a Mutterrecht és Mutterkult (88—104. ll.) cz. fejezetben ez olvasható: «Die Frau als Mutter spielte in den älteren Ordnungen der menschlichen Gesellschaft u. der Geisterwelt, d. h. in Zeiten des unentwickelten Vaterbegriffes, eine viel höhere Rolle als später.» V. ö. a Demeter és a Múzsák cultusát. Es ezt a nagy tudós a művészeti emlékek tanuskodásával okadaltolja. Különös is volna, hogy az őskorra következő hőskorban egyszerre oly rózsás helyzetbe jutottak volna a nők az ős kegyetlen sorsból. V. ö. még

ecsetelése szerint nagyon örvendetes és kedvező; továbbá, hogy a történelmi idők alatt Spartában s a vele egyivású államocskákban igen tisztességes helyzetők volt; míg Attikában s a hozzá hasonló alkotmányú tartományokban majdnem örökösen házi tartózkodásra volt kárhóztatva életök. Egyéb államokról adatok hiányában persze nem igen szólhatott, sőt egész általánosságban szólott az említett két állam viszonyairól is. Az írókat elég sűrűen hívja tanúsággul maga mellett, bár több, nagyon ismeretes és e tárgyban föltétlen szükséges író vagy egyéb forrásokat, pl. törvényeket stb. (gortyni tábla, Hésiodos, szónokok, főleg Isaios és Demosthenés!) nem szerepeltet. Nem szól a hellénisztikus és a római uralom korszakáról sem; pedig ennek igen jótékony hatása volt a görög nők fölemelésére, úgy hogy hovatovább a leányok iskolázása is elkövetkezett. Nem szól továbbá az eljegyzésről, a nőknek törvényben biztosított jogairól, polgári állapotáról, szóval az ú. n. családi jogról sem, noha ezek a dolgok igen fontos kérdései a régiségtannak, — mindenesetre sokkal fontosabbak, mint a kézikönyvek elcsépelet állításai. Nem ad végül számat forráskönyveiről sem; azért folyton hibásnak mutakozó adatait, vagy idézeteit alig tudja az ember ellenőrizni a tekintetben, vajjon hogy érti a szerző a maga bizonyítékait, — mire vezethetjük vissza esetleges botlásait, rossz értesültségét, — menthető-e értők a szerző stb. stb.

Nálunk eddigelé két munkálat*) tárgyalta a görög nők helyzetét, u. m. a Fináczy Ernő és Pácz Sándoré. Emez összefoglaló doktori értekezés, amaz csak a hőskori állapotokat tárgyaló, de folytatást ígérő mű, a melylyel a szerző be akarja bizonyítani, hogy a görög nő helyzete fokozatosan javult s nem mint eddig hirdették, hogy a történeti korban — legalább Attikában — rosszabbodott. Mindkét munkálatnak beható és tanulságos bírálata a Philol. Közlönyben jelent meg Ábeltől 1881-ben és Fináczytól 1893-ban. Annyi bizonyos, hogy az attikai nők a törvény előtt elég védelemben részesültek, s csak otthon a családi élet elhanyagolt volta tette szomorúvá, kietlenné éltöket. Ámde tapasztalat szerint a hivatalnok-államnak, a milyen volt az athéni is, mindig meglesz ez az elszigeteltsége a családi élet terén, valamint a nagyvárosi életnek is meglesz épen e miatt kisebb-nagyobb érzéketlensége a családi tűzhely szentsége és üdítő volta iránt. Mindazáltal ne gondoljuk, hogy azidétt rendes vols a családi élet iránt való érzéketlenség. A jobb rész bizonyára akkor is sietve sietett az édes otthonba, mihelyest tehette. Mit is jelentenének a fennmaradt síremlékek megható ábrázolatai, hanemha a családi élet bensőségét? Azért ne induljunk Platón után, a ki úgyis csak álomországot rajzolt magának, hanem induljunk inkább Xenophón után, a kinek műveiben lelhetjük meg a benső családi élet s a hitvesi gyöngédség ama kedves képét, a háziasszony kötelességeinek ama finom és fenkölt rajzát, melyet követendő példaképül még a mai fiatal asszonyoknak és serdülő leányoknak sem ajánlhatunk eléggé, úgy hogy Janet (Politika és morál, I. 148—49. ll.) szerint Xenophón a családnak valóságos apostola az ókorban.

Bachofen, Das Mutterrecht, eine Untersuchg. üb. die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen u. rechtl. Natur. 2. Aufl. Basel, Schwabe, 1897.

*) Némileg ide tartozik még ifjú Reményinek érdekes czikke is: „Anyai jellemek Homérosnál» Philol. Közl. 1896.; v. ö. ugyanerről Kammer művét: Aesthetischer Kommentar zu Homers Ilias, Paderborn, 1889. 56. s. köv. ll.

Ne higgyük továbbá, hogy az ú. n. olasz vagy görög fiú-szerelem oly elterjedt*) s a hetárakkal való együttélés oly általános volt, mint sokan hirdetik; csupán annyit hihetünk el, hogy szokatlan mértékben elhatalmazott. A mi azonban legbántóbb az athéni nők helyzetében, az szerintem az eunuch-féle gynaiconomosok hajdú-rendszerében s a szegény gyanúsított vagy hibázott nők undok meggyalázásában (rhapthanizein, megretkelés! l. Arany Aristophanés-fordításában) állott. Hova emelte a kereszténység a nőt mint anyát, csak a görög nőkkel való összehasonlításból látni eléggé, s a nő félrelépésének helyes megítélését is csak ennek a vallásnak alapítója hirdette ki akkor, midőn a vádolni szerető farizeusoknak szemökbe vágta, hogy az dobjon követ a bűnösre, a ki bűn nélkül valónak tudja magát (János evang.).

A fent említett két értekezésen kívül több jó könyvet (Müller-Handbuch, Guhl-Koner, Télfy, Gilbert, Zöller, Forbiger, Thalheim, Lewy, Becker, Schömann-Lipsius, Hermann, Fustel, Janet, Kopp-Thumser, Lübker, Seyffert, Hruza: Die Ehebegründung nach attischem Rechte, Leipz. u. Erlangen, 1892.) ismerek s átnézésökből okulok; míg a szerző értekezéséből csak annyit tudtam meg, a mennyi Mahaffy könyvéből is megtudható. Mindazáltal, noha a szerző nem közöl sok érdekes és fontos adatot a czimbeli témáról, hanem csak általában szól róla, nékem — mint méltányos bírálónak — meg kell az ő czélja szerint való előadással elégednem s csupán azt vizsgálnom, vajjon helyesen vagy helytelenül irta-e le gondolatait. Ez az alábbiakból fog kitetszeni.

3. l. A görög nép egyik törzsatyját Hellenosnak mondja a szerző. — 7. l. Nem Csengeri fordította az Odysseiát, hanem Gyomlay; ugyanott helyesen magyarázza ugyan Télemachosnak anyjához intézett szavait (Od. I. 356.; mások tiszteletlenséget vetnek Télem. szemére), de a folytatás már elég furcsa: «Ő anyját sohase fogja befolyásolni, hanem *szabad folyást enged neki.*» Nem hiszem el továbbá a szerzőnek, hogy az «*uszályruhás*» jelző annyit jelent a trójai nőkre vonatkoztatva, hogy «*szerények*» voltak; mert a slepp akkor is méltóságot, módosságot, uriaságot (nb. Havasnak ifjúsági Homérosra ki is fejezi ezt) fejezett ki, akár csak ma. Más jelzők jelentését nem aknázza ki a szerző, pedig Ebeling Homéroszótára (5. kiad., Lipse, 1890.) sok jó dologgal kínálkozik. — 8. l. Nausikaának Odysseussal való találkozása nem a II. énekben van az Odysseiában, hanem a VI.-ban; továbbá Nausikaa itteni szereplése nem azt bizonyítja, hogy a házasságoknak egymás iránt való szeretete meleg volt (ezt Arété és Alkinoos példája bizonyítja), hanem az akkori király-

*) V. ö. Philol. Közl. 1879. évf.-ban a Himpfner és Molnár István dr. vitaközlését. A fiú-szerelem oka valószínűleg a testgyakorló helyeken való tartózkodás és a háztól való folytonos távollét voltak. Csakhogy a paedastia inkább a hypercultura korában tenyészik, mint az ősbib, természetes korban. Azért csodáltam az ifjú Reményinek (Phil. K. 1896. 560. l.) föltevését is Achilleus és Patroklos viszonyáról; holott az olyan szerencsétlenek épen nem szoktak egy Briseisért oly vészhozóan haragudni, mint Achilleus tette, hanem inkább elfordulnak a nőktől. Czeglédy úr is mintha olyas valamit látna (27. l.) Achilleus és Patroklos, másrészt Orestes és Pylades barátságában; pedig manap is elég példáját ismerjük a minden áldozatra kész barátságának. Különben az ókori szerelem mineműségéről klasszikusan értekezett Némethy Géza (Vergilius Didója, Philol. Közl. 1896.), Achilleus szereelméről és gyűlöletéről pedig Beliczay szólott folyóiratunkban (1886. 815. l.).

leányok egyszerű életmódját; valamint az Iliásban levő fali szemle sem példa arra, hogy a férjes nők ünnepeken, házasságok és temetések alkalomával házon kívül is tartózkodhattak. — 9. l. Az özvegyek szomorú sorsa az Iliás VI-ik énekebeli búcsúzással nem bizonyítható, hisz' Andromaché szavait ma is elmondhatná bármely nő veszélybe rohanó férjének; s azt is csodálom, hogy Andromachénak férjéhez intézett szavait szemrehányásnak fogja fel a szerző. Egyébként szegény Andromachénak későbbi sorsa, a melyről nem szól az Iliás, igenis példája az özvegyi szomorú sorsnak. Ugyanott Andromaché nem arra kéri férjét, hogy *maga* álljon a fügefához, hanem hogy *népét* állítsa oda. — 10. l. A leányok *csak* Spártában vettek részt a testgyakorlatban; ugyanott Propertius III, 12. egész másról szól, nem a spártai leánynevelésről; különben az idézetek egyebütt sem megbízhatók. — 11. l. A családi perpatvarra ott vannak klasszikus példákul a házastárs Xanthippé példája, vagy az Aristophanés darabjaiban, valamint az új-vígjátékiróknál s az őket utánzó római vígjátékiróknál olvasható adatok. — 13. l. A karénekek, a hazafias dalok inkább Spártában voltak honosak, nem Athénban; az öregek iránt való tiszteletadás pedig, mint *közmondásos* erény, *csakis* a spártaiaknál dívott, nem az athéniaiaknál (v. ö. Szamosi, Görög olvasókönyv, 2. kiad. 48. l.). Ugyanott alul a Xenophónból felhozott példa félreérthető módon adja a szerzőtől e helyütt cím szerint nem is közölt Oikonomikosnak tartalmát; mert a dolog úgy van, hogy az egész mű nem egyéb, mint Sókratés és Kritobulos közti párbeszéd, melyben Sókratés elmondja egy más beszélgetését, melyet Ischomachosszal (nb. a szerző hibásan mindég Isomachost ír!) ugyanerről a tárgyról folytatott (v. ö. Müller-Donaldson, Gör. irodört., ford. Récsi, II. 184.). — 15. l. A kanéphorosok ünnepe egy lapon megszokással kétszer is el van mondva, de nincs köszönet sem ennek, sem később (23. l.) a Brauroniának s egyéb ünnepeknek elmondásában (l. világosan Lübkerben). — A 16. lapon agyon van kisebbítve a nő állapota, a 18. és 19. llon pedig felmagasztalva. — 17. l. Nyilván nem ismeri a szerző Solón törvényeit, a melyek korántsem alázták meg a nőt; sem Aristophanés darabjait, a melyeknek czélzata épen a Solón-féle törvények visszaállítása volt, úgy hogy Aristophanés valóságos laudator temporis acti-nak mondható (v. ö. Janet művét). Ugyanott nem azt kellett volna mondani, hogy a házasságkötés télen történt, hanem hogy épen a mi farsangunkkal esett össze; meg kellett volna továbbá magyarázni a makk-evés jelentőségét, szintúgy a kerék v. tengely elégetésének alapját is (l. Fojtényinál); az pedig nem áll, hogy *csak* Boiótiában vitték az arát szekéren. — 18. l. Xenophón Oikonomikosát nem helyes Agricolá-val fordítani, mert amazt nem fűdi egészen, a mint hogy Cicero is meghagyta azt az utóbb nemzetközivé lett görög címet. — 19. l. A szegény sorsú polgárok leányai *nem* voltak rabszolga-sorsban, ha mindjárt nem voltak is maguknak rabszolgáik, úgy hogy maguknak kell vala a mezei munkát végezniök; az igazi boldog házasságok pedig épen az ily szegény sorsú Baukisok és Philémonok között voltak honosak. Ugyanott a nők tartózkodásának helye másodszor van említve, holott már a 18. lapon is volt róla szó. — 21. l. Nem áll, hogy a temetésen résztvevő nőknek *legalább is 60 éveseknek* kellett lenniök. Ugyanott dicséri a szerző a nők elzártságát s régi egyszerű erkölcsösségét, de egyúttal kárhoztatja későbbi szabadsághoz jutásukat; végül megjegyzem, hogy a színházban, miként a talált föliratok bizonyítják, rendszeren jelen voltak a nők is. — 25. l. Sókratés visel-

kedését családja iránt Platón Kritónjában Sókratésnak, mint vértanúnak, helyzete és eltökéltsége magyarázza; azért kárba veszett munka Sókr. családi szeretetlenségére következtetni belőle. — 26. l. Haimón és Antigone esetéből sem lehet a testvéri szeretet fölebbvalóságára következtetni a férj iránti szeretet rovására, mert itt is a helyzet magyaráz mindent; t. i. Haimón még csak jegyese volt Antigonének, másrészt a temetetlen-ség borzasztó gondolata foglalta le Antigonének egész valóját; továbbá figyelembe kell venni, hogy Antigoné épen e helyütt (905. s. köv. sorok) siratja el veszendőbe menő anvaságát, úgy hogy megható sóhajaiból épen itt tűnik ki (v. ö. Wassmer, Neue Jahrbücher für Phil. u. Päd. 1897., 10—11. füzet, 701—5. ll.) amaz ósállapotnak visszhangja, a mikor az anyai jog még teljes épségben virágzott. — 27. l. Nem szabad Aias és Tekmessa esetéből sem sokat következtetni; mert ott is a halál előtt való eltökéltség magyarázza Aias viselkedését, s az egész hely Sophoklésnél különben is utánképzése az Ilias VI. énekebeli cselekvénynek (l. Csengeri jegyzeteit). Euripidésnek egyes nőgvölőlő (?) nyilatkozatai pedig megczáfollhatók a családiasságra és női hűsége pazarul osztott dicséréiteivel (v. ö. Szamosi J.: A női jellemek Euripidésnél, Erd. Figyelő 1880.). — 28. l. Iphigeneia nyilatkozata azon alkalommal, midőn föl akarták áldozni, szintén a helyzetből folyik, akár csak Izsáknak megkísérlett föláldozása; s Iphigeneiának ekkor tett nyilatkozata, mely szerint a férfiú élete becsesebb a nőénél, nem bizonyíthatja a nő életének kevésre becsülését a görögöknél. Ugyanott nem értem, honnan vehette a szerző azt az állítást, hogy Aischylos a nőket a tisztetlenség és szeretetnek legtermészetesebb jogaitól is megfosztotta «Hetén Thébai ellen» és «Eumeniszek» cz. darabjaiban. Én olvastam mind a két darabot, de mondhatom, az utóbbi darabnak csak egyetlen helye kedvezőtlen a nőkre nézve, míg különben a két műnek tartalma egész más czélt szolgál, nem a nők lealacsonyítását.

Nem folytatom tovább kifogásaim sorozatát, pedig ugyancsak kibővíthetném a dolgozat stílusára s egyéb gvarlóságaira vonatkozó megjegyzéseimmal. Azért egyszerűen csak jelzem, hogy magyartalanságoknak (még ilyen is: férfivali egyenlőség 29. l.), rossz mondatoknak (v. ö. 29. l. az utolsó előtti pont végét, s ilyen egy tuczat van), valamint a görög szók borzalmas rossz kiírásának (*haegemonia*, *Hyppareté* stb.) se szeri, se száma a szerzőnél; sőt az anathemára érdemes szórendeknek (épen egy tuczat), valamint a tárgyias ragozásnak (7. és 19. ll.) hibás alkalmazása is fellelhető nála.

Ezekből láthatja a szerző, minő irányban kell szorgalmaszkodnia, hogy a kellő ismeretekre szert tévén, sikerrel oldhassa meg czímbeli föladatát.

BÓDISS JUSZTIN.

19. Molnár Samu dr.: Az ókori görögök politikai irodalma Platón előtt. (Bajai cisterci főgymn. 80 l.). — A szerző többet ad, mint a mennyit dolgozatának czímében ígér. Ugyanis, ha a görögöknek szorosan vett politikai irodalmára gondolunk, főképp Platón előtt, édeskeves az, a mi elvonul előttünk, miként a Köpesdy-féle görög irodalmi táblázat is mutatja; sőt Herakleidés Pontikos (a kiről M. úr nem szól, — helyesen) Köpesdynél hibásan van előbbre téve Platónnál, minthogy Platónnak tanítványa volt (l. Christ gör. irodtör. 500. l., v. Voss Ottó értekezését:

De Heraclidis Pontici vita et scriptis, Rostock, 1896.). Ámde a szerző minden kis morzsáját összeszedte a politikai igazságoknak vagy gondolat-töréseknek, a melyek itt-ott egyes íróknál előkerülnek. Így Homéros, Hésiodos, a gnóma-költők, a hét böles, az elégia- és ódaköltők, a pythagoreusok, az ú. n. physikus bölcselek, a kikről oly szépen értekezett Sebestyén Áróly dr. közlünkben. a sophisták, kynikusok és kynikainkusok, Sókratés, Hérodotos, Thukydides, Xenophón, Isokratés, Hippodamos, Thaleas, a tragikusok és kómikusok mind tárgyalásban részesülnek a szerzőnél, a mennyiben t. i. az akkor uralkodó viszonyok s a rólok vallott helyeslő vagy rosszszó nyilatkozatok az egyes íróknál alkalmat adnak neki elmélkedésre és az illető adatoknak a politikai irodalom rendszerébe való beillesztésére. És a kép, melyet a görögségnek korai politikai irodalmáról nyújt, valóban szép, mert meglepő dús, gazdag színezetével és a politikai érettségnek annyi vonásával ékeskedik, hogy csodálatra készíti még a jelenkornak politikába fulladó fiat is. Fő hibája a szerző részletességének az, hogy nem ad egységes egészet; mert igen elaprózza adatait s ezzel a szerkezetnek egyszerűségén, átlátszóságán csorbát ejt. Ismerem pl. Schöllnek «Die Anfänge einer politischen Litteratur bei den Griechen» (München 1890.) akadémiai értekezését,*) a mely 37 lapon majdnem több lényegeset mond el, mint a szerző; mert a főbb dolgokat ügyesen kiemeli, a mellékeseket pedig csak megérinti. Így kell vala tehát szerzőnknek is eljárnia; igaz, hogy akkor nem is vált volna oly testessé az értekezése. — Legkevesébb tudtam megbarátkozni a szerzőnek stílusával, mert van benne bizonyos mozaikyszerűség, a szerint, a mint valamelyik kútfő után dolgozott s ekkép más más íróknak került hatása alá, a kinek írásmódját követte; pedig a hol a maga módján ír, elég élvezetesen tud írni. Nem szólok itt bővebben arról, hogy a magyarosság ellen való hibákat is eltanulta utánzott mintáitól; csupán felsorolom az ilyenket: gondolkodik stb. valami *felett*, *lettek szabályozva* (ez a németesség többször is), a mutató névmás birtokos esetének hibás használata birtokos rag helyett, a mutató névmás tárgyesete németesen kitéve, érteni vinni *alatt*, *oda* terjed, igény és igényel, ási-ési végű mellékevek, vergődik (jut h.) valamire, szenvedő alak kelleténél gyakrabban, valami *nehogy ne* kötőszó (13. l.), súlyt *fektet*, a főnévi igenévnek értelmezőül való használata: törekvés valamit megmenteni (14. l.) v. képesség megszerezni (30. l.), horderő, virány, sikerteljes, végzetterhes, viador, túlbecsül, eszély, jön *megy* helyett (25. l.), *nehogy* félést jelentő ige után (28. l.), a pernek kimenetele, vezényel, a ki-mely-mi-nek átmenetekben való latinos használata, *föllel* németesen, *tatás-tetés* szükség nélkül, befolyást *gyakorol*, *miszerint* sokszor hibásan még következményes mondatban is (27. l.), és *ugyan* (und zwar), indíttatva, ha-*úgy*, úgy-mint, az értelem valamiben *fekszik*, közönyös, előny, hátrány, belát, a névragok henye elhagyása (31. l. jó- és jogtalanságot), nyársba (ra h.) húz, vélte fölismerhetni, vérgőgös (ezt a szót igen szereti), irodalmár, áldozatkész, előítélet, osztja valakinek nézetét, előjön valami, átszállítandjuk, megkívánat, daczára a hajlamoknak, nélkülöz, valakinek állítását *kivinni*, jöttévk, egy névelő

*) Különben éppen most folyik egy gondos czikk hasonló témáról a megújult Neue Jahrbücher f. Phil. u. Päd.-ban, a melyet Pöhlmannak a görög socialistikus mozgalmakat tárgyaló művével együtt ajánlva ajánlok a szerző figyelmébe.

nématosan az állítmányban, élettelen, előjogok, *magas* hivatás, *magas* tanács, eltekintve valamitől, kétszer tárgyas ragozás (21., 54. ll.) a relativum mellett, reméli megtalálhatni, indokol, mérvadó, az igazság uralkodónő (latinul: iustitia est regina) stb. De ha olybá veszem is az ilyen hibákat, mint már eléggé megszokott gyarlóságokat írónk stílusában, mégsem menthetem föl a szerzőt ama vád alól, hogy a gymnasiumi utasítások ide vágó követelményét nem tartotta szem előtt. — Más dolog azonban az a hibája, hogy nem kerüli a hosszú lélekzetű, dagályos mondatokat s az érthetlenségig homályos (idegen szavakkal cifrázkodó!) szerkezeteket, a melyek igen emlékeztetnek a Maczki Valérnak poétikájából nyelvezetre és mondatfűzésekre, s a melyeket méltán nevezett bold. Szvorenji József léha elegancia ékesgetéseinek (Tanácsok a nevelés körében: Az alműveltség szédelgése, X. fej.). Ilyen tűrhetetlen szerkezetekkel s bántó eleganciával találkoztam a 6., 8., 14., 17., 21. (hibás egyeztetés), 23., 26., 43., 59., 69., 72. s. b. lapokon. Különös az is a szerzőnél, hogy *úgyhogy*-gyal kezdi a mondatot. Továbbá a szerző furcsa idézés-módját sem hagyhatom szó nélkül, mert csak a címét közli valamely könyvnek vagy iratnak a nélkül, hogy a lapszámot is közölné sokszor nagyobb művekből. Valamint az olyan idézgetésforma sem járja, hogy a dór és ion államok eltérő politikáját Szerelemhegyinek isk. görög régiségtana is bizonyítja (8. l.), vagy hogy a Periklés-féle híres gyászbeszédnek jellemzésére Thukydides egyik fordítójának eme szavai szolgálnak: P. beszéde az athéni demokrácia apotheosisa s P. gondolkodásának hű tükre (56. l.). Végül hadd soroljam fel a különböző fogvatkozásokat is, a melyekre bukkantam.

6. l. Ráfogás, hogy Homéros a *kirdlyt istenek* és emberek atyjának is nevezi. — 7. l. Thersítés rendreutasítása nem az Ilias 12. énekében van, hanem 2. énekében. — 8. l. Hésiodos évszáma nem 800. — 11. l. Ma már nem mondjuk: amorgosi Simonidés, hanem Sémonidés. — 12. l. Theognisnak csak születése esik a 6. századba, de virágzása már az 5.-be, v. ö. Holosnyai Irén Phil. Köz. 1895. nov. füz., a mint Holosnyaival egyidejűleg a külföldi tudósok is hasonló eredményre jutottak, pl. Beloch Gyula stb. (v. ö. Berliner Philol. Wochenschrift 1895. 324. l.); ugyanott Solón évszáma 639! — 16. l. Aristotelésnek nem Politikónja (= többes genet.), hanem Politikája van; Homéros eposai nem tisztán ion nyelvűek; Pythagoras és nem Pythagoreus; e szerint magyarosan nem pythagoreusi, hanem pythagorási szövetség; de ez a szövetség nem Ióniának, hanem Itáliának derült ege alatt vert tanyát. — 19. l. Archytas, mint későbbi pythagoreus, nem ide való, s Hippodamos mikép lehetett Archytas követője (20. l.)? — 23. l. Xenophanés évszáma nem 615—523, hanem 580—480. (Lübker szerint), vagy 570—470. (l. Windelbandnál a Müller Iván kézikönyvében); ugyanott, ki volt Diotos, nem mondja. — 24. l. Athénaios műve nem *Deipnos*, hanem *Deipnosophistai* (később jól van idézve); ugyanott jegyzem meg, hogy a szerző túlságosan hódol, szinte hízeleg Schwarcz Gyulának; pedig az igazság közepén szokott lenni, s ép azért nem ártana, ha egyéb nagy, még pedig ellenlábás tudósokat is tanulmánya körébe vonna. — 25. l. Anaxagoras neve és rendszere elválaszthatatlan a *nous*-tól, tehát nem szabad elhagyni; mily rossz írás ez: *klasomeni*! — 27. l. Hogy Empedoklés neve tiszteletben van Girgenti lakói előtt, nem hiszem; legfőlebb ha a ciceronék tudnak felőle a nép közöl, a kik azonban azt is elpergetik róla, a mit Horatius mond philo-

sophusi hiúságáról; Emp. évszáma helyesen ez: 490—430. — 28. l. Diogenés Laërtiosnál Thrasylos (nem két *l*) van említve a démokritosi tetralogiák rendezőjéül, csak hogy manap már jóformán senkisé is tartja őket valódiaknak (l. Windelbandnál 96. l.). — 30 l. Hogy lehet *gorgianusi* iskolát mondani gorgiási helyett, vagy e helyett: Gorgias iskolája? — 41. l. évszáma megint hibás és rosszul van mondva, hogy Antisthenés Plátónak tanítványa volt. — 42. l. Antisthenés elveszett műveiről kár oly lelkendezve beszélni, hogy ilyen-olyan sok politikai adat lehetett bennök, vagy hogy mily szerzőköt érdekes lehetett az a magyarázat, melyet Antisthenés kockáztatott Alkibiadésnak leleményes politikájáról; mert manap az ilyen beszéd mosolyt kelt. — 44. Sókratés halálának éve 399. — 52—53. l. A tartalom elmondása henye ismétlés Hérodotosnak a szerzőtől idézett szebb előadása után. — 59. l. Xenophónról van egy mondat, melyből az igei állomány hiányzik. Nagyon csodálom, hogy Xenophón hazatérő politikáján (úgyszintén a többi kedves Sókratés tanítványokén is) nem talál a szerző semmi megróni valót, mikor Xenophón mindenét Athénnek köszönhette; e pontban nem használ aztán se Janet, se Kassai, se Télyf tekintélye. — 63. l. Nem Kynaxarés volt a médusok királya. — 68. l. Isokratés szónok politikáját (ha ugyan volt neki, mert Niebuhr szerint örökös elvtelenségben leledzett) nem rajzolja a szerző határozott vonásokkal; mert egyszer azt mondja, hogy Spártát istenítette, máskor meg, hogy a démokrátiát magasztalta, a 69—73. ll. megint királypártivá teszi; a 68. lapon meg azt írja, Aristophanés a perzsa háborúk idejében virágzott; általában ezek a lapok leggyengébb részei dolgozatának. — 73. l. A sicíliai kényúr neve nem Dionysos, hanem Dionysios; ugyanott hiába állítja, hogy Fülöp eleddig leghatalmasabb fejedelem volt Európában. — 74. l. Hipodamosról nemcsak Aristotelés emlékezik meg, hanem Stobaios is, a ki még töredékeit is felhozza (l. Christ gör. irodtört. 414. l.); különben a mit itt mond, már a 16. és 20. ll. is említette. — 75. l. A választás rendszere miért volna arisztokratikus mód? — 77. l. Meg kell mondani, ki és minő teremtetés volt az az Iffland, ha már felhozta. — 79. l. Nem obolus, hanem obolos; ugyanott jelezni kell, hogy a Janet-ból vett fordítás nem a Janet magyar fordítójaé, hanem Arany Jánosé, s Aristophanés egyik darabjának címe nem *Loraq*, hanem *Loraqok*.

BÓDISS JUSZTIN.

20. Dalotti Ödön: A magyar népdal. (Pozsonyi m. kir. áll. főreálisk. 15—28. l.) — E dolgozat, rövidségéhez mérten, eléggé sikerült jellemzése a magyar népdalnak s jó összefoglalása a magyar népdal lényeges sajátságainak. A szerző maga — mikor a népdal tartalmi s alaki szempontból való vizsgálatához hozzáfog — virágos kifejezéssel élve így jellemzi dolgozatát: «Eljárásunk azonban legyen hasonló a víztükre fölött repülő fecskééhez, mely szárnyaival csak érinti a felületet, de le nem merül».

A magyar népdal, — habár van már úgy 100 esztendeje, hogy Pálóczi Horváth Ádám először kezdett néhányat följegyeztetni, s habár Kisfaludy Károly a jelen század elején kezdte utánoztatni, — azért mégis csak félszázadja ismeretes a maga egész pompájában és tömegében. Azóta azonban, mindjárt Erdélyi Jánossal kezdve, többen próbálták egységes, áttekinthető jellemzését adni s bizony igen nehéz munkára akadtak, mert a népdalok sokasága és sokfélesége megnehezíti azoknak

összefoglaló áttekintését. Mikor a Gyulai Pál—Arany László-féle népköltési gyűjtemény megjelent, Aigner Lajos ismertette azt s ismertetésében a magyar népdalt általánosságban is próbálta jellemezni. Jellemzése azonban épen dolgozata keletkezésénél s ismertető kritikai jellegénél fogva szétfolyó, egységnélküli. Majd Gyulai Pál próbálta 1888/89-ik évi egyetemi előadásában, a népköltészet egyéb termékeinek ismertetése közben, a magyar népdalnak példákkal illusztrált összefoglaló elméletét adni.

Ehhez hasonlít leginkább szerzőnk dolgozata, mert olyanformán dolgozza föl tárgyát ő is, csak példaanyaga s módszere egyszerűbb.

Először a magyar népdalnak tartalmát vagyis annak főmotívumait ismerteti. Ezek a hazaszeretet, barátság, szerelem s árnyalataik. Azután ilyen tartalmú dalok példatárát közli. Miután így bevezetett a magyar népdal világába, ügyesen fejtegeti a népdal keletkezését: «Mindnyájan tudjuk, hogy a nép mint ilyen, nemcsak dalt, de a dalnak egyetlen elemét sem hozta létre. Vagy vajjon elképzelhető-e az, hogy egy nemzet népe összedugja fejét s költéssel foglalkozzék? Bizonyára nem. Írhatja, készítheti azt akárci, parasztleány vagy avatott, csak az a fő, hogy az a dal a nép érzését, gondolkodás- és kifejezőmódját tősgyökeres magyar nyelven fejezze ki s ezzel kivívja a nép elfogadásában rejlő szentesítést» (21. l.). Ennek hangsúlyozása nem ajánlható eléggé, különösen a nagy közönség előtt, kiknek számára szerzőnk is ír. Mert, valljuk meg, bizony sokan vannak még tévedésben a népdal keletkezése felől. Még a Gyulai Pál említett előadásait reprodukáló könyvmatos jegyzetekben is következetesen a népdalok «népi» s «félnépi» eredetéről van szó a fogalmak összezavarásával.

Becsés része szerzőnk dolgozatának az ezután következő, hol népdalainknak azon különös sajátját fejtegeti, példákkal illusztrálva, hogy szeretik a hangulatot keltő előzményt: «festői vagy természeti jelenséget előadó, visszaemlékező vagy az időpontot képesen meghatározó, hasonlattal vagy kérdéssel meginduló kezdő sorokat. Folytatásképpen, egyúttal azonban dolgozata leggyaralóbb részeként, a magyar népdal külalakjáról szól végül igen hízagosan, tulajdonképpen csak az 5--10 soros versszakokat ismertetvén egy-egy példában.

Miután néhány általános összefoglaló megjegyzést tesz még a népdalról, egy-két phrasissal be is fejezi értekezését.

A dolgozatnak népszerűsége törő stílusa teljesen simul a kitűzött célhoz s az alkalomhoz, melyből a dolgozat született, szóval virágos, itt-ott mesterkelt. Ez azonban nem von le érdeméből, mely mindenesetre abban áll, hogy felhívja a laikusnak — a ki olvassa — figyelmét a magyar népdal benső szépségeire, becsére s megmutatja, hogy a népdalt nemcsak mint szórakoztató csecsebecsét, játékszert tekintsük, hanem mint valóban művészi becsú műfajt, melyben egyúttal a magyar nép élete, gondolat- s érzélemlvága, jelleme, mint hű tükörben, benne foglaltatik.

GYULAI ÁGOST.

21. Ruik László dr.: Bajza József «Kritikai Lapok»-ja. (Kis-szebeni gymn. 3—12. l.) — A magyar irodalom történetével foglalkozó tanáraink igen helyesen teszik, hogy előveszik e tudományszak általán kisebbeknek látszó kérdéseit, mert ezek fejtegetéséből is lassankint a nemzeti szellem fejlődésének, korunkénti átalakulásának képe

hüvelyezhető ki, vagy legalább megeléjük bennük a kapcsolatokat nagy korszakok s nagy alakok teremtmény munkássága közt.

Ilyen érdemű értekezés az, melyet a kisszebeni gymnasium értesítője közöl Ruik László dr. tollából: Bajza József «Kritikai Lapok»-ja. Nem hallgathatjuk el kifogásunkat az értekezés címe ellen. Bizony csöppet sem magyaros az, ha mindjárt pedánsan pontos is. A pontatlanság vádja nélkül bátran mondhatjuk ezt így is: Bajza József *Kritikai Lapjai*. Legföllebb dült betűkkel szedetjük, hogy csakugyan folyóirat-címnek lássék. Különben is jól tudja minden olvasó, mit kell ezen értenie.

Szerzőnk — ki értekezésében (szokás szerint) «részletet» mutat «egy készülő monographiából» — értelmesen fejtegeti tárgyát: a nagy címmel azonban sokat ígér s tényleg kevesebbet ad, mint a mennyit várnánk tőle, mert csak vázlatos ismertetést ad a nevezetes kritikai szemlérlől. Nagy fontosságot tulajdonít Bajza e merész folyóiratának; ezt sokszor hangsúlyozza is, néha ismétlésekbe bocsátkozva, tartalmában azonban nem ismerteti s a mit hatásáról általánosságban mond, azt egyetlen konkrét példával sem igazolja. Ily módon folytonosan mindenki előtt ismeretes általánosságok terén mozog, a mi az értekezésnek egyáltalán gyors menetet kölcsönöz. Hozzájárul ehhez és elősegíti a kifejezéseknek, stílusnak bizonyos hírlapírói íze, a mi különösen kissé erőltetett nagy mondásaiban s az itt-ott kíméletlen gúnyban nyilvánul. Nem hagyhatjuk ugyanis szó nélkül az e fajta, komoly tudományos értekezésbe sehogysem illő journalista-élczekeket: «Az irodalom erősen felburjánzott, a halhatatlanság után való láz erősen szedte áldozatait» (3. l.) vagy: «A hízogók csoportja már nem kevésé volt veszedelmes az irodalomra, mint a poetasterek, orthographista vesszőparipások s a Schakespearei (sic!) dicsőségben 'utazók' hemzsege serege» (4. l.), vagy: «Az alkotás vágya megragadja a tehetetlenséget is, s a halhatatlanság praenumeransai szaporodnak, mint a gomba» (4. l.) stb.

A dolgozat, — mely szerencsésen veti össze Bajza századunk 30-as éveiben kifejtett kritikai irányát s törekvéseit a múlt századvégi Kármán József s a jelen század elejebeli Kölcsény efajta törekvéseivel s sok hasonlóságot talál eszméik között, de annál kevesebbet eszméik sorsa között — minden esetre érdekes adalék a magyar kritika fejlődésének történetéhez, melylyel — érdekes véletlen! — ugyancsak most foglalkozik Murajda Nándor dr. gyöngyösi tanárnak programértekezése, ki szintén nagyobb munkának, *A magyar kritika fejlődésének* egy részletét közli, a következő cím alatt: «Döbrentei Erdélyi Múzeumának kritikai iránya». (l. 776. l.)

Szerzőnk kisded értekezése e tekintetben elég jó detailmunkát végez s mint ilyen elismerést érdemel.

Dr. GYULAI ÁGOST.

22. Jánky László: A két szomszédvár. Széptani értekezés. (Ujvidéki kir. kath. magy. főgymn. 3—25. l.) — Ez értekezés anyagának beosztása a következő: Bevezetésének nagy feneket kerít, a Rákóczy szabadságharczai után beállott viszonyok rajzánál kezdve a dolgot. Majd az irodalom fejlődését rajzolja Vörösmarty föléptéig s a magyar szellem munkásai közül, 1711—1830-ig, furcsa körületekintéssel csak Bessenyeit, Dugonicsot, Gvadányit, Vitkovicsot, Rájnist emeli ki. Ezután néhány

általános frázist kockáztat *A két szomszédvár*-ról, melyekben a mű becsét iparkodik meghatározni s ráter a költemény tartalmának elbeszélésére. Hosszasan, 5 teljes lapon mondja el a költemény meséjét, majdnem Vörösmarty költői előadásával, a költő mondatainak kissé fölforgatott, többnyire elrontott szórendjével. Valóban nem értjük, mennyiben volt erre szükség? Hiszen *A két szomszédvár* ma már nem hozzáférhetlen, ritka olvasmány!

A dolgozat eddig terjedő első részének könnyű volt elmondani *tartalmát* (lucus a non lucendo); annál bajosabb volna valakinek arra vállalkoznia, hogy a dolgozat második részének tartalmát reprodukálja vagy gondolatmenetét röviden összefoglalja. Abban foglaltatik a költemény saját felfogású, «széptani» tárgyalása. Minden egységes logikai menet nélkül, kapkodva, hetet havat összehord s össze-vissza vezeti az olvasót, úgy hogy minduntalan hol a cselekvény elejével, hol a végével van megújra dolgunk. A legagyafurtabb szórszálhasogatásokkal s végtelen frázis-sorban nyilvánuló, erőltetett «lélektani» magyarázatokkal, kétségbeejtő egymásutánban, sokszor még külső átmenet nélkül is, beszél a mű tragikumáról, szerkezetéről, majd Tihamér bosszújának jogosultságáról, a cselekvény drámai gyorsaságáról, a peripetiáról, majd az ősz Káldor sorsáról, Tihamérnak harcáról Peturral s Ipolylyal, Tihamér tragikumáról, azután jelleméről, egyéni kiválóságáról, Enikőről, a Káldorok jelleméről; közben közbevetve majdnem egy oldalon újra elmondja a mű tartalmát; azután tovább beszél újra az ősz Káldor jelleméről, tragikumáról, a költői műalkotás szervezőségről s végre a költemény dicséretével befejezi értekezését.

Az értekezés ezen része arról tanuskodik, hogy szerzője bizonyára terv és vázlat nélkül fogott munkájához.

A dolgozatnak ujsága legfeljebb tudakosságában rejlik, mikor egyszerű dolgokat mélységes pszichológiai fejtegetésekkel, terminus technikusoknak végnélküli mondatokba foglalt sorozatával akar megmagyarázni. Ezen munkája közben néha aztán ellenmondásokba is keveredik s bizonyára önmagának is érthetetlen ítéletekre s következtetésekre jut, úgy hogy a stiláris szabatoság híjával levő nagy phrasissai néha komikus hatást keltenek. Elriasztó például néhány szemelvényt mutatok be szerzőnk gondolkodásának ezen virágaiból:

«A nemzet sírt, a nemzet gyászolt, az ország széles országúttá vált, a melyen a theresianizmus, később a josephinizmus délczag büszkeséggel vágattak szerte a hazában. A nemzetietlenség miasmái gomba módra teremnek . . . » stb. (3. l.)

«A magyar nemesség megtanulta máshol keresni üdvét, a rábeszélés csiszolt munkája oszlopot emel a Lajthán túl s mint egykor izrael (sic!) népe az arany borjúhoz, úgy sereglik a magyar ennek imádására» (3. l.).

«Vörösmarty romanticája egy gyöngéd fuvalat volt a regényirodalomra, a mely Jósika teremtő ereje által izmosodik meg és ölt nagy arányokat *Shot Váler* (sic!) hatása alatt. Öntudatlanul történik az át-hajlás a költészetről a kifejező prózához. Megalkottatván a nyelv hajlékonysága, könnyű szerrel alkalmazhatták a költői műfaj bármely ágára» (5. l.).

«Enikő az ő nemezeise, ez küldi őt bujdosásba, míg magával vitt fájdalomnak óriássa (sic!) el nem nyomja benne az élőlényt» (14. l.).

Erőltetett magyarázatai néha bizonyára önmaga előtt is értelmetlenek, pl.: «Ha a Sámsonokat elemésztő éjjeli harcztot nemcsak általában, bemonlás után tudjuk, hanem részleteiben látjuk lelki szemeink előtt elvonulni, mint a hogy látjuk a Káldoroknak egyenként való elesését, megvonhatjuk a párhuzamot az ész és meggyőződés bírósága alatt és így az ítélthez más alakot öltene. Mivel az esemény nem folyik le előttünk, csak tudomásunk van róla mint egy éjjeli harcztól, melyben mindkét részről estek el; a Káldoroktól, mert csellel, loppal és váratlanul hatoltak a Sámsonokhoz, továbbá nagyobb számmal mint ezek, kevesebben, innen pedig, mert készületlenül találtattak, elesetek valamennyien. Elvégre harczt volt, bár aránytalan és szabálytalan. Eunyí a mit tudhatunk, s ezt is közvetve. Hogy milyen kegyetlenséggel folyhatott le a harczt, azt a phantasia alkothatja meg, a már meglévő adatokból, tehát közvetett belső észrevevés, melynek külső, határozott *foggantyúja* (sic!) nincs s éppen ezért ezen esemény által felkeltett hangulat sem élénk, hamar múltó általános érzelmet fakaszt» (13. l.).

Komikus hatást keltő frázisai oly sűrűn következnek egymásután, hogy néha valóságos labyrinthussá válnak. Mintha az egész dolgozat főcélja a különböző hasonlatok és metaphorák, képes és dagályos beszéd bravúros fitogtatása volna. Pl.: «Színes számításoknak következetes törekvései elnyomják a nemzeti eszmét, nincs szellem, a mely zászlója alá hívja a honfiakat. Sötét éjszakának ködös borulata ereszkedik le és csak a messzeségben látszik egy-egy csillag halovány fénye. A jobb érzésnek nemes gondolatja merengve száll a ködös éjszaka hallgatag sötétjén, a nemzeti ébredés eszméjén munkálva» (3. l.).

«Erősen tragicus tárgya sötét színekben alakul ki, megrázó vonásokkal rajzol egy lovagkori eseményt, a melyre az érzés egyetlen sugara sem hat ki; hogy melegével föloldja a megfagyott szív vastag jégkérgét. Hideg téli éjszakának csikorgó fagyával ijeszt el, messzire űzve a közeli szemlélődéstől, hogy csak perspectivászerűleg lássuk az események megdöbbentő forrásait» (6. l.).

«Nincs benne egy felmelegítő sugár vagy bár az örömmel néhol jelentkező vidorsága, mely feloldja fagyos állapotából a jéggé meredt szívet; rideg tárgyilagossággal és ijesztő komoran halad a bosszúnak, a megtorlásnak eszméje, mint egy öldöklő angyal suhogó szárnyain fut élesre fent gyilkával (11. l.).

«Nem zendül meg benne lyrai hang, mint a hogy a halottas házgyásza borong a maga szomorúságának vadonjában s csak tompa jajjai hallhatók méltóan az epopoea komor tárgyához, a tragicum fenségéhez, a költői igazságszolgáltatás nagyszerűségéhez. A lyra kevésbé alkalmas az epos erejét feltüntetni, a szenvedélyek, a merész küzdelmek nem nyerhetnek méltó kifejezést annak lágy olvadozó hangján és Vörösmarty akkor bocsátja útnak szelleme ezen utólréhetetlen gyöngyét, a mikor páratlan tapintattal természetéhez méltó ruhába öltözteti. Az éj sötétjének fekete szálaiból fonja meg a két szomszédvár köntösét és könnyed óvatossággal küldi el az éj leple alatt, nehogy a napsugár derüt hintsen reá. Méltó keretét faragja meg az eszme sötét képének» (11. l.).

«Alanyiságunk ilyenmő megnyilatkozásának oka a szerkezetnek minden tökéletessége mellett is egy kissé fogyatékosnak látszó voltában van, mert az ember a közvetlen érzéki észrevevés alá eső hatások uralma alatt van; a szemei előtt történő események forrásaivá lesznek a tapaszt-

talatnak, melynek tárgyai a külvilágban vannak elhelyezve. Ezen tapasztalás lehet közvetett, ha nem egyedi observation alapszik, hanem tekintélyen, közlésen. Létünknek egy másik substantiója szellemiségünk összes tehetségeit magában egyesítő örök állag, — a lélek. A tudomására jutó belső észrevevéseken alapuló folyamatok szintén közvetlenek és közvetettek a szerint a mint a külső érzékek is segítségére vannak, vagy pedig a lélek önállóan fejti ki és működteti tehetségeit. Tihamér bosszúja szemeink előtt történik; az ő fájdalma közvetve hat meg, mert ennek okát csak gondolatban alkotjuk meg a képzelet működésével, t. i. a Sámsonház gyászos esletét» (12. l.). — Nyilván való, hogy ez a tudákos magyarázat erővel van betoldva s sok más hasonlóval valósággal mozaik-szerűvé teszi a dolgot.

Effajta erőszakolt «lélektani» vagy «széptani» magyarázatai néha mosolyt keltő mondásokra vizsik, pl.: «Tihamér undorodik az élettől és keresi a halált, ez az ő forró vágya; ámde a vágy kielégítése kedves érzetnekkel van összekötve, ha éppen az élettől való megszabadulás is képezheti ennek tárgyát, a költői igazságszolgáltatás nem ítélheti halálra, mert ezen esetben bűnhődése egyenlő lenne vágyának teljesülésével» (19. l.).

Ilynemű magyarázattal próbálja pl. Enikő hirtelen halálát indokolni s lélektani kaptára húzni, a mi természetesen csak roppant erőltetéssel sikerül: «A már ismeretes viszonyok után Tihamér és Enikő éles ellenmondás és szembeállításuk szörnyű összeütközés. Enikő helyzete ezen összetalálkozás után lesz tragicussá, jóllehet a tragikus vétség ki van zárva, ő ártatlan s az ellentét kiegyezésének gyönyöre physicali okokból nem létesülhet. Az elzárt vagy lekötött villanyszikra nagy csattanással jelenti felszabadulását. A természet ezen jelenetéhez hasonlóan cselekszik a psychologia, a midőn a lelki összeütközések erkölcsi momentumait, ha egymástól eltérők, megrázkódtatás nélkül nem egyenlítheti ki. A két eset hasonlósága evidens, ott a physicali, itt az erkölcsi katastropha, a mely utóbbi azonnal beáll, mihelyt Enikő észreveszi, hogy pánczélijában nem a lázas epedéssel várt Káldor, hanem a rettegve gyűlölt Sámsonfi áll előtte, könnyebb megoldása nem lehetett volna ezen összeütközésnek, mint Enikőnek rémületében való szörnyethalása» (20. l.).

Ime az előttünk fekvő értekezés menete a gondolatok szépséges bokrétájával egyetemben.

Hogy pedig tartalmán kívül más okokból se adhassuk az értekezést a tanuló ifjúság kezére, arról is gondoskodott szerzője, oly stilaris hibákkal írván meg dolgozatát, melyeken nem győzünk eléggé sajnálkozni. Ilyen mondat szerkezeteket olvashatunk benne pl.: «Péczei, Bessenyei az ébredező nemzeti génusz válik ki a homályból s rá menydörgik a nemzetre a lomha tétlenségből, a tespedésből felrázó szavukat» (4. l.). Mondatfűzésének s szórendjének remek példája ez is: «Tihamér eltemeti a gyöngye szűzet megjelenik szelleme Tihamérnak, nyugtot soha sem talál, megjelenik előtte viruló szépségében és mindannyiszor a bus hervadásnak enyészete tépi le rolla (sic!) kelleme virágait» (10. l.).

Álljon még itt a dolgozatnak néhány szórendi czifrasága: «A képzelem pihenőt tart, hogy később új anyagot adjon az értelemnek feldolgozásra, továbbá, hogy feltüntesse Tihamért vérszopó tigrisnek» (14. l.). Vagy: «A vak sorsot is szerepelteti, mely önként Tihamérhez (sic!) szegődött s ezzel mintegy helyeslését fejezi ki a küzdelem igazságosságá-

nak (sic!) és jogos természetének» (14. l.). A magyartalanság hibáját sem nélkülözi szerzőnk értekezése: «Bessenyei tizennégy leveles röpiratában lelkesedve szól az elhanyagolt magyar nyelvnek felkarolandó ügyében» (4. l.). Vagy: «Tihamér indul az ifjú László királyhoz, hogy engedelmet kérjen a Káldor háznepével egyenként leendő megvívásra» (7. l.).

Számítsuk hozzá mindezekhez a sok orthographiai hibát is, melyek nem mindegyikét lehet az úgysis bőven levő sajtóhibák közé sorolni. 23 lapon majdnem félszáz sajtóhiba arról tesz tanuságot, hogy szerző igen keveset törődött azzal, mit fognak tanítványai olvasni s mit fognak gondolni tanárukról. Annál kellemetlenebb, hogy a sajtóhibák közt igen gyanusak is vannak, mint: *rákoczi szabadságharcz* (3. l.), *izrael népe* (3. l.), *Skot Falter* (5. l.), *óriásza* (14. l.), *Achillesével* (6. l.), *utánna* (22. l.) stb. Itt jegyzem meg, hogy Shakespere nevét különbözőképen írják, úgy azonban, mint szerzőnk, aligha írja még valaki: Schakespeáre.

Isméltém, hogy Jánky értekezését nemcsak sikerültnek nem tartom, hanem ellenkezőleg a tanuló ifjúságra nézve károsnak és megbotránkoztatónak.

GYULAI ÁGOST.

23. Murajda F. Nándor dr.: *Döbrentei Erdélyi Múzeumának*» kritikai iránya. (Gyöngyösi kath. nagygymn. 3—15. l.) — Nagyobb tanulmánynak egy részlete van előttünk a fönnidézett cím alatt. A tanulmány a magyar irodalomtörténetnek azon fejezetével foglalkozik, mely eddig legkevésbé érdekelte irodalmunk történetének munkásait, a magyar kritika fejlődésével. Jelen részlet a magyar kritikának körülbelül még kezdetéről szól s visszaviszi a kritikát Révai számos tollesatájáig, melyeket Verseghyvel harczolt, bár maga is elismeri, hogy ezek inkább a nyelv ügyét, mint a kritika fejlődését vitték előbbre. Az igazi műkritika az irodalom azon fejlődésének eredményével jár karöltve, melyet Csokonainak, Berzsenyinek, Kölcseynek és a két Kisfaludynak köszönhetünk és tulajdonképen az *Erdélyi Múzeummal* indul meg. Ennek a megindulásnak rajzát adja elő szerzőnk az értekezés első lapjain.

Az Erdélyi Múzeumnak mint első sorban kritikai lapnak megszületése s különösen irányválasztása nem mehetett végbe Kazinczy nélkül, ki akkoriban már vezérlő feje volt a modernebb szellemű irodalomnak. Döbrentei is Kazinczyhoz fordult útmutatásért s a mester nemcsak tanácsaival szolgált szívesen, hanem néhány czikkel részt is vett a folyóirat kitűzött céljának követésében. Kezdetére esik ez Kazinczy pályája azon részének, mikor ő maga is engedett már optimismusából, melylyel mindenkit, már néhány sorúért is, *lelkes istenfínak* nevezett, s a mikor befolyása az irodalmi életben szinte korlátlanúvá vált. E tekintetben ezen rajz érdekes adalékot nyújt azon képhez, melyet Kazinczy irodalmi uralkodásáról alkothatunk magunknak.

A folyóiratnak legfőbb munkása azonban mégis csak a szerkesztő, Döbrentei maga. Döbrentei a IX. füzetben a kritikáról írott értekezésben fejti ki programját s benne kritikai elveit, megvalljuk — a szerző kivonata szerint — eléggé homályosan s zavaros gondolatmenettel. Nem is tartjuk egészen helyesnek, hogy Döbrenteinek ezen a kritikai lapra nézve talán fontos, de máskülönben teljesen ephemer jelentőségű értekezését oly bőségesen kivonatolja, ismerteti szerzőnk. Olyan érthetetlenül, nehéz-

kesen írja meg azt Döbrentei, hogy abból ugyan akkor sem, de ma még kevésbé merít hasznos tanulságot az olvasó, de még az irodalomtörténet-író sem.

Döbrentei ezen tanulmányának egyedül érdekes, de egyedül érthető részlete is az, melyben a kritikának praktikumáról szól: «Bolondság azt mondani, ha nem tetszik: csináljon jobbat és jobban; hiszen egy lélekben nem egyesül mindig a szépet érző, megítélő és alkotó tehetség. Winckelmann is csak magasztalni tudta a görög művészet maradványait, de olyakat tudott-e teremteni? ... A kritikus sem lépjen túl műveltsége, de tehetsége körén sem, mert azonnal elárulja, hogy vagy tudatlan hanyavetiségből, vagy irigységből, vagy éppen hiúságból kritikaszterkedik. Az ilyen csirikoló, izgágáskodó kritikust, ki egyében sem tud nyargalni, mint a Géníusz némelykori botlásainak pellengérré állításában, ültessék munkához s látnók, mint sárgulna, kékülne, homlokát dörzsölné, s kínjában a szegény pennáját is talán mind összerágná.» (8—9. l.)

Döbrentei folyóiratának IX. füzetében nem fejezte be tanulmányát. Folytatását ígérte a következő füzetre, de a X. füzettel vállalata is megszűnt.

Igen érdekes körülmény az, hogy Döbrenteinek ezen tanulmányában adott kritikái elvei nem igen érvényesülnek kritikai műveiben. Egyáltalán kitűnt, hogy jobb esztetikuss, mint kritikus. Tudott irányt adni a kritikusoknak, de ő — Gyulai Pál szerint — nem volt az a kritikus, kiben valamely szokatlan jelenség bárminő szempontból is emberére talált volna.

Szerzőnk dolgozata második felében Búczy Emilről szól, ki az Erdélyi Múzeum szerkesztésében Döbrenteinek jobb keze, a vállalatnak nemcsak munkás, de tehetséges társa is volt. Dolgozatának ezen részét jobban, szebben, világosabban írja meg szerzőnk. Búczy művei közül azokat hangsúlyozza, melyekben kritikai szelleme kiemelkedik. Különösen megemlíti azon munkája, melyben Kármán *A nemzet csinosodásáról* írott értekezésének lép nyomdokába. Ugyanazon eszmék más korban, mely azonban némi tekintetben rokon az Uránia korával! Búczy ezen értekezése mintegy hasonlóképen velejét, programját adja az Erdélyi Múzeumnak, mint annak idején a «Nemzet csinosodása» adta az Urániát. Úgy vélem azonban, hogy szerzőnk félreismeri Kármánt, s vele Búczyt, midőn irataikról azt hiszi, hogy «a magyar irodalom elmaradottságát gúnyolják». Az, hogy Búczy az esztetikai nevelés s az igazi kritika hiányát fájlalja, nem gúny, csak tiszta fájdalom. Nem is ezt kell Döbrenteiben, Búczyban keresnünk, nem is ez az, a mi szembeötlő, hanem az a lelki rokonság, az a hasonló törekvés, mely őket Kármánnal, a mult századvég nagy magyar kritikái gondolkodójával egyesíti.

Értekezése következő részében szerzőnk kifejti, hogy Búczy Emilnek gyakorlati kritikája nagyobb kapcsolatban, szebb összhangzatban van bemutatott esztetikai fejtegetéseivel, a kritikára vonatkozó értekezéseivel és megjegyzéseivel, mint azt Döbrenteinél tapasztaltuk. Szerzőnk szerint Búczynak főérdeme az Erdélyi Múzeum körül épen az, hogy az ő munkásságának kritikai célzata szabja meg tulajdonképen az Erdélyi Múzeum kritikai irányzatát.

Dolgozatának befejező részében végül összehasonlítván Döbrentei «Erdélyi Múzeumát» más korabeli folyóiratokkal, mint a *Magyar Múzeummal* vagy az *Orpheussal*, még egy keményebb ítélet ellen kénytelen

megvédelmezni Döbrentei folyóiratát. Jancsó Benedek mondja Kölcseryről írott monografiájában, hogy Döbrentei folyóirata félszeg és félénk volt. Eléggé megvédelmezi ezen felfogás ellen azon körülmény, hogy ha Kölcserynek kritikáit nem merte is kiadni, azért Kölcsery maga is eléggé bátornak találta Döbrenteit, midőn egyik levelében aggodalmát fejezi ki, éppen Döbrentei bátorságára célozva: «Gábor! Gábor! Bámulom a tüzet, mely a literatúráért benned ég.» S maga Döbrentei is megvallja folyóiratának X. füzetében, hogy nagyon sok beküldött munkát félretett, mert gyöngének találta. «Micsoda Literatura lelke volna az, mely sohasem különböztetné meg a jobb igyekezőt a készületlentől. Bátran félre az ízetlenségekkel, az iskolai declamációs próbatételekkel, hogy valahára Literaturánk legyen; voltak, kik nehezteltek, midőn írásaikat nyomtatás alá nem küldém, mivel azok készületleneknek találtattak. Ha mindennek kedvezünk, úgy az érdemes iránt nem mutathatjuk ki különösen figyelmünket, s a jelesebbnek nem lesz rúgója, midőn akárkivel egyformán összeelegyítettik.»

Ezzel be is fejezné szerzőnk értekezését. Előbb azonban összefoglalását adja egyrészt a folyóirat sikereit gátló körülményeknek, melyeket főleg két dologban talál meg: a folyóirat eredetiségének hiányában és az irodalmi központtól való távollétében (a mennyiben erről akkor szó lehetett). Összefoglalja másrészt érdemeit is, melyeket Széchy már 1887-ben szépen kifejtett az Erdélyi Múzeum lapjain: «Az eredetiség hiányában is nagybecsű és magvető vállalat volt, melyből tanult az író és okult az olvasó. Erdélyben a tudományos működést élesztette és fölserkentette, az írói kedvet és tehetséget ébresztette és nevelte; de nem menekülhetett befolyása alól Magyarország sem. A mi hiánya volt, a koré; a mi érdeme, Döbrentéié.»

Végig tekintvén szerzőnk dolgozatának menetét, szívesen konstataljuk, hogy lelkiismeretes, sikerült képét adja a magyar kritika fejlődésében eléggé fontos szerepet játszó folyóiratnak s ezzel, ha csak részletet nyújt is, mely önmagában egyedül kevésbé becses, mégis becsületes detail-munkát végez s a nagy kérdésnek derék megfejtését engedi remélnünk.

GYULAI ÁGOST.

24. Bán K. Aladár: Pázmándi Horvát Endre «Árpád»-ja. (Temesvári r. kath. főgymn. 1—54. l.). — Igaza van a szerzőnek, mikor azt mondja, hogy Horvát Endre költői működésével eddig kevesen foglalkoztak. «Szász Károly emlékbeszédén és Méry Etel életírásán kívül, csak az irodalomtörténeti kézikönyvek emlékeznek meg róla pár sorban. Legbecsesb ezek (?) közül Szász K. műve, mely tárgyilagosan, józan higgadtsággal bírálja a költőt s elismeréssel emlékszik meg tehetségéről. Toldy Ferencz a magyar költészet kézikönyvében hidegen, kevés méltánylással bánik el vele; könyvéből ép úgy, mint Beöthy Zsolt irodalomtörténetéből és Váczy Jánosnak a «Képes Irodalomtörténet»-ben megjelent rövid megemlékezéséből épenséggel nem alkothatunk magunknak fogalmat Horvát E. költői egyéniségéről.» A szerző tehát «megkísérli æsthetikai szempontból elemezni Horvát E. főmunkáját az *Árpád*-ot» s ki akarja jelölni «a helyet, melyet e költemény szerzője irodalmunkban megérdemel» (31. l.).

Ez olyanformán hangzik, hogy az értekezés írója lessingi értelem-

ben vett «Rettung»-felét akar megkísérteni Pázmándi Horvát Endre javára. Nézzük tehát, mily eredményre jut e törekvésben. A tanulmányos dolgozat utolsó fejezetében (mely különben csak ismétlése a már elmondottaknak) így foglalja össze ítéletét az *Árpád* költőjéről:

«Tehetség kétségkívül nyilvánul az *Árpád*-ban, de ez nem elég határozott és erős. Egyes részletekben szépet és sikerültet tud nyújtani, de egészben sokszor botlik s a kerekdedség, talpraesettség iránt kevés az érzéke. A költemény olvasása olyforma benyomást tesz ránk, hogy szerzője tanult, okos ember, de kevés a költői naivitása s érzelmi gyöngédsége... Mint Vörösmartynál, úgy Horvátnál is Árpád alakja legkevésbé sikerült. A többi alak meglehetősen van jellemezve... Az alapeszméből sarjadzik a szerkesztés gyöngéje. A költő minden áron azon van, hogy kimutassa a feladat óriási nagyságát, melyet az égi hatalom írt elő Árpádnak. Ezért körülményesen rajzolja az útrakelést, a vándorlást, a csatározásokat, úgy hogy a tulajdonképeni honfoglalásra csak az utolsó könyv marad fenn. Hiba még, hogy az epizódok száma rendkívül nagy és ügyszólván semmivel sem viszik előbbre a cselekményt». Vagyis, mint a szerző más helyen mondja, Horvát Endre «bár költői tehetséggel bírt is, mégis csak a középszerűek közé tartozik».

Ez mind igaz az utolsó betűig, de hiszen ez volt eddig is az általános ítélet az *Árpád* éneklőjéről! Eddig is úgy tudtuk, hogy Pázmándi Horvát Endre «egyszerűen históriát csinált, de nem költeményt» (Bán K. Aladár, 41. l.) s épen ezért nem sorozta senki elsőrangú költőinkhez. Eddig is elismertük, hogy munkájának vannak sikerült részletei, hogy nyelvében van bizonyos zordon, darabos erő, hogy verselese igen ügyes. Több méltányolni valót Bán sem talál benne s így a Beöthy Zsolt, Váczy János stb. ellen való polemiája csak színrevaló háborúsdí, nem igazándi harc.

Ámbár eddigi felfogásunkon a szerző dicséretes szándéka mit sem módosít, dolgozatának jellességeit e körülmény nem csorbitja. A költő életrajza (1—11. l.) sok újat és érdekeseget tartalmaz; a költemény tartalmi ismertetése (11—31. l.) nagy gondal készült; az eposz nagyszerűségének és csodáosságának fejtegetése, a szerkesztés és a jellemek vizsgálata, a leírások és epizódok méltatása mindenütt biztos kritikai érzékre és alapos esztetikai képzettségre vall. Különös figyelmet érdemel az a fejezet, mely a költő stíljét és nyelvét ismerteti. A szép és eredeti kifejezéseknek hosszú sorát válogatja össze Horvát E. hőskölteményéből, de utal a bőven előforduló latinizmusokra is, melyek a római prozodiának s főleg Vergiliusnak feltűnő hatásáról tanuskodnak. Bizvást mondhatom, Bán K. Aladár dolgozata a múlt év programm-értekezéseinek a javához tartozik.

KELEMEN (WOLFF) BÉLA.

VEGYESEK.

— Télfy Iván †. F. év augusztus havában hunyt el Budapesten hazai classica philológiánk Nestora, Télfy Iván. Ez a hely nem elegendő arra, hogy e felejtethetlen férfiú több mind félszázadra terjedő úttörő munkásságát méltassuk, de addig is, míg a legilletékesebb tollból egész életének

és tudományos működésének részletes rajzát hozhatjuk, letesszük folyóiratunk nevében a még friss sírhantra a kegyeletes megemlékezés koszorúját.

— A Σαβαρτοι άσφαλοι kérdését illetőleg e folyóirat olvasóinak tájékoztatása céljából fölemlítem, hogy a Byzantinische Zeitschrift 7 (1898), 619-ik lapjának utolsó soraiban, ismertetvén a nevezett kérdésről szóló két cikkemen kívül a Gyomlayét is, abbéli nézetemnek adok kifejezést, hogy a De adm. imp. 38-ik fejezetében kétszer előforduló, fent említett névnek a Cod. Paris. 2009 gr.-ban a második helyen két szóval (Σάβαρτοι άσφαλοι) hagyományozott alakja helyesnek tekintendő (v. ö. De adm. imp. 30: Χρωβάτοι άσπροι: 31: Χρωβάτοι άγκυριστοι), és értelme «állhatatos Savartók- (fekete fiak»-)-nak magyarázandó.

PECZ VILMOS.

— Kleist Henrik két ifjúkori vígjátékát adta ki Eugen Wolff: *Zwei Jugendlustspiele von H. v. Kleist* (Oldenburg 1898). E darabokat eddig senki sem vette figyelembe; pedig nyomtatásban jelentek meg Zürichben 1802-ben e címmel: *Lustspiele* (a szerző neve nélkül). E kis kötetben két vígjáték foglaltatik: *Das Liebhabertheater* és *Koketterie und Liebe*. E darabokról sem Kleist maga, sem barátjai és kortársai, sem nagyszámú életírói nem tesznek sehol említést. Hogyan értsük ezt? Wolff számos adattal iparkodik valószínűvé tenni, hogy Kleist Henrik. első ismeretes műve („Die Familie Schroffenstein“) előtt már sok mindent írt volt, vígjátékokat is. Korabeli leveleinek idézett adatai, ill. nyilatkozatai azonban csak nagy óvatossággal használhatók föl. Kleist irodalmi működése kezdetén meghasonlott volt családjával, mely ellenezte az ő írói terveit; s a költő ezért folyton nagy és sikeres irodalmi működéséről ír haza, hogy övéit megnyugtassa és eljárását igazolja. De vígjátékokról, melyeket megírt, sőt melyek nyomtatásban megjelentek volna, nem ír egy betűt sem. Érdekes e daraboknak tartalma is, a mennyiben sok bennök a célzás Kleist életére, jellemére és írói működésére. de nem épen jóakaró szellemben. Ez maga is alig vall Kleistre mint szerzőre. Feltűnő, hogy Wolffnak más gondolata nem támadt, midőn tanulságos, bár végeredményében tarthatatlan bevezetése számára az irodalomtörténeti és életrajzi anyagot oly szorgalmasan összegyűjtötte. A vígjátékok szerzője ugyanis meggyőződése szerint nem Kleist Henrik, hanem Wieland Lajos, a weimari aggastyán fia, 1800—02-ben Kleistnek legbizalmasabb barátja. Az öreg Wieland már 1802. jún. 10. megírja fiának, a kinek írói működését sehogy sem helyeselte, mivel nem bizott tehetségében, hogy mégis szeretné névtelenül megjelent első művét ísmerni. Ez adat nem vonatkozhatik az ifju Wielandnak eddigelé ismeretes első, nyomtatásban megjelent művére („Erzählungen und Dialoge“), mert ez csak 1803. jelent meg, még pedig a szerzőnek teljes nevével, hanem csak egy régebbi névtelen kiadványra. És aug. 9. világosan említ az öreg Wieland két vígjátékot, melyek fiától Gessner kiadásában névtelenül megjelentek. Mind a két levelet idézi Wolff is, de a maga tételének bebizonyítására: ki akarja mutatni, hogy e vígjátékok nem származhatnak Wieland Lajostól!

Pedig ez minden tekintetben valószínű, csaknem bizonyos, és csakis Wieland szerzősége érteti meg velünk a Kleist H. jellemére, életviszonyaira és írói terveire vonatkozó, nem épen kedves czélzásokat, mert az ifjú Wieland igen élcezes, a parodizálásra hajló, maró gúnynyal megáldott ember volt és csak ő ismerte oly bensőleg az álmodozó és ingatag Kleist Henriket. Az 1802-ben Gessnernél Zürichben névtelenül megjelent vígjátékok telát nézetem szerint nem Kleist Henrik, hanem Wieland Lajos munkái, melyek azonban, csekély æsthetikai értékek ellenére is, tartalmuknál fogva, Kleist Henrik ifjúkori életének, főleg svájci tartózkodásának szempontjából is igen érdekesek és tanulságosak. [Mióta e sorokat, melyek a juniusi füzetből kiszorultak, irtam, a fenti föltevésemet már mások is juttatták 'kifejezésre, legbővebben Wukadinovic Spiridion az *Allg. Zeitung* 1898. július 4-én kelt 145. sz. mellékletén. Wolff ezzel szemben is föntartja u. o. nézetét, de ez újabb fejtegetései sem meggyőzők].

h.

— Münchhausen világhírű kalandjainak első ismeretes följegyzése és kiadása, az eddig leghíresebb fölfogás szerint, az 1785-iki angol munka: *Baron M's narrative of his marvellous travels and campaigns in Russia*, melynek szerzője Rud. Erich Raspe volt casseli tanár és könyvtárnok (+ 1794). Ezt a művet, még pedig ennek már második kiadását dolgozta át Bürger Gottfr. Agost, az ismeretes német költő, 1786-ban. Most ez adatokat megczáfolja Mohrmann H. a Lyon-féle folyóiratban (XII, 1898, 418. l.), a ki kimutatja, hogy a Münchhausen-féle történeteknek legnagyobb része, és épen a legismertebb és legjellemzőbb kalandok, már 1781-ben jelentek meg német nyelven a 'Vademecum für lustige Leute' cz. berlini vállalatban, VIII. köt. 92. l. E közlemény 16 történetet tartalmaz, melyekhez a 'Vademecum' IX. kötetében (1783, 76. l.) még két további kaland járult. Czimók: *M-h-s-sche Geschichten* és ill. *Noch 2 M-Lügen*. Az első följegyzések szerzője, az elbeszélés modoráról és stíljéről ítélve, szintén Raspe volt, a ki négy évvel utóbb az angol kiadást eszközölte. E 'fölfedezés' értékét nem csorbitja lényegében az a föltűnő tény, hogy a helyes adatokat már Brockhaus Lexikonának 1894-ben megjelent XII. kötete és ennek alapján a Pallas Lexikona XII. 1896, 884. l. is tartalmazza. Talán még följegyzésre méltó, hogy e történetek hőse, Münchhausen Károly Frigyes Jeromos báró, száz évvel ezelőtt, 1797. febr. 22. halt meg (szül. 1720. máj. 11.).

h.

— Lessing Hamburgi Dramaturgiájához érdekes adalékot közöl Kettner Gusztáv a *Zeitschrift für deutsche Philologie* XXX. köt. 237. és köv. lapjain. E közlemény a Dramaturgia 78. darabjára vonatkozik, arra a fontos helyre, a hol Lessing az Aristoteles-féle katharsis magyarázatáról szól. Egészen mellőzve azt a kérdést, vajjon Lessing magyarázata helyes-e vagy nem, Kettner arra utal, hogy e magyarázat lényege megvan *René Rapin* jezsuita-atyának *Réflexions sur la poétique d'Aristote* című, 1671-ben megjelent művében. Rapin is époly bámulója Aristoteles poétikája ép eme részének, mint Lessing; az Aristoteles-féle definitióban ő szerinte is *kizá-*

rólag a félelem és a száanalom tisztításáról van szó, a 'tisztítás' alatt ő is amaz érzéseknek mennyiségi módosítását érti, a száanalom és a félelem túlságos nagy vagy túlságos csekély mennyiségének a helyes mértékre való szállítását. A tragikus katharsisnek ő is négy esetét vezeti le, miként Lessing. Összehasonlítás kedvéért csak ezt az egy helyet idézem: «Parce que l'homme est naturellement timide et compatissant, il peut tomber dans une autre *extrémité*, d'être ou *trop craintif*, ou *trop pitoyable*: la trop grande crainte peut diminuer la fermeté de l'âme, et la trop grande compassion peut diminuer l'équité. La Tragédie s'occupe à *regler ces deux faiblesses*.» Lessingnél: «Da nämlich diese Reinigung in nichts andern beruht, als in der Verwandlung der Leidenschaften in tugendhafte Fertigkeiten, bei jeder Tugend aber sich diesseits und jenseits ein Extrem findet, zwischen welchen sie inne steht: so muss die Tragödie, wenn sie unser Mitleid in Tugend verwandeln will, uns von beiden *Extremen* des Mitleids zu reinigen vermögend sein, — welches auch von der Furcht zu verstehen. Das tragische Mitleid muss nicht allein in Ansehung des Mitleids die Seele desjenigen reinigen, welcher zu *viel Mitleid* fühlet, sondern auch desjenigen, welcher zu wenig empfindet. Die tragische Furcht muss nicht allein, in Ansehung der Furcht die Seele desjenigen reinigen, welcher sich ganz und gar keines Unglückes befürchtet, sondern auch desjenigen, den *ein jedes Unglück*, auch das entfernteste, auch das unwahrscheinlichste, in Angst setzt. Gleichfalls muss das tragische Mitleid in Ansehung der Furcht, *dem was zu viel, und dem was zu wenig, steuern*», stb. Hogy Lessing ismerte a Rapin munkáját azt ki lehet mutatni; 16. kritikai levelében (1753) így nevezi őt: *einer der grössten französischen Kunstrichter, Rapin*. Hogy akkor, midőn a Dramaturgia említett helyét megírta, szeme előtt volt-e Rapin műve s egyáltalában tudata volt-e reá való hatásáról, azt természetesen nem lehet bebizonyítani, — de kétségkívül a francia írótól eredtek azok a 'fermenta cognitium', a melyek azután Lessing lelkében továbbcsiráztak.

P.

— Goethe-szótár eszméjét pendítette meg Grimm Hermann egy mindenképen érdekes cikkben, mely *Die Zukunft des Weimarischen Goethe-Schiller-Archivs* cím alatt a *Deutsche Rundschau* 1898. jún. füzetében (434. s köv. l.) jelent meg. Egy ily szótár szükséges folyamánya és kiegészítése volna a megjelenőben levő nagy Goethe-kiadásnak; szerkesztése főfeladata lehetne a Goethe-Schiller-levéltárnak. Grimm Jakab és Vilmos nagy szótáruk megindításakor még csak kevéssé aknázhatták ki Goethe műveit; hasonlítsuk össze csak külsőleg azt, a mit Goethe műveiből 60 évvel ezelőtt közölve volt, mai birtokunkkal! Schiller és Herder szókinséti is fel kellene a szótárban dolgozni. E szótár a szókinsen kívül is magában foglalná a költők gondolatait is, a melyeket másképp nem bírnánk áttekinteni; a Goethe-lexikon kiragadná e gondolatokat összefüggésükből, a mely gyakran ép elrejti őket. A szavak és fordulatok jelentése sok esetben épen az által válnék világossá, ha a különböző oldalról egybekerülő formulázott gondolatokat összehasonlíthatnók. Egyelőre az előmunkálatokat kellene meg-

kezdeni. Grimm számosak önkéntes közreműködését tartja kívánatosnak; sajtó alá talán csak 1910 körül kerülne a munka. — Ehhez hozzátehetjük, hogy a Goethe-társaságnak ez évi közgyűlésén, a melyet június havában tartottak meg Weimarban, a Goethe-Schiller-levéltár igazgatója, Suphan, a Grimm Hermann cikkére utalva, kijelentette, hogy legközelebb hozzáfognak a *Goethe-Schiller-Herder-Wörterbuch* munkálataihoz; elsőrangú tudósok már megígérték közreműködésüket. P.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Burián János. Magyar-latin szótár. A középiskolák számára. (8-r. 511 l.) Budapest, 1898. Franklin-társulat. Vászonba kötve 2 ft.

Csenyéri János, dr. Latin nyelvtan. II. Mondattan. Gymnasiumok számára. (8-r. 158 l.) Budapest, 1898. Lampel Róbert. Kötve 90 kr.

Demek Győző, dr. Rendszeres német nyelvtan. A középiskolák összes felső osztályai (V—VIII.) számára. (8-r. 176 l.) Nagyvárad, 1898. Laszky Armin. 1 ft.

Dittrich Vilmos. A nagyidai czigányok. Irodalomtörténeti tanulmány. (8-r. 102 l.) Budapest, 1898. Kókai Lajos. 1 ft.

Góbi Imre. Poetika. A költői műfajok ismertetése. Gymnasiumok és reáliskolák használatára. Második javított kiadás. (8-r. 288 l.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat. 1 ft 40 kr.

Heydn Sebald gyermekei beszélgetéseinek latin-magyar szövege 1531-ből. Adalék Sylvester János irodalmi működéséhez. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos dr. (N. 8-r. 56 l.) Bpest, 1898. Ranschburg Gusztáv. 80 kr.

Horváth Cyrill, dr. Magyar nyelvtan és olvasókönyv. Közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. (8-r. VIII, 275 l.) Budapest, 1898. Pfeifer Nándor. 1 ft 80 kr.

Latin iskolai classicusokhoz való praeparatio. Szerkeszti Dávid István. (K. 8-r.) Budapest, 1898. Lampel Róbert. Egy-egy füzet 25 kr.

32. füzet. *Horatii* Flacci satirae. Magyarázta Rózsa Vitál. III. füzet. Sat. II. 1-től végig. (97—145 l.)

33. füzet. *Ciceronis* Orationes selectae XIII. Magyarázta Dávid István. IV. füz. In Cat. IV 3—végig. Pro Sulla 1—19 (145—192.)

Morray Győző. Adalékok Madách Imre életéhez. (8-r. 25 l.) Budapest, 1898. Singer és Wolfner. 30 kr.

Olcsó könyvtár. Új olcsóbb kiadás. Szerkeszti Gyulai Pál. (16-r.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat. Egy-egy szám 10 kr.

504—506. szám. *Olasz költők*ből. Fordította Radó Antal. (218 l.)

507. szám. *Cicero* Tullius M. Laelius a barátságról. Latinból fordította Némethy Géza. (67 l.)

508—510. szám. *Goethe*. Berlichingeni Gottfried. Németből fordította Balla Mihály. (274 l.)

514. szám. *Taine* Hippolit Adolf. Az olasz művészet bölcselete. Francziából fordította Kádár Béla. (112 l.)

515—516. szám. *Illosrai Selymes* Péter. A hírneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való historia. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Szilády Áron. Második kiadás. (107 l.)

- 534—536. szám. *Greguss* Ágost. A balladáról. A Kisfaludy-Társaság által 1864-ben jutalmazott pályamű. Harmadik javított s bővített kiadás. (191 l.)
- 539—540. szám. *Tibullus* elégiái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. (184 l.)
- 541—544. szám. *Petrarca* összes szerelmi sonettjei. Fordította és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. (370. l.)
- 545—546. szám. *Szász* Károly. Schiller. Élet- és jellemrajz. (144 l.)
548. szám. *Cornille* Péter. Cinna vagy Augustus kegyelme. Tragedia öt felvonásban. Francziából fordította Pajor István. (92 l.)
- 551—552. szám. *Racine*. Athalia. Tragedia öt felvonásban. Francziából fordította Csiky Gergely. (101 l.)
555. szám. *Schiller* kisebb prózai irataiból. Aesthetikai értekezések. Németből fordította Zollner Béla. (114 l.)
- Popini* Albert, dr. Byron és Shelley. (8-r. 112 l.) Budapest, 1898. Kilián Frigyes. 1 frt.
- Schmidt* Attila, dr. Latin nyelvtan reáliskolák számára. (8-r. 124 l.) Bpest, 1898. Lauffer Vilmos. 80 kr.
- Latin olvasó- és gyakorlókönyv. Kautzmann, Pfaff és Schmidt nyomán. (8-r. 172 l.) Bpest, 1898. U. o. 90 kr.

II. Külföldi irodalom.

- Bellermann*, Ludwig. Schillers Dramen. Beiträge zu ihrem Verständnis. I. Theil. 2. Aufl. (VII, 335 l.) Berlin, 1898. Weidmann. Kötve 6 mk.
- Bernays*, Michael. Schriften zur Kritik u. Literaturgeschichte. II. Bd. Zur neueren Litteraturgeschichte. (X, 394 l.) Leipzig, 1898. Götschen. 9 mk.
- Ehrlich*, Mor. Goethe und Schiller, ihr Leben und ihre Werke. Mit Illustrationen v. Wold. Friedrich, Frz. Skarbina; Kopfleisten v. Rich. Püttner und Porträts in Holzschnitt. (500 és VII l.) Berlin, 1898. Grote. 12 mk.
- Hehn*, Vikt. Über Goethe's Hermann u. Dorothea. Aus dessen Nachlass herausgegeben von Alb. Leitzmann und Theodor Schiemann. 2. Aufl. (VII, 165 l.) Stuttgart, 1898. Cotta. 3 mk.
- Hoffmann*, Adalb. Goethe in Breslau und Oberschlesien und seine Werbung um Henriette v. Lüttewitz. Neue Beiträge zu Goethe's Lebensgeschichte. (64 l.) Oppeln, 1898. Maske. 3 mk.
- Jäckel*, Rudolf. Martin Opitz von Boberfeld. Bunzlau, 1898. Kreuschner. 60 fillér.
- Kettner* Gust. Über den religiösen Gehalt von Lessings Nathan dem Weisen. (31 l.) Naumburg, 1898. Domrich. 60 fillér.
- Kraus*, Franz Nav. Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältniss zur Kunst und zur Politik. (XII, 792 lap, 81 ábrával.) Berlin, 1898. Grote. 28 mk.
- Kluge*, F. and F. *Lutz*. English etymology. A select glossary serving as an introduction to the history of the English language. (VIII, 234. l.) Strassburg, 1898. Trübner. 4 mk.
- Laut- und Formenlehre* der altgermanischen Dialecte. Zum Gebrauch für Studierende dargestellt v. R. Bethge, O. Bremer, F. Dieter, F. Hartmann und W. Schlüter, herausgegeben von Ferd. Dieter. I. Lautlehre des Urgermanischen, Gotischen, Altnordischen, Altenglischen, Altsächsischen und Althochdeutschen. (XXXV, 343 l.) Leipzig, 1898. Reisland. 7 mk.
- Martinak*, E. Zur Psychologie des Sprachlebens. Mit einigen Anwendungen auf die Unterrichtspraxis. (22 l.) Wien, 1898. Gerold. 80 fillér.
- Passy*, Paul. Abrégé de prononciation française (phonétique et orthoépique) avec un glossaire des mots contenus dans le Français parlé. (51 l.) Leipzig, 1898. Reisland. 1 mk.

DE PERIODIS SALLUSTII.

Sallustium, florentissimum rerum Romanarum scriptorem a Tacito (Ann. III. 30.) nominatum, in libris, qui «De Coniuratione Catilinæ», «De Bello Jugurthino» et «Historiæ» inscribuntur, in multis rebus a ceteris scriptoribus discessisse omnes consentiunt. Quam sententiam cum multi tum luculentissimis verbis demonstravit Badstübner in commentatione, quæ «De Sallustii dicendi genere»*) inscribitur, cuius in exordio hæc leguntur: «Sallustius, quum antiquitatis admiratione et veneratione quadam motus haud dubie in scriptis demonstrare vellet, quantum et quale inter præteritum et præsens tempus discrimen intercederet, pro singulari animi habitu vel pro ingenii natura atque indole *proprium quendam sermonem et dictionem sibi finxit*, qua admirationem antiquitatis tædiumque rerum præsentium exprimeret et declararet».**) Quæ quidem proprietas sermonis Sallustii non solum in usu singulorum verborum, verum etiam in studio brevitatis, in toto dicendi genere, periodorumque conformatione apparet.

De archaismis, brevitate, dicendi genere scriptoris nostri multi iam et olim et hodie præclare egerunt, cum de periodis ab eo conformatis nihil, quod commemorare dignum sit, invenerim.

Sed, quo omnia illustria magis magisque in aperto sint, breviter considerare non alienum videtur, quid in sermone Sallustii proprium sit?

---

*) 1863. Berlin, Druck von A. W. Hayn.

**) Cfr. Kritz in prolegg. ad ed. alt. 1856. p. 18.: ut in rerum componendarum arte longè suæ ætatis consuetudinem prægressus est, ita in oratione conformanda non solum eum morem non tenuit, qui usu quasi stabilitus et receptus fuit, sed relicta aliqua ex parte æqualium dicendi consuetudine ad pristinorum scriptorum exemplum sese applicans antiquitatis potius colorem quendam et asperitatem quam politæ dictionis elegantiam secutus est.

De archaismis eius multa etiam veteres scripserunt. Sic Lenæus Sallustium priscorum verborum ineruditissimum furem (Suet. gramm. 15.) nominat, Asinium Pollionem autem scripta Sallustii, ut nimia priscorum verborum affectatione oblita reprehendisse Suetonius nobis memoriæ tradidit. Plurimi autem scriptorem nostrum archaismos suos ex Originibus Catonis excerptisse credunt. Sed recte nos Schultze in Diss. Inaug., quæ «De archaismis Sallustianis» (Halis Saxonum) inscribitur, p. 15. 16. admonet, Sallustium omnino antiquos scriptores summo studio et amore imitatum, antiqua cum novis permiscuisse, neque solum Catonem sed omnes antiquiores scriptores æmulatum esse. Quod autem ad quæstionem attinet, quibus archaismis Sallustius usus sit, docet nos idem Schultze in diss. supra comm. p. 7.: «Sallustius quidem ex antiquissimis temporibus non formas grammaticas, sed tantum singula vocabula nonnullaque ad syntaxin pertinentia repetiit». Quorum exempla commemorare, ne fines libelli transgrediar, prætereundum habeo.

Si brevitatem Sallustii spectamus, mirum est, quam multi quam diverse de ea loquantur. Sic Quintilianus Inst. Or. IV. 2. 4. vitandam illam Sallustianam — quam tamen in ipso virtutis locum obtinere concedit — brevitatem declarat. Idem X. 1. 32. nihil illa Sallustiana brevitate apud aures vacuas atque eruditas esse posse perfectius confirmat. Seneca Ep. XIX. 5. 17. brevitatem Sallustii obscuram putat, Gellius N. A. III. 1. 6. scriptorem nostrum subtilissimum brevitatis artificem nominat.

Et quidem verum est, Sallustium sententiis amputatis creberrime uti, multa, quæ e sensu verborum enunciationumque facile intelligi possint, omittere, particula coniunctiva haud sæpe, asyndeta sæpissime adhibere, verbum *esse* cum participio coniunctum pluribus in locis omittere, at contra verba in eodem sensu non raro, præcipue ad fines enuntiationum cumulare eumque omnibus his de causis nonnunquam etiam obscurum esse: tamen profitendum habeo, proprietates illas commemoratas suo loco et ita apud eum inveniri, ut oratio eius quum celer, vivida, alacris, tum multo magis perspicua, quam ad intelligendum difficilis sit.

In genere eius dicendi item plura insolentius vel audacius dicta invenimus. Cum de hac re multi, qui in emendandis interpretandisque scriptoris nostri operibus summum laborem studiumque collocaverunt, præclare meruerint, ne latius extendar, com-

memorare satis habeo, ut brevissime dicam, Sallustium prædicatum nonnunquam non in eodem numero, quo subiectum sit, ponere, constructione, quæ «per synesin» vocatur, haud raro uti, compluria verba, quæ accusativum obiecti asciscunt, cum præpositione *de* coniungere, alia, quibus alii cum præpositionibus utantur, absolute vel cum casu contra vulgarem loquendi consuetudinem adhibere, in temporum verbi usu, præcipue ut oratio eius ab altero tempore ad alterum transeat, item ab aliis differre, postremo, quæ ad usum modorum pertinent, similiter multa insolentiora eum dicere.

Omnia hæc multis locis librorum eius comprobantur.

Cuius quidem rei cum causam quærerem, quidnam esset, cur Sallustius in dicendo morem suæ ætatis usu stabilitum et receptum non tenuisset, eandem causam inveniebam, quam Teuffelius in encyclop. p. 701. pronuntiavit:*) «Was die Darstellung betrifft, so hat sich Sallust eine eigene Sprache zurecht gemacht. Je sorgloser in dieser Hinsicht alle seine Vorgänger zu Werke gegangen waren, indem sie ihre Aufmerksamkeit ausschliesslich dem Stoffe zuwandten, umso unbestrittener steht Sallust, als der erste kunstgerechte römische Geschichtschreiber da. *Da die römische Schriftsprache damals noch nicht fixirt war, so blieb dem Urtheil und Geschmack der einzelnen Schriftsteller ein weiter Spielraum. Sallust benutzte ihn, um sich seine Sprache zu verschaffen, die zu dem ernststen, strengen, fast trüben Ton seiner ganzen Auffassungsweise am besten stimmte*».

Falluntur ergo atque errant vehementer, qui sermonem Sallustii vituperant. Nam si libros eius diligentius legimus, facile persuademur, in illo proprio sermone varietatem et alacritatem, vim et suavitatem posse inveniri.

Varietatem orationis eius maxime inversio efficit. Nam verbum vel subiectum modo in prima, modo in media, sæpe in extrema enuntiationis parte legimus. Quod quidem, fateor, sæpe obscuram orationem reddit, tamen sæpius, ut ea varia sit, efficit. In temporum verbi usu mirum est artificium Sallustii, cum ille, prout unumquodque narrandi genus suo loco iudicetur aptissimum, modo præsens, modo perfectum, modo infinitivum histori-

---

*) Verba Teuffelii ex Encyclop. litt. ant. T. VI. sumpta ex diss. Schultzei supra comm. excerpti.

cum, modo plusquam perfectum et imperfectum posuerit. Infinitivo historico creberrime utitur.

Quod autem ad alacritatem, vim et suavitatem dictionis, ad exornandam orationem, denique ad id pertinet, quod sermonem, ut numerose cadat, efficit, satis mihi breviter commemorare videtur, omnes fere, quæ figuræ dicuntur, vocabulorum variationes apud scriptorem nostrum legi posse. Nam fere nullam paginam in libris eius invenias, ubi chiasmus (Cat. 2. 2., 5. 4., 9. 1., 9. 2. 3., 15. 5., 16. 4., 21. 3. ect.), oppositio (Cat. 20. 8., 20. 11—13., 1. 3. etc.) non sit. Præterea iteratio (Cat. 3. 3.), traductio (Cat. 6. 6.), omisio (Jug. 17. 5.), congeries (Cat. 6. 1., 14. 2. 3., 29. 3., Jug. 44. 1., 63. 2.), distributio (Cat. 8. 5.), zeugma (Jug. 46. 8., 16. 1.), disiunctio (Cat. 2. 5.), hendiadys (Cat. 14. 3.), præteritio (Cat. 13. 1.) sæpius inveniri potest, ne commemorem asyndeta atque polysyndeta, quæ cum omissione et chiasmo cum proprium quendam colorem, tum varietatem, vim et suavitatem scriptori nostro præbent.

Sed tempus locusque admonet, ut propositum persequamur et periodos scriptoris consideremus. Prius tamen non alienum a studiis nostris videtur quærere, quid periodum habeamus?

Cicero in libro, qui «Orator» inscribitur c. 44. 149. docet nos: «Collocabuntur igitur verba, ut aut *inter se quam aptissime cohaereant extrema cum primis*, eaque sint quam suavissimis vocibus, aut ut *forma ipsa concinnitasque verborum conficiat orbem suum*: aut ut *comprehensio numerose et apte cadat*».

Ibidem 65. 220. «Quum aut par pari refertur, aut contrarium contrario opponitur, aut quæ similiter cadunt verba, verbis comparantur: quidquid ita concluditur, plerumque fit ut numerose cadat».

Ib. 61. 207. «Ergo in aliis, id est, in historia, et in eo, quod appellamus ἐπιδεικτικόν placet omnia dici Isocrateo Theopompeoque more, *illa circumscriptione ambituque*,*) *ut tamquam in orbe inclusa currat oratio, quoad insistat in singulis perfectis absolutisque sententiis*».

*) De nominibus periodi apud Ciceronem hæc legimus Or. 61. 204.: «quæsitum est, in totone circuitu illo orationis, quem Græci περίοδον, nos tum ambitum, tum circuitum tum comprehensionem, aut continuationem, aut circumscriptionem dicimus, an in principiis solum, an in extremis, an in utraque parte numerus tenendus sit?»

Ib. 62. 211. «Hæc autem forma retinenda non diu est, nec dico in peroratione, quam ipse includit, sed in orationis reliquis partibus. Nam quum sis his locis usus, quibus ostendi licere, *transferenda tota dictio est ad illa, quæ nescio cur, quum Graeci ῥήματα et ῥῶλα nominent, nos non recte incisa et membra dicamus*».

Itaque proprietates periodi sunt: cohærentia primorum et ultimorum, concinnitas verborum, aptus numerus enunciationum, quæ quidem vel orbem sententiarum, vel membra comprehensionum efficiunt.

Recte igitur statuit periodum Menge, cuius in libro*) hæc legimus: «Unter einer Periode verstehen wir ein kunstmässig gebautes Satzgefüge von grösserem Umfange, dessen Teile sich wie Glieder eines lebendigen Organismus gegenseitig fordern und bedingen und ein so in sich geschlossenes, abgerundetes Ganze bilden, dasz man kein Glied herausreissen könnte, ohne den Zusammenhang der übrigen aufzuheben und die geschlossene Einheit des Ganzen zu zerstören». Formæ periodorum secundum Menge duæ sunt: alteram periodum historicam, alteram oratoriam nominat.

Periodo, quæ dicitur historica, factum narratur, quod una ratio, vel plures rationes sequuntur. Enuntiationes lege perspicuitatis atque ita ordinantur, ut enuntiationes secundariæ primaria includantur, res minoris momenti ablativis absolutis, participiis coniunctis et enuntiationibus temporalibus (cum, ubi, postquam etc. incipientibus) exprimantur.

Forma illa altera periodi, quæ oratoria dicitur, ex pluribus enuntiationibus constat, quæ tamen in corpus rediguntur, atque numerum tenent. Periodus habet membra (pars antecedens, pars sequens), quæ concinnitatem proportionem et isocolon habeant.

Iam nunc, si periodos Sallustii consideramus, formas utraque, quæ commemorabantur periodorum, inveniemus. Sed periodi Sallustii non habent formam illam, ut ita dicam, Ciceronianam, qua concinnitas et numerus aptissimus verborum efficitur, neque illum orbem sententiarum, quo inter rerum gestarum scriptores maxime Livius et Cæsar utuntur. Sallustius sæpissime adhibet periodos, in quibus enuntiationes secundariæ primarias antecedunt,

---

*) Repetitorium der lat. Syntax u. Stilistik. Wolfenbüttel, 1885. Druck u. Verlag von Julius Zwischler.

vel et antecedunt et sequuntur. Sunt apud eum comprehensiones, quæ tantum ex pluribus enuntiationibus constant, quæ prædicata infinitivos historicos*) habent; postremo enuntiationes nullum orbem tenent, sed enumeratione, contrario, gradatione inter se cohærent. Quarum de prioribus una cum historicis et oratoriis periodis, de duabus posterioribus separatim agam, nam hæc præter Sallustium vix apud alios scriptores inveniri possunt.

Videamus igitur periodos Sallustii et quidem :

- I. Quæ historicæ dicuntur,
- II. Quæ oratoriæ dicuntur,
- III. Quæ prædicata infinitivos historicos habent,
- IV. Comprehensiones, quæ enumeratione, contrariis, gradatione efficiuntur.

I. De periodis historicis.

A) *Sent. prim. in extremo periodi est.*

Periodi, quæ dicuntur historicæ, prædicatum vel in extrema vel in media parte comprehensionis habent. Continuationem vel subiectum, vel obiectum, vel participium coniunctum, vel abl. abs., vel sententia rationem temporalem habens incipit.

Subiectum in initio periodi est in locis, qui sequuntur :

Jug. 43. 2. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum quod gesturus erat animum intendit.

Jug. 46. 1. Interea Jugurtha, ubi quæ Metellus agebat ex nuntiis acceperat, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere conatus est.

Jug. 101. 9. At Jugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus dextra sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit.

---

*) Ut comprehensiones Sallustii, quæ ex infinitivis historicis constant, periodos habeam, Dræger me impulit, cum in libro suo, qui «Hist. Synt. der lat. Sprache» inscribitur, p. 330. hæc dicat: «Sallust B. Catil. 60. 4. sechs Infinitive setzt und dann das Imperfect folgen lässt. cp. 27. 2. stehen zehn Inf. in einer Periode, im Jugurtha 51. 1. lesen wir ihrer sieben; 66. 1. sogar elf.»

Cat. 36. 1. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro Argentino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. — Confer præterea: Cat. 37. 6., 37. 7., 59. 6., Jug. 23. 2., 52. 3.

Adverbium temporale antecedit subiectum in Jug. 74. 1: Eodem tempore Jugurtha amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat.

Periodus ab obiecto proficiscitur: Jug. 61. 4. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivæ nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationibus aggreditur.

In initio periodi part. coniunctum vel abl. abs. est: Cat. 52. 1. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiæ consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur multa antecapere, quæ bello usui forent, nocte in tempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. — Item Cat. 16. 4.

Jug. 62. 9. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam brevis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque præsiidiis nequiquam perditis de integro bellum sumit.

Periodus a sententia, quæ rationem temporalem vel causalem habet, proficiscitur: Jug. 20. 1. Postquam diviso regno Africa decessere et Jugurtha contra timorem animi præmia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit.

Cfr. Jug. 5. 4., 14. 2., 25. 10., 49. 5., 75. 2., 99. 1., 101. 2. (ratio causalis).

In nonnullis periodis Sallustii sententiam primariam participium, accusativus vel nominativus cum infinitivo, infinitivi, enuntiationes secundariæ sequuntur, quæ tamen tam arte cum

prædicato cohærent, ut unitatem periodi conturbare non possint. Sicut: Cat. 15. 2: Postremo captus amore Orestillæ, cuius præter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta ætate, pro certo creditur necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. — Cfr. Cat. 29. 1., 57. 5., Jug. 7. 1., 48. 1., 54. 5.

In extrema periodi parte duæ vel quattuor sententiæ primariæ sunt, quæ inter se coordinantur, nonnunquam sententias secundarias habent.

Duæ sententiæ: Cat. 20. 1. Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa sæpe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem ædium secessit atque ibi omnibus arbitris procul amotis orationem huiuscemodi habuit. — Præterea: Cat. 88. 5., Jug. 42. 1., 52. 5., 52. 6., 53. 1., 61. 1., 76. 1., 93. 2.

Quattuor sent. prim.: Jug. 9. 3. Igitur rex ubi ea, quæ fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute, tum gratia viri permotus flexit animum suum et Jugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit.

B) *Sent. prim. in medio periodi est.*

Periodi, de quibus nunc agere velim, formam illius, quæ historica dicitur, periodi habent, sed post prædicatum sent. primariæ attributa, obiecta, participia coniuncta, accusativi vel nominativi cum infinitivo, enuntiationes explicativæ, ut finale, ut consecutivum possunt inveniri.

Attributa post prædicatum legimus in Jug. 44. 1. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule iners, inbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, prædator ex sociis et ipse præda hostium, sine imperio et modestia habitus.*)

---

*) Credo fore multos, qui has, de quibus nunc tractare aggressus sum, comprehensiones periodos nominare dubitent. Sed supra iam demonstratum est, multa apud Sallustium esse, quæ a ceterorum scriptorum usu differant. Et quidem fateor has in eodem sensu, quem prius demonstraverim, si orbem orationis spectemus, non posse periodos haberi. Sed si verba illa Ciceronis: «omnia et prima et media spectare debent ad ultimum» hoc modo variemus: omnia et prima et ultima spectare debent

Obiecta: Cat. 39. 6. Isdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret. — Cfr. Jug. 65. 2.

Participium coniunctum: Jug. 35. 9. Igitur quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret. — Cfr. Jug. 97. 3.

Nom. vel acc. c. inf.: Cat. 27. 3. 4. Postremo ubi multa agitantii nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se Manlium præmisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum officere.*)

Præterea Cat. 47. 1. (post ubi ...) Cat. 53. 2., Jug. 35. 10., 56. 1.

Enunciationes relativæ vel explicativæ. Jug. 103. 2. Tum rursus Bocchus seu reputando quæ sibi duobus proeliis venerant seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissima erant. — Cfr. Jug. 70. 5., 102. 2.

ad unum, quod sententiam generalem in tota comprehensione habet, puto veniam mihi dandam esse, quod etiam his comprehensionibus Sallustii, nomen periodi dederam.

*) Nolim tamen credas me dicere, in hac periodo post sententiam primariam tantum acc. c. inf. inveniri posse. Verbum regens et sententia primaria totius periodi est: docet. Ab hoc pendent 3 acc. c. inf., quorum primus enunciationem explicativam, secundus finalem, tertius conditionalem habet. In illo ultimo: «eum suis consiliis multum officere» causa eius rei inest, cur Ciceronem opprimere velit. Simili modo et in aliis periodis non solum illas, quas commemoravi enuntiationes post prædicatum legas, sed enuntiationes explicativæ, relativæ, condicionales, consecutivæ inter se commixtæ sunt. Sed ego tantum earum feci mentionem, quæ a sententia primaria proxime pendent et post prædicatum statim sequuntur.

Ut finale: Jug. 26. 1. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Jugurthæ tradat, tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curæ fore. — Præterea ut finale est in Cat. 30. 6., 7., 32. 2., Jug. 18. 3., 35. 2., 50. 1., 79. 4., 79. 8.; duæ enuntiationes condicionales post prædicatum: Jug. 97. 2.; ut consecutivum in Cat. 49. 4., Jug. 7. 4., 40. 4.

II. De periodis oratoriis.

Periodi, quæ dicuntur oratoriæ, membris atque incisis efficiuntur, quæ inter se aptissime cohærent et collocatione verborum numerum orationi præbent, postremo ita composita sunt, ut duæ partes videri possint, quæ pars antecedens et pars consequens nominari possint. Sententia primaria est vel in antecedenti vel in consequenti parte periodi.

Si sententiam primariam in parte antecedenti invenimus, periodus nominatur *decrescens*;*) si pars antecedens enuntiationes secundarias comprehendit, in sequenti autem sententia primaria inest, habemus periodum proprio sensu oratoriam.

Consideremus igitur periodos Sallustii primum *decrescentes*, tum illas proprio sensu oratorias.

A) *De periodis decrescenstibus.*

Pars antecedens tantum modo sententiam primariam continet, pars sequens plures enuntiationes secundarias habet:

Cat. 8. 5. At populo Romano nunquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.**)

*) Hanc formam periodi nominat Menge: sinkende Periode.

**) In collocatione verborum et enuntiationum maxime apparet artificium in dicendo Sallustii. Nam ille prout aptissimum videatur, modo longiores, modo breviores enuntiationes confert, quo efficitur, ut oratio eius modo crescat, modo decrescat, modo crescat et decrescat. Sic in loco supra laudato enuntiationes secundariæ, quæ antecedunt breviores, sunt quam tertia, quæ cum longior sit, tum ipsa quattuor partes crescentes

Cat. 36. 3. Præterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi præsidio sit. — (Oratio crescit et decrescit, nam enuntiationes exteræ breviores sunt).

Cat. 41. 5. Cicero per Saugam consilio cognito legatis præcipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manifestos habeant. — (Oratio modo decrescit, modo crescit).

In parte antecedenti enuntiatio secundaria a primaria pendens potest inveniri.

Jug. 5. 1. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiæ nobilitatis obviam itum est.

Jug. 13. 6. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis præcipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quæcumque possint largiundo parare ne cunctentur. — (Oratio modo decrescit, modo crescit).

Adverbium post verbum sententiæ primariæ positum :

Jug. 43. 5. Itaque ex sententia omnibus rebus paratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter artis bonas tum maxime quod advorsum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostræ opes contusæ hostiumque auctæ erant. — (Membrum partis sequentis primum brevissimum est, qua de causa oratio crescit).

Pars sequens tantum modo unam enuntiationem secundariam habet, a qua tamen quattuor aliæ pendent :

Jug. 40. 1. Interim Romæ C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat uti quæreretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos, quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. — Enuntiationes in secundo ordine secundariæ anaphoram habent.)

habet. Itaque in consequenti parte huius periodi oratio crescit. Præterea in : « quisque sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare » disiunctionem invenias.

In parte sequenti enuntiationes secundariæ habent enuntiationes a se pendentes.

Cat. 9. 4. 5. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo, quod *in bello* sæpius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsī loco cedere ausi erant; *in pace* vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignoscere, quam persequi malebant.

Itaque pars sequens item in partes duas dissecari potest, quarum prima illa, quæ ad bellum, altera ea, quæ ad pacem pertinent, comprehendit. Hæ partes cum contrarium habent, tum amplitudine et collocatione verborum inter se differunt.

Similes formas periodi in venimus in *Cat. 31. 7.* et *Jug. 62. 1.*

B) *De periodis proprio sensu oratoriis.*

Sententia generalis parte consequente continetur, sed pars antecedens sequente longior est. *)

Cat. 2. 2. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienses cœpere urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maximo imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. **)

Cat. 10. 1. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago æmula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant: sævire fortuna ac miscere omnia cœpit.

Cat. 14. 2. 3. Nam quicumque inpudicus adulter ganeo

*) Cfr. Cic. De Or. III. 48. 186. «Quare aut paria esse debent posteriora superioribus, extrema primis aut, quod etiam est melius et iucundius, longiora».

**) Balázs in dissertatione «De disponendis enunciationum et periodorum partibus apud Sallustium (N. Szebeni kir. főgy. ért. 1872—3. Nagy-Szeben 1873.) p. 7. nos ita monet: «Non numquam tria membra ita excipiunt tria alia, ut cum iis partim chiasmum, partim anaphoram formant, velut *Cat. 2. 2.* Ubi per *urbis* ordinatæ respublicæ intelliguntur ad Lacedæmoniosque et Athenienses referuntur, quum illud *nationes* ad Cyrum referatur. At contra in sequentibus *lubido dominandi* Cyro, *maxuma gloria* Lacedæmoniis et Atheniensibus respondet». Ceterum Balázs, cum in dissertatione sua multa lectu digna dicat, tamen, quomodo Sallustius periodos in corpus redegerit, huius rei nullam mentionem facit.

manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret, præterea omnes undique parricidæ sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinæ proximi familiaresque erant.★)

Jug. 85. 4. Ad hoc alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitæ, quas necesse est virtute et innocentia tutari. — (Hoc loco quinque subiectis partis præcedentis unum «omnes spes» in sequenti respondet).

Pars sequens antecedenti vi æqua, amplitudine dissimilis est.

Cat. 12. 1. Postquam divitiæ honori esse cœpere et eas gloria imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci cœpit. — In parte præcedenti enunciationes duæ, in sequenti tres infinitivi a verbo «cœpit» pendentes sunt. Vis utriusque partis æqua est.

Cat. 52. 7. 8. Sæpe numero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, sæpe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. — Pars sequens causam prioris — quæ sensu enumerativo tres enuntiationes habet — duabus enuntiationibus explicat.

Cat. 58. 9. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque coloniæ patebunt: si metu cesserimus, eadem illa advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. — Pars prior post enuntiationem conditionalem tres sententias habet, quarum oratio decrescit modo, modo crescit; pars posterior item post enuntiationem conditionalem tantum duas sententias, oratione crescentes continet.

Jug. 4. 4. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sim et quales viri idem adsequi nequiverint et postea quæ genera hominum in senatum pervenerint, profecto existimabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi mei

---

★) Cfr. Balázs Diss. supra commemoratæ p. 7. ad. *Cat. 14. 2.*

mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicæ venturum. — In prima parte tria membra, in altera duo possunt iuveniri; priori polysyndeton et enumeratione inest.

Jug. 17. 7. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quæ plerosque optinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores eius terræ putant, quam paucissimis dicam.

Periodus hæc fere pulcherrima dici potest omnium, quas apud Sallustium legimus. In parte præcedenti tres quæstiones indirectas, quæ anaphoram habent, invenias, tum enuntiationem concessivam, quæ iterum unam sententiam inclusam continet; in parte sequenti duo membra habemus, quorum alterum enuntiatione explicativa, alterum accusativo cum infinitivo auctum est. Sententia generalis in extremo legi potest.

Pars posterior antecedenti et vi et amplitudine æqua est:

Cat. 4. 1. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam ætatem a re publica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut venando servilibus officiis intentum ætatem agere.

Cat. 20. 8. Itaque omnis gratia potentia honos divitiæ apud illos sunt aut ubi volunt; nobis reliquere pericula repulsas iudicia egestatem. — Quattuor subiectis partis prioris quattuor obiecta in posteriore respondent.

Cat. 20. 16. Vel imperatore vel milite me utimini: neque animus neque corpus a vobis aberit.

Similes fere formas invenias in Cat. 51. 8., 52. 3., 59. 5., Jug. 2. 3., 14. 13., 31. 16., 33. 3.

In Jug. 85. 9. observanda est collocatio verborum:

Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem ætatem in optimis artibus egi, benefacere iam ex consuetudine in naturam vortit. —

In prima parte sententia primaria in initio est, secundaria hanc sequitur, in parte posteriore verbum ad extremum positum, enuntiatio secundaria primariæ inclusum est.

Haud minus pulchra est collocatio verbum et enuntiationum periodus in Jug. 16. 5: In divisione quæ pars Numidiæ Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Jugurthæ traditur, illam alteram specie quam usu potiore, quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

Contrarium in toto circuitu videri potest. Verbum partis prioris formam passivam, idem posterioris activam habet; vocabulis: «quæ pars Numidiæ Mauretaniam attingit» in parte sequenti: «quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat», illis: «agro virisque opulentior» hæc: «specie quam usu potiore» respondent. Præterea nomen personale in parte antecedenti ad verbum se applicans in dativo, in consequenti eadem de causa in nominativo positum est. Mutatio subiecti maius facit contrarium. Attendas demum utriusque partis enuntiationes secundarias et attributiva, quibus chiasmus efficitur.

III. De periodis, quæ prædicata infinitivos historicos habent.

Comprehensiones hæ Sallustii non habent formam illam, quam Cicero et omnes, qui his temporibus de proprietatibus periodorum scripserunt, periodo addicunt, sed cum ex sententiis sensu apte inter se connexis constant et colloca-tione enuntiationum numerum quandam obtineant, non possum, quin de eis disputare omittam.

Præterea omnium scriptorum Romanorum prorsus nemo tam sæpe infinitivis historicis utitur, quam Sallustius*), qui vel ad finem periodorum in sententia primaria pro verbis finitis inf. historicos cumulat, vel periodos tantum ex infinitivis historicis conformat. Nonnunquam inf. hist. apud eum verba finita in præsentem hist., impf., pfto, ppfto antecedunt vel sequuntur.

A) Infinitivos historicos ad finem periodorum in hisce cognoscas exemplis.

Jug. 33. 3. At C. Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars nisi

---

*) Cfr. Draeger: Hist. Synt. d. lat. Sprache pp. 329—331. Draeger: Nachträge zur lat. Syntax. (Aurich. H. W. H. Tapper u. Solm 1879. Beilage zum Osterprogramm des königl. Gymn. zu Aurich) pp. 5. 6.

socios sceleris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam iræ magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore.

Jug. 94. 3. Marius ubi ex muntiis quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere.

Adnotamus præterea hos locos: Jug. 12. 9., 37. 4., 45. 2., 49. 4., 84. 1.

B) Comprehensiones tantum ex infinitivis historicis (nonnumquam ex eis pendentibus enunciationibus) constant et quidem: sententia generalis vel in primo, vel in ultimo loco inveniri potest. Sicut: Cat. 27. 2. Interea Romæ multa simul moliri: consulibus insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctisque festinare vigilare, neque in somniis neque labore fatigari. — Sententia generalis in initio posita est, ut etiam in Cat. 6. 5., 17. 1., Jug. 41. 9., 55. 8., 64. 5., 66. 1., 84. 2.

Eandem in fine comprehensionis invenimus in Cat. 31. 3. Ad hoc mulieres, quibus rei publicæ magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflictare sese; manus supplices ad cælum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriæque diffidere. — Præterea Jug. 36. 2.

C) Infinitivos historicos in comprehensionibus præsens historicum, imperfectum, perfectum, plusquamperfectum antecedit vel excipit.

Infinitivum historicum præsens antecedit in Jug. 23. 1. Jugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa mœnia circumdat, turris extruit easque præsiidiis firmat, præterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus mœnium præmia modo modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere, prorsus intentus cuncta parare.

Simili modo in Jug. 101. 4. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis ipse alique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes

ab iaculis eminus emissis corpora tegere et, siqui in manus venerant, obtruncare.

Inf. hist. imperfectum antecedit in Jug. 44. 5. Lixæ permixti cum militibus diu noctuque vagabantur et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere eaque mutare cum mercatoribus vino advecticio et aliis talibus, præterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari. — Confer: Cat. 24. 2., Jug. 51. 5., 60. 1.

Infinitivos historicos imperfectum excipit: Cat. 60. 4. Interea Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire; strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. — Imperfectum singulas res, quæ antecedentibus infinitivis historicis enumeratæ sunt, complectitur. Simili modo: Jug. 15. 2., 30. 3., 50. 4.

Universa perfecto antecedenti expressa sunt: Jug. 72. 2. Neque post id locorum Jugurthæ dies aut nox ulla quieta fuit; neque loco, neque mortali cuiquam satis credere, civis hostisque iuxta metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco sæpe contra decus regium noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere, ita formidine quasi vecordia exagitari.

Præterea: Cat. 12. 2., 31. 1. 2., Jug. 6. 1., 98. 1. •

Universa antecedenti plusquamperfecto expressa in Cat. 13. 3. legas: Sed libido stupri ganeæ ceterique cultus non minor incenserat: viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere, vescendi causa terra marique omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri sed ea omnia luxu antecapere.

Plusquamperfectum et imperfectum antecedentem invenimus in Jug. 91. 1: Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias item turmas æqualiter distribuerat et ex coriis utres uti fierent curabat simul, inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus parare, quæ mox usui forent.

Omnibus his locis inspectis et examinatis non possumus dubitare, quin Sallustium in usu infinitivorum historicorum certam stabilemque rationem secutum esse, neque orationem ad arbitrium aut pro libidine variasse statuamus. Nam universa plerumque verbis finitis res singulas infinitivis historicis expressa invenimus.

Imo etiam in locis, in quibus infinitivos historicos separatim esse cognovimus, plerumque verba finita, quæ cum sequentibus sensu cohæreat, antecedunt.*) Quis igitur suffragari non possit sententiæ, quam Dreisius de hoc infinitivi historici usu Sallustiano ad Cat. 16. 3., p. 1409. hoc modo proposuit: «Ut rem magis illustret omniumque quæ Catilina agebat sub animi sensu ponat, picturam quandam, scriptor efficit, ut oratio transeat in infinitivos historicos, quibus, quum desit grammatica cohærentia, lector commoveatur ad res singulas, quæ propositæ sunt, accuratius diligentiusque considerandas, ita ut quæ alia desiderantur, plenæ et perfectæ imaginis lineamenta ipse suppleat addatque» — et p. 16: «infinitivis historicis scriptor attentiores quasi reddit animum vel audientis vel legentis, omnia ita proferendo, ut propter incertum quod inest tempus res accuratius consideret lector et quoniam sentiendi, cognoscendi et diiudicandi datur locus, diversas quæ per singulas partes oculis auribusve obducuntur res una veluti imagine complecti studeat». — Cfr. Dræger diss. comm. p. 34. 35.

IV. Comprehensiones, quæ enumeratione, contrario efficiuntur.

Hac forma Sallustius præcipue tum utitur, cum auctores facinorum vel nonnullas res singulas vividius describere, earumque proprietates melius efferre vult.

• Enumerationem habeas: Cat. 7. 5. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat.

Cuius loci partes cum enumerationem tum gradationem, anaphoram habent; ultimum membrum causam antecedentium continet.

Cat. 29. 3. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, cœercere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque imperium atque iudicium summum habere.

Sententia generalis membro primo comprehenditur, singulæ res quattuor infinitivis enumerantur, qui orationem crescentem

---

*) Badstuebner in dissertatione sua, de genere dicendi Sallustii p. 34. tantum perfectum et imperfectum — infinitivos historicos antecedentia — commemorat, sed ut iam demonstratum est, nonnullis locis etiam præsens et plusquamperfectum inveniri possunt.

habent. — Similem fere rationem invenias in Cat. 51. 9., solam enumerationem Cat. 54. 4., Jug. 20. 3., 41. 7.

Membra contrario disposita legimus in Cat. 16. 4:

In Italia nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutæ tranquillaeque res omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinæ.

Cat. 54. 1. s. contrariis describitur natura Cæsaris et Catonis:

Cæsar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitæ Cato; ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Cæsar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est, in altero miseris perfugium, in altero malis perniciēs, illius facilitas, huius constantia laudabatur etc.

Confer præterea Jug. 31. 23. — Enumerationem cum contrario coniunctam legas:

Cat. 1. 2. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum beluis commune est.

Præterea: Cat. 10. 5., 37. 3., 53. 1., 54. 5. 6., Jug. 14. 15.

*

Hæc fere habui, de periodis Sallustii quæ dicerem. Iam nunc si omnia, quæ disputavi cogitando persequimur, verum esse intellegitur propositum: Sallustium etiam in periodis conformandis ab usu ceterorum scriptorum discessisse. Habet et ipse pulchras periodos, quarum fere omnes partes, omnia vocabula arte inter se cohæreant, sententiæ perfectæ et connexæ sint. Sed confitendum est in multius eius periodis orationem diffluere, vagari, maxima brevitate latius extendi. Sæpius occurrit apud eum, ut sermo ab uno subiecto ad aliud transeat, quod maxime unitatem periodi conturbat. Sic in Jug. 13. 7.: Sed ubi Romam legati venere et ex præcepto regis hospitibus aliisque quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret. — Ubi quattuor subiecta legimus. Simili modo in pluribus locis, inter alios in Jug. 34. 1., 45. 2., 46. 7., 92. 3. fere in omnibus enuntiationibus aliud et aliud subiectum invenimus.

Sæpe et prædicatum mutatur, sicut in Jug. 41. 7., Jug. 6. 3.

Sed dies me deficiat, si omnia colligere velim, quæ sermonem Sallustii proprium faciunt. Ad finem igitur opusculum his verbis adducam: «Sallustius primus Romanorum est, qui historiam ad artem atque præcepta revocavit, cum primus sibi Græcos imitandos proponeret». Neque sermonem eius vituperare audeam, neque — ut verbis Quintiliani utar — «opponere Thucydidi Sallustium verear».

JOANNES LISKA.

MADÁCH ÉS A SOCIALISMUS.*)

Azt hiszem, mind általánosabb lesz a meggyőződés, hogy költészetünk nagyszabású alkotásai közül *Az ember tragédiája* van leginkább arra hivatva, hogy a világirodalomba utat találjon. Eddig öt német fordítása által nemcsak a német irodalomban, hanem a szinpadon is becsületet szerzett a magyar névnek, legujabban megjelent francia fordítása pedig egy másik nagy nemzetnek adta birtokába. Erősen hiszem, hogy ezek még csak egyes állomásait jelölik hódító útjának mindaddig, a míg elmondhatjuk, hogy az emberiség közkincsévé lett. De a mienk lévén első sorban, miénk háruul leginkább a feladat, hogy megmagyarázzuk, a költő eszméjét föltüntessük, forrásait, ha vannak, kimutassuk.

E sorok célja olyan szempontból foglalkozni vele, a mit tudtommal még nem tárgyaltak, de — külföldön írván — elnézést kell kérnem, ha talán hazai irodalmunkból valamit mellőzők. Másfelől azonban, a mint ki fog tűnni, feladatom tárgyalásához épen francia földön foghatok leginkább a siker reményével.

I.

Az ember tragédiája két színben tárgyalja a socialismust, a 11-ik és 12-ikben. Az előbbi a jelenkori socialismussal foglalkozik, azzal a küzdelemmel, a melynek tanúi vagyunk jelenleg világszerte: *a munkás harcával a tőke ellen*. A gyáros szidja a versenyt, a munkás a gépeket és a munkaadót, a ki őket kizsákmányolja. E rajz forrását nem kell keresnünk, ott van az világszerte a levegő-

*) Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1897. június 16-iki ülésén.

ben, ismeri mindenki. Másképp áll a dolog a 12-ik színnel. Ez egyik határvonala a műnek. Míg eddig a költő a történelem és saját tapasztalata alapján a multat és jelent rajzolta, innen kezdve 3 színben az emberiség jövőjét tünteti fel. Mi a 12-ik színben rajzolt államformával foglalkozván, azt kutatjuk, *mi volt a költő forrása*. Vajjon tisztán saját alkotása-e, vagy mások műveit is használta hozzá?

Az első fonalat a hely leírása adja kezünkbe, mely e szavakkal kezdődik: *U alakra épült nagyszerű phalanstère udvara*. Mi az a phalanstère? Minthogy e kérdéssel nálunk még nem foglalkoztak és minthogy itt teljesen szilárd alapon állunk, behatóbban foglalkozunk vele.

A *phalanstère* a francia socialismus egyik iskolája, a melynek megalkotója Charles Fourier (sz. Besançon-ban 1772., meghalt Párisban 1835.). Posztókereskedő fia volt, atyjától elég tisztességes vagyont örökölt, a melylyel üzletet nyitott Lyonban, üzletét azonban a forradalom tönkretette, őt magát besorozták katonának, kiszabadulása után haláláig mint utazó ügynök élt szegényesen. A forradalomnak szintügy ellensége volt, mint Saint-Simon, a franczia socialismus megalapítója, a ki szintén sokat szenvedet tőle. Fourier folyton szegénységgel küzdve írta nagy műveit, a melyekkel egy új socialista iskola megalapítója lett. A phalanstère eszméjén kívül egy egész csodás világrendszert is alkotott, a melyet curiosum kedvéért több vonásaiban bemutatunk. Fourier szerint az emberiség fejlődése nyolcz fokozaton megy át. 1) Az *Éden*, a boldogság kora, mert az ember szenvedélyeit kielégíthette, ezt azonban elvesztettük több ok miatt, a mik között legfőbb az állandó házasság, az emberiség legtöbb bajának az okozója; 2) a *vadság*, 3) a *patriarchalis társaság*, 4) a *barbárság*, 5) a *civilisatio*, ez a mostani állapot, 6) lesz a *«garantisme»*, 7) a *«socialisme»*, 8) a *«harmonisme»*, a hol minden képzelhető jót élvezni fogunk. Az ember magassága e korban 2 m. lesz, élete 144 év, az emberiség száma lesz 3 milliárd, köztük 37 millió olyan költő, mint Homér, 37 millió tudós, mint Newton, 37 millió drámaíró, mint Molière, az oceán vize limonádévá változik, születik antibálna tolni a hajókat, anti-oroszlán hátán vinni bennünket, 4 Hold világítja meg a Földet, a mely újjászületik 28-szor, míg végre az emberi lelkekkel együtt átmegy egy más bolygóba. A Föld korát így állapítja meg: 80,000 évig fog állni, ebből 5000 év küzdelem, a mely most végződik, 70,000 év boldogság és 5000 év

hanyatlás, a *Föld* vége. Fourier mindezeket komolyan hirdette, mert hitte.

Lássuk most a phalanstèret. Fourier abból indul ki, hogy ha egy faluban van pl. 300 család, mindegyik külön háztartást visz, van tehát 300 konyha, 300 pincze, 300 földmivelő gazdaság stb., mind tökéletlen. holott egyesítve kevesebb munkával tökéleteset lehetne alkotni. E célra szolgál az emberek egyesülése: *phalange* (phalanx) és lakóhelyük a *phalanstère*. Ez egy nagy palota kertek közepén, királyai lakása egy megifjodott népnek. Hasonlít a *Palais Royal*-hoz, a mely Párisban leginkább tetszett Fouriernek. A palota előtt nagy szabad tér, az iparos legiók, parádé, collectiv-hymnuszok, revue, manoeuvre stb. helye. A palota legalább három emeletes, a legszegényebbek is jobban laknak benne, mint ma a királyok. A nagy műhelyek, zajos iskolák hátul vannak külön udvarban. Távolabb a földmivelő telep, óriási mező, parkok, csűrök, gazdasági épületek, aztán a mellécentrumok, gyümölcsös kertek, kikötők, végre a szomszéd phalanstèrek. Ime, ilyenek lesznek a *Harmonia* falvai. Egyenlőséget Fourier nem hirdetett, mert a ki tőkét, szorgalmat vagy tehetséget hoz, nem egyenlő az ellenkezőjével. A lakások is tehát különbözök, de mindenütt drága festmények, szobrok stb. azonkívül sok zene, a mit F. nagyon szeretett. A palota két oldalán színház és templom. A phalanstèret meg lehet alkotni nagy és kis arányban; az előbbi 1900, az utóbbi 800 embert foglal magában.

Házasság ugyan lesz a phalanstèreben is, de olyan laza, hogy inkább az a név illik rá, a mit a socialisták általában hirdetnek: *union libre* (Proudhon egyenesen azt mondja, hogy a phalanstère legvégső álma az örvöngő kéjelgésnek).

Az alvásra a phalanstèreben csak 4—5 óra kell, egyrészt mert gyerekkoruktól ehhez szoknak, másrészt az élet annyi örömet nyújt, hogy arra a nap nem elég. Ezt az örömet nyújtja a munka is az által, hogy folyton változtatják, mert — úgymond — tíz óra hosszáig a legszebb opera is elviselhetlen lenne, ma pedig annyi ideig kell végezni ugyanazt a nehéz munkát. Érdekes fölemlíteni azt a mulatságos tant, hogy a piszkos munkát a gyerekekkel akarja végeztetni, mert ezek nagyon szeretik a piszkot.

Szóval a phalanstère olyan boldogság hona lesz, hogy civilizált gyerekeket, t. i. a mai nevelésűeket, nem szabad odaeresztetni, mert örömeikben meghalnának, mint a hogy az Isten látása megölhet.

Fourier hirdette, hogy ha egy phalanstèret megcsinálhat, 5—6 év elég lesz hozzá, hogy az egész emberiség erre a rendszerre térjen. Várt egy gazdag embert, a ki egy millióval meg fogja váltani a világot és azért tíz évig ugyanabban az órában minden nap lakására ment, fogadni a Messiást. A Messiás azonban nem jött. Azaz hogy mégis eljött. Még életében megalkottak egy phalanstèret Condé sur Vesgre községben, Versailles közelében, hamarosan meg is bukott, a tanítványok szerint azért, mert elegendő tőke hiányában rosszul csinálták meg.

Mert tanítványai is voltak. Legjelentékenyebb köztük Victor Considérant, Fourier halála után az iskola feje. Ő írta le legrövidebben és áttekinthetőbben a phalanstèret*), lehetséges, hogy az ő munkáját ismerte Madách is. Szerkesztettek *Phalanstère* című újságot is, mely később *La Phalange* címmel napilap lett.

Alkottak még több phalanstèret is Algirban és Amerikában, de egy se sokáig állt fenn. 1848-ban a fourieristák republicanusok lettek, Considérant képviselőnek is megválasztatott, 1852-ben aztán az iskola végkép megszűnt, a phalanstère eszméje eltemetett.

Semmi kétség, hogy amit Fourier a világ jövő alakulásáról mond, az egy hallucináló örült álma, de — a mint Paul Janet**) mondja — olyan örülté, a kinek szelleme van. Kérdezhetjük, hogy hogy lehetett ezt az örültet komolyan venni, hogy alkothatott iskolát, hogy vállalkozhattak jelentékeny emberek is tervének megvalósítására? Feleletünk az, hogy vannak valódi érdemei is. Egyrésztől alkotott egy utópiát, a minőt Morus Tamás óta nagyon sokan alkottak, még a socialismus mai apostola, Bebel is és a Fourier utópiája leginkább abban különbözik a többiektől, hogy míg azok a szenvedély ellen küzdenek, ő éppen ezt teszi rendszerének alapjává (*attraction passionnelle*), mert azt tanítja, hogy a szenvedélyt munkával is ki lehet elégíteni. Míg tehát egyrészt a középkori magusok tudománya ébredt fel benne, másrészt tanaiban sok nagybecsű is van. Ugyancsak Janet szerint századunk összes socialistái közt ő a legfigyelemre méltóbb. Eszméje neki van legtöbb és eszméi nem közönségesek, sőt bizonyos nagyság van bennük. Egy másik francia író szerint számos hibája mellett nagy érdemei is vannak. A keres-

*) *Description du phalanstère* 1848.

**) *Le socialisme au XIX-e siècle*. (Revue des deux mondes, 1879. kt. 1.)

kedelem, a nevelés és psychologia terén hasznos tanokat hirdetett, legfőbb érdeme pedig az, hogy az egyesülés előnyeit, a mi mind nagyobb szerepet játszik a nemzetgazdaságban, senki jobban ki nem fejtette. Rajzolva egy chimerikus egyesülést, előkészítette a szerényebbet, a megvalósíthatót. Ugy járt, mint az alchymisták, a kik aranyat kerestek, azt nem találták meg, de egyéb hasznos fölfedezéseket tettek.)* Sőt még legújabban is egy jelentékeny socialista író azt mondja, hogy a három nagy mestere, atyja, megalakítója a socialismusnak Saint-Simon, Fourier és Owen, a kiknek munkáiban már megvan a jelenkori socialismus is.**)

Hasonlítsuk össze most Fourier tanait a Madách államával és akkor ki fog tűnni, hogy mit vett tőle. Madách phalanstère-rendszerében a teljes egyenlőség uralkodik. Luther kazánt fűt, Plátó marhát őriz, Michel-Angelo széklábat farag, mindenki folyton ugyanazt a munkát végzi; költészet és művészet teljesen száműzve; a házasságot a hivatalos tudósok véleménye alapján kötik — ezek az ő államának főelemei. Mindez Fouriernál másképp van. Határozottan tiltakozik az egyenlőség ellen; a munkában a változtatás uralkodik, hogy unalmassá ne legyen; művészet disziti mindenütt a phalanstèret; költő van 37 millió; házasságot — ha ugyan még annak nevezhetjük — kiki tetszése szerint köthet és bonthat. Ezeket tehát nem tőle vette költőnk. Ellenben tőle van a phalanstère eszméje, neve, az épület, a mennyire ezt leírja, és az egyesülés. Ezek után határozottan kimondhatjuk, hogy *Madách egyik forrása Fourier volt.*

Ez a positiv eredmény. Nem sok, de ennyi legalább tisztázva van; a phalanstère nem áll immár előttünk határozatlan fogalomképen.

II.

Keresnünk kell már most tovább, hogy volt-e még Madáchnak egyéb forrása, vagy a többi teljesen az ő alkotása. A socialista rendszerek közt, a mennyire én megállapíthattam, nincs forrása. Vegyük fel tehát ismét azt a fonalat, a mit maga a költemény ad.

Plato megbüntetésekor azt mondja Ádám:

---

*) Ferraz: *Étude sur la philosophie en France au XIXe siècle*. Paris, 1877.

**) Malon: *Lundis socialistes*. Paris, 1892.

Ah! mily szerep jutott, Plátó, neked, a társaságban, mely után epedtél.

E szerint maga a költő rámutat a forrásra, induljunk el tehát ezen a nyomon.

Plato *Politeia* cz. dialogusában rajzolta le az ideális államot; lássuk, milyennek képzelte.

Abból indul ki, hogy a jó, az igaz ember egyszersmind boldog is, a rossz ember pedig boldogtalan, államának tehát az igazságot teszi alapjául és ezen bizonyos faját a *communismusnak* építi fel. Mindenek előtt, hogy a születés kiváltságát kiirtsa, megsemmisíti a családot. Kimondja a nők közösségét — legalább némely társadalmi osztályra —, úgy hogy a harczosok kasztjában egy nő se lakik különösen egy férfival. A gyerekek közös tulajdona az államnak, születésük után az állam átveszi és a közös nevelőbe adja, a hol az anyák táplálják ugyan őket, ügyelve azonban, hogy senki meg ne találja a maga gyerekét. A gyerekek nem ismerik szüleiket, így a szülői szeretet az ő államában nem létezik, de nem sokkal erősebb a hitvesi sem, mert a hol közösség nincs, ott a hatóság eszközli a házasságot sorshuzás útján. Gazdagság és szegénység egyaránt ismeretlen ez államban, mert az egész államnak kell boldognak lenni, nem egy osztálynak másik rovására. Mindenkinek csak egy foglalkozást szabad üzni és a mellett maradni, hogy abban tökéletes legyen; a ki másba avatkozik, igazságtalan az állam iránt. (E kedvelt eszméjét *Nomoi* cz. munkájában is kifejti).

Az utánzó művészetek: festészet, epikai, tragikai és komikai költészet számúzve; számúzve különösen a veszedelmes Homér, a kinek költeményeiben az emberek életszabályokat keresnek és a ki ezáltal megrontja az államot. Költészetből nincs más befogadva, mint a hymnus az istenek dicsőségére és a nagy embereket magasztaló ének.

Vajjon megvalósítható-e ez az állam? Igen, mondja Plato Sokrates által, a ki főszemélye e dialogusnak. Csak egyetlen egy kell hozzá: hogy a királyok philosophok, vagy a philosophok királyok legyenek. Plato államában tehát egy kis kiválasztott csapata a bölcsészeknek kormányoz. Mit kell ezeknek tudni? Mindent, a mi Plato idejében tudomány nevet érdemelt és hogy tudhassák, 50 esztendő korukig tanulniok kell, csak ezután bocsátatnak az állam kormányzására. Tehát nemcsak a bölcsek, hanem az öregek kormányzása is.

Igy a közös nevelés, étkezés, lakás és ruházat által megsemmisítve a családot és mindazon szent érzelmeket, a melyek ezzel járnak, az állam elnyeli az egyéniséget, az érzelmek fölláldoztatnak a közösség oltárán.

Ezek Plato államának fővonásai, a miket azonban mi már a Madách művére való tekintettel állítottunk össze. Mellőztünk tehát több vonást. Mellőztük a rabszolgatartást, a mit kora szellemében Plato is jogosnak tart, a különböző államformákat, a miket megkülönböztet, a táncz és zene nagy szerepét a nevelésben, a faj fentartását és tisztán tartását, a miket Plato törvénnyel szabályoz és mellőztünk többi közt egy egészen modernnek látszó kérdést: az *aggregény-adót*. Plato államában ez is meg van oldva: a ki 25-től 35 évig meg nem házasodik, azt az állam nagy adóval sújtja.

Ismételjük, ez ideális államot mi már *Az ember tragédiája* szempontjából ismertetjük, mert semmi kétség, hogy Madáchnak ez, forrása, még pedig főforrása volt. Lássuk pontonkint.

A *phalanstèreben* is a házasságot nem egyéni tetszés, hanem a hatóságok akarata szerint kötik. A gyerekeket közösen nevelik, bár nem mindjárt születésüktől fogva. A családélet tehát itt is föl van áldozva, a mint az aggastyán határozottan meg is mondja:

Ha a család előítéletét
Éledni hagyjuk, rögtön összedül.

Minden vívmánya a szent tudománynak. Egyenlőség uralkodván, gazdagság és szegénység ismeretlen. (Nincs-e behozva a testvériség? Hol szenved ember anyagi hiányt?) Mindenkinek csak egy foglalkozást szabad űzni (És a tökélyről az kezeskedik, hogy a munkás ki ma csavart csinál, végső napjáig a mellett marad). Költészet és művészet száműzve; Michel-Angelo örökké széklábat farag, a mit díszítnie nem szabad. Homér, a veszedelmes Homér, a kinek bűneit olyan hosszan tárgyalja Plato, hogy száműzhesse, névszerint meg van nevezve és száműzve itt is — a tudós muzeumba. Csak annak szabad olvasni, a ki 60 évet meghaladt s a tudománynak szentelé magát. És kik kormányozzák a phalanstère-világot? Ugyanazok, a kik Plato államát: az öregek és tudósok. (A csendesen folyó szép rend fölött tisztelve áll örül a tudomány. — Az aggastyán szabja ki a vétkesek büntetését.)

Ime, ezekben egyezik meg Madách Platóval. Ilyen részletes megegyezés véletlen nem lehet, nem még akkor se, ha maga a

költő nem nevezné az ő államát a Plato által kívánt társaságnak. Ismételjük tehát, hogy *Madách második forrása Plato, Állama' volt.*

Egy harmadik, egész világosan fölismerhető forrás a Gall tudománya, a *phrenologia*, a mely tudományszak annyit ér, mint ma a graphologia, a mely a kézírásból határozza meg a jellemet. Gall (1758. Pforzheim — 1828. Montrouge, Paris mellett) tudvalevőleg a koponya alkatából akarta meghatározni az egyén szellemi és lelki tulajdonságait. Az ő u. n. tudományában bennünket főkép az érdekel, hogy a nevelésre és igazságszolgáltatásra is alkalmazta. Szerinte ugyanis a gyerekek meg lehet állapítani értékét, rendeltetését, a helyet, a melyet az életben elfoglaland, szintúgy a bűnösnél, hogy bűnös-e valóban, vagy agyveleje alkotásának engedett, a mely esetben nem felelős.

Madách mind a kettőt felhasználta. A tudós szabja meg:

E gyermeket orvosnak kell tanítani,
Ebből pásztor lesz.

Az aggastyán pedig azzal feddi Cassiust:

Nem menti koponyád
Alakzata sem e rossz hajlamot.

Mellékesen mondva, ebből az következne, hogy büntethető, itt azt szabják ki rá, hogy gyógyítani fogják, a mi utóvégre pótolhatja a büntetést.

Ezt a tudós játékot tehát Madách a Gall műveiből vette akár közvetlenül, akár közvetve; máshonnan nem vehette.

Nem kutatjuk tovább Madách forrásait. A mit talán még ki lehetne mutatni, az csak mellékes vagy olyan köztudat, hogy nem tulajdoníthatjuk határozottan egy szerző művének. Azt kell tehát mondanunk, hogy a többi az ő saját alkotása. És ez sok.

Övé mindenekelőtt a kép hatalmas conceptiója, az ő érdeme, hogy olyan különböző elemekből egységes képet tudott alkotni. A londoni vásár azt mutatja hogy az egyén magára hagyatva meg nem állhat, erősebb egyének kizsákmányolják, elnyomják. Homo homini lupus. Az egyén védelmét kell tehát biztosítani az egyesülés, a társulás által. Ez a socialismus alapeszméje. De az egyénnek ez a védelme épen az egyéniséget teszi tönkre úgy tehetőség, mint érzelmek tekintetében. Ebben a világban a világtörténelem nagy alakjai zérusokká törpülnek.' A nagy reformátor, a ki lángba borította a világot, itt kazánfűtő, a ki a tűzzel játszik; a

bölcsész álmadozó marhapásztor, a hadvezér verekedő munkás, a nagy szobrász silány asztalos.

Megjegyezhetjük itt, hogy ezek az alakok nincsenek mindegyformán jól megválasztva. Luther és Michel-Angelo kitűnően fejezik ki a költő eszméjét. Plato már kevésbbé; tudósokra szükség van ebben a társaságban, azért helyette jobb volna egy költőn bemutatni, hogy ezek itt mennyire fölöslegesek. Cassius pedig nem elég jelentékeny történeti alak ahhoz, hogy a harczi szenvedély képviselője legyen. Megfelelőbb volna Julius Cæsar vagy Hannibál, leginkább pedig Napoleon. Szinte hajlandó vagyok azt hinni, hogy Plato fölléptetésével a költő alkalmat keresett, hogy forrására rámutathasson.

A költő eszméje a muzeum is, a melybe összegyűjtötték a tudósok a kihalt állat-, növény- és az ásványvilágot, valamint a szellemvilág maradványát; kitűnő kifejezése annak a sivárságnak, a mely ezen az eltörpült társaságon előmlik. Ha ehhez vesszük a tudós szavait a megélhetésről: — nekünk a legvégső falatnál fukarkodnunk kell.

Négyezred év után a nap kihül — azt is látjuk, hogy a 11-ik szint a 12-től, a jelenkort a phalanstétértől nagy idő választja el. Nem példátlan eset, mert a 6-ik és 7-ik szín szent Péter és Tankréd (mh. 1112.) között több mint ezer év telt el.

Nem utolsó érdeme a költőnek, hogy korunk eszméi közül ki tudta választani és a jövő fejlődés alapjává tenni azt, a mi mindennél inkább megérdemli a jövő eszméje nevet. Látta, érezte ezt ezelőtt négy évtizeddel, a mikor a socialismus még jóformán csak kezdett kibontakozni az utópia ködéből és nálunk pl. absolute nem létezett. Ma persze könnyebb már prófétának lenni, a mikor Németországban milliókra megy azon választók száma, a kik sociálista képviselőjelöltekre adják szavazatukat, a mikor Franciaországban a municipiumok nagyobbjait jóformán mind meghódították, a mikor képviselőik tekintélyes számmal ülnek a parlamentben, a mikor a socialismusuk egész világra kiterjedő ligát képez, a mikor a culturállamok törvényhozása kénytelen az állami socialismus alapjára helyezkedni, szóval a mikor a socialismus már nemcsak a jövő, hanem a jelen nagy kérdése is.

Összefoglalva már most fejtegetésünk eredményét, Madách kimutatható forrásai a következők. 1. *Plato állama*, a legelső utópia, a melyből merítettek az egyházatyák, különösen szent Ágoston,

aztán Fénelon, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre*) stb. A phalanstère társadalmi életét leginkább tőle vette. 2. Fourier adta a phalanstère nevét, épületét és az egyesülés eszméjét. 3. A torzat, a visszasát, a mennyire Madáchnak minden színben szüksége van, a legrikítóbb alakban Gall szolgáltatta.

Tehát egy ókori bölcész, egy jelen századbeli francia socialista és egy ezzel egykorú német-francia charlatan, — ezekből alkotta meg azt a remek képet, a mely többi között minden utópiának is a legszellemesebb travestiája.

Páris.

SZIGETVÁRI IVÁN.

HERODAS ÉLETE ÉS MŰVEI.

Mielőtt költőnk élete és születése helyéről tárgyalnék, szükségesnek tartom magyarázatát adni amaz eljárásomnak, hogy miért írom e költő nevét Herodasnak és nem Herondasnak. Crusius Herondast ír s teszi ezt azért, mert Athenaeus is így írta (*Ἡρώδας ἐν Συνεργαζομένοις*, III. p. 86. B. fr. 13.). De ha tekintetbe vesszük, hogy csupán ez írónál fordul elő a Herondas név s a többiekénél, mint Plinius [in ep. ad Ant. dat. Ep. IV. 33], ki a következőket írja: «quantum ibi humanitatis, venustatis, quam amantia, quam arguta, Callimachum me vel Heroden vel si quid his melius tenere credebam»; Nicand. Schol. Ther. 377-ben a következőket olvashatjuk: καὶ Ἡρώδης ὁ ἡμαθίος ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ ὕπνῳ, Stobaeusnál LXXVIII. 6. (Apostel-Arsen) Ἡρώδου μυριάμβων fordul elő; Stob. 116, 21 Ἡρώδου ἐκ Μολπεινοῦ: helyesebbnek tartom a Herodas elnevezést, annál is inkább, mert Crusius az ellenkező nézetet nem czáfolja meg és kiváltképen azért, mert — mint azt Ristelhuber is helyesen bizonyítja — igen gyakori volt a Hero-tóval alkotott név a régiéknél; pl. Heroiscos, Heronax, Heroides.

A legelső kérdés, a mi most felmerül, az, vajjon hol és mikor élt Herodas. Biztos adataink nincsenek, csak odavetőleg tudjuk e két kérdést meghatározni. Girard**) szerint Herodas 20 évvel élt később mint Theokritos. Crusius pedig Callimachos kortársának tekinti. Biztosabb adatokat nyerünk, ha mímusaiból következtetünk élete színhelyére és korára.

Hogy hol született, azt nem tudjuk biztosan; működési helye Kos volt, a mit leginkább mímusai bizonyítanak. De valószínű, hogy

*) Aimé-Martin: *Oeuvres de Platon*. Paris, 1845.

**) Les mimes grecs. *Revue d. d. Mondes*. 106. 1893. p. 64.

Alexandriában is megfordult, mert úgy látszik, hogy Alexandria és Kos között igen gyakori hajózás volt. Két mimusa határozottan Kos szigetére, kettő pedig Alexandriára vezethető vissza. Azonkívül az első mimusa is valószínűleg Kos szigetén játszik, a mit az bizonyít, hogy Mandris. Egyptomba utazott. Ristelhuber*) még a következő érvet is felemlíti arra, hogy Kos sziget volt «la residence du poète:» «La finale *δας* de son nome appartient au dialecte de Kos.» Még e mellett szól az a körülmény is, hogy Kos szigetén történt ásatások folytán napfényre került sírköveken azok a nevek találhatók, melyek Herodas mimusaiban szerepelnek.**)

A mi a költő működési idejét illeti, azt szintén mimusaiból állapíthatjuk meg. Ugyanis az I. mimusában Herodas említést tesz a «*θεῶν ἀδελφῶν τέμενος*»- és a «*ὁ βασιλεὺς χρηστός*»-ról, azaz a két testvér és a jó királyról. E két adathoz a következő magyarázatot fűzöm: a két testvér nem lehet más, mint Ptolemæus Philadelphus és nővére Arsinoë, a kivel ő házasságra lépett. Az ásatások útján kiderült, hogy ezek házassága az egyik köfelirat szerint (Zeitschr. für aegypt. Sprache 1875. p. 331. Brugsch-Bei) 270 tavaszán volt; a másik szerint 273-ban. (Wiedemann Philologus N. S. I. 81.) — Tehát valószínű, hogy csak ezután írta meg a költeményt s a király, a kiről szó van, nem az Euergetes, hanem a Philadelphos. Hogy a költeményt nem írta Euergetes uralma alatt, azt bizonyítják: 1) hogy szó sincsen arról a templomról, melyet Euergetes épített, már pedig tudva van, hogy a Ptolemaeusokat már életükben is istenek gyanánt imádták; 2) mert Philadelphos dicsérete folytán Euergetes nimbusa sokat veszített volna.

A korra nézve újabb adattal szolgál a VII. mimusban, a 85. sor; «*τῇ ῥᾷ εἰχοστῇ τοῦ Ταυρεῶνος*.» Ebből Ristelhuber a már idézett munkában a következőket vonja le: először is ez nem más, mint a *Ταυρεῶν κατὰ Διονύσιον* hónap, mely beosztás leginkább Alexandriában dívott; tehát e mimus Alexandriában játszik le; másodszor pedig e beosztás Ptolemæus Philadelphos trónralépte után készítettett.

Sokkal fontosabb adatok azonban a következők. Ugyanis a IV. mimusban szól Apellesről és Praxiteles fiáról. Ez adatok a költő korára nézve meglehetősen biztos időpontot nyújtanak. Apelles született 356-ban, a templomot pedig 280-ban szentelték fel. Miután e mimusban Apellesről, már mint elhunytáról szól, e mű pedig életének 70. évében készült, ő pedig körülbelül 76 éves korában halt meg: ennél fogva e mimus valószínűleg 280. év után írta meg Herodas. Ugyanezen időpont mellett szól még az a körülmény, hogy költőnk Praxiteles gyermekeinek műveit

*) Les mimes de Herodas.

**) Crusius: Die Mimen des Herondas.

is felemlíti, Plinius szerint ezeknek élete 296—243 közé tehető. Az Aeskulap-templom számára készült műveik, melyek virágzásuk korából valók, valószínűleg 284—280 közé esnek.

Ristelhuber ezek alapján a következő eredményre jut: «Le mime quatrième serait ainsi plus ancien, que le mime premier, qui devrait sa place prépondérante à l'éloge qu'il contient de l'Égypte et de Ptolémée et toute la composition des mimiambes pourrait être placée entre les années 280—273.»

Miután megállapítottam költőnk korát és tartózkodási helyét, áttérek annak a kérdésnek fejtegetésére, hogy milyen viszonyban állott Herodas Theokritoshoz és Callimachushoz. Erre a kérdésre határozott feleletet nem adhatok. Crusius¹⁾ azt mondja, hogy avval a kérdéssel érdemes volna foglalkozni, hogy mennyire tanult e két nagy írótól Herodas. Ő ugyanis arra az eredményre jut, hogy mint mimusíró, ki versben írta e mimusokat, az első, sőt utánozta volna Theokritos:²⁾ «Wer von beiden, Theokrit oder Herondas fasste zuerst den Gedanken Mimen in Versen zu schreiben statt in Prosa? Ich glaube Herondas. Theokrits liebenswürdiges Talent ist nicht durch kühne Originalität ausgezeichnet, sondern durch elastisches Nach- und Anempfinden.» De annyit majdnem biztosan mondhatunk, hogy mimusai előbb jelentek meg, mint Callimachuséi, különben nem tudjuk érteni, hogy miért nem veszi tekintetbe ennek choliambusait.

Az angolok a mellett az állításuk mellett maradnak meg állhatatosan, hogy Herodas a császárság korabeli költő, ki Catullustól és Vergiliustól tanult volna: ez állításukat azonban megczáfolja az a körülmény, hogy Didymos, ki Herodas műveiből számunkra sokat tartott fenn, csupán a régi írók műveiből szedte össze a közmondásokat.

Az előtte élő nevezetesebb mimusírók, mint Epicharmos és Sophron hatással voltak rá, mit leginkább bizonyít az, hogy ő is hasonló témákat dolgozott fel, mint a két előző költő. S az is bizonyos, hogy Sophronhoz Herodas a reális felfogás tekintetében közelebb áll, mint Theokritos: «man empfängt den Eindruck, dass Herondas auch Sophron gegenüber seine Selbstständigkeit durchaus gewahrt hat, gerade wie gegenüber den ihm wohlbekannten Komikern. Er ist ein Schüler und Geistesverwandter des Sophron, aber schwerlich sein Nachahmer, wie Theokrit,»³⁾ mondja Crusius, mely állítása Theokritosra vonatkozólag nem állja meg a helyét, mert — bár e megjegyzés nem tartozik szorosan az értekezéshez — Theokritos nem volt teljesen az a szolgai utánczó, a

¹⁾ Untersuchungen zu den Mim. d. H.

²⁾ Die Mimiamben d. Her.

³⁾ Die Mimiamben d. H.

kinek őt Crusius tartja; sőt ellenkezőleg ő épen úgy, mint Herodas egyéniségevel vonta be mimusait: ugyannyira, hogy mimusaiban bár hasonló tárgyat dolgoz fel, mint Herodas, mégis a maga naiv sentimentalismusával egész más uton halad, mint a túlreális Herodas.

Mint említettem, Sophron nyomdokait követte, tanulmányozta az egyszerű ember és a közönséges asszony gondolkozását s azokat élethűen rajzolta meg. Személyei megjelennek, beszélgetnek nyiltan, és őszintén. Mindennapi tuczat-embereket látunk magunk előtt, kik tesznek vagy elmondanak valamit, nem sokat, de az is elég arra, hogy megismerjük bennük azokat a tipikus alakokat, melyek minden népnél feltalálhatók. A darabok háttére ismert volt és leginkább vagy Kos szigetén vagy pedig Alexandriában játszódnak le; s még tovább ment ez igazán naturalista író. Személyeinek neve sem kigondolt; mint már említettem, Kos szigetén majdnem mindennaposak voltak. Személyei jellemzésénél nem fekteti a fősúlyt a részletezésre, hirtelen odavetett merész ecetvonásokkal festi azokat, de azért azok mindig világos, érthető alakok. Valamennyi személye közt a legkedvesebb, a szende Metriche, ki még szolgálójával is szépen beszél, nem szitkozódik és nem veri őt. De mint a modern kor realistái, ő sem ment attól, hogy ne foglalkozzék alantjáró erkölcssten dolgokkal. De itt is bebizonyítja, hogy milyen művész: a legrágárabb dolgot, ha fel is említ, azon átsiklik, úgy, hogy az ember alig botránkozik meg rajta: «Kälte bändigt den Schlamme.»

Mielőtt mimusainak magyarázatára térnék át, még avval a kérdéssel akarok foglalkozni, hogy Herodas mimusai vajjon előadásra vagy pedig olvasásra voltak-e szánva. Crusius*) határozottan azt állítja, hogy műveinek rendeltetése az előadás, még pedig a színpadon való előadás volt, épen úgy, mint Sophronéinak. De belátja azt, hogy rövidségüknél fogva ezeket nem adták elő nyilvános színpadon, hanem nagyobb vacsorák alkalmával, mint azt olvashatjuk Xenophon Conviviumában. Ez állítását azonban nem fogadtam el.***) Először is én Sophront illetőleg is azt állítom, hogy műveit olvasásra írta, mit azt hiszem bizonyít az is, hogy Plato, ki ki gazdag volt, miután nagyon szerette Sophront, valószínűleg nagyobb vacsorák alkalmával Sophron mimusait előadatta volna; a mit azonban eddig nem olvastunk sehol, hanem csak annyit, hogy Plato szívesen olvassatta e műveket. Herodas műveit ha tekintetbe vesszük, első pillanatra valóban azt hisszük, hogy oly kisebb darabokkal van dolgunk, a melyeket elő lehet adni. Ezt azonban megczáfolja már a IV. mimus.

*) Die Mimiamben d. Her.

**) Girard (Les mimes grecs) szintén azt tartja, hogy nem voltak előadásra szánva.

Mert tudjuk-e azt elképzelni, hogy azt mind, a mi itt látható, színpadon előállítani lehessen, mikor még manapság is sok nehézségbe ütköznék?

Én erre azt felelem, hogy nem. Crusius azonban úgy akar itt segíteni, hogy ez esetben úgy jártak el, mint Shakespeare korában. Ha ez eshetőséget elfogadnók, azt merem állítani, hogy e mimus ily körülmények közt előadva sokat veszítene értékéből. A III. mimus szintén mellettem szól. Crusius fordításában így írja le a helyet, a hol e mimus lejátsszódik: «Ein Schulzimmer. An den Wänden die Statuen der Musen. Es ist kurz vor dem Beginn des Unterrichts. Lampriskos sitzt auf dem Katheder. Vor ihm tritt hin Metro Kottalos an der Hand» Nem akarok tovább e kérdéseknél időzni; meglehet, hogy Crusiusnak van igaza, hogy e mimusok színpadra voltak szánva; s meglehet, hogy tőlem, kezdő philologustól nagy merészség az ő véleményét el nem fogadni. De azt hiszem, mentségemül szolgál az a körülmény, hogy maga Crusius sem tudja ez állítását teljesen elfogadhatóan bebizonyítani. — Nézetem szerint, ha Herodas e műveket színpadra szánta volna, valószínűleg számolt volna ő is a színpadi technikával és mellőzte volna azokat a körülményeket, melyek az előadást nehezítették vagy egyáltalában lehetetlenné tették. Hogy vacsorák alkalmával előadták, de nem úgy, mint Crusius gondolja, hanem valószínűleg ügyes felolvasók, az nem lehetetlen, hiszen Plato Symposionját is, melyről pedig biztosan tudjuk, hogy olvasásra volt szánva, a Mediciek udvarában szintén előadták.

Herodas mimusait nem prózában írta, hanem versben, és pedig abban, a mely legközelebb áll a beszédhez, t. i. choliambikus sorokban; nagyobb daraboknál talán unalmassá vált volna minden végső láb e nehézkes volta, de az ő darabjaiban igen találó. Beszédei tele vannak népies kifejezésekkel s fordulatokkal. Sok elavult szó található bennök. S a mi a népet a legjobban jellemzi, telve van bizonyos szavak elferdítésével és közmondásokkal is.

Hogy megítélhessük mimusainak irodalmi becsét, áttérek az egyes mimusok tárgyalására.

I.

Πρόκυκλις ἡ Μάστροπος cz. mimusában megismerkedünk Herodas legszebb, legkedvesebb női alakjával, Metrichevel. Férje, Mandris már 10 hónapja, hogy elutazott, nem tud róla semmit; szolgálójával ül a szobában és dolgoznak; egyszerre kopog valaki, Metriche azt gondolja, hogy férje; a szolgáló, Threissa, kimegy megkérdezni, hogy ki az. Mire azt a választ nyeri, hogy «Γύλλης ἡ Φιλαι(ν)ου μήτηρ.» Metriche örül meglátva dajkáját s örömeiben szemrehányásokkal illeti azt. A dajka védekezik, okul hozza a nagy sarat s hogy biz ő már öreg, a halál már folyton nyomában van. Metriche vigasztalja őt, hogy nem kell

kétségbe esnie. Gyllis ezt rossz néven veszi, mert azt gondolja, hogy gúnyolják. Metriche bocsánatot kér, mire Gyllis hirtelen megkérdezi, hogy meddig van távol férje, s mintegy csak odavetőleg hozza fel, hogy Egyiptomban minden található: művészet, gazdagság, szép templom, jó király, bor, minden, a mi csak jó; de a mi a legfőbb: annyi a lány, a mennyi csillag az égen s hozzá mily szépek. Kérdi, hogy Metriche miért marad otthon, miért nem élvezi az ifjúságot, hiszen az élet oly bizonytalan, ki tudja, holnap élünk-e. Metriche nem tudja mire vélni e beszédet. Miután Gyllis megtudja, hogy nem hallgatja őt senki, előáll azzal, hogy miért is jött. Őt tulajdonképen Matakine fia, Gryllos küldötte, az a Gryllos, ki gyermekkorában ötször nyert babért Pythoban, kétszer Korinthosban és kétszer a férfiak versenyében Pisában; gazdag, becsületes, ki mióta őt meglátta, nincs nyugta, folyton zaklatja Gyllist, beszélje rá Metrichet, hogy ez őt szeresse. Kéri a dajka, tegye meg az ő kedvéért, hiszen neki is élvezetet nyújt s a mi fő — gazdag nyereséget hajt. Metriche megbotránkozva visszautasítja ez ajánlatot, hagyják őt békében, ő Mandrishoz hű lesz; ha más mondta volna neki azt, kiutasította volna, de így dajkáját felkéri, hogy máskor ne jöjjön ily ajánlattal. Megkínálja dajkáját borral; ez elfogadja s egyszersmind azt is mondja, hogy ő nem beszélgetés miatt jött ide, hanem mert ünnep van; megdicséri a bort, s jó kívánságokkal bucsúzik el. Menetközben mondja, hogy Myrtale és Sime maradjanak fiatalok, míg Gyllis él.

Ez az első mimusnak a tárgya. Két személylyel ismerkedünk meg; az egyik a szende, hű Metriche. a másik a ravasz, vén asszony, Gyllis. Milyen jó e kettőnek rajza. A szende hű feleség, ki minden koczogásra azt hiszi, hogy férje hazajő s ki örül dajkája látogatásának. Csak hallgatja, mit akar az s midőn elmondta mondókáját, akkor látjuk benne az igazi nőt, ki erélyesen kél ki ilyen csábítás ellen; de azért megbocsát dajkájának, tekintettel öreg korára, sőt megkínálja jó itallal. Végig vonul összes cselekvésén a jóság, még szolgálójával is jól bánik.

Ennek ellentéte a ravasz Gyllis; panaszkodik öreg koráról, s kezdetben csak odavetőleg beszél Egyiptomról, de a hálót mindegyre jobban összehúzza, később a nőkről szól, azután; az életről beszél, ki dicséri azt, a ki szeretné Metrichét megejteni.

A háló egyre szorosabb lesz, végre felemlíti, hogy hisz ez élvezetet nyújt, azonkívül jövedelemmel is jár. Midőn eddig jut az olvasó, akkor azt hiszi, hogy Metriche rááll s akkor jó ennek megsemmisítő válasza. Ez azonban Gyllist nem zavarja; kifogást talál és kiúsztatja az odanyújtott italt, azután eltávozik. Alig találunk e két jellem festésében valami hibát, mind élethűek; ha velük megismerkedünk, önkénytelenül találunk bennük ismert alakokra. Hibáztatják ugyan Gyllis beszédében, hogy ő nagyon is dicséri a tudományt és művészetet, de nézetem szerint ez jel-

lemzi az öreg asszony bőbeszédűségét, a mire nem nagy súlyt kell fektetni.

II.

Az előbbinek majdnem ellentéte a második darab, a *Πορνόβοσχος* című mimus; «c'est le morceau le plus amusant.»*) E mimusban megismerkedünk azon alakkal, mely Herodasnak talán legjobban festett alakja; akár csak ha előttünk a Shakespeare által oly szívesen rajzolt jó madár állana.

A darab története a következő: Kos szigetén éhinség ütött ki; Thales pedig még jókor érkezett meg gabonahajójával s így jó üzletet csinált. Ebbéli örömeiben jól mulatott. Battaros bordélyházát megtámadta és ellopott tőle egy leányt. Battaros a bíróság elé lép és komolyan, mint valami szónok tartja meg a vádbeszédet, hivatkozik Thales érdemeire, de tudja, hogy mindig az egyenlőség uralkodott a bírák között s azért biztos, hogy ő nyeri meg a pört. Beszédében a pathos mindegyre növekszik, azzal áll elő, hogy nem is róla van szó, hanem ha azt Thalesnek megbocsátják, akkor «*exempla trahunt*,» s egyetlen polgár háza sem lesz biztonságban. Beszéde tele van ugrásokkal; sok benne az obscen, trágár kifejezés is. Végre mikor már beszédével elértnek véli a hatást, — hirtelen megkérdezi Thalestől, vajjon nem akarná-e a dolgot békésen elintézni.

E mimus, noha nem látszik olyan befejezettnek, mint a többi, valóban Herodas mimusainak a legkiválóbbjai közé tartozik. Az a furfangos Battaros, a ki ügyét úgy fel tudja fűjni, a ki felhasznál minden érvet, hogy a bírakat megnyerje: bemutatja a megszöktetett lányt és bátorítja, hogy ne szégyelje magát (a mi igen jó gondolat volt Herodastól), utoljára, mikor már azt gondolja az ember, hogy csak Thales példás büntetését kívánja, akkor áll elő a kiegyezéssel. Jobban már alig lehetett festeni egy alakot mintaképnek.

III.

A harmadik mimus *Διδάσκαλος* már tisztességesebb tárgyú. Egy szegény asszonynyal van dolgunk, kinek összes reménye fia volt, kit taníttatott, hogy majd öregkorában istápjá legyen. De fia jobban szerette a játékot és azon törte a fejét, hogyan okozhat másnak kárt, a mit persze neki busásan meg kellett térítenie. Haragszik is önmagára, hogy «*οὐκ ονοὺς βόσκειν αὐτὸν διδάσχω*» 27. sor (si res et causae desunt, agis Attale mulas, Mart. I, 80); a táblát sohasem vette kezébe, legfőlebb összekar-

*) Les mimes de Hérodas.

czolta, írni sem tud stb. Most elhozza a tanítóhoz, hogy beszéljen a bottal a lelkére. A tanító előveszi a gyermeket és veri, a gyermek rimánkodik, de ez nem használ, végre a tanító kimerül; az anya ezzel azonban nem elégszik meg. A tanító megígéri, hogy majd még egy párszor el fogja verni, ha mindjárt úgy olvas is, mint Klio: a fiú azonban megszökik. Vez asszony köszönetet mond és megígéri, hogy elhozza a béklyókat.

E mimus Herodas nagy megfigyelő tehetségére vall: a szegény nő, ki a panaszokat csak úgy zúdíttja egymásra, ki fiában csalatkozott és legszebb reményei hajótörést szenvednek, bevall mindent a tanítónak, bizalommal megy hozzá, mint valami orvoshoz. S a plagosus keveset beszél, érzi hivatását s tudatában van annak, hogy az ő paedagogiai elveivel a gyermek még Klionál is jobban fog olvasni. A gyermek pedig jajgat, utoljára nagy pathossal javulást ígér, de meglátszik a beszédében a javíthatatlan. E három jól festett alakkal sokszor találkozhatunk az életben.

Girard (Les mimes grecs) felemlíti, hogy e jelenet meg van örökítve egy pompeji falfestményen. Ugyanis egy gyermeket, a ki egy tanuló hátán ül, szíjjal verdesnek; egy másik tanuló pedig a lábát fogja: «Cette peinture est le commentaire des vers d'Hérodas.»

IV.

Kisvárosi asszonyok életéből van a negyedik mimus véve, s mint már előzőleg kimutattam, ez, valamint a harmadik, kedvencz tárgya volt a mimusíróknak. E mimus címe: *Ἀσκληπιῶν ἈΝΑΤΙΘΕΙΣΑΙ ΚΑΙ ΘΥΣΙΑΖΟΥΣΑΙ*. Kokkale, ki e helyen egészségét nyerte vissza, bemutatja áldozatát és leteszi fogadalmi ajándékát. Kyno, ki ott lakik, utasításokat ad neki arra nézve, hogy mit kell neki tennie. S azután kezdődik meg a templomban felhalmozott kincsek szemlélése; csodálattal bámulja a genre- és arcképcsoportot. Lát egy lányt, ki alma után nyúl, azt gondolja az ember, hogy meghal, ha meg nem kapja; ott van egy gyermek, ki fojtogat egy libát; ajka olyan, mintha beszélne. Felismer valakit egy szobor képben; ugyanily bámulattal szemléli Apelles festményeit; az áldozati menetet; meztelen gyermeket, kit fél megcsípni, mert kék foltot kap. Lát egy bikát, szeretne felkiáltani, hogy fél tőle, de nem tartja illőnek; s mindig arra az eredményre jut: *οὐχὶ ζῶντι βλέπουσιν ἡμέραν πάντες* (68).

E darabban fordul először elő a panasz a cselédekről, de ettől el kell tekintenünk. Herodas helyesen választotta az egyszerű polgári asszonyt azért, hogy mintegy az ő nézetének adjon kifejezést. Ő naturalista volt s hogy ebbeli nézetét kifejezze, szüksége volt egyszerű, tudatlan asszonyra, ki úgyis csak mindig az élethűséget keresi a művészetben. Milyen mesterien van festve ez asszony bámulata! Ennek ellentéte Kyno, ki

már valószínűleg többször is látta e szentélyt, s talán mosolyog is e naiv asszony bámulatán. De csak akkor tör ki, mikor Apellest védelmezni kell s itt elvetette a költő a súlykot: itt már nem a nő, hanem a költő beszél s ez a közbeszólás nem tartható helyesnek.

V.

Szintén nővel foglalkozik az ötödik mimus, de a költő ebben már más légkörbe visz. E mimus a ΖΗΛΟΤΥΠΙΟΣ. Bitinna e mimus hőse, egy előkelő, de romlott asszony, ki rabszolgáját, Gastront tette szeretőjévé, most féltékeny erre, s féltékenységgel kinozza. Hiába védekezik a rabszolga, hiába mondja, hogy «δοῦλος εἰμι, χρωῶ δτι βούλη (μοι) καὶ μὴ τὸ με ναῖμα νύκτα καὶ μέραν (πῖ)νε.» Nem használ semmit; a rabszolga később, hogy asszonyát megkérdelje, azt mondja, hogy ő is csak ember, ő is vétkezik, de bocsássa meg. Bitinna nem enged, a legnagyobb cynismussal szemére veti, hogy úgy látszik, ő már nem kell neki. Megparancsolja a szolgálknak, hogy kötözzék és veressék meg. De midőn már viszik, visszahivatja. Kydilla, kedvencz cselédje részvétet mutat Gastron iránt, azt hiszik, hogy az úrnő erre visszavonja parancsát. Ez nem történik, ellenkezőleg megparancsolja, hogy homlokát bélyegezzék meg. — De már nem olyan mérges. Kydilla azon mondására, hogy ma ünnep van, mindent visszavon s megbocsát a lábai előtt térdeplő kegyenczének.

Mily realismussal van festve a romlott, blazirt nő, ki erőnek erejével keresi azokat a jeleneteket, melyek őt felizgathatják. Kínozza kedvesét s utoljára ismét visszafogadja őt. Mily megkapó a képe a szegény szolgának, ki, mert kegyencz, többet szenved, mint mások. S mily híven vannak rajzolva egy pár szóval álnok rabszolgatársai, kik örülnek bukásának.

VI.

A hatodik mimus szintén nőkkel foglalkozik. Címe ΦΙΛΙΑΖΟΥΣΑΙ Η ΙΔΙΑΖΟΥΣΑΙ. Két nő beszélgetése van benne leírva. Korittohoz jó Metro, kísérve rabszolgánőjétől, s miután Koritto cselédjét lustaságáért megszidta, előáll Metro, hogy miért is jött ő. Ugyanis barátnőjénél látott igen finom bőrmunkát, melyet szintén be akar szerezni. Koritto erre megharagszik, mert ő, midőn azt barátnőjének adta, nem akarta, hogy az ezt tovább adja. Haragja enged, mikor Metro komikus pathosszal ismétli kérését. Koritto megmondja, hogy egy bizonyos Kerdon műve az. Metro nem elégszik meg ezzel, mert ő több ilyenű mestert ismer. Végre Koritto bevallja, hogy ki az; alacsony, kopasz jóniai s ezután igazi lelkesedéssel írja le azt a műremeket. Ennek a neve, azonkívül a titkolódzás és sok más körülmény azt látszanak bizonyítani, hogy az erkölcs-

telen cselekvésnek vallási háttere volt. Elmondja egyszersmind Koritto, hogy Artemis volt az, ki ő neki ajánlatot tett; miért Metro boszankodik, hogy az olyan szemes. Még egy darabig beszélgetnek, majd Metro elmegy. Koritto megparancsolja a cselédnek, hogy zárja be a kaput és számlálja meg a csirkéket. — Ezzel végződik a darab.

Itt a két nő között a viszony körülbelül ugyanaz, mint Kokkale és Kyno között. Korytto, hogy modern szóval éljek, az ideges izgatott hölgy, míg ellentéte Metro nyugodt, ki ilyen kitörésekhez, úgy látszik, már hozzá van szokva. Metro szerepe itt érdekes; az, hogy olyan jól ismeri a mesterembereket, s hogy boszankodik, mikor Artemis nevét meghallja, mind azt látszik bizonyítani, hogy ő csupán concurrensének a nevét akarta tudni, ki őt keresetétől megfosztotta. E feltevést igazolja a

VII. mimus.

Szintere cipésműhely, benne dolgozik Kerdon és szolgája Pistos, míg rabszolgája Drimylos a durvább munkákat végzi, Metro két új vevővel jő. A darab ouverture-je ugyanolyan, mint az előzőké. A szolga nem elég friss s ezért szidást kap. A két nő leül és Kerdo kiszolgálja őket; elővesz egy pár cipőt, kidicséri a munkát, azután a bőrt, mely három minaba került; elpanaszolja, hogy a bőrcserzők egyre gazdagodnak, ő pedig «*θάλω τὰς σανίδας ἡμέων ὅχρις ἐσπέρας, κάπτει ὕπνου ἥδε καὶ πρὸς ὀρθρον οὐ δοκέω τόσον, τὰ Μικύωνος θηρί' εὐπλεὺς ἢ βῶση*» (43).» Neki gondoskodni kell rabszolgáiról s gyermekei is folyton esznek. De mind e beszéd nem használ semmit. Erre elősorolja összes áruit; csak ezután szándékozik az egyik asszony megvenni a cipőt; kérdi az árát, de ő nem mondja, s halkán suttogva segítségül hívja Peithot és Hermest, hogy létrejöjjön az üzlet. Határozottan kijelenti, hogy nem enged az ártól semmit sem, de az asszony ironikusan felel a kijelentésre Végre segítségül jő a másik asszony, ki őt kisérti bajából, hivatkozik szeretetreméltóságára, mire Kerdo enged s létrejő az üzlet. Bókok közepette a másik asszonynak is ad cipőt, melyet szintén kidicsér. A végén pedig az ajtón benevet egy asszony, mire ő megfogadja, hogy ennek négy-szer oly*drágán kell megfizetni az árut. — A két nő elmegy, s most látjuk csak, mily szerepe van Metrónak. Ugyanis Kerdo megígéri neki, hogy e jó vevők ajánlásáért legközelebb kap tőle cipőt. Tehát ebből következik, hogy a hatodik mimusban is csak azért ment el Korittohoz, hogy megismerje üzleti ellenlábását, Artemist. — «*Der Schuster — mondja Crusius — ist das längste und wohl auch das gelungenste oder doch erquicklichste Stück der Sammlung.*» Igaza van. Ha végig olvassuk e mimust, megjelenik előttünk egy mester, kinek főtörekvése, hogy vevői rovásán meggazdagodjék. Nem ő szabja az árt, akarja hallani, mit mondanak vevői s hogy mennél nagyobb árt mondjanak, feldicséri portékáját,

appellál a nők szívére; ő családapa, éjjel-nappal dolgozik, csak hogy tisztességesen élhessen s midőn mindez nem használ, határozott árt tűz ki, melyből nem enged. De mikor azok nem akarnak venni, megragadja az egérutatót és elfogadja az ajánlott összeget. A nők pedig alig beszélnek, de elég az arra, hogy megismerjük bennük a takarékos asszonyokat, kik mind a mellett szeretik a szépet s nem olyan könnyen mennek lépre a siránkozásokra. Nem csodálom, hogy Kerdon épen olyan népszerű alakká vált, mint Battaros, mert mondhatom, e két alak van a legfinomabban, a leghivebben festve.

VIII.

Herodas VIII. mimusa csak töredék. Hajnalra felébred a ház asszonya, összeszidja a renyhe cselédeket s azután kedvencz cselédjének elbeszéli rossz álmát; hogy folyton üldözték s ő nem tudott menekülni. Sajnálhatjuk, hogy nincs meg egészen e mimus, mert egy igen érdekes dologgal, az u. n. lidérczálommal foglalkozik.

Még maradtak ránk egyes töredékek más mimusaiból is, melyeknek tartalma nem világos.

Ez röviden Herodas mimusainak tárgyi magyarázata. Mimusainak összes személyei a legnagyobb realismussal, túlzás nélkül vannak rajzolva, s azért nem kell csodálni, hogy sokan őt a hellenismus legkiválóbb költőjének tartják. Ha e kijelentés egy kis túlzáson alapszik is, mindazonáltal van bizonyos tekintetben létjoga, mert az a hang, melyen e mimusokban hozzánk szól, nem ismeretlen. Hiszen irodalmunknak most is fő jellemvonása a realismusra való törekvés. Herodas is ezt teszi s azért szeretjük őt jobban, mert jobban meg tudjuk érteni alakjainak egyszerű történetét, mint a nagy hősöknek ideális czélokért való küzdelmét.

BOHDANECZKY LAJOS.

GRIMM JAKAB LEVELE SCHEDIUS LAJOSHOZ.

[p. I.]

Viro clarissimo, spectatissimo

Lud. Schedio¹⁾

in universitate regia budensi professori publ. ordinario

S. P. Jacobus Grimm, Hassus.

Nuper evolventi mihi librum Antonii Szirmay in adagia et dicteria Hungarorum²⁾ locus occurrit notatu dignissimus de cantilena quadam mortem Attilae regis celebrante olim pervulgata, cujus, nescio initium sive stropham e medio sumptam, auctor libri, ubi de funeris ducendi more prisco, voceque *tor*³⁾ loquitur, his verbis exhibet :

Magyarok királlya, Istennek ostora
 Nagy hirtelenséggel lett halála⁴⁾
 quod ita reddo :
 Hungarorum rex, Dei flagellum
 Valde subita morte extinctus est

Equidem ejusmodi carmina antiquam poësin epicam sapientia ac redolentia apud veteres quoque Hungaros exstitisse, diu credideram, ex quo priscorum annalium vestrorum, anonymi Belae regis notarii inprimis atque Kezae opuscula legissem, eorumque mihi ratio indolesque omnis aperte arguere videretur, maximam saltem partem e talibus ea cantilenis confluisse conflataque fuisse, ideo multam fere causam habere eos, qui criticae (uti ajunt) historiae vanam interdum speciem prae se ferentes in condemnationem veterum librorum faciliores soleant ruere, cur queant historica, ubi nil nisi poetica, utpote conjunctissima semper cum historiae origine, possint inveniri. Nec parum in meam opinionem venit carmen de septem tribuum sub Arpade duce immigratione in Ungariam, editum a Nicolao Révai (Révai Miklós elegyes versei, Posonii 1787 p. 273. sqq.)⁵⁾, cujus fundamento narrationes, quae exstant apud Kezam (ejusque interpretem Heinr. de Muglein) atque Thurozium superstructas esse non possum non putare; ita vero ab hisce discrepare Belae notarius mihi videtur, at vel inde, simili, divergente tamen, carmine in concinnando chronico eum usum fuisse, judicari debeat. Discrepantiae enim, ubi agitur de ratione vera cantilenarum popularium ac traditionum, magis adhuc probare possunt, quam ipse earum consensus. [p. II.] Omnium vero carminum antiquorum Hungariae, quorum fortassis fragmenta sive in codicibus vetustis, sive in ore vulgique memoria habentur, licet plurima jam pridem interiisse vero simile sit, nulla mihi majorem, copiam eorum nanciscendi, cupiditatem, movent, ac ea quae ad argumenta poëseos teutonicae veteris (in qua indaganda collocavi summam studii mei) referri debent, quaeque multum sane factura sunt ad uberiores totius cycli Niblungorum cognitionem. Huc pertinet cantilena, quam memoravi, in honorem Attilae, quem inter reges bellatoresque hujus fabulae non infimum locum occupare constat, composita, et ubi eam quaerere debeam? ubi reperire possim? ante omnia certior fieri cupio. Fateor tamen, neque Engelium, neque Fessleri recens opus⁶⁾ me consultasse de ea re, cujus forsitan mentionem ambo fecere, licet neutrum illorum integram cautionem inseruisse arbitrer.

Cum igitur in hac urbe, praeter omnem expectationem, paucissima ne dicam nulla fere, literarum hungaricarum subsidia invenerim, imo suppellex bibliothecae caesareae publicae in hac parte scientiarum tanta librorum penuria laboret, ut me confugere oportuerit ad humanitatem Gruberi, custodis bibliothecae Apponyanae⁷⁾, viri liberalis; dubius

haereo, unde plura indicia sumere adminiculaque ad juvandum studium meum necessaria, petere quaeam. Plura vero monuerant, ut, abjecta omni timiditate, quae mihi utpote homini tibi ignoto nec commendato jure inesse debet, Te, Vir Cl, statim adirem ac Tibi desiderium meum aperirem. Non solum itaque poematis illius, quod paucis strophis contineri existimo, exemplar transcriptam habere velim, sed doceri quoque: quae-nam alia plura poëseos epicae fragmenta conservata et forsitan prelo jam commissa sint? Memini Fridericum Schlegelium mihi narrare de alio carmine heroico, ni fallor in Transsilvania impresso, cui inscribitur Keménye-Janosih*) etc.⁸⁾, se vidisse quoque aliud similis argumenti, penes Te servatum, manu exaratum, sive jam editum. Egregie autem mihi porro opitulareris, cui pene rudimenta linguae vestrae [p. III.] innotuere et quidem *αὐτοδιδασκῶς*⁹⁾, [si] versionem literalem cantilenae de morte Attilae adiungere velles.

Kovachichium¹⁰⁾ sane vestrum, [quem] non uno nomine prosequor, cujusque in me sigularem benigni[tate]m expertus sum, quamdiu hic Vindobonae ante plures menses commorabatur, horum omnium gratia compellavissem, nisi eum scivissem¹¹⁾ procul a vobis, iter per Italiam ac Dalmatiae partes facientem abesse pridem intellexissem. Is mihi promiserat varias notas, quas de codicibus m̄sptis veteri lingua germanica Carolostadii vel Caroloburgi¹²⁾ repertis antea collegit, auctorque fuerat, ut suo nomine Röslerum¹³⁾ (redactorem, ut ajunt, ephemeridum in urbe vestra) de toto fasciculo adnotationem mecum communicando admone-rem, quod et per binas literas feci, nunquam tamen a Röslero responsum accipere potui. Quem igitur, Te rogo, ut, data occasione, interroges, cur mihi nihil miserit, quamve silentii sui excusationem proferre possit.

Ut vero ipse tibi magis persuadeas de cura sollicita, quam in erudas antiquitates linguae atque poëseos advertere coepi, subjungo exemplar epistolae impressae¹⁴⁾, quam per omnem fere Germaniam distribui curavi talibus viris, quos sapientiam in ore vulgi adhuc latentem et quasi per plateas ambulantiem neutiquam spernere credo**).

Vale et ignosce mihi, responsum vero Tuum, cum brevi tempore, congressu, cujus causa huc veni, tandem finito, Cassellas, in patriam revertar, optime sub involucro Schaumburgi bibliopolae viennensis mihi transmittere poteris. scribeham Vindobonae 28 Maji 1815.

---

*) compositum esse audio a Stephano Gyöngessi, seculo XVIII^{mo} ac denuo editum a Dugonitsio.

**) E szavakhoz megjegyzi Grimm a lapszálon: „mittere nequeo, ob deperditum frustra quaesitum exemplar“.

[p. iv. cím]

Viro Clarissimo

Ludovico Schedio, in regia universitate
pesthana Professori aesthetices
P. O. complurium academiarum
membro etc.

franco

Pesthini

(Pest in Ungarn).¹⁵⁾

¹⁾ *Schedius Lajos* (1768—1847), 1792—1843 az æsthetika és görög nyelv tanára a pesti egyetemen, sokoldalúan művelt, igen érdemes férfiú. A külföldi tudósok főleg tartalmas folyóirata révén (*Zeitschrift von und für Ungern*, 1802—04.) ismerték.

²⁾ *Hungaria in parabolis sive Commentarii in adagia et dicteria Hungarorum per Antonium Szirmay etc.*, edidit Martinus Georg. Kovachich, Budæ, 1804, p. 103.

³⁾ *tor* a régi szótárak szerint: *justa, parentalia, epulum funebre; thränenbrot, leichenbrot.*

⁴⁾ Itt hiányzik a két szó: *s tora*, melyeket Grimm a fordításban is elhagy. E költemény (?) egyébiránt nem ismeretes és semmi esetre sem régi, — esetleg a megbízhatatlan Szirmay csinálmanya.

⁵⁾ A „Pannonia megvételéről” szóló ének van értve (németül: Franz Toldy, *Blumenlese aus ungarischen Dichtern*, Pesth und Wien, 1828, p. 5—10). E dalt a legújabb fölfogás szerint Csáti Demeter írta, esetleg egy régibb történeti ének alapján, a XVI. század elején.

⁶⁾ Joh. Christian Engel (1770—1814), *Geschichte des ungarischen Reiches*, Halle, 1797—1804, 5 kötet; — Ign. Aurelius Fessler, *Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, Leipzig, 1812—25, 10 kötet.

⁷⁾ Grubenfelsi Gruber Antal Károly (1760—1840), 1833-ig volt a (legújabbban eladott) pozsonyi Apponyi-féle könyvtár igazgatója. L. róla Szinnyi F., *Magyar Irók* III, 1894, 1511. l.

⁸⁾ Értve van Gyöngyösi István *Kemény János*-a, Lőcse 1693 és Dugonics András Gyöngyösi-kiadása, 1796. Magától értetődik, hogy Kemény János (1660—62. erdélyi fejedelem) történetének semmi köze sem a német, sem a magyar hősmondáshoz.

⁹⁾ Grimm-től kijavítva ebből: *αἰτοδιδακτιῶς*.

¹⁰⁾ Kovachich Márton György (1743—1821) termékeny magyar történetíró, kinek legnagyobbbrészt latinul írt műveit a külföld is ismerte és becsülte.

¹¹⁾ E szót Grimm kitörölte.

¹²⁾ Értve van Gyula-Fehérvár, melynek Battyáni-féle könyvtára sok beccses német kéziratot is tartalmaz (pl. a Nibelungéneknek egy töredékét).

¹³⁾ Rösler Kristóf, szül. 1770 körül, 1823-ban még élt. Kiadványai: *Musen Almanach von und für Ungern auf das Jahr 1801* és ugyanaz *auf das Jahr 1804*. Van tőle egy *Ankündigung und Plan eines Anzeigers der auswärtigen Literatur* (h. és é. n. 1807 körül), de ez az „Anzeiger” nem jelent meg soha. Élete és működése egyébiránt homályos.

¹⁴⁾ Értve van Grimm Jakab „fölvívása”; e czímmel „Circular” megjelent *Kleine Schriften* VII, 593.

¹⁵⁾ E rendkívül érdekes levélnek eredetije, igen szépen írva, folio, négy oldal, megvan a M. Tud. Akadémia levéltárában: Magy. Irodalmi Levelezés 4°, 154, 31. sz. — Minthogy úgy szerzőjének egyéniségénél, mint a német hősmondára vonatkozó tartalmánál fogva nagyon érdekli a németeket is, egyidejűleg közzétettem a legtekintélyesebb német philologiai folyóiratban: *Zeitschrift für deutsches Alterthum*, XLII, 1898. 325—28. l. Magyar szempontból Grimmnek krónikáinkra és nemzeti hagyományainkra vonatkozó megjegyzései még ma is igen figyelemre méltók.

HEINRICH GUSZTÁV.

NEMZETKÖZI HASONLATOK.

5. Irodalmi ítéletek.

A) Személyek.

Nemzetközi irodalmi ítéletek.

1. *Ambrosius Johanna* (deutsche, ostpreussische Volksdichterin) ~ eine durch ihr herbes Lebensschicksal, wie durch ihre dichterische Begabung an *Ada Negri* gemahnende Frau (Deutsche Rundschau 95 máj.; P. Ll. 95 máj. 8. Litt.).

2.* *Arany*: A Nagydai cigányok költője hasonlít a haldokló *Molière*hez, mikor a képzelt beteget írja és játszsza (Bp. H. 95 ápr. 4. t. Beöthy Zs.).

3. *Benjamin Constant* feje franczia, szíve német volt (Börne).

4. *Dickens* Feder in Heines Hand (P. Ll. 95 aug. 12.).

5. *Diderot* a été l'Alcide de l'idée au XVIII-e siècle (Larousse: Gr. Dict. Préf. XXIII.). — Néhány évszázaddal kora után D. csodaszzerű embernek fog tűnni, kinek egyetemes fejét messziről úgy fogják tekinteni, mint manap *Plato* és *Aristoteles* fejét (J. J. Rousseau: Confessions).

6.* *Jókait*, ha angolnak születik, a brittek *Walter Scott*-tal, a francziák egy *V. Hugo*val vagy egy *Dumas*val tekintették volna egyenértékűnek (a Times 94 jan. 6. sz. után P. Ll. 94 jan. 9. e. l.).

7. *Chateaubriand* avait surnommé *Joubert* (1754—1824) «un Platon à cœur de La Fontaine».

8.* *Justh* Zsigm. megfejei *Zolát* *Darwinnal* és beoltja *Huxleyt* *Baudelaire*-be. (P. N. 93 márcz. 4. t. Robin).

9. *Ibsen*: Il y avait du *Jules Vallès* chez ce Scandinave luthérien; il y a du *Shakespeare* dans cet anarchiste. (Fig. 90, máj. 30. P. Desjardins). — *Ibsen*ről azt mondták, hogy új *George Sand* és teljesen ennek hatása alatt áll. *Ibsen* becsületszávára kijelentette, hogy sohasem olvasta *G. S.*-ot. (Nemz. 97 okt. 30. t.)

10. *Manzoni* Maffei grófné szalonjában ugyanazon szerepet vitte mint *Goethe* Weimarban (N. Fr. Pr. 96 aug. 14. t. Münz).

11. *Mérimée* megszűnik ott, hol *Schiller* kezdődik: mert egy bizonyos kor erkölcei őt jobban érdeklik mint az általános emberi. (Br.)

12. *E. Poe* és *Alfr. de Musset* közt von párhuzamot *G. d'Orcet* «*L'alcoolisme en littérature*» cz. tanulmányában (Rev. brit.): mindkettőt ugyanaz a múzsa lelkesítette — a szesz! (Tous deux s'inspirèrent de la même muse — l'alcool). M.-ben csak egy lény lakott: az élvhajászó *Rolla*, P.-ban kettő: a holló hallucinált költője és *Léonora* hitvese.

13. *Sack* Isr., «*Die altjüdische Religion*» (Berlin, Dümmler 89) szerzője úgy viselkedik mint a zsidóság *Renan*ja (P. Ll. 89 aug. 10. Silberstein).

14. *G. Sand* a nők ügyvédje valamint *Schiller* a férfiaké (Belinski).

15.* *Spenser* angol költő fantáziájával, eredetiségével és verselési ügyességével olyan magasra emelkedett a maga idejében kortársai fölé, mint nálunk *Petőfi*, a francziáknál *Hugo* Viktor (M. H. 92 júl. 2.)

16. *Voltaire* és *Byron* nevetése közt az a különbség, hogy V. nem szenvedett, mondja *Lamartine* (Br.).

17. *Lamb* Karolinának *Byron* életében hasonló szerep jutott, mint *Kalbné* asszonynak *Schiller* életében (Br. IV).

18. *Zola* und *Ben Jonson* (v. Dr. Aug. Weiss, Allg. Ztg. 95 ápr. 6. mell.).

Nemzeti irodalom.

1. *Arndt*, E. M. ∞ a német nép «*getreue Eckart*»ja (n.).

2. Si *Buffon* fut le *Montesquien* de cette éternelle législation, il en fut en même temps l'*Homère* (Demogeot: II., 99.)

3. *Clauren* a tehetség kivételével a regényben ugyanaz mint *Kotzebue* a drámában (H. Kurz).

4. *Nicolardot* L. († 88 nov.) marcha longtemps dans l'ombre de *Barbey d'Aurevilly*, modeste Planchet de ce d'Artagnan littéraire (Fig. 88 nov. 22.).

5. *Rückert*, kiindulva azon eszméből, hogy a világirodalom világ-békülés, *Herder*hez hasonlóan megfigyelte a legkülönbözőbb népek és övek költői nyilatkozatait (n.).

6. *Schneider* L., I. Frigý. Vilmos császár biographusa ∞ I. Vilmos *Eckermann*ja (n.).

7. *St. Beuve* a kritikát hasonlóan alakította át, mint *Balzac* a regényt (Br.) — Les cérémonies de l'Abbaye-aux-Bois ont trouvé leur *Sainte-Beuve* dans le spirituel auteur du *Monde* où l'on s'ennuie [*Paille-ron*] (A. Vitu).

8. *Papp* Dániel, kiben egy *Kemény* Zsigmondhoz hasonló mély gondolkozó jelenik meg . . . (O. H. 98 okt. 7. t. — Mikszáth).

Összetett (páros) nemzetközi hasonlatok.

1. *Beyle* és *Balzac* Franciaország fiatalabb nemzedéke előtt ép oly kiegészítő s összefüggő párt alkotnak, mint *Lamartine* és *V. Hugo* (Br.).

2. *Gottfried v. Strassburg* műveinek tartalmát és alakját illetőleg határozott ellentétben áll *Wolfram v. Eschenbach*hoz: körülbelül úgy mint az újabb irodalomtörténetben *Wieland* és *Klopstock* (n).

3. *Grimm* Jakab és Vilmos testvérek nagy Németországnak ugyanazt tették, mint *Stöber* Ágost és *Adolf testvérek* és barátaik elzászi hazájuknak. (Allg. Ztg. 90, 289. sz. m.)

4.* *Zola* és *Brunetière*, úgy hangzik ez a két név a párisi előtt mint *Jókai* és *Gyulai* (Nemz. 94 decz. 4.).

Ítéletek írókról nem irodalmi vonatkozással.

a) Nemzetköziek.

*Bródy Sdr. képével medaillont rajzolgotok. Milyen modorban is csináljam? — a *Watteau* v. az *Isabey* modorában? (M. H. 93 máj. 2. t. Pekár Gy.).

Bryant, W. C. angol költőnek nem volt se hallása, se érzéke a zene iránt; ugyanezen hiány volt észlelhető *Malherbenél* is, ki «absolument démêlé d'oreille pour la musique» (n.).

Byron és *Heine* viszonya Napoleonnal sokban megegyezik: mindkettő kigúnyolja honának ú. n. szabadságharczát ellene, de különbözik abban, hogy az angol költőt rendületlen büszkesége és szabadelvűsége megóvta azon asszonyi bámulattól, melybe a német költő esett. (Br. IV.) [L. Byron: Don Juan XI, 56].

Das Bild.

Trauerspiel von Freih. E. v. Houwald.

Lessing-Da Vinci's Nathan und Galotti,
Schiller-Raphael's Wallenstein und Posa,
Egmont und Faust von Goethe-Buonarotti,
Die nimm zum Muster, Houwald-Spinarosa!

H. Heine (ed. Elster II, 60.).

A. *Chénier* viszonya mint a XVIII. század költői stíljének megújítója olyan mint *Thorwaldsen*-é a szobrászatban (Br.).

Freidank ∞ a középkor Röntgenje (Egyet. 97 szept. 3.)

Heine eredeti mint *Chopin*; valamint ez *Beethoven*hez és *Mozart*hoz, úgy viszonylik amaz *Goethe*- és *Schiller*hez (Westerm. Monatshefte, 384. füz. p. 841).

V. Hugo úgy rajongott a párisi Notredamért, mint annak idejében *Goethe* a strassburgi székesegyházért és *Oehlenschläger* a roeskildi dómért (Br.). — Bizonyos, hogy M. Angelo ép oly felhő-magasságban

áll *Hugo* felett, mint *Leonardo Beyle* felett; valamint *Hugo* stíljében *M. Angelo Mózeséhez* közeledik, úgy *Beyle Sanseverina* hercegnője *Leonardo Mona Lisájához*. *Beyle* a korabeli francia írók ideologusa valamint *Leonardo* a renaissance nagy festői között (Br.).

Ibsen: il peint ce qu'il voit à la façon de *Matoy*s et des vieux maîtres flamands (Fig. 90 máj. 30. P. Desjardins).

Landor, W. S. arroganciája néha emlékeztet *Schopenhauer*nek önmagában nem jogosulatlan, de féktelen s követelő önérzetére, csak-hogy L. előkelő gentleman, Sch. nagy plebejus volt... Még gyakrabban emlékeztet azonban L. sajátos temperamentuma nagyszabású erőszakoskodásaival s még nagyobb méretű nyilvánulásaival a magányos s nyers *M. Angelora* (Br. IV).

Loti, Pierre, már foglalkozásánál fogva is a francia Akadémia «*Bolygó hollandijának*» nevezhető (P. Ll. 92 ápr. 13. Pataki).

Mérimée szoros stíljével arra törekedett, hogy kis remekműveit minden mellékes elhagyásával, a lehetőségig maradandókká tegye. Emlékeztet ezzel *Donatellóra*, ki egy nagyszerű Szt. Györgyöt alkotott szorosan a testhez simuló karokkal s kezekkel (Br.).

Nicole, a nagy *Arnauld* munkáinak s megpróbáltatásainak részese úgy tűnik fel mint ezen orthodox Luther *Melanchthonja* (Gérusez: II, 120).

Balzac *Petit-Senn* genfi költőnek ezt írta: «Vous êtes un *Atlas* itténaire».

*Rákosi Jenő úgy haragudott az akadémiára, mint akár *Daudet Alphonse* (M. H. 92 máj. 7. t.)

Jean J. Rousseau était chrétien à peu près comme *Jésus-Christ* était juif (Grimm).

Shelley erotikája szellem- s éréken felüli mint *Corregioé*: mindkettőnél a legmagasabb odaadás kifejezése egybeolvad a legviharosabb érzéki mámorral; a mit leír, az az érzéki haláltusa (Br. IV).

*Szűry Dénes a legrajztalanabb tárczaíró (Bol. Istók 92 decz. 4.).

*Az öreg *Sz innye*i József a magyar irodalomtörténet *Stanleyja* (P. N. 97 máj. 6.)

René de Vincy fiatal író (Bourget: *Mensonges* cz. regényében) egy elbájolt szalonhölgy «*Un Watteau à la plume*»-nek nevezi.

Ad. Wilbrandt als *Jules Verne*: bis hieher W., weiter J. V. (*Wilbr. Bernhard* Lenz) cz. színművének ismertetésekor: P. Ll. 93 márcz. 23. t. Hevesi L.).

Wordsworth előszavában (1815) önmagáról azt írja, hogy mindenben, a mi reá nézve sajátos, úgy érzi magát, mint Hannibal az Alpok között (Br. IV.). — Man findet bei W. eine «an Novalis erinnernde Ent-rüstung über Goethe (Br. IV).

*«Gizella» tárczaírónő a M. H. saját külön *Ouidá*-ja (M. H. 92 aug. 25.).

β) Nemzetiek.

Allain Frigyes, híres párisi ügyvéd ~ a beszéd *Bourget Pálja* (M. Ujs. 97 jan. 12.).

*A mi *Arany János* költészetünknek, ugyanaz *Erkel Ferencz* a magyar muzsikának (M. Ujs. 96 jun. 26.).

*Bársony István az ecsettel is ír, *Feszty Árpád* a tollal is fest. B. mesét fest, F. képet mesél (M. Ujs. 97 ápr. 30.)

A. *Daudet* ~ *Meissonier* de la plume (Fig. 88 máj. 5.).

C'est l'esprit de *Descartes* dans la poésie qu'on retrouve chez *Boileau* (Demogeot ; I, 321).

Dumas Alex. az irodalom *Herkulese*, mint atyja a háborúé (Br.).

Bastiat szerint ha *Fénelon* egy évszázaddal később él, talán *Saint-Just* válik belőle . . . Ki tudja, ha E. *Reclus* két évszázaddal korábban él, nem válik-e *Fénelonná* (Fig.).

*A mi *Frère-Orban* a politikában, az *Laurent* a történettudományokban: fanatikus ellensége mind annak, a mi katolikus.

Bizony, bizony kedvesem, a mi nektek *Goethe*, az nekünk *Clausewitz*, mondja a tiszt a polgárhoz (Fliegende Bl.).

Hamerling Rób. *Makart* izzó színeivel fest (L. Salomon: Gesch. d. dtsh. Lit. des XIX. Jhdts, p. 453) [K. Landsteiner: «H. Makart und R. Hamerling, zwei Repräsentanten moderner Kunst». Bécs 73].

Gerhárt Hauptmann ~ a német irodalmi *Wagner* (M. Ujs. 97 okt. 8.)

*Mikor fog *Jókai* verseire (Királyhymnus) a zene *Petőfi*-je feláradni? (P. Ll. 92 aug. 18. A. B.).

A ki *Stendhal* után jött — jóval — *Michelet*, a szerelem fiziologiájának már csak *Flammarion* Kamillja: az első Galilei volt, a második nagy fantaszta (M. H. 91 okt. 26. irod. m.).

*Mikszáth nyelve népszerű, *Herczegé* társalgó, amaz több nemzeti és természetes színezetet ad, emez szereti a szalon-színeket; oly ellentét ez, mint akár *Bihari* és *Margittay* (P. Ll. 92 máj. 7. t. Silberstein).

Ollivier P. Notre Dame-i halott búcsúztató ~ a theologia ürissonja; *Brisson* kamarai elnök ~ a köztársaság Olivierje (Le Fig. 97 máj.)

George Sand és *Alfr. de Musset*: Jeder wollte ein Columbus des Schönen werden, ein Vasco de Gama im Reiche der Kunst und der Natur (N. Fr. Pr. 96 júl. 19. t. W.).

Sacher-Masoch ~ *Makart* az irodalomban ~ irodalmi M. (n.).

Schmidt Miksa ~ *Defregger* mit der Feder (n.).

*Tóth Bélának, mint rajzírónak ép olyan folytonos eleme Tö-

rőkország, mint *Beöthy Ákos*nak, a politikusnak: Anglia (F. L. 91 decz. 4.).

Vszevolod Garsin orosz író egészen az az irodalomban, a mi *Verescagin* a festésben.

*A Pesti Napló éppen úgy felfedezte Kemecheyt, mint a Főv. Lapok Szabolecskát (Eg. és Vid. 92 decz. 8.)

γ) Megfordított nk. ítéletek (nem irodalminak vonatkoztatása az irodalomra).

*Ha szabad párhuzamot vonni a modern irodalom és a festés ágai közt, akkor *Margitay* Tihamért tárczaírónak nevezhetjük a festők között, nem eszközeit, hanem az anyagot tekintve, a melyhez vonzódik, és a módszert, a melyvel dolgozik (Új Idők: I., 1. p. 14).

Auch kenne ich keinen *Livingstone* oder *Stanley* des Feuilletons, der die Gegend der «Todten Ratte» (Rat-mort) schon geschildert hätte. (P. Ll. 94 okt. 2. t. Borostyány N.)

Der I. Band des «Modern Painters» machte John *Ruskin* wenn nicht im Auslande, so doch in England auf ähnlich plötzliche Weise berühmt, wie *Bulwer-Lytton* durch «Pelham», *Dickens* durch die «Pickwick Papers», *Carlyle* durch seine «French Revolution» berühmt geworden war. (N. Fr. Pr. 93 aug. 8. t. Friedr. Althans.)

Irodalomtörténet. (Művek s egyének.)

a) Nemzetközi.

Goethe a német irodalomban ugyanazon helyet foglalja el, mint *Shakespeare* az angol, *Dante* az olasz irodalomban (n.) — G. ma Németországban ugyanazon helyet foglalja el, mint *Voltaire* Franciaországban a XVIII. század vége felé (Rev. brit. 62 júl. p. 139). — *Bulwer* dit: «Comme *Shakespeare*, *Molière* est le poète de tous les temps et de tous les peuples» (F. Hémon: Cours de litt.).

A *Grimm*-ek, *Bechstein*-ok és *Musäus*-ok az 1870-iki nemzedék számára azok voltak, a mi a mai generációnak a *Bellamy*-k és *Hertzka*-k: mindketten rajongók s költők: amazok a mult illatos romantikájáért, ezek a jövő regéiért (Allg. Ztg. 91, 170. sz.).

Valamint az új kor emberei Német- és Dánországban, úgy a naturalismus első képviselői Angliában is nagy és erővelteli kifejezésekre törekedtek, melyekkel megkülönböztethették magukat azoktól, kik ellen küzdöttek — s ugyanazon kifejezésekre bukkantak, mint amazok (Br. IV).

*Jókai és *Jósika* voltak irodalmunkban W. Scott, *Buhrer* és V. Hugo párhuzamos megjelenései [Parallelerscheinungen] (P. Ll. 92 aug. 19. t.).

*A német irodalmi nyelv megállapodásában legnagyobb része van *Luther* kimagasló egyéniségének s az ő fordításában közkincscsé lett bibliának. Minálunk némileg hasonló hatással volt *Pázmány* Péter ékes-szóló s erővel teljes nyelve (Simonyi Zs.: A magyar nyelv, I, 239. l.).

b) Nemzeti.

Barnhelmi Minnában, mondja Devrient E. (Geschichte der deutschen Schauspielkunst), a *roszbachi* győzelem a *dráma* terén ismétlődött.

B) Irodalmi művek.

Nemzetközi irodalmi vonatkozással.

Valamint *Auerbachot* a természetistenítés apostola Spinoza indította falusi történeteinek megírására, úgy *G. Sand-ot* a természetdicsőítő Rousseau (Br.).

Byron az «Angol bárdok s skót kritikusok»-ban oly támadást intézett Scott «*Marmion*»-ja ellen, mely emlékeztet *Aristophanes*nek Euripides hősei ellen szórt sértéseire (Br. IV).

Byron «*Kain*»-jától keltett benyomás csak azzal hasonlítható össze, melyet a tudományos világban *Strausz* «Jézus élete» 14 évvel később tett (Br. IV).

Chénier költeménye «A beteg ifjú» tervezetében emlékeztet *Racine* Phédraja 1. felv.-nak 3. jelenetére (Br.).

Coleridge Pope ellen úgy nyilatkozott, mint valamivel később *Oehlenschläger* fiatal barátai Baggesen költészete ellen (Br. IV).

M. de Taillard dit qu'elle (Bajazet de *Racine*) est autant au-dessus des pièces de *Corneille*, que celles de *Corneille* sont au-dessus de celles de *Boyer*. (Sévigné, lettres 1672, 13 janv.).

*Daumer Petőfi átültetése németre *Bodenstedt* geniális Mirza-Schaffy-féle dalaihoz hasonló eset (Acta I: 1877 p. 7.).

La tragédie «*Britannicus*» de *Racine* réunit l'art de *Tacite* à l'art de *Virgile* (La Harpe).

Nibelungenlied und *Kudrun* verhalten sich in Charakter und Stimmung, Stoff und Grundidee ähnlich wie die *Ilias* und *Odyssee*, mit denen man diese deutschen Volksepen gerne vergleicht (Heinrich G.).

*Jókai-nak *Levente* cz. nagy nemzeti hősi-éneke Árpádnak Magyarországba való bevonulásáról ~ «olyan magyar *Nibelungen-Lied*-féle» (M. H. 97 szept. 28.)

*Salamon F. Petőfiről (Felhők) ép oly mostohán nyilatkozik, mint Gervinus Grillparzerről (Ahnfrau) (n.).

Shelleyt csak a legrégibb görög költészettel lehet s szabad összehasonlítani: lyrája ép úgy emlékeztet a homeri hymnusokra, mint a

mennyre hasonlók s méltók *Aristophaneshez* politikai vígjátékai, a benők rejlő korlátlan gúny s a kardalok lyrai lendülete tekintetében; a komoly drámában pedig jogos versenytársa *Aeschylosnak* [l.művek] (Br. IV. p. 246).

Sidney Philippe «Apology»-ája az angol irodalomban ugyanazon helyet foglalja el, mint a «Lettre à l'Académie» a francziában (fr.).

Az *ír* frivolitás emlékeztet a *svédekére* melylyel erotikus költeményeikben oly gyakran találkozunk s ugyanúgy alkalmas, mint ez arra, hogy jellemző nemzeti sajátossággá válják (Br. IV).

Voss Iliász-fordítása oly hatással volt Németországban, mint *Pope* fordítása Angliában.

*E sietős, gyorsan élő kornak alig akad egy új Apor Pétere, a ki megírná a fin de siècle metamorfozist . . . a meg nem írt *Új metamorfozist* (Főv. Lap. 93 jan. 6.).

Nem irodalmi vonatkozással.

*Ágai «A halál» cz. elmefuttatásának olvasása úgy hat reánk, mint a *Chopin* gyászindulójának édes bús hangjai (P. N. 91 márcz. 27. t.).

Flaubert «Madame Bovary»-ja a francia realisztikusoknak egy új időszámítás kezdetét jelzi, valamint a Hegira a mohamedánoknak (Cl. Sokal).

Hugo V. «Keleti költeményei» oly ecsettel vannak festve, mint ama fenyő, melyet *Heine* Norvégia szirtjeiről akart kitépni s az Etna lángtengerébe meríteni, hogy azzal kedvesének nevét az égboltra jegyezze (Br. V: 73).

Keats (1795—1821) számos allegóriájában annyi élet s tűz van, mint ha a XVI. század legjobb olasz művészei örökítették meg volna köben (Br. IV).

G. Sand minden mondatát — írja az ifj. Dumas — *Leonardo* rajzolta s *Mozart* énekelt meg; Brandes szerint még hozzá kellett volna tenni, hogy *Musset* kritikája vezette kezét s képezte fülét.

A *tenger* úgy tüntette fel Anglia költőinek a szabadság nagy jelképét, mint Svájc szabad lakóinak mindenha az *Alpese*k (Br. IV).

A fesztelen csevegés úgy viszonylik a komoly felolvasáshoz, mint egy Offenbach-féle operette egy Wéber-féle operához (m.).

C) Fogalmak és elnevezések.

Irodalomtörténeti szempontból, gondolom, a legfontosabbak azon hasonlatok, melyek az irányok-, alakok- s műfajokra vonatkoznak. Ily elnevezések: *Ifjú Magyarország* (írta S. de Heredia, P. N. 95 febr. 17. v. cz.), *Das junge Oesterreich* (Bahr H. előadása l. N. Fr. Pr. 95 márcz. 14.),

Jungdeutschland, Das allerjüngste Deutschland, Jeune France (l. Gautier «Les Jeunes-France» cz. szatiráját a francia romantikusokra), *Jeune Turquie* (l. Türkischer Realismus v. Dr. J. Kúnos, P. Lk. 92 aug. 9. t.). Ola Hansson: *Das junge Skandinavien* (Dresda, Pierson 92). Joh. Proelsz: *Das junge Deutschland* (Stuttg. Cotta 92, 802 l.). Ilyfajta elnevezés a politikában is dívik, pl. *A legifjabb csehek* (Bp. H. 92 aug. 19. v. cz.). Bár lényegesen az időtől függnnek, a különböző nemzeteknél függetlenül s gyakran fordulnak elő. Egy német kritikus Edgar Allan Poe-t így jellemzi «das grösste und kraftvollste Genie der amerikanischen Sturm- und Drangperiode», egyházpolitikai «Sturm és Drang» (M. U. 96 nov. 8.), a magyar politika nagyszerű «St. u. Dr.» időszaka lezajlott (M. U. 96 nov. 29.). Jules Huret «Enquête sur l'évolution littéraire» (P. Charpentier, 91) cz. művében az irodalom boulangistáit, ezeket a modern párt-ütőket, «kik hallani sem akarnak a klasszikus, a naturalista, a pszichologus, vagy akármelyik más korábbi iskoláról — mutatja be kortársainak (Egyet. 91 decz. 20.). Egyéb példák:

Romanticismus ∞ a liberalismus az irodalomban (V. Hugo) ∞ a protestantismus az irodalomban s művészetben.

Naturalismus ∞ valóságos irodalmi darwinismus (m.).

Les impressionistes sont les Edgar Poë du plein air (Fig. 91 máj. 1.).

A hexameter Hermann és Dorothea tartalmának ép úgy megfelel mint az ottava rima Ariost költeményeinek (n.).

*Ez az «erdélyiesség» — transsylvaniaismus — ha szabad így neveznünk, sokban hasonlít ahhoz a szellemhez, melyet Franciaország a maga gascogne-aitól nyer temperamentumuk, nyelvük, politikai hajlamaik különleges zamatában. (Főv. Lap. 95 jún. 4. v. cz. br. Thorocz-kay Vikt.).

D) Kifejezések.

*Irodalmi muszkavezetés (azon alkalomból, hogy a P. N. külföldi s főleg francia írókkal szerződött; Főv. Lap. 94 szept. 29. B. E.).

*Ma az irodalmi affektáció pünkösdi királyságának java idejét éli (M. H. 94 okt. 16. t. Ambrus Z.).

Auch in der Litteratur gibt es bereits gesulzte Schweinshaxen (Flieg. Bl.).

*Mi leszünk az irodalom Botondjai (Honderű 1. sz. előfiz. felhívás 92 okt.-nov.).

A magyar esprit gaulois (Nemz. 98. febr. 20. t.)

*Herczeg F. nem egészen ok nélkül állt az irodalmi gigerliskedés gyanújában (Nemz. 93 okt. 15. t. Kozma And.).

Litterarische Spitznamen, pl. Clemens Brentano ∞ der Vagabond der romantischen Schule.

Az irodalmi Vörös Keresztnek egy bizonyos nemét akarjuk megalkotni (Singer V. a budapesti nemzetk. hírlapíró kongresszuson, 1896 jun. 15.).

Nemcsak a közéletnek, hanem a tudománynak és az irodalomnak is vannak *basibozukjai* (Egyet. után 97 okt. 3.)

Az olasz — «Schiller-díj» (Bp. N. 96 decz. 20.).

6. Tulajdonnevekből képzett főnevek, melléknevek (jelzők) és igék.

A) Nemzeti jelző.

a) A köznyelvben számos tulajdon (személy) név köz- és melléknévi jelentéssel bír. Így a *Jancsi*, *Pista*, (*Hans*, *Steffel*, *Peter*) az együgyűséget, a német *Rüpel* (Rupprecht) a durvaságot személyesítik; *Jánossal* rendesen az inast, *Marival* a szobaleányt, *Jeannel* a pinczért, *Louis*-val a kitartottat szoktuk elnevezni. *Mucs*a és *mucsai* a fonák vidék jellemzésére szolgálnak. «Es gibt Dinge, die uns böhmisch, spanisch oder altfränkisch erscheinen (Behaghel 103 l.). Tóth B. valódi *Józsefcégű* és *Miháltságú* egyénéről ír» (M. H. 95 aug. 14. «Nevek» t.).

Az ú. n. izmus-oknak gazdag csoportját (pl. Artonizmus, Herzizmus, Panamizmus) az alábbi gyűjteményből kihagytam.

b) A nemzeti jelzőkre jellemző példa a *furor* szó, melyről Büchmann a következő alakokat sorolja fel: *furia francese* (Balzac «De la cour», discours 4), *furor teutonicus* (Lucanus, Pharsalia, 1, 256), *tedesco furor* (Petrarca, Canzone 5, 53 v.); ezekhez részemről a következőket csatolom: *furia siciliana* (Crispiról, Fig. 88, okt. 24.), *furor biographicus* (O. Blumenthal), *a honvéd a *furor hungaricus* kifejezője (P. N. 93 nov. 15. t.), *furor hellenicus* (P. Ll. 97 szept. 28). — Ugyanilyen változatokat értelt a *febris* szó.

c) Személyek nemzeti jellemzését látjuk ezen példákban: *Berzsenyi Dániel a legrómaibb magyar — vagy a legmagyarabb római (Bp. N. 97 jan. 4. t. Ábrányi Emil). — M. Himly est un savant *germanique* ayant pris les dehors et les allures d'un *Parisien*. — M. Martha est un pur *Français* de la vieille tradition . . . mais trempé, on serait tenté de dire figé, dans un morceau de brouillard du *Rhin*. — Lavissee a créé l'étudiant nouveau: type *allemand*, naturalisé *français*. On trouve chez M. Lavissee quelque chose de l'esprit *germanique*, mais aussi et très largement du *Champenois* (Fig. 90, jan. 18. spl.). — Heineről így nyilatkozik Thiers: Cet Allemand est le Français le plus spirituel depuis Voltaire. — *Shelley* tehetsége, vallásossága s egész költői és philosophiai műveltsége révén minden ízében *görög* volt. «Mindannyian görögök vagyunk», mondja valahol Brandes. — Mme de Staëlről a Rev. brit. (31, févr. p. 347) így ír:

L'auteur de «L'Allemagne» était trop Allemande pour les Français, trop Française pour les Allemands. — Ad. Willbrandt ist als «griechischer Mecklenburger» aufgewachsen (Allg. Ztg. 89, 341. sz. m.). — M. Emile Montégut qualifie le génie d'Alfr. de Musset *britannique* (Rev. brit. 84 júl.). — Benjamin Constant feje *francia*, szíve *német* volt (Börne).

B) *Egyéni jelző.*

a) Chaucer's Canterbury Tales sind zum Theil echt *boccacisch*.

Ich wär' recht *börmisch* faul (Heine Cottahoz 28 nov. 11.).

Böcklin müncheni festő: *böcklinizmus*, *böcklin-es* (Nem. 96 jún. 10.).

byronisch lieben (Alfr. de Musset und G. Sand: N. Fr. Pr. 96 júl. 16. t. W.).

Jules Troubat, St.-Beuve titkára életének, nyolcz utolsó évében önmagát *Erckmann*-természetűnek tartja s ezt írja: «ott lent a délfancia napországbán inkább *rabelaísi* mint *lamartini* hajlamokkal bírnak» (Souvenir du dernier secrétaire de St.-Beuve, P. 90).

P. Desjardins Ibsenről ezt írja: il lui resta cette touche *shakespeareenne* (Fig. 90 máj. 30.).

Erckmann-Chatrian félig antik félig modern, félig *shakespearei* félig *montépini* drámája (M. H. 92 szept. 23.).

*Mit jelent ez? kérdezte az öreg asszony *torquemadai* hangon (Herczeg F.: Gyurk. lányok, 228. l.).

*Ennyire *wagneresen* [mint Mihailovich Ö. Heró és Leandere] maga Wagner sem komponált soha (Bp. H. 97 jan. 14.).

Académie *Goncourtienne* (Journ. Amus. 97, 9. oct.)

*Donátul, Donát Gyula szobrász után (P. H. 97 ápr. 4.).

*Milutinovics Simon szerb költő *Csokonai-féle* tehetség (Hodinka: Bp. Szemle 92).

Gil Blas-szerű, *Vie Parisienne*-szerű (dr. Lázár B. Nemz. 94 okt. 13. t.: Kozmopolitizmus).

*[Kozma Andor] «*gyulaibb* Gyulai Palinál» (Pósa Lajos alk. költ., Bp. H. 98. márcz. 26.)

Luegerista asszonyosságok (M. Ujs. 95 decz. 3.).

Michel-angeleszk barátnője (Hét 97 okt. 31.)

Zsigárdyul [rossz magyarság] (Bp. N. 98 márcz. 11.)

b) *Don-Quijote-oskodás* (Nemz. 93 febr. 26.).

Angol *Tissotiáda* (M. Ujs. 93 febr. 18.).

Az *Arisztideskedhetném* (P. H. 97 márcz. 28. t.).

*Rocamboleságom (M. H. 94 szept. 13.: A helybeli Rocambole).

Byronismus Puskinnál (Szabó Endre: Élet 91, 11-12. füz.). — Son *byronisme* restait *platonique* (fr.).

*A Széchenyeskedők (költ. Gyulai P.-tól).

*... egy kis *sarahbernhardkodásról* van szó (Bp. N. 97 okt. 6.)

*K. K. belekóstolt a *Trilbység* dicsőségébe (M. U. 97 okt. 10.)

*Rómában az «idegen» szóban összpontosul minden keleti *Pato Pál*-ság (P. N. 94 nov. 8. t. Lyka K.).

*Jókaizáló próza, *petőfieskedő* vadóc versek (Ágai: Por és hamu 67. l.).

*A Főv. Lapok «K» «tárgyilagos» kritikusa *kisfaludizáló* hevében még lapunknak címét is félreolvasta és írta (Acta I: 56).

«mir will vorkommen, ich *Jeanpaulisiere*», írja gyakrabban J. P. Hebel (Werke I: XXI lent).

Katharina II. ∞ die *katharinisirte* Prinzessin von Anhalt-Zerbst (L. III. Ztg. 96 nov. 14.).

*S *megnyitráztak*, *megstomfáztak* újra sok néppárti tótot (P. H. 96 nov. 15. t. Koboz).

*a régi Werndlít *megmannlicherezni* (Ágai: Por és hamu 284. l.).

*«a megéjjelizenésítendő kisasszony» (P. H. 95 júl. 18. szerk. üz.).
meg-*Belcsevelni* (polit. napilap).

*Bánkbánozó Salvini (M. U. 97 okt. 22.)

*A Márkus J. orra is krumplivá *sólymosodik* [Solymosi] (Hét 97. nov. 28. Jaák).

* * *

Különös dolgozatom töredékének végéhez értem volna. Így egy-huzamban, megengedem, fárasztó és kétes élvezet, de mentségül megjegyezhetem, hogy elvégre is az ilyen collectaneák és analekták főcélja nem a szórakoztató olvasmány, hanem az alkalmi betekintés. A szigorú kritikára szaktársaim részéről el vagyok készülve, de bízom abban, hogy elvétve találkoznak olyanok is, kik vállalkozásomat játéknál többnek tekintik és hajlandók annak komoly és mélyebb jelentőséget tulajdonítani. Ezeket szeretném a további tervszerű gyűjtésre buzdítani, és kérem, hogy adataikat velem közöljék. Alkalmilag és megfelelő helyen talán sorát ejtem a többi szakokba tartozó nemzetközi hasonlatoknak is. Hogy ez a folyton gyarapodó anyag megérdemli-e az önálló együttes közlést, az a jövő kérdése.

KEMÉNY FERENCZ.

HAZAI IRODALOM.

Croiset M.: A görög eposz története. A második kiadás után fordította *Kempf József*. Budapest, M. T. Akadémia, 1897. XLVI+352 l. — A czímben jelzett mű egyik részlete egy öt kötetes munka első könyvének, a melyet eredeti czímén is ide iktatunk: Alfred Croiset, Maurice Croiset: Histoire de la littérature grecque. Tome premier: Homère — La poésie cyclique. — Hésiode par M. Croiset. Paris. Thorin. XXXVI+ 605 l. gr. 8. 8 fr.

Jól tette az Akadémia, hogy a velünk rokon észjárású francia népnek irodalmából lefordíttatta a Croiset-testvérek méltán dícsért művét, a melyben a kor színvonalán vannak tárgyalva a görög irodalomtörténetírásnak módszere, valamint a Homéros és Hésiodos nevéhez fűződő költemények. Sietek mindjárt itt megjegyezni, hogy a Hésiodosszal foglalkozó részben sokkal több új dolog lesz a magyar közönségre nézve, és hogy a nagyszámú idézet segítségével költészetének igazán savát-borsát élvezhetjük. Ellenben a Homérosszal foglalkozó jelen részlet sokkal kevesebb olyan dolgot tartalmaz, a mi nálunk akár a Müller-Donaldson (ford. Récsi Emil) nagy művéből, akár a Hunfalvy P., Szász K., Télfy I., Csengeri J., Hóman O., Radó A., Kempf, Ábel stb. írásaiból és az irodalomtörténeti kézikönyvekből nem volna ismeretes; sőt a nagy várakozáshoz képest, melylyel olvasása előtt telítve voltunk, némi kedvetlenséggel tesszük le a jelen művet kezünkől, mert alig valamivel gyarapítja eddigi tudásunkat. Ámde az a bizonyos kharisma vagy báj, az az elmés-ség, finomság és izletesség, mely a francia írók gondolkodását és előadását jellemzi (v. ö. Gáspár J.: A francia írályról, Magyar Szemle, 1898. jun. 12. sz.); az a természetes érthetőség, az az érzelmesség, az a mulató és játszi képzelet s az a hidegségtől ment előkelőség, mely stílusukból az olvasóra árad; továbbá az a tiszta tárgyilagosság az ítéletnyilvánításban, mely személyeskedés nélkül, udvariasan méltányolja mindenkinek véleményét: az elemzett költői műveknek az a mélységes átértése, mely a közvetlenség hangján szól hozzánk; végül az a könnyűség, frissesség, változatosság, fordulatosság, folyékony-ság és világosság, a mely a szerzőknek különösen jelen könyvében észlelhető: mindez bőven jutalmazza lelkünknek kielégítetlen voltát, a mely olvastából egyéb tekintetben tán reá hárulhat. De a mi fő, tárgyalva van itt a homérosi kérdés egészében, ha nem is megnyugtatósunkra szolgáló végeredménynyel. Főleg a művelt közönség veheti tehát hasznát, mely nem pedáns, nem filiszter-munkára szorul, hanem a szónak helyesebb értelmében vett nemes, tudós és kedves lélek művére, mely nyílt szívvel, átlátszóan és könnyen érthetőleg mondja el néki a különböző nézeteket, minden bántó akribéia és üres

pathosz nélkül. Azért előre is kijelentem, hogy olvasását melegen ajánlom a művelt közönségnek s az egyetemi hallgatóságnak.

De térjünk immár tárgyunkra.

Ezredéves fennállásunknak nagy és dicső esztendejében mult épen száz éve, hogy Wolf Fr. Á. a módszeres, tudományos görög irodalomtörténetnek első kísérletét világgá bocsátotta az ő híres *Prolegomenájában*. Kérdem: hányan olvasták hazánkban azt a szép munkát azelőtt, akkor, vagy azóta? Pedig ennek a műnek az a fő-fő érdeme, hogy általa lön mozgalmas philologiai élet és tudományos irány e világban! Azóta ugyanis a tőle megindított mozgalom száz meg száz jó vagy selejtes munkát termelt, a melyek közé még olyanok is vegyülnek, mint a következő: Butler S., *The authoress of the Odyssey*, 1897., a mely az Odysseia szerzőjéül egy siciliiai nőt állít elénk egészen önkényes alapon — talán csak azért, hogy újat mondhasson *); vagy pláne ilyen hóbortos irat: L'Abbé Furrière, *La bible travestie par Homère* (1891. 160 lap), a mely pár hasonlóság alapján Homérost a Judith könyve tolvajlójának szeretné föltüntetni. Az ily furcsaságokat nem számítva, újabban a hagyományhoz (= teljes egységesség a két költeményben elejétől végig és egyetlen személyes létű Homeros szerzősége mind a két költeményre vonatkozólag) való visszatérés jellemzi az ide vágó irodalom termékeit, miként a következő művek bizonyítják: G. Bertrin, *La Question Homérique, Variétés littéraires*, Paris 1897. 330 l.; Kiene, *Die Epen des Homer*, I. 1881. II. 1884. Hannover; Knötel, *Homer der Blinde von Chios und seine Werke*, I. 1894. II. 1895. Leipzig; Rothe, *Die Bedeutung der Wiederholungen für die homerische Frage* 1890. és *Die Bedeutung der Widersprüche f. d. h. Fr.* 1894. Fridenau; Adam, *Homer der Erzieher der Griechen*, Paderborn 1897.; ide veendők azon művek is, melyeket Croiset M. sorol fel a jelen mű 238. lapján. Vagy legfőlebb a közlető v. egyezményes munkák találnak manap köztetszésre, a melyeknek legtanulságosabb példája az Erhardt könyve: *die Entstehung der hom. Gedichte* (Leipzig, 1894. 12 márka). Ez az utóbbi irány csak némiképen tér el a szoros hagyománytól, a mennyiben azt mondja: az Ilias és Odysseia az egész görög nép szellemének műve, csak az utolsó kéz a Homerosé. Ezt tanították eddigelé iskoláinkban közönségesen, s tán ez a felfogás is lesz irányadó örökké.

Egyébként ma már nem igen bibelődünk a soha el nem oszlatható ellenmondásokkal, a melyek Homeros műveiben néha lelhetők; inkább törődünk a költeményeiben jelentkező régi, egyszerű világ képével, a

---

*) Különben az Odysseia világának Siciliával való összefüggését gyönyörűen rajzolja Castelar E. ily című munkájában: «A művészet, vallás és természet Olaszországban,» ford. Huszár V. 1895. (Capri szigete, 268—297. ll.)

delynek átértése napról-napra jutalmazóbb lesz az archæologia vívmányainak segélyével.*) Mindazáltal maga a homerosi kérdés is még minnig élénken foglalkoztatja főleg a német tudósokat, a kiknek munkásságát időnkint nem a magok nemzetebeli, hanem az angolok (ide való egy kedves mű: Jebb, Homér, melyet Schlesinger Emma fordított németre, Berlin 1893. 255 lap) és a francziák váltják fel apró pénzre s teszik a nagyközönség számára is közérthetővé. Ilyen összefoglaló könyvnek mondható Croiseték jelen kötete is.

De bármily tudós munkák álljanak rendelkezésünkre a homerosi tudnivalók terén, azért még korántsem mondhatjuk, hogy célnál volnánk; mert minden előbbre lépés újra és újra azt a csalódást kelti az emberben, hogy megtett lépése csak még messzebbre tolta előre a kitűzött célpontot. Olyan ez a célhoz-jutás, mint a magyar alföld csalogánya, a csodás délibáb. Magát a kérdésnek tudományos megoldását pedig méltán hasonlíthatjuk Haupt Móríczzal a mesebeli sárkány fejéhez, mely minden egyes részének levágása után kétszeresen kinő a merészkedőnek elrettentésére. Vagy olyan ez a kérdés, mint a világ keletkeztének magyarázata az ős khaoszból, vagy még inkább a nyelv eredetének kérdése a bonyolult elméletek szárnyain: vajh' ki fogja megalkotni végérvényes magyarázatukat? Talán legjobb is volna, ha a viták örökre elcsendesülnének a nevezett dolgokról! . . . Csakhogy a nyughatatlan emberi elme mindig előbbre tör s még megghiúsult törekvéseivel is tanúsítja folytonos szomjuhozását a rejtett igazság után . . .

Különben az eszmék körforgásukat élik, s valahányszor rájövünk, hogy a magunk gondolatát vagy sejtelmét már mások is elmondották előttünk; másrészt mikor fülünkbe hangzik egy-egy skeptikus kutatónak visszaterelő figyelmeztetése, hogy tartózkodjunk a hetykélkedő és végérvényeskedő ítéletek hangoztatásától: ugyanakkor e «vég nélküli» kérdés megoldását rendesen egy alázatos *non liquet*-tel odázzuk el a szerencsés jövő számára. Aztán ki is tudná manap a részlet-kutásokat egytől-egyig számon tartani? Olvassuk pl. a Bursian-féle Jahresbericht-nek vagy a Zeitschrift für das Gymnasialwesen-nek koronként való összefoglalásait; csakhogy ezek is elég lemondóan összegeznek mások véleményét, a melynek biztossága, mivel egyéni, fölötte kétséges. Mindazáltal az elágazó s épen a fő vagy lényeges pontokban eltérő véleményeket koron-

---

*) Ide vonatkozólag már van egy becses értekezés irodalmunkban Danielovics Kálmántól, mely «Homéros világa két eposza alapján» czímen 1886-ban jelent meg az ungvári főgymn. értesítőjében s melyet Némethy Géza ismertetett Közlönyünkben. Ennek jó hasznát vehetik tanítóink, ha majd az új Utasítások értelmében össze kell foglalniok a homerosi régiségeket.

ként összegezve látni s az irodalomtörténet egészébe beillesztve olvashatni: kétségkívül jól eső dolog mindnyájunkra nézve.

A Croiset-testvérek művében is ilyen összefüggő irodalomtörténettel van dolgunk két szerzőnek tollából. Egybehangzóvá tudták-e tenni a szerzők műveket, csak a következő kötetekből lehetne előttünk világossá, ha t. i. ezeket is lefordíttatná az akadémia. Tudtommal valóban sikerült összeegyeztetniök a részleteket, mert a külföldi bírálók nagyon kiemelték annak idején munkájoknak e tekintetben való kiválóságát. Ámde ugyanazon bírálók főkép a későbbi kötetek tartalmát, pl. a Demosthenesről és Euripidesről szólókat, magasztalták éig, úgy hogy részünkről szívesebben láttuk volna fordításban ama kiválóbb részleteket, mint a jelen kötetet, a melynek helyét a Szász K. műve vagy mások írásai egy időre még betöltötték volna.

Szorosabban nézve a szóban forgó kötetet, azt látjuk, hogy ez maga is befejezetlen rész; mert alig érdemes Homéros költészetéről szólni pusztán az Ilias alapján, az Odysseia nélkül, mely utóbbi még csak a kiegészítő kötetben lesz olvasható. Legfőlebb annyiban tekinthető igazoltnak ez a szétválasztás, hogy a szerzők más-más szerzők művének tartván mind az Iliast, mind az Odysseiát, következésképp az Ilias eredetét és sajátosságait csak külön tárgyalhatták az Odysseiától. Jól kikerekített egyetemi előadások gyűjteménye ez a kötet, a melyből tehát eleven képet alkothatunk magunknak a francia és német egyetemi előadások közt levő különbségről. Ott van pl. a Christ görög irodalomtörténete a Müller Iván-féle philologiai kézikönyvben, mely csak nem rég jelent meg 3-ik kiadásban, a német tudósnak jellemző tulajdonságaival: az aprólékossággal és nehézkességgel. Olvassuk csak el belőle a homérosi kérdést: tapasztalni fogjuk, hogy a sok fától nem látni az erdőt, a sok háztól a várost; szóval csak nagy nehezen alkothatni belőle tiszta képet mind magának a szerzőnek, mind ellenfeleinek álláspontjáról. Ellenben a Croiset Móricz előadása mily játszva szerezteti meg velünk ugyanazt a dolgot! A ki átolvasta egymás után mind a kettőt, talán igazat ad nékem.

Croiseték könyve bevezetéssel kezdődik Cr. Alfréd tollából, mely a dogmatikus és historikus irodalmi módszer különbségét fejtegeti nagy elmeéllé és élvezetesen. Tudjuk, hogy az utóbbi módszer, a Kant óta ösmert szigorú kritikával párosúlva, közös kincsévé vált a tudományos világnak. Ezen módszer kifejtése és összefoglaló jellemzései gyönyörűek és megkapók. Érdekes különösen a szerzők programja munkájok szelleméről, mely a 40-ik és következő lapokon olvasható, a mely egyszersmind feleletül szolgálhat Schvarcz Gyulának ily czímű munkálatára: Neun Briefe an Prof. Dr. Paul Nerrlich über die Litteratur der Griechen (Leipz., 1896. Hirschfeld, 41 lap, 1 marka). Azonfölül a bevezetés átnéze-

tét is adja a görög irodalomtörténetírás mezején eddig történt kutatásoknak, uralkodó elveknek stb. Sajnos, itt már néhány kivetni való állítást is találunk a könyvészeti összefoglalás hézagosságán kívül (l. a pótlándókat a Bursian-féle évkönyvekben Häberlintől és a realékra nézve legutóbb Gemolltól). Teszem, Bentley Rikádról (XVI. l.), mint egyszerű skholiasta-tehetségről, csupán névleg emlékezik meg s az eleven historiai érzéket megvonja tőle; holott ez az ítélet arra a következtetésre jogosít bennünket, hogy a szerzők nem tudják méltányolni azt az alapvető fontosságot és hatást, a melyet Bentley tett az irodalomtörténetre a Phalaris kényúrnak tulajdonított levelekről szóló korszakos bírálatával (v. ö. Bászél: A class. philologia jelesebb munkásai, 115—155. l.). Nem említi továbbá a francia Casaubonus Izsáknak (l. ugyancsak Bászelnál i. m. 67—70. ll.) érdemeit sem, ha már minden áron meg akarták állapítani a görög irodalomtörténetírás szerény, de serény vályoghordóinak névsorát; pedig Casaubonus sokkal több ember volt a görög irodalomtörténetre nézve, mint a szerzőtől emlegetett Budaeus, Turnebus (XIV. s köv. ll.), sőt az egyebekben oly nagy jelentőségű Montfaucon (francia benediktinus) és a nagy francia juristák is, a kiknek a görög irodalomtörténetre való vonatkozása semmikép nem érthető, legfőlebb ha a philológiára való jelentőségek vitatható.

Ép úgy alig-alig érthető egyes utazóknak viszonya a görög irodalomtörténetíráshoz, mint pl. a Barthelémy abbéé vagy Chateaubriandé; hisz legfőlebb a görög szellem és régiségek iránti lelkesedés előmozdítóiként szerepelhetnek! Vagy mit keres a nevezett próféták karában Chénier Andor (XVII.) és Guys? Ellenben igazán érdemes dolog volt a verulami Bacon hatalmas gondolatait megszólaltatni (XIV—V.), mert ez a nagy elme még az irodalomtörténet módszerére nézve is oly elveket vallott, a melyekkel még az olasz Vicót is megelőzte.

Maga az irodalomtörténet a szerzőknél bevezetéssel kezdődik a görög népről és nyelvről. Persze a görög nép jellemének minden jó oldala ki van itt színezve és tornyosítva oly hízelgőleg, mintha csak magának a francia népnek hasonló tulajdonságairól hallanánk. A görög nyelvről is szépen el van mondva minden szokásos dicsőítés, teszem hajlékonyságáról, gazdagságáról, szabadságszeretetéről stb. Majd a görög irodalom általános jelleme következik, miként a Jebb vagy Schill könyvében is olvasható, ha nem is ilyen bőven és kecsesen. Végül az egész görög irodalomnak a szokásos periodusokba való osztása s az egyes korszakoknak jellemzése fejezi be az általános részt.

A különös részben az I. fejezet az ősköltészettel, a II. az Ilias kritikai elemzésével, a III. az Ilias kialakulásával, végül a IV. az Ilias szépségeivel foglalkozik. Elégge ismert dolgok mind, de érdekesen, újszerűen előadva.

A mi már most az elősorolt fejezeteknek tartalmi értékét illeti, azt mondhatjuk, hogy az egyes fejezetek lehető eklektikus összefoglalásuk az eddig elért eredmények alapján. Az egyes fejezetekbe vannak aztán beleszorítva a detail-kérdések (pl. a paizskészítés, mykenei művészet, digamma, időtani nehézségek, az írás kora, a könyvészet stb.) a nélkül, hogy szorosan odatartoznának; mindamellett észrevétlenül és nagyon ügyesen vannak beillesztve, úgy hogy játszva ismerkedünk meg belőlük a szerzőknek az illető tárgyakról vallott nézeteivel. Amúgy pedig tisztán a német tudományos bűvárlat gyümölcseinek élvezetes összefoldozása ez az egész különös rész, — új dolog alig akad benne. Wolf, Lachmann, Ameis, Christ, Kirchhoff, Cauer, Niese, Kammer, Wilamowitz-Moellendorf stb. német tudósok mind hatottak a szerzőkre, s ők valóban a megérdemelt méltánnyal szólnak rólok. Már most mennyiben érthet egyet az ember a felhozott adalékokkal s a felölők nyilvánított bírálatokkal, az függ kinek-kinek az illető kérdésben elfoglalt álláspontjától vagy megalkotott véleményétől; de meg kell vallani, hogy a különböző vélemények nagyon értelmesen és világosan vannak formulázva és megszólaltatva. Azért a műnek ez a részlete is érezhető hézagot tölt be, különösen nálunk, a hol a Müller Ofriednek Croiset Alfrédétől (XXXVI. s köv. II.) agyonmagasztalt görög irodalomtörténetén kívül alig ösmernek más művet.

De kértheti a szíves olvasó: ugyan mit vallanak Croiseték a homérosi kérdésről, mert hát ez itt a punctum saliens.

A szerzők véleménye kicsúcsosodó pontjaiban olvasható a 256., 261. s a következő lapokon egész a 281. lapig, majd ismét a 352. lapon. Részben már közölte véleményöket Kempf József a Csengeri Homéros-kiadásának bírálatában (Philol. Közl. 1897.); mindazáltal megkísérlem én is előadni a magam megfigyelése szerint.

A szerzők valami sajátyszerű evolutiónak, belső szerves fejlődésnek hívei, a melyet, úgy látszik, a francziák egyértelműleg vallanak; mert a Lanson Gusztávnak híres irodalomtörténete, melyet a Philol. Közlönyben Kont és Szigetvári, a Budapesti Szemlében pedig Haraszi Gyula (1896. okt. füzet, 152—3. II.) magasztaltak érdeme szerint, erősen tiltja (3. kiad. 21—22. II., Páris, 1895, Hachette) az epikus cantilénák, értsd a Wolf-Lachmannék nézetének elfogadását, hanem a belső szerves kialakulásnak elfogadására hívja fel olvasóit.

Hasonló felszólítással kezdik fejtegetésöket Croiseték is. Az ember önkéntelenül is egy ősmagra gondol, a mely magában foglalta legalább a fődolgot, vagyis a főcselekményt, a mely köré csoportosultak vagy belőle fejlődtek aztán a mellékes vagy későbbi részek, t. i. az epizódok. Szóval előre megörülünk neki, hogy az angol Grotenak álláspontja kerül ki majd az urnából, finom franczia kohóban újjáolvasztva. De mi törté-

nik? Amphora coepit institui, sed currente rota parvulus exit urceus! Ugyanis a szerzők evolúciós felfogása imígy szól.

Voltak hajdanta népies költőktől származott gyarló epikai verselmények a nép száján a trójai hősökéről, vagyis azon kivándorlások előidézte küzdelmekről, a melyeket az iónoknak Attikából Kis-Ázsiába való költözése nevére ösmer a történelem. Ezen idők kedvelt hősei voltak a trójai hősök. A rólok szóló népi énekek a külön-külön időben élt hősöket is egy kalap alá vonták, úgy hogy Nestor nem is tartozott az Agamemnon és Achilleus *) társaságába, csak a nép képzelete hozta őket össze egészen esetleg. Honnan tudják ezt a szerzők, nem tudom. Támadt aztán egy nagy költő, mondjuk: Homéros, a ki egy pár igen-igen szép éneket szerzett, de nem összevalókat, nem is egymásra vonatkozókat, hanem külön-külön valókat, a melyekkel, minthogy terjesztette is őket, de magoktól is elterjedtek szépségökért, csakhamar bámulabta ejtette az akkori görög világot. Mindmegannyi külön epyllionok, kiseded eposzok voltak ezek, de a melyek, mivelhogy egyazon költőtől származtanak és pláne rokon eseményekről is szóltanak, — lassan s egész észrevétlenül egymás mellé sorakoztak, csoportosultak. Ezek voltak az alapvető énekek, u. m. az I., XI., XVI. és XXII. énekek egész *bizonyosan*, majd *minden valószínűség szerint* az V., VI., IX. énekek (222. és 223. ll.), a melyek, mintha csak egyazon vidéknek több pontján erődítés céljából épített várakul (a szerzők hasonlata!) épültek volna, csupán egymás mellé, nem pedig egymás alá rendelték, vagyis szorosb összefüggés nélkül szűkölködő énekek voltak. Az Iliásnak emez őse, vagy alapvető részei, másként lebegő énekei, mint kimagasló tornyok, örök időkre fénylenek; míg a köréjük épített vagy másolt váracskok és egyes udvarházak csupán gyöngye utánzatai amazoknak, úgy hogy a Platón nyelvén szólva, amazok az égbeli ideák, emezek pedig az árnyékszerű földi eidosok. Pusztá utánzatok az utóbbiak, sajnálatra méltó korcs-ivadékok, sokszor arra sem méltók, hogy helyet foglaljanak amaz őserősségek árnyékában, mert halvány szint játszanak, persze mert az atyamesterhez képest nagyon is törpe utódoktól származtak. De mégis valamint amazok, úgy ezek is csakhamar közkincsévé lettek a görög népnek, minthogy a nagy nemzeti ünnepeken szavalták s az utánzó költők egész serege vallotta őket édes övéinek a *Homéros v. homerida* **) költői gyűjtőnév köpönyege alatt. No de ezek az utánzat szülte kisebb részletek még valahogy csak beleillettek volna amaz ősvárak koncertjébe; de a fejlődés tovább-folytában a még mindig elég lazán összefüggő várak épületrészeinek kenőcsre, tapasztra vagy máltorra

*) A régi magyar íróknál = Ellős v. Ehellős, l. Bpesti Szemle 1898. jun. füz. 448. l.

**) Ezen névnek szabatos értelméről l. a Jebb Homérosát 106—7. ll.

volt szükségük, hogy véglegesen kialakulhasson a Peisistratosok korabeli vagy akár az alexandriai tudósok kezébe átöröklődött Ilias, a mely a sok tapasztás miatt ime már csupa toldott-földött mű, valóságos cento Homericus, emberfej lónyakkal párosítva, közben-közben undok halfark, de felül szépalak asszony, kitűzdelve itt-ott sikerült pávatollakkal és bíborfoltokkal, de éreztetve mindörökké amaz ősi fényességek mellett az ügyetlen költő-hadnak csupán tapasztáshoz, sőt! ahhoz sem értő keze-nyomát.

Ezekben foglaltam össze a szerzők véleményét az Ilias kialakulásáról, a mely bizony a historiai módszernek erőltetett, kényelmes és teljesen önkényes szüleménye, valóságos vivisectio a sacrum corpus Homeri-n (a hogyan a régiek nevezték), s a melytől, azt hiszem, minden magyar ember önkéntelenül is elfordul és aligha úgy nem ítél róla. hogy ments meg Uram tőle! A tehetségtelen költői had, a cselekvénynek ide-oda ingadozása, a valószínűtlen és vontatott epizódoknak mesterkélt, mert erőszakos és ügyetlen beajtása, a melyek épen azért sohasem is eredtek meg; a bosszantó terjengősség, a laposságig közönséges helyek, az össze-visszatakolt és kuszált, zavaros és homályos előadás, a pongyola és egyhangú leírások, a több ringy-rongyból terv nélkül összetapasztott henye részletek — ipsissima verba scriptorum — a magyar fejet egészen kijózanítják az istenített Homéros felől, s a kiábrándított fej megátkozza még azt is, a ki először merete neki iskolai olvasmányul ajánlani az eposznak örökös törvénykönyvét, az Iliást. Ez a Christnek és több német társának is a hangja, de a kik jobb perceikben (ép úgy mint Croiseték) olyan szépségeket hoznak fel minden válogatás nélkül ama tapadékos részekből is, a melyeket megbámultak minden időknek költői és aesthetikusai. És csakugyan csodálni való, hogy Croiseték is, egy fejezetet kivéve, a többi fejezetben csak a legszebbet és legjobbat tudják mondani az Iliásról; azonban az Ilias kialakulásáról szólókban csupán kedvelt föltevésöknek kimagyarázhatása végett, egész önkényesen vesznek föl ősapai részleteket, azután gyöngébb fiu-részleteket, végül csupa nyomorék, eskimó-féle részleteket. Az utóbbiak fölvetelére talán a bóbiskoló Homérosnak emlegetett kacsintásai sarkalták a szerzőket. De én a'mondó vagyok: ha ez az a híres historico-critico-evolutionalis módszer, mely egészen önkényes föltevésből indul ki s a legszebb epizódokat korcesszülötteknek nyilvánítja, csak azért, hogy saját alapföltevését megmenthesse: akkor nekünk magyaroknak, legyen annyi józanságunk, hogy ilyen erőszakos elméletgyártásról egyszersmindenkorra mondjunk le; mert így legalább valamely még kalandosabb elmélet gyártása nem fűződik magyar névhez. Inkább élvezzük a maga teljességében az ész, szív és képzelet e halhatatlan remekművét, miként Arany János tette, a ki maga írja, hogy az Iliast valósággal falta; s inkább kövessük a higgadt és ér-

telmes angolokat, a kik közül egy Jevons *) ekkép nyilatkozik (A history of Greek literature, 2 kiad., 1889, London): «Bármikép vélekedjünk is a homérosi költemények eredeti szerzősége, eredeti formája és keletkezése felől, tény, hogy *jelen* alakjukban keltették föl több mint kétezer esztendő embereinek bámulatát, *jelen* alakjukban lőnek mintáivá az epikai költészetnek s ihletői mindennemű költőknek, és nagyobbá tették a Homéros nevét az irodalomban, mint bárkié». A Sittl-féle fiatal nagyságoknak,**) vagy akár a Flachnak («Peisistratos») hyperkritikáit ellenben fogadjuk kellő tartózkodással és ne induljunk vakon utánok. Magok a németek visszautasították az olyan vakmerő kritikákat, a mint erről a Häberlin összefoglalása bárkit is meggyőzhet, szintűgy arról is, hogy még mindig szabad szólni egy valóságos Homérosról (74. l.: Mit recht betont, dass Homer eine wirkliche hist. Persönlichkeiten gewesen ist).

Mondhatom, Croiseték fejtegetése nagyon elvette a kedvemet minden evolútiós elmélettől; pedig különben méltánylom az olyan evolútiós elméletet, a mely valószínűséggel dicsekedhetik. A magam tanításában is mindig kidomborítom az evolútiós elméletet és illusztrálom az építő mester munkájával; majd főkép a pannonhalmi templom és monostor kiépültének történelmével világítom meg a népi eposzok alakulását, mert tanulságos analógiával szolgál; de azért mindig megmondom diákjaimnak, hogy ez csak elméleti magyarázat vagy hasonlóság, s nem kétségtelen történeti igazság; különben is, míg az analogia csak analogia marad mindenki előtt, addig az önkényes historiai állítás a valóság mezébe öltözik, úgy hogy kényszerzubbonyba veri a higgadt elmét is, mert a saisi palást föllebbentésének érdemét magának tulajdonítja. Azért is ösmertettem a Croiseték merész elméletét, hogy legalább a magam ellenkező véleményét is kifejezhessem, a mely talán többek helyeslésével találkozik. És hogy valóban találkozik, erre kézzel fogható bizonyosság Hegedűs Istvánnak könyvmatos egyetemi előadása (az elmúlt iskolai évből), a mely nem egyéb, mint a Croiseték műve nyomán a görög irodalom kezdete s egyúttal elméletek bírálata. Olvassa el bárki a Hegedűs íveiben a 88. és köv., továbbá a 103., 118., 120., 131—2. és 159. lapokat: majd meglátja, elfogadható-e Croiseték véleménye vagy sem. De mivel az említett ívek nehezebben közelíthetők meg, ott vannak Csengerinek tüzetes bevezetései Ilias- és Odysseia-kiadványai elején, a melyek eddi-

---

*) V. ö még a klasszikus-ellenes Frarynak gyönyörű nyilatkozatát (A latin ny. kérdése 101—2 ll.) és a Beöthyét a Kármán-albumban.

**) V. ö. a Vári Rezső cikkét a szövegkritikáról, Bpesti Szemle 1897., és a Häberlin könyvészetét a Bursian-féle Jahresberichtben 115—119. ll.: «Seine Behandlung der homerischen Frage lässt sich doch nicht anders als verunglückt bezeichnen».

gelé a legjobbak irodalmunkban, vagy ugyancsak ő tőle egy bájos kis alkotás: Homeros (Győr, 1888, Gross G.; bírálat: Némethy, Phil. Közl.), mely népszerűen mindenről tájékoztat a homérosi kérdésben.

Magáról a fordításról jót is, rosszat is mondhatok. Jót annyiban, hogy a legkapósabb helyeket avatottan ültette át nyelvünkre a fordító, kivéve talán némely helyet, a hol a teljes világosság, legalább az én szememben, nem lelhető fel. Azonkívül izléssel és kecses nyelven van fordítva az egész mű, még pedig tisztán az eredetiből, mert nincs még német fordítása, de nem azzal a magyarossággal, a melyet szűztisztának szoktunk nevezni. Ide vonatkozó kifogásaimmal lapokat tölthetnék meg, de nem akarom fárasztani velök olvasóim türelmét. Olvasás közben itt-ott néhány germanismus és latinismus is tolul szemünk elé, sőt néha egy-egy hibás szórend is. Értelemzavaró sajtóhiba, a melylyel a Magyar Kritika bírálója vádolta a fordítót, kevés akad; de kisebb, még pedig könnyen javítható tollhiba (pl. az angol Wood neve itt: Word) annál több. A fordítás hűségéért elegendő biztosíték a Némethynek neve, a ki a fölülvizsgálás munkáját végezte. Emelik végül a könyvnek becsét a Kempf úrnak szép fordításai (Homeros költeményeiből), a melyeket ezen folyóiratban rajtam kívül Pecz V., a Nyelvőrben pedig Sebestyén K. méltatott. Azonban volna még igen sok helyreigazító adatom részint a tárgyi dolgokban, részint egyes kiegészítésre v. pótlásra szoruló helyek ügyében; de ezeket is jobb elhallgatnom, hogy el ne vegyem velök a könyv olvasóinak kedvét. Mert különben mint sok tanulsággal kínálkozó művet ismételten ajánlom az érdeklődők figyelmébe.

BÓDISS JUSZTIN.

Magyar verstan. Középiskolák számára és magánhasználatra írta *Négyesy László*. Második javított kiadás. Budapest. Franklin-Társulat, 1898.

Tizenkét évi időköz lefolyása után Négyesy László közrebocsátotta magyar verstanának második kiadását. Tizenkét év hosszú idő s a nonum prematur in annum elvének is bőven eleget tett a szerző, mire az első kiadás óta leszűrődött és a részletekben némileg módosult nézeteinek megadta ezt az új alakot. Az alapelvek, melyeken verstanát fölépítette, lényegükben változatlanok, csak — kisebb jelentőségű változtatások mellett — az előadás lett terjedelmesebb, rendszerezesebb, részletekbe merülőbb. Tárgyát több oldalról igyekszik megvilágítani s vizsgálódásainak szélesebb medret ás. A két kiadás között az eltérés főleg a két első részre szorítkozik (alapfogalmak, nemzeti versformák) s előszavában a szerző meg is jegyzi, hogy *«változtató kedvét a többi fejezetekben már mérsékelte.»*

Négyesy munkálkodása a magyar metrikai kutatások terén ismeretes. A magyar vers törvényeit, tisztán rhythmikai alapon, az Arany

jelezte útmutatások nyomán fejti ki s egyik kétségtelen érdeme, hogy — az újabb, különösen a német metrika terén elért vizsgálódások eredményeit fölhasználva s összeegyeztetve a saját nézeteivel — a magyaros verselés prozódiai szabályait is igyekezett, az ütemek pontos fölmérésével, megállapítani. Hisz a metrikai formákra irányuló tudományos kutatások más irodalmakban is egészen új keletűek. A régibb verstanok főként a gyakorlatra vonatkoznak s inkább csak utasításokat akarnak nyújtani versek készítésére. Az újabb német metrikusok által kimondott törvények, pl. hogy az egyes ütemek időtartamban egyenlők, vagy hogy a hangsúly és időmérték minden versben megvan, a theoretikusok előtt a legújabb korig ismeretlenek voltak s nálunk Négyesy volt az első, ki ez új törvényeket hangoztatta s verstanát, alapelvein, következetesen fölépítette.

Verstani irodalmunk különösen szegény tudományos művekben. Nemzeti verselésünk lényegét csak Arany korszakalkotó föllépése óta (*A magyar nemzeti versidomról*, 1856) kezdi öntudatosan érteni. Az újjászületés korában az antik formák uralomra jutnak s kiszorítják a régi magyar verselést. Az elméletirők és költők meg voltak arról győződve, hogy csak az időmérték a jogosult s megvetik a régi versformákat, a melyekhez lassanként csak egy-két költő ragaszkodik még, és pedig nem azért vetik meg, mert nem értik, hanem azért, mert «vulgaris játék»-nak tartják. A német classicismus a nyugateurópai verselésnek nyit utat s az időmérték uralma mellett csak a rím nyer lassan kegyelmet. A magyaros verselés vizsgálatával csak a magyar romanticismus föllépése óta kezd az elmélet foglalkozni, a midőn az irodalom érdeklődése a népköltészet s annak formái felé fordul, a midőn népdal és mesegyűjtemények jelennek meg s a népies elem érvényesülni kezd a műköltészetben: eleinte tárgyiban, érzéseiben, nyelvében, majd versformájában is. Petőfi és Arany előtt már Vitkovics és Kisfaludy Károly, majd Czuczor és Vörösmarty is használnak itt-ott népies formákat, inkább csak sejtve, mint öntudatosan alkalmazva a magyar rhythmust. Aranyig az elméletirők a népdalok versalakjaiban csak puszta szótagszámlálást láttak s azok, a kik kiérezték bennök a rhythmust, ezt az időmérték szerint törekedtek megfejteni s a sejtett rhythmikus egységeket, az ütemeket, tökéletlen lábaknak vélték. Fogarassy, a ki vizsgálódásaival e téren megelőzte Aranyt («Kísérlet a magyar népdalok és zenékben uralkodó versmértékek kifürkészésére.» Mivelt magyar nyelvtan, 1848) a következő eredményekre jut: 1. Magyar népdalokban uralkodó láb a lengedező (— ∪ ∪ —) és a toborzéki (∪ — ∪), még pedig 2. lengedező a sor elején, toborzéki a lengedező után s rendszerint a sor végén. 3. Lengedező lehet felütés nélkül, vagy felütéssel. 4. Lengedező csak 6-nál többtagú sorban kívántatik multhatatlanul, kisebbekben ugrató (— ∪ —) is lehet. 5. Toborzéki csak első felét tartja

meg rendesen, másik fele két hosszú tag, vagy két rövid is lehet. 6. Legező minden hét tagnál nagyobb sorban avagy metszetben legalább egy legyen.» A mint látjuk, már Fogarassy is fölméri az ütemet, csak hogy egyrészt a fölmérés igen egyoldalú s az elmélet is erőltetett, másrészt csak is az időmértékre van alapítva s Fogarassy a változatokban gazdag magyar vers egy *typusát* helytelenül *azonosította* a görög choriambussal. Arany nemcsak visszahelyezte jogaiba s tovább fejlesztette a nemzeti formát, de a midőn elméletét megírta, rámutatott arra is, hogy a nemzeteknek és nyelveknek saját versrendszerük van s a legegyszerűbb rhythmus-szerkezetek is az egyes népeknél bizonyos nemzeti sajátságokat tüntetnek föl s hogy a magyaros vers antik schémák szerint nem fejthető meg. Azóta a magyar verstanok két külön verselő módot különböztetnek meg: a hangsúlyos és időmértékes verselést, mereven elválasztva a kettőt egymástól: amott *csak a hangsúly*, emitt *csak a mora* a verselés alapja; mintha az ütem és láb két merőben külön fogalom volna. Végre Greguss, ki oly mélyen tekintett be a vers lényegébe, konstatálta, hogy mindkettő ütem, mindkettőnek egy a lényege, csak más alapon fejlődtek; Négyesy pedig kimondja, hogy minden versben lényegileg meg kell lenni úgy a hangsúlynak, mint az időmértéknek s hogy hibás osztályozás az, midőn a versformákat úgy különböztetik meg: hangsúlyos és időmértékes versek, mert *csupán az egyik elemből nem alakulhat rhythmus sehol*. A hangsúlyoknak *egyenletesen* kell egymásután következniök s az időmérték *nem lehet* meg *lüktetők* (ictus, hangsúlyos szótag) *nélkül*. E megkülönböztetés a kétféle versek között nem a versforma, hanem a gyakorlati verselő eljárás kérdése. Azt lehet nevezni hol hangsúlyosnak, hol időmértékesnek.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy már Négyesy előtt Torkos László is sejtette, hogy a hangsúly az időmértékes verselésben is szerepet játszik. «Az *ütemezés* (a mint ő nevezi) az időmértékes verselésben is nagy jelentőségű s nem kizárólagos sajátsága a magyar hangsúlyos rhythmusnak» — mondja ő. S viszont azt is érezni látszik, hogy a hangsúlyos versekben is van időmérték, csakhogy ő ezt úgy érti, hogy az *ütemeken belül verslábak* rejlenek, vagyis a *négyszótagú* ütemben *két trochaeusi*, a *háromszótagúban* egy *daktylusi* láb van, a mi előadását nagyon zavarossá teszi. Következő állítása pedig: «az ütemeken belül levő verslábak nem tüntethetnek föl oly határozottan, mint az időmértékben, hol tiszta, szabatos lábak alkalmazása által *ütemezés nélkül* is lehet bizonyos *rhythmust* feltüntetni,» — azt bizonyítja, hogy Torkos itt a mórás versek ictusát félreértette.

E rövid kitéréssel a magyar verselmélet történetére, rá akartam mutatni a fejlődés ama fokára, a melyet Négyesy könyve az eszmék tisztázása dolgában elfoglal.

Négyesy verstanának fő-elveit a következőkben foglalhatjuk össze. Hangsúly és időmérték *minden versben* van. Se hangsúly, se időmérték *magában* nem alkothat verset. Minden ütem időtartamban *egyenlő*. A versformákat nem *előállításuk módja*, hanem *nemzetek* szerint kell felosztani, mert a versformákban is nemzeti sajátosságok nyilatkoznak. Az ütemek szótagjai, időmérték szempontjából, nem érhetik be e két szokásos jellel: — és ∪, mert többféle rhythmikai értékük van. Az ütem különböző időrészeit (melyeknek typusa se kizárólag a choriambus (Fogarassy), se csupán a kettős trochæus (Torkos), hanem, mint már Arany is kimutatta, ezeken kívül még sokféle lehet) — czélszerűbb és megfelelőbb kótajelzéssel tüntetni föl. Minden ütem két részre osztható föl: egy erősebb és egy gyengébb részre. A magyar ütemben a két rész egyenlő: ez az ütemfeleződés törvénye. A magyar prozódia elve pedig ez: soktagú ütemekbe tegyen a költő rövid szótagokat, kevés tagúakba hosszúkat, hogy egyrészt nyújtás, másrészt szorítás nélkül ki lehessen őket mondani egy ütemnyi idő alatt. Az ictusos szótag lehet rövid is, hosszú is.

Négyesy verstanának második kiadása, — jóllehet a mű teljesen átdolgozva jelen meg előttünk, — a lényeges dolgokra nézve, mint említettem, nem különbözik az elsőtől. Inkább a feldolgozás, a fejtegetés módjára s egyes részletekre nézve tér el a kettő egymástól. Ilyen eltérés például a második kiadásban, hogy a rend és sor megkülönböztetését, — mely sok esetben erőtetetté válhatik, mert a kettő többnyire összeesik s egyet jelent, — elejti s a rendet és sort egynek veszi, a mi helyesebb is. Viszont a második kiadásban követi Westphalt s a többi újabb német metrikusokat és az első kiadásban egy jelentésűnek mondott periodus és strophá között különbséget tesz. Ilyen kisebb jelentőségű eltérés továbbá, hogy míg az első kiadásban föltétlenül megkívánja, hogy a strophával a gondolat is be legyen fejezve s ezen szabály feltüntetésére hibául hozza föl a Horatius-féle idézetet (idem — Summovet), addig a második kiadásban bizonyos esetekben megengedi az enjambement-t s a fentebbi példa szándékos szépség gyanánt szerepel, a mennyiben a költő készakarva, művészi öntudattal, vitte át azt az egy szót a másik strophába. Ép így ítéli meg a Toldi IV. énekének első és második versszakában előforduló átvitelt. Ilyen csekélyebb eltérés az is, hogy dipodiák, tripodiák stb., helyett a második kiadásban dimeterek-, trimeterekről stb. beszél. Azt hiszem, hogy a magyaros verseknél mindkét elnevezés elmaradhatna. A dipódia, tripódia kifejezések mindig a lábat juttatják az olvasó eszébe, midőn a hangsúlyos ütemekről van szó. Aztán a német metrika is beszél dipodikus és monopodikus módon alkotott vessorokról s egészen mást ért rajta. A dimeter, trimeter elnevezések pedig az antik versek prozodiájabeli értelmükre emlékeztetnek. Dimeter ott négy lábat jelent, trimeter annyi mint hat láb. Ennélfogva egyedül a négyszótagú üte-

mekre, a melyek szerzőnk szerint két ütem összetételéből származnak, alkalmazhatók e kifejezések. Különös csak az, hogy ép a magyaros verseknél él a szerző ez idegen kifejezésekkel; az idegen verseknél pedig két- és három *ütemű* trocheusokról stb. beszél (egy ütemre két lábat számítva), holott ide inkább illenének — zavar elkerülése végett — az ütem helyett a dimeter és trimeter elnevezések.

Némi eltérést mutat a két kiadás magának a versnek meghatározásában is. Általában verstani könyveinknek egyik feltűnő sajátága egészen Gregussig, hogy a legfontosabb fogalmak fölött (vers, rhythmus, költemény stb.) általános magyarázatokban siklanak el, a nélkül, hogy igyekeznének meghatározni őket. Így a vers definícióját hasztalan keressük, legfeljebb némi odavetett magyarázatot kapunk. Többnyire «zenei hangzatosságot», vagy ehhez hasonlót emlegetnek. Vagy úgy segítenek a dolgon, mint Torkos László, ki azt mondja: «a verselés által előállott szabályszerű egész *versnek* nevezzük» (a verselés pedig: az egyes szavak és szótagok mennyiségére s némely szavak hangzási minőségére vonatkozó szabályok szerinti eljárás). Gregussnál a vers meghatározása is, mint minden, a mit irt, szabatos, világos és teljes: «a vers oly szóbeli előadás, melyben gondolatok (gondolatrhythmus), vagy hangok (rím), illetőleg hangsorok (ütem) *rendesen ismétlődnek*. Ez a rendes ismétlődés szüli a rhythmust.» Ez mindenestre gondos definitio, mely az ő verstani elméletéből természetesen folyik s a vers minden elemét magában foglalja. Négyesy, ki inductive vezeti rá az olvasót a vers megértésére — s ebbeli fejtegetései a legvilágosabbak s legszebbek közé tartoznak, a miket eddig tankönyvekben találtunk, — a vers meghatározásánál lemond a teljességről. Az első kiadásban még nem éri be ez általános mondással: «a vers a költői beszéd zeneszerűsége», hanem utána teszi: «a vers oly szöveg, mely egyforma izekből áll s egyenletes hanglűktetéssel bír.» A második kiadásban már rövidebben végez vele s azt mondja: «a vers: rhythmusos beszéd». A rhythmust pedig így határozza meg: «a beszéd lűktető mozgása», a mi a versnek csak mennyiségi oldalát tünteti föl. Aztán meg ez a meghatározás: a vers = rhythmusos beszéd, nagyon is általános. Hiszen rhythmusa bizonyos tekintetben a műprózának is van: a hangok, szavak és mondatok elhelyezésében megnyilatkozó arányosság, a numerus, a mely természetesen nagyon különbözik a vers rhythmusától.

Sokkal fontosabb mindezeknél az, hogy a második kiadásban részletesen és behatóan igyekszik megmagyarázni verselméletének azt a tételét, — melyet az első kiadásban rövidebben érintett, — hogy a magyar vers ictusának alapja az értelmi s nem a szóbeli hangsúly. Az együvé tömörült *mondatrészleteket* (mint az első kiadásban nevezi őket), itt már

szólamoknak hívja (a mik a német *Sprechtakt*-oknak felelnének meg), s azt mondja, hogy a verselésben a *beszéd szólamait egyenlőkre kell szabni, illetőleg akkordokra, a mennyi hely a hangrhythmus szakaszaiban jut nekik*. Minthogy minden ütem külön szólam, tehát minden ütem új szóval kezdődik: innen a magyar verselés sűrű cäsurái.

Ime itt a kérdés, a mely a legtöbb vitára adott alkalmat. Mi hát a magyar vers hangsúlya: szóbeli, vagy mondatbeli hangsúly? Első kiadásának egyik bírálója első sorban azt hibáztatja Négyesy művében, hogy a magyar verselésben csak a mondathangsúlyt ismeri el jogosultnak, holott szerinte, itt csakis szóbeli hangsúlyról lehet szó s példákkal igyekszik bizonyítani, hogy «okvetetlenül hangsúlyoznunk kell gyakran olyan szavakat is, melyeken értelmi hangsúly nincs, de első szótagjuk a szóhangsúlynál fogva emelkedettebb hangú a többinél.» — Arany elmélete is a mondathangsúly mellett szól s szerinte a hangsúlyos szótag az *ütem bármely szótagja* is lehet, sőt változatosság kedvéért nem is árt, ha a hangsúly nem mindig az első szótagon van. Négyesy már elmegy odáig, hogy «a magyar ütem a lüktetővel (*ictus*) kezdődik», tehát, mint azt Greguss is állítja, minden ütem első tagja a hangsúlyos, de rögtön hozzáteszi, hogy «az ütemek a maguk lüktetőit a szólamok logikai (mondatbeli) hangsúlyától nyerik.» Minthogy ezen az alapon nagyon sok vers hibásnak tűnnék föl, Négyesy kénytelen elismerni, hogy lehetnek ütemek, melyekben a *hangsúly nem áll az ütem élén* (pl. Haza *mennék* | de *nem* tudok). De, ugymond, a ki *verselve* mondja, átengedve magát a *rhythmusérzék folyamának*, az *itt* is az ütem *első tagját* fogja erős hangon ejteni (*Haza mennék* | *de* nem tudok). A *versictus* tehát *akkor is az első szótagon* van, mikor az *értelmileg nem volna* nyomatékos. A logikai nyomatékot ily esetben elhallgattatja a *versnyomaték*, s az erős *rhythmus oda is teremt súlyt*, a hol a *logika szerint* nincsen. — Vagyis más szóval: a *rhythmus*, tehát a vers mégis csak a szóbeli hangsúlyon alapszik, s a hol a mondathangsúlylyal ellenkezésbe jön, ott ennek el kell hallgatnia. Kétségtelennek látszik, hogy a természetes (logikai) beszéd viszonyai adják meg az alapot, a melyen a vers fölépül s hogy a metrikai tagosultság eredetileg a syntaktikaiból alakult ki s hogy a versütemek a beszédütemekből (*Sprechtakt*, Négyesynél: szólam) fejlődtek. Ezért a népköltészet régibb alkotásai jó például szolgálnak az értelmi hangsúly bizonyítására (pl. Elindula | Ajgó Márton | hosszú utra | rengetegre. Gyere velem | Molnár Anna stb.). Itt a *vershangsúly* mindenütt összeesik a *mondathangsúlylyal*. Azonban a *rhythmus* alaptörvénye: az *arsistávoltságok szabályos ismétlődése*, a vers zenéje, a mely minduntalan az értelmi hangsúly akadályaiba ütközött, csakhamar érvényre emelte a szóbeli vagy versbeli hangsúlyt, mely a *rhythmus* kizárólagos hangsúlyává vált s a mely a magyarban mindig az első szótagra esik. Ezt a termé-

szetes (logikai) és metrikai (szóbeli) hangsúlyt, ép úgy, mint a beszéd-ütemet és versütemet a német metrikusok is határozottan megkülönböztetik s megjegyzik, hogy a szabályosan ismétlődő vershangsúlyok, tisztán metrikai szempontból, egymással mindig egyenlőek, holott a mondathangsúlyok ereje az értelem szerint változik, módosul. Ha pl., mondja Paul, Schiller e sorait: An der Quelle | sass der Knabe stb. csak a mondathangsúly szerint akarnók olvasni, a vers rhythmusát megzavarnók s föl nem ismernők. — Mindebből az látszik, hogy a vers hangsúlya a szóhangsúly, a melyet a vele összeeső mondathangsúly — természetesen — megerősít s kívánatos, hogy a kettő lehetőleg összeessék. Eme törekvésnek, hogy a két hangsúly egybevágjon, bizonyosságai az *inverziók*, a mire Arany nyomán Négyesy is helyesen hivatkozik (*Balsors a kit | régen tép*).

Azt a gondolatot azonban, hogy «a rhythmus nem csupán hangban jelentkezik, hanem gondolatban is,» szépen fejtegeti Négyesy. Igaza van abban, hogy «az érzés ama hőfokánál, mely a költőt áthatja, mintegy rezgésbe jön a gondolat és az azt kifejező hang, s hogy a vers teljes erejét akkor érezzük, ha a szöveg tartalmát is értjük, s hogy a versben az egyenletesen hullámzó hangokkal együtt és egyszerre zeneileg hullámzának a gondolatok is.» Valóban a gondolatok rhythmusa rendesen együttjár a vers zenei rhythmusával, kivéve néhány versformában, mint pl. a dráma ötös jambusában, a mely ép ezért már a prózához közeledik, valamint mindazon formák, a melyeket Négyesy szabadsorú verseknek nevez, s a melyekből határozott periodusok nem alakulnak.

S most még néhány megjegyzést.

A szerző verselméletéből természetszerűleg következik, hogy minden ütem (mint egy-egy szólam) új szóval kezdődjék. De hát akkor mért osztja fel e sorokat így: *Rózsafán ter | mettél és hajnalban szü | lettél?* holott természetesebb volna így: *Rózsafán | termettél stb.* Tán azért, mert az első sor: 4, 2 képletet mutat: *Nem anyától lettél*, s ezt a képletet következetesen meg akarja tartani s mert a melódia is erre látszik utalni? De hisz a magyar népdalban a hatszótagú sor e két változatának (4, 2 és 3, 3) vegyítése gyakori. Pl. *Kis kutya | nagy kutya és utána: Olyan mind a | kettő, Mint az arany | vessző;* és aztán megint: *Szőke is | barna is. Vagy: Szeretnék | szántani és Ha a rózsám | jönne vagy: Hulljatok | levelek és Rejtsetek el | engem.* Vagy tán azért osztotta így fel, hogy az ütemfeleződés törvényét világosabban lássuk? De hisz a szerző maga is mondja, hogy a magyar verselés szereti a két-, három-, négy szótagú ütemek váltakozását s megjegyzik, hogy «a gyors és lassú ütemek vegyítésével a költő rendkívül élénken festhet.»

A német metrika a főhangsúlyos szótagok mellett megkülönbözteti a mellékhangsúlyosokat is, sőt ezek között még az erős és gyenge mellékhangsúlyosokat is. A magyar verstanok egy része is beszél mellékhang-

súlyról. Greguss egészen elejti, ellenben Torkos és az ő követői a négytagú ütemben a harmadik szótagon látják a mellékhangsúlyt. Négyesynél az ütem mindig egy erősebb s egy gyengébb részből áll (ezt nevezi ütemfeleződésnek) s — következősen önmagához — ő is megemlékszik a gyöngye ictusról, csakhogy szerinte nemcsak a négytagú ütemben, de minden ütem gyöngye részének kezdetén van *némi* nyomaték, a mely különösen érezhető a négytagú ütemekben. Bátran mondhatnók, hogy ez a gyöngye ictus, vagy mellékhangsúly *csakis* a négytagú ütemben érezhető, annyival is inkább, mert alább a szerző is azt mondja, hogy a magyar versforma hasonlít a trochaeushoz, azzal a különbséggel, hogy a külföldi trochaeusokban a páros számú ütemek lüktetője jelentékenyen erősebb mint a mi ütemünk gyenge ictusa, s hogy ott a lüktetők egyszersmind hosszú időrészt kapnak az ütemből, míg nálunk a súlyos szótag ép úgy lehet rövid, mint hosszú. Ez egészen helyes, de az is világos, hogy — a mint a szerző is állítja — ez csak a négyszótagú ütemre illik, a mely szerzőnk szerint összetett természetű s két ütem elemeit rejtí magában. A három- és kéttagú ütemek végszótagjai, már csak a rájuk következő erős ictusok miatt is, súlytalanok (ha csak utánuk pauzákat nem képzelünk).

Az asszonáncz felfogására nézve verstani tankönyveink többnyire Arany csapásán járnak, a ki aszonáncznak mondja azt a rimet is, melyben a mássalhangzók rokonok. Greguss ellenben az asszonánczot eredeti (spanyol) értelmében veszi, melynél csak a magánhangzók egyeznek meg s a mássalhangzók közömbösek. A rokon mássalhangzók egyezését már a valódi rimhez sorolja. Négyes helyesen oldja meg a kérdést, a midőn azt mondja: «a pusztá asszonáncz csak egyik, a tiszta rim pedig másik végpontja a végrímelésnek, közben pedig esnek azok a változatok, melyeket mondhatunk asszonáncznak, mert nem egész rímek, mondhatunk rímnek, mert nem csupán asszonánczok. A dolog egyremegy, költészetünkben az egész úgy is összefoly.»

Ha már a magyaros verselésben sem állhat meg az a tétel, hogy a versben uralkodó ictus csak is a mondatbeli hangsúly, annál kevésbé alkalmazható ez az időmértékes verselésre, a mely a mondathangsúlylyal egyáltalán nem törődik. Ezt a körülményt így magyarázza meg Négyesy: A görög-latin verselés «lemond arról, hogy a természetes beszéd hangsúly-elemét érvényesítse, hanem annál következetesebben hasznát veszi a szótagok rövidségének és hosszúságának és az ictus számára csak a hosszú szótagokat keresi föl.» Időmértékesnek tehát azért nevezik e verselésmódot, «mert a közönséges beszédnek időmértéki tulajdonát érvényesíti főkép a rhythmusban s *elhanyagolja a hangsúlyt.*» Ez alatt a közönséges szóhangsúlyt kell értenünk, mert a dolog voltaképp úgy áll, hogy az antik verselésnek is megvan a *maga külön hangsúlya*, csak hogy ez

nem mindig azonos a szóhangsúlylyal, a mennyiben nem egyéb, mint a hosszú szótagokat kiemelő accentus. Ez az ictus pedig mindannyiszor ellenkezésbe jön a szóhangsúlylyal, a midőn ez nem hosszú szótagra esik. Maga a szerző is fentebbi fejtegetéseiben önkénytelen a szóhangsúlyra gondol, sőt hozzá is teszi: «a görög nyelvnek nagyon sokszor nem hosszú a hangsúlyos szótagja, hanem rövid, pl. e szóban *δάνανος*;» ezért lehetetlen a görög rhythmusban a súlyos szótagnak a hosszúval mindég összeesnie.

Mind e megjegyzések nem akarják Négyesy munkájának érdemét kisebbiteni. Ellenkezőleg azt bizonyítják, hogy megérdemli a vele való tüzetes foglalkozást, mint olyan könyv, a mely, elütőleg a legtöbb száraz, élettelen compendiumtól, «szerető gonddal» készült, s a melyből a tárgyától áthatott író lelke szól hozzánk. Végre is — sajnos! — épen nem oly gyakori irodalmunkban az önálló kutatásokon alapuló metrikai mű, hogy a Négyesy könyvét örömmel ne kellene üdvözlőnünk. Nem lehetett itt fölemlitenünk mind ama finom találó fejtegetéseket és tartalmas részleteket, melyekben Négyesy könyve bővelkedik, minőket pl. a rhythmusról, a versforma szerepe- és hatásáról, a periodus- és szakról, a magyar ütemek prozódiajáról, a rímről, a magyar verseles történetéről stb. szóló fejezetekben találunk; — az olvasót csakis a mű elolvasására kell utalnom. Tankönyvnek, — abban a keretben, hova középiskolai tantervünk a verstant beillesztette (a III. és IV. osztály számára még nem való; a felsőbb osztályban, a hol poétikát tanulnak, áttanulmányozására nincs idő) — kissé terjedelmes ugyan, s iskolailag nehezen feldolgozható, de az oly tanár, a ki a tárgyat is, a Négyesy könyvét is alaposan ismeri, sikerrel használhatja a tanításnál e művet, a melyet az érdekelt körök figyelmébe melegen ajánlok.

MORAVCSIK GÉZA.

Nemzetünk nagy költői. 1. *Tompa Mihály* élete és költészete. 2. *Petőfi Sándor* élete és költészete. 3. *Arany János* élete és költészete. Stampfel Károly, Pozsony. Egy-egy füzet ára 40 fillér.

Stampfel Károly, kiben a vidéki könyvkereskedők közül talán a legtöbb ambitio lakik és a ki az iskolának már eddig is számos kiadvány-nyal, igen sok segédkönyvvel igyekezett szolgálatot tenni, most egy újabb iskolai vállalattal lép elő. Mintegy «Magyar Helikon»-át akarja módosított kiadásban föltámasztani, midőn egy nagyobb sorozatot állít össze a legkiválóbb magyar költők és írók élet- és jellemrajzaiból. A «Nemzetünk nagy költői» külsőleg abban különbözik a régi *Helikontól*, hogy míg a *Helikon* a magyar nemzet nagyjait mind magában foglalta s füzetei más és más szerzőktől eredtek, addig ez az újabb gyűjtemény csupán a magyar költőkre szorítkozik és az egész egy író műve lesz. —

A belső különbséget pedig az új vállalatnak a tájékoztatójából vehetjük ki, mely szerint e kis monografiák nemcsak a tanuló ifjuságnak, hanem a művelt nagy közönségnek is kedves olvasmányt óhajtanak nyújtani, továbbá nem csak száraz életrajzot, hanem élvezetesen és érdekesen megírt jellemképeket, æsthetikai fejtegetéseket is tartalmaznának.

A program helyes, a feladat és cél szabatosan meg van állapítva; kérdés csak az, hogy a kivitelre fordított-e elég gond és erő?

Megvalljuk, hogy a finom papirosú, csinos borítékú, jó nyomású füzetek kedvező hatással vannak az olvasóra és *Gaal Mózesnek*, e rendkívül szorgalmas és ügyes ifjusági írónak szerkesztői neve bizalmat kelt bennünk, de azért nem minden aggodalom nélkül fogunk az egyes életrajzok átlapozásához. Kétséget támaszt bennünk először is a feladat nehézsége; bajos dolog egy 3—4 íves füzetben az életrajzi adatokat és az irodalomtörténeti fejtegetéseket úgy vegyíteni, hogy belőlük kerek egységes kis mű származzék; még bajosabb dolog egy és ugyanazon szerkesztőnek az egymástól oly annyira eltérő költők jelleméhez, egyéniségéhez, munkásságához alkalmazkodni s a szerint változtatni felfogást, hangulatot, stílust. Továbbá tudtuk Gaal Mózesről, hogy folyékony elbeszélő, könnyed tárczairó, de jellemrajzoló és æsthetikai bonczoló tehetségéről nem volt elég módunk meggyőződni.

Aggodalmaink nem bizonyultak alaptalanoknak. a mint az ki fog tűnni, ha a gyűjteménynek két füzetét behatóbb vizsgálat alá vesszük. Szóljon ez a két füzet két egymástól, életben, munkásságban egyaránt különböző költőről, *Petőfiről és Aranyról*; lássuk, a két különböző feladatot miként oldotta meg a szerkesztő.

Nem kell tüzetesebb vizsgálódást tennünk, hogy elmondhassuk: «*Petőfi Sándor élete és költészete*» el van hibázva. Ezt már a szerkezete is elárulja. A kis munka nagyobbik felén, 34 lapon kell áthaladnunk, hogy *Petőfiről*, 'mint lyrikusról hallhassunk valamit. Az utolsó fejezet pedig csak úgy oda van tapasztva. A szerző már végig kíséri a költőt egész életén; hazafias dalaival kapcsolatban halálát is elbeszéli, nekrológját is elmondja vagyis inkább elszavalja, szóval a lendületes befejezést is megtartja, s akkor egyszerre csak visszafordul a szerző e kijelentéssel: «Végezetül pedig hadd szóljunk a költőről, mint fiúról és férjéről.» E fejezetnek toldalék-volta annyival inkább kitűnik, mivel a költőt szüleihez való viszonyában bemutathatta volna az életrajz folyamán, nevéhez írt költeményeit pedig nemcsak hogy oda lehetett volna fűzni a szerelmi és kivált a Szendrey Juliára vonatkozó dalokhoz, hanem egyik csoportot a másiktól el sem lett volna szabad szakítani.

No de aránytalan vagy laza szerkezet még kitűnő tartalmat foglalhat magában.

Fájdalom, e részben is csalódnunk kell. Az életrajzi adatokat hagy-

juk most tekinteten kívüli; kövessük a szerzőt a műismertetés, az æsthetikai bonczolás útján. Először Petőfi elbeszélő költeményeivel foglalkozik a IV. és leghosszabb fejezetben. Már az is meglep, hogy az elbeszélő Petőfit hosszasan ismerteti, mint a szerelmi és népdalköltőt, de keletlen érzésünk csak akkor támad fel igazán, mikor többet beszél *Salgóról*, mint a *Bolond Istókról*, mikor belebocsátkozik Petőfinek e nem fontos, szertelenül romantikus elbeszélésének a bonczolásába, pedig maga figyelmezteti magát, hogy e rémes álmot minél előbb el kellene felednie.

A ki így nem tudja megválogatni, hogy a költőnek melyik művét kell behatóan fejtegetni s melyikről kell csak egy pár szóval megemlékezni, annak æsthetikai megjegyzéseiben, egyes részleteket bíráló ítéleteiben sem bízhatunk meg eléggé. A szerző ez észrevételeket szereti a tartalom elmondásába beleszőni, rendszerint egy lelkes felkiáltás, rhapsodikus kérdés formájában. *János Vitéz* meséjét elmondva, mikor idézi a Jancsi és Iluska bucsustrófáit, egyszerre csak elragadja Gaalt a lelkesedés: «Milyen tömörség, minő találó, gyöngéd kép-pár: száraz kóró, tört virág! Van-e ebben keresettség?»

Ebben talán nincs, de van a szerzőnek ilyen kitöréseiben, a melyek emlékeztetnek bennünket a naiv színházlátogatókra, a kik egy-egy hatásosabb vagy érzékenyebb jelenetnél nem állják meg, hogy bele ne szóljanak a párbeszédbé, vagy a cselekvény menetébe, hogy hangosan pártjára ne álljanak egyik vagy másik szereplőnek: «Úgy kell a gonosz Jágónak! . . . Jaj, mindjárt megöli azt az ártatlan Desdemonát!»

János Vitéz ismertetésében még egy kis ellenmondásba is belekeveredik a szerző, a kit előbb (25. lap) «eposzra emlékeztet az a mozzanat, hogy Kukoricza Jancsi közbeszöve mondja el élete történetét a királynak» s a ki szerint utóbb (27. lap) «badarság volna egyébként tekintenünk bájos tündérmesénél.»

Hasonló botlások, eltévelyedések, izléstelenségek találhatók a későbbi fejezetekben, melyekben Petőfi lyrai és leíró költeményei volnának jellemzendők. Belekezd szerelmi dalainak ismertetésébe, szól Etelka iránti vonzalmáról, szól futó szerelmi érzéseiről, s egyszerre csak átesap a következő költeményekre: *Fürdik a holdvilág . . . , Megy a juhász . . . , Juhász legény, szegény . . . , Falu végén . . .*, szóval genrekép és románcz-félékre, hogy aztán folytassa a költőnek Szendrei Juliához való szerelmével és szerelemből fakadt dalokkal és ódákkal. Van-e ebben rendszer, lehet-e így világos képet nyújtani Petőfinek akár szíve életéről, akár költői műfajairól?

A szerző egyáltalában nem méltatja Petőfit, mint genreképíró; *Ambrus gazda*, *Pál mester*, *Sári néni* alighogy meg vannak említve, *Pinty úrfi*, *Putó Pált* kitünő szatirai képeknek mondja, holott ezek is a költő humorából fakadtak. Különben Petőfivel, mint szatirikussal nem

igen tud tisztába jönni, egyszer «Petőfi egyéniségének a szatirai elem egyik jellemző sajátága», másszor «tisztán szatira céljából írt költeménye nincs is.»

A Petőfi uti jegyzeteiről és prózájáról mondott itéletét sem fogadhatjuk el. Szerinte «*e próza jelentéktelen, híjával van a szellemes ötleteknek, mély refleksióknak, festői erőnek, továbbá risszattatszó benne a minduntalan nyilatkozó sértő és személyeskedő czélzat az «én»-nek beteges túltengése*» (489. l.). Mindamellet mi megmaradunk a Gyulai véleményénél, a ki szerint az «*uti jegyzetek és levelek minden hibájáért mennyi kárpótlást nyújt az az őszinte kedély, az az ép, sajátágos, mondhatni ifjú humor az a genialis szökdelés és változatos hangulat, melyeken biztosan odavetett táj- és genreképei átszövődnek!*» Megmaradtunk Gyulai véleményénél s csak legutóbb is a legnagyobb lelki élvezettel olvastuk el ez uti rajzokat, a melyeket a «Magyar Könyvtár» tett újabban könnyen hozzáférhetőkké.

Általában a szerző a mint a dícséretben, a magasztalásban nem ismer határt, néha nagyon is elnéző, mentegetődző akar lenni Petőfi iránt: sokszor emlegeti, hogy ne legyünk igazságtalanok, hogy jusson eszünkbe a külső hányatása, nyomorusága, környezete. Pedig nem szükséges mentegetni, csak megérteni: *comprendre* és nem *pardonner*.

Az életrajzi részleteknek ugyanaz a bajuk, mint a fejtegető fejezeteknek. A szerző nem ad világos képet; a szárazságtól félve, annyira mellőz minden pontosabb adatot, helyet, évet, hogy a ki apróra nem ismeri Petőfi élete folyását, az Gaalhoz hiába fordul, sőt egyben-másban megtévedhet. Nem találja meg nála, hogy ki volt Petőfi édes anyja, mikor jelent meg első verskötetete, hogy mikor ismerkedik meg Szendrey Juliával, mikor veszi nőül, mikor és hol szakad meg élete fonala? Ellenben a szerzővel együtt fog tévedni az, a ki azt hiszi, hogy *Szent-Lőrincz és Gyöngy Félegyháza* környékén vannak (5. l.), holott azok a Dunán túl esnek, hogy *Szendrey Juliát* Szatmárt látta meg a költő, mert az ismerkedés Nagy-Károlyban történt, hogy Petőfi azért járná be a felvidéket, mintha jól lakott volna a segédszerkesztőséggel, mert uti jegyzeteit is éppen a *Pesti Divatlap* részére írja, stb.

Minde hibát, botlást, tévedést mi egy és ugyanazon forrásból származtatjuk, Gaalnak azon balhitéből, hogy Petőfiről csak rapszodikus nyelven, csak pathetikus fölindulással szabad írni. Gaal minden áron érdekes, élvezetes akart lenni, de a helyett — vált modorossá, keresetté, pongyolává, zavarossá. Modoros a tömérdek felkiáltás, a minduntalan felbukkanó egyenes és nem egyenes idézet, a megszámlálhatatlan gondolat-jel; csak egy fejezetben is, a III-ban, 150-nél többet olvastam meg. Keresett a nagyon is népies szavak, a triviális kifejezések használata; (*gyakortébb, badarság, a rongy trupp hőroszai és abrakfogyasztói* stb.).

Pongyolaság, sőt hányi-vetiség mutatkozik abban, mikor a szerző így kezd egy fejezetet, a IV-iket: «Beszélek a János Vitézről. Petőfi Sándor reá gyűjt hosszú szárú pipájára, hatalmasan befűtet kis szobájában s ki-gondol egy tündérmesét.» Zavaros mondatra vagy mondszerkezetre is gyakran találunk példát, különösen mikor a szerző nagyot, rendkívülit akar kijelenteni. (*Komikai és szatirai zabolátlan készségének sajátosság szülte a «Helység kalapácsa» (27. l.). A kiskőrösi mészáros csavargó fia lerontotta a korlátot, mely minket elválasztott a világtól s tronját felütötte a nemzetek nagy pantheonában (64. l.).*

Még ehhez adjuk hozzá a majdnem minden lapon előforduló sajtó-hibákat s akkor még inkább megerősödünk eleve kifejezett nézetünkben, hogy *Petőfi élete és költészete* egy sok részletében elhibázott, egészében elhamarkodott munka, melyből akár a nagy olvasó közönség, akár a tanuló ifjúság aligha nyer tiszta képet a legnagyobb magyar lyrikus egyéni és írói jelleméről.

Vajjon Arany Jánossal jobban megbirkózott-e a szerző?

A kifogásoknak itt sem volnánk híjával; Gaal itt is elfelejt a költő élete utolsó évtizedeiről bennünket felvilágosítani, akadémiái titkárságáról, halála évéről s napjáról megemlékezni, itt is eltéveszti az arányt, midőn balladáinak alig 4 lapot, lyrai költeményeinek pedig 14-et szentel, itt is elragadtatja magát a tartalom elmondása közben lelkes, de egyuttal zavaros kitörésekre,*) itt sem ment némi felesleges pathosról és affektált népieskedéstől, de azért az egész munka rendszeresebb, előadása lig-gadtabb, æsthetikai fejtegetései elfogadhatóbbak. Mintha a szerző maga is belátta volna, hogy folytonos extasissal, szónoki lendülettel, rendszer-telen elme-futtatással nem lehet a tanuló ifjúság kezébe szánt használható könyvet írni, hogy adatok, bármily szárazaknak csúfolt adatok nélkül életrajz, komoly magyarázat, beható fejtegetés nélkül jellemrajz nem lehetséges.

Ha ez a belátás mind inkább megerősödik Gaal Mózesben, ha még jobban tartózkodik a könnyedén odavetett állításoktól, a nagy mon-dásoktól, ha szónoki felhevülését mind szorosabb korlátok közé szorítja, ha az érdekest és élvezettest nem a bizarrságban és pongyolaságban ke-resi, akkor a «Nemzetünk nagy költői» című vállalat valóban megfelelhet a maga elé tűzött célnek, igazán nagy szolgálatot tehet az irodalom iránt érdeklődő közönségnek, de kivált az irodalomtörténet tanulmányát kedvelő tanuló ifjúságnak.

KARDOS ALBERT.

*) A szerző idézi *Toldi* befejező strófáit s így szól: «Kell-e ezekhez a sorokhoz magyarázat? A «szép» felfogásának ez az æsthetikai gyönyöre kö-zös a gyermekkel és a műbírálóval, a falusi kinműveletlen (sic!) elméjű emberrel és a világ legnagyobb tudósával.»

Ekkehard : Walter-dal. Fordította Kőrös Endre dr. Budapest, Singer és Wolfner. 1898. 8-r. 64 l. Ára 50 kr.

Scheffelnak kitünő átdolgozása nagy népszerűséget szerzett a lángelméjű barát latin hőskölteményének: a *Waltharius*nak. Valamint ő maga ismertté lőn egész világ szemében a róla elnevezett regény által, úgy műve is a német olvasó közönség kincsévé lett a regénybe foglalt fordítás útján. Neve a dicsőséget, munkája a népszerűséget bőven megérdemli. Mert nagyon helyes Kœgel Rudolf véleménye*): «Ha a Walter-eposz a mai izlésnek élvezhetetlen volna — hisz latin alakjában is már csaknem ezer esztendő és eredete sokkal korábbi időbe vezet vissza — ha a művészeti elvek, melyekből eredett, elévültek volna, akkor Scheffel mesteri mivolta sem önthetett volna belé új életet. Csak a klasszikus mű daczol az idővel.»

Mindazáltal kétségtelen, hogy e költemény sorsa szorosan összefügg Scheffel átdolgozásával s nem érte volna meg újjászületését s újjászületésében váratlan diadalát a jeles fordító munkája nélkül. Aki ma a *Walthariust* élvezni akarja, nem tér többé vissza sem az eredeti latin hexameteres eposzhoz, még kevésbbé német hexameteres fordításához**); mert mindazt, a mi e műben szép, nagyszabású és genuinus, megtalálja Scheffelnél; a mi csinált, erőszakolt, barát-ízű és tudákos, azt az ő biztos izlése kiküszöbölte onnan.

Föltétlenül a helyes úton indult tehát Kőrös Endre, mikor a latin szövegnek biztos ösmerete és gondos megállapítása után — melyhez a legjobbaknak ösmert Scheffel- és Peiper-féle kiadásokat használta — nem az eredeti versmértékben, hanem a nibelungi sorokban fordította le a a Walter-dalt, útmutatóul legtöbbször Scheffelt fogadván el. Hogy figyelme fölkelt a mű iránt, azon senki sem fog csodálkozni, ha ösmeri tartalmát. Hisz ez eposz valóságos hymnusa a nagy hún királynak, szemben a román mondák Attilájával, melyek «kegyetlen zsarnoknak, isten ostorának tekintik, a kit csak a római egyház tekintélye gátol meg egyszer-egyszer pusztító munkájában» (Kőrös: Bevezetés 7. l.).

Igy ránk ez eposznak különös érdeke van és tekintetbe véve, hogy Szász Károlynak és Vende Ernőnek néhány töredékén kívül még magyar nyelven semmi se jelent meg belőle, örömmel üdvözljük a teljesnek mondható magyar *Walthariust* Kőrös fordításában.

*) *Geschichte der deutschen Litteratur bis zum Ausgange des Mittelalters.* I. Bd. 2. Th. p. 335.

**) *Walther von Aquitanien.* Heldengedicht aus dem Lateinischen des zehnten Jahrhunderts. Übersetzt und erläutert von *San-Marte* (A. Schulz). Magdeburg 1853. — *Das Waltherlied.* Ein Heldengesang etc., übersetzt und erläutert von Prof. Dr. Hermann *Althof*. Leipzig. Göschen'sche Sammlung 1896.

Az eredetinek 1456 sorával szemben Scheffel fordítása 1103, Körösé pedig 1114 sorból áll. Bevezetésében úgy nyilatkozik, hogy a hol Scheffel kihagyásait meg nem okoltak találta, ott hűen fordította az eredetit. Összesen tehát tizenegy helyen tér el mesterétől terjedelem dolgában. Már a fordítás hangját illetően nem követi oly buzgón s valahányszor Scheffel természetének megfelelően kiesik az epikai hangulatból és könnyedebb, diákosabb hangnembe kezd: ott a mi fordítónk inkább visszatér a szerzetesnek vergiliusi méltóságához. Pl. Az 1230. sor s a következők az eredetiben így hangzanak:

Hunc rex incursans comitante satellite deimens
Eminus affatu compellat valde superbo:
«Hostis atrox nisu deluderis! ecce latebræ
Protinus absistunt, ex quis de more liciscæ
Dentibus infrendens rabidis latrare solebas.

Scheffelnél:

Da schrie ihn schon von ferne der König Günther an:
«Jetzt ist dein Unterschlupf benommen, grimmer Held!
Aus dem Du zähneweisend, als wie ein Hund, gebellt.

Körösnél:

Gunter hűbéresével, mint szélvész úgy repül:
S a hősré nagy kevélyen kiált már messziről:
«Most nézz körül! e téren buvóhely nem fogad,
A honnan, mint csahos eb, vicsorgassad fogad.

Nézzük már most, mit végzett Körös, tekintet nélkül Scheffeltől való függésére. Említsük meg első sorban dicsérettel Bevezetését, mely tizenhat lapon éppen eleget mond arra, hogy megösmérjük a költeménynek, szerzőjének sorsát, a mű értékét, a szöveg történetét s a fordító vezérelveit. A szakba vágó források komoly tanulmányának gyümölcse e kis bevezetés s ha van mit szemére vetnünk, az az egy, hogy a munka æsthetikai becsével nem foglalkozik eléggé behatón. Hiába idézi sorára a német tudósok elragadtatással teli véleményét; æsthetikai értékebecslést nem kell elfogadnunk még Jakob Grimm-től, még Scherertől sem, ha minmagunknak van véleményünk; és főként ha e véleményünk olyan nézőpontból indul ki, a minőből azok sohase ítélték meg a költeményt, t. i. a hún mondák bennünket közvetlenül érdeklő szempontjából. Ily irányban történő bonczolása a Walthariusnak egyúttal közelebb hozta volna azokat az indító okokat is, melyek őt e munka fordítására bírták.

Ez azonban minden, amit e jól és világosan megszerkesztett és vonzón írott bevezetésen kifogásolhatunk.

Maga a fordítás minden tekintetben sikerült, magyaros, költői, a

nyelv emelkedett, jól csengő, folyékony, a verselés pedig valósággal mintaszerű. A nibelungeni sorok jambikus végződésűek, csak helylyelközzel trochaikusok; e verselésbeli szabadságot azonban épen nem lehet hibául fölróni, egyben azért, mert hisz a nibelungeni sor természetéből következik, másrésről folyó elbeszélésben az ily trochaikusan kihangzó sor nagy változatosságot, lüktető életet önt a különben egyhangú, szakadatlan versekbe. E részt oly analogiára utalhatunk, melynek tekintélye előtt bizonyára a legconservativebbek is meg fognak hajolni. Arany János egyik legszebb remekében, a *Kereházában* művészi módon olvastja egybe az ősi nyolczast a négyes jambussal és mégis több helyütt ötödféles jambusi sorokat használ:

Tűz van! tűz van! de aki fut,
Lángok közül kardélbe jut,
Földülva és fegyverre hanyva
A nagy város, Potenciána.

Ismét:

Külön-külön egy-egy csoport
Temérdek földet összehord,
Tölcséres a domb és középén
Sok halott ég máglyák tüzeiben.

S a végső sorokban is:

Peng a koboz, hurjaira
Harczot idéz a dalia,
Őseiről csatás emléket,
S elzengi — mint én az övéket.

A szöveg *megértésében* a legjobb források nyomán indult el Kőrös s így felesleges fáradság volna értelmi árnyéklatok után kutatni, melyek nála és az eredetiben vagy valamelyik fordításban különbözök. Itt csak egy elvi kérdés vár eldöntésre: helyes volt-e a versforma, melyet a mű fordítására választott.

Nem új e kérdés és tárgya volt már számos vitának: az eredeti versmértékben ültessék-e át a műremekeket vagy lehetőleg modern formát használjanak-e a fordítók. Utoljára a Magyar Nyelvőr XXVII. kötetének 8. számában vitatta e bírálat szerzője, hogy Homeroszt miért kell szerinte hexameterben fordítani.

S a midőn most a Waltharius átültetésére a nibelungi sort találok alkalmasnak, úgy tetszhetnék, mintha enmagammal keveredném keletlen ellentétbe. De az én meggyőződésem szerint — melyben a vélemény vitatkozók meg nem tántoríthattak — Homeros fordítására csakugyan a hexameter a legalkalmasabb, e gyönyörűen, teljesen csengő vers,

mely a magyar nyelv dallamosságát tökéletesen érvényre juttatja. De az *Ekkehard* latin hexameterét nem találom alkalmasnak arra, hogy magyarul is az eredeti köntösében jelenjen meg. E mű abban a formában, melyet ma eredetinek kell tartanunk, korántsem tükrözi oly híven az ősgermán szellemet, a monda genuinus megalkotóját, mint Scheffel művészi átdolgozása. «Az egésznek üde hangja, a leírás nagy élénksége méltán tartható a Waltharius kiváló előnyeinek, de az eredeti korántsem oly gazdag benne, mint Scheffel átültetése, melyben megannyi zavarólag ható vergiliusi fattyuhajtás le van nyesve.» Ezt mondja Kœgel (I. 340.).

Maga Scheffel kimondja a szót kiadásához csatolt magyarázatában*): «Még ma is fölüdíti az olvasót a germán ősidő fegyverzörgéssel tele utóhangja, az a jellemző zománcz, mely két oly egyenlőtlen elemnek, mint a *vergiliusi* külső s a *nibelungeni* tartalom egybekötéséből szükségképp keletkezik» (112., 113. l.).

A mit Scheffel helyesen érzett át, hogy t. i. a nibelungeni tartalmat a nibelungeni külső is illeti meg: azt Kőrös méltán és helyesen fogadta el. S így semmi gáncs nem érheti abban, hogy e versformát választotta. A magyar hexameternek egészen más a természete, hangzása, irodalmi hagyománya, hogysem egy német eposz fordítására alkalmas volna. Viszont az alexandrinus — bár végkép el nem vethető — oly igen hatása alatt áll Arany epikájának, s itt különösen az őseréjű Buda halálának, hogy reá vállalkozni felette nagy merészség lett volna. A nibelungeni verselés ellen azonban semmi alapos kifogás nem tehető, nyelvünk természetével nem ellenkezik, csengése tiszta s főként epikai, különösen fordítónknál, ki a verselésben valósággal mesternek mutatkozik.

S így egészben örömmel üdvözölhetjük e munkát, a lelkiismeretesen kutató és dolgozó philologus s a költői érzékű egyén buzgólkodásának dicsérendő eredményét. Módszerének biztossága följogosít arra a reménységre, hogy alapos munkákban fogja velünk megösmertetni egyéb termékeit is a régi német epikának; verselő képessége s nyelvének könnyed költőisége pedig kívánatossá teszik, hogy a műfordítás terén sok szépet alkosson.

Dr. SEBESTYÉN KÁROLY.

Horatius és Virág. Irta Kende János. Budapest, 1898. 8-r. 48 l.

Horatiusnak és hatásának nemzeti költészetünkre már egész irodalma van; viszonya klasszikus iskolánk képviselőihez iskolai könyveinkben, egyetemi előadásokban már szinte közhelylyé vált, úgy hogy ebben a körben valami újat nyújtani nagyon nehéz dolog. Legfőképen áll ez Vi-

*) *Waltharius*, Lateinisches Gedicht des zehnten Jahrhunderts. Von Joseph V. Scheffel und A. Holder. Stuttgart. J. B. Metzler. 1874.

rágra a «magyar Horatius»-ra nézve, kinek talán egy sora, egy szava sínes már, mit össze ne vetettek volna a nagy római lyrikus műveivel. Ennek a kis dolgozatnak a szerzője is fát visz az erdőbe, mikor elég jó stilussal bár, de új felfogás nélkül ismétli e már százszor hallott dolgokat, sokszor nem is a maga szavaival, hanem megmacskakörmözött idézetekkel. A szerző «saját» nyilatkozata szerint költői műveket saját koruk viszonyaiból kell megítélni, de néhány odavetett vonáson kívül alig találunk valamit, mit korrajznak nevezhetnénk, pedig talán ez lett volna a tétel kidolgozásának legérdekesebb és legtöbbet nyújtó oldala. A munka bevezetésében és befejezésében igen általánosan szól Horatius és Virág költészetének viszonyairól, a Virágot megelőzőt ódaköltőkről; derekában pedig összeveti a latin s a magyar költő verseit egyenként. Egyetlen érdeme a szerzőnek, ha ugyan érdemnek szabad neveznünk, hogy dolgozata tisztességes magyarsággal van megírva, könnyen folyik s ezért jól olvasható. Nagyon figyelmébe ajánlhatjuk a szerzőnek Szeremley Barna hasonló tárgyú, de sokkal behatóbb és minden részletre kiterjedő dolgozatát (Kisujszállási ev. ref. főgymn. értesítője. 1894—95; v. ö. E. Phil. Közl. 1896. 379. lap).

TOLNAI VILMOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

25. Gál Kelemen dr.: Schiller kritikai és költészettani munkái. (Kolozsvári unit. coll., 3—37. l.). — E dolgozat célja, szerző saját szavai szerint, «egyedül az, hogy ismertessük (Schiller) költészettani részeit, a melyeknek ismeretével a tanulók költészetének megértéséhez, kritikai méltatásához közelebb juthatnak.» E célra mellőzi szerző Schillernek «aesthetikai munkásságát», mely «igen gyakran az elmélkedés és abstractio kietlen és fárasztó mezejére vezet,» mert a nagy költő e dolgozataiban «távol áll a középiskola szellemi színvonalától, messze fölötte.»

Ez a programm nem egészen világos és az olvasó bajosan fogja megérteni, hogyan lehessen Schiller működését a kritika és költészettan terén az ő aesthetikai működésétől elválasztani. De a szerző nem is adja Schiller fejlődését, bár elismeri, hogy «alig van író és költő, kinek elméletében és költészetében a fejlődés oly folytonos és lankadatlan volna,» úgy hogy «nyilatkozatait és nézeteit csak a történeti fejlődés álláspontján lehet jelentőségökben és összefüggésükben áttekinteni és méltatni.» Sőt azt is említi, hogy a különböző Schiller-kutatók (Fischer Kunó, Harnack, Tomaschek, Kühnemann, Berger) a költő aesthetikai és philosophiai fejlődésében hány korszakot szoktak megkülönböztetni és hogyan jellemzik az egyes korszakokat. Mind ezt az első két lapon. Azután következik a voltaképi dolgozat, mely e bevezetésnek nem igen felel meg, mert az

egész dolgozat semmi egyebet nem tartalmaz, mint rövid kivonatokat Schillernek következő tíz értekezéséből: 1. A mai német színház, 2. A színház mint erkölcsi intézet, 3. Goethe Egmontja, 4. Bürger és Matthisson költeményeiről, 5. Miért gyönyörködött a tragikum? 6. A tragikus művészetről, 7. A fenségesről (ill. ennek csak első része: A pathetikusról), 8. A naiv és sentimentális költészetéről és 9. A kar a tragédiában.

Schillernek e tanulmányaiból szerző többé-kevésbbé terjedelmes kivonatokat közöl, melyeket csak ritkán kapcsol egymáshoz egy-egy történeti vagy kritikai megjegyzéssel. E megjegyzésekkel a tanulók, kiknek e dolgozatát szánta, bajosan fognak boldogulni. Így pl. a 4. lapon megjegyzi, hogy Schiller már a Károly-akadémián is foglalkozott æsthetikai és kritikai kérdésekkel; «jelentősebb hatással volt (ekkor) reá Shaftesbury, az angol bölcselelő, Ferguson és Garve közvetítésével.» Igaz, de mit csináljanak a tanulók e soha nem látott és nem hallott három nagysággal? és vajjon mit tanulnak e megjegyzésből? Ép oly elégtelen és részben zavaró, a mit a szerző egy-két mellékes megjegyzésben Schiller és Kant viszonyáról szól. Ki tud olvasói közül Kantról és ennek ethikai és æsthetikai nézeteiről? Azután e megjegyzések néha egy kissé furcsán vannak fogalmazva. Így pl. a 9. lapon megjegyzi, hogy Schiller kezdetben csak fölületesen ismerte s bizony alig értette meg egészen Kantot. Ez meg is látszik első dolgozatain: «A gondolatok homályossága a szellemek lelki viszonyának tisztátlanságából(!) ered.» Ez a mondat talán fordítás (idézet, bár nincsen ilyenek jelezve), de akkor kár volt lefordítani.

A voltaképi dolgozat, mint említettem, a fent felsorolt értekezések kivonataiból áll. Készségesen ismerem el, hogy szerző lelkiismeretes gondolat és részben valódi sikerrel végezte munkáját, sőt «A naiv és sentimentális költészetéről» szóló tanulmány kivonata valóban kitünőnek mondható. Két megjegyzést azonban még sem nyomhatok el. Első az, hogy e kivonatolás jó részben egészen céltalan, mert egyes dolgozatoknál, pl. «A fenségesről» címűnél, föl nem tehetem, hogy volna tanuló, sőt kész ember az országban, a ki meg tudná e kivonatot érteni, ha nem ismeri jól az eredeti dolgozatot (ekkor pedig mire való a kivonat?). Azzal, hogy szerző nem fejtegeti Schiller æsthetikai fejlődését, melynek jelentőségét és törvényszerűségét maga is kiemeli, a dolgozatokban kifejtett azonos, rokon és ellentétes állítások és nézetek csak növelni fogják azt az æsthetikai chaost, mely nálunk a legtöbb ember fejében máris uralkodik. Másik megjegyzésem, hogy szerző alig cselekedett helyesen, mikor megelégedett a kivonatolással és egy szóval sem tájékoztatja az olvasót Schiller nézetének értékéről, pl. a Bürger és Matthisson költeményeiről szóló bírálatánál vagy a karnak szereplését a tragédiában tárgyaló cikkknél, de egyebütt is. Úgy a mint a dolgozat most előttünk fekszik, túlzás nélkül állíthatni, hogy a ki Schiller ide vágó tanulmányait ismeri, ok nélkül olvassa el, a ki pedig nem ismeri, siker nélkül olvassa, mert nem érti meg és nem tud vele mit csinálni.

Végül (36. l.) megjegyzi szerző, hogy «bő anyagot nyujtana még Schiller levelezése Goethével, Körnerrel, Humboldt Vilmostal, ennek tárgyalásáról azonban most le kell mondanunk.» E megjegyzéséből azt hihetné az olvasó, hogy szerző Schillernek összes kritikai és æsthetikai dolgozatait ismertette. Pedig bizonyosan szerzőnk is igen jól tudja, hogy nem így áll a dolog. Nem tekintve azt a már érintett körülményt, hogy Gál Schillernek sok æsthetikai és philosophiai dolgozatát mellőzi, melyek

pedig a kitűzött föladat szempontjából is fontos anyagot tartalmaznak, sőt részben alapvető jelentőségűek, van Schillernek még számos bírálata (pl. legújabban a Bellermann-féle kiadás XIII. kötetében), köztök oly tanulságos dolgozatok, mint Goethe Iphigeniájáról és saját Carlos-drámájáról, melyeket kár volt mellőzni; s azt sem szabad elhallgatnunk, hogy a Schiller levelezése (főleg Goethével) ép költészettani fejtegetésekben (pl. az eposzról és drámáról) oly rendkívül gazdag, hogy az olvasó méltán főnakadhat rajta, hogy a szerzőnek «ennek tárgyalásáról most le kellett mondania.»

Összefoglalva véleményemet, csak ismétélhetem, hogy az adott kivonatok (még az eredetiek nélkül bajosan megérthetők is), kétségtelen bizonyítékai a szerző kellő tájékozottságának és szakképzettségének; de a dolgozatot magát még sem tarthatom sikerültnek, mert a kitűzött kérdés igen czélszerűtlenül van fogalmazva és még czélszerűtebbül megoldva. Mennyivel hasznosabb és érdemesebb munkát végzett volna szerző, ha a választott anyagból egy részletkérdést tárgyal, pl. Schiller nézeteit a tragédiáról, de ezt azután kellő összefüggésben, tekintettel a nagy írónak rendkívül tanulságos fejlődésére és saját kritikájának el nem hallgatásával! Őszintén kívánom, hogy ily természetű és irányú dolgozatával mennél előbb találkozhassem. Egy perezig sem kételkedem benne, hogy sikerült és becses munka lesz.

HEINRICH GUSZTÁV.

26. Sarudy György: Horatius methodikájának tervezete. (Pápai ev. ref. főiskola. 39—138. l.) — Semmi sem tud engem oly jóakarová és hajlékonyvá tenni, mint egy értesítőben valamely tanítónak egész évi munkálkodásáról szóló igaz és beható jelentése; mert ha mindjárt nem lehetek is egy véleményben szerzőjével, ez az eltérés egy cseppet sem változtat iránta való elismerésem.

Sarudy úr először a dunántúli ev. ref. egyházkerület főiskolai igazgató-tanácsának számolt be munkásságáról, majd pedig értesítőjük olvasóközönsége számára is hozzáférhetővé tette komoly törekvésének gyümölcsét. Szerény hangon szól a bevezetésben gondolkodása, tapasztalatai eredményéről és tanítása tervezetének értékéről, s ez a körülmény már előre biztosítja jóakarátú érdeklődésünket egy híján száz lapra terjedő dolgozata iránt. Egyúttal az új idők lehat is érezzük munkálatában; mert azelőtt hiába kerestünk fiatal tanítóinkban tárgyük pædagogiai tartalma és értéke iránt való nemes érdeklődést, — hisz inkább csak kénytelen-kelletlen napszámosok voltak ők, a kiknek, kevés kivétellel, csupán a deákság nyaggatása, gépies tanítása volt a kenyerök és legfőlegb ha megülepedett korukban kezdtek némi pædagogiai bölcseségre szert tenni s a mondott irányban elmélkedni vagy dolgozni. Igaz ugyan, hogy még most sem lehet azt mondanunk, hogy a fiatalságnak minden egyes tagja egész lélekkel élne tárgyának és az iskolának; de a biztató és örvendetes jelek előttünk állanak, hogy komolyan bizzunk munkásságuk eredményében: — csak aztán a tollukkal festett kép ne álljon szöges ellentétben iskolai szereplésökkel! . . .

Horatius életének és műveinek iskolai tanításáról nálunk az újabb viszonyok szempontjából Bartal-Malmosiék adtak vezérfonalat a középiskolai tanáregyesület közlönyében (1879/80. 95. s. köv. ll.), a hol a költőnek élete folyásával s hozzáfűződő költeményeivel teljes képet rajzoltak

egyéniségéről, gondolat- és érzelmvilágáról s költészetének sajátosságairól; azonfelül kiadták műveit bevezetésekkel, magyarázatokkal (javított kiadás Csengeritől 1893.) és jegyzetekkel az ódákhoz és epodosokhoz. Sajnos, hogy a satirákhöz és epistulákhoz való jegyzetek mind maig késnek, ámbar ezeket az Elischer könyvei eléggé pótolják. — Ugyancsak a nevezett célzt szolgálják a Szilasi és Geréb jegyzetei, valamint Simon Péternek az Ars poëticához való bőséges magyarázatai. Van továbbá szellemes és kedves rajzunk Horatiusról Szász Károlynak *) kisded művében (Olcso könyvtár, bírálat Némethytől, Phil. Közl. 1891. 588. ll.), míg műveinek eddig tán legfinomabb elemzését Ribbeck Ottónak, a philologia ez idei nagy halottjának, irodalmunkba is átültetett római költészettörténete szolgáltatja. Ezek mellett a Popininak könyvecskéje (bírálatát l. az Irod. tört. közlem. 1895. 381. l.) csupán elmetuttatásnak illik be, mint afféle vázlat és szellemeskedő ötletek gyűjteménye; ellenben a Detto-Horváthék Horatiusa igen ajánlatos kézikönyv a költő korának megértéséhez bármily vonatkozásában; végül a Thewrewk Emil egyetemi előadásai a philologiai bírálatok összegét és számtalan nehézség megoldását szolgáltatják az ily dolgok iránt érdeklődőknek.

Bartal-Malmossiek fönnebb jelzett értekezése és egyéb kiadványai nagyon érthetőleg a költő életét műveivel magyarázzák és viszont életének egyes phasisaival teszik érthetővé költészetének sajátosságait s egész kialakultát. Ez, azt hiszem, a legtermészetesebb mód is Horatius tárgyalásában; ez felel meg legjobban Utasításaink szellemének is. Ennek következménye aztán, hogy ily alapon nem a költemények hagyományos sorrendjében, vagyis a műfajok ismert egymásutánja szerint beszélünk Horatiusról, hanem a költemények alkalmisága és időrendje szerint. Ha ellenben Horatius egyéniségét akarjuk főképen megrajzolni, akkor az atyját, barátait, szerelmének alakjait, hazafias érzelmeit vagy életelveit tartalmazó költeményeiből válogatunk s teszszük őket megbeszélés tárgyává, miként Szász K. teszi. A kiindulás lehet tehát külön-különféle a czélok változataihoz képest: csak a választék legyen megfelelő s nyujtsa a legjellemzőbb darabokat és a legszebbeket.

Magoknak a költeményeknek tárgyalásában a nyelvi, történelmi (korviszonyok!) és széptani szempont a döntő; de vigyázni kell, hogy megbeszélésoket ne szakítsuk meg folytonos közbeszólásainkkal, mert így könnyen abba a hibába esünk, hogy 132 oldalas kommentárt füzünk néhány versszakos költeményhez (v. ö. e közlöny idei évf. 473. l.); se ne daraboljuk föl a költeményeket erőszakolt dispositiókkal, mutogatva a költőnek szétmarczangolt tagjait; hanem inkább élveztessük a költeményeket a magok valóságában, lehetőleg folyamatosan végig, szinte szavaló formában latinul is, magyarul is: ekkép gyönyörködtetve a tanulók esztét, szivét és fület. Így aztán majd kierz a diákság a költői inspiratiót, vagyis azt a szent lelkesültséget, mely minden igazi költőnek sajátja, bárhonnan vette is tárgyát. Ugyanis az igazi költő nem plagizátor, se nem szolgai utánzó a szónak eredeti értelmében, hanem a maga lábán jár, még ha utánzónak tetszik is; legfőlebb tehát gondolatgyezésből lehet szó közte s ú. n. mintája vagy forrása között, sőt egyezések

*) Hasonló újabb könyvecske a németben Alytól: Horaz, Gütersloh, 1893, Gymnasialbibl.

sokszor pusztán a köztudalom szólásaiban birja alapját. Ide járul még az a tapasztalat is, hogy Horatius ódái alig tűrik azt a disponálgatást, melyel némelyek *) a logika kaptafájára akarták húzni a bennök rejlő eszméket; legfőleg a rövid tartalmi áttekintést engedik meg, a mely csupán a kivillanó alapeszmét ragadja ki, de nem laposítja el prózával a költői alkotást s nem teszi logikai merevségüvé a költemény gondolatmenetét. Elég azért néhány szóval való összefoglalása a tartalomnak, tömören és jellemzetesen, azaz úgy, hogy a költemények ne legyenek csupa zengzetes léhaságok (nugæ sonoræ), se a versek tartalom nélkül szűkölködő (inopes rerum) tákolmányok. Igen, Horatiusnál a *lumen poeticum* fölillantása szükséges, főleg lyrájában, noha a görög költők finomságának elsajátítását sem kell épen szó nélkül hagynunk (l. Ribbecknél); többi költeményeiben pedig a széles látkörű eklektikus bölcselőnek könynyed eszejárását s józan ítéleteit kell megragadnunk és zengzetes verseiből élveznünk. **) Végül, ha valakinek beszélhetünk nevelő, képző hatásáról hazai irodalmunkra, akkor főképen Horatiusról szólhatunk a római klasszikusok közül. Azért is ne feledjük néhány ódában jól kiemelni azt a nagy hatást, a melyet mind maig érezünk Horatius nyomán irodalmunkban. Hisz' latinistáink nyelvezete, verselése ma is az ő szókincséből telik; ódaköltőink ma is az ő gondolatait váltogatják; élemedetebb embereink pedig még beteg ágyukban is szívesen társalkodnak kedvelt Horatiusukkal. Bold. Rónai Jácint beszélt nekem, hogy Deák Ferencz mellett, mikor utolsó útjára készítette elő, egyéb könyvei közt Horatiust is megtalálta, s ugyanezt beszélt róla Geréb Józsefnek bold. Hiador is. Vagy gondoljunk Arany Jánosra és Petőfire: mennyire becstülték Horatiust! Vagy régebről Kisfaludy Sándorra, a kinek költeményei — ki gondolta volna? — egyik rendtársam és volt kedves tanítványom, Csapó Antoninus, tanárvizsg. dolgozata szerint bámulatos — mennyi reminiscenciát tartalmaznak Horatius műveiből! Lehetetlen azért, hogy oly mély hatású költőről mi csak az éretlenkedőkhöz illő hangon szóljunk növendé-

*) V. ö. Gebhard Frigystől: Gedankengang Horazischer Oden in dispositioneller Übersicht, München, Lindauer, 1891., 93. lap, vagy Leuchtenbergertől: Die Oden des Horaz für den Schulgebrauch disponirt, 3. kiad. Berlin, Gärtner, 1898., 60 lap.; ellenben helyes szempontokat nyújt a Schimmelpfeng dolgozata: Erzieliche Horazlektüre, 1892., Berlin, Weidmann, 32. l.

**) Hogyan kell a klasszikus írók olvasását megkedveltetni az ifjúsággal, ennek módját már Erasmus kifejtette ily című iratában: «De ratione studii et instituendi pueri commentarii 1512.», a melynek jóságától nem győzők betelni azóta, hogy a Rein-féle paedagogia encyklopaediában a görög nyelv és irodalom tanításának írója, Kohl, felhívta rá figyelmemet. A kommentálás kellékeit s a jó fordítás módját újabban Kaibel és Cauer fejtették ki alapos munkákban (ismertetéseket l. a Philol. Közl. 1897. évf. 273. és 277. s köv. ll.). Egyébként a klasszikusok olvasására nézve nálunk is okos tanácsokkal szolgált az értesítők alapján Danielovics Kálmán a középisk. tanár-egyesület közlönyének 25-ik évfolyamában (1891—2.), s ugyanebben az évfolyamban olvashatók az újabb osztrák Utasítások is a klasszikusok tanítására nézve. Magára Horatiusra nézve pedig helyes figyelmeztetések vannak Fináczytól a Phil. Közl. 1880. évf. 276. s köv. lapjain. Végül költőnk széptani fejtegetésére vonatkozólag ajánlatos könyvek: Weissenfels, Loci disputationis Horatianae ad discipulorum usum, Berlin, 1885., továbbá Gebhardi: Ästhet. Komm. zu lyr. Gedd. d. Hor. Paderborn, 1885., és Plüss: Horazstudien über hor. Lyrik, Lipse, 1882.

keink előtt, utánozva Beulét (Augustus családja és kora, ford. Molnár A., Olcsó könyvtár, 1879.), a ki eleve elítél minden udvari poézist. Inkább válaszszuk azt a hangot, a melyet Gyulai Pál (l. szép költeményét: «Hor. olvasásakor») és Szász Károly — magok is költők, tudósok és szépirók, — vagy a német Ribbeck tudtak róla szóltukban alkalmazni, s bizony mondom: nem tévedünk Horatius szelleme iránti hódolatunkban, sem ítéletünk nem lesz róla subjectiv.

Továbbá a nyelvi magyarázat *) a VIII. osztályban már igazán ne tárgyalja az esetek végződését, a vonzatokat vagy a fő- és mellékmondatok közti különbséget stb. — legfőlebb a költői nyelvnek egyes jellemző vonásait vegye figyelembe (v. ö. Grysar Horatiusának latin bevezetését vagy Harre latin nyelvtanának végét; vagy nálunk Malik és Deák mondattanának végét, Vass József Ekes szókötését, Pirchala Vergiliushoz való Jegyzeteit); se a verstani értelmezés ne igen firtassa többé a szótágok hosszúságát és rövidségét, hanem a rhythmust éreztesse, a mely Horatius minden művéből önkéntelenül is átragad az olvasóra. Csupán tehát a schéma szerint kell elszavalni, nem pedig az újjon mutogatni (mint Sarudy ur kívánja) az egyes verseket; ezt kell főleg a kezdő versszakokon gyakorolni. Így aztán, még ha az a lábsorozat, a melyet minden jóravaló Horatius-kiadásban olvashatni, nem lesz is az utolsó ívig a fejében a tanulónak, nem nagy baj: csak a rhythmus váljék vérévé!

Végül a cursiv olvasást, a gyors tempóban való haladást szeretném minden tanítótársamnak szívére kötni ezen a fokon, a mely nem áll meg óraszámra egy-egy rövidke költeménynél mellékes kitérések kedvéért, hanem lehető röviden végez mindennel, és inkább a régiségtani vagy irodalomtörténelmi órára hagyja az ú. n. összefoglalásokat; a mely nem mélyed bele szükségtelenül is a legkönnyebb helyek bonczolgatásába s nem kívánja a deák esztét megkötni hivalkodó nehézségével, hanem bízik a tanulóban önerejében is, a ki annak örül legjobban, ha némi útbaigazí-

---

*) Nem akarom azt mondani, hogy fordítás közben nem volna szabad nyelvtani magyarázatot nyújtani; sőt e nélkül el sem lehetünk, ha egész világossá akarjuk tenni a költő v. író eszméit és kifejezéseit. Csak az olyan grammatizálás hibájába ne essünk, a mely pl. egy kihálászott forma v. kifejezés kedvéért a grammatikának megfelelő szakaszát végig daráltatja, teszem egy jelző mondat alapján a Bartal-Malmosiék könyvéből az egész ide vágó tractatust lemorzszoltatja. E helyett csupán a legszükségesebb adaléokra szabad szorítkozni s minden nyelvtani kézikönyvtől függetlenül oldani meg a mutatkozó nehézségeket; nem pedig úgy, mint némely tanító teszi, hogy egy grammatikai dologért átkalandozza a nyelvtanoknak egész §-ait, s tudja bár a felelő deák leczkékét türehtőleg, a grammatikában való járatlansága eredendő bűneként kíséri végig egész főgymnasiunai életén. Ellenben méltányos és helyes eljárás mellett nem vesztetheti el a klasszikusok olvasásához való kedvét az olyan deák sem, a kinek nem volt szigorú tanítója az algymnasiumban. Minthogy azonban a grammatikára több okból szükségünk lehet, ismételtessük, vagyis egyszerűen adjuk fel a diákságnak a megfelelő §-okat a gyakorlatirás óráira, s ezen órák kezdetén v. végén néhány alkalmas kérdéssel puhatóljuk ki erre vonatkozó tanulásukat; hasonlóképen tegyünk a gyakorlatjavítás óráin is. Ilyen eljárással egy év alatt átmehetünk az alaktanon is, a mondat-tan is, s ezt négy éven át gyakorolva, bárminő veszedelem ellen biztosítjuk növendékünket. *Experto crede Justino.*

tással és szótára segítségével nem igen akad fenn nyolcz évi tanulás után a klasszikusok olvasásában. Többet ér ebbe a bátor olvasásba való bele-
nevelés bármely más pórázon való tudós tanításnál, a melynek eredménye az szokott lenni, hogy a tanuló úgyn. puskák és magyarázatos kiadások nélkül még a legkönnyebb írók sem tudja, mert szinte nem meri meg-
gérteni. Így aztán a sok olvasás alapján nem csupán betanult jellemzéseket tud majd deákunk elrecitálni Livius vagy Tacitus stílusáról, hanem egész tartalmuk és szókincsök szerint tud önálló ítéletet mondani rólok; mert ha valahol, hát itt bizonyul sikeresnek századunk legnagyobb philologusának, Ritschlnek, következő intelme: lesen, viel lesen, sehr viel esen, möglichst viel lesen!

A fönnebbieken vázoltam a magam főbb gondolatait Horatius tanítására nézve. Tettem azért, mert egy helyütt (44. l.) a szerző hivatkozik reám is, mint olyanra, a ki az ú. n. præparatiók íróinak módszerét követném tanításomban s vallanám írásaimban. Azt hiszem, erre a vélekedésre sem program-értekezéseimmel, sem idevonatkozó bírálataimmal (Tóth S., Mórocz E., Móser, Bakesy dolgozatai fonalán) nem adtam okot, bármily megtisztelő is reám, hogy az illető írókkal egy sorban említé nevémet. Ugyanis én a magam tanításában nem járok el sablon szerint, csakis a józan ész tanácsát és egykori jeles tanítóimat követem abban, a mi jót láttam tőlük eljárásukban. Az én módszerem tehát az általános elveken, a kötelező regulákon kívül tisztán egyéniségemből folyik, s így nem papirra való, mert nem is állandó. Mások eljárását tisztелеm, mint szintén egyéniségükből folyót; de a tanítás terén egyedül üdvözítő módszert el nem ismerhetek.

Lássuk immár, miként vélekedik S. úr Horatius tanítása felől.

E cikk elején, mielőtt elismerésem után alig merem kimondani, hogy nézeteit sok tekintetben nem irhatom alá. Ugyanis egy nehézkes német író után vázolja (46. s köv. ll.) nyelvi magyarázgatása módját; a melyet én kinzónak, vagy ha tetszik, túlságos humanusnak tartok még az V. osztályban is, nem a VIII-ikban. Verstani leczkéztetése csak valamivel jobb, ha jobb, nyelvi magyarázgatásánál; az egyes költeményekről adott vázlatai pedig nehézkesek, felületesek, sokszor alig érthetők, mert szaggatottak, ide-oda kapkodók, nem áttekinthetők, a fogalmazásnak néha elemi mértékét sem ütik meg s egyszer-másszor gyermekesek; végül vitatkozásai főleg Bartal-Malmosiék ellen, olyan szegényesek, hogy azokkal ugyan meg nem győz senkit és a maga igazsága felől. Értekezésének végén szól még a szerző a concentratióról, vagyis a többi tárgyakhoz visszanyúló horatiusi leczkékről; no de itt meg össze-vissza beszél tücsköt-bogarat s valósággal tönkre silányítja velök egész dolgozatának komoly hatását.

Mi tehát az ő értekezésének érdemleges tárgya és része?

Fönnebb jeleztem már, hogy Bartalék s mások a költő életét és műveit annyira egybeforrottaknak, egymást magyarázóknak tartják, hogy nincsenek vagy csak kevéssé vannak tekintettel a költemények hagyományos sorrendjére, hanem a magok célja és eszméi szerint mennek végig Hor. művein s legfőlebb azokat hagyják figyelmen kívül, a melyek nem jellemző darabok a költőre, vagy éppen selejtesek és obscén tartalmuk miatt nem valók iskolába.

Már most mit csinált a szerző?

A költő műveinek szokott egymásutánjában, bizonyos szempontok

szerint, egybesorozta a szerinte egybevaló darabokat (holott talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy egyfolytában pl. a bor és szerelem ódái mégis csak unalmasak lehetnek) s több helyt fenekedett Bartalék ellen, hogy ilyen-olyan hibás az ő eljárásuk; ellenben az övé sokkal helyesebb. Nem akarom a szerzőt felfogásában zavarni, de nem mulaszthatom el figyelmet felhívni arra, hogy már maga az «operosa carmina» szerzője is czéltudatosan rendezte el és adta ki költeményeit; azért talán nem érdektelen munka, ha az önkényes tárgyi csoportok helyett, épen a művész-költő teljes képének megrajzolása végett, inkább magának Horatiusnak eljárását tanulmányozzuk. Ebben az irányban már vannak figyelemre méltó előmunkálatok is: *Raiz*, Die Frage nach der Anordnung der Horazischen Oden, Graz, 1896., 14. lap; *Simon*, Zur Anordnung der Oden des Horaz, kölni gymn. progr., 1896., 16. l., és ugyanettől: *Exoterische Studien*, I.: Zur Anordnung der Oden, Epoden u. Satiren des Hor., Köln u. Leipzig. 1897., 80 l.

Nem lehet czélom megbeszélni S. úr csoportosítását, hogy t. i. mely eszmék vagy jelszók szerint sorozta egybe a rokontárgyú ódákat stb.; mert ha olvasásuk megérdemli is a fáradságot, de már azt nem érdemli meg, hogy e közlőny lapjait lefoglaljam részletesezőkkel. Azért az érdeklődőket egyszerűen felhívom elolvasásukra, a magam véleményét pedig akként jelzem felőlők, hogy sok dologban nem érthetek egyet a szerzővel. Azonban az ilyen dolgok — tudván tudom — tág teret nyitnak a véleményeknek, s én sokkal jobban tisztellem más ember meggyőződését semhogy erőnek erejével belé kössek. Ismerem különben Dettweilernek hasonló czélból készült csoportosítását is, mely a Baumeister-féle pädagogiai encyklopædiában jelent meg (Didaktik und Methodik des lateinischen Unterrichts); de magok a németek sem lelkesednek Horatius ily irányú tanításáért (v. ö. Arens: In welcher Reihenfolge sollen wir die horazischen Gedichte lesen? Gymn. 1897. 19. sz.).

Nem terhelem végül e közlőnyt az értekezés tárgyi hibáinak felsorolásával, melyek nagy számban vannak, pedig sokszor elég elemi dolgok, pl. dythirambos, dyssillabus, lytotes (nb. ez utóbbi szónak pænultimáját nálunk rendesen hosszán ejtik, holott rövid, v. ö. a görögben: λειτότης) stb.

Megjegyzéseimmel azonban épen nem akartam a fiatal szerzőnek abbéli érdemét megnyirbálni, hogy tanítói pályáját oly munkálattal kezdette meg, a mely méltó a további elmélkedésre s a folytonos érlelésre.

BÓDISS JUSZTIN.

27. Szűcs István: Zrinyi és Faludi idylljeinek viszonya Vergiliuséihoz. (Mármaroszi kegyesrendi algymn. 3—28. lap.) — Egyike azon dolgozatoknak, melyeknek hosszas eljárása véges-végig egy: párhuzamos idézetekkel bizonyíttatni egyik-másik idegen költőnek befolyását valamely hazaira. Az ilyen dolgozatokból voltakép nem sok a pozitív tanulság s a mi tanulság van, az igen röviden vonható le. Az irodalomtörténeti kézikönyvek s tanulmányok könnyen végeznek e tagadhatatlanul fáradságos összehasonlítások végeredményével, egy-két sorban regisztrálják, megemlítik s azután napirendre térnek fölötte. Sokszor igaz, épen azok adnak útmutatást s ösztönzést ilyenfajta összehasonlító munkálatokra, azoknak pontos kidolgozására.

Igy vagyunk bizonyára az előttünk fekvő értekezéssel is. Ügyszó!

ván mindenki, a ki kissé olvasgatott Zrinyi és Faludi idylljeiben s viszont ismeri Vergilius, esetleg Tasso idylljeit is, a ki az idyll itt-ott fölmerülő divatjának sajátosságait ismeri, észrevette a rokonságot, a sok hasonlatot a magyar s az idegen költők idylljei között. Imre Sándor, Kanyaró Ferencz, Beöthy Zsolt s mások, kik a két magyar költő idylljeivel foglalkoztak, meg is mondják, hogy a latin és az olasz idyllköltészetnek s különösen Vergiliusnak nagy a befolyása Zrinyire és Faludira is. De azért mind mostanig hiányzott a pontos számvetés arra nézve, hogy mekkora az a befolyás, mely Zrinyi és Faludi idylljeiben érvényesül s hogy ez nem megy-e túlságosan rovására az ő eredetiségöknek és költőiségöknek. Ezt a fáradságos számvető munkát végezte szerzőnk jelen értekezésében, bizonyára nagyobb kedvvel, szorgalommal, fáradozással, mint sikerrel, mert nem jutott új eredményre, csak a már eddig ismeretes kölcsönviszonyt bizonyította be s világosította meg.

Az ilyen munkának nehézségeit jóval fokozza az, hogy lelkiismeretes, sokszor aprólékosságig menő mérlegelés szükséges, nehogy az igazságnál enyhébb, vagy keményebb ítélet legyen a vizsgálódás eredménye a magyar költő eredetiségének megbírálásában. Sem enyhesség nincsen helyén, mely elnézően azt bizonyítsa, hogy az idegen költőnek találkozása véletlen, — sem szigor, mely minden önállást megtagadjon a vizsgálat alatt levő írótól.

Az előttünk fekvő dolgozat e tekintetben helyesen jár el, egyszerűen pontos collatiókat közöl s ennél fogva úgy látszik végeredményében is megnyugodhatunk.

Eszerint Zrinyi és Faludi idylljeit pusztá utánzatoknak nem tekinthetjük, bár Zrinyi Tassóból és Vergiliusból sok gondolatot, hasonlatot és képet vesz át, miként Faludi is Vergiliusból. Ezenkívül Zrinyinél a tárgy egészen eredeti. Faludinál is található eredeti tartalom, bár ő Vergiliustól is kölcsönöz tárgyat. Mindkettőnek hibája az, hogy Vergiliust oly tekintetben is követik, a miért már ezt is megrótták. Vergilius pásztorai sokszor nagyon tudósok s a művelt rómaiak nyelven beszélnek. Zrinyi vadásza s Faludi pásztorai is, egyszerűségök és együgyű gondolkodásuk daczára, igen jártasak a római és görög mythológiában.

A vizsgálat végső eredménye tehát az, a mit annak idején Arany János a Zrinyiász és az Aeneis közti összehasonlításból is kimutatott, hogy az utánzás daczára nem tagadható meg Zrinyitől a költői erő s ép így Faluditól sem, mert a mit a classikus költőktől átvesznek, az sokszor lelkökbe olvad és egészen átalakítva jut kifejezésre.

Sokkal merészebb azonban szerzőnk ítéletének végső passusa, melyben azt mondja: «Bár Zrinyi nyelve kissé darabos, Faludié pedig kissé pórias s mindkettőnek idylljei telve vannak classikus reminiscenciákkal, mindazáltal még ma is kellemes olvasmányul szolgálnak.» Tudjuk, hogy a pásztori idyll elmúlt korok divatjának volt szüleménye. Volnának bár Arany János költőiségével, magyarságával, pompás verselésével megírva, akkor sem érdeklődnék iránta mai korunk. Annál furcsább föltézés tehát, hogy az elavult nyelvű idylleket ma olvasnók. Nem hiszszük különben, hogy akár értekezésünk szerzője maga is azt kívánná, hogy a magyar olvasóközönség izlése még egyszer a tárgyalt idyllek niveaujára térjen. Ezekkel tisztán mint irodalomtörténeti emlékekkel kell leszámolnunk s akkor kötelességünknek s kegyeletünknek eleget tettünk.

Az értekezésről még csak annyit, hogy előadása nem egészen ment

a zavarosságtól s hogy stilusának homályossága néha még inkább szembe-
szökővé teszi azon körülményt, hogy nem a legmegfelelőbb helyen látott
napvilágot e forrástanulmány, midőn első sorban tanulók kezén forgó
programmértekezés formájában jelent meg.

GYULAI ÁGOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október hó 12-én
tartott *felolvasó* ülésén

1. *Katona Lajos* «A Gesta Romanorum hatása régibb irodalmunkra»
cízmen értekezett;

2. *ifj. Reményi Ede* «Anakreon mint typikus alak» című dolgozatát
mutatta be.

A *választmányi* ülésen P. Thewrewk Emil elnöklete alatt jelen voltak
Fináczy Ernő első titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Bermüller Ferencz,
Cserép József, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Kempf József, Maywald
József, Négyesy László, Némethy Géza, Petz Gedeon, ifj. Reményi Ede,
Schambach Gyula, ifj. Szinnyey József, Timár Pál, Váczy János, Vári Rezső,
Veres Ignác és Katona Lajos másodtitkár, mint jegyző. Több rendbeli folyó
ügy elintézése után a következőket jelenti a pénztárnok: A társaság bevé-
telei az év elejétől az ülés napjáig 3793 frt 21 krt, kiadásai pedig 3382 frt
54 krt tettek, a készpénzkészlet tehát 410 frt 67 kr. Az alapítványok ösz-
szege ifj. Reményi Ede újabb 50 frtnyi és Heinrich Gusztáv 14 frtnyi járú-
lékával 1414 frt-ra emelkedett.

Új tagok: P. Thewrewk Emil ajánlatára *Dombi Márk* bajai tanárt
rendes tagúl, Cserhalmi Samu ajánlatára *Kopácsy György* privigyei,
Bálint József szilágysomlyói, *Orbán Lajos* keszthelyi, *dr. Jeszenszky István*
pozsonyi, *Borsos Károly* mezőtúri, *Jakobinyi Alajos* (1898) kolozsvári, *Hallay*
Zoltán rozsnyói, *dr. Máté Lajos* erzsébetvárosi, *dr. Alter Béla* (1898) rózsá-
hegyi, *Király Lajos* kecskeméti, *Csukorits Sándor* m.-óvári, *dr. Kováts S.*
János brassói, *Incze József* szentesi tanárokat, eddigi rk. tagokat (a hol külön
nincs megjegyezve, valamennyit 1899-től) *rendes* tagokúl veszi fel a választ-
mány. Timár Pál ajánlatára *Kern Antal* zsolnai gymn. tanárt, Simonyi
Zsigmond ajánlatára *dr. Huszár Vilmos* budap. tanárt, Bódiss Jusztin aján-
latára *Molnár Ervin* komáromi s *Berger Amand* pannonhalmi tanárt,
dr. Vári Rezső aj. *dr. Vajda Károly* és *Szölke Adolf* budapesti tanárokat,
dr. Prónai Antal aj. *Divényi Gyula* szegedi k. r. tanárt (valamennyit 1899-től)
rendes és Bódiss J. ajánlatára *Tihanyi Pál* benzés-r. tanárjelöltet *rendkívüli*
tagnak veszi fel a választmány.

Továbbá fájó részvétellel veszi tudomásul a vál. a következő tagok
elhunyását: *Zichy Antal* r. t. († 1898. máj. 19.), *Lintner Lajos* r. t. († 1898.
aug. 12.), *Télfi Iván* t. t. († 1898. aug.) *Liszkay Etele* r. t. († 1898. okt. 2.)
és *Munkácsy Elek* r. t. († 1898. aug. hóban).

— Mügeln Henrik életéhez. E XIV. századi német verselőnek (mert költőnek bajosan mondható) életviszonyai, melyek még mindig nagyon homályosak, reánk magyarokra azért bírnak különös érdekekkel, mert Henrik hazánkban is járt és egy (esetleg több) magyar krónikát írt. Legújabban K. Helm (*Zu Heinrich von Mügeln*. PBB. XXI, 1896, 240—47. l.) iparkodott a sokat bolyongott verselő életének legalább néhány részletét tisztázni, a mi egy-két adatával valóban sikerült is. Ismeretes dolog, hogy Henrik igen kedves embere volt IV. Károly császárnak; de császári tanácsos, mint általában állítják, nem volt. Helm meggyőzően kimutatja, hogy Henrik egyik költeményének („Der meide cranz“) az a helye, melyből Schröer és utánna többen ezt következtették, egészen más értelmű. De ez kevésbé fontos. Sokkal fontosabb megállapítani, hogy Henrik mikor tartózkodott IV. Károlynál (uralkodó 1346—78) Prágában, Nagy Lajos magyar királynál (+ 1382) hazánkban és IV. Rudolf osztrák hercegnél (+ 1365) Bécsben, a kik mind a ketten IV. Károly vejei voltak, végre Petaui Hertait előkelő stájerországi főúrnál (+ 1385). E kérdés megoldására eddigelé nem állnak más források rendelkezésünkre, mint Henrik művei, melyeket magas állású pártfogói számára írt, ill. azoknak ajánlott. Helm a következő eredményekre jut, melyeket maga is csak valószínűeknek kíván tekinteni (Henrik 1370 körül halt meg):

1346 előtt Prágában (költemény János királyra, a ki 1346 +);

1346 és 1353 Nagy Lajos udvarán hazánkban;

1352/3 írja latin nyelven verses magyar krónikáját Nagy Lajos király számára (ed. Engel *Mon. Ungrica*, 1809, p. 1—54);

1355/6 „Der meide cranz“ IV. Károly számára;

1358 készült a *Chronicon pictum Vindobonense* (bécsi képes krónika);

1360/1 németül írt magyar krónikát IV. Rudolf számára (ed. M. Kovachich, *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke* I, 1805, p. 1—94);

1369 németre fordítja Valerius Maximust Petaui Hertnit számára.

Ez adatokat Helm óvatos és körültekintő következtetések útján csakugyan valószínűekké tudja tenni. Sokkal nehezebb és még eddig el nem döntött kérdés verselőnk viszonya a XIV. századi magyar krónikákhoz. Helm, mint a fenti adatokból kiderül, 1353-ra teszi Mügeln latin verses krónikáját, s úgy fogja föl a dolgot, hogy a Bécsi képes krónika „ama verses munkán alapszik, melyet utóbb a szerző maga 1361-ben átdolgozott német nyelven. E három munka összefüggése oly szoros, hogy Helm nem tartja egyszerűen elvetendőnek azt a több ízben nyilvánított föltevést, hogy a Bécsi képes krónika is Henrik műve (míg pl. más kutatókkal utóljára Ed. Steinmeyer is, ADB. XXII. 454. l. azt állítja, hogy Mügeln, latin ismereteinek gyarlósága miatt, nem lehet a *Chronicon pictum Vindobonense* szerzője). Felhívom szakférfaink figyelmét Helm cikkére, melynek az a legnagyobb gyengéje, hogy nem reflektál egy betűvel sem a magyar történetírók fölfogására, különösen Marczali fejtegetéseire („Árpádkori kútfők“), kinek műve pedig megjelent német nyelven is, sőt a német kutatóknak eltérő véleményeit sem teszi bírálat tárgyává. Saját véleményemet elmondtam *Pallas* *Lerikona* XII, 872. l.

h.

— *Poetica carmina gentilia*. A régibb német irodalomtörténetnek egyik legismertebb adata Einhard azon följegyzése (c. 29.), hogy N. Károly összegyűjtette a 'carmina barbara', tehát a német népénekeket, melyek tárgyukat bizonyára a hősmondából, esetleg még a régibb frank történetből vették. Ezzel ellentétbe helyezték mind eddig Theganus elbeszélését, hogy a nagy király fia, Jámbor Lajos, e dalokat nem szerette és hogy ellenszenvével azoknak pusztulását okozta. Braune Vilmos ellenben igen helyesen fejt ki (PBB. XXI, 1896. 5. l.), hogy e fölfogás félreértésen alapszik. Theganus t. i. így nyilatkozik Lajosról: *poetica carmina gentilia, quae in iuventute didicerat, respuit, nec legere nec audire nec docere voluit*. Nagy Károly összegyűjtötte a 'nemzeti népénekeket', mondja Einhard, melyek a IX. század elején kétségtelenül már levetköztették (persze részben nagyon felszínesen) eredeti germán-pogány jellegöket; Lajosról meg azt írja Theganus, hogy férfikorában ellenséges érzülettel viseltetett azon 'pogány költemények' iránt, melyeket ifjú éveiben tanult volt. Miféle pogány költemények ezek? A helyes feleletet már Otfrid egy helyéből lehetne meríteni, a ki a *gentilium rates, Virgilius, Lucanus, Ovílius caeterique*-vel szembe állítja a *nostrae sectae* költőit t. i. a keresztény költőket, milyenek Prudentius, Juvenius stb. Még világosabbá teszi a dolgot magának Theganusnak összefüggő elbeszélése (c. 19.): *Lingua graeca et latina valde eruditus* (t. i. Lajos király), *sed graecam melius intellegere poterat quam loqui; latinam vero sicut naturalem aequaliter loqui poterat. Sensum vero in omnibus scripturis spiritalem et moralem, nec non et anagagum optime noverat. Poetica carmina gentilia, quae in iuventute didicerat, respuit, nec legere nec audire nec docere voluit*. A 'carmina gentilia' kifejezés és az összefüggés helyes értelmezése kétségtelenné teszik, hogy itt nem német nemzeti énekekről, hanem a római irodalom (pogány) termékeiről van szó, melyeket ifjúkorában nagy sikerrel tanult, később azonban, fokozódó egyházi irányánál fogva, nem szeretett többé, sőt azt sem akarta, hogy azokat többé az iskolákban tanítsák (*nec docere voluit*). Főleg fontos ez utóbbi megjegyzés, hisz az föl nem tehető, hogy a 'német nemzeti énekek' akár Nagy Károly, akár Jámbor Lajos idejében iskolai tantárgyúl szerepeltek volna. Jámbor Lajos magatartására e nemzeti énekekkel szemben tehát egyáltalában nem következtethetni Theganusnak ez adatából, — pedig a középkori német irodalom legújabb történetírója, Kögel Rudolf (I. 206.) már azt is következteti Theganus szavaiból, hogy Lajos király az atyja gyűjtötte nemzeti énekeket egyenesen megsemmisíttette. Annyi azonban továbbra is érvényben marad, hogy Lajos nem volt oly nemzeti szellemű, mint atyja, és hogy lelkében a keresztény jóval hatalmasabb volt, mint a nemzeti szellemű vagy a classicus műveltségű német.

h.

— Eötvös és Börne. Rokon gondolat rokon formában jut kifejezésre Eötvös József 'Bucsú' (1836) cz. gyönyörű költeményének 3. versszakában:

Az ég egy kincset ád minden hazának,
S a nemzet híven őrzi birtokát;
Császárról szól a francia fiának,

Büszkén mutatja Róma ó falát,
 Hellásznak kincse egy elomló rom :
 Tiéd, hazám, egy szentelt fájdalom —

és Börne Lajosnak Jean Paulról tartott emlékbeszédében (1825. decz. 2.)
 «Jedem Lande ward für jedes trübe Entbehren irgend eine freundliche
 Vergütung: der Norden ohne Herz hat seine eiserne Kraft; der kränkelnde
 Süden seine goldene Sonne; das finstere Spanien seinen Glauben; die dar-
 benden Franzosen erquickt der blendende Witz und Englands Nebel ver-
 klärt die Freiheit. Wir hat'en Jean Paul, und wir haben ihn nicht mehr,
 und in ihm verloren wir, was wir nur in ihm besaßen: Kraft und Milde,
 und Glauben, und heiteren Scherz, und entfesselte Rede.»
 h.

— Muspilli. E sokat magyarázott szónak legújabb etymológiája
 Detter F. szerint (PBB. XXI, 107): *muwn-spell, *munþ-spell a. m. szóbeli
 jövődölés, világ vége (célzással a 'prophetia' szó értelmére az apokalypsis-
 ben). V. ö. *gotspel*, alnémet *gôd-spell* a. m. evangelium; alnémet *spel-boda*
 a. m. apostolus, propheta, és még Luthernél: *mundbote* a. m. apostolus. —
 Kögel (Pauls Grundr. II, 212) a szónak első felét a kfn. *mot* (fekete föld)
 szóval magyarázta, hivatkozással a *müwerf* (szokottabban *multwurf*, vakond)
 szóra. Detter helyesen jegyzi meg, hogy 'fekete föld' és 'mundus' két oly
 fogalom, melyek alig hozhatók kapcsolatba egymással; de hangtanilag sem
 egyeztethető ily értelemben a *müspilli* szó az ész. *muspell* és az ószász
mudspelli, *mutspelli* alakokkal.
 h.

— A magyarországi örmény családok genealogiája cz.
 munka jeleut meg *Szongott Kristóf* tollából (Szamosújvár, 1898. 218 l. 8-r.,
 ára 2 frt.). Szongott már egyszer foglalkozott e tárggyal, 1884-ben írt a
 szamosújvári gymnasium értesítőjében «A hazai örmények vezeté- és
 keresztnévei»-ről; azóta egyre gyűjtve és kutatva a szamosújvári, erzsébet-
 városi, gyergyó-szt-miklósi és csíkszépvízi anyakönyvekben és levéltárakban,
 ebben a kötetben adja a magyar örmények «*teljes*» genealogiáját. Munkája nem a
 nyelvészekhez, ethnographusokhoz szól, inkább a nagy közönség kezébe való,
 annál is inkább, mert a szerző nagy tekintettel volt arra, hogy a családok-
 nak egymás közt való rokonságát is kiderítse. Ezek a család- és keresztnévek
 igen érdekes tanúságot tesznek, mennyit kellett a nagy múltú örmény
 nemzet hazánkban lakó kis töredékének szenvednie, míg az Ararát aljától
 Krimión, Lengyelországon és Moldván keresztül bujdosva itt új hazát talált.
 A személynevek világosan mutatják az örmény nép érintkezését perzsákkal,
 arabokkal, törökökkel és görögökkel, még ősi hazájukban; majd tatárokkal
 és genuai olasz kalmárokkal Krimióban; rajta hagyta nyomát a lengyel,
 oláh és legújabbban a magyar, sőt német hatás is. Ugyancsak a nevek tanús-
 kodnak arról, hogy a mi örményeink közvetlenül kétfelől jöttek hozzánk:
 Lengyelországból és Moldvából. Szongott összesen 1182 családnévet gyűjtött
 össze könyvében, ezeknek rokonsági viszonyait ismerteti, kutatva a név jelen-

tését, ott a hol lehet. A második részben a keresztnéveket sorolja fel, a harmadikban pedig statisztikát állít össze; ebben legérdekesebbek a következő adatok: *arab* nevű örmény család van Magyarországon 31; *assyr*: 2; *egyiptomi*: 2; *görög*: 26; *héber*: 26; *latin*: 9; *lengyel*: 4; *magyar*: 167; *német*: 15; *olasz*: 2; *orosz*: 1; *örmény*: 337; *perzsa*: 26; *román* (oláh): 111; *szláv* (?): 4; *tatár*: 1; *török*: 45. Egybeállítja azután a családokat a szerint, a milyen fogalomkörből kapták nevüket: születés, állás, foglalkozás, konyha, ipar, testszín, természet stb. Pótlékkül még 40 nemes örmény családi czímerét is adja. Bizony a magyar nevek nyelvészeti feldolgozása sem volna haszontalan munka, nem egy művelődéstörténeti adatot meríthetnénk belőle!

TOLNAI VILMOS.

— A Gesta Romanorum Sztárai-codexéhez. E folyóirat 1898. é. 5. számában (401—411. l.) ismertettem a G. R. eddigelég egyetlen magyarországi kéziratát, a mely nem annyira koránál (mert hiszen a XV. sz. végéről való), mint inkább fejezeteinek nagy számánál (179) és azon körülmény-nél fogva tartozik a nevezetesebbek közé, hogy benne néhány oly történet is foglaltatik, a melynek az Oesterley kiadta függelékben sincs meg a párja. Ezek közé számítottam akkor, midőn itt, a Phil. Közl. hasábjain e codex első tüzetesb leírása mellett annak tartalomjegyzékét is közöltem, a 41. sz. történetet is (codexünkben a 22. levél hátsó lapjának 2. hasábján), a mely *Oedipus* tragikus kalandjait adja elő, a görög mythikus hős megnevezése nélkül. Azóta azonban ennek a történetnek is megkerült a párja a G. R. Oesterleynél leírt kézíratainak egyikében, a nála LXXI. sz. alatt lajstromozott *colmari* codexben (Cod. Colmar. Issenheim. 10, fol. 1—140. fol.; 140b—141b. tartalomjegyzék; XIV. század; 103 fejezetet tartalmaz). Ennek a kéziratnak az elejét (1—24b.) szintén a VII. Sap. 16 fejezete foglalja el, mint a mi Sztárai-codexünknek a végét, s e történetek is reductiókkal vannak ellátva. A G. R. e kéziratának történetei közül a 14. szól: *De rege qui super portam problema scripsit et a proprio filio ignoranter occiditur*. Kezdődik így: *Erat quidam rex*. Többet belőle Oesterley (i. h. 176. l.) nem közöl, de a tartalmat illetőleg zárójelben oda teszi, hogy: «*Oedipus Räthsels*». Kétségtelen tehát, hogy a mi Sztárai-codexünk 41. sz. történetével van itt dolgunk, a mit még meggyőzőbben igazol ennek a kezdete, a mely így hangzik: *Erat quidam Rex potens valde, qui supra portam sui pallacii hec (sic!) problema scripsit in his verbis et quicumque solvere posset, honores et diuicias infinitas ab Imperatore optineret*. E bekezdés feltűnően egybe vág a colmari codex tartalomjegyzékének idézett czímével, s a történet további folyamata is egészen az *Oedipus*-mondára vall, a melyet Oesterley a colmari codexben ugyan felismert, de a G. R. appendixébe fel nem vett. Ezért kerülte ki akkor ez azonosság a figyelmemet. A colmari codex különben, a mely a Gesta egyik legrégebbi kézírata, ezen az egyen kívül még több oly történetet foglal magában, melyeket Oesterley — elég önkényesen — nem számít a G. R. keretébe (Így pl. mindjárt a 15., valamint a 36., 37., 55. és 103.). Nevezetes továbbá e codex még azért is, mert az Oesterleynél lajstromozott kéziratok közül ez a legrégebbi, a melyben benne van az *Apollonius Tyrius*

története (57. sz.: De antiocho qui filiam propriam cognovit, et tantum eam dilexit quod nullo [sic] eam in uxorem habere potuit nisi problema ab eo propositum solveret = G. R. vulg. szöveg 153.).

Felhasználom továbbá az alkalmat még arra is, hogy idézett dolgozatom egy-két sajtóhibáját kijavítsam. A 401. lap alulról 8. sorában 96 helyett 106, a 411. lapon a Sztáray cod. 162. történeténél az «Oesterley» rovatban 177. helyett 127. és a 137. történet címében Andoclus helyett *Androclus* olvasandó.

KATONA LAJOS.

— Drei Paare und einer a címe *Rückert* Frigyes ama kis gnomikus versének, a mely az embernek két fülét, két szemét és két kezét állítja mindig az egy szájával ellentétbe, hogy soknak szó nélkül való hallására, látására és több munkára, mint evésre oktasson, Az első szak, a melynek a másik kettő csak az amplifiációja, így hangzik:

Du hast zwei Ohren und einen Mund;

Willst du's beklagen?

Gar vieles sollst du hören und

Wenig drauf sagen.

Ezzel majdnem szórul-szóra egyezik az 1510 körül írt magyar *Példák Könyve* (Nyelvelmléktár VIII.) 20. lapján olvasható történetkének («az pogan bevlehekrevl. hog jgen zeretteek az veztegleeg tartaft») e pár sora:

«Egy zaat. es ket fevleket vettevnk az tervezettevl. olyha azt mondanaya. hog fokakat kell hallanonk. es keveset zolnonk.:.» (I. h. 96. l.) A «Példák Könyvé»-nek tartalma nagyobb részt a XV. századb. *Herolt*-féle *Promptuarium exemplorum*-ból került ki, mint Horváth Cyrill, középkori irodalmunk forrásainak jeles bűvára, a bajai főgymn. 1891/2. évi Értesítőjében (Codex-irodalmunk példái és a Példák Könyve) kimutatta. (Csak az a kár, hogy értekezése folyamán a felsorolt párhuzamos idézeteknél következetesen *Speculum*-ot ír *Promptuarium* helyett, a melynek címét csak dolgozata elején említi helyesen. A *Speculum* ex. pedig egészen más gyűjtemény, a melynek tartalma ugyan sokszorosan érintkezik a *Promptuarium*-éval, de H. C. idézetei csakis ezzel vágnak egybe.) Az idézett példa a *Discipulus* néven ismertebb *Herolt* gyűjteményének (Strassb. 1488.) L. 18. jelzetű darabja és így szól: «Tres philosophi interrogati qualiter sic taciturnitatem amarent. Respondens primus. s. socrates dixit. Loqui me sepe penituit: tacuisse nunquam. Secundus philosophus dixit. Nullus stultus tacere potest. Tercius philosophus dixit. Os unum et aures duas a natura recepimus quasi diceret. Multa debemus audire. pauca vero loqui.»

Érdemes lenne először is utána járni annak, hogy honnan meritette e példát a *Discipulus*; továbbá, hogy van-e valami régebbi forrása a *Rückert* költeményében következő másik «két pár» és a száj szembeállításának?

k. l.

— Helyreigazítás *Latkóczy Mihály* bírálatára (*Közl.* XXII. 751.). A bírálat végén felhozott néhány hibáztatás valóban csak sajtóhiba-igazítás. A *visitani* (visitai) és hasonló hibák onnan támadtak, hogy én Révai ere-

deti írásmódját megtartván, *u*-t irtam mindenütt a szó közepén *v* helyett. Fabichich-ot Révai maga is *Fabsich*-nak írja következetesen, Guarinust pedig *Quarinus*-nak. A 10. lap distichonjában csakugyan »s halkkal vészen erőt» stb. és nem »s halkkal»-t ír Révai. — Essayt azért nem irtam a levelezésről, mert ezt bővebben tárgyalja Csaplár Benedek négykötetes munkájában, melyhez az én levéltáram csak mint függelék csatlakozik. Az mindig más kérdés, hogy mi mindent *írhatott* volna valamely szerző, — az a fő, mit tűzött ki ő *magának* célul!

Dr. RÉCSEI VIKTOR.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Magyar nemzeti irodalom története dióhéjban. II. rész Kisfaludy Károlytól a forradalomig. (32-r. 56 l.) Veszprém, 1898. Krausz Ármin fia. 20 kr.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gussztáv. V—IX. füz. (8-r.) Bpest, 1898. Franklin-Társulat.

V. füz. *Poncianus* historiája. Bécs, 1573. Kiadta Heinrich Gusztáv. Három hasonmással. (231 l.) 1 frt.

VI. füz. *Gyöngyösi* István. A család Cupidónak kegyellenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő géniusza. A költő kéziratából kiadta Rupp Kornél dr. (194. l.) 1 frt.

VII. füz. *Bessenyei* György. A természet világa vagy a józan okosság. A költő kéziratából első ízben kiadta Bokor János. (407 l.) 1 frt 80 kr.

VIII. füz. *Dugonics* András. Az arany pereczek. Harmadik kiadás. Magyarázatokkal és szótárral kiadta Bellaagh Aladár (268 l.) 1 frt 60 kr.

IX. füz. *Balogh* István. Ludas Matyi. Bohózat három felvonásban. Kiadta Bauer József. (96 l.) 50 kr.

Szemák István, dr. Magyar nyelvtan mondattani alapon. A közép- és polgári iskolák első osztálya számára. (8-r. IV, 78 l.) Bpest, 1898. Lauffer Vilmos 50 kr.

II. Külföldi irodalom.

Pataky, Sophie. Lexikon deutscher Frauen der Feder. Eine Zusammenstellung der seit dem J. 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren, nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichniss der Pseudonyme. 2 köt. (1. köt. XVI, 527 l.) Berlin, 1898. Pataky. 20 mk.

Planer, Osk. und Camillo *Reissmann*. Johann Gottfried Seume. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften. (VII, 724 l.) Leipzig, 1898. Göschen. 12 márka.

Schirmacher, Kaethe. Voltaire. Eine Biographie. (XX, 556 l.) Leipzig, 1898. Reisland. 8 mk.

Steinmeyer, Elias u. Eduard *Sievers*. Die althochdeutschen Glossen. IV. Band. Mit Unterstützung des kön. preuss. Cultusminist. und der kön. preuss. Akad. d. Wissensch. Berlin, 1898. Weidmann. (XV és 790 l.) [A nagy fontosságú munkának befejező kötete]. Ára 32 mk.

Sülgebauer, Edward. Geschichte des Minnesangs. (V, 298 l.) Weimar, 1898. Felber. 6 mk.

Hivatalos nyugtázás

az 1898. évi szeptember 18-dikától október 21-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1896-ra: Kardoss Gyula II. félévre. — Sróth Péter I. félévre, — **1897-re:** Dr. Kugel Sándor I. félévre. — Ranczay József. — **1898-ra:** Bán Gualbert. — Bocskay Emilia. — Borsos Károly. — Bitter Illés. — Borsodi Miklós. — Bálint Károly. — Boros Alán. — Bausz J. Teodorik. — Bürner Sándor. — Csukovits Sándor II. félévre. — Debreczeni N. Sándor. — Ecker Modeszt. — Hatala József. — Incze József. — Dr. Jeszenszky István. — Károly Ignác. — Király Lajos. — Dr. Latzkó Hugó II. félévre. — Laban János. — Dr. Rell Lajos. — Ranczay József. — Seprődi János. — Szolner Bónis. — Varsányi Román. — Vujsz János.

Rendes tagdíj 1890-re: Dr. Faludi Miksa 2 frtot. — **1892-re:** Dr. Szilágyi Albert I. félévre. — **1895-re:** Endrei Ákos I. félévre. — **1896-ra:** Glósz Miksa II. félévre. — Hegedüs Pál II. félévre. — Korber Imre II. félévre. — **1897-re:** Farkas Ignác II. félévre. — Karátsony Zsigmond II. félévre. — Kovalik János II. félévre. — **1898-ra:** Dr. Alter Béla II. félévre. — Balásy Dénes. — Dr. Boros Gábor. — Becker Nándor. — Barcsa János 2 frtot. — Dr. Bánóczi József. — Dr. Baló József. — Buzássy Ábel. — Ballassa József 1 frt 50 krt. — Dr. Csengeri János I. félévre. — Dr. Demek Győző 3 frtot. — Dóczy Imre. — Dr. Erődi Béla. — Dr. Erdélyi Károly. — Fejér Adorján. — Faragó János. — Fábian Imre. — Fekete István. — Dr. Fiók Károly. — Géresi Kálmán. — György Lajos. — Dr. Gyárfás Tihamér. — Greifel György. — Dr. Geréb József. — Dr. Hittrich Ödön. — Dr. Harrach József. — Henning Rezső II. félévre. — Dr. Heinrich Alajos. — Dr. Hóman Ottó. — Incze István. — Irsik József II. félévre. — Incze Béni 2 frtot. — Janda Gy. Bernardin. — Jacobi Károly. — Janny László. — Dr. Jancsó Benedek. — Jánosi Boldizsár. — Karátsony Zsigmond I. félévre. — Kulcsár Endre. — Dr. Kisfaludy A. Béla. — Dr. Kardos Czelesztin 4 frtot. — Kiss Albert. — Dr. Kőrös Endre. — Dr. Kapossy Endre. — Kolovics Lipót. — Krauze Ervin. — Dr. Kardos Gyula. — Király Pál. — Dr. Kis Sándor. — Kovács Dániel 2 frtot. — Krémer István. — Dr. Keil Alajos. — Dr. Kiss Ernő. — Dr. Kresméry Károly. — Dr. Kárpáti Károly. — Kempf József 1 frtot. — Dr. Krausz Jakab. — Kőrösi László. — Dr. Kvacsala János. — Király Béla. — Lászlófy Kornél. — Lakatos Vincze. — Dr. Losonczy Lajos. — Lichtenegger József. — Latkóczy Mihály 2 frtot. — Liska János. — Dr. Láng Nándor. — Dr. Molnár Samu. — Moser József. — Dr. Mócs Szaniszló 3 frt 50 kr. — Mártoncsik Lajos. — Máthé György. — Madarász Pál. — Macher Ede. — Mészáros Lajos. — Dr. Molnár István. — Dr. Nagy Zsig-

mond. — Nátafalussy Kornél. — Nádor Béla. — Dr. Nagy Károly. — Oraftsik Károly. — Dr. Prónai Antal. — Perényi Otmár. — Posch Árpád. — Polgár György. — R. Prikel Márián. — Dr. Pauler Gyula. — Dr. Popini Albert. — Pap János. — Papp Mihály. — Dr. Pécsi Ödön. — Petrovics László. — Pásztory Endre. — Reisz Ottó. — Roseth Arnold 2 frtot. — Dr. Ruzsicska Aurél. — Rhousopoulos Rhousos. — Roller Béla. — Dr. Radó Antal. — Dr. Reibner Márton 50 krt. — Dr. Rupp Kornél. — Serkei Szabó József. — Strauch Béla. — Dr. Schmidt Attila. — Strache Bódog. — Simonyi Zsigmond. — Dr. Siegesen József. — Schloss Gyula. — Schambach Gyula. — Spitkó Lajos. — Sörös Pongrácz 3 frt 50 krt. — Szegess Mihály. — Szabó Elek. — Szinyei Endre. — Szinger Kornél. — Dr. Szabó Ignác. — Szlávnits György. — Szkunsevics Kornél. — Dr. Székely György. — Szinnyi József. — Dr. Szamosi János. — Szalay Károly. — Szilágyi Oszkár. — Tell Anasztar. — Dr. Takáts Menyhért. — Tomory Endre. — Tóth Gyula. — P. Thewrewk Emil. — Dr. Viatorisz József. — Dr. Vozáry Gyula 2 frtot. — Vojtkó Pál. — Dr. Váczy János 3 frt 50 krt. — Dr. Waldapfel János 4 frtot. — Wolff Béla 1 frtot. — Dr. Werner Adolf. — Dr. Zlinszky Aladár 50 krt. — Dr. Zimányi József. — **1899-re** : Dr. Jancsó Benedek. — Nagy Iván — Reibner Márton 4 frt 50 kr.

Előfizetés 1898-ra : Császár Sándor. (Tessék lakezímét közölni a pénztárnokkal.) — Eperjesi ev. coll. Magyar Társaság. — Huszár István. — Kecskeméti róm. kath. főgymnasium. — Dr. Kégl Sándor II. félévre. — Nyitrai kath. főgymnasium. — Nagyszalontai gymnasium. — Rozsnyói kath. főgymnasium. — Rozsnyói ág. ev. főgymnasium. — Szombathelyi főgymnasium. — Schwarcz Károly. — Szegedi főgymn. önképzőkör. — Temesvári M. — Ujverbászi gymnasium. — Zombori állami főgymnasium II. félévre. — **1899-re** : Eperjesi ev. coll. Magyar Társaság.

Budapest, 1898. évi október hó 21-én.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

I., Vár, Országház-u. 41., I. 2.

ANAKREON MINT TYPIKUS ALAK.

«Valóságos ironia, hogy dalai, melyekről azt énekelte Horatius : Nec si quid olim lusit Anacreon, delevit aetas, majdnem mind elvesztek. Hangjuk elpendült; de a visszhang tovább vitte szellemük alkotó hatását».

(P. Thewrewk Emil, Anakreon 47. l.)

Hogy mily szépen és szívhezszólóan zengett Anakreon lantja, azt költeményeinek maradványai ma már alighogy sejtetik.

De üdén és örökké meg-megújuló erővel zeng még a töle keltett visszhang. Ez a visszhang egyik országról a másikra, egyik néptől a másikig verődik. Lantja még folyton visszhangzik a bájos anakreonteumokban; visszhangzik a középkoron át századunk derekáig oly kedvelt anakreontikus lyra húrjairól.

Ez a lyra azonban nemcsak az ő dalait hangoztatja, de ő róla *magáról* is zengedez. Alakja, jelleme, életphilosophiája egyaránt tipikussá lön. Miként Homerosban az aoidosok eszményképét, benne minden kor a legbájosabb lyrikus egyéniséget látta. S épen így, tipikussá lett mivoltában mutatni be Anakreont, czélja ezen értekezésnek.

Vagyis *nem* úgy festem őt, a miként jelleme és költészete a csekélyszámú életrajzi adatok és eredeti töredékeinek tükrében látszik. Ezzel fölösleges munkát végeznék, hiszen mind erről a magyar közönség számára már minden tudnivalót P. Thewrewk Emil Anakreonjának Bevezetésében teljes rendszerbe foglalva, alapos kritikával megírt. *)

---

*) L. *Anakreon*, görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta P. Thewrewk Emil. Budapest, Franklin-társulat. 1885.

Utalva tehát ezen alapvető műre, föltételezem, hogy olvasóim már jól ismerik azt a *nagy* Anakreont, a ki hírnevével már ifjúkorában betöltötte szülőföldjét, a ki később 'Polykrates udvari pompájának közepette napként ragyogott, a ki még hajló korában is a Peisistratidák fényes városában megtestesülve csillogtatta az ión szellemet.

Ezt a *nagy* Anakreont csakhamar elfeledték. Talán azért, mert Athenæ gyors fejlődésében annyi szellemi óriást szült, a kik tökéletességükben egymásnak vetélytársai levének. De iskolát alapított és tanítványainak képzeletében Anakreon többnyire mint örökké vidám, élveteg aggastyán, mint «vén borissza» szerepel. Elannyira elfeledték a nagy Anakreont, hogy még az akropolison felállított emlékszobra is mámorában éneklő, vén tivornyázónak ábrázolta.

De ebben az eltorzított alakjában is valami ellenállhatatlan bűbáj rejlik! Ha késő századok múlva így jelent meg egy-egy anakreonista álmában, az magán kívül rohan hozzá, Bacchos és Aphrodite repkénykoszorúzta dalosához, hogy teljes életét a bor és szerelem lantkedvelő isteneinek hozza áldozatul.

Igy zeng az I. anakreonteum: *)

«Anakreon álmokképben
Szinről-szinre tűnt fel nékem,
Teos mézes ajkú bölcse
Bennem édes vágyat költe.
Futottam is hozzá menten,
Megesókolván megöleltem.
Bár öreg volt, de szép férfi,
Élte kéjit, ki még érzi.
Bűbajos volt dalos ajka
Még borillat érzett rajta.
Reszketeg, vén Teos bölcse
Erosával járt karöltve.
Virágfűzér diszítette,
Fejéről azt most levette,
S míg szerte szállt az illatja,
Kegyes szívvel nekem adta.
Örömemben oda lettem,
Homlokomra felkötöttem.
De megjártam, óh én dőre,

---

*) Az idevágó anakreonteumokat *saját* rimes fordításomban idézem; Anakreon valódi töredékeit pedig P. Thewrewk Emil fordításában.

Nem sejthettem azt előre :
Mert azóta, hogy azt hordom,
Szerелеm bánt engem folyton».

Ennek a vén Anakreonnak bűbája nemcsak kedves voltában, de az általa megzengett úgynevezett életphilosophiában is rejlik. Mint philosophus Anakreon az élet élvezetének művészetét tanítja. E nagy művészet főelve mindenekelőtt a harcz-háborútól való borzalom és a béke örömeinek a végletekig menő kiaknázása. Anakreon, mint első apostola a világbékének, mindig ellentétbe helyezi magát a harczok megörökítőjével, Homerosszal. Még az anakreonkodók képzelgős világában is ez egyik főthema, pl. a 2. dalban :

«Homerosnak dicső lantja,
Bár harczy húr ne vón' rajta !
Többet ér a békés serleg,
Melybe vízzel bort kevernek.
Mámor és táncz az kell nékem ;
Józan legyen örülségem.
Kezeimben a kobozzal
Zengek bortul ihlett bordalt.
Homerosnak dicső lantja,
Bár harczy húr ne vón' rajta !»

Ugyanezt a *lyrai* életphilosophiát, a mely oly jellemző az anacreontismusra nézve, bájos sentimentalismussal fejezi ki a 3-ik dal költője. Mintegy Homerosszal száll versenyre, hogy leírja «Achilleus pajzsát». Ámde, míg az élet és természet ama fenséges szemlélője úgy a világegyetemet, valamint e földi élet háborús és békés jeleneit mind ama csudás pajzsra vereti Hephaistossal : a mi anakreonkodónk egy nagy billikomot rendel meg az égi kovácsnál ; nem törődik a csillagokkal s az emberi életből is csupán a szüretet kívánja megörökíteni. Ebbe az örömnépbe meghívja a bor és szerelem istenségeinek egész táborát. *)

«Ki ezüstből csudát művelsz,
Nagy Hephaistos, méltó művel
Bizlak meg most ! Alkoss szépen !
De pajzs, sisak nem kell nékem,
Harcz nem lévén mesterségem.
Billikom kell, öblös legyen,

*) Eme saját fordításim nem tulajdonképeni fordítások, hanem inkább a magyar lyra szellemében utánzott anakreonteumok ; vagyis ezeknek magyaros paraphrasisai.

S kezed rajta remekeljen.
 Ne a Medvét verd ki rajta,
 Sem a mi más csillagfajta
 Hetevény vagy Kaszás néven
 Csillog-ragyog boltos égen.
 Verj ki rajta borágakat,
 Dús gerezddel rakottakat.
 Verj ki oldalt nagy borkádat,
 Szedőkül sok szép Maenádot.
 Nevetve a szállót hordják,
 S Satyrok a bort tiporják.
 A mosolygó szép Kytheret
 Arany Eroskák kísérik.
 Dal-, szerelem- s boristenség,
 Szüretmennél legyen vendég».

A hősköltészet és a lyrika közötti ellentét tehát egyik legkedveltebb anakreoni közhely. Remek egy változata az annyiszor utánzott *23-ik anakreonteum* is:

«Atreidákru! zengni fennen
 S Kadmost kéne énekelnem.
 Ámde makacs az én kobzom,
 Csupán Erost zengi folyton.
 E hibát a húrban véltem,
 Sőt a kobzom kicseréltem,
 S kezdtem zengni friss erővel,
 Nagy Herakles miket művelt.
 De a lantom másképp szóla,
 Megint Eros hangzék róla.
 Jó hősök hát nyugodjatok,
 Többé nem zeng dal rólatok.
 Harczos üdők eltűnének,
 Most szerelmet zeng az ének».*)

Ezt a közhelyet némileg a forrására is vissza lehet vezetnünk. Anakreon eredeti elegiái közül egy négy sornyi, t. i. a *94. sz. töredék* maradt fenn, a mely a főttebbi eszmének alkalmoszerű változata:

«Nem szeretem ki borozva beszél teli serlege mellett
 Villongásokról s háború átkairól.
 Emberem az, ki vegyítve a Múzsák és Aphrodite
 Szép adományit, a szív élveit emlegeti».

---

*) Legszebb utánzata nálunk Virág Benedek «Anakreon' baráttya».

Eme közhely tárgyalása nélkül hiányos lett volna a tipikus Anakreon jellemzése.

Most nagyjában összefoglalom azon anakreonteumokat, a melyek a vén létére is még mindig az ifjuság élvezeteire áhító *aggastyánt* festik, vagy a melyek költői önmagukat ilyen tipikus Anakreonnak képzelik. Némelyikben igaz, valóságos *eszménynyél* magasztosul Anakreon. Egy oly hőssé, a ki testi és lelki üdeségével az aggkor nyomorán diadalmaskodik. Másutt azonban a telhetetlenség *torzképe*, egy tivornyahős, a kit Bacchos és Kirke bájitala szinte disznóvá változtatott.

Mint a nők örök kedveltjét és a nők örökös kedvelőjét mutatja be őt a *6-ik anakreonteum*:

«A nők hozzám így beszélnek:
 ,Anakreon, beválsz vénnek!
 Ha nem hiszed lányok szavát,
 Nézd a tükröd', igazat ad.
 Meglásd benne tar homlokod',
 Hajad róla mind elfogyott!'
 De nékem legkisebb bajom,
 Vajjon hajam mind megvagyon.
 Efféle gond kárba veszett,
 Hisz vén ember is szép lehet:
 Hogy ha tud még élni vigan,
 Bár féllábbal már a sirban».

Még bájosabb talán a *37-ik dal*, melynek «Anakreon»-ja túltesz az ifjakon is. Különben már közhely, czíme a «Tánczos öreg» lehetne:

Szeretem a vig öreget,
 Tánczos ifjat is szeretek.
 De ha tánczát öreg lejti,
 S ebben telik még a kedvi:
 Annak haja deres lehet,
 De szívében hő vér pezseg».

Anakreon valódi töredékei is különféle változatokban festik vén korára is szerelmes természetét. Mert valóban ilyennek mutatkozik. Még mindig pillangó; agg szárnyai elgyengültek, de azért virágról-virágra röpköd. Majd érzékenykedik, hogy a válogatós Erosnál nincsen többé kelete, pl. a *25-ik töredékben*:

«Eros, látva hogy állam őszül,
 Kapja magát s elsuhan én tőlem aranyugárzó
 Szárnyaival».

Másszor pedig könnyen veszi, hogy egy fiatal leánynál nincs többé szerencséje, így a *14-ik töredékben* :

«Megint meghajigál piros
Labdájával aranyhaju
Eros és enyelegni hí
Szépczipójü leánynyal.
S ő kit szült az erős falu
Lesbos, csak nevet engemet,
Mert már őszbe vegyült fejem,
S ifjú férfiat áhit».

A *76-ik töredékben* szinte könyörögni látszik a leány szerelméért :

«Széphaju, aranyruhaju lányka, hallgass rám öregre».

A *77-ik töredékben* pedig azon a szomorú gondolon évődik, hogy majdan megöszül :

«Majd ha szürke szál vegyülget fekete fürteim közé».

De a vénség nyomorúságán legkeservesebben a *43-ik töredékben* panaszskodik :

«Deres ime a halánték, fejem őszbe van csavarva,
Oda már az ifjuságom, fogaim megodvasodtak.
De kevés időm maradt még nekem édes életemből.
E miatt gyakorta félek iszonyodva Tartarostól.
Iszonyu a Hades-ország, be' keserves ám lemenni :
Odajutni vajmi könnyű: ide vissza nincs menekvés».

Ezt a megindító gondolatot, a mely a halál ókori, keresztyén-ség előtti, fogalmának költői meghatározása, megleljük Vergilius-nál is (Aeneis VI. 126— 129) :

«Facilis descensus Averno,
Noctes atque dies patet atri ianua Ditis ;
Sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est».

Bizony nem adhatunk igazat Bernhardynak, midőn ezen, oly sokatmondó költeményéről így nyilatkozik (Grundriss d. griech. Litt. II. 1. 690) : «Das widrige Zerrbild eines völlig wüsten Greises, dem vor den Schauern des nahen Todes und der Unterwelt graut ; selbst der Stil verräth keinen Zug von der Anmuth und lebendigen Frische dieses Mannes.» Bernhardt elfelejteti látszik, hogy a legvérmesebb természetű embernek is vannak lehangolt pillanatai. A milyen fogékony és változékony volt Anakreon, mindig

a pillanatnyi hatások alatt szerzette költeményeit. A ki tőle merev következetességet követel, az nem tudja felfogni egy lyrikus költő lelkivilágát. Az sohasem látott még tengert, a melynek színe majd tükörsima és mosolygó, majd meg haragos hullámokat ver. *Ilyen* volt a valódi Anakreon szerelmeiben is. Hatalmas lelke majd szárnyra kél, hogy az Olympost ostromolja panaszzaival (*24-ik töredék*):

«Repülök Olymposra sebes szárnynyal Eros okáért:
Nem akar az ifjú szeretőleg velem elmulatni».

Másszor meg kislelküleg a tenger hullámaiba vetné magát ugyancsak szerelmi bánatában (*19. töredék*):

«Ismét ugrom a leukasi
Kőszikláról az ősz tenger alá mint szerelemtől ittas».

Kedélyállapota folyton hullámszik. Érzelmeiben egyik végétől a másikba csap át, mint azt maga is kifejezi a *89. töredékben*:

»Szivem szeret, nem is szeret;
Szivem rajong, nem is rajong.»

*

A mint tehát látnivaló, ez a szerelemre áhító aggyastyán olyan anakreoni közhely, a melyet eredeti töredékeiből is képesek vagyunk igazolni. Az anakreonteumokat javarészből Anakreon valódi költeményeiből szedett «centóknak» tekinthetjük. Szájról-szájra szállva idők folyamán egyszerű, minden egyéni vonatkozások nélkül való bordalokká váltak. Pl. mily jellemző Anakreon életfilosófiájára a *8-ik töredék*:

«Nem kell nékem Amalthea
Bőségszarva, sem az hogy én
Másfél századon át legyek
Tartessos fejedelme».

Ime itt van a *7-ik anakreonteum* alapeszméje:

«Csöpp gondom sincs nékem arra,
Kié Gyges sok kincshalma,
Hirt s hatalmat nem kívánok,
Semmik nékem a királyok.
Gondom az, hogy hajfürtimet
Jó illatban füröszszem meg;
Gondom az, hogy piros rózsa
Halántékim' koszorúzza.

Gondom jár a mai napon
 Nem töprengék a holnapon.
 Mig fölötted a nap ragyog,
 Vesd a koczkát s igyál nagyot;
 Hozz Bacchosnak áldozatot,
 Bölcsen élted' így mulatod.
 Siess, mert a halál meglep
 S kezedből kihull a serleg».

Ez a dal oly szemléletesen állítja elénk Anakreont, az élvezet művésztét, hogy nem csuda, ha oly hatást tett. Finom izléssel utánozta nálunk Dayka Gábor:

Az új Anakreon.

«Nem királyok boldogsága,
 Nem Gyges kincshalmái
 Nyugodt szívem kívánsága,
 Ötet béke öleli.
 Mig a dús ezernyi bajjal
 Tölti kinos életét,
 Én kenettől ázott hajjal
 Várom a nap esetét».

Ilyen, Anakreontól eredő közhely a *bornak*, mint gondüzőnek, Lyaiosnak magasztalása is. Az anakreonoskodó borba kívánja gondjait temetni. Pl. a *43-ik dal*:

«Vidám bort ha iddógálok
 Gondjaim mind tova szállnak;
 Sok búbanat, baj, siralmak
 Elaltatva borba' vannak.
 Előbb-utóbb meg kell halnom,
 Érdemes-é élnem vajjon?
 Addig még sok bort igyunk hát,
 Szép Gondüző ajándokát.
 Vidám bort ha iddógálok,
 A gondjaim tova szállnak».

Felette izléstelen ennek a Csokonay-féle változata; szinte pórias:

«Ha szívhatok boroeskát,
 A gondjaim csucsulnak.
 Ki boldogabb halandó,
 Mint a ki nem sohajtoz,
 Ki boldogabb magamnál?
 Hej vizivók! be sűrű
 Pocsolyába foly világtok!» stb.

E kérdést fejtegetvén, szinte lehetetlen meg nem emlékezni Alkaiosról, a lyra atyjáról. Hiszen nagy hatást tett Anakreonra is, habár jellemük és így költészetük merőben ellentétes. Alkaios egy nagy, fellengző szellem, a ki az eszményiért lelkesül s ennél fogva meg is hasonlik önnönmagával. Néha ő is boros serleghez nyúl, hogy búját «belétemesse»; ámde csakhamar kijózanodik és megundorodva fut az édes-keserű méregtől. A nagy szellemek e szerencsétlenségét, az önnönmagukkal való meg hasonlást, legmeghatóbban 50-ik töredékében fejezi ki. *) (*Bergk*, *Anthologia Lyrica* *50.).

«... Δοκίμοι δ' ἄριστος ἔμμεναί
πῶνων· αἱ δὲ κ' ὀνήσι Fᾱδus περὶ φρένας οἶνος, αὖ δις ἄθλιος.
κάππος γὰρ κεφάλαν κατίσχει· τὸν φον θαμὰ θυμὸν αἰτιάμενος.
πεδαμνόμενος τ' ἀσάζει· τόκ' οὐκέτι φανδάνει· πῶ τάνδῃ, πῶ.»

«Miglen iszom, magam' boldogabbnak vélem,
Mig az ital méze szívemig hat mélyen.
De kijózanodván oly nyomorult vagyok,
Az ital gőzitül mikor fejem sajog.
Mikor a lelkemben ezer vád fölébred,
Óh mily keserűnek érzem ezt a mérget!
Nem gyönyör az többé, csak gyötrelmes érzet».

Ellenben maga Anakreon a symposionok felülmulthatatlan művésze. Neki a mulatság, a szellemes dáridó életcélja, mert ott nyilatkozott meg finom költői lelke. Bacchos asztala neki Eros elleni csatatérül szolgál, szövetségesekül pedig mindig a Muzsákat hívja. Iszonyodik a skytha módra való duhajkodástól; a bort *élvezi*, de a mámort nem áhítja. Bordalaiban nincs meg hasonlás. V. ö 62—63. sz. *töredékeit*, a melyek a tulajdonképeni bordalok örök mintái:

«Vizet ifju, s bort kupámba!
Koszorút is adj virágost!
Hamar ifju! Bezzeg én most
Az Erost birokra hívom.»

★

«Fiu, tedd föl azt a kancsót:
Igyam egyet egy huzamban!
De a vizbül önts be tíz részt
S ötöt adj a tiszta borból,

*) Közönségünk izlésére való tekintettel a saját rimes fordításomban mutatom be az aeol eredetivel együtt.

Hogy a mánor el ne kapjon,
Hanem okkal iddogáljak».

★

«Nosza rajta hát; de többé
Ne tegyünk oly kiabálást,
Ahogy iddogál a szittya,
Hanem édesen mulassunk,
S az italba dalt vegyítsünk».

A 65-ik töredék pedig, a mely voltaképp hymnusszerű szárnyalás, világosan kifejezi, hogy Anakreon *nem* a mánornak, hanem az egy hatalmas *Erosnak* szentelte bordalait:

«Az Erost a kéjes istent,
A himes virágfüzérűt,
Akarom megénekelni.
Az egekben ő a zsarnok,
A világot ő igazza.»

Mennyire elűtnek tőle az Anakreonoskodók! Többnyire torzképét adják. *Rettegnek a haláltól* és ezen rémgondolattól kergetve a mánor karjaiba menekülnek. Így énekel a 46-ik dal költője is:

«Hogyha Bacchos szállott belém,
Gondjaim mind feledem én.
Még Kroisossal sem cserélek,
Ajkimon ha zeng az ének.
Homlokomra repkényt tűzők
S e világbul csak gúnyt űzők.
Kupát fiam! Nagyot iszom,
Töltsd tele jól! Mert jobb bizony.
Ha elaltat forró mánor,
Hisz a halál hideg álom!»

A bájosak csoportjába tartozik a 35-ik dal. Anakreonoskodó szerzője boros álmában szép lányokkal enyeleg. Majd felocsúdik és álma csalfa voltán kesereg:

«Csöndes éjjel, bibor ágyon
Elnyomott az édes álom.
Bacchos adott álommézet
S szép látással megigézett.
Ugy tetszék, hogy lábujjhegyen
Futkároztam völgyön-hegyen;
Szép lányokkal mulatoztam.
Szerelmükre áhítóztam.

Sok legény is volt mellettek,
 Bacchosnál is szinte szebbek.
 Ily gúnyszókkal enyelgének:
 „Szép lány kéne még e vénnek”.
 S hogy én egyet megöleltem,
 Édes álmom eltűnt menten.
 Most itt fekszem egymagamra,
 S újra vágyok ily álomra».

Térjünk át most a *45-ik dalra*, melyet *Stark* (Quaestionum Anacreonticarum libri duo), bár erre döntő belső vagy külső bizonyítás nincsen, Anakreon valódi költeményének tartott. *Bergk* ellenben «sületlen tákolásnak» veszi az egészet. *) Ha nem is sületlen, de mindenesetre tákolás. Első felének költője Silenos majmolásában leli a vén tivornyahősök ideálját. A többi pedig anakreoni közhelyekből van összetoldva-foldva:

«Öreg vagyok már én bizony,
 De ifjagnál többet iszom.
 S hogyha megtér régi kedvem,
 A kartánczot is ellejtem.
 Mint Silenos mulatgatok,
 Ifjak között ifju vagyok.
 Könnyű nádszál nekem nem kell,
 Bortömlő van vén kezemben.
 Kinek szive harcra vágyik,
 Harczoljon az tőlem váltig.
 Nekem, fiam, nyujts serleget,
 Tölts beléje bort eleget,
 Csak az édest, javát vegyed.
 Öreg vagyok már én bizony,
 De ifjagnál többet iszom».

A *49-ik dal* szerzője, szintén őszhajú, leányok bolondja, de igen elmésen kelletti magát:

«Hogy a hajam már fehér lett,
 Ne fuss tőlem, szép lány, kérlek;
 Ne légy büszke, hogy arczodon
 Még virágos tavasz vagyon,
 Ne becsméreld, hódolatom!
 Liliom is, bárha fehér
 Szép rózsákkal, lásd, összefér;
 Szép a piros-fehér füzér».

---

*) L. P. Thewrewk Emil: Anakreon, 74. l.

A «vén borisza» legbájosb képét talán az *51-ik dal* szerzője festi. Nem leinni akarja magát. Ellenkezőleg újra megifjodott a szerelem varázsától és kedvese előtt őszbe csavart hajjal is mindenkép szeretne még legénykedni. Szive szinte áthévül az «ősz nap-sugártól» :

«Ifjak közt ha látlak téged,
Ifjuságom újra éled.
Szerelemnek füge szárnyán
Tánczba szálllok én, aggastyán.
Mint Kybele dühödt papja,
Örjögök felkoszorúzva
Szürke vénség, elfelejtlek !
S ifjak közt mint ifju lejteek.
Töltsd kupámat a javából,
Dionysos lángborából !
Hogy megcsudáld a vén embert,
Kit sok éve még le nem vert ;
Aki tud még énekelni,
Tud még sok bort elviselni,
S bár fejébe száll a gőzi,
Az illemt ám megőrzi».

★

Czélom volt Anakreont kettős alakjában bemutatni. Valódi töredékeiben láttuk, jobban mondva sejtettük a dal, bor és szerelem eszménynyé lett költőjét. *Ezt* ábrázolja a híres borghesei Anakreon-szobor, meg a Tiberius Pepon-féle érem. Ezekről így szól *Baumeister* (Denkmäler I. k. 79. l.) «Anakreon, der Dichter von Teos, ist vorgestellt als härtiger Greis, auf einem Sessel sitzend, bekleidet mit Chiton und faltigem Mantel, die Leier haltend und mit der rechten zum Spiel eingreifend auf dem Revers einer Münze mit der Umschrift ΤΡΑΤΗΓΓΩ ΤΙΣΕΡΤΟΥ ΠΕΠΩΝΕΩΣ ΤΗΙΩΝ. Nach Visconti stimmen Haltung und Figur des Dichters mit der Leier so auffällig mit einer 1835 im Sabinerlande gefundenen, jetzt in Villa Borghese aufgestellten lebensgrossen Marmorstatue, dass man diese auf Anakreon zu beziehen kein Bedenken trägt».

Jahn (Abhandl. VIII. 726. l.) érvelése szerint valószínű, hogy a borghesei Anakreon-képmás változata a költő hazájában, Teosban, felállított híres emlékszobornak. Vagyis az *eszményi Anakreon* megörökítése.

Ama *másik*, ugyancsak híres szobor pedig, a mely az athe-

næi Akropolist diszítette, az anakreonteumokban unos-untalan megzengett «vén borisszát» ábrázolta. Megemlékezik róla Pausanias (II. 25c.):

«Ἔστι δὲ ἐν τῇ Ἀθηναίων ἀκροπόλει καὶ Περικλῆς ὁ Ξανθίππου καὶ αὐτὸς Ξανθίππος, ὃς ἐναυμάχησεν ἐπὶ Μυκάλῃ Μήδοις. ἀλλ' ὁ μὲν Περικλέους ἀνδριὰς ἐτέρωθι ἀνάκειται, τοῦ δὲ τοῦ Ξανθίππου πλησιόν ἕστηκεν Ἀνακρέων ὁ Τήϊος, πρῶτος μετὰ Σαπφῶ τὴν Λεσβίαν τὰ πολλὰ ὧν ἔγραψεν ἐρωτικὰ ποιήσας· καὶ οἱ τὸ σ χ ῆ μ ᾶ ἐστὶν οἷον ᾄδοντος ἄν ἐν μέθῃ γένοιτο ἀνθρώπου.»*)

Az anthologiabeli epigrammák tanuskodnak arról, hogy mily népszerű volt Anakreonnak akropolisi szobra, mely őt ittasan daldolva ábrázolta. Például hadd álljon itt egy a tarentumbeli *Leonidastól* (Anth. Plan. 306.). P. Thewrewk Emilnél valamennyit egybeállítva és lefordítva megtalálja az olvasó (id. m. 35. lapján):

«Nézd csak a bortul egészen elázott vén Anakreont,
Ahogyan az tántorg a kerek oszlopon itt!
Sóvárgó szeminek pillái, epedve mozognak,
S nézd a ruhát, hogy lóg rajta bokáig alá.
Mint afféle boros, már elvesztette sarúját,
Egyet, a másikkal lába inogva csoszog.
Zengi Bathyllt, a vágyni valót, meg zengi Megistest,
A szerelemhangú kobzot emelve kezén.
Vigyázz rá, Dionysos atyánk! nem járja sehogysem,
Hogy Bacchos hívét Bacchos elejtse maga».

Valószínű, hogy egy ilyen remekmű, a mely az athenæi akropolison az egész művelt világnak bámulatára állott, nagy hatást tön a költői Anakreonoskodók képzeletére is. Hozzájárult a «Vén borisza» alakjának népszerűsítéséhez.

★

Anakreon alakja tehát *először* is mint *vén szerelmes*, *másodszor* mint *vén borisza* lön typussá. De még egy *harmadik alakban* is lebegett az utánzók szemei előtt. T. i. úgy, a mint *Bathyllosért*

*) Vagyis: «Ott vagyon az athenæbeliek fellegrárában Perikles, a Xanthippos fia és maga Xanthippos is, a ki a médekkel hajóharczot vívott Mykalénél. De Perikles szobra oldalt áll. Xanthipposhoz pedig közel áll Anakreon, a Teosbeli, a ki első a lesbosi Sappho után, mivelhogy nagyobb részt szerelmi költeményeket szerzett. Magatartása pedig olyan, minő egy ittasan éneklő emberé». Innen is látni való, hogy Anakreon hírnevét első sorban *szerelmi költeményeinek* köszönhette, a mit Cicero is bizonyít.

való rajongó szerelmében sokszor könnyekig megindulva pengeti kobzát.

Tudjuk, hogy Anakreon valódi maradványaiban Smerdies, Kleobulos, Megistes, Leukaspis, Eurypyle, egyszóval szerelmeinek egész gyöngykoszorúja mind összefűzve található. A véletlen különös játéka, hogy éppen ez az egy gyöngyszem, t. i. a híres Bathyllos hullott ki. Csak annyi valószínű, hogy a *20-ik töredéket*, mely egy bájos fuvolásra céloz, reá lehet vonatkoztatni:

«E szeretetre méltó

Ifjút látva, ki fog féllikacsos fuvola hangja mellett
Tánczot járni?»

Horatiust is éppen ezen Anakreon-typus érdekelte leginkább ;
(Epod. XIV):

«Non aliter Samio dicunt arsisse Bathyllo
Anacreonta Teium.

Qui persæpe cava testudine flevit amorem
Non elaboratum ad pedem».

Lehet, hogy Anakreon szerelmei közül éppen ez volt a legbensőbb ; lehet, hogy elveszett dalaiban róla zengett legmeghatóbban. Bizonyos sentimentalismus a fentidézett töredékből is kiérzik. Annyi tény, hogy az anakreonkodók Anakreon fiú-kedvesei közül csupán csak Bathyllosért rajonganak. Egyszóval Bathyllos is tipikussá lön: ő a sentimentalis költők rajongásának tárgya. Alakja különben teljesen elhalványult; semmi egyéni vonatkozás reája nincsen. A 16-ik dal költője leírja⁵ ugyan őt tetőtől-talpig, a midőn előttünk megrendeli arczképét, de leírása bármely szép hellén ifjúra ráillenék.

Bathyllosról álmodozik pl. a *9-ik dal* költője, míg a csicsergő fecske a rideg valóságba fel nem ébreszti:

«Bosszút állok, fecske, rajtad,
Mert szép álmom' megzavartad !
Könnyű szárnyid' megragadom
S tollait lefosztogatom.
Avagy nyelved' kén' kitépnem,
Mint Tereus tőn a mesében.
Nagy a bűn, mit elkövettél,
Jókor reggel hogy fölvertél !
Bathyllosrul álmodozám.
Mért csicseregsz olyan korán !»

Még sentimentalisabban rajong Bathyllosért a *18-ik dal* ábrándos költője:

«Bathyllosom volt itt épen
Ez árnyékos fa tövében:
Én is itt leülök szépen.
Gyönyörű fa; sűrű lombja
Szellőszűgta dalát zsongja.
Közel meg egy csermely csacsog,
Ékes szava elragadott,
Bűbáj van itt fűbe-fába',
Szöknöm innen mind hiába».

Bathyllos valószínűleg rászolgált a halhatatlanságra. Hiszen ő nem csupán deli és kedves ifjú volt, mint ama többi híres apródok Polykrates udvarában. Báját növelte az, hogy fuvolán is, meg a kitharán is művészileg játszott. Tudjuk, hogy már Polykrates is megörökítette emlékét egy remek szoborral, a mely a samosbeli Heraion oltára előtt állott. Ez a szobor még századok multán is bámulatra ragadta Apuleiust, a ki azt részletesen leírta. (L. P. Thewrewk Emil, Anakreon 19. l.) «Balja szétálló ujjakkal a húrokat fogja; jobb keze czitherázó módon a pengető pálczával a hangszer felé fordul pengetésre készen, mihelyt az énekben szünet áll be. Addig is, úgy látszik, mint ha ének folyna kerek szájából, félig énekre nyitott ajkai közül».

A Bathyllos-kultusz — legalább az anakreonoskodók képzelmében — olyfokú, hogy arczképét is birni vagy megrendelni divatos dolog, közhely.

A *16-ik dal* szerzője, persze távol lévén Samosból, kárpótulásul Bathyllos arczképét rendeli meg egy kiváló festő műtermében. Valószínűleg utánozza a 15. dalt, melynek Rhodosban időző szerzője a «fejedelmi művésznél» kedvese arczképét rendeli meg. Rajongás tekintetében csaknem felülmulja. Szinte szándékos parodiája: amaz természetes érzelemből, egy leányhoz való szerelemből, emez pedig *fiússzerelemből* fakadván. A számos mythologiai vonatkozás bizonyítja, hogy a szobrászatnak és festésnek fénykorában, az alexandrin időkben, vagy még később keletkezett. Így szól:

»Bathyllosnak, kedvesemnek,
Képét, a mint mondom, fess meg!
Fürtös haja fényes légyen;
Szélin mint napsugár égjen,

De belülről feketéljen!
 Ámde fűrtit ne szedd rendbe,
 Omlatagon, hagyd csak, szerte,
 Szeszélyesen szétkeverve.
 Szemöldökét rajzold szépen
 Kigyónál is feketébben.
 Mint koszorú karolja át
 Harmatfényű szép homlokát.
 Villogjon bős szeme mélyen,
 De szerelmet is ígérjen.
 Dacot Ares oltson belé,
 Szendeséget szép Kytheré,
 Hogy borzalmat is gerjeszsen,
 Reménynyel is kecsegtessen.
 Mint a rózsaszínű alma,
 Legyen üde pelyhes arcza.
 A szemérem égő pirját
 Rálehelni vajha birnád.
 Hát ajakát? Nincs fogalmam,
 Mily kedvesnek azt gondoljam!
 Mint Peithoé, legyen olyan!
 Oly bűbájos, én úgy vélem,
 Hogy hallgatag is beszéljen.
 Hát a nyaka, mindenképen
 Adonisé is túltégyen
 Elefántesont fehérséggel.
 Mellét s karját mint képzeljem?
 Mint Hermesét erőtelten.
 Mint Polluxét, izmos czombját,
 Mint Bacchosét hasa dombját.
 Lányéka meg tüzes légyen
 S emelkedjék a középén
 Meztelenül a szemérme
 Vágyódva már édes kéjre.
 Mesterséged tökéletlen
 Mert szép hátát lehetetlen
 Ábrázolnod, jobb felednem,
 Lábait sem emlegetnem.
 Jobb lesz díjad kifizetnem.
 Nézd Apollo szobrát, mily szép!
 Bathyllost is alkosd ilykép.
 S majd Samösba elérkezvén
 Bathyllosbul Phoibost fessél».

Végre megemlíti, hogy a 14-ik dal halhatatlan költője szintén Bathyllosért rajong. Vagyis ama híres postagalambbal azt

mondhatja, hogy őt Anakreon küldi Bathylloshoz, a ki «mostanában minden sziveknek zsarnoka».

IFJ. REMÉNYI EDE.

A DRÁVAI NÉVTELEN «RUSTAN CSÁSÁZÁR»-JA.

Toldy óta, a ki a Magy. költ. tört. 1. kiadásának (1854) I. kötete 129—131. lapjain szól a széphistóriáról, Váczy János és Lázár Béla foglalkoztak vele tüzetesebben; de még mindig nem eléggé behatón, a minek különben jórészt nem tőlük függő körülmény is állta az útját. Ugyanis sem Váczy,¹⁾ sem Lázár²⁾ akkor, a midőn a Gesta Romanorum-ból került széphistóriák során e tárgyra tértek, nem vethették egybe Toldy adatait magával a versezettel, s így mindazon feltevések és következtetések, melyekbe kivált Lázár merészkedik irigylésre méltó könnyedséggel, csupán a Toldynál olvasható szűkszavú kivonatra épültek, a mit módszeres eljárásnak aligha fog valaki mondhatni.

Vajjon Bodnár Zsigmond, a ki irodalomtörténete I.k. 333. s.k. lapján emlékezik meg e költeménynek alig nevezhető elbeszélésről, magának az Akadémia birtokában levő Csoma-codexnek megtekintése alapján formált-e a benne levő versezetről véleményt: azt abból a pár sornyi kivonatból, melyben annak tartalmát, pusztán a Toldynál olvashatókra szorítkozva adja elő, — bajos megítélni. Annyi bizonyos, hogy azt a már Toldynál is, habár csak igen tartózkodva kimondott feltevést, a mely szerint a drávai névtelen talán «más szerkezetet követett» és nem a Gesta Romanorum vulgaris szövegét,³⁾ — Bodnár se tudta semmivel sem támogatni. Pedig ő, valamint Badics is,⁴⁾ már inkább e feltevéshez látszik hajolni; holott Váczy és Lázár a Toldynál felállított alternatívának inkább a másikat, az átdolgozó önállóságát domborítják ki, nem tudom, minő alapon.

Sőt Lázár Béla még ennél is tovább megy, midőn már az

¹⁾ Figyelő 1885. XVIII. 268. s.k. l.

²⁾ Irodalomtört. Közlem. 1891. I. 241—243.

³⁾ Így nevezzük Österleyt követve a G. R. 181 történetből álló azon szerkezetét, a mely az először 1473 táján megjelent latin nyomtatvány óta számos kiadást és fordítást ért.

⁴⁾ Beöthy-féle Képes irod. tört. I. 226. l. Csakhogy Badics «későbbi feldolgozásából» merítettnek véli.

okát is látja a drávai névtelen és a G. R. előadása közötti különbségeknek. Ez ok szerint az átdolgozó protestáns voltában kerekesendő, a mi a priori nem épen olyan elvetendő feltevés. Mert a G. R.-nak, legalább Németországban, a XVI. század folyamán csakugyan ismerjük egy ilyen felekezeti szempontú átdolgozását. Ez a Kammerlander Jakab-féle 1538. évi strassburgi kiadás, a mely a G. R. vulgaris szövege alapján készült, de annak csak 127 történetét tartalmazza. (Oesterley «kläglich verwässerte bearbeitung»-nak mondja, Zarncke pedig így ír róla: «aus protestantischen Gründen unternommene Purification... mit vielen Veränderungen und Auslassungen.»)

A mi Rustan császárunkat illetőleg azonban kár ily messzire elkalandoznunk. A G. R. vulgaris szövegétől való főbb eltérései, kivált pedig a leglényegesebb, megmagyarázhatók ugyanis magának a G. R.-nak egy másik, még pedig a legrégibb ismert redactió-jából is.

Lássuk először is e főbb eltéréseket.

A Rustan császár historiájában az *Eustachius*-ból a kereszt-ség felvétele után *Rustan*-ná lett császár sok viszontagság után újra fellelt családjá körében *boldog öregkort* ér; holott a G. R. vulgaris szövegéből ide vonható 110. történet csekély eltérésekkel a «Legenda aurea» *Placidus-Eustachius*-ának és családjának Hadrian császár alatti *vértanúságát* mondja el. Lázár Béla ezt a legfontosabb, sőt tulajdonképen az egyetlen lényeges eltérést, a mely, ha a drávai névtelentől ered, csakugyan némi alakító tehetséget és szándékot is engedne neki imputálni, — azzal a már említett feltevéssel próbálja magyarázni, hogy az átdolgozó «aligha volt katolikus.» Erre vall ugyanis szerinte «az a gondosság, melylyel költeményéből a martírság motivumát, mindjárt eleve, kiszorítá.» Tovább pedig az iménti «aligha» már erős meggyőződés szilárdul, s L. B. már akár esküt is kész lenne rá tenni, hogy «református íróval van dolgunk, ki a Gesták meséjét saját céljaira ügyesen fel tudta használni.»

Nos hát ez az ügyes mesterkedés annyiban egészen fölösleges volt, hogy a drávai névtelen nagyon jól vehette a maga historiáját (melyet mint éneke végén maga mondja,

«Rómasagnak írt könyveből»

írt) a G. R. oly kézirati redactiójából is, a mely a «martírság motivumát» ép úgy nem ismeri, mint a Rustan császár története, s

azért még korántsem protestáns szellemű feldolgozás. Sőt ellenkezőleg! Jóval távolabb áll a protestáns kortól, mint a vulgaris szöveg, a mely körülbelül egy évtizeddel Luther születése előtt látott napvilágot; holott a G. R. azon eddig legrégebbnek ismert innsbrucki kézírata, a mely a Placidus-Eustachius legendát hőseinek martiromsága *nélkül* adja elő, a XIV. század első feléből való. (A kézirat ugyan 1342-ben íródott, de jóval régebbnek másolata.)

A legrégebb Gesta-kéziratban az idetartozó 192. számú történet (De Placido et vxore et filiis) befejezése így szól*): «Post hec (t. i. a felesége és két fia szerencsés megkerülte és felismerése után) perrexit ad regem et totum processum vite sue ei narrauit et licenciam accepit et mercedem condignam ab eo optinuit et at patriam suam cum vxore et filiis perrexit, *vbi per quedam tempora vixit et in pace vitam finiuit.*»

E leglényegesebb eltéréssel függ össze mindjárt az is, hogy a történet elején a csodás jelenés (a G. R. mindkét szerkezetében és a Leg. aurea-ban is szarvas, a drávai névtelennél angyal, ill. «az Istennek ő követe») feltette kérdés jobban illik a martiromság nélküli befejezéshez, mint ahhoz, a melyet a J. de Varagine (v. Voragine) nyomán haladó vulgaris Gesta-szövegben olvasunk. De hogy ez! a vértanuságos befejezés mennyire nem a Gesta Romanorum-ot összeböngésző «vakbuzgó szerzetes» egyéni vagy felekezeti izlésének a műve, mint Lázár Béla véli, azt már csak akkor látjuk eléggé tisztán, ha a legenda történetet visszafelé követve, egészen annak elérhető legrégebbi forrásáig megyünk el. Ilyen fáradságos kirándulásokra azonban nálunk az összehasonlító irodalomtörténet némely ifjabb «búvár»-ának alig van kedve és érkezése. Ez a forrás persze jóval messzebbre van, mint az Oesterley-féle Gesta-kiadás, a melynél egyéb szövegét a Placidus-Eustachius legendának eddig senki sem vetette egybe nálunk a Rustan császár historiájával. Kivéve mégis Toldyt, a ki a Gesta vulgaris szövegét ugyan alighanem csak a Grässe-féle német fordításból ismerte,**) de ezzel legalább a Legenda aureát valószínűleg egybehasonlította. Hogy azonban a Jac. de Voragine szövegével körülbelül egykorú (t. i. a XIII. sz. végének és a XIV. elejének mesgyéjéről való) olyan redactiója is van a Pla-

*) L. Dick kiad. (Erlanger Beitr. zur engl. Philol. VII.) 187—191. l.

**) Erre vall legalább az, hogy a G. R. moralisatióiról nem tudja egészen bizonyosan, nem Hallertól valók-e, mert az általa ismert szerkezetekben hiányzanak. (Költ. tört. II. 83.)

cidus-Eustachius legendának, a mely a befejezését illetőleg jóval rokonabb a mi drávai névtelenünk előadásával, azt kimutatni e sorok írója számára tartották fenn mindazok, a kik előtte e tárgyról értekeztek.

Nem épen érdektelen talán még ez alkalommal azt is megemlíteni, hogy a Keller Adelb. kiadásában (1841) egy XV. századbéli kéziratból lenyomatott régi német fordítás és az ezen alapuló régi cseh átdolgozás (kiadta Novák János, Prága 1895) szintén a legrégebb innsbrucki kézirat szerkezetét követi, szemben az ettől eltérő vulg. redactióval. Tehát Lázár Béla úr módszerével szintén a protestáns szellemű átdolgozás gyanújába keveredhetnék; holott mindkettő, de kivált a német fordítás, jóval régebb a reformáció koránál. E szerint tehát a mi drávai névtelenünknek, a ki énekét «Römasagnak irt köniveből» írta, bőven lehetett alkalma másféle szerkezetből is meríteni, mint a G. R. vulg. szövegéből, minthogy a nevezetes példázatgyűjtemény a XVI. század folyamán még elég számos kéziratban lehetett meg hazánk határai között. Ma ugyan ezek az egy Sztárai-codex kivételével talán már mind elkallódtak; ha csak nem lappang még a vidéki kolostori és egyéb egyházi könyvtárak rejtekeiben közülök egyik-másik, a melyre minden perczben rábukkanhat valamely szerencsés kutató. Egyelőre azonban csak az egyetemi könyvtárban lévő Sztárai-codexre vagyunk utalva;*) ebből pedig, jóllehet a G. R. legtöbb történetet tartalmazó kéziratai közé tartozik (179 van benne, tehát majdnem annyi, mint a többféle redactióból tákolt vulg. szövegben), — épen ez a legenda hiányzik.

De megvan e történet az anglo-latin és az angol Gesták egy-egy kéziratában is azok közül, a melyeket előbb Madden s utóbb Herrtage (London 1879) adott ki; még pedig itt is a vulg. szövegtől való tetemes eltérésekkel, a mint Brunet (Le Violier etc. Paris 1858. 253. l.) és Oesterley (189. l.) megjegyzéseiből látom, mint-hogy eddig sem a Madden-, sem a Herrtage-féle kiadást eddig minden utánjárásommal sem sikerült előteremtenem.

A Placidus-Eustachius, illetőleg e nevek legrégebb alakjai szerint *Placidus-Eustathius* legendának tüzetesebb és az összes elérhető változatokra kiterjeszkedő vizsgálatát tehát akkorra kell halasztanom, a mikor az említett hézagok kipótlásával, a teljes

---

*) L. Philol. Közl. 1898. 401. s k. ll.

anyag rendelkezésemre lesz. Annyit azonban már az eddig kezem ügyében levő változatokból is megállapíthatónak vélek, hogy:

1) A *Gesta Romanorum* vulg. szövegén kívül, már az e cím alá foglalható másodrendű redactiók is legalább két eltérő szerkezetet mutatnak, ú. m.

a) a német (Keller) és a' cseh fordítás (Novák) legkésőbb a XV. század első feléig visszavezethető, de valószínűleg még régibb változatát. (Amaz a Keller kiadásában megjelent kézirat 110. számmal jelzett, de tulajdonképen 111. története, emez pedig a Novák-féle kiad. 111. darabja); *b*) az anglo-latin és az ezen alapuló angol szerkezetet. Az *a*) változat, mint láttuk, a G. R. legrégebb kéziratában lévő szerkezethez szít; *a b*) redactiót illetőleg ezt egyelőre még nem dönthettem el, de annyi bizonyos, hogy ez is elűtő a vulg. szövegtől. (Már a császár neve is erre vall, a ki e változatok szerint *Averoy*s, holott a vulg. szövegben *Traianus* a tört. elején és *Hadrianus* a végén. Ugyanígy az Aurea legenda-ban is. A legr. kézirat, valamint a német és cseh fordítás nem nevezik meg a császárt, kinek vitéze Placidus-Eustachius.) Ebből következik, hogy:

2) A drávai névtelen Rustan császára nem csupán a vulg. *Gesta*-szöveg és az ebben tükröződő Leg. aurea szerkezetén, hanem egy másféle előadáson is alapulhat. Így tehát az ő elbeszélésének eltéréseit nem kell okvetetlenül a drávai névtelen önálló feldolgozásának, különösen nem felekezeti álláspontjának rovására írunk, minthogy a Gestának a vulg. szövegnél régibb szerkezetei közt is akadnak e történetnek ily lényeges eltérésű változatai.

Ennyit akartam csak egyelőre e tárgyban röviden jelezni. A részletesebb bizonyítást pedig akkorra tartom fenn magamnak, a mikor majd e kérdésnek néhány, ma' még előttem sem egészen világos pontját is tisztáznom sikerül.

KATONA LAJOS.

KRITIKAI ADALÉKOK SCHILLER «ANTHOLÓGIÁ»-JÁHOZ.

Azon megjegyzésekben, melyeket Goedeke Schiller-kiadása az Anthológiához (1782) csatol, és a melyekben a kiadó a gyűjteménynek minden kétséget kizárólag *valódi* Schiller-féle költeményeit meghatározni igyekszik, kizárja a *P*-vel aláírt négy költeményt, a 16. 29. 35. és 82.

számút, vagyis a «Grabschrift», «Der hypochondrische Pluto», «Der einfältige Bauer» és a «Der Satyr und meine Muse» címűeket a bebizonyíthatólag valódi Schillerköltemények sorából. Felsorolva ugyanis a tőle valódiaknak elismert verseket, a következőket jegyzi meg: *) «Alles was ihm sonst noch zugeteilt werden soll, ist unsicher, und namentlich Nr. 29. (der hypochondrische Pluto, mit P. unterzeichnet), die allerdings einige Kenntnisse eines Feldscheers voraussetzt (so wenig wie die übrigen Gedichte mit P) schwerlich sein erweisliches Eigentum.»

Hogy Goedeke e négy költeményt a kétségesek sorából (kétségtelesenül valódinak G. a 83 vers közül csak 44-et tart) külön kiemeli, annak oka az, hogy a stuttgarti könyvkiadó, Metzler, az Anthológiának 1798-ban közzétett második kiadása elé írt megjegyzésében azt mondja, hogy az *M.*, *Wd.*, *Y.* és *P*-vel jelölt költemények Schillertől valók (Sch. I. 198.). E kiadói értesítés helyességét az *M.*, *Wd.* és *Y.* betűket illetőleg megerősítette maga Schiller is, midőn egyeseket az e betűkkel jelölt költemények közül felvett a későbbben (1800—1803) sajátkezüleg rendezett gyűjteményének II. részébe. A *P*. betűvel aláírt versekre nézve nincsen ilyenmű megerősítésünk, és jóllehet Schiller sohasem nyilatkozott a stuttgarti kiadó állításának helyessége ellen, Goedeke mégis csak hozzászólásnak tartja «nur eine Vermutung, die mit Vorsicht aufzunehmen ist».

Az Anthológiának és Schiller egyéb ifjúkori dolgozatainak tanulmányozása engem arról győzött meg, hogy a kiadó megjegyzése korántsem pusztán «Vermutung», hanem kimutatható, hogy a *P*-vel signált négy vers csakugyan Schillertől ered.

Elegendő volna, ha a bizonyítást csak egy költeményre nézve végeznők, mert fel nem tehető, hogy Schiller több szerzőt egy betű alatt szerepeltetett volna, hanem «stratagemá»-ja miként eljárását a «Würtemberger Repertorium»-ban nevezi (Sch. II. 385.), csak arra szorítkozott, hogy egy és ugyanazon szerzőt (elsősorban, vagy tálán kizárólag önmagát) többféle «kezdőbetű» mögé rejtett. Goedeke maga is minden óvatossága mellett így jár el a bebizonyíthatólag Schiller szerzőségére valló jegyekre nézve, és nem is lehet, azt hiszem, ez eljárást kifogásolni. Annál biztosabb azonban a kritikai eljárás, ha a szóban forgó négy vers közül mindegyikre nézve külön-külön sikerül, ha nem is valamennyi számára egyformán erős, valódisági bizonyítékokat felhoznunk.

Nézzük a költeményeket abban a sorrendben, a melyben az anthológiában egymásután következnek.

A 16. számú epigrammaszerű vers (*Grabschrift*) jelentéktelen tartalmával első pillantásra semmit sem mutat Schiller geniejéből. De a tar-

*) Schillers sämtliche Schriften, I. 356. — A Goedeke-féle Schiller kiadást a továbbiakban csak *Sch.* betűvel fogom jelezni.

talom jelentéktelen volta az anthologia epigrammáira nézve épenséggel nem szolgálhat érvül, hiszen Schiller maga bevallja a *Württembergischer Repertorium* fentidézett helyén: «die meisten der Sinngedichte scheinen mehr dazu sein, die Lücken zwischen zwei grösseren auszufüllen und sagen nichts». Azonban minden jelentéktelensége mellett mégis van az epigrammának pointe-je, t. i. a journalisták ellen fordult végső sora. A journalisták gúnyolása — úgy látszik — ez időben különben is kedves témája Schillernek, és az anthológiának már az első verse, mely a legbiztosabb betűvel, az *Y*-al, van jelölve — a «Die Journalisten und Minos» című — tanúskodik arról a kicsinylésről, melylyel a költő a «Freikorps unserer Pressen» névvel illetett újságírók ellen viseltetik.

De e tartalmi rokonságon kívül, melyet a szóbanforgó epigramma az Anthologia kétségkívül valódi 1. darabjával mutat, még egy verstani jellegű bizonyíték is van, melyet, ha Schillerneke korbeli verselési technikáját közelebbről vizsgáljuk, nyomósnak kell tekintenünk. A milyen feltűnő ugyanis a Karlschuleból való tanulói prózakísérleteken egész fordulatok ismétlődése [egyebek között ez szolgál Goedekének is bizonyítékul az «Ob Freundschaft eines Fürsten dieselbe sei, wie die eines Privatmannes?» kérdésre felelő beszéd valódisága mellett, Sch. I. 36.], ép olyan feltűnő az első költői kísérleteiben rímpárok, sőt rímháromságok ismétlődése. Annál nagyobb súlyt helyezhetünk ily ismétlődésekre, ha e rímek nem a legközönségesebbek közül valók, milyenek minden versificator mindennapi szerszámai közé tartoznak. Az itt szóbanforgó kis epigramma ismutat ily rímet, mely épen nem mondható mindennapinak, és a mely az anthológiának említett 1. számában is található. E rím a «Christen: Journalisten»,*) mely mind a két költeményben, de különösen az epigrammában még némileg antithesisse is kiélesedik, minthogy a «Christen» szó előtt itt is, ott is e jelző van «gut».

A valódiság nem egy ismertetőjelét mutatja a Goedekétől külön kétesnek kiemelt 29. sz. is, a «Der hypochondrische Pluto».

Mindenekelőtt egy külső jelre kívánok figyelmeztetni, melyet a «Württembergischer Repertorium»-nak többször idézett recensiója szolgáltat. Schiller itt több csoportban beszéli meg az Anthologia költeményeit. E csoportok közül némelyiket feltétlenül dicséri, másoknak pedig elismerés mellett gáncsot is juttat. A feltétlenül dicsért csoportokban vegyesen találhatók valódi és kétes költemények, míg a gáncs kíséretében említettek között az itt szóban forgó «Der hypochondrische Pluto» az egyetlen költemény, mely nem okvetlenül Schillertől való. Feltehető, hogy Schiller, mint a ki maga szerkesztette az anthológiát, ott, a hol dicsér csakugyan a maga költeményei mellé veszi munkatársainak költeményeit

*) A «Grabschrift» 2. és 4. sora, és a «Die Journalisten und Minos» 80. és 82. sora.

is, míg ott, a hol gáncsol, és a hol különösen az élcz nehézkességét és mesterkélttségét kiemeli, csak önmagát bírálgatja, és eleve is valószínűtlen, hogy épen csak egyedül a «Der hypochondrische Pluto» tenne kivételt Schillernek gyöngédségén alapuló ez eljárása alól.

De ezen — megengedem, nem nagyon megbízható — külső jel mellett még több belső jel is van, mely e költeménynek schilleri eredetét bizonyítja.

Mindenekelőtt már maga a satira színhelye, az alvilág a maga Tartarus, Erebus és Elysiumával igen jellemző Schillerre nézve. Valamennyi mythologiai alakzat között, mely a költő phantasiáját e korszakban Vergilius és Ovidius befolyása alatt foglalkoztatja, kétségkívül előljár az alvilág. «Tartarus, Erebus, Lethe, Styx, Coccythus, Elysium» — mindezekkel Schiller ifjúkori költeményeiben lépten-nyomon találkozunk, maga az anthologia is gazdag sorozatát mutatja az alvilági reminiscenciáknak.

A hypochondria témájában is Schiller nagyon járatos volt. Az orvosi jelentésekben, melyeket a Karlsschulén egyes tanulótársairól ír, főleg a hypochondriáról van szó, és különösen az altesti bántalmak és a hypochondria között való összefüggésről (Sch. I. p. 109, 114, 115, 116.), melyet a «Der hypochondrische Pluto» első része is — persze satirikus módon — tárgyal. Ez összefüggés, melyre ez orvosi jelentések idejében (1780 június-július) különös súlyt helyez, foglalkoztatja az 1780. év végén írt «Versuch über den Zusammenhang der thierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen» című dissertációjában is (Sch. I. p. 166. és 167.). Nem csoda tehát, hogy eszébe jutott a hypochondriát satirikus módon is úgy tárgyalni, hogy Pluto hypochondriáját udvari orvosa által mindenekelőtt bizonyos az alsótestet purgáló műtétek útján gyógyíttatja. E költeményt illetőleg tehát nemcsak, a mire Goedeke is kénytelen rámutatni, általában az orvosi előismeretek létezésére kell tekintenünk, — ez igazán nem sokat bizonyítana, mivel az Anthologie egy másik munkatársa, Hoven, is orvos volt — hanem arra, hogy itt specialiter azon orvosi probléma satirikus tárgyalásáról van szó, mely Schillert ez időtájt legjobban érdekelte.

Figyelemre méltó még Hippokrates ismételt említése is, a kiből Schiller tudvalevőleg a Räuber mottóját is veszi, sőt a kit (metonymice «orvos» helyett általában) a Räuber előszavában is ép avval a gyógyszerrel kapcsolatban emleget, mely a «Der hypochondrische Pluto»-ban is kiváló helyen előfordul (t. i. a Nieszwurz.*). A «Spiritus» emlegetése nemi élvezetek kapcsán (Sie — das Weibchen — jagt zum Kopf die Spiritus**)

*) Sch. I. 251 és 257, és Sch. II. 2. és 7.

**) «Der hypochondrische Pluto» 196. sor. Sch. I. 257.

emlékeztet a «Spiritus» szónak hasonló összefüggésben való használatára a «Kastraten und Männer» ismeretes sorában (Zum Teufel ist der Spiritus). Ennyit a költemény orvostani jellegéről, a mennyiben e jelleg egyenesen Schillerre valló vonásokat mutat.

Az említett tartalmi bizonyítékokon kívül még számos más érvünk is van a költemény schilleri eredete mellett. Első helyen akarunk itt egy frappans rímmegjegyzést felhozni. E rímháromság «blizt, izt, sizt» (der hypoch. Pluto 78. 80 és 81. sor) előfordul az okvetlenül valódi Graf «Eberhard der Greiner»-ben is, bár más sorrendben «izt, sizt, blizt» (Gr. Eberh. 3. Greiner 66, 68. és 69. sor). Ez annál kevésbbé lehet véletlen találkozás, mivel «siz, bliz» különben is Schillertől az anthológiában többször használt rím*) és a «Der hypoch. Pluto» és a «Graf Eberhard» metruma és rímelésmódja egészben véle is rokon, sőt a szóban forgó rím a két költeményben épenséggel teljesen azonos metrumu és sorrendű három-három verssorhoz tartozik.

Schillerre vall e rím is «wenig-König» (58. és 61. sor), mely a «Die Journalisten und Minos» című versben is előfordul (49. és 51. sor). Ez utóbbi rím még jelentőségesebbnek tűnik fel előttünk, ha meggondoljuk, hogy az a két sor, melyhez e rímek tartoznak, annyira megegyezőleg van szerkesztve (metrumuk is azonos), hogy az egyik, a «wenig» szóval végződő sor a két költeményben majdnem egyformán hangzik :

Und schnauzte drob nicht wenig (Die Journalisten und Minos).

Und stutzte drauf nicht wenig (Der hypochondrische Pluto).

Rokon még tartalmára nézve e mondat: «Da weis vor ewger Langeweil mein Bruder nichts zu treiben, Und zündelt mit dem Donnerkeil etc.» (Der hypochondr. Pluto 120—122. sor) az Anthologie 77. sz., okvetlenül Schillertől eredő, «die schlimmen Monarchen» című darabjának e mondatával «Euer Spleen mit Donnerkeilen tändelt» (16. sor).

A szókincs, illetőleg e grammatikai használat bizonyos kisebb sajátosságai is közel rokonságot mutatnak Schiller tollának e korbeli más termékeivel is. E kifejezés à la mode (Der hypoch. Pluto 64. sor) előfordul még a Räuber előszavában is; a masculinum gyanánt használt «Der Gelust» (ma közönségesen das Gelüste) — 6. sor — még az Anthológiát időbelileg megelőző «Der Venuswagen» című költeményben (35. sor Sch. I. 187.) és még későbbben (1784.) a Rheinische Thalia «Beispiel einer weiblichen Rache» című darabjában is (Sch. III. 565.). «Spüken» (spu-

*) «Blize-size» «Das Geheimnis der Reminiscenz» 98. és 99. sor (Sch. I. 282) és «blizen-sizen» «Ein Vater an seinen Sohn» 23. és 24. sor (Sch. I. 264.).

ken h.) (Der hypoch. Pluto 26. sor) található még «Die Journalisten und Minos» 37. sorában. A sing. dat. gyenge alakjának: Scheiben (124. sor) párjára akadunk e dativusban: Dinten (Die Journalisten und Minos; 67. sor); ez utóbbi megegyezés annál figyelemreméltóbb, minthogy a dativus mind a két esetben a «nach» praepositíót követi. E melléknév «knotigt» (23. sor) is mutat végzetében egy Schillertől ez időben sűrűn használt képzőalakot; maga e melléknév is található az 1785. írt «Der Verbrecher aus verlornen Ehre» című elbeszélésben (Sch. IV. 74.).

Jóllehet e lexikális és grammatikai megegyezések magukban véve még nem volnának elegendő bizonyítékok a költeménynek Schillertől való eredete mellett, mert esetleg általában e kor sváb íróinak sajátosságaira vezethetők vissza, mégis mint járulékok a fentebbi nyomósabb érvekhez figyelmet érdemelnek.

A P-vel jelölt költemények sorában a harmadik a 35. számu: Der einfältige Bauer, egy sarkastikus kis költemény Klopstock Messiasáról. E költemény benyomásom szerint leginkább mutatja Schiller szellemének nyomait, a milyenek ez időben nyilatkozik.

Hogy Klopstock akkor mennyire foglalkoztatta Schillert, arra nézve igen sok adatunk van. Maga az Anthologia is tartalmaz még egy okvetlenül (Goedeke szerint is) Schillertől származó és egy kétes epigrammát, melyek Klopstockkal foglalkoznak (az első az R-r-el aláírt 39. sz. «Die Messiade» című, a második pedig az A-val aláírt 19. számú «Klopstock und Wieland» című), vagyis az itt szóban forgó verssel együtt három e tárgyra vonatkozó költeményt. De ezen kívül is számos ez időbeli termékünk van Schiller tollából, mely Klopstockot említi, citálja, vagy — a mi nagyon figyelemre méltó — satirice, esetleg parodizálva megtámadja.

E támadásokban is, ugylátszik, oly pszichologiai vonás mutatkozik, melyet a legkülönbözőbb természetű genieknél találunk, t. i. bizonyos szembeszállás ép azokkal a szellemekkel, melyek rájuk hosszabb ideig hatottak tanítók vagy minták gyanánt. Hogy Klopstock mennyire hatott Schillerre, azt nemcsak ő maga érezte, hanem bizonyára többször hallotta társaitól is mintegy szemrehányásul saját eredetiségével szemben (I. erre nézve Scharffensteinhez intézett levelét. Sch. I. 58.) vagy a Räuberről a Würtemberger Repertoriumba írt önismertetését (Sch. II. 371.). S ez úgy látszik — minden tisztelete mellett is — ellenkezésre ingerelte a Messias költőjével szemben. Mindenekelőtt parodiákra ingerli őt az ellenkezés e szelleme: [(v. ö. a Fr. Ludwig Orth emlékkönyvébe írt verset (Sch. I. 133.) és a rút helyet a Räuber 1781-iki kiadása 2. felvonása 3. jelenetében («Die übriggeliebenen wenigen edlen»)] és azután tudatos állásfoglalásra bírja az anthologia (Sch. II. 81.) említett három

versében. *Három* versében mondom, mert én mindahárom költeményt egy gondolatból és így valószínűleg egy szellemből fakadtnak is tartom, abból a nem nagyon mély gondolatból t. i., hogy a Messiasban nagyon is sok a földöntúli vallásos elem, és nagyon is kevés az emberi és költői. Hogy vallás, ég, pokol, föld azaz emberiség azok a képzetek, melyek Schiller szeme előtt elsősorban lebegnek, midőn Klopstockra gondol, azt az epitaphium is bizonyítja, melyet ez időtájt Klopstock számára kigondol (Sch. II. 387.).

E jelentős tartalmi érvek mellett, melyek alig veszítenek erejükből azért, mert részben egy oly epigrammára (az Anthologie 19. számú darabja) is támaszkodnak, melynek valóságára bár nincs bebizonyítva, de ellene alig hozható fel valami — még számos formai bizonyítékunk is van a szóban forgó «Ein einfältiger Bauer» című vers valóságára mellett.

Mindenekelőtt a költemény szerkezete feltűnő hasonlóságot mutat az Anthologia egy másik, okvetlenül Schillertől eredő darabjával, t. i. a 20. számú «Gepräch» című verssel, mely ép úgy mint a «Der einfältige Bauer» című két paraszt között lefolyó dialogust ad. Mind a két költemény kérdés és feleletből áll. A kérdés mind a két költeményben a felszólításon kezdődik: «Hört» (egyszer *Hört Nachbar* — a «*Gespräch*»-ben — másszor pedig *Gevatter* hört) és mindakettőben kezdődik a kérdezettnek felelete is egy a kérdezőnek okosságát tagadó csúfszóval (a «*Gespräch*»-ben: *Drum seid nicht so bretterdumm*; a «*Der einfältige Bauer*» címűben: *Narr, meinst.*).

A compositio e feltűnő megegyezése mellett még több közös nyelvi sajátosságot mutat a két költemény. Feltűnő mindakettőben a sok synkopált és apokopált alak: 'n, 's, gstudirt, hab, käm, frag (conjunct. praesens 3. sz.), hör (ind. praes. 1. sz.), todgschlagen, thät, a mit Schiller úgy látszik a parasztnyelvre nézve jellemzőnek tart, mivel e sajátosságot találjuk az anthologia harmadik parasztdarabjában is, az okvetetlenül Schillertől eredő «Baurenständchen» címűben: 'S regnet, 'S g'wittert, steh (ind. praes. 1. sz.), frör stb.

Feltűnő az «Euch»-nek mint dativus ethicusnak használata mind a két dialogikus költeményben (a *Gespräch*-ben «er hat *euch* 'n Diplom»; a «*Der einfältige Bauer*» címűben, hab *euch* da ein hochg'studirt Gelese), a mi talán szintén parasztosnak tekintendő.

A «*Der einfältige Bauer*» más apróbb sajátosságai is Schillerre valának. «Sonngepflastert» egészen a specialiter Schiller-féle compositumok mintájára van alkotva, melyek ifjúkori kísérleteire nézve oly jellemzők. Schillerféle e rossz rím is «Mann — gethan» (v. ö. an — Zahn «*Die Journalisten und Minos*»-ban.).

A legkevesebb bizonyítékot Schillertől való eredete mellett találtam az itt vizsgált költemények utolsójában, a «Der Satyr und meine Muse» címűben.

Tartalmára nézve kétszeresen emlékeztet más okvetlenül valódi Schiller-féle költeményekre. Az a gondolat, hogy a költő dala a méltóságukat meggyalázóknak ostorává válik, a «Die schlimmen Monarchen» című költeményben is található. Mindakét költeményben a költő első személyben beszél magáról: «Meine Muse», «Meine Leier». Másfelől az a gondolat is, hogy a muzsát egy neki nem tetsző kérő ostromolja, megvan egy másik bizonyosan Schillertől eredő költeményben, a «Die Rache der Musen» címűben.

Formailag is van egy pár apróság, mely Schiller-féle eredetre mutat. Így emlékeztet e mondat «und husch! und wischet dem Räuber aus» a «Der Vennswagen» című költemény e sorára: Aber husch! entspringt sie seinen Armen». E rím «Spröde — Wette» kétszeresen is mutat Schillernél gyakran előforduló rímtisztatlanságot ($t=d$ és $ö=e$); ide tartozik a «Weg—kek» rím is, továbbá a «Schwinger = Sänger (v. ö. Springer—Sänger a «Rache der Musen»-ban). A «spielte—schielte» rím, illetőleg a főrímszótag «schiel—spiel» előfordul az «Elegie auf den frühzeitigen Tod Johann Christian Weckerlins» című költeményben is (schielen—spielen 82. és 84. sor).

Jóllehet a bizonyítékok nyomosságra nézve nem vetélkedhetnek a többi *P*-vel jelölt költemények valódisága mellett felhozottakkal, mégis, tekintve azt, hogy semmi sem szól a versnek Schillertől való eredete ellen, figyelmet érdemelnek. Még egy, bár bevallom, nem nagyon megbízható, külső jelem is van a «Der Satyr und meine Muse» valódisága mellett.

Az Anthologia első költeményei egészen a 7. számuig okvetlenül Schillertől valók. Szabad talán feltenni, hogy az utolsó költemények is tőle erednek, és annál inkább, mivel az utolsó és az utolsóelőtti megelőző költemény kétségkívül Schilleré, s így valószínű, hogy az utolsóelőtti, vagyis a «Der Satyr und meine Muse» is az övé.

A fentebbiek értelmében tehát a *P*-vel jelölt költemények mindegyike számára vannak bizonyítékaink, melyek közül a 35. számura vonatkozó különösen nyomósak. Hogy bebizonyításom egyik pontjában egy nem egészen «bizonyos» költeményre is támaszkodott, csak kevésbé gyöngítheti súlyát. Sőt azáltal a 16. 29. 35. és 82. számú verseken kívül még a 19. számú is kerül a Schiller-féle költemények sorába, úgy hogy meggyőződéseim szerint az *A* és *P* kezdőbetűik megett is Schiller rejlik.

Már az előbbieken előadott vizsgálat lezárása után vettem észre, hogy a tőlem valódiaknak bizonyított öt költeményt Palleske (*Schillers*

Leben und Werke 158. l.) is Schillertől eredőknek tekinti. De mivel nézetét semmivel sem okolja meg, vizsgálatom közlése talán mégsem felesleges.¹⁾

WALDAFFEL JÁNOS.

A BACCHYLIDES-IRODALOMHOZ.

(Blass kiadása.²⁾ Desrousseaux fordítása.³⁾

Kenyon editio princepsét alig félév múlva követte a Teubner cég auspiciuma alatt Bacchylidesnek második szövegkritikai teljes kiadása, melyet oly tudós eszközölt, ki az eredeti kéziratnak töredékeiből a Kenyon nyújtotta szöveg előállításában is érvényesítő nagy tudományát és szövegkritikai éleslátását. Oly jelentékeny haladást képvisel Blass kiadása, hogy kötelességemnek érzem róla részletesebb és behatóbb ismertetést adni. Legelső szavam a hála és elismerés szava. Kivált a verstani rész kidolgozásával oly szolgálatot tett Blass a görög kardalköltés e rendkívül fontos tényezőjének helyes megértésére nézve, hogy már csak ez érdeme is becsessé és értékesé teszi művét. Nem csak becsessé és értékesé, de esetleg kiinduló pontjává Pindaros metrikai felfogásának merőben új alapjához. Az alábbiakban remélem, be fogom bizonyítani e szavaim igazságát, mit annál örömebb teszek, mert a Kenyon kiadása alapján írt tanulmányomban, tehát a Blass kiadása előtt, azt a sejtelmemet fejeztem ki, hogy a «Sappho-Alkaios-féle logaoed soru (most már így írnám *χαρά βαρχεῖον*) versek és a kardalok colonjai közt szorosabb rokonság van, mint gondolnók: úgy de ez Boeckh hatalmas fölfedezésével: a *periodusok* al-

¹⁾ A fentebbiekben bizonyított tény már régebben ismeretes volt ugyan, minthogy azonban szerzőnk fejtegetésében a bizonyítás menete önálló kutatáson alapul, szívesen közzé tettük dolgozatát. Kétségtelenné tette a szóban levő költemények valódiságát az a kézirat, mely a költő nővérének hagyatékában találtatott és Schiller több költeményének sógorától, Reinwaldtól származó másolatát tartalmazza. Ezek sorában van a *P* jegyű 29. számú költemény is. Minthogy pedig — a mire szerzőnk is rámutat — Schiller különböző költőktől származó költeményeket sohasem jelölt egyazon jeggyel, ez adat egymaga is bizonyítja, hogy a *P* jegyű összes költemények (tehát a szerzőnk tárgyalta négy darab) mind Schiller művei. *A szerk.*

²⁾ Bacchylidis carmina cum fragmentis edidit Fridericus Blass. Lipsiæ. In aed. Teubneri. 1898. I—LV, 1—200 l.

³⁾ Les poèmes de Bacchylide de Ceos; traduits du grec par A. M. Desrousseaux. Paris 1898. Hachette. I—VIII. préface et notices. 1—122.

kotásaival, a rhythmikus törvények alapján nagyobb egységek szerkesztésével szemben, mely azóta a rhythmika gazdag irodalmában diadalra jutott, óvatosságra int.»

Blass metrikai méltatása e sejtelmem igazságát minél valószínűbbé tette. De hadd méltassam Blass kiadását a maga bece és értéke szerint.

E kiadásnak praefatiója (I—LV.) négy részből áll. Az első rész előadja a kézirat történetét, mint azt már Kenyon kiadása alapján ismertettem.*)

Érdekes statisztikai adatot szolgáltat, mely szerint körülbelül 1200 sorra tehető Bacchylides megmentett része, míg összes költeményeit mintegy 7000 sorra teszi a Pindaros-féle colometria arányát használva fel.

A kézirat korára nézve eltér Kenyon felfogásától. Ugyanis míg Kenyon egy pár betűnek, például az Ξ és Υ jellemző írása alapján Kr. e. 50 évre teszi a kézirat keletkezését, a helyes írás alapján egybevetve az ugyancsak az egyiptomi sirokból napfényre került Herondas kézirattal, Kr. utáni első százra hozza le.

Míg a Herondas-kéziratban az itacismus sokkal nagyobb mértékben uralkodik, ebben az I és EI betűk nincsenek fölcserélve. A kézirat orthographiája gondosabb kezelésre mutat és bizonyos reactiona etymologiai irányban. Csak ott van fölcserélve e két betű, hol magok a grammatikusok így döntöttek. Így $\Phiερένεικος$, $\epsilonχενησε$, $\lambdaιγεινας$, $δεινηντο$, $\omegaρεινατο$. Tehát még, a hol a helyes etymologia elleni vétséget találunk, ott is bizonyos megállapított, mondhatni tudós orthographiához való alkalmazkodás észlelhető. Nem érzem magam illetékesnek e kérdésben dönteni. A kéziratnak még csak egy sajátosságát említem föl, mely meglepő találkozást mutat az újabb időben fölfedezett zenei maradványoknál előforduló jelzéssel, mely felette tanulságos és szövegkritikusainknak a kéziratok olvasására nézve hasznos útmutatásul szolgál.

Ugyanis a hangsúly nem a hangsúlyozott szótagon van jelezve, de a hangsúlytalan előző szótagokon fordul elő tompa hangjel. Pl. XV. (Kenyonnál XVI.) 20: $\alphaβριμὸδὲρχει$, X., (XI.) 65: $βληχρῶς$ (gen.). A trallisi Seikilos felirat zenei jelzésében**) a choriambusnál az ütem gyenge részét jelölik meg külön jellel, mint Bellermann Anonymusa kifejezetten mondja: $\eta\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \omicron\upsilon\ \delta\acute{\epsilon}\sigma\iota\varsigma\ \sigma\eta\mu\alpha\iota\upsilon\epsilon\tau\alpha\iota\ \delta\tau\alpha\upsilon\ \acute{\alpha}\pi\lambda\omega\varsigma\ \tau\omicron\ \sigma\eta\mu\epsilon\iota\omicron\nu\ \acute{\alpha}\sigma\tau\iota\kappa\omicron\nu\ \eta$, $\omicron\iota\omicron\nu\ \vdash$, $\eta\ \delta\acute{\epsilon}\ \acute{\alpha}\rho\sigma\iota\varsigma\ \delta\tau\alpha\upsilon\ \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\nu$, ($\omicron\iota\omicron\nu\ \vdash$). Tudjuk, hogy az arsis az ütem gyengébb fele. Tehát $\cup\ \cup\ \cup$ a choriambus zenei jelzése.

Magának a szövegnek nyomtatásában Schröderrel egyetértve igen helyesnek találom, hogy a helyzeti hosszúságot alkotó néma és folyékony

*) L. Ph. K. XXII, 497 és köv. lapjain.

**) Lásd Philologus L, 163., 516. LII, 160 és köv. O. Crusius cikkeit.

betű csoportnál elválasztó jelt tesz, pl.: ἀτ' ρεθμα, a hol pedig a helyzeti hangtorlat nem fordul elő, összekötő jelt alkalmaz, pl.: ἀφνεόν.

A szövegnek kézirati stereotyp kiadását Kenyonnal egyetértve eszközözi, de azért az eredeti kézirat minden apró jegyét: az athetesis pontjait, a versszakvégi paragraphusokat, az összetétel ὕφεν jeleit még gondosabban adja és a kétes betűkre vonatkozó észrevételeit a lapok alján tett jegyzetekben gondosan megokolja.

A praefatio második részében a Bacchylides életére vonatkozó adatokat veszi bírálat alá a költemények alapján. Konstatálja, hogy Bacchylides Kr. e. 476 előtt volt Syrakusában; azon költeményeiből, melyeknek keletkezését valószínű alakban megállapíthatjuk, 476—468 jön ki.

De érdekes Blass azon állítása, hogy a Pindaros és Bacchylides közti versengést ugyancsak nem lehet igazolni, sőt jellemző módon nagyon is szerénynek mutatkozik Pindarossal szemben, úgy hogy Horatius híres hasonlatát, mely szerint a fellegek légkörében repülő hattyuval szemben, kihez Pindaros hasonlít, magát a Matinus hegyén röpkedő méhnek tekinti, Bacchylidestől vette, ki magát szintén *νασιῶτιν λεγούφθογγον μέλισσαν* nevezi X. (Blassnál IX.) 10. versében.

Előfordul a sas-hasonlítás Bacchylidesnél is; de míg a Pindaros sasa a károgo varjakkal szemben mint Zeus jósmadara tűnik föl, tehát a költő ihletett tehetségét jelképezi, B.-nél csak a végtelen mezőt méri a sas röpte, hol a költő tárgyat talál. Ezt a Bacchylides jellemének kiemelése érdekében jegyzem meg. És igazat adok Blassnak, ki rámutat azon szellemi rokonságra, mely van Bacchylides és Horatius közt, sőt mondhatom, hogy a római lantos nagyon szerethette, mert több sorát és egy költemény alapeszméjét (Carm. I, 15.) Bacchylidestől vette. Blass egy pár vonással jól jellemzi és igazságosan méltatja a keosi költőt; de túlzottnak tartom Fraccaroli*) nyomán kockáztatott állítást, hogy Bacchylides a jelzők halmozásával Pindaroson túl tesz. Az ily állítás: «Ceus-enim, ut est de Alcідamante apud Aristotelem (rhet. III. s.), epitheta non ut condimentum sed ut cibum adhibere videtur»: egyszerűen nem igazolható. Inkább az a gyengéje van Bacchylidesnek, hogy az epikus nyelv sablonszerű jelzőitől sem tartózkodott, míg Pindaros váratlan fordulatokat vagy újakat teremtett, a meglevőket pedig mélyítette emphasis útján...

Nem szándékozom ez alkalommal a két költőt párhuzamba tenni, talállok arra más alkalmat.

Blass helyes tapintattal jellemzi Bacchylides igazi erejét: a könyved elbeszélést és eleven rajzolósi képességet. Szembetűnő példa a Pherenikus diadalának festése Pindaros első olympiai ódájában és Bacchylides 5. dicsőkölteményében. Ezután rátér Blass az ódák szerkezetének

*) Rivista di Filologia XXVI, 14 és köv.

jellemzésére. Az encomion hagyományos keretét (a győztes hős magasztalása, a mythos és az erkölcsi gnomák) Bacchylidesnél ép úgy körvonalazhatjuk, mint Pindarosnál, csakhogy Bacchylidesnél egyszerűbb.

Szerettem volna, ha kiemeli, hogy Bacchylides költeményeinek szerkezete mintegy ujjal mutat arra, hogy Drachmann, Fraccaroli, Jurenka felfogása Pindaros költeményeinek tulajdonképi lényegére nézve megerősítést nyer. És nem tudom elfogadni Christ jellemzését, mely olvasható irodalomtörténetének legújabb (3-ik) kiadásában,*) mintha Bacchylidesnél a mythos-beszövések hasonlítana Euripides kardalainak szerepéhez, hogy t. i. embolion-szerű. Blass e tekintetben sokkal helyesebb jellemzést ad.

A dialectusra nézve alig mond ujat Kenyonnal szemben, de mégis találtam két jellemző észrevételt. Bacchylides a ζ után η-t szeret a helyett, holott a dór dialectusban α várható, így ἐπιζηλος, πολύζηλος, τροιζηνία. Ez az egyik. A másik, hogy a jelentősmód jelen idő többes harmadik személyében a dór οντι-τ (az indogermán örökséget) használja, ha a töben σ vagy ξ előzi meg. Így V, 22: πιάσσοντι, XIII. (XII.) 231: χαρίζοντι,

De térjünk rá Blass praefatiójának legfontosabb részére, mely a költemények metrikáját tárgyalja (XXIV—XLVII.).

Mindjárt egy fontos észrevételt tesz. A lyrikus költők kézirati hagyománya alighanem *scriptura continuat* alkotott. Akkor került a colonokra osztás alá, mikor már a zenei előadás hagyománya gyengült és a későbbi metrika inkább a szeme, mint a füle után ítélve alkotta meg a felosztást. De még e felosztás hagyománya is bizonytalanabbá vált abban a korszakban, mikor Bacchylidesnek azt a példányát másolták, mely archetypusa lehetett a mi kéziratunknak.

Egyben megjegyzem, hogy Bacchylides colonjai túlnyomó részben trimetereket alkotnak, azaz a 18 mora számot nem haladják túl.

Ennek következménye, hogy sokkal egyszerűbb *versformákat* alkotnak mint a Pindaroséi. Blass rendre veszi a költeményeket, azoknak versformáit behatóan tárgyalja és husz schema alakjában a költemények elé bocsátja (1—18 lapokon).

Idézem egy megjegyzését, melyet méltatásom kiinduló pontjává tehetek. Elfogadván a Pindaros scholiónjaiban három helyt előforduló következő megjegyzést: τὰ δὲ οὐ μὴ ἐστὶ περὶ οὐδός (Ol. IX, 124. 134. X, 24.), kijelenti, hogy két tagból álló periodust még meg lehet érteni, *sed Boeckhiani versus, qui eam quoque mensuram saepe excedant, aegre et intelliguntur et recitantur, neque omnino eius stropharum divisionis ratio satis apparet.*

Nem ugyan az az állítás ez, melyet fennebb idéztem e folyóiratban

*) Gesch. d. griech. Lit. München. 1898. 164—168. 1.

megjelent cikkemben, melynek írásakor még Blass kiadását nem használhattam? Még világosabban szól, midőn kijelenti, hogy létezhetik periodus, mely a versszak és a verstag közt bizonyos sorokat alkot, melyekben a tagok *συνάφεια* szerint következnek és mihelyt e *συνάφεια* (*az arsis és thesis* egységes rhythmusban váltakozása) megszakad: a „vers végét értük; de nem okvetlenül; annyira nem, hogy egész versszakok is állhatnak *puszta colonokból* (p. XXVIII.). Minthogy még a látszólagos periodusok határain túl is talált ily valószínű *συνάφεια*-t, ezeket zárjelbe tette.

Ezután tér át a Bacchylides költeményeiben előforduló versmértékek jellemzésére. Két főcsoport alá osztja: az egyik a Pindaros ódáiban uralkodó szerepet játszó *dactylo-epitritus*, a másikat a *κατὰ βαρχεῖον*-nak nevezi, fölelevenítvén a régi rhythmikus írók elnevezését. Mindkét versforma fölfogásában visszatér a régi metrikusokhoz. És e pontot tartom a legfontosabbnak az egész praefatióban. Pindaros scholionjaiban e *dactylo-epitritus*, melynek egész kis irodalma van és csak G. Hermann három különböző nézetet állított fel gazdag munkásságának különböző korszakaiban, *δίμετρα* (*τρίμετρα*) *προσοδιακά* néven fordul elő és a régiek tanítása szerint áll egy *choriambusból* és egy *iónicusból*: — ◡ ◡ —, ◡ ◡ —. A mai metrika ezt voltaképp trimeter dactylicus catalectus in dissyllabam veszi föl és rhythmusát szállónak, a thesis és arsis egyenlő móra számával folyónak. Igazi prosodiacusnak pedig az emelkedő rhythmusu trimeter anapaesticust fogja föl. Blass ezt a versmértéket *κατ' ἐνόπλιον*-nak nevezi és két formáját különbözteti meg: vagy anacrusissal összekötött trim-dact. catalect. in syllabam vagy a fenn jellemzett trim. dact. cat. in dissyllabam. Visszatér a régiek álláspontjára, minek igen messzemenő következzése van. Ugyanis hivatkozik Aristophanes *Felhők* 609 és köv. soraira, melyek a rhythmika tekintetében csakugyan felette jellemző dolgot tartalmaznak.

Mert e helyen Sokrates Strepsiades azon kérdésére:

τί δὲ μὲν ὠφελέσουσ' οἱ ῥυθμοὶ πρὸς τᾷλφιστα

szóról-szóra így felel:

πρωτον μὲν εἶναι κομψὸν ἐν συνοουσίᾳ
ἐπατονθ' ὁποῖός ἐστι τῶν ῥυθμῶν
κατὰ δάκτυλον, χῶποῖος αὖ κατ' ἐνόπλιον

Tehát a *dactylus* és a *κατ' ἐνόπλιον* közti különbség megtételéhez finomabb érzék kell. Mi e *κατ' ἐνόπλιον*? Kock kiadásában *) *tripodia anapaestica*-nak veszi, miben neki igaza van, mert hisz a *dactylust* az ana-

*) Ausgewählte Komödien des Aristophanes, 1862. Die Wolken. 122. l.

pæstustól anacrusis választja el. Blass azonban Hephaistionra hivatkozik (Westphalnál p. 167.) ki szerint: *κατενόπλιον μὲν οὖν* (sc. ἔπος) *ἐστὶ τὸ ἔχον δύο δακτύλους καὶ ἓνα σπονδεῖον, οἷον «ὥς φάτο δακρυχέων, τοῦ δ' ἔκλυε πότνια μήτηρ* (Homeros A. 357.) Szakasztott így hangzik Pindaros IX. Nem. 1.: *καμιάσομεν παρ' Ἀπόλλωνος Σικυννόθε Μοῖσαι*, Bacchylidesnél XIII. (XII. Blass szerint) 75. és köv. *νάσου ὑπέρβιον ἰσχύν παμμαχίαν ἄνα φαίνων*. Ezek pedig dactylikus rhythmust alkotnak. Blass kijelenti, hogy a régi metrikusok felfogása helyes, hogy ez a trimeter dact. cat. voltaképp az, mit Platon a πολ. III. könyvében (p. 400. B.) *ἐνόπλιον ξύνθετον*-nak nevez és megkülönböztet a dactylus másik két fajtától: a voltaképi dactylustól és hősi mértéktől és idéz *Marius Victor*-tól egy passzust, melyre talán a kelleténél nagyobb súlyt helyez. E passzus következő: *apellatur quadrupes δωδεκάσημος περιόδος, eo quod quattuor pedes temporum duodecim quasi per circuitum (= περίοδος) quendam recurrentes contineat* és hogy találja föl e *quadrupes*-t? Így: —, —, —, —.

Hová vezet Blass végső következtetése?

Hat morás tagokra osztja föl Bacchylidesnek majdnem összes colonjait és így alkotja meg a periodosokat. És csakugyan meglepő eredményre jut. Egy *κατ' ἐνόπλιον* sor *δωδεκάσημος* periodust alkot, mely rhythmikailag teljesen megfelel a dimeter epitritusnak, melylyel rhythmikai összhangban áll. Természetesen az epitritus spondaeusát három morával számítja és kijelenti, hogy bármely *κατ' ἐνόπλιον* sorban, ha a 3-ik és 5-ik szótagot megnyújtjuk, teljesen megfelel az epitritusnak, pl. — — — — —. A rhythmikai *egyenérték* világos.

Blassnak a másik fajta versnél a *κατὰ βαχχεῖον*-nál ez a hat morás felosztás még jobban sikerül, azaz nézetem szerint *csak itt* sikerül. Pl. álljon itt Bacchylides 2-ik dicskölteménye epodjainak schemája:

— — — — —, — — — — —,
— — — — —, — — — — —,
— — — — —, — — — — —,
— — — — —, — — — — —

Ha e sorokat szemügyre vesszük a *choriambus*-t találjuk mint uralkodó mértéket. És itt találkozunk nézetem Blasséval, illetve Blass itt új oldalról világítja meg a glyconi és pherecratesi mértékek igazi természetét. Ugyanis a logaoed sorok helyett, melyeknek dactylusa tudvalevően cyclikus, tehát *három* mora értékű, összefordított trochæust és iambust vesz fel, tehát valódi *choriambust*. Ez a *choriambus* pedig szintén *κατὰ βαχχεῖον* és pedig *μέσος βαχχεῖος*, mint Aristides a Pindaros legelső sorát jellemzé: *ἄριστον μὲν ὕδωρ ὁ δὲ = ἱαμβος ἀπὸ βαχχεῖου*. A régi zenészek az antipæstust, *choriambust* egyaránt *βαχχεῖος*-nak nevezték. Van *ἱαμβος ἀπὸ βαχχεῖου*: — — — — —, — — — — —, — — — — — | *διπλοῦς βαχχεῖος ἀπὸ τοχαίου*: — — — — —, — — — — —, — — — — — és *διπλοῦς τοχαῖος καὶ διπλοῦς ἱαμβος*: — — — — —, — — — — —, — — — — —, — — — — —, hol az utolsó *τρίσημος*. Ha e formák tagjait páronként

összekapcsoljuk a *ἐξάσημος* colonokat és ha két *ἐξάσημος*-t csatolunk egybe, *δωδεκάσημος περίοδος*-t találunk. Aristoxenus zenei töredékeiben *περιοδῶδες* az oly sor, melyben egy *τρίσημος* szótag (egy trochæusnak felel meg) három iambuson keresztül ugyanoda tér vissza, tehát a *körforogást* befejezi. A tizenkét tagos periodus ép oly uralkodó e hellénkori dalköltésben mint a mi alexandrinusunkban. Ha 13 tag van, az első *anacrusis*: mi a közép- és újkori görög nemzeti vers sorának, a versus politicusnak alapját képezi.

Elegendőnek tartunk ennyit szólni az enkomionok kétfajta versmértékéről. De itt teszek egy megjegyzést, melyet külön értekezésben fogok — ha erőm isten jóvoltából engedi — a Pindaros ódáinak rhythmusával párhuzamba állítva tárgyalni. Én abból a tagadhatatlan tényből, hogy a *χατενόπλιον* mindig az *epitritos*-szal alkot egy nagyobb periodust; az *epitritos* pedig Bacchylidesnél gyakran trimeterre szaporodik és ilyenkor anacrusissal összekötve 13 szótagot alkot, fülem és rhythmikai érzékem után lassúbb menetű rhythmusnak tartom, mintsem semmi jelentősége ne lenne az *epitritos* spondaikus részének. Mert miért nem *anacrusis* mint a vers vég szótagja? Pl. V. 76. sor:

πτύ | ξας φαρέτρας | πῶμα τῷ δ' ἐναντία

Lehet-e képzelni, hogy ez, mint Pindaros 1. pythiai énekének első sorában

χρυσέα φόρμιγξ, Ἀπόλλωνος . . .

ünnepélyes hangú rhythmusa ép úgy hat, sőt három morás tagokra volna bontható, mint akár a logaoed, akár a pæoni sorokkal együtt sűrűn előforduló iambus és trochæus lejtésű colonok?

Bippart*) a Pindaros első pythiai énekének a Kircher Anastasius-féle zenéjét (melyet ma a tudomány egyhangulag hamisítványnak tekint, de a miből nem következik, hogy nem a görög rhythmika alapján készült hamisítvány) ⁴/₄-es ütemekre osztva adja és így az egész sort négy ütemre osztja, melyekből kettő esik az *epitritos*-ra, kettő a trimeter dact. catal.-ra. Tiszta meggyőződése, hogy bár a régi görög zenedarabok ütemezése a modern zene szellemében lehetetlen, de a prosodiakon azon hivatását, hogy *induló* menethez illjék, az *enoplion* is követhette, mert hisz ez is a *χῶμος* számára készült. Az *epitritos* szabja meg a dactylus rhythmikus értékét és nem megfordítva. A logaoed dactylus a tiszta trochæusokat kívánja meg: ezt pedig nem találjuk meg az *epitritos*-nál. A dithyrambok közül a két teljes: a XVII. (Blassnál XVI.) és XVIII. (Blassnál XVII.) a dithyramb mértékét Blass hitem szerint helyesen állapítja meg a *δωδε-*

*) Pindar's Leben, Weltanschauung und Kunst, dargestellt von Dr. Georg Bippart Jena. 1898.

χάσσημος és *ὀκτωχατὸδεχάσσημος* periodusokban, mert ezekben a iambus és choriambus uralkodik.

És e ponton fölhivom tisztelt kollégáimnak figyelmét, kik a Horatius-féle ódák közül a *logaoed* sorokat keresték az asclepiád esekben, hogy rhythmikailag helyesebb megmaradni a *choriambus* mellett. Nem csekély a különbség. Ugyanis a choriambus szerint minden *mora* a magateles értékével számít, a logaoed sor dactylusában az *arsis* hosszú szótagja *alogos*.

Ideje rátérnünk a praefatio *negyedik* részére. Erről elég egy pár szót mondanunk. Rendre veszi a husz költeményt; röviden megadja tartalmát, keletkezési körülményeit, előadási módját és költői becsét. Minden megjegyzése találó és tanulságos. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy az V. dicsköltemény keletkezését Kr. e. 476-ra teszi, mivel eldönti a Pindaros első olympiai ódájának idejét is, melyet Christ legujabb kiadásában*) Kr. e. 472-re tesz, holott ekkor Pherenikos már nem futhatott, mert 482-ben már diadalt aratott. Blass megerősíti Kenyon fölfogását, mely szerint csak egy Pherenikos-ról lehet szó és ez 476-ban még nyervehetett.

Hat éves pályafutása lehetett egy az akkori kor viszonyai szerint agyon nem trainirozott paripának. Ezzel a pythiadok számításának Wilamowitz Moellendorf-féle módjának (49 ol. 3. év = 482 Kr. e.) helyesége is bebizonyítottnak tekinthető.

A dithyrambra nézve Blass megerősíti ezeknek balladaszerű szerkezetét. A *Theseus* cz. XVIII. (nála XVII.) dithyrambnál Schræderrel együtt a *kar* és *Aigeus* közti párbeszédet lát, míg Kenyon Medeat gondolja az egyik félnek. Kenyonnál utolsó dithyramb *Idas*. Blass egy kis töredékében (XX. az ed. princeps 2. töredéke) lappangani véli a szerinte XX számú dithyrambot, melynek *Kassandra* címet ad Porphyriónak Horatius Carm. I. 15. hez írott következő argumentuma alapján: «Hac ode Bacchylidem imitatur: nam ut ille Cassandram fecit vaticinari futura belli Troiani, ita hic Proteum.»

Ezután következik egy feletle becses jegyzék, melyben az összes Bacchylides irodalmát állítja egybe, még pedig nemzetek szerint. A francia irodalomból hiányzik Desrousseaux fordítása, melyről alább szölok.

És most jön a szöveg, mely jelentékeny változáson és bizony mondatom itt-ott tősgyökeres átalakításon ment keresztül. Ennek jellemzésére elég jeleznem, hogy a Kenyon-féle kiadás azon 40 töredékét, melyeket a kézirat foszlányai alapján nyujt, 13-ra olvasztja le. Ugyanis

*) Pindari carmina prolegomenis et commentariis instructa Lipsiae 1896. 2 1.

kivált az első enkomion nagy hézagát a Kenyon 5. 13. 1. 25. 24. 29. 34. töredékeit helyezé el és mondható a valószínű tartalomnak oly megfelelő módon, hogy az én fordításom szembeállítva a Desrousseaux-éval teljesebb és összefüggőbb szöveget nyújt.

Eltérés az ed. princeps-től a költemények számozása, mint már fennebb mindenütt zárjelben jeleztem. Ennek oka, hogy Blass a VII. költeményt a VIII-ikkal együtt egy nagyobb enkomion részének tekintí. Nem követhetem Blass-t e téren és megmaradok a Kenyon számításával. Ugyanis a VII. nyilván egy gyorsfutó gyermek diadalát magasztalja:

ἐχόσμησας στεφάνοισι Λάχωνα

παῖδα . . .

a VIII. költeményben pedig a következő hely fordul elő:

οὐτὶς . . .

παῖς ἐὼν ἀνὴρ τε πλεῦνας ἐδέξατο νίκας.

Hogy itt férfuról van szó, kétségtelen.

A szöveg bírálatától tartózkodom. Mondhatom, hogy a hézagok kiegészítését az összes vélelmek fölhasználásával és szerencsés kézzel eszközölte, a kézirati töredékeket, a hol csak lehetett, elhelyezte. Így pl. a IV. enkomion 7—11 sorához mintegy mozaik darabot találóan illeszti be Kenyon 22. töredékét, a 11—12. sorhoz pedig a 19. töredéket. Magamnak egybeállítottam több költemény eltérő szövegét, elég lesz jellemzésül egy pár példával világítnom meg a Blass kiadásának eltéréseit. A XIII. (Blassnál XII.) költemény mintegy 45 helyen nyujtrészben más, részben kiegészített szöveget. A XIV. (XIII.) végéhez hozzácsatolja a Kenyon 11-ik töredékét. A XVI. (XV.) költemény kezdete is egészen más. A XVII. (XVI.) dithyrambnál, melynek fordítását nyújtám ép e folyóirat hasábjain a 62. sort két sorral hátrább tette, mivel csakugyan nyert a mondat világosságban. A 93. sorban a Kenyon által beszövegezett *παῦν*-ra a versmértékért is szükség van. A XIX. (XVIII.) és XX. (XIX.) költemények sor végeit, melyek a letépett papyrus-szél miatt nyomorultan hézagossak, meglehetősen valószínűséggel kiegészítette.

Annak jellemzésére, mily nagy mértékben változott szöveggel van dolgunk, elég felhoznom, hogy a XIII. (XII.) költemény Kenyonnál a hézagok megjelölésével és sorszámszerűnti számításával 198 sorra, Blassnál 231 sorra terjed. Mondhatom, hogy a magam fordítása szemben a Desrousseaux-éval ép ezért e versnél is kerekdedebb szerkezetű költeményt nyújt.

Végre még meg kell emlékezmem az eddig is ismert töredékekről. Ezeknek száma a két epigrammal együtt 54.

A szójegyzék pedig tökéletes és kimerítő, miért nagy köszönettel tartozunk e jeles kiadás tudós szerzőjének.

Desrousseaux fordítása a művelt francia közönség számára hevenyében mindjárt a Kenyon kiadása után a folyó év január havában készült, szép prózában.

Rövid előszóban számot ad a szerző eljárásáról. Kenyon szövegét követi, hol a hézagok töredékes szók vagy félsorok alapján bizonyos valószínű értelmet ad, azt más betűkkel (*caractères italiques*) szedette. Így van szedve a XX. dithyramb egészen, így a többi költemény mindazon helye, hol csak a valószínű tartalom vehető ki. Az előszót követő pár lapnyi bevezetés Bacchylides életére nézve mond el annyit, a mennyit tudhatunk és elbeszéli az ujonnan fölfedezett költemények történetét. Ezután következik a fordítás. Lefordítja azt a 20 költeményt, mit Kenyonnál talált; elhagyja a kézirat törmelékeit, de hogy teljes Bacchylidest adjon, az összes töredékeket lefordítja Bergk P. L. G.⁴ alapján, zárjelbe téve a Kenyon kiadásának megfelelő számait.

A fordítás gondosnak és szépnek mondható. A jelzők fordításában a prózában fordító kényelmes helyzetben van, mert körülírhatja, mi az alakszerű fordításnál művészietlen eljárás. De azért mégis két jelző ellen kifogásom van.

V. 102: *βοῶν βοειξονώτων* = boeufs aux dos *empourprés*-vel fordítja, én *biborjegyű*-nek fordítanám.

XI, 38 és IX, 1. előfordul *χρυσάλακτος*, illetve *χρυσάλακτοι*: e jelzők mind két helyen *aux sceptre d'or*-ral fordítja, mi képtelenség, mert hiszen az első helyen Artemis-re, az utóbbi helyen pedig épen a *Kharisokra* van alkalmazva. Ki képzel Kharist arany jogarral? De meg Artemist sem lehet ezzel ruházni föl. A szótárakban e jelző: vagy *arany guzsalyas* vagy *arany nyilas*. Ez utóbbi illik Artemisre, az előbbi a *Kharisokra*. Az én nézetem, hogy a görög nép plasztikus szemléletében a kellem istenasszonyai arany guzsalylyal jelennek meg, mert hiszen a görög nők magok szőtték ruhájukat: miért ne vitték volna át e képet az istennőkre, csak hogy természetesen ezeket aranyruhában képelték maguk elé. A költemények fordítása után (1—89 lapra terjed e rész) a jegyzetek jönnek (95—122.), melyek épen elegendő és nagyon hasznos fölvilágosítást nyújtanak a költeményben előforduló mythologiai, történelmi vonatkozásokra nézve, habár Kenyon kitűnő commentárját, kivált a dithyramboknál jobban kizsákmányolhatta volna.

HEGEDÜS ISTVÁN.

HAZAI IRODALOM.

Poncianus Historiája. Bécs, 1573. Kiadta *Heinrich Gusztáv*. (Régi Magyar Könyvtár V.) Budapest, Franklin-Társulat, 1898.

XVI. századbeli irodalmunk egyik legfontosabb emlékét, az első magyar prózában megjelent világi elbeszélést, melyet akkori kiadója, Eberus Balázs, nászajándékkép ajánlott fel Eck gróf feleségének, Gúthi Ország Borbálának, ez idén a régi irodalmunk termékei iránt tudományos érdeklődéssel viseltető közönség, mint a Heinrich Gusztáv szerkesztette derék vállalatnak, a Régi Magyar Könyvtárnak, V. füzetét üdvözlöheti ugyancsak Heinrich kiadásában s az ő tudományos apparatusával ellátva.

Fölösleges volna fejtegetni, mily hézagot pótol ez a Könyvtár a magyar irodalomtörténet munkásaira nézve, de tán nem hiábavaló dolog a köszönet pár szavát hangoztatni azokkal szemben, kik életbe léptették; mert a mily közömbösséggel nélkülözzük mi sajátágos irodalmi és tudományos viszonyaink között évtizedeken át legégetőbb életszükségleteinket is, ép oly rendjén valónak találjuk, ha valaki végül azok kielégítésére gondol s az őt megillető hálaérzéssel utólag oly mértékben takarékoskodunk, mint előbb magunk fárasztásával.

Különben a R. M. K. eddig megjelent füzetain (v. ö. *Közl.* XXI, 556) végig tekintve, elismerésünket csak fokozza az egészséges gondolatnak szerencsés megtestesítése is. Jól megválasztott anyag, pontos szöveg, gonddal készült tájékoztató bevezetések jellemzik általánosságban e köteteket, melyek bátran oda állíthatók a külföld hasonnemű irodalmi termékei mellé. Az egész eddig megjelent sorozatnak kétségkívül egyik legkiválóbb száma *Poncianus Historiája*. Egyrészt tárgyánál fogva, mert a világirodalom egyik legelterjedtebb termékének, a *Hét Bölcs Mester* történetének nyújtja egyetlen példányban reánk maradt XVI. századbeli magyar fordítását, de másrészt a tudományos tárgyalás módjánál fogva is, melylyel kiadója e művét új köntösében elének vezeti.

Magát a néhány hasonmással ékesített szöveget egy 64 lapra terjedő Bevezetés előzi meg, melyben először is az anyag könnyen áttekinthető beosztását kell dicsérettel kiemelnünk. Mindössze két első fejezetét nélkülözném szívesen. Ezekben ugyanis az elbeszélés keretének s az egyes novelláknak tartalmát nyújtja a kiadó s én nem hallgathatom el abbéli meggyőződésemet, hogy az ily tartalmi kivonat, bármily ügyes is legyen különben, ott, hol maga a teljes szöveg kínálkozik számunkra, meglehetősen fölösleges, sőt annyiban káros is, hogy a kényelmesebb olvasót fölmenti a szöveg forgatásától.

Nagyon sikerültek az elbeszélésünk eredetét, irányát és a külön-

böző átdolgozásokat, fordításokat tárgyaló fejezetek, a III.-tól a X.-ig különösen *Historia septem sapientum* fordításait nagy pontossággal összeállító IX. fejezet. A kiadó bennük a *Hét Bölcs Mester* történetéhez fűződő tudományos kutatásnak maig elért biztos, vagy legalább is valószínű eredményeit foglalja össze, első sorban Marcus Landau, *Die Quellen des Dekameron* cz. műve 2-ik kiadásának idevágó fejezetei nyomán s ennek eredményeit megszerezve Comparetti, Murko és mások kiegészítő adataival, melyekhez a maga részéről is csatol egyet, főlemlítvén a *Hét Bölcs Mester* latin szövegének a budapesti egyetem számára II. Abdul Hamid szultántól 1877-ben ajándékozott papirkéziratát. Az óvatosság s kritikai belátás, melylyel kiadónk a szerfölkött terjedelmes anyagot megrostálja s a világos, lépésről lépésre haladó tárgyalás, mely a legfontosabb tudnivalókat áttekinthető összefoglalásban nyújtja, teljes elismerésünket érdemlik. A bevezetés XI. fejezete az 1573-ki magyar kiadás könyvszeti leírását adja s létrejöttének körülményeiről értesít kimerítő módon, míg az utolsó Erdélyi János «Magyar Népmesék» cz. gyűjteményének egyik, elbeszélésünk nyomán keletkezett darabját «A bölcs királyfi»-t közli.

A Bevezetés itt vázolt gazdag programja azonban még nem meríti ki a tudós kiadó mondani valóit. A szöveghez még «Függelék» is csatol, mely két fejezetben magát a szöveget s a magyar fordító eljárását jellemzi, egy harmadikban pedig a mű magyar vonatkozásaira nézve nyújt igen becses felvilágosításokat, utalva többek között a XV. b. novellának egy — részben valószínűleg Gyöngyösitől származó — szép verses magyar feldolgozására, az «Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre» címmel (l. Közl. XXII, 491), melynek újra nyomását is igéri a R. M. K. egyik legközelebbi füzetében.

A szöveg — a strassburgi latin Pontianus fordítása (v. ö. Beöthy Zsolt, *A magyar szépprózai elbeszélés I*, 99. l.: «Ponczianus kétségkívül németből van fordítva») — nagy gonddal készült, hű mása az 1573-ki kiadásának. Alatta a latin eredetinek egyes, a fordító eljárását jellemző kifejezései, fordulatai vannak följegyezve, melyekben azonban a kiadó nézetem szerint túllőtt a kellő határon, a mennyiben sok teljesen közömbös helyét is közli az eredetinek; parallelákat, melyek alig szolgálnak adatot a fordító nyelve és stíljé egyéni vonásainak méltánylásához.

Íme néhány példa az elbeszélés elejéről: 73. l. *Annakokaert — idcirco*; u. o. *keobeol egy kamorat — cameram lapideam*; u. o. *iowa hagiak — approbarunt*; 74. l. *chioda modon — miro modo*; 75. l. *eu magaba (godollia vala) — intra se*; 76. l. *peunkeost napiara — in festo penthecostes*; u. o. *nülwan — clare*; 77. l. *igen megh zomorodanac — contristati sunt valde*; 78. l. *gondot vifeleunk — peruidebimus*; u. o. *az en zwksegem nec ideien — tempore necessitatis*; 79. l. *az eu fia melle*

eultete — iuxta filium sedere fecit; 80. l. *el fordítván — auertens*; 81. l. *Ime az papyros es az tenta — ecce carta et atramentum*, stb.

Miután az eddigiekben e jeles kiadást egészében igyekeztem ismertetni, a következőkben legyen szabad a bevezetés és függelék egyes részleteire megtennem észrevételeimet.

8. l. Tán nem teljesen érdektelen, följegyeznem, hogy D. Comparetti «*Ricerche intorno al libro di Sindibad*» cz. műve angol fordításban is megjelent 1882-ben az angol Folk-lore Society kiadványainak IX. kötetében.

22. l. Ed. Grisebach «*Die treulose Witwe*» cz. műve az 1877-ki 3-ik kiadás óta egészen új átdolgozásban jelent meg 1889-ben «*Die Wanderung der Novelle von der treulosen Witwe durch die Weltliteratur*» czímen, melynek előszavában kijelenti a szerző, hogy előbbi művéből alig maradt egy kő a másikon. Kiadónknak erre a sokkal teljesebb új kiadásra kellett volna hivatkoznia.

25. l. «A keletről származott e munka és négy keleti átdolgozásban vagy változatban maradt reánk: perzsa, arab, szyr és héber nyelven, melyekről a görög fordítás vezet át a nyugati, európai feldolgozásokhoz.» Ez utóbbi, a görög szövegre vonatkozó állítás nagyon is problematikus értékű s pár oldallal tovább maga Heinrich hangsúlyozza, hogy a latin átdolgozás eredetijére nézve még mindig igen eltérők a vélemények (33. l.). Több neves tudós, köztük Landau is, hajlandó a latin átdolgozás főforrásának a héber Sandabart tekinteni. Érveit, melyeket Heinrich is magáévatesz, lásd i. m. 47. s k. lapjain.

26. l. A *IIét vezir* legrégibb (1731-ből való) kézirata Tunisban s nem Egyiptomban készült.

27. l. «A *IIét vezir*-nek egy bengál kéziratában 17 elbeszélés foglaltatik, melyeket Scott Jonathán fordított angolra. (Edinburg 1800.) Ez elbeszélések közül tizenhatot Habicht és társai is közölnek német fordításban.» Nem közölnek azok egyet sem. Heinrich tévedése onnét származik, hogy Landau következő mondatát: «*Sie enthält 17 Erzählungen, von denen sich sechzehn auch bei Habicht und Hagen finden*» (i. m. 38. l.) félreértette. Landau ugyanis ama 16 elbeszélésre gondol, melyeket Habicht és Hagen a tunisi kéziratból fordítottak s melyeket ő egy lappal elébb tárgyal; — u. o. A G. Knoes kiadta *Historia decem Vezirorum* nem 1808-, hanem 1807-ben jelent meg.

28. l. Heinrich szerint Landau azt hiszi, hogy a héber szöveg közvetlenül az indus eredetiből származott. Ez is tévedés. Landau a Sandabar szövegét is ama régi arab feldolgozásból származtatja, melyből valószínűleg a Libro de los engaños, a Sindban és egy föltételezett perzsa prózai szöveg is erednek. L. Landau i. m. 40. l.

30. l. Pótláskép főlemlitem, hogy a *Negyven vezir* történetét 1886-

ban angol nyelvre is lefordította E. J. W. Gibb, egy valószínűleg a XVII. század elejéről származó konstantinápolyi szövegből. A mű címe: «The History of the forty vezirs. Written in turkish by Sheykh-Zâda, done into english by E. J. W. Gibb. London, 1886.»

38. l. A Romans de Dolopathosra nézve nem bizonyos, hogy nem alapszik a *Historia septem sapientum* szövegén, mint azt Heinrich állítja.

42. l. A latin szöveg modern fordításai között a spanyolokat így sorolja fel: «*Spanyol nyelven*: Seuilla 1537 és fönt 32. l.» Már pedig a 32. lapon a Libro de los engaños-ról van szó, melyről maga H. is állítja, hogy kétségtelenül arab szövegen alapúl s így a latinhoz semmi köze.

220. és k. ll. Az 1573-ki magyar szöveg sajtóhibáiként szerepelnek a következő alakok: *harmicz, faes, meuetne, muka, mevetve, tves, altal es*, melyek a régi magyarság nyelvében mind szélitében használatosak. L. Magyar Nyelvtörténeti Szótár: *harminc, harmic; is; nevet, mevet; munka, mûka* cikkek alatt.

Mindezekhez még csak azt óhajtom megjegyezni, hogy a kiadó nyelvének magyarosságát több helyt csorbitja az idegenszerű szórend, különösen pedig az igekötő téves elhelyezése (pl.: «A *Dolopathos* lényegesen tér el a *Hét Bölcs Mester* egyéb szövegeitől»). E pár kisebb-fogyatkozás azonban nem változtat a jeles kiadvány értékén, melyet újlag melegen ajánlok első sorban a magyar irodalomtörténet művelőinek, de egyúttal művelt közönségünknek is figyelmébe.

BINDER JENŐ.

Q. Horatius Flaccus levelei. Fordította és jegyzetekkel ellátta *Vajdajfy Géza* ungvári kir. kath. főgymnasiumi tanár. Ungvár. 1898. Ára 80 kr.

Horatius levelei magyar fordításban! Ugyan mi lehet a célja? Tanulónak vagy az úgynevezett művelt közönségnek van szánva? Avagy talán a philologusok okulására készült? Ezek a kérdések álltak előttem, hogy a könyvet kézbe vettem. Nézzük az előszót, gondoltam magamban. Ott mindenesetre megtalálom a feleletet. Lapozok egyet; hát előszó helyett ott látom az első epistula fordítását. Se baj! Előszónak az is előszó. Igaz, hogy Horatius előszava; de ebből is megtudom, a mit tudni akarok. És nem csalódtam. Az első levélből, meg a hozzá való jegyzetekből tisztán kivehettem, hogy a könyv kinek való. A tanuló nem érti és a művelt közönség nem élvezheti. Annyira klasszikus. Klasszikus volta mellett első sorban bizonyít az a figyelemre méltó tény, hogy kommentár nélkül senki fia meg nem érti. Már pedig, a minék a megértéséhez kommentár kell, az *χαρ' ἐξοχῆς* klasszikus mű! Tehát mindeneke előtt philologusoknak való! Hadd törjék rajta a fejüket. De a magyar nyelv tanára is nagy hasznát veheti, kivált a stilisztikai tanításnál.

Minerről már az első levél és a hozzávaló jegyzetek mivolta győ-

zött meg. A többinek elolvasása csak megerősítette bennem e meggyőződést. A fordítás tehát és a jegyzete is klasszikus. Ez állításom helyes voltát úgy fogom bebizonyítani, hogy először bemutatok olyan virággyűjteményt (a fordításból és a jegyzetekből is), melyben a philologus is és a magyar nyelv tanára is gyönyörködhetik s aztán olyan gyöngyöket, melyek értékét csakis philologus tudja megbecsülni.

1. *Philologusnak és a magyar nyelv tanárának való virággyűjtemény.* a) *Világosság és szabatoság:* «Te, kit Múzsám, először megénekelt és utoljára is meg fog énekelni, engem, kit eléggé mutattam magamat és már tiszteomból elbocsáttattam, Mæcenas, újra igyekszel a régi vívóiskolába szorítani». (Ep. I. 1, 1—3). — «Fáradhatatlanul szaladsz mint kereskedő a legtávolabb indokhoz . . ., de nem venni szivedre azt, a mit mint esztelen csodálsz és kívánsz, azt tanulni és hallani és az okosabbnak hinni nem akarsz?» (Ep. I. 1, 45—48). — «A trójai háború íróját, legidősebb Lucullus, míg te Rómában szónokolsz, Prænesteben ismét olvastam, a ki mi legyen szép, mi rút, mi hasznos, mi nem, világosabban és jobban tanítja Chrysippus- és Crantornál». (Ep. I, 2, 1—4). — «Igy én nagyobb bűn gyanújának elkerülése végett, lépést tettem polgári bátorságú férfinak kitüntető homloka előtt». (Ep. I, 9, 10—11). — «Midőn Romulus és Bacchus atyja, és Pollux Castor testvérével, kik nagyszerű tettek után az istenek templomába befogadtattak, míg földön emberek közt jártak, vad háborúknak véget vetettek, földeket kiosztottak, városokat alapítottak, panaszkodtak, hogy érdemeiknek nem felel meg a reménylett helyeslés». (Ep. II, 1, 5—10). — «A bevezetés után, mely Horatius Sabinumjának leírását tartalmazza, a költő Quinctius Hispanus költőt, ki becsületes és feddhetetlen férfi hírét hágesónak tudta használni szerencséjéhez, mint egyikét azon derék embereknek, kik azáltal, hogy a magaviseletet és a becsületességet azonosnak veszik, a világot és talán magukat is rábeszélük, hogy azt jobbnak tartják, mint azok valóban, igazi és részvevő barát őszinteségével azon fontos tanításra vezeti: «Tégy túl a sokaságon stb.» (Jegyzet Ep. II. 16). stb. stb.

b) *Magyarosság:* «. . . az idő, mely roményemet és tervemet akadályozza, komolyan üzeni azt stb. (Ep. I. 1, 23). — «A néző nép pedig a vívásban győztesnek megparancsolta, hogy vagy *dühöngjön a leggyőzött ellen* (saeviret in victum) stb. (Jegyz. Ep. I. 1, 6). — «Bort fogsz inni Taurus második consulsága alatt a minturnaei posványok és a sinuessai Petrinum közt *sajtoltat*». (Ep. I. 5, 4—5). — «. . . hogy senki a bizalmas körben *beszéltet* . . . ki ne fecsege». (Ep. I. 5, 25). — «Fecseggve *le lesz neked írva* a föld természete». (Ep. I. 16, 4). — «A *jörő* (veniens sol) nap a jobb oldalra *süt*». (Ep. I. 16, 6). — «Declamare szavalni *mondatik* azokról stb.» (Jegyz. Ep. I. 2, 2). — «Ugy-e *árultatni akarnál* simítva tajtkövel». (Ep. I. 20, 2). — «Ha . . . a költeményt *nézés tárgyává* tesz-

szük». (Ep. II. 1.). — Sokszor rosszul *beszélvén*, felpofoztatott (Jegyz. Ep. II. 2, 233). Hathatósan és értelmesen fogja, tiszta folyam *gyanánt*, kincseit kiárasztani (Ep. II. 2, 120). stb.

c) *Elavult és szokatlan szók gondos kerülése*: Mi csak számok vagyunk születve a föld *termesztményeinek* felemésztésére. (Ep. II. 2, 27). — A ki vágyódik vagy fél, annak úgy segít a ház . . ., mint a csipásnak a *festvény* (Ep. I. 2, 52). — «Kit nem tettek teli *billikumok* szónokká?» (Ep. I. 5, 19). — «Horatius ezen hibát szemlélhetőkben . . .nem ábrázolhatta, mintegy példa által a *képes művészetből*» (= festészet) (Jegyz. Ars. poet. 1). Ki legyen az *alagyák* feltalálója (sic!) stb. (Ars. poet. 78). stb.

d) *Diszítő jelzők*: . . . hogy *tettleges* könyörületességre indítsanak (Jegyz. Ars. poet. 20). — Ide vonultak a rómaiak nyáron a *kellemes* hideg élvezése végett (Jegyz. Ep. I. 2, 2). — . . . *Külső* testi, vagy *belső* lelki érzékeiben (sic!) beteg. (Jegyz. Ep. I. 2, 54.) stb. — *Szinlett* taglejtés (Jegyz. Ep. I. 2, 2).

e) *Tropusok*: Az ekével zordon erdőket *szelidít meg* (= kiirt) (Ep. I. 2, 45). — Meredt szemmel *lelkén és testén elbódulva* áll (Ep. I. 6, 14). — Horatius atyjával hasonlítja össze magát, ki leánya szemérmességéről gondoskodva, őt hálószobában elzárva és *pecsét alatt* tartja (Jegyz. Ep. I. 20, 2). stb.

A philologusok és a magyar nyelv tanárai okulására ennyi elég.

2. *Philologusoknak való gyöngyök*: a) *Fordítói szabadság*: Est quadam prodire tenus, si non datur ultra = Lehet előre lépni, ha mindjárt a cél elérhetetlen (Ep. I. 1, 32). — Quod si me populus Romanus forte rogat, cur Non, ut porticibus, sic iudiciis fruar iidem = Ha talán a római nép engem kérdezne, miért használom szintúgy a közös gondolkozási módot, mint a sétákat (Ep. I. 70). — De te pendentis = ki anyyira tőled függ (Ep. I. 105). — Fons etiam rivo dare nomen idoneus = Itt bőven foly a patakkal hasonló nevű forrás (Ep. I. 16, 12) — Male sanos poetas = a megihletett költőket (Ep. I. 19, 3). stb.

b) *Régiségtani eredetiségek*: A vívók . . . diszpálczával megajándékoztatván, *közköltségen tápláltattak* (Jegyz. Ep. I. 1, 2). 400,000 sextertius = 60,000 frank!

Janus summus ab imo perdocet magyarázata:

T. i. az egész falu, hol pénzt adtak kölcsön, melynek első része Janus summus, középsője medius, végső része *imus*-nak neveztetett. (Jegyz. I. 1, 54). — Vacuna Sabinumban istennő, *mely bizonytalan alakban ábrázoltatott* (Jegyz. Ep. I. 10, 49.) — Tudva van, hogy Augustus kormánya alatt *harmadszor* volt Janus temploma zárva (Ep. II. 1, 255).

c) *Irodalmi eredetiség*: «Quid quid delirant reges» sat. azt így magyarázza: *Phædrus*, Fab. I. 30, 1. — Parosi férfi volt (t. i. Lycambes), ki Archilochusnak eljegyzett Neobolis nevű leányt (sic!) kényszerített, hogy

mással keljen házasságra (Ep. I. 19, 25). — Augustus császárt kell ismerni, ki ama híres életírónak (?) töredéke szerint is *Suetonius neve alatt* Horatiushoz ezt írja (Jegyz. Ep. II. 1). — Naevius saturnusi versekben a pún háborút énekelte meg, és sok *mesét*, kivált vígjátékokat írt. 519. évben az első *mesét* tanította. (Ep. II. 1, 53). — Afranius *meseirő* (Jegyz. Ep. II. 1, 56). — Egyébiránt Jahn helyesen jegyzi meg, hogy ezen vers nem a kereskedő szájából került ki, hanem magáé Horatiusé (Ep. II. 2, 16). — Hurd szerint a költő a római dráma állapotával következő felosztásban foglalkozik (?) (Jegyz. Ars poet.) — Az utóbbi (t. i. Euripides) hőseit föltette *síralmasan és nyomorúltan ábrázolta.* (Ars poet. 96.) — A satyrjáték, melynek kara satyrokból állott, *kikből* Euripides *Polyphemje* az egyedüli e nemű maradvány (Ars poet. 220). — Tragedia alatt *valamely személy, isten vagy hős értendő, ki az előbbi (?) tragediában első szerepet játszott* (Ars poet. 231.) stb.

Ennyi a philologusnak. Végül tudtul adom még, hogy a szerző nagy tudományos apparatussal dolgozik. A XVI., XVII. és XVIII. század kiváló tudósaira (Lambinus, Heinsius, Bentleius!) való hivatkozás igazán bámulatra méltó.

ROSETH ARNOLD.

A nagyidai czigányok. Irodalomtörténeti tanulmány. Írta *Dittrich Vilmos.* Budapest, Hornyánszky V. 1898. Ára 1 frt.

A *Nagyidai czigányok* oly sok ellentétes véleményre szolgáltatott alkalmat a műbírálok között, hogy készséggel kell fogadnunk minden olyan munkát, a mely Aranynak e művét kellőleg méltatni és magyarázni törekszik. A szerző ezt a célt tűzte ki maga elé. Lássuk, hogy oldotta meg feladatát.

Rövid és tartalmas bevezetés után, melyben a tárgyalandó anyagnak körét szabja meg, áttér az epos keletkezésének körülményeire, érdekesen s rövid, találó vonásokkal rajzolja költészetünknek a szabadságharcz után bekövetkezett állapotát s a nehéz viszonyok között a költőnek hánykódó lelkületét, midőn — mint az *Öneletrajz*ban írja — a világ folyásával és önmagával meghasonlva torzalakok festésében akart kárpótlást keresni» (13. l.). Majd a költemény keletkezésének valószínű idejét határozza meg. A költő a legnagyobb valószínűség szerint még Szalontán fogott hozzá az eposhoz, mikor a Tisza-családtól a nevelői állásból eltávozott (1851) és saját kijelentése szerint nagykörösi tanárkodása idején fejezte be.

Ezek után az eposról szóló bírálatokat ismerteti, részletesen felsorolja mindazon írók véleményét, a kik e költeményről csak valamelyes nézetet is nyilvánítottak. Csak az a kár, hogy a szerző e bírálatokkal szemben nem fejt ki saját nézetét, sem amazokat nem rostálja meg

eléggé, bár ezekre itt volna legjobb alkalma. Úgy látszik, hogy teljesen Beöthy Zsolt véleményéhez csatlakozik, a mely Aranynak ezen eposáról tényleg a legelfogulatlanabb és a legtalálóbb valamennyi eddigi bírálatok között. A szerző maga is ezt igazolja egész tárgyalásán keresztül.

A következő fejezet, mely «a nagyidai vár ostroma a történetben és a mondában» címet visel, pontosan felsorolja mindazon adatokat, a melyek a nagyidai eseményre vonatkozólag e történeti forrásokban előfordulnak. E források alapján csak annyit lehet határozottan állítanunk, hogy Nagyida várát 1556-ban vették be Ferdinánd katonái az Izabella királyné pártján álló Perényi Ferencztől. A cigányok hősiekedését a jezsuita Thuróczi László említi először oly alakban, mint a hogy a mondát a szájhagyomány fentartotta. Ezt a forrást használták a későbbi írók is majdnem mind, Katona azonban azt jegyzi meg róla: «ipsum fontem exhibere malui, quod hunc ille non nunquam vitiet.» Bővebben tárgyalja a nagyidai mondát Budai Ésaías *Polgári Lexicon*-a. A szerző szerint Arany is ide fordult pontosabb történeti adatokért, de *tárgyát nem merítette innen*. Ez állítását a szerző épen nem okolja meg. Arany — mint a szerző is kiemeli — egyéb költeményeihez szintén vett adatokat a *Polgári Lexicon*-ból, a hőskölteményben előforduló személynevek ugyancsak e forrásból vannak átvéve s így joggal lehet állítanunk, hogy Arany a *hősköltemény tárgyát is innen vette*. Ha a szerző mégis az ellenkezőt állítja, ezt kellőleg meg kellett volna okolnia, annál is inkább, mert később (55—57. l.) maga is rámutat egyes alakokra, a melyeket a költő «Budai feljegyzései nyomán alakított.» Ez a fejezet azonban így is a könyv legsikerültebb részei közé tartozik.

A monda költői feldolgozásait a szerző szintén nagy gonddal állította össze. Meglepő egyezéseket találunk itt Szigligeti *Nagyidai cigányok* cz. népszínműve és Arany hőskölteménye között. Az előbbi 1842-ben került színre s a szerző mégis azt állítja, hogy ezekből az egyezésekből épen nem következik, hogy «Arany eposa néhány részéhez Szigligeti-ből vett motivumot» (53. l.). Ám ezt bizonyítani kellene valamivel, mert a hasonlóságok tényleg épen az ellenkezőről tanuskodnak. E két költőnél másutt is találunk hasonló egyezéseket, így pl. *Toldi szerelmében* Toldinak Tar Lőrincz helyett való bajvivása több-kevesebb változtatással Szigligeti *Rózsa* című darabjából van átvéve. Arany nagyságát ennek megállapításával épen nem kisebbítjük, hiszen nem az eszme vagy gondolat ujságában, hanem a kidolgozás és alkalmazás eredetiségében keressük a költőiséget. Itt is be lehet vallanunk, hogy Arany ismerte és célja szerint több-kevesebb változtatással fel is használta Szigligeti *Nagyidai cigányok* című népszínművét, a nélkül, hogy ez bármi csekély árnyékot is vetne az ő költészetére.

A munka hátralevő nagyobb része magának az eposnak méltatá-

sával és fejtegetésével foglalkozik. E fejtegetésekben sok találó észrevételeket és helyes magyarázatokat találunk a költeményre vonatkozólag. Csak helyesellhetem a szerző azon megjegyzéseit, a melyeket Csóri álmára nézve tesz. Ezen álomnak alkalmazása szerzőnk szerint a költőnél nem egységes (77—78. l.). A végkifejlésre nézve szükséges volna, hogy «ez az álom mennél valószínűbben legyen feltüntetve, hogy ránk egy álom hatásával legyen» (79. l.), de éppen az a baj, hogy az álom elemeinél fogva nem tűnik fel mindenütt álomnak. A szerző igyekszik Aranyt a trágárság vádjá ellen is megvédelmezni; bizonyítékai általában véve meg is győznek, de nagyon helyesen jegyzi meg, hogy az ilyen alatt járó trágár komikum a legkevésbé szellemes és Aranynál «itt-ott kelletténél erősebb» (94. l.).

Végül kiemeli a szerző, hogy «Arany nem pusztá *Schwank*-ot akart írni, hanem a forradalom [szabadságharcz!] némely visszasságainak parodiáját is adta» (69. l.), és azt a bonyolult lelki állapotot, a melyben a költő e művét alkotta, nemcsak magából az eposból, hanem a Hume-Fechner-féle psycho-physikai törvény alapján is igyekszik megmagyarázni és igazolni. Mellőzve azt, hogy valamely kikutatandó lelki állapotnak ilyen tételes törvény keretébe szorítása nagyon bajos és kétséges dolog, magának a törvénynek a magyarázata és a kérdésben forgó lelki állapotr való alkalmazása oly nehézkes és homályos a szerzőnél, hogy kelle megértenünk sem lehet. Szerencse, hogy az e nemű fejtegetés csak igen csekély részét teszi a tanulmány e fejezetének, s úgy látszik, mintha a szerző maga is csak úgy futólagosan vetette volna oda. Legjobb lett egészen mellőzi.

Még csak a befejezés utolsó soraira kell tennem észrevételt. A szerző e szavakkal zárja be fejtegetéseit: «A *Nagyidai cigányokban* hazaszeretete (Aranynak) sokkal tisztultabb, mint soké, a kik e szent kötelességet leróva látják abban, hogy szenvedélyesen tömjéneznék néhány kiváló férfinak, kiknek minden szava a hazát emlegeti.» Csak utalva ez utóbbi szavakban foglalt ellenmondásra, azt kell megjegyeznem, hogy az ilyen vádforma kijelentésnek olyan kényes kérdésben, mint a hazaszeretet, még személyes ellenféllel szemben is csak ritkán van helye. Állítson kiki a költő hazafias érzéséről a mit akar, a mi dolgunk csak az, hogy czáfoljunk és mondjuk ki véleményünket. Semmi többet!

A szerző tanulmánya hiányt pótol, komoly munkálkodás eredménye s apró kifogásaim nem gátolnak abban, hogy a legsikerültebb dolgozatok közé sorozzam.

Dr. BARTHA JÓZSEF.

A satyrdráma. Tanári székfoglaló. Írta *Szabó András*, ref. főgymn. tanár. Székelyudvarhelyt. 1898. 8-r. 37 l.

Régi, régi szokás a protestans iskolákban a székfoglaló értekezés tartása; mondhatjuk bátran, hogy nagyon szép szokás. A rendessé megválasztott ifju tanár az intézet előjárósága és nagyszámú közönség — az iskola barátai — előtt, az ifjuság jelenlétében, mintegy ízelítőt ad a tudományok valamelyik csoportjából vagy magából a tanításból, melynek művelésére hívatott. Az előadás lehet népszerű is, lehet tisztán tudományos is: a fődolog az, hogy erősítse, megszilárdítsa a bizalmat, mely az illetőt ama tanszak tanítására megválasztotta, hogy legalább néminemű próbája, bizonyítéka legyen a megválasztott tanár képzettségének, alkalmatosságának. Az előttünk fekvő értekezés, mint címe is mutatja, szintén székfoglaló. Tartalma röviden a következő. Az első fejezet 7—15. l. a satyrdráma történetét adja elő, folyton lépést tartva a tragédia történetével, míg a második fejezet 4 pontban tárgyalja a satyrdráma jellegét 15—18. l., tárgyát 18—19. l., előadását 19—35. l. és a tragédiához komédiához való viszonyát 35—37. l. Bevezetésül igen helyesen, a drámai költészet eredetével foglalkozik a szerző 1—6. l.). Az egész dolgozaton alapos tanulmány és kutatás, az eredeti forráshelyek komoly tanulmányozása látszik. A bevezetésben a történeti fejlődésnek megfelelően fejtegeti azokat a vallásos és mythologiai momentumokat, azaz a Dionysuskultuszt, mely a görög dráma alapja volt. Előadja Dionysus jelentőségét és szerepét a görög mythológiában és vallásban s kimutatja, hogy hogyan fejlődött ki az ő kultuszából a dráma. Az első fejezet, melynek tárgya a satyrdráma története, folytatólag bővebben szól a dithyrambusról (7. l.), a dór lyrai tragédiáról, Thespis fellépéséről, ismerteti a satyrdráma feltalálójának, Pratinasnak működését és az utána következő satyrdrámaírókat, ú. m. Aristiaszt, Choerilust; foglalkozik Aeschylussal, Sophoclessel, Euripidessel, ez utóbbinak a Cyclopsával; felemlíti a satyrdráma hanyatlásának okait, körülményeit és teljes megszűnését, nem feledkezve meg legutolsó művelőiről, ú. m. Pythonról, Lycophronról és Sositheusról. A satyrdráma jellegéről szólva — második fejezet — helyesen fogja fel és adja elő e műfaj tulajdonságait, tárgyát. Különös gonddal és figyelemmel, sőt részletességgel van kidolgozva az előadásról szóló rész, mely nemcsak magáról a karról (satyrok, Silenus, silenusok), hanem a díszletekről is külön megemlékezik és sorra tárgyalja az álarczokat, a ruházatot, a lábbeliket és a többi jelvényeket. Ez a rész volna tulajdonképen a legnehezebb, különösen azért, mivel igen sok dologra nézve egymástól nagyon is eltérő véleményekkel állunk szemben. Szerzőnk itt is mindenütt a kellő tapintattal és óvatossággal tárgyalja a vitás kérdéseket; nem mond

ugyan önálló véleményt vagy ítéletet, de helyes érzékkel mindig eltalálja a legvalószínűbbet.

Szóval a dolgozat általában jó és kellemes benyomást tesz az olvasóra. A mi egy pár megjegyzésem van, azt a következőkben adom elő. A szerkezetet nem tartom éppen egészen sikerültnek, a mennyiben a satyrdráma jellegéről szólva előadja már a mű elején (15. l.), hogy ez a műfaj középhelyet foglal el a tragédia és komédia között s a végén mégis egy külön pontot szentel ennek a kérdésnek. Véleményem szerint jobb lett volna letárgyalni ezt mindjárt ott elül, vagy pedig, ha hátul újból elővette, úgy adni elő, mint az egész tárgyalásból levonható egyenes következményt. Továbbá a 23. lapon megemlíti, hogy a karhoz tartozó silenek és satyrok többfélék voltak és csak később, a 34. lapon fejti ki bővebben ez általános mondását, holott nézetem szerint mindjárt ott a 23. lapon elmondhatta volna az egészet. A mi már a tartalmat illeti, általában helyesnek tartom, hogy a Pecz álláspontjára helyezkedve, a dithyrambusban két félkart vett fel (p. 7.), nemkülönben a Thespis-féle tragédiában is (p. 9.), és ezek egyikéből, a satyrkARBól vezeti le a satyrdramát. Helytelen tehát a 10. lapon az az állítása, hogy Pratinasék a tragikus tartalmú előadáshoz satyrokBól álló kart adtak. Én ezt ellenmondásnak tartom, hiszen az előbbiek után igen természetesen azt kellene mondania, hogy a tragikus (komoly) kar mellett önállóvá tették, teljes érvényre juttatták a satyrkart is és ezzel egy új műfajt hoztak létre, a satyrdramát, minthogy általában mindenütt így fogja fel és úgy is van a dolog. Helyesen mondja a 6. lapon, hogy a tragédia a dithyrambusból, a komédia a phallikus dalokból keletkezett; de hogy ezek a rögtönzött dith.-ok és dalok tetrameter trochaicusok lettek volna (7. l.), azt még eddig senki sem bizonyította be. Elég annyit mondanunk, hogy az ünneplők versben rögtönöztek, a mi a népnél nem is nagyon nehéz. Egészen téves azon állítása (25. l.), hogy a satyrdramában «a főczél mindig a beszéd». Ellenkezőleg még a drámában is azt tapasztaljuk, hogy a beszéd csak később jut teljes érvényre s Aeschylus régebbi darabjaiban (pl. Perzsák) még alig egyharmad része az egésznek. T. i. itt a három műzsá-művészetnek, táncz, zene, (eposz) költészet szövetségéről van szó; ez a három együtt alkotta a görög drámát közös erővel egyenlő jogokkal. A táncz tehát az előadásban nem véletlen, a zene nem «az érzések alaphangjának kifejezésére szolgált» — mint szerző mondja —, hanem ott volt, mert lényeges alkotó része volt a műfajnak. Ezért történik, hogy a fuvolakisérletnek soha sem szabad hiányzania (26. l.). A 30. 31. lapon helyesen mondja, hogy a satyrok, mint pásztorok, földművelők stb. épen oly színészek voltak, mint a hősoKET játszó személyek, tehát az öltözködés, álarcozás, a festék használata nagyon is szükséges volt. Végre a bevezetés azon részét, mely a lantos költészetet időben legutolsónak

mondja, legelsőnek pedig az eposzt tartja, szintén nem fogadom e. A nép mondhat mesét s a népmese nagyrészt vers, de ez még nem eposz. Viszont, hogy az emberi kebel érzelmei egész eladdig rejtve lettek volna, a míg a lantos költészet az eposzon, elegián, jambuson át kifejlődött, az képzelhetetlen. Már jóval Homeros előtt létezett a lyra; ő maga említi a linosdalt, a hymenæust, a paeant stb., a mi világosan bizonyítja, hogy a nép nemcsak mesélt, hanem örült, búsult és szeretett is már nagyon régen.

Az értekezés stílusa jó magyaros ugyan, de nem mindenütt elég világos (pl. 8. l.), úgy látszik, hogy nincs kellőképen meggyúrva, összeolvastva az anyag. Egyébként ismétlem, hogy az egészet igen szépen sikerült, komoly és hasznos munkának tartom.

INCZE BÉNI.

Debreczeni Márton Kióvi csatája. Irta *Bakács István*. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest. Athenæum. 1898. 8-r. 107 l.

«Egy szerencsétlen költő szerencsétlen műve». Ebbe a rövid mondatba foglalja össze Bakács István Debreczeni Márton életét és nagy költeményének sorsát. Élete szerencsétlenségében osztozott annyi más jelesünkkel, kiket a gyászos végű szabadságharcz temetett romjai alá, miután előbb polgári és emberi erényei, mély tudása magas polczra emelték; de mint költőt annál inkább sajnálhatjuk, mert művét még csak nem is ismerte a nemzet; mire megismerhette, majdnem három évtized választotta el attól az időtől, mely a Kióvi csatát szülte, azt a mély hatást a költemény többé nem tehetette, idejét múlta, késői gyümölcs volt már csak. Debreczenit is a huszas évek eszméi és érzelmei indították, hogy a régmúlt dicsőségét, a honfoglalást foglalja dalba; Vörösmarty Zalanja buzdító példaképen hatott rá; de úgy látszik, épen Zalan példátlan sikere és diadalai voltak okai, hogy a végtelenül szerény és valószínűleg kevés önbizalmú költő, ép úgy mint Fábán Gábor tette Attilájával, ne fejezze be hőskölteményét és befejezetlenül hevertesse fiókjában; úgy hogy a nagytudományú és buzgó hivatalnokban senki sem sejtette a költőt, míg halála után gr. Mikó Imre meg nem lelte írásai közt nagy művét és baráti kegyelettel ki nem adta. Pedig a «Kióvi csata» még Zalan után sem hozott volna szégyent költőjére: egységes szerkezetével, éles jellemrajzával, gyönyörű leírásaival bátran sorakozhatott volna melléje. Mert a ki nyugodtan merül Debreczeni költeményének szépségeibe, lehetetlen, hogy ne kedvelje meg ép úgy, mint a dolgozat írója, ki szeretettel mélyed minden legapróbb részletbe. Bakács István munkája első részében a honfoglalás mondáival, költő feldolgozásaival foglalkozik; hogy mért nem maradt ránk költői emlékü a korábbi századokból is, annak okát abban leli, hogy egyrészt a keresztény térítők buzgalma irtotta ki, másrészt, hogy eseményekben bővelkedő sorsa a magyar nemzetnek, a költők lantjára egyre

új meg új tárgyat szolgáltatott; a tatárjárás, a török hódítások, majd a reformatio korának vallásos szelleme, mindezek elfeledtették a néppel, a hegedősökkel, költőkkel a honfoglaló hősök mondait. A XVIII. század végén ébredő nemzeti érzés ismét a múlt felé tereli a költők, írók, tudósok figyelmét; előszedik a régi krónikákat, kiadják a nyelvemlékeket, a múlt dicsőségében keresnek vigasztalást a jelennek reményben szegény körülményei közt. Ráday, Csokonai, Horvát Endre, Székely Sándor, Vörösmarty, a kisebbeket nem is említve, Árpádot, a magyar fejedelmeket, Attilát keltik új életre. (Véleményem szerint itt a szerző felemlíthette volna talán az Európászerte ébredő romanticismus hatását is.) Mindezeknek hatása alatt írta meg *Kiővi csatáját* Debreczeni is, kinek egyéb költői munkásságáról egynehány rövid versen kívül nincsen más tanúságunk. A *Kiővi csata* forrása (II. fej.) Anonymus krónikájának VI—X. fejezete, a hol azonban Kiöv elfoglalásának rövid és száraz felemlítésén, a kúnok csatlakozásán s a hét kún vezér nevén kívül egyéb semmi sincsen, a mi költői tárggyul szolgálhatott volna: sem a lefolyt csaták leírása, sem érdekes kalandok, sem a vezérek, hősök jellemzése. Anonymuson kívül azonban ismerte költőnk Karamsin Miklós művét is (IV. fej.), mely: «Geschichte des russischen Reichs» czímmel jelent meg 1820-ban Rigában Hauenschild Ferencz fordításában s a maga idejében Oroszországnak legkiválóbb történelme volt. Hogy Debreczeni ebből vette az oroszokra és mythológiájukra vonatkozó összes adatokat, ezt az epos és Karamsin könyvének pontos egyezése bizonyítja. Magát a cselekvény fonalát, a jellemeket, episodokat a költő maga alkotta meg.

A dolgozat második fejezete magával az epos cselekvényével, szerkezetével foglalkozik. Ormuzd, a ragyogó ég istene jóslat útján tudtára adja Árpádnak, hogy a magyarokra nagy harcok várnak, mostani hazájukat nem tarthatják meg, egy igaz ügy védelmében sok vitéz fog elhullani, de végtére diadalmasan szabadítva meg Attila birodalmát «idegen lábak tapodása terhétől», új hazát alapítanak. Árpád nem érti a jóslatot, mikor megjelenik Ungó, a kavarok fejedelme, segítséget kér gonosz bátyja Uldár ellen, ki atyját megölte, őt magát elüldözte, magához ragadván az országot és szép nejét. Árpád megadja a kért segítséget, visszaszerzi Ungónak országát, nejét, kezébe adja Uldárt, kinek azonban testvére nagylelkűen megbocsát. De míg Árpád seregeivel másutt jár, Uldár bosszúból bolgár és paczinák sereggel feldúlja védetlenül maradt táborát. Árpád ebben az isteni jóslat teljesülését látja, elhagyja az őshazát és Pannónia felé indul; Uldár azonban rábírja Oleget, Kiöv fejedelmét, hogy állja útját a magyaroknak. A seregek szembeszállnak, Oleget csak védő istene, Pérun, menti meg a haláltól s a magyarok Kiővbá nyomulnak. Oleg tehetetlen dühében beveri Pérun szobrának ezüst fejét, mire az isten leveszi róla kezét s kijelenti, hogy fiának ezért meg kell halnia. Oleg

békét kér Árpádtól, s ez meg is adja neki. Uldár azonban még most sem nyughatik: a gonoszság istenét, Ármányt, hívja segítségül a magyarok ellen, ez Árpád képében iszonyú pusztítást tesz az oroszokban, a kik erre újra feltámadnak a szerintük békeszegő magyarok ellen. A magyarok győznek, de legnagyobb hőjük, Szabolcs, fogságba esik és csak Thámirának, Oleg leányának köszönheti, hogy kiszabadul és fel nem áldozzák Pérunnak; ennek fejében azonban megígéri, hogy atyját, Oleget megkíméli. Szabolcs ura szavának, mire a magyarok abban a hitben, hogy áruló, száműzik. Szabolcs csal azonban távozik hadi szerencsájük is, egyre vesztenek a csatán, Árpád súlyosan megbetegedik és kétségbeesetten panaszkodik fájdalmát. Ormuzd megszánja hívét, lelkét fölviszi a magasba, feltárja előtte a jövőt s Árpád meglátja a magyarok nagy hőseit és királyait; egyszersmind megtudja, hogy Szabolcsot ártatlanul ítélték el. Reggelre kelve Árpád elbeszéli vitézeinek égi útját és szívébe új bátorságot önt s mikor Lehel vezér visszahozza Szabolcsot, a ki Attila kardját szerezte meg Árpádnak, fényes győzelmet aratnak az oroszokon.

Debreczeni megtartja az eposköltők hagyományos fogáseit: az előterjesztést (propositiót), seregszámlát (mely igen hasonlít az Iliaséra, a III. énekben), in medias res vezeti az olvasót; de mellőzi a segélykérést (invocatiót), e helyett csak azt kéri «Árpád fiaitól», hallgassák meg szerény énekét. A mi a *Kiövi csatát* a többi egykorú epos, még *Zalán* fölé is emeli, az szigorú egységes szerkezete; a költemény minden íze, minden része az egészet uralja, episodjai, mellékcselekményei mind az egészet szolgálják, minden egyes kitérése az összesnek van alávetve, vele összeforrva, szorosan, okozati kapcsolatban s nem hogy elterelné figyelmünket a főcselekménytől, mint például Hajna története *Zalán*ban, hanem ellenkezőleg éppen ráirányítja, kíváncsivá tesz, magyaráz, kifejt; minden egyes episod szükséges kő, mely nélkül az egész epos épülete fönn nem állhatna. Az egész nagy költeménynek pedig megvan a gerince, középpontja, valódi főhőse, Árpád, a ki vezet, cselekszik, a ki köré csoportosul minden.

A IV. fejezet a költemény csodás elemeivel, mythológiájával foglalkozik s igen ügyesen és alaposan czáfolja meg azok vádját, kik a különféle mythológiai alakok együttes szereplését gáncsolták; kimutatja, hogy Debreczeninek az epos tervéből kifolyólag szükségszerűen kellett szerepeltetnie *Hadúrt*, a Székely Sándor alkotta istent, a perzsa *Mithrast*, *Ormuzdot* és *Ármányt* (Ahrimán), a szlávok *Pérunt* s a germánok *Odin* istenét, a mindenek felett álló *Mindentehetőt*, kiből a költő sejtésszerűen lépteti fel a keresztények istenét, ki már akkor intézi a magyarok sorsát, mikor még nem is ismerik.

Az V. fejezet után, melyben a kiövi csatát mint történeti tényt tárgyalja, a VI-ban a költemény jellemeit fejtegeti, előbb egyenként a sze-

replő hősökét, majd egészében a harczoló nemzetekét és népeket. Ez a többiek között talán a legnagyobb melegséggel írt fejezet; a szerző szertebonczolgatva az alakokat, lelküket, szívüket tárja elénk, nem marad megvilágítatlan bensőjük legrejtettebb zúgja sem. A személyek élén természetesen Árpád áll, a valódi eposi, istenektől hivatott és kiszemelt hős. Az utolsó fejezet a költemény nyelvről szól, nem nyelvészeti, hanem széptani szempontból s itt Bakács főleg a gyönyörű leírásokkal és hasonlatokkal foglalkozik, melyek bátran megállanak Vörösmarty képei mellett is. Szerzőnk feltűnőnek mondja, — hozzátenném, természetes is, — hogy a természeti jelenségek, tünemények mily nagy szerepet visznek hasonlatoklan és leírásokban egyaránt; hisz Debreczenit Erdély bérceje közt foglalkozása vitte rá, a költőből a természetet ismerő és szerető tudós szólal meg nem egyszer, sőt olyan képeket is találunk a költeményben, mik egyenesen a kohász-szakemberre mutatnak:

„Im a fényes ezüst izzad, csepeg, olvadoz és foly
És a lángsúgár tükrén zöld színre verődik.»

Ezt csakis olyas valaki írhatta, kinek volt már alkalmja olvadó ezüstöt látnia, Debreczeninek pedig nagyon is volt.

A mi az egész munkát illeti, véleményem szerint ez a *Kióvi csatá-*nak legbehatóbb s legalaposabb méltatása, túlzások nélkül szeretettel megírva, könnyen folyó, nyelvi ragyáktól jóformán ment stílussal; igazán levél, a mostoha körülmények s főleg saját szerénysége miatt ismeretlenül maradt költő babérkoszorújához.

TOLNAI VILMOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Reste der Germanen am schwarzen Meere. Eine ethnologische Untersuchung von Dr. Richard Loewe. Halle, M. Niemeyer, 1896, 270 l. Ára 8 mk.

E könyv azokkal a germán eredetű néptörödékekkel foglalkozik, a melyek réges-régen, időszámításunk első évszázadaiban, a fekete tenger mellékeire kerültek s ott az idők viharjainak közepette, elszigetelve fajrokaiktól, századokon keresztül, némelyikök egy ezredévnél is tovább, fentartották magukat, mígnem végre más népek közé felszívódva, egészen nyomuk veszett. Szerzőnk legbehatóbban arról a néptörödékről szól, mely 'krimi gótok' néven régen foglalkoztatta a tudományt (ő előtte részletesebben Tomaschek *Die Goten in Taurien* 1881., és Braun *Die letzten Schicksale der Krimgoten* cz. munkái szóltak róluk, v. ö. *Közl.* XV, 212. l.),

ezen kívül azonban a kisázsiai, a kaukaszusvidéki, a kaspi tó-melléki germánok és a Moesiában élt *Gothi minores* törzseire vonatkozó adatokkal is behatóan foglalkozik. Ez adatoknak egybegyűjtése, az eddig ismerteknek újakkal való kiegészítése teszi Löwe fő érdemét, magyarázat és felfogás dolgában azonban több helyt sző fér fejtegetéseisehez.

Könyvének első részében a kisázsiai germánokról szól. Theophanes egy *Γοτθογραιχοι* nevű törzset említ, mely a VIII. században a Thema Opsikion-ban élt s egy a byzancezi császár ellen való lázadásban vett részt. E népet (a melyet Konstantinos Porphyrogenetos már csak *Γραιχοι* néven ismer) Löwe germán származásúnak tartja s mindjárt őseiket is kimutatja. Trebellius Pollio ugyanis azt beszéli, hogy Gallienus császár uralkodása alatt 265 körül *Gothi Cyzicum et Asiam vastaverunt*. Synkellos is ír egy ily pusztításról, ő azonban nem gótoknak, hanem heruloknak (*Αῖρουλοι*) tulajdonítja azt. Minthogy a Pontusvidéki germánoknak, úgy mond Löwe, nem volt közös nevük, két legnagyobb törzsük, a greutungok és tervingek pedig gótoknak nevezték magukat, ennél fogva a Pontus-melléki görögök az ottani összes germánokra és így a herulokra is a *gót* nevet ruházták. Tehát Trebellius gótjai is voltaképp herulok voltak és bizonyára ezek voltak ősei a Theophanes említette *Γοτθογραιχοι* hellenizált törzsének. Látni való, hogy szerzőnk következtetése nem épen bizonyító erejű: ingatag föltevésekre bajos is tudományos igazságot építeni. Pedig pusztá föltevés az, hogy a *Γοτθογραιχοι* germán törzs voltak, föltevés, hogy a herulokat gótoknak mondták és föltevés, hogy ép ezek a III. században szereplő herulok voltak ősei a VIII. században említett *Γοτθογραιχοι* törzsének. Hisz ha csak ősök kellenek: jártak Kis-Ázsiában valóságos gótok is «*vastantes in itinere suo Troiam Iliumque*», a mint Jordanes említi (cap. 20). — Még gyöngébb szerzőnknek a *dagothenok*ra vonatkozó okoskodása (ezeket Konstantinos Porphyrogenetos említi). Ezt a Prusa város vidékén lakó törzset Tomaschek a *Δάγουτα* helységből származtatta. Löwe föltevése szerint azonban gót eredetű lakosok (*Γότθοι*) a szomszédos *Δάγουτα* nevének hatása alatt *Δαγοτθνοι*-nak neveztettek. Hangsúlyoznunk kell, hogy a *dagothenok* germán voltát semmi adat nem bizonyítja s kérdés, vajjon a szóközépi *τ* helyett feltűnő *τθ* kedvéért szükség van-e ily valószínűtlen hypothesisre. — Kisázsiai germánoknak egy harmadik nyomát egy XVI. századi írónál, Peucer Gáspárnál (a ki Melanchthon tanítványa és veje volt) leli föl Löwe. «*Nec apud Galatos vicinos — úgy mond Peucer — et in Armeniae parte desiisse usum Germanici sermonis ex historia Friderici Barbarossæ notum est.*» Löwe szerint e germánoknak, a kikre Barbarossa Frigyes keresztes hada bukkant, hazája Cilicia lehetett; ő ezekben is a herulok ivadékait látja. Minthogy azonban nem tudjuk,

mily forrásból merített Peucer, nagyon bajos az ily kétes értékű nyilatkozatra elméletét építeni.

Löwe könyvének II. része a kaukazusi germánokról szól; az ezekre vonatkozó fejtegetései, úgy hiszem, szerencsésebbek, mint a kisázsiai néptörödékekre vonatkozók. A Kaukaszus alján szerinte két germán eredetű néptörödéke lakott: az *Εὐδοσιανοί*, a kikről a Periplus Ponti Euxini határozottan megmondja, hogy a gót és taurisi nyelvvel éltek (*τῇ Γοτθικῇ καὶ Ταυρικῇ χρώμενοι γλώττῃ*) és az úgyn. gót tetraxiták, a kiket Procopius említ (*Γότθοι οἱ Τετραξίται*) s a kiket Tomaschek helytelenül a krimi gótokkal azonosított. Az *Εὐδοσιανοί* a fekete tenger keleti partjának legészakibb részében laktak (a mai Anapa tájékán), valószínűleg az ő földjük az, a mit Procopius *Εὐλωσία*-nak mond. Löwe szerint ez a néptörödéke is a herulok fajából való volt, — e föltevést ezuttal elfogadhatjuk: Synkellos is, Jordanes is (c. 23.) herul lakosságot említ a Maotis mellékein. Vajjon hol keresendő már most e herulok ősi fészke? Erről ugyancsak Jordanes ad felvilágosítást: «Dani ex ipsorum stirpe progressi Herulos propriis sedibus expulerunt» (c. 3.), — az őshaza tehát, Löwe szerint, a dán szigetek, Jütland és Schleswig északi része lehetett. E föltevést még egy meglepő egyezés támogatja. A jüteket már mások is (Paul-Braune-féle *Beiträge* 17, 208) a Tacitus (*Germ.* 40) említette *Eudoses* (germ. *Eudusez) törzsszel azonosították, ezek tehát a herulok egy ága voltak s eléggé hihető, hogy a kaukazusi *Εὐδοσιανοί* egyfajta-júk voltak velük. Ezeknek szomszédságában (Taman félszigetén) laktak a tetraxiták, a kikről ma már nem állapíthatjuk meg, mily fokú rokonságban voltak ama másik germán néptörzsszel. Nevüknek magyarázata is kétséges: Massmann a *τέσσαρες* számnévből származtatta (talán négy kisebb törzsrre vagy községre oszlottak); Löwe ellenben Vassziljevskij magyarázatát fogadja el, a mely szerint fővárosokról Tmutrakan-ról (a mai Taman) eredetileg *Τετραξίται-nak nevezték őket, — ez utóbbi egy kissé erőltetett származtatásnak látszik.

Löwe ezután a kaukazusi germánokra vonatkozó későbbi adatokat állítja össze. A XII. századi ó-orosz Igor-ének, a mely Ignornak a kúnok (palócok) elleni hadjáratáról szól, «szép gót leányok»-at említ, ezeknek hazája, szerzőnk szerint, nem Krim félszigete, hanem a tetraxiták földje volt; a gót tetraxiták szövetségesei lehettek a kúnoknak. A XV. században a genuai Guizolfi-család tett szert házasság útján Taman fejedelemségére; 1482-ből fenmaradt az utolsó fejedelemmnek, Sacharias de Guizolfinak egy levele, melyben a *signori Gotici* kapzsiságáról panaszkodik. A már említett Peucer 1566-ban azt írja, hogy Bajazet 1484 körül leigázta a gótok ivadékait, a kik egész a cserkeszek földéig laktak elszórva: ez a hely is a kaukazusi germánokra vonatkozik. Egy 1558-ban megjelent kiadványában Melanchthon is megkülönbözteti a taurisi gótokat és a

Kolchis szomszédságában lakókat, az utóbbiak a szóban levő kaukazusi gótok lehetnek. Melanchthonnak egy tanítványa, Torquatus György magdeburgi pap, pedig ezt írja: «Horum Gothorum reliquiæ in Transsylvania. In montanis Tauricæ Chersonesi . . . et in Asia versus septentrionalem prope Armeniam domi inter sese gentilitia h. e. Germanica, Saxonum idiomati fere simili, foris autem et ad alios vel græca, vel Tartarica sive Ungarica utuntur lingua . . .» A gótoknak erdélyi maradványaira vonatkozó passus Melanchthon véleményén alapszik, ő t. i. az erdélyi szászokat a Pannoniában és Daciában lakó gótok ivadékainak tartotta. Az idézet második mondatában megint határozottan meg vannak különböztetve a krimi és a kaukazusi gótok. A mi végül azt illeti, hogy Torquatus a *lingua Tartarica* magyarázataúl odateszi, hogy *sive Ungarica*, ez abból magyarázódik, hogy akkortájt a magyarok ősi lakóhelyét a Mæotistól keletre keresték. — A múlt században egy Mondorf nevű jezsuita, a ki sokat járt keleten, a fekete tenger ázsiai partvidékén élő pogányokról adott hírt, a kiknek nyelve a némettel rokon, — Løwe szerint ez a hír részben a Taman-félszigeti germánokra vonatkozik, a kik e szerint a múlt század közepe táján még fenn voltak. 1808-ban is még azt írja Schlegel Frigyes: «Ich rede nicht von jenen einzelnen Spuren des Deutschen, die in der Krimm, am *Kaukasus* und caspischen Meere gefunden wurden»; Schlegel forrását azonban nem ismerjük.

E helyt mellőzőm mindazoknak az adatoknak felsorolását, a melyek Løwe szerint is csak *valószínűleg* a kaukazusi germánokra vonatkoztathatók. Ilyen pl. nézete szerint az Anno-dal ama helye, hogy az Ararat hegyvidékén még németül beszélnek stb. Inkább említésre méltó, hogy azok a magyar szerzetesek, a kik 1236-ban Ázsiában keresték a magyar nép bölcsőjét, Matricában (ez a már említett Tmutrakan) keresztény népet találtak, egész leírásuk azonban nem a tetraxitákra, hanem cserkeszekre vonatkozik. És még egy adatot említek: Leuthinger Miklós *De Marchia Brandenburgensi* cz. művében (1729) ezt mondja a gótokról: «et restant eorum reliquiæ in Taurica Chersoneso prolata . . . lingua germanica utentes, sicut et huc spectant Transsylvani et Sepusii. Est adhuc insula *Gothia* dicta». Løwe szerint a Gothia szigeten talán Taman félsziget értendő. Ránk nézve is érdekes, hogy az a felfogás, mely a német eredetű néptörzdekben gót utódokat lát, hogyan terjed — szinte mondakörszerűen — s most már nemcsak az erdélyi szászokat, hanem a szepesieket is hatalmába keríti (Løwe a *Sepusii* mivoltáról nincsen egész határozottan tájékozva, azt mondja: «mit den Sepusiern sind wohl Deutsche in Ungarn gemeint»). Maguk a kaukazusi germánok idővel kétségkívül a cserkeszek szokásait s nyelvét fogadták el s az oroszok benyomulása alkalmasint végkép elenyészttette a Taman félsziget

germán elemeit, — ámbár nem lehetetlen, hogy némi maradványaik, nyomaik máig is fennmaradtak.

A könyv III. része a Kaspi-tó mellékein kutatja a germánok esetleges nyomait. Idéztük fent Schlegel Frigyes szavait, pozitív adatunk azonban nincsen bebizonyításukra. Egy XV. századi irat szerint Perzsia közelében volt egy *natio Ghitorum et Aranorum*, Løwe azt sejtí, hogy ezek gót és alán eredetűek lehettek, — persze nem is egyéb ez sejtelemnél.

A munka legterjedelmesebb része (a IV-ik) a krimi gótokra vonatkozó kérdéseket tárgyalja. A szerző ezekre vonatkozólag is azt a nézetet vallja, hogy eredetükre nézve nem gótok, hanem herulok voltak. A történetírók adatai erre nézve nem szolgáltatnak döntő bizonyítékot: az bizonyos, hogy a Krim félsziget vidékén voltak valamikor herulok, de épúgy tény az is, hogy voltak ott keleti gótok is, — afféle okoskodás, hogy a heruloknak nagy számmal kellett lenniök s ennél fogva alkalmasint az egész félszigeteket töltötték be, vagy hogy gyors és merész nép lévén, előre törtettek és a gótokat megelőzték a foglalásban, nem bizonyít semmit, — ugyanezt a gótokról is el lehetne mondani. És az talán mégis csak nyom valamit a latban, hogy mindazok, a kik e népről szólnak, egytől-egyig *gótoknak* és nem heruloknak mondják őket; ez mégis csak arra mutat, hogy magában a népben is élt valami ily értelmű hagyomány. Minthogy a történelem nem bírja kellően megvilágosítani e vitás kérdést, annál nagyobb súlya van a később említendő nyelvi tanúságoknak.

Løwe először is azokat az adatokat sorolja fel, melyek Busbeck *előtt* szólnak a krimi gótokról és nyelvükről. Számszerint hetet említ (köztük eddig ismeretleneket is), ez adatokat a szláv Konstantin-legenda (IX. száz.), a ferencz-rendi Ruysbroek hittérítő (1253), Pachymeres (XIII. száz. vége felé), Schiltperger (1394—1427 között), Barbaro (1436—1452). Cureus (1571) és a már említett Torquatus (1569—1574) szolgáltatták. Legrészletesebb, a nép nyelvére behatóbban ügyet vető feljegyzés Busbeck ismeretes jelentése (1589). Løwe szószerint közli Busbeck feljegyzését s azután beható hangtani vizsgálat tárgyává teszi a benne közölt szóalakokat. Szemügyre veszi őket abban a tekintetben, hogy leírásukra mennyiben volt befolyással Busbeck anyanyelvének, a németalföldinek s e mellett a németnek is a kiejtése és írásmódja s arra az eredményre jut, hogy Busbeck nagyjában híven és pontosan közölte a hallott szóalakokat. Ezután azt a fontos kérdést tárgyalja, hogy a germán nyelvek melyik ágához tartozik a krimi 'gótok' nyelve? Eddig tudvalevőleg keleti gót dialektusnak tartották azt, a mely tehát nem egyszerű folytatása az Ulfilas-féle nyugati gót nyelvnek. Azt hiszem, senki sem tagadhatja, hogy a Busbeck jegyzékének szavai igen fontos pontokban határozottan *gót*

nyelvi sajátosságokat tüntetnek fel, olyanokat, a melyekben jellemző módon elütnek a többi ágaknak az északi és a nyugati germánságnak egész nyelvi habitusától. A krimi gót *mine* „luna” szó pl. csakis a gót *mēna*-ból származtatható (az $\bar{e} > \bar{i}$ hangváltozásra már az Ulfilas bibliájának kézírataiban is vannak példák), holott a szónak óskand. alakja *māne*, ófn. *māno* stb.; ép ilyen a viszony a kr. g. *schlīpen* s az Ulfilas-féle *slēpan* (ellenben ófn. *slāfen*!), *kriten* és *grētan* között. Vagy az *ada* „ovum” szó *d*-je csakis abból a *-ddj*-ből származtatható, a mely ép a gót nyelvnek jellemző vonása többi rokonaival szemben. A négyes számnév neve *fyder* is jobban megfelel a gót *fidwōr*-nak, mint az ófn. *fior*-nak stb. A mit Løwe e valóban bizonyító erejű egyezésekkel szemben a krimi gót nyelvnek a nyugati germánsággal való egyezéseitől egybeállít (161. l.), mind sokkal csekélyebb jelentőségű dolog s független hangfejlődés útján is keletkezhett. Løwe ezeket határozottan túlbecsüli s viszont az Ulfilas-féle gótsággal való egyezéseket kevésre becsüli. Hogy mindent összeegyeztessen s főkép, hogy itt is érvényesíthesse az ő *herul*-elméletét, egész sajátoságos föltevést construált. Szerinte t. i. a krimi gót nem gót, hanem nyugati germán dialektus volt, a mely az angolszászszal mutat legtöbb rokonságot, azonban a gót nyelvterület szomszédságába jutva, ennek hatása alá is került (163. l.). Ama nyugati germán dialektust beszélő népfaj pedig természetesen a herulok voltak. Ezeket a IV. század közepe táján legyőzte ugyan Ermanrich, a keleti gótok királya, szerzőnk nézete szerint azonban mégis megtartották önállóságukat, a minek legnyomósabb bizonyítékául azt említi, hogy 450-ben Alexandriában egy *Τιμोधεος ο επικλην Αιλουρος* püspökről van szó,— csakhogy itt megint az szorúl bizonyítékra, vajjon ez a melléknév azonos-e a *herul* névvel s még ha az is, még nem bizonyítja a népnek mint olyannak fennmaradását. Løwének a, krimi gótok herul eredetéről való elmélete különösen erőltetett és valószínűtlen. A nyelv jellemző sajátosságai kétségkívül gót származásuk mellett tanuskodnak; a mi a nyugati germánsággal és különösen a németséggel való egyezés van, az egyszerűen egymástól független fejlődés ereyménye lehet. Mert vajjon hogyan lehetne a krimi gótnak s a németnek oly egyező hangtani sajátosságait, mint a hangsúlyos tövocalisok meghosszabbodását s a hangsúlytalan vocalisok gyöngülését máskép magyarázni? S a miuthogy a krimi gót nyelv ezeket az egyezéseket nem örökölhette a nyugati germánságból, ép úgy nem kellett onnan örökölnie a Løwe említette régibb hangtörvények hatásának látszó egyezéseket sem. Még egy egyező vonása van a krimi gótnak s az újabb németnek: a régibb *sl*, *sw* hangcsoportoknak *schl*, *schw* hangcsoportokká való válása (v. ö. kr. g. *schlīpen*, *schwester*), Løwe ezt is különös módon magyarázza: szerinte ez egyenesen német hatás, melyet zsidó kereskedők közvetítésének köszönhet a krimi gót nyelv!

Szilárdabb talajon mozog szerzónk, midőn azoknak nyilatkozatait állítja egybe, a kik Busbeck után szóltak a krimi gótokról. Ez a rész megint új adatokkal gyarapítja róluk való ismereteinket. Braun (id. m. 69. l.) azt állította, hogy a krimi gótok a XVII. században már teljesen eltatárosodtak. Löwe most Peringskiöld munkájára utal (1699), a mely Spatharius Miklós tanúsága alapján azt az állítást tartalmazza, «superesse adhuc in Crimea . . . circiter 300 pagos Gothici originis incolis habitatos, lingua utentes peculiari Theutonica». Azonkívül a már említett Mondorf jezsuita is (1730—59) egy a fekete tenger mellékein lakó névtelen népről beszél, a melynek nyelve a némettel rokon. Pallas azonban, a ki 1794-ben utazta be Krim félszigetét, határozottan kijelenti, hogy ott a gót nyelvnek semmi nyoma. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a félszigeten a fiatalabb nemzedék 1750 körül már nem ismerte őseinek gót nyelvét, öregebb emberek esetleg még a század végéig beszélték; a germán eredetű néptöredék beleolvadt az őt körülvevő népekbe és nem annyira tatárrá, mint inkább törökké vált. — E rész utolsó fejezetei a krimi gótok testalkatáról, jellemükről és szokásaikról szólnak.*).

Löwe könyvének utolsó (V.) részét a Gothi minores törzsének szentelte. Ezekről Jordanes (c. 51.) azt írja, hogy püspököktől, Ulfilastól vezetve Möcsiában telepedtek le. Később Procopius (554—558), majd Valafridus Strabo (824) emlékszik meg róluk, azután közel 900 évig nincsen szó róluk. A XVII. század végén Rudbeck ezt a rájuk vonatkozatható hírt közli *Atlantica*-jában (1698): «Quid quod in plurimis Valachiae locis, Gothica nostra lingua, cum Runis Ulphilanis a majoribus nostris relicta adhuc superest. Cujus rei tum a quodam de Valachia ad

---

*) Megemlítem itt, hogy a krimi gótok a magyar tudományos irodalomban is több ízben szóba kerültek. Vámbéry *A magyarok eredete* cz. művében azt írja, hogy Al-Bekri XI. századi arab író egy *Oguna* nevű keresztény népet említ, s ehhez ezt jegyzi meg: «*Ogoná-t* úgy hiszem *Ogotá*-val kell helyettesítenünk, melyeken talán a gótok földjét kell értenünk, kik tudvalevőleg keresztények voltak és kiknek országa a kérdéses vidéken a mongolok becsapásáig fönnállott.» (133. l.). Vámbéry e nézetéhez csatlakozik Kuun Géza gr. (*Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima* I., 130.) s megjegyzi: «Vocalis initialis formæ *Ogota* prothetica esse videtur, cf. ture. *urus*, hung. *orosz* cum *Russ*, *Ruots*, *Rutheni*» stb. Ugyancsak Kuun Géza gr. *Adalékok Krim történetéhez* cz. értekezésében (Akad. értek. a nyelv- és széptud. köréből III. k. 10. sz., 1873.) a krimi gótoknak főleg ama körbeli történetével foglalkozik, mikor a félszigeten Genua lépett fel mint hódító s ez eseményekre vonatkozó okiratokat is mutat be, melyeket a genuai levéltárban tanulmányozott. Genuának s a krimi gótoknak viszonyairól l. most bővebben Braun id. m. 22. s k., Löwe id. m. 219. s k. lapjait.

Regem nostrum Legato, quem ex Ulfila ipse recitantem audiui, tum a nonnullis Hungaris, Johanne cive Papense et Michaela Pillarich Presburgense certior sum factus». Löwe ez egész adatot valótlannak tartja: «Rudbeck — úgy mond —, der sich ja in seiner ganzen Atlantica als ein verschrobener Phantast zeigt, hat offenbar durch seine Phantasie die Leute, auf deren Zeugnis er sich beruft, zum Betrüge veranlasst». Ez a föltevés mégis bővebb bizonyításra szorúl; lehet, hogy a dolog csakugyan így van, lehet, hogy nem. Hogy kik voltak azok a magyar emberek, a kikre Rudbeck hivatkozik, azt persze már bajosan lehet kinyomozni; id. Szinnyei József szíves értesítése szerint semmiféle adat nem szól arról, hogy a magyar irodalom terén működtek. — A *Gothi minores* sorsáról többet nem tudunk, kétségkívül beolvadtak a bolgárokba s így teljesen nyomuk veszett.

Könyvünk szerzőjének elismerésre méltó érdeme, hogy a kérdésre vonatkozó anyagot nagy szorgalommal, lehető teljességgel egybegyűjtötte s beható megbeszélés és kritika tárgyává tette. Egyes részleteket illetően új adatokkal gyarapította eddigi ismereteinket: így kétségtelen érdeme annak kimutatása, hogy a kaukázusi germánok és a krimi gótok tovább maradtak fenn, mint a hogy azt eddigelé hittük. Azzal a törekvéssel azonban, hogy e népeknek herul és nyugati germán eredetét bizonyítsa be, kudarcot vallott; a herul származást, nézetem szerint, csak az eudusiai törzsre vonatkozólag sikerült valószínűvé tennie.

PETZ GEDEON.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1896/97.

28. Némethy Géza dr: M. Tullius Cicerónak a legfőbb jóról és rosszról írott munkájából az első könyvnek fordítása. (Budapesti V. ker. kir. kath. főgymn. 21. l.) — A szerző már nyolcz éve készül kiadni Cicero legjelentékenyebb philosophiai munkáját magyar fordításban, minthogy kitűnő latin szövegét a Thewrewk-féle vállalatban (Lampelnál), már úgys kiadta; de úgy látszik, végre megsokalta a kényszerű halogatást, azért is értesítőjökben közlé tette legalább az első könyvet mutatványul. Egyébiránt értesítőjöknek már 1890/91. évfolyamában tárgyalta a szerző a «De finibus bonorum et malorum» iskolai olvasztatásának kérdését*) s megjelölván azokat a szakaszokat, a melyek szerint legalkalmasabbak

*) V. ö. Cserép József dr. beható ismertetését a folyóirat 1892. évfolyamában 269—272. ll. a hol az érdemes bíráló mintegy 65—70 órát szeretne fordítani a szóban forgó philosophiai műve, s akkor Horatiusra 95—100 óra jutna.

volnának iskolai tárgyalásra (t. i. az I. könyvnek a IX—XXI. fejezeit, melyekben az Epikuros tanítása foglaltatik, továbbá a III. könyvnek a III—XXII. fejezeit, a melyek a stoikus iskola tanítását tárgyalják, végül az V. könyvnek IV—XXV. fejezeit, a melyekben Cicero a peripatétikusok éthikáját ismerteti), meggyőző okokkal tette világossá azt a sokoldalú hasznot, a mely olvastatásukból tanításunk ügyére hárulna.

Csakugyan már magának Cicerónak, mint római bölcselőnek, képe megkívánja, hogy legalább egy osztályban foglalkodjunk valamelyik fontosabb művével; már pedig a szóban levő munka Cicerónak legjelentékenyebb philosophiai írata. Másrészt Vergilius és Horatius megértéséhez is szükséges volna a nevezett munkának ismerete. Továbbá a 8. osztályban olvasott Platont is kiegészíthetnők e műnek olvastatásával. Végül a philosophiai propaedeutika és az erkölctan is csak nyerne vele, csupán a történelmi érdek szempontjából is, hogyha egy római bölcselőnek munkája járulna tanításához.

Azelőtt legalább az 5-ik osztályban megismerkedett a deák Cicerónak két kis bölcséleti értekezésével, t. i. az öregségről (ford. Fábian Gábor) és a barátságról (ford. Fábian G., újabban Némethy G. az Olcsó könyvtárban, de megvan a Vagács-Schiebinger-féle Irályképzőben is magyarul) szólókkal; ellenben manap az utasítások határozott kívánsága ellenére (66. lap) alig-alig olvas a gymnasiumi tanulósg széles e hazában (talán csak 5 intézetben) Cicerótól egyetlen philosophiai munkát is, noha a kötelességekről szóló három könyv kiváló műfordításokban (Szalay László történetirótól és Csengeri Jánostól) s egy jóraváló jegyzetes kiadásban áll rendelkezésünkre (Köpesdy Sándortól, Lauffer-nál). Gymnasiumi latin tanításunk folytonos hanyatlásának vagy más valaminek kell-e ezt a hátramaradottságot betudni, nem akarom eldönteni; de a szomorú valóság megvan, s a latin nyelvi órák esetleges apasztásával félt, hogy még szomorubb eredményre, azaz eredménytelenségre fogunk ébredni. Pedig a rómaiak erkölctani bölcselkedésének tagadhatatlan hatását tapasztaljuk a magunk szellemi életének fejlődésére a multban, s épen ez alapon joggal hangoztatta Beöthy Zsolt a római philosophus-írók tárgyalását a Győrött lefolyt tanári közgyűlésen a klassz. philologusok kötelességeül, a végből, hogy latin irodalmi tanításunk ily módon is iparkodjék részt venni a nemzetien művelő nevelés munkájában, s hogy tisztára megérthessük régibb íróinknak — ama széplelkeknek — egész gondolatvilágát.

Eddigélé igazán csak egyetlen egy görög philosophusra fordítottunk gondot, t. i. Sókratésra, a kinek elmélkedéseit olvastattuk már a 3-ik osztályban (v. ö. a Kármán magyar olv. k. III. r.), továbbá az 5-ik (v. ö. a Névy szerkesztéstanát) és a 6-ik osztályban (Xenophón: Sókr. nevezetességei, és lásd Névy-féle rhétorika végét), sőt a 8-ik osztályban is, minthogy a Platón dialogusai szintén Sókratest illusztrálják; azonkívül az ókori történelem, szintűgy a philosophia tanítója is szívesen el-elidőzött a Sókratés alakjánál. Ilyen eljárással szemben igazán csak elpazaroljuk a drága időt s tanításunknak sokoldalúságát veszélyeztetjük egyetlen bölcselőnek örökös tárgyalásával. Azért csupán a többoldalúság szempontjából is fontos volna reánk Cicero bölcséleti műveinek olvastatása, egyrészt mivel könnyebb a deákságra nézve a latin nyelvnek alaposabb és behatóbb ismerete miatt, mint a görög írók olvasása, másrészt pedig, mivel a görög bölcséleti rendszerek is könnyebben elsajátíthatók

a Cicerónak görögből átültetett művei alapján. Nagyon ajánlatos tehát a szerző józan céljainak és példaadásainak követése, a melylyel végre valahára foganatostítanók az Utasítások ebbeli kívánalmát s egyúttal philosophiai csekély terjedelmű tanításunkat is kiszélesítendő.

Én azonban a magam részéről még egy más okulást is várok a Cicero bölcséleti munkáinak¹⁾ olvasásából, s ez az, hogy a Cicéronak sokszor leszólt egyénisége és tudományos érdemei iránt ezentúl több kegyelettel lesznek tanítótársaim. Eddigélé ugyanis alig kegyelmeztünk a Cicero politikájának, főképp pedig ügyvédői munkálkodásának, s szemére vetettük még azt a magyarázható ingatlanságot is, a mely pedig sokkal jobban szemére vethető másoknak, még magának Mommsennak és Drumannak, sőt magyar csatlósainak is, ha egyáltalán elismerjük az u. n. politikai opportunismusnak jogosultságát nagyobb rossz elhárítása v. nagyobb jónak elérése végett. Már pedig Cicero mindent a köztársaság fentarthatóságaért cselekedett s még ingadozásaiban is ezen eszmének hódolt. Azért ma már mind kevesebben fenekednek a Cicero politikája ellen s napról-napra szaporodik azok száma, a kik az angol Middleton, Church és Smith, a francia Boissier, az olasz Cantu és a német Ritschl, Peter, Teuffel, Brückner, Nitsch, Nissen, Gerlach, Weissenfels, Schneidewin (Der antike Humanismus) és Aly táborához szegődnek.²⁾ — Másrészt, mikor philosophiai munkásságáról szólottunk, a nélkül talán, hogy ösmertük volna egyetlen nagyobb művét is, tüzetesen és a maga értéke szerint, legfőképp ha a philosophia latin műnyelvének megteremtését engedjük oda neki érdemül.³⁾ Ellenben már kevésbbé méltattuk abbéli érdemét, hogy a philosophiai érzéket fölébresztette honfiai között még azokban is, kik nem értettek görögül, sőt a későbbi korszakok szülőtteiben is. Minthogy t. i. a különféle felekezetű görög bölcseleőknek munkái jórészt elvesztek, a fenmaradtakat pedig alig-alig értették az emberek hosszú időn át azon elv szerint: Græca non leguntur, — mégis csak Cicero volt az a forrás, a kiből a közép- és újkor fiai megértették az egyes bölcséleti rendszereket. Továbbá ha mélyebben tanulgatjuk műveit, szükségképpen észreveszszük a későbbi erkölcsstanokra, sőt az egyházatyák

¹⁾ Cic. bölcséleti és szónoklattani műveinek pädagogiai értékét újabban sokan tanulmány tárgyává tették a francziáknál, de főképp a németeknél. Ezen iránynak hívei Nerrlich és Weissenfels; ez utóbbi ki is adta válogatott részletekben Cicero idevágó műveit (Lipce, Teubner) s ellátta alapos bevezetésekkel. Ugyanilyen a francziában Thomas kiadása (Paris, Hachette).

²⁾ Tudnivaló, hogy Szt. Ambrusnak «De officiis ministrorum»-ja egészen egyezik a Cicero hasonló című művével, kivéve hogy keresztény példákat hoz fel.

³⁾ Ismeretes (mert Thewrewk rendszeren ezt szokta Cicero bölcselekedésének bírálatául felhozni egyetemi előadásaiban,) hogy Herbart mennyire becsülte Cicerónak e nemű munkásságát (Kleine Schriften 1842, I. köt. 313—330. ll.). Nálunk igen helyes méltatását találjuk a Cic. philosophiai működésének a Wilkins-Kármán-féle latin irodalomtörténetben és Vári Rezső cikkében, mely a Pallas-lexikonban olvasható, a régiek közül pedig a Szvorényi-féle római irodalomtörténetben s Heinrich Gusztávnak «De senectute»-féle kiadásában. Ellenben silány dolgozat az Acsay Antal-féle, mely «Cicero mint bölcselelő» czímen a Kis János szerkesztette bölcséleti folyóiratban (1897—98.) jelent meg.

erkölcsstanára tett üdvös hatását is,¹⁾ valamint felvilágosultságát (valóságos deista volt) s a babona ellen józan felfogását, végül tisztult erkölcsi világát és nemes humanitását (v. ö. a Schneidewin nagy művét), mely a népnevelés (de divin II. könyvében) hangoztatásában és a mások hitvallása vagy véleménye iránt való türelmességében nyilvánult. És Ciceronak eme szép tulajdonságai minden időben megtették jó hatásukat a legnagyobb elmékre! Ékesen szóló bizonyossága ennek a ténynek az a vonzó mű, melyet nem rég Zielinszky adott ki, s melyet közlőnyünkben Zsoldos Benő ismertetett, a Budapesti Szemlében pedig majdnem teljes tartalma szerint egy W. J. jelzésű úr. Ott van továbbá Cicerótól a már régebben lefordított Boissier, a kinek francia munkáját a németeknél iskolai klasszikus olvasmányként elemzik nemcsak tartalmáért, hanem formájáért is.

Közelebből szólva tárgyunkhoz el merem mondani, hogy semmi-kép nem lehet tisztább képet alkotni bármelyik (Purgstaller, Domanovszky, Lewes, Szlávik, Pauer, Tély: Ethika) philosophia-történelemből az Epikuros²⁾ rendszeréről, mint Cicerónak fönt címzett munkájából, a melynek első két könyve épen az Epikuros tanítását tartalmazza világos előadásban és Cicerónak reá vonatkozó rövid czáfolatát. Hasonlóképen vagyunk a másik két (stoikus, peripatetikus) iskola képével is, a mely a III. könyvtől az V. könyvig van előadva. Az irodalmi forma pedig, melyben itt megszólal Cicero, igazán az ő művészi prózájának «áradó ereje», mely tisztán, világosan és érthetően mondja el az elvont igazságokat is, a mellett zengzetesen, kerekdeden és erős érzéssel szól hozzánk, mint minden nagy író, — nem pedig pathoszszal és affektáltan. Itt látni, miben áll Cicerónál a bölcséletnek római színezete és formája, a mely könnyen vérünkbe válik nekünk, magyaroknak is; másrészt az egyszerű és világos gondolkodásnak, valamint a sókratesi finom dialektikának oly tündöklését ismerjük meg benne, a minőre kevés példát találunk a világ-irodalomban. Hogy ezen véleményemben nem állok egymagamra, azt hiszem, nem szükséges bővebben okadatolnom, mikor olyan tekintélyekre hivatkozhatom, mint Hirzel Rezső,³⁾ a ki mint bölcselelő, Cicerónak állam-tani és bölcséleti műveit vette elemzés alá s épen a «De finibus» bevezetését, mely a korabeli irodalmi közállapotokról számol be, nevezte el a világirodalom gyöngyének; szintűgy hivatkozhatom Norden Eduárdra,⁴⁾ a ki a cicerói prózát méltatja művében s a legnagyobb polczra helyezi. Ismeretes különben, miként vélekedik Mommsen is a Cicero prózájáról (l. Holub kisdéd róm. irodalomtörténetét, 15. l.). No de nálunk már

¹⁾ Ellenök írt nálunk Schvarcz Gyula, Athenaeum 1897 és Akad. Értesítő 1898.

²⁾ Tudjuk, hogy ennek az erkölcsös és komoly bölcselőnek tanítását a római költészetnek egyik első rangú csillaga öröktette meg halhatatlan művében. Ugyan melyik az a bölcséleti rendszer, a mely hasonló szerencsében részesült? T. Lucretius Carus művének és a benne megénekelt bölcséleti rendszernek beható méltatását l. Hegedüs Istvántól (1894, Athenaeum). Magát Lucretius költeményét is bírjuk fordításban Fábián Gábertől (1870, Athenaeum).

³⁾ Műve: Der Dialog, ein literarhistorischer Versuch, I. XIII+565 l., II. 473 l. Lipse, 1895.

⁴⁾ Műve: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis zur Zeit der Renaissance, 2 kötet, Lipse, 1898.

megszoktuk, hogy a formát becsülik legkevesebbre, holott tudhatnák, mily beható tárgyi ismeret rejtőzik ama lenézett fogalom mögött.

Magáról a szóban levő fordításról csak a legnagyobb elismerés és meglegedés hangján szólhatnak, ha nem magának a szerkesztőnek dolgozatát bírálják. Azért legyen elég csupán néhány kijelentésre szorítkoznom.

Az eredeti műnek olyan mély átértésével készült e fordítás és oly erővel szól hozzánk, hogy minden kommentárt, sőt az eredetit is szükségtelenné teszi, mintha csak eredeti magyar bölcséleti értekezést, nem pedig fordítást olvasnánk, mikor olvassuk. A ki olvassa, azonfelül, hogy megszereti belőle Cicerót is, Epikurost is, de magát a philosophiát is, észreveszi, mennyit haladt fordítás-irodalmunk ez utóbbi évtizedekben! Nem szolgálai s mégis hű, majdnem szóról-szóra való fordítás ez, de mégis oly könnyed és folyékony, hogy tisztán kiérezzük belőle a cicerói stílusnak finom kerekdedségét és keresetlen egyszerűségét. A latin szótárnak és stilisztikának minden pontossága érvényesül benne, s átélvezése után arra a következtetésre jutunk, hogy egy jóra való fordítás többet ér és százszor becsebb munka, mint a tudományos magyarázatoknak egész tömege.

Hogy fönnebbi elismerésemet meg is okoljam, legalkalmasabb műtét volna szembe állítanom a szerző munkáját a Szerelemhegyi Tivadarnak Lampeléknál megjelent fordításával (a két első könyv fordításával), miként egykor bold. Ábel Jenő tette e folyóiratban (1880. 444—6. ll.) a Veres Ignác és Arany János Aristophanés-fordításával. Ezt azonban inkább olvasóimra bízom: könnyen elvégezhetik magok is.

Felsorolhatnám még mostani fordításának, mely valószínűleg az akadémiánál megjelenő klasszikus-fordítások közé (a hol a szerzőtől már megjelentek a Cato párversei) akar sorakozni, egyes szépségeit: a szavak festői voltát, a nyelvezet fordulatosságát, a szórend nyomosságát stb., szóval azt a műgondot, mely egész dolgozatán előmlik, végre azon néhány kifogásomat is, a melyek leginkább a magyarosságra vonatkoznak, pl. a VII. fejezet elején két kifejezés fordítatlan maradt; 9. lap, IX. fej.: kutatásunk tárgya és *annak* minősége, a hol az *annak* kitétele latinos; u. o. itél vmi *fölött*; sokszor előfordul: ha — *úgy*; 13. l. ért vmi *alatt*; *úgy* — *mint* sokszor; 15. l. bármily tekintetben követtük el *azt*, a hol az *azt* fölösleges; 16. l. *amiből* azonban, magyarosan: *ebből* azonban; *képes* belátni is jobbal helyettesíthető 17. l.; 19. l. inkább ez a szórend kellene: de fel lehet ezt a tételt olyan módon fogni; 19. l. nem az *alább*, hanem *főntebb* tárgyalt erények, mert a latinban ez van: de quibus ante dictum est; 20. l. alapra *fektetni* h. jobb helyezni, stb.; sajtóhiba is van néhány. Ámde nem akarok sem dicsériádákat zengeni, sem ezen apróságok miatt gáncsoskodni a szerzővel szemben, a ki annyi élvezetet szerzett nekem ezen dolgozatával. Azért csakis óhajomat fejezem ki a jövőre nézve: vivant libri sequentes!

BÓDISS JUSZTIN.

29. Peczkó Ernő: A szabadságharcz költészete. (Debreczeni ev. ref. főgymn. 23—36. l.) — Ez az értekezés önkénytelenül párhuzamba kínálkozik Vadnai Károlynak hasonló tárgyú jeles dolgozatával, mely Beöthy *Képes irodalomtörténetének* egyike fejezetét.

alkotja. Az értekezés különben tartamilag meglehetősen szegényes. Bevezetésében a szabadságharcz idejebeli népköltészet szegénységét és terméketlenségét magyarázza, csak hogy teljesen téves alapokon s a mi különös, épen a szabadságharcz idejéből való sok és szép népdal-idézet túlságos halmozásával. Legnagyobb tévedése mindenesetre az, mikor azt mondja: «Ennek a terméketlenségnek, a magyar nép nótázó kedve megcsappanásának oka nem lehet más, mint a közös érdekektől való tartózkodása és idegenkedése». (26. l.) Sőt ezt az elszólását folytatja is s valódi abszurdumba tévedve így szól: «Jogait, szabadságát kapja meg a nép a kiváltságosoktól, de azt megbecsülni, azért áldozni, tenni még nincs elég akaratereje. Szabadságukat rosszul magyarázzák, s kis hitükkel vérmes reményükkel már a gazdagok vagyonára, birtokaira is jogot tartanak. A nép naiv hite ebbe magyarázta szabadságát... Látnivaló tehát, hogy ebben a tartózkodásban, ebben a tudatlanságban kell keresnünk a népköltészet terméketlenségének okát is.» (27. l.)

Szerzőnk ezután a szabadságharczbeli műköltészet tárgyalására tér át. Mikor itt is a terméketlenségről kell beszámolnia, csak nem ismételheti azt, a mit a népköltészet elnémulásának okairól mondott! Nem is merné mondani. Sőt inkább folyton hangoztatja, hogy költőink a nemzeti küzdelemben tevékeny részt vettek. Nem feszegeti tehát. Szóval az okok ügyében vagy téved vagy hallgat, a helyett, hogy egyszerűen utalna az itt is beváló régi igazságra, melyet Vadnai Károly említett czikke is sejtet — ha nem idézi is —: *Inter arma silent Musæ*.

A dolgozat hátralevő része józanabb, de azért épen nem sikerültebb. Azontúl ugyanis vázaltszerűen, itt-ott egy-egy idézettel, rendszeren 10—20 sorban szól Garai (sic!), Czuczor, Vajda János, Arany János, Sárosy forradalmi költészetéről, mindegyikről egy-két tisztán véletlenszerű megjegyzést kockáztatva. Miután pedig Székács Pált, Tóth Endrét, Lisznyait, Tompát, Szemere Miklóst és Hiadort névszerint, minden egyéb megjegyzés nélkül felsorolta, Petőfire tér, kinek gyűjtő forradalmi költészetéről a tárgyhöz nem illő, körmönfont okoskodásokkal mond el egyet-mást, a mit egyszerű előadással szebben és jobban csoportosíthatna.

Látnivaló, hogy e dolgozat bármi egyéb, mint a szabadságharcz költészetének sikerült, összefoglaló ismertetése. E tárgynak bármily egyszerű, de sikeres földolgozása több ismeretet és nagyobb gondot kíván.

30. Rencz János dr.: Vajda János költészete s a mai magyar lyra. (Pancsovai m. kir. áll. főgymn. 1—41. l.) — E dolgozat egyike a múlt év ama programmértekezéseinek, melyek elismerésre méltó szorgalommal és gondnal s valódi ambícióval készültek, bár a dolgozat eredményéről és sikeréről nem lehet dicsérettel nyilatkoznunk. Szerzőnk dolgozata «nem készült — úgymond ő maga — a philológiának mai módszerével, mely lyrai költemények megítélésénél azokat az indítékokat is számba veszi, melyeket az illető költemények keletkezésénél a költő életének egyes mozzanatai szolgáltattak». Mindamellett megőrzi, legalább átlag, hangjának tudományos komolyságát, s nem téved a modern költészet themájáról szóló legtöbb dolgozat tévedésébe: a tárczaszerű előadás felületességének hibájába. Dolgozatát «leginkább felsőbb osztályú tanulóknak szánja az irodalmi tanítás pótlásául, mely a legújabb korra már nem terjed ki» s e tekintetben nem áll egyedül, hanem azon általános érzék sugallta óhajtnak tesz eleget, mely mindinkább tért hó-

dít: adjunk ifjainknak a nemzeti irodalomtörténet befejezett korszakainak ismertetése után egy kis áttekintést korunk irodalma fölött is, egy kis kalauzt korunk költészetének chaoszában. Csakhogy szerzőnk dolgozata ennek a feladatnak nem felel meg egészen: kissé magas niveauról nézi a dolgokat s nem mindig érthető ifju olvasói előtt. Előadása is kissé tömött és nehézkes, a mi kitűzött céljának szintén nem felel meg.

A dolgozat rövid általános bevezetés után hat fejezetre oszlik, melyekben a korviszonyokat, Vajda János egyéniségét és költészetének irányát, hazafias költészetét, szerelmi lyráját, hangulatait és bölcselkedéseit s végül elbeszélő költeményeit tárgyalja.

A tulajdonképen szintén bevezetésül szolgáló I. fejezetnek eléggé ügyes, bár kissé bőbeszédű részlete, az 1848 előtti népies nemzeti költészetnek és a 1848 utáni «kelmeiség»-nek szembeállítását. Csak az a kár, hogy ez a szembeállítás később is minduntalan ismétlődik. Itt említjük meg azt a komikumot, hogy az Erdélyi János alkotta *kelmeiség* kifejezést milyen furcsán aknázza ki, így szólván: «Lisznyay, Szelestey és társaik a hatás kedvéért a népiesnek, a vidékiességnek, a magyarosnak a kelméjét használták; s nem a *kelmébe öntött gondolat* és *érzéssel* hanem magának a *kelmének* szokatlanságával és ujságával igyekeztek hatást elérni».

Nem sikerül polemiája Arany Jánossal szemben sem, melyet szinte feltűnési vágygál erőltet s melyre dolgozata folyamán kétszer, háromszor is rátér. Az Arany János hangoztatta *kozmetopolitaság* vádja ellen védi ebben újabb költészetünket, de csekély sikerrel, mert csak körmönfont ügyvédi fogással, sophismával bizonyítgat. Itt említjük meg a dolgozatnak azt a különlegességét, hogy szereti hajhászni a polemiát, akár kell, akár nem. Az Arany János elleni pelemin kívül — nem is mindig lényeges, jelentős kérdésekben — még négyet találunk, valamennyit roppant önérzetes hangon: Beöthy Zsolt, Endrődi Sándor, Erdélyi János és Gyulai Pál ellen.

A Vajda szerelmi lyrájáról szóló fejezetben a lehető legigazságtalanabb Vajda iránt s mások iránt is. Kritikai felfogásában a mindent gáncsolás «kelmeiség»-ét hajhászsa (hogy a szerzőnek kedvelt kifejezésével éljek!), Vörösmarty-reminiscentiákkal vádolja Vajdát, idézeteiből kitetszőleg igen gyöngé alapokon. S mindenesetre a gáncsoskodó nagyotmondás és újatmondás legnagyobb mérvű hajhászása az, mikor Vajda János méltatlan ideáljainak s a korunkbeli költészet gyöngé erkölcsi alapjának tárgyalása közben a XVI. századi Balassa Bálintnak s a mult századi Amade Lászlónak költészetében «trotóár-irodalmat» vél fölfedezni. Balassának a cziterás lengyel szép Zsuzsánnát és a német Zsuzsánnát, ki «Bécsben lakik Tifingraal utcáján» s Amadének egy-két verses enyél-gését ennyire rossz néven venni: mégis csak túlzás és kegyetlenség! Ha e részben mondott elítélő kritikája napjaink egyik-másik költőjére ráillik is, semmi esetre sem helyeselhetjük, ha általánosságban ráolvassa korunk egész költészetére, Balassára s Amadéra nézve pedig valósággal szélmalomharcznak kell tartanunk.

Vajda bölcselmi költeményeiről szólván tovább, szerzőnk sem tagadhatja a költő nagyságát ezekben; azért visszatetsző, hogy szinte örömmel konstatálja még bölcselmi és leíró költészetének is hatástalanságát. A dolgozatnak egyébként ez a legteljesebb és legmegbízhatóbb fejezete, mert beható tanulmányokon alapszik; Vajdának effajta költe-

ményeit ismeri legjobban s elemzi is őket, bár ebben a fejezetben sem hiányzanak az ellenmondások.

A dolgozat utolsó fejezete, mely Vajda elbeszélő költészetével foglalkozik, csak vázlat, de eléggé jó vázlat. Csak alul a hatásokra, melyeknek visszhangját Vajda János elbeszélő költészetében fölfedezhetni.

Az értekezést szerzőnk önmagának szóló nagy ellenmondással fejezi be: azt jósolja ugyanis végezetül, hogy Vajda Jánosról «mint egyik életében és költészetében érdekes és érdemes alakjáról mindig meg fog emlékezni a magyar irodalomtörténet» (41. l.). Éles ellentétben van ez azzal, a mit dolgozata 36. lapján írt, hogy t. i. «a csekély számú nagy értékű helyek nem menthetik meg a költő nevét a főnmaradásnak». Az erőltetett, ellentmondó végakkord nem igen alkalmas tehát a dolgozat megbízhatóságának bizonyítására.

A dolgozat befejezéséhez érve látjuk, hogy az tulajdonképpen nem is felel meg címének, mert hiszen mindvégig concrete csak Vajdáról szól; a címbeli ígélet ellenére senkit még csak nem is említ korunk lyrikusai közül, csak mindig általános vádakhoz hoz föl napjaink lyrája ellen.

Így dolgozta föl szerzőnk ezt az érdekes témát: sajnos, nem olyan sikerrel, mint a hogy szerettük volna. S ha végül megemlíjtük stilusának helyenkinti homályosságát, itt-ott idegenszerűségét, sűrű germanizmusait, erőltetett kifejezéseit s szavait és számos sajtóhibáját, teljesen leszámoltunk a tavalyi programtermés egyik legérdekesebb tárgyú s legtöbbet ígérő darabjával.

31. Dr. Jászai Rezső: A francia forradalom első másfél esztendejéről szóló egykorú hirlapirodalmunk kritikai méltatása. (Szegedi kath. főgymn. 1—57. l.) — A magyar philológiának egyik érdekes, sok munkába került értekezésével van dolgunk. A francia forradalom első másfél évéről szóló egykorú magyar hirlapirodalmat ismerteti szerzőnk, leginkább abból a szempontból, hogy minő fokon mutatkozik akkor a csecsemőkorát élő magyar ujságírás, főképen hitelességét és ügyességét illetőleg. Szerzőnk egy 1896-ban Szegeden megjelent régebbi munkájával («A francia forradalom történetének történetírása hazánkban») rokon tárgyat dolgoz föl ez alkalommal, de most egyúttal mentési munkát is végez, mert a francia forradalom korából való magyar hirlapirodalomnak az eddigi lenéző ítéletek ellen valóságos apologiáját írja. A dolgozat roppant szorgalomnak és ambíciónak szülötte, úgy hogy a szerény terjedelmű dolgozaton, annak összetömrített adathalmazán első pillantásra meg sem látni azt a nagy fáradságot, melybe az anyaggyűjtés munkája kerülhetett. Másfél esztendő hirlapjait, körülbel 10—12 teljes ujságnak másfél éven keresztül megjelent összes számait sorról sorra át kellett vizsgálnia s összehasonlítani, sokszor bizonyára a kockázattal, hogy a munka nagy része hiábavaló s esetleg nem nyújt tanulságot és eredményt. Sokszor oly adatoknak kellett utána járnia, melyeket most több mint 100 esztendő múlva utólélnie teljesen lehetetlen, daczára a lapszámokig, sőt sorokig menő végtelen pontosságnak, melyről nagyszámú idézései tanuskodnak.

Nem is vehetjük rossz néven, ha szerzőnk dolgozata bevezetésül felsorolja azokat a nehézségeket, melyek munkája elé gördülnek s

így előre mentségeket hoz föl esetleges gyöngéi magyarázatául. Dolgozata legnagyobb részét, 22 nyomtatott lapot, a II. fejezet foglalja el, a tulajdonképi anyaggyűjtés, a beszámolás arról, hogy mit keresett, mit talált, mit hasonlított össze. Itt óhajtjuk megjegyezni azt, hogy ha már szerzőnk ily nagy munkára vállalkozott, jobb lett volna befejezett dolgot adnia. Necsak a forradalom első másfél évét tekintette volna át, hanem valamely befejezettebb időtartamot; mert az, hogy 1790 végén megindul a megijedt II. Lipót parancsára a censura, még sem elég ok vizsgálódásainak megszakítására. A magyar irodalom szempontjából tulajdonképen sokkalta érdekesebb lett volna az ezután következett évek hirlapirodalmát vizsgálni, azon korét, mikor a francia forradalom eszméi nálunk is hódítanak: Martinovicsék összeesküvésekor, Kazinczyék-Bacsányiék idejében, a melyben Bacsányi híres négy soros verse («A franciaországi változásokra») is keletkezett. Eljárása módja különben az, hogy az akkor megjelenő magyar ujságokat, főleg a Szacsavay szerkesztette *Magyar Kurirt*, melylyel legtöbbet foglalkozik és a *Hadi és más nevezetes Történeteket* (szerk. Görög és Kerekes), de a többi esetleg idegen nyelvűt is (*Ephemerides Budenses*, *Siebenbürgische Quartalschrift*, stb.) összehasonlítja a francia forradalom eseményeiről szóló hirekre nézve s keresi a hírek forrását. Különösen érdekes részlet a nevezett két magyar hirlapnak összevetése a többi latinnal és némettel, melyek úgyszólván ignorálják a forradalmat. Kár, hogy ez utóbbi körülménynek oka nincsen kifejtve; a magyar lapok érdeklődésének forrását bizonyára könnyű lett volna abban megtalálni, hogy radikális gondolkodású magyar hazafiak szerkesztették őket. Mindenesetre eléggé érdekes tanulság azonban e ponton már maga a tény is, hogy «a francia ügyek ismertetésében a mi magyar lapjaink általában felülmúlják a hazai német és latin lapokat». Látjuk tehát, hogy a dolgozatnak ez a része tisztán adatösszehasonlító forrástanulmány, melyből így pusztán nemhogy eredményeket, tanulságokat nem tudunk levonni magunknak, de meg sem értjük, mert az adatokat — melyeket százával is idéz, mintegy tartalmát adva az illető ujságok idevonatkozó rovatainak — csak az értheti, ki a francia forradalomnak részletes naplójával a kezében olvassa az értekezést. Szerzőnk mindenesetre ezt tette, mert dolgozata következő fejezetében csakugyan az addig összehordott és összehasonlítás alatt állott adatoknak történeti kritikáját adja. Az a baj, hogy munkájának ennél a második anyaggyűjtő részénél nem igen válogat a forrásokban, túlságosan sokat ölel föl: a francia forradalomról szóló összes francia munkákat, sőt még a németeket, angolokat, olaszokat is — helyenkinti ellenmondások daczára — kiaknázza s arra az álláspontra helyezkedik, hogy a mi e könyvekben meg van írva, az mind föltétlenül igaz és hiteles. Épen azért áttekinthetetlen munkájának ez a második része is, kissé nagyzol is, mikor a fejezetének kidolgozásához fogván effajta kérdéseket vet föl tárgya tanulságaira nézve: «Mit használhatunk föl hirlapjaink tudósításából, mint régi magyar forrásból, a forradalom történetére nézve?» Naiv és nagyzó mérlegelésében és ítéletében akkor is, mikor azt mondja: «A *Hadi Történetek* némely tekintetben valóságos történeti forrásszámba megy».

A történettudományra nézve érdekes, tulajdonképeni kritika végül ott kezdődik szerzőnk dolgozatában, a hol azon tudósítások igaz vagy költött voltát mérlegeli, melyeket az eddig megjelent történeti munkák-

ból nem lehet megállapítani. Ez azonban egyúttal legkisebb, és legtöbb kockázattal járó része a dolgozatnak.

E röviden vázolt, de képzelhetőleg rengeteg időbe került böngészések után végül a IV. fejezet «összefoglaló eredmény» cízme alatt adja a dolgozathoz vonható tanulságot, összefoglalja az akkori hírlapirodalomról alkotott nézeteit (52. l.). E ponton lesz a dolgozat érthetőbb és itt lesz komolyabb irodalomtörténeti vonatkozása is. Bizonyos, hogy az irodalomtörténet, ha tényleg keveset is, de mégis többet tanulhat e dolgozathoz, mint a történettudomány, a minthogy célja is remélhetőleg ez lehetett. Ennek a fejezetnek a gondolatmenete különben a következő: «Egykorú hírlapjainknak vannak hiányai, de vannak érdemei is. Hírlapjaink nem használják fel kellőképpen a sajtószabadságot II. József alatt, pedig a szabadabb haladás elemei birtokunkban voltak. Kevés önállóságot fejtenek ki tudósításaikban. A hivatalos *Wiener Zeitung*gal merészség, előadás, felosztás és hírek tekintetében mégis kiállják a versenyt. Az idegen hírlapok épúgy hoznak téves tudósításokat nagyhangú ígéretek mellett is, mint a mi lapjaink. Az egykorú tudósok nem is bíznak bennük föltétlenül. Hírlapjaink az idegen hírlapokat felülmúlják a kellemesebb előadás, a gondolatok nagyobb száma és az érdeklődés felköltése által. A hírlapok a fejlettebb francia hírlapírást nem vették, nem is vehették mintául. A *Wiener Zeitung* csak a hivatalos *Gazette*ből merít. Hírlapjaink szerinte öntudatlanul szolgálják a szabadabb szellemet. Használják a pragmatikus történetírást. Híreik legtöbbször kiállják a kritikát. Érdemeik és előnyeik felülmúlják hiányaikat. Kedvezőbb kritikát érdemelnek, mint eddig». Szóval ebben a fejezetben foglaltatik a mondtott apologia, a «mentő szeges írás», mely abban a megjegyzésben culminál, hogy ezekből a magyar hírlapokból, «ha a világirodalomnak a francia forradalomra vonatkozó összes adata elveszne is, meg tudnók írni a forradalomnak szép terjedelmű és hiteles történetét» (57. l.). Ha e kissé nagyzó mondást nem írhatjuk is alá egész terjedelmében, mégis örövendetesnek tartjuk hírlapirodalmunk kezdőkorának ezt a rehabilitációját s e szempontból szerzőnk munkáját érdemes dolgozatnak s irodalomtörténetünk nyereségének tartjuk.

32. Balló István: Altorjai báró Apor Péter. 1676—1752. (Csik-somlyói r. kath. főgymn. 1—112. l.) — Szerzőnk dolgozata egyike a mult tanév legterjedelmesebb programértékezőseinek, egyúttal első nagyobb összefoglaló dolgozat e tárgyról, melyben Apor Péter bárónak, az erdélyi konzervativizmusnak és a régi jó idők képviselőjének, a régi nemzeti élet buzgó védelmezőjének teljes és részletes élet- és jellemrajzát adja, s miközben politikai és irodalmi működését ismerteti, egyúttal megrajzolja az illető kornak érdekes rajzát is. Az irodalom történetének búvárlóját nem kevésbé érdekli ez a kor, mert épen azt a tanulságot látja benne, hogy a kor, mely gazdag harcokban, a nemzeti érzés s elidegenítő törekvések harcaiban, miképpen válik valósággal koldussá a nemzeti irodalomra nézve. Szerzőnk dolgozata nagy szorgalomra és nemes tárgyszeretetre vall; ezt bizonyítja az a nagy utánjárás, melynek a dolgozat anyagát köszönheti.

Az egész munka 10 fejezetre oszlik, melyek közül a jelzett harmadikon kívül az első is túlzottnak tartjuk. Az Apor-család genealogiáját

ismerteti benne (7—12. l.) per longum et latum, holott ennek nem sok jelentősége van, mert a Nagy Iván elleni polemia daczára nem látszik eléggé hitelesnek és megbízhatónak. Hiszen szerzőnk maga panaszkolja, hogy minden utánjárás mellett sem kapott engedélyt a családi levéltár felhasználására.

A munka II., IV. és V. fejezete Apor élete történetét adja elő, egyes önként kinálkozó korszakokra osztva; kár, hogy az életrajz, melyet eleinte széles alapokra fektetett, később ellapul, sőt adatokban is mind szegényebb és fukarabb lesz. Teljesen elhibázottnak tartjuk azonban azt, hogy szerzőnk az egész életrajzon végig sohasem szól egy szót sem Apor irodalmi munkásságáról, sőt arról sem, hogy Apor egyáltalán író is volt, nem csak politikus. Míg közpályáját élete történetébe beleszöve ismerjük meg, irodalmi munkásságáról itt egy jottát sem hallunk, élete történetéből egészen kiszakított, külön fejezetekben kell avval megismerkednünk. Nem szívesen látjuk ezt a különválasztást, az írónak elválasztását az embertől, különösen pedig Apornál, kinél e kettő nagyon is összeforrott.

Irodalmunk történetét sokkal inkább érdeklik Balló dolgozatának VI—IX. fejezetei, melyekben Apor Péter műveit általában, s azután egyenkint jellemzi. Megtudjuk, hogy Apornak Kazinczy Gábor által 1863-ban kiadott három munkáján kívül még két munkája volt, melyek még kéziratban lappanganak valahol, mert Apor Péter maga 1743-ban zöld selyem-táblába kötve, ajánlólevél kíséretében megküldte őket az erdélyi kormányzékhez, a hol nyomuk veszett; az őt megelőző korok nevezetes embereinek s a maga kora nevezetesebb magyarjainak életrajzát írta meg ezekben Apor. Szerzőnk ezután Apor Péternek nyomtatásban megjelent három munkáját: a latin nyelven írt *Lusus mundi* és a szintén latin *Synopsis* s végül a magyar nyelven írt főmunkát, a *Metamorphosis Transsylvaniae* ismerteti. Az előbbieket közül a *Lusus mundi* Apor családjának genealogikus historiáját, a *Synopsis* pedig Apor Péter önéletrajzán kívül sok mindenféle vegyes apróságot tartalmaz. Apor harmadik művét, mely, mint az irodalmi hanyatlás korának egyik legnevezetesebb magyar nyelvű történeti munkája, már a nemzeti irodalom lapjaira tartozik, szerzőnk természetesen behatóbban ismerteti. Ez a legjobb, legtöbb gonddal és buzgalommal készült fejezet szerzőnk értekezésében (70—104. l.). Hosszabb bevezetésben politikai és társadalmi okait adja a nemzetietlen kor elkoreszosodott szokásainak és érzéseinek, mintegy az elnémetesedés ellen fölszólaló egy-két magyar hazafi psychológiáját fejtegeti, szóval pompásan előkészít Apor Péter *Metamorphosis*-ára. Majd a *Metamorphosis* részletes, itt-ott kommentárokkal kísért tartalma következik. Kár, hogy *A titulusokról* szóló cikkely commentálásánál nem foglalkozik magának Apornak példájával, ki — bár elítéli a saját korában lábrakapott címhajhászatot — maga is báró lett s bizony szívesen is fogadta ezt. Érdekes e ponton a régi magyar viseletről szóló cikkely fejtegetése, mert sok becses művelődéstörténeti anyagot csoportosít és dolgoz föl. E fejezet sikerült voltát rontja azonban egy kissé az, hogy nem emeli ki eléggé Apor gúnyját a *náj módi* ellen, csak egy-két megjegyzéssel s Apor tréfás nyelvészkedésének fölemlítésével teszi ezt (108—110. l.), a mennyiben ez naiv és együgyű szójátékokkal (milyenekért, sőt sokkal jobbakért ma napság haragudni szokás felebarátunkra) a *«náj módi»* szavait régiesen magyarázza.

Szerzőnk tizedik fejezetében *Apor Péter jellemzésével* végzi nagy-

szabású programméretezését, miközben egy kis parázs polemia, sőt új fölfogás is megcsillan ebben az utolsó fejezetben, a mennyiben a Budapesti Szemlének egy 1866. évi czikkezője és Kazinczy Gábor jelentéktelenebb vádjai ellen védi Apor.

A dolgozat tanulságos olvasmány lehet az irodalomtörténetet tanuló ifjak számára; még inkább érdekelheti e dolgozat a programméretezés birtokába jutott görögpótló ifjakat, kik olvasmányaikból már amúgy is ismerik Apor Pétert.

GYULAI ÁGOST.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. november hó 9-én *felolvasó* ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Wirth Gyula*: A homerosi kérdésnek Wolff által inaugurált újabb irodalma és annak eredményei az egységesítés szempontjából tekintve.

2. *Tolnai Vilmos*: Az irrationalis és ciklikus lábak méréséről.

A felolvasó ülést választmányi ülés követte, melyen P. Thewrewk Emil elnöke alatt jelen voltak Bermüller Ferencz, Cserép József, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Maywald József, Némethy Géza, Négyesy László, Petz Gedeon, Reményi Ede, Simonyi Zsigmond, Vári Rezső, Veress Ignác, Zlinszky Aladár és Timár Pál, kit az elnök a másodtitkár távollétében a jegyzői teendőkkel megbíz. A választmány egyelőre mély sajnálattal veszi tudomásul Fináczy Ernő első titkárnak az elnökhöz intézett levelét, melyben kijelenti, hogy a jövő évben az első titkár tisztjét bokros elfoglaltsága miatt már nem töltheti be. Néhány folyó ügy elintézése után a választmány tudomásul veszi a pénztárnok jelentését, mely szerint az év eddig lefolyt részében a bevétel 4259 frt 13 kr, a kiadás 3916 frt 97 kr, a pénztári készlet 342 frt 16 kr. — A választmány a candidáló bizottságba kiküldi Maywald Józsefet, Hegedüs Istvánt, Katona Lajost, Némethy Gézát és Petz Gedeont, a pénztárvizsgáló bizottságba Bermüller Ferencz, Cserép József és Timár Pál vál. tagokat. — Simonyi Zsigmond a vitáknak a Philologiai Társaság ülésein való meghonosítását indítványozza, mely indítványhoz a választmány többek hozzájárulása után némely módosítással hozzájárul.

Új tagoknak megválasztatnak: Cserhalmi Samu ajánlatára Rancsay József, löcsei kir. kath. főgymn. tanár rendes tagnak (1899-től), Timár Pál ajánlatára Neszveda Károly tanárjelölt rendkívüli tagnak (1898-tól). Meghalt *Nagy Irán* rendes tag 1898. okt. 27-én.

— *Frey Justus*, egy teljesen elfeledett osztrák német költő emlékéét eleveníti föl fia, Jeitteles Adalbert a következő csinos kis kötetben: *Justus Frey, ein verschollener österreichischer Dichter, von dessen Sohne.* (Lipcse, 1897, 104. l.) Kettős czélt kívánt e kötetrel szolgálni: egy oldalról méltó

emléket akar vele emelni 20 évvel ezelőtt elhunyt édes atyjának, kinek 100. születési napja közeledik; más oldalról pedig a nagy közönségnek oly költőt bemutatni, a ki megérdemli, hogy tudomással bírjanak róla. Widmann J. Viktor méltatta ugyan Freyt a Bernben megjelenő «Bund» cz. politikai napilapban, de szűkebb hazájában, Ausztriában, a legújabb időkig, mikor Fr. Th. Vischer, Martin Greif és Paul Lindau nagy dicsérettel emlékeztek meg tehetségéről, jóformán nem tudtak róla semmit.

Justus Frey (voltakép Andreas Ludwig Jeitteles) 1799. született Prágában, hol a gymnasiumot és az egyetemet, utóbbit mint orvostanhallgató végezte. Míg a gymnasiumban a klasszikus nyelveket kedvelte leginkább, az egyetemen szakmájába vágó tanulmányain kívül æsthetikai és philosophiai előadásokat is szeretett hallgatni. Egyszersmind költeményeket is kezdett írni. 1825-ben, miután orvosdoctori oklevelet nyert, Bécsben telepedett meg, mint gyakorló orvos, de már a következő évben nagyobb tanulmányutat tett Németországban és ez alkalommal Weimarban megismerkedett Goethével is. Hazájába visszatérve utóbb az elméleti orvostan tanára lett a bécsi egyetemen, mely állásban egészen 1869-ig működött. Az 1848-as mozgalmakban élénken részt vett és Olmützben kiadott egy politikai lapot e cím alatt: «Die politische Zeit». Ennek, valamint nagy szónoki tehetségének köszönhetette, hogy az olmützi kerület a frankfurti parlamentbe küldte mint képviselőjét. De hiába küzdött a balcentrummal, melyhez Uhland is tartozott, elveiért, csalódva és elkeseredve tért haza, hol tanári tevékenységét 1869-ig folytatta. Ekkor nyugalomba vonult és fiához költözött Grácza, hol 1874-ben adta ki költeményeit.

Költői mintaképei Goethe és Schiller voltak, kiknek emlékét több költeményében dicsőítette is. De a költői nyelvnek, valamint a verses alaknak meglepően biztos kezelésével Rückertre is emlékeztet, a ki oly bámulatosan értett e mesterséghez és kinek vezércsillaga szintén Goethe volt. Frey költészetének, mely kizárólag lyrai dalokból és tanító irányú költeményekből áll, nincsen magasabb értéke; de elismerést érdemel, hogy a jelenkor beteges áramlataitól távol van: sem pesszimista, sem frivol, hanem egyszerű, igaz és egészséges, persze kimagasló individualis erő nélkül. Összes költői művei legközelebb fognak megjelenni.

JACOBI KÁROLY.

— Drei Paare und einer. (Egy száj, két fül.) E Közl. múlt havi számának 879. lapján közölt párhuzamokhoz azóta igen bőséges további utalásokra akadtam Knust Hermann «Mittheilungen aus dem Eskurial» (Bibl. d. Litter. Ver. in Stuttgart CXLI.) cz. könyve 154. és 637. ll. Közülök a (Knustnál nem említett) *Promptuar. ex.* és az ebből merítő *Péld. k.* múltkor idézett helyéhez igen közel áll a köv. distichon, melyet Cardonne (Mélanges de Littér. orient. II. 192.) a «Dicta Catonis» czímen ismert gnomikus versek egyikéül említ:

Os unum Natura, duas formavit et aures,
Ut plus audiret, quam loqueretur homo.

Helyesen jegyzi meg azonban Knust, hogy e verspárnak a Cato-féle gyűjteményben nincs nyoma. (Én sem lelem Némethy Géza jeles Cato-kiadásában.) A spanyol párhuzamos helyek, melyekhez Knust összehasonlító jegyzeteit füzi, ezek: *Libro de los Buenos Proverbios* 66. b² l. (Knust kiad. 26. l.): E vio Platon un omne que fablava mucho e escuchava poco, e dixo: «Ya fallestes derecho a tus orejas e a tu boca, que Dios, nuestro sennor, dionos dos orejas e una lengua, porque devemos oyr dos tanto que lo que avemos de fablar.» *Bocados de Oro* XXVI. b² (Knust 154. l.): E oyo a un omne que fablava mucho, e dixo [le:] «Paga a tus orejas, e por eso te pusieron dos orejas e una boca porque oyas mas de lo que fablas.» *Sentencias morales de 34 Sabios* 31 b (Knust 154. l. b jegyz.): Deve el omne guardarse de mucho fablar, con esto se guardara, e deve escuchar e oyr mas que fablar, e por esto ha el omne dos crejas e una lengua por que oya dos tanto que fable. V. ö. *Sem Tob*, Proverbios morales; Aribau, Bibl. de Aut. esp. Tom. LVII. 365. l. Copl. 552. E spanyol parœmiológiai munkák koráról és forrásaikról l. a Knust id. munkájának végén lévő értekezéseket).

Azokat a Knustnál felsorolt párhuzamokat, melyek a «két fül és egy száj»-ról szóló bölcs mondásnak a rágalmozók elleni alkalmazására vonatkoznak, itt mellőzöm, mert nem tartoznak szorosan a Rückert (Ges. Werke VIII. 381.) és a Promt. ex (=Péld. k.) themájához. Megemlítem azonban, mint ehhez nagyon közel állót a Knustnál is idézett *Barthius*, *Adversariorum Commentariorum Libri sexaginta* (Frankf. 1724.) lib. XV. cap 117. e helyét: «Appulejus dixit: Quemadmodum natura os unicum, aures vero duas cuilibet ministravit, ita nos et loqui pauca et audire plurima debemus.» A mondást különben hol Platónak, hol Xenokratesnek (Burlæus, *De vita et morib. philos. Nürnb.* 1479. 87. l. 34. s. és *Dialogus creatur.* 115. Gouda 1487.), hol Demosthenesnek (St. Maximi Loci comm. Migne Patrol. Ser. Graeca Tom. XCI. 940 D.), vagy Demonaxnak (u. o. 940. C.), többször Zenonak (igy Erasmus, *Apophth.* lib. VII., 28. sz. Ed. nova Hagæ Com. 1641, 548. l.), majd ismét másutt más ó-kori bölcseneknek tulajdonítják. Nevezetes még a Knust idézte párhuzamos helyek közül az, melyben a *Rückert* kis versének legalább az egyik amplificatiója is benne van, igaz, hogy csak embryonalis fokon. Ez a *Gruterus* «*Florilegium ethico-politicum nec non P. Syri ac L. Senecæ sententiæ aureæ. Accedunt gnoma parœmiaequæ græcorum, item proverbialia germanica, italica, belgica, gallica, hispanica, britannica*» (3 vol. Francof. ad Moen. 1610—12) cz. polyglott közmondás-gyűjteményének köv. helye: (III. köt. 119. l.) *Zwey augen, zwey oren und ein mund hat der mensch, dass ihm sey kund, was er höre und was er sehe, dass er nicht alles versehe.* Már most csak a harmadik pár, a két kéz szembeállítása hiányzik, hogy a Rückert-féle vers teljes egészében a közmondások és szálló igék ősrégi világpolgárainak egyikétől származónak, vagy több ilyen párhuzamos szálló ige szerencsés egybeolvasztásának bizonyuljon.

K. L.

— Tristan mint szerzetes című középfelnémet költeményt adott ki Paul Hermann a müncheni akadémia irataiban (külön is: *Tristan als Mönch, deutsches Gedicht aus dem 13. Jahrhundert*, és: *Nachtrag zu Tristan als Mönch*. München 1896. 1897.). E költemény megvoltáról eddig is tudtunk, megemlékezett róla, miut Gottfried *Tristan*-jának sajtáságos folytatásáról, Groote 1821-ben megjelent Tristan-kiadásban, majd Friedr. Heinr. v. d. Hagen *Minnesinger* c. gyűjteményében (IV, 617); szóltak róla Theod. v. Hagen egy doctori értekezésben (1868) és Bechstein a Heinrich v. Freiberg *Tristan*-jának kiadásában (1877); tartalmát közli Heinrich Gusztáv is Német irodalomtörténetében (I. k. 501. l.). Egész terjedelmében azonban csak most, Paul kiadása alapján, ismerkedünk meg e költeménnyel. A kiadás két kézirat alapján készült, az egyik (R) jelenleg a brüsszeli kir. könyvtárban, a másik (S) a hamburgi városi könyvtárban van, az utóbbi másolat 1789-ben készült. Mind a kettő Gottfried szövegét is tartalmazza s ennek folytatásaképen a szóban levő költeményt és még Ulrich v. Türrheim folytatásának végét adja. Paul nézete szerint azonban az itt tárgyalt költemény eredetileg nem készült sem Gottfried művének folytatásául, sem az Ulrichénak kiegészítésül, hanem önálló költemény volt, a mely Tristan szerelmi történetének egy epizódját külön tárgyalta s a mondának csak általános ismeretét tette föl. Nem is csatlakozik közvetlenül Gottfried *Tristan*-jához, ez tudvalevőleg a hősnek a fölött való lelki tusájával végződik, nőül vegye-e a másik Isoldét vagy nem, a mi költeményünkben pedig már mint férj és feleség jelennek meg. A költemény, melynek Paul a *Tristan als Mönch* címet adja, szerinte a 13. század második felében keletkezhetett; szerzője alemann származású, talán elzászi volt. Forrását nem említi meg a költő, ez valószínűleg valamely francia költemény volt, a mely új változatban dolgozta fel azt a motívumot, hogy Tristan áruhában jut Isoldéhoz. A költeményben a monda régibb és újabb alakjának contaminatiója mutatható ki, a francia forrás alkalmasint a régebbin alapult, a német költő valószínűleg Gottfried művének ismerete alapján az újabb alakulat egyes vonásait szőtte be, — különben lehetséges, hogy Eilhard művét is ismerte. Előadása terjengős, a külsőségeknek hosszas leírásait adja s az érzelmek kifejezésében is nagyon áradó. A költő több ízben a népeposz kifejezés módjával él. A két kéziratban igen sok az értelmetlen ferdítés s így Paulnak nem volt könnyű a munkája. Több ízben conjecturákhoz kellett folyamodnia, nem egyszer egészen le is mondott különösen nehéz helyek megfejtésétől. Több ily kétes helyre vonatkozólag a pótlékban kísérli meg a javítást.

P.

— Helyreigazítás Bódiss Jusztin bírálatára (Közl. XXII. 867—872. l.) 1. Székfoglaló értekezésemet 1896. szept. 12-én tartottam, mint a dolgozat címén olvasni lehet; tanév kezdetén tehát még nem volt módom egy évi munkásságomról az intézet kebelében beszámolni, hanem kötelességszerűleg, szakomhoz tartozó értekezéssel kellett documentálnom, hogy irodalmával foglalkozom. 2. A «jóakarát» — rokonszenv, meg hogy «a tollukkal festett kép ne álljon szöges ellentétben iskolai szereplésükkel», vállveregetés, «az éretlenkedőkhöz illő hangon» szólás, «a fenekedés Barta-

lék ellen» — éppen nem tárgyilagos elfogulatlanság, a mit, ha valakitől, bírálótól okvetlenül elvár az ember. 3. A *sajtóhibák*, a sajtó kezelőinek, ez esetben a szedőgyereknek hibái. 4. «A concentratióról, vagyis a többi tárgyakhoz viszonyuló horatiusi leczkékről» azt mondja Bódiss úr, hogy itt tücsköt-bogarat össze-vissza beszélek. A tantárgyak között kapcsolatot *kell* keresni, rendeli az utasítás. Nos, én kerestem s valamennyit, ezt Bódiss úr el fogja ismerni, találtam is. 5. Vázlatimról azt mondja, hogy azok «felületesek», «kapkodók», «egyszer-másszor gyermekesek» stb. Igaz, hogy a 476 soros pisói levéllel — 17 sorban végzek. De talán idején való már valakinek a költői levelek, epistulák érdekében felszólalni az örökös erkölcsprédikáció ellen, a mi hypokrisisre kényszerít. Az epistulákban minden didaxis a műfaj rovására megy, következésképp iskolai tárgyalásnál az eddig mellőzött «ajánló, kísérő, tudakozó, meghívó, mentegető» s más ily subiectív viszonyokat tárgyaló leveleket kell első sorban figyelemre méltatni, különben hiába tanítja a magyar nyelvi professor a műfajok elméletét, az iskolai olvasmányok ellene fognak dolgozni. 6. Szerény kívánságom szerint nem elég csak idézni a jelesnél-jelesebb forrásokat, mert ezeket sokkal teljesebben megtaláljuk a nagy kiadó czégek irodalmi katalogusaiban. A forrásokat föl kell dolgozni, hogy a mi bennük értékes, vérünkkelé váljék. A módszer pedig rossz, a melyik «nem állandó», az az nem elveken nyugszik. A módszertannak nemcsak a «józan ész» és az egykori jeles tanítók a forrásai, hanem a nagy bölcselők, a pädagogia reformátorai, kik nekünk, kicsiny epigonoknak «sablonokat» szabtak, melyeket átértetni, alkalmazni, részleteikben tovább fejleszteni legszebb kötelességünk, különben igazán «kapkodó, szakgatott, felületes, alig érthető, nehézkes, át nem tekinthető» lesz tanításunk, mint általában mind az a munka, a mely a pillanat intuitiójában bizakodva, annak a magyarázatára is vállalkozik, a mivel előbb nem is foglalkozott, tehát meg sem értette. 7. Elvártam volna B. úrtól, hogy fáradságos munkám eredményét, a megállapított didaktikai csoportokat s ezek egymásutánját, a methodust is valamelyes figyelemben részesíti. Jó-e a csoportok, vagy egyik-másik darab nincs a maga helyén? Világos-e a csoportosítás? hasznát veheti-e a tanár, mikor darabokat válogat olvasásra? Egymás álláspontjának negatíójával minden fölvetett kérdés stagnálni fog. Addig, míg valamiről véleményt formálunk, foglalkoznunk kell vele, hogy megismerjük; álláspontunk, meggyőződésünk azért nincs föladva. Ha B. úr azt mondja, nem kell csoportosítás, én meg azt mondom, csakis úgy lehet tanítani, ha a darabok csoportosítva vannak, akkor nincs meg-egyezés, nincs eredmény. Szemébe kell nézni bátran azoknak a csoportoknak, elő kell venni azt a csoportosítás nélküli tanítást s azután lássuk, mi a magja, vagy van-e magja egyiknek vagy másiknak.

SARUDY GYÖRGY.

KÖNYVÉSZET.

I. Hazai irodalom.

Néprajzi füzetek. 6. szám. (8-r.) Bpest, 1898. Ranschburg Gusztáv Egy-egy szám 50 kr. — 6. szám. Krausz Sámuel dr. Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. (55 l.)

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. X—XII. (8-r.) Bpest, 1898 Franklin-Társulat. X. *Mondolat.* Dicsfalom, 1813. Kiadta Balassa József. (109. l.) 50 kr. XI. *Félelet a Mondolatra.* Pesten, 1815. Kiadta Balassa József. (114 l.) 50 kr. XII. Telegdi Miklós pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter fejtegetés cz. könyvére. Az 1850-iki kiadás után kiadta Rupp Kornél dr. (167 l.) 80 kr.

Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Régi magyar könyvtár, III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Második rész. 2548—4830. sz. (1671—1711. pótlék). Névmutatók. (N. 8-r. 943 l.) Bpest, 1898. Akadémia. 6 frt.

Széchy Károly. Gróf Zrinyi Miklós a költő. (1620—1664). Második kötet. (Nagy 8-r) 300 l.) Bpest, 1899. Ráth Mór. 4 frt.

Szmollény Nándor. A szegedi magyar színészet száz éve. Történeti vázlat. (K. 8-r. 28 l.) Szeged. 1898. Endrényi Imre. 25 kr.

Szily Kálmán. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. (N. 8 r. VI., 471. l.) Bpest, 1898. Hornyánszky Viktor. 3 frt.

Tagányi Károly. Az erdélyi udvari kancelláriai levéltár (8-r. 12 l.) Bpest, 1898. Ranschburg Gusztáv. 20 kr.

Valló Vilmos. Módszeres francia nyelv- és olvasókönyv. II. és befejező rész. Haladók számára, realiskolák és felsőbb leányiskolák IV. és V. osztálya, valamint a polgári és kereskedelmi iskolák megfelelő osztályai számára. A direct tanításmóddhoz alkalmazva. (8-r. XIII, 476 l.) Bpest, 1898. Laufer Vilmos. 2 frt.

II. Külföldi irodalom.

Behaghel, Otto. Geschichte der deutschen Sprache. Sonderabdruck aus der 2. Aufl. v. Pauls Grundriss der germ. Philologie. (650—780 l.). Strassburg, 1898. Trübner. 4 mk.

Heinzelmann, Wilh. Goethes Odendichtung aus den Jahren 1772—1782. (36 l.) Erfurt, 1898. Villaret. 60 fill.

Herzfeld, Marie. Die skandinavische Litteratur u. ihre Tendenzen (VIII. és 225 l.). Berlin—Leipzig, 1898 Schuster u. Löffler. 3 mk.

Jiriczek, Otto Luitpold. Deutsche Heldensagen. I. Band (Wielandsage, Ermanarichsage, Dietrichsagen). XII és 326 l. Strassburg, 1898. Trübner. 8 mk.

Luft, Wilh. Studien zu den ältesten germanischen Alphabeten (VIII. és 115 l.). Gütersloh, 1898. Bertelsmann 2 mk. 40 f.

Symons, B. Germanische Heldensage. Sonderabdruck aus der 2 Aufl. v. Pauls Grundriss der germ. Phil. (138 l.). Strassburg, 1898. Trübner. 3 mk. 50.

Wechssler, Ed. Die Sage vom heiligen Gral in ihrer Entwicklung bis auf R. Wagners Parsifal. (X. 212 l.) Halle, 1898. Niemeyer. 3 mk.

Weigand, Gustav. Linguistischer Atlas des dacoumäischen Sprachgebietes. (Megjelenik 8-10 füzetben, a melyek mindegyike 8 lapot foglal magában). Leipzig, 1898 Barth. Füzetje 8 mk.

Witkowski, Georg. Die Handlung des zweiten Theiles von Goethes Faust. (46 l.) Leipzig 1898, Seele. 1 mk 20 f.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Achilles, a képzőművészetben 58.
 Aeschylus, irodalma 667.
 Afrika, a byzanci korbán 62.
 Algier, archaéologiai útmutató 235.
 Anakreon, bibliographia 667.
 Anakreon, mint tipikus alak 881.
 Archæologia, műtörténeti atlas 78.
 — magyarországi ókori 672.
 Aristophanes, bibliographia 667.
 Aristoteles, bibliographia 667.
 Augustales 239.
 Augustinus, és a neo-platonismus 147.
 Bacchylides-irodalom 909.
 Bacchylides, újonnan felfedezett költeményei, 497.
 Calvus, töredékei 241.
 Catullus, bibliographia 669.
 Cicero, Catilina ellen, 391. — magyar fordítás 589. — Orator, 689. — bibliographia 669. — a legfőbb jóról és rosszról 946.
 Classica philologia, bibliographiája 666.
 Constantinus Porphyrogenitus, a magyarokról 209. 305. 494. 780.
 Demosthenes, magyar fordítása 151.
 Dioscurok, mythosa 135.
 Dráma, görög 47.
 Eposz, a görög e. története 839.
 Euhemerus, bibliographia 667.
 Euripides, Alkestis 117. 251. 347. 420.
 Firmicus Maternus, szövegjavítások 1.
 Forum, Romanum 86. — császárok forumai 86.
 Francia philologiai irodalom, 43. 134. 232.
 Gallia, a rómaiak alatt 236.
 Gestusok, a görögöknél és rómaiaknál 761.
 Görög nyelvtan, iskolai 669.
 Görög vendégszók az örményben 336.
 Gregorius Nazianzenus, florenczi codex 515.
 Halál, ábrázolásai 60.
 Heraclitus, bibliographia 667.
 Herodas, élete és művei 813.
 Herodotus, bibliographia 667.
 Homerus, bibliographia 667.
 Horatius, és Virág 864. — tanítása az iskolában 867. 954. — levelei 922. — bibliographia 670.
 Irodalomtörténet, római 259. 271. — görög i. magyarországi irodalma 667. — latin i. magyarországi irodalma 669.
 Jelentéstan, latin és görög 477.
 Jog, athéni 135.
 Kiejtés, ó-görög ny. kiejtése 141.
 Kötőszók, adversativ k. a latinban 486.
 Latin nyelvtan, történeti, 172. — iskolai, 462. — magyarországi irodalom 671.
 Leo Sapiens, bibliographia 668.
 Livius, bibliographia 670.
 Lucianus, bibliographia 668.
 Lucretius, bibliographia 670.
 Marcellus, De medicamentis 147.
 Massilia, az ókorban 237.
 Misenum, mint hadi kikötő 239.
 Municipium, római 481.
 Műfordítás klasszikusokból 148.
 Nicander, bibliographia 668.
 Nők, görög nők helyzete 763.
 Numismatika, római 238.
 Nyelvtan, l. latin nyelvtan és görög nyelvtan.
 Onosander, bibliographia 668.
 Oracula Sibyllina 92.
 Ovidius, Heroidái 146.
 Pædagogia, philologiai irodalma 622.
 Parmenides töredékei 393.
 Paulinus, fellai 148.
 Phædrus, bibliographia 670.

- Phrygia, emlékei 61.
Pindarus, bibliographia 668.
Plato, ideái 694. — bibliographia 668.
Plautus, igeidők használata 291. — bibliographia 670.
Plinius, Minor, epistulae 146.
Plutarchus, bibliographia, 668.
Politika, irodalma a görögöknél Plato előtt 767.
Polycletus 58.]
Pristaldus, a szó származása 412.
Propertius, bibliographia 670.
Pythagoras, számai 694.
Régiségek, római 259. 586. — görög r. magyarországi irodalma 666. — római r. magyarországi irodalma 669.
Sallustius, viszonya Ciceróhoz 287. — adalékok életéhez 414. — periódusai 785. — bibliographia, 670.
Saturnus, cultusa Afrikában 234.
Satyr-dráma 928.
Seneca, levelei 242.
Simonides epigrammái 49.
Sophokles, bibliographia, 668.
Statius, magyarázatok, 241.
Suetonius, magyar fordítása 67. — bibliographia 671.
Sulpicius Severus, chronikája 243.
Syntaxis, görög 137.
Szobrászat, görög 54.
Táncz, a görögöknél 59.
Tacitus, bibliographia 671.
Terentius, bibliographia 671.
Történet, görög t. magyarországi irodalma 666. — római t. magyarországi irodalma 669.
Tragédia, görög 47.
Tunis, római városai 233.
Új-görög irodalom 668.
Új-latin irodalom 671.
Vergilius, alvilága 288. — bibliographia 671.
Xenophon, bibliographia 668.
Zene, görög 137.
- Berzsenyi Dániel, A magyarokhoz 198.
Brassai Sámuel 179.
Búczy Emil 777.
Comico-Tragœdia 19. 98. 221.
Debreczeni Márton 930.
Döbrentei Gábor, Erdélyi Múzeum-a 776.
Drávai névtelen 897.
Eötvös József br. 876.
Faludi Ferencz 872.
Gesta Romanorum budapesti codexe 401. 878.
Gyöngyösi István 825. 826.
Haller János 403.
Hirlapirodalom 947.
Hünmonda 823.
Igaz barátság tükröje 491.
Ipolyi Arnold 293. 605.
Jókai Mór 490.
Kazinczy Ferencz 601.
Kisfaludy Károly, Murányvár ostroma 298.
Kölcsy Ferencz 89.
Lázár-dráma, magyar 19. 98. 221.
Lobkowitz-codex 489.
Madách Imre, Ember tragédiája 260. 295. 399. 581. 804.
Magyar irodalom, főirányai 167. — Franciaországban 581.
— irodalomtörténet 376. 628.
— közmondások 588.
— kritika 91.
— levélstílus 599.
— német szótár 276.
— nyelv 655. — Alanytalan mondatok 111. — Diáknyelv 753. — Ellentétes kötőszók 486. — Magyar szók egy XV. századi cseh kéziratban 495. — digályos 231. 398. — félye 231. 398. — olasz, oláh 201.
— nyelvtan 70. 465.
— olvasókönyv 272.
— verstan 848.
— philologiai irodalom 1897-ben 609.
Magyarok ősi neve 209. 305. 494. 780.
Mikes Kelemen 160. 788.
Mythologia, magyar 293. 605.
Népdal 770.
Nyelvújítás 601.
Paintner Mihály 751.
Pázmándi Horvát Endre 778.
Petőfi Sándor 593. 715. 856.
Poncianus históriája 919.
Ráskai Gáspár, Vitéz Francisco 582.
Révai Miklós 751. 879.

II. Magyar philologia.

- Apor Péter br. 949.
Arany János 593. 603. 856. 946. — ifjúsága 744. — A magy. nemz. versidomról 849. — Ősszel 714. — Nagyidai czigányok 925.
Bacsányi János 591.
Balassa Bálint br. 63.
Bajza József 771.

Rustan császár históriája 897.
 Schedius Lajos 823.
 Szabadságharcz költészete 944.
 Széphistóriák 897.
 Szemere Bertalan 395. 608.
 Szilágyi István 178.
 Tompa Mihály 856.
 Vajda János 945.
 Virág Benedek 864.
 Volf György 181.
 Vörösmarty Mihály, A két szomszéd-
 vár 772.
 Zrinyi Miklós gr. 738. — idylljei 872.
 Zrinyi-drámák a német irodalom-
 ban 471.

III. Germán philologia.

Angol irodalom Franciaországban
 574.
 Angol komédiások 110.
 Ayryer Jakab 108. 584.
 Avianius János 221.
 Borne L. 876.
 Bürger G. A. 781.
 Chamisso A. 244. 429. 573.
 Diesthemius Péter 25.
 Dráma, német 25. 278.
 — németalföldi 278.
 Ekkehard 129. 861.
 Etzelburg 204.
 Everyman dráma 25
 Frey Justus 951.
 Germán nyelvek és irodalmak 676.
 Germánok a Fekete-tenger mellékein
 933.
 Gnapheus Vilmos 32.
 Goethe 96. 449. 570. 606. — Erlkö-
 nig 398. — Götter, Helden u.
 Wieland 427. — Heidenröslein
 473. — Werther 716. — G. és
 Lüttwitz Henrietta 202. — Goe-
 the-szótár 782.
 Gótok 933.
 Goitfried v. Strassburg 945.
 Grimm Jakab 823.
 Halem G. A. 573.
 Hartmann v. Ane 429.
 Heine Henrik 572. 607. — születésé-
 nek éve 302.
 Herder J. G. 473. 715.
 Herulok 934.
 Hösmonda, német 876.
 Jambus, ötlábú 92.
 Kant I. 571. 866.
 Kleist Henrik 780.
 Körner Tivadar 90.

Krüginger János 38. 98.
 Lessing 569. — Hamburgi drama-
 turgia 781. — Laokoon (Dubos
 hatása) 542.
 Lonemann Joachim 105.
 Longfellow 430.
 Luminæus J. K. 223.
 Macropedius (Lankveid) György 34.
 105.
 Milton 325. 425. 433.
 Muspilli 877.
 Mügelu Henrik 824. 875.
 Münchhausen 781.
 Müntzer György 103.
 Német irodalom Franciaországban
 461. 568.
 — irodalomtörténet 96.
 — nyelv 96. — képzők 204. — Grie-
 che 204. — walch, wälsch 201.
 — nyelvjárások 283.
 — nyelvtan 747.
 — olvasókönyv 75. 747.
 — verstan 82. 92.
 Nibelung-monda 571.
 Rückert Fr., Drei Paare und einer
 879. 952.
 Rollenhagen György 105.
 Sachs, Hans 43. 584.
 Scheffel J. V. 861.
 Schiller Frigyes 570. — drámái Bécs-
 ben 119. — kritikai és költészettani
 munkái 865. — Anthologia 901.
 Shakespeare V. 199. 575. 584. —
 Lear király 200.
 Stieler Gáspár 301.
 Tannhäuser-monda 492.
 Thomson J. 574.
 Tristan-monda 945.
 Waltharius 571. — német fordításai
 129. — magyar fordítása 861.
 Weilen J. 429.
 Werthes F. A. 471.
 Wieland K. M. 425.
 — monda 571.
 Wordsworth V., 575.
 Wulfila, hitvallása 205.

IV. Román philologia.

Alfieri V. 425.
 Aubigné 365.
 Balzac, Honoré 458.
 Bandello 584.
 Boccaccio 583.
 Beaumarchais 454.
 Bossuet 371.
 Brantôme 368.

- Corneille, Pierre 370.
 Crébillon 450.
 Descartes 368.
 Dráma francia 27. 362. 370. 447.
     456. 458. — olasz 28. 226. —
     spanyol 278.
 Dubos 542.
 Estienne, Henri 365.
 Fénelon 373.
 Francia irodalom 359.
 — német irodalmi vonatkozások 461.
 — nyelv 285. 359. — phonetikai szó-
     tára 171.
 Froissart, Jean 362.
 Geoffroy 455.
 Goldoni K. 579.
 Hugo Viktor 457.
 Humanismus, francia 366.
 Joseph, Père 369.
 La Fontaine 371.
 Malherbe 368.
 Marguerite de Navarre 363.
 Marivaux 453.
 Molière 370.
 Montaigne 367.
 Musset 457.
 Olasz irodalom 96.
 — irodalom Franciaországban 577.
 Pascal 371.
 Petrarca 364.
 Pléiade 364.
 Prévost abbé 453.
 Racine 424.
 Rapin, René 781.
 Rénier 366.
 Rivarol 454.
 Román nyelvek és irodalmak 682.
 Rousseau J. J. 450.
 Sand, George 457.
 Sayous E. 300.
 Spanyol irodalom Franciaországban
     580.
 Voltaire 448.

V. Egyéb szakok.

- Aesthetika 614.
 Árja nyelvek 625.
 Barlaam és Josaphat 25.
 Dissimulatio 139.
 Egyiptom 207.
 Finn irodalomtörténet 202.
 Finn-ugor nyelvek 625.
 Gesta Romanorum 401. 878. 897.
 Iráni nyelvek 756.
 Jelentéstan 138. 477.
 Keleti nyelvek 626.
 Mythologia 293.
 Nyelvtudomány, általános 137. 609.
 Ossian 715.
 Örmény nyelv 336. 625. 877.
 Pædagogia, philologiai 622.
 Perzsa irodalom 756.
 Philologia halottjai 1897-ben 304.
 Stilisztika 525. 718. 827.
 Szláv nyelvek 687.
 Verstan 82. 92. 848.

A Budapesti Philologiai Társaság 1898-ban.

I. A Társaság tisztségviselői:

Elnök: *Ponori Theureux Emil*

Alelnök: *Heinrich Gusztáv*

Másodtitkár: *Katona Lajos*

Első titkár: *Findáczy Ernő*

Pénztárnok: *Cserhalmi Samu*

Szerkesztők: *Némethy Géza és Petz Gedeon.*

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

- Badics Ferencz*
Bermüller Ferencz
Cserép József
Erdélyi Pál
5 *Fiók Károly*
Gyomlay Gyula
Hegedüs István
Hóman Ottó
Kempf József
10 *Maywald József*
Négyesy László
Pecz Vilmos
Reményi Ede
Schambach Gyula
15 *Simonyi Zsigmond*
Szinnyei József
Timár Pál
Váczy János
Vári Rezső
20 *Zlinszky Aladár.*

VIDÉKIEK:

- Bászel Aurél*
Binder Jenő
Bódiss Jusztin
Bognár Teofil
5 *Boros Gábor*
Burány Gergely
Burián János
Csengeri János
Dóczi Imre
10 *Erdélyi Károly*
Giesswein Sándor
Haldsz Ignác
Kacsorics Kálmán
Kardos Albert
15 *Nátafalussy Kornél*
Pirchala Imre
Spitkó Lajos
Szamosi János
Veress Ignác
20 *Zsoldos Benő.*

III. Tiszteleti tagok:

Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszt.

Dr. Hartel Vilmos, udvari tanácsos, egyetemi tanár, Bécs.

Dr. Ludwich Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.

Müller Miksa, egyetemi tanár, Oxford.

5 *Dr. Schuchardt Hugó*, egyetemi tanár, Grác.

Dr. Schwarcz Gyula, egyetemi tanár, Budapest.

Dr. Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest.

† *Dr. Télfy Iván*, ny. egyetemi tanár, Budapest.

Dr. Vámbéry Armin, egyetemi tanár, Budapest.

A †-tel jelöltek elhaltak.

IV. Alapító tagok:

	*József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alosúth	100	frt.
	† Dr. Ábel Jenő, volt egyetemi tanár, Budapest	150	«
	† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár, Budapest	100	»
	*Dr. Gyulai Pál, egyetemi tanár, Budapest	100	«
5	Dr. Hegedüs István, egyetemi tanár, Budapest	50	«
	Dr. Heinrich Gusztáv, egyetemi tanár, Budapest	119	«
	† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár, Budapest	100	«
	† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	100	«
	*Gr. Kuun Géza, nagybirtokos, Maros-Németi	100	«
10	B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Bikity	100	«
	*Nogáll János, pergamoni püspök, Nagyvárad	100	«
	Dr. Reményi Ede, kir. kath. főgymn. tanár, Budapest	200	«
	Dr. Székely György, állami főgymn. tanár, Nagyszeben	100	«
	Osszesen	1419	frt.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Agatsin Gyula	Sopron	benzés tanár	1898
	Dr. Alexits György	Budapest	ker. akadémiai tanár	1889
	Dr. Alter Béla	Liptó-Rózsahegy	kegyesrendi tanár	1898
5	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főreáliskolai tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1894
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	felső keresk. iskolai tanár	1898
10	Balogh Péter	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	áll. tanítóképezd. tanár	1886
	Baltazár Gábor	Késmárk	ev. lyceumi tanár	1898
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
15	Barcsa János	H.-Nánás	ref. gym. tanár	1898
	Dr. Baróti Lajos	Budapest	fővárosi főreálisk. tanár	1898
	Dr. Bartha József	Budapest	főgymnasiumi tanár	1890
	Bartos Fülöp	Budapest	tanár	1897
	Dr. Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
20	Bálint József	Szilágy-Somlyó	gymn. tanár	1899
	Dr. Bán Károly Aladár	Temesvár	főgymn. tanár	1897
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
	Dr. Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászál Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
25	Dr. Becker Fülöp Ágost	Budapest	egyetemi tanár	1896
	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Berger Amand	Pannonhalma	benzés tanár	1899

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-gal jelöltek tiszteltei tagok is.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
30	Dr. Berger E. János...	Budapest ...	egyetemi tanár ...	1884
	Bergmann Ágost...	Temesvár ...	állami főreálisk. tanár...	1895
	Bermüller Ferencz ...	Budapest ...	ny. főgymn. tanár ...	1874
	Bertók Béla ...	Fehérgyarmat...	ref. segéd-lelkész ...	1899
35	Binder Jenő ...	Brassó ...	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Bognár Teofil ...	Sopron ...	r. kath. főgymn. tanár...	1894
	Dr. Boros Gábor ...	Deés ...	áll. algymn. igazgató...	1881
	Borsos Károly ...	Mezőtur ...	ref. főgymn. tanár ...	1899
40	Bozsenik Béla ...	Ujvidék ...	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin ...	Pannonhalma...	benczs tanár ...	1888
	Dr. Burány Gergely ...	Keszthely ...	főigazg., prem. kanonok	1881
	Burián János ...	Losonc ...	áll. főgymn. tanár ...	1885
45	Buzássy Ábel ...	Pécs ...	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Bürner Sándor... ..	Budapest ...	önkéntes ...	1899
	Csathó Imre ...	Budapest ...	áll. közép-iparisk. tanár	1892
	Dr. Császár Elemér...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1898
50	Dr. Csengeri János ...	Kolozsvár ...	egyetemi tanár ...	1881
	Cserei József ...	Temesvár ...	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Cserép József ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu ...	Budapest ...	p. ü. min. számellenőr...	1881
55	Csiky Lajos ...	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár ...	1885
	Csokonay Zsigmond ...	Zirc ...	czisztercezi rendi tanár	1898
	Csomár István ...	Munkács ...	áll. főgymn. tanár ...	1881
	Nagyné Csorba Mária...	Kaposvár ...	polg. isk. igazgató ...	1887
60	Csukovits Sándor ...	Magyaróvár ...	k.-rendi tanár ...	1899
	Czeplédi István ...	Zólyom ...	tanfelügyelőségi tollnok	1892
	Danka Placid ...	Kőszeg ...	benczés tanár ...	1897
	Dr. Demek Győző ...	Nagyvárad ...	főreálisk. tanár ...	1890
65	Dévay József ...	Budapest ...	p. ü. min. tisztviselő ...	1888
	Divényi Gyula ...	Szeged ...	kegyesrendi tanár ...	1899
	Dr. Dombi Márk ...	Baja ...	cziszt.-r. főgymn. tanár	1899
	Dóczi Imre ...	Debreczen ...	ref. főgymn. tanár ...	1881
70	Drajkó Béla ...	Budapest ...	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József ...	Nagyszeben...	kir. tanker. főigazgató	1874
	Endrei Ákos ...	Kaposvár ...	áll. főgymn. tanár ...	1886
	Dr. Erdélyi Károly ...	Kolozsvár ...	kegy.-r. főgymn. igazg.	1882
75	Dr. Erdélyi Pál ...	Budapest ...	nemz. muzeumi tisztv...	1883
	Dr. Erdődi Ármin ...	Vágújhely ...	reáliskolai tanár ...	1897
	Dr. Erődi Béla ...	Budapest ...	kir. tanker. főigazgató...	1881
	Dr. Esztégár László ...	Budapest ...	nemz. muzeumi tisztv.	1896
80	Esztérgályos Ágoston ...	Mármaros-sziget	kegyesrendi tanár ...	1895
	Dr. Exner Győző ...	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár ...	1885
	Dr. Faludi Miksa ...	Székesfehérvár	keresk. akad. igazgató...	1881
	Faragó János ...	Pápa ...	ev. ref. főiskolai tanár	1889
85	Farkas Ignác ...	Temesvár ...	r. kath. főgymn. tanár...	1894
	Fábián Imre ...	Kassa ...	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza...	Baja ...	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete István ...	Selmeczbánya...	ág. ev. lyceumi tanár ...	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Fekt Ferencz ---	Eperjes ---	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferenczy István ---	Nagyszeben ---	áll. főgymn. igazgató ---	1898
	Ferszigán János ---	Belényes ---	főgymn. tanár ---	1890
80	Dr. Fialowsky Lajos ---	Budapest ---	főgymn. tanár ---	1886
	Dr. Finácz Ernő ---	Budapest ---	osztálytanácsos ---	1881
	Dr. Finály Gábor ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár ---	1892
	Dr. Fiók Károly ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1887
	Fleischhacker Fridolin ---	Sopron ---	állami főreálisk. tanár	1895
85	Fludorovics Zsigmond ---	Léva ---	kegy.-rendi főgymn. tan.	1885
	Dr. Fodor Gyula ---	Szatmár ---	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Fraknói Vilmos ---	Róma ---	püspök ---	1881
	Frankl István ---	Budapest ---	min. segéd-fogalmazó	1898
	Dr. Friml Aladár ---	Trencsén ---	kir. főgymn. tanár ---	1883
90	Fülöp Árpád ---	Ungvár ---	kir. főgymn. tanár ---	1894
	Füredi János ---	Pozs.-Sz. György	kegy.-rendi gymn. igazg.	1886
	Gaál Mózes ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár	1890
	Dr. Gál Kelemen ---	Kolozsvár ---	unit. főgymn. tanár ---	1893
	Dr. Gärtner Henrik ---	Losoncz ---	tanár ---	1885
95	Dr. Gáspár Elek ---	Budapest ---	főgymn. tanár ---	1896
	Dr. Geréb József ---	Budapest ---	gyakorló főgymn. tanár	1882
	Géresi Kálmán ---	Debreczen ---	kir. tanker. főigazgató ---	1881
	Dr. Giesswein Sándor ---	Győr ---	püspöki szentsz. kanonok	1892
	Glasz Ferencz ---	Máramarossziget	ev. ref. főgymn. tanár ---	1896
100	Glósz Miksa ---	Csiksomlyó ---	r. k. főgymn. tanár ---	1888
	Góbi Imre ---	Budapest ---	ág. ev. főgymn. igazg. ---	1893
	Greifel György ---	Nyitra ---	főgymn. tanár ---	1898
	Grúsz Ede ---	Sopron ---	főgymn. tanár ---	1895
	Dr. Gulyás István ---	Debreczen ---	ev. ref. főisk. tanár ---	1894
105	Dr. Gyárfás Tihamér ---	Brassó ---	r. kath. főgymn. tanár ---	1885
	Dr. Gyomlay Gyula ---	Budapest ---	gyak. főgymn. tanár ---	1882
	György Lajos ---	Losoncz ---	állami főgymn. tanár ---	1881
	Győry Gyula ---	Pápa ---	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Ágoston ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1883
110	Dr. Gyürky Ödön ---	Budapest ---	a B. Kath. Kör titkára	1890
	Hager József ---	Marosvásárhely	főgymn. tanár ---	1892
	Hajnal Imre ---	Budapest ---	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Dr. Halász Ignác ---	Kolozsvár ---	egyetemi tanár ---	1881
	Hallay Zoltán ---	Rozsnyó ---	ág. ev. főgymn. tanár	1899
115	Dr. Haraszi Sándor ---	Keszthely ---	prem. főgymn. tanár ---	1896
	Dr. Harrach József ---	Budapest ---	közs. főreálisk. tanár	1889
	Hazlinger Ferencz ---	Arad ---	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Háhn Adolf ---	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár ---	1881
	Dr. Hám Sándor ---	Veszprém ---	r. kath. főgymn. tanár	1889
120	Hegedüs Béla ---	Budapest ---	állami főgymn. tanár ---	1881
	Hegedüs Pál ---	Szeged ---	áll. főreálisk. tanár ---	1895
	Hehelein Károly ---	Ungvár ---	plébános ---	1881
	Dr. Heinrich Alajos ---	Rákospalota ---	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly ---	Budapest ---	keresk. akad. tanár ---	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
125	Hellebrant Árpád ...	Budapest	m. t. akad. alkönyvtárnok	1881
	Henning Rezső ...	Nagyszeben...	állami főgymn. tanár	1889
	Herald Ferencz ...	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herzl Mór ...	Budapest ...	magánzó.	1881
	Dr. Hénap Tamás ...	Vác ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
130	Himpfner Béla ...	Budapest	áll. főgymn. igazgató ...	1882
	Dr. Hittlich Ödön ...	Budapest ...	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Dr. Hofer Károly ...	Budapest	kir. főigazgató ...	1874
	Dr. Hoffman Frigyes ...	Budapest ...	felsőbb leányisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás ...	Ujvidék ...	kir. kath. főgymn. tanár	1892
135	Hofmann Sebestyén	Nagyvárad ...	premontrei tanár ...	1898
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár...	1893
	Dr. Horváth Cyrill ...	Budapest ...	ref. főgymn. tanár ...	1888
	Dr. Horváth József...	Csurgó...	ref. főgymn. tanár ...	1888
	Dr. Hóman Ottó ...	Budapest	miniszteri tanácsos...	1881
140	Huber Lipót ...	Kalocsa ...	theologiai tanár ...	1898
	Dr. Huszár Vilmos ...	Budapest	tanár ...	1899
	Dr. Illésy János ...	Budapest ...	orsz. levéltári fogalmazó	1894
	Dr. Illyefalvi Vitéz Alad.	Losoncz ...	állami főgymn. tanár ...	1896
	Incze Béni ...	Fiume ...	állami főgymn. tanár ...	1897
145	Incze István ...	Nagy-Kanizsa ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Incze József ...	Szentes ...	áll. főgymn. tanár ...	1899
	Irsik József ...	Magyaróvár ...	gymn. tanár ...	1898
	Istvánffy Pál ...	Kassa ...	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Jacobi Károly ...	Budapest...	áll. főgymn. tanár ...	1898
150	Jakobinyi Alajos ...	Kolozsvár ...	kegy.-r. tanár ...	1898
	Jakoblovits Lajos ...	Budapest	tanár ...	1892
	Dr. Jancsó Benedek ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1888
	Janda Gy. Bernardin...	Pannonhalma...	benczés tanár ...	1888
	Dr. Janicsek József...	Eperjes ...	kir. kath. főgymn. tanár	1893
155	Janny László ...	Kolozsvár ...	kegy.-r. főgymn. tanár...	1882
	Jánosi Boldizsár ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Jeszenszky István	Pozsony ...	ág. ev. lyceumi tanár	1899
	Dr. Kacs Kovács Kálmán	Tóthgyúgy ...	nagybirtokos ...	1895
	Kanyaró Ferencz ...	Kolozsvár...	unit. főgymn. tanár ...	1893
160	Kapás Lajos Aurél ...	Sátoralja-Ujhely	megyei főlevéltáros ...	1886
	Dr. Kapossy Endre ...	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Kapszdorfer Gyula ...	Szögliget...	plebanos ...	1888
	Karátsony Zsigmond ...	Késmárk ...	ev. lyceumi tanár ...	1896
	Dr. Kardos Albert ...	Debreczen ...	áll. főreálisk. tanár ...	1892
165	Dr. Kardos Czelesztin...	Pannonhalma	benczés tanár ...	1894
	Dr. Kardos Gyula ...	Kassa ...	főgymn. tanár ...	1897
	Dr. Kassai Gusztáv ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár ...	1881
	Kassuba Domokos ...	Eger ...	kath. főgymn. igazg. ...	1893
	Dr. Katona Lajos ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1890
170	Káposztássy Jusztinián	Eger ...	főgymn. tanár ...	1881
	Dr. Kárpáti Károly ...	Szeged ...	áll. gymn. igazgató ...	1895
	Dr. Keil Alajos ...	Szolnok ...	áll. főgymn. tanár ...	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
175	Dr. Kelen Ferencz ---	Budapest ---	polg. iskolai tanár ---	1898
	Kemény Ferencz ---	Budapest ---	reáliskolai igazgató ---	1892
	Kemény Fülöp ---	Pannonhalma ---	főpáti titkár ---	1893
	Kempf József ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1882
	Kenessey Dezső ---	Budapest ---	ref. főgymn. tanár ---	1892
180	Kern Antal ---	Zsolna ---	kir. gymn. tanár ---	1899
	Király Béla ---	Sopron ---	ev. lyceumi tanár ---	1894
	Király Lajos ---	Kecskemét ---	kegyesr. tanár ---	1899
	Király Pál ---	Budapest ---	pædagogiumi tanár ---	1874
	Dr. Kircz Jakab ---	Szolnok ---	áll. főgymn. tanár ---	1886
185	Dr. Kisfaludy A. Béla ---	Budapest ---	egyetemi tanár ---	1897
	Kiss Albert ---	Igló ---	ág. ev. főgymn. tanár ---	1891
	Kiss Béla ---	Budapest ---	kir. kath. főgymn. tanár ---	1895
	Dr. Kiss Ernő ---	N.-Kanizsa ---	kegy.-r. tanár ---	1893
	Dr. Kis Sándor ---	Nagybecskerek ---	közs. főgymn. tanár ---	1886
190	Kolonics Lipót ---	Székesfehérvár ---	r. kath. főgymn. tanár ---	1881
	Dr. Kont Ignác ---	Páris ---	tanár a Collège Rollinban ---	1881
	Kopácsy György ---	Privigye ---	tanár ---	1899
	Korber Imre ---	Csiksomlyó ---	r. kath. főgymn. zenetan. ---	1891
	Kosári István ---	Beregszász ---	áll. gymn. tanár ---	1897
195	Kosztka György ---	Pécs ---	főreálisk. tanár ---	1895
	Kotunovics Sándor ---	Nagyvárad ---	r. kath. főgymn. igazg. ---	1881
	Dr. Kovalik János ---	Trsztena ---	kir. kath. algymn. tanár ---	1883
	Dr. Kovács Dániel ---	Székely-Udvarh. ---	ev. ref. főgymn. tanár ---	1896
	Kovács Endre ---	Sátoralja-Ujhely ---	főgymn. tanár ---	1892
200	Dr. Kovács Gyula ---	Makó ---	áll. főgymn. tanár ---	1896
	Dr. Kováts S. János ---	Brassó ---	áll. ker. akad. tanár ---	1899
	Könye Nándor ---	Ungvár ---	állami alreálisk. tanár ---	1889
	Köpesdy Sándor ---	Budapest ---	áll. főgym. igazg. ---	1874
	Dr. Körös Endre ---	Pápa ---	ev. ref. főgymn. tanár ---	1897
205	Dr. Körösi László ---	Budapest ---	áll. főreálisk. tanár ---	1898
	Körösi Sándor ---	Fiume ---	áll. főgymn. tanár ---	1892
	Krasznopolszky József ---	Léva ---	kegyesrendi tanár ---	1892
	Dr. Krausz Jakab ---	Budapest ---	polg. iskolai tanár ---	1881
	Dr. Krausz Sámuel ---	Budapest ---	orsz. izr. tanítók. tanár ---	1894
210	Krauze Ervin ---	Kassa ---	főgymn. tanár ---	1893
	Dr. Kresméry Károly ---	Nagykikinda ---	állami gymn. igazgató ---	1886
	Kroller Miksa ---	Pannonhalma ---	szt. benedekr. perjel ---	1884
	Kroll Rudolf ---	Kisszeben ---	kegy.-r. algymn. igazgató ---	1892
	Kulcsár Endre ---	Debreczen ---	ev. ref. főgymn. tanár ---	1892
215	Dr. Kunos Ignác ---	Budapest ---	a kel. keresk. tanf. igazg. ---	1884
	Kutruetz Rezső ---	Szt.-Gotthárd ---	áll. algymn. igazgató ---	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint ---	Budapest ---	muzeumi segédőr ---	1885
	Dr. Kvacala János ---	Dorpat ---	egyetemi tanár ---	1891
	Lakatos Vincze ---	Keszthely ---	prem. kanonok, tanár ---	1893
220	Latkóczy Mihály ---	Losoncz ---	áll. főgymn. tanár ---	1887
	Dr. Láng Nándor ---	Budapest ---	áll. főgymn. tanár ---	1894
	Lászlófy Kamill ---	Győr ---	r. kath. főgymn. tanár ---	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
225	Dr. Lázár Béla	Budapest	állami főgymn. igazg.	1887
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreáliskolai tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Lichtenegger József	Budapest	áll. főgymn. tagár	1888
	†Lintner Lajos	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1874
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	†Liszakay Etele	Baja	főgymn. tanár	1889
230	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896
	Dr. Losonczy Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
	Löffler József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1892
	Madarász Pál	Veszprém	kegyesr. főgymn. tanár	1885
235	Marek Ede	Budapest	belügymin. oszt. tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Mármarossziget	kath. gym. tanár	1888
	Marusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
240	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Mácska Lajos	Debreczen	kegy.-r. algymn. tanár	1888
	Mártoncsik Lajos Albert	Nagyvárad	kath. főgym. tanár	1895
245	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gymn. tanár	1893
	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gym. tanár	1899
	Máthé György	Lugos	áll. főgymn. tanár	1885
	Medgyesi Lajos	Zalaegerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
250	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1896
	Dr. Mérei Kálmán	Zala-Apáti	gymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítókép. tanár	1896
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Mihelics Károly	Szamosujvár	főgymn. tanár	1897
255	Molnár Gy. Ervin	Komárom	beneczés tanár	1899
	Dr. Molnár István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Molnár János	Ujvidék	kir. kath. főgym. tanár	1898
	Dr. Molnár Samu Pál	Baja	eziszt. r. főgymn. tanár	1888
	Mondik Pál	Nagy-Kanizsa	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
260	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyíregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
265	Mórocz Emilián	Pannonhalma	noviczius mester	1886
	†Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	†Nagy Iván	Nógrád-Horpács	a M. Tud. Akad. r. tagja	1895
	Dr. Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1890

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Naményi T. Lajos	Nagyvárad	irodafőnök	1887
270	Nádor Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Nátáfalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Regináld	Győr	kath. főgymn. tanár	1888
275	Dr. Némethy Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Oraltsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Orbán Lajos	Keszthely	prem. főgymn. tanár	1899
	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884
280	Pap János	Karcsag	ev. ref. gym. tanár	1885
	Papp Mózes	Szék.-keresztur	unit. algymn. tanár	1894
	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tan.	1882
	Pácz Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok, tanár	1888
285	Pásztory Endre	Kassa	prem. tanár	1898
	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Petrovics László	Nyitra	főgymn. tanár	1896
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	Trencsén	kegyesrendi tanár	1895
290	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Pirehala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazgató	1881
	Polgár Alajos	Titel	polg. isk. tanár	1894
	Polgár György	Miskolc	kir. gym. igazgató	1886
295	Dr. Popini Albert	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Pozsony	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	†Dr. Pozder Károly	Bártfa	állami gym. igazgató	1876
	R. Prikkel Márián	Sopron	benczés tanár	1897
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
300	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Dr. Pruzsinszky Pál	Budapest	ref. főgymn. tanár	1895
	Dr. Radinovic Iván	Budapest	belügymin. s.-titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. s.-titkár	1885
305	Dr. Radó Antal	Budapest	az «Otthon» titkára	1883
	Ranczay József	Lőcse	kir. főgymn. tanár	1899
	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum k. h. fön.	1888
	Dr. Reibner Márton	Pozsony	kir. katli. főgymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
310	Récesei Ede	Kecskemét	kegy.-r. tanár	1895
	Dr. Récesei Viktor	Pannonhalma	könyvtáros	1884
	Rhousopoulos Rhousos	Budapest	a kel. ker. tanf. tanára	1896
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Roboz Andor	Budapest	főreáliskolai tanár	1896
315	Roller Béla	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1896
	Roseth Arnold	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
320	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Rupp Kornél	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Ruzsicska Aurél	Kőszeg	benczés tanár	1898
	Sarudy György	Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	Budapest	keresk. akad. tanár	1885
325	Schambach Gyula	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1895
	Schill Salamon	Budapest	rabbiképző int. tanár	1882
	Schlott Gyula	Epejjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schmidt Attila	Budapest	állam. főgymn. tanár	1895
	Dr. Schnabel Róbert	Budapest	állami főgymn. tanár	1887
330	Dr. Schreiner Márton	Berlin	rabbiképző int. tanár	1892
	Schuber Mátyás	Déva	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. ev. tanítókép. tanár	1888
	Schüsler Albert	Tata	k.-rendi főgymn. tanár	1895
	Schvannauer Ferencz	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1895
335	Dr. Sebestyén Gyula	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1895
	Dr. Sebestyén Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1896
	Serédi J. Dénes	Pápa	benczés tanár	1890
	Dr. Serédi P. Lajos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
340	Dr. Siegescu József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Simonides István	Szeged	k.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Sinka Sándor	Debreczen	ev. ref. főiskolai igazgató	1894
	Dr. Solymossi Sándor	Budapest	polg. isk. tanár	1896
345	Soós József	Kis-Ujszállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sörös Pongrácz	Budapest	benczés tanár	1897
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Dr. Stein Aurél	Lahore (India)	collegiumi igazgató	1898
	Stern Ábrahám	Budapest	el. és polg. f. uisk. igazgat.	1895
350	Strache Bódog	Kassa	prem. tanár	1895
	Strauch Béla	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1885
	Stromp József	Igló	főgymn. tanár	1885
	Szabó András	Szék.-Udvarhely	ref. főgymn. tanár	1897
	Dr. Szabó Ignác	Budapest	kegy.-r. tanár	1897
355	Szabó Iván	Győr	benczés tanár	1895
	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Szakács Béla	Győr	benczés t. nár	1896
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
360	Szalay Gyula	Kunfélegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Számek György	Kolozsvár	kath. főgymn. igazg.	1896
	Szántó Kamill	Baja	czist.-r. főgymn. tanár	1891
	Szártorisz Ferencz	Selmeczbánya	kir. kath. gym. tanár	1898
	Szegess Mihály	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Dr. Szemák István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
365	Szerelemhegyi Tivadar	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Székely György	Sárospatak	akadémiai tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Széplaki János	Kolozsvár	keresk. akadémiai tanár	1895
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
370	Szilasi Mór	Budapest	áll. főgymn. tanár	1874
	Dr. Szilágyi Albert	Sz.-Udvarhely	áll. főreáliskolai tanár	1888
	Szilágyi Oszkár	Pápa	benczés tanár	1898
	Szinger Kornél	Szeged	főgymnasiumi tanár	1888
	Dr. Szinnyi József	Budapest	egyetemi tanár	1883
375	Szinyei Endre	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1874
	Szkunzevics Kornél	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Szlávnits György	Budapest	tanár	1892
	Szölgyény Ferencz	Gyöngyös	állami főgymn. igazgató	1890
	Szőke Adolf	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
380	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Szücs István	Nyitra	kegyesr. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Kassa	prem. főgymn. igazg.	1893
	Tamási István	Kolozsvár	nagykereskedő	1888
	Teleky László	Nagy-Rőcze	polg. és felsőker. isk. tan.	1892
385	Tell Anasztáz	Győr	benczés tanár	1891
	Dr. P. Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi tanár	1874
	Timár Pál	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Tomozsy Endre	Budapest	kegyesr. áldozár	1895
390	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarna-Méra	római kath. lelkész	1894
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Travnik Zsigmond	Trencsén	felsőbb leányisk. tanár	1892
	Tubán Tibor	N.-Kanizsa	kegyesrendi tanár	1898
395	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Ulár Pál	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Vajdafi Géza	Ungvár	kir. k. főgymn. tanár	1874
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
400	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Vári Rezső	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Várkonyi Odiló	Esztergom	főgymn. tanár	1888
	Veress Ignác	Budapest	kir. főigazgató	1881
	Dr. Versényi György	Kolozsvár	áll. felsőbb leányisk. tan.	1885
405	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Vojtkó Pál	Sopron	ev. főgymn. tanár	1898
	R. Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Wagner Antal	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
410	Dr. Waldapfel János	Budapest	tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Pannonhalma	főisk. igazgató	1882
	Dr. Weiller Gyula	Szeged	áll. fels. leányisk. tanár	1897

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
415	Dr. Weninger László...	Budapest ...	közs. főreálisk. tanár...	1888
	Dr. Werner Adolf ...	Eger ...	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
	Dr. Weszely Ödön ...	Budapest ...	tanítónőképző int. tanár	1898
	Wigand János ...	Szegvár ...	állami gymn. igazg...	1881
	Wirth Gyula ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár...	1895
420	Wirthschafter Márk ...	Budapest ...	áll. főreálisk. tanár...	1898
	Wolff Béla ...	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár ...	1885
	†Zichy Antal ...	Budapest ...	főrendiházi tag ...	1881
	Dr. Zimányi József ..	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1885
	Dr. Zindl Béla ...	Kaposvár ...	áll. főgymn. tanár ...	1888
425	Dr. Zlinszky Aladár..	Budapest ...	áll. gymn. tanár ...	1888
	Dr. Zolnai Gyula ...	Budapest...	áll. főgymn. tanár ...	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma...	benczés tanár ...	1887
	Dr. Zombory J. János...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Zsoldos Benő ...	Sárospatak ...	ref. főisk. tanár ...	1883

VI. Rendkívüli tagok :

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
5	Alkalay Salamon...	Budapest ...	bölcsészethallgató ...	1898
	Baros Gyula ...	Budapest ...	tanárjelölt ...	1898
	Barthmes György... ..	Berlin ...	tanárjelölt ...	1896
	Bausz I. Teodorik ...	Esztergom ...	benczés tanár...	1894
	Bán Gualbert ...	Pápa ...	benczés tanár ...	1894
10	Bilik Immanuel ...	Pannonhalma	benczés tanárjelölt...	1898
	Bitter Illés ...	Pécs ...	cziszt. rendi tanár ...	1889
	Bocskay Emilia ...	Haró ...	tanítónő ...	1896
	Bohdaneczky Lajos...	Budapest ...	gymn. tanár...	1896
	Boros Alán ...	Pannonhalma	benczés tanárjelölt ...	1898
15	Borsodi Miklós ...	Baja ...	cziszt.-r. tanár ...	1888
	Bölcsházy István ..	Budapest ...	tanár ...	1888
	Bucsy István ...	Budapest...	tanár ...	1896
	Dr. Chliff Márk ...	Budapest ...	tanár ...	1895
	Csudáky Bertalan ...	Budapest ...	F.-J.-nev. intéz. tanára	1895
20	Czeizel János ...	Trencsén ...	egy éves önkéntes ...	1896
	Dánczer Béla ...	Budapest ...	tanár ...	1894
	Debreczeni Nagy Sándor	Debreczen ...	tanár ...	1898
	Dr. Dittrich Vilmos ...	Berlin ...	tanár ...	1898
	Ecker Modeszt... ..	Pannonhalma...	benczés tanár ...	1894
25	Emkö Gyula ...	Budapest ...	polg. iskolai tanárjelölt	1898
	Fölkel Béla ...	Szatmár ...	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Gallo Gyula ...	Budapest ...	tanárjelölt...	1898
	Gasparics Lajos ...	Fehértemplom	állami főgymn. tanár...	1895
	Görtl Arnold ...	Nagyszében	tanárjelölt ...	1895
	Gröger Rezső ...	Budapest ...	tanárjelölt ...	1897
	Hatala József ...	Nagykároly ...	kegy.-r. tanár ...	1891

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
30	Dr. Heller Izor	Győr	áll. főreálisk. tanár	1895
	Hensch Béla	Eperjes	főgymnasiumi tanár	1897
	Herczegh Antal	Budapest	tanárjelölt	1897
	Ilosvai Lajos	Kercza	tanító	1898
	K. Incze Béla	Érsekujvár	közs. főgymn. tanár	1886
35	Kardoss Gyula	Álmosd	nevelő	1893
	Karl Lajos	Zombor	tanár	1898
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	tanár	1895
	Kálmán János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Károly Ignác	Eger	cziszt.-r. tanár	1891
40	Klauber Frigyes	Budapest	mintagymn. tanár	1896
	Kocsis Lénárt	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1898
	Kövér Sándor	Ujpest	polg. isk. tanár	1890
	Kronberger Miklós	Budapest	tanár	1896
	Dr. Kugel Sándor	Vágújhely	tanár	1895
45	Laban János	Budapest	joghallgató	1896
	Dr. Latzkó Hugó	Budapest	tanár	1895
	Ludvig József	Nagyvárad	tanárjelölt	1896
	Márffy Oszkár	Budapest	tanárjelölt	1898
	Megyesi Ferencz	Zombor	főgymn. tanár	1898
50	M. Nagy István	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Nagy József	Budapest	nevelő	1897
	Neszveda Károly	Budapest	tanárjelölt	1898
	Németh Károly	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1897
	Dr. Ozorai Lajos	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1898
55	Dr. Papp Károly	Budapest	leánygymn. tanár	1896
	Pazar Béla	Szeged	áll. főgymn. tanár	1894
	Pápay József	Szibéria	tanulmányuton van	1896
	Rafain Jakab	Kolozsmonostor	kath. alap. urad. ellenőr	1888
	Rádits Dusan	Zombor	tanítóképző tanár	1894
60	Rehák Pál	Trencsén	kegy.-rendi tanár	1897
	Dr. Rell Lajos	B.-Csaba	gymn. tanár	1896
	Rorák Imre	Szabadka	főgymn. tanár	1891
	Dr. Rózsa Géza	Eger	áll. főreálisk. tanár	1891
	Schmidt Frigyes	Hull	nevelő	1889
65	Schmidt Mariska	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Seprődi János	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Simon Géza	Mármarosziget	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sróth Péter	Zay-Ugrócz	polg. isk. tanár	1891
	Szabó Alajos	Kolozsvár	kegy.-r. tanárjelölt	1897
70	Szabó István	Érsek-Ujvár	gymn. tanár	1887
	Dr. Szautner Zsigmond	Budapest	tanár	1895
	Szeremley Béla	Kolozsvár	tanárjelölt	1897
	Dr. Szinnyi Ferencz	Budapest	tanár	1898
	Szolner Bónis	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1898
75	Dr. V. Szöcs Géza	N.-Szeben	áll. főgymn. tanár	1888
	Szukup János	Podolin	gymn. tanár	1897
	Tihanyi Gál	Pannonhalma	benczés tanítójelölt	1899

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag ?
80	Thold Orbán	Sopron	főgymn. tanár	1898
	Urbanek Károly	Budapest	tanárjelölt	1897
	Varjas J. Endre	Kolozsvár	kegy.-r. tan. jel.	1897
	Varsányi Román	Pannonhalma	benczés tanárjelölt	1897
	Vnuk István	Trencsén	egy éves önként.	1896
	Vujsz János	Budapest	tanárjelölt	1897
	Wirker Ernő	Budapest	bölcsészethallgató	1896
	Dr. Wollanka József	Kolozsvár	tanár	1895
	Zimányi Dániel	Budapest	tanárjelölt	1897

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
5	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Aszód	Ag. ev. algymnasium	1897
	Balázsfalva	A gör. kath. főgymn. tanári kara	1890
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Bécs	dr. Lergetporer Pál	1891
	Békés	Ev. ref. gymnasium	1883
	Békés-Csaba	Ág. ev. algymnasium	1897
	Beregszász	Állami gymnasium	1897
	Besztercebánya	Ág. ev. algymnasium	1893
10	"	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Bonyhád	Ág. ev. algymnasium	1893
	Brassó	M. kir. állami főreáliskola	1894
	"	Római kath. főgymnasium	1898
15	Budapest	Csaplár Benedek, k. r. főgymn. tanár	1883
	"	Kilián Frigyes, könyvtáros	1894
	"	Pfeifer Ferdinánd, könyvtáros	1883
	"	" " "	1883
	"	" " "	1883
	"	Rados Ignác áll. főreálisk. tanár	1897
20	"	Toldi Lajos, könyvtáros	1897
	"	" " "	1898
	"	I. ker. polgári isk. tanító-képezde	1886
	"	II. ker. állami tanítónőképző	1896
25	"	II. ker. főreáliskola	1890
	"	IV. ker. kegyes tanítór. főnökség	1896
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1886
	"	IV. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
30	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. polg. isk. tanítónő-képző	1886
	"	VIII. ker. közs. főreáliskola	1895
	"	VIII. ker. gyak. főgymnasium	1886
	"	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző	1893
	"	IX. ker. Eötvös-collegium	1896

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
35	Budapest --- --- ---	IX. ker. ev. ref. főgymnasium ---	1885
	Csiksomlyó --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Debreczen --- ---	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár ---	1888
	" --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1884
	Deés --- --- ---	Welle Olivér áll. gymn. tanár ---	1898
40	Déva --- --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1883
	" --- --- ---	Állami főreáliskolai önképzőkör ---	1897
	Eger --- --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	Eperjes --- --- ---	Evangelikus collegium --- ---	1883
	" --- --- ---	Evang. colleg. Magyar Társaság ---	1890
45	Érsekújvár --- --- ---	Főgymnasiumi könyvtár --- ---	1883
	Erzsébetváros --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1892
	Esztergom --- --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1893
	" --- --- ---	Közs. reáliskolai igazgatóság --- ---	1887
	Fehértemplom --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1892
50	Felsőlövő --- --- ---	Evangelikus tanintézetek --- ---	1898
	Gyöngyös --- --- ---	Állami főgymn. igazgatóság ---	1890
	Gyölk --- --- ---	Ev. ref. gymn. --- --- ---	1886
	Győr --- --- ---	Zechmeister Andor, könyvtáros ---	1897
	Győr-Szent-Márton ---	Pannonhalmi könyvtár --- ---	1886
55	Gyulafehérvár --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény ---	Ev. ref. gymn. könyvtár --- ---	1886
	Hajdu-Nánás --- ---	Ev. ref. gymnasium --- --- ---	1886
	Hód-Mező-Vásárhely	Ref. főgymnasium --- --- ---	1893
	Igló --- --- ---	Csetényi Emil könyvtáros --- ---	1896
60	Jászberény --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1885
	Jászó --- --- ---	Jászóvári könyvtár --- --- ---	1886
	Kaloosa --- --- ---	Érseki főgymn. --- --- ---	1890
	Kaposvár --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1883
	Karczag --- --- ---	Ev. ref. gymnasium --- --- ---	1897
65	Kassa --- --- ---	Főgymnasiumi önképző-kör ---	1890
	" --- --- ---	Állami főreáliskola --- --- ---	1883
	Kecskemét --- --- ---	Állami főreáliskola --- --- ---	1894
	" --- --- ---	Ref. lyceumi igazgatóság --- ---	1883
	" --- --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
70	Keszthely --- --- ---	Premontrei társház --- --- ---	1888
	Késmárk --- --- ---	Ág. ev. lyceumi igazgatóság ---	1883
	Kézdivásárhely --- ---	Róm. kath. gymn. igazgatóság ---	1895
	Kis-Kun-Halás --- ---	Főgymnasiumi könyvtár --- ---	1888
	Kis-Szeben --- --- ---	Kath. algymn. igazgatóság --- ---	1890
75	Kisujzsellás --- --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- --- ---	1886
	Kolozsvár --- --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- --- ---	1883
	" --- --- ---	Tanárképző-intézeti igazgatóság ---	1883
	" --- --- ---	Stein János, könyvtáros --- ---	1892
	" --- --- ---	Kalazantinum --- --- ---	1895
80	Komárom --- --- ---	Szentbenedekrendi székház ---	1883
	Körmöczbánya --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság ---	1883
	Kun-Félegyháza --- ---	Holló László főgymn. igazgató ---	1886

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
85	Kun-Szent-Miklós	Ev. ref. gymnasium	1886
	Léva	Kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Főgymnasiun könyvtár	1886
	Liptószentmiklós	Skonyár Gusztáv, áll. polg. isk. igazg.	1898
	Lőcse	Kir. főgymnasiun igazgatóság	1883
90	"	Állami főreáliskola	1888
	Losoncz	Állami főgymnasium	1883
	Lugos	Állami főgymn.	1886
	Makó	Állami főgymnasium	1896
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
95	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1884
	"	Ref. főgymnasium	1883
	Mezőtúr	Ev. ref. főgymnasium	1883
	Miskolc	Reform. lyceum	1883
100	Munkács	Állami főgymnasium	1883
	Nagybánya	Állami főgymnasium	1883
	Nagy-Enyed	Bethlen-főtanoda	1883
	Nagy-Kálló	Áll. gymn. igazgatóság	1886
	Nagy-Kanizsa	Polgári iskola	1883
105	"	Kath. főgymnasium	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
	Nagy-Kikinda	Gymnasiun tanári kar	1883
	Nagy-Szalonta	Közs. gymn. igazgatóság	1887
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
110	Naszód	Alapítványi főgymnasium	1898
	Nyitra	Huszár István, könyvtár	1887
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
	Pápa	Borsos István, ref. főisk. tanár	1886
115	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Pécs	Valentin K., könyvtár	1898
	"	Zircz-cziszt. főgymnasium	1883
	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szt-György	Algymn. igazgatóság	1886
120	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	"	Ág. ev. főgymnasium	1895
	Sajó-Kaza	Báró Radvánszky Béla koronaőr	1892
125	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtár	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. főgymn. tanári könyvtár	1883
	Segesvár	Teutsch Frigyes, könyvtár	1898
	Selmeczbánya	Ág. ev. lyceumi könyvtár	1896
	"	Kir. kath. gymn. igazgatóság	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Schwarz Károly, könyvtár	1891
	"	Szentbenedekrendi székház	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czímé	Mely évtől előfizető
130	Sopron... ..	Állami főreáliskola	1897
	"	Ev. lyceumi Magyar Társaság... ..	1898
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szabolcsa	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Állami főgymnasium	1883
135	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
	Szászváros	Ev. ref. Kuun-kollegium	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	"	Ev. ref. gym. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
140	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1884
	"	Kegyesrendi főgymnasium	1898
	"	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
	Szegzárd	Állami főgymnasium	1898
	Székely-Udvarhely	Ev. ref. collegium	1890
145	"	Állami főreáliskola	1897
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár... ..	Főreáliskola	1889
	Szentes	Állami főgymnasium	1883
	Szentgotthárd	Állami gymnasium	1896
150	Szent-Király	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágy-Somlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1898
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság... ..	1883
	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
155	Temesvár... ..	Pollatsek N., könyvtáros	1897
	"	Állami főreáliskola... ..	1883
	Trsztena	Kir. kath. algymnasium	1886
	Uj-Verbász	Községi algymnasium	1886
	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
160	Ungvár... ..	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Vác... ..	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Áll. főreálisk. igazgatóság	1891
	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság... ..	1884
	Zalaegerszeg	Állami főgymnasium... ..	1895
165	Zenta... ..	Közs. gymn. igazgatóság	1883
	Zilah	Reformatus főisk. igazgatóság	1884
	Zircz	Apátsági könyvtár	1883
	Zombor... ..	Állami főgymnasium	1895
	"	Városi felső keresk. iskola... ..	1898
170	Zsolna	Kir. kath. gymnasium	1898

Jegyzet. 1897 végén volt tiszteleti tag: 7, alapító: 12, rendes: 393, rendkívüli: 92, előfizető: 165, összesen: 669. Ezen kimutatás szerint van 1898 végén tiszteleti tag: 8, alapító: 13, rendes: 421, rendkívüli: 84, előfizető: 170, összesen: 696.

Kimutatta 1898. évi december hó 2-án.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

